॥ श्रीः ॥

चन्द्रकलायाः

अर्थात्

अगाधमेधश्रीभैरवमिश्रसंकलितायाः शब्देन्दुशेखर व्याख्यायाः

द्वितीयः खण्डः ।

ग्रन्थकर्तुः प्रपौत्रेण श्रीपण्डितगणेशदत्त-शर्ममिश्रेण ग्रन्थकर्तृहस्तलिखितपु-स्तकमवेक्ष्य संशोध्य संस्कृत्य म-

[illegible] कृता येन शरण्या पुण्यकर्मणा ॥ ६ ॥
स्फीति तस्य कुले जातो जगदीशस्तदात्मजः ॥
वन्दिमिश्र इतिख्यातो यस्येयं कुलसन्ततिः ॥ ७ ॥
श्रीभवानीवरेणास्मिंल्लोके विख्यातिमागता ॥
तदात्मजो लक्ष्मणो भूदद्वितीयस्तदात्मजः ॥ ८ ॥
भवदेवाभिधः श्रीमान् विद्वद्वर उदारधीः ॥
यत्कीर्त्तिचन्द्रज्योत्स्नाभिर्व्याप्तम्भूमण्डलम्महत् ॥ ९ ॥
तत्सूनुर्भैरवः काश्याञ्जातो मिश्रोपनामकः ॥
नत्वा सरस्वतीन्देवीं क्रियते तेन सङ्ग्रहः ॥ १० ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

श्रीमत्सीतारामचन्द्राभ्यान्नमः ।

अथाव्ययीभावः

सीतया सहितं रामं वन्देऽहं रघुनन्दनम् ॥
महर्षिभिर्वसिष्ठाद्यैर्वीरैर्हनुमदादिभिः ॥ १ ॥
युतं सिंहासने रत्नमये संस्थितमव्ययम् ॥
यद्ध्यानादखिलां सिद्धिं लभन्ते परमाम्भुवि ॥ २ ॥
प्रणम्य पितरम्मिश्रभवदेवाभिधं गुरुम् ॥
सीताञ्च जननीं कुर्वे समासादौ यथा मति ॥ ३ ॥
व्याख्यां शिशुहितामेताम्पश्यन्तु कवयो मयि ॥
कृपया परया तेषु विहितोऽयम्मयाञ्जलिः ॥ ४ ॥
आसीदृषिवरः श्रीमानगस्त्यः कुम्भसम्भवः ॥
येनैकचुलुकेनैव पीतो जलनिधिर्महान् ॥ ५ ॥
अशरण्या दुराधर्षा आताप्याद्दिभिरन्विता ॥
दक्षिणा दिक् कृता येन शरण्या पुण्यकर्मणा ॥ ६ ॥
स्फीते तस्य कुले जातो जगदीशस्तदात्मजः ॥
बन्दिमिश्र इतिख्यातो यस्येयं कुलसन्ततिः ॥ ७ ॥
श्रीभवानीवरेणास्मिंल्लोके विख्यातिमागता ॥
तदात्मजो लक्ष्मणो भूदद्वितीयस्तदात्मजः ॥ ८ ॥
भवदेवाभिधः श्रीमान् विद्वद्वर उदारधीः ॥
यत्कीर्त्तिचन्द्रज्योत्स्नाभिर्व्याप्तम्भूमण्डलम्महत् ॥ ९ ॥
तत्सूनुर्भैरवः काश्याञ्जातो मिश्रोपनामकः ॥
नत्वा सरस्वतीन्देवीं क्रियते तेन सङ्ग्रहः ॥ १० ॥

कारकान्तेन सुप्सुपोद्देश्यसम्बन्धिनीं संज्ञान्तत्प्रयुक्तकार्यञ्च निरूप्य तत्प्रसङ्गात्समासनिरूपणमारभते। समर्थः पद इति। कर्मसाधन इति। भावसाधनत्वे पदानामिति कर्मषष्ठ्यन्तेन वक्ष्यमाणविधानस्य पदकर्मकत्वाभावेन समासानुपपत्तिः समर्थपदसामानाधिकरण्यञ्च नोपपद्यत इति भावः। शेषषष्ठ्या समास इति। योग्यत्वात्। कर्मणि षष्ठी तु न विधीयमानस्य वक्ष्यमाणस्य पदकर्मकत्वविरहात्। ननु पदोद्देश्यकत्वम्पदसंज्ञायोग्यसमुदायस्य तादृशसमुदायाद्वा यत्क्रियते तस्य सम्भवति न तु सन्नन्तविषय इत्यत आह। पदविधिसहचरित इति। अत एव। पदविधिसहचरितस्य पदविधिशब्देन ग्रहणादेव। सन्नन्तादावेकेति। एतस्य पदविधिसहचरितत्वन्तु पदोद्देशेन विधीयमानक्यच्प्रत्ययविधायकशास्त्रे सन्विधायकसूत्रस्थस्येच्छायामित्यस्यानुवृत्त्या पदोद्देश्यकविधिविधायकशास्त्रसम्पाद्यशाब्दबोधप्रयोजकपदघटितवाक्यविधेयत्वेन बोध्यम्। ननु सन्नन्तादावेकार्थीभावे किम्मानमिति चेत्। सन्सूत्रस्थभाष्यस्यैव मानत्वात्। तथाहि। धातोरिति किमर्थम्। प्राकर्त्तुमैच्छत्। प्राचिकीर्षत्। सोपसर्गान्मा भूत्। संघातेन विशिष्टा क्रिया प्रतिपाद्यते इति ततः सन् प्राप्नोति ततश्च संघातादेर्द्विर्वचनादिप्रसङ्गः। यद्यपि लङन्तेऽपि दोषस्तथाप्युपसर्गात्पूर्वमडागमप्राप्तिम्प्रदर्शयितुमत्र लङन्तप्रयोगः। ततो वार्त्तिककार आह। कर्मग्रहणात्सन्विधौ धातुग्रहणानर्थक्यम्। कर्मणः समानकर्त्तृकादिच्छायां वा सन्भवतीत्येव धातोरुत्पत्तिर्भविष्यति अत्रोपसर्गसमभिव्याहाराद्विशिष्टा क्रिया प्रतीयते कर्मत्वन्तु विशेष्यमात्रस्येति भावः। ततो भाष्यकार आह। सोपसर्गं वै कर्म तत उत्पत्तिः प्राप्नोति। सोपसर्गङ्कर्मेति चेत् कर्मविशेषकत्वादुपसर्गस्यानुपसर्गङ्कर्मेति। सोपसर्गस्य कर्मत्वे धात्वधिकारेऽपि सनो विधानमकर्मत्वात्। यदि संघातस्य कर्मत्वमर्थद्वारा स्वीक्रियते तदावयवस्याऽकर्मत्वात्तद्वाचकात्सन्प्रत्ययो न स्यात्। अतः केवलधात्वर्थस्य कर्मत्वं वाच्यमिति नेदन्धातुग्रहणस्य प्रयोजनम्। इदन्तर्हि प्रयोजनम्। सुबन्तादुत्पत्तिर्मा भूत्। अत्र कैयटः। विकल्पितत्वात्सनः पक्षे सावकाशाः क्यजादय इति भावः। ततो भाष्यकार आह। सुबन्ताच्चाप्रसङ्गः क्यजादीनामपवादत्वात्। सुबन्ताच्च सनोऽप्रसङ्गः किङ्कारणम्। क्यजादीनामपवादत्वात्। सुबन्तात्क्यजादयो वि-

धीयन्ते तेऽपवादत्वाद्बाधका भविष्यन्ति । ततोऽग्रे धातुग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तम् । अङ्गपरिमाणार्थन्धातुग्रहणङ्कर्त्तव्यम् । अन्यथा सोपसर्गात्स्यात् । अपि च धातोर्विहितः प्रत्ययः शेष आर्द्धधातुकसंज्ञो भवतीति सन आर्द्धधातुकसंज्ञापि सिद्धा भवति । यच्चोक्तं सोपसर्गस्य कर्मत्वे धात्वधिकारेऽपि सनो विधानमकर्मत्वादिति । नैष दोषः । कर्मण इति नैषा धातुसमानाधिकरणा पञ्चमी किन्तर्हि अवयवयोगे एषा षष्ठी कर्मणो यो धातुरवयव इति । ततः केवलादुत्पत्तिश्चिकीर्षतीत्यत्र न प्राप्नोतीत्याशङ्क्य व्यपदेशिवद्भावेन साधयित्वा कामन्तर्ह्यनेनैव हेतुना क्यजपि कर्त्तव्यः । महान्तम्पुत्रमिच्छतीति कर्मणो यत्सुबन्तमवयव इति । न कर्त्तव्यः असामर्थ्यान्न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । अत्र कैयटः सुबन्तात्क्यज्विधानात्पदविधित्वात्समर्थपरिभाषोपस्थानादिति भावः । अत्रैव यद्यप्येतद्भाष्यव्याख्यानावसरे कैयटेनोक्तम् सन्निधौ तु तदनुपस्थानात्सापेक्षादपि सन उत्पत्तिरिति । तथापि वावचनानर्थक्यञ्चेत्युत्तरभाष्यपर्यालोचनया सन्निधावपि समर्थपरिभाषोपस्थितिरित्यभिप्रायेण स एवाह । अथ वा धातुरेव विशिष्टाङ्क्रियामाह उपसर्गस्तु द्योतक इति सापेक्षत्वाभाव इति । तथाहि । वावचनानर्थक्यन्तत्र नित्यत्वात्सनः । वावचनञ्चानर्थकम् । किङ्कारणम् । तत्र नित्यत्वात्सनः । इह द्वौ पक्षौ वृत्तिपक्षश्चावृत्तिपक्षश्च । स्वभावतश्चैतद्भवति वाक्यञ्च प्रत्ययश्च । तत्र स्वाभाविके वृत्तिविषये नित्ये प्रत्यये प्राप्ते वावचनेन किमन्यच्छक्यमभिसम्बन्धुम् । अन्यदतः संज्ञायाः । न च संज्ञाया भावाभावाविष्येते । तस्मान्नार्थो वावचनेनेति । अत्र कैयटः वृत्तेरेकार्थीभावविषयत्वाद्द्वापेक्षाविषयत्वाच्च वाक्यस्य भिन्नार्थत्वाद्बाध्यबाधकभावाप्रसङ्गादिति भावः । न च संज्ञाया इति । अनर्थः प्रत्युत वाग्रहणाद्भवति । प्रत्ययसंज्ञाया विकल्पे सति तन्निबन्धनकार्यविकल्पप्रसङ्गादिति । अत्र यद्यपि सनः पदविधित्वाभावात्समर्थपरिभाषानुपस्थितौ कथमस्यैकार्थीभावविषयत्वमिति शङ्का भवति । तथापि एतद्भाष्यप्रामाण्यादस्याप्येकार्थीभावविषयत्वम् । अधिकमन्यत्र स्पष्टम् । ननु विधीयमानसमाससंज्ञाया न समर्थत्वमत आह । पदविधिश्चेत्यादि । सूत्रे समर्थशब्दो लाक्षणिक इति भावः । व्याख्यानादिति । अत्रैव सूत्रे भाष्ये उ-

क्षमैकार्थीभावः सामर्थ्यम्परिभाषा चेतितम्मूलकादित्यर्थः। तस्याः। व्यपेक्षायाः। अभावादिति। अस्याः स्वीकारे तु विशेषणान्वयादिदोषः स्यादिति भावः। अ-त्रेदम्बोध्यम्। सनाद्यन्ते यद्यप्येकार्थीभावाद्विशेषणसापेक्षत्वे सनादयो न भवन्ति। अत एव महान्तम्पुत्रमिच्छतीत्यत्र क्यचमाशङ्क्य सापेक्षमसमर्थम्भ-वतीति सन्सूत्रे उक्तम्। तत्तुल्यन्यायेन समानाधिकरणविशेषणसापेक्षत्वे स्वोकम्पक्तुमिच्छतीत्यत्र वाक्यमेव न तु सन्। यत्र तु व्यधिकरणं विशेषण-न्तत्र भवत्येव ओदनम्पक्तुमिच्छति। ओदनम्पिपक्षति। गमकत्वस्य सापेक्ष-स्थले वृत्तिप्रयोजकतया तस्यात्रापि सत्त्वात्। अत एव ललितन्निर्गते तीरे सेतुमेषा चिकीर्षतीति प्रयोगो दृश्यते। प्रधानस्य सापेक्षत्वे तु सामानाधि-करण्येऽपि वृत्तिर्भवत्येव। उपमितम्मितिसूत्रे सामान्याप्रयोगग्रहणात्। गमकत्व-स्य तत्र सत्वाच्चेति। तत्रैकार्थीभावपदार्थन्निर्वक्ति। स च विशिष्येति। यद्य-पि वाक्यस्याप्यर्थो विशेष्यविशेषणभावोऽस्ति। अत एव कृत्तद्धितेतिसूत्रे स-मासग्रहणस्य वाक्यस्यार्थवतः प्रातिपदिकसंज्ञावारकनियमपरतया वर्णनं सङ्ग-च्छते। तथापि तत्र वाक्यार्थानाम् पृथग्भूतत्वम्। वृत्तौ त्वपृथग्भूतत्वमिति वि-शेषः। एवञ्च विशिष्येत्यस्यापृथग्भूतानामर्थानामित्यादिर्बोध्यः। यथा पङ्के पांसूदकयोः सद्भावेऽपि तयोरन्यतरविषयकप्रतीतेर्नान्यतराविषयकत्वन्तथेहा-पि। पांसूदकमिलने पिण्डाख्यमतिरिक्तं वस्तु प्रतीयते तथेहापि संसृष्टमे-व प्रतीयते। न चैवं वृत्तिविग्रहयोः समानार्थकत्वव्यवहारस्य कथमुपपत्ति-रिति वाच्यम्। रेखागवयन्यायमाश्रित्य शास्त्रनिष्पन्नेन वाक्येन यथा त-स्मिन्मृत्पिण्डे पांसूदक इति व्यवहारस्तद्वदत्रापि पूर्वपदार्थत्वोत्तरपदार्थत्व-व्यवहारेण समानार्थकत्वव्यवहारस्योपपत्तेः। अत एव। एकार्थीभावस्वीकारा-देव। एकार्थीभावस्वीकारस्य प्रयोजनान्तरमाह। एवमिति। विशेषणपद इति तदर्थत्वेन कल्पितेऽर्थे इत्यर्थः। पृथगुपस्थितेः। इतरपदार्थनिरूपितविषयित्वा-नवच्छिन्नस्वार्थविषयिताशाल्युपस्थितेः। गमकत्वस्यैव वृत्तिप्रयोजकत्वे साधका-न्तरमाह। गमकत्वादेवेति। गमकत्वञ्च वाक्यजन्यशाब्दबोधीयपरस्परनिरू-प्यनिरूपकभावापन्नविषयताविलक्षणविषयताकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नाजनकत्वे सतितावदर्थविषयशाब्दबोधजनकत्वम्। तत्र वृत्तिरेवेति। तादृशसमुदायस्य त-

त्सूत्रभाष्ये पाठात्। तथोपस्थितिरिति। विशिष्टार्थोपस्थितिरित्यर्थः। समुदायेति। द्व्यात्मकसमुदायेत्यर्थः। समुदायशक्तिग्रहश्च राजपुरुषादिपदं राजसम्बन्धविशिष्टपुरुषादौ शक्तमित्यादिरीत्या भवति सा यदा प्रत्येकपदशक्तिग्रहस्तदैव नान्यदेत्याशयेनाह। एवञ्चेति। प्राचाम्मतङ् खण्डयति। जहदिति। महाबाहुरिति। आन्महतइत्यात्वस्यार्थवन्महच्छब्दसम्बन्धितया जहत्स्वार्थत्वेऽन्वयानुपपत्तेः। ननु समानाधिकरणे उत्तरपदे परे तस्यात्त्वविधायकत्वात्स्वार्थस्य त्यागे पूर्वस्य पदस्य सर्वत्रैवानर्थकतया सूत्रमेव व्यर्थमिति तत्सामर्थ्यादनर्थकत्वेऽपि भविष्यतीत्यत आह। सुपन्था इति। पथिमथ्यृभिवित्यस्य केवले चरितार्थत्वादिति भावः। ननु भूतपूर्वगत्योक्तसूत्रद्वयस्यापि निर्वाह इत्यत आह। भूतेति। तत्रैव। रथन्तरशालिपर्णीगौरखरेन्द्रयवेन्द्रगोपादौ। एतेषु रूढेः प्रतिबन्धकत्वाज्जहत्स्वार्थतैव। रूढेः प्रतिबन्धकत्वञ्च समुदायशक्तिज्ञानेन विलक्षणार्थविषयकशाब्दबोधे जननीयेऽवयवशक्तिज्ञानस्य सहकारित्वाकल्पनमेव। न तु मणिमन्त्रादिन्यायेन प्रतिबन्धकत्वङ्गौरवात्। एतेषु समुदायावयवेषु आरोपितार्थवत्वमादाय साधुत्वम्। राजपुरुषाद्यवयवेषु त्वारोपो वक्तुमशक्यः। प्रसिद्धार्थबाधाभावात्। किञ्च जहत्स्वार्थत्वादिव्यवहारः पूर्वपदमादायैव। तच्चैकार्थीभावोपपत्तये शास्त्रकृत्कल्पितमेव। अत एव यदि जहत्स्वार्था पुरुषमात्रस्यानयनम्प्राप्नोतीति भाष्येऽभिहितम्। परिभाषेयमिति। लाघवात्। न त्वधिकारः प्रतियोगमुपस्थितिकल्पने गौरवात्। पदविधिशब्दोपादानस्य व्यर्थत्वापत्तेश्च। परिभाषात्वस्वीकारे तु पदविधिरितिलिङ्गमिति यस्तत्रोपतिष्ठत इत्यस्याध्याहारेण यः पदविधिस्तत्र समर्थ इत्युपतिष्ठत इत्यर्थकल्पनसम्भवादिति भावः। तत्र विशेषमाह। सा चेति। एकार्थीभावविषये विशेषमाह। एकार्थीभावश्चेति। कल्प्यत इति। अत एव द्वितीया श्रितेत्यादौ समर्थप्रकृतिकेन सुबन्तेनेत्यर्थकल्पना भवति। तत्र। अलौकिके कल्पिते विग्रहवाक्ये। अत्र। लटोऽप्रथमासमानाधिकरण्यानुमानस्थले। तर्क इति। व्यभिचारादिशङ्कानिवर्त्तकस्तर्क इत्यर्थः। लट्। अप्रथमासमानाधिकरणः। अप्रथमासमानाधिकरणादेशोद्देश्यत्वात्। यद्ययमप्रथमासमानाधिकरणो न स्यात्तदा तादृशानुवादविषयो न स्यादिति। असामर्थ्य

मिति । यदर्थबोधकविग्रहवाक्यजन्यशाब्दबोधे परस्परमर्थानां सम्बन्धो भासते तत्र कल्पितेऽलौकिकविग्रहवाक्ये एकार्थीभावस्य कल्पनेति भावः । क्वचित्तु सामर्थ्याभावेऽपि समासो भवति । असूर्यंपश्यानि मुखानि किमोदनः शालीनाम् । सक्तुकाढकमापणीयानामित्यादौ शिष्टप्रयोगात् । समाससंज्ञकमिति । प्राक् समाससंज्ञकमित्यर्थः । प्राक्कडारादित्यत्र प्राग्ग्रहणात्प्राक्समास इत्यधिकारस्तेन वक्ष्यमाणसंज्ञाभिः समावेशः । समासशब्दस्य संज्ञात्वन्तु आकडारसूत्रे समाससंज्ञेतिभाष्यकारीयव्यवहारात्कल्प्यते । समास इत्यत्र कर्मणि घञ् । सम्पूर्वकास्यतेः संक्षेपोऽर्थ इत्यन्वर्थेयं संज्ञा । ननु प्राग्ग्रहणस्यावधिनिर्देशार्थत्वात्समावेशो वक्ष्यमाणसंज्ञाभिर्न भविष्यति किन्तु पर्याय इत्यत आह । प्राक्कडारादित्यत्रेति । अत्र । विभक्ता सुपा इत्येतत्पदस्यार्थेऽनुवर्त्तमानसुप्पदार्थे च । तत्फलमाह । तेन मद्विष्या इत्यादि । न चायं षष्ठीत्यस्य सूत्रस्य विषय इति षष्ठीत्येकत्वविवक्षायाः फलमिति वक्तव्यमतोऽत्रास्योपादानमफलमिति वाच्यम् । अस्योपलक्षणत्वात् । अत एव वार्त्तिककृता गतिमता तिङा गतेः समास उक्तो न तु गतिसमुदायस्य तिङेति । कैयटादय इत्यनेन सूचितामरुचिम्प्रकाशयति । परे त्विति । अनुवाद्यत्वादिति । अनेनाविवक्षाया हेतुरुक्तः । अर्हं सम्मार्ष्टीत्यत्रैव । एवञ्च । जातिविवक्षायाश्च । प्रत्येकसमासत्वं नेति । अत एव मतुप्सूत्रभाष्ये आकृतौ शास्त्राणि प्रवर्त्तन्ते आकृतिश्च प्रत्येकम्परिसमाप्यते । यावति चैतत्परिसमाप्यते प्रातिपदिकादिति सुप्सुपेति च तावत उपपत्त्या भवितव्यन्द्वयोश्चैतत्समाप्यते न बहुष्वित्युक्तं सङ्गच्छते । सुबन्तत्वस्य जातित्वेपीदमेव भाष्यस्थानम् । सुबन्तादीत्यादिना प्रातिपदिकत्वपरिग्रहः । तेन मतुप्सूत्रस्थभाष्यस्य सङ्गतिः । तत्र हि अथेह कस्मान्न भवति चित्रा गावो यस्य सन्तीति । कुतः कस्मान्न भवति । किमवयवादाहोस्वित्समुदायात् । अवयवात्कस्मान्न भवति । असामर्थ्यात्कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थम्भवति । समुदायात्तर्हि कस्मान्न भवति । अप्रातिपदिकत्वात् । ननु च भोः आकृतौ शास्त्राणि प्रवर्त्तन्ते । तद्यथा सुप्सुपेति वर्त्तमानेऽन्यस्यान्यस्य च समासो भवति । सत्यमेतत् । आकृतिस्तु प्रत्येकम्परिसमाप्यते प्रातिपदिकादिति तावत उत्पत्त्या भवितव्यम् । अ-

वयवे चैतत्परिसमाप्यते । न समुदाये इति । अस्मिन्मतुप्सूत्रस्थभाष्ये प्रातिपदिकशब्दस्य जातिशब्दत्वमित्यभिप्रायेणाकृतिस्तु प्रत्येकम्परिसमाप्यत इत्युक्तत्वेन त्रयी शब्दानाम्प्रवृत्तिरिति पक्ष एव स्वीकृतः । अत एव । आकृतेः प्रत्येकपरिसमाप्तत्वादेव । विभक्तित्वमपि प्रत्येकसमाप्तमेव भविष्यतीति भावः । यद्यपि वैयाकरणसिद्धान्तेऽनुवाद्यविशेषणन्न सर्वत्राविवक्षितम् । आर्द्धधातुकस्येडितिसूत्रे वलादित्वरूपस्यानुवाद्यविशेषणस्य विवक्षितत्वात् । तथापि भाष्योक्तरीत्या दोषपरिहारे सिद्धे भाष्यानुक्तसङ्ख्याविवक्षया दोषपरिहारस्यायुक्तत्वमित्यभिप्रायः । युगपत्समास इति । न तु क्रमेणेति शेषः । साधकाभावात् । क्रमास्वीकारेऽपि व्यचलदित्यनेनानोः समाससंज्ञास्वीकारादुदात्तवतेतिवार्त्तिकस्योपपत्तिरिति भावः । इदमिति । सुपतिसूत्रमित्यर्थः । अन्ये । अधिकारत्वे । देवः करोतीति । अत्र प्रथमान्तार्थस्याख्यातार्थम्प्रति विशेषणत्वादस्ति विशेषणसमासप्राप्तिः । अङ्गनिमित्तस्येति । धातुप्रातिपदिकयोर्भेदेनोपादानमशक्तत्वाऽङ्गस्य सुप इत्येव सूत्रमस्त्विति भावः । अङ्गनिमित्तस्येत्यस्याङ्गसंज्ञानिमित्तस्येत्यर्थः कार्यः । यत्रानेन लुगिष्यते तत्र प्रथमं सुपोऽनेन सूत्रेण लुकि प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तत्वप्रयुक्तङ्कार्यमिति भावः । परन्त्विदं व्याख्यानमसङ्गतम् । राजानमित्यादौ सुपो लुकि प्रत्ययलक्षणेन पदत्वान्न लोपादीनामापत्तेः । किञ्चामि पूर्वः टाङसीत्याद्यनेकसूत्रविषयेऽनुपपत्तिः । अत एवोक्तं भ्रमवारणायेति । न चाङ्गस्येति षष्ठी न निमित्तनिर्मित्तिभावात्मकसम्बन्धे किन्तु अवयवावयविभावात्मकसम्बन्धे । एवञ्चाङ्गावयवस्य सुप इत्यर्थो भविष्यतीति वाच्यम् ! परमदक्षस्यापत्यम्पारमदाक्षिरितीष्यते तस्यासिद्ध्यापत्तेः । तथाहि । परम सु दक्ष सु इति स्थिते परिनिष्ठितविभक्त्या समासपक्षे परम ङस् दक्ष ङस इति वा स्थिते समुदायस्य समाससंज्ञायामपि सुपो लुगर्थं समुदायाद्विभक्त्युत्पत्तौ ततः समुदायस्याङ्गसंज्ञायां सुपो लुक्यपि श्रूयमाणषष्ठ्या अकारान्तप्रकृतिकसुप्तविरहेणेञ्प्रत्ययो नोपपद्यत इति । किञ्च बहुपटव इत्यत्र विभाषा सुप इति बहुचि जसोऽङ्गावयवत्वाभावेन जसो लुगभावापत्तौ चित इत्यन्तोदात्तत्वं जस एव स्यात् । ननु प्रत्ययग्रहणपरिभाषया बहुपटु जसित्यस्य प्रत्ययान्तत्वाभावेन तस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां

समुदायाज्जसि तस्मिन्पूर्वस्याङ्गत्वे तदवयवस्य पूर्वजसो लुकि पटुशब्दोकारस्यो-दात्तत्वम्भविष्यतीति चेत्। तथापि सुगौरित्यत्र पूर्ववत्सु गो सु इतिसमु-दायात्सौ पूर्वकालस्थितयोः सुशब्दयोर्लुकि श्रूयमाणसोर्गोशब्दाद्विहितत्वा-भावेन णिद्वद्भावानापत्तेः। विहितविशेषणाश्रयणन्तु हे भानव इत्यत्र णि-द्वद्भाववारणायावश्यकम्। तस्मिन्सूत्रे गकारस्याविवक्षितत्वात्। न च हे भानव इत्यत्र पञ्चमीसमासेनाचः परस्मिन्निति सूत्रेण स्थानिवद्भावोऽभावाति-देशस्यापि सत्त्वाद्भविष्यतीति ओकारात्पर इत्यर्थेपि न दोष इति वाच्यम्। एवं सति हे भानो इत्यादावपि पञ्चमीसमासेन स्थानिवद्भावे सति सम्बुद्धि-लोपानापत्तेः। न च तत्र भावातिदेशस्यापि सत्वेन ङस्वान्तात्परत्वात्सम्बु-द्धिलोप इति वाच्यम्। तथा सति हे हरे इत्यादौ ङस्वान्तात्परत्वादेव लोपे सिद्धे एङ्ग्रहणवैयर्थ्यमिति भावातिदेशस्य सर्वत्राप्रवृत्तिस्वीकारात्। यदि त्वेषु सम्बुद्धिलोपार्थं पूर्वस्मादव्यवहितात्परस्येत्यर्थ आश्रीयते तदा भानव इ-त्यत्र णिद्वद्भावोपि वारयितुमशक्य एवेति प्राचीनमते सुगौरित्यत्र णिद्वद्भा-वस्याभावापत्तिः सुपोऽङ्गस्येति न्यासे दुर्वारैव। परे त्वित्यादिना प्रागुक्त लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया हे भानव इत्यत्र णिद्वद्भावस्य वारणे यद्यपि वि-हितविशेषणानाश्रयणात्सुगौरित्यत्र न दोषस्तथापि परमसर्वस्मै इत्यत्र दोष एव। पूर्ववद्विभक्तेः सर्वनाम्नो विधानाभावेन सर्वनाम्नः स्मै इति शास्त्राप्रा-प्तेः। न च सुपोङ्गस्येति न्यासे वर्णाश्रमेतराणामित्यादौ सर्वनाम्न आमो वि-धानाभावेन सुड्प्राप्ते द्वन्द्वे चेतिसूत्रवैयर्थ्यमिति वाच्यम्। समुदायगतकुत्सा-विवक्षायामकज्व्यावृत्त्यर्थन्तस्यावश्यकत्वात्। न च सुड्विधौ विहितविशेषणा-श्रयणवैयर्थ्यमिति शङ्क्यम्। द्वन्द्व इति सप्तम्याः प्रथमार्थत्वसिद्धान्तात्समुदायस्य वर्णाश्रमेतराणामित्यत्र सर्वनामत्वनिषेधेऽप्यवयवस्य सर्वनामत्वात्सुडापत्तेः। न चेतरेतरयोगद्वन्द्वेप्युद्भूतावयवभेदस्य समूहस्य प्राधान्यमिति सिद्धान्ताद्द्वन्द्वा-वयवस्य वर्णाश्रमेतराणामित्यत्र तरशब्दस्योपसर्जनत्वान्न सुट्प्राप्तिरिति विहित-विशेषणवैयर्थ्यमिति वाच्यम्। मासपूर्वाणां वर्षपराणामित्यत्र समुदायस्य तृ-तीयासमास इतिप्रतिषेधेऽप्यवयवस्य सर्वनामत्वात्सुडापत्तेर्दुर्वारत्वात्॥ यदि त्वङ्गस्येत्यनेनैकवाक्यतयाऽवर्णान्तसर्वनामसंज्ञकाङ्गात्परस्याम इत्यर्थेन प्रत्या-

सत्या आम्निरूपिताङ्गस्याश्रयणान्मासपूर्वाणामित्यादौ न दोष इति विभाव्यते तदा सुड्विधायकसूत्रे विहितविशेषणाभावेन परमसर्वेषामित्यादौ सुपोऽङ्गस्येतिन्यासे दोषाभावेपि सुकुलमित्यादौ दोषः स्यादेव । अत्र हि सु सु कुल सु सु इति स्थिते प्रतिपदविधित्वेन शीघ्रोपस्थितिकत्वात्सुपोऽङ्गस्येतिसूत्रस्वाधित्वा पूर्वं स्वमोर्नपुंसकादिति द्वितीयस्य सोर्लुकि प्रत्ययलक्षणेनाङ्गत्वाद्विशिष्टावयवयोर्द्वयोरपि सुपोरनेन लुकि स्थानिनोऽभाविनातोऽसित्यस्याप्रवृत्तौ रूपासिद्धिः स्फुटैव ॥ ननु समर्थस्य सुप इति न्यासोऽस्तु सामर्थ्यञ्चैकार्थीभाव एवाश्रीयते । तादृशसामर्थ्यविशिष्टावयवस्य सुप इत्यर्थो भविष्यतीति सुकुलमित्यत्रापि विभक्त्युत्पत्तेः प्राक् सुपो लुकि ततः सुकुलशब्दात्सावतोमित्यमादेशे रूपसिद्धिर्भविष्यतीति चेन्न । त्वयकेत्याद्यवयवस्य लुगापत्तेः । कुत्सितइतिसूत्रभाष्योक्तरीत्या कुत्सादिभिः सुबन्तस्यैवैकार्थीभावात् । किमोदनः शालीनामसूर्यम्पश्यानि मुखानीत्यादावसमर्थसमासे लुगनापत्तेश्च । न चासूर्यम्पश्यानीत्यत्रालुगेवास्त्विति वाच्यम् । उत्तरपदे खिति मुम्विधानस्य परन्तप इत्यादौ चारितार्थ्येपि किमोदनः शालीनाम् । सक्त्वाढकमापणीयानामस्त्राद्धभोजी ब्राह्मण इत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः । एतेन सुपो वृत्तेरित्येव न्यासोऽस्त्विति परास्तम् । त्वयकेत्यादेर्मूलकेनोपदंशमित्यादेश्चासिद्ध्यापत्तेरिति दिक् । अन्यथेति ॥ भूतपूर्व इतिनिर्देशस्याश्रयणाभाव इत्यर्थः । अनियमः स्यादिति । न चोभयोः प्रथमानिर्दिष्टत्वाविशेषेऽपि पूर्वशब्दस्य पूर्वकालावच्छिन्नपरतया तस्य भवनकर्तृविशेषणत्वेनोपसर्जनसंज्ञाया अन्वर्थतया पूर्वशब्दस्यैवनियमेन पूर्वनिपातः स्यादिति कथमनियमवर्णनमिति वाच्यम् । उपसर्जनसंज्ञाया अन्वर्थत्वेऽपि वक्ष्यमाणरीत्या पूर्वकायादिसिद्धये समासशास्त्रस्थप्रथमानिर्दिष्टशब्दगतस्याप्राधान्यस्यैवाश्रयणमावश्यकमिति तादृशाप्राधान्यस्यप्रकृतेन सम्भव इत्यभिप्रायेणानियमकथनात् । न च तथापि पर्यायेणोभयोः पूर्वनिपातेऽपि भूतपूर्वे चरडिति निर्देशोपपत्तेः कथन्तेन निर्देशेन नियमसिद्धिरिति वाच्यम् ॥ उपसर्जनम्पूर्वमितिसूत्रस्य प्रतिलक्ष्यम्भेदेन प्रकृतोदाहरणविषयेऽपि तस्य पृथग्भूतस्य कल्पनया तस्मिन् वाक्ये यदुपसर्जनपदन्तस्य लौकिकोपसर्जनत्ववद्बोधकता भविष्यति तथा च पूर्वशब्दस्यैव पूर्वनिपातः स्यादतस्त-

स्य निर्देशस्य नियामकत्वमावश्यकमित्यभिप्रायात्। ननु पूर्वशब्दस्य भूतशब्दार्थैकदेशभवनक्रियाविशेषणतया सुबन्तार्थविशेष्यानन्वयित्वेन कथमत्र समासप्राप्तिरत आह। अत एवेति। अस्मादेवेत्यर्थः। एवमेवान्यत्राप्याह। विस्पष्टेति। इवेनेतिवचनेन मातेवेत्यस्य साधुत्वमिति कस्य चिदुक्तिं खण्डयति। हरीतकीमित्यादिना। न चैवञ्चैत्र इव मैत्रो गच्छतीत्यादावपि चैत्र इत्यादेरिवार्थेऽन्वयात्प्रथमा न स्यादिति वाच्यम्। एतादृशे स्थले चैत्रादेर्मैत्रादावभेदान्वय एव। इवशब्दस्तात्पर्यग्राहक इति स्वीकारात्। हरीतकीमित्यत्र त्वेवं वक्तुमशक्यम्। मातृपदाद्द्वितीयापत्तेरिति दिक्। इदञ्च वार्त्तिकन्नाप्राप्तसमाससंज्ञाविधायकङ्किन्तु सुपेतियोगविभागसिद्धसमासानुवादेन विभक्त्यलोपविधायकम्। सहेतिसूत्रभाष्ये एव इवेन समासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्चेत्यस्य पाठात्। अत एवाह कैयटः। सुपेत्यस्य लक्षणत्वात्समासे सिद्धे कार्यान्तरविधानार्थं वचनमिति। वाससी इव। कन्येइवेत्युदाहरणम्। वासःशब्दो वस्तेर्णिदित्यसुन्प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः। समासादुत्पन्नस्य सुपः अव्ययादिति लुक्। कन्याशब्दस्तु। कन्याराजन्यमनुष्याणामन्त इतिफिट्सूत्रेणान्तस्वरितः। एतेन वार्त्तिकेन समासविधानन्नापूर्वमिति ध्वनयति। एतद्योगेति। नन्वत्र सुपेतिसूत्रसिद्धसमासस्य वैकल्पिकतया एतदभावे यथार्थत्वप्रयुक्तसमासो दुर्वार इतीवशब्दस्य पूर्वनिपातोऽपि स्यादत आह। अत्र यथार्थत्वादीति। ननु तत्र तस्येवेतिनिर्देशेनेवशब्देन यथार्थत्वप्रयुक्तस्य समासस्याभावकल्पनेऽपि मणीवोष्ट्रस्य लम्बन्त इत्यस्य भारतप्रयोगस्य कथमुपपत्तिः। वशब्दस्यापीवार्थकत्वादिष्टापत्तिस्तु कर्त्तुमशक्या। वशब्दस्य पूर्वनिपातप्रसङ्गादिति चेन्न। तेन निर्देशेन यथार्थत्वप्रयुक्तसमासस्य क्वाचित्कत्वस्वीकारात्। साक्षाच्छास्त्रबाधकल्पनापेक्षया क्वाचित्कत्वरूपधर्मकल्पनाया अगुरुत्वात्। अत्र विभक्त्यलोपश्चेत्यनेन यद्विभक्त्यन्तस्य इवेन समासः प्रत्यासत्त्या तस्या एवालुग्विधानमिति बोध्यम्। निर्दिष्टपदञ्च व्यर्थमिति। समासे प्रथमेत्येव वाच्यम्। प्रथमापदस्य प्रथमान्तपरतया समासघटकस्योपसर्जनसंज्ञा भविष्यतीति भावः। समासपदस्य समासत्वावच्छिन्नयावत्समासबोधकत्वाभिप्रायेण प्रक्रुते। न चेति। तदर्थकतया। अप्रधानार्थकया। अप्रधानत्वसामानाधिकरण्य

वाच्यतासंबन्धेन। यत्प्रति। यदर्थम्प्रति। यदप्रधानम्। यदप्रधानीभूतार्थस्य प्रतिपादकम्। तं प्रति तं शब्दम्प्रति। तदुपसर्जनम्। तच्छब्दस्वरूपमुपसर्जनसंज्ञम्। एवञ्चोपसर्जनम्पूर्वमित्यस्य यदर्थोपसर्जनीभूतार्थप्रतिपादकं यत्तत्तदपेक्षया पूर्वम्प्रयोज्यमित्यर्थेन न कुमारीशब्दस्य पूर्वनिपात इति भावः। एवम्। अर्थगताप्राधान्यघटितार्थकरणे। समाधत्ते। समासेत्यादि। यत्प्रतीत्यस्य यं शब्दम्प्रतीत्येवार्थो न तु यदर्थम्प्रतीत्यर्थः कार्यः। इदं शब्दगतमप्राधान्यमपि लौकिकमेव तदुपपादयति। भवतीत्यादिना। एवमन्यत्र। पूर्वापराधरोत्तरमितिसूत्रे। न चैवम्भूतपूर्वे चरडितिनिर्देशादितिपूर्वग्रन्थासङ्गतिरेवेति वाच्यम्। तत्र लक्ष्यानुरोधेन लौकिकस्य द्विविधस्याप्राधान्यस्याश्रयणात्। अत एव। शब्दगतस्यैतादृशप्राधान्यस्याभिप्रेतत्वादेव। ननु बहुव्रीहिसंज्ञाविधायकशास्त्रे तृतीयान्तपदोपादानाभावान्निरुक्तमप्राधान्यन्तत्र नोपपद्यत इत्यत आह। बहुव्रीहौ त्वेकेति। अर्थगतलौकिकाप्राधान्याभिप्रायेण व्यवस्थामुपपादयताम्मतमाह। यत्तु अर्थगताप्राधान्य इति। तत्सामर्थ्येति। प्रथमानिर्देशसामर्थ्येत्यर्थः। नन्वन्यविभक्त्युच्चारणमेव तर्ह्यस्त्वित्यत आह। प्रायस्यादिति। किञ्च पूर्वोक्तरीत्या सकलव्यवस्थासिद्धौ सामर्थ्यपर्यन्तानुसरणक्लेशो वृथा तदाह। अलमिति। सप्तम्या विपरिणम्यत इति। हृचि शाखेतिवदत्र सप्तमी एवञ्च सप्तम्यर्थोऽत्र घटकत्वम्। प्रथमानिर्दिष्टपदबोध्यत्वेपि प्रत्यासत्त्यैवैतादृशदोषोपि वारयितुं शक्य इत्याशयेनाह। षष्ठ्यन्तयोरिति। अर्थस्य प्रधानस्य। षष्ठ्यानिष्ठत्वमर्थः। सम्बन्धाभावे चास्यान्वयः। सम्बन्धाभावस्य प्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राह्यः। एवञ्च येन सुबन्तेन षष्ठ्यन्तं संश्लिष्टम्भवति तत्सुबन्तार्थानुयोगिकसम्बन्धप्रतियोगिवाचकमेव षष्ठ्यन्तं गृह्यत इतीह कुमार्या इति षष्ठ्यन्तं कुमार्या इत्यनेन सुबन्तेन समासविधौ षष्ठीपदेन न गृह्यते किन्तु राज्ञ इत्येवेति तस्यैव पूर्वनिपात इति भावः। सम्बन्धाद्यर्थकम् तदर्थनिरूपितसम्बन्धप्रवृत्तिनिमित्तकम्॥ न भिद्यते। अप्रधानत्वरूपभेदवान्न भवति। एतदेव स्पष्टप्रतीत्यर्थं विवृणोति। राजापेक्षया न व्यतिरिच्यत इति॥ व्यतिरेकोऽत्र भेदमूलकसम्बन्धः। एवञ्च पुरुषः प्रधानभूतो राजपदार्थनिरूपितभेदनिबन्धनसम्बन्धवान्न भवति। विशेष्यवाचकपदाप्रयोगेपि राज्ञ

इत्युक्ते राज्ञि विशेषणत्वावगतौ विशेषणतानियामकसम्बन्धाकाङ्क्षा भवति पुरुष इत्युक्ते पुरुषे स्वार्थनिरूपितप्राधान्यस्य भानेपि न संबन्धाकाङ्क्षेति विशेषणताया एव सम्बन्धावच्छिन्नत्वनियम इति विशेषणनिष्ठ एव सम्बन्धः। सम्बन्धस्य विशेषणनिष्ठत्वञ्च प्रतियोगितासम्बन्धेन। पुरुषे तदभावश्च प्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको बोध्यः। इत्युक्तमेवेति। अर्थगतस्याप्रधानत्वरूपोपसर्जनत्वस्याश्रयणे पूर्वकायाद्यसिद्धिरित्यनेनोक्तमित्यर्थः॥ यत्तु, प्रथमानिर्द्दिष्टं समास उपसर्जनमिति संज्ञासूत्रन्न कार्यम्। किन्तु प्रथमानिर्द्दिष्टं समासे पूर्वमिति पूर्वनिपातप्रकरणे पठनीयम्। न चोपसर्जनसंज्ञसूत्राभावे गोस्त्रियोरित्यस्य ह्रस्वविधायकसूत्रस्य कथमुपपत्तिरिति वाच्यम्। लौकिकस्याप्रधानार्थकत्वस्य तत्र ग्रहणात्। न चैवं कुमारीमिच्छन् कुमारीवाचरन् ब्राह्मणः कुमारीत्यत्र ह्रस्वापत्तिरिति वाच्यम्। ह्रस्वविधायकसूत्रे समासस्येत्यस्यापि पाठात्। तेन समास एव ह्रस्वो भविष्यतीति॥ तन्न। राज्ञः कुमार्या इत्यत्र परिनिष्ठितविभक्त्या समासपक्षे षष्ठीतिपदेन कुमार्या इत्यस्यापि ग्रहणसम्भवेन तस्य पूर्वनिपातापत्तेः। उपसर्जनसंज्ञासूत्रसत्त्वे तूक्तरीत्या प्रत्यासत्तिलाभेन दोषस्य परिहारः सम्भवति। किञ्च ह्रस्वविधायकसूत्रे लौकिकोपसर्जनत्वस्याश्रयणे ब्राह्मणी चासौ धूर्ता च ब्राह्मणधूर्त्ता। गार्गी चासौ वृन्दारिका चेत्यर्थे गार्ग्यवृन्दारिका इतीष्यते तत्रोत्तरपदस्य ह्रस्वत्वापत्तिः। समासस्य लौकिकोपसर्जनान्तत्वात्। शास्त्रीयस्य तस्य भवन्मतेऽभाव एव। न चास्तु परपदस्यापि ह्रस्वस्तथापि समुदायाट्टापि कृते रूपसिद्धिर्भविष्यतीति वाच्यम्। गोवष्कयणी। कठप्रवक्त्री इत्यादावुत्तरपदे ह्रस्वत्वापत्तेर्दुर्वारत्वात्। उपसर्जनसंज्ञासूत्रसत्त्वे तु प्रकृते तादृशोपसर्जनत्वाभावेन न दोषः। एतेन प्रथमानिर्द्दिष्टं समासे पूर्वमितिन्यासेपि येन सुबन्तेन समासविधौ यत्प्रथमानिर्द्दिष्टन्तत्तत्समासे पूर्वम्प्रयोक्तव्यमित्यर्थेन षष्ठीति समासविधौ षष्ठ्यन्तस्य येन सुबन्तेन समासस्तदर्थानुयोगिकसम्बन्धप्रतियोगिवाचकमेव षष्ठीति पदेन गृह्यते तथा च राज्ञः कुमार्या इत्यर्थकसमासे न कुमारीशब्दस्य पूर्वनिपात इत्यपास्तम्॥ एकग्रहणादिति। अवधारणगर्भसमासानाश्रयणे एकैव विभक्तिरेकस्मात्प्रा-

तिपदिकादित्येकशब्दोपादानं व्यर्थमेव स्यादिति भावः । एकपदस्यैकजातीयपरम् । तेनैकवचनद्विवचनादिभेदेननानाविभक्तिसम्भवेऽपि न क्षतिः । इदमेव । एकविभक्तीतिसूत्रमेव । तुल्यार्थैतिसूत्रे भाष्य इति । तत्र हि परस्य कारकेणेत्यर्थे परमकारकेणेतिसमासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरप्राप्तिमाशङ्क्य लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया वारणङ्कृतम् । अनेकमितिसूत्रभाष्य इति । तत्र हि शेषपदसम्बन्धेन प्रथमान्तानामेव समास उक्तः ॥ अत्र विग्रहे यन्नियतविभक्तिकमित्युक्त्या विग्रहघटकपदान्तरापेक्षया नियतविभक्तिकमित्यर्थो लभ्यते स न युक्त इत्यभिप्रायेण सिद्धान्तार्थमाह । परे त्विति । प्रत्यासत्त्येति । विग्रहे नियतविभक्तिकमित्युक्तौ समासस्य नियमेनोपस्थितेः । अनेन । एकविभक्तीत्यनेन । नन्वनेकग्रहणाभावे कथम्बहूनाम्बहुव्रीहिसमास इत्यत आह । बहूनामिति । ननूत्तरपदनिमित्तकद्विगुविधानमुत्तरपदेन परिमाणिनेतिवचनविषये चरितार्थमत आह । एवञ्चेति । ननु ज्ञापकेन बहूनां समासश्चेद्राज्ञः कुमार्याश्च धनमित्यर्थे राजकुमारीधनमितिप्रयोगापत्तिरत आह । अतिप्रसङ्ग इति । उपसर्जनार्थमिति । प्रथमानिर्दिष्टमित्युपसर्जनसंज्ञासिद्ध्यर्थमित्यर्थः । न वेति । इदं खण्डनमपि वार्तिककारकृतम् । भाष्यकारस्तु तत्तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यमितिशब्देन प्रत्याचष्टे ॥ एकविभक्तित्वादिति । चित्रा यस्य गावः सन्ति स चित्रगुः सन्तिष्ठतितम्पप्रच्छतेन कृतमितिरीत्या प्रथमान्तेन विग्रहम्प्रदर्श्य एकविभक्तीतिसूत्रेणोपसर्जनसंज्ञा भविष्यतीति प्रथमसूत्रेण संज्ञासिद्ध्यर्थमनेकग्रहणं न कार्यमित्यर्थः ॥ अन्वर्थत्वानुक्तेरिति । यं शब्दम्प्रतीत्यादिरीत्योक्तान्वर्थत्वानुक्तेरित्यर्थः । तत्खण्डनम् । प्रथमवार्तिकखण्डनम् । भाष्यरीत्येति । कुतश्चिदेव किञ्चित्पदमध्याहृत्य समासस्यानेकविभक्तिकत्वेपि प्रथमान्तेन विग्रहे राज्ञः कुमारी राजकुमारीत्यादावपि तथात्वापत्तिरितिसमासापेक्षया नियतविभक्तिकत्वमिति सिद्धान्तितन्तद्रीत्येत्यर्थः ॥ एतदिति । एकविभक्तीतिसूत्रस्य । अत्र बहुव्रीहिसंज्ञाविषये । अन्यथा समासापेक्षया नियतविभक्तिकत्वानाश्रयणे । तत्त्वम् । नियतविभक्तिकत्वम् । अनुत्पत्तेरिति । न तु जातस्य निवृत्तिः । शब्दानित्यत्वप्रसङ्गात् ॥ स्मर्यत इति । अत एव गोटाङ्ग्रहण-

मिति वार्त्तिकम्प्रत्याख्यातम् ॥ अत एव स्त्रीशब्दस्य चातुर्थिकप्रत्ययमात्रपरत्वन्न तु स्त्रीशब्दपरत्वन्न वा स्त्रियां विहितिकारप्रत्ययपरत्वन्तदाह । तेनेति । तेनातिलक्ष्मीरित्यादौ न ह्रस्वः । स्त्रीशब्दस्य तादृशप्रत्ययमात्रपरत्वादेवाह । प्रत्ययग्रहणेति । ताभ्याम् । गोशब्दप्रत्ययान्तपरस्त्रीशब्दाभ्याम् । अन्यथोपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमसत्त्वेनातिखट्वा इत्यादौ समुदायस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वविरहेऽपि स्त्रीप्रत्ययान्तान्तत्वाद्ध्रस्वत्वसिद्धिः ॥ व्यपदेशिवद्भावेन गोकुलं राजकुमारीपुत्र इत्यत्रातिप्रसङ्गशङ्कायामाह । गोकुलमित्यादि ॥ उक्तमेव दार्ढ्याय पुनः स्मारयति । महासंज्ञाकरणेनेति । ससम्बन्धिकत्वाच्चेति शेषः । तदन्तेत्यादि । तदन्तञ्च तत्तत्समासरूपप्रातिपदिकञ्च तस्य योऽन्त्यस्तस्येत्यर्थः । तदन्तेत्यत्र तत्पदङ्गोस्त्रीप्रत्ययान्तपरम् ॥ एवञ्च यत्समासशास्त्रे गोस्त्रीप्रत्ययान्तयोः प्रथमानिर्द्दिष्टत्वं यत्समासापेक्षया एकविभक्तित्वं वा प्रत्यासत्त्या गोन्तादेस्तस्यैव समासस्य ह्रस्वत्वमित्यर्थसिद्ध्या गोकुलमित्यादौ न दोषस्तदाह । भाष्ये स्पष्टमिति । पूर्वोक्तार्थे समासापेक्षयेति यदुपात्तन्तत एव शङ्कते । यद्यपीति । चार्थसूत्रे भाष्य इति । तत्र ह्येवमुक्तम् । इतरेतरयोगे । प्लक्षस्य न्यग्रोधस्येत्युक्ते गम्यते एतत् प्लक्षोपि न्यग्रोधसहायो न्यग्रोधोऽपि प्लक्षसहाय इति । समाहारेपि क्रियते प्लक्षन्यग्रोधमिति तत्रायमप्यर्थः द्वन्द्वैकवद्भावो न पठितव्यो भवति समाहारैकत्वादेव सिद्धमिति । अत्र भाष्यकारेण सहायस्योभयत्राभिधानप्रदर्शनात्सहायस्य विशिष्यता दर्शिता समाहारेपि क्रियते प्लक्षन्यग्रोधमितीत्यनेन च द्वन्द्वैकवद्भावस्यापठितव्यत्वाभिधानेन तिरोहितावयवभेदता च प्रदर्शिता । अत एव । शास्त्रीयस्य निरुक्तोभयरूपस्योपसर्जनत्वस्य प्रकृतसूत्रार्थघटकत्वादेव । अत एव । शास्त्रीयस्यैव ग्रहणादेव । इद्गोण्या इतिसूत्रे भाष्य इति । तत्र हीद्वचनस्य गोणीमात्रमिदङ् गोणिरित्यत्र प्रयोजनमुक्तम् अत्र प्रमाणे अर्थे मात्रचो लुकि गोणीशब्दस्य गोणीपरिच्छेद्ये वृत्तावपि न शास्त्रीयन्निरुक्तमुपसर्जनत्वमिति भावः । अतिराजकुमारिरित्यादाविति । अत्र हि निरुक्तं शास्त्रीयमुपसर्जनत्वं राजकुमारीशब्दस्य तस्य कथं स्त्रीप्रत्ययान्तत्वमितिशङ्कानिवारणायेदमभिहितम् । यथाकथञ्चिदुपसर्जनत्वे सति परिभाषाघटकानुपसर्जने नेतिनिषेधस्य विषय इत्यभिमानेन शङ्कते । न चेति ॥

प्रत्यासत्तिमाश्रित्य समाधत्ते । यस्येति । तुना व्यवच्छेदादिति । वाक्यभेदस्य सूचनादित्यर्थः । इदम् । अपदिशमितिशब्दस्वरूपम् । तदुपन्यास इति । तस्य गोस्त्रियोरितिसूत्रस्योपन्यास इत्यर्थः । न टजिति । एतेन टचि कृते यस्येति चेतिसूत्रेणाकारस्य लोपे ह्रस्वत्वस्य प्रकृते विषय एव नास्तीति गोस्त्रियोरित्यस्य प्रकृते उपन्यासश्चिन्त्य इत्यपास्तम् । अभाव इति । हलन्तदिश्शब्दस्य शरदादौ पाठात् । इदं व्याख्यानम्मूलोक्तदिशयोर्मध्यमितिविग्रहाभिप्रायेणेति सूचयन्नाह । अमरेति । क्लीबाव्ययन्त्वपदिशन्दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रियामित्यमरः । इत्यादिसङ्ग्रह इति । अस्याङ्कल्पनायाम्प्रमाणन्तु नाव्ययीभावादितिसूत्रस्थं सप्तम्या ऋद्धिनदीसमाससङ्ख्यावयवेभ्यो नित्यमिति वार्त्तिकमेव । अत्र ऋद्धिरितिपदं लुप्तसप्तम्यन्तम् । ऋद्धिरूपार्थे योऽव्ययीभावस्तस्मात् नद्यवयवः समासो नदीसमासस्तस्मात् सङ्ख्यावयवाः सङ्ख्याविशेषास्तेभ्यः परं यदुत्तरपदन्तदन्तादव्ययीभावात्सप्तम्या नित्यमम्भाव इत्यर्थः । विभक्तीत्यनेनेति । विभक्तिसंज्ञा यस्य प्रत्ययस्य तस्याव्ययार्थत्वन्नास्तीत्यर्थासङ्गतिपरिहाराय विभक्तिशब्दोत्र लाक्षणिक इति भावः । अत्र सुबन्तेनेत्यस्येति । एवञ्चाधिहरि भक्तिरितिशब्दाद्धर्यधिकरणिका भक्तिरिति बोधो भवति । अत्राधिहरिशब्दात्पुनर्न सप्तमी किन्तु प्रथमेति स्वीकारेऽपि तादृशः शाब्दबोधो भवति सप्तम्यर्थस्यान्तर्भावात् । तदुत्तरेति । हर्यादिशब्दोत्तरेत्यर्थः । अत एव । समर्थप्रकृतिकेतिव्याख्यानादेव । अत एव । विभक्त्यर्थानन्तर्भावादेव । द्वितीयार्थस्य त्वन्तर्भावो भवत्येवेत्याह । द्वितीयान्तमिति । ननु समाससंज्ञोत्तरप्राप्तिकलुगपेक्षयाऽन्तरङ्गत्वादित्संज्ञायाः पूर्वम्प्राप्त्या हरि ङि अधीत्यलौकिकविग्रहप्रदर्शनमनुचितमत आह । फलाविशेष इति । केचित्तु समासेऽधिशब्दस्य पूर्वन्निपातदर्शनेन तदर्थप्रदर्शकविग्रहेप्यधिशब्दस्य पूर्वम्प्रयोग एवोचित इत्यधिहरिङीतिप्रदर्शनमुचितमित्याहुस्तन्न युक्तमिति ध्वननायाह । ङ्यब्ध्योरिति । वचनसामर्थ्यमुपपादयति । प्रत्यासत्त्येति । तद्विभक्त्यैव सुबन्तस्य ग्रहणे यदि प्रकृतेऽधिशब्दाभिहितत्वात्सप्तमी न स्यात्तदा समासविधानमेवानुपपन्नमिति भावः । इदं सामर्थ्याभिधानम्न्यायेणेतिप्रागुक्तरीत्या वस्तुतस्तथा नास्तीत्याह । तिङ्कृत्तद्धितेति । अत एव । प्रागुक्तप्रत्यासत्त्यङ्गीकारादेव । अधि-

करणशक्तिप्रधानत्वेऽपीति । अनेन विभक्त्यर्थवृत्तित्वमुपरीत्यस्याव्ययस्यास्तीति सूचितम् । गृहस्योपरीत्यत्र तु षष्ठ्यन्तेन समासप्रसङ्गस्तद्विभक्त्यर्थवृत्तित्वमुपरीत्यस्य नास्तीति भावः । अधिहरीत्यत्र तत्पुरुषसंज्ञयाऽव्ययीभावसंज्ञाया बाधमाशङ्कते । न चेति । अस्य । अव्ययीभावस्या आधेयप्रधानस्येति । एवञ्च सप्तम्यर्थवृत्त्यधिशब्दयोगे तस्याप्राप्तिरेवेति भावः । एतच्चेति । विधानसामर्थ्योपपादनञ्च । यद्यत्राव्ययीभावः स्यात्तदा समयानिकषाशब्दयोगे द्वितीयाया आराच्छब्दयोगे पञ्चम्या विधानाभावेऽपि तत्तद्योगे षष्ठीङ् कृत्वाऽव्ययीभावसंज्ञा कार्या तावतापि रूपसिद्धिर्भविष्यतीति भावः । मध्यार्थकसमयाशब्दयोगे सामीप्यन्न प्रतीयत इति तत्र द्वितीयाविधानञ्चरितार्थमित्यन्वयः । यदि द्वितीयापञ्चमीविधानञ्चरितार्थन्तदा समया ग्राममित्यादौ कुतो नाव्ययीभाव इत्याशङ्कायामाह । समयेत्यादि । अधिकरणशक्तिप्रधाना इतीति । समया ग्राममित्यादेर्ग्रामस्य समीपे इत्यादिरीत्या बोधः । उपकृष्णमितिशब्दात्तु कृष्णसामीप्यवानित्याकारक एव बोधः । अब्भच्चेति । एवम्प्रयोगो योऽप एव भच्चयति तस्मिन्नेव जायत इति तत्र यथाऽवधारणगर्भः समासो भवति तथाऽत्रापि विभक्त्यर्थादिमात्रवृत्त्यव्ययस्यैवानेन सूत्रेणाव्ययीभावस्य विधानमिति भावः । अत्र विभक्त्यर्थमात्रेत्युपादानाद् गृहस्योच्चैरित्यत्र नाव्ययीभावः । समृद्ध्यादिवाचकत्व इति । अत एव सुमद्रमित्यस्य मद्राणां समृद्धिरित्येवं विवरणङ्कृतमव्ययार्थस्य प्राधान्यप्रदर्शनार्थम् । द्योतक इति । द्योत्यार्थस्य विशेषणत्वम्प्रसिद्धमत एवाह । समृद्धा मद्रा इतीति । समस्यमानपदार्थाभावस्य । समस्यमानोत्तरपदार्थप्रतियोगिताकस्याभावस्य । तदेव दर्शयति । अर्थाभावेति । एवञ्च दुर्यवनमित्यादौ यवनपदार्थाभावो न प्रतीयते किन्तु तदीयऋद्ध्यभाव इति नात्रार्थाभावग्रहणात्समाससिद्धिरतो व्यृद्धिग्रहणमावश्यकम् । अत एवार्थाभाव इत्यस्योदाहरणम्मच्चिकाणामित्यादि नोपात्तम् । व्याख्यानात् । व्यृद्धिशब्दोपादानमूलकव्याख्यानादित्यर्थः । ननु घटो न पट इत्यत्र नञा पटपदस्य समासापत्तिः पटप्रतियोगिताकाभावस्यैव प्रतीतेरत आह । नञा त्विति । नायम् । अव्ययीभावः । सूत्रगृहीतेति । अस्य तत्तदर्थबोधकपदघटकतयेत्यादिः । सूत्रगृहीतेत्यस्य सूत्रोपात्तेत्यर्थः । अभावस्य स-

प्रतियोगिकत्वनियमाभिप्रायेण शङ्कते । न चेति । प्रतियोगिभूतेति । प्रतियोगिभूतो यो बहिर्विद्यमानोऽर्थस्तत्समानाधिकरणो योऽभावस्तद्वाचकेनेत्यर्थः । प्रतियोगिसामानाधिकरण्यञ्च प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन यः प्रतियोगिसम्बन्धी तन्निरूपिताभावीयविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वरूपम् । एवञ्च पटभेदस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्तादात्म्यं तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिसम्बन्धिनि पटे न पटभेदस्तेन सम्बन्धेन वर्त्तत इति न निष्पट इत्यत्र समासः । मक्षिकाणामभाव इत्यत्र तु संयोगसम्बन्धावच्छिन्नाभावः प्रतीयते स चाव्याप्यवृत्तिरतस्तस्य तादृशप्रतियोगिसामानाधिकरण्यमस्त्येव । तेन । प्रतियोगिनि बहिर्विद्यमानत्वनिवेशेन । अयम् । अव्ययीभावः । एवञ्च निर्घटो निष्पट इत्यादौ घटादेरत्यन्ताभावस्य तात्पर्यविषयत्वे भवत्येव । भेदस्य तथात्वे तु न भवतीति सिद्धम् । शशशृङ्गशब्दार्थस्तु न बहिर्विद्यमानः । प्रागभावार्थेन तेन । निरा । न च पटप्रागभावस्य प्रतियोगी पटस्तदधिकरणेषु तन्तुषु पटप्रागभावो वर्त्तत एव पटोत्पत्तिप्राक्क्षणावच्छेदेनेति समासापत्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् । एकक्षणावच्छेद्यैकाधिकरणवृत्तित्वस्यैवात्र सामानाधिकरण्यपदार्थत्वात् । अत एव । ध्वंसस्यापि तादृशप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वविरहादेव ॥ मूलोक्तमत्ययोदाहरणन्दूषयति । तदुदाहरणमिति । तदतिशयस्य । हिमाधिक्यस्य । युक्त्यन्तरमप्याह । अत्ययशब्देऽतेरिति । अतिनिद्रमित्यत्र तु नास्य निषेधस्य विषयता । युजिक्रियान्तर्भावेण समासाभ्युपगमेन निद्राया अत्ययो ध्वंसो न प्रतीयते किन्तु युजिक्रियायामप्राशस्त्यम् । एवं सत्यतिनिद्रमितिशब्दान्निद्राकर्तृकवर्त्तमानकालिकयुजिक्रियाऽप्रशस्तेति बोधः । वर्त्तमानकालिकत्वस्याप्राशस्त्येऽन्वयः । नन्वेवं वर्त्तमानत्वभूतत्वयोर्विरोधादतिनिद्रमासीदित्यत्राव्ययीभावसमासानुपपत्तिरत आह । अतिनिद्रमित्यादाविति । लक्षणेतीति । एवञ्चै तादृशव्यवहारविषयकर्तृकसत्त्वक्रियायाम्भूतत्वम्प्रतीयते तस्य च तादृशाभावनिष्ठवर्त्तमानत्वेन न विरोध इति भावः । सूत्रघटकशब्दप्रादुर्भावशब्दार्थमाह । शब्दप्रादुर्भाव इति । इतिहरीत्युदाहरणे हरिशब्दः स्वस्वरूपपरस्तेन षष्ठ्यन्तेन शब्दप्रकाशार्थकेतिशब्दस्य समासः । भाष्यप्रयोगादिति यन्मूले उपात्तन्तस्याप्रसिद्धत्वशङ्कां वारयति । अचः परस्मिन्निती ति । इदमुपलक्षणम् । अ-

नैकमन्यपदार्थे इतिसूत्रभाष्ये सर्वपश्चादितिप्रयोगाच्चेत्यपि बोध्यम् । सति च समासे पश्चाच्छब्दस्य पूर्वनिपातः स्यात् । तत्तदर्थबोधकेति । यस्मिन्यस्मिन्नर्थे विद्यमानस्याव्ययस्य समास इष्यते तत्तदर्थबोधाभिप्रायेण सूत्रे उपात्तो यः शब्दस्तद्घटकतया गृहीतेन तत्तदर्थकेनाव्ययेन नायं समासः । अत्र तत्तदर्थकेनेत्युपादानादसम्पत्त्यर्थबोधाभिप्रायेण कृतस्य वृत्तिकाराद्यभिप्रेतस्यातिहिममित्यादिप्रयोगस्योपपत्तिः । एवमत्ययरूप एवार्थे वैशाखे विहिममित्यस्याप्युपपत्तिः । तत्तदर्थबोधकपदघटकत्वञ्च स्वाविषयकप्रतीत्यविषयतत्तदर्थबोधकपदकत्वम् । इदञ्च यथार्थाभावपदघटके नाव्ये वर्त्तते तथा स्वस्मिन्नपीति पश्चाच्छब्दस्य पश्चादर्थघटकत्वम् । अत एव । तत्तदर्थबोधकपदघटकतया गृहीतेनेत्यादिकल्पनादेव । भाष्यप्रयोगादेव पश्चाच्छब्दस्य न समास इति तु न युक्तम् । उक्तसूत्रद्वयभाष्यप्रयोगस्थले तदभावकल्पना यथासादृश्ये इतिसूत्रव्याख्यानस्थले त्वशाकवनिकान्यायेन यथार्थ इत्यनुक्त्वा सादृश्यसम्पत्तीत्युक्तमित्यस्य च कल्पनापेक्षया एककल्पनायामेव लाघवमिति भावः यथाशब्दस्य तु समासस्यापपत्तिमाह । यथाशब्देन त्विति । इदम् । कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानसामर्थ्यकथनम् । तस्याः । वीप्सायाः । एवञ्च न वीप्साद्योतनाय द्विवचनम् । बौद्धम् । यथाऽतिक्रम्य पर्वतं नदीत्यत्र पर्वतनद्यो योगो गम्यते तथा यथाशक्त्युत्तरञ्च गच्छतीत्यत्र शक्तिसद्भावकालोत्तरदेशगमनकालयोरपि योगो बुद्धिकृतो द्रष्टव्यः । विचित्राणि इति । तदाह । यथासूत्रेष्विति । करणत्वेनान्वयात् । क्रमस्य करणत्वेनान्वयात् । युगपच्छब्देनेति । अत एव तत्र सचक्रमित्युक्तम् । एतेन युगपच्चक्र इत्यत्राव्ययीभाव इति कस्य चिदुक्तिः प्रत्युक्ता । व्याख्यानात् । सादृश्यशब्दोपादानमूलकात् । गुणभूते सादृश्ये इत्यस्य सादृश्य इत्यनेन कथं लाभ इत्यत आह । स्वार्थे इति । अन्यथा पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभाव इति भाष्यादत्र सादृश्यस्य गुणत्वान्न स्यात् । चात्रम् । युद्धद्यूतकर्तृत्वम् तद्योगश्चेति । अदनक्रियाया अपरित्यागेन सह योग इत्यर्थः । पर्यन्तशब्दोऽन्त्यार्थः । अग्निग्रन्थः पर्यन्तो यस्येत्यर्थस्तदाह । बहुव्रीहाविति । तस्मिन् कालेऽध्येयत्वेन परिगृहीतो यावान् ग्रन्थस्तस्याग्निग्रन्थोऽन्त्यः । न तु ततः परेणाध्ययनन्नास्तीति । अत एव सादृश्यात्पृथगुक्तिः । विग्रहसमयेऽधीत इत्यस्य कथ-

नादध्ययनक्रियायाः समासार्थेऽन्तर्भावात्साग्न्यधीत इति वाक्यानुपपत्तिरिति शङ्कावारणायाह। अधीत इत्यस्येति। नन्वध्यनक्रियाया अनन्तर्भावे तदधीत इत्यण्प्रसङ्ग इत्यभिप्रायेण शङ्कते। न चेति। तथाशब्दस्यापि सादृश्ये वृत्त्या तेन सह समासापत्तिं वारयति। तथाशब्दस्येति। प्रतियोगिवाचकेनेति। प्रतियोगितासम्बन्धेन सादृश्यान्वयिवाचकेनेत्यर्थः। तथाशब्दार्थसादृश्यस्य तु तथा हर इत्यत्रानुयोगितासम्बन्धेन हरेऽन्वयः। एतादृशकल्पनायां हेतुमाह। सादृश्य इत्युक्त इति। मूले द्योतयतीत्युपात्तन्न तु शक्त्या प्रतिपादयतीत्युक्तं तद्बीजमाह। सामान्यस्येति। यद्यपि भाष्ये यथाशब्दः सादृश्ये वर्त्तत इत्युक्तस्तथापि तत्र द्योतनयेति शेषो बोध्यः। सामान्यस्येत्यस्यैकबुद्धिविषयत्वेन गृहीतस्येत्यर्थः। भेदकः। सादृश्यस्य प्रायेण भेदनियतत्वाद्भेदबुद्धिसम्पादक इत्यर्थः। तदभिन्न इति। उपमानोपमेययोरभेदान्वयबोधो व्युत्पत्तिसिद्ध एव। अत एव मृगचपलेत्यत्र पुंवद्भावसिद्धिः। ननूभयत्रैकस्य विशेषधर्मस्याधिकरणत्वप्रतीतावपि नोपमानोपमेयभावप्रतीतिरत आह। यत्तच्छब्दाभ्यामिति। ननु असादृश्य इतिपदस्य सादृश्येनेत्यर्थः कृतः। एवञ्च यथा हरिस्तथा हर इत्यत्र हरिः सादृश्यन्द्योतयतीति वाच्ये उपमानत्वन्द्योतयतीत्यनुपपन्नमत आह। सूत्रेऽपीति। थाल्सूत्रे सामान्यस्य भेदको यो धर्मस्तद्रूप इत्युक्तन्न तु थालर्थः सादृश्यं प्रकृतबोधे प्रकार इत्युक्तमत्र किम्बीजमित्यत्र नियामकमाह। थाल्सूत्र इत्यादि। सिद्धान्तमाह। भाष्यानुसारिण्स्त्विति। यथाशक्ति यथाबलमित्यस्य शक्तिमनतिक्रम्य इत्याद्यर्थः। अत एव। उक्तार्थस्याभिप्रेतत्वादेव। पदार्थानतिवृत्तौ समासार्थं यथाशब्दस्यावश्यकत्वेन सम्पूर्णसूत्रस्य कैमर्थ्यशङ्का न भवतीत्यभिप्रायः। ननु पूर्वसूत्रेणैव समासे सिद्धेऽस्य सूत्रस्य वैयर्थ्यमत आह। यथार्थत्वेनेति। सूत्रगृहीतत्वात्। यथार्थशब्दघटकत्वात्। इदमपि। एतत्सूत्रकरणमपि। उक्तार्थानभिज्ञः शङ्कते। न चेति। उक्ताशयम्प्रकटयति। अत्र सूत्र इत्यादि। तदर्थक एव स इति। पदार्थानतिवृत्तिबोधको यथाशब्दः परिशेषादित्यर्थः। असादृश्यग्रहणस्य वैयर्थ्यशङ्कापरिहारायाह। यद्यपीत्यादि। द्योतयतीत्यस्य द्योतनया प्रतिपादयतीत्यर्थः। द्योतना च व्यञ्जनैव तयोपस्थापितार्थस्य शाब्दबोधविषयत्वं भवत्येव तदाह। उपमानदेवद-

त्ताभिन्न इति। लक्षणामूलव्यञ्जनास्थल इवेति। यथा। साधयन्ती सखि सुभगं क्षणेक्षणे दूनासि मम कृते। सद्भावस्नेहकरणीयसदृशन्तावद्विरचितन्त्वया। अत्रोपनायकसमीपे प्रेषिता या दूती सा तन्नायकमुपभोगेन निवृत्तेच्छाङ्कत्वा पुनर्नायिकाया निकटे समागत्य स नायातीत्युक्त्का विरता तत उपभोगचिन्हेन तं वृत्तान्तं ज्ञात्वा तां दूतीम्प्रति नायिकाया उक्तिरियम् मम प्रियं रमयन्त्या त्वया शत्रुत्वमाचरितमिति लक्ष्यते। तेन कामुकविषयं सापराधत्वप्रकाशनं व्यङ्ग्यम्। उभयोः शक्यार्थव्यङ्ग्यार्थयोः। तत्र यथा व्यञ्जना न लक्षणया गतार्था तथात्रापि व्यञ्जना न गतार्थेत्याशयः। अत एव। उपमानोपमेययोरभेदान्वयादेव। पूर्वपदार्थप्राधान्याभाव इति। पूर्वपदार्थत्वेनाभिप्रेतो यो यथाशब्दार्थस्तत्प्राधान्याभाव इत्यर्थः। प्रसिद्धत्वात्। सादृश्ये प्रसिद्धत्वात्। तत्सामर्थ्यात्। समासविधानसामर्थ्यात्। तदभावेपि। पूर्वपदार्थप्राधान्याभावेऽपि। अत्र प्रकारवचने थालन्तस्य साधुत्वान्वाख्यानेऽपि कुशलशब्दस्य प्रवीण इव पदार्थानतिवृत्त्यादिष्वपि प्रयोगो भविष्यतीत्यभिप्रायेणाशङ्कते न चेति। सादृश्यसम्पत्तीत्यनेन चेति। तस्य सादृश्येपि वृत्तेर्दर्शनादिति भावः। तत्र। सादृश्ये। तदप्रयोगात्। पदार्थानतिवृत्तिबोधकस्याप्रयोगात्। तत्रार्थे। प्रकाररूपेऽर्थे। साधोः।यथाशब्दस्य। एवञ्चाव्युत्पन्नयथाशब्दस्यैव समासबोधकमिदं सूत्रमिति भावः अत्र मानमाह। इदमेवेति। अतदर्थकस्य। असादृश्यार्थकस्य। इत्यर्थकोक्त्येति। एवं हि तत्र भाष्यमसादृश्य इति किमर्थम्। यथा देवदत्तस्तथा यज्ञदत्तः। असादृश्य इत्युच्यते तत्रे दन्न सिध्यति। यथाशक्ति यथाबलमिति। किङ्कारणम्। यथेत्ययम्प्रकारवचने थाल्स च सादृश्ये वर्त्तते। नैष दोषः। अयं यथाशब्दोऽस्त्येवाव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं वीप्सावाची अस्ति प्रकारवचने थाल्। तत्र यदव्युत्पन्नं वीप्सावाचि तस्येदङ् ग्रहणम्। अत्र वीप्साग्रहणमुपलक्षणम्। तेन योग्यतापदार्थानतिवृत्ती अपि यथार्थौ इति कैयटः। अथ यः प्रकारवचने थाल् तस्य ग्रहणङ्कस्मान्न भवति पूर्वेण प्राप्नोति। प्रतिषेधवचनसामर्थ्यान्न भविष्यतीति। एतद्भाष्येऽसादृश्ये वर्त्तत इत्यस्योपमानोपमेयत्वद्योतक इत्यर्थः। इदङ् ग्रहणमित्यस्यैतत्सूत्रीयमित्यर्थः। तद्विस्मरणेन। असादृश्य इत्यस्य विस्मरणेन। असङ्गतिरिति। तद्विस्मरणे पूर्वेण प्राप्तिशङ्काया एवाभावः स्या-

दिति भावः। तद्भाष्ययोजनायाह। तस्मादिति। कैयट इति। सूत्रगृहीतेत्यादेस्तेनानङ्गीकारात्। परन्तु पूर्वोक्तरीत्या तथा कल्पनमावश्यकमित्याशयेनाह। सूत्रगृहीतेति। अन्यकृतं व्याख्यानं यथाकथंचित्सम्भवदुक्तिकमप्यसङ्गतमित्याशयेनाह। नियमत्वापेक्षयेति। विधिनियमसम्भवे विधिरेव ज्यायान्॥ विशेषमाह। तत्र सूत्र इति। अत एव। सादृश्याग्रहणादेव। अत एव। पूर्वोक्तोर्थः। इत्युक्तमिति। न तु यथार्थमिति शेषः। मूलोक्तमनूद्य दूषयति। न चेति। अन्याव्ययग्रहणार्थमिति। तेन रूपस्य योग्यमनुरूपमित्यस्य सिद्धिः। वीप्सादावपीति। आदिना योग्यतापरिग्रहः। वीप्सायामुदाहरणं यथास्वमिति प्रसिद्धमेव। योग्यतायामुदाहरणन्तु यथास्वरूपन्दक्षिणादानमित्यत्र ज्ञेयम्। नन्वस्मिन्नपि सूत्रे यथार्थे विद्यमानं यदव्ययमितिव्याख्यानङ् कुतो नेत्याशङ्क्याह। अत्र सूत्र इति। अव्ययमिति। अनव्ययया वच्छब्दव्यावृत्तये अव्ययग्रहणानुवृत्तेः। अव्ययस्य समासः। यावन्तः श्लोका इति वतुबन्तेनानव्ययेनास्वपदविग्रहः। अन्यत्राप्ययमव्ययसंज्ञको दृष्टः। यावदमत्रं ब्राह्मणानामन्त्रयस्वेत्यत्र यथा। अव्ययनिवृत्त्यर्थमिति। पूर्वसूत्रे तु तदनुवृत्तिरस्त्येव। तादृशाव्ययेनेति। तद्गताल्पत्वतात्पर्येण यत्र प्रयोगस्तत्रेति शेषः॥ ननु वृक्षम्प्रतीत्यत्र समासे कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानं व्यर्थमत आह। कर्मप्रेति॥ तदर्थ इति। विपरीतवर्त्तनमर्थः। मूलोक्तोदाहरण इति शेषः। लौकिकविग्रहे वृत्तमितिक्रियावाचकशब्दसत्त्वात्तृतीयान्तमुक्तम्। समासे तदभावादाह। अक्ष ङसिति। एवास्य साधुत्वमिति। अक्षादयस्तृतीयान्ताः पूर्वोक्तस्य यथा न तत्। कितवव्यवहारे च एकत्वेऽक्षशलाकयोरितिवार्त्तिकसंवादात्। पूर्वोक्तस्य पूर्ववृत्तस्य। धातूनामनेकार्थत्वाद्वचिरिह वर्त्तने। यथा न तत्। तद्वर्त्तनं यथा पूर्वं वृत्तन्न तथा चेदित्यर्थः। स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमेतस्यैव विवरणम्भाष्ये कृतमयथाद्योतन इति। अयथाशब्दो वैपरीत्ये विपरीतत्वद्योतने। पराजयद्योतन इति यावत्। वृत्तौ नास्त्येवेति। अस्य द्योतकाभाव इति शेषः। तेन कुमार्यगारम्। वध्वगारम्। यौष्माकीनस्तावकीन इत्यादौ संख्यावगमसत्त्वेऽपि न क्षतिः। नेष्यत इति। न च संज्ञाया भावाभावाविष्येते इ-

तिभाष्यविरोधात् । न ह्येकार्थीभावे संज्ञाया अभाव इत्यर्थः । ध्वनितश्चेदमिति । इह द्वौ पक्षौ वृत्तिपक्षश्चावृत्तिपक्षश्च । तत्र स्वभावतश्चैतद्भवति वाक्यञ्च वृत्तिश्चेत्यनेनोक्तसूत्रस्थभाष्येण ध्वनितमित्यर्थः । तत्प्रत्याख्यानम् । विभाषाऽधिकारस्य प्रत्याख्यानम् ॥ अत एव । एकार्थीभावविकल्पबोधकत्वादेव । एतत्करणात् । विभाषेतिसूत्रकरणात् । सुप्सुपेत्यस्य नित्यत्वाङ्गीकारे दोषमाह । एवञ्चेति । तस्य नित्यताङ्गीकारे चेत्यर्थः । ननु अव्ययमित्यादिसूत्रैः समाससंज्ञाविधानन्नैवास्तीत्यत आह । उपपदेति । उद्देश्याप्रसिद्धेरिति । क्वचित्सुबुत्पत्तेः प्राक् समासस्येष्टत्वात् । क्वचित्सुबन्तत्वासम्भवादिति भावः । बहुव्रीहिसंज्ञाविषयेऽपि क्वचिदप्रसिद्धिमाह । अनेकेति । नन्वव्ययमित्यादिसूत्रैः समाससंज्ञाविधानाभावे कथमुपसर्जनसंज्ञेत्यत आह । प्रथमानिर्दिष्टमितीति । उक्तभाष्यादपीति । विस्पष्टं पटुरितिभाष्यादपीत्यर्थः । मानसबोधविषयस्य न शाब्दबोधविषयत्वमित्यभिप्रायेणाह । अग्निज्ञाप्यमित्यादि ॥ द्योत्यस्याप्यर्थस्य शाब्दबोधविषयत्वं बहुषु दृष्टमिति तद्वदत्राप्युचितमित्याशयेनाह । अग्निज्ञाप्यमिति । कर्मप्रवचनीयद्योत्यसम्बन्धेन । लक्ष्यलक्षणभावेन । द्योतनाभाव इति । लक्ष्यलक्षणभावस्तु तत्रापीष्यत एव । नन्वेवङ्कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानवैयर्थ्यमत आह । अस्य समासस्येति । अशनिदेश इति । अशनिगमनदेश इत्यर्थः । तेन सम्बन्धेन । लक्ष्यणलक्षणभावसम्बन्धेन । एवञ्चानुगङ्गं वाराणसीत्यत्रानुशब्दद्योत्योर्यो दैर्घ्यसदृशदैर्घ्यन्तदेकदेशे प्रथमतो भासमाने दैर्घ्ये गङ्गापदार्थस्याधेयतासम्बन्धेनान्वयो न त्वनेन गङ्गापदार्थस्य वाराणस्यामन्वयस्तदभिप्रायेणाह । तद्द्योत्यसम्बन्धेनान्वयाभावादिति । एवञ्च गङ्गापदार्थस्य कर्मप्रवचनीयद्योत्यसम्बन्धप्रतियोगित्वाभावान्न द्वितीयेत्यर्थः । यस्य चायाम इतिसूत्रविषये आह । तथा बोध इति । पूर्वसूत्रविषये आह । वनस्य समीपङ्गत इतीति । तेन सम्बन्धेनान्वये त्विति ॥ अनुद्योत्यसम्बन्धेनान्वये त्वित्यर्थः । तत्र प्रमाणमाह । निर्देशेति । ननु ज्ञाप्यत्वं ज्ञापकत्वाभिमतविषयकज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वमेव तच्चाज्ञातस्य सम्भवति प्रकृते च वाराणस्यास्तत्त्वन्तदा भवेद्यदि वाराणपूर्वमज्ञातास

स्यात्तु नेत्याशयेनाह । वाराणस्या इति । इत्यन्तरे प्रवेशो नेति । समुच्चेतव्यस्याभावादेतदर्थमेव चकारः । तदुक्तम्भाष्ये । किमर्थश्चकारः । एवकारार्थः । तिष्ठद्गुप्रभृतीत्येव । क्व मा भूत् । परमन्तिष्ठद्गु । अत्र चैवकारार्थ इत्यनेनैतत्सूचितन्तिष्ठद्गुप्रभृतीन्येवैकार्थीभावविषयाणि न त्वेतेषां शब्दान्तरेणैकार्थीभावः । नन्वातिष्ठद्गु इत्यादौ समासान्तरे प्रवेशदर्शनादिदमयुक्तमत आह । आतिष्ठद्गु जपेदिति । अन्यपदार्थेऽव्ययीभाव इति । तिष्ठद्गुकालविशेषे । तिष्ठद्गुकालविशेष इति वक्तव्यम् । तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काल इतिभाष्यात् । इदम् । निपातनरूपम् । अन्ये । आयतीगवमित्यत्र । अव्ययीभावविषये अव्ययीभावाभावे तत्पुरुषप्रवृत्त्युपायमाह । अयम्भाव इति । एकस्वभावः । समानस्वभावः । स्वभावशब्दोऽत्र धर्मवाची । नन्वेवमिति । स्वपदार्थप्राधान्यस्वीकारे इत्यर्थः । मूले विद्यातद्वतामिति । तद्वत्त्वञ्चात्र तत्प्रणेतृत्वसम्बन्धेन । एवञ्च विद्यावत्त्वात्मकधर्मसम्बन्धात्त्रिमुनिशब्दस्य यत्प्रवृत्तिनिमित्तन्तदारोपेण व्याकरणे त्रिमुनिशब्दस्य प्रवृत्तिरिति भावः । इमं क्लेशम्परिहर्त्तुमुपायान्तरमाह ! अन्ये त्विति । नन्वेवम्बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽव्ययीभावे त्वन्तोदात्तत्वमिति स्वरभेदापत्तिरत आह । स्वरभेदश्चेति । इष्ट एवेति । समासभेदेन स्वरभेदे इष्टापत्तेः सर्वसम्मतत्वादिति भावः । लोकप्रसिद्ध्यनुसारेणाह ! परे त्विति । नन्वेवं त्रिमुनि व्याकरणस्येत्यस्य कथमुपपत्तिरत आह । यदीष्यत इति ॥ ननु गर्गस्य गोत्रापत्यानाङ्कुलमित्यर्थे गर्गकुलमित्यत्र यथा यञञोश्चेतिसूत्रेण यञो लुग्भवति तथा एकविंशतिभारद्वाजमित्यत्राञो लुक् स्यादित्येतादृशप्रयोगानुपपत्तिरत आह । वृत्ताविति । अनयोरिति । अनयोः । एकविंशतिभारद्वाजम् । त्रिपञ्चाशद्गौतममित्यनयोः ॥ ननु नदीभिश्चेतिसूत्रं समानाधिकरणसमासमात्रबाधकमथ वा पुरस्तादपवादन्यायेन पूर्वकालैकेत्यस्य बाधकमुभयथा एकनदीतरेतिप्रयोगानुपपत्तिरव्ययीभावे नपुंसकह्रस्वत्वापत्तेरत आह । तत्रैवेत्यर्थ इति । तदविवक्षायाम् । समाहाराविवक्षायाम् । एतेनैकापूपीवत्समाहारविवक्षायामेकनदितर इति भवत्येव । समासान्तापत्तिं वारयति । अचप्रत्ययेति । वाक्याभावेन । लौकिकविग्रहवाक्यसम्बन्धित्वाभावेन । एवञ्च नित्यसमासस्थले विशेष्याभावाद्विशिष्टाभावः प्रकृते

तु लौकिकविग्रहवाक्यसत्त्वेऽपि तस्य संज्ञाप्रबोधकत्वकतया विशेषणाभावाद्विशिष्टाभावोऽक्षत एवेति भावः। न चैतावता लौकिकत्वस्वसमानार्थकत्वाभ्यां विशिष्टस्य वाक्यस्याभावेनेति सिद्धम् ॥ एवं सति प्रतियोग्यप्रसिद्धाऽभावाप्रसिद्धिरिति वाच्यम्। लौकिकत्वसमानार्थकत्वोभयाभाववद्वाक्यकत्वेनेत्यर्थात् तदेतदाह। समासघटकेति ॥ अत एव। विग्रहसत्त्वादेव। अथ वा। अत एव। एतस्य नित्यसमाससदृशत्वन्न तु नित्यसमासत्वमेवेति स्वीकारादेव ॥ अत एव। समासपदस्य समाससम्बन्ध्यलौकिकविग्रहवाक्ये लक्षणास्वीकारादेव। अन्यथा समाससामान्यापेक्षत्वरूपान्तरङ्गत्वस्य ह्रस्वत्वे सत्त्वेन तत्प्रवृत्त्यापत्तिः स्यात्। समासार्थालौकिकविग्रहे लक्षणायान्त्वन्तरङ्गतरः कबिति न दोषः। गोस्त्रियोरित्यत्र भाष्य इति। तत्र हि कपि ह्रस्वत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। बहुकुमारीकः। न वक्तव्यः। कपि कृतेऽनन्त्यत्वाद्ध्रस्वत्वन्न भविष्यति। इदमिह सम्प्रधार्यम्। कप् क्रियताम्। ह्रस्वत्वमिति। परत्वात्कप्। समाससामान्यापेक्षत्वादन्तरङ्गं ह्रस्वत्वम्। अन्तरङ्गतरः कप्। ननु चायं कप्समासान्त इत्युच्यते। तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यम्भविष्यतीत्युक्तम्। न कपीतिनिषेधस्त्वनन्तरस्येतिन्यायेन केऽण इत्यस्यैव बाधक इति भावः। अन्त इतिसूत्रे भाष्ये चेति। तत्र हि किं समासस्यान्त उदात्त आहो स्विदुत्तरपदस्य। आद्ये इदम्प्रथमका इत्यादौ कपि पूर्वस्योपसंख्यानङ्कर्तव्यम्। अन्त्येऽन्टच इत्यादौ नञ्सुभ्यामित्यनेनान्त्याकारस्योदात्तत्वानापत्तिरित्युक्तम्। यदि समासे कृते समासान्तः प्रवर्त्तेत तदा इदम्प्रथमका इत्यत्र समासे कृते समासान्तापेक्षया परत्वादिदमेतत्तद्भ्यः प्रथमपूरणयोः क्रियागणन इत्यनेन स्वरे कृते ततः कपि दोषाभावसिद्धौ भाष्यासङ्गतिः स्फुटैव। पूर्वोक्तव्याख्यानेन यत्सिद्धन्तदाह ॥ एवञ्चेति। समाससंज्ञासमकालमेवेत्यत्र समासपदमव्ययीभावादीनामप्युपलक्षणम् ॥ समासार्थालौकिकविग्रहवाक्यस्यान्ताः समासान्ता इति सिद्धान्ते प्रकृते। न च पूर्वं समासान्त इति ॥ अत्र पूर्वमित्यस्य समाससंज्ञाप्रयोज्यकार्यान्तरप्रवृत्तेः पूर्वमित्यर्थः एतेन पूर्वोक्तसमकालत्वोक्तिविरोध इत्यपास्तम् चित्त्वं व्यर्थमितीति। प्रत्ययाद्युदात्तत्वेनैवान्तोदात्तत्वसिद्धेः। न च यस्य मते समास-

संज्ञोत्तरं समासान्तस्तन्मतेऽपि सति शिष्टत्वेन प्रत्ययस्वरस्य बलवत्त्वादन्तोदात्तत्वं सिद्धमेवेति डचश्चित्त्वं व्यर्थमेव। बहुव्रीहौ प्रकृत्येति सूत्रेण पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधानसामर्थ्यात्प्रत्ययस्वरो न भविष्यतीति वक्तुमशक्यम् कप्विषये दारितार्थ्यादिति वाच्यम् । अनुदात्तम्पदमितिसूत्रे पदग्रहणस्य परिमाणार्थतया समासान्तस्य समासावयवत्त्वबोधनेन च पूर्वपदम्बहुव्रीहौ प्रकृत्या तच्च वर्जयित्वा यावान्बहुव्रीह्यवयवः सन्निहितो भावी वा सोऽनुदात्त इत्यर्थेन डप्रत्ययस्यानुदात्तत्वं स्यादतश्चित्त्वं सफलमित्याशयात् । तत्सामर्थ्येनेति । डचश्चित्त्वसामर्थ्येनेत्यर्थः । तेन । आद्युदात्तश्चेत्यस्यासंबन्धेन । पूर्वपदप्रकृतिस्वरसिद्धिरिति । यदि समासान्तविधावाद्युदात्तश्चेत्यस्य सम्बन्धः स्यात्तदा तदेकवाक्यतापन्नशेषनिघातेन पूर्वपदस्यानुदात्तत्वयोदात्तस्वरितयोगित्वाभावेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न स्यादिति भावः। तेन समृद्धशब्दस्वरस्यैव श्रवणं परिनिष्ठिते भवति । ननु समाससंज्ञासमकालमेव समासान्तप्रवृत्तिस्वीकारे द्वित्रिभ्यामितिसूत्रस्थभाष्यविरोधः प्राप्नोति । तत्र हि कृतसमासान्तपाद्त्साहचर्यात्कृतसमासान्ते मूर्द्धन्शब्देऽस्य प्रवृत्तिस्तदा समासान्ते कृते एव द्विमूर्द्धानमित्यादौ प्रवृत्तौ नान्तत्वं वक्तव्यम् । यदि तु मूर्द्धस्वितिनिर्द्देशात्साहचर्यमनादृत्याकृतसमासान्ते प्रवृत्तिस्तदा कृते समासान्ते द्विमूर्द्ध इत्यत्र स्वरो न प्राप्नोति। एवं वितर्क्याकृतसमासान्तस्यैव मूर्द्धस्वितिनिर्द्देशाद् ग्रहणम् । समासान्तविषये तु समासान्तापेक्षया परत्वात्स्वरे कृते ततः समासान्ते टिलोपे च कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेण सिद्धिरित्युक्तम् । यदि समाससंज्ञासमकालमेव समासान्तप्रवृत्तिस्तदा समासान्तात्परत्वात्स्वरप्रवृत्तिः स्यादित्येतदसङ्गतं स्यादत आह। द्वित्रिभ्यामिति सूत्रेति । उक्तभाष्यद्वयेति । गोस्त्रियोरितिसूत्रान्तइतिसूत्रस्थभाष्येत्यर्थः । समाससंज्ञासमकालं समासान्तानाम्प्रवृत्तिपक्षे तु द्वित्रिभ्यामित्यत्र मूर्द्धस्विति निर्द्देशदर्शनादकृतसमासान्तेऽस्य प्रवृत्तिः। समासान्तविधिश्चानित्यः। यत्र तु समासान्तस्तत्रापि समासस्य कार्यित्वेनाश्रयणात्समासान्तसङ्घातस्यापि ग्रहणेनानेनैव स्वरस्य सिद्धिरिति कल्पनया निर्वाहो बोध्यस्तदाह। अन्यत्रेति। अत एव। समुदायावयवत्त्वादेव। टिलोपाभाव इति। अव्ययग्रहणेन समासान्तस्य ग्रहणात् ।

कैयटोक्तोत्तरपदावयवत्वपक्षस्वसंगत इत्याह। यत्त्विति। फलाभावादिति। समासपदस्य समासार्थालौकिकविग्रहवाक्यात्मकसमुदायपरत्वम्भाष्यकारोक्तं यत्तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यमिति तदनुगृहीतम्भवति। उत्तरपदावयवत्वे तु न तादृशभाष्योपलम्भ इत्यपि बोध्यम्। ननु यदि समासान्तो नोत्तरपदावयवस्तदा द्विधुरीत्यत्राकारान्तोत्तरपदो द्विगुस्त्रियामिष्ट इत्यस्य कथम्प्रवृत्तिरत आह। द्विधुरीत्यादाविति। अत एव। लिङ्गस्य लोकाश्रयत्वादेव। नपुंसकत्वसिद्धिरिति। उत्तरपदावयवत्ववादिमतेऽपि प्राप्तस्त्रीत्वस्य लोकाश्रयत्वेन वारणं कार्यमिति भावः। उत्तरपदावयवत्वस्वीकारे भाष्यविरोधमपि दर्शयति। अन्त इत्यादिसूत्रेति। अन्तोदात्तत्वासिद्धिरिति। यद्ययमुत्तरपदावयवः स्यात्तदा नञ्सुभ्यामितिसूत्रेणान्तोदात्तत्वमत्र चकारस्य स्यादेवेति भावः। विग्रहवाक्ये समुदायावयवत्वे सरूपसूत्रस्थभाष्यविरोधं वारयति। सरूपेति। तस्यानर्थकत्वेन। समासान्तरहितस्य ऋच् इत्यस्यार्थवत्त्वाभावेन। मानाभावादिति। न च द्वन्द्वापवादत्वव्यवहार एव मानम् द्वन्द्वसमासस्यार्थवत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायाम्प्रत्येकं सुबुत्पत्ताविव प्राप्तेः। कृतद्वन्द्वानामितिपक्षे तु सुतरान्तथेत्यत आह। विशिष्टरूप इति। अर्थबोधकतावच्छेदकानुपूर्वी विशिष्टरूपेत्यर्थः। तद्विशिष्टमेव। सुप्विशिष्टमेव। तन्मूलभूतेति। सुबन्तात्तद्धित इतिसिद्धान्तमूलभूतेत्यर्थः। अत एव। परिपूर्णमिति युक्तः सार्थकविषयत्वादेव। तस्यामवस्थायाम्। वाक्यावस्थायाम्। सामान्यत उक्तमेवार्थं स्पष्टप्रतिपत्तये विशेषत आह। तत्रेति। तद्ग्रहणेन। समासग्रहणेन। न च समासान्तस्य भवदुक्तरीत्या वाक्यावयवत्वेन वाक्यग्रहणेन ग्रहणम्भवतु न तु समासग्रहणेन ग्रहणम्भविष्यतीति वाच्यम्। वाक्यस्यैव समाससंज्ञाविधानेन समासशब्दाभिन्नतया समासशब्देन विशिष्टस्य ग्रहणम्भविष्यतीत्याशयात्। अन्यथा। मदुक्तरीत्या तावदित्यस्य व्याख्यानाभावे। तदनपेक्षत्वेन। कबनपेक्षत्वेन। अत एव। सुपः परस्तादित्यस्याश्रयणादेव। दिगिति। दिगर्थस्तु यदन्यत्रोक्तमलौकिकविग्रहवाक्ये समासान्ते कृते तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वे सुब्लुकि प्रत्ययलक्षणेन प्रत्येकं सुबन्तत्वेन समाससंज्ञेति तन्न युक्तमुक्तभाष्यस्वारस्येन समासान्तस्य समाससंज्ञायाश्चैककालप्रवृत्तिकत्वस्यैव लाभ इत्यादिः। सूत्रा-

र्थमाह । अव्ययीभाव इति । नन्वेवमनश्चेत्यस्यापि अन्नन्तं यत्प्रातिपदिकन्त-त्प्रकृतिकसुबन्तोत्तरपदकाव्ययीभावार्थवाक्यादित्येवार्थ उचित इत्यन्नन्तादि-त्यनुपपन्नमत आह । अन्नन्तेति । केचिदिति । झय इति सूत्रस्य वैकल्पिकत्व-वादिन इत्यर्थः । वस्तुतस्तु वक्ष्यमाणरीत्या झय इति नित्यमेव । लक्षणेने-ति । अक्ष्णः सम्मुखमिति विग्रहः । अव्ययीभावाप्राप्तिः । परमित्यर्थे वि-धायकाभावादव्ययाघटितत्वाच्चेति भावः । वस्तुतस्त्वस्मिन् गणसूत्रे परशब्द-पाठ आकरविरुद्ध इत्याह । अत्रेति । ननु पूजार्थमितिमूलग्रन्थान्गिरेश्चेति सूत्रेऽन्यतरस्यामित्यस्य सम्बन्ध इति प्रतीयते तन्न युक्तम् । वक्ष्यमाणयुक्तेरि-त्याशयेनाह । वेति वक्तव्य इति । अत एव । अन्यतरस्यामित्यस्य स्वरितत्वा-भावादेव । भाष्य इति । तत्र हि कृत्रिमाकृत्रिमन्यायं व्युत्पाद्योक्तम् । यदि त-र्हि कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसम्प्रत्ययो भवति नदीपौर्णमास्याग्रहाय-णीभ्य इत्यत्रापि प्रसज्येत । पौर्णमास्याग्रहायणीग्रहणसामर्थ्यान्न भविष्यति तद्विशेषेभ्यस्तर्हि प्राप्नोति । गङ्गायमुने इति । एवन्तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न तद्विशेषेभ्यो भवतीति । यदयं विपाशशब्दं शरत्प्रभृतिषु पठतीति । अत्र पौर्ण-मास्याग्रहायणीग्रहणसामर्थ्यादिति । यदि नदीसंज्ञकस्य ग्रहणन्तदाऽनयो-रुपादानं व्यर्थं स्यात् । नन्वनयोरुपादानं नियमार्थम्भविष्यति ईकारान्तस्य चे-दनयोरेवेति चेत् । एवन्तर्ह्यपौर्णमास्याग्रहायणीभ्य इत्येव वदेदिति नदीश-ब्दोपादानं ज्ञापकमेव । साहचर्याच्च ऊपदेन नदीसंज्ञकोकारान्तस्य ग्रहणं भविष्यतीत्यभिप्रायः । ये तु नदीपौर्णमासीतिसूत्रेऽन्यतरस्यामित्यस्य सम्बन्धं वदन्ति अस्य च सूत्रस्य व्यवस्थितविभाषात्वं स्वीकुर्वन्ति तेषां देवत्रात इत्या-द्युक्तव्यवस्थितविभाषात्वपरिगणनविरोधः स्पष्ट एव । तस्यात्रेति । अशब्दसं-ज्ञेतिनिषेधस्येत्यर्थः । अत एव । लक्ष्यानुसरणस्य सूत्रसत्त्वेऽप्यावश्यकत्वादेव । तत्सूत्रम् । स्वंरूपमितिसूत्रम् ।

इत्यव्ययीभावविवरणम् ॥

द्विगुश्चेतिपाठेऽपि द्वयोः संज्ञयोः पर्यायेण प्रवृत्तिस्वीकारेऽपि चकारस्वरि-तार्थ इत्यत आह । संख्यापूर्व इति । इत्यर्थलाभ इति । तत्प्रकृतिके लक्षणया

तल्लाभ इत्यर्थः । भाष्यप्रामाण्येनेति । समासप्रत्ययविधावित्यस्योदाहरणसमये कष्टं श्रितः कष्टश्रित इत्यत्र यथा स्यात्कष्टम्परमश्रित इत्यत्र माभूदित्युक्तत्वप्रामाण्येनेत्यर्थः । अत एव निर्देशात् । पतित इति निर्देशात् । यद्वा सेऽसिचीतिवेट्कत्वात्क्तान्ततेरिडभावे सिद्धेऽस्य ईदित्वमिडभावार्थं यत्तेन यस्य विभाषेत्यस्यानित्यत्वज्ञापनादिटः सिद्धिः । कर्तृ शक्तिप्रधानम् । कर्तृत्वविशेषकबोधजनकम् । समाससंज्ञायाः प्रवृत्तेः फलस्य स्पष्टप्रतिपत्तये आह । असमास इति । जाल्म इतीति । असमीक्ष्यकारीत्यर्थः । तेन । जाल्मइतिकथनेन । केवलरूढत्वादेव न हि वाक्येन निन्दा गम्यत इत्यस्योपपत्तिरित्याह । एतेनेति । खट्वामारोहतु मा वा योयोऽसमीक्ष्य कारी स एवमभिधीयते । वाक्येन तु योगार्थस्यैव प्रतीतिः । काला इत्यनेन स्वरूपस्य ग्रहणन्निरस्यति । कालवाचिन इति । अत्र मानमाह बहुवचनादिति । उत्तरसूत्रेण सिद्ध इति । कालवाचकन्द्वितीयान्तं समर्थप्रकृतिकसुबन्तेन सहितं समाससंज्ञकमिति तदर्थात् । तुसुनिति । भाव इति शेषः । आरब्धवानित्याङः प्रयोगात्प्रमितेत्यत्र माङ्धातोरादिकर्मणि कर्तरि क्त इति सूचयति । तुमुनन्तस्याव्ययत्वात्ततो जातायाः शेषषष्ठ्या लुक् । मासपरिच्छेदारम्भकर्त्रेति बोधः । प्रतिपच्चन्द्रेण हि मासपरिच्छेदः क्रियते । प्रतिपन्नाम विज्ञेया चन्द्रस्य प्रथमा कलेत्यभियुक्तोक्तेः । कृतद्वारकसामर्थ्य इति । तदुक्तम्भाष्ये । तत्कृतार्थेनेति किम् । दध्ना पटुः । घृतेन पटुः । नैतदस्ति । असामर्थ्यादत्र न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थम्भवति । न हि दध्नः पटुना सामर्थ्यम् । केन तर्हि भुजिना । दध्ना भुङ्क्ते पटुरिति इहापि तर्हि न प्राप्नोति । शङ्कुलाखण्डः किरिकाण इति अत्रापि न शङ्कुलायाः खण्डेन सामर्थ्यङ्केन तर्हि करोतिना । शङ्कुलया कृतः खण्ड इति । खण्डशब्दस्य गुणोपसर्जनद्रव्यवचनत्वात्साक्षात्सम्बन्धाभावादवश्यङ्क्रियापेक्षिता व्यापारमन्तरा कारकत्वायोगात् । वचनाद्भविष्यति । करोतिद्वारकसम्बन्धाश्रयेणेति भावः । इहापि तर्हि वचनात्प्राप्नोति । दध्ना पटुः घृतेन पटुरिति । तस्मात्तत्कृतार्थग्रहणङ्कर्त्तव्यम् इति । निपुणश्लक्ष्णाभ्यां समासविधानादिति । न च सदृशशब्दस्यापि ज्ञापकत्वसम्भवादुभयोरेवोपादानमफलमिति वाच्यम् ।

परतः सदृशग्रहणस्यानावश्यकत्वस्य वच्यमाणत्वात् । गुणवचनेत्यत्र समासानुपपत्तिं वारयति । गुणेत्यस्येति । ननु गुणेनेत्येव सिद्धे वचनग्रहणङ्किमर्थमत आह । वचनग्रहणन्त्विति । एतेन पाटवमित्यादाविति । एतेषां केवलगुणवाचकत्वन्न तु गुणोपसर्जनद्रव्यवचनत्वमिति भावः । व्याख्यानादिति । गुणेनेतीयता सिद्धं सोयमेवं सिद्धे सति यद्वचनग्रहणङ्करोति तस्यैतत्प्रयोजनमेवं यथा विज्ञायेत गुणमुक्तवता गुणवचनेनेति भाष्याच्छङ्कुलाखण्ड इत्युदाहरणदर्शनमूलकादित्यर्थः । अन्यथा खडि भेदने इतिधातोर्घञि निष्पन्नखण्डशब्देन न स्यात्कृदन्तत्वादिति भावः । पूर्वसदृश । नन्वनेन सदृशशब्देन समासे तृतीयान्तम्पूर्वपदम्प्रकृतिस्वरमिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य सिद्धौ सदृशशब्दो नोपादेय इत्यत आह । तत्र हीति । षष्ठ्या अलुकि । षष्ठ्या आक्रोश इत्यनेन । ननु मनसा सदृश इत्यर्थमिदमप्यावश्यकमित्यत आह । मनसा सदृश इति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरासिद्धिरिति । विधायकाभावादिति शेषः । उपमानबोधकपूर्वपदक एवेति । अत एव तत्सूत्रस्थसादृश्यग्रहणस्य तत्सूत्रभाष्ये परमसदृश इति प्रत्युदाहरणमुक्तम् । कैयटेन ध्वनितमिति । सम्बन्धमात्रविवक्षायां षष्ठीसमासेन पूर्वसूत्रेण वा तत्कृतत्वात्सिद्धत्वादिति ग्रन्थेन । एकदेशयुक्तिरिति । तत्र हि सदृशवचनमनर्थकन्तृतीयासमासवचनात् । सदृशशब्देन तृतीयासमास उच्यते तत्र तृतीयापूर्वपदम्प्रकृतिस्वरम्भवतीत्येव सिद्धम् । षष्ठ्यर्थन्तर्हीदं वक्तव्यम् पितुः सदृशः पितृसदृश इति । षष्ठ्यर्थमिति चेत्तृतीयासमासवचनानर्थक्यम् । इहास्माभिस्त्रैशब्द्यं साध्यम् । पित्रा सदृशः । पितुः सदृशः । पितृसदृश इति । तत्र पितुः सदृश इतिविग्रहे पितृसदृश इति भविष्यति । पित्रा सदृश इतिविग्रहे वाक्यमेव । अविरविकन्यायेन । अवश्यन्तृतीयासमासो वक्तव्यः । यत्र षष्ठ्यर्थो नास्ति । भोजनसदृश इति । यदि तस्य निबन्धनमस्ति तदेव वक्तव्यम इदन्नवक्तव्यम् । इदमप्यवश्यं वक्तव्यम् । यत्र षष्ठी श्रूयते तदर्थम् । दास्याः सदृशः । वृषल्याः सदृश इति । एतेन प्रघट्टकेन पूर्वसदृशेतिसूत्रस्थसदृशग्रहणस्य सदृशप्रतिरूपयोरितिसूत्रस्थसदृशग्रहणस्य चावश्यकर्त्तव्यता लभ्यते सा चोक्तरीत्या न सम्भवतीति । ऐकार्थ्यमिति । एकः समानोऽर्थो यस्य तस्य भाव इत्यर्थः । अर्थशब्दः सम्पादनीयवाची ।

ऊनार्थेऽपीति। तथा च पूर्वसदृशेत्येव सिद्धे इदन्न कर्त्तव्यमिति भावः॥ व्यवस्थाविषयेति। सर्वनामसंज्ञकार्थमित्यर्थः। प्रत्याख्यानादिति। तृतीयासमासेऽर्थग्रहणमनर्थकमर्थगति ह्यवचनात्। अन्तरेणापि वचनमर्थगतिर्भविष्यति॥ तत्कृतस्यार्थत्वाव्यभिचारादित्यर्थः। नायमर्थनिर्देशः। किन्तर्हि योगाङ्गमिदन्निर्दिश्यते। सति च योगाङ्गे योगविभागः करिष्यते। तृतीया तत्कृतेन गुणवचनेन समस्यते। ततः अर्थेन। अर्थशब्देन च तृतीया समस्यते। धान्यार्थः। वसनार्थः। हिरण्यार्थः। पूर्वसदृशसमोनार्थ इत्यर्थग्रहणन्न कर्त्तव्यम्। अत्र भाष्ये योगविभागशब्दो योगविभागसमानफलकवाक्यभेदपरः। अर्थशब्दोत्र धनपर्यायः। इत्युदाहरणाच्चेति। तत्र हि पूर्वसदृशेतिसूत्रमनुपन्यस्य तृतीया तत्कृतेतिसूत्रोपन्यासेन ध्वनितमित्यर्थः। अस्य। अवरशब्दस्य। परिभाषार्थमाह। यत्र गतिकारकेति। केवलस्यापीति। एतेन नखभिन्न इत्युदाहरणमपि युक्तमेव। कर्त्तृत्वकर्मत्वयोः क्रियानिरूपितत्वेन तद्वाचकं सुबन्तन्तद्धितान्तघटितमपीत्यभिप्रायेण मूलेऽतिप्रसङ्ग उक्त इत्याह॥ काष्ठैरितीति। मतान्तरमाह। अन्ये त्विति। इत्यर्थन्तदिति। एतेनैतत्सूत्रे सुपेति न सम्बध्यत इत्यत्र तात्पर्यग्राहकं कृद्ग्रहणम्। ननु काष्ठैः पचतितरामित्येतद्वारकतया कृद्ग्रहणस्य चारितार्थ्यात्कथङ्कृदन्तेनैवेत्यस्य लाभ इत्यत आह। उक्त इति॥ शानजन्तादिभिरिति। आदिना शतृक्तवतुप्रभृतिपरिग्रहः। हस्तेन भुञ्जानः हस्तेन कुर्वन्। दात्रेण लूनवान्। परशुना छिन्नवान्। बहुलग्रहणेनेति। इदमुपलक्षणम्। बहुलग्रहणेन क्वचित्तृतीयातिरिक्तकारकविभक्त्यन्तस्यापि समासः॥ पादाभ्यां ह्रियते पादहारकः। गले चोप्यते गलेचोपक इति। उभयत्रापि बाहुलकात्कर्मणि खुल्। उत्तरत्रामूर्द्धमस्तकादित्यलुक्। शानजन्तादिभिः समासाभावे किम्प्रमाणमिति चेत्। कर्तृकरणे कृता क्तेन कर्तृकरणे कृता क्तेनेति वक्तव्यम्। अहिहतः। नखनिर्भिन्नः। दात्रलूनः। परशुच्छिन्नः। कृता क्तेनेति किमर्थम्। इह मा भूत्। दात्रेण लूनवान्। परशुना च्छिन्नवान्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। बहुलवचनात्सिद्धमिति भाष्यमेव। पादहारकादिषु तु साधनङ्कृतेति वा पादहारकाद्यर्थमिति भाष्यमेव समासप्रवृत्तौ मानम्॥ अधिकार्थवचन इत्यस्याधिकस्य स्वाभाविकापेक्षया अधिकस्य वचनम्प्रतिपाद-

नमित्यर्थः । तच्च स्तुत्यर्थन्निन्दार्थं वा तदाह । स्तुतिनिन्दाफलकमित्यादि । पूर्णाभिस्त्वे नेत्यादौ यथायोगमन्वयः उत्तरसूत्रेपि बहुलग्रहणमनुवर्त्तते । तेन यत्खत्प्रत्ययान्तयोगे समासो भवति काकैः पातव्यइत्यादौ न । क्वचित्तु साधनवैकल्यप्रतिपादनाय यत्र वाक्यप्रयोगस्तत्रापि भवति । यथा वुसोपेन्ध्यम् । तृणोपेन्धाम् । घनघात्यमिति । अग्नेरल्पत्वात्कष्टमेतद्बुसेन वा तृणेन वा प्रज्वालनीयम् । यत्र वा शर्करानिर्मितमोदके दन्तैर्हस्ताभ्यां वा चोदस्यासम्भवप्रतिपादनाय घनेनायःप्रभृतिनेदं घात्यमित्युच्यते तत्रापि भवति । अत एव भाष्यकृतोक्तं साधनङ्कृतेति वा पादहारकाद्यर्थमिति । तदर्थान्तर्भाव इति । उपसेकाद्यर्थान्तर्भाव इत्यर्थः । तृतीयान्तस्य क्रियावाचकेनैव सामर्थ्यं न त्वन्येनेति सामर्थ्याभावात्समासाप्राप्तिपरिहारायेदं वाक्यम्प्रयुज्यते तत्रोपसेकादिक्रियाया एवान्तर्भावो न तु युक्तक्रियाया इत्यत्र मानमाह । सर्वलोकप्रसिद्धेति । प्रविश्य पिण्डीमित्यत्रेवात्रापि वाक्यैकदेशप्रयोगेण दध्नेत्यादेरोदनादिना सामर्थ्यम् । योगाद्रूढिर्बलीयसीति । योगमर्यादया यत्रार्थप्रतीतिस्तत्रावयवशक्तिज्ञानस्याप्यपेक्षा यत्र तु रूढ्या तत्र न तस्यापेक्षा अत एव रूढेर्बलीयस्त्वम् ॥ तदर्थेन प्रकृतिविकृतिभाव एव समास इत्यत्र वलिरक्षितग्रहणस्य ज्ञापकत्वमुक्तन्तदुपपादयति । तद्योगे हीति । एतत्सर्वमिति । चतुर्थी तदर्थार्थ इतिसूत्रविषयता यत्र प्रकृतिविकृतिभावस्तत्रैवेत्यत्र वलिरक्षितग्रहणस्य ज्ञापकत्वमश्वघासादौ षष्ठीसमास इत्यादि चेत्यर्थः । ननु वलिरक्षितग्रहणस्यैव ज्ञापकत्वमुक्तन्न तु हितसुखग्रहणस्येत्यत्र किम्बीजमत आह । हितसुखयोग इति । हितसुखयोगे तादर्थ्ये चतुर्थ्यसम्भव उपपादितः हितसुखाभ्यामित्यादिना ॥ ननु रन्धनाय स्थालीत्यत्रापि षष्ठीङ्कृत्वाऽश्वघासादिवत्समासः कुतो नेत्याकाङ्क्षायामाह । रन्धनायेत्यादि । अभिधानस्वाभाव्यात् । शब्दशक्तिस्वभावात् । न तत्र षष्ठीसमास इति । तदुक्तङ्कैयटेन । रन्धनस्थाल्यादयस्त्वनभिधानात्षष्ठीसमासा न भवन्तीति । किमत्र प्रमाणमिति चेदुपक्रमस्थभाष्यमेवेति गृहाण । तथाहि । चतुर्थी तदर्थमात्रेण चेत्सर्वप्रसङ्गोऽविशेषात् । सर्वस्य चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थमात्रेण सह प्रसङ्गो भवति । अनेनापि प्राप्नोति । रन्धनाय स्थाली । अवहननायोलूखलमिति । अत्रानेनापि प्राप्नोतीत्युक्त्वा समासः कथमप्येषु न भवति ॥ एतेन । पूर्वो-

क्तिव्याख्यानेन । ननु यदि प्रकृतिविकृतिभाव एवेति नियमाभावस्तदा चतुर्थीसमासे चतुर्थी तदर्थ इतिसूत्रेण पूर्वपदप्रकृतिस्वरापत्तिरत आह ॥ चतुर्थी समासेऽपीति । अनेन । चतुर्थी तदर्थ इत्यनेन । अत एव । क्ते चेतिसूत्रेऽपि तदर्थ इत्यनुवृत्तेरेव । उक्तार्थेति । चतुर्थी तदर्थ इतिसूत्रस्य प्रकृतिविकृतिभाव एव प्रवृत्तिरित्यनेनाभिहितो योऽर्थस्तज्ज्ञापकतेत्यर्थः । पञ्चमी भयेनेतिसूत्रे भयशब्दस्यैवोपादानाद्भीतिभीशब्दाभ्यां समाससंज्ञासिद्ध्यर्थमेकेन वार्त्तिककृतोक्तम्भय भीतिभीभिरिति । अपर आह । भयनिर्गतजुगुप्साभिरिति तदनुसारेणाह । निर्गतेति । नन्वेवमपि उपरतादिशब्दैः समासो न प्राप्नोतीत्यत आह । भोगोपरतेत्यादि । न च भयार्थैरित्येव सिद्धे भीत्यादीनाम्पृथगुपादानं व्यर्थमिति वाच्यम् । वृकाच्चास इत्यत्रापि समासाप्रत्तेः । क्वानि चिदेवेति । एवञ्चाभिधानस्वाभाव्यात्समाससंज्ञाप्रवृत्तिरिति प्रासादात्पतित इत्यत्र न भवतीत्युक्तम् तेन स्वर्गपतितः प्रासादात्पतित इत्येव भवति न तु स्वर्गात्पतितः प्रासादपतित इति कुत इति नाशङ्कनीयम् । मंगलसम्बन्धाभाव इति । अमङ्गलसम्बन्धाभावस्याप्युपलक्षणम् । बह्वल्पार्थान्मङ्गलामङ्गलवचनमिति हि वार्त्तिककृता शस्विधायकसूत्र उक्तम् । लेशादय इति । अत्रादिशब्देन लवादयो गृह्यन्ते । व्याख्यानादिति । व्याख्यानमेव स्पष्टयति । स्तोकाल्पाभ्यामित्यादिना । गुणान्तरेणेतिवचनस्याप्रसिद्धत्वशङ्कां वारयति । इदञ्चेति । यद्यपीदं वचनं सर्वङ्गुणकात्स्र्न्ये इतिसूत्रे भाष्ये पठितन्तथापि समाससंज्ञासम्बन्धादत्रोक्तम्मूलकृता तत्र हि कार्त्स्न्यग्रहणङ्किमर्थम् । सर्वङ्गुण इतीयत्युच्यमाने इहापि प्रसज्येत । सर्वेषा श्वेतः । सर्वश्वेतः । कथञ्चात्र समासः । षष्ठी सुबन्तेन समस्यत इति । गुणेन नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति । एवन्तर्हि गुणान्तरेण समासस्तरलोपश्च सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेत इति । अत्र भाष्ये गुणेन नेति प्रतिषेधः प्राप्नोतीत्युक्त्या षष्ठीसमास एवानेन न कर्मधारयादिः । तरलोपोऽपि समाससन्नियोगात्षष्ठी समास एव न तु कर्मधारयादौ । स च षष्ठीसमासः सर्वशब्दस्य । अस्मिन्वचने सर्वं गुणेतिसूत्रात्सर्वमित्यनुवृत्तेः । एतदर्थमेव सर्वङ्गुणेतिसूत्रे पठितन्न तु समासप्रकरणे । एवं सति यादृशो वाक्यार्थः सम्पन्नस्तमाह । गुणबोधकादिति । एवञ्चानेन षष्ठीसमासे तरप्प्रत्ययस्य लोपे सर्वश्वेत इत्यत्र समासान्तोदात्तत्वं

श्राधित्वा पूर्वपदस्य सर्वशब्दस्यान्तोदात्तत्वम्भवति । सर्वेषाम्पटानामयं श्वेतो गुणो धिक इत्यर्थः । न निर्द्धारणे इत्यस्यापवाद इत्युक्तत्वाचासङ्गतन्निर्द्धारणषष्ठ्या एवाप्राप्तेरित्याशङ्कते । नन्विति । चितयसन्निधाने निर्द्धारणस्य स्पष्टम्प्रतीतेः । तमबापत्तिश्चेति । बहूनाम्मध्ये प्रकर्षसत्त्वात् । एवञ्च तरबप्युपपन्न इति द्रव्यान्तराधेयापेक्षया पटेषु श्वेताधिक्यप्रतिपादनेऽस्य वाक्यस्य तात्पर्यान्न तमपः प्राप्तिः ॥ इत्यस्यापवाद इति । एतेन शेषलक्षणषष्ठीभिन्ना सर्वाऽपि प्रतिपदाविधानेति सूचितम् ॥ द्विजादिशब्दैरिति ॥ नृणामित्यस्य द्विजशब्देन समभिव्याहारे एव निर्द्धारणषष्ठीत्वमिति भावः । अत एव । चितयसन्निधान इतिनियमस्वीकारादेव । भाष्ये उक्तमिति ! तत्र चितयसन्निधानाभावान्न निर्धारणे षष्ठी । एतेन चितयसन्निधान इत्यस्याङ्कल्पनायाम्भाष्यमपि प्रमाणम् । ननु पूरणगुणेतिसूत्रेण निषेधात्कथं षष्ठीसमास इत्युक्तन्तत्राह । गुणवचनेनेति ॥ अनित्य इति । संज्ञाप्रमाणत्वादितिनिर्द्देशादिति मूले एवोक्तम् ॥ वस्तुतः पुरुषोत्तम इत्यत्र कर्मधारय इत्याह । उत्तम इति॥ प्रतिपदविधानेत्यस्य धातुकारकविशेषोपादानेन विहिता षष्ठीत्यर्थस्तदाह । ज्ञोऽविदर्थस्येति । प्रतिपदविधानेत्यस्य युक्तिसिद्धत्ववादिसतन्निरस्यति । यत्त्विति । शेषत्वविवक्षाभाव इति एवञ्चौषधं शरीरे तैलेनोपायेन प्रवर्त्तत इत्यर्थे तैलस्य प्रतिजानीते शरीरे औषधमित्यादौ शरीरौषधशब्दाच्छेषत्वविवक्षया षष्ठी न । तवेति । कर्माश्रयषष्ठीविषये सूत्रोपात्तसकर्मकाणामकर्मकवद्वचनमितिवार्त्तिकप्रत्याख्यानाय शेष इति वर्त्तते इति भाष्यकृतोक्तेः परेण शेषश्च क इति पृष्टे षष्ठी शेष इतिसूत्रोक्तं कर्मादीनामविवक्षा शेष इति सिद्धान्तिना स्मारितन्तैतावता कृत्वोर्थ इत्यत्र तत्सम्बन्ध इति भाष्यव्याख्यायाः प्रामाण्यस्वीकर्तुस्तवेत्यर्थः।ननु न मम कृत्वोर्थ इत्यत्र शेषपदासम्बन्धोऽनुमतः । किन्तु शेष इत्यस्यात्रापि सम्बन्धः । अत एव विरहन्त्यध्ययनमिति प्राक् प्रत्युदाहृतम् । अत एव च कर्मादीनामविवक्षा शेष इत्यत्रादिपदोपादानमित्यत आह । कृत्वोऽर्थ इति । भाष्यानुग्रहाभावादिति ॥ दृढतरभाष्यानुग्रहाभावादित्यर्थः । बहुवचनदर्शनमात्रेण तत्र तत्सम्बन्धकल्पनं तस्य तु षष्ठी शेष इतिसूत्रोक्तानुवादकतयापि चारितार्थ्यमिति भावः । नात्यन्तमिति । यदा कर्म विवक्षितम्भवति तदा षष्ठी न भवति स्मराम्यहम्मातरमि-

५

तिभाष्यीयव्याख्यानवाक्ये आदिपदानुच्चारणात् कर्मपदोच्चारणाच्च । अन्यथा कर्मपदघटिताधीगर्थेतिसूत्रापेक्षया ज्ञोविदर्थस्येत्यस्य पुरस्फूर्तिकतया करणादीनामविवक्षेत्येवोक्तं स्यादिति भावः । नन्वेवं ज्ञोऽविदर्थस्येत्यनेन विच्छेदादधीगर्थेतिसूत्रे कथं शेषपदसम्बन्ध इत्यत आह । अधीगर्थेत्यादाविति । दिव इतिसूत्र इति ॥ दिवस्तदर्थस्येतिसूत्रेऽपि शेष इति वर्त्तते अन्यथा कर्माश्रयषष्ठीविषय इतिवार्त्तिकबलाच्छतस्य दीव्यत इति भाव इष्टस्यासिद्धिरित्युक्ता कृत्वोर्थ इतिसूत्रव्याख्यानसमये विस्तरेणोपपादितमित्यर्थः । दिवस्तदर्थस्येतिसूत्रेऽपि शेषपदसम्बन्धादेवाह । शतस्य देवितेत्यादाविति । अनेनैव । दिव इति सूत्रेणैव । अत एव । ज्ञोऽविदर्थस्य करणे कृत्वोर्थप्रयोग इतिसूत्रविहितषष्ठी यत्र तत्र समासनिषेधस्येष्टत्वादेव । इदम् । प्रतिपदविधानमितिवचनम् । अत एव । अस्यापूर्वत्वादेव । सर्वा प्रतिपदविधानेति । पदम्पदम्प्रतिपदम्प्रतिपदं विधानं यस्याः सा प्रतिपदविधानेत्यर्थः । एवञ्च कारकविशेषोपादानेन विहिता इति फलितम् तदाह शेषलक्षणां वर्जयित्वेति । एवं सति कर्त्तृकर्मणोरिति सूत्रविहितषष्ठ्यन्तस्य समासाभावः स्यादत आह । कृद्योगेतीति । तथा च कृद्योगेतिवचनन्तस्य बाधकमिति भावः । तत्र । शेषलक्षणां वर्जयित्वेति वाक्ये । शेषमात्रेति । अत्र मात्रपदेन कर्मपदोपादानेऽपि शेषपदानुवृत्त्या या विहिता तद्व्यावृत्तिः । तेन । कारकविशेषोपादानेनेतिव्याख्यानेनैव । न तत्त्वम् । न प्रतिपदविधानत्वम् ॥ अनन्तस्यापीति । तस्यापि पूरणार्थत्वात् । न तु पूरणार्थकप्रत्ययान्तत्वादित्यर्थः । व्याख्यानादिति । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्यार्थशब्दस्य त्रिषु सम्बन्धमूलकव्याख्यानादित्यर्थः । व्याख्यानात् । गुणार्थैरित्यस्य गुणनिष्ठा या विषयता तच्छालिशाब्दबोधजनकैरित्यर्थमूलकव्याख्यानादित्यर्थः । शुक्लपदेनासामर्थ्यादिति । ब्राह्मणपदार्थस्य दन्तपदार्थेनैवान्वयादिति भावः । स्वसिद्धान्तमाह ॥ परे त्विति ॥ सामर्थ्यम् । शुक्लपदेन सामर्थ्यम् । अदोषादिति । समासप्राप्तिरूपदोषाभावादित्यर्थः । तदेवोपपादयति । अत्र हीति । सुबन्तस्येति ॥ किन्तु समर्थत्वमेवेति शेषः । समर्थप्रकृतिकेतिव्याख्यानञ्चावश्यकमन्यथा राजपुरुषस्य धनमित्यत्र परिनिष्ठितविभक्त्या समासपक्षे षष्ठीश्रवणमुक्तार्थत्वान्न स्यात् । अत एव । समर्थप्रकृतिकसुबन्तत्वा-

भावादेव । भाष्यकैयटयोरिति । तत्र हि कर्मणि या षष्ठी सा न समस्यते इति वा कर्मणि यः क्त इति वा सूत्रार्थ इति सन्दिह्य कर्मणि या षष्ठीतिव्याख्याने इध्मप्रव्रश्चनः पलाशशातन इत्यत्र समासनिषेधप्राप्तिमभिधाय कर्मणि यः क्त इतिव्याख्याने किमुदाहरणम् । ब्राह्मणस्य भुक्तः । वृषलस्य पीतः । क्तनिर्द्दे-शोऽसमर्थत्वादप्रतिषेधः । समासः कस्मान्न भवति । असामर्थ्यात् । कथमसाम-र्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थम्भवतीति । द्रव्यमत्रापेक्षते इत्युक्तम् । तत्र कैयटः । ब्रा-ह्मणस्येति षष्ठी न भुक्तापेक्षया । न लोकेतिनिषेधात् ! किन्तु ब्राह्मणस्य य ओदनादिस्सोऽन्येन भुक्त इति प्रतीयते इत्युक्तन्तेन न्यायेन ब्राह्मणस्य गत इत इत्यत्रापि समासाप्राप्तिरुक्तैवेत्यर्थः । कार्ष्ण्यादय एवात्रेति । केवलगुणवाचका एवेत्यर्थः । ननु शुक्लादीनाङ्केवलगुणपरतायान्तेषामप्युदाहरणत्वसम्भव इत्य-त आह । गुणिपरतापीति । एवञ्च विशेष्यबोधकशब्दविशेषोपादाने प्रकरणा-दिना तत्रोक्तरीत्याऽसामर्थ्यम् । नान्यत्र । विशेष्याज्ञाने ! एवञ्च यदा शुक्ला इत्यादीनाम्प्रयोगस्तदापि विशेष्ये दन्ते वृत्तिरस्त्येव । गुणे शुक्लादयः पुंसीति-कोशस्य गुणात्मकविशिष्टे वृत्तावित्यर्थः । शुक्लो वर्ण इति यथा ॥ एवञ्च ब्राह्म-णस्य शुक्लो वर्ण इति यत्र प्रयोगस्तत्राप्युक्तरीत्या शुक्ला इत्यनेनासामर्थ्यम-स्त्येव । अत एवोक्तङ्कार्ष्ण्यादय एवात्रोदाहरणमिति । तदुक्तम्प्रकृतसूत्रे भाष्ये षष्ठीतिसूत्रे । किम्पुनः कारणं गुणेन नेत्युच्यते न पुनर्गुणवचनेन नेत्युच्येत । नैवं शक्यमिह न स्यात् । काकस्य कार्ष्ण्यम् । बलाकायाः शौक्ल्यमिति । एतदेव खल्वपि तस्मिन्योगे उदाहरणम् । दन्तीदम्ब्राह्मणशुक्ला वृषलस्य कृष्णा इति । असामर्थ्यादत्र न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थम्भवतीति । द्रव्यमत्रापेक्ष्यते दन्ता इति । तस्माद् गुणेन नेति वक्तव्यमिति । एतेन ब्राह्मणस्य शुक्ला इत्यत्र शुक्ला इत्यस्य वाक्यैकदेशन्यायेन शुक्ला दन्ता इत्यर्थे प्रयोगात्समर्थ-प्रकृतिकत्वाभावः स्फुट एव । पूरणार्थेन चेतीति । अनित्य इति शेषः । तत्र प्रमाणप्रदर्शनायाह । लोपे चेत्यादपूरणमित्यादीति । मध्यमलोपी समासः । कर्मधारयः । नन्वेवं काककार्ष्ण्यमित्याद्यपि स्यादत आह । अन्यत्रेति ॥ अत एव । अस्य निषेधस्यानित्यत्वाभावादेव । नन्वस्यानित्यत्वाभावे गोविंशतिरि-त्यादिसिद्धिः कथमत आह । सङ्ख्याशब्दा इति । भावशब्दा इतीति । भावप्रत्य-

त्तिनिमित्तका इत्यर्थः । अत्र भावशब्दो धर्ममात्रपरस्तस्य भाव इत्यत्र यथा । पङ्क्तिविंशतीतिसूत्रे भाष्यमिति । तत्र कैयटोऽपि । भाव इव भावः । यथा शुक्लादिभावः पराश्रय एवमन्योऽपि धर्म इति । तत्रैषामिति । विंशत्यादीनामित्यर्थः । तल्लाद्दृश्यात् । गुणसादृश्यात् । अन्यथा । गुणबोधकत्वस्यैव स्वीकारे । न चैवं रीत्या कार्ष्ण्यस्यापि भावत्वात्तद्वाचकेन कथन्निषेध इति वाच्यम् । यन्धर्मम्बुद्धिस्थीकृत्य यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नस्य शब्दस्य गुणे प्रवृत्तिस्तस्य धर्मस्य गुणिसमानाधिकरणतादृशपूर्व्यवच्छिन्नशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वे भावशब्दत्वेन प्रकृते व्यवहारः । विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः सङ्ख्येयसङ्ख्ययोरिति कोशेन विंशतिरित्यानुपूर्व्यवच्छिन्नस्योभयत्र प्रवृत्तिबोधनेन गवां विंशितिरित्यादौ विंशतिशब्दस्य यन्धर्मम्बुद्धिस्थीकृत्य प्रवृत्तिस्तस्य धर्मस्य विंशतिर्गाव इत्यत्र यो विंशतिशब्दस्तत्प्रवृत्तिनिमित्तत्वमस्त्येव । कार्ष्ण्यशब्दस्य तु यद्धर्मे प्रवृत्तिस्तस्य कार्ष्ण्यत्वस्य न कदापि गुणिसमानाधिकरणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति भावः । इत्यादि न स्यादिति । अत्र हि यथा गुणत्वं पराश्रितत्वम्प्रति सम्बन्ध्यंशे नित्यसाकाङ्क्षत्वरूपत्वस्य धनापत्यशब्दयोरप्यस्त्येवेति समासनिषेधादिति शेषः । गुणवचनानामितिवार्त्तिके तु गुणवचनशब्देन गुणिसामानाधिकरण्येन गुणप्रतिपादकानामेव ग्रहणम् । ननु सुहितेत्यत्र कर्त्तरि क्तस्य सत्त्वेन फलानान्तृप्तिरित्यत्र कथन्निषेध इत्यत आह । भावे क्त इति । फलानामिति करणस्य शेषत्वविवक्षया षष्ठी । तत्र । फलसुहित इत्यत्र । सम्बन्धत्वेनेति । अवयवशक्तिज्ञानसहकारिण समुदायस्य बोधकतया वाक्यार्थबोधकत्वस्य सत्त्वात् । कर्मणि क्त इति । यत्तु भावे क्त इत्युक्तम्पूर्वत्र तत्तु सुहितार्थेत्यत्र सूत्रे द्रष्टव्यम् । सकर्मकत्वादेव पितॄनतार्प्सीदितिभट्टिप्रयोगः सङ्गच्छते । तत्र भावे क्तस्तु क्तोऽधिकरणे चेति सूत्रेण बोध्यः । अत एव । कृदव्ययस्यैव ग्रहणादेव । असामर्थ्येनेति । सुबन्तार्थविशेषणानन्वयित्वात् । प्राचीनोक्तं कटाक्षयन्नाह । परे त्विति । तादर्थ्यस्येति । तेनाश्वाय घास इत्येव तथा च ब्राह्मणस्य कृत्वेति मूलोक्तमसङ्गतमिति भावः । परिनिष्ठितविभक्त्या समास इति । प्राप्त इति शेषः । न च षष्ठ्यन्तयोः समासेऽर्थाभेदात्प्रधानस्यापूर्वनिपात इत्येतद्विरूपणावसरे

येन सुबन्तेन समासस्तन्निरूपितसम्बन्धार्थकमेव षष्ठ्यन्तं गृह्यत इत्युक्तमित्यत्र तादृशषष्ठ्यभावात्कथं समासप्राप्तिरितिनिषेधो व्यर्थ इति वाच्यम् । यत्र व्यधिकरणषष्ठ्यन्तयोः समासस्तत्र तादृश्येव षष्ठी गृह्यते पूर्वोक्तभाष्यप्रामाण्यात् यत्र तु सामानाधिकरण्यन्तत्र नायन्नियमः । अत्र प्रकृतसूत्रस्थसमानाधिकरणग्रहणमेव मानमिति सूत्रकाराभिप्रायः । तत्पक्षेऽपीति । पाष्ठिकसामानाधिकरण्येन तत्पक्षेऽपि समासनिषेध इति प्राचीनाः । वस्तुतस्त्वनेन सूत्रेण निषेधकरणसामर्थ्यात्तत्पक्षेऽपि परस्परान्वय एव । तदेवोपपादयति । क्रियान्वेति । अस्यावश्यकत्वात् । समानाधिकरणग्रहणस्येत्यर्थः । ननु समानाधिकरणसमर्थवदित्यस्य तक्षकस्य सर्पस्येत्यत्र चारितार्थ्यात्प्रकरणान्तरस्थे इस्सोः सामर्थ्ये इति सूत्रे कथमप्रवृत्तिरत आह । समर्थसूत्रेति । तक्षकस्य सर्पस्येत्यत्र विशेषणतावच्छेदकस्य तक्षकत्वस्य सर्पत्वात्मकविशेष्यतावच्छेदकव्यभिचारित्वाभावेन न विशेषणसमासप्राप्तिरितिवादिमतन्निरस्यति । विशेषणमित्यादिना । विशेषाभावादिति । उभयथाऽप्यन्तोदात्तत्वात् । नन्वेवमपि प्रथमान्तयोः समासं कृत्वा ततः षष्ठ्यान्तक्षकसर्पस्येति स्यादेवेत्यत आह । एवमिति ॥ अन्यत्राप्यनभिधानशङ्कानिरासायाह । एतच्चेति । एवं च । भाष्यवृत्त्याद्युदाहृतेति स्वीकारि च । ननु प्रकृतसूत्रे समानाधिकरणग्रहणसामर्थ्यादित्येव वक्तव्ये बहुलग्रहणपर्यन्तानुधावनमफलमत आह । निषेधसामर्थ्येति । तत्सार्थक्यादिति । समानाधिकरणग्रहणसार्थक्यादित्यर्थः । तथा चान्तोदात्तस्य गमनश्रेयस इत्यस्य वारणाय समानाधिकरणग्रहणमिति भावः । गुणप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेनेति । एतेन प्राचीनसम्मतमुपसर्जनसंज्ञाबोध्यमुपसर्जनत्वमप्यस्येवेति सूचितम् । गोरितीति । पोटायुवतीतिसूत्रेण समासविधानादिति भावः । कस्यचिन्मतं स्वरूपव्याक्रियैव पराक्रियेति रीत्याऽसङ्गतमिति सूचयन्नाह । ये त्विति । षष्ठ्यन्तयोरितिप्रागुक्तभाष्याभिप्रायेणाह । परे त्विति । इदम् । समानाधिकरणग्रहणाकरणम् । उक्त आशयः । येन सुबन्तेन समासस्तदर्थनिरूपितषष्ठ्यन्तेनासामर्थ्यसद्भावरूपः । कथमिति । परस्परान्वयात्कर्मधारयस्थल इवास्त्येव सामर्थ्यमिति भावः । व्याख्यानात् । कर्मणि चेतिसूत्रभाष्ये कर्मणि यः क्त इत्यर्थे पूजायाम्प्रतिषेधोऽनर्थकः राज्ञाम्पूजितः । राज्ञामर्चितः । कर्मणी-

त्येव सिद्धमिति प्रतिपादितन्तद्दर्शनमूलकात्। यदि सूत्रोपसञ्चरणम्पूजाग्रह-णं स्यात्तदा प्रकृतोदाहरणस्य क्तेन च पूजायामित्येतदुदाहरणत्वसम्भव इति भावः। न च पूजारूपेऽर्थे क्तस्य विधानाभावेन पूजायां यो धातुरित्यर्थकल्पन-याप्येतद्वाक्यं योजयितुं शक्यमिति वाच्यम्। तथा सति पूजार्थेभ्य इत्येव सिद्धे पूजायामित्युपादानानर्थक्यापत्तेः। तद्धनयन्निति। भूते यः क्तस्तदन्तेन योगे कारकषष्ठ्या असम्भवेन शेषषष्ठ्येव स्यात् यद्ययं शेषषष्ठ्यन्तस्य समासनिषेधो न स्यात्तदा षष्ठ्यन्तेनैव समासे सिद्धे तृतीयान्तेन समासकथनमफलं स्यादित्ये-वं कथयता ध्वनितमित्यर्थः॥ एतेन कारकषष्ठ्या एव समासनिषेधोऽयन्तेन क-लहंसमासमहितः क्तवानितिभट्टिप्रयोगोपपत्तिरिति वदन्तः प्रत्युक्ताः। भ-ट्टिप्रयोगस्य तु राजपूजितवदुपपत्तिः सम्भवति तक्रकौण्डिन्यन्यायादितीति। मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति विशिष्य विधानादस्य शङ्कासम्भवः। असम्भवादिति। ए-वञ्च विषयभेदान्न बाध्यबाधकभावसम्भव इति भावः। एतेन वर्त्तमानकाले प्रत्ययविधानेन वर्त्तमानकालो भूतकालताम्बाधेतेत्याशङ्क्य तेनैकदिगित्यत-स्तेनेत्यनुवर्त्तमाने उपज्ञात इत्यर्थेप्रत्ययविधानेनाबाधः कल्प्यत इति मनो-रमायामुक्तम्। दण्डिनापि तथैवानुगदितन्तन्निष्फलमिति ध्वनितम्॥ क-र्मणीति येति। कर्मणीत्यानुपूर्वीकशब्दघटितसूत्रेणेत्यर्थः। एवञ्च। उक्तव्या-ख्याने च। नियमशास्त्राणां विधिरूपेण प्रवृत्तिरितिसिद्धान्तानुरोधेन तादृश-सूत्रेणेति व्याख्यातम्। तृजका। न च तृच्साहचर्यात्कर्त्रर्थकस्यैवाकस्य ग्रह-णम्भविष्यति किन्तर्तृग्रहणेनेति वाच्यम्। उत्तरसूत्रे भावार्थकस्यैवाकः सम्भवे-नार्थाधिकारानुरोधात्प्रकृतसूत्रेपि भावार्थकस्य ग्रहणमितिशङ्कावारणा-य तत्॥ ननु वज्रस्य भर्त्तेतिमूलोक्तोदाहरणासङ्गतिः। भर्तृशब्दस्य याजकादि-गणे पाठेन समासस्येष्टत्वादत आह। मूले पत्यर्थभर्तृशब्दस्येति। तत्र। याजका-दिगणे। त्रिभुवनविधातुरित्यसङ्गतन्तृजकाभ्यामित्यस्यजागरूकत्वादित्याशङ्का-निवारणाय शेषषष्ठ्येत्युक्तम्मूले तत्रापि तृजकाभ्यामित्यस्य कुतो न प्राप्तिरिति चे-त्तत्राह। प्रत्यासत्त्येति। सूत्रे कर्तरीत्यस्योपादानेन कर्तृकर्मणोरित्यस्योपस्थित्या कारकषष्ठ्या उपस्थितत्वात्। तन्निषेधः। समासनिषेधः। कैयटोक्तोरप्रसिद्धत्वश-ङ्कावारणायाह।गुणिविशेषक इतीति। वस्तुतस्तु जनिकर्त्तुः प्रकृतिस्तत्प्रयोजक-

तिनिर्द्देशात्तृजकाभ्यामित्यस्यानित्यत्वकल्पनेन सर्वेष्टसिद्धिः । सामर्थ्यादिति । कर्त्तरीति न पूर्वोपस्थितयोस्तृजकयोर्विशेषणन्तृजकाभ्यामित्येव सिद्धेरत-स्तदुपादानसामर्थ्यादित्यर्थः । निषेधस्य सिद्धेरिति । यदीदन्निषेधसूत्रं स्या-त्तदा जीविकायान्दन्तानां लेखक इत्येवोदाहरणं स्यात्तत्र तु तृजकाभ्या-मित्येव सिद्धमिति भावः । नित्यग्रहणाच्चेति । यदीदन्निषेधसूत्रं स्यात्त-दा विकल्पेन निषेधाप्राप्तेर्नित्यग्रहणंव्यर्थं स्यादिति भावः । तृचोनभि-धानादिति । अकान्तान्तशब्द एव वाक्यरूपेउच्चारिते जीविकाप्रतीतेरन-भिधानादित्युक्तम् । क्रीडायान्तृचोऽसम्भवादिति । संज्ञाशब्दानान्नियता-नुपूर्वीकत्वात् । ण्वुल्तृचावितिसामान्यसूत्रस्य तत्रापि प्राप्तिसम्भावनाया-माह । विच्छिन्नत्वादिति । कर्त्तरि चेतिसूत्रस्य कर्तृषष्ठ्यन्तस्थल एव प्र-वृत्तेः सा च तृजन्तेन योगे न सम्भवति । कर्त्तुरभिहितत्वादिति भावः ॥ नन्वेवम्पूर्वपदाद्युदात्तत्वविधायकेऽके जीविकार्थ इति सूत्रेऽकशब्दोपादानवै-यर्थ्यम्पूर्वोक्तरीत्या तस्यैव सम्भवादत आह ॥ अके जीविकार्थ इतीति । अ-धिकरणार्थमिति । अधिकरणस्य प्राधान्यविवक्षायाम्भावत्वर्थस्य विशेषणत्वाद्भा-त्वर्थनिर्द्देश इत्यस्याप्राप्तेरिति भावः । उद्दालकः श्लेष्मातकः ॥ अवयविवाच-केनेतीति । अत्र सूत्र एकदेशिनेत्यत्र कर्मधारयादपि मत्वर्थीयः । बहुव्रीहिस-मासस्य रूढ्यर्थानभिधायकत्वात् । कृष्णसर्पवान्वल्मीक इति यथा । न चैक-गोपूर्वादिति ठञ्प्रत्यय एवोचित इति वाच्यम् । अवयविने निर्द्देशस्यैवेन्प्रत्यय-प्रवृत्तौ मानत्वात् ॥ लिङ्गाविवक्षेति । तेन तस्येदमितिसूत्रस्येदमर्थस्य पुंस्त्वा-दिविशिष्टत्वेऽपि प्रवृत्तिः । नित्यनपुंसकत्वाभावादिति । एवञ्च भित्तं शकलख-ण्डे वा पुंस्यर्द्धोऽर्द्धं समेंऽशके इत्यस्य प्रायेणेति शेषो बोध्यः । एवं सति प्रकृतसूत्रे नपुंसकशब्दो नपुंसके यो वर्त्तते तस्य ग्रहणार्थन्न तु पुंवाचक एव यस्तस्य ग्रह-णार्थमित्याशयेनाह । अवयववाची त्विति । तदुक्तम्भाष्ये । इह कस्मान्न भवति। ग्रामार्द्धो नगरार्द्ध इति । अर्द्धशब्दस्येदन्नपुंसकस्य ग्रहणं पुल्लिङ्गस्यार्द्धशब्दः । क्व पुनरयन्नपुंसकलिङ्गः क्व पुंल्लिङ्गः । समप्रविभागे नपुंसकलिङ्गः । अवयववाची पुंल्लिङ्ग इति ॥ ननु ग्रामोर्द्धन्नगरार्द्धमित्यत्रावयववाचिनो नपुंसकत्वन्दृश्यत ए-वेत्यत आह । अपूपार्द्धमित्यादि । भाष्यतस्त्वमत्रैव । यत्त्वत्र कैयटः अवयववाची

पुंल्लिङ्ग इति। नियमेन नपुंसकलिङ्गो न भवतीत्येवम्परमेतत्॥ अवयववाचीत्वभिधेयवशात्सर्वलिङ्गः। तथा च प्रयोगो दृश्यते। अपूपार्द्धस्त्वया भक्षितन्दन्ताद्धमास्यात्पतितमिति। तन्न। एओङेच इगितिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन समप्रविभागेऽपि पुंस्त्वदर्शनात्। समप्रविभागे नपुंसकलिङ्ग इति भाष्ये नपुंसकलिङ्गोऽपीति शेषो बोध्यः। तदुक्तं समप्रविभाग एवेति। अत्राप्यवयवमात्रविवक्षायान्तु ग्रामार्द्धः पिप्पल्यर्द्ध इत्येव॥ आहुरिति। भाष्यतत्त्वविदः। अर्द्धाहारः। अर्द्धजरतीयमित्यादिप्रयोगे तु कर्मधारय एव। पिप्पल्या एकविभक्तित्वादिति। नियमेन षष्ठ्यन्तत्वादित्यर्थः। एकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचनमित्यस्यैकविभक्तीतिपदघटितसूत्रे यदेकविभक्तिपदन्तदषष्ठ्यन्तस्य बोधकमित्यर्थः। तथा च पञ्चानाङ् खट्वानामित्यत्र खट्वाशब्दात्षष्ठीदर्शनेनोपसर्जनत्वस्य प्रतिषेधः प्राप्नोतीत्याशयेन शङ्कते। नन्वेवमिति। अस्य निषेधस्यैकदेशिसमासविषयकत्वे मानमाह। इदन्त्वेति। ननु पूरणगुणेतिनिषेधस्याधित्वेतिमूलोक्तन्नोपपद्यते द्वितीयशब्दस्य भागार्थकप्रत्ययान्ततया पूरणार्थकप्रत्ययान्तभिन्नत्वादत आह। भागार्थकेति। भाष्ये स्पष्टमिति। तत्र ह्यन्यतरस्याङ्ग्रहणस्य पक्षे षष्ठीसमासफलकत्वमभिधाय क्रियमाणेऽपि वै अन्यतरस्याङ्ग्रहणे षष्ठीसमासो न प्राप्नोति। किङ्कारणम् पूरणेनेति प्रतिषेधात्। नैतत्पूरणान्तम्। अना एतत्पर्यवपन्नम्। व्यवहितम् स्वरभेदश्चात्र इति यावत्। एतदपि पूरणान्तमेव। पूरणन्नामार्थस्तमाह तीयशब्दः। अतः पूरणं योऽसौ पूरणान्तात्स्वार्थे भागे अन् सोऽपि पूरणमेवेति। पूरणन्नामार्थ इत्यस्य पूरणाभिन्नो योऽर्थस्तस्य प्रतिपादनमनः स्वार्थिकत्वात्तदन्तेनाप्यस्त्येवेत्यर्थः। पूरणशब्दे बाहुलकात्कर्त्तरि ल्युट्। पूरयति स्वघटितसमुदायविशेषे विवक्षितसङ्ख्याप्रकारकप्रतीतिञ्जनयतीति व्युत्पत्तेः। भाष्योक्तैकदेशिसमासप्रत्याख्यानप्रकारमाह। पूर्वेत्यादीति॥ समानाधिकरणसमासः। अर्द्धा चासौ पिप्पली चेत्यादिविग्रहः। भाष्यस्वरस इति। तत्र हि किमर्थश्चकारः अनुकर्षणार्थः। अन्यतरस्यामित्येतदनुकृष्यते। किम्प्रयोजनमन्यतरस्यां समासो यथा स्यात्समासेन मुक्ते वाक्यमपि यथा स्यात्। जीविकाम्प्राप्त इति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। प्रकृता महाविभाषा तया वाक्यमपि भविष्यति। इदन्तर्हि प्रयोजनन्द्वितीयासमासोऽपि

यथा स्यात् । अयमप्युच्यते द्वितीयासमासोऽपि तदुभयं वचनाद्भविष्यति । एवन्तर्हि नायमनुकर्षणार्थश्चकारः । किन्तर्ह्यत्वमनेन विधीयते । प्राप्तापन्न द्वितीयान्तेन सह समस्येते । अत्वञ्च भवति प्राप्तापन्नयोरिति । प्राप्ता जीविकाम्प्राप्तजीविका । आपन्ना जीविकामापन्नजीविका इत्युक्तम् । अत्र कैयटः । चकारेण समुच्चयार्थेनाकारप्रश्लेषोऽनुमीयते सौत्रत्वाच्च निर्देशस्य प्रकृतिभावः प्रगृह्याश्रयो न भवति ॥ एवम्भाष्यकाराभिधानेन प्राप्तापन्नयोरुद्देश्यत्वात्सन्निधानेन च प्राप्तापन्न इत्यत्रैवाकारप्रश्लेषोऽनुमीयते ॥ अनिष्टव्यावृत्तय इति । यदा जातशब्दात् षष्ठीङ् कृत्वा समाससंज्ञा क्रियते तदा अनिष्टम्प्राप्नोति । इदं सिद्धमिति । मासजात इति रूपमित्यर्थः । जातवच्छब्देन । क्तवतुप्रत्ययान्तेन । एतेन तत्र पूर्वोक्तस्वरविधायकस्याप्राप्तिर्लभ्यते । केचिदित्यनेन सूचितामरुचिम्प्रकटयति । परे त्विति । यदुक्तमुपक्रमे षष्ठीसमासेन सिद्ध इति तदसङ्गतमित्याशयेनाह । परिच्छेद्येत्यादि । अत एव । एतादृशनियमस्वीकारादेव । अन्यथा । परिच्छेदकादपि षष्ठीस्वीकारे । तत्प्राधान्यम् । जातशब्दार्थप्राधान्यम् । तवैव ममापीति । त्वयापि जातशब्दाद्यदा षष्ठी तदैव वैपरीत्यापत्तिः स्वीकृता यद्यपीत्यादिनोक्तमप्यसङ्गतमित्याशयेनाह । किञ्चेति । गमनादिकर्तुरपीति । भवदुक्तविग्रहवाक्याज्जननकर्तृत्वम्मासस्यैव प्रतीयते । मासस्यान्यपदार्थे सम्बन्धश्च बहुव्रीहिणा चित्रगुरित्यत्र स्वस्वामिभाव इव प्रकृतेऽपि कश्चन कल्पनीयः । स च स्वपरिच्छेद्यजननाश्रयत्ववत्स्वपरिच्छेद्यगमनशयनकर्तृत्वमपि सम्भवतीति भावः ॥ वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वनियमाभिप्रायेणाह । अत्रेति । पूर्वजातसंस्कारेति । पूर्वोक्तनियमेन परिच्छेद्यवाचकात्षष्ठी जातापि वृत्त्यर्थबोधकतायास्तदन्तघटिते विवक्षायां न निवर्तत इत्यर्थः । अन्यथा । वृत्त्यर्थबोधकविग्रहवाक्ये मासशब्दात्षष्ठीस्वीकारे । प्रत्ययानाम्प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वनियमस्य प्रकृते त्यागे बीजमाह । शब्दस्वभाव एवेति । अस्यैव हेतुत्वमाह कैयटोऽपि । वृत्तिवाक्ययोः परिमाणिनः प्राधान्याप्राधान्ये शब्दशक्तिस्वभावाद्भवत इति । अन्यमतं खण्डयति । यत्त्विति । समानार्थत्वेति । समानविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वं हि समानार्थत्वमिति भावः ॥ ननु किम्प्रधानोऽयमित्यादिभाष्येण समासस्यैव प्राधान्यन्दर्शितन्न तु विग्रहस्येति कथमेतदित्यत आह । किम्-

धानोऽयमित्यादि । अन्यथा । उभयपरत्वाभावे ॥ एतद्विषये विशेषमाह । अत्रे-ति । अनभिधानादिति । गमकाभावेन द्वित्वाद्यप्रतीतेरिति भावः । एतद्विषय-मेव । तत्रत्यतत्पुरुष पदस्यैतद्विहिततत्पुरुषपरत्वादेव ॥ सप्तम्यन्तस्य शौण्डादि-भिः सामर्थ्यमुपपादयति । अधिकरणेति ॥ मनोरमोक्तान्दखण्डयुक्तञ्च दूषयति । आसक्त्यादेरिति ॥ तदप्रतीतेः । आसक्त्यादिक्रियाया अप्रतीतेः । अत एव भाष्य-कृता एवन्नाभिहितम् ॥ तपसा सिद्ध इति । प्रधानस्य सापेक्षत्वेऽपि समासः । ख्यात इत्यर्थ इति ॥ अस्मिन्नर्थे न सापेक्षत्वमपीति भावः । व्याख्यानादिति । ध्वा-ङ्क्षेण क्षेपेऽर्थग्रहणम् । इहापि यथा स्यात् । तीर्थकाक इतीति भाष्यमूलकादित्यर्थः । एवं हि निन्देति । तदुक्तम्भाष्ये । यथा तीर्थे काकाश्चिरं स्थातारो न भवन्ति । एवं यो गुरुकुलानि गत्वा न चिरन्तिष्ठति स उच्यते तीर्थकाक इति ॥ उपलक्षणमि-ति । तदुक्तम्भाष्ये । कृत्यैर्नियोगे यत्प्रत्ययेनेति वक्तव्यम् । पूर्वाह्णेगेयं साम । प्रातरध्येयोऽनुवाक इति । तर्हि वक्तव्यन्न वक्तव्यम् । ऋणे इत्येव सिद्धम् । इ-ह यदस्य नियोगतः कार्यमृणन्तस्य तद्भवति । तत्र ऋणे इत्येव सिद्धम् । यद्य-प्येति । अवश्यकर्त्तव्यतासामान्यादुपचारादन्यत्रापि ऋणशब्दस्य प्रयोगदर्शना-द्गौणस्याप्यर्थस्य शास्त्रे लक्ष्यवशेन क्वचिद्ग्रहणमित्यर्थ इति कैयटः ॥ अभिधान-स्वाभाव्यादिति । तदुक्तम्भाष्ये । यद्ग्रहणङ्कर्त्तव्यम् । इह मा भूत् । पूर्वाह्णेदात-व्या भिक्षेति ॥ नन्वभिहितत्वात्तत्रेतिशब्दात्सप्तमी दुर्लभेत्यत आह । अधिका-रेति । तेन । सप्तमीग्रहणानुवर्त्तनेन । तृतीयापदेन परमेण कारकेण परमका-रकेणेत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरवारणाय प्रतिपदोक्तस्य तृतीयासमासस्य ग्रहणात्त-त्साहचर्यात्सप्तमीपदेन प्रतिपदोक्तस्य समासस्य ग्रहणादिति भावः । ननु पूर्वप-दप्रकृतिस्वरोऽव्ययत्वेन सिद्ध इत्यत आह । अव्ययत्वेनेति ॥ नकुलस्थितशब्दस्य क्तान्तत्वमुपपादयति । क्तग्रहणेति ॥ चकारबलाद्वस्त्यन्तर इति नोक्तन्तत्र बीज-माह । समासेति । तदुक्तम्भाष्ये । किमर्थश्चकारः । एवकारार्थः । पात्रेसमि-तादय एव । परमं पात्रेसमिता इति ॥ अत्र कैयटः । वैयधिकरण्येऽपि विस्पष्ट-पटुवत्समासः प्राप्नोति । परममिति क्रियाविशेषणमिति । परमाः पात्रेसमिता इति पाठो ज्यायान् ॥ पूर्वकालेतिशब्दस्य समासदर्शनादाह । अत्र पूर्वकालश-ब्द इति । स्नातानुलिप्तादिलक्ष्यदर्शनमत्र व्याख्याने शरणम् ॥ अनैयत्येपीति ।

गुणक्रियाशब्दत्वात् ॥ अप्रसिद्धत्वादिति । तेन श्रीणोपश्लिष्टिकत्वासंख्यावाचकत्वस्यैव ग्रहणम् । विशेषणमित्यस्यैवेति । तस्य स्वविषयताव्यापकविषयताकत्वात् । तत्फलमाह । तेनेति ॥ कालवाचकत्वादिति । दिग्ग्रहणेन दिग्वाचकस्य ग्रहणमिति भावः । अत एव पूर्वपदार्थप्रधान इत्यादिप्रयोगोपपत्तिः । देशवाचकेनापीति । समासो भवतीति शेषः ॥ तद्धितार्थे वाच्ये इति । यस्मिन्नर्थे तद्धितो विधीयते तस्मिन्वाच्य इत्यर्थः । अत एव । पूर्वोक्तकल्पनया तद्धितोत्पत्तिस्वीकारादेव । अनभिधानादिति । अत्र प्रमाणन्तु मत्वर्थे प्रतिषेध इति वार्त्तिकमेव । युक्त्यन्तरमाह । तदर्थे इति । तेन पञ्चखट्वा दशखट्वा । अत्रद्विगुसमासो न भवति । सति च तस्मिन् द्विगोरिति ङीप् स्यात् तथा च बहुव्रीहेष्टाप् तथा पञ्चगुर्दशगुः । अत्र द्विगौ गोरतद्धितलुकीति टच् मा भूदिति । अत एव । भावघञन्तत्वादेव । यदि समाहारपदे कर्मणि घञ् स्यात्तदा पञ्चखट्वाः समाहृता इत्येवार्थः स्यात्तदा नियतविभक्तिकत्वन्न स्यात् । एवञ्च समाहरणमेकस्याङ् क्रियायां गुणे वा समीपीकरणमिहार्थो विवक्षितः । बुद्धिपरिकल्पितभेदवान् । अत एव पञ्चानामिति षष्ठी ॥ समूहसमाहारशब्दयोः पर्यायत्वाभिप्रायेण शङ्कते । समूहस्येति । तत्सामर्थ्यात् । समाहारग्रहणसामर्थ्यात् एवञ्च समाहारे यत्र समासस्तत्रोक्तार्थत्वात्तद्धितस्योत्पत्तिरेव नेति न तद्धितलुग्विषयनिषेधस्य प्रवृत्तिः । सति शिष्टत्वात् । तत्पुरुषसंज्ञाया उत्तरकालिकत्वात् ॥ षाण्मातुरोऽनपत्य इत्युक्ते र्न लुक् । ततश्च । विकल्पे सति च । एतेन कर्मधारयपूर्वपदकबहुव्रीह्याश्रयणेन पूर्वशालाप्रियशब्दे पूर्वशालाशब्दान्त्यस्योदात्तत्वे सिद्धे प्रकृतसूत्रे उत्तरपदग्रहणं व्यर्थमित्यपास्तम् । कर्मधारयसंज्ञाया वैकल्पिकत्वात्पक्षे पञ्चगोधनस्यापत्तेः । अस्पष्टञ्चेदमिति । तत्पुरुषसंज्ञाया अन्वयव्यतिरेकाभ्यां नित्यत्वं स्पष्टमित्यर्थः । अत एव । वार्त्तिकस्य नियमार्थफलकत्वादेव । तत्र विशेषमाह । तत्र तत्पुरुष इति । अत एव । तत्पुरुषसंज्ञाया उभयत्र प्रवृत्तेरिष्टत्वादेव । द्वन्द्वविषये विशेषमाह । द्वन्द्वस्त्विति । ननु पदार्थभेदे द्वन्द्वस्य प्रवृत्तिदर्शनाद्बहुव्रीह्यवयवस्य चैकार्थत्वात्कथम्बहुव्रीह्यवयवानां द्वन्द्वः वार्त्तिकबलादभेदेपि द्वन्द्व इति चेदुभयत्रापि नित्यत्वमात्रबोधकं वार्त्तिकमिति पूर्वग्रन्थविरोध इत्यत आह । वाग्दृषदप्रिय इत्यादाविति । यदु-

त्वाम्बहुव्रीह्यवयवोत्तरपद एवेति तत्फलमाह । न द्वन्द्वावयव इति । भाष्यप्रयोगेणेति । एतेन चतुर्णान्द्वन्द्वे एकार्थीभावबलाद्वागदृषच्छत्रोपानहमित्यत्रापि द्वन्द्वसंज्ञाऽवयवोः स्यादित्यपास्तम् । ननु बहूनामेकार्थीभावेऽपि पृथग् द्वयोरेकार्थीभावाभावात्कथं संज्ञान्तरमत आह । पदयोरिति । निष्कृष्यैकार्थीभावाभावेऽपि वृत्तिः परमगार्ग्यायण इति भाष्यप्रामाण्यादस्तु निष्कृष्य सामानाधिकरण्याभावेऽपि बहुव्रीहिरित्यत्र तु न मानमत आह । एवन्तयोरिति । अत एव । निष्कृष्य सामानाधिकरण्याभावेऽपि बहुव्रीहिस्वीकारादेव । अत्र त्रयाणाम्बहुव्रीहिसंज्ञायामपि द्वयोस्तद्धितार्थेतिसूत्रेण द्विगुसंज्ञायां पञ्चमशालाशब्दान्त्यस्योदात्तत्वम्पञ्चिमाशब्दस्य पुंवद्भावश्च सिध्यति । न विनिगमकमिति समुदायवृत्तावयवानाम्भा कदा चिदप्यवृत्तिर्भूदितिवार्तिकाशयवर्णनपरभाष्यप्रामाण्येन निष्कृष्य सामानाधिकरण्याभावेऽपि बहुव्रीहिसंज्ञा भवति । वागदृषदप्रियः छत्रोपानहप्रिय इति भाष्यप्रामाण्यादिति भावः । अस्य प्रत्याख्यानपक्ष इति । वार्त्तिकप्रत्याख्यानपक्ष इत्यर्थः । एवं हि भाष्ये वार्त्तिकाशयवर्णनोत्तरमुक्तम् । तर्त्तर्हि वक्तव्यन्न वक्तव्यम् । इह द्वौ पक्षौ वृत्तिपक्षश्चावृत्तिपक्षश्च यदा वृत्तिपक्षस्तदा सर्वेषामेव वृत्तिः । यदा अवृत्तिपक्षस्तदा सर्वेषामवृत्तिरिति । समुदायस्यैकार्थीभावे तदभावोऽवयवयोर्न युक्तो विरोधात् । तेन नित्यत्वमपि सिद्धमिति भावः । इत्यादिबहुव्रीहावित्यत्रादिना द्वौ मुनी वंश्यौ प्रियौ यस्येति बहुव्रीहेर्द्विस्त्रिंशत्प्रियो अस्येति बहुव्रीहेश्च सङ्ग्रहः । आद्ये स्वरे दोषः । अन्त्ये बहुव्रीहौ संख्येय इति समासान्तापत्तिश्च । अव्ययीभावादिष्वित्यादिना तत्पुरुषसंग्रहः । अत एव चित्राजरद्गुरिति प्रयोगसङ्गतिरन्यथा पूर्वकालैकेत्यवयवयोस्तत्पुरुषे जरतीशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तिः । तेन । अतद्धितलुकीत्युपादानेन । ननु समाहारो बहूनां सम्भवति न त्वेकस्येति कथमेकापूपीति प्रयोगोऽत आह । एकापूपीति । अनभिधानादिति । अस्येतिकैयट इति शेषः । तथाहि । संख्यापूर्व इतिसूत्रे किमनन्तरे योगे यः संख्यापूर्वः स द्विगुसंज्ञ आहो स्वित्पूर्वमात्रे । किञ्चातः । यद्यनन्तरयोगे एकशाटी द्विगोरितीकारो न प्राप्नोति । अस्तु पूर्वमात्रे एकभिक्षा अत्रापि प्राप्नोति । अस्त्वनन्तरे । कथमेकशाटीति । ईकारान्तेन समासो भविष्यति । एका शाटी एकशाटी ।

इह तर्ह्येकापूपी । द्विगोरितीकारो न प्राप्नोति । अस्तु तर्हि पूर्वमात्रे । कथमेकभिक्षा । टाबन्तेन सह समासो भविष्यति । एतेन यदा भिक्षशब्देन गुरोश्च हल इत्यकारान्तेन समासस्तदा एकभिक्षीतीष्यत एवेत्यस्मिन् प्रकरणे नोक्तमित्यनभिधानाद्भिक्षशब्देन समासोऽनभिधानान्न भवतीति सूचितम् । इदन्तर्हि सप्तर्षयः इगन्ते द्विगावित्येष स्वरः प्राप्नोति । अस्तु तर्हि पूर्वमात्रे । कथमेकापूपी । समाहार इत्येव सिद्धमिति । भाष्ये उक्तम् । अस्मिन् प्रकरणे एकभिक्षी इति भाष्ये नाभिहितमित्यनभिधानं कैयटेनोक्तम् । परन्तु प्रयोगाप्रदर्शनमात्रेणानभिधानत्व युक्तमित्यनभिधाने मानान्तरमन्वेषणीयम् । लाघवादिति । अन्यद्विगावपि प्रवृत्तिस्वीकारे विधायकत्वापत्त्या गौरवापत्तेः । अत एव । अनुवादकत्वादेव । एकशेषे नेति । तत्रैकस्य पञ्चपूलीशब्दस्य बह्वर्थाभिधायकतया बहुवचनमेव भवति । न केवलमनुवादत्वे एकशेषेऽप्रवृत्तिरेव फलं किन्तु फलान्तरमप्यस्तीत्याह । अनुवादफलन्त्विति । तथा विवक्षायाः । उद्भूतावयवभेदत्वविवक्षायाः । अनुवादत्वकल्पनायामप्रकृतसूत्रस्थं समाहारग्रहणञ्च तद्धितार्थप्रतिषेधार्थमिति वार्त्तिकमपि साधकमिति बोध्यम् । स नपुंसकमितिसूत्रघटकस्य तच्छब्दस्य द्विगुरेकवचनमित्यारभ्य यस्तिरोहितावयवभेदः समूहः प्रतिपादितस्तत्प्रतिपादकतया यल्लब्धन्तदाह । स नपुंसकमित्यत्रे त्यादिना । व्याख्यानादिति । प्रकृतसूत्रभाष्ये किमुदाहरणम् । वैयाकरणखसूचिः । किं व्याकरणङ्कुत्सितमाहो स्विद्वैयाकरणः । वैयाकरणः कुत्सितस्तस्मिन् कुत्सिते तत्स्थमपि कुत्सितम्भवतीति भाष्ये उक्तम् । एतेन प्रवृत्तिनिमित्तस्याश्रयकुत्सया यत्र कुत्सा गम्यते तत्रैवैतत्सूत्रप्रवृत्तिरिति लभ्यते । आश्रयकुत्सा च शब्दप्रयोगसमानकालिकी तत्र प्रयोजिकेतिव्याख्यानमूलकादित्यर्थः । अत एव । पूर्वपदस्य लाक्षणिकत्वादेव । उपमानानीत्युपादानात्तत्प्रतिसम्बन्धिवाचकोऽत्र सामान्यवचनशब्द इत्याशयेन सामान्यवचनशब्दार्थन्निर्वक्ति । सामान्येति । स्वसिद्धान्तमाह । परे त्विति । उभयत्र । उपमानोपमेययोः । अत एव । उपमानोपमेययोरभेदान्वयादेव । अन्यथा । उपमानत्वेनोपमानबोधकेत्यर्थास्वीकारे । तेन समासलाभ इति । उपमानेन समासलाभ इत्यर्थः । न चैतदनुपादाने पूर्वनिपातव्यवस्था कथमिति वाच्यम् । प्रथमान्तसुब्ग्रहणानुवृत्त्या तस्या लाभात् ।

भाष्यस्वरस इति । तत्र हि यत्र किञ्चित्समोनङ्कश्चिच्च विशेषस्तत्रोपमानोपमेये भवत इत्युक्त्वा उपमानं हि नामानिर्ज्ञातज्ञानार्थमुपादीयते तत्समीपे यन्नात्यन्ताय मिमीते तदुपमानमेवमुक्त्वा शस्त्रीश्यामेति सूत्रोदाहरणमित्युक्तम् । समानाधिकरणेनेति वर्त्तत इति चोक्तम् । तेनोपमानोपमेययोरभेदान्वय इति स्पष्टमेव लभ्यते । यद्यपि वैयधिकरण्येऽप्युपमानोपमेयभावो गौरिव गवय इत्यत्र दृश्यते । प्रस्थादिमानं यथा धान्यपरिच्छेदङ्करोति यद्यपि धान्यं स्वरूपतो निर्ज्ञातमेव तथापि विशेषधर्मवत्त्वेन न निर्ज्ञातम्प्रस्थादिसम्बन्धेन तु विशिष्य ज्ञायते एतावतैव तस्य परिच्छेदकता गवयस्यापि गवयशब्दवाच्यत्वेन रूपेण ज्ञानेऽपि ईदृशाकारो गवय इति ज्ञानङ् ग्रामीणस्य पूर्वन्नास्ति गौरिव गवय इत्यारण्यकवाक्यात्तु ताट्टशशाब्दबोधो भवतीति तस्यापि परिच्छेदकत्वम् । परिच्छेदकत्वसाधर्म्यादुपमाने मानसामीप्यव्यवहारः । न चैवं व्याख्यानेऽव्ययीभावसमासे उपमानानीति न स्यादिति वाच्यम् । उपमानानीत्यनेन निर्देशेन तत्पुरुषस्य निपातनात् । किञ्च प्रस्थादिमानस्थलेऽन्येनापरिच्छिन्नस्यान्यज्ञानिर्ज्ञातस्य प्रस्थस्य परिच्छेदकमिह तु कदाचिद्गवय इव गौरित्यपि भवतीति मानसामीप्यव्यवहारः । तथापि प्रकृते सामान्यवचनैरित्यस्योपादानात्समानाधिकरणाधिकाराच्च ताट्टशे विषये समासाभावः । उपमानस्य विशेषणतैवेति । विशेषणस्य विशेष्यपरिच्छेदकताया लोकप्रसिद्धत्वात् । उपमितमित्येतत्स्वारस्यादिति । उपमेयत्वेनोपमेयबोधकमित्येतदर्थबोधकत्वात्तस्येति भावः । अत एव । समानलिङ्गकस्थल एवैतस्य प्रवृत्तिस्वीकारादेव । अन्यथा । असमानलिङ्गकस्थलेऽप्यस्य सूत्रस्य प्रवृत्तिस्वीकारे । भाष्याब्धिरित्यादि सिद्धरूपायमाह । भाष्याब्धिरिति । लिङ्गभेदेऽपीति । एतेन यत्र सामान्याप्रयोगस्तत्राप्युपमितिसूत्राप्रवृत्तिरिति ध्वनितम् । मयूरव्यंसकादिसमासस्य पूर्वपदार्थप्राधान्यन्दर्शयति । स चेति । भाष्याब्धिरित्यादाविति । प्रसङ्गेन दृगब्जेनेत्यादीनामादिपदेन सङ्ग्रहः । रूपकमेव । अभेदरूपकमेव । भाष्याब्धिरित्यत्र पूर्वपदार्थप्रधानसमासनिर्देशः पूर्वपदार्थेतिगम्भीरत्वादिविशेषणान्वयाय स्वीक्रियते । दृगब्जेनेत्यत्र वीक्षणान्वयाय यथा । प्राचीनोक्तन्निरस्यति । यत्त्विति । क्वचिदनुपात्तधर्मेण साट्टश्याभावविवक्षायाः स्वत्वमाह । सकलकल इति । दिगिति । रूपकस्य

स्वीकारेणैवोपपत्तौ परिणामस्य पृथगलङ्कारता न स्वीकार्या। एवं सामान्यधर्मप्रयोगे मयूरव्यंसकादिसमासे रूपकमेव। विभिन्नलिङ्गकस्थलेऽप्येवमेवेत्यादि द्रष्टव्यम्। स्वमतसिद्धप्रक्रियया शाब्दबोधाकारमाह। उपमानशूरेत्यादि। तत्त्वमिति। उपमानत्वमित्यर्थः। ननु विशेषणस्योपमानस्य नित्यसापेक्षत्ववदुपमेयस्यापि नित्यसापेक्षत्वे नैव समाससंज्ञा सिद्धावत्र चेदमेव ज्ञापकमिति वर्णनमयुक्तमत आह। यद्यप्युपमेयत्वमिति। तद्वत्त्वेन। साधारणधर्मवत्त्वेन। तत्त्वम्। साधारणधर्मवत्त्वम्। व्याख्यानात्। वक्ष्यमाणयुक्तिमूलकात्। तामेवाह। व्यावर्त्तकत्वरूपमिति। विशेषणविशेष्ययोः ससम्बन्धिकत्वादन्यतरोपादानेनैव सिद्धे उभयोपादानेन यत्सिद्धन्तदाह। अत्रे ति। जातिशब्दस्य गुणक्रियासमभिव्याहारे विशेष्यबोधकता नीलोत्पलम्। विकसितमालतीत्यादौ। संज्ञाशब्दस्य तत्त्वम्पण्डितचैत्रः पाचकचैत्र इत्यादौ। अनियम एव! कुब्जखञ्जः। खञ्जकुब्जः। पाचकपाठकः। पाठकपाचकः। इत्यादौ यथा। व्याप्यव्यापकेति। परस्परव्याप्यव्यापकभावानापन्नयोरित्यर्थः। अत्र च तयोः साङ्कर्येपि साङ्कर्यस्य दूषकताबीजानिरुक्तेस्तादृशधर्मयोर्जातित्वेन किञ्चिद्बाधकमिति बोध्यम्। भूतमूर्तयोरिति। भूतत्वञ्चान्यविशेषगुणत्वावच्छिन्नसमवायिकारणतावच्छेदकतया मूर्तत्वञ्च क्रियासमवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्धम्। तद्भावापन्नयोः। व्याप्यव्यापकभावापन्नयोः। अवयवशब्द इति। व्याप्यधर्मविशिष्टवाचकः शब्द इत्यर्थः। न त्वत्र मुख्योऽवयवावयविभावः। अत एव। अवयवशब्दस्य विशेषणत्वादेव। अन्यथा। पूर्वोक्तनियमास्वीकारे। कर्मधारये। वर्णो वर्णेनेतिसूत्रसाध्य इत्यादिः। तादृशनियमस्वीकारे तु प्रकृते कृष्णशब्दस्य कृष्णयत्किञ्चिदवयवकपरतया सारङ्गशब्दस्य च नानाजातीयरूपवद्भिरवयवैरारब्धपरतया च कृष्णशब्दस्यावयवशब्दत्वेन कर्मधारयेऽपि पूर्वनिपातनियमः स्पष्ट इति तद्भाष्यसङ्गतिरिति भावः। द्वयोरवयवशब्दत्व इति। कृष्णपीतः पीतकृष्ण इति यथा। न च विषयतासम्बन्धेन द्रव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्नम्प्रति समवायसम्बन्धेन रूपस्य कारणत्वमिति कार्यकारणभावानुरोधेन चित्राख्यरूपान्तरस्वीकारात्कथङ्कृष्णसारङ्ग इत्यादावयवशब्दत्वमिति वाच्यम्। समवायानङ्गीकारेणावयवावयविनोर्गुणगुणिनोस्तादात्म्याङ्गीकारादवयवरूपेणैव प्रत्यक्षस्वीकारादिति सङ्क-

पः । एवञ्च । पूर्वोक्तनियमसिद्धौ च । असाध्वेवेति । डित्थशब्दस्य संज्ञाशब्दत्वा-
दिति भावः । शाब्दबोधे भानादिति । वाक्यार्थत्वादित्यादिः । एतेन विशेषण-
विशेष्यभावव्यवहारस्योपपत्तिः सूचिता । समर्थसूत्रे भाष्य इति । तत्र हि सर्पिः
कालकम् । यजुः पीतकमित्यादाविसुसोः सामर्थ्य इतिसूत्रप्राप्तषत्वनिवारणा-
य समानाधिकरणमसमर्थवदितिवचनारम्भे सर्पिष्पीयते यजुष्क्रियत इति प्र-
योगे षत्वाभावशङ्काया अधात्वभिहितमिति समानाधिकरणांशे विशेषणदाने-
न वारणे कृतेऽपि वीरः पुरुषो वीरपुरुष इत्यत्र सामर्थ्यात्समासाभावशङ्काया-
मुक्तं समानाधिकरणेषूपसङ्ख्यानमिति । ततो न वा वचनप्रामाण्यात् । न वा
कर्त्तव्यं किङ्कारणं वचनप्रामाण्यात् । वचनप्रामाण्यादत्र समासो भविष्यति
समानमध्यममध्यमवीराश्चेति । अत्र वचनारम्भसामर्थ्यादत्र समासो भविष्यति
इति भाष्यकृतोक्तम् । अत्र कैयटः वचनप्रामाण्याद्वाचनिकसामर्थ्य स्वाध्यते ।
वीरः पचन्नित्यादौ तु धात्वभिहिते अनभिधानाद्बहुलग्रहणाद्वा समासाभाव-
मन्यते इति । यदि क्रियाशब्दैः पाचकादिभिः समासः स्यात्तदा वचनप्रामा-
ण्याभिधानमसङ्गतमेव स्यादित्याशयः । यत्तु, भृत्यभरणीय इत्यादौ विशेषण-
मिति समासोऽनुपपन्नः समानार्थत्वाद्यत्र किञ्चित्समानङ्कश्चिच्च विशेषस्तत्रैव
विशेषणसमास इति कश्चिदाह तन्नेत्याशयेनाह । भृत्यभरणीयादाविति । त-
त्रैवेति । समर्थसूत्र इत्यर्थः । भृत्यभरणीय इत्यत्र नैतौ समानार्थौ । अत्र ह्ये-
कत्र शक्यार्थे अपरत्राहार्थे कृत्यः । तेन । श्रेण्यादिषु च्व्यर्थवचनमित्यस्य कथ-
नेन । अत्र वार्तिके च्व्यर्थेत्युपादानाद्यत्र च्विप्रत्ययो वैकल्पिकत्वान्नोत्पन्नस्तद-
र्थस्याभूततद्भावस्य च विवक्षा तत्रानेन सूत्रेण समासः यत्र तु च्विप्रत्यय एव
तत्र तु परत्वादुत्तरसूत्रप्रवृत्तिरित्याशयेनाह । च्व्यन्तानान्त्विति । कृतादिराकृ-
तिगण इति । एतेन श्रेण्यादिपदेन तु पठितानामेव ग्रहणम् । श्रेण्यादयः प-
ठ्यन्ते कृतादिराकृतिगण इति भाष्यात् । एकप्रकृतिकत्व एवेति । प्रत्यासत्ते-
र्बलीयस्त्वात् । तेन सिद्धञ्च तदभुक्तञ्च कर्तव्यञ्च तदकृतञ्चेत्यत्र न समासः । न-
ञ्वैशिष्ट्यञ्च स्वाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन । एवञ्च विशिष्टपदोपादानमत्र स-
ष्टार्थम् सनञा इत्येव सिद्धेः । एकप्रकृतिकत्व इत्यत्र प्रमाणन्तु प्रकृतसूत्रस्थन-
ञ्विशिष्टे समानप्रकृतिग्रहणङ्कर्तव्यमितिवार्त्तिकमेव । यत्तु, सनञेत्येव सिद्धे

विशिष्टपदोपादानेन विशिष्टपदस्य विलक्षणार्थकत्वकल्पनयाऽवधारणार्थस्या-न्तर्भावश्च कृतः। नञ्मात्रकृतवैलक्षण्यविशिष्टेनेत्यर्थकत्वन्नञ्विशिष्टपदस्य क-ल्पनीयमिति समानप्रकृतिकत्वलाभ इति। तन्न। तथार्थकल्पने नुडिडधिकेना-शितानशितेन जीवति क्लिष्टाक्लिशितेन जीवतीत्यस्यासिद्ध्यापत्तेः। अपादिश-ब्दसंग्रहायाह। नञ्ग्रहणञ्चेति। कृतापकृतादीत्यत्रादिना भुक्तविभुक्तं पीत-विपीतमित्यनयोः संग्रहः। अत्र प्रमाणन्तु कृतापकृतादीनाञ्चोपसङ्ख्यानमिति वार्तिकमेव। वार्त्तिकारम्भफलं वक्तुमाह। यद्यपीति। ननु महापापम्भवति ब्राह्मणहननादित्यत्र पूजाभावात्कथं समाससिद्धिरत आह। महापापमित्या-दाविति। स्वगुणांशे। अधिकदुःखजनकत्वरूपे। ननु डतमच्प्रत्ययस्य जातिप-रिप्रश्न एव विधानेन सिद्धे कतरकतमाविति सूत्रे जातिपरिप्रश्नग्रहणं व्यर्थमत आह। द्वयोरेकस्येति। व्याख्यानादिति। कतरकतमौ कर्मधारय इति सूत्रे विकल्पेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधायके कर्मधारयग्रहणकरणसामर्थ्यमूलकादि-त्यर्थः। तद्धि तत्सूत्रे यद्यपि प्रतिपदोक्तपरिभाषया निष्फलन्तथाप्यार्यौ ब्राह्म-णकुमारयोरित्युत्तरसूत्रस्य कुमारस्य ब्राह्मणः कुमारब्राह्मण इत्यत्र षष्ठीतत्पु-रुषे अप्रवृत्त्यर्थं क्रियते। यदि प्रकृतसूत्रे समानाधिकरणपदावयवक इत्यर्थो न स्यात्तदा षष्ठीतत्पुरुषस्यापि शोभनादिपदसमानाधिकरणत्वात्तस्य तत्रानु-वृत्तिर्व्यर्था स्यादिति भावः। एवं सति प्रकृते समानाधिकरणपदमर्श्वाद्यज-स्तन्द्रष्टव्यम्। पुंवत्कर्मधारयेति सूत्रे स्त्रियाः पुंवदितिसूत्रघटकपदेषु केषाञ्चि-दनुवृत्तिर्भवति केषाञ्चिन्नेत्यत्र निमित्तमाह। व्याख्यानादिति। पृथक्सर्वनिषे-धप्रकरणं समाप्येदं सूत्रं कृतम् यद्यपूरणीप्रियादिष्वित्यस्याप्यनुवृत्तिः स्यात्तदा कर्मधारयांशे स्त्रिया इतिसूत्रस्य प्रकृतसूत्रस्य च समानविषयत्वमेव स्यात्तथा सति प्रकृतसूत्रं निषेधप्रकरणस्य न कोपधाया इत्यारभ्य कृत्यस्य बाधकमेवेति मध्येऽपवादन्यायाविषयतया स्त्रियाः पुंवदितिसूत्रानन्तरमेवेदं सूत्रं पठितं स्यात् पुंवदिति च न कृतं स्यादिति पुनः पुंवद्ग्रहणकरणमूलकव्याख्यानादि-त्यर्थः। एतेन। पूरणीप्रियादिष्वप्यस्य प्रवृत्तिस्वीकारेण। एतेनेति। कोपधादि-विषयेऽपि पुंवद्भावस्येष्टत्वे नेत्यर्थः। कोपधादेरित्यत्रादिपदसुपात्तन्तद्ग्राह्या-णि सूत्राणि स्पष्टप्रतिपत्तये प्रदर्शयति। न कोपधाया इत्यादि। एतेन पुंवत्प-

दघटितस्य प्रकृतसूत्रस्य निषेधप्रकरणानन्तरम्पाठेन सर्वनिषेधबाध इति सूचितम्। यत्तु प्रकृतसूत्रव्याख्यानोपक्रमे स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङित्यनुवर्त्तत इत्यत्र पुंवद्ग्रहणल्लदनुवर्त्तमानपदद्वयसन्दंशपतितमिति सह पाठादुक्तं तु सम्प्रति तस्य प्रयोजनमस्तीति बोध्यम्। ननु निषेधाश्च बलीयांस इतिन्यायेन निषेधप्रकरणस्यैतद्बाधकताचितेत्यत आह। विध्युन्मूलकत्वेति। विधेरचारितार्थ्यादिति। पुंवत्पदघटितविधेरचारितार्थ्यादित्यर्थः। पुरस्तादपवादन्यायस्य लक्ष्यानुरोधेन प्रकृतेऽनाश्रयणादाह। बाध्यसामान्यचिन्तेति। इभपोटेत्यत्रेभशब्दस्य जातिवाचकत्वप्रदर्शनादाह। जातेः पूर्वनिपातार्थमिति। प्रशस्त इत्यर्थ इति। एतेन मूले एवमेव पाठ इति सूचयति। प्रशस्तशब्दस्य विशेष्यनिघ्नत्वात्सर्वत्र लिङ्गविपरिणामेनान्वयः। जरतीग्रहणेति। इदं हि जरतीशब्दस्य परप्रयोगार्थमत्र सूत्रे पठितम्। यदि जरत्यां युवतीधर्मारोपेणारोपितप्रवृत्तिनिमित्तकोत्र युवतीशब्दः स्यात्तदा युवतीशब्दस्यैव विशेषणबोधकतया विशेषणसमासेनैव सिद्धमिति भावः। तुल्यमहानित्यत्र सन्महदितिसूत्रेण समासे महच्छब्दस्य पूर्वनिपातः स्यादत आह। तुल्येति। ननु परत्वेन सन्महदितिसूत्रस्य यदीदम्बाधकन्तदा सत्कृत्यमित्यादिप्रयोगाणाङ्का गतिरत आह। सत्कृत्यमित्यादि। ननु भोज्य ओदन इत्यादावस्य सूत्रस्याजात्येत्येतदुपादानादप्रवृत्तावपि विशेषणसमासः स्यादेवेत्यत आह। सामर्थ्यादितीति। पूर्वनीति। अस्य जातिवाचके न समास इत्यादिः। उभयत्रापीति। सूत्रद्वयप्रवृत्तावपीत्यर्थः। सामर्थ्याद्विशेषणसमासाप्रवृत्तिकल्पनमुपपादयति। जातीति। पूर्वनिपातानियम इति। गुणक्रियाशब्दयोर्विशेषणविशेष्यभावस्यानियतत्वादिति भावः। इदम्। प्रकृतसूत्रम्। अत्राजात्येत्येतदभावेपि जातिवाचकेनानेन सूत्रेण समासे फलतो न विशेष इति जातिभिन्नवाचकेन शब्देन सह समासविधायकमिदं सूत्रम्भविष्यतीति प्राचीनोक्तन्न युक्तमित्याह। परे त्विति। उक्तार्थस्य। कृत्यतुल्याख्याः जातिभिन्नवाचकेनैव प्रायेण समस्यन्ते क्वचित्तु कृत्येतिसूत्रस्य बहुलग्रहणानुवृत्त्याऽप्रवृत्तिरित्यस्य स्पष्टप्रतिपत्तेर्लाभायेत्यर्थः। तादृशेनेति। समानाधिकरणेनेत्यर्थः। इत्येव सिद्ध इति। यत्रैकोऽवयवशब्द इत्यादिना तस्य विशेषणताया बोधनादिति भावः। इतिस्वरविधायक इति। एतभिन्नवर्णवा-

सक्के उत्तरपदे पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधायक इत्यर्थः । अत एव । प्रतिपदोक्तस्यै- तत्सूत्रविहितसमासस्य ग्रहणादेव । कर्मधारयप्रकरण इति । इदं स्वरविधायकं सूत्रं अज्यावमेति सूत्रानन्तरम्पठनीयमिति भावः । वार्त्तिकलब्धमिति । पो- टायुवतीतिसूत्रस्थं जातिग्रहणन्तु कृत्यतुल्याख्या इति सूत्रेण विच्छिन्नम्मण्डूक- प्लुतौ च न मानमिति भावः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरेति । अस्य तत्पुरुषे तुल्यार्थेति सूत्रविहित इत्यादिः । एतदन्तर्गण इति । मयूरव्यंसकाद्यन्तर्गण इत्यर्थः । क्रियाप्रधानमिति । अत्र तिङन्तमिति पाठः । कर्त्तारमित्यत्र कर्तृग्रहणस्य नित्यसाकाङ्क्षत्वादाकाङ्क्षापूरणायाह । उक्तेरित्यादिरिति । तदेतदुपपादयति । अहीत्यादि । प्रत्यये भाषायामित्यस्याप्राप्तेराह । अत्रेति । अयम्मयूरव्यंसका- दिराकृतिगणः । तेन कां दिशं गच्छामीत्यर्थे कान्दिशीकस्य अहो पुरुषोऽह- मिति यो मन्यते स अहोपुरुषस्तस्याहं शक्तोऽहंशक्त इति यस्यामित्यर्थेऽहमह- मिकेत्यस्य या इच्छा इत्यर्थे यदृच्छा इत्यस्य साधुत्वं बोध्यम् । अकृतेत्यस्य स्थान इति । अत एवैषङ्गार्ग्य इत्यत्र नातिप्रसङ्गः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरो नेति । इदं चात्र सुप्सुपेति समासो भवति । अकारानुच्चारणे त्वनेन समासे पूर्वपदप्र- कृतिस्वरप्राप्तिरव्यये नञ्कुनिपातानामिति परिगणनसूचकवाक्ये अकाररहि- तनकुनिपातानामिति पाठाभिप्रायेण । अव्यये परिगणने च अकारसहितपाठे तु न राजेत्यादौ टजभावः फलम्बोध्यम् । अत्रैव । नैकधेत्यादावेव । अत ए- व । अकाररहितस्याभावादेव । अस्य इतिभाष्योक्तमित्यनेनान्वयः । इत्याशय इति । पूर्वपक्षिण इति शेषः । अव्ययेषु पठितस्यैवेहानुकरणादिति भावः । पामनपुत्र इति । अत्र अकारोच्चारणेऽसति नलोपापत्तिः । भाष्योक्तं सङ्गच्छत इति । यद्यव्ययेषु अकाररहितमप्यव्ययं स्यात्तदा नैकधेत्यादावेव नलोपं व्या- वर्त्तयितुं अकारोच्चारणस्यावश्यकत्वेन पामनपुत्र इत्येतत्पर्यन्तानुधावनं व्य- र्थं स्यादिति भावः । उभयत्र । नञ इति सूत्रे नलोपो नञ इति सूत्रे चेत्यर्थः । न च पामनपुत्रे दोषाभावाय अकारस्यावश्यकत्वेन स्पष्टार्थ इत्यसङ्गतमिति वाच्यम् । नलोपविधायकसूत्रस्योत्तरपदाधिकारस्थत्वेन तेन पूर्वपदाक्षेपेण पूर्वपदभूतस्य नस्य नलोप इत्यर्थेनादोष इत्याशयात् । नन्वेवन्नैकधेत्यत्र नलो- पापत्तिरत आह । नैकधेत्यादीति । साधितेति । नलोपाभावकल्पनयेत्यादिः ।

रूढेरिति। अत्र मानन्तु तदधिकारीयकार्याणाम्नुव्यसमासावयव एव प्रदर्शनम्। पञ्चम्याः स्तोकादिभ्य इतिसूत्रे तादृशस्य क्लृप्तत्वे नार्थाधिकारात्प्रकृतेपि तादृशस्यैव ग्रहणाच्चेत्यपि बोध्यम्। नुड़भावायेति। नलोपविधानन्तु हलादौ चरितार्थम्। व्याख्यानादिति। अनचीत्यादिनिर्देशमूलकव्याख्यानादित्यर्थः। नुक् तु न कृत इति। तस्य नुगिति न्यासेनेत्यादिः। ङमुट्प्रसङ्गादिति। न च सम्बुद्धाविति सूत्रेऽनार्ष इत्यत्र ङमुटोऽकरणेन लुप्तनकारान्नञः परस्य ङमुण्नेति कल्पनान्नायन्दोष इति वाच्यम्। अचीतिसप्तम्याः षष्ठ्यर्थकत्वकल्पनभिया न्यासभेदेन नुक्करणे ङमुट्व्यावृत्तये ज्ञापकस्याश्रयणे गौरवात्। न च न मया तादृशनिर्देशानां ङमुड़भावे ज्ञापकत्वमाश्रीयते। किन्तु नुगागमस्याजादिपदसन्निपातनिमित्तकत्वेन तद्विघातकङमुड़ागमम्प्रत्यनिमित्तत्वमिति सन्निपातपरिभाषया ङमुड्वार्यत इति वाच्यम्। न अः अनः अनश्चासावजश्चानाज इत्यत्र पदस्य विभज्यान्वाख्यानपदेऽन् अअजइत्यवस्थायां वर्णमात्रापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वद्वयोरकारयोरेकादेशे नुगागमनिमित्तसन्निपातस्य सवर्णदीर्घेण विनाशात्परादिवद्भावेनाजादिपदत्वान् ङमुड़ापत्तेर्दुर्वारत्वात्। नञोऽकचि कृते चित्त्वादन्तोदात्तत्वे च कृते नकशब्दार्मशब्दयोस्तत्पुरुषे नकारलोपेऽकनर्मस्मित्यत्र नुड़ागमपक्षे जायमानस्यार्मे चावर्णं इग्रच्चराजितिपूर्वपदाद्युदात्तत्वस्य नुगागमपक्षेऽवर्णान्तत्वाभावेनाभावापत्तेश्चेति दिक्। नञ्समासस्थले बोधप्रक्रियान्दर्शयति। आरोपित इत्यादिना। तादात्म्यारोपस्य। तादात्म्येनारोपस्य। एवं संसर्गारोपस्येत्यत्रापि बोध्यम्! लोष्टादिप्रतीतिरिति। एतेषां विजातीयतया सादृश्याप्रतीतेरिति भावः। भेदेन तदारोपबोध इति। भेदसम्बन्धेनोत्तरपदार्थारोपबोध इत्यर्थः। इदम्प्रसङ्गायामिति। रक्षोहागमेतिवाक्यस्थमित्यर्थः। असंहितमिति। अस्याद्रुतायामित्यादिः। वार्त्तिकार्थमाह। द्रुतभिन्नायामित्यादिना। स्वसिद्धान्तमाह। परे त्विति। तत्रादौ जघन्यम्पक्षमाह। अन्यपदार्थप्रधान इति। तस्य। उत्तरपदस्य। अत एव। धर्मिपरत्वे बहुव्रीहिसमासाश्रयणादेव। नन्वस्यान्यपदार्थप्रधानत्वेऽस इत्यादौ सर्वनामकार्यानुपपत्तिरत आह। अस इत्यादाविति। ज्ञापकादिति। यद्यत्र सर्वनामकार्यन्न स्यात्तदा अम इत्यत्र हल्ङ्यादिलोपेन सुलोपस्य दुर्वारतयाऽनञ्समासग्रहणं व्यर्थमिति भा-

वः । अत्र पक्षे । अन्यपदार्थप्रधानत्वपक्षे । प्राग्वदेव । अनञ्समासग्रहणस्य ज्ञापकत्वादेव । सत्त्वभूतार्थाभिधायित्वेन ।पूर्वपदस्य सत्त्वभूतार्थाभिधायित्वेनेत्यर्थः । स्थलान्तरदृष्टप्रकारेण समाधानमाह । यद्वेति । गुणवचनानामितिवचनप्रवृत्तिप्रकारन्दर्शयति । अभावेनेति । अन्यथा । प्रतियोगिन आश्रयत्वाकल्पने । गुणवचनानामित्यत्र गुणपदमन्याश्रितपरमिति भावः । तद्दोषेति । अवर्षा हेमन्त इत्यादौ लिङ्गवचनासिद्धिरूपदोषेत्यर्थः । एतत्समकक्षतया । निर्दोषत्वेन-समकक्षतया । तत्प्रधानत्वात् । उत्तरपदार्थप्रधानत्वात् । अन्यथा । नञोऽव्ययीभावस्वीकारे । अव्ययीभावासिद्धिरिति । पूर्वपदार्थप्रधानत्वपक्ष इत्यादिः । क्रियादिप्रतियोगिकेति । अर्चादिना गुणस्य सङ्ग्रहः । नञोऽव्ययीभावाभावे पूर्वोक्तां युक्तिं स्मारयति । किञ्चेति । इदम्भाष्यमिति । पूर्वपदार्थप्रधानत्वपक्षेऽव्ययीभावासिद्धिरूपदूषणानभिधानपरम्भाष्यमित्यर्थः । न तदसङ्गतिः । नासंहितमितिशब्दानुपपत्तिः । अत एव । संहितापरपर्यायसंहितशब्दस्वीकारादेव । पद्यादींस्तु द्वुरदात्तानामसंहितवदुत्तरानिति प्रातिशाख्ये तद्भाष्ये च जात्यवद्वा तथा वान्तौ तनूशचीतिपूर्वयोरित्यस्य व्याख्यावसरे तथा वा संहितवद्वा असंहितवद्वेत्युक्तमित्यर्थः । परः सन्निकर्ष इतिसूत्रस्थभाष्यीयव्याख्यानेनार्थाभावेऽव्ययीभाव इति भ्रमः स्यादतस्तद्भाष्यविरोधमपि परिहरति । अत एवेति । नञोऽव्ययीभावाभावादेव । प्रसङ्गादिति । नलोपप्रसङ्गादित्यर्थः । अप्राशस्त्येऽत्र नञ् । अत एव । नञो नलोप इतिवचनारम्भादेव । मूलोक्तरीत्याह । नञा समास इति । एवमेव । नशब्देन सह समासादेव । येतु मतरीत्या त्वेतेषु पृषोदरादित्वमेव कल्प्यम् । पादित्यस्य शत्रन्तत्वेन व्याख्याने प्रमाणमाह । पातेः क्विपीति । वैचित्र्यार्थमिति । सूत्रे उपात्तस्यापि वचनस्याविवक्षारूपवैचित्र्यस्य बोधनायेत्यर्थः । न विद्यते सत्यं येषान्तेऽसत्याः । न असत्याः नासत्या इत्यर्थः । अयञ्च रूढ इत्याह । अश्विनोरेवायमिति । हरदत्त इति । परेण नमुचिशब्देन रूढेन साहचर्याद्रूढस्यैवेदन्निपातनमिति तद्भावः ॥ तेन । अव्ययसंज्ञकस्यैव कुशब्दस्य ग्रहणेन । तदनुवर्त्तत इति । क्रियायोगग्रहणमनुवर्त्तत इत्यर्थः । अत एव । एतदनुवर्त्तनादेव च्विडाच्प्रत्ययमात्रस्य क्रियायोगाभावादिति भावः प्राग्निपाता इत्यधिकारादाह । ऊर्यादय इति ॥

निपाताः सन्त इति । एवं व्याख्यानेन गतिनिपातसंज्ञयोः समावेशसिद्धि-र्यत्र तु व्यवधानेन प्रयोगस्तत्र ते प्राग्धातोरिति सूत्रस्य संज्ञानियमत्वपक्षे ग-तिसंज्ञाऽभावेऽपि निपातसंज्ञा भवत्येव तेनाव्ययसंज्ञायां सुपो लुक्सिद्धिः ॥ क्रियाशब्दार्थं व्याचष्टे । मर्यादेति ॥ खुलिति । भाव इति शेषः । यस्तु कर्त्तृ ल्युडन्तो दासीवाची यश्च कर्मल्युडन्तः श्लोकवाचकस्तं व्युदस्यति । दासीत्या-दि । व्याख्यानादिति । गतिश्चेतिसूत्रभाष्ये कारिकाशब्दस्योपसंख्यानमितिवा-र्त्तिकव्याख्यानावसरे कारिकाकृत्येत्युदाहृतन्तत्र कैयटेनोक्तं क्रियायोगग्रहणेन कारिकाशब्दस्य विशेषणात् क्रियावृत्तेर्ग्रहणादिति तन्मूलकादित्यर्थः । अयम्भा-वः क्रियायोगश्च नान्वयरूप एव विवक्षितः । किन्तु वाच्यवाचकभावोऽपि गृह्य-ते विनिगमनाविरहात् । एवञ्च प्रकृते तु द्वितीये एव प्रयोगदर्शनादवसीयत इति ॥संज्ञानियमार्थत्व इति । धातोः प्राक्प्रयुज्यमानानामेव गत्युपसर्गसंज्ञा इत्येवंरूप इत्यर्थः । प्रयोगनियमार्थ इति । अयमेव पक्षः सूत्रकारसम्मतः । अ-त एव छन्दसि परेऽपि व्यवहिताश्चेतिसूत्रे प्रणीतवान् ॥ इदमिति । अनि-तिपरग्रहणमित्यर्थः । अत एव । संज्ञानियमस्याभिप्रेतत्वादेव । ननु संज्ञानि-यमपक्षेऽपि कटं सुकराणीति प्राप्नोत्यत आह । कटं सुकराणीति ॥ अनभिधाने मानन्तु सूत्रद्वयारम्भपक्षे सु कटं कराणि वीराणीत्यत्र गतेः प्राक् प्रयोगः प्राप्नोतीत्युक्तम् । तत इष्टापत्तिनिवारणार्थम्सुमर्थं कृतस्य कर्त्तृकर्मणो-श्च भूकृञोरितिसूत्रविहितखल खित्त्वस्य ज्ञापकत्वोपपादनसमये यदि चात्र गतेः प्रयोगः स्यात्खित्करणमनर्थकं स्याद्गतेरव्ययत्वादित्युक्तम् । अत्र प्राप्नोति स्यादितिशब्दोच्चारणेनाभिधानमेव । अत्र पक्षे । खलः खित्त्वेन ज्ञापकेन संज्ञा-नियमार्थत्वसमर्थनपक्षे । एतद्विशेषणाभाव इति । अनितिपरमितिविशेष-णाभाव इत्यर्थः ॥ एतद्बलादेव । परग्रहणबलादेवेत्यर्थः । तस्य । परग्रहण-स्य ॥ अनादरपदे तत्पुरुषभ्रमन्निरस्यति । अनादर इतीति ॥ अस्मिन्सू-त्रेऽसद्ग्रहणन्तु भाष्ये प्रत्याख्यातम् । गोष्पदं सेवितासेवितेतिसूत्रेऽसेवितपदे न-ञ्समासादनादरगोष्पदस्येवासत्कृत्येत्यस्यापि प्रकृतेऽनादरग्रहणेन सिद्धेः ॥ नपुंस-कत्वोपपत्तये आह । शब्दस्वरूपे इतीति ॥ ननु पयःपानक्रियाया एव पूर्वका-लिकत्वेन हन्धातोः क्त्वाप्रत्ययोऽनुपपन्न इत्यत आह । परावरयोगे चेतीति ।

तथा चाप्राप्य नदीम्पर्वत इत्यत्र यथा पर्वतप्राप्तिक्रियायान्नदीकर्मकप्राप्तिक्रियाप्रागभावसमानकालिकत्वलाभेऽपि क्त्वा भवति तथाऽत्रापि पयःपानक्रियायाः अवहातिशयहननप्रागभावसमानकालिकत्वे विवक्षितेपि क्त्वा भवतीति भावः । मूले पुरोऽव्ययमितिसूत्रे पुरस्कृत्येत्यत्रोपात्तत्वदर्शनेनानास्यापि कृञ्योग एव प्रवृत्तिरिति भ्रमस्यात्तन्निवारणायाह । पुरोभूयेत्यादि । अत एव पुरोहितमित्यत्र गतिरनन्तर इतिसूत्रेण पूर्वपदप्रकृतिस्वरः सिद्धः । न चैवमसुम्पुरः पश्यसि देवदारुमित्यत्र नमस्पुरसोरिति सत्त्वापत्तिरिति वाच्यम् । स्थित्वेत्यस्याध्याहारेण इह्निम्प्रत्यगतित्वात् । अव्ययपदमनुवर्तत इति । उत्तरसूत्र इव तस्यावश्यकतया प्रकृतेऽपि सम्बन्धो भवति । क्रियायोगइत्यनुवृत्तेरिति । तथा च गत्यर्थवद्धात्वर्थक्रियायोगेऽच्छेत्यव्ययं गतिसंज्ञमिति सूत्रार्थः । अनुस्वारव्यवधानादिति । अच्छेतिशब्दस्येत्यादिः । इदम्प्रायिकमिति । चार्थवृत्तित्वम्प्रायिकमित्यर्थः । ऊर्यादिषु स्वरादिषु चेति । पठनीय इति शेषः ! फलसिद्धमिति । ऊर्यादिपठितस्य गतित्वं स्वरादिपठितस्य तदभाव इति विकल्पफलसिद्धिमित्यर्थः ॥ ननु मध्यादीनां सप्तम्यन्तानां गतिसंज्ञासन्नियोगेन सप्तम्यलुङ्निपातनेन सिद्धे एदन्तत्वनिपातनं व्यर्थमत आह । सप्तमी त्विति । मध्यम् । पिदमिति । व्यधिकरणे एते पदे । प्रत्ययेन । ज्ञानेन । व्यवस्थार्थानीति । एतेनैतेषां यत्र विषयता तत्र समासः कुगतीतिसूत्रेणैव । वार्त्तिकानान्त्वर्थव्यवस्थार्थकत्वमिति सूचितम् । ननु द्वितीयायाः अवणसिद्धफलककर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानसामर्थ्यादेव समासाभावे सिद्धे कर्मप्रवचनीयानामिति व्यर्थमता अह । सा संज्ञात्विति । अयञ्च निषेधोऽनित्यः । सुराजाऽतिखट्वः अतिराज इत्यादिभाष्यप्रयोगात् । कर्मप्रवचनीयानामितिवचनस्यानावश्यकत्वमाह । भाष्ये त्विति । एतदेवेति । क्वाङ्स्विति वचनमित्यर्थः । एषामावश्यकत्वेनेति । अर्थव्यवस्थार्थमावश्यकत्वेनेत्यर्थः । अत एव । अधिकारत्वादेव । इत्यादि सङ्गच्छते । इत्यादि प्राचांव्यवहारः सङ्गच्छत इत्यर्थः । येन । सूत्रेणेति शेषः । नन्वेकस्यसूत्रस्योभयविधायकत्वं कथमत आह । कर्मणीत्यादाविति । तत्स्थम् । स्वनिष्ठवाच्यतानिरूपितवाचकतासम्बन्धेन तस्मिन्पदे विद्यमानम् । एवं सति यत्फलितन्तदाह । । तद्योग्यमिति । महासंज्ञयेति । सा चान्वर्थत्वाय कृता समीपो-

च्चारितम्पदमिति । एतेन तद्वाचकपदलाभः । तत्प्रकृतिके । स्तम्बकर्णप्रकृतिके । अन्यथा । लक्षणाया अनाश्रयणे । स्तम्बकर्णयोरिति सप्तम्याः प्रथमार्थत्वेन रमिजपोरनन्तरमच्प्रत्ययो भवति स्तम्बकर्णौ चोपपदसंज्ञकौ भवत इत्यर्थापत्त्या यच्च सुबन्तन्नसप्तम्यन्तपदस्थं यच्च सप्तम्यन्तपदस्थं तन्न सुबन्तमिति सूत्रार्थानुपपत्तिः । ननु स्तम्बकर्णयोरित्युपादानसामर्थ्यात्तयोः सुबन्तत्वाभावेप्युपदपदसंज्ञा भविष्यतीति चेदेवमपि समाससंज्ञाविधायके उपपदमितिसूत्रे प्रथमान्तसुब्ग्रहणानुवृत्त्योपपदसंज्ञकसुबन्तस्य तेन समासविधानादनुपपत्तिरेव तदाह । समासानापत्तिरिति । सुबन्तमेवोपपदमिति सुपीतिसप्तम्याः प्रथमार्थत्वादिति भावः । समाससंज्ञाविधायकसूत्रस्यावृत्त्याऽर्थद्वयपरत्वं भविष्यतीति चेत्तत्राह । आवृत्त्येति । महासंज्ञाविरोधश्चेति । स्तम्बकर्णेतिप्रातिपदिकयोरुपपदसंज्ञास्वीकारे महासंज्ञाविरोधस्तयोः पदत्वाभावात् । एतेन प्रघट्टकेन पदस्यैवोपपदसंज्ञेत्युक्तम्भवति । स्तम्बकर्णयोरित्यत्र लक्षणेत्युक्तमेव । सुप्यजातावित्यादावाह सुप्यजाताबित्यादीति । अत्रादिना सुपि स्थ इत्यादिसङ्ग्रहः । तेषाम् । अग्रशब्दादीनाम् । अत एव । महासंज्ञाकरणेन विभक्त्यन्तस्यैवोपपदसंज्ञास्वीकारादेव । यद्युपपदमिति सूत्रे सुप्सुपेत्यस्य सम्बन्धः स्यात्तदा सुप्यजातावित्यादिना सुबन्तस्यैवोपपदसंज्ञाविधानेनोपपदप्रकृतिकसुबन्ताभावात्तत्रानुपपत्तिः स्यात् । नन्वानुपूर्व्यं व्यवधानानाश्रयणे गुरुन्नमस्करोतीत्यादावण् स्यादत आह । गुरुमित्यादि । नन्वेवमिति । अस्याधिकारत्व इत्यर्थः । सन्नियोगशिष्टत्वमिति । यस्य प्रत्ययविधायकसूत्रस्य सप्तम्यन्तपदघटितत्वमनुषङ्गेण सप्तम्यन्तपदैकवाक्यता वा भवति तेन सूत्रेण प्रत्ययविशेषस्य सप्तम्यन्तपदस्यस्योपपदसंज्ञायाश्च विधानं युगपद्भवति यस्य तु प्रत्ययविधायकस्य न तथात्वन्तस्य केवलप्रत्ययविधायकत्वम् । यथा तव्यत्तव्यानीयर इत्यादीनाम् । अन्यथा । उपपदसंज्ञासन्नियोगशिष्टत्वानङ्गीकारे । अन्वाचयशिष्टत्वं सम्भाव्येतेति । तथाहि । कर्मण्यणित्यादौ कर्मणो यस्मिन् प्रयोगे विधीयमानाण्प्रत्ययप्रकृत्यर्थान्वयित्वन्तत्र तस्योपप्रदसंज्ञापि भवति । धातोरण्प्रत्ययस्तु तदभावेऽपि भवतीति सम्भाव्येत कर्मणीतिसप्तम्यन्तपदोच्चारणन्तु यत्र तादृशस्य पमीपोच्चारितत्वन्तत्रोपपदसं-

ज्ञाविधायकत्वेन चरितार्थम् । न प्रवृत्तिरिति । तत्र हि भाव इति सप्तम्य-धिकरण एव भावेऽर्थे क्यब् भवतीति तदर्थात् तस्मिन् सूत्रेऽनुवर्त्तमानं यत्सु-पीति तत्र या सुपीति सप्तमी सा प्रथमार्थे सौत्री । एवञ्चाद्विशेषणबोध-केऽनुपसर्ग इतिपदेऽपि प्रथमार्थ एव । तदव्यवस्थेति । का चित्सप्तमी प्रथमार्थे का चित् स्वार्थेऽधिकरण एवेति व्यवस्थेत्यर्थः । अनुनासिकत्वादिवदिति । उ-पदेशेऽजनुनासिक इदितिसूत्रप्रवृत्त्युपयोग्यनुनासिकत्वादिवदित्यर्थः । लक्ष्यानु-रोधात् । ब्रह्मभूयमितिशब्दजन्यशाब्दबोधे धात्वर्थस्य भवनस्यैव विशेष्यतया भानमनुभवसिद्धमिति भाव इति सप्तम्याः प्रथमार्थत्वञ्च । सव्यस्रभव्यमित्या-दौ क्यपोऽदर्शनेनानुपसर्गे सुपीत्यनयोस्तु प्रथमार्थत्वमेवेति कल्पनमेवं लक्ष्या-नुरोधात्कल्पनीयमिति भावः । अत एव । सुबन्तस्योपपदसंज्ञास्वीकारादेव । नलोप इति । राजनि युधि कृञ इति सूत्रे राजनीति सप्तम्याः प्रथमार्थत्व-कल्पनया सुबन्तस्यैव क्वनिप्प्रत्ययविधानसमकालिकोपपदसंज्ञास्वीकारा-दिति भावः । प्रकृतसूत्रघटकस्यातिङिति पदस्य प्रयोजनमाह । एधानाहारक इति । अत्र हि ण्वुल्विधायकसूत्रस्थायाः क्रियायाङ् क्रियार्थायामिति सप्त-म्याः प्रथमार्थत्वेन व्रजतीत्यस्य विभक्त्यन्तस्योपपदत्वेऽपि समाससंज्ञाविधाय-कसूत्रेऽतिङित्यस्योपादानान्न समासः । उपपदसंज्ञाफलं तु तदुच्चारण एव प्रत्य-यस्य भवनमिति । तिङन्ताघटित इति । समासस्य तिङन्तत्वम्प्रत्ययग्रहणपरि-भाषया न सम्भवतीत्यतिङ्पदं तत्र तिङन्ताघटिते लाक्षणिकमिति भावः । इद-मत्र बोध्यम् । उपपदमतिङितिसूत्रे णोपपदेन नित्यैकार्थीभावो बोध्यते समर्थ-परिभाषाया उपस्थापनात् । अत एव महान्तङ् कुम्भङ्करोतीति वाक्यमेव न तु तत्राण्प्रत्ययः । एधानाहारको व्रजतीत्यत्र ण्वुल् तु भवत्येव । क्रियापदस्य का-रकपदेन नित्यसाकाङ्क्षत्वात् । इदमिति । कुम्भ अमित्यत्र ङकारानुच्चारणमित्य-र्थः । अप्रवृत्तेरिति । शास्त्रप्रवृत्तेः सफलकत्वस्वभावादिति शेषः । अस्य । उपप-दसमासस्य । सिद्धान्तरीत्याह । कारकषष्ठीत्वेनेति । अत्र भाष्य इति । तत्र ह्यन्त-रङ्गत्वाभिप्रायेण वार्तिककारोक्तषष्ठीसमासादुपपदसमासो विप्रतिषेधेनेत्यनेन विप्रतिषेधस्य खण्डनङ्कृत्वा षष्ठीसमासस्यापि कारकषष्ठीविषये सुबुत्पत्तेः प्राक् प्रवृत्त्यभिप्रायेणाथ वा विभाषा षष्ठीसमासः यदा न षष्ठीसमासस्तदोपपदस-

मास इत्यनेन तत्र नित्यं कार्थीभावस्यैव बोधनादिति । एवञ्च । गतिकारकेति-परिभाषायाङ्कारकशब्दमात्रस्योपादानेन कारकविभक्त्यन्तस्य ङसि: समास-विधायकं यद्यच्छास्त्रन्तं षाड्गदन्ताम्र,वुत्पत्ते: प्राक् प्रवृत्तिरित्यस्य सिद्धौ चेत्य-र्थ: । अत एव । कारकसामान्यविषयकत्वादेव । तदंशे । कारकांशे । प्रमाण-त्वोपन्यस्तमिति । एवं चायमंशो वार्त्तिनक इति लब्धम् । ननु भाष्योक्तपरिभा-षाप्रत्याख्यानविरोध इत्यत आह । परिभाषा नेत्यादि । विशिष्टाया: । गति-कारकोपपदेतित्र्यंशविशिष्टाया: । अकर्त्तव्यत्वपरमिति । अंशत्रयोपेताऽपूर्वा न कर्त्तव्या किं तु कारकेत्यंशविशिष्टा अपूर्वा कर्त्तव्या इति भाव: । तादृशक-ल्पनायोग्मानमाह । अत एवेति । तदंशेऽपूर्वत्वादेव । दिगिति । अयम्भाव: । अत्र भाष्येऽतिङिति किमर्थम् । कारको व्रजति । हारको व्रजति । अतिङिति शक्य-मवक्तुम् । इह कस्मान्न भवति कारको व्रजति । सुप्सुपेति वर्तते । अत उत्तरं पठति अतिङिति तदर्थस्यायम्प्रतिषेध: । कस्य । तिङर्थस्य । क: पुनस्तिङर्थ: क्रिया । अत्र क्रियायास्तिङर्थत्वकथनन्तस्या: प्राधान्याभिप्रायेण । यदि क्रिया-वाचकस्य प्रतिषेधस्तर्हि लाघवादक्रियेत्येवास्त्वित्याशयेन तदुक्तङ्क्रियाप्रति-षेधो वा । अथ वा व्यक्तमेवेदम्पठितव्यसुपपदमक्रियेति । अथाक्रियेति किम्प्र-त्युदाक्रियते कारको गत: । अत्र कैयट: । गतशब्द: क्रियावाच्युपपदन्तत्र तुमु-ण्ण्वुलाविति ण्वुल् । कर्तुङ्गत इत्यर्थ: । अत्र प्रकृतिवाच्यक्रियाश्रयो यदि ण्वुल् तदा तदाश्रय: समासनिषेधोऽपि स्यात् । ततो भाष्यकृतोक्तन्नै तत्क्रियावाची-ति । प्रत्ययार्थस्य कर्तु: प्राधान्यान्न प्राधान्येन क्रियावाचीत्यर्थ: । अत एव भा-ष्ये किं तर्हि द्रव्यवाचीति । नन्वेवमत्र समास: स्यादिति चेन्न । तस्यानुपपद-त्वात् । यद्यपि धातो: क्रियावाचकत्वन्तदाश्रयो ण्वुल् स्त्रीक्रियते तथापि त-स्योपपदसंज्ञाऽन्वर्थाभावान्न प्राप्नोतीति भाव: । वस्तुतो नैतत्क्रियावाचीति भाष्यस्वारस्यादत्र ण्वुलपि न । प्राधान्येन क्रियावाचकस्यैव प्रत्ययोत्पत्तिनिमि-त्तत्वादिति भाव: इदं तर्हि कारकस्य गति: । कारकस्य व्रज्येति । भावेऽत्र प्रत्ययसद्भावेन क्रियावाचित्वमस्तीति पूर्वपक्ष्याशय: । एतदपि द्रव्यवाचि । क-थम् । कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवतीति । लिङ्गसङ्ख्यासम्बन्धाद् द्रव्यवाचित्व-मिति भाव: । अत्र कैयट: । धातुरत्र साध्यभूतां क्रियाम्प्रतिपादयति प्रत्ययस्तु

तस्या एव क्रियाया उपसंहृतक्रमभूतां सत्त्वरूपतामाह प्रत्ययार्थस्य प्रधानमिति यत्, तत्तन्न तत्क्रियावाचि यत् क्रियावाचि तन्न सुबन्तम्। एतेनात्रापि ण्वुल् न सम्भवति। तुमुन्ण्वुलाविति सूत्रे क्रियार्थायामिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशेन क्रियार्थायाः क्रियाया एव लाभे पुनः क्रियाग्रहणेन साध्यसाधावस्थक्रियाप्रतिपादकस्यैव ग्रहणात्। न च कारको व्रजतितरामित्यत्र समासाभावार्थं तदर्थप्रतिषेध आवश्यक इति वाच्यम्। तादृशप्रयोगाणामभिधानाभाव इत्याशयात्। कैयटोक्तोपसंहृतक्रमभूतामित्यस्योपसंहृतक्रमत्वसमानाधिकरणवैजात्यरूपामित्यर्थः। ततः सिद्धान्तिना एवन्तर्हि सिद्धे सति यदतिङिति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः अनयोर्योगयोर्निवृत्तं सुप्सुपेति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासो भवति प्राक् सुबुत्पत्तेरिति परिभाषा न कर्त्तव्या भवति। अत्रानयोर्योगयोरित्युपादानेनातिङ्ग्रहणस्यैव पूर्वयोगनियामकत्वमपि कल्प्यते। अतिङन्तः समास इतिसूत्रद्वयविहितः समासो विशिष्यत इति भावः। एतदर्थस्तूक्त एव। न च प्रपचतितरांप्रजल्पतितरामितिप्रयोगस्तिङि चोदात्तवतीतिसूत्रभाष्ये दृश्यते। तत्र हि तिङ्ग्रहणस्यामन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहीत्यत्र प्रयोजनमभिधाय यत्क्रियायुक्ता इतिन्यायेन मन्द्रशब्दस्यागतित्वात्तन्निवृत्त्यै यदि यन्निरूपितङ्गतित्वन्तस्यैवोदात्तवती ग्रहणं तदा यत्प्रकरोतीत्यत्र प्रत्ययोदात्तत्वेनोदात्तवति गतिनिघातो न स्यात्तस्यागतित्वादिति तिङ्ग्रहणङ्कर्त्तव्यमिति रीत्या तत्प्रयोजनमभिधाय यदि तिङ्ग्रहणङ्क्रियते आमन्ते न प्राप्नोति। प्रपचतितरां प्रजल्पतितरामित्युक्तं तत्र नित्यसमासवारणायातिङ्ग्रहणमस्त्विति वाच्यम्। तिङि चोदात्तवतीतिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन तत्र नित्यसमासस्येष्टत्वादिति केचित्। वस्तुतोऽत्रातिङ्ग्रहणेन गतिसमासनिषेधात्सुप्सुपेत्यस्य वैकल्पिकत्वात्समासाभावेऽपि तिङि चोदात्तवतीतिसूत्रस्थभाष्यं सुयोजमिति प्रकृतसूत्रस्थमतिङ्ग्रहणस्य सुप्सुपेत्यं तन्निवृत्तिज्ञापकतापरभाष्यं सम्यगेव। माङ उपपदत्वमङ्गीकृत्य मूले मा भवान्भूदिति प्रत्युदाहृतम् वस्तुतस्तु तस्योपपदत्वमेव नेत्याशयेनाह। किञ्चेत्यादि। समीपोच्चारितत्वं यस्य तस्यैवोपपदत्वमिति भावः। ननु पूर्वोक्तमत्र सप्तम्यन्तपदघटितसूत्रविधेयप्रत्ययप्रकृत्यर्थान्वयित्वरूपम्पारिभाषिकमुपपदत्वमुपग्रणाय

प्रत्यत्रे वाक्ये वेत्यत आह । किञ्च माडो नोपपदत्वमिति । मानाभावादिति । न-न्वस्योपपदसंज्ञासिद्ध्यर्थमेव प्रथमार्थत्वमस्त्वित्यत आह । तस्योपपदसंज्ञे ति । उपपदसंज्ञां स्वीकृत्य प्रकृतसूत्रेण समासं वारयितुमतिङ्ग्रहणं कर्त्तव्यमिति तदपेक्षया माङीति सप्तम्याः प्रथमार्थत्वाभावकल्पनमेव वरमिति भावः । ननु तुमुन्ण्वुलौ क्रियायामिति सूत्रे क्रियायामित्यस्याः सप्तम्या अधिकरणार्थत्वा-भावकल्पने किम्मानमत आह । तुमुन्विधाविति । तिङन्तार्थेति । तिङन्तशब्द-जन्यशाब्दबोधविषयेत्यर्थः । अस्ति च कारको गत इत्यत्र गतशब्दस्य तथात्वङ्ग-च्छतीतिशब्दजन्यशाब्दबोधविषयभूता या गमनानुकूलव्यापाररूपा क्रिया सा गतशब्दजन्यशाब्दबोधेऽपि प्रकारतयाभासते इति भावः । तिङन्तार्थत्वाभावे-नेति । तिङन्तशब्दजन्यबोधे या प्राधान्येन भासमाना क्रिया साऽत्र नास्ति कर्तुः प्राधान्यादिति भावः । गत इत्यस्योपपदत्वमेव नास्तीत्याशयेनाह । कि-ञ्चेति । यदि गतशब्दे सति ण्वुल् स्यात्तदो गतशब्दस्योपपदत्वं स्यात्तदेव तु नात्र । ण्वुलस्तत्राप्राप्तेरिति भावः । भाष्ये ध्वनितत्वादिति । नैतत् क्रियावा-चीति भाष्येण ध्वनितत्वादित्यर्थः । पदत्वपर्यन्तमिति । क्रियाफलकक्रियावाच-कप्रकृतिके पदे सति तुमुन्ण्वुलोर्विधानादिति । मूले सुपेत्येवोक्तत्वेन प्रथमा-न्तसुब्ग्रहणस्यावश्यकत्वमिति प्रतीयते तत्सम्बन्धाद्राजदर्शीत्यत्र पूर्वपदस्य प-दत्वान्नलोपसिद्धिरिति फलमप्युपलभ्यते परन्त्वेतन्न युक्तमनयोर्योगयोर्निवृत्तं सुप्सुपेति भाष्यविरोधादित्याशयेनाह । सुबित्यस्येति । राजदर्शीत्यस्य सिद्धिस्तु महासंज्ञायास्तत्र सुबन्तसम्बन्धितया सुबन्तस्यैव तत्रोपपदत्वमिति नलोपसि-द्धा भविष्यति । यद्यन्यतरानुवृत्तिखण्डनपरन्तद्भाष्यमितिकल्पनया तृतीयान्त-निवृत्तिरेवेत्युक्तेति सुपेत्य तावन्मात्राभिधानस्य भावकल्पना तदा तथाभावक-ल्पनाप्ययुक्तेत्याशयेनाह । किञ्चेति । स्वमते उभयनिवृत्त्युपपादनभावमाह । परिभाषेति । तृतीयान्तस्यापि निवृत्त्या सुबुत्पत्तेः प्राक् समासप्रवृत्तिलाभादि-ति भावः । फलाभावेनेति । गतेस्तिङन्तभिन्नत्वस्य स्वत एव सत्त्वादिति भावः। अत एव । समासविशेषणत्वादेव । न गतिसमास इति । न गतेर्नित्यसमास इ-त्यर्थः । तदाह । किन्त्विति । इदमप्रपचतितरामित्यस्य समस्तत्वमभ्युपेत्य । व-स्तुतोऽत्र समाससंज्ञाया अभावेऽपि चत्वभाव इति प्रागुक्तम् । तत्रेति । पूर्वसू-

त्रे तादृशव्यवस्थासिद्धौ। अत्रापि। प्रकृतसूत्रेऽपि। सङ्गच्छत इति। समासस्य तिङ्घटितत्वं शास्त्रेण निषिद्धमित्यकिंवृत्तस्योपपदत्वे फलाभाव इति भावः। स्पष्टं वेति। सूत्रेऽकिंवृत्तस्येत्यस्याभावेऽकिंवृत्तस्योपपदत्वलाभो न स्यादित्यन्यथानुपपत्त्याऽकिंवृत्तग्रहणस्यावश्यकत्वादिति भावः। अतिङिति सौत्रत्वान्नञ् प्रत्यतीयान्तमित्याशयेन यत्केन चिद्व्याख्यातन्तद्दूषयति। उपपदमतिङन्तेनेति नार्थ इति। भाष्यासङ्गतेरिति। शब्देनोत्तरपदस्यानुपादानाभिप्रायेण केनेदानीमिति तत्र प्रश्नः। समर्थपरिभाषोपस्थित्यभिप्रायेण च समर्थेनेत्युत्तरन्तच्चातिङन्तेनेति व्याख्याने विरुध्यतेऽतिङन्तरूपोत्तरपदस्य तेन बोधनादसङ्गतं स्यादिति भावः। तत्र। पूर्वसूत्रे। प्रपचतितरामित्यत्र नित्यसमासव्यावृत्तेस्तत्फलत्वसम्भवादिति भावः। अनेन। अतिङ्ग्रहणेन। यदि सुप्सुपेत्यस्य सम्बन्धः प्रकृतसूत्रे स्यात्तदा कारकोव्रजति हारको व्रजतीत्यत्र समासव्यावृत्तिः सिद्धेति तिङन्तव्यावर्त्तकमतिङ्ग्रहणं व्यर्थमेव स्यात्। भाष्याच्चेति! परिभाषास्वरूपप्रदर्शनपरगतिकारकोपपदानामिति भाष्याच्चेत्यर्थः। ननु कारकस्यापि सुबुत्पत्तेः प्राक् समासस्वीकारे धनक्रीतेत्यादौ क्रीतशब्दादुत्तरपदात्सुबुत्पत्तेः प्राक्समासे क्रीतात्करणपूर्वादितिसूत्रेणादन्ताद्विधीयमानो ङीप् स्यादत आह। कर्त्तृकरणेति। अत्रेदमवधेयम्। प्रकृतसूत्रभाष्येऽनयोर्योगयोर्निवृत्तं सुप्सुपेत्युक्त्वा त्वन्नन्निवृत्तमित्युक्तन्तत्रोपाध्यायैरतिङित्यस्योभययोगशेषत्वं योगविभागेन प्रदर्शितमतिङन्तश्च समास इति च व्याख्यातन्तत्र समासस्य तिङन्तत्वङ्कथमपि न सम्भवतीतितिङन्तशब्दस्य तिङन्तघटिते लक्षणोपाध्यायाभिप्रेतैव। कारकांशे चोपायाप्रदर्शनपरभाष्याच्च तदंशे प्राचीनपठितपरिभाषाघटकत्वमाश्रितन्न तु बहुलग्रहणस्य तदंशसाधकत्वमभिहितम्। यदि तु बहुलग्रहणमेव तदंशसाधकं बहुलग्रहणमेव तदंशस्याप्रवृत्तिसाधकञ्चेति व्याख्यायते तदैकस्य भावाभावसाधकत्वं विरुद्धमिवाभातीत्येवमेवोक्तम्। तत्र योगविभागेनोभयशेषत्वं स्वरितत्वं विना न सम्भवति शेषत्वस्य तदेकवाक्यतारूपत्वादित्यत्रोपपदमतिसूत्रसम्बद्धेनैवानेनेत्युक्तम्। न तु योगविभागः स्वरितञ्चोक्तम्। गौरवप्रसङ्गात्। तत्र गतिकारकोपपदानां समासस्तु सिद्ध एवेति तदंशस्यान्यत्र क्लृप्तरीत्या सुबुत्पत्तिरुत्तरपदाद्यदा स्यात्तदैव स्यादिति तत्सङ्कोचकवैलक्षण्यसूचकं

प्राक्सुबुत्पत्ते रितीति गतिकारकोपपदानां कृद्भिर्यः समासः स प्राक्सुबुत्पत्ते रेवेत्येव वचनव्यक्तिरभिप्रेता । यत्तु, गत्यादीनां यः समासः स कृद्भिरेव भवति स च सुबुत्पत्तेः प्रागेवेति नार्थः । तथा सति प्रपचतितरामित्यादावामन्तेन समासः कुगतीत्यनेन न प्राप्नोति तत्राव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरबाधेनोत्तरपदप्रकृतिस्वर इष्यमाणो गतिकारकोपपदात् कृदिति सूत्रे कृद्ग्रहणादप्रसक्तस्तत्प्रत्याख्यानेन भाष्यकैयटयोः सङ्गृहीतो विरुध्येत । यच्च तिङि चोदात्तवतीति सूत्रे यदि तिङ्ग्रहणं क्रियते तदा प्रपचतितरामित्यामन्तेन समासे निघातो न प्राप्नोत्यतिङ्ग्रहणस्याव्याप्तिसुपन्यस्य तत्प्रत्याख्यानाद्गतिनिघातेनाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरबाधनादिष्टसिद्धिरिति भाष्यकृतोक्तन्तच्च यदोत्तरपदप्रकृतिस्वरविधायके कृद्ग्रहणन्न प्रत्याख्यातन्तदेति वेदितव्यम । असति त्विह कृद्ग्रहणे तावतैव शेषनिघातेनेष्टसिद्धेस्तिङ्ग्रहणे सत्यपि नास्ति दोष इति तिङि चोदात्तवतीति सूत्रे कैयटोपाध्यायैरुक्तत्वादिति । तन्न । सुप्सुपेत्यस्यानुवृत्तौ प्रकृतसूत्रस्यातिङ्ग्रहणवैयर्थ्यं प्रदर्शनपरभाष्येण सुप्सुपेत्यस्य निवृत्तौ बोधितायाङ्गतिकारकोपपदानां यः समासः प्राप्तः स सुबुत्पत्तेः प्रागिति विज्ञाते सति कारको व्रजतीत्यत्र पुनः समासे प्राप्ते सत्यतिङ्ग्रहणेन समाससंज्ञायास्तिङन्ताविषयकत्वे लब्धे सति गत्यादीनां कृद्भिः समास इत्येवमुद्देश्यपर्यवसाने तत्रैव सुबुत्पत्तिप्राक्कालिकत्वं विधातुमुचितमिति गत्यादीनां यः कृद्भिः सह समासः स प्राक् सुबुत्पत्ते रेवेत्येव वचनव्यक्तिर्भविष्यतीति गत्यादीनां यः समासः स कृद्भिरेवेति नियमसम्भावनाकरणस्यानौचित्यात् । किञ्च प्रपचतितरामित्यत्र चेत्समास इष्टः स्यात्तदोपपदस्य गतेश्च यः समासः स तिङन्ताघटित इत्यर्थेऽतिङ्ग्रहणस्योभयशेषत्वलाभे सति स सुप्सुपेत्यनेनोपपाद्यो न तु तत्र गतिसमासः स्वीकार्यः । यच्च प्रपचतितरामित्यत्र गतिसमासमभ्युपेत्य गतिकारकोपपदादिति सूत्रस्थभाष्यकैयटविरोधोद्भावनन्तन्न युक्तम् । वैकल्पिकसुप्सुपेतिससमाससत्त्वेऽपि तस्य भाष्यस्य सुयोजत्वात् । तस्मिन्प्रयोगे गतिसमासे कृद्ग्रहणसत्त्वे उत्तरपदप्रकृतिस्वरो न प्राप्नोतीत्येवन्तु नोक्तम् । यच्च तिङि चोदात्तवतीति सूत्रस्थभाष्यविरोधोद्भावनन्तस्य त्ववसर एव नास्ति । न हि तत्र प्रपचतितरामित्यामन्तेन समासे निघातो न प्राप्नोतीत्येवम्पाठो भाष्येऽस्ति किं तु

यदि तिङ्ग्रहणङ्क्रियते आमन्त्ये न प्राप्नोति प्रपचतितराम्प्रजल्पतितरामित्येव पाठस्तस्य तु वैकल्पिकसमासस्य प्रवृत्तावप्रवृत्तौ चोपपत्तिर्भवति । वैकल्पिकसमासप्रवृत्तिपक्षेप्येवं क्रमः । भिन्नपदसापेक्षत्वात्समासो बहिरङ्गः । आम् तु स्वार्थिकत्वेनान्तरङ्गः समासात्प्राक् प्रवर्त्तते । आम्विहितस्य तरबन्तस्य च क्वाप्यप्रयोगेण तन्मात्रे णैकार्थीभावासम्भवादामन्त्ये नैव समास इति । यच्च वैकल्पिकसमासस्य नित्येन गतिसमासेन बाध इति । तदपि न । नित्यसमासविधायकस्य तिङन्ताघटित इत्यर्थः कैयटादिसम्मत इत्यतो नित्यसमासप्राप्तेरेवाभावात् । यद्यप्यतिङिति न बहुव्रीहिः । किन्तु तत्पुरुषो लाघवादिति । तन्न । अनवक्लृप्त्यमर्षयोरिति सूत्रेऽतिङिति प्रतिषेध इति प्रतीकमुपादाय न विद्यते तिङ्यस्मिन्समासे सोऽतिङिति बहुव्रीहिसमासाश्रयणादिति व्याख्यानपरकैयटग्रन्थविरोधात् । यदपि मा भूत्तरामित्यत्रोपपदमितिसूत्रेण समासवारणायातिङ्ग्रहणस्य चारितार्थ्यसम्भवेनातिङ्ग्रहणस्य ज्ञापकत्वासम्भव इतिदूषणाभिधानं तत्तु माङ उपपदत्वाभावेनैवालब्धावसरम् । व्याङीतिसप्तम्याः प्रथमार्थकत्वङ्कल्पयित्वा माङ उपपदत्वं स्वीकृत्य प्रकृतसूत्रस्य परिभाषाज्ञापकपरभाष्यासङ्गतिकल्पनापेक्षया सप्तम्याः प्रथमार्थत्वाभावकल्पनमेव वरमिति दिक् । ननु सुबुत्पत्तेः प्राक्समासस्वीकारेऽपि लिङ्गापेक्षस्य प्रत्ययस्य समासात्प्राक् प्रवृत्तौ व्याघ्री इत्यादिप्रयोगाणामगतिरेवेत्यत आह । स्त्रीप्रत्यय इति । ननूपपदसंज्ञाया अमा तुल्यविधानत्वेऽपि संज्ञिनः कथन्तुल्यविधानत्वमत आह । संज्ञाया इति । अत एव । समर्थपरिभाषाया उपस्थितेरेव । अपवादत्वादिति । महासंज्ञाबोध्यार्थाभावेन नोपपदशब्देन समुदायग्रहणमिति भावः । वाग्रहणादिति । वार्थस्य शब्दस्य ग्रहणादित्यर्थः । एकार्थीभाव एव संज्ञाभावकल्पने भाष्यविरोधशङ्कां वारयति । न चेति । आहुः । सिद्धान्तानुसारिणः । उभयत्र विभाषेयम् । अमैव तुल्यविधानस्य प्राप्ते यथा मूलकेनोपदंशमित्यपि भवति । अन्येनापि तुल्यविधानस्याप्राप्ते यथा उच्चैः कारमाचष्ट इति । अत्राव्ययेऽयथाभिप्रेताख्यान इतिसूत्रेण क्त्वाणमुलौ भवतः । समासपक्षे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोत्तरपदाद्युदात्तत्वम्भवति । लितीतिसूत्रविषयतायास्तु सत्त्वात् । एवञ्चोच्चैरित्यनुदात्तम् । असमासे तु प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्त-

सुर्च्चेरिति भवतीति विशेषः । असग्रहणन्तु पूर्वसूत्रादनुवृत्त्या भवति । तेन प्रर्यासो भोक्तुमित्यत्र न । ननु मूलकेनोपदंशमित्यत्र मूलकेनेति तृतीयान्तस्य भुजिक्रियाम्प्रति करणत्वेनान्वयादुपदंशमित्यनेनानन्वयादसामर्थ्येन कथं समासप्राप्तिरत आह । उपदंश इति । प्रधानक्रियानुरोधित्वादिति । प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक् । शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुरुध्यत इत्युक्तेः । क्त्वा चेत्यत्र क्त्वेत्यस्य प्रथमान्तत्वेऽर्थासङ्गतिरत आह । तृतीयान्तमिति । तृतीयाप्रभृतीनीत्यनेनान्यथासिद्धिम्परिहरति । अलंखल्वोरितीति । तद्धितार्थेति समास इति । द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्येत्यर्थः । द्वन्द्वार्थमितीति । अत एव हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च छन्दसीतिनिर्देशसङ्गतिः । अनभिधानमिति । द्वन्द्वार्थत्ववर्णनपरभाष्यप्रामाण्यात् । इति वेति । इष्टेः प्राबल्यात् । समासान्तस्य समुदायावयवत्वं सिद्धान्ते तस्य फलमाह । उत्तरपदेत्यादि । ननु द्व्यहीन इत्यत्र तद्धितार्थे द्विगौ टचि सति टग्रहणादेव टिलोपे सिद्धे खग्रहणवैयर्थ्यमत आह । समासान्तविधेरिति । अत एवेति । समासान्ताखीकारादेव । न च खे टिलोपवचनसामर्थ्यादेव समासान्ताभावे सिद्धेऽनित्यत्वपर्यन्तानुधावनमफलमिति वाच्यम् । अहीन इत्यत्र तस्य सावकाशत्वात् । अत एव । लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वादेव । स्पष्टार्थमिति । वर्णग्रहणञ्च सर्वत्रेति तदन्तविधिरत्र प्रकरणे नेत्यर्थस्य प्रतिपत्त्यर्थः । अत एव रषाभ्यामित्यत्र न तदन्तविधिः । वस्तुतोऽत्र तदन्तविध्यभावः सरूपाणामितिनिर्देशेनैव सिद्ध इति बोध्यम् । वादिनाम्मत इति । यथाश्रुतकोशार्थग्राहिणाम् । तदेतत्स्पष्टयति । वस्तुत इति । प्रत्यासत्त्याश्रयणेन शङ्कते । न चेति । तथैव समाधत्ते । सूत्रोपस्थितेति । अन्यथेति । व्याकरणैकवाक्यताया अनङ्गीकार इत्यर्थः । तत्पुरुषातिरिक्त इति । अत एव पूर्वोक्तस्य पराह्णस्योपपत्तिः । ननु दीर्घाक्षीशब्दे क्षुभ्नादित्वाण्त्वाभावकल्पने क्षुभ्नादिषु पाठमनुक्त्वा युवादिषु पाठः करिष्यत इत्युक्तभाष्ये तद्विरोध इत्यत आह । युवादिरपीति । तत्पक्षे । अदन्तानुकरणपक्षे । अन्यस्य । संख्यादिभिन्नस्य । उपानसमिति । उपगतमनः उपानसम् । रूढानां शब्दानां यथाकथञ्चिद्व्युत्पादनं कर्त्तव्यमित्ययमेवमेवार्थकः स्वीकार्यः । ततः । शुनः । ननु फलकमिव सक्थि इति विग्रहेप्युपमानसमासो न प्राप्नोति । सक्थिशब्दस्यो-

पमानोपमेयसाधारणधर्मविशिष्टोपमेयवचनत्वाभावादत आह । मयूरेति । द्विगोर्ल्लुगिति खार्या इत्यर्थे द्विगोः परो यः खारीशब्द इति भ्रमः स्यात्तन्निवारणायाह । खारीशब्दान्तादिति । प्राग्वत् । लोकात् । परिमाणत्वाट्टजिति । अगोपुच्छसंख्यापरिमाणादिति पर्युदासाट्ठकोऽप्राप्तेरिति भावः । एतदिति । समासेनेत्येतदित्यर्थः । मूलोक्तविग्रहे सुराङ्गब्रह्मा इत्यत्र समासानुपपत्तिपरिहारायाह । अधिकरणस्येति । नन्वेकादशेत्यत्र संख्यावाचके उत्तरपदे आत्वमनुपपन्नं विधायकाभावादित्याशङ्कते । नन्विति । अन्वाचय इति । महच्छब्दस्य घासादिष्वात्वम् । यत्र तु स्त्रीत्वन्तत्र पुंवद्भावोऽपीत्यर्थात् । मतान्तरमिति । पूर्वमते तु भाष्योक्तमुदाहरणमुपलक्षणम् । नन्वत्प्रत्ययस्तत्पुरुष एवेत्यत्र नियामकाभावाद्बहुव्रीहावपीत्यनुपपन्नमत आह । तत्पुरुष एवेति । ध्वनितानभिधानादिति । तत्र हि एकादश द्वादशेति कोयं समासः । एकादीनां दशादिभिर्द्वन्द्वसमासः । एकादीनान्दशादिभिर्द्वन्द्व इति चेद्विंशत्यादिषु वचनमप्राप्नोति । वचनम् । द्विवचनम् । बहुवचनञ्चेत्यर्थः । एकविंशतिर्द्वाविंशतिः । एवम्पूर्वपक्षिणोक्ते सिद्धान्तिनोक्तम् । सिद्धं तु अधिकान्ता सङ्ख्या सङ्ख्यया समानाधिकरणाधिकारेऽधिकलोपश्चेति वक्तव्यत् । एकाधिका विंशतिः । एकविंशतिः । द्व्यधिका विंशतिरिति । यदि समानाधिकरणः स्वरो न सिध्यति । यद्धि तत्सङ्ख्यापूर्वपदप्रकृतिस्वरम्भवतीति द्वन्द्व इत्येवं तत् । किं पुनः कारणं द्वन्द्व इत्येवं तत् । इह मा भूत् । शतसहस्रमिति । षष्ठीतत्पुरुषोऽयम् । अस्तु तर्हि द्वन्द्वः । ननु विंशत्यादिषु वचनं न सिध्यति । नैष दोषः । सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवति इत्युक्तम् । अत्रैकादशद्वादशविषय एव शङ्कासमाधानयोः करणादेकादिनवान्तानान्द्वन्द्वतत्पुरुषयोरनभिधानमिति सूचितम् । सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवदित्यनेन समाहारद्वन्द्वाभिधानेनैकवचनस्योपपत्तिकरणेनैकवचनमेवेष्यत इति कल्पते । यदीतरेतरयोगोऽपि भवेत्तर्हि तत्पक्षेऽन्यवचनापत्तेर्दुर्वारतया न्यायसिद्धेन वचनेन समाधानस्य निर्दलतापत्तिस्तदेतद्वक्ष्यति । इतरेतरयोगस्त्विति । समाहारद्वन्द्वपक्षे लिङ्गदोषं परिहरति । स्त्रीत्वं लोकादिति । वृत्तिविषय इति । द्व्येकयोरित्यादौ यथा । विंशत्यादीनाञ्च सर्वत्र । वृत्तिविषये वाक्ये च । विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः सङ्ख्येय-

संख्ययोरिति कोशात्। भाष्यविरोधशङ्कां वारयति। भाष्य इत्यादि। एकदेशिन इति। एकदेशित्वं स्पष्टयति। सा चेति। इदमपीति। अस्तु तर्हि इत्येतत्कथनमपि। व्याख्यानादिति। सन्धिवेलादिगणे त्रयोदशीशब्दस्य पाठदर्शनमूलकाद्व्याख्यानादित्यर्थः। सुजर्थे इति। त्रिरावृत्ता दश त्रिदशाः। एकादिश्चैकस्य चादुक्। अत्रादुगागमेऽकारोच्चारणसामर्थ्यान्न पररूपम्। प्रसिद्धत्वादिति। प्रकृतसूत्रे द्व्यष्टन इति सूत्रात्सङ्ख्यायामित्यस्यानुवृत्त्या संख्यायामिवास्य प्रवृत्त्या तद्घटितसमासघटकतया शीघ्रोपस्थितिकत्वादित्यपि बोध्यम्। योगविभागस्यादर्शनादाह। मयूरेति। व्याख्यानादिति। धे चेत्येव वक्तव्ये धास्विति बहुवचनोपादानेन नानाधिकरणवाचिनः संख्याशब्दाद्बहुत्ववदर्थे वर्त्तमानाद् यो धाप्रत्ययो विधीयते तस्येदं ग्रहणमत एवोत्तरपदाधिकारबाधस्तदंशे कल्प्यते इत्येवम्प्राचां व्याख्यानादित्यर्थः। धास्विति सप्तमीनिर्देशात्तन्निमित्तकार्यस्यैव विकल्पस्तदाह। उत्त्वस्येति। उत्तरपदादेरित्यत्रोत्तरपदशब्दः प्रत्यासत्त्या प्रकृतवाक्यघटकनिमित्त परः। तेन धाप्रत्ययस्योत्तरपदत्वाभावेऽपि न क्षतिः। वाक्यभेदेन च ष्टुत्वविधानम्। विधेयभेदस्य न्याय्यत्वात्। विभिन्नवाक्ये च वाशब्दो न सम्बध्यते। तेन तस्योत्त्वाभावेऽपि प्रवृत्तिस्तदाह। नित्यमेवेति। अत एव भाष्ये षष उत्वन्दतृदशधासूत्तरपदादेः ष्टुत्वं च वक्तव्यम्। धासु वेति वक्तव्यम्। उत्तरपदादेः ष्टुत्वं वक्तव्यमिति पृथग्वचनानि पठितानि। हरदत्तमतमाह। उत्त्वपक्षे नित्यमिति। तेनोत्वाभावे ष्टुत्वस्याप्यभाव इति। अत्र। मतद्वयमध्ये। परवल्लिङ्गमिति सूत्रे द्वन्द्वपदमितरेतरयोगपरमित्याशयेनाह। समाहार इति। तत्र। इतरेतरयोगद्वन्द्वे। तेन। अर्थपरत्वेन। प्रकृतसूत्रे द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति षष्ठी न तु सप्तमी। तेन द्वन्द्वे तत्पुरुषे च परपदस्येव लिङ्गं पूर्वपदस्येति नार्थः। न चेष्टापत्तिः। मयूरीकुक्कुटाविति वाक्ये पूर्वपदे स्त्रीप्रत्ययनिवृत्त्यापत्तेः। परवदित्यत्र षष्ठ्यन्ताद्वतिः। द्विगुप्राप्तेति समुदितं वार्त्तिकमिति भ्रमनिवारणायाह। द्विगुग्रहणमिति। कैयटानुरोधेनेति। द्विगुरेकवचनमिति सूत्रे समाहाराविवक्षायां पञ्चकपाली पञ्चकपाला इति भाष्यप्रयोगादेकविभक्तीति सूत्रभाष्यव्याख्यावसरे तेन परवल्लिङ्गत्वबाधप्रदर्शनाच्चेति भावः। द्विगुग्रहणाभावेपि न क्षतिरित्याशयेनाह। वस्तुत इति। द्विगुपदसत्त्वे

द्विगुपदं समाहारद्विगुपरन्न भवति किंतु तद्धितार्थे यो द्विगुस्तत्परं वाच्यम्। तत्र च तद्धितार्थस्य प्राधान्यात्परवल्लिङ्गमितिसूत्रे परपदोपादानेन यत्र पूर्वपदप्रयुक्तलिङ्गप्राप्तिस्तत्रैव तस्य सूत्रस्य प्राप्त्या तद्धितार्थद्विगौ तस्याप्राप्तेरिति भावः ! अत एव । द्विगुग्रहणस्य व्यर्थत्वादेव । अत एव । अलंशब्देन नित्यसमासाभावादेव । इदञ्च प्रतिप्रसववचनमनावश्यकमित्याशयेनाह । द्वन्द्वेकेति । इतिन्यासेनेति । यदा तादृशन्यासेन परवल्लिङ्गमितिसूत्रस्थन्तत्पुरुषग्रहणमेकदेशिसमासप्रत्याख्यानेन प्रत्याख्यातन्तदास्य प्रतिषेधवचनस्य प्रयोजनन्नास्तीति भावः । अत एव । अतन्त्रत्वादेव । ननु समुदायस्य पूर्ववल्लिङ्गत्वेपि वडवाशब्दे टापः सत्त्वात्स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावादश्ववडवे इति स्यात् । सूत्रे टापो निवृत्तावपि लौकिके प्रयोगे टापः सत्त्वादत आह । अश्ववडवाविति । समुदायस्याबन्तत्वाभावादिति । उद्भूतावयवभेदसमाहारस्य विशेष्यत्वेनोपसर्जनत्वात् । वस्तुतस्तु गोबडवे इतिप्रयोगसिद्धये आबन्तान्तं यदङ्गमितिरीत्या तदन्तविधिद्वयमवश्यं स्वीकार्यन्तया चाश्ववडवावित्यस्यासिद्धिर्दुर्वारैवेति पूर्ववदश्ववडवेतिसूत्रनिर्देश एव टान्निवृत्तिसाधक इति बोध्यम् । नन्वेवमतिदेशवैयर्थ्यमत आह । अतिदेशेति । शोभनावश्ववडवाविति यथा । ननु पूर्ववदश्ववडवावित्यानुपूर्वीकसूत्रेण कथमनुप्रयोगे पूर्ववल्लिङ्गत्वप्रतिपादनमत आह । अश्ववडवशब्दार्थ इति । अत एव । रात्राह्नेतिसूत्रस्य द्विगुप्राप्तेत्यादिनिषेधविषयेऽपि प्रवृत्तिस्वीकारादेव । प्रत्याख्यातमिति । यदि रात्राह्नेति सूत्रस्य द्विग्वादिविषयेऽप्रवृत्तिः स्यात्तदा परवदिति सूत्रे तत्पुरुषपदसत्त्वे तन्निषेधार्थमारब्धेन प्राप्तेत्यादिवार्त्तिकेन रात्रेत्यादिसूत्रस्यापि बाधः स्यात् यदि तु तस्मिन्सूत्रे तत्पुरुषग्रहणन्न क्रियते एकदेशिग्रहणङ्कृत्वा वार्त्तिकम्प्रत्याख्यायते तदा रात्राह्नेतिसूत्रस्य वार्त्तिकविषये प्रवृत्तिरितिफलभेदस्य स्पष्टतया वार्त्तिकप्रत्याख्यानविरोधः स्पष्ट एव । ननु परवदितिसूत्रस्थतत्पुरुषग्रहणप्रत्याख्याने प्रकृतसूत्रे तत्पुरुष इत्यस्य कथं लाभ इत्यत आह । अत्रैवेति । तत्पुरुषे चेतिप्रकृतसूत्रे पठनीयमिति भावः । अत एव । वार्त्तिकविषयेपि रात्रेतिसूत्रस्य तत्पुरुषग्रहणकरणेन प्रवृत्तेरेव ॥ प्राह्णः पराह्णः सर्वाह्ण इति च प्रादिसमासः । चरितार्थमिति ॥

पुण्याहं सुदिनाहमित्यत्र रात्रेत्यनेन पुंस्त्वे प्राप्ते पुण्येत्यनेन नपुंसकत्वं विधेयम् । यदि तु अस्य वचनस्याप्येकदेशिसमासविषयकत्वमेकदेशिग्रहणानुवृत्त्या सम्पाद्यते तदाऽस्य सूत्रस्य पूर्वाह्णः पूर्वरात्र इत्यादिरेवोदाहरणम् भविष्यतीति प्राहुः सर्वाह्ण इत्याद्यसिद्धिः पुण्येति च व्यर्थम् । पुण्याहमित्यादावुत्तरपदार्थस्य प्राधान्यात्तल्लिङ्गत्वमनायासेनैव सिद्धमिति भावः । अभावादिति । टचः समुदायावयवत्वात् । प्रतिप्रसवेति । तत्पुरुषसमासे प्राप्तस्य रात्राह्नाहा इत्यस्य संख्यापूर्वमितिवचनेन नपुंसकत्वस्वीकारे प्राप्तस्यैव परवल्लिङ्गत्वस्यार्थाद्विधानं सम्भवतीति लाघवम्भवतीति भावः । ननु संख्यापूर्वमितिवचनस्वीकारे त्रिंशद्रात्रः पञ्चदशरात्र इतिप्रयोगविरोध इत्यत आह । भविष्यतीति । यदि त्वेतयोर्बहुव्रीहित्वमच्प्रत्ययश्चेत्यचाऽजितियोगविभागेनाच्प्रत्ययश्च स्वीक्रियते तदा पुंस्त्वमनायासेन सिध्यत्येव परन्त्वर्थभेदः स्पष्टः । तादृशेति । अपथमित्येतदित्यर्थः । ननु समासनिरूपणप्रस्तावे जात्याख्यायामित्यादिसूत्रविवरणमप्रस्तुतमत आह । नन्विति । एवं चानावश्यकत्वसाजात्याल्लिङ्गानुशासनप्रस्तावे जात्याख्यायामित्यादिनिरूपणं सङ्गतमेवेति भावः । यवादिशब्दानामिति । सम्पन्नो यव इत्यादौ । बहुवचनविधानस्य फलमाह । तत्रेति । एकत्वमिति । जातिगतमेकत्वमित्यर्थः । एतच्चेति । जात्याख्यायामितिसूत्रमित्यर्थः । सूत्रोक्तार्थं इति । सूत्रारम्भे जातावेव बहुवचनार्थैकत्वस्यान्वयस्वीकारः सम्प्रति तु बहुवचनार्थस्य बहुत्वस्य व्यक्तावन्वय इति मतभेदः स्पष्ट एवेति भावः । एतेन । पूर्वोक्तव्याख्यानेन । मुख्यार्थ इति । स्वतन्त्रोच्चारयितृमात्रबोधकत्वं यदाऽस्मच्छब्दस्य तदेत्यर्थः । उपासितेति । उपासिताद् गुरोर्या प्रज्ञा तस्या योऽभिमानस्तेनोन्नता इत्यर्थः । ननु गार्ग्योऽहमित्यादौ गार्ग्यशब्दस्य प्राथम्येनोद्देश्यबोधकत्वमहमित्येतदर्थस्य तु विधेयत्वमिति नास्मदर्थस्य सविशेषणत्वमत आह । गार्ग्योहमित्यादि । द्वयोरित्यनुकर्ष इति । तत्र द्विपदभावप्रधाननिर्देशेन द्वित्वपरम् । अत एव । प्रकृतसूत्रे बहुवचनग्रहणादेव । तद्वैकल्पिकत्वस्य । जातिरप्राणिनामितिसूत्रवैकल्पिकत्वस्य । स्पष्टञ्चेदमिति । तत्र हि बहुवचनस्येति किमर्थम् । उदितौ तिष्यपुनर्वसू । कथञ्चात्रैकवचनम् । जातिद्वन्द्व एकवद्भवतीति । अप्राणिनामिति प्रतिषेधः प्राप्नोति । एवन्तर्हि सिद्धे सति यद्बहुवचनग्रह-

गङ्गरोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । वाभ्रवशालङ्कायनम् । वाभ्रवशालङ्कायना इत्येतत्सिद्धम्भवति। अथ वा नात्र भवन्तः प्राणिनः प्राणा एवात्र भवन्तः इत्युक्तम् । कथं चात्रैकवचनमितिपूर्वपक्षिणो द्वन्द्वश्चे त्यादिप्रकरणस्य प्राण्यङ्गादीनामेव समाहार इत्यर्थकत्वमनुमतम् । जातिद्वन्द्वेत्युत्तरवादिनस्तु प्राण्यङ्गादीनां समाहार एवेत्यर्थोऽत्रे ति निश्चयः । नक्षत्रवाचकानाञ्जातिवाचकत्वन्तु प्रतिमन्वन्तरेऽन्यानि नक्षत्राणि भवन्तीतिदर्शनेन कैयटेनोपपादितम् । एवञ्च प्राण्यङ्गादीनां समाहार एवेतिनियमे कृते तद्व्यतिरिक्तद्वन्द्वस्योभयरूपत्वम्बोध्यत इति फलितम् । नक्षत्रवाचकानाञ्जातिवाचकत्वेऽपि प्राणित्वमेषामितिन्यायप्राप्तस्योभयरूपद्वन्द्वस्य नक्षत्रवाचकशब्दावयवकस्यैव भवःइति तिष्यपुनर्वस्वोरितिसूत्रे बहुवचनग्रहणं सार्थकमिति भावः । सर्वो द्वन्द्व इत्यस्य द्वन्द्वश्चे त्यादिप्रकरणाविषयः सर्व इत्यर्थः । स च न्यायसिद्ध एव । अथ वेति । न ह्येतेषु प्राणित्वेन व्यवहारो लोके किं तु प्राणिनान्तदधीनस्थितिकत्वात्प्राणिनामिति प्राणा एव । अद्भिर्विना येषाम्प्राणा ग्लायमाना भवन्ति ते प्राणिन इत्युच्यन्ते । नक्षत्रत्वेन ये प्रसिद्धास्तेषाम्प्राणा अद्भिर्विना न ग्लायमाना इत्येते न प्राणिनः । इदमेव पूज्यत्वम्भाष्ये भवच्छब्देनोच्यते । एवं सति यदि जातीतिसूत्रस्य नित्यैकवद्भावविधायकत्वमेव स्यात्तदा नक्षत्रवाचकानान्द्वन्द्वस्य नित्यैकवचनान्ततया बहुवचनाभावात्तिष्यपुनर्वस्वोरितिसूत्रमसङ्गतार्थकं स्यादतस्तद्वैकल्पिकत्वमप्यनेन बोध्यते इतिभाष्यकृता ध्वनितम् । नन्वेवं सर्वो द्वन्द्व इत्यनेनैतत्प्रकरणाविषयस्यैव ग्रहणे जातिद्वन्द्वस्यै तत्प्रकरणस्थत्वात्तस्यापि नित्यत्वमेवायातमिति कथम्बहुवचनग्रहणचारितार्थ्यमिति वाच्यम् । यावता विनाऽनुपपत्तिस्तस्य सर्वस्य ज्ञाप्यत्वादितिन्यायेन सर्वो द्वन्द्व इत्यस्यैकवद्भावविषयो जातिद्वन्द्वः सर्व इत्यर्थात् । अत एव विभाषा वृक्षेतिसूत्रेऽपि समाहारस्यैकत्वादेकत्वे सिद्धे एकवद्भावविधानमनर्थकमित्याशङ्क्य पूर्वत्र नित्यार्थमुत्तरत्र व्यभिचारार्थमिति भाष्यकृतोक्तम्। तत्र कैयटः। पूर्वत्रे ति । प्राण्यङ्गादीनां समाहार एवेत्येवमर्थमित्यर्थः । उत्तरत्र क्व चिज्जातिरप्राणिनामितिनित्ये प्राप्ते विभाषा इत्याह । क्व चिदित्यनेन भाष्योक्तव्यभिचारो दर्शितः । व्यभिचारार्थमित्यस्य व्यभिचारार्थमि·

त्यर्थः। स च वा चिदेकवद्भावात्क्वचिन्नित्यत्वाभावाद्बोध्यः। न केवलम्प्रकृतसूत्र-स्य बहुवचनस्य स्थाने द्विवचनादेशविधायकत्वोपपत्तिरेवैतादृशकल्पनायाः प्र-योजनम् । किं तु मृदङ्गशङ्खतूणवाः पृथङ्नदन्ति संसदीति भाष्योक्तप्रयोगस्या-प्युपपत्तिरिति। प्रकृतसूत्रे समासग्रहणमकृत्वा द्वन्द्वग्रहणमेव कृतन्तत्प्रयोजन-माह। नचचेति। विपर्यासबुद्धिविषया इत्यस्य विशेष्यावृत्तिधर्मप्रकारकबुद्धि-विषया इत्यर्थः। सा च तिष्यविशेष्यिका पुनर्वसुत्वप्रकारिका पुनर्वसुविशेष्यि-का तिष्यत्वप्रकारिका ज्ञेया । पूर्वं यद्यपि जात्याख्यायामितिसूत्रसमूहवदि-त्यनेनास्मदो द्वयोश्चेत्यस्यानावश्यकत्वं सूचितमेव तथापि तत्र युक्त्यनभिधा-नात्तां वक्तुम्पुनराह। अस्मद इत्यादीति। तथेति । अनावश्यकत्वमित्यर्थः। इति भाव इति। लिङ्गविशेषबोधकसूत्रव्याख्यानानन्तरञ्जात्याख्यायामित्यादि-सूत्रव्याख्यानकर्तुर्भाव इत्यर्थः। उच्छृङ्खलास्त्विति। एवमभिधानम्भाष्यकृता तु-ल्यपदानुवृत्त्याऽनावश्यकत्वन्नाभिहितमिति सूचनाय। अत एव भाष्यकृता जा-त्याख्यायामितिसूत्रव्याख्यावसरे आदौ सूत्रस्य प्रयोजनमुक्त्वा अशिष्यं वा बहु-वत्पृथक्त्वाभिधानादितिवार्त्तिकं व्याख्यातम्। अशिष्यो वा बहुद्भाव इत्यादिना। अस्मदो द्वयोश्चेतिसूत्रे फल्गुनीतिसूत्रे च अयमपि योगः शक्योऽवक्तुमित्यभि-हितम्। तेन तुल्यपदे स्वरितत्वन्नास्तीति गम्यत इति। व्याख्यानादिति। द्वि-गुरेकवचनमितिसूत्रस्य समाहारस्यैकत्वेनैव द्विगोरेकवचनम्भविष्यतीत्यभि-प्रायेण न वा समाहारैकत्वात्समाहारस्यैकत्वादेकवचनम्भविष्यतीत्यनेन प्रत्या-ख्यानङ्कृतमिति तत्सूत्रस्थन्द्विगुपदं समाहारद्विगुपरमेव। तथा विभाषासमीप इतिसूत्रे उपदशम्पाणिपादमितिसमाहारद्वन्द्वस्य नपुंसकस्याभिधानङ्कृतमि-त्यत्रत्यनच्छब्दस्य पूर्वोक्तोभयपरत्वमित्यभिप्रायकव्याख्यानादित्यर्थः । यदि द्व-न्द्वग्रहणमात्रानुवृत्तिरभिप्रेता स्यात्तदा द्वन्द्वग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे तच्छब्दोपा-दानं व्यर्थं स्यादिति भावः। सूत्रशब्दस्य पात्राद्यन्ते पाठाभावेऽपि बहुसूत्रमि-तिभाष्यीयप्रयोगस्योपपत्तिमाह । बहुसूत्रमितीति। प्रथमान्तमिति । एतेन षष्ठ्यन्तत्वशङ्कां वारयति। रात्राह्नाहा इतिसूत्रे अर्द्धर्चा इतिसूत्रे च प्रथमा-न्तयोरेव सत्त्वेन प्रकृतेऽपि तथैव कल्पनादिति भावः। ननु पथः सङ्ख्ये तिसूत्रे सङ्ख्याशब्दोपादानेन सङ्ख्याशब्दोच्चारणेन यः समासस्तद्धितार्थेत्यनेन विधीयते

तस्यैव प्रतिपदोक्तत्वाद्ग्रहणं स्यादत आह । प्रतिपदोक्तेति । व्याख्यानादिति। अव्ययसाहचर्यमूलकव्याख्यानादित्यर्थः । ननु विपथेत्यत्रापि कृतसमासान्तप-थशब्दसत्त्वान्नपुंसकत्वापत्तिरत आह । विपथेति । अनेनैव । पथ इतिसूत्रेणैव। अनियतलिङ्गेति । सामान्ये इत्युपादानाद्यत्र नियतलिङ्गत्वन्तत्र तु तच्छब्द-स्वभावात्तल्लिङ्गत्वमेव । लिङ्गसर्वनामेति । सर्वनामशब्दोऽत्र सर्वनामसदृशपरः । लिङ्गानां सर्वनामेति समासः । यथा सर्वनाम्नः सर्वद्रव्यपरामर्षकत्वं तथा नपुं-सकत्वमनियतलिङ्गेषु सर्वत्र प्रवर्त्तत इति भावः । अनेनैव । सामान्ये नपुंस-कमित्यनेनैव । फलांशस्येति । व्यपदेशिवद्भावेनेति शेषः । फलस्य कारकत्वमु-पपादयति । तस्येति । न च फलस्य कर्मत्वास्वीकारे का क्षतिरिति वाच्यम् । एवं सति तद्विशेषणशोभनादेर्द्वितीयान्तत्वं स्यात् । इष्टापत्तिरिति चेत् । नि-पुणस्त्वम्पचसि मृदु त्वा राजा द्रविणेन योजयतीत्यत्र सपूर्वायाः प्रथमाया वि-भाषेतिविकल्पापत्तेः । करणत्वेनान्वय इति । तत्र फलांशस्य करणत्वविवक्षा-स्वीकारात् । विक्लित्तिकरण इति । अत्र करणत्वनिष्ठा विषयता संसर्गरूपा । न तु प्रकारतारूपा । अपदार्थत्वात् । तस्याः । विक्लित्तेः । केषाञ्चिदिति । ए-तेन तादृशव्यवहारो न युक्तः फलानाश्रयत्वादिति सूचयति । ज्योतिष्टोमेन भ-क्तिपूर्वं यजेतेत्यत्रापि ज्योतिष्टोमेनेतितृतीयोपपत्तये फलांशस्य करणत्वेनान्व-याद्भक्तिपूर्वमिति द्वितीया कथमिति न शङ्क्यम् । तत्र भक्तिपूर्वमित्यस्य भाव-नाविशेषणत्वेन प्रथमान्तत्वान्नपुंसकत्वाच्च । स्वर्गकाम इत्यादिपदसमभिव्या-हारे तु स्वर्गकामतावत्कर्तृकत्वमाख्यातार्थभावनायाम्भासते । एवञ्च तादृ-शपुरुषवृत्तीच्छायामर्थात्तद्भावत्वर्थप्रयोज्यत्वलाभ इति दिक् । अधिकारोऽय-मिति । तेन वक्ष्यमाणसूत्राणान्नञ्समासकर्मधारयभिन्नसमासे प्रवृत्तिः । आरोपितस्य नञर्थत्वेन नञ्समासस्यापि कर्मधारयत्वान्नञ्ग्रहणवैयर्थ्यशा-ङ्कायामाह । अनञिति । नास्तीतीति । तदुक्तम्भाष्ये । न हि संज्ञायां कन्या-न्त उशीनरेष्वतत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वास्तीति । त्वदुपक्रमं सौ-जन्यमित्यादिष्वादित्वाभावात्कथमुपपन्न इतिसूत्रप्रवृत्तिरत आह । इह स नेति । नाद्या । प्रायोक्ती । इह षष्ठीतत्पुरुषं विनेति । तदुक्तं भाष्ये । न हि त-दाद्याचिख्यासायामुपज्ञोपक्रमान्तोऽतत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वास्ती-

ति। तद्बाहुल्य इति। आवरकबाहुल्य इत्यर्थ। नाबाप्यधिकारीति। न हि ति। तद्बाहुल्य इति। आवरकबाहुल्य इत्यर्थ। नाप्यधिकारीति। न हि छायान्तो बाहुल्येऽतत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वाऽस्तीतिभाष्यकारोक्तेः। पर्यायस्येतीति। जित्पर्यायवचनस्यैव राजाद्यर्थम्। जिन्निर्देशः कर्त्तव्यः। ततो वक्तव्यम्पर्यायवचस्यैव ग्रहणम्भवति। किम्प्रयोजनम्। राजाद्यर्थम्। सभा राजामनुष्यपूर्वा। इनसभमीश्वरसभम्। तस्यैव न भवति। राजसभा। तद्विशेषाणाञ्च न भवति। पुष्यमित्रसभा चन्द्रगुप्तसभेतिभाष्यकारोक्तिरिह प्रमाणम्। नाधिकारोपयोग इति। एतदपि भाष्ये स्पष्टम्। विभाषा सेनेतिसूत्र एवाधिकारस्य प्रयोजनम्भाष्ये दर्शितमन्यत्र तु स्पष्टार्थमेव तत्सम्बन्धः॥

इति तत्पुरुषविवरणम्॥

व्याख्यानादिति। शेषो बहुव्रीहिरितिसूत्रघटकशेषपदस्योपयुक्तादन्यपरतया यस्य पदस्यार्थस्य वा पूर्वत्रोपयोगस्तस्यादावप्रसिद्धिमुत्क्वा त्रिकतः शेष इतिभाष्यकृता सिद्धान्तितन्तन्मूलकव्याख्यानादित्यर्थः। अयं भावः। पदतः शेषस्य ग्रहणे यस्य पदस्य सामान्यतो विशेषतो वा उपयोगस्तदन्याप्रसिद्धिः सामान्यतः सुप्सुपेत्यत्रोपयोगः विशेषतो द्वितीयाश्रितेत्यादौ सः। अर्थोऽपि पूर्वपदार्थप्रधानत्वेऽन्यपदार्थप्रधानत्वेऽव्ययीभावः। उत्तरपदार्थप्रधानत्वे तत्पुरुषः प्रसिद्ध एवातो यस्य त्रिकस्य विशिष्य समासो नोक्तः स शेष इति विवक्षितम्। युक्त्यन्तरमाह। प्रथमान्तत्वादिति। शेष इत्यस्य प्रथमान्तत्वादित्यर्थः। अन्यपदार्थ इत्यत्रान्यपदस्य भेदविशिष्टार्थकतया भेदस्य प्रतियोग्याकाङ्क्षायां शेषपदोपस्थितस्य प्रतियोगित्वेनान्वयाद्द्वितीयान्ताद्यर्थ इत्यस्य लाभः। व्याख्यानादिति। प्रकृतसूत्रभाष्ये पदार्थाभिधानेऽनुप्रयोगानुपपत्तिरभिहितत्वात् चित्रगुर्देवदत्त इति। चित्रगुशब्देनाभिहितः सोऽर्थ इतिकृत्वाऽनुप्रयोगानुपपत्तिरित्येवं शङ्काङ्कृत्वा सामान्याभिधाने विशेषानभिधानम्। सामान्ये ह्यभिधीयमाने विशेषोऽनभिहितो भवति। तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशेषोऽनुप्रयोक्तव्यः।

चित्रगुः कः देवदत्त इति । एवं रीत्या प्रथमान्तपदार्थेन सामानाधिकरण्यप्रदर्शनपरतया समाधानङ्कृतन्तन्मूलकादित्यर्थः । तत्रान्यसंबन्धिकल्पनापेक्षया यद्विभक्त्यर्थे समासविधानं तद्विभक्तिप्रकृत्यर्थ एव संबन्धित्वेन कल्प्यते । तत्र । अप्रथमाविभक्त्यर्थे समासाश्रयमध्ये । कर्त्तृकर्मवचनेति । कर्तृवचनस्य यथा । प्राप्तोदको ग्राम इति । यथा चात्र वृत्तिविग्रहवाक्यार्थयोः कल्पना तथान्यत्र प्रपञ्चितम् । कर्मवचनस्य यथा । उद्धृतौदना स्थालीत्यादौ । ननु तः परो यस्मादित्यादौ मत्वर्थाभावेऽपि बहुव्रीहिदर्शनान्मत्वर्थे बहुव्रीहिरित्याद्यनुपपन्नमत आह । तः पर इति । अन्यार्थ इत्येव सिद्धे पदग्रहणङ्किमर्थमित्याकाङ्क्षायामाह । ग्राहवती नदीति । बहुव्रीहिव्याप्त्यर्थम् । बहुव्रीहिसंज्ञाव्याहत्यर्थमित्यर्थः । बहुपदो बहुव्रीहिरिति । तथा च जरती चित्रा गौरित्यर्थेऽपि बहुव्रीहिः साधुत्वापत्तिः । अत्र बहुपद इत्यभिधानेन राजपुरुष इत्यादौ यद्यप्येकसंज्ञाधिकारात्तत्पुरुषो बहुव्रीहिम्बाधते तथापि तस्य नावसर इति सूचयति । तदेवोपपादयति । द्वयोरिति । अनेकं किमिति । सुप्सुपेत्यस्य संबन्धादेकस्य पदस्य सर्पिषोऽपि स्यात् गोमूत्रस्यापि स्यादित्यत्राप्रयुज्यमानविन्द्वर्थे विद्यमानस्यापि बहुव्रीहिसंज्ञा न भविष्यतीति प्रश्नः । बहूनामपीति । अन्यथा तत्पुरुषवद्द्वयोरेव सा स्यादिति भावः । पुंवत्त्वन्नेति । उत्तरपदपरत्वाभावात् । कपिञ्जलाधिकरणेति । तत्र यथा कपिञ्जलानालभेतेत्यत्र प्रथमोपस्थितत्वात्त्रयाणामेव ग्रहणन्तथा प्रकृते न निजान्त्रयाणामिति सूत्रे त्रयाणां ग्रहणात्सुसूक्ष्मजटकेशेन सुनताजिनवाससा इति बहूनामपि बहुव्रीहिप्रदर्शनपरभाष्यप्रामाण्याच्च । तदाह । चतुरादीति । उत्तरपदे परतः समासविधानाज्ज्ञापकादिति । यद्यपि तद्धितार्थेतिसूत्रेण विधीयमानद्विगोर्धग्रङ्गजातादौ चारितार्थ्यन्तथापि दिग्वाचकस्योत्तरपदे समासविधानं ज्ञापकमिति भावः । उपसर्जनसंज्ञासिद्धिरपि न प्रयोजनमित्याह । चित्रगुरित्यादाविति । स्पष्टार्थमिति । चार्थे द्वन्द्वइत्युत्तरसूत्रेऽनुवृत्त्यर्थत्वमपि न । पूर्वोक्तज्ञापकस्य वृत्तिघटकपदान्यपदार्थे विद्यमानानां बहूनामपि समास इत्यर्थे सामान्यापेक्षज्ञापकाश्रयणेन द्वन्द्वस्य बहुपदसंबन्धिनः संभवात् । एवं ज्ञापकेन बहूनां समासकल्पनापेक्षया स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमत्रानेकग्रहणमिति भावः ।

तृतीयान्तन्त्विति। यदाऽनेकग्रहणं स्पष्टार्थङ् कृतन्तदाऽनेकं सुबन्तं सुपा सस्यत इत्युक्ते त्रिप्रभृतीनामेव स्यादिति भावः। अत एव। सर्वपदशक्यत्वादेव। वा लोप इति। अस्यैवापूर्वविधेयत्वम्। समासस्तु अनेकमितिसूत्रेणापि सिद्धः। अधिकरणशक्तिप्रधानत्वेऽपीति। उर्ध्वदेशनिष्ठाऽधिकरणतेत्यर्थात्। आधेयप्रधानत्वादिति। शब्दशक्तिस्वभावादूर्ध्वदेशवृत्तिबोधकत्वात्। आधारत्वविवक्षयेति। भाषितः पुमान्पुंस्त्वविशिष्टोऽर्थो यस्येति वक्तव्ये आधेयस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्याधारत्वविवक्षया सप्तम्यर्थे बहुव्रीहिप्रदर्शनं स्वार्थकृतवैलक्ष्यभिन्नवैलक्षण्याभाववतः समानानुपूर्वीकस्य यदा स्त्रियाम्प्रवृत्तिस्तदापि तदेव प्रवृत्तिनिमित्तं वाच्यमिति बोधयितुम्। येनेति। शब्देनेत्यर्थः। नोक्तमिति। पुंवद्भावयोग्येन स्त्रियां वर्त्तमानेन शब्देन कदापि पुंसः प्रतिपादनस्याभावादिति शेषः। ननु भाषितः पुमान्येनेत्यत्रान्यपदार्थःप्रवृत्तिनिमित्तमेव विवक्षितः। ततोऽशंश्चाप्यचा सङ्ग्रहङ्कृत्वा स्वार्थकृतवैलक्षण्यभिन्नवैलक्षण्याभाववत्तत्स्तादृशस्य स्त्रियां वर्त्तमानस्य पुंवद्भाव इत्यर्थोऽस्त्वित आह। कुटीजीविक इति। आदिना पाचीभार्यो द्रोणीभार्य इत्यस्य सङ्ग्रहः। कुटशब्दस्य येन प्रवृत्तिनिमित्तेन पुमान्भाषितो भवति तत्प्रवृत्तिनिमित्तकत्वमस्तीति सूचयति। कुटशब्द इति। एवं परिमाणवाची पात्रशब्दोऽर्द्धर्चादिः। भाजने तु स्त्रीलिङ्गः। द्रोणशब्दोऽपि परिमाणेऽर्द्धर्चादिः। सदृशपरत्वे तु भार्यासामानाधिकरण्यम्। प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये विवक्षितेऽव्याप्तिशङ्कां वारयति। प्रसूतभार्य इति। कैयटादय इत्यनेन सूचितामरुचिम्प्रकटयति। अन्ये त्विति। तथेति प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः। अभाव एवेति। नन्वेवम्पुंवद्भावः प्रसूतभार्य इत्यत्र स्यादत आह। पुंवद्भावार्थन्त्विति। आदौ। भाषितपुंस्कादित्यस्यादौ। अत एव। योगविभागस्येष्टत्वादेव। ननु कर्त्तव्य इत्यनेन प्रसूतशब्दे समानप्रवृत्तिनिमित्तकत्वसाधनाय यत्नः कार्य इत्येव बोध्यते इत्यत आह। न हीति। एवञ्च। गर्भिणीशब्दस्यानवयवगर्भसम्बन्धप्रवृत्तिनिमित्तकत्वसिद्धौ च। ननु दारशब्दस्य पुल्लिङ्गतया तत्समानाधिकरणगुणवाचकस्यापि पुंस्त्वमेव युक्तमितिगर्भिण्यो दारा इत्यनुपपन्नमत आह। स्त्रीदाराद्यैरिति। अस्यार्थः। स्त्रीदाराद्यैर्यादृशैर्यल्लिङ्गसंख्याप्रतिपादकैः पदैर्यद्विशेष्यम्प्रस्तुतम्प्रकृतान्तत्तदनुगद्-

व्यक्तियाशब्दास्तथा स्युः तल्लिङ्गसङ्ख्यास्स्युः । तस्य भेदकाः विशेषणभूतार्थप्रतिपादका इत्यर्थः । गुणशब्दाः । गुणप्रवृत्तिनिमित्तकाः । एवन्द्रव्यशब्दा इत्यस्य द्रव्यप्रवृत्तिनिमित्तकाः द्रव्यप्रकारप्रतीतिजनका इति यावत् । तेनेति । प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणेनेत्यर्थः । ऐड़विड्भार्य इति । इडविड् भार्या यस्येत्यर्थः । अत्र डविड्शब्दाज्जनपदशब्दात् क्षत्रियादजितिसूत्रेणाञि कृते तस्यातस्येति लुकि इडविड्शब्दादूङोऽभावसत्त्वात्पुंवत्त्वम्भवतीति भावः । ननु पुंवद्भावस्य सूत्रेण विधाने वरटा भार्यायस्येत्यर्थविवक्षायां हंसभार्य इति स्यादत आह । प्रत्या सत्त्येति । वृद्धगुरिति नेति । ननु वृद्धगुरितिरूपे इष्टापत्तिः । वृद्धा गुरितिविग्रहे तस्येष्टत्वात्समानार्थत्वाच्चेत्यत आह । वरटेति । अस्य नित्यस्त्रीलिङ्गस्य पुमांसमित्यंशाभावेन न पुंवत्त्वम् । एवमेव लक्ष्मणाभार्य इत्यत्रापि बोध्यम् । अत्र च । एतत्सूत्रोदाहरणे । अर्थातिदेशे दोषमाह । न त्विति । अर्थातिदेशे तद्वाची शब्दः प्रवर्त्तत इत्यर्थे दोषः स्यादिति भावः । रूपातिदेशे प्रसक्तन्दोषं वारयितुमाह । यद्यपीति । अर्थस्यापि निवृत्तिरिति । एवञ्च न वतण्डाञ्चेत्यस्य प्राप्तिः । ध्वमितच्चेदमिति । अर्थातिदेशे एवंविधे प्रदेशे फलतो रूपातिदेशे पर्यवसानम्भवतीत्येतद् ध्वनितमित्यर्थः । तत्र हि तृतीयादिषु पुंवदित्यनेन भवतीति वाक्यशेषेण पुंसि यथा नुम्न भवति तथा भाषितपुंस्कोगन्तस्यापि तृतीयादिषु न भवतीत्यर्थे ग्रामणीशब्दस्य नपुंसकत्वे कृते गुणमाभावनुडीत्वानाम्प्रतिषेधो ग्रामण्ये ब्राह्मणकुलायेत्यादौ वक्तव्य इत्युक्त्वा अर्थातिदेशात्सिद्धम् । भाषितः पुमानस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिनिमित्तरूपे तद्युक्तस्यार्थस्य पुमर्थो भवतीत्युक्त्वा पीलुने इत्यत्र फलत्वव्याप्तपीलुत्वरूपे पुमर्थातिदेशमाशङ्क्य समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कन्तस्य पुमर्थो भवतीति समाहितम् । अत्र च यथा स्त्रियाः पुंवदितिसूत्रे भाष्ये न ह्यर्थेन पौर्वापर्यमस्तीत्यभिहितन्तथा नाभिहितन्तेनैतद् ध्वनितमर्थातिदेशेऽर्थविशिष्टशब्दरूपस्यातिदेश इति । तेन क्लीबत्वविशिष्टार्थवाचकस्य शब्दस्य पुंस्त्वविशिष्टार्थवाचकत्वरूपातिदेशात्क्लीबत्वस्य निवृत्त्या तत्प्रयुक्तकार्याणामप्रवृत्तिरिति । अत एव । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकत्वस्यानिवेशादेव । इत्युत्तरितमिति । वृत्तौ यद्यपि युगपदधिकरणवचनत्वे नैकविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वं तथापि वृत्तेः प्राक्तया ने-

ति भावः। ननु वृत्तौ सङ्ख्याविशेषानवगमेन चित्रा गावोऽस्येतिविग्रहे सं-
ख्याविशेषभानेन वृत्तिसमानार्थकत्वं नैतादृशविग्रहस्येत्यत आह। वृत्तावि-
ति। अत एव। पूर्वपदाक्षेपाभावादेव। अत एव। समुदायस्य भाषितपुंस्क-
त्वाभावादेव। परमतङ्गटाच्चयन्नाह। परे त्विति। पूर्वपदस्य विशेषणमिति।
अत्र कैवल्यं स्वाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धाच्छिन्नस्वघटितसमासघटकनिष्ठप्रति-
योगिताकाभाववत्त्वम्। तच्च विशेषणं यदि पूर्वपदशब्दस्य समासप्रथमाव-
यवे रूढिः स्यात्तदाऽव्यावर्त्तकत्वेन व्यर्थं स्यादिति भावः। ननु चित्राजरद्गु-
रितिभाष्यमितिमूलोक्तमसङ्गतम्। संप्रत्युपलभ्यमानभाष्यग्रन्थे तादृशप्रयो
गानुपलम्भादतो व्याचष्टे। चित्राजरद्गुरितीत्यस्येति। पट्वीमृदुभार्य इति।
द्वन्द्वपूर्वपदकोऽत्र बहुव्रीहिः। यदुक्तं शाब्दिकैः पूरणीवाच्या चेति तदुपपादयति।
उद्भूतावयवेति। निघ्नतयेति। अत्र हनधातुर्गत्यर्थः। वार्त्तिकादिति। अप्पू-
रणीतिसूत्रे एवं हि वार्त्तिककृतोक्तम्। अपि प्रधानपूरणीग्रहणम्। अपि प्र-
धानपूरणीग्रहणङ्कर्त्तव्यमिति। कल्याणी पञ्चमी यस्य पक्षस्य स कल्याण-
पञ्चमीकः पक्ष इत्यत्र मा भूदिति भाष्यकृतोक्तम्। स्त्रियाः पुंवदितिसूत्रे च
पूरण्यामप्रधानपूरणीग्रहणम् पूरण्यां प्रधानपूरणीग्रहणङ्कर्त्तव्यमिति। प्रधानं
या पूरणी तत्रेति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। कल्याणी पञ्चमी यस्य स क-
ल्याणपञ्चमीकः पक्ष इति। अत्राप्प्रत्ययस्य पुंवद्भावनिषेधस्य चाकरणाद्यत्र
पूरण्याः प्रधान्यं तत्रोभयोः प्रवृत्तिः। पक्षस्य प्राधान्ये च पूरण्या न प्राधा-
न्यं तिरोहितावयवभेदसमुदायस्य पक्षत्वादिति भावः। नद्यन्तादिति तु नो-
क्तमिति। नद्यन्तो यो बहुव्रीहिर्लोके प्रयुज्यते तदीयालौकिकविग्रहवाक्य
इति तु नोक्तमित्यर्थः। ध्वनितमिति। तत्र हि कुण्डोध्नीत्यत्र कबापादनपर-
भाष्येणेदन्ध्वनितमित्यर्थः। तत्राप्येतादृशार्थ एव कबापत्तिः कृता। नद्य-
न्तानां यो बहुव्रीहिरितिसूत्रार्थमाश्रित्य परिहारः कृत इति त्वन्यत्। व्या-
ख्यानात्। केतिस्वरूपग्रहणे अतम्याक इति निर्देशासङ्गतिः। प्रत्ययमात्रग्रह-
णे तु राका धाकेत्यत्रातिव्याप्तिरितिलक्ष्यदर्शनमूलकव्याख्यानादित्यर्थः। सा-
मान्यविवक्षामुपपादयति। अदार्ढ्येति। ननु पुंवत्कर्मधारयेत्यस्य निषेधाप-
वादत्वेन परत्वादित्यसङ्गतमित्यत आह। कर्मधारयांशेति। दर्शनीयजाती-

या दर्शनीयदेश्यीयेत्यत्र चारितार्थ्यं इति भावः । अस्यामिति । निषेधासे-तिपरिभाषायामित्यर्थः । अत्र । तसिलादिषु । तसिलादिषु कप्रत्ययपाठे प्र-माणमुपन्यस्यति । पुंवत्त्वाद्ध्रस्वत्वमिति । दारदिकेति । दरदोऽपत्यं स्त्री दरत् द्व्यज्लक्षणस्याणोऽतश्चेति लुकि ततः कप्रत्यये पुंवद्भावे सति दारदिकेत्यस्य सिद्धिस्तसिलादिषु कप्रत्ययपाठे भवतीति भावः । ननु दारदिकेत्यत्र जातेश्चे-तिनिषेधः कुतो नेत्यत आह । दारद इति । अगोत्रत्वेनेति । अनन्तरापत्ये प्र-त्यये सतीत्यर्थः । जातिवाचकं यत्स्त्रीप्रत्ययान्तमित्यर्थेऽत्र निषेधप्राप्तिः । गो-त्रापत्ये प्रत्ययसत्त्वे त्वाह । किञ्चेति । व्याख्यानेनेति । जातेरितिपञ्चमीनिर्दे-शमूलकव्याख्यानादित्यर्थः । परिगणने सत्यव्याप्तिशङ्कायामाह । तस्यामिति । सर्वनाम्न इत्यस्य समास एव प्रवृत्तिभ्रमं निराकरोति । अतसुच इति । त्वत-लोरितिसूत्रे गुणवचनेतिसंज्ञास्वरूपोच्चारणादाह । अत्रेति । अत एव । गुणव-चनसंज्ञकस्य ग्रहणादेव । हास्तिकमित्यस्य प्रकारान्तरेण सिद्धिमाशङ्क्याह । य-स्येतीति । तस्य । यस्येतिलोपस्य । सिद्धश्चेति । दरदि भवो दारदीय इत्यादि सिद्धार्थमुक्तया इत्यादिः । व्याख्यानमिति । आग्नेय इत्यत्र पुंवद्भावस्य भाष्ये करणदर्शनमूलव्याख्यानमित्यर्थः । तत्सम्बन्धस्य । भाषितपुंस्कादित्येतत्सम्ब-न्धस्य । एतत्फलन्तु लक्ष्मी च युवतिश्च लक्ष्मीयुवती तयोः साधुर्लक्ष्मीयुवत्य इत्यत्र पुंवत्त्वाभाव इति । समाधत्ते । आरोपितेति । एवञ्च प्रवृत्तिनिमित्तैक्य-मस्त्येवेति भावः । तटमपीति । आरोपितगङ्गात्वेन प्रतीतिकाल इत्यादिः । गङ्गाभार्य इत्यत्र भार्यशब्दोऽत्र भर्तृव्यपरः । भाषितपुंस्क इति । शत्रुत्वस्यो-भयत्र समानत्वादिति भावः । अयमिति । विवाहनिबन्धनपतिशब्दमाश्रित्य साधित इत्यर्थः । स्वमतमाह । परे त्विति । अयम् । द्वितीयः । सापत्ने पुंव-त्त्वम्प्राप्नोतीति । इयं शङ्का तृतीयादर्णि तादृशरूपप्राप्तिरित्यभिप्रायेण । प्रकृत्य-न्तरत्वादिति । एतेन शत्रुपर्यायसपत्नीशब्दात्तस्य सिद्धिः सूचिता । द्वितीय-स्य सिद्धिमाह । किञ्चेत्यादिना । तच्च भाष्यमिति । सापत्नः प्रकृत्यन्तरत्वादि-तिभाष्यमित्यर्थः । सपत्नीशब्दाभावम्मन्यमानस्य । प्रथमत उक्तस्य सपत्नीशब्दस्या-भावम्मन्यमानस्येत्यर्थः । उत्तराशयस्तु सोऽपि वर्त्तत एवेति । कैयटोक्तङ्क-टाक्षयन्नाह । परे त्विति । दुर्वार इति । यदि प्रथमस्याभाव एव पूर्वपक्षिणोऽ-

भिप्रेतस्तदार्थात्तृतीयसत्ता तन्मनसि वर्त्तते इति कल्पनीयमेव । तथा सति तृतीयादपि सापतो दुर्वार इत्यर्थः । कैयटाशय इति । सापत इतीष्यते तच्च न सिध्यति शिवादिगणे प्रथमस्यैव पाठेन सापत्न इति स्यादित्याशयकल्पनेनोपपादनीयः सः । अज्ञानेति । तच्च शिवादौ तृतीयस्यापि पाठ इति यदि न कल्प्यते किं तु प्रथमस्यैव पाठ इति कल्प्यते तदोपपन्नम्भवतीति भावः । इत्यस्यापीति । उभयोरपि शिवादौ पाठः । एवं सति सापत्न इति यथा भवति तथा सापत इत्यपि प्राप्नोतीति तदाशयकल्पनयोपपाद्यः । तस्याः । इष्टापत्तेः। प्रकृत्यन्तरत्वमेवेति । सापत्ने पुंवत्त्वम्प्राप्नोतीत्युक्त्याऽग्निरूपितम्प्रकृत्यन्तरत्वं स्पष्टमेव लभ्यत इत्यर्थः । उपसंहरति । तस्मादिति । एवञ्च । सपत्नशब्दस्यैव तत्र पाठ इति व्यवस्थासिद्धौ च । ततः । तृतीयात् । ठकोऽप्यपवाद इति । यथा शैव इत्यत्रात इञिति सूत्रेण प्राप्तस्येञोपवादत्वाद्बाधकस्तथा ठकोऽपीति भावः । तद् ध्वनयन् । सपत्नशब्दस्य पाठन्ध्वनयन् । नन्वेवन्द्वितीयस्य पाठाभावेनाद्ययोरित्यसङ्गतमत आह । सपत्नशब्देत्यादि । ननु तृतीयाल्लिङ्गविशिष्टपरिभाषया ण्य एवेत्यसङ्गतम् । परत्वाड्ठकः प्राप्तेरत आह । एवञ्च ण्यादय इति । दैतेयादितेययोः सिद्धय इति । क्तिजन्तदित्यदितिशब्दाभ्याङ्कृदिकारादिति ङीषि निष्पन्नदित्यदितीतिशब्दप्रकृतिकठगन्तयोरित्यर्थः । आकरे । कैयटे । तदा सापत्नेय इति । सपत्नीशब्दस्य शिवादौ पाठाभावेन ततष्ठगेवेति भावः । अन्यथेति । भाष्यकृत्कृताऽनित्यत्वपरिगणनेष्वेतयोरगणनादप्रवृत्त्यनङ्गीकारे । रूढयोरित्येतत्स्वोक्तरीत्या व्याचष्टे । सपत्नशब्देति । उक्तत्वादिति । एवञ्च रूढयोरित्युक्त्यसङ्गतिरिति भावः । रूढिः समुदायशक्तिः सा यद्यप्येकार्थीभावस्वीकर्तृमते सर्वत्राऽस्ति । तथापि यत्रावयवार्थाभिन्नसमुदायार्थोपस्थितौ समुदायशक्तिग्रहस्यावयवशक्तिग्रहसहकारित्वेन जनकत्वन्तत्र रूढिरिति व्यवहारस्तथात्वञ्च यत्रातिप्रसङ्गसम्भवस्तत्र स्वीकर्तुमुचितमिति भावः । ठक्छसोरित्यत्र ठग्ग्रहणस्य प्रयोजनमाह । ठावस्थायामिति । ननु ठस्येकादेशे भत्वेन भस्याढ इति पुंवत्वं सिद्धमेवेत्यत आह । इकादेशे त्विति । सन्निपातपरिभाषयेति । अजादिप्रत्ययसन्निपातेन पुंवत्त्वे सति प्रकृतेस्तान्तत्वं तदनन्तरं यदि तान्तात्परत्वमाश्रित्य कादेशः स्यात्तदोपजीव्यविरोधः स्पष्ट एव । नन्वत्र सन्निपातल-

क्षणविधिः पुंवद्भावस्य न हि तत्सन्निपातविघातकत्वादेशम्प्रति साक्षान्निमित्तत्वम्। पुंवद्भावे सति कादेशो भवतीत्येवं रीत्या शास्त्रेणाबोधनात् किन्तु तान्तत्वसम्पादनद्वारैवेति सोऽसाक्षात्सन्निपातविघातकत्वञ्च पुंवद्भावस्येति यदि ब्रूयात्तदाप्याह। ठादिति। उच्चारणार्थत्वेनेति। अत एव मार्थितिकस्य सिद्धिः। भाष्यकारेष्ट्यैतत्साधयति। अन्यवार्त्तिकानामिवेत्यर्थः। इदञ्च। भाष्यकारीयत्वञ्च। अत्यन्तस्वार्थिको वेति। मयडित्यर्थः। अत एव। मात्रग्रहणकल्पस्य तादृशार्थस्य स्वीकारादेव। अतिप्रसङ्गन्निराचष्टे। तृतीयेत्यादि। तदितरेति। तस्या इतरा इत्यर्थः। अत्र यथा पूर्वपदे भवति तथोत्तरपदे नोपलभ्यत इति भावः। प्रत्याख्यानप्रकारमाह। जातिमात्रेति। नोदनायामिति। कुक्कुटाण्डम्यश्येत्यादौ। इदमुपलक्षणम्। कुक्कुटाण्डमस्तीत्यत्रापि तथाभावात्। कुक्कुटस्याण्डमित्येव विग्रहः। पूर्वः। क्यङपेक्षया पूर्वः। सः। क्यङ्। तादृशसमुदाय एवेति भावः। वैलेपिकमिति। अण्महिष्यादिभ्य इत्यण्। उत्तरनिषेधाः। संज्ञापूरण्योश्चेत्यादयः। तादृशार्थे मानमाह। तदुक्तमिति। एवमाद्येति। संज्ञापूरण्योश्चेत्येवमादीत्यर्थः। एतद्भाष्येति। तत्र हि किमिदमेवमाद्यनुक्रमाद्यस्य योगस्य विषये आहोस्वित्पुंवद्भावमात्रस्य। किञ्चातः। यद्याद्यस्य योगस्य विषये माध्यमिकयीः शाल्किकीयः अत्र न प्राप्नोति। माध्यमिकायां भवः वेण्वादिभ्यश्छण् वक्तव्य इति छण्। शाल्किकायाम्भव इत्यर्थे वृद्धादकेकान्तेति छः। उभयत्र नगरीवाचका इवार्थे तद्धिते भस्याढे इति वार्त्तिकेन पुंवद्भावे न कोपधाया इति निषेध इष्यते स न प्राप्नोतीत्यर्थः। वार्तिकेनापि भाषितपुंस्कस्यैव पुंवद्भावो विधीयते नगरीवाचकस्य तु न भाषितपुंस्कत्वमित्यभिप्रायेण तदनन्तरम्। विधिरप्यत्र न सिध्यति। किं कारणम्भाषितपुंस्कादनूङित्युच्यते न ह्यत्र भाषितपुंस्कादनूङ्। इह तर्हि विलेपिकाया धर्म्यं वैलेपिकम्। अत्र विलेपिकाशब्दो ण्वुलन्तस्तस्मादण्महिष्यादिभ्य इत्यण्। विधिश्च सिद्धो भवति। प्रतिषेधश्च न प्राप्नोति। अथ पुंवद्भावमात्रस्य विषये। हस्तिनीनां समूहो हास्तिकम्। जातिलक्षणः पुंवद्भावप्रतिषेधः प्राप्नोति। एवन्तर्हि न कोपधाया इत्ययं योगः पुंवद्भावमात्रस्य विषये। तत उत्तरमेव माद्यनुक्रमणमाद्यस्य योगस्य विषये इत्युक्तम्। सूत्रसम्मतत्वं सूत्रकारस-

म्मतत्वम्। न च सूत्रकारसम्मतत्वे स्त्रियाः पुंवदितिसूत्रस्थसमानाधिकरणपदस्य ढभिन्नतद्धितबोधकतापि लक्षणया स्वीकार्या एवं सति विलेपिकायां भव इत्यर्थे यो वैलेपिकशब्दस्तत्र स्त्रियाः पुंवदितिसूत्रस्यैव प्राप्तिरिति आद्यस्य योगस्य विषये इतिपक्षे प्रतिषेधो न प्राप्नोतीति भाष्यासङ्गतिरिति वाच्यम्। सूत्रकारसम्मतत्वमित्यनेन सूत्रघटकपदस्य लक्षणया वार्त्तिकोक्तार्थसङ्ग्राहकत्वमिति नोच्यते किं तु सूत्रप्रणयनान्तरं वार्त्तिकोक्तार्थस्य स्फूर्त्तावपि तदंशस्य वार्त्तिकारेण पूरयिष्यमाणत्वज्ञानेऽप्युपेक्षया तदकरणेन सूत्रशेषत्वं वार्त्तिकस्येति बोधनेन सूत्रकाराभिप्रायविषयत्वमित्येवोच्यत इति। न विरोध इत्याशयात्। एवं तृतीया च होरितिसूत्रस्थभाष्यविरोधे प्राप्ते तम्परिहरति। यत्त्विति। पाचिकाभार्य इत्यत्र ककारो खुल्सम्बन्धीत्येतद्दर्शयति। खुल्का देशेति। ठनिति। रसशब्दादिति शेषः। पाका बालेति। अत्र हि इण्भीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कनिति सूत्रेण पाधातोः कन्। आवर्त्तत इति। अत्र वृद्धिरादैच्सूत्रस्थं भाष्यमेव मानम्। तत्र हि आदैज्मात्रस्य वृद्धिसंज्ञेतिसिद्धान्ते तावद्भार्यो यावद्भार्य इत्यत्र पुंवद्भावः स्वीकृत इति। व्याख्यानादिति। प्रवाहणस्य ढे इतिसूत्रस्थभाष्यदर्शनमूलकव्याख्यानादित्यर्थः। तदेवाहात एवेति। अत एव। वृद्धिशब्दावृत्तिसत्त्वादेव। इति भाष्ये उक्तमिति। यद्यत्र वृद्धिशब्दावृत्तिर्न स्यात्तदोत्तरपदस्यादेर्वृद्धिनिषेधे पूर्वपदस्य वैकल्पिकत्वाद्वृद्ध्यभावेपि तद्धितस्य स्वरूपयोग्यतालक्षणं वृद्धिनिमित्तत्वमस्त्येवेति पुंवत्त्वनिषेधस्य प्राप्तिरस्त्येवेतिनिषेधो न प्राप्नोतीति ग्रन्थासङ्गतिः स्यादिति वृद्धिनिमित्तस्येति सूत्रे वृद्धिशब्दावृत्तिर्ध्वनितेति भावः। तत्फलमाह। अर्धप्रस्थिकभार्य इति। प्रस्थस्यार्द्धमर्द्धप्रस्थ'। सोऽस्मिन्नस्तीत्यर्द्धप्रस्थी। अर्द्धप्रस्थपरिमितधान्यघटितः समुदायस्तं कायत्यभिधत्ते इत्यर्द्धप्रस्तिकस्तद्वाचकोऽत्रार्द्धप्रस्थिकशब्दस्तमधीतेऽर्द्धप्रस्थिकी सा भार्या यस्येत्यर्थः। अत्रार्द्धप्रस्थिकशब्दादध्येतर्य्यर्थेऽणि अर्द्धात्परिमाणस्येतिप्राप्तवृद्धेर्नात इतिनिषेधे पूर्वपदस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावो बोध्यः। एतेन न कोपधाया इतिनिषेधोऽत्र दुर्वार इत्यपास्तम्। फलोपधानेपि विशेषमाह। फलोपधानञ्चेति। सिद्धान्तार्थमाह। परे त्विति। भाष्य इति। वृद्धिर्निमित्तलक्षणा यस्मिन्नित्यर्थः। नन्वेवमपि चतुष्पात् सर्वनाम्न इत्यनेन वृद्धिवि-

धानात्तस्य वृद्धिनिमित्तत्वेन व्यपदेशिवद्भावेन तस्य तस्मिन् स्थित्या दोषस्तदवस्थ एवेत्यत आह । निमित्तग्रहणेति । यदि वृद्धेर्निमित्तमिति व्याख्यायते तदा व्याकरणशब्दाद्विहितेऽणि णकारसद्भावात्तस्मिन्नपि निषेधप्राप्त्या वैयाकरणीभार्य इति प्राप्नोतीति चेदिष्टापत्तिरित्याशयेनाह । ऐचौ प्रति चेति । निमित्तत्वमस्त्येवेति । अत्र निमित्तशब्दोऽर्श आद्यचा निमित्तवत्परः । निमित्तवत्त्वमस्त्येवेत्यर्थः । वृद्धिशब्देन विहिता या वृद्धिरितिव्याख्यानेऽपि वैयाकरणीभार्य इत्येव प्राप्नोतीत्याह । किं चैजिति । वृद्ध्यभिन्न ऐजितिसूत्रार्थाश्रवणादिति भावः । अत एव । तत्रापि वृद्धिपदसम्बन्धादेव । अत एव । वृद्धिशब्दाभेदे न य्वाभ्यामितिसूत्रे ऐचो विधानस्येष्टत्वादेव । न य्वाभ्यामितिसूत्रस्य निषेधविधायकत्वपक्षे शङ्कते । यद्यप्यपवाद इति । एवमुक्तमिति । दाध्वश्विरित्यादौ विषयार्थमित्युक्तमित्यर्थः । सिंहावलोकनन्यायेनाह । क्विच्चात्रेति । वैयाकरणभार्य इत्यत्रेत्यर्थः । एतेन । उक्तव्याख्यानेन । अर्थस्य तदन्तत्वासम्भवादाह । तदन्तस्येति । एवमेव । तदन्तस्येतिव्याख्यानमेव । ननु मानिन्शब्दे यो निषेधः स मानिनीशब्दे न स्यादत आह । लिङ्गविशिष्टपरिभाषयेति । एवञ्च स्त्रीप्रत्ययरहिते दृष्टस्योत्तरपदत्वस्य मानिनीशब्दे पर्याप्तिसम्बन्धेनातिदेशान्मानिनीशब्दस्योत्तरपदत्वम् । यद्यप्ययं स्त्रीप्रत्ययो दीर्घसुखमानिन्शब्दाद्विहितस्तथाप्यनुपसर्जनत्वान्मानिनीशब्दस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वम् । ननु स्त्रीप्रत्ययस्ततो न विहित इत्यत आह । यत इति । ननु सूत्रे जातेरित्युपादानात्प्रतिपदोक्तपरिभाषया जातेरस्त्रीतिसूत्रविहितस्त्रीप्रत्ययान्तस्यैव ग्रहणं युक्तमिति शूद्राभार्य इति मूलोक्तोदाहरणासङ्गतिरत आह ।स्वाङ्गादित्येतदिति। व्याख्यानादिति। न कोपधाया इतिसूत्रभाष्ये हास्तिकमित्युदाहरणेऽनेन सूत्रेण निषेधमाशङ्क्यौपसङ्ख्यानिकस्य नायन्निषेध इति प्रतिपादितन्तन्मूलकव्याख्यानादित्यर्थः । तत्फलमाह । अत एवेति । अत एव । जातेः पर इतिव्याख्यानादेव । दारदिकेति। दरदोऽपत्यं स्त्री दरत् । द्व्यञ्मगधेत्यण् । अतश्चेति लुक् । तत अज्ञाताद्यर्थे प्रागिवात्कः । तसिलादिषु कप्रत्ययस्यापि पाठानुमानात्पुंवद्भावः । स च सौत्र इति जातेः स्त्रिया इति व्याख्याने निषेधः स्यादिति भावः । यदि तु पूर्वोक्तभाष्यसम्मतं यदेवमाद्यनुक्रमणमाद्यस्य विषय इति तदाद्रियते तदा दारदभार्य

इत्यस्योपलक्षणमिदम्। इदं यथाश्रुतभाष्यरीत्या। यदि तु आद्यस्येत्यस्य पाणिनीयस्येत्यर्थः क्रियते तदा तसिलादिष्वित्येतस्यापि विषये जातेश्चेत्यस्य प्रवृत्तिः स्यादेवेति दारदिकेत्यप्युदाहरणम्। ननु स्त्रियाः पुंवदितिसूत्रेऽनूङित्यस्य पर्युदासत्वपक्षे ऐड़विड़भार्य इत्यत्र पुंवत्त्वन्न प्राप्नोतीति नोक्तान्तेनात्र जातेरिति निषेध इष्ट इत्यनुमीयते स च भवदुक्तार्थे न प्राप्नोतीत्यत आह। स्त्रियाः पुंवदिति सूत्र इति। एतच्चानन्तरापत्यप्रत्ययान्तस्यापि जातित्वमतेन। वस्तुतस्तु तन्न युक्तमित्याह। यत्त्वित्यादिना। सर्वोऽपि निषेध इति। न च न कोपधाया इत्ययन्निषेधः पुंवद्भावमात्रस्य विषये तत उत्तरमेवमाद्यनुक्रमणमाद्यस्य योगस्य विषय इति प्रागभिहितमिह तु सर्वोऽपि निषेधः सौत्रस्येत्यनेनाद्यसूत्रातिरिक्तस्य तसिलादिष्वितिसूत्रस्यापि निषेध इति लभ्यते तेनैतद्विरुध्यत इति वाच्यम्। आद्यस्येत्यस्य पाणिनीयस्येत्यर्थप्रदर्शनेन सर्वस्य सूत्रीयपुंवद्भावनिषेधस्य प्रागप्यभिधानात्। न च केशानामप्याकृतिग्रहणेति जातित्वसम्भव इत्यनेन सूत्रेणैव सुकेशीभार्यस्य सिद्धौ स्वाङ्गादितिव्यर्थमिति वाच्यम्। जातिवाचकान्वितं यत्स्त्रीत्वन्तदर्थको यः स्त्रीप्रत्ययस्तदन्तस्य प्रकृतसूत्रे ग्रहणात्। अत एव बहवो ब्राह्मणा यस्याः सा बहुब्राह्मणा। बहुब्राह्मणा भार्या यस्य स बहुब्राह्मणभार्य इत्यत्र निषेधो न। अभिधानस्वाभाव्यात्। अभिधानं शब्दस्तत्स्वाभाव्यात् तच्छक्तिस्वभावादित्यर्थः। अत एव। उत्तरपदभूतसञ्ज्ञायत्तिसञ्ज्ञानिरूपितसामीप्यवती या सञ्ज्ञा तत्प्रकारकोपस्थितिसत्त्वादेव। पदभिन्नस्यान्त इति। न च शकन्धुः कर्कन्धुरित्यत्रापि पदभिन्नकशब्दान्त्यावयवाकारात्परत्वेनानेनैव तत्रापि पररूपे सिद्धे शकन्ध्वादिषु तादृशानाम्पाठो व्यर्थ इति वाच्यम्। पदस्यार्थवत्तया पदभिन्नस्याप्यर्थवत एवान्त्याकारो ग्राह्य इत्यर्थेन तादृशपाठस्य तत्रावश्यकत्वादत एव ब्राह्मणात्रागच्छेत्यत्र न पररूपम्। परस्परप्रतिक्षेपकः। परस्परविरुद्धः। तत्र। संशयविषये। बलवत्तरप्रमाणेनेति। यथा इण्प्रत्याहारः पूर्वेण णकारेण परेण वेतिसन्देहे अचिश्निन्वति सूत्रे गुरुनिर्देशेनेण्प्रत्याहारः परणेवेतिनिश्चयः। यत्र तु न तथा बाधकमिति। यथाऽचि विभाषेति सूत्रे विभाषापदोपादानेन लत्वतदभावयोरुपस्थितौ व्यवस्थितविभाषाश्रयणेन व्यवस्था। ऐच्छिकन्तु यथा विभाषा दिक्समा-

स इतिसूत्रेण विकल्पेन संज्ञाविधानात्सर्वनामसंज्ञाकार्यघटितस्य तदभावघटितस्य वा प्रयोगेपि नासाधुत्वम् व्यवस्थितं यथा। एवञ्च। संशयविषयप्रतिक्षेपकत्वे च। अस्मात्। द्वित्रा इतिशब्दात्। तदुक्तम्भाष्ये । द्वौ वेत्युक्ते त्रयो वेति गम्यते। त्रयो वेत्युक्ते द्वौ वेति गम्यते सैषा पञ्चाधिष्ठाना वागिति। तत्र कैयटः। विरुद्धानेकविषयत्वाद्विमर्शस्य पर्यायस्थितद्वित्वत्रित्वाधारवस्तुसङ्कलनया पञ्चाधिष्ठानत्वमुच्यत इति। घटे पटे वा चैत्रस्य स्वत्वमित्यर्थे घटपटयोरन्यतरस्मिन्नस्य चैत्रस्य स्वत्वमिति प्रयोगो यथा भवति तथा प्रकृतेप्यन्यतररूपवार्थे बहुव्रीहिः स्वीक्रियते तदा पूर्वसूत्रेणैव प्रकृते समासः इत्याशयेनाह। वस्तुत इति। अत एव। द्वितीयरीत्या बोधस्वीकारादेव। द्वित्वसंख्योत्पत्तिका दशेति। द्वित्वसंख्याया उत्पत्तिर्येषु तादृशा दशेत्यर्थः। अत्र दशशब्द उद्भूतावयवभेदसमुदायपरः। अधिकदशा इत्यर्थमिति। अधिका दश यासान्ता अधिकदशा गाव इत्यर्थे यदासङ्ख्येयेबहुव्रीहिः क्रियते तदा यद्यपि पूर्वसूत्रेण सिद्धिर्भवति तथापि यदा दशभ्योऽधिका इत्यर्थे समासः क्रियते तदा संख्येयस्य दशशब्दार्थत्वादन्यपदार्थाभावात्पूर्वेणाप्राप्तः समास इत्येतदर्थमिदं सूत्रमित्याशयः। फलान्तरमप्याह। कबभावार्थमिति। नन्वत्रापि बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणादिति डचो विधानान्नानुक्तसमासान्तत्वमिति कबभावः। सिद्ध एवेत्यत आह। शेषादितीति। भाष्ये स्पष्टमिति । इदमग्रे स्फुटीभविष्यति । संख्येयस्यान्यपदार्थत्वमाश्रित्य यदि पूर्वसूत्रेण समासः क्रियते तदा कब् न वर्त्स्यतेति भावस्तदाह। एवं चेति। विंशतेर्गवां सङ्ख्येति। अत्र विंशतिशब्दः सङ्ख्याने वर्त्तते। विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोरितिकोशात्। अत एव । दिग्रूपस्यान्तरालस्य ग्रहणादेव। तत्र। युद्धे। अत एव। युद्धस्य विशेष्यत्वादेव। न तदुपादानमिति। युद्धमित्यादेरनुपादानमित्यर्थः। इदम्। युद्धमित्येतत्। अत एव। उपलक्षणत्वादेव। कर्णाकर्णीति। कर्णेषु कर्णेष्वित्यर्थः। हस्ताहस्तीति । हस्तेनहस्तेनेत्यर्थः। इतिशब्दाद्विषयविशेषस्य यथा लाभस्तत्प्रकारमाह। इतिशब्दश्चाचेति। तत्त्वञ्च। प्रकाशत्वञ्च। तत्रास्येति । कर्मव्यतिहारेऽस्य समासस्येत्यर्थः। इति कर्मव्यतिहार इतिमूलोक्तस्यास्मिन्कर्मव्यतिहारेऽनेन वचनेन दीर्घ इत्यर्थः। अन्यार्थमपीदं वचनमित्याह। तुराषाडीति। एवञ्च कर्मव्यतिहारबहु-

व्रीह्यावित्यपि प्रस्तुताभिप्रायमेव । न त्वन्येषामपीतिवचनार्थे प्रवेशः । अत्र च ह्रस्व्यादीति । इच्प्रत्ययस्य तिष्ठद्गुप्रभृतिपाठ इत्यर्थः । पराङ्गवत्त्वायाव्ययत्व-मिति । तत्र हि षष्ठ्यामन्त्रितकारकवचनमित्युक्तत्वादस्य कारकविभक्त्यन्तत्वे सति पराङ्गवद्भावः स्यादेवञ्चे दण्ड कुर्वन्नित्येतदपेक्षया द्वितीयान्तन्द्वितीयाया-श्चाव्ययत्वाल्लुगिति भावः । अव्ययीभावेऽभोवादिति । लुङ्सुखस्वरोपचारा इ-तिपरिगणनादिति भावः । ह्रस्व्यादीत्यनेन सूचितामरुचिम्प्रकाशयति । केचि-त्त्विति । तत्प्रयोग इति । केशाकेशि कुर्वन्नितिप्रयोग इत्यर्थः । इच्प्रत्ययस्य य-दि स्वरादौ पाठस्तदाऽव्ययत्वादव्ययानान्नेतिनिषेधात्पराङ्गवद्भावो न स्यादि-तिशङ्कानुत्थानायेत्यमभिहितम् । स्थित्यादिक्रियेति । केशेषुकेशेषु गृहीत्वा स्थि-तयोरित्यर्थ इत्यनेन ग्रहणस्थितिक्रिययोः समानकर्तृकत्वन्दर्शितन्न तु युद्धकर्तृ-कप्रवृत्तिक्रियामादाय क्त्वाप्रत्ययस्योपपत्तिरसमानकर्तृकत्वात् । पुरुषाणामिति । एवञ्च स्थितयोरितिद्विवचनमविवक्षितमिति भावः । अनेकमितिसूत्रेणास्य स-मासस्यागतार्थतामाह।इदं सूत्रमिति ।प्रक्रियालाघवार्थमप्याह। औरविति। ननु संज्ञापूर्वकेतिपरिभाषासत्त्वे वृद्धिसंज्ञापूर्वत्वेन न य्वाभ्यामितिनिषेधस्यानित्यत्वा-दप्रवृत्तौ वृद्धिप्रवृत्तौ द्वारादित्वादैचि शौवादंष्ट्रो मणिरित्यस्य सिद्धिर्भवति परिभा-षाया अभावे तु न स्यादत आह।शौवेति।यद्वा संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति प-रिभाषासत्त्वे शौवादंष्ट्रस्य सिद्धिर्भवति परिभाषाया अभावे तु शुनो दन्तदंष्ट्रेत्य-नेन दीर्घे श्वादंष्ट्राशब्दाद्वद्वाच्छेऽस्य सिद्धिर्न स्यादत आह । शौवेति । भाष्यप्र-योगादिति । एतेनात्रान्येषामपीत्येव दीर्घविधायकं शुनो दन्तेति त्वस्यैव दृ-शिग्रहणस्य प्रपञ्च इति ध्वनितम् । स च दीर्घः प्रयोगदर्शनेन कल्प्यः प्रकृते च तद्धितोत्पत्तेः प्रागप्रवृत्तिः कल्पनीया । एवं सति ह्रस्वत्वाभावाच्छस्याप्रामाण्यम् । ततो द्वारादित्वादैच् । अन्येषामपीति दीर्घ । दृशिग्रहणादेवाप्रवृत्तिकल्पना-यान्दृष्टान्तः श्वपुच्छवदिति । एवमेव । यथा संज्ञापूर्वक इतिवचनमप्रामाणिक-त्वद्वत् । तत्तद्वचनबलात्साधयितुमिष्टाः प्रयोगाश्छान्दसातिरिक्ता अप्रामाणिका एवेति बोध्यम् । तद्द्योतकमिति । तुल्ययोग इति सप्तम्या द्योतनासम्बन्धाव-च्छिन्नाधारत्वमर्थ इति भावः । समासविशेषणत्वमुपसर्जनसञ्ज्ञस्य न तु सहश-ब्दविशेषणत्वमव्यभिचारात्समासविशेषणत्वेऽप्युपसर्जनशब्दस्याप्रत्ययान्तत्वम-

त्र साधकमाह । लक्ष्यानुसारिव्याख्यानादिति । तत्फलमाह । सहक्तत्वेति । सहशब्दविशेषणत्वेऽत्र स्यात् । साक्षात्समासविशेषणत्वे फलमाह । सहक्तत्व- प्रिय इति । व्याख्यानादेव । लक्ष्यानुसारिव्याख्यानादेव । सपुत्रादेरिति । एतेषु सहशब्दस्य लौकिकोपसर्जनत्वाभावेऽपि शास्त्रीयमुपसर्जनत्वमस्त्येव । तेन स- हेतिसूत्रारम्भस्य प्रयोजनमाह । व्यधिकरणत्वादिति । तत्रैव तत्प्रवृत्तेरिति । सपूर्वायाः प्रथमाया इति निर्देशात् । इतिशब्दादिति । अस्योपादानादस्य सू- त्रस्य प्रयोगदर्शनात्प्रवृत्तिरिति भावः । ननु कबभावार्थमितिपूर्वत्रोक्तत्वात्सक- र्मक इत्यत्र कप्रत्ययानुपपत्तिरत आह । स्वार्थे क इति । अत एव । स्वार्थेकप्र- त्ययस्वीकारादेव । असम्भवादिति । व्यधिकरणत्वादेरभावादिति भावः । नन्वे- वं सहैव दशभिः पुत्रैरित्यत्र तृतीया कथमत आह । सहैवेत्यादि । विद्यमा- नतावाचीति । एतेन व्यधिकरणत्वं स्पष्टमेव । एवञ्च । सहशब्दस्य विद्यमानव- चनत्वे च । प्रकृत्याऽऽशिषि । अत्र नेति वक्तव्ये प्रकृत्या इत्युपादानमदृष्टार्थम् । नन्वेवमाशीर्वचने सपुत्रस्येत्यस्य प्रयुज्यमानस्य का गतिरत आह । सपुत्रस्ये- तिरूपे विशेषाभावादिति । एवञ्चाबहुगणादिति प्रतिषेधवैयर्थ्यमिति शेषः । प्रत्याख्याने त्विति । प्रत्याख्यानपूर्वपक्ष इत्यर्थः । सूचितमिदमिति । प्रत्याख्यानं सूचितम् । अत्र पक्षे । प्रत्याख्यानपक्षे । कबपीति । सङ्ख्येयेऽन्यपदार्थे यदाऽ- नेकमितिसूत्रेण समासः क्रियते तदा कब्भवत्येव । यदा तु विंशत्यादीनां स- ङ्ख्यासङ्ख्येयोभयपरतयाऽधिकविंशा इत्यादौ अधिका विंशतिर्यासामित्यर्थ- कल्पने किञ्चिदधिका विंशतिः सङ्ख्या यासामित्यर्थसम्भवेऽपि दशादीनां स- ङ्ख्येयमात्रपरतयाऽधिकदशा इत्यादिसिद्ध्यर्थं सूत्रमारभ्यते तदा पूर्वोक्त एवा- र्थः । एतच्चारुचिबोधकेन तुना सूचितम् । तथा चोक्तं भाष्ये इदन्तु न सिध्य- ति । अधिकदशा इति । वार्त्तिककारस्त्वाह । मत्वर्थे पूर्वो योगः । अमत्वर्थोऽय- मारम्भः । अनेन सूत्रस्यावश्यकत्वं वार्त्तिककारसम्मतमिति स्पष्टमेव । द्वित्रा इत्याद्यर्थम्मत्वर्थग्रहणकर्त्तव्यत्वेऽपि स एवाह । कबभावार्थं वेति । एतत्सूत्रवि- हितसमासस्य शेषाधिकारस्थत्वाभावेन कपोऽप्राप्तेरिति भावः । न च द्वेरक- योरित्यादिसिद्ध्यर्थमेकादिनवान्तानां सङ्ख्यापरत्वस्यापि स्वीकारादिदन्त्वित्या- द्युक्तमसङ्गतमिति वाच्यम् । सौत्रप्रयोगविषय एव तथा स्वीकारेऽप्यन्यत्र ने-

त्याशयात्। भाष्येऽनन्तरबहुव्रीह्यपेक्षयेति। शेषाद्विभाषेतिसूत्रे भाष्ये उक्तम्। कः शेषः याभ्यः प्रकृतिभ्यः समासान्तो न विधीयते स शेष इति। सामान्येनोक्ते ये प्रतिपदं विधीयन्ते ते बाधका भविष्यन्तीति पूर्वपक्षिणोक्ते कपो वैकल्पिकत्वात्तदभावे सावकाशत्वेनापवादत्वाभावात्परत्वात्प्रतिपदविहितसमासान्तविषये कप् प्राप्नोति तस्माच्छेषग्रहणङ्कर्तव्यम्। ततः किमपेक्षं शेषत्वमिति प्रश्ने यस्माद्विशिष्य समासान्तो न विहितस्तदपेक्षं शेषत्वमित्यर्थे कथितेऽन्त्यक्कमिति न सिध्यतीति परेणोक्ते अनन्तरो यो बहुव्रीह्यधिकारस्तदपेक्षं शेषत्वमित्युक्तम्। स चाधिकारो बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिति। स च बहुव्रीहिः प्रायस्मकल्पिकः। एवञ्च तदधिकारीयसमासान्तस्याभावविधानेन कबपि भवतीति भावः इदञ्च कृतमिति! बहुव्रीहौ सङ्ख्येये डजबहुगणादिदं सूत्रन्न कृतमित्यर्थः। सङ्ख्याया इतीति। सङ्ख्यान्तस्य तत्पुरुषस्य समासान्तो डजित्यर्थः। अव्ययादेरितीति। अव्ययादेरिति च वक्तव्यमिति पूर्ववार्त्तिकशेषात्। ननु यद्यव्ययादेरित्युच्यते तदान्यत्राधिकलोपादित्यपि वार्त्तिं कक्तृतोक्तम्। द्वाभ्यधिका विंशतिर्द्वाविंशतिकारेऽधिका विंशतिरेकविंशतिरिति च फलमुक्तन्नोपपद्यतेऽव्ययादित्वाभावादत आह। अन्यत्रेत्यादि। स्वरीत्येति। तेनाव्ययादेरित्यस्यानुपादानाच्छेषपूरणस्य भाष्यकृता कृतत्वादिति भावः। किं चैकविंशतिरित्यादौ भाष्यरीत्या तत्पुरुषाभावान्न डचः प्राप्तिरित्याह। भाष्यकृता त्विति। द्वन्द्व एवेति! एवञ्च संख्येतिसूत्रेण पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवति। एवमेव। व्यत्ययेन। ऊर्ध्वमानविवक्षायामाह। द्व्यसचो वेति। तदन्तग्रहणन्नास्तीति। एवञ्च रूपाभ्यामित्यनेनान्वयाय पूर्वपदशब्दोऽत्र लाक्षणिको बोध्यः। अनभिधानमिति। संज्ञात्वाक्रान्तानामित्यादिः। रघुनाथादिशब्देऽतिप्रसङ्गं वारयति। रघुनाथेति। पक्षेऽजेति। णसादेशस्य वैकल्पिकत्वेनैतदभावे पूर्वसूत्रम्प्रवर्त्तत इति भावः। भाष्य इति। एतद्वार्त्तिके वाग्रहणमित्यर्थः। खुरखराभ्यान्नस् वक्तव्य इत्येव पाठात्। एवञ्च खुरणस इत्याद्यसाध्वेव। उपसर्गसंज्ञायाः क्रियायोग एव प्रवृत्तेर्नासिकाशब्दार्थेन योगे उपसर्गत्वासम्भवादुपसर्गग्रहणम्प्रादुरुपलक्षणमित्याशयेन मूले व्याख्यातम् प्रादिति। अन्यथा। अनोत्पर इत्यस्यैवोपादाने। प्राग्वदेवेति। प्रादुरुपलक्षणमेव। नसादेश इति। एवञ्च नैतत्प्रथमसान्तम्। किन्तु

तृतीयान्तम्। सुप्रात इत्यादाविति। अत्राधिकरणशक्तिप्रधानस्यापि प्रातःशब्दस्य स्वसम्बन्धिकर्मविशेषलक्षणया शोभनपदेन सामानाधिकरण्यम् । यद्यपि प्रातःकल्पमित्यादाविव वृत्तिविषये शक्तिमत्परत्वे नापि निर्वाहो भवति। तथापि कालस्य स्वतः शोभनत्वन्दुष्टत्वं वा न सम्भवतीत्युपाधिसंसर्गेणैव तद्वाच्यत्वदपेक्षया लक्षणया कर्मविशेषपरत्वमुचितमेव। निपातनादिति। पाच्छब्दस्य कृतसमासान्तत्वाभावेनाल्लोपस्य स्थानिवद्भावेन च पादः पदित्यस्याप्राप्तिरिति भावः। अस्य। नञ्दुःसुभ्य इत्यस्य। न च प्रकृतसूत्रे हलिग्रहणं व्यर्थम्। हलशब्देन समासेऽहल इत्यस्य सिद्धिर्भविष्यति महत्त्वप्रतीतिरपि प्रकरणादिना भविष्यतीति वाच्यम्। असिच्प्रत्यये सति दुर्हल इत्यत्र चित्त्वादन्तोदात्तत्वम्भवति। प्रकृतसूत्रे हलिग्रहणाभावे हलशब्देन समासे तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वापत्तिः। हलिशब्देन समासेऽनुक्तस ासान्तत्वेन कबापत्तिश्च स्यात्। हलिग्रहणसत्त्वे तु प्रकृतसूत्रेण समासान्ते कृते कब्न भवतीत्याशयात् । ननु प्रजामेधाशब्दान्तबहुव्रीहेः सिच्प्रत्यय एव विधातव्यो यस्येतिलोपाभावेऽपि अप्रजा इत्यादि भविष्यतीत्यत आह। अकारोच्चारणन्त्विति। अस्वरितत्वेनान्यतरस्याङ्ग्रहणस्यासम्बन्धेन नित्यत्वे लब्धे नित्यग्रहणङ्किमर्थमत आह। नित्यग्रहणमिति। भाष्यस्वरस इति। भाष्यकृता प्रकृतसूत्रस्थनित्यग्रहणस्य प्रयोजनान्तरन्नोक्तम्। एतेन यत्प्रकृतसूत्रस्थनित्यग्रहणमन्यतोप्ययन्तेनाल्पमेधस इति सिध्यतीति वृत्तिकृदादुक्तन्तन्निरस्तम्। रूढौ न मानमिति। रूढावेव न मानमित्यर्थः। तेन पादस्य पदाज्येतिसूत्रे बहुव्रीहौ प्रकृत्येतिसूत्रे च रूढिसत्त्वेऽपि न क्षतिः। सजातीयेति। अत्र साजात्यं स्वघटितसमासघटकत्वेन। अभावस्याव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राह्यः। अदृष्टार्थ इति। अत्रानुकरणभूतेनाकारेणादृष्टशब्दस्य समासः। अः अदृष्टो यस्य सः। अदृष्टाः अदृष्टाः प्रयोजनं यस्य सोऽदृष्टार्थः । तादृशश्च णिजन्तो धर्मशब्द इति भावः। साहचर्यादिति। पूर्वोत्तरसूत्रसाहचर्यादप्रत्ययचकारसाहचर्यादित्यर्थः। परमतङ् खण्डयति। वक्षादाविति । युवजानिरित्यत्रोच्स्थानिकत्वेन दोषाभावेऽप्याह। गौधेर इति। सस्तुरभिभ्य इति पञ्चमीनिर्देशात्तस्मादितिपरिभाषाप्रवृत्तावप्याह। समासान्ता इति। गन्धशब्दो द्रव्यवाची गुणवाची च। वह-

ति जलमियम्मिनष्टि गन्धानित्यादौ द्रव्यवाची। गुणवाची तु चन्दनस्य गन्ध इत्यादौ दृष्टः। प्रकृतसूत्रे तु द्रव्यवाचिनो न ग्रहणमिति बोधनाय वार्त्तिककृतोक्तङ्गन्धस्यैत्वे तदेकान्तग्रहणमिति तत्रैकान्तशब्दस्यावयववाचकतया गुणस्यावयवत्वाभावादाह। मूले एकान्त इवेति। पातञ्जलमतेनाह। गुणसमुदाय इति। अन्ये। मुख्याः। यद्यपि गन्धशब्दो नानार्थः तथाप्यल्पाख्यायामित्युपादानाल्लेशवाचकस्यात्र ग्रहणमित्याह। तथा चेति। ननु सूलोक्तं स्त्रियामित्यप्रकृतमत आह। स्त्रीलिङ्गानामेवेति। कुम्भपदीषु चेतिसूत्रारम्भप्रयोजनमाह। यदिह्योपीति। शिशुत्वावस्थेति। पशुविषये तादृशी प्रसिद्धिर्लौकिऽस्ति। उपचयादय इत्यादिनाऽपचयग्रहणम्। एकवचनान्तपाठे न यथाऽर्थविशेषलाभस्तत्प्रकारमाह। सर्वत्र गण इति। समासान्तसामान्यस्य तदभिप्रायविषयत्वमित्यत्र तदुक्तिरेव प्रमाणमित्याह। तद्वच्यतीति। समासान्तापेक्षया शेषग्रहणे शेषग्रहणं व्यर्थं स्यादिति कस्य चिदुक्तिङ् खण्डयति। समासान्तास्वेति। समासान्तसामान्यापेक्षया शेषाग्रहणे सति यल्सिद्धन्तदाह। एवं चेति। प्रियपथिक इति। अत्र परत्वात्कप्। ऋक्पूरित्यकारस्तु यदा न कप् तदा भवति। प्रियपथ इति। तदाह अपीति। अत एव। यदा संख्येयेऽन्यपदार्थेऽनेकमितिसूत्रेण समासः क्रियते तदा डज्विषयेऽपि कप इष्टत्वादेव। अन्यत्र पाठः। अनन्तरो यो बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरितिबहुव्रीह्यधिकारस्ततोऽन्यत्र पाठः। अन्यत्र विस्तर इति। अनन्तरो यो बहुव्रीह्यधिकारस्तदपेक्षस्य शेषपदार्थस्य ग्रहणमुक्त्वा कथमनृचो वह्वृच इति। वक्तव्यमेवैतत्। अनृचो माणवे। बह्वृचश्चरणाख्यायामिति भाष्ये उक्तम्। कथमिति। बहुव्रीह्यधिकारविधानाच्छेषत्वात्कप्प्रसङ्गः। वक्तव्यमेव। एतदित्यनेन विशेषवचनेन कपो बाध एव। विनिगमनाविरहेणानृचो माणवे एव। माणवेऽनृच एवेत्युभयविधनियमाश्रयणात्। यत्त्वत्र कैयटेनोक्तम्। समासान्तापेक्षेऽपि शेषत्वेऽनृचबह्वृचयोर्विशेषवचनादन्यत्रानृक्कयोः पक्षे कपः सिद्धत्वात्कस्य चिद्दोषस्याप्रसङ्गात्किमर्थमनन्तरबहुव्रीह्यधिकारापेक्षः शेष आश्रीयते। किञ्चोपदशादिभ्यः पक्षे कपप्राप्नोति अनन्तरे बहुव्रीह्यधिकारे डचोऽविधानात्प्रियपथः प्रियधुर इत्यत्र च प्राप्नोति तस्मात्समासान्तापेक्षमेकशेषत्वमाश्रयणीयमिति। एतदेवानुक्तसमासान्तादिति वदता मूलकृ-

लापि समासान्तमिति । अत्रेदञ्चिन्त्यम् । नैव कबपेक्षं शेषग्रहणन्नापि समासापेक्षमित्यनेन नञ्घटितवाक्यद्वयेन पूर्वोक्तपक्षद्वयोपमर्दं कृत्वा भाष्यकृता अनन्तरो यो बहुव्रीह्यधिकारः सोऽपेक्ष्यत इत्यनेन तृतीयपक्ष एव स्वीकृतोऽतः स एवादरणीयः । कपो वैकल्पिकत्वेन पक्षे प्रियपथिक इतीष्टमेव । भाष्यकृता एतादृशदोषानुद्भावनात् । अप्रतिषिद्धमनुमतं भवतीतिन्यायात् । समासान्तइति सूत्रस्थ उच्चधुरइतिप्रयोगस्तु कबभावपक्षे बोध्यः । न च विशेषापेक्षात्सामान्यापेक्षमन्तरङ्गमितिन्यायेन समाससामान्यापेक्षत्वेन ऋक्पूरित्यन्तरङ्गमिति वाच्यम् । प्रकृतिविशेषापेक्षत्वेन तस्यापि समत्वात् । सामान्यापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वस्य भाष्यकृताऽनाश्रयणाच्च । ननु यद्यनन्तरो यो बहुव्रीह्यधिकारस्तदपेक्षया शेष आश्रीयते तदा बहुव्रीहावुरः प्रभृतिभ्यः कप् । इनः स्त्रियाम् । नद्यृतश्च । विभाषा । इत्येवं कप्प्रकरणं समाप्य सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच् । अङ्गुलेर्दारुणि । इत्यादिसूत्रं कर्त्तव्यम् । प्रकृतसूत्रस्थं शेषग्रहणन्न कार्यं विशिषविहिताः षजादयो बाधका भविष्यन्तीति चेन्न । विभाषा श्वावारोकाभ्याम् पूर्णाद्विभाषा इत्यनयोर्वैकल्पिकत्वेनैतयोरभावे कबापत्तेः । मम तु अनन्तरो यो बहुव्रीह्यधिकारः सोऽपेक्ष्यते । अनन्तरे बहुव्रीह्यधिकारे यस्माद्बहुव्रीहेः समासान्तो न विहित इत्यभिधानात्तद्विषये कपोऽप्राप्तेर्न दोषः । किं च शेषपदाभावे शेषाधिकारस्थबहुव्रीहेरित्यर्थलाभोऽपि न स्यादिति बोध्यम् । शेषादित्यस्यैव निषेध इति । तेनोरः प्रभृतीति कप् संज्ञायामप्यत्येव । विश्वे देवा अस्येति लौकिकविग्रहार्थं व्याचष्टे । विश्वाख्येति । अत्र विग्रहे बहुवचनोच्चारणस्य बीजमाह । उद्भूतेति । विश्वाख्येत्युपादानेन तस्य गणविशेषस्य विश्व इत्यपि संज्ञा । गणस्योद्भूतावयवभेद एव प्रतीयते शब्दशक्तिस्वभावात् । इदमत्र बोध्यम् । न संज्ञायामितिनिषेधो नावयवस्य संज्ञात्वमादाय किं तु समुदायस्यापि संज्ञात्वादेव । कब्रहिता चेत्संज्ञा विवक्षिता तदा कप् न भवतीतिसूत्रार्थात् । सा च संज्ञा लोके विभक्त्यन्तविश्वशब्दघटितैवोच्चार्य्यते । न च सञ्ज्ञाशब्दा नियतापूर्वोक्ता एवान्यत्र दृश्यन्ते इह तु विश्वान्देवान्विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वेषान्देवानामित्यनियमो दृश्यत इति कथमिति वाच्यम् । देवशब्दप्रकृतिकविभक्तिसजातीयविभक्तिप्रकृतिभूतदेवशब्दाद्यवयविकाऽत्र संज्ञेत्यर्थात् ।

साजात्यञ्च समानार्थकत्वविशिष्टसुब्वेनेति । विश्वे देव इति त्वपपाठ इति । परिनिष्ठिते प्रयोगे विभक्त्यलुग्विधायकसूत्राभावादिति भावः । अत एव तस्मै पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमिति श्रूयते। ईयसश्चेति सूत्रविषयेऽनन्तरस्येतिन्यायाप्रवृत्तौ बीजमाह । न संज्ञायसो हि सैवेति। ईयसः प्रत्ययत्वात्प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तत्तदन्तपरमतो लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया इह प्राप्तिः । ईयसो बहुव्रीहेर्नेति निषेधवचनं यद्यपि नोपलभ्यते तथापि तादृशानुपूर्वीकस्य यथा लाभस्तत्प्रकारमाह । ईयसो बहुव्रीहाविति । गोस्त्रियोरितिसूत्रात्स्त्रीग्रहणमत्र सम्बध्यत इत्याशयेनाह । स्त्रीप्रत्ययस्येति । अत्र सूत्र इति । ईयसश्चेतिसूत्र इत्यर्थः । विषयत्वं सप्तम्यन्तार्थः । ननु यदि पुंवद्भावो विधीयते तदा कुलस्यान्यपदार्थत्वे शिखीनुमादीनामपि प्रतिनिवृत्तिः प्राप्नोतीत्यत आह । दीर्घत्वमिति । एतद्वचनैकवाक्यतया पूर्ववचनेन पुंवद्भावविधानेऽपि ह्रस्वत्वस्यैव प्रकरणप्राप्तस्य तेन निवृत्तिर्बोध्यते इति कल्पनीयम् । अनेन । पुंवद्वचनेन । आवश्यकेनेति । अन्यथा दीर्घत्वविधानस्य पुंसि जातेऽपि गोस्त्रियोरितिह्रस्वत्वे पुनरनेन दीर्घत्वविधायकतया चारितार्थ्यान्नपुंसकह्रस्वत्वनिवृत्तिर्न स्यादिति भावः । निषेध इति । कप इत्यादिः । एतेन । पूजित इतिकथनेन । कर्त्राद्यन्वयद्वारैवेति । अत एव समासप्रयोजकं सामर्थ्यमत्र वैयधिकरण्येपीति । अन्यथा सामर्थ्यसद्भावेऽपि सप्तम्यन्तेनैकविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वरूपसामानाधिकरण्याभावात्समासो न स्यादिति भावः । सप्तमीविशेषण इतिसूत्रे विशेषणपदेन सप्तमीपदसाहचर्यादुत्तरपदार्थविशेषणीभूतार्थप्रतिपादकस्य ग्रहणमित्याह । उभयोरपीत्यादि । सर्वनामसंख्ययोरितिवचनारम्भस्य प्रयोजनमाह । श्वेतेति । अन्यथा विशेषणत्वाच्छ्वेतशुक्लयोरेव पूर्वनिपातः स्यादिति भावः । वन्येतरा इति । वन्या इतरे येभ्यः हस्तौ दक्षिणो यस्येत्यर्थः बहुव्रीहावन्यपदार्थप्राधान्येऽपि सर्वनामत्वमुपपादयति । वचनेति । अत एव । शब्दपरविप्रतिषेधस्याभिमतत्वादेव । साधारणमिति । संख्ययाऽव्ययेतिसूत्रभाष्ये द्वित्राः । त्रिचतुरा इत्युदाहरणादिति भावः । मूले द्वन्द्वेऽपीत्यपिशब्दस्तत्पुरुषस्यापि समुच्चायक इत्याशयेनाह । सहस्राणामिति । इदम् । वाप्रियस्येति वचनम् । प्रियगुड़ इत्यस्येत्यर्थः । बहुव्रीहाविवेति । तेन

तत्पुरुषे न। सहप्रिय इत्यस्य बहुव्रीहित्वेऽपि तत्र नेदं वचनम्प्रवर्त्तते। यत्र पदार्थस्य विशेषणत्वेन प्रियपदस्य पूर्वनिपातप्रसङ्गस्तत्रास्य वचनस्य प्रवृत्तिस्वीकारात्सहशब्देन समासे तूत्तरपदे सादेशविधानेन सहशब्दस्यैव पूर्वनिपातप्रसङ्ग इति तत्र वा प्रियस्येत्यस्याप्रवृत्तिरिति भावः। वृत्तौ स्पष्टमिति। भाष्यानुक्तत्वेन सिद्धान्ते व्यवस्थितविभाषात्वे मानाभाव इति भावः। क्रियाशब्दत्वादिति। एतेन तत्र विशेषणविशेष्यभावे कामचारः सूचितः। चारुस्मितेत्यादीति। अत्रादिना चारुदती चारुनेत्र इत्यनयोः सङ्ग्रहः। ज्ञापितमिति। इदं वचनमिति शेषः। वाग्रहणानुवृत्तेरिति। निष्ठेतिसूत्रभाष्ये पठितं यज्जातीतिवचनं तत्र वा प्रियस्येति पूर्वसूत्रपठितवार्त्तिकाद्वाग्रहणानुवृत्तेरित्यर्थः। वस्तुतस्तु भाष्ये जातिकालेत्यन्तोदात्तत्वविधायकवचनेऽकृतमितप्रतिपन्ना इतिप्रतिषेधवचनस्यैतादृशविषये निष्ठान्तस्य परनिपाते ज्ञापकत्वमुक्त्वा अकृतेत्यादिप्रतिषेधविषये राजदन्तादित्वकल्पना निरस्ता तेन जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठेतिवचनस्य ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वसूचनेन सर्वेष्टसिद्धिर्भवतीति बोध्यम्। यदि तु प्रतिषेधविषय एव निष्ठान्तस्यापरनिपातः स्यात्तदा पीतशब्दस्य तत्र पाठाभावात्पीतोदकमितिप्रयोगासिद्धिः स्यादित्येतदुदाहरणोपन्यासेन मूलकृताप्ययमर्थो ध्वनितः। क्व चिन्नेति। वाग्रहणानुवृत्त्याऽऽहिताग्न्यादित्वकल्पनया वा इदमपि सिद्धम्।

॥ इति बहुव्रीहिविवरणम् ॥

तत्फलमिति। अनेकग्रहणानुवृत्तेः फलमित्यर्थः। तस्य वाक्यस्येति। चैत्रेण मैत्रेण कृतमितिवाक्यस्येत्यर्थः। तस्य चैत्रेणमैत्रेणेत्यस्य तद्वाक्यत्वाभावाच्चैत्रमैत्राभ्यामितिसमुदायसाधुत्वप्रयोजकवाक्यत्वाभावात्। अत एव। वृत्तिविग्रहवाक्ययोः समानार्थकत्वनियमादेव। न तदुदाहरणमिति। न द्वन्द्वोदाहरणमित्यर्थः। प्रत्येकान्वयविवक्षायामिदम्। समुदायस्यान्यत्रान्वयविवक्षायान्तु भवत्येव। धवखदिरौ छिन्धीति यथा। एतेन। उक्तप्रकारेण। लमेवाह। राजन्वृन्दारकेति। वार्त्तिकविरोधशङ्कां वारयति। तिङिति। अत एव। समुदायस्य कर्तृत्वादेव। आवृत्त्या। क्रियावाचकपदावृत्त्या। तदन्वया-

दिति। तदर्थेऽन्वयादित्यर्थः। तेन। अनेकस्येत्युपादानेन। सापेक्षत्वेपीति। ईश्वरङ्गुरुञ्च भजस्वेतिवाक्याच्चशब्दस्य द्योतकतया ईश्वरसमुच्चितङ्गुरुमिति-बोधेन गुरुपदार्थस्येश्वरसापेक्षत्वेपीश्वरपदार्थस्य गुरुपदार्थानपेक्षत्त्वेनासा-मर्थ्यान्न तत्र समासः। समभिव्याहारश्चात्र स्वोच्चारणकालाव्यवहितपूर्वकालो-च्चरितत्वम्। अत एव। एतादृशे विषये एकस्यैवेतरसापेक्षत्वादेव। ईश्वरक-र्मकभजनक्रियाया गुरुकर्मकभजनक्रियाभिन्नत्वादेकस्मिन्नित्यसङ्गतमत आह। एकधर्मावच्छिन्न इति। अपिनाऽवच्छेदधर्मस्यानैकत्वं विवक्षितमिति भावः। अन्वयपदस्य सम्बन्धप्रतिपादकतयाऽन्वयः समुच्चय इत्यसङ्गतमत आह। यत्त्वेवमिति। अन्यः। विशेषणता। वक्ष्यमाणोदाहरणे। ईश्वरङ्गुरुञ्चेत्यादौ। अत्र प्रातिपदिकार्थसमुच्चयसत्त्वादेतेषां च यद्धर्मावच्छिन्नक्रियानिष्ठविशेष्यता-निरूपितविशेषणतापन्नविभक्त्यर्थविशेषणत्वमपरस्यापि तादृशधर्मावच्छिन्न ए-व परम्परयाऽन्वयादिति भावः। आद्यः। विशेष्यतया। क्रियासमुच्चय इति। अत्र चशब्देन क्रियागते समुच्चितत्वन्द्योत्यते। क्रियायाश्च विशेष्यतयाभावस्या-नुभवसिद्धत्वादिति भावः। साधारणानुषङ्गिकपदार्थतावच्छेदकमाह। आनु-षङ्गिकत्वमिति। एकस्य प्राधान्ये तदितरस्यानुषङ्गिकत्वव्यवहार इत्यानुषङ्गि-कपदप्रतिसम्बन्धितया प्राधान्यपदव्यवहर्त्तव्यतावच्छेदकमाह। अन्यस्येति। अन्वाचयस्थले चशब्दे तद्द्योत्यमर्थद्वयमाह। अन्वाचय इति। एवं च भिक्षा-मट गाञ्चानयेत्येवंविधेऽन्वाचयाभिप्रायेण वाक्ये उच्चारिते सति चशब्दसमभि-व्याहृतपदप्रतिपाद्या या क्रिया तस्याश्चशब्दद्योत्यार्थस्य विशेषणतयाभानञ्जा-यते। अनुद्दिश्यभिक्षाटनञ्चाप्यङ्गवानयनमिति बोधः। अत्र परस्परमनन्वया-त्सामर्थ्याभावः स्पष्ट एव। परस्परापेक्षाणमिति। इतरेतरयोगनिरूपणावसरे प्लक्षश्च न्यग्रोधश्चेत्युक्ते गम्यते एतत्प्लक्षोऽपि न्यग्रोधसहायो न्यग्रोधोऽपि प्लक्ष-सहाय इति भाष्यकृतोक्तम्। अत एव परस्परापेक्षासूचनायेदृशे विषयेऽनेकच-कारप्रयोगः। यद्यपि मिलितानामन्वय इत्येवम्मूलकृताभिहितन्तेन साहित्य-रूपम्मेलनं वर्त्तिपदार्थे विशेषणमिति प्रतीयते। तथापि द्वन्द्वे साहित्यस्य वि-शेष्यतया भानन्न्याय्यमत एव गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येतिसूत्रे कुक्कुटमयूर्यावित्यत्र कुक्कुटमयूरीशब्दार्थस्य साहित्यम्प्रति विशेषणतयोपसर्जनत्वाद्ध्रस्वत्वमाशङ्क्य

द्वन्द्वे नेति वचनमारब्धम् । मिलितानामित्यस्य परस्परापेक्षाणामित्यर्थ वार्थः । परस्परापेक्षापदार्थस्त्विर्वक्ति । उद्भूतावयवभेदेति । समूहरूपाणामिति । समूहेन ये रूप्यन्ते तेषामित्यर्थः । उद्भूतः प्रकटः अवयवानाम्भेदो यस्य तादृशसमूहनिष्ठविशेष्यतानिरूपकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नानामिति यावत् । एकधर्मावच्छिन्नेऽन्वय इत्यस्य फलमाह । तेन नीधातोरिति । अत एव । परस्परापेक्षासत्त्वादेव । मिलितानामन्वय इत्येतद्यत्र तत्रेत्यध्याहारेण व्याचष्टे । यत्रैवमिति । प्रत्यवयवं समूहेति । एकैकपदार्थे समूहरूपत्वारोपेऽपि धवखदिरावित्यत्र न बहुवचनापत्तिः । अतिरिक्तस्य पदार्थस्य तत्र भानाभावादिति । प्रत्येकवृत्तिधर्मद्वयम्प्रवृत्तिनिमित्तमित्युक्तमत एवैतादृशविषये द्वन्द्वोत्तरोत्पन्नद्विवचनबहुवचनार्थसंख्यायाः शुद्धपर्याप्तिसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थेऽन्वयः । यत्रानेकधर्मस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वन्तत्रैवोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्तिविशिष्टपर्याप्ति सम्बन्धत्वस्वीकारात् । इति विशेष इति । अत्र ह्येकवचनमेवोत्पद्यते तदर्थस्य शुद्धपर्याप्तिसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थेऽन्वयः । चार्थे वृत्त्यभावेनेति । समुच्चयस्थले च समभिव्याहृतस्यैकस्य चार्थे वृत्तावप्यपरस्य चार्थे वृत्त्यभावेनानेकस्य चार्थे वृत्त्यभावोऽन्वाचये तूभयोरपि तत्त्वाभाव इत्यर्थः । एतच्चोपपादितम्प्राक् । प्रकारान्तरेण समुच्चयस्थले समासाभावन्दर्शयति । किञ्चेति । तत्र । समुच्चयस्थले । स्पष्टञ्चेदमिति । चार्थस्य प्राधान्ये समासप्रवृत्तिरित्ये तत्स्पष्टमित्यर्थः । असत्त्वभूतत्वादिति । चादयोऽसत्त्व इत्युक्तः । यद्द्रव्याश्रितः । यद्द्रव्याभिन्न इत्यर्थः । एतेनैवंविधलेखेन समासार्थस्य साहित्यस्य तत्र विशेषणत्वमितिकल्पना निरस्ता । अतः । लिङ्गपदोपादानेन । नन्वेवमिति । इतरेतरयोगेऽपि समूहस्य प्राधान्यस्वीकार इत्यर्थः । तदतिरिक्तः । अवयवातिरिक्तः । अत एव । समूहस्य विशेष्यत्वादेव । पक्षान्तरादिति । न च प्रथमद्वितीयपक्षयोरैक्येन पक्षान्तरादित्यनुपपन्नमिति वाच्यम् । यद्वेतिद्वितीयपक्षे उद्भूतावयवभेदस्य प्रथमोक्तः प्रकारः प्रथमपक्षे तूद्भूतावयवभेदस्य द्वितीयरीत्योक्तः प्रकारो दर्शित इत्यभिप्रायेणान्तरपदोपादानात् । गम्यमानसाहित्यमादाय समासापत्तिन्निरस्यति । अहरहरिति । उक्तोऽर्थः । समूहरूपः । इदम् । राजदन्तादिष्विति सूत्रम् । द्वन्द्व एवेदमिति । अल्पाच्तरमितिसूत्रभाष्ये पाठादिति शेषः । अल्पाच्तरमित्यत्र तरपः सत्तामुपपादयति ।

यथाकथञ्चिदिति। अत एव। तरप्सूचितविशेषाभावादेव। अत एव। अदृष्टार्थस्यापि शब्दविशेषस्य सत्त्वादेव। अनुदात्तानामितिबहुवचनार्थस्य विवक्षितत्वे यत्र बहूनामनुदात्तानां सत्ताऽस्ति तत्रैवैतत्सूत्रप्रवृत्तिः स्याद्द्वयोर्यत्र स्थितिस्तत्र न स्यादितिहेतोर्यथा तत्र बहुवचनमुपात्तमप्यविवक्षितन्तथैहापि तरप्न विवक्षित इति भावः। ननु यदि तरब्निर्देशोऽविवक्षितः स्यात्तदा द्वयोर्मध्ये एकस्य प्रकर्षे तरप उत्पत्तेर्बहुषु सन्निहितेषु द्विवचनोपपदे विधीयमानतरबन्तशब्दघटितस्यैतस्य सूत्रस्याप्रवृत्तेर्मृदङ्गशङ्खतूणवा इत्यादि न सिध्येन्न त्वविवक्षितत्वपक्षेऽत आह। मृदङ्गेत्यादि। इत्यादावित्यादिना पृथङ्नदन्ति संसदि। प्रासादे धनपतिरामकेशवानामित्यस्य सङ्ग्रहः। द्वन्द्वोत्तरपदो द्वन्द्व इति। शङ्खस्य तूणवस्य शङ्खतूणवौ। शङ्खतूणवौ च मृदङ्गश्चेत्येवं सह विवक्षया द्वन्द्वः कार्य इत्यर्थः। भाष्योक्तपक्षान्तर इति। तत्र हि किमयन्तन्त्रन्तरनिर्देशः आहो स्विदतन्त्रम्। किं चातः। यदि तन्त्रन्द्वयोर्नियमः। बहुष्वनियमः। तत्र को दोषः। शङ्खदुन्दुभिवीणानामिति न सिध्यति। दुन्दुभिशब्दस्यापि पूर्वनिपातः प्राप्नोति। अथातन्त्रम्। मृदङ्गशङ्खतूणवाः पृथङ्नदन्ति संसदि। प्रासादे धनपतिरामकेशवानामित्येतन्न सिध्यति। एवमप्यक्षद्वयेऽपि दोषमभिधाय यथेच्छसि तथास्त्वित्युक्तम्। तदुत्तरन्तरब्निर्देशस्य तन्त्रत्वपक्षे पूर्वोक्तदोषानुवादङ्कृत्वा यदेतदल्पाच्तरमिति तदल्पाजिति वक्ष्यामि। पुनरतन्त्रत्वं स्वीकृत्य मृदङ्गेत्यादिदोषमुपन्यस्य द्वन्द्वघटितद्वन्द्वेन समाहितन्तेन प्रकृते तरब्निर्देशस्य सत्त्वेऽपि यथा फलैक्यं भवति तथैव यत्नः कार्य इति सूचितमिति भावः। यद्यप्यत्रोपपादितरीत्या फलाविशेषः पक्षयोर्भवति तथाप्यनयोः कः पक्षो युक्त इत्याकाङ्क्षायामाह। तन्त्रपक्षेऽपीति। दण्डाक्तन्निरस्यति। अस्येति। सर्वथार्थाभाव इति। स्वार्थिकत्वेऽर्थाभाव एव स्यादिति भावः। अत्रापि बहुष्वनियम इति यथा धर्मादिष्वनियमस्तथाऽल्पाच्तरमित्यत्रापीत्यर्थः। इदम्प्रकरणम्। पूर्वनिपातप्रकरणम्। अन्यत्रापि विप्रतिषेधन्दर्शयति। अजाद्यदन्ताच्चेति। अत्रेति। द्वन्द्वश्च प्राणितूर्येतिसूत्र इत्यर्थः। तूर्यशब्दो नृत्यपरस्तदङ्गत्वञ्च वाद्यवादकयोर्विनीत्युभयोरपि ग्रहणशङ्कावारणायाह। वादका एवेति। भाष्ये ध्वनितमिति। मृदङ्गशङ्खतूणवा इतिबहुवचनान्तपदोच्चारणाद् ध्वनितमित्यर्थः। मूलेऽपि मा-

द्वङ्गिकपाणविकमित्युपात्तन्तेन वादकस्यात्र ग्रहणमित्येव लभ्यते । वादकस्य च नाङ्गत्वमप्राण्यवयव इत्येव सम्भवतीत्याशयेनाह । मध्येतूपकारकेति । सेनाशब्दान्तद्वन्द्वङ्गत्वाऽङ्गशब्देन षष्ठीतत्पुरुषोऽत्र कार्यस्तदभिप्रायेणाह । अङ्गशब्दस्येति । तेन प्रत्यासत्तिस्वीकारेण । एवमेव । यथाद्वन्द्वश्चेतिसूत्रे प्रत्यासत्त्याश्रयणेन दोषो वार्यते एवमेवाध्वर्युक्रतुवाचिनोऽध्वर्युक्रतुवाचिना सहैव यो द्वन्द्वस्तस्यैव ग्रहणमित्यमेव । तेनार्कवज्रावित्यत्र न । एकवचनशब्दादेकवदित्यस्य यथा लाभस्तथाऽह । एकवचनेति।एकार्थबोधकपदवदिति । एकत्वविशिष्टबोधकं यदेकपदं तद्यथा नित्यैकवचनान्तन्तथा एषां द्वन्द्वोऽपि भवतीत्यर्थः । भाष्यकैयटयोरिति । तत्र हि पूर्वत्र नित्यार्थमिति भाष्यकृतोक्तम् । तत्र च कैयटेनोक्तम् । पूर्वत्रेति । प्राण्यङ्गादीनां समाहार एवेत्येवमर्थमिति । अयञ्च नियमः समाहारद्वन्द्वपक्ष एव भाष्यकृता तत्रोपपादित इति मूलकृतापि तथैवोपपादितम् । द्वन्द्वश्चेत्यादीनां विध्यर्थत्ववादिमतन्निरसितुं शङ्कते । न चेति । व्याख्यानेन । विभाषावृक्षेतिसूत्रीयभाष्यकृत्कृतनियमप्रदर्शनमूलकव्याख्यानेनेत्यर्थः । तत्र । समाहारद्वन्द्वे । तदनुवादेन । समाहारद्वन्द्वानुवादेन । फलाभावात् । समाहारद्वन्द्वस्य तिरोहितावयवभेदसमूहाभिधायकतया फलाभावात् । ध्वनितञ्चेदमिति । मूलकृतेति शेषः । तत्रैवोक्तमिति । एतद्वाच्यसमाहारस्य कदाप्युद्भूतावयवभेदविवक्षा नेति तेन द्वन्द्वे उभयविवक्षा भवतीति । नन्वेषामेव समाहार इत्येव नियमः किन्न स्यादत आह । विपरीतेति । प्रतिपत्तेति । अस्य प्रतिपाद्यत इत्यत्रान्वयः । सिद्धस्योपन्यासमुपपादयति । प्रकृत इति । यदा तु न सिद्धानुवादस्तदाह । असिद्धेति । षष्ठ्यर्थ इति । अत एव द्वन्द्वपदेनान्वयः।पदकक्रमकयोरध्ययनेन या प्रत्यासत्तिस्तामुपपादयति । अध्ययनगतेति । पदान्यधीते पदकः । क्रमादिभ्यो वुन् । एवङ् क्रमकोऽपि । ननु पदक्रमयोरपि प्रत्यासत्तिरध्ययनेन सम्भवति । पदाध्ययनानन्तरं क्रमाध्ययनादतस्तदेवैतत्सूत्रोदाहरणत्वेन प्राथम्यादुक्तमुचितमित्याशयेनाह । पदक्रमशब्दयोरिति । जातित्वादिति । शब्दत्वव्याप्यजातिविशिष्टवाचकत्वादित्यर्थः । अस्मिन्सूत्रे लाघवादध्ययनतः सन्निकृष्टाख्यायामिति वक्तव्येऽविप्रकृष्टाख्यायामित्युपादानम्परम्परया सन्निकर्षग्रहणार्थम् । अध्ययनत इत्यस्यानुपादाने पितापुत्रावित्यत्रा-

तिप्रसङ्गः स्यादस्ति चैतयोर्जन्यजनकभावद्वारकः सन्निकर्षः । अविप्रकृष्टेति किम् । वैदिकयाज्ञिकौ । अप्राणिपदस्य प्राणसम्बन्धवद्भिन्नपरत्वे विभाषा वृक्षेतिसूत्रस्थभाष्यविरोध इत्यतो विशेषपरत्वमित्येतद्ध्रत्यादयति । यद्यपीत्यादि । भाष्यस्वरस इति । तत्र हि बहुप्रकृतिः फलसेनावनस्पतिमृगशकुनिक्षुद्रजन्तुधान्यतृणानामिति वक्तव्यमितिवार्त्तिकोक्तनियमविषये शङ्कितङ्किम्पुनरनेन या प्राप्तिः सा नियम्यते आहो स्विदविशेषेण । किञ्चातः यद्यनेन या प्राप्तिः सा नियम्यते प्लक्षन्यग्रोधौ । जातिरप्राणिनामिति नित्यो द्वन्द्वैकवद्भावः प्राप्नोति अथाविशेषेण न दोषो भवति यथा न दोषस्तथास्त्वित्युक्तम् । यदि प्राणिपदम्प्राणसम्बन्धवन्मात्रपरं स्यात्तदा प्लक्षन्यग्रोधयोरपि प्राणसम्बन्धवत्त्वादप्राणित्वाभावेन जातिरप्राणिनामिति नित्यो द्वन्द्वैकवद्भावः प्राप्नोतीति भाष्यमसङ्गतं स्यादिति तद्भाष्याल्लोकप्रसिद्धानामिह ग्रहणमित्यर्थः । पर्युदासादिति । प्राणिनाम्मनुष्यादीनान्द्रव्यत्वान्नञिवयुक्तन्यायेन द्रव्यत्वव्याप्यजातिविशिष्टवाचकानामिह ग्रहणमिति भावः । जातिप्राधान्येतीति । जातिग्रहणोपादानादयं विषयविशेषो लभ्यते । अन्यथाऽप्राणिनामिति पर्युदासादेव जात्युपसर्जनद्रव्यवाचिनाङ्ग्रहणोपपत्तौ तद्व्यर्थं स्यादिति भावः । धानाशष्कुलिशब्दस्यापि जातिविशिष्टद्रव्यवाचित्वाज्जातेः प्राधान्याभावेन सूत्रोदाहरणासम्भव इतिशङ्कापरिहाराय प्राधान्यपदार्थन्निर्वक्ति । प्राधान्यञ्चेति । पक्षान्तरमाह । यद्वेति । द्रव्यं विशेषणमिति । धानात्वशष्कुलीत्वजातेर्विशेष्यत्वे धानाशष्कुलि भक्षयतीत्यत्र जातौ भक्षणकर्मत्वान्वयानुपपत्तिरत आह । वाहाद्यन्वय इति । जातिप्राधान्य इत्यत्र साधकान्तरमाह । क्षीरोदक इत्यादि । जातिवचनावेताविति । जातिविशिष्टद्रव्यवचनावेतावित्यर्थः । पर्युदास इति । एतेन नञ्प्रश्लेषाभावशङ्काव्युदासः । व्याख्यानादिति । अनगराणामितिवक्तव्यमितिवार्त्तिकमूलाद्व्याख्यानादित्यर्थः । तेन । पर्युदासप्रतियोगित्वेन नगरस्याग्रहणेन । तत्फलमाह । मथुरापाटलिपुत्रमिति । अनयोर्नगरवाचकत्वेऽपि सूत्रम्प्रवर्त्तत इति भावः । द्वे वाक्य इति । नदीवाचिनान्देशवाचिनाञ्चेत्यर्थः । उक्तरीत्येति । प्रत्यासत्त्याश्रयणरूपयुक्त्या । अग्रामा इति बहुवचनोपादानङ्ग्रामविशेषाणाङ्ग्रहणाभिप्रायेण । अत एव देशपदेन मनुष्यनिवासयोग्यानाङ्ग्रहणम् । न तु पर्वतानाम् ।

तेन कैलासगन्धमादने इत्यत्र न। देशपदेनैतादृशस्य ग्रहणादेव नदीग्रहणञ्चरितार्थम्। अन्यथा तासामपि मत्स्यादिनिवासयोग्यत्वाद्देशपदेनैव ग्रहणे सिद्धे नदीपदं व्यर्थमेव स्यात्। न चाग्रामा इति पर्युदासेन देशग्रहणम्भविष्यतीति देशपदं व्यर्थमिति वाच्यम्। गृहादिविशेषसन्निविष्टप्रदेशस्यैव सादृश्याद्ग्रहणमितिशङ्कावारणायैतदुपादानम्। तेन कुरुकुरुक्षेत्रादीनां ग्रहणसिद्धिः। विशिष्टलिङ्गपदस्य विशिष्टं विलक्षणं लिङ्गं येषान्तेषामित्यर्थः। इदञ्च न द्वन्द्वविशेषणम्। सर्वस्यापि द्वन्द्वस्य किञ्चिदपेक्षया विलक्षणलिङ्गतयैतदुपादानं व्यर्थमेव स्यादतो द्वन्द्वावयवविशेषणम्। नदीपदांशे कृत्रिमाकृत्रिमन्यायस्य तु न प्रवृत्तिः। देशपदसाहचर्यात्। अत एवेति। नदस्यापि ग्रहणादेव। शाश्वतिकशब्दस्य साधुत्वं दर्शयति। शश्वच्छब्द इति। निपातनादिति। अत एवाव्ययत्वेपि लुग्लुलौ न। शाश्वतिकशब्दस्योक्तरीत्या नित्यवचनत्वे न विरोधस्य चाश्रयनाशेन कालविशेषेण वा नाशदर्शनेन विरोधः शाश्वतिक इत्यत्र सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरत आह। स्वाभाविक इति। अहिनकुलादिरिति। एषाम्पशुत्वे न लोकप्रसिद्ध्यभावात्। न तु सहानवस्थितिः। एकदेशकालावच्छेदेनैकत्रावर्त्तमानत्वन्न गृह्यते। न च देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्म्ममन्थ इति प्रयोगानुपपत्तिरेतेषामपि विरोधसत्त्वादिति वाच्यम्। शाश्वतिकपदेन वारणात्। एतेषां हि कार्यविशेषसाधने विरोधो न तु स्वाभाविक इति भावः। स्मृत्युक्तप्रकारेण। भस्मना शुध्यते कांस्यन्ताम्रमम्लेन शुध्यति। रजसा शुध्यते नारी नदी वेगेन शुध्यति इत्युक्तप्रकारेण। गणपाठे रूपमिति। यादृशं रूपङ्गणपाठे दृश्यते तस्य ग्रहणम्। तेन कृतापकृतादेशस्य ग्रहणसिद्धिः। गवाश्वप्रभृतिषु मूत्रपुरीष शकृन्मेदमांसशोणितादीनाङ्ग्रहणमबहुप्रकृत्यर्थमन्येषां सामान्यतः प्राप्तं नियमार्थम्। भाष्ये तयोक्तेरिति। सित्तद्विशेषाणां वृक्षाद्यर्थमिति तत्रोक्तम्। मृगादिषट्कमिति। एतेषामपि विशेषाणाङ्ग्रहणम्। प्रागुक्तरीत्या। प्रत्यासत्त्याश्रयणेन। नित्यमेवेति। एतेषां क्षेत्रस्थितिकाले प्राणित्वेऽपि मनुष्यादिभिन्नतया जातिरप्राणिनामित्यस्य प्राप्तिः। ननु वनस्पत्युदाहरणं प्लक्षन्यग्रोधमिति भाष्ये उक्तन्तेषाञ्च वानस्पत्यः फलैः पुष्पात्तैरपुष्पाद्वनस्पतिरितिकोशोक्तवनस्पतित्वासम्भव इत्यत आह। अत्र वनस्पतीति। इदम्। फलसेनेतिपरिगणनम्।

एतेन। प्रकरणशेषभूतत्वकथनेन। जातिरितीति। अत्र जातिरप्राणिनामिति-सूत्रोपन्यासेन प्रकरणशेषत्वं सूचितमित्यर्थः। न च यत्र बहुवचनान्ता प्रकृतिस्तत्रैवेतिनियमस्वीकारे तत्र जातिप्राधान्याभावेन जातिप्राधान्य एवायमेकवद्भाव इत्यनेन विरोध इति तु न वाच्यम्। जात्याश्रयसकलव्यक्तिप्रतीतेर्जातेः प्राधान्यसद्भावात्। ननु विभाषा वृक्षेतिसूत्रस्योदाहरणनिरूपणावसरे मूले गोमहिषमित्युपात्तन्तच्च सेनाङ्गत्वाभावान्नित्यैकवद्भावस्य प्राप्त्यभावाद्विशेषेण कथनमयुक्तमत आह। गोमहिषमिति। प्राप्तिमात्रेति। पशुत्वात्प्राप्तिरिति भावः। इदं च स्वस्वत्वहस्तयोर्गोमहिषयोः प्रकृतगोमहिषपदार्थत्वे बोध्यम्। यदा तु भारवाहकवाचकयोस्तयोरुपादानन्तदा तु सेनाङ्गत्वमपि सम्भवति। अत एव। बहुप्रकृतिकद्वन्द्वस्य वैकल्पिकैकवद्भावविधानादेव। वदरेति। अत्र फलत्वव्याप्यजातिप्रवृत्तिनिमित्तकयोरेतयोर्जातिरप्राणिनामिति नित्यैकवद्भावे प्राप्ते विकल्पः। अत्र पठितमिति। विभाषा वृक्षेति सूत्रे पठितमित्यर्थः। नप्रत्वेवमिति। यदि वार्त्तिकोक्तानां ग्रहणं विशेषार्थन्तदेत्यर्थः। अन्यस्त्विति। मृगाणां मृगभिन्नैरित्यर्थः। मृगवानरावित्यादि यथा। ननु विप्रतिषिद्धमिति-सूत्रोदाहरणनिरूपणावसरे शीतोष्णम्। शीतोष्णे इत्युपात्तमेतयोरप्राणित्वाद्वैरासम्भवेन कथं विप्रतिषिद्धत्वमत आह। विरोधोऽत्रेति। सहानवस्थानम्। एकावच्छेदकावच्छेदेन सहानवस्थानमित्यर्थः। एतेन महत्सु सरस्सु मध्याह्ने तरणिकिरणसंयोगादुपरितनभागावच्छेदेनोष्णत्वस्याधस्तनभागावच्छेदेन शैत्योपलम्भादेकस्मिंस्तादृशोदके उभयोः स्थितिसम्भवादुदाहरणासङ्गतिरिति परास्तम्। व्याख्यानादिति। विप्रतिषिद्धग्रहणस्य प्राथम्यात्तस्योद्देश्यत्वव्याप्यमित्येतद्दर्शनमूलकाद्दधिपयआदिगणे ऋक्सामवाङ्मनसयोः पाठदर्शनमूलकाच्चेत्यर्थः। वचनव्यक्तेरिति। नियामकशास्त्रवशादेवंविधनियमकल्पनयेति भावः। मूले शीतोष्णे उदके इत्युपादानं शीतोष्णशब्दयोर्गुणोपसर्जनद्रव्यपरत्वमिति ध्वनयितुम्। सामान्यत इति। सामान्यधर्मावच्छिन्नस्य। शीतोष्णम्। शीतोष्णे इति। अत्र शीतोष्णशब्दौ स्पर्शात्मकगुणपरौ। न दधीत्यस्य सर्वनिषेधकत्वे यादृशी वचनव्यक्तिस्तामाह। यद्यदिति। तेन। नियामकस्यापि निषेधेन। पूर्वसूत्रवदिति। अयं वैपरीत्यांशे

दृष्टान्तः।प्राचीनरीत्याह।किञ्चेति।तेषामितरेतरयोगे साहित्यविशेषणतया द्रव्यस्य प्राधान्येन भानात्सापेक्षत्वेऽपि वृत्तेः प्राप्तिरिति भावः।स्वमतमाह।परे त्विति। दन्तोष्ठद्वारकसम्बन्धेन। स्वाश्रयघटितत्वसम्बन्धेन।द्वन्द्वस्येत्यस्याप्यप्राप्तिरिति। समाहारद्वन्द्वस्यैव तेन नियमादिति भाव।तत्प्राप्तिविषये।समाहारद्वन्द्वप्राप्तिविषये। अत एव। उभयनिषेधादेव। ननु सूत्रारम्भसामर्थ्यात्समाहारांशे विशेषणीभूतो यस्तद्घटकपदार्थस्तत्रैवान्वयः कुतो न कल्प्यत इत्यत आह। सामर्थ्येनेति। मूलकाराविरोधं स्वमते साधयति। मूलेऽपीति। परस्परासम्बन्धेन यत्रान्वयविवक्षा तत्र व्यवस्थामुक्त्वा साक्षात्सम्बन्धेनान्वयविवक्षायामाह। समाहार इति। अनुवृत्तस्य च। अधिकरणैतावत्त्व इत्यस्य। नन्वेकवदेवेतिनियमनिषेधे दन्तोष्ठपदे नित्यैकवचनान्तत्वाप्राप्त्या दन्तोष्ठं दन्तोष्ठा इति भवतु उपदशमुपदशा इति तु कथमत आह। तत्र समाहारद्वन्द्व इति। अत एव। अव्ययीभावस्यानुप्रयोगादेव। दन्तोष्ठेति समुदायार्थस्य संख्येयरूपतया तत्रोपदशशब्दार्थस्य दशसंख्येयसमीपसंख्येयस्य नवत्वैकादशत्वान्यतरधर्मवतोऽभेदोऽबाधित इति भावः। यदा त्वनुप्रयुज्यमानार्थे दन्तोष्ठशब्दार्थभेदविवक्षा तदा त्वाह। उपदशन्दन्तोष्ठस्येतीति। उपदशं दन्तोष्ठमिति यदा प्रयुज्यते तदा तस्माद्दन्तोष्ठसमाहारो दशसंख्येयसमीपसङ्ख्येयनवैकादशान्यतराभिन्नबोधः। भेदविवक्षायां तु दन्तोष्ठसमाहारसम्बन्धिदशसमीपनवैकादशान्यतरदिति बोधः। नन्वव्ययीभावस्य पूर्वपदार्थप्राधानतयोपदशशब्दस्य दशसमीपबोधकत्वेन समीपस्य कालस्य देशस्य वा प्रतीतिः स्यात्तस्य चाभेदो दन्तोष्ठसमाहारे नास्तीति कथमव्ययीभावेन सामानाधिकरण्यमत आह। तत्र सामानाधिकरण्यमिति। तस्या बहुव्रीहेः। समीपप्रधानतयेति। दशसमीपे ये सन्तीत्यर्थावगमादित्यर्थः। नन्वानङादेशसम्बन्धिनकारस्य चेल्लोपेन निवृत्तिस्तदा तदनुच्चारणमेवास्त्वित्यत आह। नकारोच्चारणमिति। अत्र। पूर्वसूत्रे। अन्त्यादेशार्थ इति। अन्यथाऽनेकाल्त्वात्सर्वादेशः स्यात्। विद्यायोनिसम्बन्धपदमर्शआद्यचा विद्यायोनिकृतसम्बन्धवत्परन्तत्र विद्याकृतसम्बन्धमुपपादयति। एषामिति। विद्याद्वारकः। विद्याघटितः। एकयज्ञर्त्विक्त्वमित्यस्य होत्रादिकर्तृकयज्ञोपयोगिविद्यावत्त्वविशिष्टतद्यज्ञकर्तृत्वरूपः सम्बन्ध इत्यर्थः। केवलयौगिक

इति । पूर्वस्य तत्पदस्येत्यर्थः । योनिकृत इति । ज्यानिर्ह्रानौ स्रवन्त्याश्च योनिः स्यादाकरे भगे इतिकोशोक्तिदर्शनेन योनिशब्दस्य भगपरत्वे मातापुत्राविति यद्यपि सिध्यति तथापि पितापुत्राविति न सिध्यति । अत्रापि संयुक्तजन्यत्वमस्तीति चेत्पितानप्तराविति न सिध्यतीत्यतः साक्षात्परम्परया वा योनिकृतो यः सम्बन्धः स ग्राह्य इति भावः । सूत्रे पुत्र इत्यनुवृत्तेरिति । एतच्च क्वाचित्कम् । भ्रातृपुत्राविति दर्शनात् । पितापुत्राविति । ऋदन्तसर्वावयवकत्वाभावात्पुत्र इत्यनुवृत्त्यभावेऽत्र न स्यादिति भावः । अत एव । मण्डूकप्लुतिस्वीकारादेव । वाक्यभेदेनेति । अत एव मातापितराविल्यस्य सिद्धिः । तेन । ऋत इत्यस्यानुवृत्तत्वेन । वित्यादीति । अत्रादिना स्कन्दवरुणावित्यस्य सङ्ग्रहः । इद्वृद्धाविति सूत्रव्याख्यानावसरे वृद्धिमदुत्तरपद इति यद्व्याख्यातं तल्लाभप्रकारमाह । देवताद्वन्द्व इति । अन्तरङ्गत्वादिति । वृद्धेस्तद्धितनिमित्तकत्वेन बहिरङ्गत्वादिति भावः । अलौकिकइत्यनेन द्वन्द्वालौकिकस्य भ्रमः स्यादत आह । तद्धितालौकिक इति । ननु तदानीमुत्तरपदस्य वृद्धिमत्त्वमत आह । वृद्धिमत्त्वमिति । भाव्येव निमित्तमिति । तेन अग्निश्च मारुतश्च अग्नामारुतावित्यस्य सङ्ग्रहः । इत्वाभावादिति । इत्वस्यानङपवादतयाऽपवादाभावे उत्सर्गप्रवृत्तिर्न्याय्यैवेति भावः । पृथिवी इत्यस्य द्विवचनान्तत्वोपपत्तये आह । इतरेति । अत एव । द्विवचनान्तत्वादेव । द्यावा चिदस्मै इत्यत्रोत्तरपदपरत्वाभावेन द्यावादेशस्याप्राप्तिशङ्कां छन्दसि दृष्टानुविधानेन समाधाय प्रकारान्तरेण तदुपपत्तिमाह । अन्ये त्विति । उत्तरत्र तु सिद्धमिति । उत्तरपदे गुणस्य प्रवृत्त्योत्तरपदस्य रेफान्तत्वं सिद्धमित्यर्थः । मातरपितरावित्यत्रैकशेषस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावे द्वन्द्वः । पदद्वयेऽपि । पूर्वोत्तरपदयोः । अन्ये । मुख्याः । भाष्यकारीयव्याख्यानेनैतादृशकल्पनाया एवौचित्यम् । तथाहि । अत्र हि भाष्ये मातरपितरावुदीचाम् । पितरामातरा चेतिसूत्रद्वयस्योपादानं कृत्वा छन्दसि किन्निपात्यते पूर्वोत्तरपदयोर्ऋकारस्यारारौ । मातरपितरौ भोजय । मातरपितरावानय । आ मा गन्तामिपतरामातराचेत्युक्तम् । अत्र पूर्वोत्तरयोरित्युक्त्वेनोत्तरपदेऽप्यरादेशस्य निपातनमुभयोरपि सूत्रयोश्छान्दसत्वं छन्दसि किन्निपात्यत इतिकथनेन लभ्यते । न चोभयत्र निपातनमुत्तरसूत्रविषयमेवेति

शङ्काम् । दकारोपादानेन व्यत्यस्तानुपूर्वीमात्रबोधने भाष्यतात्पर्यात् । द्विवचनातिरिक्तेऽपि अरादेशो दृश्यते । मातरापितरानूचिदिष्टाविति । एवं च भ्यामादावप्यरादेशघटितप्रयोगसिद्धिः । न च पूर्वोत्तरपदयोरित्यस्य पूर्वोत्तरसूत्रघटकपदयोरित्यर्थः भ्यामादौ च यत्र मातरा इति दृश्यते तत्र सुपां सुलुगित्याकारादेश एवास्त्विति वाच्यम् । पूर्वोत्तरपदयोरित्यस्य पूर्वोत्तरसूत्रघटकपदपरत्वे शाकपार्थिवादित्वङ्कल्पनीयम् । पूर्वोत्तरशब्दस्यपूर्वोत्तरसूत्रघटके लक्षणा वा आश्रयणीयेतिगौरवस्य स्पष्टत्वात् । अरारावित्यत्रैकशेषस्तु न । उत्तरपदे अरा इत्यादेशस्य पूर्वपदेऽरइत्यादेशस्य चाभिमतत्वेन वैरूप्यसद्भावादिति सर्वेष्टसिद्धिः ॥

॥ इति द्वन्द्वविवरणम् ॥

अपवादेति । द्वन्द्वापवादसङ्गत्येत्यर्थः । न चापदस्यापि सङ्गतित्वे सप्रसङ्ग उपोद्घातौ हेतुतावसरस्तथा । निर्वाहकैककार्यत्वे षोढा सङ्गतिरिष्यत इत्यनेन षोढात्वकथनविरोध इति वाच्यम् । अपवादेत्यनेनापवाद्यापवादकभावरूपस्य प्रसङ्गनिर्वाहकसंबन्धस्य सूचनात् । वृद्धो यूनेतिसूत्रे वृद्धपदमपत्यमन्तर्हितं वृद्धमित्यभियुक्तोक्तो गोत्रपरमित्यभिप्रायेण मूले गोत्रमितिव्याख्यातम् । गोत्रयुवप्रत्ययेत्यत्र प्रत्ययपदम्प्रतीतिपरमित्यभिप्रायेण व्याख्यातम्प्रतीतिमात्र इति । स्पष्टार्थमिति । एवकारेण प्रत्ययार्थकुत्सायाः प्रकृत्यर्थस्य च व्यवच्छेद इत्यर्थस्य स्पष्टप्रतीतिर्लाभायेत्यर्थः। सूत्रारम्भफलमाह । स्त्रीलस्येति । फलमाहेति । लुगात्मकम्फलमाहेत्यर्थः। बहुत्ववदर्थे वर्त्तमाने यञ्गोत्रप्रत्ययान्तमित्यर्थे यः शिष्यत इतिन्यायेन शिष्यमाणगोत्रप्रत्ययान्तस्य बहुत्ववत्यर्थे वृत्तिरस्त्येवेति लुक्सिद्धिः। अस्त्रियामित्यत्र प्रसज्यप्रतिषेधपरत्वेन व्याख्यानपक्ष इदं प्रयोजनम् । यदि तु पर्युदास एव लाघवादाश्रीयते तदोक्तन्यायेन शिष्यमाणस्य स्त्रीभिन्नार्थे वृत्तेरव्याहतत्वात्पुंस्त्वातिदेशाभावेऽपि लुक् स्यादेवेति कल्प्यते तदा गर्गान्पश्येत्यत्र नत्वसिद्धिः प्रयोजनम् बोध्यम् । अत एव । सरूपाणामित्यस्य विभक्तावित्यस्य चानुवृत्तेरेव । जननीवाचिमातृशब्दे न षडिति ङीन्निषेधः । परिच्छेदृवाची त्वत्र पुल्लिङ्गः । हंसत्वेनेति । शिष्यमा-

णशब्दस्य यत्प्रवृत्तिनिमित्तन्तेन रूपेणैकशेषस्थले सर्वप्रतीतिरनुभवसिद्धत्वादेवमभिहितम् । अत एव भाष्ये इह कस्मान्न भवति । हंसश्च वरटा च । कच्छपश्च डुलिश्च । ऋष्यश्च रोहिच्चेति । तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्युच्यते न चात्र तल्लक्षण एव विशेषः । तल्लक्षण एव विशेषो यत्समानायामाकृतौ शब्दभेद इत्यत्र समानायामाकृतावित्युक्तम् । ननु नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चान्यतरस्यामित्युच्यमानेऽपि प्रत्यासत्त्या यत्रानेनैकशेषस्तत्रैवैकवद्भावो भविष्यतीति प्रकृतसूत्रेऽस्य ग्रहणङ्किमर्थमत आह । अस्य ग्रहणमिति । ननु सरूपाणामित्यस्य सूत्रस्य तर्हि समाहारविवक्षायामप्राप्त्याऽपवादाभावेन घटघटमितिसमाहारविवक्षायान्द्वन्द्वः प्राप्नोतीत्यत आह । घटघटमित्यादीति । एकस्यानेकार्थत्वमिति । तदुक्तं सरूपसूत्रभाष्ये । अर्थावर्थौ प्रति यत्तदपि प्रत्यर्थमेवेत्यादि । अन्यथा । एकस्यानेकार्थत्वाभावे । न ह्येकशेषमात्रेणान्यस्मिन्नसती शक्तिः प्रतिपाद्यते किन्तु स्वभावतस्तेष्ववस्थितशक्त्या शिष्यमाणशब्देन सर्वस्य तत्तत्स्थलीयस्य तावदर्थविषयकबोधस्य प्रामाण्यं प्रतिपाद्यत इति भावः । नपुंसकेतिसूत्रोदाहरणविषये आह । गुण इति । एवञ्च । गुणे पुंस्त्वस्य व्यवस्थितौ च । द्रव्यविशेषणतापन्ना इति । द्रव्यमिह द्रव्यत्वजातिमद्विवक्षितन्न तु लिङ्गसंख्यान्वितमिति । अन्यथा रूपशब्दस्याप्येतादृशद्रव्यत्वान्नीलो रूपमिति प्रयोगानुपपत्तिः स्यात् । मातुरभ्यर्हितत्वादिति । अस्य पुत्रदृष्ट्येति शेषः । तेन मातृशब्दवाच्या या स्त्री तद्दृष्ट्या तद्भर्तुः पूज्यत्वेऽपि न क्षतिः । द्विपर्यन्तानामितिनियमत्यागे बीजमाह । अहश्चेति । त्यदादितः शेष इत्यत्र षष्ठ्या व्याश्रय इति तसिः । आद्यादित्वाद्वा । पुन्नपुंसकत इत्यत्र त्वाद्यादित्वादेव । स्त्रीशेषेऽपीति । यत्र पुंसः शेषो नपुंसकता वा तत्र तत्र तत्तल्लिङ्गं सिद्धमेवेत्यत आह । स्त्रीशेषेऽपीति । अत एव भाष्ये सा च देवदत्तश्च तौ । सा च कुण्डे च तानीत्युक्तम् । अत्र स्त्रीत्वे प्राप्ते पुंस्त्वं विधीयत इत्युक्तं कैयटेन । इदमिति । शब्दपरविप्रतिषेधेन नपुंसकस्यैव शेष इत्येतत् । पुंनपुंसकयोरेकशेषे शब्दपरविप्रतिषेधान्नपुंसकत्वम्भवतीति कैयटेनोक्तम् । अत एव पुन्नपुंसकयोः सहोक्तौ परत्वान्नपुंसकस्य शेषादेव । तदिदं शुक्लमिति । अत्रापि स च तच्चतदित्येव सहविवक्षायान्नपुंसकस्यैव शेषो भाष्यकृता दर्शितः । अति-

प्रसङ्गमाशङ्क्याह।त्यदाद्यन्तर्गतयोरिति।संख्याया अर्थासम्प्रत्ययादन्यपदार्थत्वाच्चे-त्यनेन भाष्यकृता ध्वनितमित्यर्थः।सङ्ख्याया अर्थस्य असम्प्रत्ययात्।संख्यारूपस्यार्थस्यैव सम्प्रत्ययाभावात्।एकावित्युक्तेऽसहायादिरर्थो गम्यते न तु द्वाविति। अन्यपदार्थत्वाच्चेत्यस्यान्यस्य पदस्याप्ययमर्थो भवति।योऽर्थ एकावित्यनेनाभिधास्यते तस्मिन्नर्थेऽसन्देहे न द्वावितिपदान्तरन्वौ च द्वौ चेत्यर्थे चत्वार इति प्रवर्त्तेत इत्यर्थः। नन्वप्रवादस्यैकशेषस्याभावे द्वन्द्वस्तर्हि स्यादत आह।द्वन्द्वोप्येतयोर्नेति। चार्थ इतिसूत्रशेष इति। तत्र हि एकादशद्वादशेतिकोऽयं समास इत्याशङ्क्य द्वन्द्व इत्युत्तरे विंशत्यादिषु वचनमित्यनेनैकविंशतिर्द्वाविंशतिरित्यादौ वचनम्प्राप्नोतीत्युक्त्वा सिद्धन्त्वित्यादिना शाकपार्थिवादित्वकल्पनया समासकथनेन सा शङ्का परिहृता न त्वेकादिनवान्तविषये शङ्कासमाधाने कृते तेनैतादृशे विषयेऽनभिधानं सूचितमिति। एवञ्च। एकादिनवान्तानां द्वन्द्वाभावसिद्धौ च। एकद्विकरण इति। लोभस्येदं वर्णनम्। महापातकानि ब्राह्मणहननसुवर्णचौर्यगुर्वङ्गनागमनसुरापानानि एतेषां ये कर्त्तारस्तैः सह संवासश्चेति एतेषाम्मध्ये एकस्यद्वयोर्वा करणे उत्पादने हेतुभूतौ यौ कामकोपौ तौ पञ्च कारयन्तो लोभस्तृणवन्मन्यते स धन्य इत्यर्थः। इत्यसाध्वेवेति। एकद्विकरण इतीकारान्तद्विशब्दघटितमसाध्वेवेत्यर्थः। यदि तु एको वा द्वौ वेति बहुव्रीहौ डचि एकद्वकरण इति पठ्यते तदा तु साधुरेवायमिति बोध्यम्। षष्ठीतत्पुरुष इति। षष्ठ्यन्तत्वस्य सुबन्तत्वस्य प्रत्येकपर्याप्तत्वादसाधुत्वमित्यर्थः। अस्य। त्यदादितः शेष इत्यस्य। अद्वन्द्वे इत्यस्य द्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणभूतार्थप्रतिपादकानां त्यदादीनां शिष्यमाणानान्न पुन्नपुंसकतो लिङ्गवचनानि भवन्ति किंतु विशेष्यनिघ्नत्वमेव तेषामित्यर्थः। एतादृशे विषये विशेष्यानुरोध्येव वचनमित्यस्य दार्ढ्यसम्पादनाय बहुवचनान्तोदाहरणमप्याह। तत्पुरुष इति। तच्चितोर्योग इत्यादाविति। जीव ईशो विशुद्धा चित्तथा जीवेशयोर्भिदा। अविद्या तच्चितोर्योगः षडस्माकमनादय इत्यत्रत्यमयम्। अव्ययमिति। विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययमित्यर्थः। त्यदादीनीतिसूत्रे परस्परसाहचर्येणानव्ययस्य ग्रहणमिति भावः। एतौ गावावित्यत्र शङ्कशब्दोपादाने कृते यथा ग्राम्ये तिसूत्रस्याप्रवृत्तिस्तथोपपादयति। सङ्घशब्दश्चेति। शक्त इति। अत्र तु द्वयोरेव समुदाय इति शेषः। ननु

वत्सा इम इतिप्रत्युदाहरणमसङ्गतम्। पुत्रादौ तर्णके वत्स इतित्रिकाण्डशेषात्। तर्णकम्। सद्योजातापत्यम्। बालो युवा वृद्धो वत्सो दम्यो बलीवर्द इतिवृद्धि-तर्णकम्। सद्योजातापत्यम्। बालो युवा इत्येतदपेक्षया वत्सेत्यस्य पृथगुपादानाच्च वत्सशब्दस्य संज्ञासूत्रस्थभाष्ये युवा इत्येतदपेक्षया वत्सेत्यस्य पृथगुपादानाच्च वत्सशब्दस्य युववाचकत्वाभावादत आह। अपत्यमात्रेति। अतएवान्तर्वत्पतिवतोरितिसूत्रे तरुणवत्सेतिवत्सस्तरुणत्वेन विशेषितः। इदम्। प्रत्युदाहरणम्। प्रायेणापत्येन प्रसिद्ध इत्याशयेनाह। वस्तुत इति। अन्तरङ्गत्वादिति। अत्रान्तरङ्गत्वं हेतुस-द्भावनिमित्तकप्राप्तिकत्वरूपम्। ननु यदि विभक्त्युत्पत्तेः प्रागेवैकशेषस्तदा ए-कशेषस्य तेनैत्यनेनोक्तं यत्प्रयोजनन्तन्निमित्तत्वं वाच्यन्तच्च न सम्भवति। शा-स्त्रेण तथाऽप्रतिपादनादत आह। द्वन्द्वत्वेत्यादि। ननु यदि समासान्तः पूर्वं स्यात्तदा भस्य टेर्लोप इति टिलोपे सर्वनामस्थाने परे पथ्याद्यवयवेकारस्या-कारविधानमनुपपन्नमत आह। इतोऽदितिसूत्रमिति। ननु पन्था इत्यस्य टे-रात्वविधाने सिद्धिर्भविष्यति। पथिमथीतिसूत्रप्रभृत्येवम्पठनीयम्पथिमथ्यृभुक्षा-म्यात्यः सर्वनामस्थाने भस्य लोप इति। टेरित्यस्यानुवृत्तिश्च भविष्यतीत्यत आह। मथिनादाविति। अत्र हि समासान्तविधायकाभावेन तन्निमित्तकटि-लोपस्याप्यभावादिकारस्यात्त्वे दीर्घे च कृते नकारस्य श्रवणम्भवति टेरात्त्ववि-धाने तु नकारस्य श्रवणन्न स्यादिति भावः। अत्र मूले समासान्तो नेत्युक्तन्न तु समासान्ते कृते यस्य दोषस्य प्रसक्तिस्स उद्भावित इत्यतः स्वयं दोषमुपपादयति। कृतद्वन्द्वानामिति। तत्प्राप्तिः। समासान्तप्राप्तिः। उत्तरम्। पथेत्यकारान्तम्। अनर्थकमिति। समासान्तस्य समुदायावयवत्वादनर्थकमित्यर्थः। एतद्भाष्य इति। ऋच् क ऋक् च ऋचौ समासान्ते कृते असारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोतीतिभाष्ये-त्यर्थः। योजनार्थमिति। समासे कृते एकशेष इतिपक्षे भाष्यकृता समासान्ते कृतेऽसारूप्यादेकशेषाभाव उक्तस्तद्योजनार्थमिङ्गे यटेनोक्तमन्तर्वर्तिन्या विभक्तेर्लु-का लुप्तत्वात्प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधान्नास्त्येकविभक्तिपरतेत्येकशेषनिमित्तं समुदा-याद्विभक्तिरुत्पाद्या तस्याश्च नास्ति सारूप्यम्। एको हि ऋक्शब्दोऽपर ऋचश-ब्दः। समासान्तः समासस्यैवावयवो नोत्तरपदस्येति चेत्तर्हि तेनैव व्यवधाना-त्समासविभक्तेरेकशेषो न स्यात् समासार्थस्योत्तरपदस्यान्ताः समासान्ता इत्य-पि भाष्यकारस्य मतमिति ऋगृचशब्दयोर्वैरूप्यमाश्रित्य भाष्यकृता दोष उद्भा-

सामस्त्योत्तरपदावयवत्वमभ्युपेत्यापि दूषणमाह । किं चैवमिति । एवम् । उत्तरपदावयवत्वस्वीकारे । इति भाव इति । इदं सर्वमेकविभक्तावेकशेष इतिमते। वस्तुतः पथ्यानादित्यादिरूपासिद्धिरेव दोष इति बोध्यम् ॥

इत्येकशेषनिरूपणम् ।

प्रसङ्गादिति । वृत्तिनिरूपणप्रसङ्गादित्यर्थः । तदर्थपरः । परार्थपरः । मध्यमपदलोपिसमासोऽर्थशब्देन । तेन परार्थेन युक्तो योऽर्थस्तस्याभिधानमिति फलितम् । तदाह । एवञ्चेति । तत्करणमिति । तत्करणं शब्दस्वरूपं यस्यावयवः समुदाय इत्यर्थः । कप्प्रत्ययो वैकल्पिकत्वान्न कृतः व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः। तत्करणशब्दादर्श आद्यज्वा । समासघटकसर्वपदानामितरार्थाभिधायकत्वपक्षे इदम् । एकस्यैव तदभिधायकत्वपक्षे आह । यद्वा परेणेति । एतत्पक्षे प्रधानपदे स्वार्थाभिधायकत्वस्यापि सत्त्वान्न जहत्स्वार्था वृत्तिरिति भावः । राजपुरुष इत्यत्र हि प्रधानं यत्पुरुषपदन्तेन राजार्थसंवलितः स्वार्थ उपस्थाप्यते एतावतैवैकार्थीभावव्यवहारः । पूर्वपक्षे द्वयोरपि पदयोरन्यार्थसम्बलितस्वार्थाभिधायकत्वेऽन्यार्थसंवलितार्थस्य वारद्वयभानापत्तिः । द्वितीयपक्षे तु नेति भेदः । न च यदुत्तरपदमेव राजसम्बलितपुरुषम्प्रतिपादयति तदा राजपदस्य निरर्थकत्वमेव सम्पन्नमिति पूर्वपदार्थाभावेन पूर्वपदार्थप्रकारकोत्तरपदार्थविशेष्यकबोधजनकत्वव्यवहारानापत्तिरिति वाच्यम् । आमोदान्वयमादाय लोके यथा चम्पकपुटः मालतीपुट इति व्यवहारस्तथा पूर्वपदस्य सत्त्वात्तथा व्यवहारः । न च बहुव्रीहौ वृत्तिघटकयोर्द्वयोरपि प्राधान्याभावेन प्रधानपदेन परार्थाभिधानं यत्र तत्र वृत्तिव्यवहार इति पक्षे कथन्तादृशव्यवहार इति वाच्यम् । तत्र समासात्मकसमुदाये प्रधानपदत्वव्यवहारो घटकयोस्त्वप्रधानत्वव्यवहार इत्यप्रधानसम्बलनमस्त्येव समुदायार्थेऽन्यपदार्थे इत्यदोषात् । विनिगमनाविरहेण पक्षान्तरमाह । यद्वा परेणाप्रधानशब्देनेति । विशेषत्वेन ग्रहणमिति । स्वार्थप्रकारकपरार्थविशेष्यकबोधजननमित्यर्थः । सा चेति । इतरार्थसम्बलितस्वार्थोपस्थितिरित्यर्थः । अन्या । शास्त्रकृत्कल्पिता । एषाम् । कृदादीनाम् । सा च । समुदायशक्तिश्च । मानान्तरसिद्धेति । लाघवरूपमानेनेत्यर्थः । तदुक्तमन्यत्र बहूनां वृ-

त्तिधर्माणां वचनैरेव साधने। स्यान्महद्गौरवन्तस्मादेकार्थीभाव आश्रित इति। तस्माद्व्यचर्यादिति। पदविधिसहचरितोऽपि विधिः पदविधिः। प्रातिपदिकप्रकृतिकक्विपोऽपि कर्तुः क्यङिति सूत्रे उपसंख्यानात्तत्वम्। एवं णिचोऽपि धातुप्रकृतिकस्य मुण्डमिश्रेत्यतोऽनुवृत्त्या। अत एव। पूर्वभागसम्बलितोत्तरभागाभिधायकत्वरूपत्वादेव। येन सम्बन्धेन पूर्वभागार्थसम्बलनमुत्तरपदार्थे स सम्बन्धः प्रवृत्तिनिमित्तमत एव कृत्तद्धितसमासेभ्यः सम्बन्धाभिधानम्भावप्रत्ययेनान्यत्र रूढ्यभिन्नरूपाव्यभिचरितसम्बन्धेभ्य इति सङ्गच्छते। अन्यत्रेत्यनेन जहत्स्वार्था वृत्तिः सूचिता। ननु कृतः प्रत्ययत्वात्प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तपरत्ववत्तद्धितपदस्यापि तदन्तपरत्वे बहुजाद्यसंग्रह इत्यत आह। तद्घटितेति। तद्धितशब्दान्मत्वर्थीयोऽर्श आद्यच् कर्त्तव्य इति भावः। एकार्थीभाव आवश्यक इति। अत्र श्रूयमाणस्यानेकार्थकत्वं यः शिष्यत इतिन्यायेन सुप्रसिद्धमेव। एकपदार्थस्यान्यपदार्थसम्बन्धस्य चार्थमादाय द्वन्द्वस्थल इवैकपदार्थनिष्ठविषयतानिरूपितस्वार्थविषयतानिरूपितान्यपदार्थनिष्ठविषयताशालिबोधजनकत्वादुपपादनीयः। इत्यभिमान इति। पञ्च वृत्तय इति वदत इति शेषः। अभिमानोक्तिवीजन्दर्शयति। वस्तुत इति। भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वादिति। इह हि शब्दस्य स्वाभाविकी वा अनेकार्थता स्याद्वाचनिकी वा। तद्यदि तावत् स्वाभाविकी अशिष्य एकशेष इतिग्रन्थेनोक्तत्वादित्यर्थः। अत एव। एकशेषस्य वृत्तित्वाभावादेव। क्यजादेरिति। सुबन्तादेषां विधानेन पदविधित्वं स्पष्टम्। सन्यकार्थीभावमुपपादयति। सनि स्वभावत इति। सः। एकार्थीभावः। क्रियात्वादिति। नित्यसाकाङ्क्षत्वे हेतुकथनमेतत्। मुण्डशब्दात्करणेऽर्थे प्रत्ययो विधीयते न हि मुण्डपदार्थस्य माणवकस्य करणसम्भव इति विधानसामर्थ्याद्धर्मवचनात्प्रत्ययः। एवञ्च मुण्डि इति णिजन्तस्य मुण्डनरूपक्रियानुकूलव्यापारवचनतया माणवकस्य मुण्डनरूपफलाश्रयत्वाद्भवति कर्मत्वमिति मुण्डयति माणवकमितिप्रयोगोपपत्तिः। यद्यप्यत्र मुण्डनात्मिका क्रिया कर्मभूता णिजन्तार्थेऽन्तर्भूता तथापि माणवकादिकर्मणोऽनन्तर्भावात्सकर्मकत्वम्। एवमेव। माणवकम्मुण्डयतीतिवदेव। अत्र हि व्याकरणमष्टाध्यायीरूपं वस्तु तच्च सूत्रेण क्रियाश्रयः। सूत्रणं हि विजातीयरचनारूपम्पौर्वापर्येणोच्चारणात्मकमिति यावत्तदा-

अयत्वेमस्तीह व्याकरणस्येति भावः। ननु यदि व्याकरणं सूत्रशब्दार्थोऽभिप्रेते तदा व्याकरणशब्दादत्र षष्ठी स्यादिति कस्य चिच्छङ्कान्निराकरोति । षष्ठी तु नेति। अयं भावः । अत्र कारकषष्ठ्यापाद्यते उत शेषलक्षणा । नाद्या इत्याह। सूत्रेणेति। शेषे षष्ठीत्यपि न । कारकत्वस्य कर्मत्वस्य च व्याकरणे सत्त्वेन शेषत्वाभावादिति। एषामिति। मुण्डादीनामित्यर्थः। वृत्तिविषयमेवेति। णिजन्तघटकतायामेवेत्यर्थः। यथा क्रियावचनान्मुण्डशब्दाण्णिज् भवति तथा सुबन्तात्तस्मात्क्यजपि स्यादित्याशङ्कायामाह। मौण्ड्यार्थकादिति। अनभिधानादिति। सुप आत्मन इतिसूत्रभाष्ये क्यजन्तस्य कानि साधनानीति प्रश्ने भावः कर्त्ता च। अथ कर्म। नास्ति कर्म । ननु चायमिषिः सकर्मकः। यस्यार्थे क्यज्विधीयते। अभिहितन्तत्कर्मान्तर्भूतं धात्वर्थः सम्पन्नः न चेदानीमन्यत्कर्मास्ति येन सकर्मकः स्यात्। कथन्तर्ह्ययं सकर्मको भवति अपुत्रम्पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति माणवकम्। अस्त्यत्र विशेषः द्वे ह्यत्र कर्मणी उपमानकर्मोपमेयकर्म च। उपमानकर्मान्तर्भूतमुपमेयेन कर्मणा सकर्मको भवति। अयन्तर्हि कथं सकर्मको भवति। मुण्डयति माणवकमिति । अत्रापि द्वे कर्मणी सामान्यकर्म विशेषकच सामान्यं कर्मान्तर्भूतं विशेषकर्मणा सकर्मको भवति इत्युक्तम् ततः सापेक्षत्वे नासामर्थ्याण्णिच् स्यादित्याशङ्क्य नात्रोभौ करोतियुक्तौ मुण्डो माणवकश्च न हि माणवकत्वं क्रियते। एवञ्चैकस्यान्तर्भावेऽप्यपरस्य माणवकस्यान्तर्भावाद्भवति तेन कर्मणा सकर्मकत्वम्। ततः शङ्कितं भाष्यकृता कामन्त्व्यनेनैव हेतुना क्यजपि कर्त्तव्यः। माणवकं मुण्डमिच्छतीति । न कर्त्तव्यः उभावत्रेषि युक्तौ मुण्डो माणवकश्च। कथं तर्ह्यसौ मौण्ड्यमात्रेण संतोषङ्करोति। माणवकस्यम्मौण्ड्यमिच्छति। माणवकस्य मौण्ड्यकरणेन संस्कार्यत्वादेकस्मात्प्रत्ययोत्पत्तिः सापेक्षत्वान्न भवतीति कैयटः। एवमेव सापेक्षत्वाण्णिजपि न स्यादित्याशङ्क्य तत्करोतीति सिद्धे णिचि पुनर्मुण्डमिश्रेतिसूत्रेण णिज्विधानं सापेक्षेभ्योऽपि णिजर्थमिति समाहितम्। ततः पक्षान्तरेण भाष्ये उक्तमथ वोक्तमेतत् । नात्र व्यापारोऽनुगन्तव्यः गमकत्वादिह वृत्तिर्भविष्यति मुण्डयति माणवकमिति अत्र कैयटः व्यापारो नाश्रयणीयः प्रयत्नमन्तरेणापीष्टस्य सिद्धत्वादित्यर्थः।क्यच्तु गमकत्वान्न भवति। एतेन प्रघट्टकेन खल्ववृत्तौ मु-

रथशब्दो भावप्रधान इति गमकत्वात्तत्र वृत्तिर्भवति क्यजन्तवृत्तौ तु धर्मिपर एवातस्तत्र नेच्छाक्यच् सामर्थ्यादित्युक्तं भवति। यदि क्यज्विषयेऽपि धर्मपरः स्यात्तदा तत्रापि गमकत्वमस्तीति क्यच् स्यादितिधर्मवचनात् क्यचोऽनभिधानं ध्वनितम्। वृत्त्यर्थबोधकमिति। वृत्तिवाक्यं याद्दशविशेष्यविशेषणभावापन्नार्थ-बोधकं ताद्दशविशेष्यविशेषणभावापन्न एव वाक्यार्थबोधो भवतीत्यर्थः। तदुपपा-दयति। आख्यातमिति। अष्टमायमिति। तुल्यो यत्र वृत्तिवाक्यजन्यशाब्दबोधयोर्वि-शेषणविशेष्यभावस्तत्र वृत्तिर्भवतीति अष्टमित्यर्थः। तत्र प्रथमे रथं वहति रथ्य इ-त्यत्रेव रथस्य वोढा इत्यर्थे तस्येदमिति प्रत्ययो भविष्यतीति वार्त्तिककृतोक्तम्। ततः शब्दभेदादविधानम् शब्दभेदादविधिः संभवति । अन्यो हि शब्दो रथं वहति अन्यो हि शब्दो रथस्य वोढेति। तस्येदमिति षष्ठ्यन्ताद्विधीयमानो द्वि-तीयान्तादेतत्सूत्राभावे न स्यादिति भावः । षष्ठीवाच्यकर्मत्वापेक्षया द्वि-तीयावाच्यकर्मत्वं विलक्षणमित्यभिमानः। एतेन समानार्थत्वं यत्र तत्र वृ-त्त्या भवितव्यमिति सूचितम्। शब्दभेदादविधानमिति चेदर्थाश्रयत्वात्प्रत्यय-विधानस्यार्थसामान्यात्सिद्धम्। शब्दभेदादभिधानमिति चेदर्थाश्रयः प्रत्ययवि-धिः स एवार्थो रथं वहति। स एवार्थो रथस्य वोढेति। तत्रार्थसामान्यात्सि-द्धमित्युक्तम्। अर्थसामान्यादर्थैक्यात्। वहतीत्यस्य क्रियाप्रधानत्वेऽपि वि-शेष्यविशेषणभावव्यत्यासेन कर्तृरूपार्थस्यैव तद्धितार्थत्वेन विवक्षितत्वादिति भावः। कर्मत्वयोर्भेदे मानाभावः। अत एवोक्तं स एवार्थ इति। तद्धितार्थोप-दर्शकवाक्यस्थतिङन्तस्य यः कृदन्तेऽर्थः प्रधानीभूतः स एवेत्यर्थः। एकत्वमेव दर्शयति। आख्यातमिति। अत्र तद्धितार्थस्येत्युपलक्षणम् । कृदर्थोपदर्शकवि-ग्रहवाक्यस्थतिङन्तेष्वेवमेव तुल्यन्यायात्। अत एव तत्रापि न वृत्तिविग्रहवा-क्ययोः समानार्थत्वभङ्गः। एवञ्च बहुव्रीह्यर्थप्रदर्शकविग्रहवाक्यादपि चित्रगो सम्बन्धीत्येव बोधः। यदुक्तं वार्त्तिककृता एकतिङ् वाक्यमिति तत्प्रकृते न विवक्षितमित्याशयेन वाक्यस्वरूपमाह। तत्तत्समासेति। संज्ञायामिति यत्र स-मासः तद्विषये विशेषमाह। संज्ञाविषयेति। एतावान् विशेषः। विग्रहवा-क्यार्थघटकेन पदार्थैकदेशत्वव्यवहारो वृत्तौ तु समर्थपरिभाषाबलादेकार्थी-भावसत्त्वात्पदार्थैकदेशव्यवहार इति। एवञ्च। पूर्वोक्तव्यवस्थासिद्धौ च। प्रा-

चीनरीत्या आह । अत एवेति । उभयपदार्थप्रधानत्वादेव । तदभावः । सर्वनामत्वाभावः । के चित् । प्राचीनानुयायिनः । अन्ये । मुख्याः । अनेकपदस्यैकभिन्नार्थकत्वे द्वन्द्वबहुव्रीह्योरेवेति नियमानुपपत्तिः समाससामान्यस्य तथात्वादत आह । चरादीत्यर्थ इति । आवश्यकी चेदिति । अबुधबोधनायेत्यादिः । सर्वेत्र । वाक्यचतुष्टये । सुप् तिङ्घटितत्वमिति । अत्र सुप्तिङ्पदं तदन्तपरम् । तद्घटितत्वम् । तदविषयकप्रतीत्यविषयत्वम् । यद्वेति । यद्योभयोपादानस्य सार्थकत्वम्भवेत्तथा कल्पनोचिता इत्येतदभिसंधायेत्यमभिहितम् । अभिधानलक्षणाः । अभिधानं लक्षणन्नियामकं येषामित्यर्थः । अभिधानपदार्थन्निर्वक्ति । अभिधानञ्चेति । ततः । तेभ्यः । सूत्रे भाष्य इति । तत्र हि स्याद्ग्रहणङ्किमर्थम् । इदमाभूत । प्रासादो देवदत्तस्य । प्राकारो नगरस्येति । अक्रियमाणे स्याद्ग्रहणे निश्चितस्वस्वामिभावात्मकसम्बन्धप्रतिपादनाय यत्र प्रयोगस्तत्रापि स्यादिति भावः । अथ क्रियमाणेऽपि स्याद्ग्रहणे इह कस्मान्न भवति । प्रासादो देवदत्तस्य स्यात्प्राकारो नगरस्य स्यादिति । यदा देवदत्तनामकः कश्चिदाढ्यः प्रासादम्महान्तन्दृष्ट्वा प्रासादस्वामित्वेन संभाव्यते तत्रापि स्यादिति भावः । एवम्प्राकारस्य महत्त्वे नगरसम्बन्धित्वसंभावनेति द्रष्टव्यम् । इतिकरणः क्रियते ततश्चेद्विवक्षा भवति । विवक्षा च द्वयी अस्त्येव । प्रायोक्त्री लौकिकी च प्रायोक्त्री विवक्षा । प्रयोक्ता हि मृद्व्या स्निग्धया श्लक्ष्णया जिह्वया मृदून् स्निग्धान् । श्लक्ष्णान् शब्दान् प्रयुङ्क्ते । मृदूनिति । अपभ्रंशानित्यर्थः । एवमुत्तरोऽपि प्रकारो गाने प्रसिद्धः । एवञ्च प्रायोक्त्री विवक्षाऽव्यावर्त्तकत्वान्न शब्दसंस्कारप्रयोजिकेति भावः । लौकिकी विवक्षा । यत्र प्रायस्य सम्प्रत्ययः । प्रायस्य । समग्रकल्पस्य । समग्रः कल्पो निश्चयो यस्येत्यर्थः । समग्रत्वं याथार्थ्यम् । शास्त्राधीनत्वमिति फलितम् । एवञ्च पृषोदरादीति सूत्रे ये शिष्टा उक्ताः ऋषयस्ते ग्राह्याः । तदाह भाष्ये प्राय इति लोको व्यपदिश्यते । न च प्रासादो देवदत्तस्य स्यात्प्राकारो नगरस्य स्यादित्यत्रोत्पद्यमानेन प्रत्ययेन प्रायस्य सम्प्रत्ययः स्यात् । यद्येवन्नार्थः स्याद्ग्रहणेन । न हि प्रासादो देवदत्तस्य प्राकारो नगरस्येत्यत्रोत्पद्यमानेन प्रत्ययेन प्रायस्य सम्प्रत्ययः स्यादित्युक्तम् । एतेन शिष्टानां येभ्यः कृत्तद्धितसमासेभ्योऽर्थबोधो भवति तेषामेव साधुत्वन्नान्येषामिति सूचितम् ॥

॥ इति सर्वसमासस्य शेषः ॥

लुप्तविभक्तिकः । लुप्तप्रथमान्तः । अनधीयानेऽपि तद्वंश्ये व्यवहारोपपत्तये आह । अध्येतृत्वयोग्यतेति । क्रियायोगाभावादाह । उपसर्गग्रहणञ्चेति । एवं च । प्रादिघटकस्यैव ग्रहणसिद्धौ च । इत्याहुरिति । तत्सूत्रविषय एवास्योदाहरणात् । प्राचीनोक्तरीत्या व्याख्याय सिद्धान्तमाह । भाष्य इति । कश्चित् । भाष्यतत्त्ववित् । इतरेतरयोगद्वन्द्व एवोदाहरणदानबीजमाह । समाहार इति । अव्ययीभाव इति । न चायं बहुव्रीहिसमास एवास्तु । आद्यास्त्रयो बहुव्रीहयः । ततः परे एकादश द्वन्द्वाः । ततोऽव्ययीभाव इति भाष्य विरोधात् । तत्पुरुष एवेतीति । ततस्तत्पुरुषः । निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसमितिभाष्यात् । षष्ठीसमास एवेदमिति । ततः षष्ठीसमास इतिभाष्यात् । अव्ययीभाव एवेदमिति । अव्ययीभाव इत्युक्त्वा शुनः समीपमुपशुनमितिभाष्योक्तेः । एतच्चेति । प्रसंसाया आशीर्विषयत्वद्योतकत्वञ्च । वृत्तिरिति । वृत्तिप्रामाण्यादेवास्य लुङन्तस्य यत्र प्रयोगस्तत्र साधुत्वम्भाष्यन्त्वत्रोदासीनम् । सप्तमीशब्दः प्रत्ययपरो न हि तत्र प्रतिशब्दस्य वृत्तिरत आह । सप्तम्यर्थवृत्तेरिति । ननु यद्यावृत्तिक्रियाजन्मगणने सुचप्रद द्विगुणेति व्याख्यानं विरुद्धमत आह । द्विगुणेति त्विति ! किमः क्षेप इतिसूत्रोदाहरणविषये कर्मधारयः । नञस्तत्पुरुषादितिसूत्रे नञ्पदन्नञ्पूर्वपदके लाक्षणिकमित्याशयेनाह । नञ्पूर्वपदकादिति । पथः संख्येति । एवञ्चापथन्नपुंसकमिति न कार्यमिति भावः । स्वीकुर्वतामिति । वस्तुतस्तत्तदर्थबोधकपदघटकतया गृहीतेन तत्तदर्थकाव्ययेन नाव्ययीभाव इति प्रागुक्तत्वादिदमसङ्गतमतस्तत्पुरुष एव ॥

॥ इति साधारणाः समासान्ताः ॥

रूढत्वे मानमाह । पद इत्येवेति । अनभिधानादिति । करणे चेतिसूत्रेणासत्त्ववचनेभ्यः पञ्चम्या विधानेन प्रतिपदोक्तपरिभाषया तत्सूत्रविहितैकवचनान्त एव समासप्राप्ते द्विवचनस्य तेभ्योऽविधानादित्यर्थः । पुंसा हेतुनेति । अनुज इति व्यवहारेऽग्रजस्य पुंसो हेतुत्वेनानुजत्वे पुंसो हेतुत्वन्द्रष्टव्यम् । स्वरितत्वबलादिति । पूरणशब्दे स्वरितत्वबलादित्यर्थः । तदधिकारेति । पूरणाधिकारेत्यर्थः । प्रत्ययासम्भवेनेति । सङ्ख्याशब्दादेव तस्य विधानादिति भावः । इह । मूले । आत्मनश्च । आत्मनश्च तृतीयाया अलुक्सूत्रात् । पूरण इति वक्त-

व्यम्। एवं व्याख्याय वैयाकरणाख्यायामिति सूत्रे आत्मन इत्येवेति व्याख्यातन्ते नात्मन इतिसूत्रमिवेत्याशयः प्रतीयते स न युक्त इत्याशयेनाह। यथाश्रुतंति। आत्मनश्च पूरण इतिवार्त्तिकम्। वारद्वयमस्योपादानात्। पूरण इत्येतावन्मात्रस्य वार्त्तिकत्वे आत्मनश्चेत्यस्य पुनरुपादानं व्यर्थमेव स्यात्। नन्वेवमात्मन इत्यस्य वैयाकरणाख्यायामित्यत्र सम्बन्धो न स्यादत आह। वैयाकरणेत्यादि। वार्त्तिकस्थस्यैवेति। वार्त्तिकस्य सूत्रशेषत्वादिति भावः। वार्त्तिकस्थपदस्यानुवृत्तिमभिप्रेत्याह। यद्वेति। एकं सूत्रमिति। वैयाकरणाख्यायाश्चतुर्थ्याः परस्य चेत्येकं सूत्रङ्कर्त्तव्यमित्यर्थः। तत्र चकारेण प्रकृतिसमुच्चायकेनात्मन इत्यस्य सम्बन्धो भविष्यति। परप्रतिद्वन्द्वितया। वैयाकरणाख्यायां यः परशब्दस्तत्प्रतिद्वन्द्वितया। यथापरशब्दस्य वैयाकरणीया आख्या परस्मैपदमिति तत्सम्पादकत्वन्तथा तादृशी या आख्या आत्मनेपदमिति तत्सम्पादकत्वमात्मन्शब्दस्येत्येककार्यसम्पादकत्वेन प्रतिद्वन्द्वित्वम्पाण्डितयोरिवेति भावः। आत्मनश्चेतिसूत्रे तृतीयापदमनुवर्त्तते। सा च तृतीया प्रथमार्थे द्रष्टव्या अन्यार्थे च। अन्यार्थे चैषा तृतीया द्रष्टव्या आत्मा पञ्चमोऽस्य आत्मना पञ्चम इतिभाष्यात्। यद्यप्यनुदात्तङित आत्मनेपदम्। शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदमितिनिपातनादेवानयोः सिद्धिस्तथापि व्याकरणान्तरीया या आख्या आत्मनेभाषपरस्मैभाष इति तत्सङ्ग्रहार्थमिदं सूत्रं भाष्ये तथैवोदाहरणात्। उचितमिति। चतुर्थीतियोगविभागस्य भाष्येऽदर्शनात्। उणादिप्रत्ययान्तानां व्युत्पन्नत्वाभिप्रायेणाह। स्थिरशब्द इति। अवादितः। अवादेशात्प्राक्। अलुग्विधेरिति। हृद्युभ्याञ्चेतिसूत्रमपि संज्ञायाम्प्रवर्त्तते। न चैवं हलदन्तादित्येव सिद्धेऽस्य वैयर्थ्यमिति शङ्क्यम्। हृदयं स्पृशतीत्यर्थे द्वितीयाया एव प्राप्त्या सप्तम्यर्थं सप्तम्यनुवादस्यावश्यकत्वात्। तथा चालुगर्थसप्तम्या उद्देश्यत्वं वक्तव्यमित्यनुवादसामर्थ्यात्सप्तमीति भावः। वस्तुतस्तु हृद्युभ्यामितिसूत्रे संज्ञायामिति न सम्बध्यते सूत्रस्यालुक्प्रकरणे पाठसामर्थ्यादित्याशयेनाह। अमूर्द्धेति। संज्ञायामित्यनुवृत्तेरिति। मण्डूकप्लुत्याऽत्र संज्ञायामित्यनुवर्त्तत इति भावः। कारनाम्नि। अत्र सूत्रे नियमत्रयम् वृत्त्यनुसारिणोक्तन्तदाह। कारनाम्न्येवेतीति। कर एव कारः स्वार्थिकोऽत्राण्। तृतीयनियमाभावेऽप्यतिप्रसङ्गं वारयति। अभ्यर्हितपश्चादेरिति।

तदादिविधिनैव सिद्धे हलादावित्यत्रादिग्रहणमदृष्टार्थमित्याह । हलादाविश्वा-
दीति । कैयटानुसारेणेति । तेन हि प्राचामिवेति नियमादुदीचां कारेऽलुङ्विक-
ल्पं त इत्युक्तम् । भाष्ये त्विति । स्थितमित्यत्रान्वयः । तदेव भाष्यमाह । कार-
नाम्नीति । वावचनार्थमिति । इदं प्राचामित्युपादानेनोदीचामित्यर्थकल्पनया
फलितार्थकथनम् । अन्यत्र । चक्रबन्ध इत्यत्र । चक्रं बन्धोऽस्येतिव्यधिकरणप-
दोऽत्र बहुव्रीहिः । अनुवृत्तिरिति । तत्पुरुषेतिसूत्र इत्यादिः । अत एव । हलद-
न्तादित्यस्याननुवर्त्तनादेव । स्वरूपग्रहणमिति । तनशब्दसाहचर्यात् । प्रकृत्य-
र्थे प्रकर्षेति । सप्तमीप्रकृत्यर्थस्य प्रकर्षविवक्षयेत्यर्थः । सूत्रे इति । घकालेतिसूत्र
इत्यर्थः । अननुवृत्तिरित्यत्रान्वयः । अतिप्रसङ्ग इति । परिनिष्ठितविभक्त्या स-
मासे घटीकाले स्थितिरस्येत्यत्रातिप्रसङ्ग इत्यर्थः । शुक्तः पाठ इति । आधुनिक-
भाष्यपुस्तके क्व चिन्मतिष्विति पाठस्याप्सुमतिरित्युदाहरणस्य च दर्शनात् ।
प्राचीने तु नैवंविधः पाठः । वस्तुतस्त्वपो योनीति नापूर्वं वचनङ्किन्तर्हि बहु-
लग्रहणं तत्पुरुषे कृतीतिसूत्रे कृतन्तद्धलादयमर्थो लभ्यते । क्व चित्प्रवृत्तिः क्व
चिदप्रवृत्तिः क्व चिद्विभाषा क्व चिदन्यदेव । विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतु-
र्विधम्बाहुलकं वदन्ति इत्यभियुक्तोक्तेः । न केवलमभियुक्तोक्तिरेवात्र प्रमाणङ्कि-
न्तु भाष्यकारोक्तिरप्यत्र मानम् । तथाहि । तत्पुरुषे कृतीतिसूत्रभाष्ये बहुलम-
कर्मधारये । बहुलमकर्मधारय इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । परमे कारके प-
रमकारके इति । तत्तर्हि वक्तव्यन्न वक्तव्यम् । बहुलवचनान्न भविष्यति । अथ
किमर्थं लुगलुगनुक्रमणं क्रियते न तत्पुरुषे कृति बहुलमित्येव सिद्धम् । लुगलु-
गनुक्रमणम्बहुलवचनस्याकृत्स्नत्वात् । लुगलुमनुक्रमणं क्रियते अकृत्स्नम्बहुलव-
चनमिति । अकृत्स्नम् । अकृत्स्नकारि । न हि बहुलग्रहणमात्राल्लुगलुकोः क्व
चित्प्रवृत्तिरिति विषयविभागः परिज्ञातुं शक्यः । एवञ्च मन्दबुद्धीनामनुग्रहाय
लुगलुगनुक्रमणमिति भावः । तत इतरेणापूर्णत्वमकृत्स्नत्वमित्यभिप्रायेण श-
ङ्कितम् । यद्यकृत्स्नं बहुलवचनं यदनेन कृतमकृतन्तत् । एवं शङ्कायामेवं तर्हि
न ब्रूमोऽकृत्स्नमिति कृत्स्नञ्च कारकं च साधकञ्च निवर्त्तकञ्च यदनेन कृतं
सुकृतन्तत् । कृत्स्नम् । परिपूर्णम् व्यापकमित्यर्थः । कृत्स्नशब्दस्यावयवका-
र्त्स्न्येऽपि वृत्ते स्तादृशत्वशङ्कानिवारणायाह । कारकमिति । कृत्स्नकार्यकारि इ-

त्यर्थः । ननु कारकमपि प्रारब्धस्यान्तागमनात्प्रतिबन्धकसद्भावादकृत्स्नं स्यादत आह । साधकं चेति । साधकमपि कदा चिदसामर्थ्यादकृत्स्नं स्यादत उक्तं निर्वर्तकञ्चेति । सर्वदा सर्वं कार्यन्निष्पादयतीत्यर्थः । एतेन क्व चित्प्रवृत्तिः क्व चिदप्रवृत्तिः क्व चिद्विभाषेत्येतावदुक्तम् । तत उक्तमुदाहरणभूयस्त्वादिति । भूयांस्युदाहरणानि प्रपञ्चेन ज्ञाप्यन्त इत्यर्थः । ते वै खल्वपि विधयः सुपरिगृहीता भवन्ति येषां लक्षणम्प्रपञ्चश्च । केवलं लक्षणङ्केवलः प्रपञ्चो वा न तथा कारकं भवति । अवश्यं खल्वप्यस्माभिरिदं वक्तव्यं बहुलमन्यतरस्यामुभयथा एकेषामिति । सर्ववेदपारिषदं हीदं शास्त्रं तत्र नैकः पन्थाः शक्य आस्थातुमित्युक्तम् । सर्ववेदपारिषदं सर्ववेदसाधारणन्न प्रातिशाख्यवत्तत्तच्छाखामात्रसम्बन्धि । लौकिकानाञ्च शब्दानामनेन व्युत्पादनादिदं ततोऽप्यधिकम् । अत्र सर्ववेदशब्दस्य पारिषदशब्देनावयवद्वारकसम्बन्धे षष्ठ्यन्तस्य समासः । पारिषच्छब्दश्च वेदाध्येतृसङ्घभवपरः । नैकः पन्था इत्यनेन क्व चिदन्यदेवेत्यपि सूचितमिति । अतिप्रसङ्गव्याजेनेति । पञ्चम्याः स्तोकादिभ्य इतिसूत्रस्यातिप्रसङ्गनिवारणायालुगुत्तरपद इतिसूत्रे वार्त्तिकमुक्ततोक्तमेकवच्च । एकवच्चालुग्भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । स्तोकाभ्यां मुक्तः स्तोकेभ्यो मुक्त इति विगृह्य स्तोकान्मुक्त इति यथा स्यात् । एकवद्भावश्चानर्थकः । द्विबह्वोरलुक्समान्न भवति । द्विबहुष्वसमासः । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । उक्तं वा । किमुक्तमनभिधानादिति । तच्चावश्यमनभिधानमाश्रयितव्यम् । एकवद्वचने हि गोषु चरेऽतिप्रसङ्गः । एकवद्वचने हि गोषु चरेऽतिप्रसङ्गः स्यात् । गोषुचरः । वर्षाभ्यश्च जे । वर्षाभ्यश्च जेऽतिप्रसङ्गो भवति । वर्षासुजः । अपो योनियन्मतुषु च । अपो यो नियन्मतुषु चोपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । अप्सुजः । अप्सुयोनिः । अप्सव्यः । अप्सुमतिः । अप्सुचरः । एष्वतिप्रसङ्गव्याजेनास्यापो योनीत्यस्योपन्यासात् । स्तोकाभ्यां मुक्त इत्यत्रातिप्रसङ्गस्तु द्विवचनबहुवचनयोरुत्पत्तिमभ्युपेत्य । यदि तु पूर्वोक्तरीत्या तदनुत्पत्तिरेव कल्प्यते तदा नायमतिप्रसङ्गः । अत्र व्याजेनेति यत्तत्स्पष्टयति । न ह्यप्सुमन्तावविति । तस्य । एकवद्भावस्य । तस्य । अप्सुमच्छब्दस्य । लुकोऽप्राप्तेरिति । अनुकरणत्वेन सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्यस्याप्राप्तेरित्यर्थः । अत एव । अनन्तरस्येतिन्यायसञ्चारादेव ।

देवानामितीति। यद्यपि भाष्ये मूर्खपदन्न दृश्यते तथापि तत्रैव बहुशः प्रयोगस्य दर्शनादेवमुक्तम्। इदञ्च वचनं मनोरमायां मूर्खा हि देवानाम्प्रीतिञ्जनयन्ति देवपशुत्वादिति यद्यपि व्याख्यातम्। तथाप्यन्यादृशमप्यस्य व्याख्यानं सम्भवतीति तदभिप्रायेणाह। मूर्खाणामिति। स्पष्टञ्चेदमिति। आनङ् ऋतो द्वन्द्व इतिसूत्रघटको ऋत इतिशब्दो द्वन्द्व इत्यस्य विशेषणमिति पक्षे ननु चोक्तम्। ऋकारान्तानान्द्वन्द्वे पुत्र उपसङ्ख्यानमिति। नैषदोषः। पुत्रग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्त्तते। क्व प्रकृतम्। पुत्रेऽन्यतरस्यामिति। यदि तदनुवर्त्तते विभाषा स्वसृपत्योः पुत्रे चेति पुत्रेऽपि विभाषा प्राप्नोति। नैष दोषः। सम्बन्धमनुवर्त्तिष्यते। षष्ठ्या आक्रोशे। पुत्रेऽन्यतरस्याम्। षष्ठ्या आक्रोशे। आनङ् ऋतो द्वन्द्वे पुत्रग्रहणमनुवर्त्तते। षष्ठ्या आक्रोश इतिनिवृत्तमिति। ननु पितुः पुत्र इत्यपुष्टार्थम्। यो हि पुत्रः स पितुरेव भवतीत्यत आह। प्रख्यातापितुरिति। विशेषणसामर्थ्यात्पितृशब्दोऽत्र प्रख्यातपितरि लाक्षणिक इति भावः। विद्यायोनीति। विद्यासम्बन्धयोनिसम्बन्धवाचकयोरन्यतरस्य यत्र पूर्वपदत्वमुत्तरपदत्वञ्च तत्रैवास्य प्रवृत्तिरित्यर्थः। रेफान्तानुकरणम्। यदि सान्तस्यानुकरणङ् क्रियते तदा मातुःष्वसेत्यत्र विसर्गपक्षे न स्यात्। विसर्गान्तस्यापि नानुकरणम्। तथा सति वा शरीतिसूत्रनिष्पन्नविसर्गस्यैव ग्रहणमिति संभावना स्यात्। पितुर्भ्यामितिरूपासिद्धिश्चेति भावः। ननु रेफान्तानुकरणे विसर्गपक्षे कथमत आह। विसर्गादाविति।

इत्यलुक्समासः।

घादीनाम्प्रत्ययत्वात्तदन्तविधिशङ्कावारणायाह। लेखग्रहण इति। हृदयस्य हृल्लेखेत्यत्र यण्लेखग्रहणन्नेत्यर्थः। यदि प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं स्यात्तदाऽण्ग्रहणेनैव सिद्धे लेखग्रहणं न कुर्यात्। न च घञन्तलेखेत्यस्य प्रयोगघटकत्वं यत्र तत्राप्यादेशार्थं लेखग्रहणमस्त्विति वाच्यम्। लेखग्रहणस्योक्तार्थज्ञापकत्ववर्णनपरभाष्यप्रामाण्येन घञन्तलेखशब्दोत्तरपदकहृदादेशकपूर्वपदस्य प्रयोगस्यानभिधानात्। ज्ञापनादिति। भाष्यकृतेति शेषः। नपदान्तसूत्रस्थभाष्यादिति। तत्र हि लुकि किमुदाहरणम्। बिम्बम्। बदरम्। नैतदस्ति पुंवद्भावेन सिद्धम्।

इदं तर्हि आमलकम् । अत्र हि वृद्धसंज्ञासत्त्वाद्भत्वं भवति नास्तीति एवञ्च-स्याप्राप्तिरिति कैयटेनोक्तम् । अत्र पुंवद्भावेन सिद्धमित्युपादानाद्भाषितपुं-स्कत्वं स्पष्टतयैव लभ्यत इति । तेन। विहितेतिव्याख्यानेन । नित्यं ह्रस्व इति । वरूपेति नित्यं ह्रस्व इत्यर्थः । अस्वन्तात्स्त्रीप्रत्ययविधानेन नद्या उगितोऽवि-धानादिति भावः । असिद्धत्वेन । बहिरङ्गपरिभाषयाऽसिद्धत्वेन । निर्मूलत्वे हेतुमाह । न हीति । ननु यदि नपुंसकत्वबाधस्तदा ग्रामिनीतरेतिभाष्यप्रयोग-स्य कथमुपपत्तिरत आह । ग्रामिनीतरेतीति । एवञ्च । तदंशे तदन्तविध्यभाव-सिद्धौ च । ह्रच्छब्दस्य स्वतन्त्रस्य सत्त्वेप्यादेशविधानस्य प्रयोजनमाह । हृच्छ-ब्देनेति । प्रपञ्चं स्पष्टयति । प्रयोगद्वयेति । अयम् । पूर्वसूत्रविहितः पदित्यादे-शः । निपातनादिति । एवञ्चाजिशब्दस्येकत्वलत्वेनान्तोदात्त्वेन पदाजिरित्यत्र व्युत्पत्तिपक्षे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेऽपि सति शिष्टस्य पदशब्दसम्बन्धिन उदात्त-त्वस्य बलवत्त्वात्स्वरितो वेति पाक्षिकं स्वरितत्वं स्पष्टम् । व्याख्यानादिति । पूर्वस्मिन् पादस्य पदाज्यातीतिसूत्रे आज्यादिषु प्राण्यङ्गस्यैव सुप्रसिद्धत्वेना-र्थाधिकारानुरोधाप्रकृते पद्यत्यतदर्थे इत्यत्रापि प्राण्यवयवस्यैव ग्रहणमित्ये-तन्मूलकव्याख्यानादित्यर्थः । तेन द्वाभ्याम्पादाभ्यां क्रीतमित्यर्थे पणपादमाषे-ति यति पदादेशो नेति भावः । अनार्षमिति । प्रकृतवार्त्तिकेन सिद्धः । चतु-र्थांशवाचीति । प्राण्यवयवस्यासम्भवात् । ननु यदि संज्ञायामेवोदादेशस्तर्हि यौगिकस्य प्रसन्नोदं सर इत्यस्य का गतिरत आह । प्रसन्न इति । पूर्वविप्रतिषे-धेनेति । यदा पूरयितव्यस्य उदपानमितिसंज्ञा तदा पूर्वविप्रतिषेधेनोदकस्योद इत्येव प्रवर्त्तते । न वेतिविभाषेतिसूत्रभाष्ये एकहलादावितिसूत्रस्याप्राप्तवि-भाषात्वस्वीकारादिति भावः । प्राचीनरीत्या सूत्रं व्याचष्टे । एकशब्द इति । व्यवच्छिद्यत इति । एकशब्दार्थघटकनञेति शेषः । भाष्यानुसारेणाह । प्रसिद्ध-त्वादिति । निषेध इति । वार्त्तिकेनेत्यादिः । एकतद्धित । अत्रैक इति लुप्तष-ष्ठ्यन्तम् । सूत्रारम्भस्य प्रयोजनमाह । एकशब्दान्यस्येति । संज्ञाछन्दसोरित्य-स्यानुवृत्तावपि त्वन्ता संज्ञा न प्रसिद्धेत्यत आह । संज्ञाया इति । अनुबन्धेनेति। अनुबन्धानुच्चारणे यस्य ङकारानुच्चारणे ष्यञः षकारानुच्चारणे ज्याङोग्रहणं स्यादिति बोध्यम् । हल इतिसूत्रेणान्यथा सिद्धिम्परिहरति । हल इत्यनेनेति ।

अत एव। प्रत्यासत्त्याश्रयणादेव। शार्ङ्गरवादिसूत्रभाष्यपरिगणितव्यवस्थितवि-
भाषास्वस्यापाठात्स्वयं समाधानमाह। परे त्विति। ग्रामणि कुलमिति। ग्रा-
मण्यः कुलमित्यर्थः। दीर्घत्वमेवेति। सकृद्गतिन्यायादिति शेषः। कबभावपक्ष
एवेति। त्रयाणान्निमित्तत्वेनाश्रयणादेवेति शेषः। ननु मातुर्मातजितिवचन-
निष्पन्नसम्बुद्धिपरकमातजादेशानुवादेनैव सिद्धे निपातनाश्रयणमफलमत आ-
ह। अयमिति। तत्रैव। बहुव्रीहावेव। ननु ङ्याप्पोरित्येव सिद्धे इष्टकेषीका-
मालानामिति व्यर्थमत आह। अर्थमिति। सत्यङ्कार इतीति। शपथेऽत्र सत्य-
स्य वृत्तिः। तदेतदभिसन्धायाह। सत्यस्याशपथ इति। तद्वदेव। च्विप्रत्ययवदेव।
ततः पूर्वम्। अणः पूर्वम्। यत्र तु कारशब्दो नाणन्तः किं तु घञन्तः अथ च
सत्यशब्दोऽशपथे वर्त्तते तत्राप्याह। घञन्तेऽपीति। सत्यङ्कार इत्यस्य शपथ-
करणम्। शपथकर्त्ता चार्थः। एवमगदङ्कार इत्यस्यापि विषादिप्रतिद्वन्द्विद्रव्या-
द्यपायकरणं वैद्यो वाऽर्थः। अस्तुकार इत्यस्याभ्युपगमकरणम्। तत्कर्त्ता वाऽ-
र्थः। धेनुम्भव्या भविष्यन्ती धेनुरित्यर्थः। भव्येत्यत्र भव्यगेयेतिसूत्रेण भविष्य-
ति काले कर्त्तरि यत्। अतः। मयूरव्यंसकादित्वादेव। कृतोऽसम्भवात् कृदन्त-
इत्यर्थ इत्यस्य सूत्रारम्भसामर्थ्याल्लेखग्रहणेन ज्ञापितं वचनमनित्यमिति कप्य-
ते। आचारक्विबन्तरात्रिशब्दात्कृतः सम्भवेऽपि अभिव्यक्तपदार्था य इतिन्यायेन
तत्राप्यप्रवृत्तिरितिभावः।अत्र भाष्य इति।रात्रेरप्राप्तविभाषा। प्राप्ते नित्यो वि-
धिरिति। पूर्वविप्रतिषेधकल्पनयेत्यर्थः। उदात्त इति भोष्यमिति। तत्र सहश-
ब्दस्य यः सादेशस्तस्योदात्तानुदात्तवत्सहशब्दस्य स्थाने जायमानत्वेनान्तरत-
म्यात्स्वरितत्वमप्राप्नोतीत्याशङ्क्य सपुत्रः सभार्य इत्यत्र यः सादेशस्तस्य उदात्त-
निपातनङ्करिष्यते स निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरस्य बाधको भविष्यति। एवम-
प्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः। स यथैव प्रकृतिस्वरम्बाधते एवं समासस्वरमपि बाधे-
तेत्युक्तम्। अत्रोपदेशिवद्भावकथनेन समासस्वरप्रकृतिस्वरविषये एवं व्यवस्था।
सपुत्रः सभार्य इत्यादिबहुव्रीहौ समासस्वरबाधकस्य बहुव्रीहौ प्रकृत्येतिपूर्वप-
दप्रकृतिस्वरस्य प्रवृत्त्या आद्युदात्तत्वं सिध्यति। साग्नि सेष्टि। सपशुबन्धमि-
त्याद्यव्ययीभावे आद्युदात्तत्वस्य प्रवृत्तावपि ततः समासस्वरेऽन्तोदात्तत्वम्भव-
तीति बोध्यम्। उपपदसमास इति। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरप्रवृत्त्या मध्योदात्तोऽ-

यम् । ननु सम्मुहूर्त्तमितिग्रन्थान्ते उदाहरणमुक्तमेव तच्चाव्ययीभावे चाकाल इ-
त्यनेन गतार्थम् । मुहूर्त्त शब्दस्य ग्रन्थविशेषपरतयाऽकालत्वादत आह । मुहू-
र्त्तादिशब्दानामिति । अकाल इति निषेधादिति । कालवृत्तिधर्महेतुकप्रवृत्तिके
शब्दे नेत्यर्थादिति भावः । अत्र प्रमाणं तु सकाष्ठम् सम्मुहूर्त्तमितिभाष्यप्रयोग
एव । योगविभागस्य ग्रन्थकारतात्पर्यकत्वमपीत्याह । छान्दसमपीदमिति ।
इत्याहुरिति । काशिकाकारानुयायिनः । भाष्यसम्मतम्प्रकारमाह । भाष्येति ।
अयमिति । सदृशवचनः सहशब्दः । मूलोक्तन्तेनायमस्वपदविग्रह इत्येतद्व्या-
चष्टे । तेनेति । अत एव । योगविभागाभावादेव । तत्र । सोदर इत्यत्र । दुर्लभ
इति । सादृश्याप्रतीतेरिति शेषः । अत्र पक्षे । योगविभागाभावपक्षे । तस्य ।
ब्रह्मचारिणः । तस्य । वेदस्य व्रतस्य वा । तत्त्वम् । समानत्वम् । व्रतभेदं वेति ।
अत्र वाकारो व्रतस्य समानत्वात्कर्तृभेदेप्यभेदसम्भावनायाम् । वस्तुतस्तु वेदस्य
समानत्वं विवक्षितन्तदध्ययनार्थं यद्व्रतन्तस्य समानत्वोपपादनस्य प्रकृते नोप-
योग इत्याशयेनाह । समानमिति । भाष्यादिति । तत्र हि अत्र किन्निपात्यते ।
ब्रह्मण्युपपदे समानपूर्वे व्रते कर्मणि चरेर्णिनिर्व्रतलोपश्च । ब्रह्मण्युपपदे समा-
नपूर्वे व्रते कर्मणि चरेर्णिनिः प्रत्ययो व्रतलोपश्च निपात्यते । समाने ब्रह्मणि
व्रतचारी सब्रह्मचारी इति । समाने ब्रह्मणि वेदे यो व्रतञ्चरति स सब्रह्मचा-
रीत्यर्थ इति कैयटः । सूत्रे चरणशब्दः शाखावाची । चरणे समानत्वेन गम्ये
इति विवक्षितम् । लोपश्चेतिचकारेण समानशब्दस्य सभावोऽपि निपात्यत इ-
ति सूचितम् । विवक्षित इति । अत एव न तदादिविधिः । ननु समानतीर्थे
वासीतिसूत्रेण समानतीर्थशब्दात्सप्तम्यन्ताद्विधीयमानो यत्प्रत्ययः सतीर्थश-
ब्दान्न प्राप्नोतीत्यतआह । सादेश इति एकदेशविकृतन्यायेन । स्थानिवद्भावेन ।
तेन परिच्छिन्नपरिमाणत्वेऽपि न दोषः । एतदर्थमेव । सति शिष्टस्य यस्वरस्य प-
वृत्त्यर्थमेव । अन्यथा । विषयसप्तमीत्वाभावे । ननु यदि यादिप्रत्ययविवक्षाया-
मेव सादेशस्तदा यान्ति न्यायप्रवृत्तस्य तिर्यञ्चोऽपि सहायताम् । अपन्थानन्तु-
गच्छन्तं सोदरोऽपि विमुञ्चतीति प्रयोगानुपपत्तिरत आह । सोदरोऽपीतीति ।
उक्तरीत्या । अत्राप्यस्वपदविग्रहेण वृत्तौ समानार्थकसहशब्दस्य प्रयोग इति भा-
वः । सवर्णदीर्घ इति । अस्य मुत्वस्यासिद्धत्वादित्यादिः । अङ्गुलेः सङ्ग इत्यादि ।

याद्दशपूर्वोत्तरपदकसमुदाये प्रवृत्तिस्तेषामत्रोपादानम्। न च समासाभावे विभक्त्या व्यवधानादिण: परत्वाभावादेव षत्वाप्राप्ते: प्रत्युदाहरणासङ्गतिरिति वाच्यम्। ज्योतिष: स्तोम इति न प्रत्युदाहरणं किन्तु ज्योतिषो ज्योति:शब्दात्परो य: स्तोम: स्तोमशब्दस्तस्य व्यपेक्षाभावेऽपि पश्य ज्योति: स्तोमस्तिष्ठतीतिसमुदायघटकज्योति:स्तोमशब्दावयवस्य सकारस्य शब्व्यवधानेऽपि स्यादित्यत्र तात्पर्यात्। एवमेवाङ्गुले: सङ्ग इत्यत्रापि बोध्यम्। अङ्गुलिशब्दत्व' त्वेकदेशविकृतन्यायेन। अन्ये तु अग्ने: स्तुत्स्तोमौ। सोम:। ज्योतिरायुष:। इत्येव सूत्रत्रयमस्तु स्तोम इति सूत्रे अग्नेरित्यनुवर्त्तते। ज्योतिरिति सूत्रे च च सोमग्रहणमनुवर्त्तते। एतेन सर्वेष्टसिद्धौ पुनर्ज्योतिरितिसूत्रे स्तोमग्रहणं यत्र स्तोमशब्दस्य ज्योति:शब्दात्परत्वमात्रं तत्र यथा स्यात्। निर्दिष्टपरिभाषापरत्वमात्रबोधिकोपतिष्ठते न त्वव्यवधानांशस्याप्युपस्थितिरेवञ्चेणो व्यवधानेन परत्वेऽपि भविष्यति। अत एव ज्योतिषष्टोमोऽत्र तव न साङ्ग इत्यर्थे षष्ठ्या आक्रोश इत्यलुकि समासे षत्वसिद्धि:। न च यत्र ज्योतिषां स्तोम इत्यत्रालुक तत्रापि स्यादिति वाच्यम्। ज्योतिरायुष इति सूत्रोपस्थित विभक्त्यतिरिक्तविभक्तिग्रहणे मानाभाव इत्याशयकल्पनात्। एवञ्च व्यपेक्षायामपीदम्प्रत्युदाहरणमित्याहु:। एवं हि। अङ्गुले: सङ्ग इत्यर्थे प्रत्यासत्त्या तयो: पदयोरिति व्याख्याने हि। एतयो:। एतीत्यस्य नक्षत्रेत्यस्य चेत्यर्थ:। ननु लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया कुगतीति सूत्रविहितसमासग्रहणेन इष्टस्य सिद्धिर्भविष्यतीति तत्पुरुष ग्रहणं व्यर्थमत आह। इदमेवेति। ननु पुरुषगतसामर्थ्यस्य न्यूनत्वाभिप्रायेणैषदर्थककुशब्देन समासस्तत्रापि विकल्पापत्तिवारणाय पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणमयुक्तम् भाष्यानुक्तत्वादत आह। भाष्यानुक्तमपीति। वृत्तिप्रामाण्यादित्यनेन विकल्पविषये इष्टापत्ति: सूचिता। आदिशब्दो न व्यवस्थावाची तथात्वे पाठादेव निपातनज्ञानसिद्धौ यथोपदिष्टमित्यस्य वैयर्थ्यापत्तिरत आह। आदिशब्द इति। प्रकारे इत्यनेन स्वरूपतोऽस्मिन् गणेऽपठितानामपि साधुत्वसूचनाय यथोपदिष्टं शिष्टैस्तथा तेषां साधुत्वमिति सूचितम्। प्रकृत्यर्थभूतोपदेशस्वरूपमाह। उपदेश इति। भाष्ये स्पष्टमिति विनाऽभिनिवेशं यस्यां कस्यां चिद्विद्यायां ये पारं गतास्तेऽत्र भवन्त: शिष्टा-

स्तादृशाश्च योगिन एवेति भावः । तादृशाश्चार्यावर्तनिवासिनः । कः पुनरार्यावर्तः । प्रागादर्शात् । प्रत्यक्कालकवनात् । दक्षिणेन हिमवन्तमुत्तरेण पारियात्रम् । एतस्मिन्नार्यावर्ते निवासे ये ब्राह्मणाः कुम्भीधान्या अलोलुपा अगृह्यमाणकारणाः किञ्चिदन्तरेण कस्याश्चिद्विद्यायाः पारं गतास्तत्र भवन्तः शिष्टा इत्युक्तम् । यथोपदिष्टमित्यत्र जातावेकवचनम् । प्रागादर्शादिति । आदर्शः । कुरुक्षेत्रे पर्वतः । कालकवनं प्रयागः । पारियात्रो विन्ध्यः । मनुरप्याह । हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्ये यत्प्राग्विनशनादपि । प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तित इति । दक्षिणेनेति । दक्षिणास्मिन्देश इत्यर्थे एनबन्यतरस्यामित्येनप् । एनपेति द्वितीया । कुम्भ्यामेव धान्यं येषाम् । ननु दक्षार्थमेव न कुम्भीधान्यत्वमित्याशयेनोक्तमलोलुपा इति लाभेच्छारहिताः । अगृह्यमाणकारणा इत्यस्य दृष्टकारणमन्तरेणैव सदाचारानुवर्तिनः । किञ्चिदन्तरेण । गुरूपदेशादिरूपो योऽभियोगस्तं विनापि । कस्याश्चिदित्यस्य सर्वविद्याया इत्यर्थः। अव्ययानामनेकार्थत्वात् । तयोर्बलादेव शब्दतोऽर्थतश्च प्रतिभातसर्वविद्या इत्यर्थः । उत्तरपदाधिकारात्पृषोदरादीतिसूत्रं समासविषयकमितिवादिमतमाह । उत्तरेति । स्वमतमाह । परे त्विति । उणादयइतिसूत्रस्यैव प्रपञ्चत्वमिति भावः । मूलउक्तं स्वयमाह । डदूाशादाविति । दुःखेन दाश्यते नाश्यते दभ्यते इत्यर्थे त्रिभ्यः खल् दम्भेर्नकारस्य निपातनादेव लोपः । कप्रत्ययान्तस्येति । आतश्चोपसर्ग इतिकान्तस्य । धीशब्दस्य च ग्रहणम् । तन्त्रेण वार्त्तिके ग्रहणम् । प्रयोगे तु ङसन्तस्य प्रयोगः । तत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तस्य दुर्धीशब्दस्य यणादेशे उदात्तस्वरितयोरितिसूत्रेण ङसोऽकारस्य स्वरितत्वेऽप्यस्वरितत्वं सिध्यति । श्रुतौ कप्रत्ययान्तस्य ग्रहणशङ्कां वारयति । श्रुताविति । षष्ठ्यर्थप्रतीत्यनुरोधेनाह । ङसस्थानिकेति । एतत्फलम् । संहिताधिकारफलमित्यर्थः । उत्तरपदाधिकारादिति । अस्य उत्तरपदनिमित्तकानामिति शेषः । तेन बले इत्यत्र मतौ बह्वच इत्यत्र अवग्रहे दीर्घव्यावृत्तेः फलस्य वक्तुं शक्यत्वेऽपि न न्यूनता । यदि त्वेतयोर्नावग्रहो वृद्धसम्मतस्तदा यथाश्रुतं साधु । एतच्चाव्यवस्थितविभाषात्वञ्चाव्यवस्थितविभाषात्वमनङ्गीकुर्वतां मतमाह।के चित्त्विति । कृतदीर्घेभ्य इति । एतेन नियमनिमित्तभूतं सञ्ज्ञात्वं सूचितम् । वनं

पुरगेत्यत्र षष्ठ्याः स्थाने व्यत्ययेन प्रथमा । न च पुरगामिश्रकेतिदीर्घानुवादसामर्थ्यादेव अष्टाभ्य औशित्यत्रेव दीर्घे सिद्धे वनगिर्योरित्यत्र कोटरादिग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम् । आनुमानिकवचनकल्पनापेक्षया वचनेन तत्सिद्धौ लाघवात्। टाबन्त्यनिर्देशसम्भावनापत्तेश्च।व्याख्यानादिति।लक्ष्यदर्शनमूलकव्याख्यानादित्यर्थः।अत एव।कृतदीर्घनिर्देशादेव।विपरीतनियमो नेति।एभ्य. परस्य यदि णत्वं भवति तर्हि वनशब्दस्यैवेतिविपरीतनियमो नेत्यर्थः। विपरीतनियमपक्षे सारिकाणामित्यत्र णत्वव्यावृत्तिः फलं स्यात् । विध्यर्थत्वबीजन्दर्शयति । अग्रे वणशब्दस्येति । वल इतिसूत्रे वलशब्दःप्रत्यय एव गृह्यत इत्यत्र मानमाह । यथोपदिष्टमिति । अण इत्येवेति । ढ्रलोप इत्यतोऽण्ग्रहणमनुवर्त्तत इत्यर्थः । घञोऽसम्भवेन तदन्तविधिरिति। एनेनोत्तरपदाधिकारेऽपि तदन्तविधिप्रवृत्तिनिमित्तन्दर्शितम्। अन्येषामपीतिसूत्रस्येति । एतच्च सूत्रं तुराषाड़ित्याद्यर्थमावश्यकं तस्येत्यर्थः।तथा साध्वितीति।यत्र दीर्घो न दृश्यते तत्र ह्रस्वघटितमेव साध्विति बोध्यम्। ननु सूत्रे यदसंज्ञायामपीति तदग्रर्थम् । संज्ञायामित्यस्य प्रक्रान्तस्य निवृत्तिकल्पनेनोभयत्र प्रवृत्तिसम्भवादत आह। अस्येत इति । तथा च तन्निवृत्तावेव तात्पर्यग्राहकमिदमिति भावः । वृक्षमात्रमिति । एतेन वानस्पत्यः फलैः पुष्पात्तैरपुष्पाद्वनस्पतिरित्यवान्तरभेदोऽत्र न विवक्षित इति सूचितवान् । व्याख्यानादिति । लुपि युक्तवदितिसूत्रभाष्यसंमतव्याख्यानादित्यर्थः । तथाहि । तत्र व्यक्तिवचन इति किमर्थम् । शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषाः । तस्य वनं शिरीषवनम्। अत्रादूरभवश्चेत्यणो वरणादित्वाल्लुपि सति प्रकृतिशब्दार्थगतवनस्पतित्वस्याप्यतिदेशः स्यात्तथा च विभाषौषधीतिसूत्रेण णत्वापत्तिरित्युक्तम् । पुष्पैर्विना फलवान्हि वनस्पतिरित्यभिधीयते न च शिरीषस्तादृशः । एवं च तत्रैव वनस्पतित्वन्नास्तीति वनस्पतित्वमतिदिश्येतेत्यसङ्गतं स्यादित्येतेन तत्र वनस्पतिशब्दो वृक्षत्वात्मकव्यापकजात्यवच्छिन्नलाक्षणिक इति बोध्यम्।तदेवाह । ध्वनितमिति । मूले इराज्नाजभ्यामेवेति । अत्र मानं इराक्षरत्राक्षरेभ्य एवेति भाष्यम् । तत्राक्षरशब्दो व्यञ्जनसहिताच्पर इति भावः । अत एव देवदारुवनमित्येतावत्पर्यन्तं प्रत्युदाहृतम् । इरिकादिभ्यः प्रतिषेध इत्यप्यत एव संगच्छते । अन्यथाऽस्य पूर्वोक्तनियमेनैव व्यावृत्तिसिद्धावेतस्य वैयर्थ्यापत्तिः

स्यात्। इरिकावनमित्यत्र त्वौषधिवाचकत्वाण्णमिर्वाच्या। वाहनमाहितादिति सूत्रे यदाहितपदं तत्र भूतकालो न विवक्षितः। आहितशब्दस्य स्वस्वामिभावनिवृत्तिमात्रपरत्वात्। एवञ्च वाहनं लोके यद्यपि स्वामिन एव प्रसिद्धन्तथापि यत्र स्वामित्वमारोप्य तद्वाहनत्वेन वाहनं विवक्षितन्न तु तत्र वाहने वाह्यस्य स्थापनङ्कृतं तत्रापि भवति वाह्यवाहकभावमात्रविवक्षायाः सन्निधानमात्रेणापि सम्भवात्। तदाह मूले। आरोप्येति। शिखरे अनेनेति। आरोप्येति कथनेनेत्यर्थः। अचेतनत्वमिति। आरोपस्य तत्रैव सम्भवात्। पूर्वोक्तव्याख्याने भाष्यम्प्रमाणयति। तदुक्तमिति। आहितोपस्थितयोरित्यनेन वाहने वाह्यस्य स्थापने संनिधाने वेति कथितम्। वाहनं वाह्यादिति। वहनीयवाचिनः परमित्यर्थः। एतेन पूर्वपदस्य वहनीयवाचकत्वविवक्षा यदा तदा भवति स्वामिमात्रवाचकत्वविवक्षा तदा मा भूदित्युक्तम्भवति। गर्गाणां वाहनमिति। अत्र स्वस्वामिभावसम्बन्धे षष्ठी। अपविद्धमिति। वहनशक्तिविकलम्भनष्टमित्यर्थः। एतत्कथनं च तदा गर्गा वाह्यत्वेनाविवक्षिता इति सूचनाय। ननु क्षीरस्पानं येषामित्यनुपपन्नम्पानशब्दस्य क्रियावचनत्वेन क्षीरशब्देन सामानाधिकरण्यासम्भवादित्यत आह। कर्मणीति। बाहुलकात्। कृत्यल्युटो बहुलमितिसूत्रस्थं यद्बहुलमिति पदन्तेन निर्वृत्तमित्यर्थः। रीहणादित्वाद्वुञ्। बहुलशब्दो बहुलग्रहणनिर्वृत्तपरः पुनर्भावप्रधाननिर्देशेन बाहुलकशब्दस्तद्वृत्तिधर्मपरः। बहुलग्रहणनिर्वृत्तत्वादिति प्रकृते विवक्षितम्। उशीनरशब्दश्च उशीनरदेशनिवासिपर इत्याशयेनाह। देश इत्यस्येति। करणे वा ल्युडिति। यद्यपि पूर्वसूत्रे पानशब्दः कर्मल्युडन्त इति व्याख्यातम्। तथाप्यस्मिन् सूत्रे तस्य भावकरणयोरित्युपादानाच्छब्दाधिकाराश्रयणेनार्थान्तरपरत्वमित्याशयात्। सामर्थ्यादिति। अन्यथा षात्पदादित्येव विशेषणेन तदन्तविधिलाभादन्तग्रहणं व्यर्थं स्यात्। तेन। तादृशार्थकरणेन। ननु तथापि गतिकारकोपपदानामितिपरिभाषया सुबुत्पत्तेः प्राक् पानशब्देन समासे न पदपरत्वसम्भव इत्यत आह। सर्पिष्पानमित्यादाविति। धनक्रीता इति यथा। कर्मण्यणिति। व्रीहीन्वपन्ति यानि कुलानि तानीत्यर्थः। बहुव्रीहिर्वेति। व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिर्वेत्यर्थः। नन्वेवम्माषान्वपतस्तच्छीलौ पुरुषौ माषवापिणावित्यादावुत्तरपदत्वे चेतिनिषेधेनोत्तरपदरूपप्रातिपदिका-

भावात्कथमणत्वमत आह । उत्तरपदशब्दस्येति।ननु प्रह्णिखन्नित्यत्र णत्वाभाव एवेष्ट इत्यत आह।पूर्वपदाच्चित्तेति।मूलानुक्तमप्याह । भाष्य इति । एवञ्च व्रीहिवापाणीत्यादौ प्रातिपदिकान्तत्वेनैव सिद्धे तत्र नुम्ग्रहणप्रयोजनमिति । णत्वार्थमपीत्यत्रापिशब्दोपादानमनर्थकमत आह । णत्वार्थमेवेत्यर्थ इति । अपिरेवार्थः। नन्वेवमप्रेन्वनमित्यत्र णत्वापत्तिरत आह । प्रेन्वनमिति । ननूत्तरपदं यत्प्रातिपदिकन्तदन्तस्यैवेत्यर्थश्चेद्विवक्षितस्तदा प्रातिपदिकपदं व्यर्थम् । उत्तरपदान्त्यस्येत्यर्थेन माषवापिणावित्यस्य सिद्धेरिति चेन्न। प्रातिपदिकानामेव यः समासस्तत्र यथा स्यादित्यर्थात् । तेन नियमेन हि तिङन्तयोर्य आख्यातमाख्यातेनेति समासस्तत्र व्यावृत्तिः स्यात् । चकाराहन्निति यथा । इदञ्च पदं सम्बुद्ध्यन्तम् । तेन न नलोपः । ननु प्रेन्वनमित्यत्र नुमो नकारस्य क्षुभ्नादित्वाण्णत्वाभावेऽपि तदवयवस्य स्यादत आह । एवं समुदाया इति । अत्रत्यबहुवचनेन परेन्वनम् निरिन्वनमित्यस्य सङ्ग्रहः । इति न कार्यमिति । तच्च वार्त्तिकभाष्ये एवम्पठितम्।नुम्व्यवाये णत्वेऽनुस्वाराभावे प्रतिषेध इति।ननु क्षुभ्नादिराकृतिगणो युवादिरपि चेत्तथा तदाऽन्यतरोपादानमनर्थकमत आह । समस्ता इति । अत एव । युवादेरित्यस्य समासविषयकत्वादेव । भाष्ये पठितम् । तत्र हि युवादीनाम्प्रतिषेधो वक्तव्यः । आर्ययूना । क्षत्रिययूना । परिपक्वानि । दीर्घाह्नी शरदिति पठितम्। समस्तस्यैवोदाहरणत्वेन प्रदर्शनादप्यस्य समासविषयकत्वम् । परिपक्वानीत्यत्र कुमति चेत्यस्य प्राप्तिः । एकाजितिसूत्रस्य बहुव्रत्रहाणीत्युदाहरणं क्वचिद्दृश्यते । तच्चासङ्गतम्।हन्तेरत्पूर्वस्येतिसूत्रेऽदितितपरकरणादिति।तन्न। ह्यदेशे कुव्यवाये णत्वस्य प्रतिषेधवार्त्तिकेन च तत्रत्यात्पूर्वग्रहणस्य प्रत्याख्यानादित्याशयेनाह । बहुव्रत्रहाणीत्यप्युदाहरणमिति।आतो लोप इति। ततः समासे तृतीयैकवचनम् । रम्यश्चासौ विश्वेति समासप्रदर्शनेन रम्यशब्दस्य गतिकारकोपपदभिन्नत्वज्ञानेन शङ्कते । नन्वन्तरिति । विशब्दस्य पदत्वादिति । उत्तरपदत्वे चेतिनिषेधस्यापदादिविधावित्युक्तत्वेन पदान्तत्वनिमित्तविधावेव प्रवृत्तिरिति भावः । णत्वाश्रयातिरिक्ततद्धितभिन्न इति।णत्वाश्रयातिरिक्तो यस्तद्धितभिन्नस्तत्परत्वं यत्रेत्यर्थः । न चैवम्प्रविनद्धमित्यत्र विशब्दव्यवधानेन प्रतिषेधो न स्याद्विशब्दस्य णत्वाश्रयनद्धशब्दपरत्वादिति वाच्यम् । एकाजुत्तरपद-

कसमासीयविभक्तिस्थनकारस्य णत्वविधानैकवाक्यतया णत्वाश्रयो यः प्रत्यय-स्तदतिरिक्तत्वस्य निवेशेन नद्धशब्दस्य णत्वाश्रयप्रत्ययातिरिक्तत्वस्याचलेः। न चैवमपि-प्रियगोकाम्ये णेत्यादौ गोशब्दस्य णत्वाश्रयप्रत्ययातिरिक्तो यस्तद्धितभिन्नः काम्यच्प्रत्ययस्तत्परत्वान्निषेधः स्यादिति वाच्यम्। तद्धितपदस्य व्यवधायकपदप्रकृतिकप्रत्ययपरत्वात्। अस्ति चात्र काम्यच्प्रत्ययो गोशब्दप्रकृतिकः। एतच्चातद्धित इतिपर्युदासबलात्तद्धितभिन्नस्तत्सदृशो लभ्यत इत्यनेन लब्धम्। न च रस्यविणीत्यत्र निषेधप्रवृत्तिसमयेनेत्यस्य णत्वाश्रयत्वाभावेन णत्वाश्रयातिरिक्तत्वमस्त्येवेति वाच्यम्। णत्वविधौ यदुद्देश्यतावच्छेदकन्तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य विवक्षितत्वादिति दिक्। तत्प्रत्याख्याने। अतद्धितेत्यस्य प्रत्याख्यान इत्यर्थः। एवं हि भाष्ये उक्तम्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। नैवं विज्ञायते पदेन व्यवायः पदव्यवायः पदव्यवाय इति। कथं तर्हि पदे व्यवायः पदव्यवाय इति। अत एव। पूर्वोक्तार्थकल्पनादेव। समफलतेति। रस्यविणीत्यत्र प्रत्याख्यानपक्षे निषेधो न प्राप्नोति। आरम्भपक्षे यदुक्तार्थकल्पनन्न स्यात्तदा प्राप्नोतीति फलभेदः स्पष्ट एवेति भावः। क्वादावित्यर्थभियेति। तथा सति रस्यपाकाणान्तण्डुलानान्निचय इत्यादौ न स्यादिति भावः। कुमति चेतिसूत्रे प्रत्यासत्तिमाश्रित्य णत्वाभावं वदताम्मतन्निरस्यति। अत्र कवर्गेति। चित्रगवीति समुदाये लिङ्गविशिष्टपरिभाषया समासत्वातिदेशे सति विभक्तौ कवर्गवदुत्तरपदकसमासप्रकृतिकत्वमस्त्येवेति भावः।पदेन। पदसंज्ञकेन। कार्यित्व एवेति। न पदान्तसूत्रे एतत्प्रयोजनङ्कथितम्। पदान्तविधावेवेति। न च पदान्तविधावित्येव कुतो नोक्तमिति वाच्यम्। वार्त्तिकान्तरेषु लाघवगौरवचर्चा नाद्रियत इत्यभिप्रायात्। सप्तमीसमासेन व्याख्यान इति। अतद्धित इत्यस्य प्रत्याख्यानाय पदे व्यवाय इति कृते व्याख्यान इत्यर्थः। तस्य। गतिकारकेत्यस्य। कुमति चेत्यत्र भाष्य इति। अथेह कथं भवितव्यं माषकुम्भवापेन किं नित्यं णत्वमाहोस्विद्विभाषा इति हि तत्र भाष्यम्। षष्ठीतत्पुरुषोत्तरपदकषष्ठीतत्पुरुषे। कुम्भस्य वापः कुम्भवापः। माषस्य कुम्भवापो माषकुम्भवाप इत्याकारके। षष्ठीतत्पुरुषपूर्वपदक इति। माषस्य कुम्भो माषकुम्भः माषकुम्भस्य वाप इत्याकारक इत्यर्थः। प्राप्तीति। पदव्यवाये

नेतिनिषेधप्राप्तिपूर्वकालिकविधिशास्त्रप्राप्तीत्यर्थः। एतद्भाष्यदर्शनेन पदव्यवा-य इतिनिषेधे उपसर्गादसमासेऽपीत्यस्येति वादिमतन्निरस्यति। यश्चेति। इ-त्यादेरिति। एवेति शेषः। प्रावनद्धमित्यादीति। आदिना पर्यवनद्धमित्यस्य स-ङ्ग्रहः। असङ्गत्यापत्तेरिति। उपसर्गादसमासेऽपीत्यस्य तत्र प्राप्तेः। तद्भित-भिन्नपरत्व इति। एतच्च निरूपितम्। एतस्य पदविशेषणत्वे सापेक्षत्वात् स-मासानुपपत्तिर्न शङ्क्या। भाष्यप्रामाण्येन वृत्तेः स्वीकारात्। बहुत्वञ्चेवमि-ति। सूत्रे लिङ्गवचनयोरतन्त्रत्वात्।सामर्थ्यादिति। सेवितेति गोष्पदशब्दस्य साधि-तत्वादसेवितेऽपि तथैव स्वीकारे विरुद्धकल्पना स्यादिति नञुपादानसामर्थ्याद-सेवितेऽगोष्पदशब्दस्य प्रवृत्तिरिति भावः। असेवित इति बहुव्रीहिरिति। सेवि-तशब्दे भावे क्तः। न सेवितं सेवनं यस्मिन्नित्यर्थः। गोष्पदं क्षेत्रमितीति। यत्क्षेत्रं गोः पदप्रमाणन्तदेवमुच्यते। तेनाल्पप्रमाणत्वम्फलति तदाह। क्षेत्रस्येति। अ-ल्पप्रमाणत्वेन गोपदपरिच्छेद्यत्वारोपोऽत्रेति भावः। आत्मयापनमित्यस्यात्मनः शरीरस्य यद्यापनं रक्षणं तत्साधनाय यत्स्थानं तस्मिन्नित्यर्थः यत्स्थानलाभेना-त्मनः शरीरस्य रक्षणं भवति तत्रेति फलितम्। प्रतिष्ठत्यत्रातश्चोपसर्ग इत्यङ् प्रत्ययः। लाभविषयमिति। अत्र विषयशब्दो विषयत्वपरस्तस्मादर्श आदि-भ्य इत्यच्। लाभस्य स्वत्वोत्पत्त्यनुकूलो यः स्वीकारविशेषस्तदात्मकस्तद्विषयत्व-न्तत्राक्षतमेव। कादाचित्कतयेति। अनेन लक्षणाप्रयोजकसम्बन्धः सूचितः। त-न्मत इति। वृत्तिकारमत इत्यर्थः। विकिरो वेति वाच्यमिति। एतेन विकिरे-त्यस्य पूरणन्न तु विकिरशब्दस्य पाणिनिकर्तृकसूत्रघटकत्वमिति स्पष्टमेव ल-भ्यते। अन्यत्र वेति। अत्र वाशब्दश्चार्थे द्रष्टव्यः। अधिकरणविकल्पस्य। अधि-करणविशेषे प्रवृत्तिविशेषस्येत्यर्थः। अन्यत्र। शकुनिभिन्ने। न शकुनिरूपम-धिकरणं सम्बध्यत इत्यस्यान्यथा शकुनौ वेत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति शेषः। वि-ष्किरशब्दं साधयति। कृधातोरिति। समाधानाभिप्रायमाह। इह चेति। रा-जर्षेरिति। एतेन ऋषौ निपातितस्य शब्दस्य राज्ञि प्रवृत्तिर्न विरुध्यत इति सूचितम्। मस्करशब्दो वेणौ निपातनीयस्ततो मत्वर्थीये इनौ परिव्राजके मस्करिशब्दप्रवृत्तिर्यद्यपि सिध्यति तथापि परिव्राजके एवास्य साधुत्वमिति रूढिम्बोधयितुं मस्करिशब्दोपादानम्। इदम्। मस्करशब्दादिनिप्रत्ययेन सा-

धनम् । भाष्यानुसारिमतमाह । अयमित्यादिना । इदमेव । एवं रीत्यासाधनमेव वैयर्थ्यापत्तिरिति । न च योगरूढ़िबोधनार्थमेव मस्करिशब्दपरिव्राजकशब्दयोरुपादानमस्त्विति वाच्यम् । यथा सप्तम्यांजनेर्ड इतिसूत्रे विशेषोपादानाभावेऽपि पङ्कजशब्दस्य साधनन्तस्य शब्दस्य योगरूढ़त्वञ्चाश्रीयते एवमेव शिष्टप्रयोगादेव योगरूढ़त्वग्रहो भविष्यतीति तयोरुपादानं व्यर्थं स्यादित्यभिप्राय त् । मूले कास्तीराजस्तुन्दे नगर इत्यनेन नगरे वाच्ये समुदायनिपातनमिति लभ्यते । नगरभिन्ने तु कातीरमित्यसुमर्थं बोधयितुन्नगरमित्युक्तम् तत्र कुशब्दस्य कादेशं साधयति । ईषदर्थे चेतीति । अत्र । के चित्त्विति कथने । प्रत्यक्षतो दर्शनमिति भाष्येऽस्तीति शेषः । कस्कादिषु पाठे विसर्गस्य स्थाने सत्त्वमिति लभ्यते सम्प्रति तु कथन्तस्य सूत्रस्य प्रवृत्तिः सुटः परावयवत्वेन विसर्गाभावेन तस्य सूत्रस्याप्राप्तेरिति भावः नन्वस्य भवदुक्तार्थस्यकथं लाभ इत्यत आह । प्रकरणादिति । एवञ्च पूर्वोक्तरीत्याऽरुचिसाधनेन च । अतो न रुत्वमिति । पदान्तत्वविरहान्नरुत्वमित्यर्थः । यदि लोपमकृत्वा तद्बृहतोरेव सकारोऽन्यादेशः क्रियते तदा रुत्वन्दुर्वारमित्याह । तदिति । तत्प्रत्याख्यान इति । कुक्कुट्यादीनामित्यस्य प्रत्याख्यान इत्यर्थः । प्रायस्येति । चित्ति चित्तयोः परयोः प्रायस्य प्रायशब्दस्य सुगागमो भवतीत्यर्थः । के चित्त्वसुडादेशः प्रायशब्दस्य चितिचित्तयोर्भवतीत्यर्थमाहुः । प्रायशब्दार्थमाह । प्रायो नामेति । तद्बृहतोरिति प्रायस्येति च इयं गणसूत्रम् । आकृतिगणोयमिति मूले उक्तम् । अत्र प्रमाणन्तु नाज्झलाविति सूत्रभाष्येऽज्झलोः प्रतिषेधे शकारप्रतिषेधोऽज्झल्त्वादितिवार्त्तिकव्याख्यानावसरे परश्शतानीत्यत्र सुडागमपरं भाष्यमेव । शतात्परे परःशतानीत्यत्र राजदन्तादित्वाच्छतशब्दस्य परप्रयोगे परवल्लिङ्गत्वमप्राप्तमपि लिङ्गस्य लोकाश्रयत्वान्न भवति किं तु विशेष्यनिघ्नतैव भवति । इति सर्वेष्टसिद्धिरिति । सर्वेषामिष्टानां सुड्घटितानामाकृतिगणत्वात्सिद्धिरित्यर्थः । सिद्धिशब्दो मङ्गलार्थः ।

इति समासाश्रयविधीनां विवरणम् ।

इति श्रीमदनन्तकल्याणसद्गुणनिधानाखिलपण्डितसार्वभौमभूमण्डलप्र-
सारिविमलतरानवद्यसद्यशःपार्वणपीयूषभानुप्रभवागस्त्यकुल-
वंशावतंसश्रीभवदेवमिश्रात्मजभैरवमिश्रकल्पितायाश्च-
न्द्रकलाभिधायां शब्देन्दुशेखरव्याख्यायां समा-
सप्रकरणं सम्पूर्णम् ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अथ तद्धितप्रकरणम् ।

नत्वा सरस्वतीन्देवीं श्रीरामं सीतया युतम् ।
तद्धिताख्यम्प्रकरणं यथामति निरूप्यते ॥ १ ॥
यस्येषुभिर्निकृत्तानि शिरांस्यमरविद्विषः ॥
सोऽस्मानव्यात्प्रभुर्द्दष्यद्वियस्सर्वविदव्ययः ॥ २ ॥

समर्थः पदविधिरितिसूत्रस्य प्राक् स्मृतत्वात्तद्घटकपदसम्बन्धिविधिपदार्थजिज्ञासायां समासानां साक्षात्पदसम्बन्धिविधित्वमिति तान्निरूप्य घकालतनेष्विति सूत्रेण तनप्रत्ययेऽलुग्विधानाज्ज्ञापकात्तद्धितानां सुबन्तात्प्रायेणोत्पत्तिस्वीकारात्तद्धितविधेरपि पदसम्बन्धिविधित्वमिति तद्विधीनान्निरूपणमावश्यकमित्याशयेनाह । अवसरेति । तेन । त्रयमिति कथनेन । पदानाम् । समर्थानाम्प्रथमाद्वेति त्रयाणाम्पदानाम् । विशिष्टस्य । पदत्रयसमुदायस्य । एकार्थीभाव एव प्रवृत्तिरिति । अत एव कम्बलस्योपगोरपत्यमित्येवं समुदायस्योपक्रमे वाक्यमेव । न त्वण्प्रत्ययोत्पत्तिः । अत्र सूत्रे यत्समर्थपदन्तन्नैकार्थीभावलक्षणसामर्थ्यविशिष्टपरम् । समर्थः पदविधिरितिसूत्रेण गतार्थत्वादत आह । समर्थशब्द इति । परिनिष्ठितस्यैवेत्येतदुपपादयति । न हीति । तदुक्तम्भाष्ये । किम्पुनः समर्थम् । अभिधाने यच्छक्तम् । किम्पुनस्तत्कृतवर्णानुपूर्वीकमिति । अनेकेति । अत्रानेकपदोच्चारणेन द्वयोस्तादृशयोर्यत्रापि सत्ता तत्रापि प्रवृत्तिरिति लभ्यते एकस्य तु यत्रोच्चारणं शेष इत्यादौ कथन्तत्रास्य प्रवृत्तिरित्याकाङ्क्षायामाह । शेष इत्यत्रापि । तत्तद्विभक्तिरिति । सप्तम्यादिविभक्तिरित्यर्थः । तत्तद्विभक्त्यन्तत्वञ्च शब्दस्य तद्वैशिष्ट्यञ्चार्थस्य प्रतिपाद्यतासम्बन्धेन । यथोलूखले क्षुण्णा औलूखला यवा इत्यादावुलूखलाधिकरणकक्षोदविशिष्टा इत्यर्थे

प्रथमोच्चारितशब्दबोध्यादुलूखलशब्दात्प्रत्ययः। एतस्य सूत्रस्य तत्रोपस्थितिस्त्री-कारात्सूलूखले क्षुण्णा इत्यर्थे कृतसन्धिकार्यात्सूलूखलशब्दात्प्रत्ययो न तु सु-उलूखलशब्दात्तेन सावुलूखला इति न भवति किन्तु सौलूखला इत्येव। अने-कसमर्थासम्भवादिति। तेषां स्वार्थिकत्वे पृथगर्थनिरूपणस्य तत्राभावादिति भावः। तेन। दीव्यच्छब्देन। एकदेशविकृतन्यायस्याश्रयणं शक्ततावच्छेदकानु-पूर्वीज्ञानार्थम्। अर्थस्य। दीव्यतिशब्दार्थस्य देवनस्य। तस्य ज्ञापकः। एकदेश-विकृतन्यायस्य ज्ञापकः। एवञ्च। अर्थस्यावधित्वसिद्धौ च। अर्था एवेति। अव-ध्यवधिमतोः साजात्यनियमात्। अत्राण्शब्दमात्रस्यैवाधिकारत्वेन सिद्धौ प्रा-ग्दीव्यत इत्यस्योपादानम्प्राग्दीव्यतो येऽर्थास्तेष्वण्विधानार्थन्तेनाश्वपत्यादि-भ्यश्चेत्यादिसूत्रेषु प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेष्वित्यस्य लाभः। तेन। आदेरच इतिव्या-ख्यानेन। अचामिति निर्धारणे षष्ठी। निर्धारणञ्च साधारणतद्धर्माक्रान्तस्यैक-देशस्य भवतीति प्रकृते आदेरच इति लब्धम्। निर्दिष्टस्थानिकत्वादिति। अज्रूपस्थानिनो निर्देशात्। प्रामादिकमिति। ण्यबाधकस्याणः प्रवृत्तेः। के-चित्त्वेवंविधप्रयोगस्य गणपतिर्देवतास्येत्यर्थेऽणि ततस्तत्र साधुरिति यति साधुत्वमिच्छन्ति। प्रातिपदिकम्प्रतीति। प्रातिपदिकस्येत्यर्थः। तदन्तग्रहणे-न। समासप्रत्ययविधाविति निषेधात्। अत एवादितिग्रहणञ्चरितार्थम्। ननु प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु ण्यप्रत्ययस्य विधानेऽपत्येप्ययं बाध्यः स च न प्राप्नोति। देवताद्यर्थे सावकाशस्यास्य परत्वादण्प्रत्ययबाधको य इतश्चानिञ इति ढक् स बा-धकः स्यादत आह। ण्यादीनामिति। पूर्वविप्रतिषेधेनेति। ण्यादयोऽर्थविशेष-लक्षणादणपवादात्पूर्वविप्रतिषेधेनेतिवार्त्तिकमत्र प्रमाणम्। पराणपवादबाध-कत्वादिति। परो यः अणपवादस्तद्बाधकत्वादित्यर्थः। वार्त्तिकेऽर्थविशेषलक्ष-णादित्युक्तत्वेन योऽर्थसामान्यलक्षणोऽणपवादस्य परत्वात्तस्य बाधको भव-ति। यथोष्ट्रपतिर्नाम पक्षं तस्येदमित्यर्थे पत्त्राध्वर्युपरिषदश्चेति इदमर्थस्य सामान्यस्य निमित्तत्वात्तत्राञ्प्रत्यय एव। ननु यद्यर्थविशेषलक्षणाणपवादस्य ण्यप्रत्ययः पूर्वविप्रतिषेधेन बाधकस्तर्हि दितिशब्दादपत्येऽर्थे वनस्पतिशब्दा-च्च समूहरूपेऽचित्तहस्तिधेनोरिति ठकोऽपि बाधः स्यादिति चेदिष्टापत्तिरि-त्याह। दितिवनस्पतिभ्यामिति। भाष्यात्। पूर्वविप्रतिषेधनिरूपणपरभाष्यात्।

यदि दित्यदितिशब्दौ क्तिन्नन्तौ तदा न ङीषः प्राप्तिः परन्तु क्तिजन्तान् ङीषः प्राप्तिरस्त्येवेत्यत आह। तयोः क्तिचीति। लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वेन आदितेयस्य सिद्धिन्दस्खिडप्रयुक्तां खण्डयति। ड्याप्सूत्र इति। अन्तःपूर्वपदादित्यत्र भाष्य इति। स्थाम्नो लुगजिनात्तथेत्यनेन। स्थाम्नो लुग्वक्तव्यः अश्वत्थामा। अजिनात्तथा। अजिनान्ताच्च लुग्वक्तव्यः। कृष्णाजिनः। सिंहाजिन इति। तत्र कैयटः। उभाभ्यामपि तदन्तविधिरिष्यत इति। ननु लोमसंज्ञकात्कि वलादपि सम्भवोऽस्तीत्यत आह। अभिव्यक्तेति। अपत्यार्थस्यापीति। लोम्नोऽपत्येषु बहुषु इत्याकारकं वचनं यद्यप्यपत्ये प्रत्ययविधायकन्तथाप्यस्मिन्स्थाम्नोऽकार इत्यतोऽकार इत्यनुवर्त्तते स्थोम्न इति तु साधारणार्थेषु ये प्रत्ययविधायकास्तेषु पठितमिति लोम्न इत्यस्याप्यत्र पाठ इति भावः। उत्सादिभ्योऽञ्। अस्मिन् गणे वष्कयासे इति पठ्यते। वष्कयेति लुप्तविभक्त्यन्तम्। वष्कयशब्दोऽञं लभते। असे असमासे। वाष्कयः। असे किम्॥ गौवष्कयिः॥ अत्रोपात्तमसे इत्येतत्क्व चित्तदन्तविधिं ज्ञापयति। तेन धेनुशब्देन तदन्तस्य ग्रहणं सिध्यति। अधेनूनां समूह आधेनवमिति यथा। धेनुशब्दस्येह पाठात्। क्वचिदित्युपादानान्नञ्पूर्वत्व एवाञ् प्रत्ययः। तेन समूहरूपेर्थे धेनुकम्। गौधेनुकम्। अचित्तहस्तिधेनोष्ठग् भवति। धेनुरनञिकमुत्पादयतीति खण्डिकादिभ्यश्चेति सूत्रे पठितमापिशलिवचनमत्र प्रमाणम्। आपिशलिवचने इकशब्दः स्थानिनि ठकारे लाक्षणिकः। साधारणाः प्रत्यया इति। तस्यापत्यमित्यारभ्य तस्य विकार इत्येतत्पर्यन्तं यावन्तोऽर्था पठ्यन्ते तेषु सर्वेष्वर्थेषु जायमानाः प्रत्यया इत्यर्थः।

इति साधारणाः प्रत्ययाः॥

स्त्रीपुंसाभ्यान्नञ्स्नञौ। प्रकृताञ्सन्नियोगेनेति। उत्सादिभ्यश्चेतिसूत्रादञ्ग्रहणमत्रतसूत्रे अनुवर्त्य तद्विधिसन्निधानेन नगागमविधानमस्त्वित्यर्थः। टिलोपेनेति। नन्वागमविधानवैयर्थ्यम् टिलोपसम्पादकतयैव चारितार्थ्यात्। लाघवान्तरमपीत्याह। एवञ्चेति। ङीन्प्रसङ्ग इति। तथा च स्त्रैणीतिपदमाद्युदात्तं स्यात्। जातिलक्षणेपीति। गोत्रञ्चचरणैः सहेत्यत्र। यञञोश्चेतिसूत्रे यस्कादि

भ्यो गोत्र इतिसूत्राद् गोत्रग्रहणमनुवर्त्तते । सङ्घाङ्केत्यत्र तु गोत्रचरणादित्यतः । तत्रोभयत्र यथा ऋष्यपत्यस्यैवग्रहणन्तथाऽत्रापीति भावः । तदुक्तङ्कैयटेन । ऋषिप्रजनस्य लोके गोत्रमित्युच्यत इति । अत एव । ऋषिवाचकादुत्पन्नस्य ग्रहणादेव । ताद्दृशस्त्रीविवक्षायाम् । स्त्रिया गोत्रापत्यं स्त्रीत्यर्थविवक्षायाम् । एतत्प्रकृतिकेतित । स्त्रीपुम्प्रकृतिकेत्यर्थः । अनभिधानादिति । अत्र मानन्तु अत्प्रकृतः सोऽनुवर्त्तिष्यत इत्याशङ्कापरम्भाष्यम् । अकारविशिष्टस्येति । अत्र विवक्षिताद्विशिष्टस्येति नोक्तम् । नीगागमस्य वनीवश्चीतीत्यत्र प्रसिद्धत्वात् । नकृतः । उभाभ्यान्नञ्प्रत्यय एव न कृतः । संयोगान्त्यलोपापत्तेरिति । अन्तर्वर्त्तिविभक्त्या स्वादिष्विति वा पदत्वसत्त्वात् । अनया । पुंसो भस्येत्यनेन विहितभसंज्ञया । न्यायेन । बाध्यबाधकभावप्रयोजकक्लृप्तन्यायेन । भसञ्ज्ञाविधानसामर्थ्याद्बाध इति त्वन्यत् । एतावतापि लाघवाभाव इत्याशयेनाहालमिति । इति स्यादिति । तत्र तद्धितस्य द्विगुनिमित्तत्वाभावः स्पष्ट एव । अनभिधानादिति । अत्र मानन्तु प्रकृतसूत्रस्थम्भाष्यमेव । तथाहि । इहकस्मान्न भवति त्रैविद्यः पाञ्चनदः षाड्कुल इति एवम्पूर्वपक्षे नैवं विज्ञायते तिस्रो विद्या अधीते त्रैविद्य इति । कथन्तर्हित्र्यवयवा विद्या त्रिविद्या । त्रिविद्यामधीते त्रैविद्य इति । इहापि नैवं विज्ञायते पञ्चसु नदीषु भवः पाञ्चनद इति । किन्तर्हि पञ्चानान्नदीनां समाहारः पञ्चनदम् । तत्र भवः पाञ्चनद इति षाड्कुल इत्यस्यापि षष्ठीतत्पुरुषाङ्गवार्थप्रत्ययेनोपपत्तिरिति । पञ्चनदमिति । नदीभिश्चेति समाहारेऽव्ययीभावः । एवं समाधाय पुनः पञ्चकपालस्येदङ् खण्डम्पाञ्चकपालमित्यत्र पञ्चसु कपालेषु संस्कृत इत्यर्थे जातस्याणो लुकि पुनस्ततो जातस्येदमर्थकस्याणो लुगभावार्थन्द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणं कर्त्तव्यमिति वार्त्तिककृतोक्तम् । ततो भाष्यकृता षष्ठीबलात्तमर्थम्प्रसाध्य तन्निमित्तग्रहणमिति वार्त्तिकम्प्रत्याख्यातम् । यच्च तन्निमित्तग्रहणे क्रियमाणे पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः पञ्चकपाल्यां संस्कृत इत्यपि विगृह्य पञ्चकपाल इत्येव यथा स्यादित्येवमर्थमर्थविशेषासम्प्रत्ययेऽतन्निमित्तादपीति वार्त्तिककृदुक्तं वचनान्तरन्तदपि भाष्यकृतैवम्प्रत्याख्यातम् एतच्च न वक्तव्यम् । इहास्माभिस्त्रैशब्दैः साध्यम् । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः । पञ्चकपाल्यां संस्कृतः । पञ्चकपाल इति ।

तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहः अपरस्मादुत्पत्तिर्भवित्यविरविकन्यायेन। अविर्मांसमिति विगृह्याविकशब्दादुत्पत्तिर्भवति आविकमिति। अत्राविकशब्दः स्वार्थककान्तः एवम्पञ्चकपालेषु संस्कृत इति विगृह्य पञ्चकपाल इति भविष्यति। पञ्चकपाल्यां संस्कृत इति विगृह्य वाक्यमेवेति। अविरविकन्यायेनेति।अविः अविकन्यायेन तद्द्वारेण यथा प्रत्ययमुत्पादयति तथायमपीत्यर्थः। तत्र यथाऽवेर्मांसमिति विग्रहेऽप्यविकशब्दादेव प्रत्ययो न त्वविशब्दात्तथा पञ्चकपाल्यां संस्कृतमित्यर्थे वाक्यमेव न तु पञ्चकपालीशब्दात्प्रत्ययस्तेनानभिधानात्तद्धितानुत्पत्तिरिति भावः। विगृह्य अविकशब्दादुत्पत्तिरित्यत्र परावरयोगे चेति क्त्वाप्रत्ययः। अस्मिन् सूत्रे गोत्रेऽलुगचीत्युत्तरसूत्रादचीत्यस्यापकर्षणाजादिरित्यर्थलाभः। प्रायेण तु भाष्ये अव्यविकन्यायेनेति पाठो दृश्यते। तस्यायमर्थः।अव्यविकशब्दयोर्यो न्यायः प्रकारस्तेनेत्यर्थः। तत्र यथा अविशब्देन विग्रह एव प्रत्ययस्त्वविकशब्दादेव तथेत्यर्थः। अयमलुगिति। बाधक इति शेषः। तेन। विवक्षित इत्यर्थकरणेन। अत एव। तादृशार्थस्याभिप्रेतत्वादेव। अत्र। गोत्रेऽलुगचीति सूत्रे। परिभाषिकम्। शास्त्रकारीयसङ्केतविषयप्रतिपादकम्। युवशब्दसाहचर्यादिति। तत्र युवशब्दो यथा शास्त्रीयार्थस्य प्रकाशकस्तथा तत्सूत्रपूर्ववृत्तिसूत्रघटको गोत्रशब्दोऽपि तादृशार्थस्य प्रकाशकः। ननु यदि तद्राजस्येति प्रकरणविहितालुक एवायमलुग्बाधकस्तदा द्वितीयाध्याय एव तस्मिन् लुक्प्रकरणे इदं सूत्रं कर्त्तव्यमत आह। प्राग्दीव्यत इतीति। ननु गार्गीया इत्यत्र यस्येति लोपस्याभीयासिद्धत्वेन न तद्धितपरत्वमिति कथं लोपप्राप्तिरत आह। आभीयत्वादिति। आरम्भसामर्थ्यादिति। यद्यत्राभीयासिद्धत्वं स्यात्तदाप्रत्ययकारस्य तद्धितपरत्वासम्भवेन सूत्रारम्भोऽनर्थकः स्यादिति। ग्लौचुकायने छो नेति। ग्लुचुकशब्दात्प्राचामवृद्धादिति गोत्रे फिनि ततो यून्यणि ततश्छात्रार्थविवक्षायां यूनि जातस्याणो लुकि वृद्धत्वाभावाच्छो नेत्यर्थः। ग्लौचुकायनरूप्यमिति। ग्लौचुकायनादागतमित्यर्थः। पैलादिभ्यश्च। एतस्मिन् सूत्रे यूनि लुगित्यस्यानुवृत्तावेतस्य गोत्रप्रत्ययान्तात्परस्य प्रत्ययस्य लुग्विधायकत्वमित्येष निर्णय इत्यभिप्रायेण पैलः पिता पुत्रश्चेत्युक्तम्। यः शिष्यत इतिन्यायेन युवप्रत्ययस्य लुक्य-

पि प्रकृतेरेव प्रत्ययार्थाभिधायकत्वम्। वारि पश्येत्यादौ प्रत्ययस्यामो लुकि कृतेऽपि यथा प्रकृतेः कर्माभिधायकत्वन्तद्वत्। न चैवम्पैलशब्दात्कदा चिद् गोत्रापत्यस्य कदा चिद्यूनो बोध इति नियमो न स्यात्। पैलशब्दस्य श-क्त्योभयबोधकत्वादिति वाच्यम्। वारिशब्दमात्राद्यथा कर्तृकर्मान्यतराभिधा-नमन्यसमभिव्याहारात्तथा प्रकृतेऽपि प्रकरणादिना गोत्रयूनोरन्यतरस्याभिधा-नसम्भवात्। मूले तद्राजाच्चाण इति। गणसूत्रमेतत्। अत्र तद्राजादिति अण इति च समानाधिकरणपञ्चम्यन्तम्। अस्यापि यूनि जातस्य प्रत्ययस्य लुग-भिधायकतया तद्राजसंज्ञको योऽण् सोऽत्र गोत्रार्थक एव गृह्यते। इञः प्रा-चाम्। अत्र गोत्र इति यद्यपि न प्रकृतम्। तथापि सामर्थ्याल्लब्धमित्याह। इञ-न्तादिति। व्याख्यानादिति। पैलादिगणे शालङ्किसात्यकिप्रभृतिशब्दानामि-ञन्तानाम्पाठदर्शनमूलकत्वादित्यर्थः। तत्र हि तेषामुपादानमप्रागर्थम्। यदि ता-न्यपि प्राचामेव गोत्राणि तदा इञः प्राचामित्येव सिद्धे तेषामुपादानमन-र्थकं स्यादिति प्राचामिति नेञ्प्रत्ययात्परस्य विकल्पेन लुग्विधायकमिति। न च प्राचामवृद्धादितिवदिञः प्राचामित्यत्रापि प्राचाङ्ग्रहणं विकल्पार्थम-स्तु। पैलादिषु शालङ्किप्रभृतिग्रहणन्नित्यार्थमस्त्विति वाच्यम्। एवं सति इञ इत्येव सूत्रमस्तु। नित्यार्थं शालङ्किप्रभृत्युपादानेन ज्ञापकेनेञ इत्यस्य वैक-ल्पिकत्वसिद्धेः प्राचामित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति। फक्फिञोरितिसूत्रविषये आह। अनन्तरस्येति। वेत्यधिकार इति। समर्थानाम्प्रथमाद्वेत्यधिकारेऽस्य पा-ठात्। द्विगोर्लुगित्यादाविति। तेषामतदधिकारे पाठाद्वाग्रहणसम्बन्धोऽन्यथा स्यादिति भावः। गर्गादियञन्तकतशब्दादिति। कतशब्दप्रकृतिकयञन्तकात्य-शब्दादित्यर्थः। सूत्र इति। अस्य प्रथमादित्यत्रान्वयः। प्रथमशब्दश्च प्रथमोच्चा-रितशब्दबोध्यपरः। अन्यथा सूत्रे प्रथमोच्चारितस्तस्येति न ह्यस्मात्प्रत्यय इष्य-त इत्यनुपपत्तिः स्यात्। न च यः प्रथमोच्चारितशब्दबोध्यो नासौ सूत्रे स्थि-त इति पुनरप्यनुपपत्तिरिति वाच्यम्। प्रथमशब्दस्य सूत्रोच्चारितप्रथमशब्द-बोध्ये लाक्षणिकत्वादिति। सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिरिति यथा लभ्यते तत्प्रकार-माह। घकालतनेष्वितीति। नन्विदं ज्ञापकं व्यु प्रत्ययविषयएवास्त्वित्यत आह। स्वार्थ इति। स्वार्थे परिसमाप्तस्य। सङ्ख्याकारकादिप्रयुक्तकार्येण संस्कृतस्य।

न हि पशुशब्दमात्रस्यापत्यरूपार्थेन योगो भवति किन्तु पगोरित्यस्येति भावः। प्रकारान्तरेण सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिवादिमतन्निरस्यति। यत्त्विति। जघन्यवृत्तिः। लक्षणावृत्तिः। आदौ शक्यार्थोपस्थितिस्ततोनुपपत्तिग्रहस्ततो लक्षणा ततो लक्ष्यार्थोपस्थितिरिति लक्षणाया विलम्बितोत्पत्तिकफलप्रयोजकतया जघन्यत्वम्। जघनस्याशुद्धत्वात्तत्र स्थितस्य कुत्सितत्वमिति जघनमर्हतीति व्युत्पत्त्या जघन्यशब्देन कुत्सित उच्यते। उपस्थितषष्ठ्यैवेति। उपस्थितम्परित्यज्यानुपस्थितकल्पने मानाभावादिति भावः। ननु सूत्रे प्रथमोच्चारितस्तस्येतिशब्दस्तद्बोध्यत्वञ्च सर्वस्य शब्दस्य सर्वनाम्नो यावत्परामर्शकत्वादत आह। तस्येतीति। न विरुद्धेति। तस्यापि सूत्रोच्चारितप्रथमशब्दबोध्यत्वसम्भवादिति भावः। ननु प्रवर्त्तमानस्य बाधकत्वव्यवहारो युक्त इति यत्रादिवृद्धिर्निषिध्यते तत्रादिवृद्ध्यान्त्योपधावृद्धेः कथम्बाध इत्यत आह। स्वविषय इति। स्वीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्त इत्यर्थः। वैयसवमिति। इगन्ताच्च लघुपूर्वादित्यण्। अत्र प्राप्ताप्यादिवृद्धिर्न य्वाभ्यामिति निषिध्यते। वृद्ध्यर्थमिति। यद्यादिवृद्धेर्बाधकता न स्यात्तदाऽऽदिवृद्धेरुपधावृद्धेश्च प्राप्त्या पौष्करसादिरित्यस्य सिद्धौ स पाठो व्यर्थः स्यादिति तेन पाठेनादिवृद्धिविधायकशास्त्रविषये यद्वृद्ध्यन्तरविधायकं शास्त्रमप्राप्तन्तद्बाध्यत इति कल्प्यत इति। ननु यस्मिंस्तद्धिते नोभयपदवृद्धिप्राप्तिस्तत्रोभयपदवृद्धिविधायकतया तत्पाठश्चरितार्थ इत्यत आह। ढकादिरिति। अनभिधानादिति। पुष्करसच्छब्दस्य ज्ञापकतापरभाष्यप्रामाण्यात्तथा कल्प्यत इति भावः। परत्वाद्बाधवादिमतन्निरस्यति। परत्वादिति। कार्यद्वयासम्भव एवेति। वृक्षेभ्य इत्यत्र यथा। अपवादत्वादपि न बाधकत्वमित्याह। नापीति। चारितार्थ्यादिति। एवञ्चापवादत्वबीजासत्त्वमाविष्कृतम्। सामान्ये। इदम्पदार्थसामान्ये। इयञ्च शङ्का शाब्दबोधवैलक्षण्यानादरेण प्रवृत्ता। समाधानमपि तथैव। एतेन सामान्ये विशेषान्तर्भावेऽपि तस्येदमित्यनेन सिद्धिकल्पने इदन्त्वेनापत्यस्य भानम्भविष्यति तस्यापत्यमितिसूत्रसत्त्वे त्वपत्यत्वेनापत्यस्य शाब्दबोधविषयत्वमिति तस्येदमित्यपत्येऽपीत्यसङ्गतमित्यपास्तम्। ननु तस्यापत्यमिति सूत्राभावेऽत इञिति सूत्रमर्थान्तरेऽपि प्रवर्त्तेतेत्यत आह। तस्यापत्यमत इञित्येवेति। छस्येति। प्राप्तस्येति शेषः। अनेन। तस्यापत्यमित्यनेन। अप्राप्तस्ये-

ति। शेषेऽर्थे तस्य विधानादिति भावः। शैषिकेणासिद्धेः। शैषिकस्याप्राप्तेः॥ उत्सर्ग इतीति। असावुत्सर्गः, शेष एवेति योजना। उत्सर्गः। इदन्त्वरूपसामान्यधर्मप्रकारकप्रतीतिविशेष्यः। तदेतदुपपादयति। योगविभागाभाव इति। प्रकृतिविशेष इति। अदन्तात्मकप्रकृतिविशेषेत्यर्थः। योगविभागसत्त्वे न शेषत्वमित्येतदुपपादयति। इदंशब्दो हीति। एवञ्च यत्पर्यवसितन्तदाह। तत्र शेषेति। दण्डशक्तानुसारिमतङ् खण्डयति। ये त्विति। ननु यदीदन्त्वे नापत्यविवक्षायाञ्चाण् तदा आपत्यं वा गोत्रमित्यत्रापत्यस्यापत्यमित्यर्थेऽत इञ् स्यादत आह। आपत्यं वेति। दाशरथायेति प्रयोगस्य त्वनुपपत्तिरेवेत्याह। दाशरथायेत्यादीति। अन्तरङ्गत्वात्। वर्णमात्रापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वात्। इदञ्चान्तरङ्गत्वं स्वनिमित्तसद्भावात्पूर्वम्प्रवृत्तौ नियामकम्। अत्राकृतव्यूहपरिभाषया यस्य शास्त्रस्याप्रवृत्तिः सम्पादनीया तत्प्रवृत्तेः प्राक् तच्छास्त्रस्य यन्निमित्तन्तस्य शास्त्रान्तरेण यत्र विनाशः सम्भावितस्तत्र परिभाषाप्रवृत्तिरिति मत्वा शङ्कते। यद्यप्यत्रैकेति। निमित्तविनाशसम्भावनैवेति। अत्रैवकारेण स्वप्रवृत्त्युत्तरकाले यत्र स्वनिमित्तस्यान्यशास्त्रेण विनाशस्तत्र प्रवृत्तिरित्यर्थव्यवच्छेदः। समर्थग्रहणस्याकृतव्यूहपरिभाषाज्ञापकत्वङ् खण्डयति। वस्तुत इति। अन्तरङ्गन्यायलब्धार्थानुवादः। स्वनिमित्तस्यैव सद्भावात्तद्धितोत्पत्तेः प्रागेकादेशे कृतसन्धिकार्यादेव भविष्यतीति भावः। अनुवादस्य फलमाह। विगुण इत्यादावेति। अत एव। समर्थग्रहणस्य न्यायलब्धार्थानुवादत्वादेव। अत्रान्तरङ्गत्वं यद्विभक्त्यन्तादुत्पत्तिस्तद्धितस्य सम्भाविता तद्विभक्तिप्रागभावसमानकालिकप्राप्तिकर्तृत्वरूपम्। अन्तरङ्गानपीतिपरिभाषैकवाक्यत्वात्तेनाश्विमानणिति निर्देशः सङ्गच्छते। तद्धितोत्पत्तिप्राप्तिकालिकत्वविवक्षायान्तु विभक्तिनिमित्तकदीर्घस्य पूर्वमापत्तिः स्यात्। इदम्। वस्त्रमुपगोरपत्यञ्चैत्रस्येत्यत्र प्रत्ययप्रसक्तिरूपम्। प्रकृते तद्धितविधिः समर्थत्वञ्च तद्धितप्रकृतित्वाभिमतार्थसम्बद्धार्थाभिधायकतद्धितविधायकत्वरूपम्। तच्चात्र नास्ति सामर्थ्यस्यैकार्थीभावरूपस्य तत्परिभाषाविषयत्वादत्रापि तदाश्रयणफलम्प्रतिपादयति। तथापीति। अविवक्षित इति। अर्द्धन्नपुंसकमित्यनेन ज्ञापितत्वात्। तेनौपगवी। गर्ग्गा इति सिद्धम्। लोके गोत्रमिति। तथा चेदं सूत्रमनर्थकमिति भावः। तत्त्वेन। पौत्रत्वे-

न। यदीयम्पौत्रप्रभृत्यपत्यमिति। अत्र यदीयमित्यस्य यत्सम्बन्धीत्यर्थः। पौत्रशब्दस्य जन्यताविशिष्टजन्यपरतया एतद्घटकजन्यतायाश्च निरूपकम्प्रति नित्यसाकाङ्क्षतया यत्पदार्थस्योपस्थितत्वात्तस्यैव निरूपकत्वपर्यवसानम्भवति। एवञ्च स्वनिरूपितजन्यताविशिष्टजन्यत्वस्यैव सम्बन्धस्य यदीयमित्यत्र सम्बन्धत्वेन भानं कल्प्यम्। अपत्यशब्दस्य च जन्यताविशिष्टपरत्वादेतद्घटकजन्यतापि प्रत्यासत्त्या यत्पदार्थनिरूपिता विवक्षिता। एवञ्च यदाऽङ्गिरसः पौत्रस्य विवक्षा तदाऽपत्यत्वमप्यत्राङ्गिरोनिरूपितमेव गोत्राधिकारीयप्रत्ययोत्पत्तिनियामकमित्यङ्गिरसो गोत्रङ्गर्गस्यापत्यमित्यर्थविवक्षायान्नोभयघटकजन्यतानिरूपकस्यैकत्वप्रतीतिरतोऽत्र नाणिति भावः। एवं युवत्वमपि तन्निरूपितमेव विवक्षितम्प्रत्यासत्तेस्तत्फलमाह। पौत्रपरेति। गर्गापत्यस्यापत्यमित्यर्थविवक्षायामपत्यशब्दार्थघटकजन्यतायाङ्गर्गापत्यनिरूपितत्वम्प्रतीयते न तु गर्गनिरूपितत्वमिति न पून्यण् प्रत्यय इति भावः। अत एव। अपत्यत्वेन बोधादेव। अपत्यत्वेन बोधे भाष्यान्तरमपि साधकमित्याशयेनाह। अत एवेति। अपत्यत्वेन बोधस्याभिमतत्वादेव। आपत्यशब्दस्य पौत्रपरत्वमुपपादयति। अपत्यस्यापत्यमिति। नन्वेवमापत्यशब्दस्य पौत्रे यः प्रत्ययस्तत्परत्वं कथमत आह। तेन चेति। आपत्यशब्देन चेत्यर्थः। अनयोरिति। आपत्यादित्यत्रापत्यशब्दो यदि प्रत्ययपरो न स्यात्तदाऽर्थात्प्रत्ययविधानानुपपत्त्या वार्त्तिकासङ्गतिः स्यादिति तत्र लक्षणाया आवश्यकत्वे तदानुपूर्वीकत्वादापत्यमित्यत्रापि लक्षणेति भावः। अत एव। अपत्यप्रत्ययान्तस्य पुंस्त्वादेव। छप्रत्ययापत्तेरिति। वृद्धत्वादित्यादिः। अस्या अपि। गोत्रसंज्ञाया अपि। प्रत्ययस्य संज्ञाकरणमावश्यकमित्याह। वार्त्तिकमत इति। इति वदेदिति। तावतापि न्यासलाघवस्य सम्भवात्। संज्ञिविकल्पस्येति। सूत्रकारमतेऽर्थस्य संज्ञा वार्त्तिकमते तु प्रत्ययस्येति संज्ञिविकल्पलाभः। द्वितीयवार्त्तिकं व्याचष्टे। आपत्यादित्यादेरिति। इत्यर्थ इति। एवञ्च गर्गादेर्यदा पौत्रप्रभृतेरपत्ये चतुर्थादौ जीवद्वंश्ये प्रत्ययः क्रियते तदा स्वार्थे द्वितीयो यञिञोश्चेत्यादिना फगादिः क्रियते गार्ग्यायण इति। स चास्त्रियामित्यनेन स्त्रियान्द्वितीयप्रत्ययाभावाद्गार्गीत्येव भवतीत्युक्तम्भवति। युवसंज्ञमेवेतीति। जीवति तु वंश्य इत्यत्र

तुशब्दो भिन्नक्रमः युवेत्यनन्तरन्द्रष्टव्यः । स चैवकारार्थस्तेन नियमलाभोऽन्यथाऽस्याकडारीयसंज्ञाभिन्नत्वेन गोत्रसंज्ञाबाधकत्वन्न स्यात् । इष्यते च बाधकत्वन्तदाह । समावेश इति । इञ् न स्यादिति । तस्यापि गोत्रत्वादिति भावः । गार्ग्य इत्यस्याप्यापत्तेरिति । तत्र हि जीवद्वंश्ये गार्ग्यायण इत्येवेष्यते सम्प्रति तूभयं स्यात् । नियमाभावादि । अस्य सम्प्रतीत्यादिः । तेन न्यायेन । येन नाप्राप्तन्यायेन । अस्याप्राप्तौ । गोत्रेऽलुगचीत्यस्याप्राप्तौ । अन्तरङ्गत्वात् । अजादिप्रत्ययापेक्षयाऽन्तरङ्गत्वात् । भ्रातुर्वंश्यत्वादिति । पितृपितामहादिरूपोत्पादकप्रबन्धो हि वंशः । तत्र भवो वंश्यः दिगादिभ्यो यत् । एवं पितृव्यमातुलादीनामपि बोध्यम् । अत एव । द्वित्वादेरविवक्षितत्वादेव । पितृकुले सपिण्डा इति । येषाञ्जनने मरणे वा कुलान्न भुञ्जीतेति निषेधादसपिण्डैस्तेषामन्नन्न भुज्यते ते सपिण्डाः । मातृकुल इति । इदं सापिण्ड्यं विवाहादिप्रतिबन्धकम् । साद्यमेव । पितृकुले ये सपिण्डास्तेषामेव ग्रहणमितरतत् । अन्ये इति । साद्यमेव ग्राह्यमितरत्र भाष्यानुग्रहाभाव इति तेषामाशयः । ज्येष्ठभ्रातुरन्यस्मिन्निति । अन्यपदस्य प्रतियोगिसाकाङ्क्षार्थबोधकतयाऽनुपस्थितस्य प्रतियोगित्वकल्पनापेक्षया ज्येष्ठभ्रातुः पूर्वसूत्रेणोपस्थितत्वात्तस्यैवान्यपदार्थैकदेशे भेदे प्रतियोगितयाऽन्वयसम्भवादिति भावः । तच्च । अन्यस्मिन्निति पदञ्च । भ्रातृरूपसपिण्ड इति । अस्य ज्येष्ठेत्यादिः । नन्वेवम्पूर्वसूत्रविहितनित्यसंज्ञायाः कोऽवकाश इति चेत् । संज्ञित्वेनाभिप्रेते न्वते नित्यार्थन्तत्स्यात् । एकमितीति । प्रकृतसूत्रस्थमित्यर्थः । द्वितीयमितीति । अनुवर्त्तमानं द्वितीयमित्यर्थः । स्थानपदं व्याचष्टे । पदमिति । अत्र पदशब्दः पूज्यतावच्छेदकत्वाभिमतधर्मविशेषपरस्तदभिप्रायेणाह । पितृव्यत्वादिकमिति । तत्सत्त्वात् । भ्रातृत्वसत्त्वात् । सिद्धे सतीतिन्यायेन समाधत्ते । तथापीति । स्पष्टार्थत्वादिति । समानार्थकपदद्वयोपादानेनप्रकर्षलाभो लक्षणया भवति । तदन्निर्देशे तु प्रकर्षलाभो विवक्षात्स्येति स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थन्तन्निर्देश इति भावः । इति मत इति । द्वितीयमत इत्यर्थः । भ्रातृपुत्रादिरिति । भ्रातुः पुत्रादिरिति समासः । पूजामुपपादयति । युवसंज्ञकानामिति । ननु गोत्राद्यूनीतिनियमात्कथमत्र यूनि प्रत्यय इत्यत आह । अत्रेति । कुत्सामुपपादयति । जीवद्वंश्य इति ननु गोत्रेऽभिधित्सिते एक एवेति नियमेऽपि कथन्न चतुर्थे गोत्रे गोत्रप्रत्ययान्ताद्गोत्रप्रत्ययः । तदभिप्रायकस्य प्रत्ययस्याभावादित आह । अत एवेति

संङ्ख्यावाचकस्याश्रयणादेव। गोत्रेऽभिधित्सित इत्यनेन यन्निरूपितङ्गोत्रत्वन्त-त्प्रतिसम्बन्धिगोत्रप्रतिपादक एक एव प्रत्ययस्तस्य गोत्रस्याभिधायक इतीह वि-वक्षितोऽर्थः। यदि परमप्रकृतेर्गर्गशब्दात्प्रत्ययद्वयङ्कृत्वा प्रत्ययान्तरङ् क्रियते तदा नियमविरोधः स्पष्ट एवेति भावः। ननु तथापि गोत्रे एक एव प्रत्यय इत्येवा-स्तु गर्गस्य गोत्रापत्यमितिविग्रहे द्वितीयो न भविष्यतीत्यत आह। अपत्यग्रहणा-नुवृत्तिस्त्विति। अपत्यग्रहणाननुवृत्तौ यन्निरूपितगोत्रत्वविवक्षा तन्निरूपितगो-त्रत्वविशिष्टाभिधायकप्रत्ययान्तात्तादृशो द्वितीयः प्रत्ययो नियमेन निवार्येत अ-नन्तरापत्यप्रत्ययान्तात्तन्निरूपितगोत्राभिधायकः प्रत्ययो न निवार्येत। अपत्यग्र-हणानुवृत्तौ तु यन्निरूपितगोत्रत्वविवक्षा तन्निरूपितापत्यत्वविशिष्टाभिधायक-स्यैकत्वलाभादनन्तरापत्यप्रत्ययान्तादपि गोत्रापत्ये प्रत्ययो न भवतीति भावः। यदुक्तङ्गोत्रे स्वैकोनसङ्ख्यानामित्यनेन पक्षद्वयन्तदुपपत्तये आह। तत्तत्पित्रस-म्बन्ध्येवेति। अत एव। पितुरेवापत्यमिति स्वीकारादेव। कश्चित् पृच्छतीत्यस्य पितामहम्प्रत्येवेति शेषः। अपत्यम्पौत्रप्रभृतीति सामानाधिकरण्यमस्मिन्पक्षे-ऽपत्यमिवापत्यमितिरीत्या गौणं सौत्रानुवादाद् ग्राह्यम्। गर्गादिभ्यो विहि-तः प्रत्ययो गोत्राधिकारसामर्थ्याद्यद्यपि तृतीये वाच्येऽनन्तरापत्ये प्रत्ययम-कृत्वापि भविष्यतीति तद्विषये वक्ष्यमाणा परम्परा न सम्भवतीति यस्मि-न्स्थले वक्ष्यमाणो दोषः सम्भवति तादृशं स्थलमाह। उपगोस्तृतीय इति। अण्विशिष्टमिष्टमिति। एवञ्चात्रानिष्टापत्तिरिष्टासिद्धिरित्युभयन्दोषः। परम्प-रापत्यापत्यवत्सम्बन्ध इति। परम्परयाऽपत्यापत्यवद्भावसम्बन्ध इत्यर्थः। एव-ञ्चात्रैकस्येष्टस्य सिद्धावप्यनिष्टस्यापि प्राप्तिः। नन्वत्र पक्षेऽनन्तरापत्ये प्रत्य य इष्ट एवेति द्वितीयप्रत्ययमारभ्यानिष्टप्रत्ययगणना कार्या तथा च मूलोक्तं स्वैकोनसङ्ख्यानामित्यनुपपन्नमित्याशयेन शङ्कते। यद्यपीति। सोऽपि। प्रथ-मोऽपि। एवञ्चास्य श्लोकस्यानिष्टपरम्परापत्तौ तात्पर्यमिति भावः। स्वैको-नसङ्ख्यानामित्यस्य स्वं गोत्रन्तदपेक्षया एकोनसङ्ख्यानाम्प्रत्ययानाम्परम्परा प्रसज्यत इत्यन्वयः। अयम्भावः। अत्र गोत्रशब्दो गोत्राभिधायिप्रत्ययपरः तथा च गोत्राभिधायी प्रत्ययः प्रकृते एक इष्टः इतरेऽनिष्टा अतः प्रथमस्यानिष्टस्य चतुर्थस्य चानिष्टस्य सन्देशपतितत्वात्तत्राप्यनिष्टत्वकल्पनया गोत्राभिधायि-

प्रत्ययगणनायान्तस्य तृतीयापत्ये जातत्वाद्दयोर्गणना एवञ्चतुर्थे गोत्रे त्रयाणामनिष्टानां गणना एवम्पञ्चमादौ चतुर्णामित्यादिक्रमेण गणनायां गोत्राभिधायकस्य वस्तुगत्यैकस्य परित्यागङ्कृत्वाऽनिष्टानाम्परम्परा प्रसज्यते। एतस्याप्यौपचारिकानिष्टत्वमादाय तु व्याख्यानसमये एकोनशतं प्रत्ययाः स्युरित्युक्तम्। तत्र प्रत्यया इत्यस्यानिष्टा इति शेषः। अत्र पक्षे। पितुरेवापत्यमिति पक्षे। विध्यर्थत्वमिति। तृतीयस्यापत्यत्वविरहेणोपगोर्गोत्रापत्यमित्यर्थविवक्षायामप्राप्तस्य प्रत्ययस्य विधानार्थमित्यर्थः। गौरवमिति। न ह्येकेनैको गोत्र इतिसूत्रेणोभयलाभ इतिसूत्रस्यावृत्तिङ्कृत्वैकस्य विध्यर्थत्वमपरस्य नियमार्थत्वमिति गौरवमित्यर्थः। एकग्रहणसामर्थ्यात्केवलमस्य सूत्रस्य नियमार्थत्वमेवेत्याशयेन शङ्कते। न चेति। एकग्रहणसामर्थ्यादकृतार्थस्य कल्पनां कृत्वा सूत्रसार्थक्यापेक्षया पितामहादीनामप्यपत्यम्भवतीतिपक्षस्वीकार उचितः एवञ्च प्रसिद्ध एवार्थे नियामकमित्याशयेन समाधत्ते। एकग्रहणेत्यादिना। पितामहादीनामप्यपत्यमितिपक्ष एव पाणिनिसम्मत इत्याह। अत एवेति। स्वरसतः। लक्षणां विनापि पितामहादीनामितिपक्षस्य ज्यायस्त्वे साधकान्तरमाह। दशस्विति। अपत्यत्वमपीति। न पतन्त्यनेनेत्यपत्यशब्दार्थस्यापि तत्राबाधादिति भावः। स्वद्भाष्य इति। तत्र हि उत्पादयितर्यपत्ययुक्त इतिपक्षस्योपपादनङ् कृत्वा तत्र दूषणानि चाभिधाय सन्तु तर्हि सर्वेऽपत्ययुक्ता इति। कथम्पुनर्ज्ञायते सर्वेऽपत्ययुक्ता इति। एवं हि याज्ञिकाः पठन्ति। दशपुरुषानूकं यस्य गृहे शूद्रा न विद्येरन् स सोमम्पिबेदिति। यदि च सर्वेऽपत्ययुक्ता भवन्ति तत एतदुपपन्नम्भवतीत्युक्तम्। दशपुरुषानूकमिति। अनुपूर्वात्कायतेरनुकानमभिधानमित्यर्थे घञर्थे कविधानमिति भावे कः। अन्येषामपीति दीर्घः। एवञ्चानूकशब्दः शब्दार्थकः सम्पन्नः। दश पुरुषा अस्मिन्नित्यर्थेऽनूकेऽन्यपदार्थे बहुव्रीहिः। सम्बन्धश्च प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः। दशपुरुषोऽनूको यस्मिन्निति पुरुषेऽन्यपदार्थे पुनर्बहुव्रीहिः। दशसु पुरुषेष्विति यावत्। अत्र शूद्राः विवाहिताः। शूद्रावेदी पतत्यध इति वचनात्। महाभारतेऽप्ययमर्थः प्रसिद्ध इत्याह। जरत्कार्वोदुपाख्यान इति। तत्र हि यायावरनामका ऋषयः काञ्चिद्वृक्षशाखामवलम्बमाना गर्त्तान्वितेऽधोदेशे प-

तन्नभीता जरत्कारुणा दृष्टाः । ततो जरत्कारुणा तान् प्रति दृष्टङ्किमर्थम्भवन्तो भीताः कुतश्चेदृश्यवस्था भवताम् । ततस्ते जरत्कारुमत्यूचुः । अस्माकङ् कुले जरत्कारुनामक एकः पुरुषोऽस्ति स दारपरिग्रहन्न करोति । स यावज्जीवति तावदस्माकमेवमेवावस्थानन्तन्मरणानन्तरञ्चास्माकम्पतनम्भविष्यतीति निश्चयेन वयम्भीताः स्मेति।एतेन पितामहादीनामपत्यमिति स्पष्टमेव लभ्यते। भाष्यान्तर-सम्मतिमप्याह । अपतनादिति । अमरग्रन्थासङ्गतिमप्यस्मिन् पक्षे परिहरति । अपत्यन्तोकमिति । पूर्वोक्तभाष्यविरोधमपि परिहरति । पितामहोत्सङ्ग इति । एको गोत्र इतिसूत्राभावेऽस्मिन्पक्षे दोषोपपादनं करोति । स्वदूनेतीति । न त्विष्टासिद्धिरिति । एवञ्च विधायकत्वशङ्कया नावकाशः । नन्वेवमपि । निय-मार्थकस्य सूत्रस्यारम्भेऽपि । परमप्रकृतेरिति । यन्निरूपितापत्यत्वविशिष्टानां समुदायस्तद्वाचकादित्यर्थः । भाष्ये प्रत्याख्यातत्वेनेति । गोत्रग्रहणस्येत्यादिः । तदुक्तम्भाष्ये । गोत्रग्रहणन्न करिष्यते । एकोऽपत्ये प्रत्ययो भवतीत्येव । यदि चेदानीम्प्रत्ययान्तादपि प्रत्ययः स्यात् नैकोऽपत्ये कृतः स्यात् । यदि गोत्रग्रह-णन्न क्रियते । कथं गार्ग्यायणः वात्स्यायन इति । वक्तव्यमेवैतत् । गोत्राद्यून्यस्त्रि-यामिति । अस्मिन् पक्षेऽनुवर्त्तमानापत्यशब्दस्योक्तार्थसिद्धये आवृत्तिः कार्येति गौरवमतो भाष्योक्तपक्षान्तरमाह । यद्वेति । प्रत्ययप्रकृतिरित्यस्याध्याहारः । सौत्रमेकग्रहणमेवास्मिन् पक्षे साधकम् । पक्षान्तरन्तत एवाह । यद्वेति । सर्वमू-लत्वमिति । सर्वेषाङ्गोत्रापत्यत्वेन विवक्षितानां यो मूलपुरुषस्तत्प्रतिपादकत्व-मित्यर्थः । भाष्ये स्पष्टमिति । तत्र हि अथापि गोत्रग्रहणङ् क्रियते एवमपि न दोषः । न एकग्रहणेन प्रत्ययोऽभिसम्बध्यते एको गोत्रे प्रत्ययो भवतीति किन्त-र्हि प्रकृतिरभिसम्बध्यते । एका प्रकृतिर्गोत्रप्रत्ययमुत्पादयतीति यदि चेदानीम्प्र-त्ययान्तादपि प्रत्ययः स्यान्नैका प्रकृतिर्गोत्रे प्रत्ययमुत्पादयेत् । अथ वा अस्था-नेऽयं यत्नः क्रियते न हीदं लोकाद्भिद्यते लोके हि संख्याम्प्रवर्त्तमानामुपचरन्ति एक इति वा प्रथम इति वा । यावद्ब्रूयात्प्रथमो गोत्रे प्रत्ययमुत्पादयति ताव-देको गोत्र इतीति । न हीदमिति । लोके योऽर्थः प्रथमशब्दस्य दृश्यते स एव इहाप्याश्रीयत इत्यर्थः । शास्त्रेऽपि प्रथमार्थक एकशब्दो दृष्टः । एकोऽल्पप्राणाः प्रथमेऽल्पप्राणा इत्यर्थः । उपचरन्ति । व्यवहरन्ति । तद्धान्ये इति । पूर्वोक्तदोषा

णामनुत्पादायेत्यर्थः । आद्यः । इष्टासिद्धिरूपो दोषः । नन्वपत्यपरम्परायां स द्वितीय एवेति तृतीय इत्यनुपपन्नमत आह । तृतीयत्वमिति । तस्मादेव इति । अनन्तरापत्यप्रत्ययान्तादेवेत्यर्थः । एवकारव्यवच्छेद्यमाह । न त्विति । उत्तरसूत्रस्य मुख्यपक्षे प्रयोजनमादावाह । पितामहेति । अनन्तरापत्ययुवप्रत्ययान्तादिति । अनन्तरापत्यप्रत्ययान्ताद् युवापत्यपत्ययान्ताच्चेत्यर्थः ।सूत्रारम्भे सति यो नियमः फलितस्तमाह । यूनीति । आद्ये । पितुरेवापत्यमिति पक्षे । चतुर्थीप्रत्ययान्तादिति । चतुर्थवाचिप्रत्ययान्तादित्यर्थः । न तु तृतीयवाचीति । पञ्चमस्य तृतीयाऽपत्यत्वाभावादिति शेषः । संज्ञासंज्ञिनिर्देशस्थले उभयोरपि प्रथमान्तत्वं सर्वत्र दृष्टमिति स्त्रियान्न युवसंज्ञेत्यनुपपन्नमत आह । अस्त्रियामितीति । तदन्तविधिरिति । वर्णग्रहणञ्च सर्वत्रेत्युक्तत्वात् न य्वाभ्यामितिसूत्रेण वृद्धेर्निषेधो व्यर्थ इत्याशङ्कते नन्विति । ऐचो विषयनिर्देशार्थमिति । ऐजागमस्य प्रवृत्तियोग्यं यत्स्थलन्तन्निर्देशार्थमित्यर्थः । द्व्याशीतिक इति । द्वाभ्यामशीतिभ्याङ्क्रीत इत्यर्थः । पूर्वावित्यनेन यदि पूर्वावयवत्वमैचो न बोध्यते किन्तु पदान्तयकारवकारोच्चारणकालपूर्वकालिकोच्चारणविषयत्वमात्रम्बोध्यत इति कल्प्यते तदाह । अभक्तत्वे हीति । असन्तादिति । ऐयजशब्दादित्यर्थः । गोत्र इति सूत्रे तस्यापत्यमित्यनुवृत्तेराह । तत्सम्बन्ध्यपत्यमितयर्थ इति । ननु कौञ्जायन्य इत्यत्र ञस्य ञित्वाद्वृद्धेः सिद्धौ च्फञो ञित्त्वं व्यर्थमत आह । च्फञीति अधिकृतञ्ञोत्रइति । गोत्रे कुञ्जादिभ्य इत्येतत् । तदपत्येषु । भृगुवत्सापत्येषु । अन्यथा । आरोपाभावे । इति केचिदिति । लाघवानुसारिणः । एतेन यद्दृण्डिना भार्गवस्य वात्स्यस्य । आग्रायणस्येतिद्वन्द्वं स्वीकृत्य बहुत्वाभावेऽपि सौत्रत्वाद्यञञोर्लुका निर्देशोऽयम्भृगुवत्साग्रायण इतीत्युक्तन्तदपास्तम् ॥ ऋषित्वे त्विति । तदा तु ऋष्यन्धकेत्यण् स्यात् । द्रोणस्य मनुष्यत्वादनादिरित्यनुपपन्नमतो व्याचष्टे । भारतेति । द्रोणसंज्ञकस्याधुनिकस्य ग्रहणशङ्कां वारयति । अभिव्यक्तेति । अनाद्यर्थाभिधायित्वमिति । अभिव्यक्तो लोकप्रसिद्धोऽर्थो येषान्तादृशानां लाभः तेन संज्ञाशब्दानान्निरासः । एते हि यद्यद्व्यक्तेः संज्ञाः क्रियन्ते तत्तद्व्यक्तिमात्रमभिदधति तथा चाद्यर्थाभिधायकत्वलाभेन नैतेऽनाद्यर्थाभिधायका इति भावः । एतादृशाश्च लो-

कप्रसिद्धार्थशक्ततावच्छेदकानुपूर्व्यवच्छिन्ना इतिविशिष्टरूपोपादान एतत्प्रवृत्तिरत्यर्थादुक्ता भवति। विशिष्टरूपोपादानेन विधीयमानङ्कार्यञ्च प्रायेण पदकार्यस्थल इति पदकार्य इत्यस्य लाभः। गौणनिरास इति। एते च गुणारोपप्रकरणादिसहकारिणैवार्थबोधका अतो न स्वतन्त्राः। अप्रयुक्तन्निरस्तमिति। लोके विशेषेणार्थबोधकत्वेन श्रुता इति व्युत्पत्तेः। एते च जगबडदमितिसमुदायरूपा अनर्थकाः अनुकरणानामर्थसद्भावेऽपि तेन विशेषेणार्थबोधकत्वेन श्रुताः। क्व चित्त्वनुकरणेऽव्यक्तानुकरणस्येतिज्ञापकाज्ञ्वर्वति शास्त्रीयं कार्यम्। ये च शास्त्रीयप्रक्रियया साधुत्वेन व्युत्पादयितुं शक्यन्ते वचन्ति आवम् कमश्नित्यादयस्तेषामपि भाष्यकारीयवचनप्रामाण्यान्न शास्त्रविषयत्वमित्यर्थादुक्तम्भवति। ये च प्रातिपदिकप्रकृतिकणिजन्तादयस्ते यद्यपि लोकेऽर्थबोधकत्वेन विशेषेण न श्रुतास्तथाप्येषान्तत्करोतीत्यादिशास्त्रेण साधुत्वान्वाख्यानाच्छास्त्रविषयत्वमस्त्येव। एतेन यत्सिद्धन्तदाह। न तदुक्तिष्विति। तद्वदुक्तिर्येषान्ते तथाभूतास्तत्सदृशाः गौणादय एवेत्यर्थः। भाष्येपीति। उक्तश्लोकार्थ उपनिबद्ध इति शेषः। बाह्वादिप्रभृतिष्विति। अत्र प्रभृतिग्रहणेन कुञ्जादीनाङ् ग्रहणम्। लोकविदितादिपुरुषत्वरूप इति। लोकविदिते आदिपुरुषत्ववति येषां दर्शनमित्यर्थः। लौकिके गोत्रभाव इति। लोकविदिते गोत्रत्व इत्यर्थः। प्रकृताभिप्रायमेतत्। नन्वेतावद्दर्शनेन तद्धितमात्रविषयकत्वमभिव्यक्तेतिन्यायस्येति भ्रमितव्यम्। सम्बन्धिशब्दानाङ्कार्य इति। यथा राजश्वशुराद्यदितिसूत्रविहितो यत्प्रत्ययः श्वशुरसदृशे प्रयुज्यते यदा तदा श्वशुरस्यापत्यं श्वाशुरिरित्येव भवति। एतच्च पूर्ववार्त्तिकेनापि लभ्यत इत्यभिप्रायेणावयुत्यानुवादेनेति विशेषणन्दत्तम्। एवञ्चेति। गोत्रभाव इत्यस्य प्रकृताभिप्रायकत्वकथने च। कश्चिदिति।यथाश्रुतार्थग्राही।अनन्तरेऽपीतीति। अपिना व्यवहित इत्यस्य संग्रहः। अत एव पौत्रो दौहित्र इत्यत्र गोत्रेऽञः सत्त्वेन प्राप्तस्य लुकः प्रवराध्यायप्रसिद्धत्वाभावाद्वारणसङ्गतिः। ननु गोत्र इत्यस्यासम्बन्धे यून्यपि प्राप्नोतीत्यत आह। यूनि त्विति। नन्वस्य गोत्राधिकारीयत्वात्कथञ्जामदग्न्यादीनां सिद्धिरत आह। रामो जामदग्न्य इति। लुक्संज्ञाविधानात्। एतत्सर्वमिति। प्रवराध्यायप्रसिद्धस्य लौकिकगोत्रस्य ग्रहणमित्येतत्। यूनि लुगितिसू-

च राजन्याद्वुञ् मनुष्याच्च ज्ञापकम्परङ्गोत्रम्। यदयं वुञ्विधौ राजन्यमनुष्ययोर्ग्रहणङ्करोति तज् ज्ञापयत्याचार्यः लौकिकम्परङ्गोत्रग्रहणमिति। गोत्रोक्षोष्ट्र इतिसूत्रे राजमनुष्यशब्दावुपात्तौ तौ च गोत्रे कुञ्जादिभ्य इत्यतो गोत्रग्रहणानुवर्त्तनाच्छास्त्रीयगोत्राभिधायिनौ ततश्च गोत्रग्रहणेनैव सिद्धे तयोर्ग्रहणमपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रमित्यस्य ज्ञापकन्तथा च राजन्यमनुष्ययोः प्रवराध्यायप्रसिद्धत्वाभावेन गोत्रग्रहणेनैतयोरग्रहणं स्यादिति तयोरुपादानं सफलमिति। द्वितीये अष्टाशीतिसहस्राण्यूर्द्धरेतसामृषीणां बभूवुस्तत्रागस्त्याष्टमैर्ऋषिभिः प्रजनोऽभ्युपगतस्तत्र भवतां यदपत्यन्तानि गोत्राणीत्युक्तम्। तत्र भवतामिति। अगस्त्याष्टमानामित्यर्थः। तृतीये उभयत्र लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणमित्युक्तम्। तत्र कैयटः। यञञोश्च तत्र यस्कादिभ्यो गोत्र इत्यतो गोत्र इत्यनुवर्त्तते। संघाङ्केत्यत्रापि गोत्रचरणाद्वुञित्यतः। ऋषिप्रजनश्च लोके गोत्रमित्युच्यते इति। आङ्गिरस इत्येवेतिलेखनेन वतण्डाच्चेतिसूत्रे कपिबोधादितिसूत्रादाङ्गिरस इत्यनुवर्त्तते। तस्मिन्वाच्ये च गर्गादित्वाद्यञि सिद्धे इदन्नियमार्थमाङ्गिरसे यदि वतण्डशब्दात्प्रत्ययो भवति तदा यञेवेत्येवं विधौ नियम इष्टस्तदभिप्रायेणाह। तत्र यञेति। विपरीतनियमं वारयति। आङ्गिरस एवेतीति। योगविभाग एवेति। अयम्भावः। आङ्गिरसे वाच्ये शिवादित्वात्प्राप्तस्याणो बाधनार्थमिदं सूत्रम्। गर्गादिपाठादादौ यञ् प्राप्तस्तम्बाधित्वा शिवादिपाठादण् प्राप्तस्तम्बाधित्वा आङ्गिरसेऽनेन यञ् भवति। न च गर्गादित्वात्प्राप्तस्य यञो बाधक ऋषित्वादण् तद्बाधनार्थमेवेदमस्त्विति वाच्यम्। एवन्तर्हि सर्वत्र ऋष्यणा यञो बाधापत्त्या गर्गादिपाठवैयर्थ्यं स्यादिति तत्र पाठ ऋष्यण् बाधकस्स्यादित्यणा समावेशो न स्यादतः शिवादौ पाठादेवाणा समावेशो भवति। स च पाठोऽनाङ्गिरसे चरितार्थ इत्याङ्गिरसेऽनेन यञेव यथा स्यादित्येवमर्थो योगविभाग इत्याशयात्। अनन्तरस्येतिन्यायेति। तेन वातण्डीत्यत्राणो लुङ न भवति। तत्र। ष्यङ्विधायकसूत्रे। इह तु शिवाद्यण् भवतीति कथमत्र ष्यङः प्राप्तिरिति भावः। तदप्रवृत्तेः। प्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तेः। परे त्विति। भाष्यानुसारिण। तत्रैव। गर्गादिगणे एव वतण्डाल्लुक् स्त्रियामिति पठनीयमित्यर्थः। अत्र भाष्ये तत्रैवोच्यते इ-

त्युक्तम्, तेन गर्गादौ पाठस्यापूर्वत्वाभिप्रायेण प्रकृतसूत्रस्य विध्यर्थत्वाभिप्रायेण च शङ्केयम्। गर्गादावस्य पाठो नास्तीत्याशयः। एवं हि भाष्ये उक्तम्। किमर्थमिदमुच्यते न गर्गादिभ्य इत्येव सिद्धम्। लुक् स्त्रियामिति वक्ष्यामीति। यदि पुनस्तत्रैवोच्येत। नैवं शक्यम्। आङ्गिरसग्रहणं हि विच्छिद्येतेति। इदञ्च सूत्रम्पृथक् कृतन्न तु कपीति सूत्र एव वतण्डशब्दः पठितस्तेनाङ्गिरस इत्यस्य प्रकृतसूत्रे सम्बन्धो नास्तीति च पूर्वपक्ष्याशयः। अत एवाह। अनाङ्गिरस इति। एवं हि आङ्गिरसग्रहणं विच्छिद्येतेत्याऽशयः। अत्रापि। वातण्ड्य इत्यत्रापि। तत्र। अनाङ्गिरसे। तदभावः। यञोऽभावः योगविभागसामर्थ्येन। गर्गादौ पाठे कर्त्तव्ये तत्र पाठमकृत्वा कपिबोधादीतिसूत्रानन्तरम्पृथक् वतण्डाच्चेतिसूत्रपाठेन। अनाङ्गिरसेपीति। अपिना आङ्गिरसे। यदि गर्गादिपाठमकृत्वाऽत्र सूत्रम्पठ्यते तदा अनाङ्गिरसे न भवति। आङ्गिरस इत्यस्य संबन्धादिति भावः। यदि प्रामाणिक इति। यदि गर्गादावस्य पाठाभावस्तदा पूर्वोक्तरीत्या ज्ञापनासम्भवाच्छिवादावस्य पाठो न प्रामाणिक इति भावः। शिवादौ पाठकल्पनपक्षे आह। तदेति। वृत्त्यनुरोधेनेति। एवं हि तत्रोक्तम्। अतः प्रभृति सामान्येन प्रत्यया विज्ञायन्ते। शिवादिभ्योऽपत्येऽण् प्रत्ययो भवति। यथायथमिञादीनामपवादः। शैवः। प्रौष्ठ इति। तत्र भाष्य इति। यूनि लुक्सूत्रभाष्य इत्यर्थः। गोत्रत्वप्रयुक्त इति। गोत्रोच्चोष्ट्र इतिसूत्रविहित इत्यादिः। इत्युक्तमिति। एवञ्च गोत्रोच्चोष्ट्र इतिसूत्रस्य परत्र पाठात्तत्र प्रवराध्यायप्रसिद्धगोत्रग्रहणेन गार्ग्यायणस्य तथात्वात्तस्माद् वुञ् सिध्यतीति भावः। गाङ्गेयादि ष्विति। स्त्रीभ्यो ढगिति सूत्रस्यापि गोत्राधिकारीयत्वाद्गोत्र एव प्रत्ययो न्याय्य इति भावः। आरोपेण। गोत्रत्वारोपेण। न चैवमिति। गोत्रसंज्ञासूत्रपर्यन्तं गोत्राधिकाराश्रयणे। यूनि ढक् न स्यादिति। यूनीष्टो ढक् स इदानीम्भवन्मते न स्यात्। स्त्रीभ्यो ढगितिसूत्रेऽपि गोत्र इत्यस्य सम्बन्धादिति भावः। दात्तेयीति। दत्ताया गोत्रापत्यं स्त्री दात्तेयीत्यर्थः। अगोत्रादितुयुक्तिसामर्थ्येनेति। अगोत्रादिति हि गोत्रप्रत्ययान्तादौपगवशब्दान्मा भूदित्येवमर्थम्। गोत्रसंज्ञासूत्रपर्यन्तं गोत्राधिकारेऽस्य गोत्रापत्ये प्रत्ययविधायकतया एको गोत्र इतिनियमाद्गोत्रप्रत्ययान्तेभ्यः फिञ् नैव प्राप्नोतीति प्रकृत-

सूत्रेऽगोत्रादिति एवमेवानिञ इति च व्यर्थमिति भावः । यञिञोश्चेतिवदि-ति । यथा भवद्भिर्गोत्राधिकारेऽपि सामर्थ्याद्यूनि तस्य प्रवृत्तिः स्वीक्रियते त-द्वत् । वास्तवमिति । यस्य गोत्रे विधानन्तदन्तस्य वास्तवन्तत्त्वम् । नन्वेका-र्थीभावाभ्युपगमान्न प्रत्ययमात्रस्य वास्तवन्तत्त्वमत आह । शास्त्रप्रक्रियेति । अत एव । गमकाभाव एव लौकिकग्रहणादेव । कण्वादिभ्यो गोत्र इति । कण्वश-ब्दस्य गर्गादौ पाठात्तेभ्यश्च शास्त्रीयगोत्र एव प्रत्ययविधानादिति भावः । अणिञोरित्यादौ चेति । तत्र ह्यनार्षयोरिति वासिष्ठी वैश्वामित्रीत्यत्र ष्यङा-देशवारणाय कृतं तयोश्च ऋष्यन्धकेतिसूत्रेण शास्त्रीयगोत्रेऽविधानात्पर्यु-दासन्यायेन शास्त्रीयगोत्रग्रहणम्भविष्यतीति भावः । यच्चोक्तम्पूर्वं शास्त्रप्रक्रि-येति तस्य फलान्तरमप्याह । राजन्येति । अत एव । कल्पितगोत्रार्थकत्वादे-व । अत एव । गोत्रसंज्ञासूत्रपर्यन्तं गोत्राधिकारादेव । फिञ् नेति । एको गो-त्र इतिनियमात् । भाष्यस्वरसादिति । उपपादितमेतत् । गोत्रसंज्ञासूत्रपर्यन्तं गोत्राधिकार इतिमते शङ्कते । न चेत्यादिना भाष्योक्तमिति । तत्र हि किमर्थं शिवादिभ्योऽण् विधीयते न यथाविहितमित्येवोच्येत शिवादिभ्यो यथाविहि-तमितीयत्युच्यमाने इञ् प्रसज्येत । इञतो यथा विहितः । पुनर्वचनमिदानी-ङ्किमर्थं स्यात् । ये तस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम् । स वै नास्ति यस्तम्बाधेत । तत्रारम्भसामर्थ्याद्यो विहितो न च प्राप्नोति स भविष्यति कश्चासावणेवेत्यु-क्तम् । अण एव विधिरिति । भविष्यतीति शेषः । भाष्याशयात् । प्रश्नभाष्याश-यात् । शिवादिभ्य इतिसूत्रस्थाण्ग्रहणस्य प्रयोजनमाह । अण्ग्रहणमिति । इञ एव विधानं स्यादिति । शिवादिभ्यो यथा विहितमिति व्याख्यान इति शेषः । अपत्याधिकारादन्यत्र प्रवराध्यायप्रसिद्धगोत्रग्रहणमिति सिद्धान्ते प्रस-क्तामनुपपत्तिम्परिहर्तुं भाष्याशयमाह । यस्त्विति । इत्युक्तमिति । स तु न प्रा-प्नोतीति शेषः । प्रवराध्यायप्रसिद्धत्वाभावादिति भावः । स्वयन्तदुपपत्तिमाह । तदिति । विशेष्यम्प्रकृतिभ्य इतीति । स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् । प्रकृतिः शब्दरूपा सा न नदी मानुष्यत आह । अर्थद्वारकमिति । वाचकतासम्बन्धेनेत्यर्थः । आरोप्ये-ति । भेदप्रधानतदात्म्यस्वीकारे ! इदञ्चिन्त्यमिति । स्त्रीलिङ्गनिर्देशमात्रेण धा-न्यमातुर्नेति यदुक्तन्तच्चिन्त्यमित्यर्थः । ननु धान्यमातृप्रतिपादको मातृशब्द

इति कथमस्यामिरत आह । लिङ्गविशिष्टेति । न त्वत्तयोनित्वमिति । तथात्वे कानीनशब्दस्य व्यासकर्णयोः प्रवृत्तिर्न स्यात्।एतयोः पुम्सम्बन्धजन्योत्पत्तिकत्वादिति भावः । अधिकार्थावगतिरिति । अधिकः कारोऽधिकार इत्यर्थावगमात्। अस्तमिति । स्त्रीप्रत्ययपरिहिते दृष्टानाम्प्रातिपदिकत्वतद्व्याप्यधर्माणान्तद्विशिष्टेऽतिदेश इतिपरिभाषार्थादिति भावः । तेन । स्त्रीप्रत्ययान्तस्य ग्रहणेन । अणिति । द्व्यञ्मगधेत्यणित्यर्थः । अत एवेति । अर्थग्रहणादेव । ढकि लोपविधानमिति। लोपविधानसामर्थ्याढ्ढकः कल्पना स्त्रीशब्दांशे स्वरितत्वस्य च कल्पनापेक्षया ढगनुवादेन स्त्रीभ्य इत्यर्थग्रहणमिति स्वीकारे लाघवमिति भावः।दरदित्यादि । अत्र दरच्छब्दोद्व्यञ्मगधेत्यसन्तः । इडविड्जनपदेत्यजन्तः । ततो द्वौ द्व्यञ्मगधेत्यणन्तौ । कृषन्धकेतिसूत्रे भाष्य इति । तत्र हि द्व्यचो ढको ढ्रक्ढञौ। द्व्यचोढग्भवतीत्येतस्मात् ढ्रक्ढञौ भवतो विप्रतिषेधेन।द्व्यचो ढग्भवतीत्यस्यावकाशः।दात्तेयः।गौप्तेयः।ढ्रकः काणिकेरः।गाणिकेरः। इहोभयम्प्राप्नोति । नटी नाटेरः । दासी दासेरः । ढञोऽवकाशः । कामण्डलेयः । माद्रवाहेयः । ढकः स एव । इहोभयम्प्राप्नोति । जम्बू जाम्बेयः । ढक्ढञौ भवतो विप्रतिषेधेनेत्युक्तम् ॥ काणिकेर इति । काणेव काणिका । कामण्डलेय इति । चतुष्पाज्जातिवचनः । चतुष्पाद्भ्यो ढञ् । जाम्बेयः इहापि चतुष्पाद्भ्यो ढञिति ढञि ढे लोपोऽकद्वा इति ऊकारलोपः । अत्र कैयटः।जम्बूशब्दस्यास्त्रीप्रत्ययान्तत्वाड्ढक् प्राप्तिर्नास्तीति । अत्र भाष्यप्रदीपोद्द्योतेऽभिहितम्। जम्बूशब्दस्य दीर्घोकारान्तत्वादूङभावः । द्व्यच इत्यत्रापि स्त्रीभ्य इति वर्त्तते । तच्च स्वर्यते तेन तदधिकारविहितप्रत्ययग्रहणम् । तत्राप्राणिजातेश्चेतिवार्त्तिके उतइत्यस्यासम्बन्धेऽपि प्राणिजातित्वात्तदभावः । अन्ये तु तस्या जम्बोः फलरसो नदीभूय प्रवर्त्तत इतिप्रयोगाज्जम्ब्वॄ स्यान्तोऽपि।स च वृक्षसृगालोभयवचनः। एतद्भाष्यप्रामाण्यात् । तस्मादूङि दीर्घान्तोऽप्युभयवचनः । यद्वा स्त्रीभ्य इत्यर्थग्रहणमेव । इडविडादयः शिवादिषु पाठ्या इति । अथ वाऽनभिधानात्तेभ्यो ढगभाव इतिभाष्याशय इत्याहुः । अत्र जाम्बेय इत्यत्र विप्रतिषेधेन ढञ् भवतीत्येतद्भाष्ये उक्तत्वेन स्त्रीभ्य इत्यत्रार्थग्रहणमिति ध्वनितमित्यर्थः । वाग्रहणनिवृत्तय इति । ढक् च मण्डूकादिति सूत्रे पीलाया वेतिसूत्राद्वाग्रहणानुवृत्तेः।तत्र।शिवादिगणे।

पृथाशब्दाद्ढकि पार्थ इत्यस्यासिद्धिपरिहाराय मूले तस्येदमित्यणित्यभिहित-मपरन्त्वेतदसङ्गतन्तस्य तस्य शेषाधिकारीयत्वादत आह । शिवादिपाठादिति । दाक्षायण इति । दक्षस्य गोत्रापत्यं दाक्षिः । दक्षस्य युवा दाक्षेरपत्यमित्यर्थेऽत्र दाक्षायणशब्दः । अत्र सामर्थ्याद्यूनि ढकः प्राप्तिर्बोध्या । उत्तरपदस्य वृद्धिविधानप्रयोजनमाह । उत्तरपदस्येति । ननु गोत्रसंज्ञासूत्रपर्यन्तङ्गोत्राधिकाराज्जातेश्चेत्येव सिद्धे उत्तरपदस्य वृद्धिविधानं व्यर्थमेवेत्यत आह । अस्मादेवेति । ढः परास्मिन्नत इति । ततो बहुव्रीहिः सः प्रत्ययो यस्येति । अनुवर्त्तमानप्रवाहणशब्दस्य स्वप्रकृतिकसमुदायत्वाच्चणिकः । लेखकप्रमादादिति । प्रवाहणस्य ढ इतिसूत्रस्य शुभ्रादिभ्यश्चेतिसूत्रविहितढकि प्रवृत्तिसत्त्वादेतत्सूत्रानन्तरमेव प्रवाहणस्य ढे तत्प्रत्ययस्येतिसूत्रद्वयस्य लेखनमुचितमिति भावः । ढकि सिद्धेऽपीति । स्त्रीभ्यो ढगित्यनेन । ननु भ्रुवो वुक्चेतिवत्कुलटाया वेतिसूत्रस्यापि प्रत्ययादेशोभयविधायकतया इनङ्मात्रं विकल्प्यते ढक्तु नित्यम्पूर्वेणैवेत्युपादानम्मूलकारीयं प्रमाणशून्यमत आह । वृत्त्यादीति । कल्याण्यादीनामिनङितिसूत्रेऽनुवर्त्तमानस्य ढग्ग्रहणस्य यथा नित्यमेव प्रकृतिसम्बद्धप्रत्ययाभिधायकता तथात्रापि । वाशब्दस्तु षष्ठीनिर्दिष्टस्य विधीयमानकार्येण सम्बध्यत इति भावः। तदभाव इति । परत्वाड्ढ्रकि कृते तदभावे ढगित्यर्थः। इत्याह । इत्याशयेनाह । द्वयोरनुकरणमिति । चटकत्वजातिविशिष्टवाचकचटकाशब्दात्स्त्र्यपत्ये जातस्य प्रत्ययस्य लुकि कृते लुक् तद्धितलुकीति टापो लुकि यत्स्त्र्यपत्यवाचकञ्चटकेति तस्य च जातिलाच्छणङीष्बाधनार्थमनुकरणमित्यर्थः । अर्थनिर्देशोऽयमिति । न तु सप्तमी शौण्डैरितिवदाद्यर्थावगतिः । क्षुद्राभ्य इत्युच्यते क्षुद्रा नाम । अनियतपुंस्का । अङ्गहीना वेतिभाष्यात् । भाष्ये वाशब्दस्तार्थे । तदाह । तदभिधायीत्यादि । कल्पनद्वारेति । स्त्रीभ्यो ढगितिसूत्रे स्त्रीग्रहणेन प्रत्ययग्रहणमिति पक्षे इदम् । प्रागुक्तमिति । स्त्र्यर्थग्रहणान्तत्रेतिप्रागुक्तमित्यर्थः । षष्ठ्या विपरिणम्यत इति । अन्यत्राप्राप्तौ ढगिति तत्प्राप्तियोग्यानि प्रातिपदिकान्याह । इदन्तेभ्य इति । ढे लोप इत्यस्येति । परियादेशप्राक्काले प्राप्तस्येति शेषः । बाधादिति । अत्र बाध न तम्बधित्वा प्रवृत्तिरेव किन्तु तम्बाधित्वा प्रसक्तिमात्रम् । केकयशब्दाज्जनपदशब्दादित्यञि यशब्दस्य-

यादेशे कैकेयीत्यस्य मित्रयूनाभाव इत्यर्थे गोत्रचरणादिति वुञि मैत्रेयिकेत्यस्य प्रलयादागतम्प्रालेयमित्यस्य च सिद्धिः । आदिवृद्धया त्वियादेशस्य समावेश एव भिन्नविषयकत्वात् । दाण्डिनायन । दण्डिन् हस्तिन् आभ्यामपत्यमित्यर्थे नडादित्वात्फक् । अथर्वन्शब्दात्प्रोक्तार्थे वर्त्तमानाद्वसन्तादित्वादधीत इत्यर्थे ठक् । जिह्माशिन्शब्दाच्छुभ्रादित्वाड्ढक् । वाशिन्शब्दादुदीचामिति फिञ् । भ्रूणहन्धीवन् शब्दाभ्याम्ब्राह्मणादित्वाद्भावकर्मणोः ष्यञि तत्वन्निपातनात् । इदमेव च भ्रूणहन् शब्दस्य तत्वनिपातनम्धातोः कार्यमुच्यमानन्तत्प्रत्यये भवतीतिपरिभाषां ज्ञापयति । एतेन भ्रौणहत्यशब्दे कुत्वाभावोऽपि सिद्धः । न च कुत्वाभावनिपातनमेव तत्परिभाषायां ज्ञापकमस्त्विति वाच्यम् । मृजेर्वृद्धिरितिसूत्रभाष्येऽपि तत्वनिपातनस्यैव ज्ञापकतोक्तेति भाष्यद्वयप्रामाण्येन तत्वनिपातनस्यैव ज्ञापकत्वाभिधानात् । सरयूशब्दादणि यूइत्यस्य वेत्यादेशः । इक्ष्वाकुशब्दो जनपदवाची क्षत्रियवाची च । तत्र जनपदवाचकाच्छैषार्थे कोपधादणितिसूत्रेणाणि निपातनादुकारलोपः । अयमन्तोदात्तः । क्षत्रियवाचकात्तु जनपदशब्दात्क्षत्रियादञितिसूत्रेणाञि निपातनादुकारलोपः । अयमाद्युदात्तः । प्रकृतसूत्रे तन्त्रेणोभयोरपि ग्रहणम् । द्वितीयस्य बहुत्वेऽञो लुकि इक्ष्वाकूणां दुरापे इति सिध्यति । न च सूत्रे यत्स्वरकस्योच्चारणन्तत्स्वरकस्यैवानुकरणमिति कथन्द्वयोरनुकरणमिति वाच्यम् । एकश्रुत्या द्वयोरप्यनुकरणसम्भवादिति भाष्ये स्पष्टम् । हिरण्मयशब्दे हिरण्यशब्दान्मयटि यशब्दलोपो निपात्यते । यस्कादिभ्य इतिसूत्रे यो गोत्रशब्दस्तदर्थं सिद्धान्तरीत्या व्याचष्टे ॥ प्रवराध्यायेति । नन्वेवं यास्कायन इत्यत्र युवप्रत्ययस्यापि प्रवराध्यायप्रसिद्धघटकत्वाल्लोपापत्तिरत आह । यस्कस्यापत्यमित्यादि । एतच्च विहितविशेषणाश्रयणं शिवादिभ्योऽणित्यत्र गोत्र इति निवृत्तमितिवृत्तिकृन्मतेन । भाष्यरीत्या तु न युवप्रत्ययस्य लुक्प्राप्तिरित्याह । वस्तुत इति । अत एव । शास्त्रीयगोत्र प्रत्ययेविधानादेव । सिद्धान्ते । असमावेशपक्षे प्रिययास्का इति । प्रकृतेऽन्यपदार्थकृतम्बहुत्वम् । तत्कृते इति । अत्र मूले बहुत्व इत्येव पाठ इत्यभिप्रायेणेदम् । ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्चेत्यण्बाधनायाह । बाह्वादित्वदिति । यौधिष्ठिरिः । पितेति । युधिष्ठिरशब्दाद्बाह्वादित्वादिञ् । ततो यञिञोः

ञेति फक्। अत्रैव भाष्ये स्पष्टमिति। तत्र हि गोपवनादिप्रतिषेधः प्राग्घरितादिभ्यः। गोपवनादिप्रतिषेधः प्राग्घरितादिभ्यो द्रष्टव्यः। हारितः। हारितौ। बहुषु हरिता इत्युक्तम्। एतेन गोपवनादीनां विदाद्यन्तर्गणत्वं स्पष्टमेव लक्ष्यते। अन्यथा गोपवनादिषु गोपवन। शिग्रु। बिन्दु। भाजन। अश्वावतान। श्यामाक। श्यापर्ण। वृत्। इति पाठेन प्राग्घरितादिभ्य इत्यसङ्गतं स्यात्। विदादिषु च गोपवन। शिग्रु। बिन्दु। भाजन। अश्वावतान। श्यामाक। श्यामक। श्यापर्ण। हरित। किंदासेतिपाठेन भाष्यं सङ्गच्छते। तद्राजस्येति सूत्रे भाष्य इति। तत्र हि। यञञोश्चेतिसूत्रविषये गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुक्। गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुग्वक्तव्य इतिवार्त्तिकक्तोक्तम्। विदानामपत्यम्माणवकः वैदः वैदौ। अत्र विदशब्दाद्बहुषु गोत्रापत्येष्वञि तदन्ताद्यूनि अत इञितीञ्। तस्य ण्यक्षत्रियेति लुक्। किमर्थमिदन्न अचीत्येवालुक् सिद्धः। अचीत्युच्यते न चात्राजादिम्पश्यामः। प्रत्ययलक्षणेन। वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्। अजादौ प्राग्दीव्यतीये प्रत्यये परे गोत्रप्रत्ययस्यालुगितिसूत्रार्थाश्रयणे प्रकृतवार्त्तिकम्प्रवृत्तम्। ततो भाष्यकृतोक्तम्। यदि वा कानि चिद्वर्णाश्रयाण्यपि प्रत्ययलक्षणेन भवन्ति तथेदमपि भविष्यति। वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणमिति तु वर्णप्राधान्यविषयकमिति भावः। अथ वा अविशेषेणलुकमुक्त्वा हलि नेति वक्ष्यामि। यद्येवमविशेषेण लुकमुक्त्वा हलि नेत्युच्यते विदानामपत्यं बहवो माणवकाः विदा अत्रापि प्राप्नोति। अलुगिति शेषः। अस्तु पुनरस्य युवबहुत्वे वर्त्तमानस्य लुग्भविष्यति। अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रमिति भावः। पुनरलुक्कस्मान्न भवति। लुक्शास्त्रवदलुक्शास्त्रस्यापि प्रवृत्तेरव्याघातादिति भावः। समर्थानाम्प्रथमस्य गोत्रप्रत्ययान्तस्यालुगुच्यते न चैतत्समर्थानाम्प्रथमं गोत्रप्रत्ययान्तम्। किन्तर्हि द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तम्। प्राथमकल्पिके प्रत्ययार्थे वर्त्तमानस्य तस्य प्राथम्यम्। यथा गार्गीया इति। अत्र युवप्रत्ययस्य लुकि कृते युवलक्षणन्द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तोऽजन्तः शब्द इति प्राथम्याभाव इति भावः। अवश्यञ्चैतदेवं विज्ञेयम्। त्रिभरद्वाजिका। वसिष्ठकश्यपिका। भृङ्गङ्गिरसिका। कुत्सकुशिकिका। इत्येवमर्थम्।

अत्रिशब्दादपत्यबहुत्वे इतश्चानिञ इति ढक्। भरद्वाजाद्विदादित्वादञ्। ततो युवबहुत्वेऽतं इञ्। तस्य ण्यक्षत्रियेति लुकि। ढकोऽत्रिभृग्वितिलुक् यञञोश्चेतिभरद्वाजशब्दादञः। ततोऽत्रिभरद्वाजानां मैथुनिकेत्यर्थे द्वन्द्वाद् ुनिति वुन्। यदि द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तस्याप्यलुक्स्यात्तदा गोत्रेऽलुगचीत्यलुक्प्रसङ्गः स्यात्। वशिष्ठशब्दादृष्यण्। कश्यपादञ्। एवमभृङ्गिरस् कुत्सशब्देभ्यो ऋष्यण्। कुशिकादञ्। अन्यत्सर्वम्पूर्ववत्। गर्गभार्गविकाग्रहणं वा नियमार्थम्। गर्गभार्गविकाग्रहणं वा क्रियते तन्नियमार्थम्भविष्यति। एतस्यैव द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तस्यालुग्भवति नान्यस्येति। गर्गाद्यञ्। भृगुशब्दादृष्यण्। ततो यूनीञ्। तस्य लुक्। गर्गभृगूणाम्मैथुनिकेतिवुन्। अत्रिभृग्वितिलुक् प्राप्तो गोपनादिपाठेन प्रतिषिध्यते। यदि च द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तस्याप्यलुक् स्यात्तोपवनादिषु न पठ्येत। पठितस्तु ज्ञापनयेत्यर्थः। भाष्ये च ध्वनितमिति। तत्रापि पूर्ववदुक्ता गर्गभार्गविकाग्रहणं वा नियमार्थम्। गर्गभार्गविकाग्रहणं क्रियते तन्नियमार्थम्भविष्यति। एतस्यैव गोत्रप्रत्ययान्तस्य द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तस्यालुग्भवति नान्यस्येति इत्युक्तम्। एवमुपपादनेन ध्वनितमित्यर्थः। अद्वन्द्व इत्यस्य यथाश्रुतार्थकत्वे द्वन्द्वे विकल्पो न स्यादत आह। अद्वन्द्व इत्यस्येति। इदम्। द्वन्द्वस्य विकल्पस्योदाहरणत्वेन प्रदर्शनम्। तस्य भार्येत्यर्थ इति। एतेन पुंयोगान्नान्तस्य स्त्रियां वृत्तिर्दर्शिता। ङीपि। ऋन्नेभ्यइतिसूत्रविहिते ङीपि। अत एव निपातनात्। कौण्डिन्येतिनिपातनात्। यद्यत्र पुंवद्भावः स्यात्तदा यञि नस्तद्धित इति टिलोपः स्यात्। एतेन। भाष्योक्तपुंवत्त्वाभावकथनेन। कुण्डिन्शब्दाद्यञः प्राप्तिरपि नेत्याह। कुण्डिनीत्येवमिति। तेन। लुग्विधानेन। एतेन बहुषु प्रत्ययान्तसमुदायस्यागस्तिकुण्डिनजादेशविधानेन सिद्धे लुग्विधानं व्यर्थमित्यपास्तम्। तत्र। द्वे वेति सूत्रे। राजश्वशुराद्यदितिसूत्रे राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहणमिति वार्त्तिकमूलाद्व्याख्यानाद्यदुक्तं राज्ञो जातावेवेति तत्फलमुक्तं शूद्रादाविति तत्र शूद्राच्छूद्रायामुत्पन्नस्यैवंविधव्यवहारो नैव प्राप्नोतीतिशूद्रादावित्यनुपपन्नमत आह। तज्जातीयेति। निहतमिति। एतदभिप्रायेणापत्ये उदाहरणमुक्तमिति शेषः। ब्राह्मोजाताविति सूत्रं योगविभागेन मूले व्याख्यातन्तत्फलमाह। एकयोगत्व इति। ब्राह्मं ह-

विरित्यत्र सास्य देवतेत्यर्थेऽपि अन्नितिप्रकृतिभावे प्राप्ते टिलोपोऽनेन सूत्रेण यद्यपिकृतस्तथापि ब्रह्मणोऽपत्यमित्यर्थेऽपि न मपूर्वोऽपत्य इतिसूत्रेण प्रकृतिभावनिषेधे ब्राह्मणो न सिद्धेदित्यभिप्रायेण योगविभागफलमुक्तम्। अत्र। ब्राह्मइतिसूत्रे। जातावित्यस्य यत्र जातिः प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रवृत्तिनिमित्तभूता तत्रेत्यर्थः। ब्राह्मो नारद इत्यत्र तु न तथेति भावः। षपूर्वेतीति। वृत्तिस्थं यद्वाक्यं षपूर्व इति तत्रत्यवान्तानुकरणमिदमुच्चारणार्थोऽकारः। न तु सूत्रस्य प्रतीकधारणमितिशब्दात्। षपदेन कृत्रिमत्वात्तरपतमपोर्ग्रहणं स्यादत आह। स्वरूपेति। व्याख्यानादिति। जनपदशब्दात्क्षत्रियादित्यादिनिर्देशदर्शनमूलकाद्व्याख्यानादित्यर्थः। अन्यथा। कुलात्ख इतिसूत्रे तदन्ताग्रहणे। ननु प्रकृतसूत्रे तदन्ताग्रहणेऽपि कुलीनशब्दाढ्यशब्दयोः समासेनाढ्यकुलीनस्य सिद्धिः स्यादेवेत्यत आह। एवञ्चेति। ईकार उदात्त इति। प्रत्ययस्वरेणेकार उदात्त इत्यर्थः। पूर्ववदित्यस्य महाकुलादितिसूत्रोदाहरण एवेत्यर्थ इत्यभिप्रायेणाह। अन्यतरस्यामिति। ननु शत्रुरितिव्याख्यानमपत्याधिकारविरुद्धमत आह। अपत्य इतीति। इत्याहुरिति। वस्तुतस्तु सपत्नशब्दोऽव्युत्पन्नप्रातिपदिकं शत्रुवाची तदुक्तं सपत्नीशब्दव्याख्यानावसरे सपत्नः प्रकृत्यन्तरत्वादिति। तेन। अङ्गादितिव्याख्यानेन। अठच इति। कर्मणि घटोऽठजितिसूत्रविहितस्याठचष्ठस्येत्यर्थ। एतच्च विभक्तिव्यत्ययेन यदङ्गादिति व्याख्यातन्तदभिप्रायवर्णनम्। वस्तुतोऽङ्गस्येतिषष्ठ्यन्तमेवास्त्वित्याशयेनाह। अत्र ठस्य इति। अत एव। वर्णमात्रस्य प्रत्ययत्वादेव। सङ्घातग्रहणपक्षे माथितिकेऽतिप्रसङ्गन्निरस्यति। माथितिकेऽपीति। अल्लोपस्य। मथितशब्दावयवाकारलोपस्य। लघुत्वादिति। वर्णग्रहणपक्षे माथितिके मथितम्पण्यमस्येत्यर्थे ठक्प्रत्यये इकादेशे यस्येतिलोपेऽपीकादेशे न स्थानिवद्भावेन ठत्वमल्विधित्वादिति पञ्चमीसमासः सन्निपातपरिभाषा वा नाश्रयणीया। कर्मठेतिप्रसङ्गनिवारणायार्थवत्परिभाषा च नाश्रयणीयेतिलाघवमित्यर्थः। वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावनिषेधमाशङ्क्याह। वृद्धिनीति। ननु पुंवद्भावेन गार्ग्यशब्दादित्युक्तिरसङ्गता तस्य स्त्रीवाचकत्वाभावादत आह। पुंवत्त्वेनेति। वातण्डीत्यत्रापि णित्वस्य प्रयोजनमिति कस्य चिदुक्तिं खण्डयति। वातण्ड्या अपत्यमिति। स्त्रप-

तिविशेषणमिति । सौवीरत्वाचकाद् वृद्धादित्येवमन्वयकल्पनया विशेषणमित्यर्थः । प्रकृतसूत्रे वृद्धादिति चिन्त्यप्रयोजनमित्याशयेनाह । फिञन्तस्येति । फाण्टाहृतस्य द्वैविध्याभिप्रायेणाह । अत्रापीति । वृत्युक्तमसङ्गतमित्यत्र कैयटस्यापि सम्मतिमाह । पूर्वनिपातेति । यथासङ्ख्याश्रयणे णस्य णित्त्वं व्यर्थमत आह णस्येति । तदुक्तम्भाष्ये । फाण्टाहृतेः प्रत्ययस्य णित्करणानर्थक्यमिति । न च फाण्टाहृताभार्य इत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्येत्यस्य प्रवृत्त्यर्थमस्त्विति वाच्यम् । गोत्राद्यून्यस्त्रियामित्युक्तेः स्त्रियाम्प्रत्ययस्यैवानुत्पत्तेः । ननु कौशल्यकार्मार्याभ्यामितिपञ्चमीनिर्देशः परमप्रकृतेः प्रत्ययस्वीकारे विरुध्यत इत्यत आह । आभ्याम्पर इति । वार्त्तिकानुसारिमतमाह । अन्ये त्विति । एवं हि वार्त्तिककृतोक्तम् । फिञ्प्रकरणे दगुकोशलकर्मारच्छागवृषाणां युड्चादिष्टस्येति । आदेशोत्तरम्मिति । आदिष्टस्येत्युक्तेः । दन्त्यपाठ इति । कोसलेति । अन्ये । भाष्यानुसारिणः । तत्र कोसलेत्यस्य दर्शनात् । कर्त्तर्च्छाच इति । न त्वपत्येऽत्राण् । कर्तृहर्चितिकुर्वादिगणे पाठात् । तदेतद्वक्ष्यति । कर्त्तुरपत्ये त्विति । यदिहेति । वाकिन । गोंधर । कार्कट्य । काक । लङ्का । चर्मिवर्मिणोर्नलोपश्च । वंवोश्च । चोल । केरल । शक । यवन । भर्ग । करूश । केकय । कश्मीर । साल्व । सुस्थल । उरश । कौरव्येति तत्र पठ्यते । अन्येषाम् । अवृद्धानाम् । ननु ग्लुचुकायनिपुत्रशब्दात्फिञ् न प्राप्त इति वा फिञ् सिद्ध इत्यसङ्गतमत आह । वृद्धादित्यनुवर्त्तत इति । अन्यतरस्यामित्यनुवृत्त्यैव सिद्धे प्राचामिति व्यर्थमत आह । प्राचामिति पूजार्थमिति । दाक्षिरिति । दक्षस्यापत्यमित्यर्थेऽत्र प्राप्तिः । द्व्यचोरिति । अयं केवलक्षत्रियवाची । सा न स्यादिति । तद्राजसंज्ञा न स्यादित्यर्थः । ञ्यादीनाञ्चेति । वृद्धेदित्यादिसूत्रविहितानाञ्ञ्यादीनामित्यर्थः । इदञ्च दूषणं केवलक्षत्रियवाचकपूरुशब्दविषये स्पष्टमेव । एवमन्येषामपि तथात्वं द्रष्टव्यम् । द्व्यञ्मगधेतिसूत्रभाष्यादिति । तत्र ह्येवमुक्तम् । अणो ञ्यङ्ण्यञो विप्रतिषेधेन । अण् ञ्यङ् ण्य इञ् इत्येते भवन्ति विप्रतिषेधेन । अणोऽवकाशः । आङ्गः । वाङ्गः । ञ्यङोऽवकाशः । आम्बष्ठ्यः । सौवीर्यः । इहोभयम्प्राप्नोति दार्व्य इति । दार्व्यस्यापत्यमिति ञ्यङिति कैयटः । ण्यस्यावकाशः । निचक । नैचक्यः । अणः स एव । इहोभयम्प्राप्नोति । नीप । नैप्यः । इञोऽवकाशः । आजमीढिः

आजक्रन्दिः । अणः स एव । द्वाभ्यामप्राप्नोति । बुध बोधिः । व्यङ्ख्ये ञो भवन्ति विप्रतिषेधेनेति । तेन । बहुत्ववदर्थ इतिव्याख्यानेन । बहुष्वर्थेषु यस्तद्राज इत्यर्थः द्वन्द्वावयवावयवस्य तद्राजस्य बह्वर्थप्रतिपादकत्वाभावान्न स्यादिति भावः । ननु तद्राजान्तत्वञ्च प्रत्येकमस्ति तेषाञ्च न बहुत्ववदर्थे वृत्तिः किन्तु समुदायस्यैवेत्यत आह । द्वन्द्वे प्रत्येकमिति । बहुत्ववत्त्वे नैवेति । उद्भूतावयवभेदरूपस्येतरेतरयोगद्वन्द्वस्य प्रकृते सत्त्वादिति भावः । तद्राजार्थसमूहगत इति । यत्र तद्राजार्थेष्वनेकेषु बहुत्वान्वयस्तत्र लुगितिसूत्रार्थ इति भावः । अत एव । तद्राजान्तमात्रार्थाश्रितमिति व्याख्यानादेव । इतिनिर्देश इति । नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानामिति सूत्र निर्देश इत्यर्थः । यथा तद्राजस्येतिसूत्रे व्याख्यातन्तथा यञञोश्चेति सूत्रेऽप्यर्थः स्यादिति भावः । अन्यथा । असन्तत्वाभावे । विदाद्यन्तत्वस्वीकार इति शेषः । विशेषार्थमाह । भृगुवत्सेति । तदुक्तमत्रैव सूत्रे भाष्ये । अथ यो लोप्यलोपिनां समासस्तत्र कथम्भवितव्यम् । उभयं हि दृश्यते शरद्वच्छुनकदर्भाः भृगुवत्साग्रायणेषु । नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवीनामितीति । अत्र कैयटः । ज्ञापकद्वयसद्भावादुभयम्भवतीति भाव इति । लुक्सिद्धिरिति । यः शिष्यत इतिन्यायेन तद्राजान्तस्य बहुत्ववदर्थे वृत्तेः । वक्ष्यमाणरीत्या । प्रत्ययलक्षणेन । ननु गोपवनादित्वाद्गर्गशब्देऽपि निषेधः स्यादत आह । विशिष्टस्येति । भाष्यकैयटाविति । एतच्चोपपादितम्प्राक् । न चैवमिति । बहुत्ववदर्थे विद्यमानं यत्तद्राजान्तमितिव्याख्याने इत्यर्थः । अङ्गानामपत्यमाङ्गः । आङ्गप्रतिकृतय आङ्गाः । इवे प्रतिकृताविव्यर्थेकनि तस्य लुपि तद्राजान्तस्य पूर्ववद्बहुत्ववदर्थे वृत्तेः सत्त्वात् । तत्साहचर्येण । यञञोश्चेति सूत्रसाहचर्येणेत्यर्थः । यदुक्तम्प्राक् वक्ष्यमाणरीत्येति तदुक्तमुपक्रमते । पञ्चालापत्येति । पञ्चालापत्ये यौगिको यः पञ्चालशब्दो बहुवचनान्तस्तस्मादित्यर्थः । ध्वनितञ्चेदमिति । तत्र हि क्षत्रियादेकराजात्सङ्घातप्रतिषेधार्थम् । क्षत्रियादेकराजादिति वक्तव्यम् । किम्प्रयोजनम् । सङ्घातप्रतिषेधार्थम् । सङ्घातान्मा भूत् । पञ्चालानामपत्यम् । विदेहानामपत्यमिति । तत्तर्हि वक्तव्यन्न वक्तव्यम् । न ह्यन्तरेण बहुषु लुकम्पञ्चालानामित्येतद्भवति । यस्तस्मादुत्पद्यते युवप्रत्ययः स स्यात् । युवप्रत्ययश्चेत्तस्य लुक् । तस्मिं-

श्चालुग्भविष्यतीत्येवमभिधानेन प्रकृतसूत्रे च गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्वेरकयोरलुक्। गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्वेरकयोरलुग्वक्तव्यः। विदानामपत्यम्माणवकः। वैदः। वैदौ। किमर्थमिदन्न अचीत्येवालुक् सिद्धः। अचीत्युच्यते न चात्राजादिम्पश्यामः। प्रत्ययलक्षणेन। वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्। यदि वा कानि चिद्वर्णाश्रयाणि प्रत्ययलक्षणेन भवन्ति तथेदमपि भविष्यतीतिप्रतिपादनेन च ध्वनितमित्यर्थः।प्रधानमेवेति।प्रधानीभूतार्थविशेषणतापन्नमेवेत्यर्थः। आङ्गाः स्त्रिय इति। अङ्गानामपत्यानि स्त्रियः आङ्ग्य इत्यर्थः। याख्यानादिति।अङ्गानतिक्रान्त इति विग्रहेऽपि अत्यङ्ग इत्यत्र लुग्दर्शनमूलकादित्यर्थस्तदेवाह।तेनेति।रघुत्वे नैव ततो बोध इति।रघुत्वारोपे चापत्यापत्यवद्भावसम्बन्धः प्रयोजक इति शेषः।पश्चादुत्पन्नस्यापीतो मनुष्यजातेरितिङीषो लुक् कुतो नेत्यत आह। अत्रेति। अतश्चेतिसूत्रे तद्राजस्येत्यनुवर्त्तते तच्चात इत्यस्य विशेषणन्न तु विशेष्यन्तथा सत्यदन्तस्य तद्राजस्येत्यर्थापत्तौ अाङ्गादीनामप्यनेन सूत्रेणैव लुक्सिद्धौ स्त्रियामवन्तीत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः। एवञ्च तद्राजशब्दाभिन्नस्यात इत्यर्थः। सम्यक्स्ताद्दृशश्च ह्रस्व एवाकारः सम्भवतीति तपरकरणं व्यर्थमत आह। तपरकरणमिति। नियतमिति। गम्यमानभवतिक्रियाविशेषणमेतत्। एतेनानन्तरापत्येऽप्येवमेवेति सूचितम्। क्षत्रिया इति। एतेन यत्प्राच्यग्रहणस्योदाहरणन्तत्र जनपदक्षत्रियोभयवाचकत्वेन प्रकृतप्रकरणीयप्रत्ययोत्पत्तियोग्यताऽस्तीति ध्वनितम्। इतिमते इति। भाष्यसम्मते मत इत्यर्थः। यौधेयीत्यत्र यौधेयशब्दादुत्पन्नस्याञोऽपि प्राप्तस्य लुकोऽनेन निषेध इत्यस्य फलमुपपादयति। आदय इति। एतेन। यौधेयादिग्रहणेन ज्ञापकेन। ङीपीतीति। अञो लुकि कृतेऽपि जातिलक्षणङीषः प्राप्त्यभाव उक्तः। ङीबुदात्तः स्यादिति। कित इत्यनेन ढगन्तस्यान्तोदात्तत्वात्। आद्युदात्तत्वमिति। समुदायस्येति शेषः। अणिञोरितिसूत्रस्यापत्याधिकारबहिर्भूतत्वाल्लौकिकगोत्रग्रहणशङ्कानिवारणायाह। अत्रेति। तद्धीति। गोत्रावयवादितिसूत्रं हीत्यर्थः। तेन। अनन्तर इति भाष्येण। लौकिकगोत्रेति। प्रवराध्यायप्रसिद्धस्य गोत्रस्येत्यर्थः। पूर्वोक्तभाष्ये गोत्रादवयुत इत्यस्य पारिभाषिकगोत्रात्पृथग्भूत इत्यर्थस्तेन तत्सदृशे प्रत्यये

विध्यर्थमित्यर्थः । अन्तोदात्तत्वानापत्तेरिति । यद्यपि कुमुदगन्धिशब्दादपि तस्य प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगशिष्टाद्युदात्तत्वे तदादेशस्य ष्यङोऽप्युदात्तत्वात्तत्ष्टापि कृते एकादेश उदात्तेनेत्युदात्तत्वं सिध्यति। तथापीजन्ते वाराह्यो त्यादावन्तोदात्तत्वानापत्तेरित्यर्थः । प्रत्ययः परश्चेतिसूत्रद्वयप्रकरणेऽस्य पाठेन प्रत्ययविधायकत्वमस्य सूत्रस्येतिशङ्कानिवारणायाह । अयञ्चादेश एवेति । औदमेघे यासिद्धेरिति। आपत्यस्य च तद्धितइतिसूत्रविहितो यलोपः प्रकृते न स्यात् स्वतन्त्रप्रत्ययपक्षे तस्यापत्यत्वाभावादिति भावः । ननु पुंवद्भावेन यकारनिवृत्तिर्भविष्यतीत्यत आह । अठ इति । नन्वस्य स्वतन्त्रप्रत्ययत्वेऽपि स्वार्थिकत्वेनापत्यार्थकत्वादापत्यस्येति यलोपः स्यादेवेत्यत आह । स्त्रियामिति विशिष्याविति । अत्र विशिष्योक्त्या इति कथनेन प्रकृतिवाच्यस्त्रीत्वद्योतकत्वमेव टाबादीनामिति सूचितम् । अनिर्दिष्टार्था इतिन्यायेनात्यन्तस्वार्थिकानान्तु सकलस्वप्रकृत्यर्थकता । अत एव यौधेयी इत्यत्रापत्यार्थक ढगन्तयौधेयशब्दात्पर्श्वादीतिसूत्रेणाञि तदन्तस्य गोत्रत्वमस्त्येव।अत एवाह । गोत्राणन्तेति। यञ्प्रत्ययस्येति। अभिजिद्विदभृदितिसूत्रविहितस्येत्यादिः । आदेशत्वपक्षे ये च तद्धितइतिसूत्रस्थभाष्यविरोधशङ्कानिवारणाय शङ्कते । नन्वादेशत्व इति । नन्वस्तु शीर्षन्नादेशस्तथापि नस्तद्धित इति टिलोपो भविष्यत्याह तीत्यत । टिलोप इति । एकदेश्युक्तित्वादिति । अभावकर्मणोरिति पर्युदासेनादेशत्वानाक्रान्तस्य यादितद्धितस्य ग्रहणेन टिलोपापवादप्रकृतिभावाप्राप्त्या दृष्टरूपसिद्धौ पर्युदासानाश्रयणेनादेशपक्षे दूषणाभिधानमनुचितमित्येकदेश्युक्तित्वमिति भावः । किञ्च प्रकृतसूत्रस्थसिद्धान्तभाष्यविरोधादप्येकदेश्युक्तित्वमित्याह । अत एवेति । एकदेश्युक्तित्वादेव । उक्तप्रयोगयोः । हास्तिशीर्ष्यां पैलुशीर्ष्यां इतिप्रयोगयोः । अनभिधानमेवेति । एतदनभिधानाभिधानं पर्युदासानाश्रयणेन । तयोः प्रयोगयोः प्रामाणिकत्वे उपायान्तरमाह । यद्वेति । गोत्रावयवादितिसूत्रघटकोऽवयवशब्दो लोकप्रसिद्धावयवार्थापेक्षया विलक्षण इत्याशयेनाह । अवयवशब्द इति। अवन्त इति । अवेत्युपसर्गपूर्वकयुधातोरप्प्रत्ययान्तः । अप्रधानवाचीति । अप्रधानस्य लक्षणया प्रकृते बोधकः । तेन न नीलघटादिशब्दजन्यशाब्दबोधे नीलपदार्थेऽवयवत्वव्यवहारापत्तिः । गोत्रावयवा-

दित्यत्र कर्मधारयात्सप्तमी । सौत्रत्वादवयवशब्दस्य परनिपातः। सूत्रस्य प्रयोजनान्तरमाह । किञ्चेति । अवयुतमित्यस्य व्याख्या पृथग्भूतमिति। अनयोरुभयोरपीति।भारद्वाजीयभाष्ये उदाहरणत्वेन प्रदर्शितयोर्दैवदत्यायाज्ञदत्त्येत्यनयोः। अपिना पूर्वोक्तानाम्पुणिकादीनाङ्ग्रहणम् । न चाणिञोरितिसूत्रव्याख्यानावसरे गोत्रशब्देन पारिभाषिकस्य गोत्रस्य ग्रहणमित्यर्थे गोत्रावयवादितिसूत्रारम्भस्य साधकत्वमुक्तन्तत्कथमुपपद्यतेऽगुरूपोत्तमार्थत्वादस्येति वाच्यम् । भारद्वाजीयभाष्यसम्मतप्रयोगसाधकस्य तस्यारम्भादित्यर्थात् । सूत्रे इति । सूतशब्दो भोजशब्दश्च ष्यङ्प्रत्ययम्प्राप्नोतीत्यनयोरर्थः । युवत्यामिति क्षत्रिय इति चोपाधिः पश्चाविति वत्तदाह।सूतशब्दादिति ।स्त्रियामस्य विधानात् क्षत्रियशब्दः क्षत्रियापरः । जातौ सूतीति । युवत्वजातिविशिष्टे रूढस्य सूतीतिरूपमित्यर्थः । क्रियाशब्दस्य तु सूता इत्येव भवतीति बोध्यम् । दैवयज्ञीत्यादिनिर्देशादपत्यार्थकप्रत्ययान्तानामितस्मिन् सूत्रे ग्रहणमित्याशयेनाह। अनन्तरापत्यार्थमित्यर्थ इति । उभयत्र विभाषेयम् । गोत्रे प्राप्ते अनन्तराऽपत्ये अप्राप्ते आरम्भात् । इदम् । उभयत्र विभाषात्वकथनम् । अन्यथा । तस्यान्त्रविषकत्वस्यापि स्वीकारे ॥

॥ इत्यपत्याधिकारविवरणम् ॥

करणे घञिति । रञ्जधातोरिति शेषः । घञि च भावकरणयोरिति नकारलोपः । रञ्जनकर्म इति । रञ्जनमत्रान्यदीयवर्णप्रकारकप्रतीतिविषयत्वम् । एवञ्च तेन रक्तत्वञ्च तत्सम्बन्धप्रयोज्यतदीयवर्णप्रकारकप्रतीतिविशेष्यत्वमिति बोध्यम् । तत्सम्बन्धश्च पृथगग्रहणप्रयोजकः सम्बन्धविशेषः । तेन जपाकुसुमसम्बन्धाद्रक्तः स्फटिक इतिप्रतीतावपि न जापाकुसुममिति प्रयोगापत्तिः । रोचनाशब्देनेति । अन्यग्रहणमिति । अश्विन्यादिशब्देन तत्तन्नक्षत्रयुक्तचन्द्रवाचकस्य ग्रहणमित्यर्थः । स च । केवलनक्षत्रवाचकश्च। एवमिति । उभयवाचक इत्यर्थः। ननु यदि सूत्रघटको नक्षत्रशब्दस्तत्तन्नक्षत्रयुक्तचन्द्रलाक्षणिकस्तदा तत्तन्नक्षत्रयुक्तचन्द्रबोधकादश्विनीयुक्तचन्द्रशब्दादपि प्रत्ययः प्राप्नोतीत्यत आह । स च नक्षत्रवाचकादेवेति । अश्विन्यादिशब्देभ्य एवेत्यर्थः । न तु नक्षत्रवाचकनक्षत्रशब्दादपि । अत्राप्युक्त एव हेतुर्बोध्यः । ननु प्रकृते पुष्यशब्दः पुष्य-

नक्षत्रयुक्तशशियुक्तषष्ट्यादिघटीपरिच्छिन्नकालपरस्तस्य घाद्यभवत्वन्न सम्भवत्य-भेदे आधाराधेयभावाभावादत आह। अद्यतनमित्यादि । ननु लुबविशेष इतिसूत्रस्य व्याख्यावसरे षष्टिदण्डात्मकेति यद्व्याख्यातन्तस्य कथं लाभ इति चेदित्थम्। पूर्वसूत्रमनुवर्त्तते । नक्षत्रशब्दश्च तत्तन्नक्षत्रयुक्तशशिबोधक इति तत्तन्नक्षत्रयुक्तशशियुक्तकाल इत्यर्थे यः प्रत्ययस्तस्य लुप् स्यादविशेष इत्यस्य प्र-त्यासत्त्या तत्तन्नक्षत्रेण शशिनो यावत्कालावच्छेदेन सम्बन्धस्तद्व्याप्यस्य विशे-षस्य विवक्षा न चेदितिसूत्रार्थात्।एतेनाद्य पुष्य इत्युक्ते ह्यः श्वो वा नेति विशेषो गम्यत एवेत्यविशेष इत्यनुपपन्नमित्यपास्तम्।तद्व्याप्यत्वञ्च तत्परिच्छेदकसूर्यवृ-त्तिसङ्ख्याव्यूनवृत्तिसङ्ख्यावत्क्रियापरिच्छिन्नत्वमेव।एतद्विषयेऽपीति । संज्ञाविष-येऽपीत्यर्थः । द्वन्द्वाच्छः । अत्र नक्षत्रेणेत्यनुवर्त्तते तच्च षष्ठ्या विपरिणस्यते । एवञ्च नक्षत्राणां यो द्वन्द्वस्तस्माद् युक्त इत्यर्थे प्रत्ययो भवति । योयुक्तः स काल-श्चेदिति सूत्रार्थ ।वार्त्तिकमिति।दृष्टं सामकलेर्ढक्दृष्टं सामेत्यत्र कलेर्ढग्वक्तव्य इति वार्त्तिकात् । ननु क्रमविषयसाम्नो नित्यत्वात्कलिना दृष्टमित्यनुपपन्नमि-ति चेन्न। यस्य साम्नो विशिष्टकार्यविषयो विनियोगो ज्ञानातिशयसम्पत्त्या कलिनाऽज्ञायि तत्तेन दृष्टमित्युच्यते । परिवृतो रथः । तेनेति वर्त्तत इति । तृतीयान्तात्परिवृत इत्यर्थेऽण् प्रत्ययो भवति । यः परिवृतः स रथश्चेत् । प-रिवृत इत्यस्य समन्ताद्युक्त इत्यर्थो न तु मूलोक्त इत्याह । समन्तादिति । अपाठ इति । अप्रशस्तः पाठ इत्यर्थः । मनोरमाविरोधादिति । तत्र तदेकान्त-ग्रहणं कर्त्तव्यमित्यस्य पुत्रैः पौत्रैः परिवृत इत्यत्र प्रत्ययाप्रवृत्तिः प्रयोजनत्वे-नोक्ता । न हि पुत्रपौत्रैः समन्ताद्वेष्टनं सम्भवति। तदेकान्तेत्यत्र तच्छब्देन प-रिवृतशब्दार्थघटको विशेष्यभूतोऽर्थः परामृश्यते तस्यैकान्तस्तदेकान्तः। येन प-रिवृतः स तदेकान्तोऽवयवश्चेद्भवतीति विवक्षितम्।अवयवत्वं च अवयववत्तदभे-देन प्रतीयमानत्वम् । स्वरे विशेष इति । द्वैयवैयाघ्रेति द्वावप्यञन्तत्वादाद्युदा-त्तौ ताभ्यामञि द्वैपः । वैयाघ्रः । एतावाद्युदात्ताविव । सूत्राभावे त्वसन्त-त्वादन्तोदात्तत्वं स्यात् । तत्र इति । तस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्ते बोधनीय इति शे-षः । तच्च । अपूर्ववचनकरणीभूतप्रवृत्तिनिमित्तञ्च । प्रकृत्यर्थगतम् । कुमार-शब्दार्थगतम् । रूढेरिति । अत एवापूर्वः पतिर्यस्या इतिसमानाधिकरणपदको

बहुव्रीहिसमासः । आद्ये । द्वितीयान्तात्प्रत्यय इतिपक्षे । उपयन्तरि । एवञ्चा-पूर्वः पतिर्यस्यास्तासादृशी या कुमारी तामुपपन्नः कौमारः पतिः । द्वितीये । प्रथमान्तात्प्रत्ययस्वीकारे । उपयमनविशिष्टे स्वार्थे । एतच्च निपातनसामर्थ्या-ल्लब्धम् । उपयमनविशिष्ट इतिकथनेन विनाह्याण्न तथा प्रत्ययः । एव-ञ्चापूर्वपतिसम्बन्धः स्त्रीनिष्ठः प्रकृते कुमारशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थादुक्तं भवति । अपूर्वत्वस्य पतिनिष्ठस्य च प्रतीतिरनेन प्रवृत्तिनिमित्तेन स्वघटकत-या कारिता भवति । न च कौमारापूर्ववचन इत्युभयतः स्त्रिया अपूर्वत्व इ-ति वक्तव्यमिति वार्त्तिककृतोक्तम् । एतेन स्त्रीनिष्ठापूर्वत्वे निपातनमिति ल-भ्यते एवञ्चापूर्वः पतिर्यस्या इत्यर्थे सामासानुपपत्तिरिति वाच्यम् । एतद्वार्त्ति-कव्याख्यानावसरेऽपूर्वपतिङ्कुमारीमुपपन्नः कौमारो भर्त्ता । कुमारी अपूर्व-पतिः पतिमुपपन्ना कौमारी भार्येति । भाष्यकृता प्रदर्शनेन वार्त्तिकस्य स्त्रि-या इत्यनन्तरम्पाणिग्रहणस्येति शेषपूरणेन व्याख्यानस्योचितत्वात् । द्विती-यमिति । कौमारी भार्येति रूपम् । स्याल्यवधिरिति । एतच्चार्थादुपपन्नम्भव-ति । शरावस्याधिकरणत्वात् । एवञ्च शाराव ओदन इति शब्दात्किञ्चिदपादा-नकोद्धरणोत्तरकालिकशरावाधिकरणकनिधानकर्म ओदन इत्याकारकः शाब्द-बोधः । उपयोगफला क्रियेति । उपयोगः फलं यस्या इत्यर्थः । असौ लाक्षणिक-त्वमुपपादयति । वसेः क्विपीति । वृत्तिः शरणमिति । भाष्येऽदर्शनात् । साव-नातिरिक्तेति । सावने तथा व्यवहाराभावात् । एतेन प्रकृतसूत्रविहितप्रत्यया-न्तस्य समुदायस्य रूढिरपीति लब्धम् । रूढ्यर्थतावच्छेदकञ्च मासनिष्ठं शुक्ल-प्रतिपदादिदर्शान्ततिथिसमुदायत्वम् । कृष्णप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्ततिथिसमु दायत्वं वा।एवञ्च पौषादिपदं योगरूढम्।न च सौरेऽपि पौषव्यवहारात्पौषपद-ङ्केवलरूढमेवास्तु तस्मिन् रूढार्थतावच्छेदकञ्च धनुस्थरविविशिष्टत्वमेवास्त्विति वाच्यम्। तथा सति सास्मिन् पौर्णमासीतिसूत्रेण योगप्रदर्शनवैयर्थ्यापत्तेः।न च सौरेऽपि धनुस्थरविविशिष्टपौर्णमासीघटिते एव तथा व्यवहार इति वाच्यम्।यस्मि-न्वर्षे पौषशुक्लपक्षीयपौर्णमासीप्राक्तिथावेव मकरसंक्रान्तिस्तस्मिन्सौरे पौषव्यव-हाराभावप्रसङ्गात् । एव योगार्थभिन्न एव शक्तिः सौरे तु धनुस्थरव्यारब्धे त-था व्यवहारः स्थलपद्मे पद्मव्यवहारवदीगणः । पुष्यपदञ्च न केवलम्पुष्यनक्षत्र-

मात्रबोधकमण्प्रत्ययप्रकृतिबोधकम् । पौषी या पौर्णमासी तस्यान्नियमेन पुष्यनक्षत्रयुक्तचन्द्रमसा योगस्य नियमाभावात् किन्तु पुनर्वसुपुष्यान्यतरबोधकम् । अन्त्योपान्त्यौ त्रिभौ ज्ञेयौ फाल्गुनस्य त्रिभो मतः । शेषा मासा द्विभाज्ञेयाः कृत्तिकादिव्यवस्थयेति वचनात् । न च पौषादिपदन्धनुस्थरव्यारब्धे शक्यम्पौषीपौर्णमासीघटिते गौणमित्येवास्त्विति वाच्यम्। सा वैशाखस्यामावस्या या रोहिण्या सम्पद्यते इति श्रुत्या चान्द्र एव शक्तिकल्पनात् । फल्गुनीनक्षत्रेण युक्ता फाल्गुनीत्यत्र फल्गुनीपदस्य पूर्वफाल्गुनी उत्तरफाल्गुनी हस्त इत्येतत्त्रितयपरतया यस्मिन्वर्षे हस्तनक्षत्रयुक्तचन्द्रमसा युक्ता फाल्गुनस्य पौर्णमासी तस्मिन्वर्षे चैत्रशाचित्रास्वात्यन्यतरयोगसम्भवेन तदुत्तरं वैशाखामावास्यायां रोहिणीयोगस्य सम्भवात्।यदि मेषस्थरविविशिष्टमासत्वं वैशाखत्वन्तदा वैशाखामावास्यायां सूर्यस्य मेषस्थत्वे चन्द्रमसश्च रोहिणीयोगेऽमावास्यैव न स्यात् । अमा सह वसतोऽस्याञ्चन्द्रार्काविति व्युत्पत्तेः प्रसिद्धत्वात् । सूर्याचन्द्रमसोर्यः परः सन्निकर्षः सामावास्येति गोभिलवचनाच्चामावास्यान्ते चन्द्रस्य सूर्यराशावस्थान नियमात्सूर्यस्यापि वृषस्थत्वमुपपादनीयमतश्चान्द्रे वैशाखे वैशाखपदस्य शक्तिरिति । मेषादिस्थे सवितरि यो मासः प्रपूर्यते चान्द्रः । चैत्राद्यः स विज्ञेयः पूर्त्ति द्वित्वेऽधिमासोऽन्त्य इतिवचनाच्छुक्लप्रतिपदादिचान्द्रामावास्यायां वृषराशौ सूर्यावस्थानस्य तस्याश्च वैशाखस्य समाप्तेश्च सम्भव इति द्रष्टव्यम् । केचित्तु पुष्येण युक्ता पौर्णमासी पौषीत्यत्र पुष्यनक्षत्रस्य योग एव न विवक्षितः । किन्तु पुष्ययोगयोग्यतैव । तद्योगयोग्यत्वञ्च तद्योगयोग्यतावच्छेदकधर्मवत्त्वम्। योग्यतावच्छेदको धर्मश्च धनुस्थरव्यारब्धपक्षीयत्वम् । एवञ्च पौषीपदस्य धनुस्थरव्यारब्धपौर्णमास्यां शक्तौ पौषपदमपि धनुस्थरव्यारब्धपौर्णमासीघटितत्वावच्छिन्ने शक्तमिति पौषपदस्य योगरूढत्वमव्याहतम् । एवमेव सर्वत्र बोध्यमिति वदन्ति । सान्नायानुजावरेत्यादीति । सान्नायानुजावरानुषूकचातुष्प्राकाश्यराचोग्नवैयातवैकृतवारिवस्कृताग्रायणाग्रहायणसान्त-- मानि इति । साऽस्य देवता । प्रथमान्ताद्देवतोपाधिकात् षष्ठ्यर्थेऽणादयः स्युः । सम्बन्धित्वेनेत्यादि । एतेन सम्बन्धित्वमेव प्रत्ययार्थतावच्छेदकम् । प्रत्ययार्थश्च क्वचित्प्रदेयम् । क्वचिन्मन्त्र इत्युक्तम्भवति । वृत्तिस्वभावलब्धमिति । ताद्दशेऽर्थ

एव प्रकृतसूत्रे देवतापदोपादानेन प्रत्ययविधानाद्देवतात्वेन देवताऽपि प्रतीयते। तथा च ऐन्द्रन्दधीत्यादौ प्रकृत्यर्थाभिन्नदेवतासम्बन्धित्वावच्छिन्ने प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य शक्तिरिति भावः। ऐन्द्रन्दधीत्यादौ हविषि देवतासम्बन्धित्वञ्च देवतोद्देश्यकत्यागकर्मत्वम्। मन्त्रे तद्देवताकत्वरूपसम्बन्धित्वञ्च तदुद्देश्यकत्यागकरणत्वेन श्रुतिबोधितत्वम्। न च मन्त्रं विनापि हविःप्रक्षेपादिरूपक्रियाजननात्कथम्मन्त्रस्य करणत्वमिति वाच्यम्। करणत्वस्य त्यागाङ्गव्यापारकत्वरूपत्वात्। व्यापारश्चोच्चारणरूपः। मूले द्रव्ये उद्देश्यविशेष इति। अत्र द्रव्यपदोत्तरसप्तम्यर्थो विषयिता। उद्देश्यविशेष इत्यस्य स्वत्वप्रकारकेच्छोद्देश्य इत्यर्थः। एवञ्च त्यज्यमानद्रव्यविषयित्वावच्छिन्नस्वत्वप्रकारितावदिच्छोद्देश्यो देवतेत्यर्थः। लाघवादाह। मन्त्रस्तुत्येति। मन्त्रेण स्तुत्येत्यर्थः। ऐश्वर्यकर्मण इति। ऐश्वर्यार्थकस्येत्यर्थः। ऐश्वर्यञ्च त्यज्यमानद्रव्यनिरूपितम्। आग्नेयशब्दस्य ब्राह्मणपरत्वमनुपपन्नमित्याशङ्कते। अग्न्यु द्देशेनेति। व्यस्तस्यैव देवतात्वेऽपीति। प्रत्येकञ्चतुर्थीश्रवणेन विशिष्यवाचकदेवशब्दप्रकृतिकविभक्तिसजातीयविभक्तिकविश्वशब्दघटितस्य देवतावाचकत्वेऽपीत्यर्थः। वैश्वदेव्यामिक्षेति। तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमित्यत्रेत्यर्थः। ब्रह्मणि रूढस्येति। को ब्रह्मात्मानिलार्केषु शमने सर्वनाम्नि च। पावके च मयूरे च सुखशीर्षजलेषु कमितिकोशाद्ब्रह्मण्ययं रूढः। ननु केवलः कशब्दो यदि ब्रह्मणि वर्त्तते तदा कस्मा अनुब्रूहीति प्रैषविरोध इत्यत आह।कस्मा इति। अत्र। कस्येदितिसूत्रे। तन्त्रेण। विभक्त्यन्ततन्त्रेण। शब्दपरत्वेऽपि। किम्शब्दानुकरणत्वेऽपीत्यर्थः। किंशब्दस्य प्रजापतिवाचकत्वे साधकमाह। अत एव। किंशब्दस्य प्रजापतिवाचकत्वादेव। अत्रैव साधकान्तरमाह। विष्णुसहस्रनामसु चेति। संज्ञात्वादिति। ब्रह्मसंज्ञात्वादित्यर्थः। अत एव। आधुनिकसंज्ञाया एव प्रतिषेधादेव। कस्येदितिसूत्रे तन्त्रेणोभयोर्निर्देशे भाष्यं साधकमाह। तदुक्तमिति। तदुत्तरमिति। अथ किमः। अथापि न किमः। उभयथापि कस्मो अनुब्रूहीति भवितव्यम्। सर्वस्य हि सर्वनामसंज्ञा क्रियते सर्वश्च प्रजापतिः। प्रजापतिश्च क इति। तदेतद्व्याचष्टे। कशब्दस्येति। अपर आह। यद्येव किमः। अथापि न किमः। उभयथा कायानुब्रूहीति भवितव्यमिति। अत्र

भवितव्यमित्यनेन स्वस्य तद्विषये सम्मत्यभावः सूचितः । तथा चोभयथेत्युक्ति-रेकदेशिनः । तद्द्वयेति । प्रथमोक्तोभयथेत्यादिद्वयमित्यर्थः । भाष्याद्यसम्मतत्वात् । पाठेन सर्वनामसंज्ञा क्रियते । इत्यादिविरोधात् । अत एव विश्लेषान्देवाना-मिति प्रयोगविरोधो नेति बोध्यम् । अत्य इति । त्यदादेरेव किमः कादेशवि-धानादिति भावः । ननु परत्वादादिवृद्धिरित्यसङ्गतम् । इकारविधानसामर्थ्ये-नैव लोपो न भविष्यतीत्यत आह । उत्कृष्टत्वादिति । तत्त्वञ्च । उत्कृष्टत्वञ्च । आयमिति । और्देवताऽस्य आयम् । बाधः । आदिवृद्ध्या लोपबाधः । वारिस्खा-हुं वा आख्यत् अवद्वारत् अबभाहदित्यादौ निषेधार्थमग्लोपीत्यत्र प्रत्याहार-ग्रहणन्तच्च वृद्ध्यपेक्षया लोपस्य बलवत्त्व एव सङ्गच्छत इत्याशयेनाह । केचि-त्त्विति । अत एव । सामान्यापेक्षनियमस्वीकारादेव । तदप्राप्तिः । वृद्ध्या बा-धाल्लोपाप्राप्तिः । न सा । न पूर्वमत्र वृद्धेः प्राप्तिः । ननु लोपस्य बलवत्त्वे आ-यमितिरूपासिद्धिरत आह । आयमितीति । अत एव । लोपस्य बलवत्त्वादेव । अन्यथा । लोपस्य बलवत्त्वाभावे । तत्पक्षे । वृद्धेर्बलवत्त्वपक्षे । मस्येत्त्वे । कस्ये-दितिसूत्रेणालोन्त्यपरिभाषया मस्येत्त्वे । लोपसवर्णदीर्घौ बाधित्वा । परत्वा-ल्लोपं वार्णादाङ्गं बलीय इति सवर्णदीर्घम्बाधित्वेत्यर्थः । तदसिद्धिः । कायमि-तिरूपासिद्धिः । मम तु । वृद्धेर्लोपस्य बलवत्त्ववादिनो मम त्वित्यर्थः । एतेन । सामान्यापेक्षज्ञापकेन वृद्धेर्लोपस्य बलवत्त्वस्वीकारेण । शौवं मासम् । शुनो विकारः अवयवो वा । प्राणिरजतादिभ्योऽञित्यञ् । न प्राप्नोतीति । वृद्धियोग्य-त्वाभावेन निषेधाप्राप्त्या तत्सन्नियोगशिष्ट ऐजागमो न प्राप्नोतीत्यर्थः । ज्ञ इति । जानातीति ज्ञः । इगुपधज्ञाप्रीकिर इति कः । परिहारदिगिषेति । परिहारप्रद-र्शनमार्गसूचनन्न त्वत्र निर्भर इति भावः । अत्र टिलोपं बाधित्वा वृद्धिः प्राप्ते-त्युपादानाद्वृद्धेर्बलवत्त्वन्तेन नाश्रितम् । तदपास्तम् । पूर्वोक्तज्ञापकेन वृद्ध्यपेक्ष-या लोपस्यैव बलवत्त्वात् । दोषाभावपरम्भाष्यमिति । अत्र नुगागमात्पूर्वमपि यस्येतिलोपस्य वृद्धिबाधकस्य प्राप्तेरिति यं विधिम्प्रतीतिन्यायसञ्चारो नास्तीति भावः । एतस्यैकदेशयुक्तित्वञ्च वृद्धेर्लोपबाधकत्वाभिप्रायेण तेनोक्तम् । तदेव चिन्त्यमिति । पूर्वोक्तरीत्या लोपस्य बलवत्त्वादिति भावः । अत्र कैयटानुयायि-नः । आयमितिपूर्वोक्तरीत्या वृद्धेर्लोपबाधकत्वेनोचितमेव । न च स्त्रीपुंसा-

स्यामितिसूत्रस्थभाष्यविरोधः। तस्य दोषान्तरोपलक्षणत्वात्। किमो मस्य त्वे-ऽन्त्यस्य वृद्धिम्बाधित्वा आदिवृद्धा भवितव्यम्। तस्या अन्त्योपधावृद्धिबाधकत्वात्। अन्यथा गार्ग्य इत्यत्रापि यस्येतिलोपम्बाधित्वाऽजन्तलक्षणवृद्धप्रापत्तेः। किमः कादेशो निपात्यत इतिकैयटोक्तत्वाच्च। वार्णादाङ्गम्बलीय इतिवचनन्तु समाननिमित्तकत्वाभावेन व्याश्रयत्वान्न प्रवर्त्तत इति। ननु यदि प्रत्ययसन्नियोगिनोक्तरूपनिपातनन्तदाऽणोनप्त्रे स्वाहेत्यत्र प्रत्ययसन्नियोगाभावादुक्तरूपासिद्धिरत आह। अपोनप्त्र इति। ननु पित्रीयतीत्यादौ रिङादेशविधानेऽप्यकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घे सिद्धे रीङि दीर्घोच्चारणं व्यर्थमत आह। अङ्गवृत्ते ति। अनिर्द्दिश्यमानेति। अङ्गस्येत्यर्थः। सर्वादेशत्वेति। अनेकाल्त्वात्। भ्रमेति। एतेन ऋदन्तस्याङ्गस्येत्यर्थेऽपि निर्द्दिश्यमानपरिभाषाऽनेकाल्परिभाषयोरेकवाक्यतया निर्द्दिश्यमानस्य सर्वस्येत्यर्थाप्रकृते च ऋत इत्यनेन ऋवर्णस्यैव निर्द्दिश्यमानतया तस्यैवादेशे सिद्धे ङित्त्वं स्पष्टार्थमेवेति सूचितम्। सम्प्रदाय इति। अत्रारुचिः पूर्वोक्तैव। महाराजप्रोष्ठपदादित्यत्र निर्द्दिष्टम्महाराजेतिपदं व्याचष्टे। महाराज इति। ताद्रूप्यानतिदेशादिति ताद्रूप्यस्य वर्णमात्रवृत्तिधर्मस्यातिदेशाभावात्। उत्तरपदादित्वविशिष्टाच्त्वस्य वर्णमात्रवृत्तित्वादिति भावः।एतेन। पूर्वोक्तरीत्या इन्द्रशब्दस्यानचकत्वेन।ननु मरुच्छब्देन्द्रशब्दयोः समस्त एव सूत्रसार्थक्यम्भविष्यतीत्यत आह। मरुदादिभिरिति। न च सोमेन्द्र इत्यत्राप्यजाद्यदन्तत्वादिन्द्रशब्दस्यैव पूर्वनिपातः स्यादिति वाच्यम्। अत्र सोम शब्दस्य महेश्वरवाचकतयाऽभ्यर्हितश्चेति पूर्वनिपातसम्भवात्। अनेनैव। नेन्द्रस्येत्यनेनैव। अन्तादिवच्चेति सूत्रे एवमुक्त्वा गुड़ोदकमित्यत्रोदके केवल इतिपूर्वपदान्तोदात्तत्वस्य पूर्वम्प्रवृत्तौ तत एकादेश इति हि फलं स्पष्टम्। ईदृशे एवार्थ इति। पूर्णो मासोऽस्यामित्यर्थ एवास्य पौर्णमासीशब्दस्य साधुत्वमित्यर्थः। मातरि षिच्चेति वार्त्तिकम्। प्रयोजनान्तरेति। यथाऽविदूसशब्दादाख्यानार्थे णिचि टिलोपे क्विपि पदान्ते विसर्गसिद्धिः अन्यथा षकारस्य स्थाने रुत्वन्न स्यादिति यत्केन चिदुक्तम् तन्निरस्तम्। यत्तु सोढादीनामादेशत्वान षत्वप्राप्तिरिति तन्नेत्याह। दुर्ध इतीत्यादि। यौवनमितीति। युवतीनां समूह इत्यर्थे युवतिशब्दादणि भस्याढ इति पुंवद्भावे टिलोपे प्राप्ते प्रकृति-

भावः। अनुदात्तादिरयमिति। तथा च यौवतमित्यत्रानुदात्तादेरञित्यञ्। सोऽनुनासिक इति। यणनुनासिक इत्यर्थः। वार्त्तिकस्थाहन्शब्दस्य कालवाचकत्वभ्रमवारणायाह। क्रताविति। ननु महावाते वातयेतिप्रयोग इष्यते स च समूहासम्भवान्नोपपद्यत इत्यत आह। दिग्भेदेनेति। यथासंख्यार्थ इति। योगविभागाभावे यप्रत्ययस्य समुच्चयार्थश्चकारस्याप्युपादेयतया प्रत्ययानाञ्चतुष्ट्वाद्यथासंख्यन्न स्यात्। तस्य निवास इतिसूत्रेण विषयो देश इत्यस्य गतार्थतान्निराचष्टे। विषयः खल्ववानिति। प्रत्ययोपाधिरिति। प्रत्ययार्थविशेषणम्। नन्वयं विषयार्थकप्रत्ययान्त एव देशाभिधायको भविष्यतीति देशपदमनर्थकमत आह। क्वचिद्देशेति। एवञ्च। सोऽस्येत्यनुवृत्तौ च। प्रथमान्तेभ्यः प्रयोजनयोद्धृवाचकेभ्योऽस्य सङ्ग्रामस्येत्यर्थेऽण् प्रत्ययो भवतीत्यर्थः। ननु घञन्तस्य पुल्लिङ्गत्वात्सा इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽनुपपन्न इत्यत आह। सेति स्त्रीलिङ्गमिति। तत्फलमिति। कृद्ग्रहणपरिभाषाप्रवृत्तिफलमित्यर्थः। ननु गतिकारकसमभिव्याहृतकृदन्तं यत्र तत्र तद्विशिष्टस्यैव कृद्ग्रहणेन ग्रहणमितिपरिभाषार्थाद्घञन्ताद्विधीयमानः प्रत्ययोऽत्र स्येनपातशब्दाद्भविष्यतीति पाते ञे इत्यनुपपन्नमत आह सूत्रे। अप्रत्ययपरे पातशब्द इति। एवञ्च पातशब्दस्य अप्रत्ययपरत्वमात्रमपेक्षितन्न तु अप्रत्ययविधानावधित्वमिति भावः। घञन्तसामान्यात्प्रत्ययमाशङ्क्याह। इतिरिति। कर्तृकर्मणोरितिसूत्रस्थभाष्येति। तत्र हि कर्तृकर्मणोः षष्ठीविधाने कृद्ग्रहणमनर्थकम्! किङ्कारणम्। लप्रतिषेधात्। प्रतिषिध्यतेऽत्र षष्ठी लप्रयोगे नेति। तस्य कर्मकर्त्रर्थन्तर्हि कृद्ग्रहणं कर्त्तव्यम्। कृतो ये कर्तृकर्मणी तत्र यथा स्यात्। अन्यस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र मा भूत्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। धातोर्हि द्वये प्रत्यया विधीयन्ते तिङः कृतश्च। तत्र कृत्प्रयोग इष्यते। तिङ्प्रयोगे प्रतिषिध्यते इत्युक्तम्। अत्र भाष्ये नैतदस्तीत्यादिना यथोक्तप्रयोजनन्न कृद्ग्रहणस्येति दर्शयति। प्रकृतसूत्रे कर्त्तृकर्मपदोपादानेन स्ववाच्यतावच्छेदककर्तृत्वकर्मत्वे उपस्थिते तयोश्च ससम्बन्धिकत्वान्निरूपकाकाङ्क्षत्वात्ताभ्याङ् क्रिया आक्षिप्यते सा चार्थरूपा न प्रयुज्यत इति तद्वाचकशब्दाक्षेपे सति क्रियावाचकशब्दप्रयोगे सति ये तद्वाच्यक्रियानिरूपितकर्तृत्वकर्मत्वे तद्विशिष्टवाचकात् षष्ठीति सूत्रार्थः कृद्ग्रहणाभावेऽपि भवि-

ष्यतीति दर्शयति। धातोर्हि इय इत्यादिना। एवञ्च क्रियावाचकत्वमुक्तद्वय-
प्रत्ययान्तयोरिति तयोरेवाक्षेपो भविष्यतीति भावः। न च क्रियावाचकाक्षे-
पेऽपि धातोरेवाक्षेप इत्यत्र किम्प्रमाणम्। तेन दीव्यति खनति जयतीति
सूत्रविहिततद्धितानामपि क्रियोपसर्जनद्रव्यवाचकत्वेन क्रियावाचकत्वा-
दिति वाच्यम्। एतद्भाष्यप्रामाण्येन कारकान्वययोग्यक्रिया धातुवाच्यैव न
तद्धितादिवाच्येति निर्णयेनादोषात्। अत एव देवदत्तेन शत्योऽश्वः। आ-
क्षिको भूमिमित्यादयो न प्रयोगाः। अत एव हिरुगादियोगे न द्वितीया
इति। न च विग्रहघटकादधीत इत्यादिशब्दादेककर्तृकमध्ययनमिति बोधः।
व्याकरणशब्दात्तु व्याकरणकर्मकाध्ययनकर्त्तेति बोध इतिवृत्तिविग्रहयोः स-
मानार्थत्वनियमानुपपत्तिरिति वाच्यम्। आख्यातन्तद्धितकृतोरितिसमानार्थ-
त्वाव्याघातात्। तदेतदाह। अधीत इत्यादि। उभयोः। अधीतेवेदेत्यनयोः।
प्रकृतसूत्रभाष्ये उक्थादीत्युच्यते कान्युक्थानि। सामानि। यद्येवं सामग-
मात्रे औक्थिक इति प्राप्नोति। नैष दोषः। तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यम्भविष्यतीति।
उक्थार्थमुक्थम्। इह उक्थान्यधीते औक्थिकः। एतेनउक्थशब्दो येषु सा-
मसु रूढस्तान्यधीयाने प्रत्ययो नेष्यते इत्यर्थादुक्तम्भवति। यदधीयाने प्रत्यय
इष्यते तत्रोक्थशब्दो न रूढ इति कैयटः। यदधीयाने। प्रातिशाख्यमधीया-
ने। असामगेऽपीति शेषः। प्रश्नाशयोऽयम्। ततोऽग्रे तादर्थ्यादित्यनेन लक्षण-
या उक्थलक्षणम्प्रातिशाख्यशास्त्रम्। मुख्यार्थाभिधायिनस्तूक्थशब्दात्प्रत्ययो
नेष्यते। तत्र वाक्यमेव भवति। उक्थान्यधीते वेद वेति। उक्थान्यधीते इत्य-
त्रोक्थशब्दः प्रातिशाख्यपर एव। तस्मात्प्रत्यये कृते औक्थिशब्दः प्रातिशा-
ख्यमधीयाने वर्त्तते। तदग्रे भाष्ये य इदानीमौक्थिक्यमधीते कथन्तत्र भ-
वितव्यम्। औक्थिक इत्येव तत्र भवितव्यम्। कथम्। तस्येदम्प्रत्ययाल्लुक्।
तस्येदम्प्रत्ययाल्लुग्वक्तव्यः। तस्येदम्प्रत्ययस्य च। स तर्हि वक्तव्यो न वक्तव्यः।
इहास्माभिस्त्रैशब्द्यं साध्यम्। औक्थिक्यमधीते। उक्थान्यधीते। औक्थिक
इति। तत्र द्वयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहः अपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति। अ-
विरविकन्यायेनेति। औक्थिशब्दात्प्रातिशाख्याध्येतृवाचकादौक्थिकानामा-
म्नाय इत्यर्थे छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्य इति ञ्यः। स चाम्नायः प्राति-

शाख्यमेव । तस्येदमित्यर्थादिति वार्त्तिके षष्ठ्यर्थे पञ्चमी । अध्येतृवेदित्रोरुत्पन्नस्याणो लुगाम्नाये विहितस्य ञस्य च लुगित्यर्थः । नानयोः । अध्येतृवेदित्रोः । अनभिधानादिति । अत्र मानन्तु भाष्यकारोक्तिरेव । एतच्च कैयट इति । एवं हि भाष्ये उक्तम् । विद्यालक्षणकल्पसूत्रान्तादकल्पादेरिकक् स्मृत इति । इकक् । ठक् । अत्र कैयटः । अकल्पादेरित्येतदानन्तर्यात्सूत्रान्तस्यैव कल्पादेर्निषेधङ्करोति । अत एव भाष्ये अकल्पादेरिति किमर्थम् । काल्पसूत्र इति प्रत्युदाहृतम् । द्विगाविति । तिस्रो विद्या अधीत इत्यर्थे द्विगावित्यर्थः । ताभ्याम् । शतषष्टिशब्दाभ्याम् । प्रोक्तशब्दस्यार्थपरत्वन्न्याय्यमिति प्रोक्तार्थकप्रत्ययपरत्वोपपत्तये आह । स्वरितत्वादिति । आपत्यार्थं वचनमिति । अपत्ये भवो यः प्रत्ययस्तदर्थमित्यर्थः । सौत्रमार्षपदं व्याचष्टे । ऋषिप्रकृतिकेति । अत एव मूले उक्तम् । आर्षग्रहणेनेति । कुर्वादिरिति । अतोऽत्र ण्यः । ततः । ण्यान्तात् । वृद्धत्वाच्छे प्राप्तेऽण्बाधनार्थमाह । वामरथ्यस्येत्यादि । न लुगिति । ऋषिशब्दोच्चारणेन विहितस्याणोऽभावात् । भाष्योक्तत्वेनेति । ऋष्यभिधायकत्वेनैव लुकः प्राप्तेरिति भावः । मन्त्रग्रहणादिति । जुष्टेतिसूत्रपठितस्य छन्दःशब्दस्य शक्यार्थपरत्वे तदनुवृत्त्यैव सिद्धे मन्त्रग्रहणं व्यर्थमेव स्यादिति भावः । चेनेति । अनुक्तसमुच्चयार्थकेन चेनेत्यर्थः । काश्यपिन इति । कश्यपशब्दात्प्रोक्तार्थे काश्यपकौशिकेति णिनिश्छन्दसि ततोऽध्येतरि जातस्याणो लुक् । वार्त्तिकारम्भेपीति । अपिना प्रत्याख्यानपक्षे तु भसंज्ञया बाधस्य परिग्रहः । अयम्भावः । यदि सुबन्तादध्येतरि प्रत्ययः स्यात्तदाऽन्तर्वर्त्तिसुपः प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमितिसूत्रेण सुबन्तत्वात्पदत्वे सति न लोपः स्यात् । न च भसंज्ञया बाधः । स्वादिष्वसर्वनामस्थानइतिसूत्रप्राप्तपदत्वस्य तथा बाधेऽपि सात्र न प्रवर्त्तते प्रोक्तादितिसूत्रेणाध्येत्रर्थकस्य लुकापहारात् । न च असर्वनामस्थाने यचीतिसूत्रस्य यकारादावजादौ सर्वनामस्थाने पूर्वम्पदन्न मध्ये चेत्सुबन्तमस्ति तदपि पदन्नेति व्याख्यानेन पदत्वनिषेधो भविष्यतीति वाच्यम् । उत्तरपदत्वे चेतिवार्त्तिकप्रत्याख्यानाय तथा तस्यार्थस्यं योगविभागेन स्वीकारेऽपि वार्त्तिकारम्भपक्षे तादृशार्थकल्पने मानाभावात् । यदि णिनिप्रत्ययान्तात्सुबुत्पत्तेः प्रागेवाध्येत्रर्थकः प्रत्ययस्तदा तु

न पदत्वप्राप्तिरिति भावः। प्रोक्तप्रत्ययान्तानीति यदुक्तन्तन्नाभायाह। प्रोक्तादित्यनुवृत्तमिति। कठन्मइदितिवदिति। यथेदमसाधु तद्वदित्यर्थः। प्रत्ययान्तश्चेदिति यद्व्याख्यातन्तत्फलमाह। जनपद इति। कर्तरि तृतीयेति। एवञ्चैतदन्वयाय निर्वृत्तमित्यत्रान्तर्भावितण्यर्थाद्वृतुधातोः कर्त्तरि क्तः। व्याख्यानादिति। भाष्ये अदूरभवश्चेतिसूत्रानन्तरङ्किम्पुनरयमेकयोग आहो स्विन्नाना योगा इति वितर्क्य नाना योगा इतिपक्षे ओरञित्येवमाद्यनुक्रमणं यदेव सर्वान्यसमर्थादेशनन्तस्यैव विषये स्यादिति शङ्कायामुक्तम्। नैष दोषः। गोयूथवदधिकाराः। तद्यथा। गोयूथमेकदण्डप्रघट्टितं समं घोषङ्गच्छति तद्वदधिकारा इत्युक्तम्। एतेन सर्वेषामुत्तरत्र संबन्धाय चकारस्य पूर्वोक्तार्थचयस्समुच्चायकत्वं स्पष्टमेव लभ्यते तन्मूलकादित्यर्थः। न्याय्यत्वादिति। मतोर्बह्वच इतिन्यासे उभयोः पञ्चम्यन्तत्वात्सामानाधिकरण्यन्न्याय्यमित्यर्थः। सूत्रस्थभाष्यादिति। तत्र हि रोण्या अण् प्रयोजनमित्युक्तम्। अनुशतिकादित्वादेतत्सूत्रोदाहरणे भाष्योक्ते उभयपदवृद्धिः। विशेष्यानुरोधीति। नीलो घट इत्यादौ नीलादिपदस्येव। कटुवदरीति। अदूरभवार्थे जातस्याणो वरणादिभ्यश्चेति लुप्। तदेतदिति। अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य कारणताया लोकसिद्धत्वात्प्रत्याख्येयप्रदर्शनं विना प्रत्याख्यानासम्भवादादौ प्रदर्श्य तत्पूर्वोक्तमित्यर्थः। इत्यादितो बोध इति। किन्तु जनपदत्वव्याप्याङ्गदेशत्वादिनैवेति शेषः। प्रसङ्गादिति। खण्डनीयप्रसङ्गादित्यर्थः। भाष्यरीत्या मूलोक्ताद्विशेषमाह। अतीतरात्र इति। अन्यरीत्यापि ज्ञातं सूत्रं व्याख्यातुमुचितमित्याशयेन व्याचष्टे। अत्र सुपीत्यनुवर्त्तत इति। सूत्राभावेऽपि सिद्धिर्भविष्यतीत्याशयेन शङ्कते। यद्यपीति। अन्वार्थं सूत्रमित्याशयेन समाधत्ते। तथापीति। इदमपीति। गुणवचनानामितिवचनमपि। तत्पक्षं इति। पदसंस्कारपक्ष इत्यर्थः। भाष्यरीत्येति। तत्र हि समाससंज्ञाया गुणवचनसंज्ञाबाधकत्वोक्तेः। अत एव। समासस्य गुणवचनत्वाभावादेव। न चानेन न्यायेन परिहृतमिति पूर्वोक्तं विरुध्यते अस्मिन्न्यासे गुणवचनानामित्युक्तेरिति वाच्यम्। तत्रत्यगुणवचनशब्दस्य किञ्चिद्द्रव्यविशेषणीभूतार्थतात्पर्यकपरत्वात्। सिद्धे सतीति न्यायेनाह। सैवेति। तत एवाह। तदेवेति। अभिरूपपद इति। प्राप्नोतीति शे-

षः। अन्यथा। अणोऽस्वीकारे। अर्थान्तर इति। तेन निर्वृत्तमित्याद्यर्थे। देशत्वेनेति। नद्यामपि मत्स्यादिस्थितेस्तत्सम्बन्धिदेशत्वेनेत्यर्थः। मध्वादिभ्यश्चेतिसूत्रे विशेषं वक्तुम्प्रतीकमष्टत्वेव व्याचष्टे। मध्वादीति। यदि मध्वादिष्विक्षुशब्दपाठः स्यात्तदा प्राप्तयोरत्रस्त्वेषु पाठाद्बाधेन मतुपि सतीक्षुमतीत्यस्य सिद्धौ विप्रतिषेधविचारासङ्गतिः स्पष्टैव। मत्वर्थ एवेति। एवकारेण निर्वृत्ताद्यर्थव्यवच्छेदः। भाष्यकैयटयोरिति। तत्र हि पदसंज्ञायास्तसौ मत्वर्थ इति भसंज्ञाबाधिका भविष्यतीत्युक्तम्। यदि निर्वृत्तादिष्वप्यर्थेषु स्यात्तदा तत्र पदत्वप्राप्तिर्न निवारितेति भाष्यकारस्य न्यूनत्वापत्तिः। अल्लोपस्य। टिलोपस्य। दत्तोत्तरत्वात्। पदेऽन्त इत्यर्थेन तत्र स्थानिवद्भावनिषेधव्यावृत्तिपरभाष्यप्रामाण्येन पूर्वत्रासिद्ध इत्यत्र पदचरमावयवविधायकातिरिक्तस्य त्रैपादिकस्य ग्रहणमिति हि तत्रोक्तम्। एवमुक्तमिति। आद्ययोर्भय इत्येवमुक्तम्। अनुदात्तार्थमिति। अन्यत्र तूदात्तनिवृत्तिस्वरेणैव सिद्धम्। उच्चारणार्थाकारसहिता इति। ननु विल्वशब्दप्रकृतिकस्वार्थकान्तनिर्देश एव किन्न स्यादत आह। व्याख्यानादिति। सन्नियोगशिष्टपरिभाषाज्ञापनपराकरमूलकाद्व्याख्यानादित्यर्थः। इदमेव। छग्रहणमेव। अत एव। सन्नियोगशिष्टानामितिपरिभाषास्वीकारादेव। उपधाया इति वर्त्तते न वेति। सूर्येतिष्यागस्त्यमत्स्यानामित्यतः॥

॥ इति चातुर्थिकाः ॥

विशेष्यतयेति विवक्षायाः फलमाह। एवञ्चेति। ध्वनितञ्चेदमिति। उत्सर्ग. शेष एवासाविति विशिष्य समाधानेन। विषयलाभार्थमिति। यदि केवलाधिकार एव स्यात्तदा वक्ष्यमाणा घादयः प्रकृतिविशेषाद्विधीयन्ते तेषां शैषिकान्न प्राप्तिरिति तादृशविषयलाभो न स्यात्। लक्षणत्वे तु अश्वैरुह्यते आश्वो रथः। आश्वेन प्राप्यते मनुष्य इत्यत्र तु वाक्यमेव न तु प्रत्ययः। अधिकारस्य फलमाह। तस्येदमिति। टापः शीघ्रोपस्थितिकत्वादाह॥ अव्ययसाहचर्यादिति। एवञ्चाचोऽपि शीघ्रमित्रोपस्थितिः। न पुंवत्त्वमिति। न पुंवद्भावेनाकारनिवृत्तिः। केचिदिति। भाष्यानुसारिणः। इ-

ष्टेः। सर्वनाम्न इतीष्टेः। अनव्ययग्रहणेऽपीति। अपिना अव्ययस्य सङ्ग्रहः। साहचर्यपरिभाषा तु द्विस्त्रिसिति सूत्रे कृत्वोऽर्थग्रहणादनित्येति भावः। राङ्कवक इति। रङ्कुषु जातो मनुष्य इत्यर्थः। क्वाचित्कम्पाठं खण्डयति। राङ्कव इति। तत्रस्थ इति। मनुष्यस्य इत्यर्थः। कच्छादिभ्य इति। रङ्कुः कच्छादिरिति प्रागेवोक्तम्। पदान्तत्वादिति। प्रत्ययलक्षणेन पदान्तत्वात्। असंज्ञायामितिसप्तमीनिर्देशात्प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य संज्ञात्वे व्यावृत्तिरिति भ्रमनिवारणायाह। सूत्र इति। माधुर इति। मधुरायाम्भव इत्यर्थः। ङीषन्त इति। गौरादिङीषन्तः। मध्योदात्त इति। आधानमित्यत्राङ्पूर्वाद्धाञो ल्युटि आङा समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाधानशब्द आद्युदात्त इति भावः। स्वरे विशेष इति। यद्यत्राञ् स्यात्तदा शार्कराधानशब्द आद्युदात्तः स्यात्। सम्प्रति त्वसन्तत्वादन्तोदात्तो भवतीति विशेष इत्यर्थः। अञ्निरूपितापवादत्वोपपत्तये आह। तस्येति। इञश्चेतिसूत्रालन्तरङ्गोत्रमिहेत्युपादानेन इञश्चेतिसूत्र एवेति भ्रान्तिवारणायाह। सूत्रद्वयेपीति। तत्फलम्मूले पाणिनीयमिति। अत्रेञ्प्रत्ययो यूनि न तु गोत्रे। मूलेऽणोऽपवाद इत्युक्तन्तत्रापवादशब्दो बाधकपरस्तेन यत्फलितन्तदाह। प्रतिषेध इति। तेन। पूर्वोक्तज्ञापकेन। ज्ञीयसिद्धिरिति। जानातीति ज्ञा। ज्ञाया अयं ज्ञीयः। सामर्थ्यादिति। वृद्धिग्रहणाभावेऽचामिति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी स्यात्। विकल्पार्थमिति। प्राचान्देश इतिनिर्देशात्। अन्यथा प्राग्देश इत्येव वदेदिति भावः। व्यवस्थितविभाषेति। अत्र मानमेतत्सूत्रस्थमेङ् प्राचान्देशे शैषिकेष्विति वक्तव्यम्। सैपुरिकी सैपुरिका। स्कौनगरिकी। स्कौनगरिकेति भाष्यमेव। अत्र। मनुष्यनाम्नि। अत एव। आधुनिकसंकेतितस्य ग्रहणादेव। सार्थकमिति। अन्यथा देशवाचकस्यापि नामधेयत्वात्तेनैव सिद्धे किमनेन। केचिदिति। मुख्याः। अन्ये त्विति। अत्रारुचिबीजन्तु एङ् प्राचामितिसूत्रस्य विध्यर्थत्वकल्पनमेव युक्तम्। विधिनियमसंभवे विधिरेव ज्यायानितिन्यायादिति। ननु उच्चारणार्थकस्यापीत्संज्ञां विना निवृत्त्यभावाद्विशेषोपादानमफलमत आह। विधेयघटकेति। तदतिरिक्तेति। उच्चारणातिरिक्तेत्यर्थः। अनुबन्धस्य व्यत्यासेनोच्चारणन्तु स्त्रीप्रत्यये विशेषार्थम्। विपरीतनियम इति। उवर्णान्ताद्देशवाचिनो वृ-

द्वाच्चेत्याचामिवेति नियम इत्यर्थः। व्याख्यानादिति। अप्राग्देशवाचिनो वृद्ध-स्योवर्णान्तस्याप्रसिद्धत्वमूलकहरदत्तीयव्याख्यानादित्यर्थः। धन्व मरुदेश इति। समानौ मरुधन्वानाविति कोशे पाठात् यद्यप्ययम्पुल्लिंग इति ततो भाति। तथापि भाष्ये आष्टकन्नाम धन्वेतिपाठान्नपुंसकलिङ्गोऽपीत्याशयेनेह धन्वेत्यु-क्तम्। व्याख्यानादिति। योपधशब्दसाहचर्यमूलाद्व्याख्यानात्। साधकान्तर-मप्याह। अवृद्धत्वाच्चेति। अत एव। देशग्रहणस्यानुवृत्तिसत्त्वादेव। व्याख्याना-द्दीर्घग्रहणमिति। प्राग्देशवाचिनो वृद्धस्य दीर्घकारान्तस्य दर्शनमूलकाद्व्या-ख्यानादित्यर्थः। तेन। सजनपद एव कर्मधारयाश्रयणेन। जनपदावधिरपि ज-नपद एवेत्यर्थः। नन्वेवन्तदवधिग्रहणं व्यर्थमत आह। जनपदत्वेनेति। तथा च बाधकबाधनार्थन्तदवधिग्रहणमिति भावः। अवृद्धादपि बहुवचनविषयात्। वृद्धात्प्राचामित्यतो वृद्धादिति प्रक्रान्तमतोऽवृद्धादिति। तावन्मात्रोक्तौ विशेषवि-धिनिषेधयोः शेषनिषेधाभ्यनुज्ञाफलकत्वमितिन्यायेन देवदत्तो वामेनाक्ष्णा प-श्यतीत्यत्र यथा दक्षिणेन न पश्यतीति गम्यते तथाऽवृद्धादित्युक्ते वृद्धान्नेति ग-म्येतेति प्रकृतसूत्रेऽपीति। प्रकृतसूत्रोदाहरणेषु अङ्गा इत्यादयो बहुवचनान्ता एव। दार्वक इत्युदाहरणे प्रकृतसूत्रस्य प्रवृत्त्यर्थमाह। दार्वा इतीति। कच्छा-ग्नि। ओर्देश इत्यतो देश इत्यनुवर्त्तते। सामर्थ्यादेवेति। तावन्मात्रस्य देशव-चनत्वाभावात्। जनपदतदवध्योश्चेतिसूत्रस्थभाष्यविरुद्ध इति। तत्र हि तदव-धिग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तम् जनपदाज्जनपदावधेर्वुञेव यथा स्यात्। यदन्यत्प्रा-प्नोति तन्मा भूदिति। किञ्चान्यत्प्राप्नोति। छः। गर्त्तोत्तरपदाच्छविधेर्जनपदाद् वुञ् पूर्वविप्रतिषिद्धमिति वक्ष्यति स पूर्वविप्रतिषेधो न पठितव्यो भवति इत्यु-क्तम्। यदि प्रकृतसूत्रेऽपि कच्छाग्निवक्त्रगर्तोत्तरपदादिति पाठः प्रामाणिकः स्यात्तदा त्रैगर्त्तक इत्यस्यानेन सूत्रेण सिद्धौ पूर्वविप्रतिषेधारम्भो व्यर्थः स्यादि-ति भावः। गर्तोत्तरपदाच्छविधिः कोऽवकाश इति चेत्। पर्यायः स्यात्। स च नेष्टोऽतो वर्त्तोत्तरपदादित्येव पाठो युक्त इति। ननु कत्र्यादिषु नगरशब्दस्य पाठान्नागरा इत्यनुपपन्नमत आह। कत्र्यादिष्विति। जनपदवुञ्बाधनार्थम्। प्रस्थोत्तरपदेतिप्राप्स्याण्बाधकस्य जनपदेतिसूत्रविहितस्य वुञो बाधनार्थमित्य-र्थः। नन्वेवन्नैलीनक इत्यत्रापि कोपधादित्येवाणि सिद्धे प्रस्थोत्तरपदेतिसूत्रे

कोपधग्रहणं व्यर्थमत आह। तत्त्विति। अञ्बाधनार्थमिति । वुञ्बाधकाञ्बाधनार्थमित्यर्थः। आदिपदसंग्राह्यमाह। सिन्धोरिति। व्याख्यानादिति। अपदातौ वाच्ये यदि भवति तदा साल्वादेवेतिनियमो यद्यभिप्रेतः स्यात्तदाऽनेन नियमेन गोयवाग्वोर्वाच्यत्वेन विवक्षायाङ् कच्छादित्वादेव वुञि सिद्धे गोयवाग्वोश्चेत्युत्तरसूत्रारम्भो व्यर्थः स्यादिति तदारम्भमूलकव्याख्यानादित्यर्थः। कश्चित्। माधवः। स्वार्थिककेति। गहादेराकृतिगणत्वात् । केवलस्वशब्दात्तस्येदमित्यणि द्वारादीनाञ्चेत्यैजागमे सौवमित्यपीति प्रामाणिकाः। यौगिक इति। न मनुष्योऽमनुष्यः। न तु सभाराजामनुष्यपूर्वेतिसूत्रस्थामनुष्यशब्दवद्रूढ्यार्थबोधकः। व्याख्यानात्। फलेष्वपि पार्वतीयानीतिप्रयोगदर्शनमूलकाद्व्याख्यानात्। प्रकृतविशेषणमिति। देश इति वर्त्तते। भारद्वाजशब्दस्य न गोत्राभिधायकः किन्तु सूत्रोपात्तयोः कृकणपर्णयोर्विशेषणमिति। एवञ्च देशाभिन्ने भारद्वाजे यौ कृकणपर्णशब्दौ ताभ्याञ्छः स्यादिति वाक्यार्थः । व्याख्यानात्। प्रकृतिविशेषणत्वेन वृत्तिकारादिसम्मतव्याख्यानात् । न यथासङ्ख्यमिति। न निमित्तकार्यिणोर्यथासङ्ख्यमित्यर्थः। अन्यभावेति। प्रकृतसूत्रघटको योन्यतरस्यामितिशब्दस्तस्य विधेयत्वाभिमतखञ्छयोर्योऽभावस्तन्मात्रबोधकत्वेपि सूत्रविधेयादन्यो योऽण् तस्य भावार्थकत्वाभावादित्यर्थः। तत्प्राप्तेः। यथासङ्ख्यप्राप्तेः। ननु यथाकथञ्चिद्यः कालबोधकस्तस्य ग्रहणे रमणीयशब्दस्यापि रमणीयः काल इत्यत्र कालबोधकतया रमणीये जात इत्यर्थविवक्षायां ठञ् प्राप्नोतीत्यत आह। रमणीयादीति। अत एव। यथाकथञ्चित्कालबोधकस्य ग्रहणादेव । सायम्प्रातिक इत्यादि। सायम्प्रातिक इत्यत्र तदन्तत्वात्प्राप्तिः पौनःपुनिक इत्यत्र तु स्थानिवत्त्वेनेति विवेकः । अयञ्च स्थानिवद्भावो द्विर्वचनस्यादेशत्वपक्षे। छनक्षत्राणोरिति। छः। वृद्धाच्छ इति! सन्धिवेलेतिविहितोऽण्। विप्रतिषेधपरस्येति। तत्र हि छादेर्ईशे कालाट्ठञ्। छादेर्ईशे ठञ् कालाट्ठञ् इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। छस्यावकाशः। शालीयो मालीयः। ओर्देशे ठञ् भवतीत्यस्यावकाशः। निषादकर्षूर्नाम देशः। नैषादकर्षुकः। इहोभयम्प्राप्नोति। कालाट्ठञ् भवतीत्यस्यावकाशः। आर्द्धमासिकम्। सांवत्सरिकम्। छस्य स एव। मासादुभयम्प्राप्नोति मासिकम्। नक्षत्रादण्। नक्षत्रादण् भवति छाद्विप्रतिषेधेन

षणोऽवकाशः । तैषः पौषः । छस्य स एव । स्वातेरुभयमाप्नोति । सौवातः । अव्ययाट्टुट्युलौ छाङ्गवतो विप्रतिषेधेन । टुट्युलोरवकाशः । दोषातनम् दिवातनम् । छस्य स एव । प्रातःशब्दादुभयमाप्नोति । प्रातस्तनम् इतिभाष्यासङ्गतिरित्यर्थः । दुर्बलच्छेनेति । तद्बाध्यबाध्यत्वेन दुर्बलत्वमिति भावः। अयम् । आङ्शब्दः । एवञ्च । तदादिग्रहणे च । नियमार्थ इति । स्वशब्दस्य द्वारादित्वात्तेनैव सिद्ध इत्यर्थः । पौर्णमास्याम्छमिति । पौर्णमासीशब्दस्य सन्धिवेलादिगणे पाठात् । अत एव । अव्ययानाम्भमात्र इत्यस्यानित्यत्वादेव । स्पष्टार्थमिति । छन्दसीत्ये तन्निवृत्तेः स्पष्टतया प्रतिपत्त्यर्थमित्यर्थः । स निर्देशः । अद्यतन इति निर्देशः । एवम् । युवोरनाकाविति सूत्र इव । भाष्ये प्रत्याख्यातमिति । सायमितिमान्ताव्ययस्य च स्वीकारादेव प्रातःसन्ध्या सनक्षत्रा सायंसन्ध्या सभास्करेत्युपपद्यते । यत्तु स्यतेर्घञि दिवावसानवचनः सोयशब्दस्तस्याप्येतन्निपातनमितिवृत्तिकृत्तन्न युक्तमिति ध्वनयन्नाह । घञन्तसायेति । तद्भाव इति । प्रत्याख्यानभाष्यस्य भावः । नन्वन्यत्रापि प्रयोगो दृश्यत इत्यत आह । सायमण्डनमित्यादि । अत एव । अव्ययसंज्ञकस्यैव सायंशब्दस्य प्रकृतसूत्रे ग्रहणादेव । यस्तु सोयशब्दो घञन्तः स न कालवाची किन्तु दिननाम्नि वर्त्तत इति भावः । चिरमित्यस्याप्युपादानं व्यर्थमित्याशङ्कते । नन्विति । त्नप्रत्ययेन । चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नो वक्तव्य इतिवार्त्तिकविधेयेन । तत् । चिरङ्ग्रहणम् । तत्त्वसम्भवात्। अनित्यत्वज्ञापकत्वसम्भवात् । न चेष्टापत्तिः । प्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधात्। तस्याप्रामाणिकत्वात् । चिरम्शब्दस्याप्रामाणिकत्वात् । अत एव भाष्ये प्रत्ययसन्नियोगेन मान्तत्वञ्चिरशब्दस्य निपात्यत इत्युक्तन्न तु प्रत्याख्यानन्तस्य कृतम् । तेन शारदं सस्यमिति । न चेह समुदायः संज्ञा किन्तु यौगिकोयम् । अत एव । अधिकारत्वादेव । तदपवादत्वात् । आदिवृद्ध्यपवादत्वात् । अत एव । उत्तरपदवृद्धैस्तदपवादत्वादेव । पौर्वप्राविषमिति । पूर्वा चासौ प्रावृट् च तस्यांभवमित्यर्थः । वाचनिक एवेति । अन्यथा प्रत्ययविधित्वान्न स्यात् । दिग्वाचकस्य । अत्र दिक्शब्दो दिगवच्छिन्नस्यापि बोधकः।पौर्वमद्र इति।पूर्वस्मिन्मद्रे जातः।अन्योक्तिङ् खण्डयति । वृद्धिविधायक इति । उत्तरार्थ इत्युक्तिङ्कटाक्षयन्नाह । सुसर्वेति । अन्ये । विवेचकाः। देशनिर्देश इति । न त्वाचार्यनिर्देशः । वृत्तिकारमतमाह।

ग्यपीत्यादिना । उत्तरपदविशेषणम् । दिश इत्यपि तस्य विशेषणमिति दिशः परेषान्नगरवाच्युत्तरपदानान्दिशः परेषामुत्तरपदानाङ् ग्रामवाचङ्गावयवानामचामादेरचो वृद्धिरितिसूत्रार्थस्तन्मते द्रष्टव्यः । परन्त्वेषा कल्पना भाष्यविरुद्धेति सूचयन्नाह । भाष्ये त्विति । मूलेपि ध्वनितमिति । दिशः परेषान्नगरवाचिनामिति कथनेन ध्वनितमित्यर्थः । समानाधिकरणसमास इति । ततो रोपधेतोः प्राचामिति वुञ् । पक्षे इति । वुञ्प्रत्ययाभावपक्षे इत्यर्थः । नक्षत्रयुक्तचन्द्रवाचिभ्य इति । तत्तन्नक्षत्रयुक्तचन्द्रमसा युक्तकालवाचिभ्य इत्यर्थः । असम्भवादिति । तस्य समास एव सम्भव इति भावः । पुनष्टाविति । अत एव यत्र न स्त्रीत्वन्तत्र चित्र इत्येव भवति । नक्षत्रवाचित्वाभावेन । जातार्थकप्रत्ययान्तस्य नक्षत्रवाचित्वाभावेनेत्यर्थः । स्त्रियामित्येवेत्यस्यैतौ प्रत्ययौ स्त्रियाम्भवत इत्यर्थः । तत्र मानमाह । फल्गुनी इत्यादि । अस्त्रियामपीत्यस्य लाभप्रकारमाह । आविष्ठीय इत्यादीति । प्रत्याख्यातमिति । लुगर्थं वचनम्प्रत्याख्यातम्पूर्वोक्ताः प्रत्ययास्तूपसंख्येया एव । सूत्रे समाहारद्वन्द्वपूर्वपदकेति । स्थानान्तश्च गोशाला च स्थानान्तगोशालम् । स्थानान्तगोशालञ्च खरशाला चेति समाहारद्वन्द्वः । तत्रापीति । अपिना नपुंसकत्वाभावपक्षीयशब्दसङ्ग्रहः । एतेन । पूर्वोक्तरीत्या सौत्रप्रयोगसाधनेन । कृतकस्त्वस्येत्यादि । कृत्त्वं हि नपुंसकत्वे विधीयते न च स्त्रीप्रत्ययस्तत्प्रकृतिकः । एवञ्च भवदुक्तं व्याख्यानमसङ्गतमेवेति भावः । प्रतिप्रसूतपदं व्याचष्टे । कालाट्ठञेति । मूले नक्षत्रेभ्यो बहुलमिति । भाष्यकारीयं वचनमेतत् । तत्र जात इत्यस्य तदधिकरणकजननकर्त्ता इत्यर्थः । कृतलब्धक्रीतकुशलाः । तत्रेति वर्त्तते । तदर्थस्य च कृतादिशब्दैकदेशक्रियायामन्वयः । तत्र कुशल इत्यस्य तस्मिन् स्थित्यादिरूपा या क्रिया तस्याङ्कुशल इत्यर्थः । प्रायभवः । तत्रेति वर्त्तते । ननु वक्ष्यमाणेन तत्र भव इत्यनेनास्याभिन्नार्थबोधकत्वमिति अन्यतरोपादानवैयर्थ्यमिति चेन्न अनित्यभवः प्रायभवः नित्यभवस्तत्र भव इति भेदात् । भवशब्दोऽत्र सत्ता कर्तृवाची । सुघ्ने प्रायभव इत्यस्य सुघ्नावयवसकलग्रामानवच्छिन्ना या सुघ्नावयवकतिपयग्रामाद्यवच्छिन्ना सत्ता तत्कर्त्तेत्यर्थः । भवनेऽनित्यत्वञ्च कतिपयतदवच्छिन्नत्वम् । नित्यभव इत्यस्य तद्देशावयवसकलग्रामाद्यवच्छिन्ना या तद्देश-

धिकरणिका सत्ता तत्कर्त्तेति वाच्योऽर्थ इति सूत्रकाराशयः । भाष्यकृता तु प्रकृतसूत्रम्प्रत्याख्यातम् । प्रायभवग्रहणमनर्थम् तत्र भवेन कृतत्वात् । प्रायभवग्रहणमनर्थकम् । किङ्कारणम् । तत्र भवेन कृतत्वात् । यो हि सुराष्ट्रे प्रायेण भवति तत्र भवोऽसौ भवति तत्र तत्र भव इत्येव सिद्धम् । अत्र कैयटः । भवे सामान्ये प्रायभवस्यापि विशेषस्यान्तर्भावादिति भावः । ततः आरम्भवाद्याह। न सिद्ध्यति । अनित्यभवः प्रायभवः । नित्यभवस्तत्र भव इति । अर्थभेदमनेना चष्टे । यस्तत्र कदा चिद्भवति कदा चिन्न भवति स प्रायभवः । यस्य तु नियत आधाराधेयभावस्स तत्र भव इति कैयट । अत्र कदा चिदिति न कालिकाव्याप्यवृत्तिमात्रपरङ्किन्तु यदीयसत्त्वमव्याप्यवृत्ति तत्सामान्योपलक्षणम् । तत्र कालिकन्दैशिकं वेत्यन्यदेतत् । प्रत्याख्यानवाद्याह । अनित्यभवः प्रायभव इति चेन्मुक्तसंशयेन तुल्यम् । यद्भवान्मुक्तसंशयं तत्र भव उदाहरणम्याय्यम्मन्यते स्रौघ्नो देवदत्त इति तेनैतत्तुल्यम् । सोऽपि ह्यवश्यमुदकदेशादीन्यभिनिष्क्रामति । एतेन तदीयसत्त्वस्य दैशिकाव्याप्यवृत्तित्वन्निदर्शितम् । अथैतत्प्रायभव उदाहरणम्याय्यम्मन्यते । तत्र भवे किमुदाहरणम् । यत्तत्र नित्यम्भवति । स्रौघ्नाः प्राकाराः । एवन्तर्हि तत्र भव इति प्रकृत्य जिह्वामूलाङ्गुलेश्छो विधीयते स तस्मिन् दृष्टापचारे अङ्गुलीयमिति भवति एवम्प्रायभवेऽपि भविष्यति । एतेन प्रघट्टकेन नीलघटस्य घटत्वेन बोधवत्प्रायभवस्यापि भवत्वेन बोधमाश्रित्य प्रायभव इति प्रत्याख्यातमिति भावः । उपजानूप । उपजान्वादयः सामीप्येऽव्ययीभावाः । सम्भूते । तत्रेति वर्त्तते । सप्तमीसमर्थात्प्रातिपदिकात्सम्भूत इत्यस्मिन्नर्थे यथाविहितम्प्रत्ययो भवति । अत्र सम्भूतिर्नोत्पत्तिः सत्ता वा । जातभवाभ्याङ्गतार्थत्वात् । किन्त्ववक्लृप्तिः प्रमाणानतिरेकश्च यथायथं सम्भूतिपदार्थः । कोशाड्ढञ् । कौशेयं वस्त्रम् । अत्र कोशे सम्भूतिर्वस्त्रस्य सत्कार्यवादसिद्धान्तरीत्या । वार्त्तिककृता तु लोकप्रसिद्धरीत्या विकार एव प्रत्ययं स्वीकृत्येदं सूत्रम्प्रत्याख्यातम्। विकारे कोशाड्ढञ् वक्तव्यः । कोशस्य विकारः। कौशेयम् । सम्भूते ह्यर्थानुपपत्तिः । सम्भूत इत्युच्यमानेऽर्थस्यानुपपत्तिः स्यात् । न ह्यदः कोशे सम्भवति । तदानीं वस्त्रानुत्पत्तेः । किन्तर्हि कोशस्यादौ विकारः । यदि विकार इत्युच्यते भस्मान्यपि प्राप्नोति भस्मापि कोशस्य विकारः । अथ सम्भूत

इत्युच्यमाने क्तमौ कस्मान्न भवति। अनभिधानात्। यथैव तर्हि क्तमावनभिधानान्न भवति एवमस्मन्यपि न भविष्यतीति च भाष्ये उक्तम्। कालात्साधुपुष्प्यत्। तत्रेत्येव। तत्र साधुत्वञ्च तदधिकरणकयोग्योत्पत्तिकत्वम्। यथा हेमन्ते कृतः प्राकारो योग्यो भवति तथा नान्यकाले निर्मित इति विवक्षितम्। ननूप्त इत्यत्र भूते प्रत्ययविधानादुप्यत इतिव्याख्यानमनुपपन्नमत आह। सूत्रे भूतकाल इति। देयमृणे। अत्रावश्यके कृत्यः। कलाप्यश्वत्थ। लाक्षणिका इति। साहचर्यसम्बन्धस्यात्र लक्षणाबीजस्य सर्वत्र सत्त्वन्द्रष्टव्यम्। एतद्वृत्तिविषयस्येति। वुन्प्रत्ययविषय इत्यर्थः। ननु दिक्सङ्ख्ये संज्ञायामिति नियमादवरसमित्यत्र कथं कर्मधारय इत्यत आह। अवरशब्दस्येति। तदस्य सोढम्। सोढमित्यत्र सहधातोः कर्मणि क्तः। सहनकर्मेत्यर्थः। न लोकेतिनिषेधादस्येति न कर्त्तरि षष्ठीसम्भव इत्याशयेनाह। क्रियाकारकभावेति। सहनमत्र परोक्तं दुर्वचनं सहते इत्यत्रेव न क्षमारूपङ्किन्तु पुनः पुनः परिशीलितमित्यत्र या क्रिया तत्परमित्याशयेनाह। सोढमभ्यस्तमिति। पत्त्रानामिति षष्ठ्यर्थोऽवयवावयविभावस्तस्यादिपदार्थेऽन्वयस्तत्फलमाह। सौदेविक इति। सुदेविकाशब्दादत्र प्रत्ययः। तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः। व्याख्यायतेऽनेनेति व्याख्यानः। व्याख्यातव्यं व्याख्येयम्। तस्येति षष्ठीसमर्थाद्व्याख्येयवाचकात्प्रातिपदिकाद्व्याख्यानेऽभिधेयेऽणादयः स्युरित्यर्थः। चकारात्सत्रस्यन्ताद्भवार्थे। बह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठञ्। पूर्वसूत्रमनुवर्त्तते। बह्वचो व्याख्यातव्यनाम्नोऽन्तोदात्तात्प्रातिपदिकाद्व्याख्यानेऽर्थे ठञ् भवतीत्यर्थः। षत्वणत्वेतिसमुदायः समासस्वरेणान्तोदात्तः। मध्योदात्तवाजपेयाद्यर्थ इति। वाजपेयशब्दो यद्यपि यागविशेषे रूढस्तथापि शास्त्रेण व्युत्पाद्यते इति वाजैः यवागूभिः सम्पादनीय इत्यर्थेऽस्य साधुत्वान्वाख्यानेऽयङ्कृत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तः। पेयशब्दस्य यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वात्। पाकयज्ञादिशब्दानां व्याख्यातव्यनामत्वमुपपादयति। यज्ञार्थेत्यादि। व्याख्यानरूपेऽर्थे प्रत्ययविधानेऽपि पौरोडाशिकं काण्डमित्यस्य कथं साधुत्वमत आह। पौरोडाशिकमिति। कार्कण इति। कृकणादागत इत्यर्थके। ननु शुण्डिकादिभ्य इतिपृथक्सूत्रारम्भसामर्थ्यादेवाणि सिद्धेऽण्ग्रहणकिमर्थमत आह। अण्ग्रहणमिति। गोत्रादङ्कवत्। गोत्रप्रत्ययान्तात्पक्षस्य-

न्तादागत इत्यर्थेऽङ्कवप्रत्ययो भवति। वैदमित्यत्र वैदशब्दादजन्तादङ्कवद्विधीयमानः प्रत्ययो यथा सङ्ख्याङ्कलक्षणेष्वञिञामणितिसूत्रेणाङ्केऽण् भवति तथा आगतमित्यर्थेऽपि स एव भवति। इत्यभिमान इति। तत आगत इत्यर्थस्य प्रक्रमे नञः शुचीश्वरेतिसूत्रलेखनकर्तुरिति शेषः। अर्थान्तरेऽपि प्रत्ययप्रवृत्तौ सूत्रस्य चारितार्थ्यमाह। अशुचौ भवमिति वेति। हेतुमनुष्येभ्योन्यतरस्यां रूप्यः। हेतुमनुष्यवाचकेभ्यः पञ्चम्यन्तेभ्य आगत इत्यर्थेऽन्यतरस्यां रूप्यप्रत्यय इत्यर्थो न तु हेतुमनुष्यशब्दादिति बहुवचननिर्देशात्। मनुष्यग्रहणमहेत्वर्थम्। प्रभवति। अस्य सूत्रस्यागतार्थतामाह। प्रभवः प्रथमप्रकाश इति। एतद्वृत्तीति। जप्रत्ययोत्पत्तिविषय इत्यर्थः। तद्गच्छति पथिदूतयोः। द्वितीयान्ताद्गच्छतीत्यर्थे प्रत्ययः स्यात् यो गच्छति स पन्था दूतश्चेद्भवति। अभिनिष्क्रामति द्वारम्। तदित्येव। द्वितीयान्तादभिनिष्क्रामतीत्यर्थे प्रत्ययो भवति योऽभिनिष्क्रामति तद्द्वारञ्चेत्। अत्राभिराभिमुख्ये। स्रुघ्नमभिनिष्क्रामतीत्यस्य स्रुघ्नदेशाभिमुख्येन कन्यकुब्जद्वारमभिनिष्क्रामतीत्यर्थः। यद्यपि स्रुघ्नदेशाभिमुख्येन निष्क्रामन्तिये जनास्तेषामभि निष्क्रमणक्रियायान्द्वारस्य करणत्वन्तथापि साध्वसिश्छिनत्तीत्यत्र यथा करणस्य स्वातन्त्र्यविवक्षा तथाऽत्रापि बोध्यम्। अधिकृत्य कृते ग्रन्थे। तदित्येव। द्वितीयान्तादधिकृत्य कृत इत्यर्थे प्रत्ययो भवति यः कृतः ग्रन्थश्चेत्स भवति। अधिकृत्य। प्रस्तुत्य। ननु सौभद्रो यायात इतिवृत्तिकारोक्तोदाहरणस्यापि सम्भवात्तत्त्यागे किम्बीजमत आह। सौभद्र इत्यादि। मूले उपचारादिति। यथा वासवदत्तामधिकृत्य कृता या आख्यायिका सोपचाराद्वासवदत्तेत्युच्यते न तु प्रत्ययः क्रियते तथाऽत्रापि छप्रत्ययाभावेऽपि प्रयोग इति भावः। सोऽस्य निवासः। प्रथमान्तान्निवासोपाधिकादस्येति षष्ठ्यर्थे प्रत्यय इत्यर्थः। स्रुघ्नाभिन्ननिवाससम्बन्धीत्याकारको बोधः। फलितार्थमाह। स्रुघ्नाधिकरणकेति। अभिजनश्च। सोऽस्येति वर्त्तते। अभिजायते येभ्य इति व्युत्पत्त्याभिजनशब्दः पूर्वबान्धववाची स लक्षणयाऽत्र देशे वर्त्तते। प्रकृतिविशेषणमिति। पर्वते वर्त्तमानात्प्रातिपदिकादभिजनोपाधिकादस्येत्यर्थे प्रत्ययः स्यात्। साङ्काश्यका इति। सङ्काशेन राज्ञा निर्वृत्तं सांकाश्यम्। सांकाश्ये जातः साङ्काश्यकः।

योपधत्वादिति। धन्वयोपधाद्वुञ्। लौकिकमिति। अणत्याधिकारादन्यत्वात्। औपगवक इति। औपगवो भक्तिरस्येत्यर्थः। शूरशब्दादिति। एतस्य क्षत्रियवाचकत्वेन प्रसिद्धत्वाभावात्। न चैवं वासुदेवार्जुनाभ्यामितिपूर्वसूत्रवैयर्थ्यम् क्षत्रियाख्यत्वादेव सिद्धेरिति वाच्यम्। अस्य संज्ञाशब्दत्वात्। अत एवोक्तम्भाष्ये। संज्ञैषा तत्र भवत इति। मद्रशब्दत्वे नेति। माद्र इत्यत्र योऽण् तन्निवृत्तिरत्र। दृष्टान्तार्थमिति। बहुवचने जनपदेन समानश्रुतित्वप्रदर्शनार्थम्। ननु पञ्चालो ब्राह्मणा इत्यसङ्गतम् पञ्चालशब्दस्य देशक्षत्रियान्यतरस्मिन्व्युत्पादनादत आह। अभेदोपचार इति। ननु तित्तिरिणा प्रोक्तः श्लोक इत्यर्थे छणोऽभावेप्यण् कुतो नेत्यत आह। तित्तिर्यादिभ्य इति। छन्दोब्राह्मणानीतिसूत्रे ब्राह्मणपदसन्निधानाच्छन्दःशब्दो मन्त्रमात्रपर एव स्यादत आह। छन्दःशब्दे नेति। काश्यपकौशिकाभ्याम्। ऋषिवाचिभ्याङ्काश्यपकौशिकाभ्यान्तेन प्रोक्तमित्यर्थे णिनिः प्रत्ययो भवति। कल्पे आभ्यां प्रोक्त इति स्मर्यते। आभ्याम्। काश्यपकौशिकाभ्याम्। इष्यत इति। वृत्त्यादिसम्मतात्काश्यपकौशिकग्रहणञ्च कल्पे नियमार्थम्। काश्यपकौशिकाभ्यामेव णिनिः कल्पे तद्विषयो भवतीति छन्दोब्राह्मणानीति सूत्रसम्मत व्याख्यानादिति शेषः। वैशम्पायनशिष्यत्वादेवेति। शिष्यशिष्याणामपि शिष्यव्यवहारदर्शनादिति भावः। तद्ग्रहणम्। कलापिग्रहणम्। तदुक्तम्भाष्ये। प्रत्यक्षकारिग्रहणम्। प्रत्यक्षकारिग्रहणङ्कर्तव्यम्। अन्तेवास्यन्तेवासिभ्यो मा भूदिति। प्रत्यक्षकारीत्यस्य प्रत्यक्षमध्ययनकारीत्यर्थः। तर्हि वक्तव्यन्न वक्तव्यम्। कलापिखाडायनग्रहणं ज्ञापकं वैशम्पायनान्तेवासिषु प्रत्यक्षकारिग्रहणस्य। यदयं कलापिखाडायनग्रहणङ्करोति तज् ज्ञापयत्याचार्यो नान्तेवास्यन्तेवासिभ्यो भवतीति। कथङ्कृत्वा ज्ञापकम्। वैशम्पायनान्तेवासी कठः। कठान्तेवासी खाडायनः। वैशम्पायनान्तेवासी कलापी। यदि चान्तेवास्यन्तेवासिभ्योऽपि स्यात् कलापिखाडायनग्रहणमनर्थकं स्यात्। पश्यति त्वाचार्यो नान्तेवास्यन्तेवासिभ्यो भवतीति ततः कलापिखाडायनग्रहणङ्करोतीति। तत्र कलापिग्रहणम्प्रकृतसूत्र एव स्फुटम्। खाडायनग्रहणन्तु शौनकादिगणे णिन्यर्थङ्कृतमिति बोध्यम्। याज्ञवल्क्यानीतीति। याज्ञवल्क्येन प्रोक्तानीत्यर्थः। अभिमानोक्तिबीजमाह। भाष्ये त्विति। छन्दस्यभिधेय इति। अत्र

छन्दःशब्दो मन्त्रब्राह्मणान्यतरपरः । भाष्यविरोधादिति । तत्र हि शौनकादिपठितस्य खाडायनग्रहणस्य कलापीतिसूत्रेऽन्तेवासिग्रहणेऽन्तेवास्यन्तेवासिग्रहणन्नेत्यर्थे ज्ञापकत्वमुक्तम् । यदि शौनकादीतिसूत्रस्य वेदमात्रविषयकत्वन्तदा शौनकादिषु खाडायनशब्दपाठे सति वेदमात्रेऽभिधेये णिनिः कलापीतिसूत्रेण णिनौ तु मन्त्रब्राह्मणयोर्णिनिरिति फलभेदस्य स्पष्टतयोक्तार्थज्ञापकत्वपरभाष्यमसङ्गतं स्यादिति भावः। पाराशर्येतिसूत्रघटकं भिक्षुसूत्रपदं व्याचष्टे । भिक्षुसूत्रमिति । सूत्रस्य भिक्षुत्वसम्पादकत्वमुपपादयति । यथा नटेति । ननु वेदान्तश्रवणस्य ब्रह्मज्ञानाङ्गत्वमनुवचनाल्लभ्यते तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेनेत्यनेन तु वेदनेच्छायामुपयोगः प्रतीयत इति विरोध इत्यत आह । विविदिषावाक्येऽपीति । उभयत्रापीति । उभयत्र करणत्वेऽपि वेदने करणत्वाच्चतेरिति भावः। विविदिषावाक्यस्यापि वेदन एव करणत्वे तात्पर्यमित्याशयेनाह । वस्तुत इति । एतेन प्रघट्टकेनात्मदर्शनोपयोगिनः सूत्रस्य भिक्षुत्वसम्पत्तिः फलमुक्तन्न तु भिक्षुभिरेवाध्येतव्यमिति । तमेवार्थन्द्रढयति । ऐतरेयब्राह्मणेऽपीति । एतेन गृहस्थस्याप्यात्मदर्शनेऽधिकारित्वमुक्तम् । ननु सन्न्यस्य श्रवणमित्यनेन सन्न्यासोत्तरं श्रवणमुक्तन्तेन विरोध इत्यत आह । सन्न्यस्येति । मूलोक्तम्भिक्षव इतिपदं व्याचष्टे । भिक्षुत्वयोग्या इति । अनयोः । पाराशर्येतिसूत्रविषययोः । इष्यते । तदुक्तञ्छन्दोब्राह्मणानीतिसूत्रभाष्ये । कथम्पाराशरिणो भिक्षवः । शैलालिनो नटाः । अत्रापि तद्विषयता चेति । एकदिक्पदे बहुव्रीहिरित्यभिप्रायेण व्याचष्टे । एकदिग्रूपाधिकरणस्थमिति । उपज्ञाते । तेनेति वर्त्तते । तृतीयासमर्थादुपज्ञात इत्यर्थे प्रत्ययो भवति । विनोपदेशं स्वयमेव यदभिसम्बुद्धन्तदुपज्ञातम् । कृते ग्रन्थे । तेनेत्येव । तृतीयान्तात्कृत इत्यर्थे प्रत्ययो भवति । यः कृतः स ग्रन्थश्चेद्भवति । कृतमुत्पादितम् । यत्तु सिद्धमुपदेशं विनापि ज्ञातन्तदुपज्ञातमित्यनयोर्भेदः । छापवाद इति । वृद्धाच्छ इतिप्राप्तस्यापवादः । तस्येदम् । सामान्यविशेषरूपेणेति । विशेषरूपेण येषां शेषभूतानाम्प्रत्ययार्थत्वमुक्तन्तेषां प्रकृत्यर्थसम्बन्धित्वात्मकसामान्यरूपेणापि प्रत्ययार्थत्वमित्यर्थः । शेषभूतानामेव । तेन प्रत्ययार्थत्वन्तेन यत्सिद्धन्तदाह । अपत्यादीनामिति । वहेस्तुरणिट्चासूत्रेण

प्रत्यये सिद्धे इदमर्थमुपसङ्ख्यानम्। वहधातोर्यस्तुस्तदन्तप्रकृतिकषष्ठ्यन्तादिदमर्थेऽण् प्रत्ययो भवति तुस्तु इट् च भवति। तुरिति तृन्तृचोः सामान्यग्रहणम्। अयमिडलौकिके प्रक्रियावाक्ये टत्वादीनामसिद्धत्वात्तेभ्यः पूर्वम्प्रवर्त्तते। अत एवाह सांवहित्रमिति। आग्नीध्रः शरणे रण् भञ्च। अग्नीच्छब्दाच्छरणेऽर्थे रण् प्रत्ययो भवति तस्मिन् पूर्वस्य भसंज्ञा भवति। अग्निमिन्धे इन्धयतीत्यर्थे क्विप् तदाह। अन्तरिति। अग्नीत् होता। तस्य शरणङ्गृहम्। गृहस्य स्थानत्वात्तत्साधारणे नोक्तम्भूले स्थानमिति। सोऽपीति। होतापीत्यर्थः। तात्स्थ्यमत्र लक्षणायां बीजम्। तस्मात्। होतृपरादाग्नीध्रशब्दात्। समिधामाधाने षेण्यण्। आधानपदे करणे ल्युट्। समिधामिति कर्मणि षष्ठी। पत्रपूर्वात्। रथादित्यनुवर्त्तते। एवञ्च पत्रपूर्वाद्रथादित्यर्थः। पत्रशब्दोऽत्र स्वरितत्वादर्थपरः। उत्तरत्रापीति। पत्राध्वर्युपरिषदश्चेति सूत्रेऽपि। अध्वर्युशब्दे च स्वरूपग्रहणं स्वंरूपमिति शास्त्रादेव परिषच्छब्देऽपि। अत्रैव। पात्राध्वर्युपरिषदितिसूत्रे। द्वन्द्वाद्वुन्। क्वचित्कस्पाठं खण्डयति। वैरे देवासुरेति। लौकिकम्। प्रवराध्यायप्रसिद्धम्। नन्वेवं चौद्रकमालवकमित्यस्यासिद्धिरत आह। गोत्रत्वारोपेणेति। इदमर्थविशेषणानीति। विशेषार्थत्वाद्विशेषणत्वस्याप्यमेव। वुञोऽपवाद इति। गोत्रचरणाद्विति प्राप्तस्येति शेषः। सम्बन्धमिति। स्वाश्रयस्वामित्वसम्बन्धेन। साक्षात्सम्बन्धः। स्वस्वामिभाव एव। ननु चरणधर्माम्नाययोरित्युक्तत्वेन प्रोक्तार्थे कण्प्रत्यय इत्यत आह। गोत्रचरणेति। उत्सर्गीयमिति। लक्षणशब्दबोध्यार्थस्य क्लीबत्वात्तदर्थकप्रत्ययान्तस्यापि क्लीबत्वमित्युत्सर्ग इत्यर्थः। दाक्षाणामिम इति। सङ्घादय इत्यर्थः। इञश्चेत्यण् सर्वे। गोत्रप्रत्ययान्ताः। रैवत्यादिभ्यष्ठगिति ठगन्ताः। इञ् स्यादिति। कुपिञ्जलशब्दादपत्येऽर्थे इञ् स्यादित्यर्थः। हस्तिपादशब्दादिति। अहस्त्यादिभ्य इतिनिषेधात्पादस्य लोप इति लोपो न। आथर्वणिक इति। अथर्वणा प्रोक्तो वेदोऽभेदोपचारादथर्वा। वसन्तादित्वाट्ठक्। दाण्डिनायनेतिनिपातनाट्टिलोपाभावः। ततोऽपि प्रकृतसूत्रेणैवैकशब्दलोपे प्रकृतिभाव इत्यर्थः॥

॥ इति शैषिकाः ॥

तस्य विकारः। षष्ठीसमर्थाद्विकाररूपेऽर्थे प्रत्ययो भवति। अन्नितिप्रकृतिभाववाधनायाह मूले अश्मनो विकार इति। मध्योदात्त इति। एवञ्च शेषनिघातेनानुदात्तादिरयमित्यञ्। नन्वारम्भसामर्थ्यादेवाणि सिद्धेऽण्ग्रहणं व्यर्थमत आह। अण्ग्रहणन्त्विति। उवर्णान्तत्वादीति। अत्रादिनाऽतिति ङीकशब्दादनुदात्तादेश्चेतिप्राप्त इत्यर्थः। ननु दैवदारवमिति ओरञित्यस्योदाहरणत्वेनोपात्तन्तचाप्यनुदात्तादेश्चेत्येव कुतो नोक्तमत आह। देवदारुरिति। पीतद्र्वर्थानामितिफिट्सूत्रेणाद्युदात्तः। अन्तोदात्तोऽयमिति। तथा च तत्सन्नियोगशिष्टशेषनिघातेनानुदात्तत्वेऽञ्। पलाशादिभ्यो वा। पलाशादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः पष्ठ्यन्तेभ्यः विकारावयवयोरर्थयोर्वाञ् भवति। उभयत्र विभाषेयम्। पलाशशब्दस्य घृतादित्वादन्तोदात्तत्वेनानुदात्तादेश्चेतिप्राप्ते खदिरशब्दस्य किरच् प्रत्ययान्तत्वेनाप्राप्तेऽस्यारम्भादित्याशयेनाह। खदिरशब्दोऽत्र पठ्यत इति। शम्याः ष्लञ्। शमीशब्दात् ष्लञ्प्रत्ययो भवति। षित्त्वफलम्मूले शामीली स्रुगिति। माधवसम्मत्याह। ष्लञत्रेति। तद्विकारत्वसारोप्येति। तन्नाशोत्तरकालोत्पत्तिको हि तद्विकारः। शमीनाशेन यदुत्पद्यते तद्धि शामीलम्। एतत्सत्तायां शमी नास्ति। शामीलनाशेन च यदुत्पद्यते भस्मादि तदुत्पत्तौ शमीनाशस्य न कारणत्वमन्यथा सिद्धत्वादिति ञितश्च तत्प्रत्ययादिति सूत्रारम्भवादिनो भावः। भाष्यरीत्या तु शामीलविकारोत्पत्तावपि शमीनाशस्य प्रयोजकत्वात्तन्नाशप्रयोज्योत्पत्तिकत्वमस्त्येवेतिञितश्चेतिसूत्रम्प्रत्याख्यातम्। अस्य। ष्लञः। ङीषिति। तथान्तोदात्तः शामीलीशब्दः। फले भेदः स्यादिति। प्रत्ययस्य टित्त्वे तु टित्त्वान्ङीप्यनुदात्तान्तत्वमेवेति न फलभेद इति भावः। नन्वौष्ट्रिका उपानत्। कांस्या स्थालीत्यत्र ञितश्चेतिसूत्रारम्भे वुञन्तयञन्ताभ्याञि ङीष्प्रादिति फलभेदस्य स्पष्टतया कथम्प्रत्याख्यानमत आह। उष्ट्रस्येत्यादि। बैल्वम्। बैल्वमयमिति। अत्र बैल्वस्य विकार इत्यर्थविवक्षायां वृद्धत्वेपि विकल्पेन मयट्। एतच्च ञितश्चेतिसूत्रारम्भवादिमते। अन्तोदात्त इति। तथा चानुदात्तादित्वादञ्। तस्य। एकाच इत्यस्य। प्रकरणावाध इति। विकारप्रकरणस्यावाध इत्यर्थः। यावकमित्यस्य संज्ञाशब्दत्वादवयवार्थाभावेऽपि कथञ्चित्तदुपपत्तिरित्याशयेनाह। यावक इति। वार्हिणशब्द इ-

ति। मयूरवाचकादद्बर्हिशब्दात्प्राणिरजतादिभ्योऽञित्यञ्। आद्युदात्ताविति। ए-तेनानुदात्तादेश्चेत्यनेन गतार्थता नेति सूचितम्। बैल्वमयमितीति। बिल्वादि-भ्योऽणित्यणन्तान्मयट्। भाष्यरीत्याह। तस्यावयव इत्यर्थ इति। ननु बैल्वस्य विकार इत्यर्थोऽपि कुतो नेत्यत आह। विकार इति। भाष्यमिति। प्रकृतसू-त्रभाष्ये विकारावयवार्थकप्रत्ययान्ताद्विकारावयवार्थे मयड्व्याद्वृत्यर्थञ्जितस्य-तदितिसूत्रमित्यादौ सूत्रस्य प्रयोजनमभिधाय विकारावयवयोः प्रकृतिशब्द-स्य कपोतादेरारोपेण समुदाये दृष्टाः शब्दा अवयवेष्वपि वर्त्तन्ते इतिन्या-येन वा प्रवृत्तिं स्वीकृत्य प्रकृतिशब्दस्याद्भुतत्वात्तस्मान्मयडभावस्य सिद्धिमा-श्रित्य सूत्रप्रत्याख्यायोक्तन्नैतद्विवदामहेऽवयवे समुदायशब्दो नास्तीति वि-कारेवाप्रकृतिशब्द इति। किन्तर्हि विकारावयवशब्दोऽपि त्वस्ति तत उत्प-त्तिः प्राप्नोति। इत्येवमाशङ्क्य विकारावयवशब्दात्प्रसङ्ग इति चेत् न तेनान-भिधानात्। विकारावयशब्दात्प्रसङ्ग इति चेत्। तन्न। किङ्कारणम्। तेनानभि-धानादित्युक्तम्। अत्र कैयटः। मयटः कापोतमयमिति विकारावयवयोः प्र-योगाभावादित्यर्थः। प्रयोगाभावादित्यस्य मयटः प्रयोगेण तदर्थानवगमादि-त्यर्थः। अयम्भावः प्रकृतिविकारविकारस्य प्रकृतिविकारत्वात्प्रकृतिवाचकादे-व विकारार्थकप्रत्ययेन तस्यार्थस्य बोधसम्भवेन न बैल्वमयमित्यनेन विकार-विकारप्रत्ययः किन्तु विकारावयवस्येति। परिमाणशब्देन परिमाणन्तु सर्वत इत्यनेनारोहपरिणाहाभ्यां येन मीयते तस्यार्थस्य प्रतिपादनाद्वक्ष्यमाणस्य श-त्यः शतिक इतिप्रयोगस्यानुपपत्तिरत आह। अत्र परिमाणशब्देनेति। व्या-ख्यानादिति। आर्हादितिसूत्रस्थभाष्यसम्मतव्याख्यानादित्यर्थः। व्याख्यानमेव स्पष्टयति। अत एवेति। मूले वुञ्भावे यथाक्रममणञावित्युक्तन्तदुपपादय-ति। उमेतीति। गोपयसोः। अत्र गोशब्दस्तल्लक्षितलक्षणादिपरः। द्रव्यशब्दस्य व्युत्पत्तिर्यद्यपि मूलोक्तैव तथाप्ययं रूढ इत्याशयेनाह। द्रव्यशब्द इति। स्त्रीप्रत्ययलुकस्तद्धितलुङ्निमित्तकत्वेन तद्धितलुको बीजपरत्वादचः परस्मि-न्नितिस्थानिवत्त्वमाशङ्क्याह। लुका लुप्तत्वादिति। न्यग्रोधस्य च। न्यग्रोधशब्दो लघावन्त इति मध्योदात्तः। इदमव्युत्पन्नप्रातिपदिकमित्यस्य यकारो न प-दान्त इति सूत्रारम्भः। यदि तु न्यक् रोहतीतिव्युत्पत्तिमाचमत्रापीत्युच्यते

तदा न्यग्रोधस्य चैव्केवलस्यैवेतिनियमार्थम्। तत्र। बिल्वादिगणे । एवञ्च पाटलानि पुष्पानीत्यत्र प्राप्तोपि लुप्न। भाष्ये मूलानीति पाठ इति। एवञ्च पुष्पेषु सन्निका करवीरमित्युदाहरणं युक्तम्। मूले तु पाटलानीति वृत्तिप्रामाख्यादिति। तत्र हि बहुलग्रहणस्य प्रयोजननाहरूपणावसरे न च भवति पाटलानि पुष्पाणि। साल्वानि मूलानीत्युक्तम्। तेषाम्। उणादीनाम्। यञञोर्लुगभावे हेत्वन्तरमाह। एककाल इति। उद्देश्यविधेयभावावगाहिशाब्दबोधे उद्देश्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य पूर्वकालिकत्वनियमात्। व्यर्थत्वापत्तेरिति। प्रातिपदिकादित्यनेनान्वयाय पञ्चमीनिर्देशस्य कर्तुमुचितत्वादिति भावः॥

॥ इति विकारार्थकाः ॥

॥ प्राग्दीव्यतीयाः समासाः ॥

तस्य चेति। समुदायस्य चेत्यर्थः।वृत्ताविति। माग्ब्दिक इत्यादिवृत्तावित्यर्थः। अत्रास्येति। खागतादिगणे। सैवेति। करणतृतीयैवेत्यर्थः। अत्र। दीव्यतीत्यादौ। इत्युक्तमिति। आख्यातस्तद्धितार्थस्येतिन्यायात्। इह। पर्यादिगणे। सूत्रोपात्तत्वादिज्निमित्तकेतिबलमवारणायाह। यत्किञ्चिन्निमित्तक इति। एतदेवेति मूलस्य ज्ञादेरितिसूत्रमेवेत्यर्थः। गौवत्तानमिति। ज्ञहानेरिदमित्यर्थः। ननु श्वापदशब्दाद्दाञ्जः स्यादत आह। अभिधानेति। निषेध इति। द्वारादावितिवचनेन। नेमैन्निल्वम्। तेन दीव्यतीत्यतस्तेनेति वर्त्तते। न्निप्रत्ययान्तात्तृतीयान्तान्नित्यस्त्रवितिवाक्यार्थः। अत्र वाक्यनिवृत्त्यर्थमित्यग्रहणम्। अत एव पाकेन निर्वृत्तमिति यजन्तेन क्त्रिप्रत्ययान्ततमानार्थकेन विग्रहं कुर्वन्ति। ननु त्रिशब्देन सङ्ख्यावाचकस्य त्रिशब्दस्य क्त्रिप्रत्ययस्य च ग्रहणम्प्राप्नोति। न च त्रयाणामित्यत्र मप्रत्ययादर्शनेन सङ्ख्याया न ग्रहणमिति वाच्यम्। तृतीयान्तात्वे एव मप्रिययत्वप्रतिपादनादत आह। ड्वितः क्त्रिरेवेति। व्याख्यानादिति। वक्ष्यमाणभाष्यसम्मतव्याख्यानादित्यर्थः। त्रेरिति भिन्नमिति। त्रेर्मवित्ति भिन्नमित्यर्थः। त्रिप्रत्ययान्तप्रकृतिकतृतीयान्तस्य वाक्ये प्रयोगोऽनेना-

वारितोऽत आह । ततो नित्यमिति । त्र्यन्ताद्भवत्येवेति । अत्र तेनेत्यस्यासम्बन्धस्तेनेत्येतत्सम्बन्धे नेदन्नित्यं मब्विधायकमिति तु न । नित्यविकल्पयोर्विषय व्यवस्थानापत्तेः । अयं यो मप् स त्र्यन्ताद्भवत्येवेति वाक्येन त्रिशब्देन सञ्ज्ञाया न ग्रहणं । निजाल्लयाणामिति निर्देशात् । न च निर्वृत्तार्थे एव नित्यत्वबोधनेन त्रयाणामितिनिर्देशस्योपपत्तिरिति वाच्यम् । योगविभागस्यैवं सति वैयर्थ्यापत्तेरिति भावः । अत एवाह । अन्यत्र चेति । एवञ्च । नित्यमिति वाक्येन त्र्यन्तस्य मब्विषयत्वबोधने च । अतएव पूर्वब्धेरित्यस्य व्याख्यानावसरे त्रिप्रत्ययान्तान्नित्यमिति व्याख्यातम् ॥ केचित्तु भावार्थादिमप् । निर्वृत्त इत्यनुवर्त्तते । निर्वृत्त इत्यर्थे भावार्थकप्रत्ययान्तादिमप् । ततस्त्रेः । भावार्थादित्येव । नियमार्थमिदम् । भावार्थं यत्त्रिशब्दान्तन्तत मप्प्रत्ययो भवत्येवेति । तेन वाक्यस्य व्यावृत्तिः सिद्धैव । ततो नित्यमिति । अत्र निर्वृत्तमित्यस्यासम्बन्धः । त्रिप्रत्ययान्तान्नित्यमिमप् । तेनान्यत्रापि त्रिप्रत्ययान्तस्य स्यात स्तेन प्रयोगो नैत्यनेन बोध्यते । एवञ्च मप्प्रत्ययो न विधेय इत्याहुः । कुट्टिमाद्यप्येवमिति । इमन्नन्तम् । कुट्टिमोऽस्त्री निबद्धाभूरिति यद्यपि कोशे उक्तस्तथापि कुट्टिमा भूमिः । सेक्तिमोऽसिरितिभाष्यप्रामाण्यात्कुट्टिमशब्दः पुंल्लिङ्गोऽपि । व्यञ्जनैरुपसिक्ते । व्यज्यतेऽनेनेतिव्युत्पत्त्या करणल्युडन्तो व्यञ्जनशब्द इत्यभिप्रायेणाह । अन्नादिरसेति । उपसिक्तमेकीभूतम् । न च यदुपसिक्तन्तत्संसृष्टमिति संसृष्टमित्येव सिद्धे उपसिक्त इत्यस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । स्थाल्यामपि सूपादिना संसृष्टेयमितिव्यवहारादुपसिक्तस्य ततो भेदात् । ननु तत्प्रत्यन्वितिसूत्रे वर्त्तत इत्यस्यानुवृत्तेर्वर्त्तनरूपेऽर्थ एव प्रत्ययो वाच्यः । वृत्धातुस्त्वकर्मक इति कथमत्र कर्मसामानाधिकरण्यमत आह । अकर्मकेति । फलसमानाधिकरण्यादिति । अभेदेन फलविशेषणत्वादित्यर्थः । फलस्य व्यपदेशिवद्भावेन फलाश्रयत्वात्कर्मत्वम् । अकर्मकत्वव्यवहारस्तु बहिर्भूतकर्मान्वयायोग्यत्वात् । अस्य कर्मत्वे च तदितिनिर्देश एव प्रमाणम् । वस्तुतोऽस्य प्रथमान्तत्वेऽप्युपपत्तिरित्याशयेनाह । क्रियेत्यादि । परिमुखञ्च । अपपरी वर्जने इति कर्मप्रवचनीयत्वम् । पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति समासः । मुखं वर्जयित्वेत्यर्थः । प्रयच्छति गर्ह्यम् । द्वितीयान्तात्प्रयच्छतीत्यस्मिन्नर्थे प्रत्ययो भवति यद् द्वितीयान्तं पद-

वोध्यन्तद्गर्ह्यञ्चेत्। द्विगुणार्थमिति। अनेनोपचारे बीजनिरूपणङ्कृतम्। अ-भिधानस्वाभाव्यादिति। यद्यौपचारिकात्प्रत्ययस्तदा गर्ह्यत्वप्रतीतिरन्यथा द्वि-गुणम्प्रयच्छतीत्युक्ते यत्र क्रमेण न्याय्यवृद्ध्योत्तमर्णेनाधमर्णाय तत्तद्द्रव्यं द्विगुण-ताम्प्राप्तन्तत्रापि द्विगुणम्प्रयच्छतीति व्यवहारो भवति न च तत्र गर्ह्यत्वमस्ति हिरण्यवृद्धेर्द्वैगुण्येऽपि दीयमानत्वस्य शास्त्रसिद्धत्वादिति भावः। अव्ययादावे-वेति। अव्ययपूर्वपदकत्व एवेत्यर्थः। उञ्छति। तदित्येव। द्वितीयासमर्थादुञ्छ-तीत्यर्थे प्रत्ययो भवति। उञ्छनमत्र भूपतितस्यैकैकस्य ग्रहणम्। भाण्डविशेष इति। एवञ्च दार्दुरिकः कुलाल एव। प्रसिद्धत्वात्। अव्ययीभावइति। पन्था-नं वर्जयित्वेत्यर्थकम्। तदाहेति। चकारस्य भिन्नक्रमत्वे तिष्ठतीत्येतदनन्तर-न्तद्योजनया पश्चिमत्स्येतिपूर्वसूत्रस्थस्य हन्तीत्यस्यार्थस्य समुच्चय इति भावः। माथपदार्थमाह। पन्था इति। मथे विलोडन इति धातोः कर्मणि घञ्। म-थ्यते गन्तृभिर्य इति विग्रहः। अव्ययीभावेति। स च प्रकृते कण्ठङ्कण्ठमित्यर्थे। गुणविशेषः। दुःखम्। चरणमत्रासेवा। न तु करणमात्रम्। तेन य आधर्मिकस्त-स्य कदाचिद्धर्मफलकप्रवृत्तौ धार्मिक इति न प्रयोगः। अव्ययीभाव एति॥। वीप्सायामित्यादिः। निरुक्त इति। तेनादिवृद्धिरहितमुदाहरणं युक्तम्। स-मवायशब्दस्य स्वरूपपरत्वे बहुवचनासङ्गतिरत आह। बहुवचनादिति। सम-वैतीत्यस्य प्रविशतीत्यर्थः। स्वयमपि समूहम्प्रविश्य तदवयवो भवतीति यावत्। अत्र समवैतिशब्दार्थघटकीभूता या विशेषणीभूता प्रवेशक्रिया तन्निरूपितकर्मत्ववि-वक्षयासमवायानिति द्वितीया। यदा त्वधिकरणत्वविवक्षा तदा सप्तमी भवति। धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सव इति यथा। संज्ञायां ललाट। अत्र संज्ञाशब्देन सम्यक्ज्ञायतेऽनयेति व्युत्पत्त्या प्रसिद्धिविषयः शब्द उच्यते। सेवक एव च लालाटिकशब्दः प्रसिद्धः। यो हि प्रभोर्भालस्पश्यति तदाज्ञापालनाय स एवमुच्यते। भिक्षुर्हि पादविक्षेपमात्रयोग्यन्देशम्पश्यति न त्वन्यदेशन्तस्य प्रदे-शान्तरदर्शने ब्रह्मदर्शनतत्परत्वविघातः स्यात् धर्म्यशब्द व्याचष्टे। धर्मोऽनु-वृत्त इति। अनुवृत्तः। बहुकालमारभ्य सुजनैराचरितः सौजन्यं योग्यता। तेन महिषा धर्म्यमित्यत्राप्युपपत्तिः अवक्रयः अवक्रीयते अनेन अवक्रयः कर-णे क्रीञ एरच्। राज्ञा करत्वेन ग्राह्यं यद्द्रव्यं तदुच्यते। एतच्च कदा-

चित्रजाभ्योऽधिकजिष्टत्त्वयापि भवतीति धर्म्यांङ्गेदः । तदस्य पण्यम् । प्रथमासमर्थादस्येतिषष्ठ्यर्थे ठक् । यत्प्रथमोसमर्थम्पण्यञ्चेद्भवति । अत्र पण्यशब्दार्थस्य वृत्तावन्तर्भावात्पण्यशब्दस्य प्रयोगो न । प्रसारितंस्थापितम् । वृत्ताविति॥ वस्तुतो दन्त्यमध्यपाठो युक्तः । गणे तथा दर्शनात् । आयुधमिति । प्रहरणशब्दः करणल्युडन्तः । स्पष्टार्थमिति । कृस्वोच्चारणेऽपि सवर्णदीर्घेण सिद्धेः । न च यस्येतिलोपापत्तिः । इकारोच्चारणसामर्थ्यात् । यदुक्तम्मूले अस्ति परलोक इत्येवम्मतिर्यस्येति तल्लाभोपायमाह । वृत्तिविषय इति । अस्तिनास्तिशब्दौ निपातौ आख्यानाद्वा विधानसामर्थ्यात्प्रत्ययः । दैवपर्याय इति । दैवन्दिष्टमितिकोशात् । व्याख्यानादिति । दिष्टमितिनिर्देशमूलकव्याख्यानादित्यर्थः । क्रियानन्तर्भाव इति । अपूपादिशब्दानां लक्षणाया अनङ्गीकारे अनभिधानादिति । अपूपादिशब्दानां शीलशब्दसामानाधिकरण्येनार्थानभिधायकत्वादित्यपि बोध्यम् । एवं क्रियान्तरान्तर्भावेपि न वृत्तिरभिधानस्वाभाव्यात् । एकमन्यदिति । प्रकृतसूत्रेण प्रत्ययो यत्र परीक्षाकाले विपरीतोच्चारणन्तद्विषये एव । न तु अध्ययने जयो वृत्तोस्येत्यादौ।अभिधानलक्षणाः कृत्तद्धितसमासा इत्यभियुक्तोक्तेः। नियुक्तं नियतमिति ।स्वानुष्ठेयक्रियाव्यापकदानक्रियाकर्म । श्राणामांसौदनाट्टिठन् । अत्र टो ङीबर्थः । इकार उच्चारणार्थः । नकार आद्युदात्तार्थः । अत एव । विगृहीतस्यापि ग्रहणादेव । ओदन इति । अन्यत्र वृद्धेः सिद्धत्वात् । वृद्धिनिमित्तेतिसूत्रस्य ठञि प्रवृत्तिरिति तु न वाच्यम् । कोपधत्वेन प्रतिषेधस्य सिद्धेः। व्याख्यानमेव । वृत्त्यादिसम्मतव्याख्यानमेव । अध्यायिनीतिसूत्रे नञ् प्राशस्त्यबोधक इत्याशयेन मूले निषिद्धेति । सन्निवेशपर्यायाविति । प्रस्तारशब्दे प्रे स्त्रोऽयज्ञ इति घञ् । सन्निवेशश्च बिलक्षणावयवसम्बन्धस्तत्र व्यवहारासंभवात्तद्विशिष्टपराविमौ । अधिकरणार्थकप्रत्ययान्तौ वा ।अत्रैवायमिति। आरण्यकेन भिक्षुणा ग्रामात्क्रोशे वस्तव्यमितिशास्त्रन्तदनाद्दत्यनिकटे योऽशास्त्रीयो वासस्तत्रैवायं साधुरितिवृत्तिग्रन्थोऽत्र प्रमाणम् ॥

॥ इति ठगधिकारः ॥

तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् । द्वितीयान्तेभ्य एभ्यो वहतीत्यर्थे यत्प्रत्ययो भव-

ति। यदुक्तम्मूले वक्तानामित्यादि तन्नामप्रकारमाह। प्रासङ्ग इत्यादि। अयन्न रथाङ्गं किन्तु तत्सदृशे काष्ठविशेषे रूढः। उपधाया इत्यिवर्त्तत इति। तेन भसंज्ञकस्य समुदायस्य या उपधा तस्या दीर्घनिषेधोऽयमिति प्रतिदीव्ना इत्यत्र निषेधो न। अन्य इति। अयम्म कित्। किन्तु धुरी यड्ढकञावितिसूत्रपाठ इति तेषामाशयः। एवञ्चधौरेयक इत्येवरूपम्। कित्वपक्षे आह। मूलपाठे त्विति। खः सर्वधुरात् एकधुरादितिसूत्रनिर्द्दिष्टयोः सर्वधुरैकधुरशब्दयोः पूर्वकालैकसर्वजरदितिसूत्रनिष्पन्नसमासरूपत्वे नालौकिकप्रक्रियावाक्ये ऋक्पूरितिसूत्रेणाप्प्रत्ययेऽपि परवल्लिङ्गमिति स्त्रीत्वे प्राप्ते आह। सर्वधुरैकधुराविति। सूत्र इति शेषः। तेन प्रत्ययः सर्वधुराशब्दादेकधुराशब्दाच्च। सर्वधुरां वहतीत्येव विग्रहः। तत्र सर्वधुरीणशब्दे यस्येतिलोपेन टापो निवृत्तावप्येकधुर इत्यस्य कथं सिद्धिरत आह। अन्तरङ्गानपीत्यादि। टापो लुगिति। लुक्तद्धितलुकीत्यनेनेति शेषः। संज्ञायां जन्या। अत्र जन्या इतिनिपातनेऽपि प्रक्रियामाह। जनीशब्दादिति। अत्र संज्ञायामित्युपात्तम् तत्र कस्य संज्ञेत्याकाङ्क्षायामाह। जन्या जामातुर्वयस्या इत्यादि। एतेन समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यत इत्यर्थे इदन्निपातनमित्यर्थादुक्तम्भवति। एतच्च वृत्तिरीत्या सूत्रे व्याख्यातम्। भाष्यसम्मतम्पक्षमाह। भाष्ये त्विति। जनीशब्दादिति। जायतेऽस्यां गर्भ इत्यर्थे जनधातोर्जनिघसिभ्यामिणित्यनेनिण्प्रत्यये जनिवध्योरितिवृद्धेः प्रतिषेधे कृदिकारादिति ङीषि व्युत्पन्नोऽयम्। एतस्माद्वहतीत्यर्थे यत्। ननु निपातनपक्षे समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यत इत्यर्थो भवति सम्प्रति त्वन्यत्रापि प्रयोगः स्यादत आह। रूढिरपीति। योगरूढिरित्यर्थः। सा च रूढिः कोशे प्रतिपादितेव। सर्वकालप्रत्ययविध्यर्थमिति। जनीं वहन्ति जन्याः। जनीं वोढारो जन्याः। लुटि रूपम्। जनीमवाप्सु र्जन्या इति। लुङन्तमेतत्। तथा च योगार्थालिङ्गिते रूढिः स्वीकर्त्तव्या न तु केवलरूढिरित्याशयेनाह। एवञ्चेतदिति। यदुक्तम्धरणिकोशे जन्यं निर्वादेतितदुपपत्तिमाह। जनवादे त्विति। करणस्यान्योपलक्षणमिति। तदुक्तम्भाष्ये। विध्यत्यकरणेन। विध्यत्यकरणेनेति वक्तव्यम्। अधनुषेति ह्युच्यमानेऽतिप्रसङ्गो भवति। इहापि प्रसज्येत शर्कराभिर्विध्यति। तत्तर्हि वक्तव्यम् वक्तव्यम्। कस्मान्न भवति शर्कराभिर्विध्यति कण्टकैर्विध्य-

ति । अनभिधानादिति । तदंशे । करणांशे । ननु यत्र करणाप्रयोगस्तत्रातिप्रसङ्ग इत्यत आह । चोरमिति । वशङ्गतः । वशनं वशः । इच्छा । एवञ्चेच्छास्मात इत्यर्थेऽतिप्रसङ्गनिवारणायाह । सर्वस्यापीति । निर्देशादेवेति । पदस्मितिनिर्देशादित्यर्थः । आबर्हीति । बृह उद्यमन इतिधातोरिन् । दन्त्योष्ठ्यादिः । उत्पाटनयोग्याः । तेत्र एव शुष्काः । ते हि लवनेन सङ्ग्रहीतुमशक्याः । मूले यप्रत्ययश्चेति । तेन धेनुष्याशब्दोऽन्तोदात्तः । इतिवदिति । स्वरूपबोधनतात्पर्यकत्वात् । अन्ये । मुख्याः । नौवयेतिसूत्रे संज्ञाग्रामित्यनुवृत्तेराह । मित्र एवेंति । अत एव तुल्यशब्दः सदृशमात्रे रूढः । धर्मफलन्धर्म्यमिति । सुखादिरित्यर्थः । वधार्हः । अर्हेऽर्थे दण्डादित्वाद्यत् । कर्त्तरि तृतीयेति । मूलेन वणिग्भिः पटादिविक्रयकाले दत्तं यन्मूलाख्यन्द्रव्यन्तेनात्मानम्प्रति यच्छेषी क्रियते लाभाख्यो भागः सोऽत्रानाम्यशब्देन विवक्षितः । आङ्पूर्वान्नमधातोरत एघनिपातनाणत्वत् । अन्यथा पोरदुपधादिति । यत्स्यात् ।प्रस्तुतं सीताशब्दं व्याचष्टे । सीतेति । छन्दसोनिर्मिते । छन्दः शब्दोऽत्रेच्छापर्यायः । प्रीणातीति । सुखञ्जनयतीत्यर्थः । हृदयशब्दात् षष्ठ्यन्तात्प्रिय इत्यर्थे यत्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । मतजनहलात् । यथासङ्ख्यमत्र विवक्षितम् । सूत्रघटकंकरणशब्दं व्याचष्टे । ल्युट इति । उभयोः । भावकरणयोः।मतस्येति कर्मणि षष्ठी । यदा च भावे प्रयस्तदा ज्ञानकर्मिका कृतिरित्यर्थः । करणे तु ज्ञानकरणमिन्द्रियम्मत्यम् । प्रतिजनादिभ्यइति । अव्ययीभावाभिप्रायेणाह । जनञ्जनमिति । योगविभागे साधकमाह । सर्ववेदेत्यादि । अन्य इति । अत्रारुचिस्तु चकारस्य प्रत्ययद्वयसमुच्चायकस्याचा दर्शनेन खमात्रस्यैवानेन विधानं स्यादिति योगविभाग आवश्यक इति । समानतीर्थे वासी । सप्तम्यत्र समर्थविभक्तिः । ननु प्रत्ययोत्पत्तिकाले समानतीर्थशब्दाभावात्कथम्प्रत्ययस्तस्मादत आह । यादिप्रत्ययेति । चातुर्थिकाः । चतुर्थाध्यायभवा इत्यर्थः ॥

॥ इति प्राग्घितीयाः ॥

॥ समाप्ताश्चतुर्थाध्यायप्रत्ययाः ॥

प्राक्क्रीताच्छः। व्याख्यानत इति। अत्र भाष्ये प्राक्क्रीतादिति न वाच्यञ्छा-धिकार एव कर्त्तव्य इत्यभिप्रायेण प्राग्वचनङ्किमर्थमिति शङ्काङ्कृत्वा प्राग्वचने उक्ताङ्किमुक्तम्। सङ्कद्विधानार्थम्। अधिकारात्सिद्धमिति चेदपवादविषयेऽणप्रसङ्ग इत्युक्तम्। सङ्कद्विधानार्थमित्यस्य प्राक्क्रीताद् येऽर्थास्तेषु सङ्कदेवानेन छविधानार्थमित्यर्थः। अपवादविषय इत्यस्य उगवादिभ्यो यदितियद्विषयेऽपि छः प्राप्नोतीत्यर्थः। ततः पुनरथ क्रियमाणेऽपि प्राग्वचने कथमिदं विज्ञायते प्राक्क्रीताद्याः प्रकृतय आहो स्वित् प्राक्क्रीताद्येऽर्था इति। किञ्चातः। यदि विज्ञायते प्राक् क्रीताद्याः प्रकृतय इति स एव दोषः अपवादविषये छप्रसङ्ग इति। अथ विज्ञायते प्राक् क्रीताद्येऽर्था इति न दोषो भवति। समानेऽर्थे प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमानो यच्छं बाधिष्यते। यथा न दोषस्तथास्तु प्राक् क्रीताद्येऽर्था इति विज्ञायत इत्युक्तन्तन्मूलकव्याख्यानत इत्यर्थः। अर्थबोधकेष्वेवेति। अर्थबोधनतात्पर्यकेषु तस्मै हितमित्यादिषु। अवध्यवधिमतोः साजात्यात्। अन्योन्योत्पूर्वउपधेत्यत्र यथा। लोकेऽपि फाल्गुनात्प्राक्। वनात्प्राक् देवदत्तो गत इत्युक्ते माघमासान्तकालस्य -वनपूर्वदेशस्यैव चप्रतीतिर्न तु वैपरीत्येनेति सुप्रसिद्धम्। एतेन। अर्थस्यावधित्वस्वीकारेण। इत्युक्तमिति। विशिष्य यदाद्यपवादविधायकसूत्रेषु छयतोः सम्बन्धाभावादेवं कथनन्न युक्तम्। उगवादिभ्य इत्यादिसूत्रे ष्वपि सम्बन्धे हि तत्र तथा लेख उचित इति तेषाम्भावः। अपास्तमिति। अर्थस्यावधित्वस्वीकारेण भवदुक्तदूषणस्यानवसरात्। ननु नभ्यञ्चक्रमित्ययुक्तम्। चक्रस्य नाभिहितत्वाभावादत आह। नभ्यञ्चक्रमिति। इवार्थमुपपादयति॥ स्वच्छिद्र इति। स्पष्टम्भाष्य इति। अथ यो नभ्यार्थो वृक्षः कथन्तत्र भवितव्यम्। नभ्यो वृक्षः नभ्या शिंशपेति। तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यम्भविष्यति नभ्यार्थो नभ्य इति। नाभि नभञ्चेति गवाद्यन्तर्गणसूत्रमेव भाष्ये व्याख्यातम्। भाष्यानुक्तमप्यन्तर्गणसूत्रमाह। सूले शुन इति। नस्तद्धित इति टिलोपवारणायाह। चेनेति। यद्यपि सम्प्रसारणोत्तरं शु अन् प इतिस्थिते वार्णादाङ्गमितिन्यायेन प्राप्तस्य टिलोपस्य ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावेन वारणे कृते ततः पूर्वरूपोत्तरम्पुनष्टिलोपो भ्रष्टावरसत्वान्न भविष्यतीति कथञ्चकारेण तद्विधानम्। तथापि तौ सदितिनिर्देशेन भ्रष्टावसरन्यायोऽत्र शास्त्रे ना

श्रीयत इति चकारस्य प्रकृतिभावसमुच्चायकत्वमावश्यकमिति । गणसूत्रान्तरमेवाह मूले । ऊधसोऽनङ्चेति । विभाषा हविरपूपादिभ्यः । अत्र सूत्रे हविःशब्देन विशेषणाङ्ग्रहणाद्धविष्यशब्दस्य कथं सिद्धिरत आह । अविः शब्द इति। नन्वपूपशब्दसाहचर्याद्धविःशब्देनापि स्वरूपग्रहणमेव भविष्यति । एवं सति स्वं-रूपमितिशास्त्रस्याप्यनुग्रहो भविष्यतीत्यत आह । विभाषा हविरित्यत्र त्विति । अयम्भावः । उगवादिभ्यो यदितिसूत्रे हविरपूपादिभ्यो विभाषाया यत्। हविरपूपादिभ्यो विभाषाया यद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । हविरपूपादिभ्यो विभाषाया अवकाशः । आमिक्ष्यम् । आमिक्षीयम् । यतोऽवकाशः शङ्कव्यन्दारु। पिचव्यः कर्पासः । इहोभयमाप्नोति । चरव्यास्तण्डुलाः । यद् भवति पूर्वविप्रतिषेधेनेति भाष्ये उक्तम् । तेन स्वरूपविधिस्तदंशे न भवतीति । चरव्या इत्यत्र चर्वधिकरणकं हविरुपचाराच्चरुशब्देनाभिधीयते । खलयवमाष । व्याख्यानादिति । भाष्यसम्मतव्याख्यानादित्यर्थः । तत्र हि समानार्थावितौ वृषशब्दो वृषन्शब्दश्च । ब्रह्मन्शब्दो ब्राह्मणशब्दश्च । तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहः अपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति । अविरविकन्यायेन वृषाय हितमिति विगृह्य वृष्यमिति भविष्यति वृष्णे हितमिति विगृह्य वाक्यमेव । ब्रह्मणे हितमिति विगृह्य ब्रह्मण्यमिति भविष्यति । ब्राह्मणेभ्यो हितमिति विगृह्य वाक्यमेवभविष्यतीत्युक्तम् । आत्मन्विश्वजन । व्याख्यानादिति । आत्मन्विश्वजनशब्दाभ्यःभोगोत्तरपदाच्च प्रातिपदिकात्तस्मै हितमित्यर्थे खः प्रत्ययो भवतीति वृत्तिसम्मतव्याख्यानादित्यर्थः । भोगशब्दस्य शरीरवाचकत्वे मानमाह । अह्निरिवेति । कर्मधारयादेवेतोति । सर्वसमासेभ्योऽस्यान्तरङ्गत्वात् । रथकारपञ्चमेष्विति । रथकारः पञ्चमो येषान्तेषु चतुर्षु ब्राह्मणादिष्वित्यर्थः, रथकारश्च माहिष्येण करण्यान्तु रथकारः प्रजायत इत्यत्र प्रसिद्धः राजन्याद्वैश्यायामुत्पन्नो माहिष्यः । वैश्याच्छूद्रायामुत्पन्ना कन्या करणी । पुरुषाद्वधविकारसमूहतेनकृतेष्वितिवार्त्तिके निपातनात्तृतीयाया अलुक् । सामर्थ्यादिति । वधादिचितयान्वययोग्यताबलादित्यर्थः । तेनेति निर्दिष्टैव । तृतीया निर्दिष्टैव । तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ । अत्र तदर्थमिति सामान्ये नपुंसकम् । व्यत्ययो बहुलमिति सप्तम्याः प्रथमा । प्रकृतिरुपादानकारणन्तस्यैवोत्तरावस्थाविशिष्टं वस्तु विकृतिरित्युच्यते ।

तदिति सर्वनाम्ना विकृतिः प्रत्यवमृश्यते । प्रकृतेस्तदर्थत्वकथनेनानन्यार्थत्वं लभ्यते विशेषणसामर्थ्यात्तेन न प्रकृतेर्विकृत्यर्थत्वसम्भावना यत्र तत्र प्रत्ययः किन्तु तदर्थत्वनिश्चय एव तत्रैवानेन सूत्रेण प्रत्ययः । अस्य । विकृतिवाचकशब्दस्य । न प्रथमत्वम् । न सूत्रोच्चारितप्रथमशब्दबोध्यत्वम् । अर्थसमर्थकादिति ।तस्यापत्यमित्यादौ तथैव दर्शनादिति भावः । स्पष्टार्थमिति । हितशब्दस्याप्यनुवृत्त्या विकृतये हिता या प्रकृतिरित्यनेन तदर्थत्वलाभेऽपि पूर्वोक्तनिश्चयस्य स्पष्टतया लाभार्थन्तदर्थग्रहणमित्यर्थः । सक्तुभ्यो यवा इत्यत्र तु न । सक्तूनां यवविकृतित्वाभावात् । किन्तु धानाविकृतित्वमेव । सूत्रे उभयोपादानसामर्थ्याद्यत्र परस्परं प्रकृतिविकृतिभावस्तत्रैवायम्प्रत्ययः । तेन यत्रास्थ्यर्थञ्चर्मोपादीयते तत्र न अस्थ्नोर्विकारत्वान्न तु चर्मणः । चर्मणस्तु कोशप्रकृतित्वम् । छदिरुपधिबलेः । सौत्रं समाहारद्वन्द्वस्य पुंस्त्वम् । बलिशब्दोऽत्रोपहारपरः । करोपहारयोः पुंसि बलिः प्राण्यङ्गजे स्त्रियामित्यमरः । यथाकथञ्चिदिति । नह्यत्र तदुत्पत्तिप्रयोजकनाशप्रतियोगित्वरूपस्य प्रकृतित्वस्य स्वरसतः प्रतीतिरिति भावः । आर्षभ्य इत्यत्राप्येवमिति । यथाकथञ्चिदेव । यस्योत्पत्तेः प्राक्काले सत्त्वे सति तत्सम्पादकत्वन्तत्रैव प्रकृतित्वव्यवहारस्य सुप्रसिद्धत्वात् । अत एव भाष्ये प्रकृतसूत्रे प्रकृतिविकृतिग्रहणं निवर्त्स्यति तच्चावश्यन्निवर्त्त्यम् । इहार्थमुत्तरार्थञ्चाइहार्थन्तावत्।बालेयास्तण्डुलाः ।उत्तरार्थम्।ऋषभोपानहोर्ञ्यः ।आर्षभ्यो वत्स इति । गुणान्तरयुक्ता हि तण्डुला बालेयाः । गुणान्तरयुक्तश्च वत्स आर्षभ्य इति प्रतिपादितम् । तत्रैव कैयटः । गुणान्तरयुक्ता हीति । वल्यवस्थायां यो गुणः सन्निवेशलक्षणो लाक्षादिकृतलौहित्यादिलक्षणो वा तदपेक्षप्राकृतगुणयुक्ता इत्यर्थः । गुणान्तरयुक्तश्च वत्स इति । सुजातावयवः संहननवान्सद्यःप्राण ऋषभावस्थाप्राप्तये यदा परिपोष्यते न तु दानविक्रयार्थन्तदा तादर्थ्यस्य सद्भाव इति । मूले उपधिशब्दात्स्वार्थे इष्यत इति । उपपूर्वाद्धाञ उपसर्गे घोः किः । अत्र भाष्ये उपध्यर्थमितिप्रत्ययानुपपत्तिः उपध्यभावात्।उपध्यर्थमितिप्रत्ययस्येहानुपपत्तिः ।किं कारणम् ।उपध्यभावात् ।विकृतेः प्रकृतावभिधेयायाम्प्रत्ययेन भवितव्यम् न चोपधिसंज्ञिकाया विकृतेः प्रकृतिरस्ति । यदि तद्रथाङ्गन्तदौपधेयमित्युच्यते । सिद्धन्तु तदन्तस्य स्वार्थेऽविधानात् ।सिद्धमेतत् ।कथम् ।तदन्तस्य स्वा-

र्थेऽव्यक्तव्यः। उपधीयते उपधेयम्। उपधेयमेवौपधेयमित्युक्तम्। अजपिचयेति। पूर्वविप्रतिषेधे प्रमाणन्तु जगवादिभ्य इतिसूत्रस्थं यञ्ञावञः पूर्वविप्रतिषिद्धमितिवार्त्तिकमेव। यतोऽवकाशः। शङ्कव्यन्दारु। पिचव्यः कर्पासः। अञोऽवकाशः। वार्धम्। वारत्रञ्चर्म। सनङ्गुर्नाम चर्मविकारस्तस्मादुभयम्प्राप्नोति। सनङ्गव्यं चर्म। ञ्यस्यावकाशः। औपानह्यन्दारु अञः स एव। उपानन्नाम चर्मविकारः तस्मादुभयम्प्राप्नोति। औपानह्यञ्चर्म इति। तदस्य तदस्मिन्स्यादिति। अत्र वाक्यद्वयम्। तदस्य स्यादिति। तदस्मिन्स्यादिति च। आद्ये तदिति प्रथमासमर्थविभक्तिः। षष्ठ्यर्थे च प्रत्ययः। द्वितीये सप्तम्यर्थे। स्यादित्यनेन सम्भावितैककर्तृका सत्ता उच्यते। सूत्रेऽस्येत्येकवचनमविवक्षितम्। अतएवासामिति बहुवचनोपादानं मूले सङ्गच्छते। इष्टकानामाधिक्यं दृष्ट्वा प्राकारस्य ताभिः साध्यतां ज्ञात्वा एवमुच्यते। सम्भावने लिङ्। देशस्य च दार्ढ्यसमत्वोच्चत्वादिसद्गुणवत्तान्दृष्ट्वा प्रासादोऽस्मिन्स्यादिति सम्भावना भवति। नेह प्रकृतिविकृतिभावो विवक्षितः। लौकिकीं विवक्षामिति। एतेनैकेनेतिकरणेन सर्वदोषपरिहारसम्भवात्स्यादितिसम्भावनाविषयसत्ताप्रत्ययार्थमत्र सूत्रे न वाच्यमिति ध्वनितम्॥

॥ इति छयदधिकारः ॥

आर्हादित्यस्य साधुत्वायाह। अत्रार्हतीति। एतेनाचाङा अर्हशब्दस्य समासः। अर्हशब्दश्च तदर्हमित्यत्र निर्दिष्टोऽच्प्रत्ययान्तोऽपीति तस्याप्यवधित्वमितिशङ्काया नावकाशः। व्याख्यानादिति। वृत्त्यादिसम्मतव्याख्यानादित्यर्थः। प्रकृतसूत्रे परिमाणशब्दउपात्तस्स यदिपरिच्छेदकमात्रपरस्तदा परिमाणग्रहणेन सिद्धे सङ्ख्याग्रहणवैयर्थ्यापत्तिरतो भाष्ये परिमाणस्य सङ्ख्यातो भेदः प्रदर्शित ऊर्ध्वमानमित्यादिना। एवञ्चोन्मानस्य परिमाणशब्देन ग्रहणन्न प्राप्नोतीत्याशङ्क्य समाधत्ते। यद्यपीत्यादिना। ऊर्ध्वं यदिति। अत्र यदितियेनेत्यर्थकमव्ययम्। ऊर्ध्वं येन मीयत इत्यर्थः। परिच्छेदकेन पाषाणादिना तुलादौ स्थापनोत्तरं परिच्छेद्यपरिच्छेदकयोरूर्ध्वाधरभावेन यन्मानन्तदुन्मानमुन्मितिस्तत्करणमुन्मानम्। परिमाणन्तु सर्वतः। आरोहपरिणाहाभ्यां येन मीयते तत्परिमाण-

म्। आरोह उच्छ्रायः। परिणाहो विस्तारः। आभ्यां स्वस्मिन् वर्त्तमानाभ्यां येन काष्ठादिनिर्मितेनाढककुडवादिनाप्रस्थादिना च मीयते तत्प्रस्थादि परिमाणशब्देनोच्यते। आयामस्त्विति। आयामो दैर्घ्यम्। आयाम इत्यस्य येन मीयत इति शेषः। वस्त्रकाष्ठादिगतन्दैर्घ्यं येन मीयते हस्तादिना तत्प्रमाणमित्यर्थः। तच्च दीर्घस्य वस्त्रादेः परिच्छेदकं यच्चोर्ध्वाधरदिक्संबद्धं यज्जलमित्यादि तत्परिच्छेदकमत एव जानुदघ्नञ्जलमित्यादौ प्रमाणे द्वयसज्दघ्नजिति प्रत्ययसिद्धिः। सङ्ख्या बाह्या तु सर्वतः। सङ्ख्या एकत्वद्वित्वादि सर्वतः सर्वस्माद्बाह्या विलक्षणा। पूर्वोक्तपरिच्छेदकेभ्यो विलक्षणा। ऊर्ध्वमानादिकन्न करोति। उन्मानादेरपि परिच्छेदङ्करोति। द्वे तुले इत्यादिव्यवहारात्। एवञ्च सङ्ख्यायाः परिमाणापेक्षया विलक्षणत्वात्प्रकृतसूत्रे ग्रहणम्। तदुक्तम्भाष्ये। भेदमात्रं ब्रवीत्येषा नैषा मानङ्कुतश्चन। एवञ्च कृत्वा सङ्ख्यायाः पृथग्ग्रहणङ्क्रियत इति। कुतश्चनेत्यस्य न कुतश्चित्सन्निवेशादेः सङ्ख्या मानम्। सन्निवेशादिनिरपेक्षन्मानमित्यर्थः। अत एव द्वौ मेरुसर्षपाविति भवति। सूत्रस्थभाष्यस्वरस इति। तत्र हि असमास इति किमर्थम्। परमनिष्केण क्रीतम्परमनैष्किकमिति प्रत्युदाहृतम्। तत्र कैयटः। ठञेवात्र भवति। निष्कशब्दस्य परिमाणवाचित्वात् पूर्वेणाप्राप्तेऽनेन ठग्विधीयत इति। एवञ्च निष्कस्योन्मानत्वेन तत्र पर्युदासपरभाष्यप्रामाण्येनोन्मानस्यापि तत्र ग्रहणम्। परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिःशाणपर्युदासात्तत्राप्युन्मानं परिमाणपदेन गृह्यते। यस्मिन्सूत्रे यस्य पदस्य स्थितिस्ततोऽग्रिमसूत्रे संबन्धे सति तत्रानुवर्त्तत इति व्यवहार इत्यतः सप्तदशेत्यनुपपन्नमत आह। सप्तदशेति। एतेन। उक्तार्थेन। सङ्ख्याया इत्यस्यानुवृत्तिरुक्ते ति। तदनुवृत्तौ तस्मादित्युत्तरस्येत्यनेनोत्तरत्वस्य लाभो भवतीत्यतदर्थमुत्तरपदस्येति प्रकृते नानुवर्तनीयम्। तथा च कथम्परमनैष्किकमित्यत्र वृद्धिरिति भावः। वाक्यभेदेनेति। संङ्ख्याया इति पञ्चमीनिर्द्देशादुत्तरस्येत्युपस्थितम्। आदेः परस्येतिपरिभाषा चोपस्थिता। तदपेक्षयापरिमाणान्तस्येत्यवयवषष्ठी। एवञ्च परिमाणान्तावयवस्य सङ्ख्याया उत्तरस्यादेरचो वृद्धिरित्यर्थः। असङ्ख्यापूर्वपदकेऽपि वृद्धेः प्रवृत्त्यर्थं परिमाणान्तस्येतिपृथग्वृद्धिविधायकम्। तस्य च परिमाणान्तस्याचामादेरचो वृद्धिरित्यर्थः। अत एव। वाक्यभेदस्वीकारा-

देव। परिमाणान्तस्येत्यनेनाप्युत्तरपदस्यैव वृद्धिविधानमित्यत्र साधकमाह। संख्याया इत्येतदिति। साहचर्यादिति। आरम्भसामर्थ्यादित्यपि बोध्यम्। संज्ञायामिति। असंज्ञेति तत्र पर्युदासस्य प्राप्तेरिति भावः। ज्ञापकपरेति। संवत्सरशब्दस्य ज्ञापकपरेत्यर्थः। एतेन। वक्ष्यमाणप्रकारेण। अपरिमाणत्वादिति। निष्कमष्टाधिके स्वर्णशते दीनारकर्षयोः। वक्षोऽलंकरणे हेमपात्रे हेमपलेऽपि चेतिकोशात्। इदम्। परिमाणशब्देनोन्मानस्यापि ग्रहणम्। ज्ञापिते त्विति। तदन्तविधौ ज्ञापिते त्वित्यर्थः। अत्र भाष्यं वचनन्तु एतत्प्रकरणस्थसूत्रीयप्रकृतिशब्दस्तदन्तस्यापि बोधक इति। फलम्पूर्वत्रेत्याशयेन मूले पूर्वत्रेत्युक्तम्। तन्निषेधः स्यात्। तदन्तविधिनिषेधः स्यात्। इत्यस्यापीति। अन्यथा त तदन्तविधौ गोशब्दान्ताद्विधीयमानो यत्केवलगोशब्दान्न स्यात्। प्रत्ययविधिविषयेण व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेत्यनेन निषेधात्। सिद्धान्तरीत्याह। व्यपदेशिवद्भाव इति। न तावदेवेति। द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतेतिलौकिकविग्रहसूचिता। ननु पूर्वपदवृद्धिमादाय भविष्यतीत्यत आह। पूर्वपदस्येति। उत्तरसूत्रेति। सङ्ख्याया अतीतिसूत्रेत्यर्थः। असम्भवात्। शतस्याशते वृत्त्यसम्भवात्। किन्त्वशतेऽभिधेय इत्यर्थः प्रत्ययार्थविशेषणत्वे। निषेध इति तु फलितार्थकथनन्तदाह इष्यत इति। शतम्परिमाणमस्येत्यादौ सङ्ख्येयवाचकात्प्रत्ययः। यः सङ्घः प्रत्ययार्थः स वस्तुत एकस्मान्न भिद्यत इत्यर्थः। सङ्ख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्रेतिसूत्रेण कन्। शत्यं शाटकशतमिति। अत्र प्रकृत्यर्थत्वमन्यस्य सङ्ख्येयस्य। प्रत्ययार्थत्वमन्यस्येति स्पष्टमेव। यत्र निषेधस्तत्र तु यस्य परिमाणपदेन ग्रहणन्तन्नान्यत्प्रत्ययार्थादित्यर्थः। लुगन्तेति। सङ्ख्याया अतीतिसूत्रेण जातस्य कनोऽध्यर्धपूर्वेति लुक् तदन्तेत्यर्थः। द्वन्द्वगर्भेति। तिस्रश्च त्रिंशतौ। तावन्तौ यस्य सा तिशदन्ता न तिशदन्ता अतिशदन्ता सा सङ्ख्या प्रकृतित्वेनाश्रीयत इत्यर्थः। प्रत्ययग्रहणपरिभाषयैव सिद्धेऽन्तग्रहणस्य प्रयोजनमाह। अन्तग्रहणमिति। न स्यादिति। एकसप्ततिशब्दस्य न तिप्रत्ययान्तत्वमिति भावः। वतोरिड्वा। बहुगणेतिसूत्रेण वत्वन्तस्य सङ्ख्यासंज्ञा। व्याख्यानादिति। वतोरिति पञ्चमीनिर्देशात्कन् इतिप्रथमायाः षष्ठ्यन्तत्वमित्यर्थप्रतिपादनपरभाष्यकारीयवचनप्रामाण्यादित्यर्थः। किञ्च चरेष्ट इतिवट्टिप्रत्ययविधानेनैव सिद्धे प्रत्ययाधिकारापठितट्शब्दसहश-

शब्दोच्चारणेनागमत्वमनुमीयते । अन्यथा । योगविभागाभावे । नासामर्थ्यमिति । न प्रत्ययेनासामर्थ्यमित्यर्थः । समानाधिकरणसमास एवेति । समानाधिकरणपदकसमास एवेत्यर्थः । तेन षष्ठीसमासेन विग्रहे ततो जातस्य प्रत्ययस्य न लुक् । इति शेष इति । तदुक्तम्भाष्ये । द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणङ्कर्त्तव्यम् । द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धितस्तस्य लुग्भवतीति वक्तव्यम् । इह मा भूत । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतम् । द्विशूर्पम् । द्विशूर्पेण क्रीतन्द्विशौर्पिकमिति । ननु यदि तन्निमित्तग्रहणङ्क्रियते समाहारद्विगोः परस्य लुग्न प्राप्नोतीत्यत आह । समाहारद्विगोरिति । अनभिधानादिति । तदुक्तम्भाष्ये । इहास्माभिस्त्रैशब्द्यं साध्यम् । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतम् द्विशूर्पमिति । द्विशूर्प्या क्रीतमिति । तत्र द्वयोः शब्दयोरेकेन विग्रहः अपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति अविरविकन्यायेन । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतमितिविगृह्य द्विशूर्पमिति भविष्यति । द्विशूर्प्या क्रीतमितिविगृह्य वाक्यमेवेति । इदम् । असंज्ञायामित्येतत् । आदेशस्येति । प्रत्यादेशस्येत्यर्थः । द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् । अत एव । स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थत्वादेव । न तु पूर्वशब्दोऽत्राव्याप्त्यादिवारकः पञ्चमीनिर्देशादेव पूर्वशब्दार्थलाभात् । भाष्ये उक्तम् । तत्र हि द्वित्रिभ्यान्द्वैयोग्यम् । द्वित्रिभ्यामिति यदुच्यते तद्वैयोग्यमिति द्रष्टव्यम् । किमिदन्द्वैयोग्यमिति द्वयोर्योगयोर्भवम् द्वियोगम् । द्वियोगस्य भावो द्वैयोग्यमिति । एतेन द्वित्रिभ्यामित्यस्योभयशेषत्वमित्युक्तम् न च द्वित्रिभ्यामित्यस्याद्यः पूर्वयोगस्तच्छेषत्वमनेन प्रतिपाद्यत इति वाच्यम् । तद्द्वैध्यं विजानीयात् अविशेषेणेत उत्तरन्द्वित्रिभ्यामिति तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे द्वित्रिभ्यान्द्वैयोग्यमिति भाष्यकृतैव विस्तादितिसूत्रशेषत्वस्य बोधनात् । इदम् । बहुपूर्वादिति यत् । तदुक्तं द्वित्रिभ्यामिति पूर्वसूत्र एव । बहुग्रहणङ्कर्त्तव्यम् । बहुनिष्कम् । बहुनैष्किकम् । बहुविस्तम् । बहुवैस्तिकमिति । न सम्बध्यत इति । एतद्बीजन्तूक्तमेव । स्पष्टार्थत्वमुपपादयति । कन्प्रत्यय इति । इष्टासिद्धेरिति । इकन्प्रत्ययपक्षे पुंवद्भावे यस्येतिलोपे खारिक इति कन्पक्षे तु खारीक इति भविष्यतीतीष्टासिद्धिरित्यर्थः । द्रव्यमेव गृह्यत इति । एवञ्च द्रव्यत्वावच्छिन्नान्वितेऽपिदाने तत्पदसङ्ग्राह्यविशेषधर्मावच्छिन्नान्वये वाधकाभावः । द्रव्यवान् घटवानितिवत् । प्रकृतसूत्रान्यथासिद्धिम्परिहरति । सोऽस्यांशेति । धनपतिसंयोग इतीति । धनपतेः संयोगो धनपतिसंयोगः । संयु-

ज्यतेऽनेनेति संयोगः। यागादिश्च संयोगपदेन विवक्षितः। संयोगपदार्थघटक-युज्धात्वर्थक्रियायामन्वनपतेरिति षष्ठ्यर्थकर्तृत्वस्यान्वयस्तदेतद्बोधयितुमाह। संयुज्यन्त इति। दीयत इत्यस्य पृथगन्वये साहित्याभावाद्दत्रादीनामिन्द्रो न प्राप्नोतीत्यत आह। इन्द्रस्त्विति। रक्षानिर्वेश इत्यत्र रक्षाया निर्वेश इति षष्ठीसमासः। वाक्यघटकषष्ठ्या निमित्तनिमित्तिभावार्थकतया समासस्य तादृशसम्बन्धविशिष्टेऽर्थे शक्तिस्तदभिप्रायेणाह। रक्षानिमित्तेति। निर्वेशो भृतिभोगयोरित्यमरः। अत्र मानमिति। रूढस्यैवात्र ग्रहणमित्यत्र मानमित्यर्थः। यत्तु प्रकृतसूत्रेऽर्द्धशब्दो भागवाचकस्तस्मात् तदा भागस्यावयविसापेक्षत्वादसामर्थ्येन प्रत्ययो न भविष्यतीत्यतोऽत्र सूत्रे रूढस्यैवग्रहणमिति मतन्तद्दूषयति। असामर्थ्यं त्विति। नित्यसापेक्षत्वन्दर्शयति। अर्द्धमित्युक्त इति। भारभूतत्वमिति। अत्र भारशब्दो भावप्रधानः। भूत इत्यत्र भूप्राप्तावितिधातोः कर्त्तरि क्तः। एवञ्च भारत्वम्प्राप्त इत्यर्थः। तच्च भारभूतत्वमर्थानान्न तु शब्दानामितिकथम्भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इतीत्यत आह। वंशादिशब्दानामिति। एतद्व्याख्यापक्षेसमानवचनकत्वन्तर्हि स्यादत आह। सौत्रमिति। एवञ्च व्यत्ययो बहुलमित्यनेनास्य सिद्धिरिति भावः। हरति। देशान्तरम्प्रापयति चोरयतीति वा। वहति। उत्क्षिप्य धारयति। आवहति। उत्पादयतीत्यर्थः। आद्यव्याख्यानमेवेति। द्वितीयव्याख्याने भारादित्येकवचनार्थस्य सर्वथा बाध एव भवति। एवं भारभूतेभ्य इत्यस्य गुरुत्ववन्त इत्यर्थो वाच्यः। एवञ्च वंशादीनां भारभूतत्वाव्यभिचाराद्वंशादिभ्य इत्येतद्विशेषणतया तस्योपादानस्य व्यर्थत्वापत्तिश्चेति भावः। ऐज् नेति। ऐचो निषेधसन्नियोगशिष्टत्वात्। लुगभावमुपपादयति। अन्यतरस्यामित्यादि। आढकाचितेत्यतः। पुनः खग्रहणादिति। यदि ततोऽन्यतरस्यामित्यस्यानुवृत्तिः स्यात्तदा खस्यापि तत एवानुवृत्त्या विधौ सिद्धे प्रकृतसूत्रस्य खग्रहणं व्यर्थं स्यात्। अत एव। अन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेः सूत्रकारासम्मतत्वादेव। उत्तरेण। संख्यायाः संज्ञेत्यनेन। ध्वनितमिति। तत्र हि तदस्य परिमाणं संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेष्विति पठित्वा संख्यावाचकेभ्यः प्रत्ययानुदाहृत्यान्येभ्योऽपि दृश्यते खारशताद्यर्थम्। खारशतिको राशिः। खारसहस्रिको राशिरित्युदाहृतन्तेन ध्वनितमित्यर्थः। वार्त्तिकवचनप्रामाण्यादकारान्तोऽपि खारशब्दोऽस्ति। परिच्छे-

दकमात्रमिति। अत्र मात्रपदेन पारिभाषिकस्यैव ग्रहणमितिनियमव्यवच्छेदः। अनभिधानादिति। अत्रैव भाष्ये सङ्ख्यादिष्वर्थेषु यथा प्रत्यय इष्यते तथाऽन्यत्रापि प्रत्ययसिध्यर्थञ्जीवितपरिमाणे चोपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम्। षष्टिर्जीवितपरिमाणमस्य षाष्टिकः। साप्ततिकः। जीवितपरिमाणे चेत्यनर्थकम्। कालादितिसिद्धत्वात्। जीवितपरिमाणे चेत्यनर्थकं वचनम्। किङ्कारणम्। कालादितिसिद्धत्वात्। कालादित्येव सिद्धम्। इह यस्य षष्टिर्जीवितपरिमाणम्। षष्टिमसौ भूतो भवति तत्र तमधीष्टो भृतो भूतो भावीत्येव सिद्धम्। अवश्यञ्चैतदेवं विज्ञेयम्। इह वचने हि लुक् प्रसङ्गः। इह हि क्रियमाणे लुक् प्रसज्येत। द्विषाष्टिकः। त्रिषाष्टिकः। अनेन सति लुग्भवति। तेन सति कस्मान्न भवति। आर्हादित्युच्यते इत्युक्तम्। एतेन भाष्यग्रन्थेन द्विषाष्टिक इत्यादौ लुगभाव एवेष्ट इति लभ्यते। यदि च द्विषष्टिशब्दादपि तमधीष्ट इति प्रत्ययः स्यात्तदा लुक् स्यादेवेत्यनभिधानम्भाष्यप्रामाण्यान्निर्णीयत इति। ननु समुदायस्य कथङ्कालवाचकत्वमत आह। कालादित्यधिकारेऽपीति। रमणीयशब्दात्प्रत्ययं वारयति। रमणीयेति। अनभिधानादिति। प्रकृतसूत्रस्थभाष्य एव रमणीयादिभ्यस्तेन प्रत्ययातिप्रसङ्गमाशङ्क्यार्थं मतमेतत्। काले दृष्टः शब्दः कालशब्दः कालं यो न व्यभिचरतीति न रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गोभवतीत्युक्तन्तेन तेभ्यः प्राप्त्यभावो निर्णीयते। केचित्तु सोऽस्येत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे तदस्येत्यस्योपादानमतद्धितस्यार्हीयत्वनिवृत्त्यर्थम्। तेन द्विषाष्टिक इत्यत्र न लुगित्याहुस्तद्दूषयति। तत्सामर्थ्यादिति। काकवाशितेनेवेति।यथा काकशब्देन न शास्त्रबोध्योऽर्थः प्रतीयते तथाऽत्राप्येतत्सामर्थ्यान्नाऽनार्हीयत्वप्राप्तिरिति। तेन । तदन्तविधिस्तीकारेण। इकयोरितिवदितिदृष्टान्तेन तत्र यथावृत्तिविषये सङ्ख्यापरत्वन्तथात्रापीति सूचितमित्याशयेनाह। वृत्तिविषय इति। वृत्तिकारोक्तरीत्या मूलोक्तसूत्रशब्दस्य प्रयोजनन्न युक्तमिति सूचयन्स्वयन्तत्प्रयोजनमाह। परे त्विति। पञ्चकमध्ययनमित्यत्र पञ्चकशब्द आवृत्तिरूपसंख्येये वर्त्तत इत्याशयेनाह। पञ्चावृत्तय इति। प्रयोग इति। स्तोमशब्दस्य प्रयोग इत्यर्थः। ननु यदि स्तोमशब्दः समूहपरस्तदा स्तुतिः स्तोम इति सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरत आह। स्तुतिः स्तोम इति। एकवचनान्ताः। अत एव विंशत्याद्याः सदैकत्व इतिकोश-

सङ्गतिः। वार्त्तिककृत इति। अत एव वार्त्तिककृतोक्तमनारम्भो वा प्रातिपदिकविज्ञानाद्यथा सहस्रादिष्विति। अत्र वार्त्तिककृत इत्यनेन यावतां व्युत्पादनं सूत्रकृता कृतन्तेष्वव्युत्पन्नत्वकल्पनन्न युक्तं किन्त्वनुक्तसाधुत्वानामेवेतिसूचितमत एव भाष्यकृतोक्तन्नासूया कर्त्तव्या यत्रानुगमः क्रियते इति। अत्र कैयटः। अननुगमो हि दोषाय। अशक्यो वानन्त्यात्सर्वशब्दानुगमो न त्वनुगम एव स्वप्रज्ञापराधादशक्यार्थविशेषनिश्चयत्वाद्दोषत्वेनोद्भावनीय इति। दोषायेति। अनुगममन्तरेण मन्दबुद्धीनामनुग्रहासम्भवात्। वस्तुतो न सोप्याचार्यस्य दोष इत्याह। अशक्य इति। अनुगमस्तु सर्वथा नाचार्यस्य दोषायेत्याह। न त्विति। अनुगमविषयेषु विंशत्यादिषु अर्थविशेषानिश्चयः स्वप्रज्ञापराधजो न तु तत्र सूत्रकृदपराध इति भावः। त्रिंशच्चत्वारिंशतोः। व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे षष्ठी तदभिप्रायेणाह। आभ्यामिति। तदर्हति। द्वितीयासमर्थादर्हतीत्यर्थे प्रत्ययो भवति। अर्हतीत्यस्य योग्यो भवतीत्यर्थः। योग्यता च क्रियायामेवेति क्रियावाचकपदाध्याहारेणेति श्वेतच्छत्रमित्येतन्नब्धुमितिपदाध्याहारेण व्याख्यातम्। वृत्त्यनुरोधेनेति। तत्र हि नित्यग्रहणं प्रत्ययार्थविशेषणमित्युक्तम्। दण्डादिभ्यः। यदिति त्वनुवृत्त्या लभ्यते। अपपाठ इति। अत्र मानन्तु अचो यदिति सूत्रस्थभाष्यमेव। तथाहि। तत्र हि हनोवा यद्वधश्च वक्तव्य इति वार्त्तिकम्। वध्यः। घात्यः। तद्धितो वा। वधमर्हति वध्यः। उभयथापि वध्य इत्येतद्यतोऽनाव इत्याद्युदात्तम्। तद्धितस्यातान्तत्वे तु तदन्तस्यान्तोदात्तत्वं स्यादिति तद्धितोवेतिसमानत्वेनाभिधानमसङ्गतं स्यादिति। लक्षणया सिद्धे वार्त्तिकवैयर्थ्यमित्यभिप्रायेणाशङ्कते। यद्यपीति। मुख्यार्थेभ्यः। शक्यार्थेभ्यः। तेन यज्ञशब्दस्य पाके लक्षणया यज्ञमर्हति सूद इत्यत्र न॥

॥ इत्यार्हीयाः ॥

पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्त्तयति। पारायणशब्द आदित आरभ्य समाप्तिपर्यन्तं यद्ग्रन्थस्याध्ययनन्तत्परः। तस्य वर्त्तनं यद्यपि गुरुशिष्योभयसाध्य-

न्तथापि पारायणमधीते पारायणिक इत्युच्यते । यस्तुरायणेन यजते सतौरायणिक इत्युच्यते । यश्चैवाधीते यश्च परस्य करोति उभौ तौ वर्त्तयतः । यश्च यजते यश्च पुरोडाशान्निर्वर्त्तयति उभौतौ वर्त्तयतः । उभयत्र कस्मान्न भवत्यनभिधानादितिभाष्ये उक्तम् । अत्र कैयटः । परस्य । शिष्यस्य । करोति उच्चारयति अध्यापक इत्यर्थः । उभौ ताविति । अन्यतरासन्निधौ क्रियाया अनिष्पादादुभयोः कर्त्तृत्वम् । अनभिधानादिति । अध्यापके याजके च प्रयोगाभावादिति । एतद्भाष्यकैयटाभ्यां शिष्य एव प्रत्यय उत्पद्यत इत्याशयेनाह । शिष्य एवेष्यत इति । तद्विषयत्वे । संशयविषयत्वे । भाष्यासम्मत इति । तत्र हि पन्थो ण नित्यमित्येव सूत्रपाठो दृश्यते न त्वणिति । अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानान्नेति । उपपादितमेतत् । तेन निर्वृत्तम् । तृतीयान्तात्कालवाचिनः प्रातिपदिकान्निर्वृत्तमित्यस्मिन्नर्थे ठञ्प्रत्ययः स्यात् । तमधीष्ट इत्यन्तसंयोग इति । इदमुपलक्षणमेतत्सूत्रविषये सर्वत्रात्यन्तसंयोग एव । नन्वध्येषणारूपक्रियायां न मासव्यापकत्वन्तस्या मासारम्भकप्रथमदिन एवोत्पत्तेरिति,मासत्वाधिकरणदिनान्तरे प्रतियोगिव्यधिकरणतदभावसत्त्वादत आह । मुहूर्त्तमिति । अध्ययनव्याप्त इति। काले इति शेषः । तद्व्याप्तत्वोपचारादिति । अध्येषणव्याप्तत्वोपचारादित्यर्थः। एतेनाध्येषणस्य न कालिकसम्बन्धेन व्यापकत्वविवक्षा किन्तु स्वप्रयोज्याध्ययनप्रतियोगिककालिसम्बन्धेन । मासत्वाधिकरणद्वितीयादिदिने यस्किञ्चिन्मुहूर्त्तावच्छेदेन निरुक्तसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्तदभावो वर्त्तमानोऽपि न प्रतियोगिव्यधिकरण इति भावः । ननु किमुपचारेण यस्मिन्मुहूर्त्तेऽध्येषणन्तन्मुहूर्त्तव्यापकत्वसत्त्वेन तन्मुहूर्त्तवाचकात्प्रत्ययोत्पत्तिस्वीकारेण सूत्रस्य चारितार्थ्यादत आह । यावत्कालेति । नेष्यत इति । तदुक्तम्भाष्ये । अधीष्टभृतयोर्द्वितीयानिर्देशोऽनर्थकस्तत्रादर्शनात् । न ह्यसौ मासमधीष्यते किन्तु मुहूर्त्तमसावधीष्टो मासन्तत्कर्म करोति । तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यम्भविष्यतीति । अत्र कैयटः । मासादिशब्दा अध्येषणभरणव्याप्तमूहूर्त्तादिकालवाचिन एवाश्रियन्त इति । न चैवं सति मुहूर्त्त व्यापकत्वमेव लब्धन्तच्च साक्षादेवास्ति अध्येषणादेरिति तत्फलभूताध्ययनव्याप्त इतिपूर्वोक्तं विरुध्येतेति वाच्यम् । अधीष्टभृतयोरिति प्रतीकमुपादाय कैयटेनैव यावन्तं कालमध्येषणम्भरणञ्च क्रियते तत प्र

त्ययो नेष्यते अध्येषणभरणफलव्यापारव्याप्यात्तु कालादिष्यत इत्यनेन तथाभिधानात्। फलव्यापारेत्यस्याध्येषणादिफलभूतो यो व्यापारः कर्मकरणरूपस्तद्व्याप्यादित्यर्थः। मासमधीष्ट इत्यस्य मासव्यापिव्यापारार्थमधीष्ट इत्येवार्थः। अध्येषणभरणव्याप्तमुहूर्त्तादिकालवाचिन इतिकैयटस्यापि मासव्यापिव्यापारफलकाध्येषणभरणव्याप्तमुहूर्त्तेत्याद्यर्थः। एतेन मासादिव्यापकत्वं स्पष्टमेव लभ्यत इति। यदुक्तम्मूले भूतः स्वसत्तया व्याप्तकाल इति तत्र कालान्तर्भावे मानमाह। भूतेति। एतेनाधीष्टभृतयोर्द्वौ व्यतीत्यत्र यथा वर्त्तमानकालान्तर्भावेण न शक्तिस्तथा भूतकालान्तर्भावेण न शक्तिरितिसूचितम्। मासाद्वयसि यत्खञौ। मासशब्दाद्वयसि गम्यमाने उक्तार्थे यत्खञौ प्रत्ययौ स्तः। चकारोऽपि। षण्मासाच्चण्यच्चेतिसूत्रेऽपि। येन ठञ्मात्रस्य सम्बन्धः। तस्य। यपः। वृत्त्यनुसारीति। तत्र हि षण्मासेतिसूत्रव्याख्यानावसरे चकाराद्यप् चेत्युक्तम्।ननु चकाराकरणायावयसि। ठञ्। इत्येवं सूत्रद्वयमेव कर्त्तव्यमत आह। अवयवसीति। ननु वयसीतिसूत्रे भूतार्थ एव प्रत्ययस्वीकारात्पञ्चस्वित्यनुपपन्नमत आह। यथायोगेति। तद्धितार्थद्विगाविति। द्वे अहनी अधीष्ट इत्यादिविग्रहः। नन्वत्र विग्रहेऽपि राजाहरितिसूत्रम्परत्वाद्बाधित्वा टचा भाव्यमित्याशङ्कायामाह मूले समासान्तविधेरिति। वृत्त्याद्येवेति। तत्र हि अहःसंवत्सर इत्येवमन्ताद्विगोर्निर्वृत्तादिषु वा खप्रत्ययो भवति तेन मुक्ते ठञ्भवतीत्युक्त्वाद्व्यह्नीनः द्वैयह्निक इतिरूपमुदाहृतम्। अत्र द्व्यह्नीन इत्यत्राहःशब्दान्तात्खप्रत्ययदर्शनेन समासान्ताभावः कल्प्यते। यदा नानेन खस्तदा पूर्वोक्तसामान्यसूत्रेण अन्हादेशे कृतेऽपि ठञ्प्रत्यय इत्याशयः। अस्तिगमक इति। साधकसत्त्वे भवत्येव। यथा तदस्य परिमाणम्। संख्यायाः संज्ञासंघेतिक्रमेण पाठात्संज्ञेतिसूत्रे संख्यायाः परिमाणग्रहणेन ग्रहणम्भवत्येवेति। तयोरेव। खठञोरेव। न नित्य इति। चित्तवतीतिसूत्रविहितः। क्वाचित्कस्पाठं खण्डयति। भूतो वेत्यपाठ इति। द्विवार्षिक इत्यत्राष्टीष्टो भृतो वेत्यर्थविवक्षायां भविष्यत्वस्य बुद्धिस्थत्वे चित्तवतीतिनित्यं लुक् दुर्वार इत्याशङ्कायामाह। चित्तवतीत्यस्येति। तत्रैवाभिधानादिति। लुक्प्रवृत्तिविषये वृद्धेरन्तरङ्गानपीतिन्यायेनाप्रवृत्ते रवृद्धिघटितप्रयोगस्य तत्रैवाभिधानादित्यर्थः। हरदत्त इत्यने-

न सूचितामरुचिन्दर्शयन्स्वमतमाह । परे त्विति । नित्यग्रहणन्तर्हि तस्य चस्य वैयर्थमत आह । नित्यग्रहणन्त्विति । न मुद्गेष्विति । शालिविशेष एव लोकप्रसिद्धः । तदस्येतिसूत्रार्थप्रदर्शनावसरे ब्रह्मचर्यमित्यस्यान्वयाप्रदर्शनात्तस्य वैयर्थ्यशङ्कावारणायाह । ब्रह्मचर्यञ्चेदिति । ननु मासोऽस्येत्यर्थे ब्रह्मचर्यस्य विशेष्यत्वेऽपि ब्रह्मचर्ये स्वपरिच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नव्यापकता प्रतीयत इति द्वितीया कुतो नेत्याकाङ्क्षायामाह । द्वितीया त्विति । यत्र विशेष्यतावच्छेदकरूपेण ज्ञातेऽर्थे कालाध्वनिरूपितव्यापकताबोधनाय कालाध्ववाचकः शब्दः प्रयुज्यते तत्रैव द्वितीया । प्रकृते तु मासत्वावच्छिन्ने ब्रह्मचर्यनिरूपिता व्याप्यता बोधनीया न तु मासनिरूपिता व्यापकताब्रह्मचर्ये बोधनीयेति न द्वितीयेत्यर्थः । मासे व्याप्यताबोधे ब्रह्मचर्ये व्यापकताबोध आर्थिको यद्यप्यस्ति तथापि न स वाक्यतात्पर्यविषय इति भावः । पूर्वोक्तप्रयोगस्योपपत्तिमाह । मासिक इति । अत एव । पुंवद्भावाभावादेव । भाष्ये त्विति । वार्त्तिके तदस्य ब्रह्मचर्यमित्युपादानेन सूत्रस्य द्वेधाव्याख्यानमितिसूचितम् । तदिति द्वितीयासमर्थात्कालवाचिनोऽस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् भवति ब्रह्मचर्यञ्चेद् गम्यते । मासं ब्रह्मचर्यमस्य मासिको ब्रह्मचारी । तथा तदिति प्रथमासमर्थात्कालवाचिनोऽस्येतिषष्ठ्यर्थे ठञ् भवति यत्तदस्येति निर्दिष्टं ब्रह्मचर्यञ्चेत्तद्भवतीति । मासो ब्रह्मचर्यस्य मासिकं ब्रह्मचर्यमिति । वाक्ये मासस्य प्राधान्यात्प्रथमैव । महानाम्न्यादिभ्य इति । अत्र महानाम्नीशब्दाद्ब्रह्मचर्यस्य विशेष्यतायाम्प्रत्ययविधानेन सामर्थ्यादत्र षष्ठी समर्थविभक्तिः । तस्य च दक्षिणायज्ञाख्येभ्य इति सूत्रे आख्याग्रहणाभावेपि यज्ञेभ्य इत्युच्यमानेऽपि तद्वाचकशब्देभ्य एव भविष्यतीतिकालाधिकारस्य विधानसामर्थ्यादेव बाधे सिद्धे नेदमाख्याग्रहणस्य प्रयोजनमित्याशयेनाह । परे त्विति । अत एव । आख्याशब्दाभावेऽपि कालाधिकारबाधस्य सिद्धत्वादेव । तत्र च दीयते । इदम् । प्रथमोक्तं व्याख्यानम् । इत्यादिभाष्यरीत्येति । इदमर्थप्रदर्शनपरं लेखनम्भाष्ये तु प्रकृतसूत्रे अग्निपदे दीयते कार्यं भत्युक्तम् । एतेनैतादृशानुपूर्व्या भाष्येऽदर्शनेनैत्यमभिधानमसङ्गतमित्यपास्तम् तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः । अत्र यत्प्रभवतीति तद्याचष्टे । प्रभवतीतीति । इत्युक्तपाठरीत्याह । चूडादिभ्य इति । रपित्रोध्यमिति । तदुक्त

भाष्ये । अण्प्रकरणेऽग्निपदादिभ्य उपसंख्यानमिति । चौणीमान्यण्ग्रहणानि। व्युष्टादिभ्योऽण् । समयस्तदस्य प्राप्तम् । ऋतोरण् । प्रयोजनम् । विशाखादण मन्यदण्डयोरिति । न चैवं पाठे चूड़ादिभ्यः कथम्प्रत्ययलाभ इति वाच्यम्। आदिशब्दस्य प्रकारार्थतया चूड़ादीनामादितस्तत्र पाठाभावेऽपि लाभसम्भवादिति भावः । नन्वेवमपि सर्वेभ्यः सर्वेष्वर्थेषु प्रत्ययः प्राप्नोतीत्यत आह । तेन यथादर्शनमिति । तदुक्तम्भाष्ये । व्युष्टादिभ्योऽण् । अग्निपदादिभ्यश्चेति वक्तव्यम्। अग्निपदे दीयते कार्यं वा आग्निपदम्। पैलुमूलम् । समयस्तदस्य प्राप्तम् । ऋतोरण् । अग्निपदादिभ्यश्च । उपवस्ता प्राप्तोस्य औपवस्त्रम् । प्राशिता प्राप्तोऽस्य प्राशित्रम् । प्रयोजनम् । विशाखाषाढादण् मन्यदण्डयोः । अग्निपदादिभ्यश्चेति वक्तव्यम् । चूड़ा प्रयोजनमस्य चौड़म् । श्रद्धा प्रयोजनमस्य श्राद्धम् । तेन। चौरेतिविशिष्योपादानेन । अत एव । आद्युदात्तत्वस्य निपातनादेव । ठञा सिद्धं इति । प्रयोजनमितिसामान्यसूत्रेण सिद्ध इत्यर्थः । एकशब्दस्यासहायपरतयाऽसहायागारलाभे तादृशस्यागारस्य मुमुषिषोः सौकर्यसम्पादकत्वेन प्रयोजनत्वलाभ इति भावः । आकालिकड़ाद्यन्तवचने । आकालिकट् इति रूपन्निपात्यते । आद्यन्तवचने । आद्यन्तयोर्वचने विशेषणे विवक्षिते। समानकालशब्दस्य स्थानेऽयमादेशः समानकालशब्दार्थस्याद्यन्तयोर्विशेषणञ्चेदित्यर्थः । एतदर्थमेव । समानकालशब्दस्य स्थाने आदेशार्थमेव । अत्रैवकारेणेकट्प्रत्ययविधानाभावेऽपि ठञ्प्रकरणात्तदनुवृत्त्याप्येतत्सिद्धमिति ध्वनितम् । तदभिप्रायेणाह । अयमप्याद्युदात्त इति । निदपमिति । अकालाट्ठंश्चेतिवार्त्तिकविधेयो निदित्यर्थः ॥

इत्यनार्हीयठञधिकारः ।

समाप्तश्च ठञोऽधिकारः ।

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः । तेनेतितृतीयान्तात्तुल्यमित्यर्थे वतिः स्यात् । यत्तुल्यं सा क्रिया चेत् । अत्र तुल्यशब्दार्थस्य क्रियाविशेषणत्वेन स्त्रीत्वं स्यादत आह । सामान्य इति । एवम् । तुल्यमिति सामान्ये नपुंसकम् । ब्राह्मणवदधीत इत्यत्र यो धात्वर्थव्यापारस्तद्विशेषणत्वेन नपुंसकमित्यर्थः । प्रत्ययार्थ-

विशेषणम्। प्रत्ययार्थे तुल्येऽभेदेन विशेषणमित्यर्थः। क चित्क्रियात्वसम्भावनया प्रकृत्यर्थविशेषणत्वमपि सम्भाव्यते इत्याशङ्कानिवारणायाह। स्नातव्येनेति। ननु भुक्त्वा इव गच्छतीत्यादिषु क्रियाया उपमानत्वसम्भवेन प्रकृत्यर्थविशेषणत्वमपि सम्भाव्यत इत्यत आह। क्त्वाद्यन्ताभ्यामिति। अत्रादिना तुमुनः परिग्रहः। अत एव। तुल्यशब्दार्थेऽनन्वयादेव। न च तैलपाक इव घृतपाक इत्यत्र क्रियायास्तृतीयासमर्थत्वं सम्भवत्येवेति वाच्यम्। अत्रापि घञ्प्रतिपाद्यक्रियायाः सत्त्वभूताया एवोपमानत्वात्। ब्राह्मणेन तुल्यमधीत इत्यादौ ब्राह्मणादिशब्दानां ब्राह्मणकर्तृकाध्ययनलक्षणया तुल्यत्वोपपत्तिः। तुल्यशब्देन सादृश्यवानुच्यते तदेकदेशसादृश्ये तृतीयार्थस्य प्रतियोगित्वस्यान्वयो व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्। ननु नृत्यवद्गमनमित्यादौ गमनशब्दार्थस्य सत्त्वरूपतया क्रियात्वाभावात्कथं वतिरत आह। नृत्यवदिति। सत्तयोरिति। नृत्यशब्दस्य नृत्यकर्तृकसत्त्वे लक्षणया नृत्यकर्तृकसत्ताया उपमानत्वङ्गमनकर्तृकसत्ताया उपमेयत्वमित्यर्थः। तत्र तस्येव। सप्तमीसमर्थात्षष्ठीसमर्थाच्च इवार्थे वतिरित्यर्थः। तस्य। मथुरायामिव पाटलिपुत्रेऽधीत इतिवाक्यस्य। मथुरया तुल्यमित्यत्र तुल्यार्थैरिति तृतीया प्रतियोगित्वरूपसम्बन्धार्थिका। मथुरायामिवेत्यत्र सप्तमी तु अस्मादेव ज्ञापकादिवार्थकशब्दयोगे सप्तमी भवतीति कल्पनया साधनीया साऽपि सम्बन्धार्थिकैवेति इयोर्वाक्ययोस्तुल्यत्वमित्यर्थः। तदुक्तम्भाष्ये। इवशब्देन योगे सप्तमीसमर्थादिति शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवतीवशब्दयोगे सप्तमीति। किमेतस्य ज्ञापनेप्रयोजनम्। देवेष्विव नाम ब्राह्मणेषु इत्यत्रापि सिद्धम्भवतीति। द्रव्यगुणादितुल्य इति। द्रव्यगुणादीनान्तुल्यत्वे द्रव्यगुणादिकृततुल्यत्व इति वार्थः। मूले क्रियाग्रहणव्यावर्त्यावसरे गुणग्रहणं कृतन्तदक्रियोपलक्षणम्। पूर्वसूत्रविषये गुणतुल्यतायाम्प्रत्युदाहरणं पुत्रेण तुल्यं स्थौल्यमिति। द्रव्यतुल्यतायां यथा। ब्राह्मणेन तुल्यास्य गौरिति। आदिनाऽभावपरिग्रहः। तदुदाहरणम्। पित्रा तुल्यः स्थौल्याभाव इति। प्रकृतसूत्रन्तु पितृवत् स्थूलः पुत्रः। ब्राह्मणवदस्य क्षत्रियस्य गौः। रोगिवदस्य भोजनाभाव इति। एवमादिविषये प्रवर्त्तत एव। पूर्वसूत्रविषयादस्य सूत्रस्य भेदकान्तरन्दर्शयति। किञ्चेति। तत्समानोपमेयसमाने। पूर्वसूत्रेण मथुरायामिवेतिविग्रहे चेद्वति-

स्तदा प्राकारपदावृत्त्या एकस्य प्राकारपदस्य तत्सत्तापरत्वम्मथुरापदस्य मथुराधिकरणकप्राकारे लक्षणा वा अस्तीत्यस्य चाध्याहारः कार्य इति मथुरासम्बन्धिप्राकारसत्तासदृशी पाटलिपुत्राधिकरणकप्राकारसत्तेतिबोध इति महदेव वैलक्षण्यम् । तयोः । इवार्थोपमानस्य तदभिन्नत्वेनाभिप्रेतस्य मथुरादिपदार्थस्य च ।तद्वारकः। उपमेयद्वारकः। स्वसिद्धान्तमाह । परे त्विति । षष्ठ्यर्थेति । एवञ्च सम्बधित्वेनैव प्रकृते बोधः । अत एव। षष्ठ्यर्थसप्तम्यन्तात्प्रत्ययस्वीकारादेव । उपमानविशेषणादिति । उपमानस्य प्राकारस्य विशेषणान्मथुराशब्दादुपमेयस्य प्राकारस्यविशेषणात्पाटलिपुत्रशब्दाच्चेत्यर्थः।तदर्हम्।अर्हतीत्यर्हम् ।पचाद्यच्कर्त्तृकर्मणोरिति तच्छब्दात्षष्ठीवारणायाह। सौत्रत्वादिति। द्वितीयान्त।देवायम्प्रत्ययः। अत एव विधि मर्हतीति तिङन्तेन विग्रहप्रदर्शनम्मूले । एवञ्च विषयविषयिभावरूपः सम्बन्धो द्वितीयार्थः । तस्य चार्हशब्दार्थयोग्यता कर्त्तृपदार्थैकदेशयोग्यतायामन्वयः । पूर्वसूत्रेणान्यथासिद्धिम्परिहरति । सादृश्याप्रतीतेरिति । तदुक्तम्भाष्ये । किमर्थमिदमुच्यते । न तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरित्येव सिद्धम् । न सिध्यति । तृतीयासमर्थात्तत्र यदान्येन कर्त्त्र्या क्रियासन्त्यः करोति तदा प्रत्यय उत्पाद्यते । इह पुनर्द्वितीयासमर्थादात्मार्हायां क्रियाया।मर्हतिकर्त्तरि निश्चितबलाधाने प्रत्यय उत्पाद्यते । ब्राह्मणवद्वर्त्तते एतद्वृत्तं ब्राह्मणमर्हतीति । आत्मार्हायामिति। द्वितीयान्तवाच्यस्यार्थस्यात्मनोऽर्हा या क्रिया तस्यामित्यर्थः । निश्चितबलाधान इति । निश्चितस्यार्थस्यान्ययोगनिवृत्त्यर्थं बलाधानम्पुनरुपादानेन निश्चयनमित्यर्थः । यथा ब्राह्मणस्य किञ्चिदाचरणम्प्रसिद्ध मेवान्यसम्बन्धिनेतिप्रतिपादनाय पुनरुपादीयते एतदाचरणम्ब्राह्मणमर्हति न त्वन्यमिति तदेतत्सूत्रम्प्रवर्त्तत इति भावः । उपमानत्वाविवक्षायाञ्च प्रत्ययसिद्ध्यर्थमिदम्। तदाह । विनीतवदिति । चिच्छेद कृतहस्तवदिति । अत्र चिच्छेदेति क्रियापदम् । कृतः सम्पन्नो हस्तो येषान्तेषामिदं योग्यमित्यर्थः। तस्य भावस्त्वतलौ। भावे चाकर्मकेभ्य इत्यादाविति । आदिना षड् भावविकारा इत्यादिपरिग्रहः । अनेनेति । प्रवृत्तिनिमित्तेनेत्यर्थः । न क्षतिरिति । न राजपुरुषत्वमित्यादौ राजत्वादेस्त्वप्रत्ययवाच्यत्वापत्तिः । तत्र राजपुरुषेतिप्रकृतिजन्यबोधीयराजनिष्ठविशेषतानिरूपितप्रकारतासत्त्वेऽपिपुरुषनिष्ठा या प्रकारता नास्ति-

का मुख्यविशेष्यता तन्निरूपितप्रकारताया असत्त्वात्। शब्दस्यापि शाब्दबोधे प्रकारकतया भानमिति मते भावप्रत्ययवाच्यतापत्तिवारणायाह। स चेति। स च। भावश्च। यत्र बुद्धिस्थे सति। यस्मिन् बुद्धिविषयभूते सति। यद्विषयकबुद्धौ सत्यामिति यावत्। विशिष्टबुद्धिम्प्रति विशेषणज्ञानस्य कारणतया विशेषणविशिष्टस्य बुद्धिविषयत्वेन तज्ज्ञानं विना विशिष्टज्ञानन्न सम्भवतीति भावः। तत्त्वम्। प्रवृत्तिनिमित्तत्वम्। उपलक्षणमिति। प्रकारसंसर्गस्याप्युपलक्षणमित्यर्थः। एतन्मते राजपुरुषादिशब्दाद्विग्रहवाक्ये श्रूयमाणा या विभक्तिस्तदर्थसंबन्धेन पूर्वपदार्थप्रकारकोत्तरपदार्थविशेष्यको बोधः। यथा राजविशिष्टः पुरुष इत्याकारकः। राजसम्बन्धवान्पुरुष इत्याकारकबोधाभिप्रायेणाह। यद्वेति। डित्थोऽयमित्यादिशब्दाद्बोधो डित्थशब्दप्रकारक एवेति स शब्द एव तत्र प्रवृत्तिनिमित्तशब्देन व्यवह्रियत इत्याशयेनाह। संज्ञाशब्दे प्राय इति। यत्र तत्तद्धर्मपुरस्कारेण संज्ञित्वेनाभिप्रेतानामुपादानङ्कृत्वा संज्ञा विधीयते तत्र संज्ञाशब्दादपि तत्तद्धर्मप्रकारिका बुद्धिरिति तेषान्धर्माणान्तत्र प्रवृत्तिनिमित्तत्वात्प्राय इत्युपात्तम्। अत एव विशिष्टरूपोपादानविषया या गौणमुख्यपरिभाषा तया गोऽभवदित्यत्र ओदितिसूत्रेण प्रगृह्यसंज्ञावारणपरम्भाष्यं संगच्छते। यत्र तु न संज्ञी संज्ञाशास्त्रे उपात्तो विशेषरूपेण तत्र तच्छब्दप्रकारकैवोपस्थितिः। यथा ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यत्र। लौकिकसंज्ञास्थलेऽपि व्यवस्थामाह। परे त्विति। विशेष्यभूत इति। त्वान्तशब्दजन्यबोधीयविशेष्यताश्रय इत्यर्थः। प्रकृतिश्चेति। यत्र त्वप्रत्ययश्चिकीर्षितस्तत्र प्रकृतिर्डित्थादिः। त्वान्तशब्दजन्यबोधस्वरूपमाह। डित्थशब्दवानर्थ इति। नन्वेवं यतस्त्वप्रत्ययस्ततो निर्विकल्पकापत्तिरत आह। डित्थइत्यादित इति। सङ्ख्यादिप्रकारक इति। सङ्ख्या तत्र विभक्त्यर्थस्सा प्रकारकतया भासते एवञ्च तज्जन्यबोधो न निष्प्रकारक इति भावः। ककारादीनाम्पञ्चानां वर्णानामपि कुरित्यादिशब्दजन्यबोधविशेष्यत्व एषु प्रक्रियामाह। कुत्वमित्यादेरिति। अन्यथा। कुत्वमित्यादिशब्दाच्छब्दस्यैवोपस्थितिस्वीकारे। जात्यादिशब्दसाधारण्येनाह। भावत्वेन चेति। तदुक्तम्भाष्ये। यस्य गुणस्य भावाद्द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने त्वतलाविति। अत्र गुणशब्दः पराश्रयस्य भेदकधर्मस्य बोधकः। एवञ्च प्रवृत्तिनि-

मित्तत्वावच्छिन्नत्वाद्यर्थः । प्रकृतिरर्थपरा । षष्ठ्यर्थस्त्वाधेयत्वम् । यद्वेति द्वितीयपक्षे तु सम्बन्धः षष्ठ्यर्थः । एवञ्चोभयमतेति प्रवृत्तिनिमित्तस्यैव त्वाद्यर्थत्वमिति बोध्यम् । द्वेरकयोरित्यादितो द्वित्वैकत्वयोरितिबोधस्वीकारेणाह । भावप्रधानेत्यादि । तादात्म्ये नेति।जातिव्यक्त्योर्गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोश्च तादात्म्यस्यैव स्वीकारात् । तादात्म्यञ्च भेदसहिष्णुरभेदः । स्वरूपेणेति । एतेन जात्यादीनाञ्च जातित्वादिना बुद्धिविषयत्वमित्युक्तम् । तत्र । ब्राह्मणाः पूज्याः ब्राह्मणः पूज्य इत्यादौ । प्रवृत्तिनिमित्तस्य प्राधान्येन भानन्त्व दिप्रत्ययसाध्यमितिभावप्रत्ययं विनापि चेत्प्रवृत्तिनिमित्तस्य प्राधान्यन्तदा तस्यासाधुत्वापत्तिः स्यादिति भावः । अत एव । तादृशस्थले जातेः प्राधान्यादेव । अस्य । तस्य भावस्त्वतलाविति सूत्रस्य । अन्यथा । चकाराभावे । एतयोः । त्वतलोः । ताविति । नञ्स्नञाविल्यर्थः । गृह्यमाणेति । पृथ्वादिभ्य इत्यादौ प्रत्ययविधिविषये ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्तीतिनिषेधान्नैतेषान्तदन्तेभ्यः प्राप्तिरिति भावः । यगणौ प्राप्ताविति । पत्यन्तेतिसूत्रे इगन्तेतिसूत्रे चान्तग्रहणस्य स्वत एव सत्त्वात् । उत्तर इति । यदि पत्यन्तेतिसूत्रद्वयविषय एव प्रतिषेधस्तदा पत्यन्तेतिसूत्रानन्तरमेव नञ्पूर्वात्तत्पुरुषान्नेति ब्रूयात्तथा न कृतमिति प्रकृते तथा करणन्तदन्तविधिम्पृथ्वादिविषये ज्ञापयति तथासति तत्पुरुषबहुव्रीह्योरुभयोरपि तदन्तत्वात्तत्पुरुषाच्च नञ्पूर्वादनेन निषेधे परिशेषाद्बहुव्रीहेरिमनिजादीनामुत्पत्तिः प्राप्ता तच्चोक्तभाष्ये नेष्यते । त्वतलावेवेष्यत इति । गणे । ब्राह्मणादिगणे । परिगणनफलमाह तेनेति । कृतयतीति । कृतमाचष्ट इत्यर्थे णिचि इष्टवद्भावाट्भावः प्राप्तोऽपि परिगणनान्नेत्यर्थः । यौवनमितीति । अन्निति प्रकृतिभावः । भाष्ये क्व चिन्मृग्यमिति । वृत्तिग्रन्थे एतद्दर्शनान्मूलकृतोक्तम् । ननु शैथोपाध्यायिकेति द्वन्द्वेत्यादिसूत्रोदाहरणत्वेन मूले उक्तन्तदसङ्गतम् योपधादितिसूत्रेण सिद्धत्वादत आह । अस्यापीति । गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतदवेतेषु । गोत्रवाचिनश्चरणवाचिनश्च प्रातिकदिकाद्भावकर्मणोरर्थयोर्वुञ्भवति । श्लाघादिषु विषयभूतेषु । तत्र श्लाघादीनां विषयत्वं यथाऽस्ति तथोपपादयति । श्लाघादयश्चेति । प्रत्ययार्थान्वयिनः । प्रत्ययार्थविषयतानिरूपिता या विषयता तच्छालिबोधविषयाः । एतेन । वक्ष्यमाणदूषणेन । त्वस्याप्राप्तेरिति।

ष्ठ्या बाधादिति भावः । पूर्वसूत्रविहितेति । ह्येत्राभ्य इतिसूत्रे त्वतलोरपि सम्बन्धादिति भावः ॥

समाप्तश्च नञ्स्नञोरधिकारः ।

धान्यानाम्भवने । धान्यानामिति कर्त्तरि षष्ठी । भवनशब्दोऽधिकरणल्युडन्तः । भवति जायतेऽस्मिन्निति भवनम् । परस्परेति । भवनशब्दक्षेत्रशब्दयोः परस्परमन्वययोग्यत्वात् । क्षेत्रशब्दस्य शरीरवाचकतया यदि क्षेत्रशब्देन शरीरं गृह्यते तदा भवनशब्दसामानाधिकरण्यन्नोपपद्यत इति भावः । एतेन क्षेत्रपदस्य प्रयोजनमप्युक्तम् । अन्यथा भवनशब्दस्य सत्त्वाधारवाचकत्वमपि सम्भाव्येत तथा सत्यतिप्रसङ्गः स्यात्तद्वाह ।:मुद्गानामिति । विभाषा तिलमाषोमा । पूर्वत्र चेति । यवयवकेतिसूत्र इत्यर्थः । के चित् । सिद्धान्तानुसारिणः ।:तस्या उपपत्तिः पूर्ववत् । सर्वचर्मणः । सर्वचर्मन्शब्दात्तृतीयान्तात्कृतइत्यर्थे खखञौ प्रत्ययौ स्त. । इदन्निपातनमिति । समासनिपातनमित्यर्थः । प्रत्ययार्थघटककृतिनिरूपितकरणत्वस्य चर्मणि न्याय्यत्वात्तृतीयान्तादिति:लब्धम् । यथासुखसम्मुखस्य दर्शनः खः । दर्शनशब्दोऽत्राधिकरणल्युडन्त आदर्शादिवाचकः । यथाऽसादृश्यइतिनियमात्सादृश्ये ऽव्ययीभावाप्राप्तावाह । मूले निपातनात्सादृश्येऽव्ययीभाव इति । दर्शनशब्देन कृदन्तेन योगात्कर्मणि षष्ठी । नाव्ययीभावादित्यम् । प्रत्ययो नेष्यत इति । भाष्यकारीयव्याख्यानसम्वादादनिष्टिः । तथाहि सम्मुखेति किन्निपात्यते सम्मुखेति समस्यान्तलोपः । सम्मुखेति समस्यान्तलोपो निपात्यते । समसुखस्य दर्शनः सम्मुखीन इति । कथन्तर्हि संयुगे सम्मुखीनन्तम्मुहुः प्रसहते तु क इति । सम्मुखीनादर्शस्य यथासम्मुखावस्थानकर्तृत्वं तथा यः सम्मुखावस्थानकर्त्ता तत्र तद्धर्मकृतसादृश्योदुपचारात्सम्मुखीनशब्दप्रयोग इत्यवेहि । तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रम् । सर्वादेरिति बहुव्रीहिः प्रातिपदिकमन्यपदार्थः । पत्र पात्रमिति पञ्चम्यर्थे प्रथमा । तदन्तप्रातिपदिकविशेषणमिवञ्च द्वितीयान्तात्सर्वशब्दाद्यवयवकात्पथ्याद्यन्तात्प्रातिकोद्व्याप्नोतीत्यर्थे खः स्यादित्यर्थः । अत्र सर्वादेरित्यादिशब्दोपादानेन सर्वशब्दाद्यवयवकसमासलाभे सति यत्र पथिन्शब्दान्तसमासादकारः समासान्तस्तत्रापि तस्य समाससमुदायाव-

यवत्वासर्वादिपथ्यन्तसमासग्रहणेन ग्रहणम्भवत्येवेति बोध्यम्। अनुपदसर्वान्नायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु। अत्र बद्धाभक्षयतिनेयशब्दानान्निपातनात्तिङन्तघटितो द्वन्द्वः। आद्य इति। यदाऽनुरायामितदाऽनुपदं बद्धेत्यत्र यस्य चायाम इति समास इत्याशयेनाह। पादसम्बन्धिदैर्घ्यसदृशदैर्घ्योपलक्षितेति। अन्ये। अनुशब्दस्य सादृश्यार्थकत्वे। यथार्थ इत्यव्ययीभावः। निर्देशात्। अयानयान्तसमासोत्तरन्द्वितीयानिर्देशात्। ननु समाहारद्वन्द्वात्प्रथमापि सम्भाव्यत इत्यत आह। योग्यत्वादिति। बद्धेत्याद्यर्थेऽन्वययोग्यत्वात्। अयानयः स्थलविशेष इति यन्मूले व्याख्यातन्तल्लाभप्रकारमाह। अयःप्रदक्षिणेति। असौ। अयानयशब्दः। तत्स्थानानामिति। तत् अयानयाख्यं स्थानं येषामित्यर्थः। परैः। परद्यूतकारशारैः। नोक्रम्यते। नाध्यास्यते। पदम्। स्थानम्। युग्मादिस्थानं हि तादृशम्। तत्र स्थितानाम्परकीयैर्बाधा नेति द्यूते प्रसिद्धम्। शृणन्त्येभिर्द्यूतकारास्ते शारा इति शारशब्दः काष्ठादिमयेषु देवनसाधनेषु वर्त्तते। प्रधानकर्मणीति। प्रधाने नीहृकृष्वहामित्युक्तेः। परोवरपरम्परा मूलेऽवरस्योत्वन्निपात्यत इति। अवरस्यादेरिति शेषः। उत्त्वञ्चेदम्प्रत्ययसन्नियोगेनेत्यत्र साधकमाह। अत एवेति। प्रत्ययसन्नियोगेनेतिस्वीकारादेव। परम्परेत्यत्र तु परपरतराणाम्परम्परभावः। न चास्यापि निपातनम्प्रत्ययसन्नियोगेनेति पारम्पर्यायाता इति कथं साधुरिति वाच्यम्। अव्युत्पन्नपरम्पराशब्दात्स्वार्थे चातुर्वर्ण्यादिषु पाठेन साधुत्वात्। अवारपात्यन्तानुकामं गामी। गामीत्यत्र गमेरिनिर्वाहुलकात्केवलास्सिद्धेति णित्वम्। भविष्यगम्यादय इति भविष्यत्कालता। आवश्यके वा णिनिः। अवारपारशब्दाद्विधीयमानः केवलादवारशब्दात्कथमत आह। राष्ट्रावारपारादिति। समायां समायां विजायते। विजायत इत्यर्थे पदसमुदायात्प्रत्ययः। पूर्वपद इति। पूर्वस्मिन् पद इत्यर्थः। वीप्सायान्द्विर्वचनं वा। समासवद्भावः। विपूर्वको जनिर्गर्भविमोचने तदाह। गर्भं विमुञ्चतीत्यर्थ इति। तेन। गर्भविमोचनेन। तयोच्चारणादिति। यलोपघटितशब्दोच्चारणादित्यर्थः। अद्यश्वीनाऽवष्टब्धे। अद्यश्वीनेति निपात्यते। अवष्टब्धेऽर्थे। आसन्नमवष्टब्धम्। अविदूरम्। एतादृश एवार्थे स्तम्भधातोः सस्य अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोरितिसूत्रेण षत्वविधानात्। अविभक्तिकमिति। एतेन स्त्रियामिदन्नि-

पातनमिति शङ्का निरस्ता। व्याख्यानादिति। अद्यश्वीनमरणमितिप्रयोगदर्शनमूलकाद्व्याख्यानादित्यर्थः। अद्य श्व इत्यत्र वार्थे समासः। अविभक्तिकत्वस्वीकारेण। अद्यश्वीना इत्यस्यैव निपातने तु अद्यश्वो वा वियोगः अद्यश्वीनङ्गमनमित्यत्र न स्यात्। आगवीनः। गोः प्रत्यर्पण इति। लक्षणया गोशब्दस्य तत्र वृत्तिः। तदुक्तम्भाष्ये। आगवीन इति किन्निपात्यते। गोराङ्पूर्वादात्तस्य प्रतिदानात्कारिणि खो निपात्यते। आत्तस्य गोः। प्रतिदानात् कर्म करोति। आगवीनः कर्मकर इति। अत्र भाष्ये कर्मकर इत्युपादानाद्यस्मै वेतनत्वेन गौर्दत्तस्स एवागवीन इत्युच्यते न तु गौर्बन्धकत्वेन येन गृहीतस्स एव स्वीयस्य द्रव्यस्याधमर्णेन दाने कृतेऽपि गाम्प्रतिददाति सोप्यागवीन इत्युच्यते तदेतदाविष्कर्त्तुमाह। यो गवा भृत इत्यादिरिति। अनुग्वलंगामी। अनुगुशब्दादलंगामीत्यर्थे खः स्यात्। अलंशब्दः पर्याप्तौ। पर्याप्तिः पूर्णता। सा च यद्यद्देशाधिकरणं गोकर्तृकं गमनन्तत्तद्देशाधिकरणकगोगमनान्तरम्पश्चाद्गमनम् तथा यः करोति स एवमुच्यते। अव्ययत्वादिति। अव्ययीभावस्याव्ययत्वादिति भावः। इत्येवेति। कर्त्तृकर्मणोरितिसूत्रेण षष्ठ्याः प्राप्तेः गोष्ठात्खञ् भूतपूर्वे। अत्र भूतपूर्वशब्दो गोष्ठशब्दस्यैव विशेषणम्। गोष्ठशब्दाद्भूतपूर्वोपाधिकात्स्वार्थे खञ् स्यात्। चरटो बाधा नेतीति। तेन गोष्ठचर इत्यपि भवतीति तेषामाशयः। शालीनकौपीने। शालीनकौपीनशब्दौ निपात्येते। अधृष्टे अकार्ये चाभिधेये। अप्रधृष्टोऽप्रगल्भः। अकार्यङ्करणानर्हम्। लाक्षणिकाभ्यामिति। तथा च भाष्यम्। उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः। शालाप्रवेशनमर्हत्यधृष्टः शालीनः। कूपावतरणमर्हत्यकार्यन्तत्कौपीनम्। व्रातेन जीवति। निर्देशादेव तृतीया समर्थविभक्तिः। अत एव निपातनात्। व्रातेनेतिनिपातनादित्यर्थः। किं व्रातन्नाम। नानाजातीयाः अनियतवृत्तयः उत्सेधजीविनः सङ्घाः व्राताः। तेषाङ्कर्म व्रातम्। व्रातकर्मणा जीवन्ति व्रातीन इति भाष्यात्। उत्सेधजीविन इत्यस्य उत्सेधेन शरीरायासेनेत्यर्थः। निपातनाश्रयणञ्च वृद्धाच्छ इत्यस्य बाधनार्थम्। साप्तपदीनं सख्यम्। साप्तपदीनमिति निपात्यतेसख्यञ्चेद्विशेष्यम्। कथं साप्तपदीनः सखेति। अर्श आदिभ्य इत्यचा सिद्धम्। छृतमिति पाठ इति। तथा च तथैवोचितमिति भावः। तस्य पाकमूले। यथासङ्ख्यमिति। पील्वादिकर्णादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यः पा-

कमूले वाच्ये कुणजाहचौ प्रत्ययौ स्तः। पाकः परिणामः। मूलमुपक्रमः। जा हचो जकारस्य नेत्वम्। फलाभावात्। आदिशब्दद्वयोपादानं स्पष्टार्थम्। पद्मा त्तिः। तस्य पाकमूल इति सूत्रान्मूलग्रहणमात्रमनुवर्त्तते। एकयोगनिर्द्दिष्टानां वा चिदेकदेशोऽप्यनुवर्त्तत इतिबचनात्। न चैकयोगनिर्द्दिष्टानां सह वा प्रवृत्तिरितिपरिभाषाप्यस्तीति वाच्यम्। पूर्वामाश्रित्य मूल इति वक्तव्यमितिवार्त्तिकप्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्येन पूर्वपरिभाषाया एव प्रवृत्तिस्वीकारात्। पक्षस्य मूलं पक्षतिः। अत्र पक्षपदेन मासावयवः पक्षिणामवयवश्च गृह्यते। तयोर्मूलम्। प्रतिपत। पक्षिणः पार्श्वावयवविशेषश्च। तेन वित्तः। तृतीयान्ताद्वित्त इत्यर्थे चुञ्चुप् चणप् एतौ प्रत्ययौस्तः। वित्तः प्रतीतः विख्यात इति यावत्। विनञ्भ्याम्। अत्र न सहेति व्यस्तं पदद्वयम्। प्रकृत्यर्थविशेषणमिति। तदुक्तभाष्ये। नायम्प्रत्ययार्थः किन्तर्हि प्रकृतिविशेषणमेतत्। विनञ् इत्येताभ्यामसहवाचिभ्यान्नानाञौ भवतः। कस्मिन्नर्थे। स्वार्थे इति। विशब्दस्यासहार्थे वृत्तिश्च घटेन विनेतिप्रयोगे सति घटसाहित्याभावप्रतीतेरस्त्येव। वेः शालच्। वेः शालच् शंकटच् इत्येतौ प्रत्ययौ स्तः समाधानक्रियावचनाद्विशब्दादेतावपि प्रत्ययौ स्वार्थे। वस्तुतो रूढ्याऽर्थविशेषप्रतिपादकत्वम्प्रत्ययान्तयोरिति बोध्यम्। एतत्प्रत्याख्यानपरेति। उपमानोद्वा सिद्धमित्यादिना कृतम्प्रत्याख्यानन्तत्परेत्यर्थः। यथा गवां स्थानङ् गोष्ठम् तथोष्ट्राणाम्। गोष्ठशब्दस्य सादृश्यात्पश्वन्तरस्थाने वर्त्तमानस्य पश्वन्तरवाचकेन समास इति भावः। चितः पठिता इति। मूल इति शेषः प्रत्याख्यानपक्षे समासत्वादन्तोदात्तत्वम्भविष्यतीति भाव इति। अत्रत्यादिति। गोष्ठादयः स्थानादिषु पशुनामादिभ्य इति वार्त्तिकस्थादिशब्दार्थेत्यर्थः। एवञ्च वार्त्तिककारेण सामान्यशब्देनोक्तानामपि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं विशेषशब्देनोपादानङ्कृतमिति भावः। अधिकम्भाष्यकैयटयोः स्पष्टम्। नते नासिकायाः। नासिकासम्बन्धिनतत्व इति। नासिकासाधने नमनेऽवशब्दस्य वृत्तिरिति भावः। यकारादिः प्रकृते टीटच्। तेन टस्य नेत्वम्। नेर्विडज्विरीसचौ। निविडाः। परस्परमतिशयेन मिलिताः। अत्रासम्बन्ध इति। एवञ्च वृत्तिकारोक्तायां नते नासिकाया इत्यस्यानुवृत्तौ प्रमाणाभाव इति भावः। नासिकासाधनकनतस्य प्रत्ययवाच्यता भ्रममभिरस्यति। तत्र वर्त्तमानादिति। उच्चारणार्थं इ-

ति। न तु विवक्षितः। तथात्वे उच्चारणसामर्थ्यादिन्च्प्रत्यये परे तस्य लोपाभावे गुणे रूपासिद्धिः स्पष्टैव। क्लिन्नस्य चिल्पिल्। वार्त्तिकमिदम्। क्लिन्नस्ये त्यादेशापेक्षणात् षष्ठी। अस्य चक्षुषी इत्यर्थे लप्रत्ययो भवति। क्लिन्नस्य चिल्पिलादेशो भवतीत्याकाङ्क्षायाम्प्रातिपदिकोधिकारात्प्रातिपदिकादिति लब्धम्। तच्च प्रादिपदिकमुपस्थितत्वात् क्लिन्नशब्दात्मकमेव गृह्यते। सञ्ज्ञाधिकारलभ्येति। अत एव कोशे उक्तम्। उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यकेति। अन्यत्र तु गौणः प्रयोग इत्याशयेनाह। समुद्र इति। ठस्येक इतिसूत्रस्याङ्गाधिकारपाठफलन्दर्शयति। ठस्याङ्गेति। प्रमाणे द्वय। प्रकृतिर्विशेषणमिति। तदुक्तम्भाष्ये। प्रमाण इति नायम्प्रत्ययार्थः। क्व तर्हि प्रत्यया भवन्ति। तद्वति। कुत एतत्। अस्येत्यनुवर्त्तनात्। क्व प्रकृतम्। तदस्य सञ्जातन्तारकादिभ्य इतीति। पारिभाषिकार्थकस्यैव ग्रहणमिति नियमनिरासायाह। प्रमाणमात्रेति। अत एव। प्रमाणशब्दस्य परिच्छेदकमात्रपरत्वादेव। प्रस्थमात्रमिति। प्रस्थः परिमाणमस्येत्यर्थः। केचिदित्यनेन सूचितामरुचिं सूचयन्नाह। अन्येत्विति। अत एव। आयामपरिच्छेदकस्यैवप्रमाणशब्देनग्रसणादेव। तेन। तादृशविशेषपदोपादानेन। विशेषस्तुपरिमाणन्तुसर्वतइति। आयामस्तु प्रमाणं स्यादिति। कैयटोपि चिन्त्य एवेति। उक्तभाष्यादायामवाचिभ्य एवेतिनिश्चयादिति भावः। लुगिति। ल इति लुकः प्राचां सञ्ज्ञा। ऊरुद्वयसमिति। ऊरुशब्दस्योर्द्धावस्थितवस्तुपरिच्छेदकत्वेनोन्मानत्वात्। दिष्टयादीनान्तु पारिभाषिकप्रमाणत्वं स्पष्टमेव। यदा आयामिति। उभयथा परिच्छेदकत्वमेतेषां लोकसिद्धमेव। एतत्सामर्थ्यादिति। प्रमाणोत्तद्विगोर्लुग्विधानसामर्थ्यादित्यर्थः। मात्रजिति। न तुद्वयसच्दघ्नचोः। तयोः प्रथमस्य द्वितीयस्येत्यनेनोन्मानवाचकादेव नियमनात्। न च प्रकृतवार्त्तिके नित्यग्रहणं व्यर्थम्। विकल्पस्याप्रकृतत्वादिति वाच्यम्। प्रमाणे ल इत्यस्य पूर्वसूत्रेण यत्र मात्रच् तत्रैव लुग्विधायकतया शमः स्यात्न वेत्यर्थविवक्षायां शममात्रमित्यत्र यथा नोत्तरवार्त्तिकविधेयस्य लुक् तथा द्वौ शमौ स्यातान्न वेत्यर्थविवक्षायां द्विशम इति रूपमिष्यते न तु तत्र मात्रचः श्रवणङ्कदा चिद्भवतीति नित्यं लुगेव द्विगोर्यथा स्यादित्येवमर्थं तत्त्वात्। तेन। प्रमाणेतिवचने त्रयाणामभेदेनोपादानेन। बहुलग्रहणसहित इति।

त्वन्तात्स्वार्थे द्वयसज्मात्रचौ बहुलमिति। तत्रैव। प्रमाण एव। भिन्नोपाधिकत्वात्। प्रकृत्यर्थविशेषणीभूतार्थस्य भिन्नत्वादित्यर्थः। वतुपोऽप्यत्र विधिरिति। तदुक्तम्भाष्ये। एतदेव ज्ञापयति भवति किमिदंभ्यां वतुविंतीति। एतेन। प्रत्ययान्तरत्वभ्रमनिवारकत्वेन। भाष्योक्तमेव पक्षान्तरमाह। यद्वेति। इदमो निवृत्त्यर्थमिति। अन्यथैकयोगनिर्दिष्टत्वात्तस्याप्यनुवृत्तिः स्यात्। पूर्वत्र। यत्तदेतेभ्य इतिसूत्रे। प्रश्न इति। किम्शब्दस्य प्रश्नार्थकत्वादस्य लाभः। प्रश्नो युक्त एवेति। अत एवास्य नित्यं बहुवचनान्तत्वम्। तेन। द्विविधस्यापि समुदायस्य ग्रहणेन। यस्य चित्वप्रयुक्तमन्तोदात्तत्वन्तदवयवस्यैवान्याचोऽनुदात्तत्वं शेषनिघातेनेत्यभिप्रायेण शङ्कते। नन्विति। प्रकृतेरपीति। चितः सप्रकृतेरितिवचनात्। आदिरुदात्त इति। अयजादेश आद्युदात्त इत्यर्थः। ननूदात्तपदमन्त्यस्यैवोदात्तत्वम्बोधयत्वित्यत आह। अन्तोदात्तत्वस्येति। एवञ्चानुदात्तम्पदमितिपरिभाषैकवाक्यतया सर्वोदात्तत्वमयुक्तमिति भावः। बाधितुमुदात्तग्रहणमिति। तथा चोदात्तग्रहणसामर्थ्यादामन्त्रिताद्युदात्तत्वं बाधित्वाऽन्तोदात्तत्वमस्त्विति भावः। चित्स्वरस्यैवेति। स्थानिवत्त्वेनेत्यादिः। इदम्। तपयः स्थानेऽयजादेशविधानम्। प्रतिषेधः। स्थानिवद्भावस्य प्रतिषेधः। तदसम्बन्धेऽपीति। आद्युदात्तश्चेत्यस्यासम्बद्धत्वेऽपीत्यर्थः। अन्तोदात्ततया। घृतादिपाठादन्तोदात्ततया। समुदायानुबन्धः। प्रत्याहारसम्पादकत्वेन समुदायानुबन्धः। स्वानुबन्धः। द्वयम् त्रयमित्यादावन्तोदात्तत्वसम्पादकः। तदस्मिन्नधिकम्। प्रथमासमर्थादस्मिन्नितिसप्तम्यर्थे दशान्तात्प्रातिपदिकाड्डः स्यात्। यत्प्रथमासमर्थमधिकवाचकन्तच्चेत्। समानजातीयत्व इतीति। प्रत्ययार्थापेक्षया समानजातीये प्रकृत्यर्थे अधिके सति प्रत्यय इत्यर्थः। इतिकरणलभ्योऽयमर्थ इति। इतिशब्दो हि लौकिकीं विवक्षामनुसारयति। लोके च समानजातीय एव प्रयोगो दृश्यते। तदुक्तम्। अधिके समानजाताविति वार्त्तिककृता। शदन्तविंशतेश्च। तदस्मिन्नधिकमित्यर्थे शदन्ताद्विंशतिशब्दाच्च प्रातिपदिकाड्डः स्यात्। तेन। संख्याग्रहणानुवर्त्तनेन। संख्याया एव यत्राधिक्यम्प्रतिपाद्यते तत्र प्रत्यय इष्यते यत्र तु सङ्ख्येयस्याधिक्यन्तत्र नेत्यर्थः। तत्फलमाह। गोत्रिंशदिति। अत्र हि सङ्ख्येयस्याधिक्यप्रतिपादनान्न प्रत्यय इति

भावः । अन्तग्रहणादिति । अन्यथा प्रत्ययग्रहणपरिभाषया त्रिंशत्त्वा-विंशच्छब्दयोरेव ग्रहणं स्यान्न तु एकत्रिंशच्छब्दस्य तस्य तत्त्वाभावादन्तग्रहणेन तु सा परिभाषा बाध्यत इति भावः । विंशतावप्यन्ते ति । तदुक्तं वार्त्तिककृता । विंशतेश्च । विंशतेश्चान्तग्रहणं कर्त्तव्यम् इति । सङ्ख्याया गुणस्य निमाने मयट् । समानभाग इति । समानावयव इत्यर्थः । द्विगुणस्त्रिगुणमित्यादिस्थले गुणशब्दस्य भागार्थकत्वस्य लोकप्रसिद्धत्वात् । आधिक्य इति । तदुक्तम्भाष्ये । भूयसः। भूयस इति वक्तव्यम् । किम्प्रयोजनम् । भूयसो वाचिकायाः सङ्ख्याया उत्पत्तिर्यथा स्यात् । अल्पीयसो वाचिकाया उत्पत्तिर्मा भूदिति । भूयस इति । निमेयभागसङ्ख्याया निमानभागसङ्ख्या यदाऽधिका भवति तदा प्रत्ययो यथा स्यात् । एको यवभागो निमानमस्योदश्विद्भागस्येत्यत्र मा भूदिति विवक्षितम् । अधिका भवतीत्यनेनाधिक्यमात्रविवक्षा प्रत्ययोत्पत्तिनियामिका न तु बहुत्वन्नाप्यतिशय इति । निमेयस्यैकत्वे इति । तदुक्तम्भाष्ये । एकोऽन्यतरः। एकश्चेदन्यतरो भवतीति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । द्वौ यवानां त्रय उदश्वित इतीति । अत्र कैयटः। अन्यतरशब्देन नियमेयमेव विवक्षितम्। एक एव यदि निमेयगुणो भवति तदा प्रत्ययः द्वयोर्बहुषु च निमेयगुणेषु न भवति। निमानेऽधिकत्वस्योक्तत्वात्सामर्थ्यमबलम्ब्योक्तमन्यतरशब्देन निमेयमेवेति । द्वौ यवानामितिभाष्यस्य द्वौ भागौ यवानान्निमानमुदश्वितस्त्रयोभागानिमेयमित्यर्थम्मत्वा पुनः शंका कैयटे ननु भूयस्त्वस्यात्राभावान्न भविष्यतीति। एवं शङ्काङ्कृत्वा तेनैव समाहितमेवं तर्ह्युदाहरणदिगियम् । इदन्त्वत्रोदाहरणन्त्रयोऽयवानान्द्वावुदश्वित इतीति । अथ वा द्वौ यवानान्निमेयौ त्रय उदश्वितो भागानिमानमिति विवक्षायामुदाहरणम् । ततो भाष्ये उक्तं समानानाम्। समानाच्चेति वक्तव्यम्। इह माभूत् । एकोयवानामध्यर्द्धमुदश्वित इतीति । निमेय भागस्य येन केनापि निमानभागेन समानत्वे सति यदा निमेयसङ्ख्या निमानसङ्ख्यातोऽधिका भवति तदा प्रत्यय इत्यर्थः। तेनेति । पूर्वोक्तभाष्यसम्मतव्याख्यानेनेत्यर्थः। ननु द्विमयमित्यत्र द्विशब्दस्य यवानामित्यत्र तत्सापेक्षत्वात्कथं वृत्तिरत आह । द्विशब्दस्येति । ननु मूले द्विमयमुदश्विद्भागेति वक्तुमुचितन्तत्कथमुदश्विदितीत्यत आह । उदश्विद्भागस्याप्युदेति । तस्य पूरणे डट् । तस्येतिषष्ठीसमर्थात्सङ्ख्यावाचिनः।

प्रातिपदिकात्पूरण इत्येतस्मिन्नर्थे डडित्यर्थः। पूर्यते अनेनेति करणे ल्युट्। पूर्यत इत्यस्य सङ्ख्याशब्दः पञ्चमादिर्यस्य सङ्ख्यावे प्रवर्त्तत इत्यर्थः। एतेन यत्स-ङ्ख्यावसङ्ख्यावाभ्याम्पूरणार्थकप्रत्ययान्तशब्दोऽन्यसङ्ख्यायाः प्रवृत्त्यप्रवृत्ती भवत-स्तम् पूरण इत्युच्यत इत्युक्तम्भवति। अत्र भाष्ये द्वितीयेऽध्यायेऽष्टम इति प्राप्नो-तीति शङ्काङ्कृत्वा चरमोपजातिपूर्वस्मिं स्थानपगते। चरमोपजातिपूर्वस्मिं स्थानपग-ते प्रत्यय इति वक्तव्यम्। गणनायाङ्क्रियमाणायाम्पूर्वस्मिन्संख्येयेऽनपगते बुद्ध्या परिगृहीतत्वादयम्बुद्धिः पश्चादुपजायते तत्र प्रत्यय इत्यर्थः। एतेन गणना यां यस्य चरमङ्गणना भवति तस्मिन्नभिधेये प्रत्ययः। इत्युक्तम्भवति। अत एव भाष्यवृत्तोक्तम् द्वितीयेऽध्यायेऽष्टम इति प्राप्नोति। भवत्येवेति। न च पञ्चाना-म्पूरण इत्यत्र पञ्चन् शब्दस्य सङ्ख्येयपरत्वेऽपि पञ्चानाम्पूरणः पञ्चम इत्य-त्र चरमगणिते यथा प्रत्ययो भवति तथा पञ्चानामुष्ट्रिकाणाम्पूरणो घट् इत्यत्रा-पि प्राप्नोति। उष्ट्रिका च घटपरिमितेनोदकेन पञ्चतः पूर्यन्ते तादृशो मृन्मय-श्चर्ममयो वा पात्रविशेष इति वाच्यम्। सङ्ख्याया अवयव इति सूत्राद्वितीयसङ्ख्या ग्रहणानुवृत्त्या सङ्ख्यायाः पूरणे वर्त्तमानात्संख्याशब्दात्प्रत्ययविधानेन सामञ्ज स्यात्। तदेतदुक्तम्प्रवृत्तिनिमित्तसङ्ख्यापूरण इति। नान्तादसंख्यादेर्मट्। डडि-त्यनुवर्त्तते। तच्च नान्तादितिपञ्चम्याषष्ठ्यन्तत्वेन विपरिणंस्यते। नान्तादस-ङ्ख्यादेः परस्य डटो मडागमः स्यादित्यर्थः। नचेह डटोऽननुवृत्तावपिमट्प्रत्यय एवास्तामिति वाच्यम्। षट्कतीति सूत्रस्यागमविधायकतया तत्र मण्डूकानु-वृत्त्या डड्ग्रहणमनुवर्त्तनीयमिति क्लेशापत्तेः। ननु षट्कतीतिसूत्रेऽनुवर्त्तमा-नस्य डडित्यस्य सप्तम्यन्तत्वमवश्यं वाच्यमेव प्रकृतसूत्रेऽप्यर्थाधिकारात्तथैवास्तु आगमस्तुसुकर्त्तव्य इत्यत आह। मुक्तु नकृत इति। षट्कतिकतिपयचतुराम्। इह षष्ठीनिर्देशात्थुकआगमत्वमित्र। चतुरच्छयतौविहितौताभ्याम्प्रत्ययाभ्याण्ड-टोवाधाभावायाह। छयताविती। द्वेस्तीयः। द्विशब्दात्सङ्ख्यावाचिनः पूरणेऽ-र्थे तीयप्रत्ययः स्यात्। अस्य प्रत्ययत्वे साधकमाह। प्रत्ययाधिकार इति। ना-स्येति। सहायवाचकस्येत्यर्थः। ननु यद्यपूरणस्तीयशब्दोनास्ति तदा पूरणाद्भा-ग इतिसूत्रे पूरणग्रहणं व्यर्थमत आह। तत्रत्येति। त्रेः सम्प्रसारणञ्च। त्रिश-ब्दात् षष्ठ्यन्तात्पूरणइत्यर्थे तीयप्रत्ययः स्यात् तत्सन्नियोगेन त्रिशब्दस्य सम्प्रस-

रणम् । तृतीय इत्यत्र ऋकारस्य हल इतिदीर्घो न । अनण्त्वात् । अत्र प्रक्रियालाघवाय त्रेस्तृ चेति तु नोक्तम्प्रत्ययान्तरत्वभ्रमापत्तेः । विंशत्यादिभ्यः । अत्र विंशत्यादयः के इत्याकाङ्क्षायामाह । अत्र विंशत्यादय इति । प्रत्यासत्त्येति भावः । उत्तरसूत्र इति । षष्ठ्यादेरितिसूत्रे इत्यर्थः । ननु ग्रहणवतेति निषेधस्य प्रत्ययविधावेव प्रवृत्तेस्तमट्विधायकस्य । तथात्वान्न निषेधप्राप्तिरिति । डटः प्रत्ययत्वात्तेन यस्माद्विहितस्तदादेरित्यस्योपस्थितिः कल्प्यते तच्च विशेष्यम् । विंशत्यादिकञ्च विशेषणमिति तदन्तविधिः सिद्ध एवेति न तदन्तविधौ ज्ञापकोपयोग इत्यत आह । ज्ञापकेनेति । एवञ्च तस्य निषेधस्य प्रत्ययविधिविषयत्वमित्यर्थानुवादकमिवज्ञापकमिति भावः । अत्र विंशत्यादिभ्य इत्युपादानात्सूत्रोपात्ता एव विंशत्यादयो ग्राह्या न तु सहस्रादयः पङ्क्तिविंशतीति सूत्रानुक्ताः । न च पङ्क्तिविंशतीतिसूत्रं वार्त्तिककृता अनारम्भो वा प्रातिपदिकविज्ञानाद्यथा सहस्रादिष्वित्यनेन प्रत्याख्यातमिति कथन्त एव विंशत्यादय इति वाच्यम् । वार्त्तिककारेण तस्य प्रत्याख्याने कृतेऽपि नासूया कर्त्तव्या यत्रानुगमः क्रियत इत्यनेन भाष्यकृता तस्यावश्यकत्वस्योक्तत्वात् । गणपाठ एव विंशत्यादयः पाठ्यास्त एव च ग्रहीष्यन्त इति तु वार्त्तिककाराशयः । नित्यं शतादिमासार्द्धमास । नन्वत्र शतादिग्रहणं व्यर्थम् षष्ठ्यादेरित्युत्तरसूत्रेणैव सिद्धत्वादिति चेन्न । तत्रासंख्यादेरित्युक्त्वेन यत्र संख्यादित्वन्तदर्थमस्यावश्यकत्वादत एव मूले एकशततम इत्युदाहृतम् । षष्ठ्यादेश्चासङ्ख्यादेः । अत्र षष्ट्यादयः प्राक् शताद्द्रष्टव्याः । शतशब्दस्य पूर्वसूत्रे उपादानात् । अत एव तत्रासंख्यादेरिति निषेधाप्रवृत्तिः । नित्यग्रहणञ्च प्रकृतसूत्रेऽपि स्पष्टार्थं संबध्यते । संख्यादिभ्यः षष्ठ्यादिभ्यस्तु प्रकृतसूत्राप्राप्तं विकल्प एवेत्याशयेन मूले उक्तम् सङ्ख्यादेस्त्विति । मतौ छः सूक्तसाम्नोः । अत्र मताविति मत्वर्थपरन्तेन प्रथमा समर्थविभक्तिः प्रकृतेऽपि । एवमस्तुरुपाधिकत्वञ्च । सूक्ते साम्नि चाभिधेये प्रातिपदिकान्मत्वर्थे छः स्यात् । अस्य वामशब्दाद्यद्यपि प्रत्ययो विधीयते तथापि न सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति लुक् अस्य वामेतिसमुदायस्यानुकरणशब्दत्वात्सुबभावादित्याह । अस्य वामीयमित्यादाविति । ङसादेरिति । ङसादेशत्वेन प्रतीयमानशब्दादेरित्यर्थः । न तु ङतः कथमप्यत्र सम्भवः । परिनिष्ठितानुकरणत्वात् ।

अध्यायानुवाकयोर्लुक्।प्रातिपदिकान्मत्वर्थे छः स्यादध्यायानुवाकयोरभिधेययोः। लुक् च। कस्य लुगित्याकांक्षायामनेन सूत्रेण विहितस्य छस्येत्यर्थाल्लभ्यते। एवञ्च विधानसामर्थ्याद्विकल्प इत्याह। मूलेऽविधानेत्यादि। तच्च छविधानञ्च साक्षादित्याशयेनाह। ज्ञापकसिद्धेति। शब्दपरा इति। मत्वर्थपरा इति शेषः। आकर्षादिभ्यः कन्। नन्वाकर्षादीनां गोषदादिषु पाठङ्कृत्वा प्रकृतसूत्रन्न कार्यमिति चेन्न। इदुदन्तादपि कन् यथा स्यात् वुनि तु यस्येति चेति सूत्रेणेदुतोर्लोपे अशनिकः शकुनिकः तरुक इति न सिध्येदित्याशयात्। धनहिरण्यात्। अत्र कामशब्दोभाववचनस्त इत्याशयेनाह। काम इच्छेतीति। तत्र कुशल इतिसूत्रात्तत्रेति वर्त्तते कन्निति च। धनहिरण्यशब्दात्सप्तम्यन्तात्कामेऽर्थे कन् स्यात्। अनभिधानादिति। तदुक्तम्भाष्ये। धनहिरण्यात्कामाभिधान इति वक्तव्यम्। षष्ठ्यर्थे ह्यनिष्टप्रसङ्गः। षष्ठ्यर्थे सत्यनिष्टम्प्रसज्येत। धने कामोऽस्येति। तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। कस्मान्न भवति। धने कामोऽस्येति। अनभिधानादिति। स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते। स्वाङ्गवाचिनः सप्तम्यन्तात्प्रसितेऽर्थे कन्। प्रसितस्तत्परः। अत्र केशानामक्रियात्वात्तेषु तत्परत्वमनुपपन्नमत आह। मूले तद्रचनायामिति। एवञ्च वृत्तिविषये केशशब्दस्तद्रचना रूपेऽर्थे लाक्षणिक इत्याशयस्तदाह। अत्रैवार्थ इति। उदराट्ठगाद्यूने। एतदर्थमाह। तत्रेत्यादि। अविजिगीषुरिति। दिवोऽविजिगीषायामितिसूत्रेण निष्ठा नत्वस्य तत्रैवार्थे विधानादाद्यूनशब्द एतदर्थकः। यो हि अग्नौ सामर्थ्याधिक्येनौदर्याग्निना पीडितः सन्नुदरभरण एवं तत्परस्स एवौदरिक इत्युच्यते तादृशश्चामल्ल इत्याशयेनाह। मल्ल इति। अमल्लो हि बहुवारम् भक्षयति सर्वदोदरभरणैकव्यापारवान् भवति तथापि बुभुक्षित एवास्ते। अत एव शारीरसामर्थ्यरहितो भवति। औदरिकशब्दबोध्यः सः। यस्तुसकृद्भक्षणेनापि सन्तुष्टो भवति सएवशारीरसामर्थ्यवान्भवतितादृशश्चमल्लउदरक इतिव्यपदिश्यते। तन्वशब्दादचिरापहृतेऽर्थेपञ्चम्यन्तात्कन्स्यात्। अचिरमपहृतस्तन्वात्तन्य एवाहृतस्तादृशश्चप्रत्यग्र एवेत्युक्तम्मूले। प्रत्यग्रइति। प्रत्यग्रोनूतनो नव इति कोशः। ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम्। ब्राह्मणकेतिदेशविशेषस्य संज्ञा। तादृशश्च क इत्याकाङ्क्षायामाह। मूले आयुधजीविन इत्यादि। शीतोष्णाभ्यां कारिण्यर्थे कन् स्यात्। शीतमिति क्रि-

याविशेषणम्। शीतमन्दम् तादृशश्चालस एवेति लोकेऽलसो व्यपदिश्यते शीतक इति। इयमपि संज्ञैवेत्याशयेनाह। संज्ञायामिति। अधिकम्। अधिकमितिनिपात्यते। अध्यारूढशब्दात्कन् आरूढशब्दस्य लोपोऽत्र निपात्यते यद्यपि तथाप्यत्र शुद्धरूढत्वमेव कल्प्यते अवयवशक्तिज्ञानस्य समुदायजन्यशक्तिज्ञाने सहकारित्वाभावादित्याशयेनाह। व्युत्पादनेति। अत्रेदं बोध्यम्। यद्यप्यध्यारूढशब्दः कर्मक्तान्तः कर्तृक्तान्तो वा गत्यर्थकाद्धातोर्गत्यर्थाकर्मकेत्यनेनोभयत्र तस्य विधानात्। आद्ये कर्मणोऽभिधानात्ततः प्रथमा कर्तुस्तृतीया। अध्यारूढा खारी द्रोणेन। द्वितीये कर्त्तुरभिधानात्ततः प्रथमैव। अध्यारूढो द्रोणो खारीमिति। अधिकशब्दप्रतिपाद्यार्थस्य त्वक्रियात्वात्तद्योगे न द्वितीयातृतीये भवतः किन्तु यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनमिति निर्देशाज्ज्ञापकात्तद्योगे पञ्चमी तदस्मिन्नधिकमिति निर्देशात्सप्तमी वा। अधिका खारी द्रोणात्। अधिको द्रोणः खार्यामिति वा। अधिका खारी द्रोणेनेत्यत्र तु हेतौ तृतीया बोध्या। अनुकाभिकाभीकः कमिता। सूत्रे समाहारद्वन्द्वेऽपि सौत्रं पुंस्त्वम्। अनुक अभिक अभीक एते शब्दा निपात्यन्ते। कमितासमुदायेनाऽभिधेयश्चेत्। क्रियाविशिष्टसाधने वर्त्तमानाभ्यामन्वभिभ्यां स्वार्थे कन्नभेर्दीर्घः पाक्षिको निपात्यते। पार्श्वेनान्विच्छति। अत्र पार्श्वशब्दः पार्श्वसदृशे वर्त्तते पार्श्वमिव पार्श्वमिति। उत्तरपदलोपात्। सदृशश्चानृजुरुपायः। यः पुरुषो ऋजुनोपायेनान्वेष्टव्या नर्थाननृजुनोपायेनान्विच्छति स उच्यते पार्श्वक इति। पार्श्वन्तिर्यगवस्थानादनृजु यथा तथा उपायोऽपि। अयः शूलदण्डाजिनाभ्याम्। इहायः शूलदण्डाजिनशब्दौ लाक्षणिकौ। अयः शूलमिवायःशूलन्तीक्ष्ण उपायः। दण्डाजिनशब्दस्तु दम्भदम्भसाधनत्वाद्वर्त्तते। तदुक्तम्भाष्ये। किं योऽयः शूलेनान्विच्छति स आयः शूलिकः। किञ्चातः। शिवभागवते प्राप्नोति। एवन्तर्ह्युत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः। अयः शूलमिवायःशूलम्। यो मृदुनोपायेनान्वेष्टव्यानर्थान् रभसेनान्विच्छति स उच्यते आयःशूलिकः। शिवभागवत इति। शिवोभगवान्भक्तिरस्येत्यर्थे गमकत्वात्साधुत्वमिति प्रागुक्तम्। इह शीतोष्णपार्श्वायः शूलदण्डाजिनशब्देभ्यो मुख्यार्थेभ्यो न प्रत्ययः। किन्तूक्तार्थेभ्य एव। तावतिथङ्ग्रहणमिति लुग्वा। अत्र तावतिथशब्दस्य पूरणप्रत्ययान्तत्वादयंशब्दः पूरणप्रत्ययान्तसामान्योपलक्षणम्।

ननु लुग्वेत्यनेनैतत्सूत्रविधीयमानस्य प्रत्ययस्यैव वाक्यभेदेन लुक् कुतो नेत्यत आह। षष्ठेत्यादि। न च पूरणप्रत्ययान्तात्प्रातिपदिकाद्गृह्णातीत्यर्थे कन्प्रत्ययो विधीयते एवञ्च ग्रहणरूपस्यार्थस्य वृत्तावन्तर्भावाद्विकं ग्रहणन्देवदत्तस्येत्यत्र ग्रहणमित्युपादानमधिकमित्यत आह। गृहीतर्यपीति। गुरुक्ततयेति। गुरुक्ता या द्वितीया शब्दावृत्तिस्तया करणभूतया देवदत्तकृतङ्ग्रहणमित्यर्थः। ग्रन्थविषये ग्रहणे। ग्रन्थकर्मके ग्रहणे। एवञ्च ग्रन्थकर्मकङ्ग्रहणम्प्रत्ययार्थ इति भावः। ग्रहणमिति भावेल्युडिति। एवञ्चतृतीयान्ताद्ग्रहणमित्यर्थेप्रत्ययः। अत एव देवदत्तस्येतिषष्ठ्यन्तार्थस्यकर्तृत्वस्यतत्रान्वयः। तावतिथेनगृह्णातीत्यनेन तु प्रत्ययोग्रहणकर्त्तरिविधीयते। पूरणप्रत्ययस्यचनित्योलुगितिपूर्वस्माद्विशेषः। शृङ्खलमस्य बन्धनम्। शृंखलशब्दात्प्रथमासमर्थाद्बन्धनोपाधिकादस्येति षष्ठ्यर्थे कन्प्रत्ययो भवति। कालप्रयोजनाद्रोगे। पूरणप्रत्ययान्त एवेति। सन्निधानात्। यद्यप्यत्र सूत्रे समर्थविभक्तिबोधकम्प्रत्ययार्थबोधकञ्च पदन्ननिर्दिष्टन्तथापि संज्ञायामित्यस्योत्तरसूत्रादपकर्षेणरोग इत्युपादानेन च रोगस्य सज्ञायां सामर्थ्याद्विभक्तेः प्रत्ययार्थस्य च निर्देशः कार्यः। संज्ञाग्रहणादेव कालबोधकः पूरणार्थकप्रत्ययान्तक एवेत्यपि लभ्यतइत्यपिबोध्यम्। ततः पूरणप्रत्ययान्तेभ्यः। तदस्मिन्नन्नम्प्राये संज्ञायाम्। अत्र प्राय इतिसप्तमी वैषयिकी। प्रायो बाहुल्यम्। यदन्नन्तत्प्रायविषयम्बाहुल्येन प्रक्रान्तं चेत्। संज्ञायामिति प्रत्ययान्तोपाधिः। अभ्यवहार्यमिति। न तु भिस्सा स्त्री भक्तमन्धोऽन्नमिति भक्ते रूढन्। गुडापूपिकेत्युदाहरणस्याकाररूढत्वात्। श्रोत्रियंश्छन्दोधीते। छन्दः शब्दादधीतइत्यर्थे घन्प्रत्ययो भवति छन्दः शब्दस्य च श्रोत्रादेशो भवति। कैयटमतानुसारेणाह। सूत्रेऽधीत इत्यस्येति। श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ। श्राद्धशब्दाद्द्वितीयान्तादनेन भुक्तमित्यर्थे इनिठनौ प्रत्ययौ स्तः। श्राद्धशब्दो यद्यपि क्रियाविशेषवचनस्तथापि प्रकृतेऽनेन भुक्तमित्युपादनसामर्थ्यात्तत्साधनद्रव्यपर इत्याशयेनाह। श्राद्धशब्दादिति। पूर्वादिनिः। अन्तरङ्गत्वाच्छीघ्रोपस्थितिकत्वात्। छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौपर्यवस्थातरि। पर्यवस्थाता प्रतिपक्षः स एवसपत्न इत्युच्यते तस्मिन्वाच्ये परिपन्थिपरिपरिणौ निपात्येते। छन्दसि विषये। उक्तौ शब्दौ छन्दस्येव साधू। अनुपद्यन्वेष्टा। पदस्य पश्चादित्यर्थेऽव्ययीभावः। अनु-

पदीगवामिति। षष्ठ्यर्थोऽवयवावयविभावस्तस्य नित्यसापेक्षत्वात्पदशब्दार्थेऽन्वयः। अन्वेषणञ्च प्रत्यासत्त्यागवामेव विवक्षितम्। तेन पदार्थान्तरान्वेषणकर्त्तरि वाक्यमेव। साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम्। साक्षादित्यव्ययम् तस्मादिनिः प्रत्ययो भवति। द्रष्टरि समुदायेनाभिधेये। संज्ञायामित्यस्योपादानेनायमर्थो लभ्यते। संज्ञायतेऽनया सा संज्ञा निपातनादङ्करणे। विषयत्वं सप्तम्यर्थः। अस्मिन्सूत्रे साक्षाद्द्रष्टरि समुदायोपादानेऽपि साक्षाच्छब्दादस्य प्रत्ययविधायकत्वं यथा भवति तन्नामोपायमाह। साक्षाद्द्रष्टेत्यर्थ इति। क्षेत्रियच्परक्षेत्रे चिकित्स्यः। क्षेत्रियजिति निपात्यते। परक्षेत्रे चिकित्स्यश्चेदभिधातुमिष्यते। एतेन परक्षेत्रे चिकित्स्येत्येतद्वाक्यार्थ एव क्षेत्रियशब्दार्थ इत्युक्तम्भवति। निपातनञ्चात्र क्षेत्रशब्दाद्घचः परशब्दलोपस्य च। क्षेत्रशब्दोऽत्र शरीरवाची। परशरीरे जन्मान्तरीयशरीरे चिकित्स्यः प्रतीकार्यः नत्वस्मिन् देहे तेनासाध्य इतिफलितम्। यद्वा परक्षेत्रे जातानि यानि तृणानि धान्यरक्षणार्थन्ततश्चिकित्स्यानि परिहर्त्तव्यानि तानि क्षेत्रियानि। यद्वा परस्य यत्क्षेत्रं दाररूपन्तेषु प्रवृत्तः सन्यश्चिकित्स्यो निग्रहीतव्यः सोऽत्राभिधीयते। एतत्सर्वमाकरादवसेयम्। इन्द्रियमिन्द्रलिङ्ग। इन्द्रआत्मेति यदुक्तन्तत्र प्रमाणमाह। स एतमेव पुरुषमिति। इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गमनुमापकमित्येतदुपपादयति। कर्त्रधिष्ठितानामिति। इन्द्रेण दृष्टम् ज्ञातम्ममचक्षुर्मम श्रोत्रमित्यादिक्रमेण। इन्द्रेणात्मनैवसृष्टम् जन्मान्तरे याद्दृश्सदसत्कर्मकृतन्तज्जन्यादृष्टवशादिह जन्मनि तदनुरूपाणीन्द्रियाणि भवन्ति। इन्द्रेण जुष्टम्प्रीणितम्।यथा तेषु विकारो नभवति तथा यत्नेन कृतम्।इन्द्रेण दत्तम् तत्तद्विषयग्रहणार्थन्तेषु विषयेषु योजितम्। अत्रेन्द्रियं लिङ्गदृष्टसृष्टजुष्टदत्तेष्विति वक्तव्ये ऽनेकेन्द्रशब्दोपादानमिन्द्रस्यात्मनः स्वस्यैव स्वेन्द्रियलिङ्गत्वादिविवक्षायां यथा स्यात्परसम्बन्धिनो यथा कथञ्चित्ताद्दृशत्वे माभूदित्येवमर्थम्॥

॥ इति भावाद्यर्थकाः ॥

तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् । प्रथमान्तादस्त्युपाधिकादस्येति षष्ठ्यर्थेऽस्मिन्निति सप्तम्यर्थे च मतुप्प्रत्ययः स्यात् । अत्रास्तीत्यत्र प्रतीयमानः प्रथमार्थो न विवक्षितः । अत एवाहमस्म्यस्य देवदत्तस्येत्यर्थे मद्वान्देवदत्त इत्यत्र गावः सन्त्यस्मिन्देशे स गोमान्देश इत्यत्र च मतुप्सिद्धिः । एवञ्च प्रथमातिक्रमे कारणाभावाच्छन्दसंस्कारार्थन्तयोरुपादानमिति भावः । अस्येत्युपादानस्य फलमाह । गोमानिति । तत्सम्भव इति । तत्र यथा व्रह्मदत्ते पञ्चालाधिकरणत्वसम्भवस्तथा गोमानित्यत्रापि भविष्यतीतिभावः। मानाभावादिति । तत्रापि स्वामित्वसम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकतयाऽधिकरणतावच्छेदकत्वे प्रमाणाभावात्तत्सम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणता न प्रतीयते किन्तु तत्सम्बन्धाश्रयत्वमात्रम् । इदं सूत्रन्तु यत्र तत्तद्विशेषसम्बन्धावच्छिन्नावच्छिन्नाधिकरणता प्रतीतिस्तत्रैव प्रवर्त्तते। अस्मिन्नित्यस्य प्रयोजनमाह गोमान्देश इति । सम्बन्धाभावेन । षष्ठ्यर्थसम्बन्धाभावेन । संबन्धाभावमुपपादयति । सर्वत्रेति । यथा देवदत्तस्य गाव इत्यत्र क्रयविक्रयादिलक्षणः प्रतिग्रहपोषणादिलक्षणो वा यः क्रियाकारकभावस्तत्पूर्वकः स्वस्वामिभावः। राज्ञः पुरुष इत्यादौ राजा तेभ्यो वेतनन्ददाति चैत्रस्य भार्यापुत्रावित्यादौ प्रतिग्रहजननादिलक्षणसम्बन्धपूर्वकः सः । नचैवमत्रेति । गोमान्देश इत्यत्र तादृशः सम्बन्धो नास्तीत्यर्थः । संयोगसम्बन्धस्याधाराधेयभावनियामकत्वेऽपि संयोगसंबन्धस्य क्रियाकारकभावमूलकत्वाभावेन षष्ठीवाच्यत्वन्नेत्येतदुपपादयति । संयोग एवेति । तन्मूलकः सः । क्रियाकारकभावमूलकः संयोगो नेत्यर्थः । प्रकारान्तरेण संयोगस्य षष्ठीनिमित्तत्वं खण्डयति । किञ्चेति । षष्ठ्यापत्तेरिति । न हि तत्र घटस्य घट इति भवतीति भावः । अत एव । संयोगस्य षष्ठीनिमित्तत्वाभावादेव । यथा भूमादीनान्नमत्वर्थत्वङ्किन्तु प्रमाणान्तरेण प्रकरणादिना च प्रतीतिस्तथा संयोगस्यापि मत्वर्थत्वाभावात्तेषु ग्रहणमिति भावः । ते तस्येति । ते वृक्षाः पर्वतस्य न किञ्चित्सम्बन्धिनः । षष्ठ्यर्थमत्वर्थीयो नेति । यथा गोमच्छब्दाद्देवदत्तपराद्गोमानस्येत्यर्थेनेत्यर्थः । सप्तम्यर्थेनेति । देशपराद्गोमच्छब्दात्सप्तम्यर्थेन । ननु दण्डिमतीशालेतिदृश्यत एवेत्यत आह । भिन्नवृत्तावपीति । अत्र षष्ठ्यर्थे वृत्तिं कृत्वा सप्तम्यर्थे वृत्तिः कार्या। तदुक्तम्भाष्ये मत्वन्तान्मतुपा न भवितव्यम् किं कारणम् । यस्य गोमन्तः सन्ति

गावोऽपि तस्य सन्तीति। एवमेव सप्तम्यर्थं द्रष्टव्यम्। एवं रीत्या तत्र तत्राप्राप्तिमुपपाद्यभाष्यकृतैवोक्तम्। शैषिकान्मतुवर्थीयाच्छैषिको मतुवर्थिकः। सरूपप्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यते इति। अत्र सन्नन्तादितिवाक्ये सरूप इति सम्बध्यते। तत्र शब्दतः सारूप्यमव्यभिचरितमिति प्रकृतेऽर्थत एव विवचितमत इच्छार्थकसनन्तादिच्छायां सन्न। स्वार्थसन्नन्तादिच्छायाम्भवत्येव। जुगुप्सिषते। मिमांसिषत इति यथा। सप्तम्यर्थे च नेनिठनाविति। तदुक्तमत इनितिसूत्रे भाष्ये सप्तम्याञ्च नतौ स्मृताविति। दण्डा अस्यां शालायां सन्तीति। ननु गोमान्देवदत्त इत्यस्माद्गोसम्बन्धः प्रतीयेत न तु वर्त्तमानकालोऽस्त्यर्थस्य। गोशब्दो गोत्वविशिष्टस्य मतुप् च षष्ठ्यर्थस्य प्रतिपादक इतिविशिष्टसमुदायात्तस्यैवप्रतीतिः स्यादत आह। अत्र शब्दशक्तीति। ननु भूतत्ववर्त्तमानत्वयोर्विरोधात्कथंङ्गोमानासीदित्यादि प्रयोगोऽत आह। गोमानासीदित्यादेरिति। अस्तिग्रहणमिति। भाष्ये अथास्तिग्रहणं किमर्थम्। सत्तायाम्प्रत्ययो यथास्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। न सत्ताम्पदार्थो व्यभिचरति। इत्याद्युक्त्वाऽस्तिग्रहणम्प्रत्ययविध्यर्थम्। नोपाध्यर्थम्। अस्तिमानिति मतुप् यथा स्यात्। अप्रातिपदिकत्वात्। नैष दोषः। अव्ययमेषोऽस्तिशब्दः। नैषोऽस्तेर्लट्। कथमव्ययत्वम्। विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाता भवन्तीति निपातसंज्ञानिपातोऽव्ययमित्यव्यय संज्ञा। एवमपि न सिद्ध्यति किं कारणमस्ति सामानाधिकरण्ये मतुप् विधीयते न चास्ते रस्तिनासामानाधिकरण्यमिति। अत्र कैयटः। गवादीनां संबन्धव्यभिचाराभ्यामस्तीतिसामानाधिकरण्यं सम्भवत्यस्ते स्त्वव्यभिचारादस्तिसामानाधिकरण्याभाव इति। सचास्तिशब्दः सत्ताकर्तृधनप्रतिपादकः। सौत्रे ति शब्दस्य प्रयोजनमाह। इतिशब्देति। भूमनिन्दे ति वार्तिके संसर्गेतिपाठाभिप्रायेण व्याचष्टे। संसर्गः संयोग इति। स च। संयोगस्य। सम्बन्धान्तरे। स्वस्वामिभावादिसम्बन्धे। तन्नियामकः संसर्गित्वबुद्धिनियामकः। संयुक्तदण्डस्यैवेति। संयुक्तोदण्डो यस्य तस्यैत्य वार्तिकं व्याचष्टे। अस्तिविवचायामिति। भूम्नि यथा। यवमान्। गोमानिति। भूमाबहुत्वम्। एतच्चापेच्चिकम्। यस्य यावद्यवसत्त्वं योग्यन्तस्य ततो बहुत्वेऽयम्प्रयोगः। अत्र भूमादिग्रहणम्प्रायेण भूमादयोऽपि प्रतीयन्ते इत्येवम्परम्। सा प्रतीतिश्चव्यञ्जनाजन्यशाब्दबोधरूपो मान-

मीत्यन्यदेतत् । निन्दायाम् । ककुदावर्त्तिनी कन्या । प्रशंसायाम् । रूपवानयं ब्राह्मणः । नित्ययोगे । क्षीरिणः । कण्टकिनो वृक्षा इति । अत्र क्षीरेण सहनित्यो योगः कालिकप्रत्यासत्त्या क्षीरसत्तासमनियतसत्ताकत्वरूपः प्रतीयते । अतिशायने उदरिणी कन्या । संसर्गे । दण्डी । छत्री इति । एतद्वार्त्तिकं व्याख्याय भाष्य उक्तम् । भूमादिग्रहणं कर्त्तव्यन्न कर्त्तव्यम् । इति कारणः क्रियते ततश्चेह्निवक्षा । भूमादिषु लक्ष्यैव विवक्षा इति । तेन । रसादिविशेषणत्वेन । अत्र गुणग्रहणेन शास्त्रान्तरे ये गुणत्वेन प्रसिद्धास्ते गृह्यन्ते तत्फलमाह । जलादिवाचीति । एभ्यः । रसादिभ्यः । भाष्ये स्पष्टमिति । दृश्यन्ते ह्यन्ये रसादिभ्यो मत्वर्थीयाः । रसिको नटः । उर्वशी वै रूपिण्यप्सरसाम् । स्पर्शिको वायुरिति । एतेनेदं सूत्रमप्रत्याख्यातम् । गुणगुणिबोधकेभ्य इति । एतादृशो यः शब्दस्तस्माद्गुणपरतायां सत्यान्तस्माद्यदा गुणिनि सम्बन्धिनि विवक्षिते मतुप् तदा तस्य लुकि शुक्लः पट इति भवतीति वार्त्तिकारम्भस्य प्रयोजनमाह । गुणगुणिनोरभेदेति । गुणगुणिनोः सम्बन्धस्तादात्म्यमस्ति तादात्म्यञ्च भेदाभेदाविति तयोर्मध्ये यदाभेदस्य प्राधान्यमाश्रित्य तद्व्यवहारस्तदा शुक्लादिशब्देभ्यो मतुपि कृते तस्याश्रवणाय वार्त्तिकारम्भः कार्य इति भावः । नन्वेवं रूपवानिति न स्यात्तत्रापि लुकः प्राप्तेरिति वाच्यम् । शब्दशक्तिस्वभावाच्छुक्लादिशब्दवाच्ये द्विविधो व्यवहार इति त एव गुणवचनेभ्य इत्यत्र गृह्यन्ते न तु भेदव्यवहारमात्रविषया रूपादय इत्याशयात् । अत एव । लुप्तमतुबन्तस्य प्रयोगस्वीकारादेव ।।गुणिनीति । लुप्तमतुबन्तवाच्यत्वेन विवक्षिते इति शेषः । विशेष्यलिङ्गतेति । विशेष्यवाचक पटादिशब्दानां यल्लिङ्गन्तल्लिङ्गशुक्लादिशब्दप्रयोगः सिद्धः । शुक्लः पटः शुक्ला शाटी । शुक्लं वस्त्रमिति । न च शुक्लं रूपमितिप्रयोगो दृश्यते गुणिपरत्वन्तु नास्तीति गुणिनीत्यसङ्गतमिति वाच्यम् । गुणिपदस्य गुणनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वेन विवक्षितो योऽर्थस्तत्परत्वात् । गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वतीत्यत्रापि गुणिशब्द एतत्पर एव । तत्रापि । गुणिन्यपि । सर्वलिङ्गस्य रूढिस्वीकारे गुणिवाचकस्य स्त्रीत्वेऽपि पुल्लिङ्गशब्दस्य रूढ्याप्रयोगः स्यात् । नियतलिङ्गस्य रूढत्वे तु शुक्लः शाटीतिप्रयोगः स्यात् । गुणवचनेभ्य इत्यत्र शुक्लादिशब्दानामेव ग्रहणमित्यत्र गुणेभ्य इतिवक्तव्ये गुणवचनेभ्य इत्यत्र वच-

नशब्दमुच्चारयतो वार्त्तिककारस्य तात्पर्यमस्तीत्यवसीयते। आकडारेति सू-त्रस्थभाष्यस्याप्येवं सत्यविरोधो भवति। शुक्लादीनामिव गुणवचनसंज्ञायास्त-त्र विधानात्।"अयञ्चेति। यत्र पटादिशब्दसमभिव्याहारस्तत्र लुगाश्रीयते। यत्र तु न तथा तत्र शुक्लवानिति भवत्येवेति। ध्वनितञ्चेदमिति। तत्र हि गु-णेन षष्ठी न समस्यत इत्यस्यादौ ब्राह्मणस्य शुक्लाः ब्राह्मणस्य कृष्णा इत्युदा-हरणम्प्रदर्श्य नैतदस्ति प्रयोजनम्। असामर्थ्यादेवात्र न भविष्यति कथमसाम-र्थ्यम् सापेक्षमसमर्थम्भवतीति द्रव्यमत्रापेक्ष्यते दन्ता इत्युक्तम्। एतेन तत्र लु-कः सिद्धये द्रव्यस्यापेक्षाऽवश्यं वाच्या। यदि च द्रव्यवाचकसमभिव्याहाराभा-वेऽपि लुक् स्यात्तदा द्रव्यमत्रापेक्ष्यते इत्यभिधाना सङ्गतिः स्यात्तेनेदम्ध्वनित-मित्यर्थः। तत्र केवलस्य शुक्ला इत्यस्य प्रयोगस्तु प्रविश पिण्डीमितिवद्बोध्यः। प्रत्याख्यातमिति। अव्यतिरेकात्सिद्धमित्यातिना। अत्र कैयटः। गुणगुणिनोः सोऽयमित्यभिसम्बन्धादभेदाध्यवसायादुत्पत्तिरेव मतुपो नास्तीत्यर्थः। अभेदा-ध्यवसाये हेतुर्भाष्यकृतैवोक्तः। न गुणो गुणिनं व्यभिचरतीति।ननु यो यदव्यभि चारि स तदभिन्न इति न नियमः। वह्निनिरूपिताव्यभिचारस्य धूमे सत्त्वे-प्यभेदाभावादिति चेन्न। गुणगुणिनोर्जातितद्वतोरिवायुतसिद्धत्वभावत्सोऽयमित्य-भेदात्सम्बन्ध इत्यनेन कैयटेन समाधानात्। अभेदात्सम्बध इत्यस्य विशेषण-विशेष्यभावरूपः सम्बन्ध इत्यर्थः। एवञ्च मतुप्प्रवृत्तियोग्यो यो भेदसम्बन्धः सोऽत्र नास्तीति विवक्षितम् अभेदसमानाधिकरणो यो भेदः स न मतुपो निया-मक इति भावः।"अस्य"चिन्त्यतमाह। भेदेऽपीति। अन्य इत्यनेनारुचिः सूचिता तद्बीजन्त्वव्यतिरेकादिति पूर्वभाष्यविरोधः। तेन हि मतुप्प्रवृत्तियोग्यभेदाभाव एव लभ्यते न त्वनभिधानमन्यथाऽव्यतिरेकस्य हेतुत्वं नाभिधानं व्यर्थंस्यादिति। वचनमारब्धमिति। यदि सूत्रे पाठः स्यात्तदा निपातनेनैव कक्षीवच्छब्दसिद्धौ सम्प्रसारणविधानं व्यर्थं स्यादिति भावः। व्रीह्यादित्वे त्विति। अत्र तु शब्द एवार्थे। प्राण्यङ्गादेवेति मूले। किमत्र प्रमाणमिति चेत्। प्राण्यङ्गादिति वक्त-व्यमिति वार्त्तिकमेव। ननु प्राण्यङ्गादित्यस्य प्रत्युदाहरणं यन्मेधावानित्युक्त-न्तदसङ्गतमस्मायामेधेति सूत्रे विशिष्यमेधाशब्दपाठेन विन्प्रत्ययो लघो बाध-कः स्यादित्याशङ्कते। न चेति। समाधत्ते। चिकीर्षेति। के वित्तु मेधावानि-

त्यपि प्रत्युदाहरणं युक्तमेव । अस्मायामेधेति सूत्रे धीर्धारणावती मेधेति बुद्धिविशेषे रूढस्यैवाभिव्यक्तौ तिन्यायेन ग्रहणमिदमप्रत्युदाहरणन्तु बुद्धिसामान्यलाक्षणिकस्य मेधाशब्दस्य । किञ्च चिकीर्षावानिति यदुक्तन्तदपि नोचितम् । अस्मिन्नेव सूत्रे इह कस्मान्नभवति चिकीर्षास्ति जिहीर्षास्ति । प्रात्यङ्गादिति वक्तव्यम् । तत्तर्हि वक्तव्यन्न वक्तव्यम् । कस्मान्न भवति । चिकीर्षास्तीति अनभिधानादिति भाष्यकृदुक्तानविधानात् । वस्तुतो मनीषावान् । धिषणावानिति प्रत्युदाहरणमित्याहुः । एतच्चेति । लचश्चकारस्य स्वरितबाधनार्थत्वम् । चकारोच्चारणसामर्थ्याल्लचो लकारात्परः स्वर उदात्त एवेति नियमेनेति तद्भावः । भाष्योक्तव्याख्यानादिति । तत्र हि सिध्मादिषु यान्यकारान्तानि तेभ्यो लचा मुक्ते इनिठनौ प्राप्नुतः । इनिठनौ च नेष्येते । कथन्तौ न भविष्यतः । लजन्यतरस्यामिति समुच्चयोऽयन्न विभाषा लच्च मतुप् चेति भाष्योक्तव्याख्यानादित्यर्थः । वत्सांसाभ्याङ्कामबले । एतद्व्याख्यानावसरे लज्चेति व्याख्यातन्तन्न युक्तम् । वृत्तिग्रन्थविरोधात् । तत्र हि न चायमर्थो मतुपि सम्भवतीति नित्यं लजेव भवतीति प्रतिपादितम् । वत्सांसाभ्यां यथा सङ्ख्यङ्कामवति बलवति चार्थे लजनेन विधीयते । सूत्रे कामबलशब्दौ अर्श आद्यजन्तौ । प्रज्ञा श्रद्धा । सौत्रप्रज्ञाशब्दस्य प्रयोजनमाह । यद्यपीति । ननु अण्चेति सूत्रे योगविभाग उत्तरार्थं इति व्याख्यातन्तच्च न्यूनम् । तपःसहस्रेति सूत्र एवाणः पाठे तपःसहस्रयोर्विनीन्योर्यथा सङ्ख्यन्न स्यादितीहार्थोऽपि योगविभाग इत्यत आह । तपःसहस्राभ्यामिति । दन्त उन्नत उरच् । अत्र दन्तेति लुप्तविभक्तिकम् । उन्नतेति प्रकृतिविशेषणम् । दन्तशब्दादुन्नतोपाधिकादुरच्प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । ऊषशुषिमुष्क । द्रव्यवाचकमधुशब्दग्रहणशङ्का वारणायाह । रसवाचिन इति । स्पष्टञ्चेदम्भाष्य इति । तत्र ह्ययम्मधुशब्दोऽस्त्येव द्रव्यपदार्थकः । अस्ति रसवाची । अपि च मधुन्येव हि मध्विदम्मधुरमिति प्रयुज्यते तयोरसवाची तस्येदङ्ग्रहणमित्युक्तम् । रप्रत्ययान्तनगरशब्दस्त्विति । अस्मादित्वात् । अत एव । जातिवाचकत्वादेव । भाष्ये उक्तत्वेनेति । द्युद्रुभ्यां नित्यार्थमिके । कथम् । विभाषा मध्येऽयं योगः क्रियते विभाषामध्ये ये विधयस्ते नित्या भवन्तीति तत्रोक्तम् । व्याख्यानादिति । तत्पूर्वभाष्ये वस्य पुनर्वचनं सर्वविभाषार्थम् । केशा-

द्योऽन्यतरस्यामित्युक्तम्। तत्र कैयटः। केशाद्व इत्येव वक्तव्यम्। तत्र प्रकृतान्यतरस्यां ग्रहणानुवृत्त्या ठन्निनिमतुपो भविष्यन्तीति किमन्यतरस्यां ग्रहणे न ठन्निनिप्राप्त्यर्थेन तत्पुनः क्रियमाणम्पूर्वस्यान्यतरस्यां ग्रहणस्य मतुप्समुच्चयार्थत्वं ज्ञापयतीत्यर्थ इति। एतद्भाष्यसम्मतव्याख्यानादित्यर्थः। भाष्योक्तोदाहरणान्याह। विंवावमिति। भाष्ये तु न दृश्यते इति। किन्तु वृत्तौ एवमुक्तं दर्शनेन मूले लिखितमिति शेषः। शब्दस्य साधुत्वन्तु अन्येभ्य इति वप्रत्यये पृषोदरादित्वात्सलोपे सति भवतीति बोध्यम्। एकाचरादित्यादि। एकाचरात्। स्ववान्। खवान्। क्वतः। कारकवान्। जातेः। वृचवान्। प्लचवान्। सप्तम्याम्। दण्डा अस्यां शालायां सन्ति। न च तण्डुली तण्डुलिक इति न स्याज्जातिवाचकत्वादिति वाच्यम्। एवन्तर्हि नायं समुच्चयः कृतश्च जातेश्चेति। किन्तर्हि जातिविशेषणं कृद्ग्रहणम्। कृद्यो जातिरिति। कथं कारकावानिति अनभिधानादिति भाष्यकृतैव समाधानात्। एतेनैकाचरादिति नापूर्वम् किन्तु इतिशब्दानुवृत्त्यासर्वंसाधनीयमिति ध्वनितम्। एकगोपूर्वात्। बहुव्रीहिरिति। एकगोशब्दो पूर्वावयवो यस्येत्यर्थः। इतिसमास इति। अत एव भाष्येऽत इत्यनुवर्त्तते उताहो न। किञ्चातः यद्यनुवर्त्तते ऐकगविको न सिध्यति। समासान्ते कृते भविष्यति। एवमपि गोशकटिको न सिध्यति। अथ निवृत्तम्। इहापि प्राप्नोति। गोविंशतिरस्यास्तीति। अनभिधानान्न भविष्यतीत्युक्तम्। एतेन प्रघट्टकेन कर्मधारयसमासात्प्रत्ययविधायकमेतत्सूत्रमिति ध्वनितम्। मत्वर्थेऽनभिधानेनेति। अत्र मानन्तुद्विगोर्लुग्धितस्य प्रतिषेध इतिवचनस्य वा मत्वर्थे प्रतिषेध इति वचनस्य वा आवश्यकत्वमिति विचारे भाष्यकृतोक्तम्। द्विगोर्लुग्धितस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। यदेतन्नास्ति सर्वत्र मत्वर्थे प्रतिषेध इति सति हि तस्मिंस्तेनैतत्सिद्धमिति भाष्यदर्शनमेव। पञ्चखट्वः पञ्चगुरित्यादौ द्विगोर्लुग्धितार्थे विधीयमानस्य बहुव्रीहेश्च प्राप्तौ द्विगौ प्रतिषिद्धे बहुव्रीहिसंज्ञायाम्बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवति द्विगौ तु समासान्तोदात्तत्वं स्यात्। एवम्पञ्चखट्वा इत्यत्र ङीवापत्तिः पञ्चगुरित्यादौ टजापत्तिश्च स्यात्। अत्रेति। एकगोपूर्वेति सूत्र इत्यर्थः। अत एव। अत इत्यस्यासम्बन्धादेव। ननु यद्यत इत्यस्यासम्बन्धस्तदा गोविंशतिरस्यास्तीत्यर्थेपिठञ् स्यादत आह। गोविंशती-

ति । अनभिधानान्नेति स्पष्टमिति । तत्र हि अत इति निवृत्तमित्यभिधाय कस्मान्न भवति गोविंशतिरस्यास्तीति । अनभिधानान्न भविष्यतीत्युक्तम् । सूत्रस्थभाष्यादिति । तत्र हि समासान्ता इति सौत्रान्तशब्दस्य समासचरमावयवत्वम्प्रत्ययानां सिद्धान्तिनोक्तम् । ततोऽगृहीताभिप्रायेण प्रत्ययपरत्वे न सिद्धिर्भविष्यतीति पूर्वपक्षिणा वैयर्थ्यम्प्रतिपादिते प्रयोजनान्यभिहितानि अव्ययीभावद्विगुद्वन्द्वतत्पुरुषबहुव्रीहिसंज्ञा इत्यनेन वार्त्तिककृता । प्रतिराजम् । उपराजम् । पञ्चगवम् । दशगवम् । द्विपुरी त्रिपुरी । द्विधुरी त्रिधुरी । एतानि प्रयोजनान्यभिधाय भाष्यकृता द्वन्द्वसंज्ञा च प्रयोजनम् । वाक्त्वचम् । स्रुक्त्वचम् । द्वन्द्वश्च समासो नपुंसकलिङ्गो यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । लिङ्गमशिष्यम् लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य । इदन्तर्हि प्रयोजनम् । कोशश्च निषच्च । कोशनिषदम् । कोशनिषदिनी । द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात्प्राणिस्थादिनिरिति इनिर्यथा स्यादित्यभिहितम् । एतेन तस्मिन्सूत्रेऽत इत्यस्य सम्बन्ध इति लभ्यते । असामर्थ्येऽपीति निष्कादित्यस्य शतसहस्रयोरेवाभिसम्बन्धात् । सौत्रान्तशब्दस्य प्रयोजनमाह । अन्तग्रहणमिति । क्वचिद्भाष्यपुस्तके फलबर्हाभ्यामिननिति पाठो दृश्यते तस्यायुक्तत्वसूचनायाह । इनजिति पाठ इति । प्रत्ययचर्येति । इनिठनोर्मतुपश्चेत्यर्थः । पर्वमरुद्भ्यान्तो वक्तव्य इति वृत्तौ पाठः । भाष्ये तु तविति पाठः क्वचिद्दृश्यते तेनायम्पिदित्याशयेनाह । पिदयमित्येक इति । वस्तुतस्तन्निति पाठो युक्त इत्याशयेनाह । निदयमिति । ननु मरुच्छब्दस्यानजन्तत्वात्कथन्तत्वमत आह । तत्र हीति । मरुच्छब्दे तादृशव्युत्पत्त्या साधित इत्यर्थः । प्रत्याख्यानपक्षे यथा आद्युदात्तत्वम्प्रकारमाह । तत्रेति । पर्वमरुद्भ्यान्तन्निति वचने मरुच्छब्दस्य प्रत्याख्यानपक्षे इत्यर्थः । प्रथमे । प्रथमाध्याये । एताश्चसंज्ञा इति । निपातोपसर्गाव्ययसंज्ञा इत्यर्थः । तत्त्वविषया एवेति । यत्र तत्वन्तत्रैवेत्यर्थः । नानुपपन्न इति । अन्यथाऽव्ययत्वाल्लुगापत्तौ तादृशप्रयोगानुपपत्तिः स्फुटैव । तत्त्वविषया इतिबहुवचनान्तोपादानस्य प्रयोजनं समुदायस्य तत्वविषयत्वमिति अत एव मरुद्भिर्दत्तोमरुत्त इत्येवं व्युत्पादितस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वसिद्धिरन्यथा मृग्रोरुतिरिति व्युत्पन्नस्य मरुच्छब्दस्यान्तोदात्ततया पूर्वपदप्रकृतिस्वरेऽपि मध्योदात्तत्वमेव स्यात् । यदि क्वचिन्मरुत्तशब्दो मध्योदात्तः अ-

यते तदाऽऽद्युदात्तत्वेऽपि छान्दसत्वेन मध्योदात्तत्वम्। तेन। पदत्वेन। ननु केवलमतुबर्थ एवग्मिनिप्रत्ययविधाने किञ्चिद्वाग्वन्यपि वाग्मीति प्रयोगापत्तिरत आह। उत्तरसूत्रेति। अत एव मूलकारोऽग्रे आह। यस्तु सम्यगित्यादि। तेन। ऐश्वर्यवाचकादेवामिनिच्प्रत्ययस्वीकारेण। अस्यैश्वर्यवाचकत्वमेतद्वृत्तिविषय एव। किञ्चिन्नेदमिति। वर्त्तुलं कटकम्। चिपिटन्तु वलयम्। समासाद्दतीति। उपपादितमितःप्राक्। सम्बध्यत एवेति। अन्यतरस्याङ्ग्रहणमिति शेषः। अदन्तत्वादिति। वातातीसारयोरुपतापत्वाद्द्वन्द्वेति पूर्वसूत्रेण सिद्ध इत्यपि बोध्यम्। मूले रोगिचायमिष्यत इति। लक्ष्यदर्शनमत्र प्रमाणम्। भाष्ये तु न दृश्यते। फलान्तराभावादिति। न च वयस्येवेतिनियमार्थमस्त्विति वाच्यम्। अभिधानस्वाभाव्यात्तत्रैव भविष्यतीति भावः। धनवाचीति। अर्थरैविभवा अपीतिकोशात्। तत्र। कालतोऽसन्निधिविवक्षायाम्। विरोधादिति। कालतोऽसन्निहितस्य तदस्यास्तीत्यनेन विरोधादित्यर्थः। एवञ्चैतद्विषयेऽर्थोऽसन्निहितोऽस्येत्येव विग्रहः। अनभिधानादिति। येन नाप्राप्तिन्यायेनासन्निहितेऽस्य सूत्रस्य बाधकत्वात्। अत एव। इनिठनोरभावादेव। भाष्ये उक्तम्। तत्र मतुबेवोच्चारित इतिभावः। अर्थाच्चासन्निहित इत्यत्रार्थशब्दोऽत्र धनवाचीति यदुक्तन्तस्य प्रयोजनमाह। अर्थनमिति। एवञ्च धनवाचकादेव पूर्वोक्तं सत्तोपाधिकत्वेऽनभिधानङ्क्रियावाचकात्तु भवत्येव। अनभिधानादिति। अर्थिकप्रत्यर्थिकावपि सिद्धौ भवत इति भाष्ये तदनुच्चारणमत्र प्रमाणम्। तेन। इन्मात्रसमुच्चायकस्यान्यतरस्याङ्ग्रहणस्य करणेन। एतस्मात्। बलादेः॥

॥ इति मत्वर्थीयाः ॥

प्राग्दिशो विभक्तिः। अस्य सूत्रस्य न विभक्तिविधायकत्वम्। तथा सति दिशः प्राग्ये वक्ष्यमाणाः शब्दास्तेभ्यो विभक्तिर्भवतीति विवक्षितोऽर्थो भवेत् स तु न युक्तः ङ्याप्प्रातिपदिकादित्येतदेकवाक्यतया स्वौजसित्यनेनैव सिद्धेरस्य वैयर्थ्यापत्तेः। नाप्यस्य दिशः प्राग्यः प्रत्ययः सस्सुप्तिङ्संज्ञक इत्यर्थेऽविभक्तिशब्दवाच्यार्थोपस्थितौ तद्भेदस्य प्रत्ययेषु प्रतिपादनेन विज्ञेयः। तत्रत्य

इत्यत्र चलो लुगापत्तेः। न च तिङ्संज्ञैवास्त्विति वाच्यम्। विभक्तिपदस्यार्थद्वयोपस्थापकत्वस्य क्लृप्ततया तिङ्मात्रस्योपस्थितिः सुबुपस्थितिप्रतिबन्धककल्पनां विनाऽसम्भवात्। किन्त्वेतत्सूत्रघटकं विभक्तिपदं स्वरूपपरम्। दिक्शब्देभ्य इत्यतः प्राग्विभक्तिरित्येतदुपतिष्ठत इत्यर्थः। अग्रिमेषु प्रत्ययविधायकसूत्रेषु यत्प्रत्ययबोधकम्पदन्तदेकवाक्यतया चैतेनोपस्थापितविभक्तिशब्दस्यैकवाक्यतया इदमो विभक्तिपदाभिन्न इश्प्रत्ययो भवतीत्यादिक्रमेण वाक्यार्थनिष्पत्तिस्तथा सति भवतीत्यत एतस्य संज्ञासूत्रत्वे पर्यवसानम्भवतीत्याशयेनाह। व्याख्यानादिति। स्वार्थिका इत्यत्रात्मीयवाचकस्वपदस्यार्थशब्देन समासस्तदाह। स्वीयप्रकृतेरिति। यदुक्तम्प्रायेणेति तत्प्रयोजनन्निरूपयितुमाह। यात्वन्तादिति। ननु सर्वादिषु किम्शब्दो दिशब्दात्प्राक्पठनीयः प्रकृतसूत्रे च किम्शब्दो न पठनीय इत्याशंकायामाह। इदादिभ्य इतयादि। विधेय। निर्देशात्। किंसर्वनामेति सूत्रे विधेयानिर्देशात्। व्याख्यानादिति। बहुग्रहणे सङ्ख्याग्रहणङ्कर्त्तव्यमिति वार्त्तिकमूलाद्व्याख्यानादित्यर्थः। तेनेह न। वह्वोर्धनात्। बहुषु धनेषु। इदम इश्। इदम इशित्यादेशः स्यात्। निमित्तस्यास्मिन्सूत्रेऽनिर्देशात्प्रकरणोपात्तम्प्राक् दिश इत्येतदुपतिष्ठते। तच्च दिक्शब्दघटितसूत्रप्राक्पठितसूत्रविधेयप्रत्यये लाक्षणिकम्।सप्तम्या च विपरिणामस्तदाह। प्राग्दिशीय इति। दिशः प्राक् प्राग्दिशन्तत्र भव इत्यर्थे इत्यत्र तच्छब्दो दिक्शब्देभ्य इत्यतः प्राग्यत्प्रत्ययविधायकं सूत्रन्तत्परः। सप्तम्यर्थो घटकप्रत्ययबोधकशब्दवाच्यार्थकभवशब्दान्वयी। नन्वनादेशावयवनकारस्य प्रागेव निवृत्तौ कथं सर्वादेशत्वमतआह। सर्वादेशत्वमिति। यदायं सर्वादेशस्तदा स्थानिवद्भावेन प्रातिपदिकत्वे सति नलोपप्राप्तिरिति क्रमेणादेशप्रवृत्तिसमयेऽनेकाल्त्वमस्त्येवेति भावः। ननु गलोपस्यासिद्धत्वात्त्यदाद्यत्वमेव वक्तुमुचितमित्यत आह। परत्वादिति। फलमाहेति। विभक्तावित्येतन्मात्रोक्तौ कस्मादित्यत्र कादेशापत्तिरिति भावः। तसेश्च। किं सर्वनामबहुभ्यः परो यस्तसिरित्युच्यमानेऽपि नपुंसकलिंगेभ्य एभ्यः परस्तसधातुरपि सम्भाव्यत इत्यतस्तस्यापि प्राप्नोति। न च पञ्चम्या इत्यनुवर्त्य पञ्चम्यन्तेभ्य एभ्यः परस्य तसेरितिविज्ञायत इपि वाच्यम्। एवमपि तस्मात्तस्य तियस्मात्तस्य तीत्यत्र प्राप्तेः सत्त्वात्। न च तस्य तेरादेशे

२८

फलाभावः । अस्यापि ग्रहणेऽप्रत्ययत्वेऽपि लित्स्वरः स्यादत आह । प्रत्ययग्रहणपरिभाषयेति । प्रत्ययमात्रग्रहणसम्पादिका या प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणमित्येषा परिभाषा तयेत्यर्थः । नन्वत्र प्रत्ययग्रहणे यस्मात्सविहित इतिपरिभाषासञ्चारावसरः । आनुपूर्वी साम्यमादाय धातोरपि ग्रहणशङ्काकाले प्रत्ययमात्रग्रहणाभावेन तस्याः परिभाषाया अप्राप्तेः । ननु प्रत्ययोप्रत्यययोरित्येषा परिभाषा लक्ष्यसाधकत्वेन नाश्रितेत्यत आह । व्याख्यानाच्चेति । शेनभाष्यमित्युक्तम् । स्वार्थइत्यस्यपञ्चम्यन्तप्रकृत्यर्थ इत्यर्थः । स्वार्थिकैः साहचर्यात्प्रकृतसूत्रस्थतसिशब्दः स्वार्थिको ग्रहीष्यते इतिभावः । स्वार्थिक इत्यस्य स्वीयप्रकृत्यर्थ इत्यर्थः । किञ्च प्रकृतसूत्रभाष्ये किमर्थन्तसेस्तसिलुच्यते । तसेस्तसिल्वचनं स्वरार्थम् । तसेस्तसिल्वचनङ्क्रियते स्वरार्थम् । लितिप्रत्ययात्पूर्वमुदात्तम्भवतीत्येष स्वरो यथा स्यात् । ननु चायन्तसिल् तसिम्बाधिष्यते । न सिध्यति । परत्वात्तसिः प्राप्नोति । तसिलो वकाशः । ततो हीयते । ततोऽवरोहति । तसेरवकाशः ग्रामत आगच्छतिनगरत आगच्छति । इहोभयम्प्राप्नोति तत आगच्छतीत्युक्तम्भाष्ये तन्मूलकव्याख्यानेनोपदेशे य इकारान्तभाष्यकारसम्मतव्याख्यानादित्यर्थः । तत्र हि समानशब्दानाम्प्रतिषेधो वक्तव्य इत्युपक्रम्यै तस्य वचनस्य प्रत्याख्यानाय स्वार्थे विद्यमानस्य तसेस्तसिलादेस्तसिस्तस्येह ग्रहणन्तादृशस्य प्रत्यय एवेति । विभक्त्यर्थमित्येतद्व्याचष्टे । विभक्तिनिमित्तेति । ननु विभक्तिनिमित्तकार्यार्थित्वस्य भाष्यकृतानुक्तेर्न्यूनतेत्यत आह । स्वरार्थमितीति । अभिधानमूलकमिति । अभिधानमूलकाः कृत्तद्धितसमासा इति न्यायमूलकमित्यर्थः । भाष्ये इति । तत्र हि पर्यभिभ्यां सर्वोभयार्थे । पर्यभिभ्यां यदुच्यते तत्सर्वोभयार्थन्द्रष्टव्यमित्युक्तम् । अतिप्रसङ्गं वारयति । ओदनमित्यादि । किमोदिति सूत्रे वा ग्रहणापकर्षे प्रमाणमाह । साहचर्यादिति । भाष्यस्वरस इति । सप्तम्यास्त्रलितिसूत्रे तसिलादीनां विभक्त्यादेशत्वं स्वतन्त्रप्रत्ययत्वं वेतिविचारे विभक्त्यादेशत्वपक्षेकस्मिन् कुत्रेत्यत्रे दुङ्ग्रामीदत्रघेरिति प्राप्नोतीत्युक्तम् । अत्र हि विशेषविहितत्वेनादादेशेन तस्मिन्पक्षे भाव्यमिति कुत्रेतिप्रयोगानुपपत्तिः प्राप्नोतीति वाहचच्छन्दसीत्यत्र वेति योगविभागेन लोकेऽपि त्रादेश इतिकल्पनया कुत्र-

त्यस्योपपत्तिः कृता। न च छान्दसमिव कुत्रेत्यस्तु। छन्दस्यापाद्यरूपाभावात्। वस्तुतस्त्वच्छान्दसमेव। छन्दस्यपि न्याय्यविचारस्य बहुशो दृष्टत्वात्। वाग्रहणापकर्षणादादेशस्य वैकल्पिकत्वकल्पनन्तु न चमत्कारकारि। तथा सति 'पूर्वसूत्र एव वा ग्रहणस्य कर्त्तुमुचितत्वादितिभावः। एतदोऽनित्यं वेति। अनितिविभक्तसूत्रेणानादेशेनेत्यर्थः। अनुदात्तार्थमिति। इदमोऽन्वादेश इत्यतोऽनुदात्त इत्यनुवृत्तेरिति भावः। तयोस्तद्विधानमिति। त्रतसोः प्रकृतसूत्रेणानुदात्तविधानमित्यर्थः। तत्साधर्म्यात्। अनुदात्तविधानसार्थक्यात्। कृत्स्नस्वरितत्वादिति। सप्तम्या इत्यस्येदमोह इति सूत्रे संबन्धार्थन्त्वच स्वरितत्वं कृत्स्नमेवेति भावः। कालार्थकत्वाभावादिति। कालत्वावच्छिन्नबोधकत्वाभावादित्यर्थः। यद्यपि सर्वशब्दस्य बुद्धिविषयविशेषबोधकतास्ति तथापि यदा कालत्वस्याधिकरणतावच्छेदकत्वन्न विवक्षितङ्किन्तु कालोपाधित्वेनाभिहिता ये पदार्थास्तत्तन्निष्ठतत्तद्व्यक्तित्वस्याधिकरणतावच्छेदकत्वविवक्षा तदा न दाप्रत्यय इति भावः। अत्रार्थे भाष्यसम्मतिमाह। अत एवेति। कालत्वेनाधिकरणत्वविवक्षा शब्दाप्रत्यय इत्यर्थस्याभिमतत्वादेव। एवञ्च यच्च काल इत्यादीनां यदुपाध्यभिन्नकालवृत्यर्थः। यदा काले सदाकाल इत्यादि प्रयोगा न भवन्त्येव। दाप्रत्ययेन कालत्वेन कालस्योक्ततयोक्तार्थानामप्रयोग इतिन्यायात्। इदमोर्हिल्। इदमपिसूत्रं यदा न कालत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वविवक्षा किन्तु क्षणत्वावच्छिन्ना तदा न प्रवर्त्तते। ननु तदोदाचेति सूत्रेण न दाप्रत्ययो विधीयते किन्त्वदाप्रत्यय इसि न सर्वैकान्येत्यनेनान्यथा सिद्धिः। अदाप्रत्ययविधानफलन्तु न दाशब्दस्याद्युदात्तत्वसिद्धिरत आह। एतद्भाष्यस्पष्टमिति। तदोदावचनमनर्थकं विहितत्वात्। विहितोऽत्र दाप्रत्ययः सर्वैकान्यकिं यत्तदः काले दैतीत्यनेन दाप्रत्यय एव भाष्यसम्मत इतिस्पष्टम्। तदा शब्दस्यान्तोदात्त एवेतिभावः। प्रतिद्वन्द्विभूतमिति। प्रतिद्वन्द्वार्थस्य प्रतिपादकमित्यर्थः। ननु यदा तत्तत्क्रिया निरूपितवृत्तित्वविवक्षा पुष्यनक्षत्रयुक्तचन्द्रमसस्तदा इदानीम्पुष्यनक्षत्रमिति प्रयोगोपपत्तावपि सामान्यविवक्षायामद्य पुष्य इतिप्रयोग इष्यते सनोपपद्यते भेदेह्याधाराधेयभावः प्रसिद्धो नत्वभेदे इत्याशंकायामाह। पुष्येणेति। एवञ्चाद्य पुष्य इत्यस्य पुष्यनक्षत्रयुक्तचन्द्रयुक्तकालाभिन्नमेतद्दिनमित्यर्थः। अधिकरणशक्तिप्रधा-

नस्य वृत्तिविषय एव शक्तिमत्परत्वमिति न नियम इतिभावः । अन्य इति । अव्ययानामनेकार्थत्वादिति तेषांभावः । अन्य इत्यनेन सद्य इत्यादीनामधिकरणशक्तिप्रधानत्वमेव सुप्रसिद्धमिति क्लृप्तशक्तिविरोध इति । स्वसम्मतप्रकारमाह । व्यपदेशिवद्भावेनेति । वृत्तिरीत्याह । एद्युसितीति । प्रत्ययाद्युदात्तत्वबाधनायाह । निपातनादिति । चित्यव्यत इति । पूर्वान्यान्यतरेतरापराधरोभयोत्तरेभ्य इद्युसच् इति । पञ्चम्यर्थे सप्तमीति । व्यत्ययेन । किं सर्वनामबहुभ्य इतिसम्बध्यते एतदन्वयाय पञ्चम्या न्याय्यत्वात् । उच्यते प्रतिपाद्यतेऽनेन तद्वचनम् । प्रकारस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य यद्वचनन्तेभ्यः किमादिभ्य इत्यर्थः । प्रकारशब्दस्य भेदकधर्मपरत्वे मानमाह । बहुभिरिति । यथा तथा शब्दात्सादृश्यम्प्रतीयत इतिप्राचाम्मतङ्खण्डयति । सादृश्यन्त्विति । अनभिधानात् । शक्त्या सादृश्यस्यानभिधानात् । प्रकारवचन इत्यस्य प्रकृतिविशेषणत्वेऽप्यभिधानस्याभाव्यादाह । अत्यन्तेति । नाप्यसन्द्योतक इत्याह । द्योतकत्व इति ॥

॥ इति प्राग्दिशीयाः ॥

दिक्शब्देभ्यः।दिशि रूढेभ्य इत्युपादानाद्यौगिकानामैन्द्र्यादिशब्दानां व्यावृत्तिः । तत्र । पूर्वाधरेति सूत्रे । ननु यः शब्दो दिशि रूढस्तस्य देशवृत्तित्वङ्कथमत आह । शब्दभेदादिति । तथा कृत्वा । प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य । ननु पूर्वस्मिन्देश इत्यत्रातिप्रसङ्ग इतिचेन्न । तत्र पूर्वशब्दस्य देशविशेषणत्वेऽपि देशवृत्तित्वाभावात् । अत्र हि पूर्वकालार्जितत्वम्प्रवृत्तिनिमित्तमिति । यदि तु पुरस्ताद्दिशः पुरस्ताद्देशादितिप्रयोगः क्वचिद्दृश्यते तदा समुच्चयस्यद्दो ब्राह्मणावितिवदुपपत्तिः कार्या।स्पष्टार्थत्वादिति । केचित्तु तसुजेव कर्त्तव्योऽकारोच्चारणसामर्थ्यादन्यतोऽप्ययन्तस्मिन्नस्तातिचेति चकारेण पुरादेशश्च भवतीतिपुरत इत्यस्य सिद्धिर्भवतीत्याहुः । भाष्ये तु नैतद्दृष्टम् । अन्ये तु विभाषा परावराभ्यामिति सूत्रे विभाषेति योगविभागेन पूर्वशब्दादप्यतसुच् । तस्मिं स्वास्तातिचेति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्पुरादेश इत्याहुः । वस्तुतस्तु पुरतः शब्दः समानकालीनप्राक्कालीनशब्दतुल्ययोगक्षेम एव ।किमर्थन्तर्हि प्रकृतसूत्रेऽकार इति चेन् । दक्षिणा शब्दा यदायमप्रत्ययस्तदा दक्षिणत आगतो दक्षिणतो वस-

तीति रूपसिद्ध्यर्थमित्येति गृहाण। सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र इति तु भाष्यकारस्येष्टिर्नतु सूत्रकारेण सा कृतेति प्रकृतेऽकार उच्चारितः। भाष्यरीत्या तु व्यर्थ एव। एवमकाराभावे चकारोऽपि न पाठ्यः। तसुप्रत्यये उदात्तत्वम्प्रत्ययाद्युदात्तत्वेन सिद्धम्। षष्ठ्यतसर्थेति सूत्रे तस्वर्थेत्येव पाठ्यमिति दिक्। ननु प्राची शब्दो नाञ्चत्यन्त इत्यत आह। लिङ्गविशिष्टेति। विभक्तित्रयार्थमिति। सप्तमी पञ्चमी प्रथमेति विभक्तित्रयेत्यर्थः। एनबन्यतरस्यामदूरे। प्रागसेरिति। पूर्वाधरावराणामसिरिति सूत्रविहितासेः प्रागित्यर्थः। मूलकृता तु पूर्वाधरेतिसूत्रविहितादेशस्यास्तातावपि प्रवृत्तिम्बोधयितुमेनब्बन्यतरस्यामिति सूत्रात्परमपि सूत्रम्प्राग्व्याख्यातम्। अदूरत्वस्यावधिसाकाङ्क्षत्वादाह। अवधिमानिति। मूले पञ्चे यथा स्वमिति। उत्तरादिभ्य एनबभावे यथा स्वमित्यर्थः। केचिन्मत एवाञ्चत्यन्तात्प्राप्तम्प्रत्ययं वारयति। अञ्चत्यन्तात्त्विति। इयमेव। अञ्चत्यन्तात्प्राप्तिरूपैव। दक्षिणादाच्। प्रत्ययाद्युदात्तत्वेन सिद्धे चकारोच्चारणस्य फलमाह। चकार इति। आजाहीति। अन्यारादितरर्त्ते इतिसूत्रनिर्दिष्टो य आच् तस्यैव पञ्चमीविधाने निमित्तत्वमिति सूचनार्थः। न चाहिप्रत्ययसाहचर्यात्प्रत्ययस्यैव ग्रहणम्भविष्यतीति वाच्यम्। साहचर्यपरिभाषाया अनित्यत्वस्य ज्ञापनार्थत्वात्। पूर्वसाहचर्यादप्रत्ययस्यैव ग्रहणमिति शङ्कानिरासार्थत्वाच्च। आहि च दूरे। अवधिमानवधेश्च दूर इत्यर्थः। व्याख्यानादिति। दक्षिणापश्चादितिसूत्रे आच्पश्चादितिवक्तव्ये दक्षिणेत्याजन्तसमुदायोच्चारणरूपाद्व्याख्यानादित्यर्थः। संख्याया विधार्थे धा। इहविधायामिति वक्तव्येऽर्थशब्दो विधाशब्दस्य प्रसिद्धार्थपरिग्रहार्थम्। स च प्रकाररूप इत्याशयेन व्याचष्टे। मूले क्रियाप्रकार इति। अत्र विधशब्दस्यापि प्रश्लेषः सम्भाव्यत इत्याशयेनाह। विधःयेति। अत एव प्रकृतसूत्रभाष्ये विधार्थ इत्युच्यते को विधार्थो नाम। विधाया अर्थः विधार्थः। यद्येवमेका गोविधा। एका हस्तिविधा अत्रापि प्राप्नोति इत्युम्। अत्र विधाशब्दार्थः। अभिधानस्वाभाव्यादिति। अत एव भाष्ये पूर्वोक्तस्य गिधाशब्दस्यार्थे धाप्रत्ययमाशङ्क्य धात्वर्थपृथग्भाव इति वक्तव्यमित्युक्तम्। धात्वर्थपृथग्भावश्च कारकाणाम्प्रवृत्तिविशेषः क्रिया। यद्वे वङ्क्रियाप्रकारेऽयम्भवति। विधयुक्तगताश्च प्रकारे भवन्ति। एवं विधम्। एवं युक्तम्। एवङ्गतम्। एवम्प्रकार-

मिति। एतेन भाष्यग्रन्थेन विधशब्दस्यार्थ एव प्रत्यय उक्तः। नवधा द्रव्यम्। षड्धा रस इत्यादिप्रयोगाणामप्युपपत्तिमाह। त्रेधा गुण इत्यादि। अधिकरणविचाले वेति सूत्रं व्याचष्टे। अधिकरणस्येति। तद्विषयम्। संख्याविषयमेकस्यानेकीकरणरूपमनेकस्य वा एकीकरणरूपम्। धामात्रस्येति। तेन संख्याया विधार्थ इति सूत्रविहितस्यापि भवतीतिभावः। अत एव। धामात्रस्य स्थानेऽस्येष्टत्वादेव नाकारीति। स्वतन्त्रप्रत्ययत्व इतिशेषः। द्वित्र्योश्च धमुञ्। द्वित्र्योः सम्बन्धिनो धाप्रत्ययस्य विधार्थेऽधिकरणविचाले वा विहितस्य धमुञादेशः। चकारेणान्यतरस्यामित्यनुकर्षः। स्वभावादिति। शब्दशक्तिस्वभावात्। सत्त्ववाचित्त्वम्। डान्तस्य सत्त्ववाचित्वम्। अत एव द्वैधानीत्यत्र लिङ्गसङ्ख्या योगः। याप्ये। अधमपर्यायोऽव्ययमप्रकृते कुत्सिते वर्त्तते कुत्सितग्रहणङ्कर्त्तव्यमिति वार्त्तिकमूलाद्व्याख्यानादित्याशयेनाह याप्यमत्रेति। प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेवेति। यस्य भावाद्द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने तद्गुणे वक्तव्ये प्रत्यय इतिभाष्यात्। तद्गुणे वक्तव्ये। कुत्सितत्वेन प्रतिपाद्य इत्यर्थः। अत एव शरीरेण कृशो वैयाकरण इत्यर्थे वैयाकरणक इति न। एतच्च सूत्रप्रवृत्तिनिमित्तगतकुत्साविवक्षायामेव प्रवर्त्तत इतिबोधयितुङ्कुत्सित इत्यत्रैवेदन्नोक्तम् तच्च सूत्रमप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामपि। अनेन सिद्धे तत्सूत्रारम्भादितिभावस्तदाह। अयमित्यादि। किञ्च पाशप्प्रत्ययस्तिङन्ताच्च भवति विधायकाभावात्। पाशपस्तत्रैव विधाने तु तिङन्तादप्यस्यादित्यपि बोध्यम्। पूरणाद्भागे। प्रकृतसूत्रस्थपूरणग्रहणम्भागेकादश इत्युत्तरार्थम्। अर्थवांस्तीयशब्दो हि पूरण एव। तीयशब्दस्य पूरणार्थकत्वेऽपि पूरणाद्भाग इतिनिर्देशः शब्दार्थयोस्तादात्म्यात्। ननु तीयादीकक् न विद्याया इतिवचनद्वयमप्रकृतसूत्रभाष्ये न दृश्यत इत्यत आह। तीयादीकगिति। अत्र भाग इतिपुंस्त्वस्य विवक्षितत्वाद्भक्तिर्थेऽत्र त्रिशिखा तत्र नायम्प्रत्ययः। तेन चतुर्थी पञ्चमी भक्तिरित्येव नत्वनन्तत्वाट्टाप्। मूले महाविभाषया सिद्ध इति। ननु प्रत्ययो यदा क्रियते तदा भागार्थप्रतीतिस्तदभावे तु नेतिकथमेतदित्यत आह। प्रकरणादिकमिति। भाष्ये स्पष्टमिति। तत्र हि लुमति प्रतिषेधे एकपदस्वरस्योपसंख्यानं कर्तव्यमेकपदस्वरे लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणन्नेति वक्तव्यमित्युक्तम्। अन्यत्रेति। सावेकाचस्तृतीयादिरित्यादिष्वित्यर्थः।

कन्नुकाविल्यत्र कस्य लुगित्याकांक्षायामाह। वाक्यभेदेनेति। स्वार्थत्वोपपत्तये-आह। तत्रार्थ इति। भूतपूर्वार्थसम्बन्ध इति। भूतपूर्वो योऽर्थस्य सम्बन्धस्तत्र या इत्यर्थः। कर्त्तरीति। इतराभिभवकर्त्तरीत्यर्थः। उपक्रमभाष्येतिशय इति-यदुक्तन्तद्विरोधम्परिहरति। अग्रे गुणोऽभिधीयत इति। अतिशेतेऽनेनेत्यतिशायनो गुणोऽभिधीयते करणे ल्युट। द्रव्यवाचकाद्यदा प्रत्ययस्तदापि स्वसमवेतगुणस्यैव प्रकर्षोऽभिधीयते। अत एव। भावल्युटोऽनभिप्रेतत्वादेव। लिङ्गवचनासिद्धिः। शुक्लतरं शुक्लतरा इत्यत्र लिङ्गवचनासिद्धिः शङ्किता इत्यर्थः। तद्विशिष्टे। अतिशयविशिष्टे। सा लक्षणा कर्मणि कर्त्तरिवेति विकल्पा दूषणमाह। अभिभूयमानादेवेति। अत एव। भाष्योक्तस्य युक्तत्वादेव। तत्र। पूर्वोक्तार्थस्य सिद्धौ। प्रकृत्यर्थद्रव्यस्य। शुक्लतरः पट इत्यादौ। तत्त्वम्। इतराभिभवकर्तृत्वम्। फलितार्थमाह। एवञ्चेति। तरपः स्वार्थिकत्वे कुमारितरेत्यत्र समुदायाद्वयसि प्रथम इतिसूत्रेण ङीबापत्तिरतस्ताम्परिहरति। कुमारीत्यादि। उक्तत्वादिति। प्रथमवयोविशिष्टार्थगतस्त्रीत्वे द्योत्ये ङीवितितदर्थात्। ननु तरबन्तस्य यत्प्रवृत्तिनिमित्तम्प्रकर्षस्तद्विशिष्टः प्रथमवयोविशिष्टार्थ एव नत्वतिरिक्त इतितरबन्तान्ङीप् प्राप्नोतीत्यत आह। वयो मात्रेति। अत एव। अवधारणरूपार्थस्य तद्घटकत्वादेव। इत्यादाविति। आदिना अश्वतरा इत्यस्य सङ्ग्रहः। प्रकृतसूत्रभाष्य एवैतौ प्रयोगौ द्रष्टव्यौ। नङीषिति। जातेरितिङीष् न। तत्राप्यवधारणस्य विवक्षितत्वात्। एकदेशिनोरुक्तिरिति। एकदेशित्वञ्चोक्तार्थानभिज्ञत्वात्। टाबपीतिशङ्काकर्त्तुः स्वस्या उक्तोऽपि भवन्त्येते टाबादयः स्वार्थिकाष्टावादय इतिसमाधानोत्तरन्ङीबपि तर्हि प्राप्नोतीतिशङ्कस्य चेत्यर्थः। छान्दसत्वादिति। एवञ्च युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुरूणामित्यादिप्रयोगा लोकेऽसाधव एव। द्व्यवयवकसमुदाये एकस्य प्रकर्षविवक्षायान्तरबीयसुनोर्वक्ष्यमाणत्वाद्बहूनामेकस्य प्रकर्षविवक्षायामस्य सूत्रस्य प्रवृत्तिरत एव मूलेऽयमेषामिति बहुवचनोपादानङ्कृतम्। तिङश्च। अत्र मूले तमबित्येवोक्तम्। यद्यपि पूर्वसूत्रे तमबिष्ठनावुक्तौ तथाप्यजादीगुणवचनादेवेतिनियमादिष्ठन्नोक्तः। किमेतिङव्ययघादाम्बद्रव्यप्रकर्षे। इहाव्ययान्तशब्दानान्द्वन्द्वसमासोत्तरङ्किमेतिङव्ययाद्घ इतिसमासस्तेन यल्लिङन्तदाह। किमादीनि ननु पूर्वाह्णशब्दस्य द्र-

व्यवाचकत्वात्कथम्पूर्वाह्णेतरामित्यत्रामुप्रत्यय इत्यत आह। पूर्वाह्ण इति। तत्तत्क्रियाविशिष्टस्य। घटादिजन्यद्रव्यस्येति शेषः। गुणवत्पर इति। अधिकरणशक्तिप्रधानस्यापि वृत्तिविषयशक्तिमत्परत्वात्। ननु सर्वत्र धर्मप्रकर्षमादाय द्रव्यप्रकर्षसम्भवात्सूत्रोदाहरणासम्भव इत्यत आह। उच्चैस्तरामित्यत्रेति। ननु यस्य क्रियाकारकभावसम्बन्धविशेषणत्वन्तस्य चेन्न द्रव्यत्वन्तदा तङ्घटम्पश्येत्यत्र घटस्य परामर्शो न स्यात्।घटकर्मकन्दर्शनमिति बोधादत आह।शक्त्या विशिष्टस्येति। घटमित्यत्र केवलघटस्यैव तच्छब्देन परामर्शो न तु क्रियानिरूपितकर्मत्वशक्त्या विशिष्टस्य।उच्चैरादिशब्देभ्यस्तु अधिकरणत्वशक्तिसंबद्धस्यैव प्रतीत्या न तस्य सर्वनामपरामर्शयोग्यतेतिभाव.। अत एव। क्रियाकारकभावसम्बन्धविशेषणत्वादेव। इदम्। पूर्वाह्णे शब्दस्य प्रकृते पूर्वाह्णनिष्ठाधिकरणत्वप्रतिपादकतया तादृशविशिष्टार्थप्रतिपादकस्याद्रव्यार्थकत्वाद्भवत्यामुप्रत्ययः। आम्बित्यत्रोकारोच्चारणमकारस्येत्संज्ञाभावायात एव। ङ्क्सनद्याप इत्यत्रास्य ग्रहणाभावः। सानुबन्धकत्वादन्यथापरत्वाद्यस्येति लोपस्बाधित्वोच्चैस्तरामित्यत्र नुट् स्यात्।न चामुप्रत्ययोङ्क्स्त्वाकारादिरेवास्तु यस्येति लोपस्तु न भविष्यत्यकारोच्चारणसामर्थ्यादिति वाच्यम्।अकारानुच्चारणे मकारमात्रस्य प्रत्ययतया तमपस्त्वनुदात्तत्वे नान्तानुदात्तत्वापत्तेः। अकारोच्चारणे तु तस्य प्रत्ययाद्युदात्तत्वे नोदात्ततया तेनैकादेशस्योदात्तत्वे नान्तोदात्तत्वस्य स्पष्टतया ङ्काकारोच्चारणसामर्थ्यमितियस्येति लोपापत्तेर्दुर्वारत्वात्। द्विवचनविभज्योपपद। अत्र द्विवचनशब्दो न पारिभाषिकार्थस्य प्रतिपादकः किन्तु द्वयोर्वचनन्द्विवचनम्। उच्यतेऽनेन तद्वचनमित्यर्थकल्पनया द्व्यर्थप्रतिपादकपरः। विभज्यशब्दः कर्मव्युत्पत्त्या विभजनीयपरः। निपातनाद्यत्। एवञ्च द्व्यर्थप्रतिपादके विभज्योपपदे च ङ्याप्प्रातिपदिकात्तिङन्ताच्च तरबीयसुनौ स्त इत्यर्थः फलित। तेन द्वयोरेकस्येतिलब्धंन्तदाह। द्वयोर्मध्येति । विभक्तव्यवाचके चोपपदे कस्मात्प्रत्यय इत्याकाङ्क्षायाम्प्रत्यासत्त्यायल्लब्धन्तदाह। विभागप्रयोजकीभूतेति । तेन प्रतिपदोक्तविभक्त्या सुबन्तत्वम्प्रकृते उपपदत्वमित्ययोरश्रयणेन। ननु यत्र बहूनाम्मध्ये एकस्य प्रकर्षस्तत्रापितरब् दृश्यते तस्य का गतिरत आह। एते खल्वपीति। भाष्यप्रयोगमात्रत्वात्साधुत्वकल्पनेऽपि पाणिनीयन्यासेनैतयोरनुपपा-

इनेन न्यूनत्वन्तु वीरमेवेत्यक्षरसः की चिदित्युक्त्या सूचितः। सूत्रेणैव तयोः साधुत्वमुपपादयतामतमाह। परेत्विति। स्वकल्पनाया भाष्याविरुद्धत्वमाह। अत एवेति। नितराञ्च्छतीति। अत्र निशब्दः क्रियागतनिश्चितत्वद्योतकस्त-द्घटकनिश्चयगतोऽप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वरूपः प्रामाण्यनिश्चयविषयत्वरू-पो वा प्रकर्षो बोध्यः। नन्वेक एव धर्मी यत्र विवक्षितस्तत्र परुज्ञत्वात्पटुः। ऐ-षमस्तु पटुतर इत्यादि तत्र कथन्तरप् द्व्यर्थप्रतिपादकस्य विभज्यस्य चोपपदस्या-भावादिति चेन्न। एकस्यापिधर्मिणो गुणभेदेन भेदकल्पनयाऽनुयोगिगतगुणे प्रतियोगिगतगुणापेक्षया प्रकर्षविवक्षया तरप्स्वीकारात्। गुणभेदेन भेदव्यव-हारो लोके सुप्रसिद्ध एव। यथा पूर्वपरिणीता भार्याऽस्यन्तरपरिग्रहे भर्त्रा कृते पतिं प्रतिवक्ति अन्य एवासि त्वमिति। तुरिष्ठेमेयस्सु। ननु ढन्तृ जन्तादिमनि-ज्विधायकाभावादिमनिज्ग्रहणमनर्थकमत आह। इमनिजिति। कल्पनाप-त्तेरिति। एकसूत्रोपात्तत्वाविशेषादिति शेषः। आपत्तेश्चेति। सूत्रारम्भे तु छन्दस्येव सूत्रेणेष्ठनीयसुनौ भवत इतिभावः। ननु छन्दस्येव चेदृन्नन्ताद्ज-न्ताप्रत्ययस्तदा लोपविधायकस्य सूत्रस्य छान्दसप्रयोगसाधकतया वैदिकप्रक-रण एव लेखनमुचितमितिशङ्कते। यद्यपीति। तस्यैव। निमित्तविधायकतु-श्छन्दसीत्यस्यैव। णाविष्ठवदित्यतिदेशेनास्य लौकिकेऽपि प्रयोगे प्रवृत्तेश्च। न-नु टेरिति सूत्रे ढेलोप इत्यतो लोपपदानुवृत्त्याऽनेन चेल्लोपस्तदाऽलोन्त्यपरि-भाषयाऽन्त्यस्यैव लोपः स्यादत आह। स च वचनसामर्थ्यादिति। न च बिल्व-कादिभ्य इतिसूत्राल्लुक् पदानुवृत्त्या सर्वादेशत्वे सिद्धे वचनसामर्थ्यकल्पनम-युक्तमिति वाच्यम्। तत्सूत्रस्थलुक्पदस्याखरितत्वात्। अत एव टेरित्युत्तरसू-त्रे लोपपदस्यैव सम्बन्धो दृश्यते। प्रशस्यत्वम्प्रशंसाविषयत्वम्। प्रशंसाचोत्कृष्ट-गुणप्रकारको निश्चयः एवञ्च विषयताया जातिक्रियासंज्ञाव्यतिरिक्तत्वात्प्रशस्य-त्वङ्गुण इत्याशयेनाह। प्रशस्यत्वमिति। ननु प्रशस्यशब्दस्य धातुजत्वात्प्रशस्यत्वङ्-क्रियैवेत्यत आह। तस्येति। तेन। इष्ठादिसम्बन्धेन। ज्ञ इति। जानातीति ज्ञः। ज्ञः स्थाली पाक इत्यत्र ज्ञशब्दात्तास्य देवतेत्यर्थेऽपि यस्येति लोपः। भाष्ये स्पष्टमिति। तत्र हि प्रकृत्यैकाजिति किमिष्ठेमेयस्सु प्रकृतिभाव आहो-स्विदविशेषेणेतिविकल्प्य द्वितीयपक्षे दूषणमुक्तम्। शौवमिति। शुनोविकारेऽ-

वयवे च प्राप्यजि कृते नस्तद्धित इति टिलोपः प्राप्नोतीति कैयटः। तथा अधुना इत्यत्रेदम्शब्दादधुना प्रत्यये इदम इशादेशस्तस्य यस्येति लोपो न प्राप्नोति। तथा द्रव्यमित्यत्र द्रोर्विकार इत्यर्थे द्रोरवेति यत्प्रत्यये ओर्गुणो न प्राप्नोतीति दूषणमभिधाय यस्येत्यादौ प्रकृतिभाव इतिसिद्धान्त्येकदेशिनोक्तम्। अत्रादिशब्दः प्रकारे। लोपविधायकत्वेन च साहश्यम्। यस्य यस्येत्यादिना लोपप्राप्तिस्तत्र प्रकृतिभावः। ओर्गुणस्तु तेभ्यः पूर्वं इतिप्रकृतिभावाभावः। एवमपि श्रिय हितः श्रीयः श्रीदेवताऽस्य स्थालीपाकस्य श्रः स्थालीपाक इत्यत्र प्राप्नोति। तस्मादिष्ठेमेयस्सु प्रकृतिभाव इतिसिद्धान्तिनोक्तम्। एतेन प्रघट्टकेन प्रकृत्यैकाजिति सूत्रस्य स्वविषयप्राप्तसर्वलोपबाधकत्वं स्पष्टतयैव बोध्यते। अत एव कनयति कनिष्ठ इत्यादावल्लोपो न इतिलोपो न। न च कनादेशेऽकारोच्चारणसामर्थ्यादल्लोपाभावः। एवमप्यत्रैव नस्तद्धित इत्यस्यापत्तेः। अकारोच्चारणवट्टिसंज्ञकस्यान्शब्दस्योच्चारणसामर्थ्याट्टिलोपाभाव इति तु वक्तुमशक्यम्। सर्वादेशत्वसम्पादनेन चारितार्थ्यात्। किञ्च नखनपत्य इत्यादिसूत्रेषु प्रकृत्या इत्यत एवानुवर्त्तते तेष्वनटेरित्यस्यैव बाधकः प्रकृतिभावो विधीयते किन्तु लोपमात्रस्य बाधक इत्यर्थाधिकारानुरोधात्प्रकृत्यैकाजिति सूत्रस्यापि लोपमात्रबाधकत्वम्। किञ्च यद्यनन्तरस्येतिन्यायेन टेरित्यस्यैवायम्बाधकः स्यात्तदा नैकाजित्येव ब्रूयात्तथा तु नोक्तमतोऽपि सर्वलोपबाधकत्वम्। अस्य प्रकृतिभावस्य सर्वलोपबाधकत्वादेवोपक्रमेऽविशेषेणेति पद्ये श्रौवमित्यत्र नस्तद्धित इतिटिलोपोनेत्युक्तम्। ननु प्रकृत्यैकाजितिसूत्रस्य श्रेष्ठः श्रेयानिति रूपन्त्वन्यथा सिद्धम्। आदेशेऽकारोच्चारणसामर्थ्यादेव लोपाभावस्य सिद्धेः। न च स्रजीयान्। स्रुचीयानित्यत्र विन्मतोर्लुगिति लुकि कृते टिलोपो मा भूदिति प्रकृतिभावविधानमावश्यकमिति वाच्यम्। येन नाप्राप्तिन्यायेन विन्मतोर्लुकष्टिलोपबाधकतया तस्मिन् कृते टिलोपाभावस्य सिद्धेरिति चेन्न। कनिष्ठः कनीयानिति रूपसिद्ध्यर्थमस्यावश्यकत्वात्। न चात्राप्युच्चारणसामर्थ्यं वक्तुं शक्यम्। सर्वादेशसम्पादकत्वेन चरितार्थत्वात्। वस्तुतस्तु नाप्राप्ते टिलोपे नेदाद्यादेशा आरभ्यमाणाः स्वविषये टिलोपस्य बाधका एवेति तेषु कृतेषु टिलोपो न भविष्यतीति नास्य सूत्रस्य प्रयोजनम्। नस्तद्धित इत्येतद्बाधकतया

कनिष्ठः कनीयानित्यर्थमपि न । अनुच्चारणसामर्थ्यात् । सर्वादेशत्वन्तु केत्यादेशेन चरितार्थमित्याहुः । अन्तिकबाढयोः । अन्यथा । नेदसाधयोरादेशयोरदन्तत्वे । कन्साहचर्याच्चेति । उत्तरसूत्रस्य यथा हलन्तादेशविधायकत्वन्तथा तत्साहचर्यादस्यापि हलन्तादेशविधायकत्वम् । इष्ठादिनिमित्तकत्वे न च साहचर्यम् । तदपवादत्वात् । टिलोपापवादत्वात् । लुप्तषष्ठीकमित्यादि । तथा च यणादेः परस्य लोप इतिवाक्यार्थः । पूर्वस्येत्यत्राकाङ्क्षाभावान्त्यर्थमाह । पूर्वत्व इति । अगुणवचनत्वादिति । आकृतिग्रहणेतिलक्षणेन जातिवाचकत्वसम्भवादिति भावः । अपर आहेत्यादिनोक्तं यत्प्रादुर्भावविनाशाभ्यामित्यादि लक्षणलक्षितजातिवाचकत्वन्तन्नास्तीत्याशयेनाह । अन्ये त्विति । इत्याद्यसिद्धेरिति । अतो गुणवचनत्वन्तयोः स्वीकार्यमिति भावः । लभ्यत इति । आद्ये गुणवचनस्येत्यनेन प्रातिपदिकमात्रस्य गुणवचनसंज्ञां विधाय तदनन्तरं समासादिसंज्ञायास्तद्बाधकतयोक्तत्वे न यत्र तासामप्राप्तिस्तत्र न गुणवचनत्वमन्यत्र त्वस्येवेति सूचितम् । अन्ये प्रादुर्भावविनाशाभ्यामित्यनेन जातेर्लक्षणसूचनादस्यास्येव गुणवचनत्वम् । वस्तुतस्तज्जातिलक्षणमाष्यकृतो नाभिप्रेतमपर आहेत्यनेनापरितोषस्य ध्वननात् । किन्त्वाकृतिग्रहणा इत्याद्येव । एवञ्च युवत्वञ्जातिरेव । अत एवोक्तं गुणवचनोऽपीति । अत एव युवतितरेत्यत्र जातेश्चेति पुंवत्वनिषेधसिद्धिः । प्रियस्थिरस्फिरोरु । वंहीत्यादाविति । आदिना वर्षीत्यस्य द्राघीत्यस्य च परिग्रहः । वृन्दशब्देऽदन्तत्वभ्रमनिवारणायाह । वरादिसाहचर्यादिति । तन्निमित्तकः । आदेशनिमित्तकः । कार्यिणोऽपि कार्यप्राप्तिपूर्वकालिकत्वे न निमित्तत्वव्यवहारः।कार्यान्तरस्य लोपस्य । अत एव ज्ञापकादिति । अन्यथा अस्य गुणवचनत्वाभावान्न स्यात् । भाष्यरीत्या गुणवचनसंज्ञाया अप्राप्तेः । विन्ग्रहणं व्यर्थमितीति । न च विन्नन्ताद्यदेष्ठन्तदा लुगर्थं विन्ग्रहणमिति वाच्यम् । विन्नन्ताद्यदा च सूत्रे विन्ग्रहणन्तदाजादिः प्रत्ययो ज्ञापकाज्जायते विन्ग्रहणाभावे तु स नैव स्यादिति भावः । व्याख्यातमिति । प्रागिति शेषः । प्रकृत्यर्थतावच्छेदकधर्मनिष्ठेति । यथा पटुरूपेत्यत्र । तत्समानाधिकरणेति । प्रकृत्यर्थतावच्छेदकधर्मसमानाधिकरणेत्यर्थः । यथा चोररूप इत्यत्र । अत्र प्रकृत्यर्थतावच्छेदकचोरत्वन्तत्र स्थेयकर्तृत्वरूपन्तत्समानाधिकरणो ध-

मैस्तद्विषये कुशलता तस्याम्पूर्णता प्रतीयते। तेनान्तर्हितवस्त्वपहारेऽपि सामर्थ्यङ्गम्यते। ननु प्रशंसाया अतिशायनानतिरिक्तत्वादतिशायन इतिसूत्रानन्तरं रूपबितिसूत्रं कार्यमतिशायनपदञ्चानुवर्त्तनीयमत आह। प्राशस्त्यमित्यादि। पचतिरूपमित्यत्र क्रियाप्रधानात्तिङन्तादयन रूपप् तच तु प्रधानीभूतक्रियागतमेव पूर्णत्वङ्गम्यत इतिरूपबन्तात्प्रथमैकवचनमेव सामान्ये नपुंसकत्वमेव। पचतिरूपम्पश्यतीत्यादौ तु द्वितीयादिकमपीति बोध्यम्। ईषदसमाप्ती। समाप्तिः पदार्थानां सम्पूर्णता। ईषदसमाप्तिश्च किञ्चिन्न्यूनत्वविशिष्टा पूर्णता। स्वार्थिकानाम्प्रकृतितो लिङ्गवचनातिक्रमे ज्ञापकमाह। स्त्रियामितीति। स्वभावात्। शब्दशक्तिस्वभावात्। न हि द्राचाकल्पइत्युक्ते द्राचागतगुणस्येषदसमाप्तिर्गम्यते। उपमागम्येति। अत एव पटुकल्पो देवदत्तो गुड़कल्पाद्राचेत्यादावभेदान्वयात्समानविभक्तिकत्वम्। उपमानोपमेययोः सामानाधिकरण्यस्य प्रसिद्धत्वात्। तिङन्तादप्येते भवन्ति। तिङश्चेत्यस्य सम्बन्धात्। विभाषा सुपो बहुच्। सुपो विशिष्य विधानादस्य कल्पबादिबाधकत्वमितिशङ्कावारणायाह। विभाषा ग्रहणमिति। न तत्। न विभाषा ग्रहणम्। अनिष्टत्वे त्विति तुना अरुचिः सूचिता। वाक्यस्य प्रकृतसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यादिष्टत्वात्। एवं हि भाष्ये उक्तम्। विभाषा ग्रहणङ्किमर्थम्। विभाषा बहुज्यथा स्यात्। बहुचामुक्ते वाक्यमपि यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। प्रकृता महाविभाषा तया भविष्यति। इदन्तर्हि प्रयोजनङ्कल्पादयोऽपि यथा स्युरिति। उत्तरच त्विति। अत एव पचतकिजल्पतकीत्यादिप्रयोगसङ्गतिः। वृत्ताविति। मूले व्याख्यानवाक्ये। ज्ञापकमिति। अत एव गुड़कल्पा द्राचाः सन्तीति भवति। यच तु प्रकर्षस्येषदसमाप्तेश्च विवचा तत्र पूर्वविप्रतिषेधेन कल्पबादिषु कृतेष्वपि पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्तरपबादयो भवन्ति। पटुकल्पतरो मृदुकल्पतम इति। तमवादिभ्यः कल्पवादयो विप्रतिषेधेनेतिवार्त्तिकमच प्रमाणम्। सोऽपि। थालपि। तथा सति। प्रकारमाचे थाल्प्रत्यये सति। अत एव। बाधाभावादेव। यथा जातीयक इति। यथा जातीयक इत्यस्य यत्सदृश इत्यर्थः। अत्र थालन्ताज्जातीयर ततः स्वार्थिकः॥

॥ इत्यस्तात्याद्याः ॥

अव्ययसर्वनाम्नाम् । अत्र प्रागिवादित्यनुवर्त्तते । एवञ्चाव्ययादिभ्यः प्रागिवाद्येऽर्थास्तेषु टेः प्रागकच् । कस्यायमपवादः । अज्ञाते । अत्र प्रागिवात्क इतिसूत्रात्के त्यव्ययसर्वनाम्नामिति सूत्रस्यानुवर्त्तते । बाध्यबाधकयोरेकत्रासमावेशाद्वाक्यभेदेनोभयविधानम् । एवञ्चाज्ञातेऽर्थे वर्त्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थे को भवति अव्ययादिभ्यस्त्वज्ञातेऽर्थेऽकज्भवति स च टेः प्रागित्येवं वाक्यभेदेनोभयम्भवति तदाह । वाक्यभेदेनेति । न च विशेषरूपेण ज्ञात एवार्थः प्रातिपदिकेन बोध्यत इति अज्ञातोऽश्व इत्यनुपपन्नमिति वाच्यम् । अश्वत्वेन ज्ञातोऽपि स्वामिविशेषसम्बन्धित्वेनाज्ञात इतिसामान्यविशेषधर्मभेदादुभयसम्भवात् । अत एव । युष्मदस्मद्भिन्नप्रातिपदिकविषये प्रातिपदिकस्यैव टेः प्रागकचः प्रवृत्तेरेव । यत्वादिष्विति । अत्र सुबन्तस्य टेः प्रागकच्स्वीकारात्सुपनिमित्तककार्ये कृतेऽकच् प्रवर्त्तते । ननु कुत्सितोऽश्व इत्यनुपपन्नम् । जातेः कुत्साया असम्भवादत आह । येन धर्मेणेति । कुत्सितगतकुत्सायामिति । यथाऽश्वपदार्थगतधावनविवक्षायां तस्य कुत्सितत्वे विवक्षिते कुत्सितशब्दस्य प्रवृत्तिस्तत्तत्स्य विपरीतपादविक्षेपादिकर्तृत्वविवक्षायाङ्कप्रत्ययः । कुत्सित इत्यस्य संज्ञायामितिसूत्रेऽनुवृत्तौ याद्दशोऽर्थः सम्पद्यते ,तमाह । कुत्सादिहेतुकेति । अनुकम्पमानसम्बन्धादिति । अनुकम्पाविषयपुत्रादिसम्प्रदानकदानकर्मत्वमिह सम्बन्धः । घनिलचौ च । पूर्वसूत्र एवैतयोः पाठे कर्त्तव्ये योगविभागेन कथनस्य फलमाह । पूर्वसूत्र इति । उक्तविषयातिरिक्त इति । तथा चाज्ञाते कुत्सितेऽर्थे देवदत्तादीनाम्प्रवृत्तिस्तदापि कप्रत्ययष्ठच्प्रत्ययौ वा भवति तदाह । तत्र कठजिति । बुद्धिसन्निधानादिति । ठाजादाविति सूत्रस्य ठच्प्रत्ययप्रकरणे पाठेमात्रेणैव यष्ठः पठितस्स एव । शीघ्रमुपस्थितो भवतीति भावः । तस्मिन्निति । ठग्रहणे कृते सतीत्यर्थः । पूर्वमिति । तन्निमित्तककार्यात्पूर्वमित्यर्थः । तस्य । इकादेशसम्बन्धिपूर्वकालिकत्वस्य । नन्वजिनान्तेतिसूत्रे लोपपदस्य समासघटकतया कथन्तन्मात्रानुवृत्तिरत आह । अजिनान्तेति । अत एव । उत्तरपदरहितस्य लोपपदस्यानुवृत्तेरेव । तेन । अनभिधानकल्पनेन । अनभिधाने प्रमाणन्तु विपरीतप्रयोगस्य भाष्येऽदर्शनमेव । विनापीत्यस्यान्यथा सिद्धिमाह । समुदायेति । ननु विनापीत्यस्य वचनस्यारम्भे पदस्यैव प्रयोगो न त्वपदस्य

वर्णस्य प्रयोग इतिनियमस्य सिद्धिर्वचनानारम्भे तु वर्णमात्रस्यापि पूर्वोक्तरूपदभिन्नस्य प्रयोगः स्यादत आह। वर्णमात्रेति। पूर्वाचार्यसंज्ञेति न चेत्वस्य लादेशविधानमिवास्त्विति वाच्यम्। चकारसंग्राह्यस्य द्वितीयादच ऊर्द्ध्वस्याप्यादेशावतावनिष्टापत्तेः एतदुत्तरङ्क चिद्दवर्णादपीति दृश्यते तस्याप्रामाणिकत्वमाह। ऋवर्णादपीतीति। नन्वु पेन्द्रदत्तशब्दादडच्प्रत्यये द्वितीयादच एकारादूर्ध्वस्य लोपे एकारश्रवणापत्तिरत आह। नेन्द्रस्येतीति। द्वितीयं सन्ध्यक्षरमित्यत्र सन्ध्यक्षरमिति सामान्यत एवोपात्तमतः सन्ध्यक्षरसत्त्वमेव निमित्तन्न तु तदादेः पदत्वमप्यपेक्षितमित्याशयेनाह। एकपदेपीति। नन्वेवं वाक्शब्दस्य प्रत्यये ठचि परे कुत्वे कृते इकादेशे कृतेऽपि ककारस्य श्रवणापत्तिरत आह। अत्र कादेशेति। कुत्वादीत्यादिना जश्त्वस्योपग्रहः। एकाक्षरेतिवार्त्तिकारम्भस्यावश्यकत्वम्बोधयितुमाह। यद्यपीत्यादि। एतेन। पूर्वोक्तव्याख्यानेन। द्विविधस्यापि पदत्वस्य बाधमाह। तत्रेति। स्पष्टञ्चेदमिति। षषष्ठाजादिवचनात्सिद्धमिति वचनेन ठाजादाविति वचनस्यैव लक्ष्यानुरोधाद्यत्र षडङ्गुलिशब्दात्प्रत्ययस्तत्रप्रवृत्तिर्न त्वेकाक्षरेति वचनस्येति भावः इदमशोकवनिकान्यायेन। वस्तुतः शेवलेति सूत्रभाष्येऽपि स्पष्टमित्यर्थः। तेन। अकृतसन्धीनां लोपविधानेन। अन्यथा यकारस्य श्रवणापत्तिः। इतिभेद इति। तेनान्यतरेणान्यतरस्य गतार्थता न शङ्क्या। अत एव। उपलक्षणत्वादेव। नन्वेकशब्दोपादानाभावे द्वयोरिति निर्द्धारणषष्ठी कथमत आह। द्वयोरितीति। व्याख्यानादिति। निर्द्धार्यमाणवाचिभ्यः किमादिभ्यः प्रत्ययविधानसामर्थ्यमूलकव्याख्यानादित्यर्थः। न प्रत्ययार्थ इति। अत एव कतर इत्यादिशब्दघटितवाक्यजन्यशाब्दबोधेन निर्द्धारणस्य भानम्। अनभिधानादिति। अत्र प्रमाणन्तु बहुनाञ्जातिपरिप्रश्नडतमजित्यत्र बहुग्रहणमनर्थकम्। किङ्कारणम्। किमित्येतत्परिप्रश्ने वर्त्तते परिप्रश्नश्चानिर्ज्ञाते। अनिर्ज्ञातञ्च बहुषु। द्वेकयोः पुनर्निर्ज्ञातमिति भाष्यमेव। अत एव। जातिपरिप्रश्न इत्यस्यानावश्यकत्वादेव। तत्र साधकम्भाष्यमाह। कतमेति। अध्यापकः शूरो वेत्यनेन जातिपरिप्रश्नाभावो ध्वनितः। वाग्रहणमितीति। समुच्चयार्थत्वकल्पनयेति भावः। अत एव। महाविभाषया क्वचित्प्रत्ययाभावादेव। क एतयोरर्थयोरिति। अत्र कतर इति

नोच्चारितम्। प्रायिकमिति। अत एवैकाच्च प्राचामितिसूत्रभाष्ये प्राग्वचनं किमर्थम्। विभाषा यथा स्यात्। प्राग्वचनानर्थक्यञ्च विभाषाप्रकरणात्। प्रकृता महा विभाषा तयैव सिद्धमित्युक्तम्। स्पष्टभाष्य इति। तत्र हि प्राग्वचनानर्थक्यमित्येवोक्तं त्वकजुत्पत्तिस्तेन साधिता। येनेतरः कुत्स्यत इतिविशिष्टलाभप्रकारमाह। अवक्षेपण इति। स्वार्थिकत्वप्रकरणाबाधायाह॥

॥ इति प्रागिवीयाः ॥

इवार्थ इति। प्रकारान्तरे। इवार्थे प्रत्ययविधाने। लुपि युक्तवदितिसूत्रप्रवृत्तावतिप्रसङ्ग इत्यत आह। वचनं त्विति। ननु यदि देवलकानां या प्रतिमा तत्रैवायं लुप्तदा तत्तद्देवस्थाने पूजार्थं स्थापिता या मूर्त्तिस्तत्र विष्णुः शिव इत्यादिप्रयोगस्य कथमुपपत्तिरत आह। तत्तदायतनेष्विति। अनन्तरावतीर्णबाधाया इति। अनन्तरं स्वोत्पत्त्युत्तरचणेऽवतीर्णः सञ्जातो बाधोयस्यास्सैव भ्रमत्वेन कल्प्यते। यथा शुक्तिविशेष्यकरजतत्वप्रकारकज्ञाने जाते सति तदनन्तरशुक्तिरियमित्यधिष्ठानस्य तत्वनिश्चयेन पूर्वोत्पन्नं रजतत्वज्ञानम्भ्रमः। शुक्तौ रजतत्वप्रकारकत्वादितिरीत्या भ्रमत्वप्रकारकानुमितिसम्भवो यत्र तस्यास्तत्र भ्रमत्वेन प्रक्रमादित्यर्थः। अर्चास्विति। इदन्देवपथादिषु पठितानां कतिपयानामुदाहरणप्रदर्शनम्। तत्र ह्येवम्पठितम्। अर्चासु पूजनार्थासु चित्रकर्मध्वजेषु च। इवे प्रतिकृतौ लोपः कनो देवपथादिषु इति। अर्चासु शिवः विष्णुः। चित्रेषु अर्जुनः दुर्योधनः। रावणः। ध्वजेषु। कपिः। गरुडः। सिंहः। देवपथः। हंसपथो वारिपथः। अस्मिन्गणे केषांचित्पाठः प्रपञ्चार्थः। ननु यस्य स्वरितत्वं स्वघटितसूत्रानन्तरसूत्रेऽनुवृत्तिस्तत्र निवृत्तमितिव्यवहारो युक्तः सत्वत्र न युक्तः प्रतिकृतिपदस्योत्तरसूत्रेऽनुवृत्त्यभावादत आह। अस्वरितत्वादिति। भाष्यविरुद्धत्वाच्चेति। तत्र ह्येवमुक्तम्। अपनाभिशब्दो गवादिषु पठ्यते तत्रैवमुच्यते नाभिनभञ्चेति तत्र, चोद्यतेनाभेर्नभभावे प्रत्ययानुपपत्तिः प्रकृत्यभावात्। विकृतेः प्रकृतावभिधेयायाम्प्रत्ययेन भवितव्यम् न च नाभिसंज्ञाया विकृतेः प्रकृतिरस्ति। नभ्यञ्चक्रमितीष्यते तन्न सिध्यति। विकृतेः प्रकृतिर्हितत्त्वेन व्यपदिश्यते न च नाभिश्चक्रस्य विकृतिरिति तस्मै हितमित्यर्थे प्रत्ययो न प्राप्नोती-

ति भावः। नापितादर्थ्यमस्ति अवयविनोऽवयवार्थत्वाभावात्। शरीरावयवी नाभिस्तद्वाचकात्तु हितार्थे शरीरावयवाद्यदिति यता भवितव्यम्। नाभ्यन्तैलमिति। गवादियतासन्नियुक्तो न नभावोन्यत्र यति न भवति। गवादियच्च चक्र एव तदुक्तम्भाष्ये।यदेवतन्मण्डलचक्राणाम्मण्डलचक्रन्तन्नभ्यमित्युच्यत इति। मण्डलाकारञ्चक्रं येषान्तानि मण्डचक्राणि शकटानि तेषाम्मण्डलाकारं यच्चक्रन्तन्नभ्यमुच्यत इत्यर्थः। एवं भाष्ये शङ्काङ्कृत्वोक्तम्। सिद्धन्तु शाखादिषु वचनाद्रूक्षत्वञ्च। सिद्धमेतत्। कथम् शाखादिषु नाभिशब्दः पठितव्यः रूक्षत्वञ्च वक्तव्यम् नाभिरिव नभ्यमिति। कः पुनरिहोपमार्थः। यत्तदक्षधारणम्परिवर्त्तनञ्च। एवम्प्रकारेण चक्रे नभ्यशब्दः साधितः स च शाखादिभ्यो यदितिन्यास एवोपपद्यते य इति पाठे तु प्रत्ययाद्युदात्तत्वे नान्तोदात्तत्वापत्तिरिति शाखादित्वात्. सिद्धमित्यसङ्गतं स्यात्। द्रव्यञ्चभव्ये। भव्येऽभिधेये द्रुशब्दाद्दिवार्थे यत्प्रत्ययः स्यात्। भव्यशब्दार्थं व्याचष्टे। आत्मवानिति। समासाच्च तद्विषयात्॥तच्छब्देन इवशब्दः परामृश्यते। स इवशब्दस्तच्छब्देनोपस्थितः स्वार्थम्बोधयति। एवञ्च सः इवार्थो विषयो यस्य तादृशो यः समासस्तस्मादिवार्थे छः स्यात्। अत्र विषयपदोपादानेनानन्यभावबोधकेनेवार्थविषयत्वं समासस्यावयवद्वारकं विशेषणमितिलब्धम्। अवयवत्वञ्च पूर्वोत्तरपदयोरविशिष्टमिति इवार्थवृत्तिसर्वावयवकत्वं लब्धन्तदाह। इवार्थविषयेत्यादि। अत एव। इवार्थवृत्तिसर्वावयवकत्वस्याश्रयणादेव। इन्द्राच्च इवार्थेनेति। तस्य समासस्येवार्थविषयत्वाभावात्। नन्विवार्थे समासविधायकशास्त्राभावादुद्देश्याप्रसिद्धिरत आह। काक इवेति। इवार्थवृत्तित्वमुपपदयति। तत्रेति। तन्निसमभिव्याहार इति बोध इत्यत्रान्वयः। समासार्थोपमानप्रयोज्येति। समासार्थो यदुपमानं काकागमनसमानाधिकरणोपमानतान्नपतनन्तद्बोधकस्य तत्प्रयोज्येलक्षणया समासः उपमानतालक्षतकाकबधे वर्त्तते, तस्य च प्रत्ययार्थोपमायामुपमानत्वेन तादृशकाकबधसदृशचोरपतनसमानाधिकरणदेवदत्तागमनजनितचोरकृतो देवदत्तस्य बध इति बोधः। पूगाञ्ञ्योऽग्रामणी। व्याख्यानादिति। स्वरूपस्य ग्रहणञ्च प्रत्ययविधित्वेन तदन्तस्याग्रहणेन केवलपूगशब्दादेव प्रत्ययविधायकमिदम्भवेत्तथा च तस्यपू ग्रामणीर्वावयवकत्वन्न सं

भवतीत्यग्रामणीपूर्वादिति विशेषणं व्यर्थं स्यादिति तत्सामर्थ्यं मूलकव्याख्या-नादित्यर्थः । लोहिता ध्वजा येषामिति । उद्भूतावयवभेदस्य समुदायस्य पूगवाचकत्वम्बनयितुम्बहुवचनोपादानम् । अग्रामणीपूर्वादित्यस्याभावे देवदत्तो ग्रामणीर्यस्य पूगस्य पूर्वावयवस्तस्मादपि स्यात् । तत्र देवदत्तका इत्येव भवति । स एषाङ्ग्रामणीरिति कन् । पूगाद्व्रातस्य यो विशेषस्तमाह । शसीरायासिति । टित्वसामर्थ्यादिति । स्त्रियामेव ङीप् भवति । मूले ब्राह्मणे तद्विशेषग्रहणम् राजन्ये स्वरूपग्रहणमत्र वृत्तिग्रन्थो मानम् । तत्र हि वाहीकेषु ब्राह्मणशब्दवाच्यायुधजीविसङ्घाभाव इत्युक्तम् । दामिन्यादित्रिगर्त्तषष्ठाच्छः । आयुधजीविसङ्घादित्यनुवर्त्तते । दामिन्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्त्रिगर्त्तषष्ठेभ्यश्च स्वार्थे छः स्यात् । त्रिगर्त्ताः षष्ठो वर्गो येषान्ते मूले उदाहृताः । पर्श्वादियौधेयादिभ्याम् । अस्त्रियामित्यनुवर्त्तत इति । मण्डूकप्लुत्येति शेषः । भाष्यप्रामाण्यादिति । तत्र ह्यापत्यग्रहणङ्कर्त्तव्यन्द्वीपाद्यञः प्रतिषेधार्थम् । इह मा भूत् । द्वैप्येति । तत्तर्हि वक्तव्यन्न वक्तव्यम् । नैवं विज्ञायते कञ्क्षरपोऽयञश्चेति कथन्तर्हि कञ् क्षरपोऽयंञश्चेतीत्युक्तम् । अत्र भाष्ये द्वीपाद्यञ इत्येवोक्तन्न त्वभिजिति सूत्रविहितस्य यञोऽप्युदानङ्कृतम् । यदि तस्मिन्सूत्रेऽस्त्रियामित्यस्य सम्बन्धो न स्यात्तदाऽभिजितोऽपत्यं स्त्रीत्यर्थे यञ्प्रत्ययः स्यात् ततश्च यञश्चेति न्यासे ङीप् स्यादयञश्चेति न्यासे तु नेति फलभेदः स्यादिति कथमयञिति छेदेन वार्त्तिकप्रत्याख्यानमिति तस्मिन्सूत्रेऽस्त्रियामित्यस्य सम्बन्धोऽस्तीतिभाष्यकाराभिप्रायः कल्प्यः । एवञ्च तत्सूत्रपूर्वपठिते पर्श्वादीतिसूत्रेऽस्त्रियामित्यस्यासम्बन्धे साधकाभावादत्राप्यस्त्रियामिति सम्बध्यत एवेति भावः । तेन । अस्त्रियामित्यस्य सम्बन्धेन । मध्यपठिते त्वसम्बन्धे साधकमाह । अदृष्टेत्यणिति । अपत्याणन्तादिति । अनन्तरापत्याणन्तादित्यर्थः । अस्मिन् सूत्रेऽण इत्युपादानाद्यदा गोत्रापत्येभिजिच्छब्दादण् तदापि यञ् भवत्येवास्त्ववाच्यार्थ एव यञन्तात्प्रतीयते न तु यञोऽस्य गोत्रवाचकत्वमित्येको गोत्र इतिसूत्रस्याप्रवृत्तिः । एतद्यञन्तस्य शब्दस्य तु गोत्राभिधायकत्वमस्त्येवेति गोत्रचरणादिति वुञ् भवत्येवेति भावः । स्पष्टञ्चेदमिति । तत्र ह्यणो गोत्रादिति वक्तव्यमिह मा भूत् आभिजितो मुहूर्त्तः । आभिजितः स्थालीपाक इतीत्युक्त-

म् । पादशतस्य । अनेन सूत्रेण वीप्सायां वुन्विधानात्तद्धितार्थेति सूत्रविहिता समाससंज्ञा वुप्रत्ययविषये भवति । अत एव । तद्भावभावितामात्रेण निमित्तत्वादेव । अत्र ह्यकारादेशस्योप्रत्ययसन्नियोगेन विधानेऽपि तस्यार्द्धधातुकनिमित्तकत्वमस्त्येवेति लोपः प्रवर्त्तते तस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वान्न गुणः । तथा निमित्तत्वानाश्रयणादिति । यत्र लोपस्य किञ्चित्सन्नियोगेन विधानन्तत्र यत्सन्नियोगेन विधानन्तस्य निमित्तत्वेनाग्रहणमिति भावः । किञ्च धिन्वीतिसूत्रीयदृष्टान्ते नलोपस्य परनिमित्तकत्वमित्ययुक्तम् । तत्र हि सौत्रक्रमानुरोधेनादावकारादेशस्तत उप्रत्ययस्तस्योप्रत्ययस्योपदेशकालेऽकारान्तत्वबुद्धिसत्त्वादकारलोप इत्यतोऽकारलोपकाले आर्द्धधातुकबुद्धेः सत्त्वात्परनिमित्तत्वमार्द्धधातुके इत्यस्य सप्तम्यन्तस्य लोपविधायके सम्बन्धात् । प्रकृते तु यद्यपि वुन्प्रत्ययः प्रथमम्प्रवर्त्तते ततो लोपस्तथापि वुनः सप्तम्यन्तपदेनानुपादानान्नलोपनिमित्तत्वमिति । दण्डव्यवसर्गयोश्च । दण्डोदमनम् तच्च न शारीरदण्डेन किन्तु द्रव्यग्रहणेनेत्याशयेनाह । दण्डोदण्डनमिति । व्यवसर्गो दानम् । एतयोरर्थयोर्गम्यमानयोः स्वार्थे वुनित्यर्थः । स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् । प्रकारस्य वचनन्द्योतनन्तस्मिन्नित्यर्थः । स्थूलको कृस्व इत्यस्मात्सदृशस्थूलाभिन्न इति बोधः । अनत्यन्तगतौ क्तात् । अनत्यन्तगतौ गम्यमानायां क्तान्तात्कन् स्यात् । अशेषतः सम्बन्धाभाव इति । यस्मिन्वस्त्रे छेदनस्य नाशेषतः सम्बन्धो वाह्यसर्वावयवावच्छेदेन सम्बन्धरूपस्तद्वस्त्रञ्छिन्नकमित्युच्यते । तत्सन्निहितेन । क्तान्तसन्निहितेन । तस्याकृतिगणत्वे । यावादेराकृतिगणत्वे । तदस्यानित्यत्व इति । तद्विभाषा ग्रहणमस्य अषडक्षेतिसूत्रविहितखस्य । अषडक्षीणो मन्त्र इत्यस्याविद्यमानानिषडक्षीणि यस्मिन्नित्यर्थः । अत्राक्षिशब्दः श्रोत्रपरः । द्वाभ्यामेव कृत इति तु फलितार्थकथनम् । आशित स्तर्पिता गावो यस्मिन्नित्यर्थे आशितङ्गवीनमिति भवति । आशितशब्दोऽन्न खन्तात्कर्मणि क्तान्तः । पूर्वपदस्य मुमागमो निपातनात् । अलङ्कर्मीणे इत्यस्य कर्मणि समर्थ इत्यर्थः । पयोदयोग्लानार्थे चतुर्थीति समासः । अलम्पुरुषायेत्यस्यापि पुरुषाय प्रतिपुरुषाय मल्लरूपाय समर्थस्ततोऽपि बलवत्तर इत्यर्थः । ईश्वराधीन इत्यस्य ईश्वरेऽधिष्ठित इत्यर्थः । अधिशब्दस्य शौण्डादिगणपाठात्सप्तमीतत्पुरुषः । अध्युत्तरपदादित्यत्रोत्तरप-

दग्रहणमप्रायिकन्तेनायं राज्ञोऽधीनः । स्त्रिया अधीन इत्यपि भवति । प्रति- दिश्यतां वा सचासञ्चापि नेह मेभारोऽस्ति । कस्मात् हि वाक्यशेषो वाक्यं वक्त्रर्थधीनं ह्येतिभाष्यप्रयोगात् । इयमभ्युच्चय युक्तिरिति । उत्तरसूत्रे विभाषा ग्रहणेन ज्ञापकेनास्य नित्यत्वकथनरूपा उक्तिरभ्युच्चयः । कथन्तर्हि नित्यत्वमित्याकाङ्क्षायामाह । वृहतीजात्यन्ता इतीति । विभाषाञ्चेरदिक् स्त्रियाम् । अञ्चत्यन्तात्प्रातिपदिकाददिक् स्त्रियां वर्त्तमानात्स्वार्थे खः प्रत्ययो भवति । अदिक् स्त्रियामितद्व्याचष्टे । अदिगिति । दिक् चासौ स्त्री च दिक्स्त्री न दिक्स्त्री अदिक्स्त्री । प्राक् प्राचीनमित्यत्र प्राक्शब्द अस्तात्यन्तः । प्राचि देशे प्राक् । दिक्शब्देभ्य इत्यस्तातिरञ्चे र्लुगिति लुक् । तथा च प्राक्शब्दोऽनाधिकरणशक्तिप्रधानन्तस्यालिङ्गत्वमाह । निर्लिङ्गमिति । खान्तविषये विशेषमाह । खान्तमिति । अत्यन्तविरोधापत्तेरिति । यद्यलिङ्गन्तदात् र्थे किमपि लिङ्गन्न प्रतीयते लिङ्गसर्वनामनपुंसकत्वे तु सत्त्वादीनां साम्यावस्था रूपा स्थितिः प्रतीयते सा च नात्यन्तं विरुद्धा । सर्वपदार्थानाङ्गुणत्रयपरिणामत्वात्पूर्वावस्था रूपत्वमेव । उपचयादिकन्तु गुणानां या पूर्वावस्था ततो बिलक्षणमिति ततो विरोध इति भावः । एकवचनञ्चेति । औत्सर्गिकमिति शेषः । पदसंस्कारपक्ष इति । तस्मिन्पक्षे पदानि संस्कृत्ययथेष्टन्तेषं योजनङ्क्रियते । वाक्यसंस्कारपक्षे तु विपरीतमपीत्याह । यदेति । मानञ्चिन्त्यमिति । भाष्ये प्राक् प्राचीनम् । प्रत्यक्प्रतीचीनम् । उदक् उदीचीनमित्येव प्रयुक्तमत एतद्विषये पदसंस्कारपक्ष एवेति भावः । प्राप्तिरिति । दिक्शब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वाददिगिति वक्तव्ये स्त्रीग्रहणं स्त्रीप्रत्ययान्तान्मा भूदित्यर्थमिति भावः । अस्त्रियामिति किमिति मूले अदिगित्युक्तावपि स्त्रीप्रत्ययान्तस्य व्यावृत्तिर्भविष्यतीत्यभिप्रायेण प्रश्नः । प्राचीनङ्ग्रामादाम्रा इत्युक्तन्तस्य त्वयमभावः यद्यप्ययन्दिगवच्छिन्न वाचकः प्राक्शब्दस्तथाप्यस्त्रीलिङ्ग इत्यतो न स्त्रियामित्यधिकारी यः प्रत्यय इत्यस्माद्भवति प्रत्ययः स्त्रीग्रहणाभावे तु न स्यादित्यव्याप्तिवारणाय स्त्रीग्रहणमिति भावः । भाष्यप्रयोग इति । एतादृशप्रयोग एव प्रकृतसूत्रविहितखान्तस्य विशेष्यवाचक शब्दापेक्षया विभिन्नलिङ्गवचनसद्भावे म नमिति भावः । जात्यन्ताच्छबन्धुनि । ननु ब्राह्मणजातीय इत्यत्र ब्राह्मणस्य जातिरिति समासे जात्यन्तस्य ब्रा-

ह्मणत्वजातिपरत्वन्न तु द्रव्यपरत्वमिति जात्यन्तस्य बन्धुनि वर्त्तमानत्वमनुपपन्नमत आह । तज्जात्याश्रयद्रव्यलक्षकादिति । एवञ्च स्वार्थिकप्रत्ययप्रकरणाबाधाय लाक्षणिकस्यैव प्रकृतित्वम् । वस्तुतस्तु प्रकरणबाधेन जात्यन्ताच्छ इत्यार्थबोधकाद्बन्धुन्यर्थे छः स्यादित्येवार्थ उचित इत्याशयेनाह । अत्रेति । द्रव्यस्य जातिव्यञ्जकत्वञ्चयमिति चेदित्थम् । जातिः प्रत्यक्षन्द्रव्यघटितपरम्परासन्निकर्षेण भवति । द्रव्यबोधकब्राह्मणादिपदजन्यशाब्दबोधेऽपि जातिर्द्रव्यनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतया भानन्न तु स्वातन्त्र्येणेति । न च ब्राह्मणत्वादिपदजन्यशाब्दबोधे स्वातन्त्र्येणैव भानमिति वाच्यम् । तत्रापि ब्राह्मणेतरावृत्तित्वे सति यावद्ब्राह्मणवृत्तित्वरूपब्राह्मणत्वप्रकारक एव शाब्दबोध इति तादृशशाब्दबोधस्य या विषयिता सा द्रव्यविषयिता व्याप्यैव । जातिव्यञ्जकत्वञ्च जातिविषयिता प्रयोजिका या आश्रयविषयिता तन्निरूपकत्वमित्यस्य विवक्षितत्वात् । प्रत्युदाहरणे ब्राह्मणजातिः शोभनेत्यत्र जात्यस्य न द्रव्यलक्षकत्वमतो न ततः प्रत्ययः परीत्या त्वाश्रयस्य विवक्षा नेति न प्रत्यय इति भावः । स्थानान्ताद्विभाषा । स्थानान्तात्प्रातिपदिकाद्विभाषा छः प्रत्ययः स्यात् । तच्चेत्स्थानान्तं सस्थानेनार्थवद्भवति । समानं स्थानमस्य सस्थानः । यो हि पितृतुल्यो भवति तस्य पितृस्थानसमानं स्थानम्भवति । सस्थानशब्दे उष्ट्रमुखवत्समासः तेन यन्न्यब्धन्तदाह । सस्थानशब्द इति । ज्योतिर्जनपदेति सूत्रेण समानशब्दस्य सादेशः । सस्थानेनेतिकरणे तृतीया । भवनक्रियायामस्यार्थोऽन्वेति स्थानम्पदम् । मान्यत्वादिरूपम् । अस्मिन् सूत्रे विभाषा ग्रहणाद्विभाषा इयमध्यपठितत्वाज्जात्यन्तादितिनित्यमिति लभ्यते एतदर्थमेवात्र विभाषा ग्रहणम् । अनुगादिनष्ठक् । सूत्रार्थमाह । अन्वित्यादिना । स एवेत्यस्य अनुगदति य इत्यर्थः । णचः स्त्रियामञ् । यद्यपि कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियामितिसूत्रेण णच्प्रत्ययः स्त्रियामेव विहित इति णजन्ताद्विहितोऽञ्प्रत्ययः स्त्रियामेव भविष्यति स्वार्थिकत्वात्तथापि स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्त इतिज्ञापनायात्र स्त्रियामिति । तेन गुड़कल्पाद्राक्षेत्यादि सिध्यति । विसारिणो मत्स्ये । विसारिन्शब्दादण् प्रत्ययो भवति । समुदायेन मत्स्येऽभिधेये । सङ्ख्यायाः क्रिया । एककर्तृणां सजातीयक्रियाणाम्पुनः पुनर्जायमानानाङ्गणनङ्क्रियाभ्यावृत्तिगणनन्तत्र स्वार्थे स-

ङ्ख्यावाचकात्प्रत्यय इत्यर्थः । यद्यप्यावृत्तिशब्दस्य द्वितीयप्रवृत्तौ रूढिस्तथापि प्रकृतसूत्रेऽभिशब्दोपादानसामर्थ्यादभ्यावृत्तिशब्दो जन्ममात्रपर इत्याशयेन मूलेऽभ्यावृत्तिर्जन्मेत्युक्तम् । अत एव । अभ्यावृत्तिशब्दस्य जन्ममात्रपरत्वादेव । इति नेति । किन्तु त्रिः पचतीत्येव भवतीति शेषः । तत्सङ्ख्योत्पत्तिपरा इति । पञ्चेति सङ्ख्या यस्यास्तादृशी योत्पत्तिस्तत्परा इत्यर्थः । तेषाम् पञ्चादिशब्दानाम् । एवञ्च पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते इति शब्दात्पञ्चसङ्ख्योत्पत्तिकमेककर्तृकभोजनमिति बोधः । एव मन्यत्रापि । नन्वेका क्रिया न पञ्चसङ्ख्योत्पत्तिकेत्यतोवर्त्तमानार्थकलट्प्रयोगानुपपत्तिरत आह । समुदायस्येति । एकदिवसाधिकरणैककर्तृकपञ्चसङ्ख्योत्पत्तिकभोजनक्रियासमुदायस्येत्यर्थः । पचतीत्यादौ यथोपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तं वस्तुतः क्रियाणाञ्जायमानानामनेकत्वेऽपि शब्दान्निवृत्तभेदाक्रिया प्रतीयते तथा पञ्चकृत्वं त्यत्रापि निवृत्तभेदभोजनक्रियायाम्पञ्चसङ्ख्योत्पत्तिकत्वान्वयः । यत्र तु कर्मणि प्रत्ययस्तत्र पञ्चसङ्ख्योत्पत्तिकत्वस्य विक्लित्यादिफलरूपक्रियायामन्वयः । अतः पञ्चकृत्वः पच्यन्ते ते मनानीत्यादिप्रयोगा अपि भवन्ति । तिरोहितावयवभेदफलसमुदायविवक्षायामेकवचनम्पञ्चकृत्वः पच्यात इति च भवति । उद्भूतावयवभेदत्वे बहुवचनम् । एकजातीयानामेककर्मकाणामेककर्तृकाणामेव क्रियाणाञ्जन्मसङ्ख्या न एवास्य साधुत्वं शब्दशक्तिस्वभावादिति बोध्यम् । सङ्ख्याया इत्यस्योपादाने सति भूरिवारानित्यत्र यथा नातिप्रसङ्गस्तथाह । नार्यमिति । अयम् । भूरिशब्दः । अप्रसिद्धेरिति । नियतविषयपरिच्छेदको हि तत्र प्रसिद्धः । नन्वेवम्बहुशब्दादपि सङ्ख्याकार्यन्न स्यादत आह । बहुशब्दस्त्विति । इत्युक्तमिति । सङ्ख्यासंज्ञासूत्रव्याख्यानावसरे । कालपरः काले शक्तः । भोजनपर्याप्त इति । भोजनक्रिया निष्ठाया कालिकसम्बन्धावच्छिन्ना व्यापकता तन्निरूपिततादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नव्याप्यता विशिष्टः । भूरिवारशब्देन यो बुद्धिस्थानेकावयवकः परिच्छिन्नोघट्यादिसमुदायो बोध्यते तद्व्याप्यकत्वम्पूर्वोक्तन्नानुपपन्नम् । स च घट्यादिसमुदाय उद्भूतावयवभेदोविवक्षित इति प्रकृते बहुवचनम् । तिरोहितावयवभेदतादृशसमुदायविवक्षायान्तु भूरिवारम्भुङ्क्त इत्येकवचनम् भवत्येव । यत्तु भूरिशब्दो बहुत्वसङ्ख्योत्पत्तिकावृत्तिकक्रियाधारकालपरस्तस्य कालवोधकवारशब्देन बहुव्रीहिः

भोजनक्रियैवान्यपदार्थः । एवञ्च भूरिशब्दस्य क्रियाविशेषणीभूतार्थप्रतिपादकतया कर्मण्येव द्वितीया । क्रियाविशेषणत्वात् । न च मृदुपचतीतिवन्नपुंसकत्वापत्तिरिति वाच्यम् । अनियतलिङ्गकस्यैव क्रियाविशेषणीभूतार्थप्रतिपादकस्य नपुंसकत्वात् । वारशब्दस्य तु नित्यपुंस्त्वात्तदन्तसमासस्यापि लोकतो नित्यपुंस्त्वमिति केचित् । तन्न । शास्त्रेण पुंस्त्वस्यानुपपादनात् । अन्ये तु भूरिशब्दो वहुसङ्ख्यावृत्तिकजन्मवत्परः । कालावच्छिन्नपरश्च वारशब्दस्तयोश्च कर्मधारय एवञ्च समासस्य पुंस्त्वन्न्याय्यमेव । तदर्थश्चाभेदेन भुज्धात्वर्थफलेऽन्वेतीति क्रियाविशेषणत्वाद्द्वितीयेत्याहुः । क्रियाग्रहणं प्रकृतसूत्रे व्यर्थमित्यभिप्रायेणाशङ्कते । यद्यपि द्रव्यगुणयोरिति । पञ्चकृत्वः श्वेतः पटः पञ्चकृत्वो धनवान्देवदत्त इत्यादिप्रयोगास्तु जात ,इत्यादिशब्दाध्याहारेणोपपाद्याः । प्राचीनोक्तङ्क्रियाग्रहणप्रयोजनं खण्डयति । साध्यस्वभाववेति । ननु यदि साध्यस्वभाववेति न नियमस्तदा द्वौ पाकावित्यादौ सुजापत्तिरत आह । द्वौ पाकाविति । अभावादिति । किन्तु सिद्धावस्थक्रियागतन्द्वित्वं विवक्षितमिति शेषः । अनापत्तिरिति । द्विशब्देन सामानाधिकरण्याद्धि द्वित्वस्यैकस्यैव सम्भेदेनान्यतरवैयर्थ्यमितिन्यायेन पाकशब्दाद्द्विवचनेन च प्रतिपादनम्भवति तच्च क्रियाजन्मगणने न सम्भवतीति भावः । अत एव । क्रियाजन्मगणनायामिताष्टशस्थले द्विवचनासम्भवादेव । न च पञ्चवारान् भुङ्क्त इति यत्र प्रयोगस्तत्र पञ्चन्शब्दात्कृत्वसुच् स्यादिति वाचम् । तत्र वारशब्देनाभ्यावृत्तेरुक्ततया सङ्ख्याशब्दस्य तद्वृत्तित्वाभावात् । नचैवम्भूरिवारानित्यत्राप्येवं वक्तुं शक्यमिति मूलोक्तप्रत्युदाहरणविरोध इति वाच्यम् । तस्य भूरिभुङ्क्त इत्येतदुपलक्षणत्वात् । युग्मोभादिशब्दादिति । एतयोर्नियतविषयपरिच्छेदकत्वसम्भवेऽपि लोके एकः युग्मौ चय इत्येवङ्गणना न हि प्रसिद्धेति भावः । विभाषा वहोर्धा विप्रकृष्टकाले । क्रियाभ्यावृत्तिगणन इत्यनुवर्त्ततेऽत आह । अविप्रकृष्टेत्यादि । दिवसस्येति मूले शेषत्वविवक्षया षष्ठी । तत्प्रकृतवचने मयट् । व्याख्यानादिति । प्रकृतशब्दस्य प्रस्तुतार्थकतया प्रकृते मयडिति वक्तव्ये वचनग्रहणसामर्थ्यलब्धम्प्राचुर्येण प्रस्तुतम्प्रकृतमित्येवं वृत्तिकारादिभिर्व्याख्यातन्तन्मूलकादित्यर्थः । इत्यचरार्थ इति । वचनशब्दस्य भावल्युडन्तत्वपक्षे इति शेषः । य-

दा त्वधिकरणे प्रत्ययस्तस्मिन्पक्षे सूत्रार्थमाह। प्राचुर्येणेत्यादि। व्याख्याना-दिति। अन्नमयो यज्ञः। अपूपमयं पर्वेत्यादिहत्यादि सम्मतप्रामाणिकप्रयोगदर्शनमूलकव्याख्यानादित्यर्थः। तद्ग्रहणमिति। प्रातिपदिकादुक्तेऽर्थद्वये प्रत्ययविधानेऽपीष्टप्रयोगोऽप्राप्त इत्यादिः टित्वान्ङीबिति। स्वार्थिकानाम्प्रकृतितो लिङ्गवचनानुवर्तनस्य सत्त्वात्। अन्नमयो यज्ञ इत्येतत्त, क्व चिल्लिङ्गवचनातिक्रमस्यापि सत्त्वेन। समूहवच्च बहुषु। प्रकृतवचने इत्यनुवर्तते। बहुषु प्रकृतवचने चार्थ इत्यर्थः प्रातिपदिकांशे स्वातन्त्र्येण बहुष्वित्यस्यान्वयाभिप्रायेण तथा च यत्फलितन्तदाह। बहुत्वविशिष्टइति। समूहवदित्यत्र सप्तम्यन्ताद्वतिः। अनन्तावसथेतिहभेषजात्। इतिहेतिनिपातसमुदायादयम्प्रत्ययः। स चोपदेशपरम्परायां वर्तते। भेषजशब्दम्प्रकृतसूत्रघटकं साधयति। भियः षुगित्यादि। अत एव निपातनादिति। अन्यथा आदिवृद्ध्या भैषजमिति स्यादितिभावः। देवतान्तात्तादर्थ्ये यत्। तदर्थमेवतादर्थ्यम् स्वार्थे ष्यञ तदाह। तदर्थे वस्तुनीत्यर्थ इति। तेन। स्वार्थिकतलप्रत्ययस्वीकारेण। देवदेवत्यमिति। सिद्धमिति। देवदेवत्यमित्यस्य देवस्य देवत्यमित्यर्थः। एतेन। निरुक्तदेवतात्वस्य पितृष्वपि सत्त्वेन। पादार्घाभ्याञ्च। तादर्थ्ये इत्यनुवर्तते। अत्र चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। तेन एष वै सप्तदशाऽरम्छन्दस्य इति सिद्धम्। अत एव निपातनादिति। आग्नीध्रसाधारणेति वार्त्तिके निपातनात्। साधारणशब्दार्थं व्याचष्टे। अनेकमिति। साधारणशब्दे समानशब्दस्य सादेशस्तु पृषोदरादित्वाद्बोध्यः। अत एव निपातनात्सादेशस्य दीर्घ इत्येवोक्तम्। अनेन वार्त्तिकेनोभयोरपि निपातनमिति तु युक्तम्। लोहितान्मणौ। मणौ वर्तमानाल्लोहितशब्दात्स्वार्थे कनित्यर्थः। वर्णे चानित्ये। अनित्ये वर्णे वर्तमानाल्लोहितशब्दात्कन् स्यात्। अस्मादिति। लोहितालिङ्गबाधनं वेतिवार्त्तिकादित्यर्थः। अत एव। अस्य कनोऽत्यन्तस्वार्थिकत्वे न स्वार्थद्रव्यमात्रापेक्षतयाऽन्तरङ्गत्वेन व्युत्पत्तेः प्रागेवोत्पत्तेः स्वीकारादेव। उपायादितीति। इह ह्रस्वत्वम्प्रत्ययसन्नियोगे न। एतेन। दीर्घस्य स्थानित्वकथनेन। अन्त्यस्य स्यादिति। ह्रस्वत्वमन्त्यस्य स्यादित्यर्थः। व्याख्यानादिति। औपयिकेति लक्ष्यदर्शनमूलकव्याख्यानादित्यर्थः। वाचो व्याहृतार्थायाम्। अन्येनोक्त इत्यस्यान्येन प्रकाशित इत्यर्थः। अनेन यद्यपि वाचिक इत्यस्य अनुवादात्म-

कशब्देऽपि प्रवृत्तिः प्राप्ता तथापि वाचिकपदं रूढमित्याशयेनाह मूले सन्दे-शवागिति । तद्युक्तात्कर्मणोऽण् । तेन युक्तात्तद्युक्तात् । तच्छब्दार्थमाह । त-च्छब्दे नेति । प्रकृतित्वेनाभिप्रेते कर्मशब्दे वाग्युक्तत्वञ्च वाक्प्रतिपाद्यवाचक-त्वरूपन्तदाह । वाचायुक्तादिति । वागेवेत्युत्तरस्थैवेन । भाष्ये यत्किंप्रतिनि-र्द्दिश्यत इति प्रश्नवाक्यन्तदुत्तरभूतं यद्वागेवेति वाक्यन्तत्र य एवकारस्तेने-त्यर्थः । क्रिययोः । वच्धातुकृधातुभ्याम्प्रतिपाद्ये ये क्रिये तयोरित्यर्थः । कर्म-णोऽणित्यत्र कर्मशब्दः क्रियापरः । न च कर्मणा क्रियत इत्यत्र पौनरुक्त्यमिति वाच्यम् । कर्मणेत्यत्र कर्मशब्दस्य वाक्प्रतिपाद्यार्थकर्मकक्रियापरत्वङ्क्रिय-ते इति कृधातोः क्रियासामान्यार्थकत्वमिति भेदात् । तद्युक्तादित्यस्य प्रत्युदा-हरणप्रदर्शनपरे वाक्ये यत्कर्मक्रियत इत्यत्र कथम्भेद इति न शङ्क्यम् । अत्रा-पि कर्मशब्दस्य वाक्करणकार्थप्रतिपादनाभावाधिकरणकालावच्छिन्नत्वविशिष्ट-क्रियापरत्वङ् क्रियत इत्यत्र कृधातोः क्रियासामान्यपरत्वमिति भेदात् । वा-चा कथनमित्यत्र वाङ्नलौकिकी किन्तु मन्त्ररूपा विवक्षितेत्याशयेनाह । ए-वञ्चेति । पूर्वोक्तभाष्यव्याख्यानावसरे इदन्त्वया कर्त्तव्यमिति सन्देशवाचं श्रु-त्वा यत्कर्म क्रियत इति कैयटरीत्या भाष्यव्याख्यायामुत्तरवाक्यस्थैवकारा-स्वारस्यमित्याह । इदन्त्वयेति । कैयटानुसारिणेति । इदमुपलक्षणम् । वृत्त्यनुसा-रिणेत्यपि बोध्यम् । ओषधेरजातौ । अजातौ वर्त्तमानादोषधिशब्दादित्यर्थः । औषधम्पिबतीत्यत्रौषधिशब्द ओषधिविशेषपरो लक्षणयेति न जातिपरत्वम् । प्रज्ञादिभ्यश्चेत्यत्र प्रज्ञशब्दस्य योऽर्थस्तमाह । प्रजानातीति । वृत्तौ स्पष्टमिति । नित्यश्चायम्प्रत्ययः उत्तरसूत्रेऽन्यतरस्याङ्ग्रहणादिति तत्रोक्तम् । बह्वल्पार्थाच्छ-स् कारकादन्यतरस्याम् । बह्वर्थादल्पार्थाच्च प्रातिपदिकात्कारकाभिधायिनः श-स् प्रत्ययः स्यात् । अत्र कारकादितिसामान्यत एवोक्तमतः कारकसामान्यप्रति-पादकादयम्प्रत्ययो न कर्मप्रतिपादकादेव । बहुभिः कालैर्ददाति बहुशो ददा-ति । अल्पं न ददातिश्च अल्पशो ददाति । बहुभ्यो ददाति अल्पाय ददातीत्यर्थेऽपि बहुशः अल्पश इति भवति । अर्थग्रहणात्पर्यायेभ्यो विशेषेभ्यश्चायम् । विशेषो-दाहरणम् । त्रिशः । पञ्चश इत्यादि । भूरिशो ददातीत्यादौ । मूले मङ्गलामङ्ग-लवचनमिति । यथासंख्यमत्राभिप्रेतम् । यत्र मङ्गलममङ्गलञ्च गम्यते तत्रायम्

त्यय इत्यर्थः। द्वन्दुत्तङ् खण्डयति। अपीतेति। एतेनासौत्वकथनेन। तत्सत्त्वे। अल्पार्थकैकशब्दसत्त्वे। न एव। एकार्थका एव। येवृत्तावेकत्वविशिष्टस्यैवार्थस्य स्वभावाद्बोधकास्त एव गृह्यन्ते तादृशाश्च परिमाणवाचकास्तेषामतत्परिमाणार्थत्वेन न्यूनाधिकभावे प्रयोगाभावः। जातिशब्देभ्यस्तु न तथेति तेभ्यो न शसिति भावः। घटङ्घटमितीति। यदि घटशब्दाच्छस् स्यात्तदा एकस्यैव घटस्य प्रतीतिः। स्यादिति नास्ति किन्तु द्वयोर्बहूनां वा प्रतीतिरपि स्यादित्याह। ततः शसीति। अभिमान इति। एतेन वृत्तावभेदैकत्वसङ्ख्याया भानस्योत्सर्गतः प्रसिद्धतया पूर्वोक्तमयुक्तमिति ध्वनितम्। अन्यसम्मतन्तत्प्रयोजनमनुवदति। एकवचनादितीति। अत्र हि घटौ घटावित्युच्चारणेनैकत्वविशिष्टार्थाभिधायकत्वाभावः स्फुट एव। केचिदित्यरुचिसूचनाय। तद्बीजन्तु यदि द्विवचनान्तव्यावृत्तिरेव फलन्तदैकवचनान्तात्प्रत्यय इत्यत्रैव पर्यवसानमिति घटंघटमित्यत्र शस् दुर्वार एवेति परिमाणशब्देभ्य एव प्रत्यय इति नियमलाभ इति। सूत्रे सङ्ख्यैकाचेति वक्तव्ये वचनशब्दोपादानसामर्थ्यादेकवचनान्तादित्यर्थो नाभिप्रेतः किन्त्वेकं वक्तीत्येकवचनमित्यर्थ एवाभिप्रेत इत्याशयेनाह। वस्तुत इति। सङ्ख्यातिरिक्तार्थानामिति। सङ्ख्याशब्देभ्यस्तु द्विवचनस्य प्रकृत्यर्थद्विनुवादकतया परिगृहीतैकत्वानामिवेति नियमस्य तत्राभावादिति भावः। परिगृहीतैकत्वानामिति। परिगृहीतं वाचकतासम्बन्धेनैकत्वविशिष्टन्तेषामित्यर्थः। नन्वत्र सूत्रे चकारो व्यर्थः। एकार्थबोधकपरैकवचनशब्दोपादानेन सिद्धे सङ्ख्याशब्दोपादानेनैकत्वातिरिक्तसङ्ख्यावाचकाः सङ्ख्याशब्देन विवक्षिता इत्यर्थो भविष्यतीत्यत आह। अत्राहुरिति। वीप्साशसभाव इति। वीप्साबोधकशस्प्रत्ययाभाव इत्यर्थः। पक्ष इति। एतेनैकैकमित्यपि भवतीति सूचितम्। सन्देहः स्यादिति। अत्र शस् वीप्सायां वा स्वार्थे वेति सन्देहः स्यादित्यर्थः। अपवादत्वाभावादिति। द्विवचनादिशब्देभ्योऽपिदर्शनादित्यादिः। वीप्सायामिवेति। अत एवतान्येकेति सूत्रघटकस्यैकश इत्यस्यैकैकमित्यभियुक्तव्याख्यानसङ्गतिः। तदनुवदेनेति। नित्यवीप्सयोरितिसूत्रसिद्धद्विर्वचनानुवादेनेत्यर्थः। ध्वनितञ्चेदमिति। तत्र हि यत्र तद्भिन्नेनानुक्ता वीप्सा भवति तत्र द्विर्वचनम्। तद्यथा। एकैकशो ददातीत्युक्तम्। अत्र द्विरेकशब्दः शस्च दृश्यते

तस्योपपत्त्यर्थं कैतटेनोक्तं चिदाहुः। अल्पार्थो ह्येकशब्दोऽस्ति तस्य वीप्सायां द्विर्वचने बह्वल्पार्थादिति शस्प्रत्यय इति। अत्र के चिदितिवदताऽरुचिः सूचिता। साचाल्पार्थकैकशब्दसद्भावे दृढतरमानाभाव इति। णान्ता षट् बहुषु बहुवचनम्। एकादाकिनिच् एको गोत्रे एतेषु सूत्रेषु सङ्ख्याऽसहायान्यार्थकस्य प्रथमार्थकस्य च भाष्यकृतोक्तत्वेऽप्यप्रामाणिकत्वेऽपि समानस्य धारणार्थकयोर्मानाभावः। न च चैत्रमैत्रयोरेका माता। देवदत्तविष्णुमित्रयोरेकश्चन्द्रमित्यत्र तौ दृश्येते इति वाच्यम्। सङ्ख्यापरैकशब्दप्रयोगेणाप्यं तयोरुपपत्तेः। किञ्चाल्पार्थकैकशब्दस्य तदर्थकत्वेन प्रसिद्ध्यभावाद्बह्वल्पार्थादिति सूत्रे न तद्ग्रहणम्। किञ्च सङ्ख्याशब्दातिरिक्तशब्दानाम्परिगृहीतकत्वानामेव वीप्सासत्त्वेन ततो द्विर्वचनापवादः शसेव प्राप्नोति। नचैकस्य बहुव्रीहिवदितिद्विर्वचनन्तत्र भवत्विति वाच्यम्। तस्य सूत्रस्य सङ्ख्यावाचकप्रसिद्धतरैकशब्द एव प्रवृत्तेः। किञ्च तेन वीप्सायाङ्कृतद्वित्वैकशब्दानुवादेन बहुव्रीहिवद्भावस्य विधिरित्येव युक्तमत एव तान्येकेति सूत्रस्यस्यैकश इत्यस्योपपत्तिः। तथा चैकश इति वदता विवक्षितमर्थजातन्वनितमित्यर्थः। कथन्तर्हि भाष्यप्रयोगस्योपपत्तिरिति चेदुच्यते। सङ्ख्यैकवचनाच्चेत्यत्र चकारस्य भिन्नक्रमतया वीप्सायां स्वार्थे च शसित्यर्थः। स च स्वार्थिको न सर्वत्र किन्तु अभिधानस्वाभाव्यादेकशब्दात्कृतद्विर्वचनैकशब्दाच्चेति नातिप्रसङ्गः। एवञ्चैकशब्दप्रकृतिकशसः स्वार्थिकत्वस्यापि सत्त्वेन न ततो नियमेन वीप्सोक्तिरिति वीप्साबोधकशसभावपक्षे वीप्सायान्द्विर्वचने कृते ततः स्वार्थिकः शसिति। अत्र दृष्भाष्यमेव मानम्। एकश इति तु वीप्साशसन्तं स्वार्थिकशसन्तम्बाऽस्तु। लौकिकप्रयोगे प्रकरणादिनाऽर्थावसाय इति तदेतदाह। भाष्यप्रदीपोद्योते निरूपितमिति। आद्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम्। अयं स्वार्थिकः सर्वाभ्यो विभक्तिभ्यो विशेषाभावात्तासु कृतासु तदन्तेभ्यो भवति तदाह। अशमेवेति। वा ग्रहणसम्बन्धाच्चायन्तसिर्वैकल्पिकस्तेनैतद्रहितानामाद्यादीनाम्प्रयोगो भवति। अपादानेचाहीयरुहोः। अपादाने या पञ्चमी विहिता तदन्ताद्वा तसिः स्यात्। तच्चापादानं हीयरुहोर्न;चेत्। अत्र हीयेति निर्देशात्कर्मप्रत्ययान्तजहाति योगे उपादानत्वम्भवति न तु जिहीतेर्योग इति निर्णयम्। तेन भूमिरुज्जिहीते भूमित उज्जिहीत इत्यत्र तसिर्भवति। स्वर्गाद्धीयते। पर्वता-

दवरोहतीत्यत्रैवं तसिप्रत्ययो न भवति। मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाहेत्यत्र तु तृतीयान्तात्तसिः। अतिग्रहाव्यथत। अतिग्रहादिविषयेऽकर्त्तरि या तृतीया तदन्ताद्वा तसिः स्यात्। चारित्रेणातिगृह्यते। चारित्रतोऽतिगृह्यते। चारित्रं सुष्ठु वर्त्तनन्तेनान्यानतिक्रम्य गृह्यते। अत्र करणतृतीयान्तादिति वक्तव्येऽकर्त्तरि तृतीयेत्युपादानं हेतौ या तृतीया तत्सङ्ग्रहाय। तेन चारित्रेणातिगृह्यत इत्यत्र चारित्रस्य हेतुत्वविवक्षायामपि तसिर्भवति। हीयमानपापयोगाच्च। अत्र पापयोगशब्दावर्श आद्यजन्तौ। तेन युक्तेत्यर्थस्य लाभः। तद्युक्तत्वञ्च तदन्वयित्वम्। उदाहरणे करणे हेतौ च तृतीया। युक्तत्वञ्च न साक्षादेवेत्याशयेनाह। तद्युक्तत्वमिति। वृत्ततो हीयत इत्यत्र हाधात्वर्थहाने वृत्तस्य करणत्वेनान्वयः। वृत्ततः पाप इत्यत्र तु यः पुरुषोऽतिदयालुत्वेन हेतुना पापवतोऽपि जनस्य सङ्ग्रहङ्कृतवान् स विवक्षित इति साक्षात्तद्युक्तत्वम्। अत एवोक्तम्मूले क्षेपस्याविवक्षायामिति। षष्ठ्या व्याश्रये। नाना पक्षसमाश्रयो व्याश्रयः। एवञ्च नाना पक्षसमाश्रयणे गम्यमाने षष्ठ्यन्ताद्वा तसिः स्यादित्यर्थः। अत्र तत्समाश्रयणमेककर्तृकमनेककर्तृकम्वा। उदाहरणेऽर्जुनादिपदानां शक्यार्थपरतायामाह। पक्षे इति शेष इति। वृत्तावर्जुनादिपदानान्तत्पक्षे लक्षणा वा बोध्या। रोगाच्चापनयने। प्रवाहिकात इत्यादावुदाहरणे प्रवाहिकादिपदानान्तन्निवर्त्तकोपाये लक्षणा। कृभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्त्तरि च्विः। करणतृतीयेति। तेनभावस्तद्भाव स्तद्भाव इत्यत्र भवनन्न वास्तविकमेव किन्तु वैवक्षिकम्। सम्पद्येत्यादिपदं व्याचष्टे। सम्पद्येत्यादेरिति। कर्तृत्वस्य क्रियानिरूपितत्वात्प्रकृते च सा क्रिया सम्पत्तिरूपा विवक्षितेत्याशयेनाह। भावे श इति। एवञ्चाभूतकर्तृकं यत्तद्रूपकरणभवनन्तस्मिन्गम्यमाने यस्य सम्पत्तिकर्तृत्वविवक्षा तद्वाचकादयम्प्रत्ययः। तस्य। सम्पत्तिकर्तृवाचकशब्दस्य। प्रकृताविति। अत्र प्रकृतित्वन्न तदुत्पत्तिप्रयोजकनाशप्रतियोगित्वरूपम्। किन्तु तद्व्यवहारपूर्वकालिकव्यवहारविषयत्वम्। एवञ्चान्यबोधकस्य शब्दस्यान्यत्र कथं वृत्तिरित्याकाङ्क्षायामाह। गौण्या वृत्त्येति। अत एव। गौण्या वृत्त्या वर्त्तमानत्वेन गौणत्वादेव। नात्वमिति। महच्छब्दस्य गौण्याऽमहति वृत्तित्वाद्गौणमुख्यन्यायेनान्महत इतिनात्वमित्यर्थः। यद्यपि भवनकर्त्ता-

ऽमहांस्तथापि स एव गौण्या वृत्त्या महच्छब्दबोध्य इति महद्भूता ब्राह्मणीत्यत्र पुंवद्भावो भवतीत्याशयेनाह। सामानाधिकरण्ये ति। मध्ये वमिति। विकारा-भेदेनेत्यर्थः। एवञ्च प्रकृतेः कर्तृत्वम्फलितन्तदाह। अत एवेति। प्रकृतेः कर्तृ-त्वादेव सद्वीभवन्तीत्यत्रासद्वानाम्बहुत्वाद्बहुवचनन्त्वद्भवतीत्यत्रात्वम्पदार्थस्य क-र्तृत्वादुष्मदर्थस्याकर्तृत्वान्न मध्यमः किन्तु शेषत्वात्प्रथम इत्यर्थः। अन्यत्र च्व्य-न्तत्वाभावे। उभयोः कर्तृत्वमिति। एतच्च लक्ष्यानुरोधेन कल्प्यते। च्व्यन्तवि-षये पूर्वोक्तां व्यवस्थां हरिरप्याह। पूर्वावस्थामविजहत्संस्पृशन्धर्ममुत्तरम्। स-म्मूर्छित इवार्थात्माजायमानोऽभिधीयते। पूर्वावस्था कारणावस्था। उत्तरन्ध-र्मम्। कार्यावस्थाम्। एवञ्चावस्था द्वयावच्छिन्नमेकमेव वस्तु पूर्वावस्थानुगुण्ये-नोत्तरावस्था प्राप्त्युन्मुखञ्जायत इत्युच्यते। एकस्यै व वस्तुन उभयावस्था प्राप्त्य-भिधानेन प्रकृतिविकृत्योरेकार्थप्रतिपादकत्वरूपं सामानाधिकरण्यं स्पष्टमेवा-भिहितम्। नन्वेवं च्व्यन्त एवोभयोः कर्तृत्वापत्तिरत आह स एव। सव्यापार-तरः कश्चित्काचिद्धर्मः प्रतीयते। संसृज्यन्ते च भावाभ्याम्भेदवत्योऽपि शक्तय इति। सः व्यापारः कर्तृत्वशक्तिरूपः। एतन्निष्ठः प्रकर्षश्च व्यवस्थया प्रकृतिवि-कृतिसम्बन्धित्वेन प्रतीतिविषयत्वरूपः। यथा सुवर्णपिण्डः खदिराङ्गारसवर्णे कुण्डले भवत इतिभाष्यप्रयोगाद्वाक्ये विकृतेः कर्तृत्वङ् क्वचित्। क्वचित्तु प्र-कृतेः। यथैको वृक्षः पञ्च नौका भवतीति प्रयोगात्ताट्टशस्थले एकवचनमेव। अत्वन्त्वं सम्पद्यते त्वद्भवतीत्यत्रात्वम्पदार्थस्य कर्तृत्वात्प्रथमः। त्वमत्वम्भवसीत्य-र्थे तु अत्वद्भवसीत्येव। एवञ्च प्रकृतेर्विकृतेश्चापि यत्रोक्तत्वन्द्वयोरपि। गृह्णाति वाचकः सङ्ख्याम्प्रकृतेर्विकृतेर्नहीति प्रवादश्च्व्यन्तविषय एव। यत्र च्विप्रत्ययस्तत्र साट्टश्यमूलाभेदाध्यवसायेन विकारोभेदात्तत्प्रकृतेः कर्तृत्वे नोभयोरुक्तत्वम्। साट्टश्यमूलाध्यवसानेनोभयोः कर्तृत्वादेव गौणत्वान्महद्भूतेत्यत्र महच्छब्दस्य नात्वम्। तदेतत्स्पष्टीकृतमत्र शेखरेऽन्यत्र प्रकृतिविकृत्योः कर्तृत्वेऽनियम इ-त्यादिना। अत्र यो विशेषस्तमाह। अनारोपितादिति। अनारोपितवाचका-दित्यर्थः। तथा भूते। पूर्वावस्था त्यागाभावविशिष्टे वस्तुनिवर्त्तमानादिति शेषः। आरोपिततद्भावसम्पत्ताविति। आरोपितशुक्लत्वादिरूपभावस्य सम्पत्तौ। विवक्षितायामिति शेषः। अत एव। आरोपिततद्भावसम्पत्तावेव च्विप्रत्ययस्य

साधुत्वादेव । अत एव । उक्तोऽर्थः । भाष्ये प्रत्याख्यातमिति । तादृशभाष्यप्रामाण्यादारोपविषय एव च्विप्रत्ययः । प्रकृतसूत्रभाष्येऽपि ध्वनितमिति । तत्र हि च्विविधावभूततद्भावग्रहणङ्कर्त्तव्यमिह मा भूत् । सम्पद्यन्ते यवाः । सम्पद्यन्ते शालयः । अथ क्रियमाणेऽपि वै अभूततद्भावग्रहणे इह कस्मान्न भवति । सम्पद्यन्तेऽस्मिन्क्षेत्रे शालय इति । प्रकृतिविवक्षाग्रहणञ्च कर्त्तव्यमिति । एतेन सम्पद्यन्तेऽस्मिन्क्षेत्र इत्यत्र प्रकृतिविवक्षा भावान्न च्विप्रत्यय इत्युक्तम्भवति । प्रकृतिविवक्षेत्यस्य प्रकृतेरुपादानकारणत्वेन विवक्षितस्यान्यरूपेण विवक्षेत्यर्थः । प्रकृतिरिव सादृश्यमूलकाभेदेन विकारबोधकशब्देनाभिधीयते यत्र तत्रैव च्विप्रत्ययो भवतीति ध्वनितमित्यर्थः । नन्वतिसर्वशब्दे सर्वशब्दस्य वास्तविकमेवोपसर्जनत्वमिति कथं च्विप्रत्यय इत्यत आह । संज्ञोपसर्जनीभूतेति । तेन वाक्येन वृत्तिघटकस्य सर्वादेरुपसर्जनत्वेनातिसर्वे इत्यादौ सर्वादित्वाभावः प्रतिपाद्यते । उपसर्जनत्वञ्च सर्वमतिक्रान्त इतिवाक्यप्रयोगेण प्रदर्श्यते । एवञ्च यो वाक्यघटकस्तस्मिन्ननुपसर्जने उपसर्जनत्वमारोपितमेव । वृत्तिघटकयो पूर्वोत्तरपदयोः परस्परसमभिव्याहारेणान्यार्थसम्बद्धस्वार्थाभिधायकत्वं वाक्यघटके तु नेति । वाक्यघटकस्य हि सर्वशब्दस्य तादृशस्थलेऽतिक्रमणक्रियानिष्ठविशेष्यतानिरूपिता या कर्मत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारता तदाश्रयप्रतिपादकत्वम् । समासघटकस्य सर्वशब्दस्य तु अतिक्रमणकर्तृरूपातिशब्दार्थसंसृष्टार्थाभिधायकत्वम्पांसूदकवदिति भावः । सप्तम्यर्थं इति सूत्रेऽर्थग्रहणप्रयोजननिरूपणावसरे भाष्यकैयटयोः । वृत्तिवाक्ययोरत्यन्तभेदादिति । उपपादितरीत्यातयोः प्रायेण श्रूयमाणसुब्वत्योर्वापर्यभावापन्नानेकावयवकत्वतद्भिन्नत्वाभ्याम्पदान्तरार्थसृष्टस्वार्थाभिधायकपदाघटितत्वतद्घटितत्वरूपविरुद्धधर्माभ्याम् । भेदादित्यर्थः । तत्र । वाक्यघटके । तत्तत्पदत्वं वृत्तिघटकतत्तत्पदत्वम् । तत्त्वम् । आरोपितत्वम् । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । नन्वेवमपि ब्रह्मीभवतीत्यादिप्रयोगानुपपत्तिस्तत्रारोपस्य विवक्षयाच्विप्रत्ययस्योपपादयितुमशक्यत्वादत आह । अमृतीभूत्वेत्यादि । अधिकरणत्वमपीतीति । तथा च नादेवगृहपदार्थे सम्पद्यकर्तृत्वमेवेति तच्विप्रत्यय इति शेषः । अहरितिप्रथमान्तपदार्थेन सामानाधिकरण्योपपत्तये आह । अधिकरणशक्तीति । दोषा गच्छतीत्यादौ दोषाश-

ब्देन रात्रिनिष्ठाधिकरणत्वम्प्रतिपाद्यते तस्य निरूपकता सम्बन्धेन गमधात्वर्थ-क्रियायामन्वयेनरात्रिनिष्ठाधिकरणत्वनिरूपकमेककर्तृकं वर्त्तमानकालिकङ्ग-मनमितिबोधो भवति प्रकृते तु रात्रिभिन्नमप्यहोरात्रिरूपमेव सम्पन्नमित्यर्थः प्रतीयत इति भावः। आपत्यस्य च तद्धिते नातीतिसूत्रेण क्ष्यचोश्चेत्यस्यान्यथा सिद्धिनिरासायाह। नेजन्तादिति। अनेन। यदीति शब्दोपादानेन।अनुवादोऽयम्। कृभ्वस्तियोग इतिसूत्रसिद्धच्विप्रत्ययानुवादोऽयम्। तेन। तत्सिद्धच्विप्रत्ययानुवादकरणेन। उन्मनीस्यादित्यादिसिद्धमिति। अयमेव योगो यदि च्विप्रत्ययस्यापि विधायकः स्यात्तदास्य सूत्रस्य प्रातिपदिकानुवादेन प्रत्ययविधायकतया ग्रहणवते निषेधापत्तिरित्याह। अन्यथेति। कृभ्वस्तीति सूत्रसिद्धप्रत्ययानुवादत्वे तु तेन सूत्रेण सिद्धप्रत्ययानुवादेन लोपमात्रमनेन बोध्यते एवञ्च तदन्तविधिर्भवत्येव। अनुवादफलन्तु यत्र प्रत्ययस्तत्रैव लोप इति। विभाषा सातिकात्स्न्र्ये। कृभ्वस्तियोग इत्यनुवर्त्तते। कात्स्न्र्यमित्येतद्व्याचष्टे। कृत्स्नमिति। यावत्स्वरूपं कात्स्न्र्यमत्र न विवक्षितमिति भावः। विधेयतया विवक्षितस्य सम्बन्धो यत्रोद्देशस्यावयवविशेषावच्छिन्नस्य प्रतीयते तत्राभिविधिः। सर्वावयवोपेतं तु कात्स्न्र्यमिति भेदः। न तु च्विरिति। सम्पूर्वकपदधातुयोगे च्विप्रत्ययविधायकसूत्राभावेन न च्विरित्यर्थः। तदधीनवचने। निवृत्तमिति। अर्थान्तरोपादानमिह हेतुः। तदधीनत्वदायत्तन्तत्स्वामिकमित्यर्थः। तच्छब्दोऽत्र स्वामिपरः। एवञ्च यत्रेशितव्यस्य स्वामिविशेषसम्बन्धोऽभिधित्सितस्तत्र स्वामिवाचकात्सातिर्भवति। राजाधीनङ्करोति राजसात्करोति राष्ट्रमित्यादावीशितव्यराष्ट्रस्य स्वामिराजसम्बन्धः प्रतिपाद्यते स च न दानविधिना क्रियत इति भवत्ययम्प्रत्ययः। एवमन्यत्रापि बोध्यम्। देये त्रा च। तदधीनवचन इत्यनुवर्त्तते। देयमित्यत्राहार्थे कृत्यः। एवञ्च तदधीनस्य देयस्य यत्र वचनन्तत्रत्राप्रत्ययः स्याच्चकारात्सातिः। तदधीनेतिलुप्तकर्मषष्ठ्यन्तम्। विप्रत्रा करोति ग्राममित्यत्र स्वामिविप्रोद्देश्यक दानकर्मणो ग्रामस्य देयस्य विप्रसम्बन्धः प्रतीयत इतिभवति त्राप्रत्ययः। एवञ्च दानविधिना दानविवक्षायामयं योगः प्रवर्त्तते यथा कथञ्चिद्दानविवक्षायान्तु पूर्वस्येति विशेषः। स्वरादेराकृतिगणत्वात्त्रान्तस्याव्ययत्वम्। देवमनुष्यपुरु। इति च निवृत्तमिति। पूर्वसूत्रे चकारेण

साते: सम्बन्धाचानुकृष्टमोत्तरत्रेति परिभाषया तस्यासम्बन्धः। एवञ्च तदेकवाक्यतापन्नकृभ्वस्तियोग इत्यपि निवर्त्तते। चाग्रहणन्त्वनुवर्त्तते। स्वरितत्वात्। एवञ्च क्रियावाचकधातुसामान्ययोगेऽयम्प्रत्ययो भवति। देवादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः द्वितीया सप्तम्यर्थे चाप्रत्ययः स्यादिति फलितम्। जायते त्वयद्वितीयान्तात्सप्तम्यन्तात्। चान्तार्थस्य निरूपकतया क्रियायामन्वयः। देवत्रा गच्छति नमस्कारः। तण्डुलत्रा पचति। ग्रामत्रा वसतीत्यादौ गमनाद्यन्वयात्। अव्यक्तानुकरणाद्व्यजवरार्द्धादनितौ डाच्। पटपटाकरोपि। दमदमाकरोति। खरटखरटाभवति। खरटखरटास्यादित्युदाहरणपराकरप्रामाण्यात्। डाचः प्रत्ययादुदात्तत्वे नैवोदात्तत्वे सिद्धे चित्त्वं व्यर्थमत आह। डाचश्चित्वमिति। कर्षात्वत इतिसूत्रभाष्येति। तत्र हि किमर्थं कृषेर्विकृतस्य ग्रहणं क्रियते न कृषात्वत इत्येवोच्येत। यस्य कृषेर्विकरणे एतद्रूपन्तस्य यथा स्यात्। इह मा भूत्। हलस्य कर्ष इति। यस्य कृषेर्विकरण इत्यनेन विकरणान्तस्येदमनुकरणन्निर्दिष्टमित्युक्तम्। सङ्ख्यायाश्च गुणान्तायाः। कृषावित्यनुवर्त्तनादनेनापि कृषावभिधेयायाम्प्रत्ययः। अत्र सङ्ख्याशब्दः संख्यावाचकशब्दपरः। गुणशब्दःस्वस्वरूपपरः। अर्थगतस्त्रीत्वस्य शब्दे आरोपः। एवञ्च संख्यायागुणान्तत्वन्न सम्भवतीत्यतोऽत्रान्तशब्दः परसमीपवाची। एवञ्च संख्यावाचकशब्दपूर्वपदकगुणशब्दोत्तरपदकात्प्रातिपदिकादिति फलितम्। समयाच्च यापनायाम्। कर्तुं योग्यस्यार्थस्य कालप्राप्तिः समयः। तस्यातिक्रमणं यापना। समयशब्दाद्यापनायाङ्गम्यमानायां डाच्प्रत्ययः स्यात्। तथा च समया करोतीत्यनेन यस्य पाकादेर्यः कालस्तमतिक्रम्य यस्तिष्ठति स एव उच्यते। सपत्रनिष्पत्रात्। अतिव्यथने गम्यमाने सपत्रनिष्पत्रादयम्प्रत्ययः। अतिव्यथनमतिपीडनम्। सत्यादशपथे। सत्यशब्दादशपथेऽर्थे डाच्। अनृतप्रतिपक्षवचनसत्यशब्दादयम्प्रत्ययो भवति। तथैव विवृणोति। सत्यं साधुसत्यामिति॥

इति प्रतिकृत्याद्यर्थकाः।

इति तद्धितविवरणम्।

श्रीगणेशायनमः ।

सर्वस्य द्वे । इदं सूत्रमधिकारसूत्रन्न तु विधिसूत्रम् । विधेयविशेषानिर्द्देशात् । अधिकारत्वेऽपि न शब्दस्याधिकारः । नित्यवीप्सयोरित्युत्तरसूत्रेषु प्रवृत्तेषु द्विशब्दस्य कार्यस्यादर्शनात् । किन्त्वर्थाधिकारः । एवञ्च संख्येयस्योपस्थितिर्भवति । अत एव तस्य परमाम्रेडितमिति सङ्गच्छते । अधिक्रियमाणः सर्वशब्दः सर्वावयवकसमुदायपरः । स च वाक्यधातुरूपोऽपि सम्भवतीति तद्व्यावृत्त्यर्थम्पदस्येत्यस्यापकर्ष आवश्यक इति सर्वस्येति किमर्थमित्यभिप्रायेण शङ्कते । न चेति । समाधत्ते । द्वितीयेति । पदस्येत्यस्यैकस्य सत्त्वेऽपि सर्वस्येत्यस्य स्थानषष्ठीत्वङ्गल्पप्रतीतेति भावः । अन्यथा । सर्वस्येत्यस्याभावे । तेन । सर्वस्येत्यस्य स्थानषष्ठीत्वेन यद्वातेन । सर्वस्य पदस्य स्थानेद्वृत्यर्थस्वीकारेण । ननु पुनःपुनः शब्दस्य कालवाचकतया ततः थ्वञि कथम्पुनः रुत्पत्तिप्रतीतिरत आह । तत्र हीति । भवितरि वर्त्तमानादिति । वृत्तिविषये लक्षणया तत्र वर्त्तमानादित्यर्थः । ठञ् तु कालवाचकादेव । अन्तरङ्गत्वात्सुपीति । प्रातिपदिकार्थमात्रापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वात् । लुक्त्वाच्चेति । चेनान्तरङ्गत्वादित्याकृष्यते । अव्ययात्सुपो लुकीति । अनेन समासग्रहणकृतनियमस्य प्रवृत्तियोग्यता सूचिता। स्वोक्तनियमस्यापि प्रवृत्तिन्दर्शयति । स्वातन्त्र्येणापीति । ननु कार्यकालपक्षे स्थानिन एव कथम्प्रातिपदिकत्वमप्रत्यय इतिनिषेधस्य सत्त्वादत आह । निषेधाप्रवृत्त्येति । न ङिसम्बुद्ध्योरिति सूत्रेण तथा ज्ञापनादिति भावः । सर्वस्येत्यस्य स्थानषष्ठीत्वेऽपि पूर्वोक्तरूपस्य कथं सिद्धिः । पुनरित्यस्य सुबन्तस्य स्थानितया तस्या स्थाने य आदेशस्तस्मिन्सुबन्तत्वसत्त्वेऽपि प्रातिपदिकत्वस्य दुर्लभत्वात् । पुनःशब्दप्रकृतिकत्वविशिष्टसुबन्तत्वस्याशास्त्रीयतया तस्यातिदेशासम्भवाच्चेत्याशयेन शङ्कते । न चैवमिति । समाधत्ते पुनरिति । आदेशोत्तरम्पुनःपुनरितिसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञायाम्पुनः सुबुत्पत्त्या प्रातिपदिकप्रकृतिकसुबन्तत्वं सुलभमिति भावः । प्रत्ययग्रहणपरिभाषायां यस्मादित्यस्य सत्त्वेन प्रकृतेरुपादानात्प्रातिपदिकप्रकृतिकसुबन्तत्वस्यापि शास्त्रीयतयाऽतिदेशेनैतल्लाभाच्च तद्धितविधौ सुवित्यस्य विशिष्यानिर्द्देशात्प्रातिपदिकप्रकृतिकसुबन्तादित्यर्थस्य शब्दमर्यादया न लाभ इत्याशयेनाह । यद्वेति । ननु पुनर्पुनरिति-

समुदायस्यादेशत्वे वस्नसादाविव प्रकृतिप्रत्ययविभागसम्मोहेन पुनर्पुनरित्यस्य सुबन्तत्वालाभ इति पदत्वन्न स्यादितिपदान्तकार्यालाभ इत्याशङ्कावारणायाह। तत्र द्विरावृत्तेति। अनस्तमितेति। अनस्तमितोऽवयवभेदो यत्र तस्येत्यर्थः। अग्रे अग्रे इत्यादाविति। आदिना पुनःपुनरित्यस्योपग्रहः। पूर्वरूपादीति। आदिना विसर्गसङ्ग्रहः। एतेन। अनस्तमितावयवभेदसमुदायस्यादेशत्वकल्पनेन। अत एव। तादृशस्यादेशत्वादेव। अखण्डपदे। अस्तमितावयवभेदसमुदाये। एतादृशादेशस्य स्वीकारेऽवयवविषयकापेक्षा बुद्धिसम्भवेन तया द्वित्वस्य जननाद्वित्वस्यैकत्वबाधकतयाऽऽमएकान्तरमितिसूत्रस्य प्रवृत्तिर्न स्यादत आह। समुदायस्यापीति। द्विःप्रयोगपक्षेऽप्युक्तदोषम्परिहरति। कस्कादिष्विति। न च द्विःप्रयोगपक्षे वृत्तमिति मान्तस्य द्विरुच्चारणेऽपि स्थान्यादेशभावाभावात्सुप उभयत्र श्रवणप्रसङ्ग इति वाच्यम्। पूर्वोच्चारणसहितद्विरुच्चारणस्य विधेयत्वात्। तत्र प्राप्ताप्राप्तविवेकेन समुदायोच्चारणे तात्पर्येण समुदायस्य प्रातिपदिकत्वात्तदवयवसुपो लुक् सिद्धेः। अन्ये इति। द्वे इत्यस्यानन्तरमुच्चारणे इत्यस्य शब्दस्याध्याहारेण सर्वस्य पदस्येत्यनयोः कर्मषष्ठीत्ववादिनः। न च द्विःप्रयोगपक्षेऽआम् पचसि पचसि देवदत्ता३ इत्यत्रैकपदान्तरितत्वस्य कथं सिद्धिरिति वाच्यम्। तावेव सुप्तिङौ यौ ततः परौ सैव प्रकृतिराद्या समुदायपदत्वमितेनेति भाष्योक्तरीत्या समाधानात्। समुदाये वाक्यसमाप्तिस्वीकारात्। द्विःप्रयोगादेव नृभिर्नृभिरिति समुदायस्याखण्डपदत्वाभावाण्णत्वन्न भवति। स्थानेद्विर्वचनत्वपक्षे तु अनस्तमितादेशत्वकल्पनयैव सा वारणीयेति गौरवम्। तथा च द्विःप्रयोगपक्ष एव लघुत्वादुचितः। ननु पदस्येत्यस्यापकर्षे प्रपचतीत्यस्य द्विर्वचनं न स्यादत आह। प्रपचतीत्ति। सगतिग्रहणञ्च कर्तव्यमिति हि प्रकृतसूत्रे वार्त्तिकम्। नित्यवीप्सयोः। व्याख्यानादिति। प्रकृतसूत्रे इह कस्मान् न भवति हिमवान्वाडवः। नैष दोषः। अयन्नित्यशब्दोऽस्त्येव कूटस्थेष्वविचालिषु वर्त्तते। तद्यथा। नित्या पृथिवी। नित्यमाकाशमिति। नित्या पृथ्वीति तु पृथ्वीविकाराणाङ्घटपटादीनामनित्यत्वेऽपि पृथ्वीतिव्यवहारस्य नित्यत्वात्पृथिव्यानित्यत्वेन। अस्त्याभीक्ष्ण्ये वर्त्तते। नित्यप्रहसितो नित्यप्रजल्पित इति। तद्य आभीक्ष्ण्ये वर्त्तते तस्येदङ्ग्रहणमिति भाष्यमूलकव्याख्यानादित्यर्थः। ननु नित्यशब्दस्या-

भीच्णयार्थकत्वे कैयटविरोध इत्याशङ्कते । नन्विति । मानाभावादिति । तादृश-शभेदे मानाभावादित्यर्थः । शब्दशक्तिस्वभावादिति । तथा च येषाम्प्राधान्येन क्रियाप्रतिपादकता तेषान्द्विर्वचनम्भवतीति सिद्धम् । तत्र शङ्कानिवारणायाह । द्विरुगादीनामिति । वीप्सापदार्थश्च द्रव्याणां गुणक्रियाद्रव्यैः सम्बन्धेच्छा व्याप्तुमिच्छा वीप्सेति व्युत्पत्तेः । ग्रामो ग्रामो रमणीयः । वृक्षं वृक्षं सिञ्चति । वृक्षो वृक्षः पर्णवान् । जलञ्जलन्नीलमित्युदाहरणानि । सा च वीप्सोद्देश्यनिष्ठा विधेयव्याप्यता यथा यथर्त्तुषु द्रष्टव्या । अत्रेदम्बोध्यम् । यत्र द्रव्यस्य व्यापकत्वविवक्षा तत्रोक्तोदाहरणे भवति । क्रियावाचकशब्दाध्याहारेण तरुकर्तृकभवनक्रियायामेव व्यापकत्वम्पर्यवस्यति । अभावस्य च व्यापकता यत्र तत्र गजेन मौक्तिकमित्यादौ मौक्तिकसत्ताभावे गजव्यापकत्वम्बाधितमिति गजव्यापकाधिकरणतावत्कमौक्तिकसत्ताभाव इति बोधो बोद्धप्रतियोगिप्रसिद्ध्योपपादनीयः । स चाभावोऽधिकरणतायां गजव्यापकत्वरूपविशेषणाभावकृतः । वह्नौ वह्नौ न शैत्यमित्यादौ तु विशेष्याभावकृत एव । यत्र तु ब्राह्मणो ब्राह्मणो विद्वानित्यादि प्रयुज्यते तत्र ब्राह्मणत्वव्यापकत्वस्बाधितमत एतेषु ब्राह्मणादिपदानाम्बुद्धिस्थ ब्राह्मणादिषु लक्षणा । यत्र यत्पदार्थवीप्सया यत्र यत्र धूमस्तत्राग्निरिति प्रयुज्यते तत्र तत्पदे वीप्सां विनाऽपि तत्पदेन तेषाम्पर्वतादीनाम्परामर्शात्तत्तद्धर्मिव्यापकतायाः पर्यवसानम् । कारकश्चेद्विजानीयाद्यां यामन्येत सा भवेदित्यकथितश्चेति सूत्रभाष्यात् । क्वचित्तु स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थन्तत्पदेऽपि व्यापकत्वविवक्षया द्विर्वचनं क्रियत एव यां यामियः प्रैक्षतकातराक्षीं सा सा क्रिया नम्रमुखी बभूवेत्यादौ यथा । परेर्वर्जन इतिसूत्रं व्याचष्टे । वर्जनद्योतकस्येत्यर्थः । तत्त्वासम्भव इति । वर्जनद्योतकत्वस्यासम्भव इत्यर्थः । अत एव । समासवाच्यस्यार्थस्य प्रकाशने द्योतकापेक्षाभावादेव । यत्तु परेर्वर्जन इति सूत्रस्य वर्जनमात्रार्थकस्य परेर्द्वे भवत इत्यर्थं व्याख्याय समासे द्व्यर्थत्वान्न परेर्द्विर्वचनमर्थाधिक्यस्य समासे क्लृप्तत्वादिति तन्न । तादृशार्थस्य सूत्राक्षरमर्यादयाऽलाभात् । वाक्यादेरामन्त्रितस्य । असूयादिविषये वाक्यादेरामन्त्रितस्य द्वे भवतः । असूयाकुत्सनयोः कोपभर्त्सनयोश्चैकार्थत्वात्तयोस्सूत्रे उपादानं व्यर्थमित्याशङ्कावारणायाह । विनापीति । तदुक्तम्भाष्ये । साम्प्रतैः पाणिनिभिर्न्नत्रि

गुरवो न विषोचिताः । लालनाश्रयिणो दोषास्ताडनाश्रयिणो गुणा इति। एकम्बहुव्रीहिवत् । एक इत्यत्राऽपि बहुव्रीहिवद्भावः स्यादतः प्रकरणप्राप्तस्य द्वे इत्यस्य प्रकृतसूत्रेऽपि सम्बन्धस्तेन द्विरुक्त इत्यर्थलाभेऽपि कस्मिन्नर्थे द्विर्वचनमित्याकाङ्क्षायामाह। वीप्साविषय इति । नित्यवीप्सयोरित्यस्य सम्बन्धात् । तत्राभीक्ष्णस्यासम्भवाद्वीप्सायामित्यस्य परिशेषाल्लाभ इति भावः । एवञ्च द्विर्वचनन्नित्यवीप्सयोरित्यनेनैव । अनेन सूत्रेण तु बहुव्रीहिवद्भावमात्रस्य विधानमिति तत्त्वम् । परोक्तं खण्डयति । अनेनैवेति । एतदपवादत्वानापत्त्येति । एतस्यैव सूत्रस्य द्विर्वचनविधायत्वे पूर्वसूत्राप्राप्तिविषय एवानेन द्विर्वचनम्भवेत् तथा चावीप्सायां द्विर्वचनं शस्प्रत्ययविषये त्वनेनाद्विर्वचनमिति विषयभेदादेतदपवादः शम् न स्यात्। नित्यवीप्सयोरितिसूत्रसिद्धद्विर्वचनविषय एव बहुव्रीहिवद्भावेऽपि विशेषमाह । अत्रेदमिति । वस्तुतस्तु एकाच्च प्राचामितिनिर्देशेन यत्र द्विर्वचनन्तत्रैव बहुव्रीहिवद्भाव इति इत्यनुवृत्तिरुत्तरार्थैव । ननु बहुव्रीहिवद्भावफलनिरूपणावसरे सुब्लोप एवोक्तस्तथा च समुदायस्य कथम्प्रातिपदिकत्वमत आह। अत्रेति । ननु बहुव्रीहिसमासे यथा गोस्त्रियोरिति ह्रस्वो भवति तथात्रापि स्यादित्येकैकया आहुत्या इत्यत्रापि स्यादत आह। गोस्त्रियोरितीति। उपसर्जनार्थनिमित्तत्वादिति । बहुव्रीहिवदित्यनेन सप्तम्यन्ताद्वतिना निष्पन्नेन कार्यस्यैवातिदेशादिति भावः । उक्तार्थानामिति न्यायमाश्रित्य शङ्कते। न चात्रेति । कटोऽपि कर्मभीष्मादयोऽपीति पक्षे यथा कटत्वविशिष्टनिष्ठकर्मत्वस्य कटपदोत्तरद्वितीययोक्तत्वेऽपि भीष्मत्वविशिष्टनिष्ठकर्मत्वस्यानुक्तत्वाद्भीष्मपदाद्द्वितीया भवति तथात्राऽपि व्याप्तिविशिष्टनिष्ठविभक्त्यर्थस्यानुक्तेर्भवति सा विभक्तिरित्याशयेनाह। व्याप्तीति । न चैकैकयेत्यत्रोत्तरपदेऽपि सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र इत्यनेन पुंवद्भावः स्यादिति वाच्यम् भस्त्रैषायाज्ज्ञाद्वेति लिङ्गेन पूर्वस्यैवेट्मित्युक्तत्वात् । आबाधे च । नन्वनेन यत्र द्विर्वचनन्तत्राऽपि बहुव्रीहिवद्भावातिदेशेन न करोति । सुसुजागर्त्तीत्यत्र नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वापत्तिः । तथा स्रक् स्रक् पू पूरित्यत्र स्रक्पूरितिसमासान्तस्य चापत्तिरिति चेन्न । नञ्सुभ्यामित्यत्र वर्णसमास इत्यतः सिंहावलोकनन्यायेन समासग्रहणं सम्बध्यते तेन बहुव्रीहेर्विशेषणात् स्वरो न भवति।

समासान्तविषयेऽपि न दोषः। समासाच्च तद्विषयादित्यतः समासग्रहणं बहुव्रीहौ संख्येय इतिसूत्राद्बहुव्रीहिग्रहणञ्च ऋक्पूरितिसूत्रे सम्बध्य तयोश्च विशेषणविशेष्यभावेन ऋगाद्यन्तबहुव्रीहेस्तु समासादकारप्रत्ययो भवतीति वाक्यभेदेन व्याख्यानात्। न चननेत्यत्र बहुव्रीहिवद्भावान्नलोपः स्यादिति वाच्यम्। नलोपो नञ इतिसूत्रे वर्त्तं समास इत्यतः समासग्रहणस्य सम्बन्धानुवृत्त्या सम्बन्धकल्पनेनादोषात्। यदि च द्विर्वचननिष्पन्नसमुदायस्य बहुव्रीहिवद्भावेऽपि समासचरमावयवत्वावच्छिन्नरूढस्योत्तरपदस्य मुख्यसमासचरमावयवत्वावच्छिन्नबोधकत्वमेवेति नोत्तरपदनिमित्तककार्यप्रवृत्तिरित्युच्यते तदा न दोष इति केचित्तन्न गतगतेत्यत्र पुंवत्वानापत्तेः। कर्मधारयवदुत्तरेषु। भाष्यप्रामाण्यादिति। कर्मधारयत्वे कानि प्रयोजनानि। कर्मधारयत्वे प्रयोजनानि सुब्लोपपुंवद्भावान्तोदात्तत्वानि। पटुपटुः। पटुपट्वी। पटुपटुरिति हि भाष्ये उक्तम्। अत एव। अनुदात्तञ्चेत्यस्यानुपस्थितिरेव। प्रियादिष्विति। प्रियप्रिया। मनोज्ञमनोज्ञा। चपलचपलेत्यादौ। अत्र प्रकारे गुणवचनस्येति द्विर्वचनम्। एवञ्च आब्बाधायां प्रियादीनां यत्र द्विर्वचनन्तत्र पुंवद्भावस्याप्रवृत्तिरेव। भाष्यप्रामाण्यादिति। नन। सुसु। इत्यत्र स्वरातिप्रसङ्गशङ्कासमाधानयोः करण परभाष्यप्रामाण्यात्। अत एव। बहुव्रीहिप्रयुक्तस्वरस्य तत्रानिष्टत्वादेव। प्रकारे गुणवचनस्य। प्रकारे वर्त्तमानस्य गुणवचनस्य द्वे भवतः। व्याख्यानादिति। प्रकृतसूत्रभाष्ये अग्निर्माणवकः। गौर्वाहीक इत्यत्रातिप्रसङ्गमाशङ्क्य गुणवचनग्रहणस्य प्रकृत्यर्थविशेषणत्वेन समाधाय सादृश्यमूलाभेदेन वर्त्तमानानां सर्वेषामेव गुणवचनत्वमिति शङ्कायांगुणवचनग्रहणसामर्थ्यादेवं विज्ञास्यामः प्राक् प्रकाराद्यो गुणवचन इत्युक्तन्तन्मूलकव्याख्यानादित्यर्थः। स्वमतमाह। प्रकार इति। वार्त्तिकेषु। आनुपूर्व्ये इत्यादिषु। न चैतद्वार्त्तिकोदाहरणेषु मूले मूल इत्यादिषु वीप्सायामेव द्विर्वचने सिद्धे वार्त्तिकवैयर्थ्यमिति वाच्यम्। एकमेव हि मूलं भवति अन्येषान्तूपरितनभागापेक्षया गौणो मूलव्यपदेश इति तुल्यरूपाणां यत्र व्याप्यत्वविवक्षा तत्रैव तेन द्विर्वचनविधानात्। अग्रे अग्रे सूक्ष्मा इत्यत्राप्येवमेव बोध्यम्। यत्र तु तुल्यरूपाणामेव निवक्षा तत्र तेनैव द्विर्वचनम्। यथा मूले मूले पथि विटपिनां स्वैरिणीनान्निवास इत्यत्र। संभ्रमेणेति

वचनघटकं संभ्रमपदार्थमाह । संभ्रम इत्यादि । अत्र भाष्ये चापले द्वे भवत इति वक्तव्यम् अहिरहिर्बुध्यस्व बुध्यस्वेति प्रतिपादितम् । आशुप्रतिपादनञ्चापलत्वञ्च संभ्रमस्थले भवतीत्याशयेन संभ्रमेऽइत्यादुक्तम् । अत एव । लोप्यो वेति नियमस्वीकारादेव । अत एव । उक्तनियमादेव । तद्योतने । क्रियासमभिहारद्योतने । विशेषमाह । भृशार्थ इति । न शास्त्रीयन्द्वित्वमिति । यदि तु चापलविवक्षा तदा शास्त्रीयमपि सम्भवत्येवेति बोध्यम् । कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे वाच्य इति पृथग्वाक्यम् । अत्र कर्मशब्दः क्रियापरः । तेन यल्लब्धन्तदाह । क्रियाविनिमय इति । क्रियाविनिमयश्च परस्परकरणरूपः । यद्यप्यत्र सर्वनाम्न इति सामान्यत एवोक्तम् । तथापि प्रकृतवार्त्तिकव्याख्यानपरभाष्येऽन्येतरशब्दयोरुदाहरणत्वेन प्रदर्शनात्परस्परापेक्षेति प्रयोगदर्शनाच्चान्यपरेतरशब्दविषय एवेदङ्क्रियाविनिमयविवक्षायान्नित्यन्द्विर्वचनविधायकम् । एतदभिप्रायेण वक्ष्यति । अन्यपर इत्यादि । समासवद्भावस्येवेति । समासवच्च बहुलमिति वाक्यान्तरेण तस्यैव बहुलम्प्रवृत्तिबोधनात् । तत्रापि वेतिवक्तव्ये बहुलशब्दोपादानेन यल्लब्धन्तदाह । अत एवेति । अत एव । बहुलग्रहणादेव । परशब्दस्य द्विर्वचने तत्र समासवद्भावाभावे च प्रमाणमाह । परस्परशब्द इति । कर्मव्यतिहारः स्फुट एवेति । अन्योन्यादिपदानां समभ्याहृतपदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नमर्थः ।एवञ्चान्योन्यं विप्रान मन्तीत्यादौ समभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकं विप्रत्वन्तदवच्छिन्नमन्योन्यशब्दार्थः । द्वितीयार्थः कर्मत्वन्तस्मिन् प्रकृत्यर्थस्याधेयतयाऽन्वयः । तस्य निरूपकतासम्बन्धेन धात्वर्थफलेऽन्वयः । फलञ्च प्रकृते स्वविशेष्यकायत्कृष्टत्वप्रकारकबोधात्मकम् । फलस्य चापरधात्वर्थव्यापारे अनुकूलत्वस्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेनान्वयस्तदन्वितस्य व्यापारस्य च विप्रान्विताख्यातार्थकर्तृ विशेषतया भानमिति विप्रवृत्तिकर्मत्वनिरूपकापकृष्टत्वप्रकारकबोधानुकूलस्वाश्रयबोधावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदसमानाधिकरणो विप्रकर्तृको व्यापार इतिशाब्दबोधः । फलनिष्ठाऽवच्छेदकता च फलतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्ना ग्राह्या । स च प्रकृते तत्तद्व्यापारानधिकरणवृत्तित्वविशिष्टसमवाय इतिसर्वसामञ्जस्यम् । यत्र तु समभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकस्य द्वित्वन्देवदत्तयज्ञदत्तावन्योन्यञ्जन-

इत्यादौ तत्रान्योन्यपदाद्देवदत्तत्वावच्छिन्नस्य यज्ञदत्तत्वावच्छिन्नस्योपस्थितिः। फलम्प्राणवियोगः। फलतावच्छेदकसम्बन्धश्च तत्तद्व्यापारानधिकरणवृत्तित्वविशिष्टाश्रयत्वमिति देवदत्तवृत्तिकर्मतानिरूपकप्राणवियोगनिष्ठफलतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकभेदसमानाधिकरणस्तादृशप्राणवियोगानुकूलो यज्ञदत्तवृत्तिकर्मतानिरूपकप्राणवियोगानुकूलस्तादृशप्राणवियोगावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदसमानाधिकरणो व्यापारो द्वित्ववद्देवदत्तवज्ञदत्तकर्तृको भूतानद्यतनकालिक इतिशाब्दबोधः। एवमेवान्योन्यादिशब्दप्रकृतिकविभक्त्यन्तरस्थलेऽप्यूह्यम्। यत्र तु चत्रिया अन्योन्यस्य धनञ्जगृहुरिति प्रयोगस्तत्रान्योन्यशब्दप्रकृतिकषष्ठ्यर्थस्वत्वेऽन्योन्यपदार्थस्य समभिव्याहृतपदोपस्थाप्यचत्रियत्वावच्छिन्नस्य चत्रियत्वव्यापकवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदविशिष्टनिरूपितत्वविशिष्टाधेयतासम्बन्धेनान्वयः। यत्र तु समभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकस्य नानात्वन्तत्र समभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकावृत्तिपदार्थाभावावच्छिन्नव्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदविशिष्टनिरूपितत्वविशिष्टाधेयतासम्बन्धेन प्रकृत्यर्थस्य स्वत्वेऽन्वयः। स्वन्यूनवृत्तित्वञ्च स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वे सति स्वसमानाधिकरणत्वमेव तादृशस्वत्वस्य च नामार्थ इतिरीत्याद्येऽपि। इतरेतरपरस्परशब्दस्य यत्र प्रयोगस्तत्राप्येतयोरन्योन्यशब्दसमानार्थत्वादेवमेव शाब्दबोध इति दिक्। नन्वितरशब्दे चेत्समासवद्भावस्तदा कथं स्मैभावादिकार्यमत आह। इतरेतरेषामित्यादाविति। उक्तरीत्येति। द्वयोरपि सुपोर्लुकि चरमेतरशब्दस्य सर्वादिपठितत्वेन तदन्तस्य सर्वनामत्वात्सर्वनामकार्यमिति। अन्तोदात्तार्था। समासस्येत्यन्तोदात्तत्वप्रवृत्त्यर्था : अन्यपरयोस्तु समासवद्भावाभावादाम्रेडितानुदात्तत्वम्भवत्येव। न चेतरशब्दस्य समासवद्भावविधानाद्द्वयोरपि सुपोर्लुकि विशिष्टादुत्पन्नस्य सुपः समुदायप्रकृतिकतयोत्तरपदस्थत्वाभावेन कथमितरेतरमिमे ब्राह्मणौ भोजयतः। इतरेतराभ्भोजयतः। इतरेतरमिमे ब्राह्मणकुले भोजयतः। इतरेतराभ्भोजयत इत्यस्य सिद्धिरिति वाच्यम्। उत्तरपदस्थाया इत्यस्योत्तरपदोत्तरं श्रूयमाणाया इत्यर्थेनादोषात्। मूले अन्योन्यमित्यत्राड्डतरादिभ्य इदड्प्राप्त इत्युक्तम् तत्र दुर्बोध्यम्। डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः परयोरित्यर्थे तस्य प्राप्तिः यदि तु डतरादिभ्यो विहि-

विहितयोरित्यर्थ आश्रीयते तदा तु तस्याप्राप्तिरेवेति। वार्त्तिकेषु कर्मधारयवदित्यस्य सम्बन्धेन सिद्धे समासवद्भावविधानं व्यर्थमिति तु न शङ्क्यम्। चापले द्वे वाच्य इतिवार्त्तिकेनान्यामन्याम्परस्परामित्यादौ प्रियम्प्रतिसखीनामाशुप्रतिपादनविवक्षायां द्वित्वे कर्मधारयवद्भावे पुंवद्भावापत्तेः। दलद्वय इत्यस्य समासवद्भाव एव प्रवृत्तिरिति भ्रमनिवारणायाह। तदभावे चेति। सर्वनाम्न इतीति। समासवद्भावविधानेन वृत्तित्वसत्त्वादिति शेषः। ननु पूर्वत्रान्यपरयोर्न समासवदित्युक्तमिति समासे सोरलुगित्यनुपपन्नमत आह। कृतद्वित्वस्येति। एतादृशान्येवोदाहरणानि मूले प्रदर्शितानि। इदमिति। मूलोक्तस्बहुलग्रहणप्रयोजनमित्यर्थः। भाष्यकारसम्मतपक्षाभिप्रायेणाह। डतरादिसूत्र इति। ननु स्वादेशविधानसामर्थ्यादेव लुङ् भविष्यतीत्यत आह। स्वादेशेति। ननु यद्यन्योन्यशब्दे पूर्वपदे सुभावस्तदाऽन्यान्यप्रादुर्भावादिति प्रयोगानुपपत्तिरत आह। अन्यान्येति। स्पष्ट एवेति। अन्यस्यान्यस्य प्रादुर्भावादिति तस्यार्थात्। अकृच्छ्रे प्रियसुखयोः। तदर्थ कयोरिति। अकृच्छ्रार्थ कयोरित्यर्थः। अनयोरकृच्छ्रार्थकत्वं लक्षणया। यस्य दाने कृच्छ्रसम्भावना तत्रैव तदभावप्रतिपादनमेवञ्चयनस्य फलम्। यथा स्वे यथायथमिति रूपं साधु भवति। मूलेऽव्ययीभावः। यथा शब्दो वीप्सायाम्। स्वशब्दस्तु प्रकृते आत्मात्मीयान्यतरवाची। एवञ्च देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रेषु यथायथन्तत य आशिषस्व सन्निवति यत्र प्रयोगस्तत्रात्मीयवाची स्वशब्दो ग्राह्यः। यो य आत्मीयस्तत्रेत्यर्थ स्वस्मिन् स्वस्मिन्निति यथा स्वमितिवीप्सायामव्ययीभावः। नाव्ययीभावादित्यम्। यथायथं ज्ञाता इत्यत्र यथा शब्द आत्मवाची। स्वस्य स्वस्य आत्मनो ज्ञाता यथा स्वं ज्ञातेत्यर्थः। अत्र यथा शब्दस्य वीप्साबोधकतयाऽनेनैव वीप्साप्रतिपादनान्नित्यवीप्सयोरिति द्विर्वचनाप्राप्तेः प्रकृतसूत्रेण तन्निपात्यते। वृक्षं वृक्षं सिञ्चतीत्यत्र वीप्सायां विवक्षायां वृक्षशब्दस्य द्विर्वचनेन वीप्साप्रतीतिस्तथा प्रकृते न सम्भवति। वृक्षत्वविशिष्टो यथा वृक्षशब्दार्थ स्तथात्र वीप्सा यथा शब्दस्यार्थः वीप्सायाश्च वीप्सा न प्रतीयते तदेतदुक्तं वीप्सायां यथा शब्दस्यावृत्तेरिति। क्लीबत्वञ्चेतीति। अत्र क्लीबत्वं समुदायस्य निपात्यते न तु यथाशब्दस्यैव तेन समुदायस्य ह्रस्वत्वन्न तु पूर्वस्य। अव्ययत्वाभाव इति। यथायथशब्दस्येति शेषः। यथायथ-

शब्दार्थस्य ज्ञातेत्यत्र या ज्ञानक्रिया तन्निरूपितकर्मत्वात्कर्तृकर्मणोरिति ष- ष्ठीप्राप्तिशङ्कावारणायाह । ज्ञातेत्यस्येति । अव्ययत्वाभावफलमाह । टचीति । यथा स्वरूपमिति । एतेनैतादृशार्थविवक्षायामात्मवाचकस्व शब्देन यथा स्वश- ब्दे समास इति बोधितम् । वृत्तिकारोक्तमनुवदति । ज्ञाता इति । द्वन्द्वं रहस्य- मर्यादावचन । एतेष्वर्थेषु विषयभूतेषु द्वन्द्वमिति निपात्यते । एतेषामर्थानां विषयता च स्वघटितवाक्यजन्यशाब्दबोधविषयतया । तत्र रहस्यार्थस्य वाच्य- त्वेन विषयत्वं स्पष्टमेव । अन्येषान्तु वाक्यप्रयोज्यज्ञानविषयत्वं ज्ञेयम् । ननु नपुंसकत्वस्य निपातनमस्तु अत्वन्तूत्तरपदेत्यदाद्यत्वेन भविष्यतीत्यत आह । संज्ञात्वादिति । अत्वस्य प्रत्यासत्त्या त्यदादिप्रकृतिकविभक्तिनिमित्तकतया प्र- कृतस्य समुदायस्य सर्वादिपठितद्विशब्दान्तत्वेन सर्वनामत्वे सति तद्व्याप्यन्त्य- दादित्वं वाच्यन्तच्च न सम्भवति संज्ञात्वादिति भावः । द्विशब्दस्य नित्यन्द्विवच- नान्तत्वेऽपि निपातितस्यास्य तथात्वाभावमाह । चेनेति । वृत्तौ स्पष्टमिति । रहस्यस्य द्वन्द्वशब्दवाच्यत्वन्तत्र स्पष्टमित्यर्थः । अभिव्यक्तिरप्येवमिति । द्वन्द्वेति- समुदायस्य वाच्येत्यर्थः । शरत्प्रभृतित्वात् । चतुर्शब्दस्य शरदादिषु पाठात् । अत्र चतुर्शब्दश्चतुर्णाम्पूरणे वर्त्तते । तेनाचतुर्थादिति सिद्धम् । अभिविध्यर्थ- काङ्समभिव्याहारेण यल्लभ्यन्तदाह । चतुर्थान्तमिति । ननु मिथुनीयन्तीत्यने- न मिथुनकर्मकेच्छाया एव प्रतीतिर्न तु मिथुनत्वप्राप्तेरिति मिथुनङ्गच्छतीति विवरणमयुक्तमत आह । फलितार्थेति । ननु प्रपौत्रपर्यन्तं सङ्गमतेऽपि चतुर्थ- पर्यन्तङ्गमनन्न वृत्तमत आह । स्वसाहित्येनेति । द्वन्द्वन्यच्चिपात्राणि प्रयुनक्ती- त्यस्य न्यञ्चि न्युब्जीकृतानि पात्राणि द्वन्द्वम्प्रयुनक्तीत्यर्थः । अभिव्यक्तिपदार्थं व्याचष्टे । अत्यन्तसहचरितत्वेनेति । तेनेति । अत्यन्तसहचरितेत्युपादानेनेत्य- र्थः । युधिष्ठिरार्जुनयोर्लोकविज्ञातत्वेऽप्यत्यन्तसहचरितत्वाभाव इति भावः । सूत्रोक्तातिरिक्तविषयेऽपि द्वन्द्वमितीष्यते तत्सिध्यर्थं योगविभागादित्युक्तम्मूले । योगविभागस्य चेष्टसिध्यर्थत्वादतिप्रसङ्गो नाशङ्कनीयः किन्तु यत्र यत्रेष्यते ता- न्युदाहरणानि स्पष्टप्रतिपत्तये प्रदर्श्यन्ते । द्वन्द्वं युद्धान्यवर्त्तन्तेतीति । एकशे- षादिति । द्वन्द्वशब्दस्यैकशेषादित्यर्थः । नपुंसकत्वन्तु विशेष्यानुरोधात् । क्व- चित्तु स्वार्थे द्विर्वचनेऽपि पुंस्त्वम् । तदाह यथा चार्थे द्वन्द्व इति । योगविभा-

गाभावे उक्तप्रयोगाणां कथं साधुत्वमत आह। एवं हि युद्धमर्यादेति। द्वयोर्द्वयोरेव युद्धधर्म्यं भवति। शब्दप्रयोग इति। पुरुषस्य सहनशीलता यत्र प्रतिपाद्यते तत्र शीतोष्णयोः सहप्रयोग एव दृश्यत इति। नव्युत्पन्न इति। सौत्रं इति शेषः। तदाशयः। सूत्रकारस्याशयः। द्वन्द्वं रहस्येति सूत्रे कतिपयानामेवार्थानामुपादानादिति भावः॥

इति द्विरुक्तिप्रक्रिया।

शब्देन्दुशेखरव्याख्या तद्धितान्तस्य या कृता।
सा वै शम्भुतिथौ वर्षे खाष्टभूतीन्दुसम्मिते॥
आश्विनस्यासिते पक्षे भैरवेण समापिता।
अस्ति दौलतरायाख्यो राजराजेश्वरः कृती॥
तन्नन्दधजीविकेनैषाऽवन्तिकायाः प्रभुर्महान्।
यस्य प्रतापसिंहेन निरस्ताः शत्रुवारणाः॥
विदुषान्तु प्रमोदाय तेन तुष्यतु शङ्करः।

इति श्रीमदनन्तकल्याणसद्गुणनिधानाखिलपण्डितसार्वभौमभूमण्डलप्रसारिविमलतरानवद्यसद्यशः पार्वणपीयूषभान्वगस्त्यकुलवंशावतंसश्रीभवदेवमिश्रात्मजभैरवमिश्रकल्पितायाञ्चन्द्रकलायान्द्विरुक्तिप्रक्रियान्तशब्देन्दुशेखरव्याख्यानं सम्पूर्णम्।

॥ श्रीः ॥

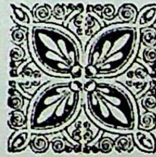
चन्द्रकलायाः

अर्थात्

अगाधमेधश्रीभैरवमिश्रसंकलितायाः शब्देन्दुशेखर व्याख्यायाः

तृतीयः खण्डः ।

ग्रन्थकर्तुःप्रपौत्रेण श्रीपण्डितगणेशदत्त-
शर्ममिश्रेण ग्रन्थकर्तृहस्तलिखितपु-
स्तकमवेक्ष्य संशोध्य संस्कृत्य र-
सिकजनसौलभ्याय द्विवेदपं-
डितरामनाथशर्मद्वारा

काशिककाशिकायन्त्रालये मुद्रयित्वा प्रकाशितः ।

सं० १९४४ भा० शु० १४

॥ श्रीः ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

रघुनाथपदद्वन्द्वं सीतया चर्चितं सदा ॥
स्मराम्यहं परानन्ददायिनं लोकपावनम् ॥ १ ॥
यो विभुर्विश्वमखिलं स्वीकृत्य समदृष्टिताम् ॥
सदा रक्षतु रामस्स ममास्तु शरणं हरिः॥ २ ॥
प्रणम्य मारुतिंवीरं गुरूनथ सरस्वतीम् ॥
धातुजप्रत्ययानांवै व्याख्या सन्तन्यते मया ॥ ३ ॥

ग्रन्थमध्येऽपि मङ्गलाचरणस्यावश्यकर्त्तव्यतान्दर्शयति । मङ्गलादीनीति । जयत इत्यस्य विपदसापेक्षत्वेनासामर्थ्यशङ्कांवारयति । उपसर्गाणां द्योतकतयेति । नियमेन स्वार्थसाकाङ्क्षेतरार्थवाचकशब्दभिन्नार्थवाचकशब्दस्यापेक्षा हि सामर्थ्याभावप्रयोजिका सात्र नास्ति, उपसर्गाणां द्योतकत्वादिति भावः । तरबन्तार्थं प्रति तिङन्तार्थस्य प्राधान्येन प्रधानस्य सापेक्षत्वेऽपि वृत्तिर्भवत्येवेत्यपि बोध्यम् । ननु पूर्वार्द्धेपि तृतीयाध्यायस्थस्य क्विनः स्पृशोऽनुदके इत्यनेन व्युत्पादनात्तुर्य्यपञ्चमाध्यायवर्त्तिन इत्येतावन्मात्रप्रतिपादनंरुद्धमिव प्रतिभातीत्यत आह । प्राधान्येनेति । तत्रैतेषां प्रसङ्गात्कथनेऽपि नासङ्गतिरिति भावः । ननूणादिप्रत्ययानां तृतीयाध्यायगोचरत्वाभावात्प्रतिज्ञाविरोध इत्यत आह । उणादीनामिति । तत्त्वम् । तृतीयाध्यायगोचरत्वम् । उणादिपाठस्तु बहुलग्रहणसाध्यानां कार्य्याणां प्रदर्शनार्थमेव । अत एवात्र गोचरपदमुपात्तम् । ननु पठितमित्युक्तम् । ननु वर्त्तमानक्रियावृत्तेरित्यसङ्गतम् । वर्त्तमानत्वस्य शब्दप्रयोगाधिकरणक्षणवृत्तित्वरूपत्वात् । क्रियाया-

स्य पूर्वापरीभूतावयवकसमुदायरूपतयाऽवयवानां चाशुविनाशितया सा-
द्रूशसमुदायस्य निरुक्तवर्त्तमानत्वं स्थिरसम्बन्धि नोपपद्यत इत्यत आह।
वर्त्तमानकालेति। वर्त्तमानः कालो यस्याः सा चासौ क्रियेत्यर्थः। न
च कालगतमपि वर्त्तमानत्वं यदि प्रारब्धापरिसमाप्तत्वघटितमेव तर्हि
पूर्वोक्तानुपपत्तिस्तदवस्थैवेति वाच्यम्। बौद्धतादृशसमुदायाधिकरणस्य
जन्यकालस्य सम्भवात्। न च वर्त्तमानत्वं प्रत्ययवाच्यमेवास्त्विति वा-
च्यम्। लडादीनामश्रूयमाणतया तदादेशानामेव वाचकत्वस्य वाच्यत्वा-
त्। एवं सति तेषां बहूनां काले शक्तिकल्पनापेक्षया लाघवाद्धातोरेव
काले शक्तिः प्रत्ययो द्योतक इत्येव युक्तम्। ननु लडादीनां धातोर्विधा-
नेन धातोरित्यधिकारसूत्रमिहैव वक्तुमुचितमिति चेन्न। तस्याकरणेऽपि
यङ्विधिस्थधातुग्रहणस्योत्तरत्र सम्बन्धेनेष्टसिद्धिर्भविष्यतीत्यभिप्रायात्।
अकारस्येति। लटश्शतृशानचावित्यत्र विशेषणार्थतया चरितार्थस्येत्या-
दिः। कालस्य द्योत्यताया दर्शितत्वाद्वाच्यार्थतामाह। लः कर्म्मणी-
त्यादि। एतेषामपि द्योत्यत्वमन्यत्र स्फुटम्। सम्प्रति तु वाच्यत्वाभिप्रा-
येणोक्तिरियम्। रुत्वं नेति। मिबित्यत्र जश्त्वमन्त्यपि बोध्यम्। नागमत्व-
मिट् इति। टकारदर्शनेन तु आगमत्वशङ्का जन्यते। सा साहचर्य्यान्निरनीया
टकारोच्चारणन्तु इटोऽदित्यत्रास्यैव ग्रहणं स्यादित्येवमर्थम्। तत्र हि लि-
ङस्सीयुडिति सूत्रादनुवृत्तस्य लिङ इति विशेष्यस्य सत्त्वेन टकाराभावे
वर्णग्रहणे तदन्तविधेस्सत्त्वेनेवर्णान्तस्य लिङ इत्यर्थः स्यात्। तथा चैधेम-
हीत्यत्रापि स्यात्। महिङो ङकारस्तिङ् प्रत्याहारसिद्ध्यर्थोऽत एवायं
समुदायानुबन्धो नावयवस्यानुबन्धस्तेन संपप्रच्छिमह इत्यत्र सम्प्रसारणं न।
क्वचित्तु समुदायानुबन्धोऽप्यवयवानुबन्धो भवति तस्थस्थमिपामितिभेदे-
नोपादानेन ज्ञापितस्य समुदायानुबन्धस्यावयवानुबन्धत्वं नास्तीतिवच-
नस्य ज्ञापकसिद्धत्वेनानीत्यत्वात्। तेनायचश्चितकार्य्यसिद्धिः॥ अत एव।
प्रत्यय इत्यादिसूत्रत्रयस्याप्युपस्थितेरेव। नच लडादिलकारस्येत्सञ्ज्ञा

कुतो नेति वाच्यम् । फलाभावात् । लितीति स्वरस्तु न फलम् । णलो लित्वाद् ज्ञापकात् । तेषामश्रवणन्तु तिबाद्यादेशैनैव सिद्ध्यति । आदेशापेक्षयेति । एवं चादेशबोधकपदस्य नियताकाङ्क्षासत्त्वेनादेशसामान्यबोधकस्यादेशा इति शब्दस्याध्याहारेण वाक्यार्थबोधः लादेशा इत्यस्य लकारमात्रोद्देशेनविहिता इत्यर्थस्तत्फलमाह । सिजादय इति । अस्येति । सूत्रस्येति शेषः । परस्मैपदेष्वित्यादिलिङ्गादित्यत्रादिना आत्मनेपदसञ्ज्ञां पुरुषसञ्ज्ञा न बाधते इत्यत्र लिङ्सिचावात्मनेपदेष्विति सूत्रस्य ज्ञापकत्वं सूचितम् । परस्मैपदात्मने पदसञ्ज्ञयोस्तु बाध्यबाधकभाव आकडारीयत्वाद्भवत्येव तदाह । एकसञ्ज्ञाधिकारेति । तङानावात्मनेपदम् ॥ अत्र लस्येत्यनुवृत्त्या लादेशस्यानो ग्रहणम् । तेन चानश् परस्मैपदिभ्योपि भवति । ननु येभ्यो धातुभ्य आत्मनेपदं भवति तन्निरूपणावसरे एवात्मनेपदविधायकसूत्रोपन्यास उचित इत्यत आह । शेषपदार्थज्ञानायेति । तेन । तिङन्तादितिव्याख्यानेन । तङ्निरूपिताङ्गत्वानापत्तिरिति ॥ यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादेरेवाङ्गत्वात् । उपदेशेऽजनुनासिक इतिसूत्रादुपदेशपदमनुवर्त्तते । तच्चानुदात्तङित इति द्वन्द्वार्थविशेषणम् । अवयवविशेषणत्वे द्वन्द्वो न स्यात् । एवं चानुदात्तांशे तत्स्वरूपानुवादकं न तु व्यावर्त्तकं ङिदंशे तु चिनुतश्च कुटिषतीत्यस्य सिद्धये तद्विशेषणमातिदेशिकङित्वस्योभयत्र सत्त्वादेवं च यदंशे व्यावर्तकंविशेषणम् भवति तद्विशेषणत्वमेवोचितमित्याशयेन मूले । उपदेशे यो ङिदिति व्याख्यातम् । केचिदिति । अत्रारुचिवीजन्तु वक्ष्यमाणरीत्या धातोरितिव्याख्यानस्यावश्यकत्त्वेन केवलयङ आत्मनेपदस्याप्रसक्तिरेवेति यङन्तस्याङ्गत्वस्भवत्येव । तदन्तविधौ मानन्तूपदेशपदसम्बन्धे न व्याख्यानमेवेति । न च हलन्त्यमिति सूत्रव्याख्यानावसरे उपदेशपदे स्वरितत्वाभावकथनविरोध इति वाच्यम् । इत्संज्ञाविधौ सम्बन्धप्रयोजकं तन्नास्तीत्यर्थात् । मूले धातोरिति । भूवाद इति सूत्राद्धातव इत्यस्य प्रथमा-

न्तस्यानुवृत्तावपि लदनुदात्तङित इतिपञ्चम्यन्तेन सामानाधिकरण्यानुरोधा-त्पञ्चम्या विपरिणस्यत इत्याशयेन इति केचित्। वस्तुतस्त्वेतत्प्रकरणम-नुदात्तङितस्तिप्तस्झि लस्य द्वेरकयोरितिसूत्राणामेकवाक्यतयाऽनुदात्तङि-तो धातोर्लस्य स्थाने एकत्वे गम्ये आत्मनेपदसंज्ञकस्त इति भवतीत्येव-मेव विधायकम्। वृद्भ्यस्स्यसनोरितिसूत्रारम्भसामर्थ्यादन्यथा लावस्था-यामेव स्यप्रत्ययेन व्यवधानादनुदात्तङितः परत्वाभावादस्याप्राप्तौ पदद्वय-सिद्धौ वृद्भ्य इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः। एकवाक्यतायान्तु धातोरितिवि-हितविशेषणं तस्मिन्सूत्रे स्य इति तु विषयसप्तमी बोध्या। एवं च चिनु-तइत्यादावनुदात्तङितो विधानाभावान्नात्मनेपदप्राप्तिः। चुकुटिषतीत्या-दिष्वपि गाङ्कुटादिभ्य इत्यनेन सनो ङित्वविधानेपि धातुत्वस्य सन्नन्त-समुदायवृत्तितया तस्य च समुदायस्यातिदेशिकङित्वाभावेन न लकारस्य ङितो विधानमिति नात्मनेपदप्राप्तिरित्युपदेश इत्यस्यैतत्सूत्रे न सम्ब-न्धः॥ न चैवं यङन्तादात्मनेपदानापत्तिः यङन्तसमुदायस्य ङित्वविरहा-दिति वाच्यम्। अङ्गुल्यादिवदवयवावयवस्य समुदायावयवत्वेन यङन्तस्या-पि ङित्वात्। यदि च नैवं कल्पना तदापि नानुपपत्तिः गाङ्कुटादि-भ्य इति सूत्रे ङिदितिपदं ङिद्वदित्यस्यार्थे सत्या सत्यभामेतिवद्वर्त्तते। ङिद्वदित्यत्र च सप्तम्यन्तात्षष्ठ्यन्ताच्च वतिरित्याश्रीयते न तु पञ्चम्यन्ता-दिति सर्वेष्टसिद्धिरत एव भाष्ये चुकुटिषतीत्यत्रात्मनेपदमाशङ्क्य सिद्ध-न्तु पूर्वस्य कार्य्यातिदेशादिति समाहितम्। तदुपपादनग्रन्थे च सप्तम्य-र्थेपि वतिर्दृश्यते इत्युक्तम्। एवं च ङिदन्तादात्मनेपदमित्युक्तावपि न क्षतिः। अपिशब्दात्सप्तम्यन्तात्। तेन भवतामित्यादावतो ङित इ-त्यस्य प्रवृत्तिः अस्मिन्पक्षे आत्मनेपदशब्दादौ भाविसञ्ज्ञा ज्ञेया। एते-न हलन्त्यमितिसूत्रे उपदेशपदे स्वरितत्वाभावप्रतिपादकेन ग्रन्थेन प्रकृत सूत्रे उपदेशपदसम्बन्धाभिप्रायेण व्याख्यानपरग्रन्थेन विरोध इत्यपास्त-म्। प्रकृतग्रन्थस्य मूलकाराभिप्रायवर्णनपरत्वात्। अत एवाह केचिदि-

ति। तदेवेति। एवकारेण धात्वर्थफलव्यवच्छेदः॥ तदुक्तम्। यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभ्यन्ते पचादयः॥ तत्प्रधानं फलं तेषां न लाभादि प्रयोजनमिति॥ तदर्थत्वद्योतकत्वम्। कर्तृगामितादृशफलकत्वद्योतकत्वम्। यजमानो यजते इत्यादाविति। अत्रादिना पचत इत्यादि संग्रहः। हेलाराजोक्तेरिति। एवं च पचत इत्यादौ नात्मनेपदविषये णिजापत्तिः॥ ननु प्रेरणायाश्चेतनधर्मत्वाद्भिक्षादीनामचेतनत्वाद्भिक्षा वासयतीत्यसंगतमत आह। भिक्षा वासयतीति। तत्समर्थाचरणम्। धात्वर्थफलोत्पत्तिसमर्थाचरणम्। भिक्षादिनिष्ठं तत्सुलभत्वादिरूपम्। प्रेरणाया एव णिजर्थत्वे स्थलान्तरीयहेलाराजीयसम्मतिमप्याह। केषाञ्चिदिति॥ अत एव। णिचः प्रेरणावाचकत्वादेव। अत्र केषांचिदित्यनेन सूचितामरुचिम्प्रकटयन्नाह। एवं चेति। कर्तुः। नापि तस्य। सन्निधानम्। तत्पुरोऽवस्थानादिरूपम्। ननु यद्यात्मनेपदेन सह णिचो विकल्प उच्यते तदा प्रेरणायास्सत्त्वेपि णिजभावस्य क्रीणीष्वेत्यत्रोपपत्तिर्भवति भवन्मते तु कथमत आह। क्रीणीष्वेत्यादि। न तु स तदर्थ इति॥ पुत्रस्य सन्निधानं प्रवर्तनं न धात्वर्थः किन्तु परायत्तत्वनिवृत्त्यादिमूलको व्यापार एव धात्वर्थः॥ ननु स्वामिदासौ पचेते इत्यत्र भृत्यस्य वेतनलाभोद्देश्यकप्रवृत्तिसत्त्वान्निरुक्तफलस्य कर्तृगामित्वाभावात्कथमात्मनेपदमत आह। स्वामिदासाविति। एवमन्यत्राप्युपपत्तिमाह। कमलवन इत्यादि। तिङस्त्रीणित्रीणि। मूले यथासंख्योपपत्तये षष्ठ्या विपरिणतयोः परस्मैपदात्मनेपदशब्दयोरनुवृत्तयोभयोः पदयोरितिव्याख्यातमेवं चानुवृत्तिबलादेव पुरुषसञ्ज्ञायास्समावेशे सिद्धे सिचि वृद्धिरित्यस्य ज्ञापकत्ववर्णनासंगतिरिति तु न। प्रथमादिशब्दानां कृतद्वन्द्वानामेकशेषेणैव सामञ्जस्ये तयोः पदयोः स्वरितत्वस्य विभक्तिविपरिणामस्य च कल्पने गौरवमित्यभिप्रायेण तथाभिधानात्। अत्र। तिङ्वाच्येति वाक्ये। अनुपयोगादिति। तस्यास्समाससञ्ज्ञादिप्रयोजकतया तत्सम्भवस्येष्टाभावा-

दिति भावः । गौणत्वादिति । प्रकृतौ सादृश्यमूलकाभेदारोपेण वर्त्त-मानत्वात् । त्वत्कल्प इत्यत्र त्वस्तिसामानाधिकरण्यमित्याह । त्वत्क-ल्प इत्यादि । नन्वेवं त्वत्कल्पेतिसमुदायस्य तिङ्वाच्यकारकवाचि-त्वं न तु युष्मच्छब्दस्येति कथमेतदिति शङ्कते । नन्विति । युष्मदिसाध-न इति । शब्दार्थयोस्तादात्म्यादेवमुक्तम् ॥ नन्वु निरुक्तं सामानाधिकर-ण्यं तान्तस्य युष्मच्छब्दस्य च सम्भवति न तु युष्मदर्थेन सहेति युष्मदर्थे-न यत्रेत्यसंगतमत आह । लबोध्यार्थेति । तदर्थप्रवृत्तिनिमित्तयोस्सा-मानाधिकरण्यन्त्वेकाधिकरणवृत्तिरूपम् ॥ ननु भवच्छब्दस्यापि युष्मच्छब्द-समानार्थकत्वाल्लबोध्यार्थसमानाधिकरणयुष्मदर्थबोधकशब्दे उपपदे इत्यर्थे भवच्छब्दप्रयोगेऽपि मध्यमापत्तिरत आह । सलिङ्गस्येति । चेतनाचेतनसा-धारणस्येति । भस्मोद्धुलनभद्रमस्तु भवते रुद्राक्षमाले शिव इत्यादावचेतनस्य भवति भिक्षान्देहीत्यादौ चेतनस्य प्रतीतिरिति भावः । चे-तनैकविषयत्वादिति । अभिमुखीकरणस्य तत्रैव सम्भवादिति भा-वः । नन्वेवं युष्मच्छब्दान्नियमेन सम्बोधन एव प्रथमा स्यादत आ-ह । युष्मदश्चेति । त्वं पचसीत्यत्र क्रियाविनियोगाभावेन विशेषणाभा-वाद्विशिष्टाभावः । युष्मच्छब्दस्य चेतनैकविषयत्वे हरिसम्मतिमप्या-ह । तदुक्तमिति । प्रत्यक्त्वमहङ्कारानास्पदचेतनत्वम् । अयम्भावः । अपरत्वमहङ्कारास्पदचेतनत्वम् । ननु चैतन्ययुक्तस्य चेन्मध्यमपुरुषेणा-भिधानन्तदाऽचेतनविषये शृणोत ग्रावाण इत्यादौ कथमत आह । शृ-णोतेति । परत्वादुत्तम एव । युष्मदस्मदोस्सहविवक्षायामेकशेषस्तत्रा-स्मदः शेषसत्वात्तदीयप्रवृत्तिनिमित्तेन युष्मदर्थस्याप्यभिधानादुत्तमो न्या-य्य एव । यत्र त्वेकशेषेण न प्रयोगस्तत्रोभयोरपि सूत्रयोः प्राप्तौ परत्वा-दुत्तम एवेत्यर्थः । शेषे प्रथमः ॥ मूले मध्यमोत्तमयोरविषय इति । एव-मभिधानेन युष्मद्भिन्नसामानाधिकरण्ये प्रथम इति लभ्यते । ननु यत्र यु-ष्मद्देवदत्तादिशब्दयोः सह विवक्षायामेकशेषस्तत्र शेषसामानाधिकरण्य-

सत्त्वान्मध्यमाप्राप्तिरत आह । देवदत्तश्चेति । शेषे इत्यस्य न पूर्वोक्तार्थः किन्तु युष्मदादिसामानाधिकरण्याभावे इत्यर्थः एवं च नोक्तदोषः । तथाहि । यत्र देवदत्तश्च त्वं चेतिक्रमेण सह विवक्षा तत्र त्यदादीनि सर्वैर्नित्यमिति युष्मच्छब्दस्यैकशेषेण प्रयोगाद्देवदत्तपदार्थस्यापि युष्मच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तप्रकारिकैवोपस्थितिरिति न प्रथमः किन्तु मध्यम एवेति । उपयुक्तासमभिव्याहृतेति । उपयुक्तो नामासमभिव्याहृतो य उपयुक्तादन्यस्स शेष इत्यर्थः । उपयुक्तः प्रकृते पुरुषनियामकत्वेन प्रक्रान्तो युष्मच्छब्दोऽस्मच्छब्दश्च तेनासमभिव्याहृतस्तत्प्रतिपाद्यतावच्छेदकप्रकारकप्रतीतिजनको यः शब्दस्तस्मिन्प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमाने वा प्रथमो भवति प्रकृते तु न तथेति भावः । ननु सहविवक्षायामेकशेषे यद्यपि पूर्वोक्तरीत्या निर्वाहस्तथापि यत्र न सहविवक्षा त्वं च देवदत्तश्चेति तत्र प्रथमः प्राप्नोतीत्यत आह । एवं चेति । निरुक्तसूत्रार्थस्याभिप्रेतत्वे चेत्यर्थः ॥ वाक्येपीति । एकशेषाभाव इत्यर्थः । युष्मच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तप्रतीतेस्तत्रापि सत्त्वादिति । भवथ इत्येवेति । तत्राप्युपयुक्तस्य युष्मच्छब्दस्य समभिव्याहारसत्त्वात् । न च द्वाभ्यां युष्मद्देवदत्तशब्दाभ्यां समूहालम्बनात्मिकैका यत्र प्रतीतिस्तत्र देवदत्तशब्दस्य युष्मच्छब्दप्रतिपाद्यतावच्छेदकधर्मप्रकारकोपस्थितिजनकतया न निरुक्तं शेषत्वमिति । प्रथमाप्रसङ्गेपि यत्र क्रमेण तत्तद्धर्म्मप्रकारिकोपस्थितिस्तत्र देवदत्तशब्दस्य युष्मच्छब्दार्थतावच्छेदकधर्म्मप्रकारकोपस्थितिजनकत्वमस्त्येवेति शेषत्वात्प्रथमः प्राप्नोतीति वाच्यम् । तत्रापि शाब्दबोधस्योपस्थितिद्वयजन्यस्यैकस्य वक्तृतात्पर्यविषयत्वेन उपयुक्तपदप्रयोज्यशाब्दबोधस्य देवदत्तशब्दप्रयोजनस्य चैकत्वाच्छाब्दबोधीयक्रियानिष्ठविषयतामादायोपयुक्तसमभिव्याहृतत्वस्य वक्तुं शक्यत्वात् । पूर्वोक्तसमभिव्याहारपदनिरुक्तावुपस्थितित्वेन निवेशमकृत्वोपयुक्तपदार्थतावच्छेदकनिष्ठविषयतानिरूपितविषयतानिरूपिता या विषयता तदवच्छिन्नविषयतानि

रूपितविषयताशालिबोधाजनकस्य शेषपदेन ग्रहणात् । प्रथमा विषयता प्रवृत्तिनिमित्तनिष्ठप्रकारतारूपा द्वितीया आश्रयनिष्ठा तृतीया क्रियानिष्ठा बोध्या । न चोपयुक्तासमभिव्याहार उपयुक्तपदाव्यवधानेनाप्रयुज्यमानत्वरूप एवास्तु किमुक्तविषयताघटितनिर्वचनेनेति वाच्यम् । त्वञ्च धनिको महान्देवदत्तश्च ब्राह्मणगणान् भोजयथ इत्यत्र प्रथमापत्तेः । न चोपयुक्ताघटितवाक्यघटकत्वमुपयुक्तासमभिव्याहृतत्वमस्त्विति वाच्यम् । घटितत्वस्य वाक्यत्वस्य घटकत्वस्य च प्रवेशेन तदर्थस्यातिगुरुत्वात् । यदा तु देवदत्तः पचति त्वं चेतिरीत्या समुच्चयविवक्षा तत्र देवदत्तस्य शेषत्वात्प्रथमो भवति । द्वितीयस्य त्वावृत्त्या पुरुषविपरिणामेनान्वयस्तत्र वाक्यभेद एव । यत्र तु युष्मदस्मद्भ्यां भवच्छब्देन च सहविवक्षा तत्र मध्यमोत्तमावेवेत्याह । भवच्छब्देनेति । केचित्तु शेषे प्रथम इति सूत्रस्य युष्मदस्मदी यत्र समानाधिकरणे न स्तस्तत्र प्रथमस्त्विति विवरणमित्याहुः तन्न । युष्मदस्मदन्येषु प्रतिषेधः शेषत्वादिति पूर्वपक्षासंगतेः । उपयुक्तादन्य इत्यस्यैव शेषपदार्थत्वेन प्रसिद्धत्वाच्च । भूसत्तायामित्यत्र सत्तायामित्यस्य शास्त्रान्तरप्रसिद्धसत्ताजातिपरत्वे तस्यानित्यत्वेन तदनुकूलत्वं क्रियायां न सम्भवतीति धातुसञ्ज्ञानिष्पत्तिर्न स्यादतो व्याचष्टे । सत्तेहेति । आत्मधारणम् । स्वस्वरूपधृत्यनुकूलो व्यापारः अनुकूलत्वं च रोपितानारोपितसाधारणं विवक्षानिबन्धनमिति नित्यानित्यसाधारण्योपपत्तिरिति घटो भवति आत्मास्ति पर्वतास्तत्र देशे सन्तीति भवत्यर्थस्यास्तेः प्रयोगः संगच्छते । स्वस्वरूपधृतिश्च स्वरूपनिष्ठकालसम्बन्धरूपा इति फलव्यापारयोरेकनिष्ठत्वादकर्मकत्वोपपत्तिरिति । अस्तीत्युपपन्नस्यात्मधारणमाचष्टे इति निरुक्तं चेह प्रमाणम् । एवम् । मङ्गलार्थम् । अधिकारसामर्थ्यादिति । तत्प्रत्याख्यानपक्षे तु शमि धातोरित्यतो धातुग्रहणसम्बन्धो बोध्यस्तत्फलन्तु हरीनित्यादौ घेङितीति गुणस्य यकश्चाप्रवृत्तिः । ननु कतर्थे शब्भवतीत्येव कुतो नोक्तम-

ति । द्योतकत्वं चैषां कर्म्माद्यर्थमात्रतात्पर्य्यग्राहकत्वम् । पञ्चकं धात्वर्थं इतिसिद्धान्ताभिप्रायेणाह । वस्तुतस्त्विति । कारकार्थश्चेति ॥ कारकरूप आख्यातार्थश्चेत्यर्थः । अत एव । क्रियायामभेदेनान्वयादेव । लान्तेनेति ॥ लान्तशब्दजन्यस्य शाब्दबोधस्य क्रियामुख्यविशेष्यकतया विशेष्यक्रियायां चाभेदेन युष्मदर्थस्यान्वयादस्तिसामानाधिकरण्यमिति भावः । भावकर्म्मणोरिति वर्त्तत इति । अन्यथा शपि परतो यक् स्यात् । अन्यथा । कर्तरीत्यस्यानुपादाने । अपवादविप्रतिषेधेनेति । प्रकृतसूत्रे कर्तरीत्यस्यानुपादाने शबुत्सर्गः तस्य द्वावपवादौ यक्श्यनौ तयोर्मध्ये श्यनपेक्षया यकः पूर्वस्मात्परत्वाद्दिवादिभ्यो भावे कर्मणि वा श्यन् स्यादित्यर्थः । ननु यग्विधायकशास्त्रस्यापवादतया शब्बाधकत्ववच्छ्यन्बाधकत्वं भविष्यतीत्यत आह । यक् त्विति । सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः । नन्वत्र लाघवात्पिदार्द्धधातुकयोरिति सूत्रमस्तु सप्तमीबहुवचने हरिषु भानुष्वित्यत्र नातिप्रसङ्गः आर्द्धधातुकसाहचर्येण धातोर्विहिते प्रत्यये एवैतत्प्रवृत्तेः । धातोर्विहित इत्यस्य धातुसंशब्दनेन विहित इत्यर्थः एतत्फलं णू स्तुतौ धू विधूनन इत्यादिभ्यः क्विबन्तेभ्यः सप्तमीबहुवचने गुणव्यावृत्तिः । न च पिदार्धधातुकयोरिति न्यासे तसादावपि गुणो न प्राप्नोतीति सार्वधातुकमपिदिति व्यर्थमिति वाच्यम् उष्ट इत्यादौ सम्प्रसारणार्थन्तस्यावश्यकत्वादिति चेन्न । साहचर्य्यपरिभाषाया अनित्यत्वस्य ज्ञापनार्थतया सार्वधातुकग्रहणस्यावश्यकत्वात् । एतदभिप्रायेणैव द्विस्त्रिश्चतुरितिसूत्रे सुच इति सूत्रयितुमुचितमित्युक्तम् । अन्यथा सार्वधातुकग्रहणाभावे तत्परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापकतया द्विस्त्रिश्चतुरिति न्यासस्यावश्यकत्वेन सुच इत्येव सूत्रयितुमुचितमित्यभिधानमसंगतं स्यात् । अत्र केचित् । सङि धातोरित्येव सूत्रमस्तु । सङीति सनः सकारमारभ्य महिङो ङकारेण प्रत्याहारः । धातोरिति तुशब्दव्यापारार्थं तेन काम्यचि न दोष इत्याहुः ॥ वस्तुतस्तु सञ्ज्ञाद्वयो-

पादानमुभयत्र समानम्। सङ्पदस्यानुपयुक्तस्योपादाने तच्छक्तिग्रहणस्यैववाक्यार्थबोधमात्रफलकत्वकल्पने ज्ञानगौरवमिति यथाश्रुतसूत्रस्यैव ज्यायस्त्वमिति । झोन्तः । आयनेयीतिसूत्रात्प्रत्ययग्रहणमात्रमनुवर्तते नत्वादिग्रहणम् । तेन शयान्तै इत्यत्र शीङो झस्य लेटोडाटावित्याड्यपि झस्यान्तादेशसिद्धिः तत्र प्रत्ययपपदं षष्ठ्यन्तमनुवर्त्तते षष्ठ्यर्थश्चावयवत्वन्तेन वर्णमात्रस्य स्थानित्वेपि शयान्तै इत्यत्राटि कृते पिझकारमात्रस्यान्तादेशसिद्धिः । प्रत्ययपदानुवृत्तेः फलमाह । तेनेति । झविशिष्टस्य । प्रत्ययत्वपर्य्याप्त्यधिकरणस्येति शेषः । अयं चादेशो यादृशस्वरान्तः स्थानी तादृशस्वरान्त एव । तेन भवन्तीत्यत्रेकारान्तत्वमेवेति नियमसिद्धिः । अतश्श्रौतस्याग्यादेशाभावकल्पनायाः पुरःस्फूर्त्तिकत्वात् तस्मिन्पक्षे झोऽन्त इत्यत्र स्थान्यादेशयोरकारस्योच्चारणार्थकतया तान्तादेशेन झकारमात्रस्य निवृत्तावपि पूर्वकालस्थितस्य स्वरस्यैव श्रवणम्भवति । सम्प्रत्यपि तथैवेति रूपभेदो न । आनुमानिकादेशकल्पनायां भाष्यमप्युपपद्यत इत्याह । अत एवेति ॥ उपदेशिवद्वचनेनेति । आयन्नादिषूपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थमित्युक्तेः । खप्रत्ययादौ न प्रत्ययसञ्ज्ञासंनियोगशिष्टमाद्युदात्तत्वम् । किन्त्वीनादेशे कृते एवेति स्वरस्याद्युदात्तत्वेनेकारसर तप्सिद्धिरित्यर्थः ॥ प्रक्रियालाघवायेति । अन्यथा तत्रापि झकारमात्रस्य जुसादेशे कृतेपीकारस्य निवृत्त्यर्थमितश्चेतिसूत्रस्यापि प्रवृत्तिः कल्प्येति गौरवम् । अत एव झेरितिसमुदायबोधनमपि साधु सङ्गच्छते । भवन्तीत्यत्र क्ङितीति निषेधाभावायाह । अत्र शब्कारस्येति । ननु वार्णादाङ्गमिति न्यायादेकादेशात्पूर्वमेव गुणोऽस्त्वित्यत आह । वार्णादाङ्गमिति । अतो दीर्घो । सार्वधातुक इति किम् । अङ्गना केशव इलि । अङ्गशब्दात्पामादित्वान्नः केशशब्दात्केशाद्व इति वप्रत्ययः । न च शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् हृदयच्चालुरन्यतरस्यामित्यनयोरकारोच्चारणन्तद्धिते दीर्घाप्रवृत्तौ ज्ञापकं भविष्यतीति

वाच्यम् । आकारोच्चारणेन तद्धिते परे दीर्घाप्रवृत्तिकल्पनापेक्षया क्लृप्तस्य सार्वधातुकपदस्य सम्बन्धकल्पन एव ज्ञापकं भविष्यतीत्याशयात् । ननु सुपि चेति सूत्रमस्मिन्सूत्रे सार्वधातुकपदानुवृत्त्यभावे नियमार्थम्भविष्यति । अधातुप्रत्यये यदि दीर्घस्तर्हि सुप्येवेति । तेनोक्तस्थले दीर्घाभावे सिद्धे तुरुस्तुशम्यमिति सूत्रात्सार्वधातुकपदानुवृत्तिर्व्यर्थेति चेन्न । सुपि चेतिसूत्राभावे यज्वभ्यां युवभ्यामित्यादावतो दीर्घो यञीति दीर्घापत्तेः । यञादित्वमात्रस्य निमित्ततावच्छेदकतया तस्य सुप्त्वव्याप्यत्वाभावेन सुप्त्वतद्व्याप्यधर्मावच्छिन्ननिमित्तकार्य्याप्राप्त्या नलोपस्सुबिति सूत्राप्रवृत्तेः । अत आदिति सिद्धे दीर्घपदं दीर्घ एव यथा स्यादित्येवमर्थन्तेन पचामीत्यादावन्त्यस्येति प्लुतो न । यत्तु आदिति कृतेपि तपरकरणसामर्थ्यात्प्लुताभावस्सिद्ध एवेति तन्न । करिष्यामीत्यत्रोदात्तस्य स्वशब्दस्यान्तरतम्यात्प्राप्तस्याप्युदात्तत्वस्य बाधापत्तेः । न च तपरकरणेनातत्कालव्यावृत्तिरेव क्रियत इति वाच्यम् । तपरस्तत्कालस्येति सूत्रस्य नियामकत्वन्तत्राण्ग्रहणानुवृत्तरा वाच्यम् । एवं चाकारस्यानण्त्वाच्छास्त्रेण तत्कालव्यावृत्तेः कर्तुमशक्यतया तपरत्वसामर्थ्यादेव सा वाच्या । एवं सति विजातीयस्यादेशस्य व्यावृत्तौ सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति परिभाषाबलाद्धातुस्वरस्य शेषे तदेकवाक्यतापन्नशेषनिघातो न स्यादिति । यत्तु प्रकृतसूत्रे आआइत्याकारान्तरप्रश्लेषेण प्लुतस्य वारणं स्वरस्य च सिद्धिरित्याहुस्तन्न । आकारान्तरस्य प्रश्लेषे पदे गौरवापत्तेस्तदपेक्षया दीर्घग्रहणमेव युक्तमिति । एहि मन्य इति वाक्यद्वयघटकक्रियायामभिन्नकालत्वस्य प्रतीत्यर्थमेहीत्याकारणम् । तत्फलमाह । परिहासेति । आकारणं कृत्वा एवमुक्तौ परिहासः स्फुटो भवतीति । इत्येतादृशविषयताशालीति । यद्विषयताशालिज्ञानानन्तरं साक्षात्कृतमित्याकारिका ज्ञाननिष्ठविषयताशालिनी विलक्षणा प्रतीतिर्भवति तादृशविषयतानिरूपकं यद् ज्ञानं तद्विषयत्वमित्यर्थः । तच्च ज्ञानमिन्द्रिय-

त्वावच्छिन्नकरणताकं ज्ञानम् । तच्च सन्निकृष्टविषयकमेवेति सन्निकर्षाप्रयोज्यत्वं लब्धमिति परोक्षत्वं स्फुटमेव । वर्त्तमानध्वंसेति । शब्दप्रयोगाधिकरणकाले वर्त्तमानध्वंसेत्यर्थः । परस्मैपदानाम् । प्राचीनसम्मतं पक्षं दूषयति । णल इति । ध्वनितञ्चेदमिति । तत्र हि डा आ इत्याकारप्रश्लेषेण सर्वादेशत्वसम्पादनेन परिभाषास्यमनुबन्धपदमनुबन्धत्वयोग्यपरमित्येतद्ध्वनितमित्यर्थः । अत एव काणोर्विषये नानुबन्धकृतमसारूप्यमिति प्रवर्तते । अन्यथा ककारस्य प्रत्ययत्वज्ञानोत्तरमित्संज्ञाप्रवृत्तेर्विधानकालेऽनुबन्धत्वज्ञानाभावेन विकल्पस्स्यात् । ननु ण अलिति प्रश्लेषेपि पूर्वमतो गुण इति पररूपेऽनुपपत्तिस्तदवस्थैवेत्यत आह । प्रश्लेषसामर्थ्यादिति । स्वरार्थम् ।"लितीत्यनेन प्रत्ययपूर्वस्योदात्तत्वार्थम्। अन्यथा । णलो लित्त्वाभावे । उभयोः । द्विरुक्तधात्ववयवयोः । उदात्तत्वं स्यादिति । णलो लित्त्वाभावे तिप्सिपोः पित्त्वेनानुदात्ततया तयोः स्थाने जायमानयोर्णलोरान्तरतम्येनानुदात्ततया धातोरितिसूत्रेणोभयोरनुदात्तत्वं स्यादित्यर्थः । स चैकदैव लक्ष्यभेदाद्वारद्वयन्धातोरित्यस्य प्रवृत्तौ समावेश एवोदात्तद्वयस्य स्यादिति बोध्यम् । न चैवापत्तिः अनुदात्तं पदमेकवर्ज्जमितिपरिभाषैकवाक्यतया युगपदुदात्तद्वयस्य प्रयत्नं विना निष्टरत एवाह । पर्य्यायेणेति । न च धातुत्वस्य परभागे विश्रान्तेः सिद्धान्ते स्वीकारात्कथं द्वित्वोत्तरमुभयत्र धातोरित्यस्य प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । पर्य्यायेणेतिग्रन्थस्य द्वित्वोत्तरं पर्य्यायेणोभयोः स्यादिति न किन्तु द्वित्त्वात्पूर्वं परत्वाद्धातोरित्यन्तोदात्तत्वे तस्य द्विर्वचने सत्युदात्तद्वयस्य श्रवणापत्तेरित्यर्थात् । लित्वे तु सति शिष्टत्वात्परस्यैवोदात्तत्वमित्याशयः पर्य्यायेणेति तु द्वित्वेऽप्युभयोर्धातुत्वमिति वादिरीत्येति । भुवो वुक् । अचीत्यनुवर्त्तत इति । तेनाभूत् अभूरित्यत्र नातिप्रसङ्ग इति शेषः । न चात्र जातेपि वुगागमे वलि लोपेन निर्वाह इति वाच्यम् । अभूतामित्यादौ वुगागमस्य समुदायापेक्षत्वं वकारलोपस्य तु

तकारमात्रापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वमिति वलि लोपे कर्त्तव्ये वुकोऽसिद्धत्वेन वलि लोपाप्राप्तिः। किं च प्राचीनोक्तरीत्याऽभूदित्यादावपि बह्वपेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वं वुको वक्तुं शक्यमिति तत्र हल्ङ्यादिलोपाप्राप्तिः। वलि लोपे वग्रहणप्रत्याख्यानपक्षे वलि लोपाप्राप्तेश्च। ननु शब्दान्तरस्य प्राप्त्या वुगागमोऽप्यनित्य इत्यत आह। कृताकृतेति। नन्वोः सुपीत्यत ओरित्यस्य सम्बन्धेन कृताकृतप्रसङ्गित्वमत आह। ओः सुपीति। फलाभावादिति। भाष्यकारादिसंपूतिपन्नस्य लक्ष्यस्याभावादित्यर्थः। एतेन वुकोऽनित्यत्वसम्पादनेन गुणवृद्धिघटितलक्ष्यसिद्धिरेव फलमित्यपास्तम्। अस्वरितत्वाच्चेति। नन्विदं हुश्नुवोरितिसूत्रव्याख्यानावसरे एरनेकाच इत्यतोऽसंयोगपूर्वस्येत्यनुवृत्तमोस्सुपीत्यतो नुवृत्तस्यौरित्यस्य विशेषणं न तु प्रत्ययस्य तेनाप्नुवन्तीत्यत्र यण् नेति वक्ष्यमाणग्रन्थेन विरुद्धम्। तथा हुश्नुवोरितिसूत्रभाष्येऽपि हुश्नुग्रहणखण्डनावसरे धियन्ति पियन्तीत्यत्र प्राप्नोतीत्याशङ्क्य ओरिति वर्त्तत इत्युक्तम्। तेनैतद्विरुध्यत इति चेन्न। आप्नुवन्तीत्यस्यौरित्येतद्व्यावर्त्त्यत्वप्रदर्शनपरवक्ष्यमाणग्रन्थस्य यथाश्रुताभिप्रायकत्वात्। यदि तु हुश्नुवोरितिसूत्रे षष्ठीनिर्दिष्टेनोपस्थितस्यान्त्यस्येत्यस्यासंयोगपूर्वस्येति विशेषणन्तदा तत्राप्योरित्यस्य न प्रयोजनम्। भाष्यग्रन्थविरोधोऽपि न। भाष्यकृता हि एवमपि सुवन्ति रुवन्तीत्यत्र प्राप्नोति। अनेकालिति वर्त्तते। एवमप्ययुवन्नरुवन्नित्यत्रापि प्राप्नोति। एतदप्यटोऽसिद्धत्वादेकाज् भवति। एवमप्यूर्णुवन्तीत्यत्रापि प्राप्नोति। असंयोगपूर्वस्येत्यनुवर्त्तते। यङ्लुगर्थन्तर्हि हुश्नुग्रहणं कर्त्तव्यम्। यङ्लुगन्तमनेकाजसंयोगपूर्वमुवर्णान्तमस्ति तदर्थमित्युक्तम्। ततोऽग्रे छन्दस्युभयथेत्यनेनार्द्धधातुकत्वमुक्त्वा एवं तर्हि सिद्धे सति यद्धुश्नुग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्य्यो भाषायामपि यङ्लुक् भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। वेभिदीति चेच्छिदीतीत्येतत्सिद्धम्भवत्येवमुक्तम्। एतेन प्रघट्टकेन यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थं हुश्नुग्रहणस्यावश्यकत्वमुक्त-

न्तेनोक्तरीत्याऽङ्गस्येति षष्ठीनिर्देशेनोपस्थितस्यान्त्यस्यासंयोगपूर्वग्रहणस्य सम्बन्धो ध्वनितः ओरित्यस्यानुवृत्तिश्च ध्वनिता । किं च । वुको नित्यत्वमिन्धिभवतिभ्यां चेतिसूत्रे भवतिग्रहणप्रत्याख्यानावसरे इन्धेश्छन्दोविषयत्वाद्भुवो वुको नित्यत्वात्ताभ्यां लिटःकिद्वचनानर्थक्यम् । न ह्यन्तरेण छन्द इन्धेरनन्तरो लिड् लभ्यः आमा भाषायां भवितव्यम् । भुवो वुको नितयत्वाद्भवतेरपि नित्यो वुक् कृतेपि प्राप्नोत्यकृतेपि ताभ्यां लिटः किद्वचनानर्थक्यमित्युक्तम् । एतेन भाष्यप्रघट्टकेन ओरित्यस्यास्वरितत्वं स्पष्टमेव लभ्यत इति । व्याख्यानादिति । एकाजित्यस्य विधायकत्वासम्भवमूलकाद्व्याख्यानादित्यर्थः । तथाहि नायं विधिः लिटीत्यादिसूत्रेषु विधेयानिर्देशेनानन्वयप्रसङ्गात् । नापि शेषे इतिसूत्रवदुभयरूपता लिटीत्यादेर्नियामकत्वकल्पनापेक्षयाऽस्याधिकारत्वकल्पनया विधित्वस्योचितत्वादिति । अत एव । प्रथमविशेषणत्वादेव । यदि धातोर्विशेषणमेतद्भवेत्तदा जागर्तेरनेकाच्त्वाद्द्वित्वं न स्यात् । व्यपदेशिवद्भावेनेति । एकस्मिन्नारोपितानेकावस्थारूपत्वस्य च कल्पनेन सूत्रस्य प्रवृत्तिः । कर्मधारय इति । विशेषणस्याप्यादिशब्दस्य राजदन्तादित्वादनित्यत्वात्पूर्वनिपातप्रकरणस्य वा परनिपातः । स च कर्मधारयः परिनिष्ठितविभक्त्या समास इतिपक्षे पञ्चम्यन्तयोर्बोध्यः । अत एव न न्द्राः इतिसूत्रेऽचः परादित्यर्थस्योपपत्तिः । तेनेन्द्रीयियिषतीत्यत्र दकारस्य द्विर्वचनसिद्धिः । द्वे इत्यत्र द्विशब्दस्य संख्येयबोधकतयोच्चारणरूपं तत्कल्प्यम् । तत्र साधकमाह । अत्रेति । कारकषष्ठीत्वात् उच्चारणक्रियापेक्षया कर्म्मषष्ठीत्वस्योचितत्वादिति भावः । अत एव । द्विःप्रयोगस्वीकारादेव । यदि स्थानेद्विर्वचनं स्यात्तदा टि इत्यस्य स्थाने टिटि इत्यादेशे वस्नसादेशस्थल इव प्रकृतिप्रत्ययविभागसंमोहेन णिलोपो न स्यादिति भावः । अस्य । षाष्ठद्वित्वस्य । उत्तरखण्डस्यैवेत्येवकारेण पूर्वखण्डस्य समुदायस्य च व्यवच्छेदः तदाह । ध्वनितमिति । तत्र ह्यार्द्धधातुक इत्यस्य परस-

प्रमीत्वेऽस्तेर्लिटि परत्वाद् भूभावात्पूर्वं द्वित्वे कृते परस्य खण्डस्य भूभावे पूर्वस्य श्रवणं प्राप्नोतीत्युक्त्वाऽर्द्धधातुक इत्यस्य विषयसप्तमीत्वमाश्रित्य दोषः परिहृतः। यदि पूर्वखण्डस्य समुदायस्य वाऽर्थवत्त्वं स्यात्तदा उत्तरखण्डस्यानर्थक्यात्परखण्डस्य भूभावे कृत इत्यसम्बद्धं स्यात्तेनोत्तरखण्डस्यार्थवत्त्वन्ध्वनितमित्यर्थः। नापि प्रत्येकमर्थवत्त्वम्। बोधावृत्त्यापत्तेः। अत्र पक्षे। द्विःप्रयोगपक्षे। द्वितीयभागावधिकसमुदायस्य तिङन्तत्वमुपपादयति। तत्रेति। तावेवेति दृष्टान्तार्थम्। सुब्ग्रहणं च पदसंज्ञासूत्रेऽस्तीति प्रसङ्गादुच्चरितत्वस्य प्रकृते उपयोगः। यथा तावेव सुप्तिङौ तथा यस्मात्तिङ्विहितः सा प्रकृतिराद्यैवेत्यर्थः। ननु यद्याद्योच्चारणविषयभूता प्रकृतिस्सैव तर्हि तस्यानर्थकत्वाभावान्नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे इत्यस्यासङ्गतिरत आह। कृते त्विति। अभ्यासस्य नैरर्थक्यव्यवहारे द्वितीयस्योच्चार्य्यमाणस्य ज्ञानप्रतिबन्धकमित्येवङ्कल्पनयोपपत्तिः कार्य्या। न चात्र सर्वथा वाचकतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽर्थाभावस्सम्भवति। शब्दार्थयोस्सम्बन्धस्यानित्यत्वापत्तेः। ननु यदि प्रथमं द्वित्वं तदा समुदायात् कथं लिड्धातुत्वादत आह। समुदायोपीति। अत एव। समुदायस्य क्रियावाचकत्वाभावादेव। ननूर्णुनविषतीत्यत्र द्वितीयस्यैकाचो द्वित्वे कृते प्रथमैकाचोऽपि द्वित्वं कुतो नेत्यत आह। इदम्प्रथमद्विर्वचनापवाद इति। तक्रकौण्डिन्यन्यायादिति शेषः। यत्र प्रथमस्य द्वितीयस्यैकाचस्सम्भवस्तत्रेदं शास्त्रं प्रवर्त्तते। यत्र तु नैवम्। यथा इयायेत्यादौ तत्र पूर्वेणैव द्वित्वमित्याह। अजादेर्धातोरिति। ननु लिटि परे द्विर्वचनविधानाल्लिट्परत्वस्य च धातावेव सम्भवात्प्रकृतसूत्रे धातुग्रहणं किमर्थमित्यभिप्रायेण प्रश्नो धातोरिति किम्। जजागारेति। प्रथमस्यैकाचो जागित्यस्य लिट्परत्वाभावाद्द्विर्वचनं न स्यादिति भावः। अनभ्यासग्रहणस्य प्रयोजनमादौ उक्तमनभ्यासस्येति किमर्थम्। कृष्णो नोनाव वृषभो यदीदम्। नोनूयतेर्नोनावेति। अत्र यङन्तस्य प्रत्यया-

त्तत्स्वेप्यमन्त्र इति प्रतिषेधादामोऽभावेन लिट् । यङो लुक् यङन्ताद्द्वित्वे कृतेऽपि लिण्निमित्तकं द्वित्वं स्यात् । तदुत्तरमुक्तम् । अभ्यासप्रतिषेधानर्थक्यं छन्दसि वावचनात् । अवश्यं छन्दसि वा द्वे स्त इति वक्तव्यम् । किम्प्रयोजनम् । प्रयोजनमादित्यान्याचिषामहे । देवता नो दाति प्रियाणि । मघा दात्विति । छन्दसि द्विर्वचनस्य वैकल्पिकत्वेन यङन्तत्वात् कृते द्विर्वचने लिटि धातोरिति प्राप्तमपि द्विर्वचनं न भविष्यतीत्यभ्यासप्रतिषेधोऽनर्थक इति भावः । ननूत्तरार्थन्तदावश्यकम् । लौकिकेऽपि प्रयोगे तत्प्रयोजनसम्भवादित्याशयेनाह । यङन्तात्सनीति । तदाशयः । भाष्याशयः । ननु सुषुविषत इतिप्रयोगे स्तौतिण्योरिति सूत्रे दृश्यत एवेत्यत आह । स्तौतिण्योरिति । यत्त्वत्र कैयटेनोक्तम् । चङीत्येतदर्थन्तु कर्त्तव्यो यदा सन् यङन्तास्सिचि कृते चङ् भवति । अजुगुप्सत् । अलोलुपदिति । तदा द्विर्वचनं माभूदिति । तस्यायमाशयः । यस्मिन् सूत्रेऽनभ्यासस्येत्युक्तन्तस्मिन् प्रयोजनाभावपरभाष्यमिति । तत्रेदं वक्तव्यम् । अभ्यासप्रतिषेधानर्थक्यं छन्दसि वा वचनादिति भाष्यवार्त्तिकस्वारस्येन येषु प्रयोगेषु सार्थक्यसम्भावना तेषामनभिधानमेव । भाष्यवार्त्तिकयोरसंकोचेन व्याख्याने प्रमाणाभावात् । अत एव भाष्यकृता विशिष्य सूत्रान्तरेपि प्रयोजनं नोक्तमिति । तादृशस्यैव । आदिहल्त्ववत एव । लक्ष्यानुसारात् । आट आटतुरित्यादिलक्ष्यानुसारात् । व्याप्तीति । व्यापनं व्याप्तिः । तच्च लक्षणस्यानेकलक्ष्येषु प्रवृत्तिरूपम् । अचोऽनिवृत्तये आह । शेषोक्तेरिति । अत एव । वैयधिकरण्येनान्वयादेव । एतेन । तुकोऽन्तरङ्गत्वोपपादनेन । इत्यनयोरपीति । वैयधिकरण्येन सम्बन्धाभिप्रायेणैवाभ्यासस्थवर्णस्य व्याख्यानं मूलकालीयं संगच्छते । ननु वार्णादाङ्गमितिन्यायेन पूर्वं ह्रस्व एव भविष्यतीत्यत आह । वार्णादाङ्गमिति । आदेशत्वे एवेति । ज्ञापकसाजात्यादेवमेवेति बोध्यम् । भवतेरः । भुवामिति । भूशब्दानामित्यर्थः ॥ अत एव । प्रयोगस्यभूशब्दानुकरणादे-

च। अनुकरणस्यानुकार्य्योपस्थापकत्वमनुकार्यत्वं चोभयोरपि भूशब्दयोरिति भावः। नन्वस्तेर्लुग्विकरणत्वात्तदादेशस्य लुग्विकरणपरिभाषया ग्रहणं न भविष्यतीत्यत आह। तस्मादार्द्धधातुकेति। लुग्विकरणत्वं च लुक्प्रतियोगिविकरणप्रकृतित्वं तच्चास्य न सम्भवतीत्यत आह। लुग्विकरणत्वाभावादिति। स्थानिवत्त्वेनैतदलभ्यमशास्त्रीयत्वात्। किं च यस्मिन्नार्द्धधातुके भूभावस्तत्प्रयोगघटकस्यास्तेर्भिन्नत्वात्तत्र विकरणेनैव प्राप्नोतीति न लुग्विकरणपरिभाषाया अवसर इति। नन्वनुकरणादपि परस्य शपः प्रकृतिवदित्यतिदेशाल्लुक् कुतो नेत्यत आह। नित्यस्य ह्यावश्यकप्रवृत्तिकत्वमनित्यस्य तु लक्ष्यानुसारिप्रवृत्त्यप्रवृत्तिकत्वमिति भावः। अत्रेदम्बोध्यम्। उपसर्गात्सुनोतीत्यादिनिर्देशाल्लोपः पिबतेरितिनिर्देशाच्च श्तिप्प्रत्ययस्य कर्त्तृवाचकत्वाभावेऽपि विकरणस्य प्रवृत्तिः कर्त्तृवाचकत्वाभावादेव भावकर्मणोरपि प्रवृत्तिः। यत्त्वत्र मनोरमायामुक्तम्। श्तिपः शित्त्वसामर्थ्यादकर्त्रर्थकत्वेपि विकरण इति। तदपरे न क्षमन्ते शित्त्वस्यार्द्धधातुकत्वव्यावर्त्तकतया चारितार्थ्यसम्भवात्। तेन सुनोतीत्यादाविड्भावः सिध्यति। यदि तु त्रतथेतिनिषेधस्तर्हि ब्रवीतीत्यत्र सार्वधातुकस्य हलादेः पितो ब्रुव ईडितिसूत्रेण विधीयमानो न स्यात्। किं च ध्यायतेस्सम्प्रसारणं चेत्यत्र श्तिपः शित्त्वेऽशिति जायमानमात्त्वं न भवति। सम्प्रति तु स्यादिति। तस्मात्तत्र श्तिपः शकारोच्चारणसामर्थ्यादकर्त्तृवाचित्यपि श्तिपि शबादय इति। असिद्धवदत्राभात्। व्याख्यातमेतत्। भाष्योक्तरीत्येति। तत्र हि सातः सातवानित्यत्रात्वानुनासिकलोपयोः प्राप्तौ विप्रतिषेधादात्वमितयुक्ताभीयत्वेनासिद्धत्वाद्विप्रतिषेधानुपपत्तिमाशङ्क्य घुमास्थेतिसूत्रस्थं हल्ग्रहणञ्ज्ञापकमभविषयतीह विप्रतिषेध इतीत्युक्तम्। विप्रतिषेधेन व्यवस्थायामसिद्धत्वं न भवतीत्यर्थः। हल्ग्रहणं हि गोदः कम्बलदोऽल्लोपातपरत्वादीत्त्ववारणाय कृतम्। यदि परत्वेन व्यवस्थायामप्यसिद्धत्वं स्यात्तदा जातेऽपि परत्वादी-

त्वे तस्यासिद्धत्वादाच्वबुद्धरा तल्लोपेनेष्टसिद्धौ हल्ग्रहणं व्यर्थमेव स्यादिति-रीत्येत्यर्थः ॥ तस्य । अल्लोपस्य । लक्ष्यभेदात् । पूर्वमस्तेरकारस्य जातः सम्प्रतित्वाकारस्य प्राप्तिरतो लक्ष्यभेदात् । तद्धि । तपरत्वं हि । देभतुरिति सिद्धमिति । अत्र हि श्रन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीनामिति लिटः कित्वे नानुनासिकलोपेऽपि यद्यसिद्धत्वं स्यात्तदा संयुक्तहलमध्यस्थत्वादेत्वाभ्यासलोपौ न स्यातामसिद्धत्वाऽप्रवृत्तौ तु भवत इति भावः ॥ तदप्राप्तौ । वृद्धेरप्राप्तौ न च येन नाप्राप्तिन्यायेन वुक उवङादेशापवादत्वेन कथन्तद्विषये उवङः प्राप्तिरिति वाच्यम् । परस्परप्रवृत्तौ परस्परस्यासिद्धत्वादुवङ्निरूपितापवादत्वस्य वुकि वक्तुमशक्यत्वात् ॥ नन्वत्वमपवादत्वाद्धलादिःशेषस्बाधित्वा पूर्वञ्जातमिति पुनर्हलादिः शेषो न स्यादत आह । अभ्यासविकारेष्विति । आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः । प्रत्याख्यातमिति । न च दीधीवेवीटामिति सूत्रस्येड्ग्रहणप्रत्याख्यानावसरे नेड्वशीतिसूत्रादिड्ग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे पुनरार्द्धधातुकेति सूत्रे इड्ग्रहणमिडिडेवेति नियमार्थन्तेन भवितेत्यादाविटो गुणाभावस्य सिद्धौ दीधीतिसूत्रे इड्ग्रहणन्न कार्यमित्युक्तमिह तु एतत्सूत्रस्थमिड्ग्रहणन्न कार्यमित्युच्यत इति विरोध इति वाच्यम् । दीधीवेवीटामितिसूत्रस्येड्ग्रहणप्रत्याख्यानपरभाष्यस्य गौरवग्रस्तत्वेनैकदेश्युक्तित्वस्यान्यत्र विस्तृतत्वात् । आर्द्धधातुकस्येति किमर्थमिति । प्रकृतसूत्रस्याङ्गाधिकरीयत्वेनाङ्गस्येति सम्बध्यते । तत्राङ्गस्येति षष्ठ्या निमित्तार्थकत्वस्य क्लृप्तत्वादङ्गसंज्ञानिमित्तस्य वलादेरित्यर्थो भविष्यति । न च वृक्षत्वम् वृक्षता । गोभ्यामित्यादावपि प्राप्नोतीति वाच्यम् । ऋत इद्धातोरिति सूत्राद्धातुग्रहणमनुवर्त्य तच्च पञ्चम्या विपरिणमय्य धातोर्विहितस्य वलादेरङ्गसंज्ञानिमित्तस्येत्यर्थकरणेनादोषात् । एवञ्चार्द्धधातुकग्रहणाभावेपि वलादेरित्यस्याङ्गविशेषणत्वापत्तिरित्येषा शङ्का न भविष्यतीति भ्रमः । प्रजुगुप्सत इति । अत्र सनो धातोर्विहितत्वात्प्राप्नोति । न च

तद्धातुग्रहणं शब्दाधिकारमाश्रित्य स्वरूपपरं विज्ञास्यते धातोरित्येवं यो विहित इति । अत एव लूभ्याम्पूभ्यामित्यादावपि न भविष्यतीति वाच्यम् । एवमपि जुगुप्सति मीमांसत इत्यादौ सार्वधातुकस्य तिङ इट्प्राप्तेर्दुर्वारत्वात् । अत्रेदमवधेयम् । रुदादिभ्यः सार्वधातुक इति सूत्रस्य प्रकृतसूत्रे आर्द्धधातुकपदाभावे नियमार्थत्वम्भविष्यति सार्वधातुकस्य यदि भवति तर्हि रुदादिभ्य एवेति । न च रुदादिभ्यः परस्य सार्वधातुकस्यैवेति नियमः किन्न स्यादिति वाच्यम् । रुदविदेतिक्त्वासनोः कित्त्वविधानरूपज्ञापकेन विपरीतनियमस्य वारयितुं शक्यत्वात् । यदि रुदधातोः परस्यार्द्धधातुकस्येट् स्यात्तदा क्त्व इडागमे न क्त्वासेडितिप्रतिषेधे प्राप्ते क्त्वः कित्त्वविधानं कार्यम् । विपरीतनियमे तु तत्रेट् न भविष्यतीति स्वतस्तस्य कित्त्वं सिद्धमेव । तथा सनोऽपि हलन्ताच्चेति कित्वं सिद्धमेव । एवञ्च प्रकृतसूत्रे आर्द्धधातुकग्रहणस्य न फलम् । किन्तु योगविभागार्थम् । आर्द्धधातुकस्येट् । यावानिट् स आर्द्धधातुकस्यैवेति । तेन सिस्यच्सीयुडितिसूत्रेण विधीयमान इट् अङ्गाङ्गाधिकारादङ्गस्य न भवति । तस्मिन्सूत्रे भाष्यकृताप्येवमेवोक्तम् । प्रकृतग्रन्थे जुगुप्सते इत्यत्रेड्व्यावृत्तिप्रदर्शन्तु यथाश्रुताभिप्रायेणेति दिक् । बभूविव । बभूविमेत्यत्र श्र्युकः कितीतीण्निषेधस्य प्राप्तावपि क्रादिनियमादिट् । स्यतासी लृलुटोः । अत्र यथासङ्ख्यमुपपादयति । यद्यपीत्यादिना । ज्ञवाद्यपवाद इति सूत्रस्य यद्यपि स्याद्यपेक्षया लादेशानाम्परत्वात्पूर्वम्प्रवृत्तौ स्यविषये शबादिप्राप्तेः सुगमत एवोपपत्तिर्भवति । न चादेशानामनित्यत्वङ् कृते स्यादौ व्यवधानादप्राप्तेः । स्यादेस्तु नित्यत्वमिति कथं विप्रतिषेध इति वाच्यम् । धातोर्विहितस्य लस्येत्यर्थेनादेशानामपि नित्यत्वात् । पूर्वमादेशप्रवृत्तौ पश्चात्स्यप्रत्ययस्योत्पत्तौ सति शिष्टत्वात्स्यस्योदात्तत्वेनादेशानान्निघाते प्राप्ते तासेः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वविधानेन ज्ञापितमन्यत्र विकरणेभ्य इति तेनादेशस्वरस्यैव बलवत्त्वमित्यन्यत्रोक्तम् ।

तथापि प्रकृतसूत्रे आर्द्धधातुकपदानुवृत्त्या लावस्थायामेवास्य प्रवृत्तिः आदेशानान्तु द्विरकयोर्लस्य तिप्तस्झि अनुदात्तङित इत्यादीनामेकवाक्यतया धातोर्विहितस्य लस्य स्थान इत्यर्थेनोत्तरकाले प्रवृत्तिरिति स्वीक्रियते लाघवान्न तु जातानान्नियमो गौरवादित्यन्यत्र प्रपञ्चितन्तस्मिन्नपि पक्षेऽपवादत्वस्योपपत्तिमाह । अत्रेत्यादिना । तासेरिकार उच्चारणार्थः । न चैवं मन्तेत्यत्र लुटि तस्य कर्मबोधकस्य तादेशे तस्य लुटः प्रथमस्येति डादेशे टिलोपेऽनिदितामिति नलोपापत्तिरिति वाच्यम्। टिलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात् । लुटः प्रथमस्य । अत्र शब्दतः साम्याभावाद्यथासङ्ख्याप्राप्तिराह । एकार्थेति । ननु डकारोच्चारणेन डादेशस्य सर्वादेशत्वं लभ्यत इति कथंडित्त्वसामर्थ्यादित्युक्तमत आह । सर्वादेशत्वमिति । वस्तुतस्तु डा आ इत्याकारस्य प्रश्लेषेण सर्वादेशत्वे सिद्धे डकारोच्चारणं टिलोपार्थमेव । अत एव । सार्वधातुकादेरिग्विशेषणत्वादेव । ननु संयोगे गुर्वित्यस्य प्रवृत्त्या भित्तेत्यत्र न लघूपधत्वमत आह। अत्र क्नोः कित्वसामर्थ्यादिति । दीधीवेवीटाम् । व्याख्यानादिति । इदं सूत्रम्भाष्ये प्रत्याख्यातम्। दीधीवेव्योश्छन्दोविषयत्वात् । छन्दसि च गुणदर्शनात् । अदीधेदिति । इटश्चापि ग्रहणं शक्यमकर्त्तुम् कथम् ॥ नेड्वशीति सूत्रादिड्ग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे आर्धधातुकेति सूत्रे इड्ग्रहणमिट् इडेवेति नियमार्थम् । अङ्गाधिकारे नियमादाङ्गस्यैव विकारस्य निवृत्तिरित्याद्युक्तन्तन्मूलकादित्यर्थः । तासस्त्योर्लोपः । सस्यार्द्धधातुक इत्यतः सीति वर्त्तते । भाष्यस्वरस इति । तत्र स्यादौ शेषग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तं लृटि शेषवचनङ्क्रियायाम्प्रतिपदविध्यर्थमिति । अविशेषेण विधाने लृटोऽभावः स्यात् । हरिष्यामीति व्रजति । करिष्यामीति व्रजति । अयम्भावः अविशेषेण विधाने यत्र न क्रियार्था क्रिया उपपदङ्करिष्यति हरिष्यतीत्यादौ तत्रैव स्याद्यत्र तु क्रियार्था क्रिया उपपदन्तत्र न स्यात् । ण्वुलाबाधात् । शेषे चेति क्रियमाणे यत्र क्रियार्था क्रि-

या नास्तितत्र भवति । चशब्दाद्यत्र साऽस्ति तत्रापि भवति । न च वाऽसरूपविधिना ण्वुलिवषये लृडपि भविष्यतीति वाच्यम् । तुमुण्ण्वुलावितिसूत्रे ण्वुल्ग्रहणं ज्ञापकङ्क्रियार्थायाङ्क्रियायामुपपदे तृजादयो नेति । अन्यथा वासरूपसूत्रबलात्क्रियार्थायाङ्क्रियायां ण्वुल्तृचावितिसामान्यसूत्रेण ण्वुल्वत्तृजपि स्यादित्युक्तत्वेन ज्ञाप्यवचनेन लृडभावप्रसङ्गात् ॥ एवमुक्त्वा स तर्हि चकारः कर्त्तव्यो न कर्त्तव्यः लृङ् भवतीतीयता सिद्धे यच्छेषग्रहणङ्करोति तस्यैतत्प्रयोजनं योगाङ्गं यथा विज्ञायेत सति च योगाङ्गे योगविभागः करिष्यते । लृट् । अस्मिन्सूत्रे क्रियार्थायामित्याद्यनुवर्त्तते । तेन करिष्यामीति व्रजतीत्यादि सिद्धम् । ततः शेषे इति । शेषे लृट् भवति । करिष्यति हरिष्यतीत्यादावित्युक्तम् । एतेन चकाररहितः पाठ इति स्पष्टमेव लभ्यते । भाष्ये स्पष्टमिति । उपपादितमेतत् । इष्टप्राप्तीच्छेति । इष्टञ्चेच्छाकर्तृसम्बन्ध्यन्यसम्बन्धि वेत्यन्यदेतत् । तातङनेकाल्त्वात्सर्वस्य स्थाने भवतीत्युक्त्वा ङिच्चेत्यस्यानेकाल्सूत्रापवादत्वे नाऽन्त्यादेशत्वमाशङ्क्यानन्यार्थङित्त्वेष्वनङादिषु चरितार्थत्वादुक्तमपवादत्वाभावबीजन्तु नाभिहितमित्याशङ्कानिवारणायाह । तद्वलेत्यादि । अनङादिषु ङकारोच्चारणबलेत्यर्थः । अनङः सर्वादेशत्वङ्ङकाराभावेऽपि सिद्धम् । अर्थान्तरेति । नायं सर्वादेशः किन्तु यस्य विधीयते तदवयवस्य यस्य कस्य चिदित्येवं कल्पनेत्यर्थः । एतेन पाक्षिकी प्राप्तिरुद्भावितप्राया परिभाषात्वञ्च ङिच्चेत्यस्य लब्धम् । स्वविषयाभावसंभावनयेति । ङिच्चेत्यस्यानन्यार्थङकारोच्चारणसामर्थ्यलब्धानुवादतया यत्र ङकारस्यानन्यार्थत्वं स स्वविषय इति भावः । एतेन । पूर्वोक्तव्याख्यानेन । परास्तम् । उक्तक्रमेण मूलन्दूषयतास्मतम्परास्तम् । तद्वत् । ङिच्चेतिसूत्रवत् । अस्य । अनुदात्तौ सुप्पितावित्यस्य । अनुदात्तत्वस्यापूर्वस्य विधानादस्य नानुवादत्वमिति भावः । अत्राप्राप्तिरेवेति । तथा च परेण बाधाद्प्राप्तिरिति न किन्त्वप्राप्तिरेवेत्यर्थः । अन्योन्याश्रयान्न सर्वादेशत्वङ्कि-

न्तु अन्यादेशत्वमेवेति वादिमतमाशङ्क्य खण्डयति । न चेत्यादिना । न च तिह्योस्तादितिन्यासेऽन्यलकारसम्बन्धिनोऽपि तिशब्दस्य ग्रहणापत्तिरिति वाच्यम् । हिशब्दसाहचर्येण लोट्स्थानिकस्यैव ग्रहणात् । उदात्त एवेति । ह्यादेशस्यापि त्त्वविधानात् । लोटो लङ्वत् । अत्रोपमेये षष्ठीदर्शनाल्लङ्शब्दात्षष्ठ्यन्ताद्वतिः । तेन लङि परतोऽङ्गस्य विधीयमानावडाटौ न । न च यद्यल्लङः कार्यं तस्य सर्वस्य विनिगमनाविरहादतिदेशः स्यात्तथा सति यान्तु वान्त्वित्यत्र लङः शाकटायनस्येति जुस् जुह्वतु विदन्त्वित्यत्र सिजभ्यस्तेति जुश्च स्यादिति वाच्यम् । ङ्लो ङ्विधानेन सिद्धे लोटो लङ्वदित्यन्तिदेशेन बोधनं लङ्संबन्धिकार्यविधानस्यातिदेशिकत्वेनानित्यत्वज्ञापनार्थमित्यदोषादिति केचित् । यत्तु विदो लटो वेत्यतो वेत्यस्याकर्षणेनास्य व्यवस्थितविभाषत्वमिति । तन्न । व्यवस्थितविभाषापरिगणनविरोधात् । वस्तुतस्तु लङः शाकटायनेतिसूत्रे यासुडित्यतो ङिदित्यनुवर्त्य षष्ठ्या विपरिणमय्य ङिदेव यो लङ् तस्य ग्रहणन्न त्वतिदेशेन यो लङ् तस्य । तच्च लङ्ग्रहणम्पृथक्कृत्य ङिदेव यो लङ् तस्यैव झेर्जुसितिव्याख्येयन्तेन सिजभ्यस्तेत्यनेनाप्युक्तस्थले नेति बोध्यम् । नित्यं ङितः । ङित् उत्तमो यस्मादितिरीत्याऽतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहौ सकारान्तधात्ववयवसकारलोपापत्तिरत आह । षष्ठीतत्पुरुष इति । ङित उत्तम इत्येवं विग्रहे जायमानः । उचित इति । तत्रैवोपयोगात् । परन्तु लोटो लङ्वदित्यतिदेशेन यथा तस्थस्थेत्यस्य प्रवृत्तिस्तथा नित्यंङित इत्यस्यापीत्यतिदेशप्रयोज्यप्राप्तिकत्वरूपधर्मकृतसादृश्यात्तस्थस्थेतिसूत्रानन्तरमस्य लेख इति शेषः । सेर्ह्यपिच्च । अपित्त्वातिदेशो ङित्त्वार्थ एवेति क्रमेण प्रक्रियालाघवाय कृतां सेर्हिर्ङिच्चेत्येवोचितमितिशङ्कान्निरस्यति । अपिद्ग्रहणादिति । एतेन । फलान्तरस्यापि सत्त्वेन । परत्वात्तातङिति । एवञ्च स्थानिवद्भावेन तातङो हित्वेऽपि न लुक् सकृद्गतिन्यायात् । न्यायविरोधम्परिहरति । अन्तरङ्गानपी-

ति। यत्त्वत्र दण्डिनाऽन्तरङ्गानपीतिन्यायस्य प्राप्तिमाशङ्क्यान्तरङ्गानेव लुग्बाधते न तु परमपीत्युक्तम्। तन्न। अपिशब्दस्वारस्यविरोधात्। अत एवैतत्फलितार्थकथनपरः सर्वविधिभ्योलुग्विधिर्बलवानिति प्राचाम्पाठः सङ्गच्छते। आडुत्तमस्य। यस्याड़ागम इति। आट एव पित्त्वे तु समुदायस्य पिद्वयपदेशलाभो न स्यात्। एवञ्च भवाव भवामेत्यत्र वकारमकाराकारयोरनुदात्तत्वन्न स्यात्। न चात्र यदागमा इतिन्यायेन सर्वत्र पित्त्वप्राप्तिराटः। वस्मसोरपि त्वात्। न चाट एव पित्त्वातिदेशवैयर्थ्यम्। जुहवाव। जुहवामेत्यत्राटः पित्त्वविधानसामर्थ्याद् गुणप्रवृत्तेः फलत्वस्य वक्तुं शक्यत्वात्। हेरपीति। तत्रापि सो ह इत्येव वदेत्। न च मो न इतिन्यासे मसो मकारस्यापि स्यादिति वाच्यम्। एरुरित्य त एरित्यस्यानुवृत्त्या तस्य लोड्विशेषणत्वेनैवर्णान्तस्य लोटो मस्य न इत्यर्थनादोषात्। न चेतश्चेत्यस्य प्राप्तिशङ्कावसरे एरुरित्यस्य वैयर्थ्यं शङ्क्यम्। तस्य विषये सर्वत्र लोपप्राप्तावपि हुनुइत्यकरणेनैतयोरुत्वविषयत्वाभावे निश्चिते सत्युत्त्वमपवादत्वात्प्रथमपुरुषे चरितार्थम्। एवं सति लोपस्यान्यत्र प्राप्तिरिति भावात्। अनद्यतने लङ्। कालोऽपि धात्वर्थ इत्याशयेन मूलेऽनद्यतनभूतार्थवृतेरिति। बहुव्रीहिरिति। तत्पुरुषत्वे त्वति प्रसङ्गः स्यात्। तमाह। तेनेति। अन्तरङ्गत्वादिति॥ अपरनिमित्तकत्वेन तु तत्त्वम्। लकारप्रश्लेषेणेति। मयतेरिदन्यतरस्याम् लुङ् लङितिसंहितापाठेनेति शेषः। इत्यप्यर्थादिति। अत्रापिना प्रसिद्धार्थपरिग्रहः। उदात्तपदे स्वरितत्त्वप्रतिज्ञायाम्प्रमाणमाह। अत एवेति। न फलभेद इति। स्वरितत्वाभावे तु विकरणान्तस्याडागमपक्षे अकरोदित्यत्राट उदात्तस्य श्रवणम्भवति लावस्थायामड़ागमे तून्तरकालप्रवृत्तिकस्योकारस्वरस्य बलवत्त्वेनाटोऽनुदात्तत्वं स्यादिति फलभेदः स्पष्ट एव। न च लावस्थायामेव चेदट् तदाऽपिबदित्यत्राट्सहितस्य पिबादेशापत्तिरिति वाच्यम्। निर्दिश्यमानपरिभाषया समाधानात्। प-

रशब्देनेति । स आदित्युत्तरस्येतिसूत्रादुत्तरस्येत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे तत्र परशब्दोपादानं यत्र परशब्देन कार्यविधानन्तत्रादेः कार्यमित्यर्थबोधनाय। परशब्देनेत्यस्य परत्वविशिष्टबोधकशब्देनेत्यर्थः । तेन तस्मादित्युत्तरस्येति सूत्रस्य यत्र प्रवृत्तिस्तत्रादेः परस्येत्यस्य प्रवृत्तिरिति सिद्धम् । विधिनिमन्त्रणा । मूले द्योत्येषु वाच्येषु वेति ।अत्राद्यपक्षस्येत्थमुपपत्तिं वर्णयन्ति । यदि विध्यादयो लिङ्वाच्यास्स्युस्तदा विशेषविहितत्वेन कर्त्राद्यर्थानाम्बाधापत्तिरिति कर्तुरनभिधानाच्चैत्रः पठेदित्यत्र चैत्रपदात्तृतीयापत्तिः । शप् च न स्यात्सार्वधातुकस्य कर्त्रर्थकत्वाभावात् । पुरुषव्यवस्था च न स्यात्। द्योत्यत्वे त्वेषां विषयभावेनाश्रयणात्प्रत्ययस्य कर्त्राद्यर्थकत्वमिति तानि कार्याणि सिद्ध्यन्ति । लः कर्मणीत्यत्र ल इतिजातौ बहुवचनमिति लिङोऽप्युपग्रहात् । वाच्यत्वपक्षेऽप्येवं वदन्ति । विध्यादिभिः कर्त्राद्यर्थानान्न बाधो विरोधाभावात् । किञ्च तक्रकौण्डिन्यन्यायस्य न विषयताऽत्र तस्य विधेयविषयत्वात् पूर्ववज्जातौ बहुवचनस्य स्वीकाराच्च। किञ्च यदि विध्यादीनां विशेषविहितत्वेन कर्त्राद्यर्थबाधकता स्यात्तदा तुल्यन्यायाल्लडादिस्थलेऽपि वर्त्तमानादिष्वर्थेषु विधानेन तैरपि कर्त्राद्यर्थबाधः स्यादिति पचति चैत्रेणेत्याद्यपि स्यात्। पुरुषाव्यवस्थापि स्यात् । न च लः कर्मणीतिसूत्रारम्भसामर्थ्यान्न बाध इति वाच्यम् । पर्यायापत्तेर्दुर्वारत्वात् । प्रत्ययार्थत्वेनास्मिन्पक्षे विध्यादीनाम्प्राधान्यापत्तिस्तु न । प्रत्ययार्थप्राधान्यनियमस्यौत्सर्गिकत्वात् । परन्त्वाद्यपक्षो युक्तः । यत्र प्रत्ययस्य निवृत्तिः पच कुर्वित्यादौ तत्रापि प्रवर्तनाप्रतीतेः पञ्चभिर्हलैः कृषतीत्यादौ प्रवर्तनाया धात्वर्थत्वदर्शनाच्च तस्या धात्वर्थत्वस्योचितत्वात् । न चास्मिन्पक्षे निमन्त्रयेय भवन्तमित्यादौ निमन्त्रणस्य धातुनाऽभिधानाल्लिङ् स्यादिति वाच्यम् । प्रयोजकनिष्ठनिमन्त्रणादन्यस्यावश्यकर्त्तव्यत्वस्वरूपस्य निमन्त्रणस्य प्रत्ययार्थत्वेनादोषात् । ईदृशे विषयेऽर्हे कृत्यतृचश्चेति लिङ् । अ-

र्हत्वञ्चावश्यकर्त्तव्यत्वमेवमेवामन्त्रणविषयेपि बोध्यम् । मूले निकृष्ट-प्रवर्त्तनम् । इयमेवाज्ञा । तच्च प्रवर्तनं स्वाभिलषितेर्थे पराभिलषितेर्थे वेत्यन्यदेतत् । अप्रवृत्तस्य प्रयोज्यस्य तदज्ञातोपायप्रदर्शनेन प्रवर्त्तनमपि यथा स्वर्गकामो यजेत राहूपरागे स्नायादित्यादिः । एवमज्ञातमार्गकथनमपि । अनेन यथा आयाहीत्यादिः । नियोगकरणम् । आत्र इयके प्रेरणारूपम् । कामचारानुज्ञेति । कामचारश्च प्रवर्त्यस्य पुरुषस्य प्रवर्त्तनं स्वाभिलषितेऽर्थे । एवमनुज्ञाप्यामन्त्रणमेव । यथा प्रवृत्तस्यैव पुरुषस्य श्रमेण निवृत्तावुन्मुखस्य तदभिलषितेऽर्थे निवृत्तिप्रतिबन्धेनप्रवर्त्तनम् यदारब्धन्तदवश्यङ्कर्त्तव्यमेवेत्याद्युक्तिः । एवमादिः सर्वोप्युपदेशो बोध्यः । अधीष्टं सत्कारपूर्वको व्यापारः । यथा माणवकमध्यापयेति । शिष्यस्य वा मामध्यापयेति । एषा अभ्यर्थनापदेनाप्युच्यते । प्रार्थना तु स्वार्थिते वस्तुनि क्रियायां वा स्वापेक्षया महतः प्रवर्त्तनमञ्जलिकरणादिना प्रवर्त्तनमेव । सम्प्रश्नस्यैभ्यो विलक्षणत्वात्पृथगुक्तिः । उक्तचतुष्टयस्थले प्रवर्त्तनायाः सत्त्वेन प्रवर्त्तनायां लिङित्युक्तम् । प्रवर्त्तनात्वं सर्वसाधारणम्बोध्यतावच्छेदकं लिङ्लोट्लेट्कृत्यानाम् । प्रवर्त्तनातिरिक्तोंशः प्रमाणान्तरलभ्यः । न च प्रैषोपि विधिरेवेति प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेतिसूत्रे तदुपादानं व्यर्थमिति वाच्यम् । निमन्त्रणादौ कृत्याभावार्थन्तस्यावश्यकत्वात् । लोड्विधानम्प्राप्तकालार्थम् । प्रवर्त्तना च प्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारः ण्यन्ताद्युच् करणेऽर्थे । स च व्यापारो लिङादिघटितवाक्योच्चारणरूपो लौकिकानाम् । वेदो माम्प्रवर्त्तयतीत्यादौ तु लिङाद्यन्तशब्दघटितत्वमेव वेदनिष्ठम्प्रवर्त्तकत्वमिदमेव वेदे व्यापारः स एव शाब्दी भावनेत्युच्यते । लिङ्गसंख्यानन्वयित्वात्तत्र व्यापारव्यपदेशः । यत्तु प्राञ्चः प्रवृत्तिजनकज्ञानीयप्रकारतावच्छेदकत्वमिष्टसाधनत्वादिनिष्ठम्प्रवर्त्तनापदार्थतावच्छेदकमितीष्टसाधनत्वादिकमेव विध्यर्थः । तन्न । इष्टसाधनत्वादेः साध्यक्रियानिष्ठस्य प्रवर्त्तकनिष्ठत्वाभा-

वेन गुर्वादिर्माम्प्रवर्त्तयतीत्यादिव्यवहारानापत्तेः । अत एव हेतुमति चेतिसूत्रभाष्ये पृच्छतु माम्भवानित्यत्र णिच् कस्मान्न भवतीत्याशङ्कायां द्रव्यमात्रविषयकप्रेरणायां लोट् सक्रियस्य प्रवर्त्तनायांणिजितिसमाधानस्य च सङ्गतिर्भवति । न हि णिचेष्टसाधनत्वम्बोध्यते इति कस्याप्यभ्युपगमः । अत एव वक्तृधर्मः प्रेरणेति व्यवहारो लोकानाम् । अत एव च निमन्त्रणादीनामुपादानम्प्रपञ्चार्थमिति प्राचामुक्तिरपि सङ्गता भवति । प्रवर्त्तनापदस्येष्टसाधनत्वादिबोधकत्वे निमन्त्रणादिकन्ततो भिन्नमेवेति तथाभिधानमसङ्गतमेव स्यात् । तदुक्तं हरिणा । अस्ति प्रवर्त्तनारूपमनुस्यूतञ्चतुर्ष्वपि । तत्रैव लिङ्विधातव्यः किम्भेदस्य विवक्षया । न्यायव्युत्पादनार्थंवा प्रपञ्चार्थमथापि वा । विध्यादीनामुपादानञ्चतुर्णामादितः कृतमिति । न्यायेति । व्यापकधर्मस्य व्याप्यधर्मव्यापकत्वमेवेति न्यायेत्यर्थः । कथन्तर्हि भवान्पचेदित्यादिवाक्यश्रवणानन्तरम्प्रयोज्यः पाके प्रवर्त्तते इष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवृत्तिकारणतया तस्य शब्देनाजननादिति चेत् पाको मदिष्टसाधनम् । मत्कर्त्तव्यत्वेनाप्तोक्तत्वादित्याद्यनुमानादिति गृहाण । विध्यादीनान्द्योत्यतापक्षे तु प्रयोजकव्यापारोऽपि धात्वर्थस्तस्यापि परम्परया फलानुकूलत्वात् । तत्र तेषु व्यापारेषु प्रयोजकव्यापारो विषयितयाविशेषणमेवेतरेषां विशेष्यत्वमेवमन्वये लिङादिसमभिव्याहारस्तात्पर्यग्राहकः । एवञ्च पचेदित्यादिशब्दादेकाश्रयिका प्रेरणाविषयभूता पाकानुकूला भावनेत्यादिक्रमेण बोधः । अधिकमन्यत्र स्पष्टम् । प्रवर्त्तना च वस्तुतो वर्त्तमानकाला धात्वर्थस्तु भविष्यत्कालिक एव भासते शब्दशक्तिस्वभावात् । यत्र तु णिच् तत्र प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारयोः समानकालिकयोर्भानम् । यत्र तु विधौ लिङ् तत्रोत्तमपुरुषो न प्रवर्त्तते किन्तु प्रथममध्यमावेव । स्वप्रवृत्तौ स्वोच्चारणस्याप्रयोजकत्वात् । इदमेवाभिप्रेत्योत्तमपुरुषो विधिशक्तिप्रतिबन्धक इतिमीमांसकानामुक्तिः सङ्गच्छते । यासुट् पर । अपवाद इति ।

सीयुटि कृतेऽपि तस्यागमिभक्ततया परस्मैपदपरत्वाविघातादिति भावः। भाष्योक्तरीत्येति। तत्र हि प्रसङ्गविशेषेणोक्ते आगमा अविद्यमानवद्भवन्तीतिवचने यदयं यासुट्परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्चेत्याहेत्युक्तम्। तत्र कैयटः। यदि प्रत्ययाद्युदात्तत्वे कर्त्तव्ये आदित्वमागमा विहन्युस्तदा चिनुयातामित्यादौ यासुटः प्रत्ययादित्वात्सिद्धमुदात्तत्वमिति तन्न कुर्यात्। न च परस्मैपदनिमित्तकत्वादस्यादेशोत्तरप्रवृत्तया पूर्वमेवान्तरङ्गत्वादाद्युदात्तत्वे प्रत्ययस्य कृते ततो यासुडस्वरकः स्याच्छेषनिघातेनानुदात्तो वेति चरितार्थमुदात्तवचनमिति कथं ज्ञापकमिति वाच्यम्। परस्मैपदेष्वित्यस्य विषयसप्तमीत्वेन लावस्थायामेव यासुटि ततो निर्दिश्यमानस्य लस्यादेशे तन्निमित्तकाद्युदात्तत्वे यासुटः सिद्धे उदात्तग्रहणं ज्ञापकमित्याशयात्। युक्तिसिद्धेनाप्यागमा अनुदात्ता इतिवचनेन यथा इटोऽनुदात्तत्वन्न भवति तथाह। अलावीदित्यादाविति। ननु यासुटो ङित्वेपि समुदायस्य ङित्वाभावात्कथञ्चिनुयादित्यादौ गुणनिषेधादीत्यत आह। अनेनेति। यत्तु श्यास परस्मैपदेष्वित्येव सूत्रमस्तु। परस्मैपदं यतो विहितन्तदादेः परस्मैपदे परे श्यासप्रत्ययो भवति। श्यासेत्यत्र सकाराकार उच्चारणार्थः। तेन सकारस्य नेत्त्वम्। अयञ्च येन नाप्राप्तिन्यायेन शपोपवादो यद्यपि भवति तथाप्यस्मिन्कृते शकारेत्संज्ञकत्वेन सार्वधातुकत्वाच्छबादिः प्रवर्त्तते। न च सार्वधातुकत्वेप्यस्य कर्त्रर्थत्वाभावेन कथं शबिति वाच्यम्। भवतेर इतिनिर्द्देशेन क्वचित्कर्त्रर्थकत्वाभावेऽपि शब्भवतीतिकल्पनेनादोषात्। न चापवादविषये कथमुत्सर्गप्रवृत्तिरिति वाच्यम्। सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणमिति निर्द्देशेनापवादविषयेऽप्युत्सर्गस्य क्वचित्प्रवृत्तिस्वीकारात् अन्यथा त्यदाद्यत्वाप्राप्तियोग्ये विषयेऽचारितार्थ्यरूपस्यापवादत्वबीजस्य तदोरितिसत्त्वे सत्वेन सत्वे कृते त्यदाद्यत्वानापत्तिरिति मतम्। तन्न। भूधातोराशीर्लिङि श्यास प्रत्यये श्यासः सार्वधातुकत्वाच्छप्प्रवृत्तावियादेशापत्तेः। शपोऽ

प्रवृत्तिस्वीकारेऽपि हूयादित्यादौ दीर्घो न स्यात् । सार्वधातुकपरत्वात् । किञ्च छिवुप्रभृतिभ्य आशीर्लिङि स्यासप्रत्यये ष्ठिवुक्लमुचमां शितीति-क्लमुचम्वोर्दीर्घापत्तेः । यदपि ङ्यासुड्विधानेन सिद्धे ङिन्त्वेतिकिमर्थमिति । तदपि न । जागर्यादित्यस्यासिद्ध्यापत्तेः । किदाशिषीतिकित्वातिदेशेन सिद्धान्ते विशेषविहितेन ङित्वातिदेशो बाध्यत इतिजाग्रोऽविचीति गुणो भवति सम्प्रति तु ङित्वस्यौपदेशिकतयाऽस्यातिदेशिकेनकित्वेन बाधाभावेन ङित्वप्रयुक्तात्मगुणानापत्तेः । यदपि क्यासुडितिन्यासं कृत्वा किदाशिषीतिसूत्रन्त्याज्यमिति । तन्नुच्छम् । वचधातोर्जागृधातोश्च विधिलिङि वच्यात् जागृयादित्यत्र सम्प्रसारणगुणयोरापत्तेः । तस्माद्यथान्यासमेवरमणीयमिति । आत्मनेपदइति । सुटइत्यादिः । एतेन । विषयभेदप्रदर्शनेन । अत्र प्रकरण इति । एतेन सुट्यासुटोरपि समावेशः साधितः । अत एव । बाध्यबाधकभावाभावादेव । पुनः प्रवृत्त्या वेति । अवयवावयवस्यापि समुदायावयवत्वम् । अङ्गुल्यादिवत् । अत एव । परिच्छेदकन्यायाप्रवृत्तेरेव । सर्वस्योसो निवृत्त्यभावायाह । अवर्णादित्यादि । ननु कृते पररूपे चेदियादेशस्य प्राप्तिस्तदास्य नित्यत्वम् सैव तु कथमत आह । एकादेशस्येति । एवञ्च प्राप्तिमात्रेण नित्यत्वन्न तु रूपसिद्धिपर्यन्तमीक्षा कार्या । मूलेऽन्तरङ्गत्वादिति । प्रत्ययमात्रापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वात् । इयादेशस्य त्वाङ्गत्वेन प्रकृतिप्रत्ययोभयापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वमिति भावः । वार्णपरिभाषयैव सिद्धे यासित्येतत्पर्यन्तस्प्रयासो न युक्त इत्यत आह । वार्णादाङ्गमिति । एवमपि । यासितिपदच्छेदेपि । सूत्रे आर्द्धधातुकसंज्ञ एवेति । लङः शाकटायनेतिसूत्रादेवकारानुकर्षः कार्यः । अन्यथाऽस्या आर्द्धधातुकसंज्ञाया अनाकडारीयत्वात्सार्वधातुकसंज्ञया समावेशे शबादिः स्यादिति भावः । किदाशिषि । इदङ्कित्वविधानमिज्यादित्यादौ सम्प्रसारणार्थम् । जागर्यादित्यत्र गुणसिद्धिरपि प्रयोजनम् । अन्यथा यासुटो ङित्वातिदेशेन गुणो न स्यात् । सम्प्रति तु वि

शेषविहितेन कित्वातिदेशेन ङित्वातिदेशो बाध्यत इति तस्य सिद्धिः । सलोप इति । भूयादित्यत्र सुट इव यासुटोऽपि सस्य संयोगादिलोपः । भूयास्तामित्यादौ तु यासुटः सस्यैवेति विशेषः। गकारोपि निर्दिश्यत इति । ककारात्पूर्वमिति शेषः । सिद्धसाध्यसमभिव्याहारन्यायेनेति । सिद्धसाध्यसमभिव्याहारे सिद्धं साध्यायोपयुज्यत इतिन्यायेनेत्यर्थः । दृष्टश्चायन्नयः । मलिनन्ते वपुः छाया इत्यत्र । के चिदितिकथनेन सिद्धसाध्यसमभिव्याहारन्यायेन निमित्तत्वलाभ इत्यत्र स्वस्यापरितोषं सूचयन् भाष्योक्तरीत्याह । वार्त्तिककृता त्विति । क्नोः कित्वेन ज्ञापकेनेति । तद्धि गृध्नुरित्यादौ गुणनिषेधार्थम् । यदि प्रकृतसूत्रे तन्निमित्तेत्यर्थो न स्यात् तदा यत्र क्ङित्प्रत्ययाव्यवधानं तत्रैव निषेधः स्यादिति क्नोः कित्वं व्यर्थमेव स्यात् । ननु विधौ परिभाषोपतिष्ठते नानुवाद इति परिभाषया तस्मिन्निति परिभाषाया इहानुपस्थानम्भविष्यतीत्यत आह । अनुवाद इति । परिभाषया । तस्मिन्नितिपरिभाषया । किञ्च भाष्ये उपधालक्षणस्य गुणस्य प्रतिषेधे सनः कित्वविधायकं हलन्ताच्चेतिसूत्रमपि ज्ञापकमित्युक्तन्तत्र यद्यप्येवं शङ्का भवति । हलन्ताच्चेति न ज्ञापकम् धिप्सतीत्यत्र दम्भधात्ववयवस्य लोपसम्पादनेन दिदृक्षति सिसृक्षतीत्यत्र सृजदृशोरित्यमागमप्रतिबन्धेन च तस्य चारितार्थ्यसम्भवादिति। तथापि क्ङितीतिसूत्रस्य तावदेव चेत्प्रयोजनन्तर्हि सृजदृशोर्झल्यमकितसनि । इको झल् दम्भेश्चेत्येव वदेदिति हलन्ताच्चेति सामान्यसूत्रं ज्ञापकमेवेति सा निवर्त्तनीया । आगमविशिष्टस्य तामादेशवारणायाह । धातोर्विहितेति ॥ भाष्यरीत्येति । परस्मैपदेष्वित्यस्य विषयसप्तमीत्वेनेत्यादिरीत्येत्यर्थः । दण्डिसम्मतं समाधानम्भाष्याननुगुणमित्याह । मास्त्वित्यादाविति । प्रतिषेधार्थकसम्प्रत्ययार्थमित्यनेन प्रतिषेधार्थको ङिदेवाङित्तु न प्रतिषेधार्थक इति ध्वनितम् । अत एव प्रतिषेधार्थकसम्प्रत्ययार्थमित्यस्य प्रत्युदाहरणम्प्रमा छन्द इति दर्शितम् । व्याख्यातञ्च कैयटेन प्रोपहृष्टान्माङ आ-

तस्योपसर्ग इत्यङ् । यद्यप्ययमाङ् तथापि टाबन्तन्न माङिति । एवञ्च यत् क्वचित्पुराणादौ मास्त्विति दृश्यते तत्त्वार्षत्वात्साधु लौकिकन्त्वसाधुरेव । व्याख्यानादिति । प्रकृतसूत्रीयभाष्यसम्मतव्याख्यानादित्यर्थः । तदेव दर्शयति । अत एवेति । तद्ग्रहणस्यैवेष्टत्वादेव । अत्र । भूसुवोरिति सूत्रे । फलदोषयोरभावेनेति । पितीत्यस्य फलम्पित्येव प्रवृत्तिरिति तच्च गुणविधायकशास्त्रस्य क्ङिद्भिन्नसार्वधातुक एव प्रवृत्त्याऽन्यथासिद्धमिति तदभावः पितीत्यस्यानुवृत्तौ दोषश्च पिद्भिन्ने प्रवृत्त्यभावापत्तिरूपो वाच्यस्स चात्र नास्त्येवेति भावः । सर्वादेशेनानपहृतत्वमिति । श्रौतो यः सर्वादेशस्तेनानपहृतत्वमित्यर्थः । अत एव । उक्तस्य विद्यमानत्वस्य विवक्षणादेव । अभूदित्यत्र श्रौतो यः सर्वादेशो लुक् तेनापहृतत्वमेवास्तीति विशिष्टाभावः । आसीदित्यत्र त्वाटश्चेतिवृद्धिरूपादेशसत्त्वेपि स न श्रौतः सर्वादेश इति निरुक्तं विद्यमानत्वमस्त्येव । आनुमानिकस्य सर्वादेशत्वस्य सत्त्वेऽपि तस्य न श्रौतत्वमिति भावः । भाष्यादिति । द्विसकारको निर्द्देश इतिभाष्यादित्यर्थः । अत एव । द्विसकारकनिर्द्देशस्याभिमतत्वादेव । प्रतिषेध उक्त इति । आहिभुवोरीट्प्रतिषेध इत्यनेन वार्त्तिककृतेति शेषः । आतः । पूर्वेण सिद्धे नियमोऽयमित्याशयेनाहादन्तादेवेतीति । विपरीतनियम इति । आदन्ताच्चेत् सिज्लुक्येवेतिविपरीतनियम इत्यर्थः । व्याख्यानादिति । प्रकृतसूत्रभाष्ये किमिदञ्जुस्याकारग्रहणनियमार्थम् । आहोस्वित्प्रापकम् । कथञ्च नियमार्थं स्यात् । कथञ्च प्रापकम् । यदि सिज्ग्रहणमनुवर्त्तते ततो नियमार्थमथ निवृत्तन्ततः प्रापकम् । नियमपक्षस्य सिज्ग्रहणानुवृत्तौ सत्त्यामातः सिचश्च परस्य झेरित्यर्थे सिचः परत्वात्पूर्वेण सिद्धेऽयं योगो नियमार्थ इत्येवमुपपत्तिः कार्या । ततः नियमार्थमिति चेत्सिज्लुग्ग्रहणं कर्त्तव्यमातः सिज्लुगन्तादिति वक्तव्यम् इह माभूत अकार्षुः अहार्षुः। अस्तु तर्हि प्रापकम् प्रापकमिति चेत्प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधो वक्तव्यः । अभूवन्निति प्रत्ययलक्षणेन जुस्भा-

वः प्राप्नोति इत्याद्यभिधाय अस्तु तर्हि नियमार्थम् । ननु चोक्तं सिज्लुग्ग्रहणङ्कर्त्तव्यमिति । नैष दोषः । तुल्यजातीयस्य नियमः । कश्च तुल्यजातीयः । यो द्वाभ्यामनन्तरः । आतः सिचश्च । द्वाभ्यामानन्तर्यञ्च सिज्लुक्येव सम्भवतीतिसिज्लुकीति लब्धम् । यदीदं सिज्लुकि सति प्रवर्त्तते तदा प्रत्ययलक्षणेन पूर्वसूत्रेण सिद्धे नियमोयम्भवति स च यथा अभूवन्नित्यादिलक्ष्यसिद्धिर्भवति तथैव कल्पनीय इत्यभिप्रायकव्याख्यानादित्यर्थः । उभयोर्निषेधलाभस्य प्रकारमाह । लुङादिष्विति ॥ लिङ्निमित्ते लृङ् क्रिया ॥ भविष्यति मर्यादावचन इति सूत्राद्भविष्यतीति सम्बध्यते । लिङ्निमित्तशब्देन किमिह ग्राह्यमित्याकाङ्क्षायामेतत्प्रकरणोपात्तमेव ग्राह्यन्तच्च शीघ्रोपस्थितिकत्वाद्धेतुहेतुमतोर्लिङिति तदेवादावुपात्तमादिना चोत्तरसूत्रोपात्तस्यैव पूर्वसूत्रोपात्तस्यापि ग्रहणमित्याशयेनाह । आशंसावचन इति । अनभिनिवृत्तिर्यस्मिन्देशे काले वा क्रिययोरुत्पत्तियोग्यता तदन्यस्मिन्देशे काले वा तयोरुत्पत्तिसम्भावनमिति यावत् । सम्भावनञ्चोत्कटकोटिकः संशयः । तत्राभावनिष्ठोत्कटत्वाख्यो विषयताविशेषो ग्राह्यः । प्रमाणान्तरात् । येन हेतुना हेतुभूतक्रिया भवति ज्ञायते च तदतिरिक्तेन हेतुना सम्भावितेन तस्याः क्रियाया अभावो यदा ज्योतिःशास्त्रादिकथितलक्षणज्ञानेनोपस्थितो भवति तदा तदभावानुमापकलिङ्गज्ञानमिह प्रमाणान्तरं विवक्षितम् तयोः क्रिययोर्हेतुहेतुमद्भावश्च लोकतो ज्ञातो ग्राह्यः । यथा मंगलादिग्रहकृतवृष्टिप्रतिबन्धे सम्भाविते वक्ता सुवृष्टिश्चेदभविष्यत्तदा सुभिक्षमभविष्यदिति प्रयुङ्क्ते । वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगिसम्भावितहेतुभूतसुवृष्टिभवनजन्यं वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगिसम्भावितं सुभिक्षकर्तृकम्भवनमिति बोधः । अत्र क्रिययोर्हेतुहेतुमद्भावे तत्कर्त्रोर्हेतुहेतुमद्भावोऽर्थात्फलति । आनि लोट् । अत्र लोडिति लुप्तषष्ठीकम्पदम् । उपसर्गादसमासेऽपीत्यत उपसर्गादिति सम्बध्यते । उपसर्गपदञ्चोपसर्गावयवपरन्तच्चाभेदेन रषाभ्यामित्य-

स्य विशेषणमिति उपसर्गावयवरषाभ्यामुत्तरस्यानिशब्दावयवस्य नस्याड्व्यवहितस्य णत्वमित्यर्थः फलितस्तत्पर्यवसितार्थमाह । उपसर्गादिति । प्रहिमानीत्यादाविति । आदिना प्रवपानीत्यादिसङ्ग्रहः । एवञ्चेति । उपसर्गात्परस्यार्थवत एवानिशब्दस्य ग्रहणसिद्धौ च । अन्तःशब्दस्येतीति । अन्तरपरिग्रह इति सूत्रे वार्त्तिकमिदम् । नन्वनेन णत्वे कर्त्तव्ये चेदुपसर्गत्वन्तदाऽन्तर्हण्यादित्यत्र हन्तेरत्पूर्वस्येत्येव सिद्धेऽन्तरदेश इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तिरत आह । हन्तेरदिति । अत्र । संहितैकपद इतिवचने । अखण्डम्पदमिति । विवक्षितमिति शेषः । अखण्डपदत्वञ्च पदसंज्ञायोग्यद्वितीयभागानवयवकत्वविशिष्टपदत्वम् । पदसंज्ञायोग्यद्वितीयभागनिवेशेन राजीयतीत्यत्र नाखण्डपदत्वक्षतिः । उत्तरभागे पदसंज्ञायोग्यत्वनिवेशात्परमाश्वेनेत्यत्र उत्तरपदत्वे चापदादिविधावित्यस्य प्रत्याख्यानरीत्याश्वशब्दस्य भत्वेपि नाखण्डपदत्वव्यवहारः वाक्यमिह यथाकथञ्चिदपि यः पदसमुदायः स विवक्षितो न तु परस्परान्वितार्थकत्वपर्यन्तमपि निविष्टत्वेनानर्थकस्यापि समुदायस्य सङ्ग्रहः । अकखादावषान्तेत्यत्र नञ्समासः । अयमुत्तरपदार्थप्रधान इति कखादिषान्तपदार्थस्य प्राधान्यं तस्य चोपदेशपदसापेक्षत्वेप्यसामर्थ्यन्न शङ्कनीयम् । न चैवमपि कखपदस्योपदेशपदसापेक्षत्वेनासामर्थ्यादादिपदेन षपदस्यान्तपदेन च समासो न स्यादिति वाच्यम् । उपदेशपदस्य कर्मघञन्ततयोपदिश्यमानो यः कखादिरारोपितस्तस्येह विवक्षितत्वात् । उपदेशावस्थायां यः ककारखकारादिस्तद्भिन्न इति तु फलति । अत एव । निरुक्तस्यैकपदत्वस्य विवक्षितत्वादेव । पदत्वाभाववदुत्तरखण्डकत्वमिति । पदत्वाभाववानुत्तरखण्डो यस्य तत्त्वमित्यर्थः । न चैवं राजाश्व इत्यादावुत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति निषेधस्य प्रवृत्तौ पदत्वाभाववदुत्तरखण्डकत्वसत्त्वादेकपदत्वलक्षणस्य समाससामान्यावृत्तिपदार्थकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । पदसंज्ञायोग्यत्वाभावस्य विवक्षितत्वात् । न चात्र नोत्तरपदस्य कार्यि-

स्वमिति वाच्यम् । राज्ञो अः राजाः पूज्य इत्यादौ दोषापत्तेः । अत्र द्वितीयाबहुवचनान्तराजन्शब्दस्याद्धातुप्रकृतिकडप्रत्ययान्तेन अशब्देन सम्भवः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरोऽत्र भवति पदादिविधित्वसम्भावनया न तस्य निषेधस्य प्रवृत्तिरिति यद्यपि शङ्का भवति तथापि योग्यतानिवेशे न कोऽपि क्लेशः । एवमुत्तरखण्डे पदत्वाभावनिवेशे समासस्य राजाश्व इत्यादेर्यं उत्तरखण्डः स इति तस्य पदत्वाभावघटत्वनात्खण्डपदत्वमेवायाति । अर्थवन्मूत्तरखण्डे निवेशयितुमशक्यं राजीयतीत्यस्यासङ्ग्रहापत्तेरिति यथाश्रुतमेतद्धक्तुमशक्यमतः पूर्वोक्तार्थ एव कल्पनीय इति दिक् । प्रकृतसूत्रे उपदेशपदस्य प्रयोजनन्तु प्रनिघकार प्रनिघस्याद् प्रनिरोत्स्यतीत्यादिव्यावृत्तिः । अभियुक्तकृत इति । एतेन मूलोक्तार्थनिर्देशस्य सप्रमाणत्वं लब्धम् । एवमुपादानस्य फलमाह । पाणिनिस्त्विति । अत एव । अर्थनिर्देशरहितस्य भूशब्दस्य पाठादेव । क्वचिदर्थनिर्देशसहितः पाणिनेः पाठ इत्यत्रापि भाष्यमेव प्रमाणन्तत्सूचयति । चुटू इति सूत्र इति । एवञ्च । अर्थनिर्देशस्याधार्वत्रिकत्वे च । द्योतका इतीति । समभिव्याहृतधातुगता या तत्तदर्थनिरूपिता शक्तिस्तदुद्बोधका इत्यर्थः । अत एव । उपसर्गाणान्द्योतकत्वादेव । अनुसमभिव्याहारेण भूधातुनिष्ठा याऽनुभवानुकूलव्यापारनिरूपिता शक्तिः सा उद्बुद्धयते उद्बुद्धसंस्कारविषयतावती भवति ततस्तस्मात्स्मरणम् ततोऽनुभवानुकूलव्यापारोपस्थितिस्ततः शाब्दबोधः एवं सर्वत्र द्योतकविषये बोध्यम् । अत्र फलव्यापारयोः पृथग्वाच्यत्वम् । विषयता फलतावच्छेदकसम्बन्धः फलतावच्छेदकसम्बन्धेन फलाश्रयस्यैव कर्मत्वम् । अनुभवनिष्ठव्यापारजन्यतावच्छेदकसम्बन्धश्च समवायसम्बन्धावच्छिन्नाश्रयत्वम् । व्यापारश्चात्ममनःसंयोगः व्यापारतावच्छेदकसम्बन्धोऽपि प्रकृते समवायः । एवञ्च फलतावच्छेदकसम्बन्धव्यापारतावच्छेदकसम्बन्धाभ्यां फलव्यापारयोर्वैयधिकरण्यात्सकर्मकत्वम् । यत्र तु ताभ्यां सम्बन्धाभ्यान्तयोः सामानाधिकर-

णयन्तत्राकर्मकत्व म्। न चैषा व्यवस्था वचनवलात्कल्प्यत इति त्वमितव्य-म्। यत्र फलतावच्छेदकसम्बन्धेन फलाधिकरणवृत्तित्वरूपफलसामानाधिकरण्यं व्यापारे तत्र परया कर्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञाया बाधादेवाकर्मकत्वस्य सिद्धेः। इत्युक्त्या। विशेषोक्त्या। द्योतकत्वं वाचकत्वञ्चेति। प्रयोगभेदेनेत्यादिः। इदम्मज्जूषादौ स्फुटमित्यत्र न तन्यते। अकर्मक इति। वृद्धिस्तदनुकूलो व्यापारश्च धात्वर्थः। व्यापारजन्यतावच्छेदकः फलतावच्छेदकसम्बन्धश्च स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाश्रयतालक्षण एक एवेति तेन सम्बन्धेनफलस्य व्यापारसमानाधिकरणत्वादकर्मकत्वमिति। वृद्ध्यर्थकस्याकर्मकत्वे प्राचामपि सम्मतिमाह। वृद्धीति। तङ एवेति। तिबादीनामुक्तानामनुवृत्त्या षष्ठ्या विपरिणामेनात्मनेपदानामित्यस्य विशेषणादिति भावः। आनस्य। पचमानो यजमान इत्येतद्दृष्टकानस्य। गुणाभापत्तेरिति। क्ङिति चेति निषेधादिति शेषः। सार्वधातुकमपिदितिसूत्रस्यापिति गुणव्यावृत्तिरेव फलन्तच्च गुणविधायकसूत्रे पिद्ग्रहणेनैव सिद्धमितित्वमसूलिकामाशङ्कान्निराकरोति। यत्त्विति। एकारोच्चारणमिति। एवञ्चेदमेवैकारोच्चारणन्तत्र ज्ञापकमस्तु वक्ष्यमाणन्त्वेतत्फलमिति बोध्यम्। तस्य। इषधातोः। इजादेश्च गुरुमतः। इचो गुरोरिति। अत्र यस्मिन्विधिरितिपरिभाषया तदादिविधिरिति। केचित्तन्न। विशेषणविशेष्ययोः समस्यन्तत्वे एव तत्प्रवृत्तेस्तस्माद्वक्ष्यमाणानृच्छ इतिप्रतिषेधादेव तदादिविधिः। एवङ्गुर्वंशे तदन्तविधिना गुर्वन्तादित्यर्थोपि नेत्याह। अनृच्छइतिपर्युदासादिति। औपदेशिकगुरुमत इति। तेनेयेषेत्यादौ न दोष इत्याशयः। वैयर्थ्यापत्तेश्च। अस्य हि नौपदेशिकगुरुमता किन्तु तुङ्निमित्ता। अन्योक्तम्प्रकृतसूत्रस्यादिग्रहणप्रयोजनङ् खण्डयति। आदिग्रहणादित्यादिना। व्यवधानेपि आमोऽनुप्रयुज्यमानकृञादेश्च व्यवधानेऽपि। गुणप्रवृत्त्या। ऋच्छत्यॄतामितिगुणप्रवृत्त्या। तत्सामर्थ्याभावेन गुणविधानसामर्थ्याभावेन। तत्सार्थक्यादिति। प्रकृतसूत्रस्यस्यानृच्छइतिपर्युदासस्य सार्थक्यादि-

र्थः । अनृच्छ इति किम् । आनर्च्छ । ननु ऋच्छत्यृतामिति लिटि गुणविधानाल्लिङ्गादृच्छेर्लिंस्यान्न भविष्यति । न च व्यवधानार्थन्तत्स्यादिति वाच्यम् । प्रकृतसूत्रेऽनृच्छइतिपदाभावे ऋच्छेर्लिंटि परे आमो गुणस्य च प्राप्तौ प्रतिपदोक्तत्वादपवादत्वाच्च गुणे इजादित्वाभावादेवान्न भविष्यतीति व्यवधानार्थतया वक्तुमशक्यत्वादिति चेन्न । अन्तरङ्गानपीतिन्यायेन लुक्प्रयोजकसमासादीनाम्प्राबल्यबोधनवदामोऽपि तेन न्यायेन बलवत्त्वं स्यात् । एवञ्च ऋच्छेर्लिंटि प्रतिपदोक्तादपि गुणात्पूर्वमामि लुकि लिट्परकृञोऽनुप्रयोगे व्यवधानेऽपि गुणसम्पादकतया ऋच्छेर्गुणविधानस्य चरितार्थतयाऽनृच्छइतिपर्युदासस्यावश्यकत्वमित्याशयात् । अत एवोक्तमिति सूत्रतात्पर्यमिति । अत एव सर्वविधिभ्यो लुग्विधिर्बलवानिति प्राचामुक्तिरपि सङ्गच्छते । अचः परत्वसामर्थ्यादिति । आस्कास्धातोरन्त्याचः परत्वसाधकतद्विषयकवाक्यकल्प्याम्प्रत्यये मकारोच्चारणसामर्थ्यादित्यर्थः । असञ्जातविरोधित्वन्यायेनेति । न सञ्जातो विरोधी यस्य सोऽसञ्जातविरोधी तस्य भावस्तत्त्वम् । प्रकृते च विरोधी वैयर्थ्यशङ्कोद्भव एव । यद्यत्र सवर्णदीर्घस्य बाधः कल्प्यते तदा कस्यापि व्यर्थत्वशङ्का न भवतीति तद्बाध एवोचित इति भावः । औचित्यादिति । गुणे त्वन्याय्यकल्पनेतिन्यायेन गुणबाधकल्पनस्योचितत्वात् । आमः । आम । आमतुरित्यत्र तु न लुक् । उपजीव्यविरोधाल्लाक्षणिकत्वाच्च । अयञ्च लुक् लावस्यायासेवादेशापवादत्वात् लकारस्य च कृत्वात्तदन्तादौत्सर्गिके सुपि कृतेऽपि च प्रवर्त्तते । अत एवैधाञ्चक्र इत्यादौ तिङ्ङतिङ इतिनिघातसिद्धिः । अत्र लेरिति नानुवर्त्तते । तेन विदांकुर्वन्त्वित्यत्र लोटोऽपि लुक्सिद्धिः । आमन्तादितिपञ्चम्या इति । सूत्रव्याख्यानवाक्यस्यपञ्चम्या इत्यर्थः । इति च बोध्यमिति । एतदर्थमेवेदं सूत्रम् । अनुप्रयोगस्य तु कालसाधनसङ्ख्यापुरुषविशेषस्याभिव्यक्त्यर्थं सूत्राभावेऽपि सिद्धेः । आमन्तस्य तु न तत्प्रतिपादनसामर्थ्यम् । अनभिव्यक्तार्थकत्वात् । न च धा-

स्वन्तरानुप्रयोगनिवृत्त्यर्थं सूत्रमस्त्विति वाच्यम् । क्रियासामान्यार्थकस्य-यैषामनुप्रयोगस्यैव सम्भवादिति भावः । कृभ्वस्तियोग इतिसूत्रे च भ्व-स्तिसाहचर्यात् क्रियासामान्यार्थकस्यैव कृञो ग्रहणं कृञ् हिंसायामिति स्वा-दिस्तु तथा नेति बोध्यम् । अनुप्रयोगे सति वाक्यार्थनिष्पत्तिमाह । ए-धेत्यादि । अकर्मकाणामपि धातूनामंशद्वयाभिधायकत्वस्य सुप्रसिद्धत्वा-द्वृद्ध्यनुकूलव्यापारभाने न किञ्चिद्बाधकम् । एवञ्च यत्राकर्मकधातुप्रकृ-तिकाम्नन्तात्कृञोऽनुप्रयोगस्तत्रानुप्रयुज्यमानस्य फलसमानाधिकरणव्यापा-रवाचकतयाऽकर्मकत्वेन भावकर्त्रोरेव लिट् । यत्र तु ईक्षादिभ्यः सकर्मके-भ्य आम् तत्रानुप्रयुज्यमानस्यापि सकर्मकत्वेन कर्मण्यपि लिड् भवति । न च यत्र कर्मणि लिट् तत्र फलव्यापारयोर्व्यत्यासस्यानुभवसिद्धतयोभयत्र फलांशस्य प्राधान्यमिति कथमभेदान्वय इति वाच्यम् । आम्समभिव्या-हारे एतत्प्रकृतिधात्वर्थफलव्यापारयोर्व्यत्यासाकल्पनादिति साम्राज्यमी-क्षाञ्चक्रे ईक्षाम्बभूवे इति वाक्यादेककर्तृकसाम्राज्यकर्मकदर्शनानुकूल-व्यापाराभिन्नपरोक्षानद्यतनभूत उत्पत्तिसत्तान्यतरानुकूलो व्यापार इति क्रमेण बोधः । योग्यरूपान्तरापत्तिमुपपादयति । द्रव्यमित्यादि । एतेन । अनन्वितार्थत्वादितिकथनेन । प्रत्याहारेऽन्तर्भूतः पदधातुरेव तस्यैवानु-प्रयोगाभावेऽस्य ग्रन्थस्य तात्पर्यम् । तस्य केवलस्य सूत्रे समः प्रयोगात्स-म्पूर्वस्य वा नाऽनुप्रयोग इति भावः । आम्प्रत्ययवत् । परगामिनि क्रि-याफलेऽप्राप्तात्मनेपदार्थमिदं सूत्रम् । आम्प्रकृत्या तुल्यमिति यन्मूले व्या-ख्यातन्तल्लाभप्रकारमाह । अतद्गुणेतीत्यादि । अत्र । आम्प्रत्ययवदिति-सूत्रे । पूर्ववाक्य इति । अत्राम्प्रत्ययवदित्युपादानसामर्थ्याद्वाक्यभेद इति पूर्वशब्दोपादानेन बोधितम् । अन्यथाऽनुप्रयुज्यमानात्कृञः पूर्ववदात्म-नेपदमित्यर्थे एधाञ्चक्र इत्यत्र परगामिक्रियाफलेऽप्राप्तात्मनेपदविधानस्य सिद्धेरेकवाक्यतयैव विधानं स्यात् । वाक्यभेदे सति यत्प्रयोजनं सिध्यति तदाह । इन्दाञ्चकार इत्यादि । न्यूनतापरिहारायाह । इदमुपेति । का-

नचोऽपीति । अत्रेदम्बोध्यम् । पूर्ववदित्यस्यानुवृत्तिङ् कृत्वा वाक्यभेदप्रदर्शनस्य कृतयोगस्य विभागाभावाभिप्रायेण नियमसिद्धस्यार्थिकस्य प्रतिषेधस्यानन्तरस्येतिन्यायेनैतद्बाधकत्वमेव स्यादित्यभिप्रायेण च । अन्यथा कृञोऽनुप्रयोगस्येत्यादौ योगः कार्यः । इदमेधाञ्चक्रे इत्यादावकर्तृगामिक्रियाफलविवक्षायामप्राप्तात्मनेपदार्थम् । तत आम्प्रत्ययवदितिद्वितीयो योगः कार्यः । नियमार्थमिदम् । कृञोऽनुप्रयोगस्येत्यनुवर्त्तते । अनुप्रयुज्यमानात्कृञोयदात्मनेपदं विहितन्तदाम्प्रकृत्या तुल्यमेव तेन इन्दाञ्चकारेत्यादौ न । योगविभागसामर्थ्याच्च स्वरितञित इत्यस्याप्ययन्नियम इत्येवं सिद्धे पूर्ववद्ग्रहणानुवृत्तिर्व्यर्था स्यादिति । स्पष्टमिदमिति । एकारोच्चारणस्य ज्ञापकत्वप्रदर्शनम् । द्विर्वचनेऽचीतियोगस्य स्थानिवद्भावविधायकत्वाभिप्रायेण व्याचष्टे । स्थान्यच इति । द्विर्वचनशब्दघटकवचनशब्दे भावल्युडभिप्रायेणाह । द्विर्वचन इति । यदि त्वधिकरणे ल्युट् क्रियते तदा लक्षणां विनापि सामानाधिकरण्योपपत्तिः । द्विर्वचननिमित्ते परे तदव्यवहितपूर्वघटकाजादेशः स्थानिवदित्यर्थे दिदवनीयिषतीत्यादावपि स्थानिवद्भावः स्यादत आह । प्रत्यासत्त्येति । तत् । द्विर्वचननिमित्तम् । ननूर्णुनविषतीत्यत्र द्विर्वचननिमित्तत्वमिसेतिसमुदायस्य न त्वच इति कथं स्थानिवत्त्वमत आह । ऊर्णुनविषेति । तद्भावभावितेति । तस्य भावस्तद्भावः । तदीयसत्ता । तद्भावे सति भवति तच्छीलस्तद्भावभावी तस्य भावस्ताद्भवभावितेत्यर्थः । नन्वेवमपि सन्यङोरित्यस्य षष्ठीत्वात्कथमूर्णुनविषतीत्यस्य सिद्धिरत आह । सन्यङोरिति । अरिरिषतीत्यादौ सूत्रातिप्रसङ्गं वारयति । तत्रेत्यादि । एतेन । पूर्वोक्तलोकप्रसिद्धन्यायेन । न हि तस्य न्यायस्य लौकिकत्वमेवेत्यत आह । व्याकरणेऽपीति । नन्वचीत्यस्याभावेऽपि कथमधिजग इत्यत्र स्थानिवत्त्वप्रसक्तिर्गाङादेशस्यार्द्धधातुक इत्यस्य विषयसप्तमीत्वेन लिडुत्पत्तेः प्रागेव प्रवृत्तेरत आह । लिटीत्यादि । ननु तर्हि लिडादेशस्याचोऽपि निमित्तत्वादतिप्रसङ्गस्तदव-

स्थ एवेत्यत आह । अत्र सूत्र इति । कृते द्विर्वचने एधाञ्चक्रे इत्यादौ यणः स्थानिवद्भावे श्रवणन्न स्यादत आह । आवृत्त्येति । ईजाथ इति । यजधातोर्लिट् । धातोः स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम् । वचिस्वपीति सम्प्रसारणम् । अत्र तन्निषेध इति । सम्प्रसारणनिषेध इत्यर्थः । एवं व्याख्यानेन मूलोक्तं द्विर्वचननिमित्तेऽचि योऽजादेशः प्राप्तः स नेतिव्याख्यानमेव युक्तमिति ध्वनितम् । अत एव न पदान्तसूत्रानन्तरमस्य सूत्रस्य पाठः साधु सङ्गच्छते । स्थानिवद्भावपरत्वेन व्याख्याने द्विर्वचनात्प्राक् तत्प्रदादेशस्य प्रवृत्तिः स्वीकार्या । पश्चात्स्थानिवद्भावेन रूपातिदेशपर्यवसायिना तन्निवृत्तिः कार्या । रूपातिदेशेऽचीत्यस्य ज्ञापकता स्वीकार्या । क्लृप्तस्य शास्त्रातिदेशस्य कार्यातिदेशस्य वा त्यागः स्वीकार्यः । प्रक्षालनाद्धीत्यस्य लोकप्रसिद्धस्य न्यायस्य विरोधश्च स्वीकार्य इति महागौरवमिति भावः । ननु लावस्यायामप्यसंयोगादिति किच्वेन सम्प्रसारणं स्यादत आह । लावस्यायान्त्विति । अत एव । आदेशोत्तरमेवासंयोगादित्यस्य प्रवृत्तिस्वीकारादेव । अभ्यासस्त्र्वर्णस्येतिवैयधिकरण्येन यद्व्याख्यातन्तत्फलमाह । चच्छृदतुरिति । इदम् । अभ्यासविकारे बाध्यबाधकभावो नास्तीति वचनम् । तत्रत्यमकिद्ग्रहणमत्र ज्ञापकम् । न चैवमपि ननृते इत्यादौ यथा हलादिःशेषेण तकारनिवृत्तावपि पुनरुरदत्त्वे कृते लक्ष्यभेदेन हलादिःशेषेण रेफनिवृत्तिर्भवति तथा चच्छदतुश्चेच्छिद्यत इत्यादौ तुकोऽपि निवृत्तिः स्यादिति वाच्यम् । नुगत इत्यादिसूत्रारम्भसामर्थ्यान्नाभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिकाले साक्षात्स्थानिद्वारा वा सन्निहितहलामेव तेन निवृत्तिस्वीकारेणादोषात् । अत एव । उरदत्त्वस्य परनिमित्तत्वसिद्ध्यर्थमेव । प्रत्ययाक्षेपो भविष्यतीति । अभ्याससंज्ञाया द्वित्वोत्तरम्प्रवृत्त्या द्वित्वस्य च प्रत्ययसद्भाव एव प्रवृत्तेरिति भावः । अनुपपादनादिति । आसप्तमसमाप्तेरङ्गाधिकारे तु भाष्यप्रामाण्येनाङ्गसंज्ञायाः प्रत्ययनिमित्तकत्वादङ्गसंज्ञाद्वारोरदत्वस्य परनिमित्तत्वमिति भावः । नन्वङ्गसंज्ञाद्वारा निमित्तत्व-

मित्यस्याङ्गसंज्ञाम्प्रति प्रत्ययस्य निमित्तत्वादुरदत्त्वम्प्रतिनिमित्तत्वमित्यर्थो वाच्यः स च न युक्तः । प्रत्ययस्य साक्षान्निमित्तत्वानुपपादनादत आह । प्रत्यय इत्यस्यावृत्त्येति । ननु न लुमतेतिनिषेधात्कथमजर्घा इत्यादीत्यत आह । अजर्घा इत्यादि । पूर्वोक्तं व्याख्यानमाक्षेपपरतया व्याख्यानाभिप्रायेण वस्तुत आक्षेपाभावेपि न क्षतिरित्याह । वस्तुत इति । दिगिति । प्रत्ययपदस्यावृत्त्यभावेपि न क्षतिः । प्रत्ययबुद्धिनिमित्तकत्वेन प्रत्ययनिमित्तकत्वमासप्तमसमाप्तेरङ्गाधिकारव्यवस्थापनपरभाष्यप्रामाण्यादित्यादि द्रष्टव्यम् । एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् । मूले उभयान्वयीति । पूर्वोन्वयफलम्बिभित्सति चिकीर्षतीत्यादि । उत्तरान्वयफलङ्कर्तुङ्गन्तुमित्यादि । अत्र नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वेपि निषेधसिद्धिः । न च विहितविशेषणेन निर्वाहः । प्रत्ययोत्पत्तेः प्राग्धातुस्वरस्य दुर्वारत्वेनासम्भवापत्तेः । उपदेशपदस्योत्तरत्रान्वयस्यावश्यकत्वे एकाज्ग्रहणस्य किम्प्रयोजनमित्यस्य प्रश्नग्रन्थस्याभिप्रायम्प्रकटयितुमाह । नन्विति । तत् । एकाज्ग्रहणम् । तत्सामर्थ्येन । एकाज्ग्रहणसामर्थ्येन । उपदेशमात्र इति । अत्र मात्रपदं कार्त्स्न्ये । आद्युदात्तनिपातनेन । वधादेशे आद्युदात्तनिपातनेन । यङ्लुग्व्यावृत्तिरिति । यङ्लुको निषेधनिमित्तत्वव्यावृत्तिरित्यर्थः । इदमेव कथमत आह । स्मरन्तीति । ननु यदि एकाच्पदघटितत्वेन निषेधसूत्रस्य यङ्लुक्यप्रवृत्तिः फलन्तर्हि अच इत्येवेत्युत्तरग्रन्थासङ्गतिः एकग्रहणाभावेऽस्य सूत्रस्यैकाच्पदघटितत्वाभावादत आह । तद्वदर्थकेनेति । एवञ्च श्तिपाशपेतिवचने यत्रैकाज्ग्रहणमित्यस्यैकाजर्थकपदग्रहणमित्यर्थः । अन्यथा । यङ्लुकि निषेधाप्रवृत्तिरूपफलास्वीकारे । तद्वैयर्थ्यमिति । एकाजर्थकस्याचइतिपदस्य वैयर्थ्यमित्यर्थः । ननु वधावाद्युदात्तेति । अत्र वधावित्युपादानेनाद्युदात्तत्वनिपातनवादिमते वधादेशो हलन्त इत्यभिमानम्प्रकटीकृतम् । तत्सामर्थ्यम् । आद्युदात्तनिपातनसामर्थ्यम् । गौरवादिति । निपातनसामर्थ्येन निषेधाप्रवृत्तिक-

रूपने गौरवादित्यर्थः । ननु मत्वर्थे लक्षणास्वीकारे शक्यतावच्छेदकारोपो लक्षणेति सिद्धान्तविरोध इत्यत आह । समुदाय इति । एकपदाभावेपि प्रकृतसूत्रे परिभाषाप्रवृत्तिमुपपादयति । शब्दविशेषमिति । ननु वधादेशस्य हलन्ततापूर्वोक्तेति कथमेकग्रहणे कृतेपि सूत्राप्रवृत्तिरत आह । हनो वधेतीति । अत एव । वधादेशस्यादन्तत्वादेव । वृद्धिर्नेति । आर्द्धधातुकीयाः सामान्येन भवन्तीत्युक्तत्वेनार्द्धधातुकस्य सिचो विवक्षायां वधादेशे ततः सिचि अतो लोप इत्यल्लोपेऽचः परस्मिन्नित्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन वृद्धिर्नेत्यर्थः । निष्फलमिति । अत एव पूर्वमभिमानादित्युक्तम् । मौलग्रन्थयोजनां कृत्वा भाष्यसम्मतरीत्यैकपदस्य प्रयोजनमाह । वस्तुत इति । आरोपितार्थबोधकत्वे । लाक्षणिकार्थबोधकत्वे । तातपर्यग्राहकाभावेनेति । न च पचादीनामनुदात्तानाम्पाठसामर्थ्यमेव तात्पर्यग्राहकम् । पक्ष्मुगित्यादावनुदात्तश्रवणस्य फलस्य वक्तुं शक्यत्वात् । धातोरन्तोदात्तत्वविधानन्तु गोपायतमित्यादौ चरितार्थमिति भावः । आवश्यकत्वेपीति । एवञ्चैकग्रहणसामर्थ्यादिति योक्तिः सा विहितेतिभावः । कथन्तर्ह्यवधीदित्यत्रेट्सिद्धिरित्यत आह । अवच्छेदकावच्छेदेनेति । उपदेशत्वावच्छेदेनैकाचो ग्रहणादित्यर्थः । इयं रीतिः । अवच्छेदकावच्छेदेनान्वयरूपा रीतिः । न च घसिरद्युपदेश इति । एतेनोपदेशत्वावच्छेदेन हलादित्वं विशेषणं विवक्षितमिति सूचितम् । न तु स्यान्युपदेश इति । एवञ्च वधादेशस्य साक्षादुपदेशासम्भवात्तस्मिन्ननेकाच्त्वान्न निषेध इति भावः । भाष्य इति । आद्ये जघसिथेत्यत्रेट्प्रतिषेधमाशङ्क्य सिद्धन्तु हलादिग्रहणादित्युक्तम् । ततस्तच्चावश्यं वक्तव्यम् । अद्यशी प्रयोजयतः । अद्यशी न प्रयोजयतः । किङ्कारणम् । तासावनिट् इत्युच्यते सेटौ चेमौ तासौ । अदिस्तर्हि प्रयोजयति । आदिथ । क्रियमाणेपि वै हलादिग्रहणेऽत्र प्राप्नोति । जघसिथ । एषोपि हलादिः । तस्य चाभावात्तासौ । एवं समाधाय ननु च यस्तासौ नास्ति अनिड्य-

वौ तासौ भवतीति शङ्कितम् । स्थान्युपदेशमादायायन्तासावनिडिति भावः । तत उक्तन्नैवं विज्ञायते यस्तासावनिडिति कथन्तर्हि यस्तासावास्त अनिट् चेतीत्युक्तम् । एतेन घसेः साक्षादुपदेशसम्भवात्तस्य च तासावभावान्न निषेध इति ध्वनितम् । अन्त्ये । ऋतो भारद्वाजस्येत्यस्य नियमार्थत्वमुपवर्ण्य जहर्थेत्यत्र गुणे रपरत्वे च कृतेऽनजन्तत्वान्निषेधस्याचस्तास्वदित्यस्याप्राप्तौ ऋत इति सूत्रमुपदेशपदसम्बन्धेन विधायकम्भविष्यतीत्याशङ्क्योपदेशपदस्याचस्तास्वदिति सूत्रे सम्बन्धेन ऋत इत्यस्य नियमार्थत्वमुपपादितं योगविभागेन । अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यमुपदेशे । ततः अत्वतः । अत्वतश्चोपदेश इति । अत्र कैयटः । आदेशोपदेशोप्याश्रीयते न तु स्थान्युपदेश एवेति । अत एवाजत्यादेशस्य वीशब्दस्य वक्षिङादेशस्य च्यो विकल्पस्थलि भवति । विवेथ । विवयिथ आचख्यिथ । आचख्याथेति । एतेनादेशोपदेशमादाय कार्यसिद्धिः स्पष्टमेव प्रतिपादिता । प्राचीनोक्तन्दूषयन्स्वसिद्धान्तमाह । परेत्विति । वधिरेवेति । एवञ्चैकाज्ग्रहणस्य चारितार्थ्यादेतच्चैकाज्ग्रहणेन ज्ञाप्यत इत्यसङ्गतम् । उत्तरसूत्रेपि तच्चरितार्थमित्याह । किञ्चेति । अत एव । एकाज्ग्रहणानुवर्त्तनादेव । स्तीर्णमित्यादाविति । आदिना स्तीर्त्वेत्यस्य सङ्ग्रहः । यदपि तद्वचनव्याख्यात्रा ज्ञाप्यत इत्यस्यैकदेशानुवृत्त्या सत्त्वस्योच्यते इत्युक्तन्तदपि न तस्य वचनस्यैवाभावादित्याह । श्तिपा शपेतीति । यद्यपीदं वचनम्भाष्ये न पठितम् तथापि भाष्यकृता तत्सत्त्वन्ध्वनितमित्यभिप्रायेणाशङ्कते । न चेति । तत्र । यङ्लुकि । इड्ढ्ष्ट इति । यदि यङ्लुकि प्रतिषेध इष्टः स्यात्तदा यङ्लुकीट्प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यपि भाष्यकृतोक्तं स्यादिति भावः । ननु यङ्लोपे बेभिदितेति भाष्येणैव यङ्लुकि इट्प्रवृत्तिप्रकार उक्त इत्यत आह । यङ्लोप इत्यादि भाष्यमिति । न यङ्लुग्विषयमिति । किन्तु यङ्लोपविषयमेवेति शेषः । एकाच उपदेश इति सूत्रे भाष्ये एकाज्ग्रहणस्य वधिषीष्टेत्यत्रेट्प्रतिषेधाभावरूपस्प्रयो-

जनमभिधायाभिहितमेतदपि नास्ति प्रयोजनम् । किङ्कारणम् । वध इ-ट्प्रतिषेधः सन्निपात एकाच्त्वात् प्रकृतेश्चानुदात्तत्वादिति । सन्निपात इत्यस्य प्रतिषेधप्रवृत्तिकाल इत्यर्थः । तत उभयविशेषणमुपदेशग्रहणमस्त्वित्यभिप्रायेण किम्पुनः कारणमेवं विज्ञायते उपदेशेऽनुदात्तादेकाचः श्रूयमाणादिति यङ्लोपार्थम् । यङ्लोपे मा भूदिति बेभिदिता बेभिदितुम् । इत्युपक्रमे उक्तम् । उपसंहारग्रन्थे च स्थाने द्विर्वचनं सन्यङोरित्यस्य स्थानषष्ठीत्वं स्वीकृत्य भिद्यशब्दस्य द्वितीयाजवधिकस्य स्थाने भिद्भिद् इत्यादेशे सम्प्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टः स भवति यः स एकाजुपदेशेऽनुदात्त इत्युक्तम् । एवमुपक्रमोपहारबलेनास्य यङ्लोपविषयत्वं स्पष्टमेव लभ्यते । ततोऽग्रे द्विःप्रयोगो द्विर्वचनमिति पक्षे दोषोऽस्त्वेवेत्यभिधायाल्लोपस्य स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेवेति समाधानान्तरं कृतमिति । भाष्यस्थलोपपदस्य लुक्परत्वमप्यस्त्वित्यभिप्रेत्याप्याह । किञ्च तस्येति । न्यूनतापत्तिरिति । अत एकाज्ग्रहणघटितत्वान्निषेधसूत्रस्य यङ्लुक्यप्रवृत्तिर्ध्वनिता सा च श्तिपा शपेतिपरिभाषासत्त्व एवेति परिभाषाभाष्यकारसम्मतेति शेषः । भाष्यन्यूनताम्परिहरति । इड्विषय इति । अन्यथा । एकाज्ग्रहणस्य परिभाषासत्त्वबोधनद्वारा यङ्लुकि निषेधाप्रवृत्तिबोधकत्वे । निरालम्बनतापत्तेरिति । एकाज्ग्रहणस्य कृतार्थत्वात्प्रश्नस्य निरालम्बनत्वम्परिभाषाबोधनार्थमित्यनभिधाय जागर्त्यर्थमिति विशेषाभिधानस्य च निरालम्बनत्वमित्यर्थः । परिभाषाभाष्येपि परिभाषासाध्यप्रयोजनान्यथासिद्धिमाह । अजर्घा इत्यादि । छान्दसत्वादेव । यङ्लुकश्छान्दसत्वादेव । भाषायान्त्विति । तुना भाषायान्न सर्वत्र यङ्लुक्सत्त्वमिति ध्वनितम् । अभाव एवेति । भाष्ये तत्र शङ्कासमाधानयोरकरणात् । इत्याहुरिति । भाष्यानुसारिण इति शेषः । इणः षीध्वम् । इण्कोरिति वर्त्तमाने इण्ग्रहणम्प्रकृतसूत्रे तदसम्बन्धबोधनाय । तेन कवर्गात्परत्वं यत्र तत्र पक्षीध्वं शक्षीध्वमित्यादौ न । ननु सीध्वमित्येवा-

स्तु मूर्द्धन्योच्चारणङ्किमर्थमित्यत आह । षकारोच्चारणमिति ॥ वेविषीध्व-मिति । विष्धातोरिदंरूपम् । इदम् । अङ्गग्रहणम् । अनित्यत्वस्य फल-माह । तेनेति । नन्विण इतिविहितार्थान्वय्यस्त्विति वाच्यम् । लिक्षी-ध्वन्धुक्षीध्वमित्यत्र ढत्वघत्वयोरपि सतोर्मूर्द्धन्यापत्तेः ॥ केचिदिति॥ अ-निनस्मन्निति परिभाषा वाचनिकी । विभाषेट इत्युत्तरसूत्रेऽनर्थकस्यैव षीध्वमः सम्भवात्प्रकृतसूत्रेप्यनर्थकस्य ग्रहणसम्भवः स्यादित्यङ्गादित्युक्त-मितिसिद्धान्तोऽनेन सूचितः । यत्तु कार्मस्ताच्छील्य इति ब्राह्मोऽजाता-विति च टिलोपनिपातनमस्या ज्ञापकमन्यथाकर्मन्ब्रह्मन्शब्दयोर्मनिनन्त-तया तदवयवयोरनोरनर्थकतयान्निति प्रकृतिभावाप्राप्त्या नस्तद्धित इत्ये-व टिलोपे सिद्धे किन्निपातनेनेति ॥ तन्न । अनंशे तयोर्ज्ञापकत्वसम्भ-वेपीनाद्यंशे तत्त्वासम्भवात् ॥ एकदेशानुमत्या ज्ञापकत्वमित्यस्य च वा-चनिक्याः परिभाषाया एकदेशानुमत्या इहाश्रयणमित्यत्रैव पर्यवसानम् ॥ न च तयोः सूत्रयोरनिनस्मन्निति परिभाषाज्ञापकत्वमिति न ब्रूमः कि-न्त्वर्थवत्परिभाषाऽनित्यत्वबोधकतां वदामः । एवञ्चानिनस्मन्नित्यर्थसि-द्धमित्यस्या वाचनिकत्वन्निराकुर्म इति वाच्यम् ॥ अन्तर्वहिर्भ्याञ्च लोम्नः स्यात्मोऽकार इतिनिर्देनानंशेविशिष्टरूपोपादानेप्युपस्थितार्थस्य विशेष-णत्वास्वीकारेणान्ग्रहणेऽनर्थकस्यापि ग्रहणे सिद्धे तयोः सूत्रयोश्चारिता-र्थ्यसम्भवेन मूलशैथिल्यात् ॥ गौरवाज्ज्ञापकत्वन्न सम्भवतीत्याशयेन श-ङ्कते । यद्यपीति ॥ एकस्यैव । भुवः ॥ कर्त्तुर्वचनादिति । कर्त्तुः पाणि-नेर्वचनात्कृञ् इति वचनादित्यर्थः ॥ नन्वेकादेशापवादत्वकथनमसङ्गत-मत आदेरित्यस्य हलादिः शेषात्पूर्वम्प्राप्तेस्तदानीमेकादेशाप्राप्तेरिति चे-न्न । अभ्यासविकारे बाध्यबाधकभावाभावेपि पूर्वम्प्रवृत्तौ पूर्वोपस्थित-त्वस्य नियामकत्वमन्यत्र दृष्टमिति हलादिः शेषे कृते एकादेशस्य प्रा-प्तैरकादेशप्राप्तियोग्यविषयेऽस्याचारितार्थ्येनापवादत्वाक्षतेः । प्रकृते-सूत्रप्रवृत्तिक्रममाह । अभ्यासविकार इति ॥ न चात आदेरित्यस्यैकादे-

ज्ञापकादत्वकथनादपवादविषये उत्सर्गाप्रवृत्तेः कथमेकादेश इति वाच्यम् ॥ अपवादपदस्य निरवकाशत्वेन बाधकपरत्वात् । येन नाप्राप्तिन्यायेन बाधस्तु वक्तुमशक्यः । उत्सर्गे कृतेऽपि यत्रापवादत्वेनाभिमतस्य प्राप्तिस्तद्बाध्यतायास्तस्य न्यायस्य स्वीकारात् । एवञ्चात आदेरिति कृतेप्येकादेशो भवत्येव ॥ अपवादत्वव्यवहारस्तु यदीदन्न स्यात्तदा हलादिः शेषे कृते पररूपं स्यात् । कृते त्वस्मिन्तत्प्राप्तिर्नेत्येतावता । यत्त्वत्र दण्डिनाऽभिहितमयम्पररूपापवाद इति ग्रन्थो नासधातुस्थेन औअ्रुरिति रूपव्युत्पादनपरग्रन्थेन विरुध्यते तत्र हि कास्प्रत्ययादितिसूत्रे प्रत्ययग्रहणमपनीयानेकाज्ग्रहणङ्कर्तव्यमित्युक्त्वा नोम् । किन्तु द्वित्वम् । अतो गुणे । अत आदेः । औ । वृद्धिरित्युक्तमिति ॥ तन्नेदं वक्तव्यन्तस्य ग्रन्थस्य भाष्योक्तप्रक्रियाभिप्रायकत्वात् । अपवादो यद्यन्यत्र चरितार्थस्तर्ह्यन्तरङ्गेण बाध्यते । तच्चारितार्थ्यञ्चानद्यतन्त्र । अत्र ह्यादेरचः परस्य द्वितीयस्यैकाचोऽभावेनाजादेरित्यस्याप्रवृत्तेर्नन्द्रा इत्यस्याप्यप्रवृत्त्यार्देत्यस्य द्विर्वचने हलादिः शेषेण सह युगपत् पूर्वमेव वात आदेरिति दीर्घः । अभ्यासविकारे बाध्यबाधकभावो नास्तीत्यस्य युगपत्प्रवृत्तौ न्यायक्रमेण वा समावेश इत्यत्र तेषां तात्पर्यम् । पररूपापवाद इति ग्रन्थस्तु तदभावे पररूपस्य तत्तत्स्थले प्राप्तिमात्रेण ज्ञेय इति ॥ अधिकमग्रे व्युत्पादयिष्यते । केचिदिति । यङ्लुको भाषायामपि प्रवृत्तिवादिनः । धिच ॥ एतद्व्याख्यानावसरे मूलकृता धातौ प्रत्यय इति यद्व्याख्यातन्तल्लाभोपायमाह ॥ अत एवेति । धातौ प्रत्यय एव लोपस्येष्टत्वादेव । अत्र भाष्यकृता सङीति वक्तव्यमित्युक्तम् । सङ्च प्रत्यय एवेति प्रत्यय इत्यस्य लाभः । यत्तु वार्त्तिकैकदेशिना सिचो ग्रहणङ्कर्त्तव्यन्तेन सिचः सकारस्यैव लोपो भविष्यति पयो धावतीत्यत्र तु न सिच् । सिच्च प्रत्ययपर एवेति सङीत्यस्यार्थतो लाभ इति ॥ सा त्वेकदेश्युक्तिः चकाधीत्येवेष्यत इति भाष्यविरोधादित्याह ॥ चकाधीति ॥ कैयटे-

कमप्रत्यय इत्यस्य लाभप्रकारङ्खण्डयति यत्विति ॥ धादौ परे पदावयवस्येत्यर्थे पयो धावतीत्यादौ दोषस्तदवस्थ एवेति प्रत्यासत्तिन्यायानुसरणनेवमपि पयोधात्रनमित्यादावपि प्राप्नोतीत्याशयेनोक्तं व्याख्यानेन चेति । चक्राधीत्याद्यखण्डपदरूपलक्ष्यदर्शनमूलकव्याख्यानेनेत्यर्थः ॥ तत्त्वतिक्लिष्टमिति । अखण्डत्वात्मकविशेषणविशिष्टस्य लाभक्लेशेनेत्यर्थकमत्रोक्तमतिक्लिष्टमिति ॥ ततः । तदपेक्षया । वचनमेव ॥ स्वडीविवचनमेवेत्यर्थः ॥ आमेतः । लोट एकारासम्भवादाह ॥ लोडादेशेति ॥ अडजादीनाम् ॥ अत्र भाष्यकृता अजादीनामटा सिद्धमित्युक्तम् तस्यायमाशयः । आटश्चेत्यस्य स्थानेऽटश्चेति कार्यम् । आडागमविधानन्तु न कार्यम् । सामान्यसूत्रेणैवाटः सिद्धेः । उपसर्गादृतीत्यतो धातावित्यस्यापकर्षकृत्वाऽटो धात्ववयवेऽचीति व्याख्यानेनास्वपोहमित्यत्राड् गार्ग्यगालवयोरित्यस्यापि न वृद्धिः ॥ वहुश्रेयसै इत्यत्रास्मिन्पक्षे वृद्धिरेचीत्येव वृद्धिः । तत्राट् तु वक्तुमशक्यः । अतो गुण इति पररूपापत्तेः ॥ न चाटो विधानसामर्थ्यम् ॥ बहुश्रेयस्यामित्यादौ नुड्बाधनेन चारितार्थ्यात् । न चैवमप्यस्वपोऽस्तीत्यत्र वृद्धिः प्राप्नोति । अटः सिप्स्थानिकोकारेणैकादेशे पूर्वान्तवद्भावेनाट्त्वाद्धात्ववयवाच्परत्वाच्चेति वाच्यम् । आदित्यनुवर्त्याकाररूपाटोऽचि परे वृद्धिरित्यर्थेनादोषात् ॥ न चाटश्चेत्यस्य ऐन्दिददित्यत्र चरितार्थतया आतीदित्यादावतो गुण इति पररूपापत्तिरिति वाच्यम् । पुनर्वृद्धिविधानार्थेनाटश्चेतिषकारेण तस्य बाधनात् । आस्तामासन्नित्यत्र त्वस्मिन्पक्षे न दोषः । लावस्थायामेवाडागमेऽन्तरङ्गत्वाद्वृद्धौ श्नसोरित्यस्याप्रवृत्तेः । वेदे आनडित्यत्र दीर्घश्रवणन्तु व्यत्ययो बहुलमित्यनेन सिद्ध्यति ॥ अत्र केचित् ॥ एवं सति वक्ष्यमाणेनेण्धातुनिरूपणप्रस्तावेऽतो गुण इत्युत्तरस्माट इति कर्त्तव्यत्वेनाटीदित्यादौ न पररूपमिति शेखरग्रन्थेनास्य ग्रन्थस्य विरोधः तत्र नाट इत्युक्तौ बहुश्रेयसै अत्रापयडागमोऽस्तु पररूपन्तु न भविष्यति । ना-

ट इति निषेधात् । एवञ्च वक्तुमशक्य इत्युक्त्यसङ्गतिरिति ॥ अत्रेदमूहनीयम् । अत्राट् वक्तुमशक्य इति ग्रन्थो लाघवानुसारी । नुड्बाधनार्थमडागमस्यावश्यकत्वे तत्र आकारोच्चारणेनैव पररूपाभावे सिद्धे तदर्थन्नाट इतिवचनान्तरन्न कार्यमिति । आटीदित्यत्र पररूपाभावस्तु उस्योमाङ्क्ष्वाटः प्रतिषेध इत्येतद्वार्तिकान्यथासिद्धिकरणार्थञ्चकारस्य पुनर्वृद्धिकरणार्थत्वकथनस्यावश्यकत्वे तेनैवातो गुण इति पररूपाभावस्य सिद्धौ तदर्थं योगारम्भ एव गौरवदोषमासादयतीति ॥ आदादिको नाट इति ग्रन्थस्तु विशिष्याट्शब्दोच्चारणेन या वृद्धिस्तस्याः प्रतिबन्धकं यत्पररूपन्तन्निराकरणं यथा भवति तथा यत्नः कार्यः स च पुनर्वृद्धिविधानरूपो वा स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थन्नाट इति वाचनारम्भरूपो वा कार्य इत्येतावन्मात्रतात्पर्यको बोध्यः ॥ एवञ्चोस्योमाङ्क्ष्वाटः प्रतिषेध इतिवार्त्तिकान्यथासिद्धिकारकम्पुनर्वृद्धिविधानन्तु तद्विषयकमेवेति तात्पर्यम् । अयञ्च ग्रन्थो लाघवानादरेण बोध्य इति । ननु नविभक्ताविति निषेधाददादेशावयवतकारस्य कथमित्संज्ञेत्यत आह । तकार इति ॥ युगपदेवेति । पूर्वोक्ता युक्तिस्तु लक्ष्यभेदाल्लक्षणभेदाभिप्रायेणेयञ्चादेशविधायकलक्षणभेदाभावमाश्रित्य ॥ मूले एधिषीध्वमिति । अत्रेटो ध्वंशब्दभक्ततयाऽङ्गस्येसन्तत्वाभावेन मूर्द्धन्याभावः ॥ इति मते त्विति ॥ विभाषेट इत्युत्तरसूत्रे इणः परस्येटो ग्रहणेन तत्रानुवर्त्तमानमिणिति पदमवश्यमिडतिरिक्तपरमिति स्वीकार्यमिति पूर्वसूत्रेऽपि तथैव युक्तमिति तेषाम्भावः । अस्वरसस्येति ॥ भाष्यानुपलभ्यमानत्वमात्रमत्रास्वरसबीजम् । ननु भाष्यकृतोवर्णान्ता अनुदात्ता इत्युक्तमतोऽत्रोदन्तपर्युदासः कथमत आह । दीर्घ इति । इडभावनिपातनमिति । एवञ्च दीर्घोकारान्तपर्युदासे तदैव मानमित्यर्थादुक्तम्भवति । ऋदन्तपर्युदासे मानन्तु वृतो वेत्यनेन ऋदन्तात्परस्येटो दीर्घविधानन्तरिता तरीतेत्यभियुक्तोदाहरणञ्च । तथा भाष्ये के पुनरनुदात्ता इतिप्रश्नङ्कृत्वा

तेषान्निरूपणावसरे ऋदन्तास्च जागृवृङ्वृञ् इत्युक्तन्तत्र जागृप्रभृतीनां ह्रस्वऋवर्णान्तत्वात्पर्युदासेन तादृशानामेव ग्रहणम् । यौतिः । यु मिश्रणे । रौतिः रुशब्दे । रुङ् गतीति च । निरनुबन्धकपरिभाषालुग्विकरणपरिभाषाभ्याम् । तेन । एकाच इति कथनेन । न चैकाच एव चेदनुदात्तत्वन्तदोर्णुञ्धातोरनेकाच्त्वादनुदात्तत्वन्न स्यादित्यूर्णुत इति न सिध्यतीति वाच्यम् । ऊर्णोतेर्नुवद्भावो वाच्य इति वार्तिकबलेन तस्य सिद्धेः । न च नुवद्भावविधानादेकाच्त्वमेवातिदेशात्कल्प्यतामिति वाच्यम् । यथा तस्यैकाच्कल्पना तथा नुपर्युदासस्यापि प्राप्तिसत्त्वात् । ऊर्णुत ऊर्णुतवानिति तु श्र्युकः कितीत्यनेन सिध्यति । ऊर्णुनावित्यत्राभाववत् । अत एवोर्णोनूयत इत्यत्र यङ् । भाष्ये त्वनुबन्धरहित इति । एवञ्च शक विभाषित इत्यस्याप्यनुदात्तत्वम्प्राप्नोति । डुपचेवेति । अत्रैवकारेण पच व्यक्तीकरण इत्येतद्व्यावृत्तिः । न च तदनुबन्धकपरिभाषया तस्यैव ग्रहणं स्यादिति शङ्क्यम् । तस्याऽन्यतरानुबन्धोच्चारण एव प्रवृत्तेरत एवात्र पच् इत्यनुबन्धरहित एवोच्चारित इति । सृजिरिति । सृज विसर्ग इति । खिदित्यनेन खिद दैन्ये खिद्यतेः खिनत्तेः खिन्दतेश्च ग्रहणम् । विद्यतिः विद सत्तायामिति विनद्द् विद विचारणे । यद्यपि भाष्य इति । तत्र हि युधिबुधीत्येव पाठात् । माधवादिप्रामाण्यादिति । तेन बोधतेर्न ग्रहणमिति सिद्धम् । अत एव । तृप्यतिदृप्यतीतिपाठादेव । यद्यप्यनिटां स्वरूपदर्शनपरभाष्ये तृपिदृपीत्येव पठितम् । तथापि शे मुचादीनामिति सूत्रस्थभाष्यीयप्रयोगदर्शनादिह श्यना निर्देशः कृत इत्याह । शे मुचादीनामितीति । एतेन तुदादिगणपठितयोर्व्यावृत्तिः । तप् इत्यनेन तप् सन्तापे । तप ऐश्वर्ये । तप दाहे इत्यपि णिजभावपक्षे गृह्यते । भाष्ये तपीतिसामान्यत एव निर्देशात् । तिप् तिपृ प्रेरणे । तिप क्षरणे । तृप प्रीणने । दृप हर्षविमोचनयोः । यद्यप्यनयोरिड्विकल्पो भवति रधादित्वात्तथाप्यनुदात्तत्वमनयोरनुदात्तस्य चर्दुपधस्याम्-

तरसामित्यमागमार्थम् । लुप् तौदादिक एव । लुप्लृ छेदन इति । तेन दैवादिकस्य व्यावृत्तिः । व्याख्यानादिति । भाष्ये लुपिलिपीति लिपि-साहचर्येण पाठमूलकव्याख्यानादित्यर्थः । भ्वादेर्दिवादेश्चेति । शप उ-पालम्भे । शप आक्रोशे । भाष्ये शपीत्येव पाठात् । श्यना निर्देशः । श्लिष्यतय इति निर्देशः । विभक्तविहितस्येति । विभक्तेन सूत्रेण वि-हितस्येत्यर्थः । अङ्बाधकत्वमुक्तमिति । स चाङ् यत्र प्राप्नोति तस्येह ग्रहणम् । अङ् च पुषादेरेव । तत्र हेतुमाह । अनिट इत्यनुवर्त्तना-दिति । श्लिष आलिङ्गन इत्यस्य ग्रहणम् । कैयटोक्तिरपि साधिकेत्याह । दाहार्थस्येति ॥ यद्यप्येकाच इतिसूत्रभाष्ये श्लिषिविषिति सामान्यत एवोक्तम् । तथापि श्लिष आलिङ्गन इतिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन दैवादि-कस्यैवानिट्त्वङ्कल्प्यत इति भावः । भौवादिकः श्रिषु श्लिषु प्रुषु प्लुषु दा-हे इत्ययन्तु न गृह्यते तस्य सानुबन्धकत्वेन सेट्कत्वात् ॥ ननु श्लिष आ-लिङ्गन इतिसूत्रेऽनिट इत्यनुवृत्तावेव किम्प्रमाणमिति चेदालिङ्गन इति विभक्तसूत्रस्य नियमार्थत्वोपपादनपरम्भाष्यमेव । तथाहि तत्र हि श्लिष आलिङ्गन इतिसूत्रस्य पुषाद्यङ्बाधकत्वमुत नियमार्थत्वमितिविचारे कैं-मर्थक्यान्नियमो भवतीत्यनेन पुषाद्यङ्बाधकतया चारितार्थ्यमुद्भाव्योपा-श्लिषज्जतु काष्ठमित्यादावपि क्सः प्राप्नोति शल इगुपधेति सूत्रेण । ए-वमात्मनेपदे आलिङ्गनेऽनालिङ्गने च क्सः प्रसज्येतेत्यतिप्रसङ्गमभिधा-य योगविभागात्सिद्धम् । योगविभागः करिष्यते । श्लिषः । श्लिषः क्सो भ-वति । पुषाद्यङ्बाधनार्थम् । तत आलिङ्गने । आलिङ्गन एव क्स इति नि-यमार्थमिदन्तेनोपाश्लिषज्जतु काष्ठमित्युक्तम् । अत्र भाष्ये श्लिष इत्यत्यस्या-ङ्बाधकत्वकथनादङश्चानिट्कादेव प्राप्तेः श्लिषसूत्रेप्यनिट इत्यनुवृत्तिः सूचि-तेति ॥ न च विभक्तसूत्रन्दाहार्थकधातोश्चिण् प्राप्तः उपाश्लेषि कन्या देव-दत्तेनेत्यत्र तत्र तद्बाधनार्थमेवास्त्विति वाच्यम् । चिण्भावकर्मणोरिति सूत्रे चिण् ते पद इति सूत्राच्चिण्ग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे पुनश्चिण्ग्रहणश्चि-

णेव यथा स्याद्यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदित्युक्तम्भाष्ये तेनास्य चिण् बाधकत्वाभावात् । अनार्ष इति । क्वचिद्दृश्यते सोऽपपाठ इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह । मृष इति । माधवादिप्रामाण्यादिति । मृषीत्येव भाष्ये पाठादिति भावः । कृष्धातुस्तु कृष् विलेखन इति भौवादिकस्तौदादिकश्च गृह्यते कृषिकर्षतीतिव्याघ्रभूतिनोक्तत्वात् । विषिशिषी जौहोत्यादिकरौधादिकौ च गृह्येते । पुष्धातुर्यद्यपि भाष्ये न पठितस्तथापि माधवादिप्रामाण्यान्निर्दिष्टः परन्तु दैवादिक एव न तु भौवादिक इत्याह । एवं विष् विप्रयोग इति । क्र्यादिषु पठितोऽपि । माधवस्तु जिष विषेति दण्डकपठितस्यापि भौवादिकस्य ग्रहणमित्याह विनिगमनाविरहात् । वसतिश्र्वादिरिति । वस निवास इति । तत्र प्रमाणमाह । प्रसारणीति । सम्प्रसारणीत्यर्थः । विनापि प्रत्ययमिति संशब्दलोपादेवन्निर्देशः । दुहधातुर्दुह प्रपूरण इति निर्दिष्टोऽदादौ स एव ग्राह्यो न तु तुहिर् दुहिर् उहिरर्दन इति भ्वादिः । शक्लृ इतीति । यद्यपि शकधातुस्वरूपनिरूपणं पूर्वत्र कृतमेव तथापि गणान्तरनिर्दिष्टानां केषांचिद्धातूनामिह यादृशानुपूर्व्या यदर्थन्निर्देशो यन्निवृत्त्यर्थञ्चतस्तन्निरूपणं करिष्यमाणं ज्ञात्वा शकधातोः पुनः स्मरणेन सिंहावलोकनन्यायेन पुनस्तत्र विशेष उक्तः ॥ भाष्य इति । तत्र हि शकिः कवर्गान्तानामित्येवोक्तम् । एवञ्च कान्त एक इति नव्योक्तमसङ्गतमिति भावः । विद्यतिरिति । अत्र विद्यतिर्विनदितिनिर्देशेन द्वावेव गृह्येते इति भ्रान्तिः स्यादिति विद्लृलाभ इति तुदादौ निर्दिष्टो न व्यावर्त्यः किन्तु विद ज्ञान इत्यदादिरिति दर्शयति ॥ इति पाठ इति । इति भाष्ये पाठ इत्यर्थः । उभयोः । तौदादिकरौधादिकयोः । अत एव । पूर्वोक्तानान्त्रयाणामेव ग्रहणस्य सर्वसम्मतत्वादेव । एतेनाश्रूयमाणविकरणः सेट्क इति दर्शितम्भवति ॥ तौदादिकस्यापीति । अपिनाऽदादिपठितसङ्ग्रहः । तद्ग्रहणमेव । तौदादिकग्रहणमेव । विभाषा गमहनेतिसूत्रे विशिना

रितिखण्डनैकवाक्यतया तस्यैव ग्रहणसम्भवादिति भावः । तदर्थम् । तौदादिकार्थम् । तद्रीत्या तस्येट्सहित एव प्रयोगो यथा स्यादिति निषेधाभावाय वार्तिकमावश्यकमिति तस्यानिट्त्वेनेड्रहितप्रयोग एव साध्योऽतस्तत्र प्रतिषेधेऽपीष्टापत्तिरित्यविदेरिति वार्तिके वेत्तेरेव ग्रहणम् ॥ अत एव । विन्दतेरनिट्त्वादेव ॥ एतेन । पूर्वोक्तव्याख्यानेन ॥ नवानामिहोक्तौ व्याघ्रभूतिसम्मतेर्हेतुत्वम्मूलकृता दर्शितन्तत्र न तत्सम्मतिरेव हेतुः किन्तु साधकान्तरमप्यस्तीत्याह । तेन रक्तमित्यादिना ॥ तुदधातुर्भाष्यानुक्त इतिपक्षे प्याह । तुन्नवद्धेति । स्पर्द्धापूर्वकशब्दन इति । स्पर्द्धापूर्वकशब्दोत्पत्त्यनुकूलव्यापार इत्यर्थः । फलतावच्छेदकसम्बधश्चात्र स्वप्रयोज्यज्ञानाश्रयत्वमित्यस्य सकर्मकत्वसिद्धिरिति भावः ॥ अभ्यासावयवस्य शर्पूर्वस्य खय्मात्रस्य शेषविधाने वृश्चधातावतिप्रसङ्गः स्यादिति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह । अत्रादिरिति । तदनुवृत्तावादिः खय् इत्यर्थः सम्पन्नस्तथा सत्यसम्भवो न हि शर्पूर्व आदिश्च भवतीत्यत आह । तत्र शरिति ॥ द्विवचनान्तेति । संख्यावाचकस्यैवेकशब्दस्य नित्यैकवचनान्तत्वनियम इति भावः ॥ नन्वेकदेशान्वये गमकत्वाभावात्कथं वृत्तिरत आह । एकदेशेति ॥ उपस्थितो लिडेवेति । लिटीत्यस्यावृत्त्योभयविशेषणत्वमित्यन्ये ॥ समासे उद्देश्यविधेयभावाप्रतीतिवादिमताभिप्रायेणाह । विशिष्टेत्यादि ॥ अत्रलिटीतिप्रकृतसूत्रस्थमावर्त्यादेशस्य विशेषणमेत्वाभ्यासलोपे निमित्तञ्चेति स्वीकार्यमित्यभिप्रायेण मूले किति लिटीत्युक्तम् । तत्रादेशविशेषणस्य फलन्नेमिथ सेहे इति मूल एवोपान्तन्निमित्तत्वेन तदुपादानस्य फलन्तु नोक्तमत उपक्रमे भाष्योक्तन्तत्फलमाह । लिटीति किम् पापच्यत इति ॥ प्रकृतसूत्रस्य लिण्निमित्तकत्वे लिटो ङित्वासम्भवेन कितीत्यस्यैव सम्बन्धो वर्णितः । लिटीत्यस्यातथात्वे तु ङितीत्यपि वक्तुं शक्यमिति भावः । न च पापच्यत इत्यत्र दीर्घत्वमेत्वम्बाधिष्यत इति वाच्यम् । अभ्यासवि-

कारि बाध्यबाधकभावो नास्तीत्येत्वस्य कृतेऽपि दीर्घत्वं प्राप्तेः। एतद्देवोपपादयति। अभ्यास इत्यादिना। प्राप्नुत इति। अत्र प्राप्नुत इत्युपादानेन सम्भवमात्रेणैतत्प्रयोजनन्न तु तद्युक्तमिति ध्वनितम्। कथमिति चेदुच्यते। एत्वाभ्यासलोपयोः कृते दीर्घत्वे यद्यपि प्राप्तिस्तथापि यङीतिविशेषोपादानाद्विशेषविहितेन सामान्यविहितम्बाध्यत इति प्रसिद्धन्यायेन दीर्घत्वम्बाधकम्भविष्यति। ननु स न्यायः प्रकृते नास्ति लिटीत्यस्यात्राप्युपादानात्। किञ्चैत्वाभ्यासलोपविषये ह्रस्वहलादिः शेषयोरवश्यम्प्राप्तयोरेतौ यथा बाध्यसामान्यचिन्तया ह्रस्वहलादिः शेषयोर्बाधकौ तथा दीर्घत्वस्यापि बाधकौ भविष्यत इति चेन्न। अपवादत्वस्यैवात्रात्यभावात्। तदुक्तम्भाष्ये। अभ्यासविकारेष्वपि ज्येष्ठमध्यमकनीयांसः प्रकारा भवन्ति। तत्र ह्रस्वहलादिः शेषावुत्सर्गौ तयोर्दीर्घत्वमपवाद एत्वञ्च। अपवादविप्रतिषेधाद्दीर्घत्वम्भविष्यतीति। अत्र भाष्येऽपवादविप्रतिषेधादित्यनेन दीर्घत्वम्प्रत्यपवादत्वन्नास्ति तदप्राप्तियोग्यविषयेऽचारितार्थ्याभावादिति ध्वनितम्। यः सर्वबाध्यः स कनीयान्। यस्तु कस्य चिद्बाधकः कस्य चिद्बाध्यः स मध्यमः यस्तु सर्वबाधकस्स ज्येष्ठ इत्युच्यते प्रकृते तु सम्भव एतस्य प्रकारस्य पर्जन्यन्यायेन नेमतुरित्यादौ ह्रस्वप्राप्त्योपपादनीयः। तथा च दीर्घत्वे कृते पुनरेत्वाभ्यासलोपौ न भविष्यतः यथा तु दीर्घत्वे कृते तयोरप्राप्तिस्तम्प्रकारमाह। किञ्चेत्यादिना। न च परत्वादित्यसङ्गतमेत्वाभ्यासलोपयोर्नित्यत्वादिति वाच्यम्। शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यत्वात्। तदाशयः। भाष्याशयः। एतेन। वक्ष्यमाणदूषणेन। भाष्यविरोधापत्तेरिति। तत्र हि कृते दीर्घे सन्यत इतीत्वन्न स्यादनया परिभाषया तु भवतीति प्रतिपादितम्। सेटीत्येतत्सामर्थ्यादिति। एतत्सूत्रारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः। नन्वादिग्रहणम्प्रकृतसूत्रे व्यर्थम्। हलादिः शेषस्य सर्वत्र प्राप्त्या सूत्रस्यैव वैयर्थ्यापत्तिरिति तदतिरिक्तस्यैवादेशस्य ग्रहणसम्भवादिति चेन्न। देभतुरित्यत्रानुनासिकलो-

पेऽस्य सूत्रस्याप्रवृत्त्यापत्तेः। किन्त्वन्तु तत्र ग्रन्थिग्रन्थीति व्याकरणान्तरीयवचनेन भवति। दकारादिष्विति। दकारस्य स्थान इत्यादिः। इति प्रश्न इति। न च देभतुरित्यत्रानुनासिकलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादेत्वं न स्यादिति दम्भेश्चेति वार्त्तिकमारब्धन्तदपि वेदादिग्रहणाभावे न स्यात्तदा तद्वैयर्थ्यमिति वाच्यम्। तस्यादिग्रहणसिद्धार्थानुवादकत्वात्। एवञ्चैकेत्यादि किमित्यस्यैकग्रहणविशिष्टङ्किमर्थमित्यर्थः। तत्सरतुरित्यत्र दोषवारणाय हल्विशेषणार्थमेकग्रहणमावश्यकमित्युत्तरस्य भावः। स्पष्टार्थमिति। देभतुरित्यत्र दोषाभावस्य स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमित्यर्थः। चक्षिङादाविति। अत्रादिना ये धातव इरितस्तेषाम्प्रत्येकमिकाररेफयोरित्संज्ञाभवनपक्षे दोषाभावसङ्ग्रहः। ननु प्रकृतसूत्रे धातुग्रहणमनर्थकम्। न चाभैत्सीदित्यादौ सिजन्ते दोषः। सिचः स्थाने सजिलि पाठेनादोषात्। तासिरप्यकारान्त एवोच्चारणार्थाकारान्तः पठनीयः। न च सजिति करणेऽमंस्तेत्यत्रानुनासिकलोपापत्तिरिति वाच्यम्। हनः सिजितिकित्त्वविधानन्नलोपार्थङ् क्रियमाणमत्रैव नलोप इत्यर्थम्भविष्यतीत्यदोषात्। न च तत्सज्निमित्तक एव नलोपो यथा स्यात्सार्वधातुकनिमित्तको मा भूदिति नियमार्थम्भविष्यत्यन्यथा सार्वधातुकनिमित्तकस्य व्याश्रयत्वादसिद्धत्वाभावादतो लोपापत्तिरिति वाच्यम्। अन्तरङ्गेऽतो लोपे बहिरङ्गस्य नलोपस्यासिद्धत्वादेव तदप्राप्तेरार्द्धधातुकोपदेशेऽदन्तत्वाभावाच्च। न च तासेरिकाराभावे आहन्ता इत्यादौ टिलोपे कृतेऽनिदितामिति नलोपापत्तिरिति वाच्यम्। असिद्धवदत्राभादित्यनेन टिलोपस्यासिद्धत्वादत आह। धातोरितीति। धातुग्रहणन्धातुसंज्ञाप्रवृत्त्यवस्थाविशिष्टे लाक्षणिकमिति भावः। न चाङ्गाधिकारबाधः। लक्ष्यानुरोधेनाङ्गपदस्याङ्गसंज्ञाप्रवृत्तियोग्यलाक्षणिकत्वात्। स्पष्टम्भाष्य इति। धातुग्रहणसामर्थ्यात्तदुपदेशे नुम्विधानमिति हि तत्रोक्तम्। श्विदि श्वैत्य इत्यत्र श्वैत्यपदेन फलमात्रस्य निर्देशो न तु व्यापारस्य न च तावता क्रि-

याबाचकत्वलाभ इति श्वैत्यपदन्तत्समानाधिकरणभवनक्रियोपलक्षणमि-त्याशयेनाह । श्वेतो भवतीति । नतिर्नमस्करणम् । मदि स्तुति । मोदो-ऽहर्षः । मदो गर्वः । स्वप्नपदार्थमोह । स्वप्न इति । अलास्यम् कर्त्तव्यार्था-नवधानम् । न शसददवादि । अत्र गुणशब्दस्यादेङ्मात्रपरत्वे गुणो, योऽ-कार इत्यर्थापत्तावाह । शसिददीति । नन्वत्र गुणशब्दो गुणावयवपरोऽव श्यं वाच्योऽन्यथा तेरतुस्तेरुरित्यस्यासङ्ग्रह इति कथं शसिददिग्रहणवैय-र्थ्यमत आह । व्यपदेशिवद्भावेनेति । ननु शसिददिग्रहणसामर्थ्याद्व्यप-देशिवद्भावानाश्रयणमत आह । व्याख्यानादिति । तेरतुरित्यादिलक्ष्यद-र्शनमूलकव्याख्यानादित्यर्थः । न च शसिददिग्रहणसामर्थ्यादित्यनुपपन्नं गुणशब्दस्य गुणमात्रपरत्वे विधिनिषेधयोर्विषयव्यवस्थाया एवासंभवः स्यादिति वाच्यम् । तावतापि विधिनिषेधयोर्विषयविभागार्थं गुणशब्द-स्य धातूपदेशेऽश्रूयमाणगुणे लक्षणाया आवश्यकत्वे गुणशब्देन भाविते लक्षणाया उचितत्वात् । न चैवङ् गुणशब्दस्य स्थाने ऋग्रहणमेव कार्यम् । ऋकारस्य स्थाने यो गुणस्तदवयवस्य निषेध इत्यर्थोऽस्त्विति वाच्यम् । ससरिथेत्यस्य सिद्धावपि लुलविथेत्यादेरसिद्ध्यापत्तेः । न च गुणस्य यो-ऽकार इत्येवास्तु गुणशब्दश्च शब्दपर एवास्तु स्वबोध्यावयवत्वं षष्ठ्यर्थो भविष्यति गुणशब्दोपादानसामर्थ्यादशब्दसंज्ञेत्यस्य च बाधोऽस्त्वेते-नैव सर्वेष्टसिद्धौ भावितपदोपादानवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । गुणशब्दस्य गुणशब्दभाविते लक्षणायां शसेर्द्देरित्यत्र यथाऽवयवावयविभावः षष्ठ्य-र्थोऽस्ति तथैव गुणस्य नेतिवाक्येऽपि भवतीति शसिददिवादिभ्यस्तुल्य-रूपत्वोपपत्तये मूलकृतैवमभिधानात् । गुणशब्दभावितत्वञ्च साक्षात्प-रम्परासाधारणमिति लुलविथेत्यादेः सङ्ग्रहः । नन्वास्वादन इतयेव मूले प्रथमत उपात्तमित्ययमित्यनेनार्थभेदेन सकर्मकत्वाकर्मत्वविभाग-कथनासङ्गतिरत आह । आस्वादनमिति । सुब्धातुव्यावृत्तय इति । ष-कारीयतीत्यादिव्यावृत्तय इत्यर्थः । उपदेश इत्यनुवृत्तेरिति । उपदेशे

षादिश्च धातुरेव न प्रातिपदिकमुद्देशश्च प्रातिपदिकानान्नोपदेश इत्यादेच उपदेशेऽशितीति सूत्रे भाष्ये उक्तेः। लषतीति। न चास्य सत्त्वे षकारोच्चारणवैयर्थ्यमिति वाच्यम्। लेषतुः। लेषुरित्यत्र षत्वसम्पत्त्या चरितार्थत्वात्। ष्वद्धातोः षोपदेशत्वफलमाह। षोपदेशेति। मानं सुखमिति। इह तथार्थो धातूनामनेकार्थत्वात्। उपधायाञ्च। स्फूर्जधातोर्दीर्घोच्चारणादयन्दीर्घोऽनित्यः। तेन हुर्छतीत्याद्यपि भवतीति केचित्। वस्तुतस्तत्रापि ह्रस्वपाठ एवेति बोध्यम्। ष्ठिवुधातावतिप्रसङ्गमाशङ्क्याह। ष्ठिवेरिति। दन्त्याजन्तेत्यनेन लक्षणेन षोपदेशत्वनिर्णयकरणे यत्र साम्प्रतं षकारः श्रूयते षिधू शास्त्र इत्यादौ तत्र लक्षणेनापि तथात्वनिश्चयः। यत्र तु साम्प्रतं सकार एव श्रूयते साधादौ यथा तत्र पूर्वकालस्थितपाठत्वंशानुमानम्बोध्यम्। अषोपदेशत्वेऽपीति। सृपिसृजी तु पर्युदस्तौ। स्पृशिस्पृहीत्यनयोस्तु दन्त्याजन्तसादित्वन्नास्ति। ननु छन्दसि दृष्टानुविधानादेव षत्वाभावे सिद्धे न रपरेति सूत्र एषामुपादानवैयर्थ्यमत आह। यद्यपीत्यादि। अष्टात्रिंशदिति। द्व्यष्टन इत्यात्वम्। अनयोः। वदव्रजेत्यनयोः। अज्ग्रहणसामर्थ्यादिति। तद्धि नाजन्तस्येत्यर्थकम्। अकारान्तानामसम्भवात्। इगन्तानां तु सिचि वृद्धिरिति प्राप्तेः। एजन्तास्तु वृद्धियोग्याः सिच्परा न सम्भवन्त्यात्त्वस्य प्रवृत्तेरिति सामानाधिकरण्ये नान्वयेऽज्ग्रहणवैयर्थ्यमिति भावः। नेटीति निषेधादिति। इडादौ सिच्येतादृशानामेव सम्भव इति भावः। वृद्धिभाजः। वृद्धिस्थानिनः। येन नाव्यवधानन्यायश्चाश्रयणीयस्तथा सत्येकवर्णव्यवधान एव स्यान्न त्वराङ्क्षीदित्यादावधिकव्यवधाने। हल्ग्रहणे तु निर्दिष्टपरिभाषयोपस्थितमव्यवहितपदं हल्त्वजात्याश्रयातिरिक्तकृतव्यवधानाभावपरमिति भावः। अत एव। वृद्धिभाजो विशेष्यत्वादेव अमाद्धातोः सातत्यगमनार्थकत्वेऽपि क्वचित्प्रत्यासत्तावपि वृतिरत एवास्माद् धातोरौणादिके कनि कृतेऽत्कशब्दः प्रत्यासन्नवाची श्रूयते।

अत्के चेन्मधु विन्देत किमर्थम्पर्वतं व्रजेदिति यथा ॥ मूले श्रुतिर् क्षरणे ॥ यकाररहितोप्ययमित्यत्रायमित्यस्य श्रुतिरित्यर्थः । तेन मधुस्रुतमिति प्रयोगसिद्धिः । मूले सात्पदाद्योरिति । निषिषेधेत्यत्रेत्यादिः । निषेधबाधनार्थमेवोपसर्गात्सुनोतीत्यादिसूत्राणीति भ्रमवारणायाह । इदमुपेति॥ ननु ण्यन्तेनाभेर्योगात्कथं षत्वमत आह । अभिषावयातीत्यादि ॥ प्रकृत्यर्थविशेषणता । प्रकृत्यर्थगतविशेषणद्योतकता ॥ समफलत्वायेति ॥ यदि ण्यन्तसमभिव्याहारे शब्दशक्तिस्वाभाव्यादुपसर्गाणाम्प्रकृत्यर्थविशेषणत्वमेवेति नियमो न स्यात्तदा वचनारम्भपक्षे ण्यन्तसमभिव्याहारेऽभीत्याद्युपसर्गस्य प्रकृत्यर्थविशेषकत्वम्भवतु ण्यन्तविशेषणत्वम्वोभयथापि षत्वम्भविष्यति । प्रत्याख्यानपक्षे तु यदा सुनु अभीतिप्रेषणन्तदा षत्वन्न स्यादभिषुणवति प्रेषणे तु स्यादिति फलभेदः स्पष्ट एवेति भावः ॥ अत्र सेधेतिनिर्देशः शपा दैवादिकव्यावृत्त्यर्थः । तथा च षिध गत्याम् षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये चेत्यनयोरेव ग्रहणसिद्धिः । निरनुबन्धकपरिभाषा तु विप्रतिषिद्धञ्चानधिकरणवाचीतिनिर्देशान्न प्रवर्त्तते ॥ विप्रतिषिद्धमित्यत्रेड्भाव ऊदित्त्वाद्बोध्यः । इण्कोरित्युभयोर्निमित्तत्वेनोपादानेपि कवर्गस्योपसर्गावयवस्यासम्भवादिण एव ग्रहणम् ॥ न चोपसर्गाणां विशेष्यत्वमिण इति विशेषणमितीसन्तादुपसर्गादित्येव कुतो न व्याख्यायत इति वाच्यम् । निःषेधति दुःषेधतीत्यस्यासिद्धिप्रसङ्गात् । उपसर्गस्यान्निमित्तादिति व्याख्यानेन त्विण एव विशेष्यत्वमुपपसर्गादिति तस्याभेदेन विशेषणन्तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यमिति न्यायात् । विसर्गसकारयोर्व्यवधानेऽपि षत्वम्भवत्येव ॥ नुम्विसर्जनीयेत्यधिकारात् । निर्गतः सावक इत्यर्थविवक्षायान्निःसावक इत्येव । यत्क्रियायुक्ता इतिवचनेन सुनोत्यादीनां य उपसर्गस्तस्यैव ग्रहणात् ॥ उपसर्गादितिसूत्रस्थमुपसर्गादितिपदमुत्तरसूत्रेषु सम्बध्यतेऽतः सौकर्यायेहैव तानि व्याचष्टे ॥ सदिरप्र ॥ योगभिगस्य निमित्तान्तरमाह ॥ नन्वित्यादिना । अवाच्च ।

अत्र चकारोऽलङ्काराय । आलम्बनमाश्रयणम् ॥ सामीप्यमिति । अत्र निरूपकम्प्रकरणादिना कल्पनीयम् । न नञ्पूर्वैतिनिषेधे प्यत एव निपातनादाविदूर्येत्यत्र भावार्थकः प्रत्ययः । वेष्ट स्वनो भोजने । भोजन इत्यस्य भोजने धात्वर्थ इत्यर्थः । विष्वणति चर्व्यम् । सशब्दम्भुङ्क्त इत्यर्थः । भोजने किम् । विस्वनति मृदङ्गो वीणा चेति ॥ परिनिविभ्यः ॥ सेवेत्यत्राकार उच्चारणार्थस्तेन षेवृ सेचन इत्यस्य सङ्ग्रहः । सुट् । आगमः । तेन परिष्करोतीत्यादौ षत्वसिद्धिः । सितशब्दः षिञ् बन्धन इत्यतः क्ते सिद्धः । एवं सयशब्दोऽपि तदाह । सितसयावि.त । षिञ्प्रकृतिकाविति कथनेन षोऽन्तकर्मणीत्यस्य व्यावृत्तिः । व्याख्यानादिति । अच्प्रत्ययान्तसयशब्दसाहचर्यमूलकव्याख्यानादित्यर्थः । प्रत्ययविशिष्टयोः सितसयशब्दयोरुपादानं विसिनोतीत्यत्र षत्वाभावार्थम् ॥ नैरर्थक्यादिति । परभागसमभिव्याहारप्रतिबद्धार्थबोधजननशक्तिमत्त्वादित्यर्थः ॥ अवयवावयविभावमात्रस्य षष्ठ्यर्थत्वस्वीकारेप्याह ॥ यद्वेति । व्याख्यानादिति । सुविनिर्दुर्भ्य इतिसूत्रीयभाष्यसम्मतव्याख्यानादित्यर्थः ॥ भाष्यग्रन्थश्चानुपदमुदाहरिष्यते ॥ अत एव । तदानुपूर्वीकस्य च ग्रहणमितिव्याख्यानादेव ॥ ननु स्थादिष्वीतिनियमात्कथमनुषस्यन्द इत्यत्राभ्यासस्य षत्वमत आह । स्थादिष्विसीति । सुपिभूतस्य द्विर्वचनादिति । एतेन भाष्यग्रन्थेन तदानुपूर्वीकस्य ग्रहणमिति स्पष्टमेव लभ्यते । दिगीतिसूत्रस्यभाष्यविरोधादिति । तत्र ह्यार्द्धधातुक इत्यस्य सप्तमीत्वात्तस्मिन्परतो भूभावेऽस्तेर्लिटि परत्वाद्विर्वचने द्विःप्रयोगपक्ष एवास्तेर्भूरित्यनेन परस्य भूभावे कृते पूर्वस्य श्रवणम्प्राप्नोतीत्याशङ्क्यार्द्धधातुकीयाः सामान्येन भवन्ति अनवस्थितेषु प्रत्ययेषु तत्रार्द्धधातुकसामान्ये भूभावे कृते यो यतः प्राप्नोति स ततो भविष्यतीत्युक्तम् । यदि कैयटोक्तरीत्या समुदायस्य कार्यन्तदा परस्य भूभावे पूर्वस्य श्रवणास्प्राप्नोतीत्यभिधानमसङ्गतमेव स्यादिति तन्मते भाष्यबिरोधः स्पष्ट एव ॥ ननु षिध गत्यामिति गति-

रूपस्यार्थस्याभियुक्तोक्तत्वेन षिध्धातोर्गत्यर्थकत्वनिर्णयात्सेधतेर्गताविस्यत्र गताविति व्यर्थमित्याशङ्कानिवारणायाह । विप्रतिषेधेति ॥ तथा च प्रकृतसूत्रस्थङ्गताविस्येव धातूनामनेकार्थत्वे लिङ्गम् ॥ के चिदिति । अनन्तरस्येतिन्यायमात्रानुसारिणः ॥ सिचो यङीत्येतत्साहचर्यादिति । न च सूत्रान्तरसाहचर्यन्न नियामकमितिसाहचर्यादित्यनुपपन्नमिति वाच्यम् । साहचर्यादित्यनेन तस्मिन्सूत्रे न रपरेतिसूत्रान्नञः सम्बन्धेन सिचो यङि यद्यत्सूत्रविहितं षत्वम्प्राप्नोति तन्न भवतत्यवश्यमेवव्याख्येयम् अभिसिसेच्यत इति तत्सूत्रभाष्योदाहरणात् । अन्यथा उपसर्गादित्यनेनाभ्यासस्य या प्राप्तिस्तस्या निषेधे ष्यादेशप्रत्यययोरितिसूत्रेणोत्तरखण्डस्य षत्वन्दुर्वारमेव स्यात् । तस्यैव च नञः सेधतेरित्यत्र सम्बन्धात्पूर्वसूत्रवदस्यापि तथैव व्याख्यायाः सूचनात् । अन्य इति । भाष्यस्वरसविदः ॥ सौत्र इति । एवन्निर्देशे ह्रस्वात्तत्वन्नमो न भवतीति फलं सिध्यति ॥ इत्यस्य निवृत्त्यर्थमिति । तत्सूत्रस्थवाग्रहणानुवृत्तौ मध्यपतितत्वादस्याप्यनुवृत्तिः स्यात् । अधिकमत्र यद्वक्तव्यन्तत्परिभाषेन्दुशेखरे उक्तम् ॥ ह्रस्वनिषेध इति ॥ अचखाददितयत्र । विशेषणादिति ॥ अत्र येन नाव्यवधानन्यायस्य चाश्रयणेनान्यत्र दोषाभावादिति शेषः । इत्यादाविति । आदिना न्यपुटीदित्यस्य सङ्ग्रहः ॥ नेर्गदनद ॥ इति वर्तत इति ॥ अट्कुप्वाङितिसूत्रस्यसङ्ग्रहणं व्यवायेपीतिपदज्ञानुवर्त्तत इत्यर्थः । कुप्वादिग्रहणन्तु नानुवर्त्तते । तथा च प्रण्यगदत् । प्रण्यागददित्यादौ णत्वसिद्धिः । प्रनि क्षागददित्यत्र च न भवति ॥ गदादेर्निमित्तत्वमिति । रषाभ्यामितिपञ्चम्यन्तपदोपात्तस्य यथा निमित्तत्वन्तथा गदादिशब्दघटितप्रकृतिकसप्तम्यन्तशब्दोपात्तस्यापि निमित्तत्वमिति भावः । स्पष्टम्भाष्यकैयटयोरिति । तत्र हि नेर्गदादिष्वड्व्यवाय उपसङ्ख्यानङ्कर्त्तव्यम् । प्रण्यगदत् । आङा चेति वक्तव्यम् । प्रण्यागदत् । ननु चायमड्गदादिभक्तो गदादिग्रहणेन ग्राहिष्यते । न सिध्यति । अङ्गस्याडित्युच्यते विकरणान्त-

ष्याङ्गम् । एवन्तर्ह्यड्व्यवाय इति वर्त्तते । क्व प्रकृतम् । अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेपीति । तद्धि कार्यिविशेषणन्निमित्तविशेषणेन चेहार्थः । तत्रापि निमित्तविशेषणमेवेत्युक्तम् । अत्र कैयटः । यत्र यन्निमित्तन्तत्र तस्याडादिभिर्व्यवधाने णत्वमित्याश्रीयत इति गदादीनामपि निमित्तत्वसद्भावादड्व्यवधाने णत्वं सिध्यतीत्यर्थः । एतद्भाष्यकैयटैकवाक्यतयाऽट्कुप्वाङितिसूत्रस्यापि व्याख्याऽडादिव्यवहितरषाभ्यामुत्तरस्य नस्य णत्वमित्येवोचिता । आडादिभिर्व्यवहितस्य नस्येति तु फलितार्थः । णादिनामधात्विति । णकारीयतीत्यादेः । व्याख्यानादिति । नाटीतिदीर्घनिर्द्देशमूलकव्याख्यानादित्यर्थः । भाष्यविरोध इति । णो न इतिसूत्रभाष्येऽथ किमर्थं णकारमुपदिश्य न कार आदेशः क्रियते न नकार एवोपदिश्येत । लघ्वर्थमित्याह । अविशेषेणायं णकारमुपदिश्य तस्य नकारमादेशमुक्त्वा तस्य लघुनोपायेन णत्वन्निर्वर्त्तयति । उपसर्गादसमासेपि णोपदेशस्येति । इतरथा हि येषान्तत्र णत्वमिष्यते तेषान्तत्र ग्रहणं कर्त्तव्यं स्यात् । के पुनर्णोपदेशा धातवः । सर्वे नादयो णोपदेशाः । नृतिनन्दिनर्दिनक्किनाटिनाथृनाधृनॄवर्जमिति प्रतिपादितम् । ये नाधादीनां णोपदेशत्वं वदन्ति तेषां पर्युदासपरवाक्यविरोधः स्पष्ट एव ॥ इत्यनुवृत्ताविति ॥ कुमति चेतिसूत्रपर्यन्तन्तदनुवृत्तेः क्व प्रत्वादिहापि तदनुवर्त्तेतेति भावः । व्याख्यानत एवेति ॥ उत्तरसूत्रेषूपसर्गादित्यनुवृत्त्यैव सामञ्जस्ये पूर्वपदादित्यस्य निष्प्रयोजनत्वेनासम्बन्धात्प्रकृतसूत्रेप्यसम्बन्ध इत्येतत्ससोक्षामूलकव्याख्यानत इत्यर्थः ॥ विशिष्य विधानार्थमिति । योगविभागेनासमासेऽपीति विशिष्य विधानार्थमन्यथोपसर्गात्णोपदेशस्येत्यस्य पूर्वपदादिति नियमेन व्यावृत्तिः स्यात् ॥ एतत् । असमासेपीति विभक्तसूत्रम् ॥ पूर्वपदादित्यस्य नियमार्थत्वे भवदुक्तं सम्भवदुक्तिकम्भवेत् तदेव तु नेत्याह । रषाभ्यामित्यादिना ॥ उपस्थितत्वात् । अव्यवहितपूर्वसूत्रोपस्थितत्वात् ॥ दन्दशूकक्रियायामितीति ॥ दन्दशूककर्त्तृक-

क्रियायामित्यर्थः । पूर्ववदनुपयन्त्याह । तत्क्रियायामिति ॥ अनभिधानादिति ॥ ञिकारीयतीत्यादिव्यावृत्त्यर्थं विशिष्य यन्नाकरणमत्र बीजम् ॥ अस्वरितत्वादिति ॥ एतच्चोपदेशेजितिसूत्रघटकोपदेशपदे स्वरितत्वाभावप्रतिपादनावसरे प्रतिपादितम् ॥ परत्वात् । किन्त्वात्परत्वात् ॥ एतल्लक्षणोपप्लवेति । असम्भवादिति । लक्षणोपप्लवेत्यर्थः । गुणापेक्षया पूर्वविप्रतिषेधेन किन्त्वस्य बलवत्त्वं यदुक्तन्तन्न युक्तमित्याशयेनाह । परे त्विति । अनवकाशत्वमेवेति । एवञ्चातुल्यबलत्वात्पूर्वविप्रतिषेधो न युक्त इति भावः । एतद्विषयलक्षण इति । एतद्विषयककित्त्वविधायकलक्षणेत्यर्थः । परत्वाद्गुणस्येति । असंयोगादितिसूत्रापेक्षया परत्वादित्यर्थः । इति न्यायादिति । अस्य बलवत्त्वेनेति शेषः । अतिदेशप्राप्तेति । सार्वधातुकमपिदित्यतिदेशप्राप्तेत्यर्थः । त्वदुक्तरीत्या । दुर्बलेनातिदेशेनेत्युक्तरीत्या । बाधापत्तेरिति । एवञ्च न चेत्यादिकैयटोक्ता रीतिरसङ्गतेति भावः । मूले सुब्धाताविति । एतदुदाहरणं षण्ढीयतीत्यादि । भाष्ये तु धात्वादेरिति सूत्रे उपदेशपदसम्बन्धेन तत्रत्यन्धातुग्रहणमेतद्वार्तिकस्थं सुब्धातुग्रहणञ्च प्रत्याख्यातम् । ष्ठिवुप्रभृतीनामपि यादित्वादेव सिद्धौ तेषामप्यत्र वार्तिके ग्रहणमनावश्यकमिति बोध्यम् । एतेन । वार्णपरिभाषाप्रवर्तनेन । एतस्याः परिभाषाया अन्तरङ्गपरिभाषाबाधकत्वादिति भावः । अन्तरङ्गत्वात् । उवङादेशापेक्षयाऽन्तरङ्गत्वात् । प्रकारान्तरेण तदुक्तङ्खण्डयति । पूर्वस्यैवेति । असवर्णग्रहणसामर्थ्यादिति । एतद्धि यत्रासवर्णपरत्वन्तत्रैव यथा स्यादित्येवमर्थम् । यद्येतत्प्रवृत्तिकालेऽचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावः स्यात्तदाऽसवर्णपरत्वन्दुर्लभं स्यादिति भावः । निघातः स्यादिति । णल्निमित्तिका ह्रस्य गुरुमत्ता यदि णलो निवृत्तिः स्यात्तदोपजीव्यविरोधः स्पष्ट एवेति भावः । अत्र । वार्णपरिभाषायाम् । इतिसूत्रमिति । एतदानुपूर्वीकन्धातुविशेषोपादानरहितं सूत्रमित्यर्थः । तद्वैयर्थ्यम् । तादृशसूत्रवैयर्थ्यम् । यस्त्वेतत्परिभाषाज्ञापनावसरे भाष्ये

अभ्यासस्यासवर्ण इत्यसवर्णग्रहणङ्करोतीत्युक्तन्तस्यायमर्थः । गृह्यते यस्मिन्तद्ग्रहणमसवर्णस्यासवर्णपदस्य ग्रहणमसवर्णग्रहणमसवर्णपदघटितं सूत्रमित्यर्थः । अत एव भाष्यकृताऽर्थ्यर्थमेतत्स्यादित्यनेन सूत्रस्य सार्थक्यमाशङ्कितम् । अन्यत्र विस्तर इति । इयर्त्तीत्यादौ चारितार्थ्येऽपि सामान्यतो लत्यसंस्कारकसूत्रवैयर्थ्यमेव । ऋधात्वर्थमुरित्येव ब्रूयात् । आरेत्यत्रापत्तिरिति तु न । य्वोरित्यनुवर्त्योर्त्तेरिवर्णस्याभ्यासावयवस्येयङित्यर्थात् । न चार्त्तेरेवात्र ग्रहणमत्र किम्मानमृवर्णान्तधातोरिति किन्न स्यादिति वाच्यम् । इणो यणित्येतत्साहचर्येण वर्णात्मकस्य धातुपाठपठितस्य ग्रहणात् । तेन ऋशब्दे च्व्यन्ते नातिप्रसङ्गः । नन्वेवङ्किटकटीत्यत्र प्रश्लिष्टाद्वीगतीत्यत्र प्रश्लिष्टाद्वा इकारात्मकाद्धातोर्लिटि थलि भारद्वाजनियमादिड्विकल्पे इययिथ इयेथेत्यत्रेड्भावपक्षे पूर्वप्राप्तगुणस्य द्विर्वचनेऽचीत्यनेनाच्परत्वाभावान्निषेधाप्राप्त्या जाते गुणे द्वित्वेऽभ्यासह्रस्वत्वेऽसवर्णपरत्वेन प्रकृतसूत्रस्य चारितार्थ्यमिति वाच्यम् । सम्पूर्णसूत्रस्य ज्ञापकतापरभाष्यप्रामाण्यान्नैतादृशे विषयेऽचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यमित्यस्य सूत्रस्याप्रवृत्तिकल्पनेन क्रयादिनियमादिडागमस्यैव प्रवृत्तिस्वीकाराद् द्विर्वचनेऽचीत्यस्य निषेधशास्त्रस्य प्रवृत्तेः । न चेयायेत्यादौ जातेऽपि सवर्णदीर्घे पूर्वान्तवद्भावेनाभ्यासत्वादिवर्णत्वाच्च णल्यसवर्णे परे इयङ्विधायकत्वेन सूत्रसार्थक्यम् । अचि श्नुधात्वित्यनेन तु न सिद्धिर्वृद्ध्या बाधादिति वाच्यम् । प्रत्यासत्त्याऽसवर्णपदेनाभ्यासोत्तरखण्डसम्बन्ध्यसवर्णाच एव ग्रहणादित्यादिकमन्यत्र विस्तृतमित्यर्थः । नन्वनेन सूत्रेणान्तरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वमेव ज्ञाप्यतान्तावतैव सकलेष्टसिद्धिर्भविष्यतीतीयम्परिभाषा नारब्धव्येतिमतेनाह । मूले परत्वाच्चेति । परत्वादित्येतद्व्याचष्टे । परकालेति । न वाच्यमिति । तथा च ह्रस्वस्य पूर्वम्प्रवृत्तत्वाद्विकारकृतलत्वभेदाभावेन पुनर्ह्रस्वो न भविष्यतीति भावः । परेश्च घेतिसूत्रस्यभाष्येति । तत्र सङि लत्वसलोपसंयोगादिलोपकुत्वदीर्घत्वानीतिवार्त्ति-

कव्याख्यानावसरे क्रुङ्ङित्यत्र चोः कुरित्यनेन कुत्वम्प्राप्नोति सङ्गीति वचनात्र भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम् निपातनादेतत्सिद्धम्। किन्निपातनम्। ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चामिति प्रतिपादितम्। यद्यपन्नकारोपधः स्यात्तदाऽनुस्वारपरसवर्णयोरसिद्धत्वान्नकार एव कुत्वविधायकशास्त्रदृष्ट्याऽस्तीति कुत्वस्य प्राप्तिरेव नास्तीत्येवमभिधानमसङ्गतं स्यादिति प्रतिपादितम्। इदमेव। स्वाभाविकह्रस्वपरिग्रहार्थमित्यत्र भाष्यसम्मतसाधकाभावान्मुखसुखार्थत्वमेव। अजेर्व्यघञपोः। अत्राघञयोरित्यस्य न प्रयोजनमिति पतिपादयितुमाह। अत्रेत्यादि। तेन। व्यवस्थितविभाषात्वस्वीकारेण। स्पष्टञ्चेम्भाष्य इति। तत्र हि वा लिटीत्यतो वा ग्रहणमनुवर्त्त्याजेर्वीभावो भवति वा। व्यवस्थितविभाषा चेति। तेनेह भविष्यति। प्रवेता प्रवीतुम्। प्रवीतो रथः। संवीतिः। इह न भविष्यति। समाजः। उदाजः। समजः। उदजः। समजनम्। उदजनम्। समज्या चेति। तत्रायमप्यर्थः इदमपि सिद्धम्भवति। प्राजितेति। अत्र प्रवेता प्राजितेत्युभयोपादानाद्वलादावार्द्धधातुके परे विकल्प इति लब्धम्। विव्यतुः विव्युरित्यत्रोपधायाञ्चेतिदीर्घमाशङ्क्य स्थानिवद्भावेन समाहितम्। एतदुत्तरं यणादेशस्य बहिरङ्गत्वेनाप्येतत्सुसाधमिति क्वाचित्कोऽपपाठः। त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तेर्बहुषु प्रतिपादितत्वात्। प्राचीनरीत्या कार्यकालपक्षाश्रयणेन वा तस्योपपत्तिः कार्या। निषेधस्याप्ययन्नियम इति। अत्र च रियतुः। रियुः। संविव्यतुः। संविव्युरित्यत्र स्थानिवद्भावस्यैव दीर्घवारकस्य स्वीकारपरभाष्येणैव स्नानम्। कृसृभृवृ। मूले चतुर्णामित्युक्तन्तन्नोपपद्यते वृ इत्यनेन वृङो वृञश्च बोधनेनाधिक्यसम्भवादत आह। कृत्वादिनेति। न तदर्थत्वम्। न नियमार्थत्वम्। प्रकृत्याश्रयः। प्रकृतिविशेषसम्बन्धी। प्रत्ययाश्रयः। गिलिकदितिप्रत्ययविशेषोपादानेनारब्धः। वृधातौ प्राप्त इति। वस्रादावित्यादिः। न च थलोऽस्मात्परस्य निषेधाप्राप्त्या तत्र

विध्यर्थमेव ग्रहणमस्त्विति वाच्यम् । बभूथाततन्थेतिसूत्रेण थलि ववर्थे-त्यत्रेड्भावनिपातनेन लोके थलस्तस्मात्परस्येड़ागम इष्ट एवेत्याशयात् । नन्वेकाच उपदेश इति सूत्रस्य बहुषु प्राप्तत्वात्तन्नियम एव भविष्यतीत्यत आह । प्रत्ययाश्रयस्येति । ननु क्रादीनाञ्चतुर्णाङ् ग्रहणस्य नियमार्थतोक्ता सा नोचिता स्तुद्वादीनामप्यनुदात्तत्वात्तेष्वपि प्रतिषेधस्य प्राप्तेरष्टानामिति वक्तुमुचितमिति चेन्न । अष्टानामपि नियमार्थत्वे तुष्टोथ दुद्रोथेत्याद्येव ह्येषु भवति भवन्मते तु भारद्वाजनियमादिट्प्राप्तेः सेटामप्यापत्तेः । मम तु स्त्वादिभ्यः परस्य थलो भारद्वाजनियमात्प्राप्तोऽवाट् स्त्वादिग्रहणेन निवार्यतेऽतो नैतेभ्य इड् भवतीति व्यवस्था सिध्यति । अन्यतरप्रापित इति । विकल्पस्यापि पक्षेऽभावतात्पर्यकत्वादिति भावः । सिषेधिथेत्येकमेवेति । ऊदित्त्वप्रयुक्तस्याप्यभावांशस्य नियमेन बाधनादेकमेवेत्यर्थः । उभयोरपि निषेधयोर्नियमेन निवर्त्तने साधकमाह । यदि त्वित्यादिना । इति प्रक्रमादिति । तत्रत्यस्य नेड़ित्यस्य प्रकृतसूत्रे सम्बन्धादिति भावः । नित्यानिट इत्यस्याभाव इति । नित्यशब्दोपादानप्रयोजनकथनमेतत् । अचस्तास्वदितिसूत्रादनिट इत्येतावन्मात्रानुवृत्तौ तासावनिट्त्वमूदित्त्वात्तस्यास्त्येवेति भावः । भाष्यासङ्गतिमुपपादयति । तत्रेत्यादिना । विकल्पः स्यात् । उपदेशेऽत्वत इतिसूत्रबोध्यस्याभावस्य विषये भारद्वाजनियमेन पक्षे इटः सत्त्वेन विकल्पः स्यात् । तत्सत्त्व इति । नित्यानिट इत्यस्य सत्त्व इत्यर्थः । तदसङ्गतिः । तद्भाष्यासङ्गतिः । मम तु । विकल्पप्रापितस्याप्यभावांशस्य क्रादिनियमो बाधक इतिवादिनो मम तु । विपरीतनियमं वारयति । क्रादिभ्य इति । कृते परिवृत इति । कृते ग्रन्थे परिवृतो रथ इतिसूत्रस्थे लक्ष्ये । ऋतो भारद्वाजस्येतिसूत्र इति । तत्र ऋत इतिसूत्रस्याचस्तास्वदित्येव सिद्धेऽयं योगो नियमार्थ इत्यनेन नियामकत्वमभिहितम् । तच्चोपदेशेऽत्वतइतिसूत्रादुपदेशपदस्याचस्तास्वदित्यत्र सम्बन्धे सत्युपपद्यतेऽन्यथा जहर्थत्या-

दौ गुणे रपरत्वे च कृतेऽनजन्तत्वादचस्तास्वदित्यस्याप्राप्तौ ऋत इत्यप्राप्त-प्रापकत्वेन विधायकमेव स्यादसति नियामकत्वे पेचिथ शेकिथेत्येतन्न सिध्येदतो नियामकत्वमावश्यकमिति भावः । एवञ्च । उपदेशपदसम्बन्धसिद्धौ च । कुर्यादिति । अग्रहणे घेट उपदेशेऽगन्तत्वविरहादस्याप्रवृत्तिः स्यात् । तासौ नित्यानिडित्यस्य यस्तासौ नित्यं सेट् तद्भिन्न इत्यर्थकत्वे जघसिथेत्यत्रोपदेशेऽत्वत इत्यस्य प्राप्तौ ऋतो भारद्वाजस्येतिनियमाद्विकल्पः स्यादतो व्याचष्टे । तासौ सत इति । न च तासौ सत्त्वं स्थानिवद्भावेन भविष्यतीति वाच्यम् । अशास्त्रीयस्य धर्मस्यातिदेशेनालाभात् । वृत्तिरिति । नेड्वशि कृतीतिप्रक्रमात् क्त्यादिग्रहणकृतनियमस्यात्राप्राप्तिरिति केचित् । अत्र वृत्तिरितिकथनेन तादृशं यन्मतन्तन्न युक्तं किन्तु नञ्वाशब्दान्यतरप्राप्तस्याभावांशस्य बाधकः क्रयादिनियम इति ध्वनितमेव मतं युक्तमन्यथा वृत्तिग्रन्थविरोधोऽपि स्यात् । यथा स्यादिति । अन्यथा उपदेशेऽत्वत इतिसूत्रेप्यनिड़ित्यस्यैव सम्बन्धे य उपदेशेऽत्त्वाननिट् चेत्यर्थः स्यात्तथा चेड़भावस्य शास्त्रीयत्वात्स्थानिवद्भावेनास्यानिट्त्वादनेन निषेधे प्राप्ते भारद्वाजनियमेन विकल्पः स्यादिति भावः । जिघृक्षतीति । अत्र हि सनि ग्रहगुहोश्चेतिनिषेधादनिट्त्वम् । आनञ्जिथेति भाष्यमिति । एतच्च प्रागुपपादितम् । इड़भावेऽपीति । तथा च नित्यपदाभावे यस्तासावस्ति अनिट् चेत्यर्थेऽस्यात्मनेपदपरतासावनिट्त्वादस्य प्रवृत्तौ भारद्वाजनियमः स्यादिति भावः । ननु ऋदन्तात्थलो नेट् भारद्वाजमतेऽन्यमते भवत्विति स्मृत्यन्तरानुसन्धानेन विकल्पेनेड्विधायकमिदमस्त्वित्यभिप्रायेण शङ्कते । न च ऋदन्त इति । समाधत्ते । अचस्तास्वदितीति । ननु वृञस्थलि परतो निषेधविधायकमेवेदं सूत्रमस्त्वित्यत आह । वृञादिष्विति । छन्दसि ववर्थेतिनिपातनेनेड़भावेऽपि लोके इडिष्ट एवेति तत्रेड़भावार्थमिदं विध्यर्थमिति न शङ्कनीयम् । अन्यस्येत्यस्य ऋकारान्तभिन्नो योऽजन्तोऽत्वांश्चेत्यर्थेऽजन्तत्वमत्वत्त्वञ्चेडागमे प्र-

योजकमिति लभ्यते तच्चायुक्तमाकारान्तपादिधातोरजन्तत्वेन ततः परस्य थल इडागमेऽजन्तत्वस्य प्रयोजकतया कृते इडागमे सन्निपातपरिभाषया लोपो न स्यादिति कस्य चिद् दूषणन्तच्चायुक्तमित्याशयेन व्याचष्टे । अ-त्रापीति । कलृपितेऽन्यस्यापीति वाक्ये । अन्यस्येत्यस्य व्याख्या ऋकारान्त-भिन्नस्येत्येव । उपदेशेऽजन्तत्वमुपदेशेऽकारवत्त्वञ्च तद्विशेषणं यत्र निषे-धविधायकयोः पूर्वपठितसूत्रयोः प्राप्तिस्तत्रैवास्य प्रवृत्तिरितिनियमसिद्धि-रिति बोधनाय । एवञ्च ऋकान्तभिन्नत्वस्योपदेशेऽजन्तत्वसहितस्येडागम-प्रवृत्तौ प्रयोजकतया तस्य जातेऽपि लोपे न विघात इति न सन्निपात-परिभाषया आकारलोपप्रतिबन्ध इति भावः । एवञ्च पपिथेति रूप-म्भारद्वाजमतेऽन्यमते तु पपाथेति । एतेन । उपदेशेऽजन्तस्येत्युक्तत्वेन । कृतेऽपि लोपे तदा यद्यपि नाजन्तत्वन्तथाप्युपदेशेऽजन्तत्वस्य न वि-घातस्तदाह । उपदेश इत्युक्तेरिति । क्रादिनियमप्रापितस्यैवेति । एव-कारेण भारद्वाजनियमप्रापितस्य व्यवच्छेदः । तेन येननाप्राप्तिन्यायाभा-वात् । एतेन । तत्पदसम्बन्धवानितिव्याख्यानेन । येन नाप्राप्तिन्यायेने-ति । ऋकारान्तेऽचस्तास्वदित्यस्यैव प्राप्तेस्तस्योपदेशेऽत्वत्त्वस्याभावादिति नोपदेशेऽत्वत इत्यस्यावश्यकप्राप्तिः । इड् न स्यादिति । उपदेशेऽत्वत इत्यनेन निषेधादिति शेषः । ध्वनितं चेदमिति । तत्र हि जहर्थेत्यत्र गुणे रपरत्वे च कृतेऽजन्तत्वस्योपदेशेऽत्वत्त्वस्य चाभावेन निषेधाप्राप्तौ ऋत इति सूत्रं विधायकमेव भविष्यतीति नियमानुपपत्तिरित्याशङ्क्योपदेश-पदस्य पूर्वसूत्रेऽपि सम्बन्धेन नियमार्थत्वमुपपादितन्तत्रोपदेशपदस्योभ-यत्र सम्बन्धोपपादनावसरे योगविभागः करिष्यते अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यमुपदेशे । ततः अत्वतः अत्वतश्चोपदेशे इत्युक्तम् । अत्र द्वितीयसू-त्रप्रदर्शनेन तस्यापि ऋत इति नियामकमिति ध्वनितमतस्थल्यनिटो नित्यमिति सूत्रे सम्बन्धेनेत्युक्तिरुचितैवेति भावः । मूलोक्तनचेत्यादिसङ्का-समाधानाभ्यां स्त्वादिधातुविषये इड्निषेध एवेति सिद्धन्तत्रैवार्थे सा-

धकान्तरमाह । किञ्चेत्यादिना । नेड् वशि कृतीत्यत्रेति ॥ तत्र हि कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे न गतिहिंसार्थेभ्य इतिवद्विध्युत्तरकाल एव प्रतिषेधप्रकरणङ्कुतो न क्रियत इत्याशङ्क्य नैवं शक्यम् इह हि तुष्टोथ तुष्टोथेति । अतो भारद्वाजस्येतिनियमादिट् प्रसज्येत कृसभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटीत्येष योगः प्रतिषेधार्थो भविष्यतीत्युक्तमेतेन स्त्वादिग्रहणेन यो नियमः स भारद्वाजनियमप्रापितेटो बलवानिति स्पष्टमेव लभ्यते ॥ पुरस्तात्प्रतिषेधे सति अनारभ्यापवादोयम्भवति तेन यावानिड् नाम तस्य सर्वस्य प्रतिषेधः सिद्धो भवतीति चोक्तम् ॥ वस्वेकाजादित्यत्र चेति । तत्र हि अस्य सूत्रस्य किम्प्रयोजनमिति प्रश्ने नियमार्थोयमारम्भः । वसौ एकाजाद्घसामेव । क्व मा भूत् । बिभिद्वान् । किमुच्यते नियमार्थमिति । न पुनर्विध्यर्थोपि स्यात् । प्रतिषेधोऽपि ह्यत्र प्राप्नोति । नेड्वशि कृतीति । कृत्येव ह्ययं वशादिश्च । एवन्तर्हि कृसभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटीत्येतस्मान्नियमादत्रेड्भविष्यति । एवञ्च सिद्धे इडागमे वस्वेकाजिति सूत्रन्नियमार्थम्भविष्यतीति भावः । ततः प्रकृतलक्षणस्यैव प्रतिषेधस्य स प्रत्यारम्भ इत्याशङ्क्य प्रत्ययलक्षणस्यापि प्रत्यारम्भः । वृङ्वृञोर्ग्रहणादित्युक्तम् । वृङ्वृञोरुदात्तत्वात्प्रकृतिलक्षणो य एकाच उपदेशेऽनुदात्तादितिप्रतिषेधस्तस्याप्राप्तेः प्रत्ययलक्षणो यः प्रतिषेधो नेड् वशीति तस्यापि प्रत्यारम्भ इति भावः । एतेन कृसृञ्चितिसूत्रविषयेऽनन्तरस्येतिनियमो न प्रवर्त्तत एवेति लभ्यत इति । वृद्धिश्रुत्येति । विधेयसमर्पकवृद्धिपदश्रवणेन । तत्फलम् । इक्पदोपस्थितिफलम् । अकोषीदित्यत्र हलन्तलक्षणवृद्धेरिवास्यापि बाधो भविष्यतीत्याशयेनाशङ्कते । न चेति । समाधत्ते । तत्रेति । तत्र । नेटीति सूत्रे । तद्विषये । हलन्तविषये । परत्वात् । अपवादत्वे नोरकृष्टत्वात् । प्रकृतसूत्रे इक्परिभाषाया अनुपस्थितौ सिचि वृद्धीतिसूत्रस्य हलन्तेऽपि प्रसक्त्या हलन्तलक्षणवृद्धेरेतदपवादत्वसम्भवादिति भावः । हलन्तलक्षणया । वृद्धेरेति शेषः ।

अस्याः। सिचि वृद्धिरितिसूत्रविहितवृद्धेः । अनया। सिचि वृद्धिरिति वृद्ध्या। अस्याः। सिचीति वृद्धेः। ननु सिचीतिवृद्धिबाधकहलन्तलक्षणवृद्धेर्नेटीति प्रतिषेधेन बाधे सिचीति वृद्धिर्न्नष्टावसरन्यायेन न भविष्यतीतत्य आह। नष्टावसरेति । नास्त्येवेति । तौ सदितिनिर्देशात्। ननु स न्यायो नान्तःपादमितिपाठे आवश्यकः। अन्यथा गो अग्रमिति स्थिते एच इतिसूत्रबाधकस्यैङ इतिसूत्रस्य सर्वत्र विभाषेतिसूत्रेण निषेधेऽवादेशापत्तिरत आह। नान्तःपादमितीति। अट्ट अतिक्रमहिंसनयोः। अत्र मूले दोपधोऽयमिति। अस्य दकारोपधत्वफलन्तु द्वित्वे कर्तव्ये न न्द्रा इतिनिषेधेनाट्टिटत् । अट्टिटिषत इत्यत्राचः परदकारस्येत्यस्य द्वित्वप्रवृत्तिः। पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे इतिवचनस्य द्वित्वे कर्तव्ये प्रवृत्तिर्न तु तन्निषेधे कर्त्तव्ये। न च यदि दकारस्य ष्टुत्वेन डकारे ततश्चर्त्वेन टकारेऽट्ट इति श्रवणन्तदा नकारजावनुस्वारपञ्चमौ झलि धातुषु। सकारजश्शकारश्चर्षात्टवर्गस्तवर्गज इत्यभियुक्तोक्त्या तस्यासङ्ग्रहः। अस्य टवर्गस्य रषात्परत्वाभावादिति न्यूनतेति वाच्यम् । नेदं वचनमपूर्वङ्किन्तु त्रैपादिककार्यप्रवृत्तिसिद्धार्थकथनमिति प्रकृतेऽपि तस्य प्रवृत्तौ बाधकाभावात्। अथ वा रषाट्टवर्ग इति टवर्गयोगे श्रूयमाणष्टवर्गस्तवर्गज इत्यस्याप्युपलक्षणम्। तोपधत्ववादिमतेऽपि तथैव । अस्य मते पूर्वत्रासिद्धीयमितिवचनस्य प्रवृत्त्या आटिट्टदिति भवतीति विशेषः । वठि एकचर्यायाम् । एकस्यासहायस्य चर्या गमनन्तस्यामित्यर्थः। गमनमत्र नोत्तरदेशसंयोगफलकव्यापार एव । किन्तु स्थित्यनुकूलव्यापारोऽपि। तेनापत्यरहितायां विधवायाञ्च वण्ठेति प्रयोगसिद्धिः । हुडि वरणे। वरणमत्र स्वीकारः। झडि रुजायां सङ्घाते च। तालव्योष्मादिरयम्। झण्डोऽसुरपुरोहितः। पडि गतौ। पण्डो गमनकर्त्ता। धातूनामनेकार्थत्वात्पण्डा विलक्षणा बुद्धिरित्यपि भवति। बाडृ आप्लाव्ये। अत्रादौ पठितो वर्णो न यण् किन्तु ऊञ्प्रत्याहारान्तर्गत एव। यणादित्वे तु ब-

श्लादिरिति मूलोक्तव्यावर्त्याप्रसिद्धिः स्यात् । शाडृ श्लाघायाम् । इदमुपलक्षणम् । श्लाल धातुरप्यत्र बोध्यः । तेन शालत इत्यस्यापि सिद्धिः । ह्मयन्तक्षणश्वसजागृ । अधाक्षीदिति । दह भस्मीकरणे । अयं हान्तोऽनुदात्त उपदेश इत्यस्मात्परस्यैकाच उपदेश इतिप्रतिषेधान्नेट् । नन्वत्र जागृग्रहणं व्यर्थम् । जाग्रोऽविचीतिगुणविधानाज्ज्ञापकात् । तथाहि । तत्र गुणविधानस्य प्रयोजनमजागरीदित्यत्र सिचि वृद्धिरिति वृद्धिम्बाधित्वा गुणो यथा स्यादिति । यदि गुणे कृते पुनर्वृद्धिः स्यात्तदा गुणधानमनर्थकं स्यात् प्रथमप्राप्तवृद्धरेव वृद्धिघटितरूपसिद्धेः । न च जागरक इत्यत्र गुणेऽचोञ्णितीति वृद्धिम्बाधित्वा गुणे जातेऽप्युपधालक्षणवृद्धिप्राप्तौ सा मा भूदित्येव ज्ञाप्यतान्तावतापि गुणविधानञ्चरितार्थमिति वाच्यम् । सामान्यतो वृद्धिर्नेत्येव ज्ञाप्यं वचनमस्तु न तु लक्षणविशेषप्राप्त्यस्य तत्र प्रवेशो लाघवार्थमिति स्वीकारादिति चेन्न । प्रकृतसूत्रभाष्यसन्दर्भबलेन गुणविधानस्य जागरक इत्यत्रोपधावृद्धयप्रवृत्तिज्ञापकतया चारिताथ्यर्सम्भवात् । अनेकशास्त्रबाधकल्पनापेक्षया ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वमुचितमिति भाष्याशयात् । गुणस्यात इत्युपधावृद्धेश्च कथं साजात्यमिति चेत् । उच्यते । गुणस्य जागृत्वमात्रमुद्देश्यतावच्छेदकन्तच्च नान्यवृत्ति एवमुपधावृद्धेरप्यत्त्वमुपधात्वसामानाधिकरण्यविशिष्टन्तदप्यकारमात्रवृत्ति न त्विकारादौ । एवञ्च विजातीयानेकनिष्ठाधिकरणत्वानिरूपकधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकविधित्वेन साजात्यमनयोरस्ति । सिचि निमित्ते सति वृद्धेस्त्विगन्ताङ्गत्वादिकमुद्देश्यतावच्छेदकन्तच्चानेकसाधारणमिति नान्यासां साजात्यम् । इदमेव गुणविधानमत्र शास्त्रे ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वन्याय्यमित्यर्थे ज्ञापकमस्तु । भाष्यसन्दर्भश्च किमर्थञ्जागर्तेः प्रतिषेध उच्यते । सिचि वृद्धिर्मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । जागर्त्तेर्गुण उच्यते वृद्धिविषये प्रतिषेधविषये च स बाधको भविष्यति । गुणे तर्हि रपरत्वे च हलन्तलक्षणा वृद्धिः प्राप्नोति । नेटीति

तस्याः प्रतिषेधो भविष्यति । इयन्तर्हि अतो ल्रान्तस्येति । तामपि बाधित्वाऽतो हलादेर्लघोरिति विभाषा वृद्धिः प्राप्नोति न च क्ङिदिति । न च क्ङिदिति । तस्याः पाक्षिक्या वृद्धेरपवादभूतन्न किञ्चिद् गुणविधानमस्ति यतो गुणविधानमकर्तव्यं स्यादिति कैयटः । एतेन भाष्यग्रघट्टकेन जाग्रन्तेतिसूत्रस्यजागृग्रहणस्य पाक्षिकवृद्धिनिवारकतया चारितार्थ्यमिति लभ्यते । अत एव मूलकारोऽपि कैयटोक्तस्य गुणो वृद्धिर्गुणो वृद्धिरितिसङ्ग्रहश्लोकस्यानुवादङ्करिष्यति । किञ्च जागरितन्तेन । जागरितः जागरितवानित्यत्रार्द्धधातुकनिमित्तकगुणस्य प्रतिषेधविषये गुणविधायकतया जागृग्रहणस्य सार्थक्यम्बोध्यम् । इकारोऽत्र ह्रस्व इति । अभ्याससंज्ञक इकारः स्वभावतो ह्रस्वो न त्वस्य कोपि विकार इत्यर्थः । एतदेवोपपादयति । द्वित्वे कृत इत्यादिना । के चिदिति । इकारप्रश्लेषस्य प्रामाणिकत्वेऽस्येदित्वसम्भावना कर्त्तुं शक्या तत्रैव मानाभाव इति तेषां भावः । शिक्षायामिति । बह्वृचां चेत्यपि बोध्यम् । अम् न स्यादिति । सृजिदृशोरितिसूत्रे कितीत्यस्योपादानात् । अस्यार्द्धधातुकत्वमिति । अत एव गोपायतीत्यादौ लघूपधत्वप्रयुक्तगुणस्य सिद्धिः । तत्फलम् । आयप्रत्ययाकारस्य फलम् तेन । यस्माद्विहितइत्याद्यंशोपस्थितिस्वीकारेण । एतस्मारभ्येति । सनाद्यन्तेतिसूत्रसारभ्येत्यर्थः । सूत्रादीनामिति । सूत्रं करोतीत्यादिप्रयोगघटकानां सूत्रादीनामित्यर्थः । समुदायानाम् । णिजाद्यन्तानाम् । स्पष्टञ्चेदमिति । आद्येऽथास्य क्यजन्तस्य कानि साधनानि भवन्ति भावः कर्ता च अथ कर्म नास्ति कर्म ननु चायमिषिः सकर्मकः यस्यायमर्थे क्यजिवधीयते अभिहितं तत्कर्म अन्तर्भूतं धात्वर्थः सम्पन्नः कथं तर्ह्ययं सकर्मको भवति अत्र मुण्डमिवाचरति माणवकमिति अस्त्यत्र विशेषः उपमानकर्म उपमेयकर्म च उपमानकर्मान्तर्भूतं उपमेयकर्मणा सकर्मको भवति मुण्डं करोति मुण्डयति माणवकमिति । अत्रापि द्वे कर्मणी सामान्यकर्म विशेषकर्म च तत्र सामान्यकर्मान्तर्भूतं विशेषक-

र्मणा सकर्मको भवति । सामान्यं कर्म मुण्डादि ।विशेषकर्म माणवकादिः ननु चात्र वृत्त्यैव न भवितव्यं किं कारणमसामर्थ्यात् कथमसामर्थ्य सापेक्षमसमर्थवद्भवतीत्याशङ्क्य मुण्डादयो गुणवचनाः गुणवचनाश्च सापेक्षाः तत्र वचनात्सापेक्षाणां वृत्तिर्भविष्यतीति वचनात् मुण्डमिश्रेति-वचनसामर्थ्यात् एतेन क्यच्प्रत्ययस्य निरपेक्षेभ्यः पुत्रादिभ्यः प्रत्ययविधायकतया चारिताथ्र्यात्पण्डितं पुत्रमिच्छतीत्यत्र क्यज् नेति सूचितम् । एवमुक्त्वा भगवतोक्तम् । अथ वा धातव एव मुण्डादयः । न चैव ह्यर्था आदिश्यन्ते क्रियावचनता च गम्यत इति । धातव इति । सौत्रा धातवो मुण्डादयः तेभ्यश्चुरादिवत्स्वार्थिको णिच् । न चैवेति । यद्यपि क्रियाविशेषाभिधायित्वं मुण्डादीनां नोपात्तं तथापि स्वाभाविकत्त्वादर्थाभिधानस्य प्रयोगादेव तदवसीयत इत्यर्थः । यथा च कण्ड्वादयो द्विविधास्तथा मुण्डादयोपीति भावः इति कैयटेनोक्तम्। अन्त्येप्युक्तं भगवता तत्र हि नमःशब्दयोगे चतुर्थीविधानात् नमस्यति देवानित्यत्र द्वितीया कथमित्याशङ्क्योपपदविभक्तेरितिसमाधाय क्यजादिषु प्रत्ययार्थनिर्देशः कर्तव्यः क्रियावचनता यथा स्यादित्याशङ्क्य साधने जायमानानां तव्यदादीनामुपपत्तये सनाद्यन्ता इति धातुसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्सनाद्यन्तानां क्रियावचनत्वावसायो भविष्यतीति समाधाय अथ वा धातव एव क्यजादयः न चैवं भवति क्रियावचनता च गम्यते कः खलु पचादीनां क्रियावचनत्वे यत्नं करोति येनैव हेतुना पचादयः क्रियावचनाः एवमेतेऽपि एवमर्थं खल्वप्याचार्यश्चित्रयति क्व चिदर्थानादिशति क्वचिन्नेत्युक्तम् । अत्र कैयटः । विनाप्यादेशनमभिधानशक्तिस्वाभाव्याद्विशिष्टक्रियावचनत्वं सिद्धमिति । गोपायेति चेति । अत्र स्त्र्यप्रत्ययादित्यनेन प्रत्ययान्तादकारः प्रत्ययः स्त्रियां विधीयते इति भावः । एतच्चेति । अपनीयेतयेतत् । कासीतीति । वार्तिकस्थं कासीतिपदमित्यर्थः । उपक्रमस्वारस्यादिति । तेनानेकाज्भ्यः प्रत्ययसिद्धिरत्र प्रयोजनत्वेनोक्ता न त्वे-

काज्ञ्याावृत्तिः प्रयोजनत्वेनोक्ता तत्स्वारस्यादित्यर्थः । अत एव । प्रत्ययग्रहणस्यानभिप्रेतत्वादेव । अत एव । प्रत्ययग्रहणसत्त्वादेव । अकारस्य । अवगल्भेत्यत्र योऽकारोत्तरोकारस्तस्य । भौतपूर्विकेति । इत्संज्ञाप्रवृत्तिप्राक्कालिकमित्यर्थः । भूतपूर्वानेकाच्त्वाङ्गीकारे विरोधमाह । आमर्थमित्यादिना । तदर्थमिति । अनुबन्धासङ्गार्थमित्यर्थः । तस्येति । अवगल्भेत्यादिसमुदायोच्चारणस्येत्यर्थः । अनुबन्धासञ्जनप्रयोजनमात्मनेपदसिद्धिरित्याह । अवगल्भतीत्यादि । अस्य प्राप्ताविति शेषः । अस्मिन्नाचारेत्यादिवचने । न तेभ्यः क्विति । एवेत्यनेन । नन्वेवं न सर्वेत्यनेन सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विप उत्पत्तिर्जातेति सर्वेत्यपार्थकमत आह । सर्वग्रहणमिति। न च कर्तृक्विबन्तावगल्भादिभ्यः आचारे क्विपि कृतेऽवगल्भतीत्यादि स्यादेवेति वाच्यम् । ह्रस्वनद्यापइतिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन हलन्तेभ्य आचारे क्विबभावस्यान्यत्र प्रतिपादनात् । वादिन इति । हरदत्तस्येति शेषः । आर्द्धधातुके किमिति । सार्वधातुकस्य शप उपदेशेऽकारान्तस्य गोपायेत्यस्य सत्यपि लोपे रूपे न विशेष इति प्रश्नः । अत्र यद्यपि गोपायेत्यस्य धातुस्वरेणान्तोदात्तस्य शबकारेणैकादेशे एकादेश उदात्तेनेत्यनेन उदात्तत्वे ततः परस्य तिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे मध्योदात्तं गोपायतीति भवति सार्वधातुकस्य शपः उपदेशे एव पकाराकारलोपे तु सर्वानुदात्तं पदं प्रसज्यते इति स्वरे विशेषोऽस्त्येव तथापि स्वरकृतदोषस्य झटिति ज्ञातुमशक्यत्वात् यत्र रूपे विशेषस्तमाह । वृक्षस्येति । व्युत्पत्तिपक्ष इति । उपदेशे अकारान्त इत्यस्य स्वस्योपदेशे अकारान्तस्येत्यर्थः स्यादित्यभिप्रायेण व्युत्पत्तिपक्षेत्याद्यभिहितम्।न चान्यस्य उपदेशे अकारान्तमित्यर्थे उणाद्यन्तानामव्युत्पन्नत्वमितिपक्षे च नायं दोषः स्वप्रत्ययोपदेशमादाय वृक्षशब्दांत्यलोपापत्तिस्तु न सन्निपातपरिभाषाविरोधात् इति वाच्यम्। अस्य वृक्षइत्यादिप्रथमान्तोपलक्षणत्वात् अत्र सूत्रे अनुदात्तोपदेशइति सूत्रादेकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञया उपदेशपदमनुवर्त्तते तस्मिंस्सति कस्योप-

देश इत्याकाङ्क्षायामुपस्थितत्वादार्द्धधातुकपदं विभक्तिविपरिणामेनान्वेति। न चार्द्धधातुके पर इत्येवास्तु इति वाच्यम्। अय्पयादिभ्यो धातुभ्यः क्विपि यलोपे अत् पत् इत्यादौ तुकं बाधित्वा परत्वाच्छिष्टावयवाकारस्य लोपापत्तेः। बध्यादित्यस्य सिद्धिस्तु आर्द्धधातुक इतिवल्लिङीत्यस्यापि विषयसप्तमीत्वात् इति बोध्यम्। घुण घूर्ण भ्रमणे। अस्य द्वितीयस्य प्रक्रियालाघवार्थं इति। ह्रस्वं पठित्वोपधायां चेतिदीर्घकरणे प्रक्रियागौरवमिति भावः। अत्र केचित् अस्माद्धातोरन्येभ्योपि दृश्यत इति वनिपि कृते विड्वनोरनुनासिकस्येत्यनेन नकारस्याकारे ह्रस्वपाठे घुरावेति दीर्घपाठे घूरावेति फलभेदस्य स्पष्टतया कथमेतत्। न च दीर्घे कर्तव्ये परनिमित्तकत्वेन बहिरङ्गस्यात्वस्यासिद्धत्वादादौ दीर्घे न फलभेद इति वाच्यम्। त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे बहिरङ्गपरिभाषाभावस्योपपादितत्वादिति। अत्राहुः। कार्यकालपक्षे त्रिपाद्यामन्तरङ्गपरिभाषा प्रवर्तत इतिप्राचीनसम्मतपक्षाभिप्रायेण प्रक्रियालाघवार्थं इत्यभिधानमिति। वस्तुतस्तु कार्यकालपक्षेप्यप्रवृत्तिरेवन्याय्येत्याशयेनाह। अन्ये त्विति। एतन्मते घुरावा ब्राह्मणीत्येव वनिबन्तस्य भवति उपधायां चेतिदीर्घस्यात्वस्य च युगपत्प्राप्तौ दीर्घविधायकस्यासिद्धत्वादाकारादेशस्यैव प्रवृत्तेः। न चास्माद्विजन्तात्सौ भ्यामादौ च नलोपे कर्तव्ये नकारादेशणत्वयोः प्राप्तौ णत्वस्यासिद्धत्वान्नलोपे कृते लघूपधलक्षणगुणापत्तिः गुणे कर्तव्ये नलोपासिद्धत्वं तु न नलोपस्सुप्स्वरेतिपरिगणनादिति वाच्यम्। अन्येभ्योपि दृश्यत इत्यत्र दृशिग्रहणादस्माद्विज् न भवतीत्याशयात्। सम्प्रदायानुरोधात्। वृत्तिसम्मतव्याख्यानानुरोधात्। तदभाव इति। ओयप्रत्ययाभावे इत्यर्थः। चारितार्थ्यमिति। अनुबन्धस्येत्यादिः। ग्रहणादिति। क्विबप्यत्राचारार्थे यो विहितस्तद्भिन्न एव हलन्तेभ्योस्योत्पत्त्यभावात्। अयनुवादोयमिति। णेरार्द्धधातुकपरत्वनिमित्तकगुणेऽयादेशे च कृते सति सम्भवे अय्शब्दस्तदनुवाद इत्यर्थः। न चैवमामादिषु परेषु

प्राप्तस्य णिलोपस्य निषेधार्थं नेत्येवाभिधीयताम् अयविधानं किमर्थमिति शङ्कार्थम्। ल्यपि लघ्वित्युत्तरसूत्रार्थं तत्सत्त्वात्। अनुबन्धकार्येऽलल्विधाविति निषेधानापत्त्या ल्यपः स्थानिवद्भावेन कित्त्वादत्र गुणाप्राप्तेरिति बोध्यम्। णिश्रिद्रुस्रु। णिशब्देन णिङ् णिचोर्ग्रहणम् एकस्यैव ग्रहणे साधकाभावात्। बाधादिति। न च क्ङिति कृत इटः प्राप्तिः श्र्युकः किति निषेधात्। केचित्तु णिश्रितसूत्रेण च्लेः स्थाने अङादेश एव विधातव्यः चङीतिसूत्रे अङीत्येव कार्यम् चित्त्वमस्य स्थानिवत्त्वेन सिद्धम् इत्याहुः। अत्राहुः। अनुबन्धकार्येपि क्व चिदनल्विधाविति निषेधः प्रवर्त्तत इति ज्ञापनार्थं चकारोच्चारणमिति। पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणमनर्थकमितिवादिमतमाह। यदि त्विति। अत एव। एतादृशं स्थले स्थानिवत्सूत्रस्य प्रवृत्तेरेव। दृष्टान्तपरभाष्यं खण्डयति। तन्नेत्यादिना। अनल्विधित्वेनेति। आदेशविधायकशास्त्रे स्थानिनोऽच्पदेनैवोपादानात्। ननु वृद्धेः प्राग्यदि णिलोपस्तदाऽवीवददित्यस्य सिद्धिरग्लोपित्वान्न स्यादित्यत आह। यथन्तासाविति। अग्रिमभाष्यमिति। शब्दान्तरप्राप्त्या वृद्धेरप्यनित्यत्वमुपपाद्य वृद्धौ कृतायां लोप इत्येतद्भवस्थापनेनानग्लोपित्वात्सिद्धेर्णेर्णिच्युपसंख्यानं न कार्यमित्यभिप्रायकम्भाष्यमित्यर्थः। एवम्। सन्वत्सूत्रभाष्यवत्। भोभगोइतिसूत्रस्थभाष्यविरोधेन एकदेशित्वमुक्त्वा भाष्यान्तरविरोधादपि तामाह। किं चेति। णिलोपो न स्यादिति। स्थानेद्विर्वचनपक्षेऽजादेर्द्वितीयस्येत्येकवाक्यतया चङीत्यनेन टिशब्दस्य स्थाने टिटीत्यादेशे प्रकृतिप्रत्ययविभागसम्मोहेन निर्दिश्यमानधर्मावच्छिन्नविषयकत्वस्यासम्भवाण्णिलोपो न स्यादिति भावः। गुणादीनामिति। इयङ्विधायकसूत्रस्य यणादिविधायकेभ्योप्यष्टाध्याय्यां पूर्वपाठेन वार्त्तिकनिर्देशेपि गुणस्येयङ्बाधकतयात्र वार्त्तिकोक्तक्रमव्यत्यासः। परे त्वेवम् पूर्वविप्रतिषेधानङ्गीकारे। अनेकवचनेति। गुणादीनां यत्र यत्र प्राप्तिस्तत्तद्विषयकस्य ल्युटि णेर्लोपः ण्वुलि णेर्लोपः इत्येवम्प्रकारेणानेकवचनेत्यर्थः। एवम्।

वचनानंगीकारे अनंतरस्येतिन्यायेन णिलोपशास्त्रस्य यणियङ्बाधकतया चारितार्थ्यं न गुणादिबाधकत्वं न स्यादिति भावः। औचित्यमिति। एकवचनकल्पनयैव सर्वसामंजस्यादिति भावः।णौचङि। अत्रसप्तमीनिर्देशेन णिपरे चङि चपरे यत्पूर्वन्निर्दिष्टमङ्गमित्यर्थे असंभवपरिहाराय यादृशी कल्पना कर्त्तव्या तामाह। णिचाङ्गस्येत्यादिना। असंभवेनेति। णिचा व्यवधानादित्यादिः। णौ चङीत्यत्र णिग्रहणं न कार्यं चङीत्तरे तावदस्तु असंभवस्तु लक्ष्यस्याप्तीत्यभिप्रायेण शङ्कते। न चेति। समाधत्ते। तत्रेति। अन्तरङ्गत्वात्। पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वात्। अपवादः। येन नाप्राप्तिन्यायात्। ह्रस्वप्राप्तिकान्न इति। चङुत्पत्तिप्राक्काले वृद्धेः प्राप्तेरिति भावः। पदसंस्कारपक्षेऽप्याह। पदेति। णिजन्ते यत्रोपधाह्रस्वत्वमभिप्रेतं तत्र त्यं क्रममाह। धातुसंज्ञेत्यादिना। अस्य धातुज्ञाने णिजुत्पत्तिज्ञानमित्यादिःपूरणीयः। एवं च णिज्ज्ञानस्य चङ्विषयकज्ञानपूर्वकालिकतया पूर्वं वृद्ध्यावोः प्रवृत्तिः स्यादिति भावः। सामर्थ्येन। सूत्रारम्भसामर्थ्येन। तदपेक्षयेति। सामर्थ्यकल्पनापेक्षयेत्यर्थः। ननु णाविति ह्रस्वभाव्युपधाविशेषणमस्तु तावतैवाचकाङ्क्षदित्यादौ दोषो न भविष्यतीत्याशङ्कायामाह। प्रत्ययस्येति। सन्वल्लघुनि। चङ्पर इत्यत्र कर्मधारयस्य व्यवारणायाह। बहुव्रीहिरिति। तत्र मानमाह। परग्रहणमिति। कर्मधारयस्याभिप्रेतत्वे चङीत्येव वदेत्। परशब्दस्य परोपादानं तु न साधकम्। बहुव्रीहिपक्षेपि साम्यात् अङ्गस्येत्यस्यावृत्तौ चङ्परशब्दबोध्यविशेषणत्वमेकस्याङ्गस्येत्यस्य। द्वितीये त्वत्र षष्ठ्यर्थो निमित्तनिमित्तिभाव इत्याशयेनाह। अङ्गसंज्ञानिमित्तमितीति। अत एव। अङ्गसंज्ञानिमित्तं यच्चङ्परं णिरितिव्याख्यानादेव। न सन्वत्त्वमिति। णेर्विशेष्यत्वाभावे चङ्परो यस्मादित्येतावन्मात्रोक्तौ श्रिप्रभृतिष्वपि सन्वद्भावापत्तिरिति भावः। नन्वभ्यासस्यालघुत्वान्नाशिश्रियदित्यत्र सन्वद्भावापत्तिर्दोषः। अकाराभावेन सन्यत इत्यस्याप्यप्राप्तेः। प्रादुद्रुवदित्यत्रावर्णपरधात्वक्षरा-

भावात् स्नवतिशृणोतीति सूत्रविहितमित्त्वमस्य तथा सति स्यादित्यपि न सन्वद्भावस्य नित्स्वरोपि न प्रयोजनं चङन्यतरस्यामित्युपोत्तमोदात्तत्वस्य परत्वादिति चेन्न। स्रिशब्दस्य णेरभावेपि यस्माद्धातोः परस्य च्लेश्चङ् तदुपलक्षणत्वात्। अत एव प्रभृतिशब्दोपादानं सार्थकम्। एवं चास्य वाक्यस्याचकमतेत्यत्र कमेश्च्लेश्चङ् वक्तव्य इतिवार्त्तिकेन णिङभावेपि यदा चङ् तदापि स्यादित्यत्र तात्पर्यम्। न च चङ् परो यस्मात्तादृशो लघुः ककाराकारो न च तत्परोऽभ्यासाकारः ककारेण व्यवधानादिति वाच्यम्। इष्टस्थले सर्वत्रैव व्यवधानेन येन नाव्यवधानन्यायेन सिद्धेः। यत्तु यद्यचकमतेत्यस्योपलक्षकं तदिति व्याख्यायते तदाचीकमतेत्येव स्यादिति कमेर्णिङितिसूत्रानन्तरमायादय इति सूत्रबाधनाय कमेर्लुङि चेति सूत्रं कार्यम्। कमेर्लुङि परतो णिङ् भवतीत्यर्थो भविष्यति तावतैवेष्टसिद्धेरिति तन्न। न्यासान्तरारम्भे गौरवस्य स्पष्टत्वात्। तदपेक्षयाङ्गस्येत्यस्यावृत्त्या व्याख्यानस्योचितत्वात्। अत एव। चङ्परशब्दार्थस्य लघुविशेषणत्त्वादेव। नैव सन्वत्त्वमिति। प्रथमव्याख्यायामित्यादिः। यद्यपि चङ्परशब्दार्थस्यानुबाद्यविशेषणत्त्वं तथापि विधौ परिभाषेत्यस्याभावान्निर्दिष्टपरिभाषा प्रवर्तत एव। नैवदीर्घत्त्वमिति। प्रथम पक्ष एवेति शेषः। भवत्येवेति। नुशब्दस्य द्वित्वेऽभ्यासोत्तरखण्डस्य वृद्धावावादेशे ह्रस्वत्वेऽभ्यासस्य चङ्परणिपरलघुपरत्वसत्त्वाद्भवत्येव पक्षद्वयेऽपीति भावः। ननु येननाव्यवधानन्यायेन तादृशलघुपरत्वं यत्रैकव्यञ्जनव्यवहिताऽभ्यासस्य तत्र सन्वद्भावस्य चारितार्थ्यादचिकमपदित्यादौ संयोगव्यवधाने न स्यादत आह। अचिक्षलेत्यादि। नन्वस्मिन्पक्षेऽचकथदित्यादौ सन्वद्भावाभावायोपात्तस्यानग्लोपिग्रहणस्य वैयर्थ्यमल्लोपस्य स्थानिवद्भावेनाभ्यासस्य चङ्परणिपरलघुपरत्वाभावात्। न चाभ्यासस्य नानादिष्टादचः पूर्वत्वमिति कथमत्र स्थानिवद्भाव इति वाच्यम्। द्विः प्रयोग एव द्विर्वचनमिति यः स्थानिभूतादचः पू-

र्थत्वेन दृष्टस्तत्त्वमस्त्वेवेति चेन्न । अभ्यासस्य कार्ये सदुत्तरखण्डादेशस्य तत्प्रतिबन्धकीभूतं स्थानिवत्त्वन्नेत्यभ्यासस्यासवर्णे इतिसूत्रस्यासवर्णग्रहणज्ञापितवचनेन दोषाभावात् । अभ्यासस्याङ्गत्वाभावादाह । अवयव इति । अस्य फलमिति । अभ्यासविशेषणस्याङ्गस्येत्यस्य फलमित्यर्थः । न चैकाचो द्वे पूर्वोऽभ्यासोऽङ्गस्येत्येषां कार्यकालपक्षे एकवाक्यतयाऽङ्गसंज्ञकैकाच्धातुकर्मके ये द्वे उच्चारणे तयोः पूर्वस्य सन्वत्त्वमिति प्रकृतसूत्रार्थः स्यात् तथा चैकाच्धातुसम्बन्ध्यभ्यासस्यैव सन्वत्त्वंनानेकाच्धातुविषय इत्येव फलमस्त्विति वाच्यम् । प्रकृतसूत्रभाष्ये इह कस्मान्न भवति । अजजागरत् । लघुनि चङ्परइत्युच्यते व्यवहितश्चात्र लघु चङ्परमिति भाष्यविरोधात् । एतद्भाष्यविरोधेन यथोद्देशपक्षस्यैवाश्रयणमत्रोचितमिति । यदि कार्यकालपक्षमाश्रित्यैकवाक्यता विधिशास्त्रेण स्यात्तदाऽनेकाज्झ्रस्वत्वादिकमपि न स्यात् । उक्तभाष्येति । अचचकासदित्यत्र सन्वत्त्वाभावप्रतिपादनपरभाष्यविरोधादित्यर्थः । आपत्तिश्चात्र पक्षे इति । न च चङ्परणिपरन्नाङ्गमिति कथमत्र प्राप्तिरिति वाच्यम् । यस्मात्प्रविहितस्तदादित्वमुन्दिट् इत्यस्यास्त्येवेत्याशयात् । सन्वद्भावेन सनि यद्यत्कार्यन्दृष्टन्तस्य सर्वस्यातिदेश इत्यभिप्रायेणाशङ्कते । नन्विति । तस्यात्रेति । तदीयाभ्यासस्येत्यर्थः । अङ्गान्यत्वादित्यस्य द्विविधव्याख्यानेनाङ्गकर्मकद्विरुच्चारण इत्यर्थस्य भाष्यसम्मतत्वमिति स्पष्टमेवेति भावः । स्पष्टार्थमिति । ह्रस्वत्वविधानेनाभ्यासावयवस्यात्त्वमव्यभिचरितमिति भावः । अभ्यासस्य विशेष्यत्वमतो विशेषणत्वमित्यदन्ताभ्यासस्येत्यर्थं वक्ष्यमाणरूपासिद्धिरत आह । अभ्याससम्बन्ध्यकारस्येति । अत एव । अत इत्यस्य विशेष्यत्वादेव । सन्पराभ्यासस्येति । सनि परे तदपेक्षया यः पूर्वोऽभ्यासोत्तरखण्डभिन्नव्यवहितभिन्नस्तस्येत्यर्थः । अन्यथा पिपक्षतीत्यादावुत्तरभागेन व्यवधानान्न स्यात् । सूत्रसार्थक्यन्त्वधीषिषतीत्यादौ भविष्यत्येव । तादृशाव्यवधाना-

श्रयणे प्रमाणन्तु भ्राजभासेतिसूत्रे काण्यादीनां वेत्येतद्वार्त्तिकस्थाचकाण-त्। अचीकणदित्यादिप्रयोगदर्शनमेव। तत्पक्षे। कार्यकालपक्षे। इदञ्च। कार्यकालपक्षमाश्रित्योक्तव्याख्यानञ्च। वस्तुत इत्यादीति। आद्यपक्षस्य परिष्कारोऽयम्। नोपयुज्यत इति। सन्वद्भावविषये दीर्घस्य विधानात्। कृत्वा चिन्तान्यायेनेति। यद्यापुगागमः स्यात्तदा ह्रस्वं स्यादित्येवमत्र चिन्ता द्रष्टव्या। न स्यादेवेत्यर्थ इति। नियमबीजन्तु प्रागुपपादितम्। कमिप्रभृतीनामिति। एतेषामग्लोपित्वेऽपि णिजिनमित्तकाग्लोपित्व-न्नास्तीति भावः। अत एव। सनतेः सनोतेश्च ग्रहणादेव। सनोतेरनु-नासिकलोपादात्वं विप्रतिषेधेनेतिवार्त्तिकेन जनसनेतिसूत्र एव सन्-ग्रहणेन सनतेः सनोतेश्च ग्रहणमिति व्यवस्थाप्यते तन्नोभयोर्ग्रहणे सिद्धे-ऽर्थाधिकारानुरोधाद्वे विभाषेत्यत्रोभयोर्ग्रहणमर्थसिद्धम्। अन्ये जनादय इ-ति। उपक्रमभाष्यमिदम्। एतेन। पूर्वोक्तरीत्योभयोर्ग्रहणस्य व्यव-स्थापनेन। अकारोच्चारणेन। ह्रस्वाकारोच्चारणेन भाष्यविरोधापत्ति-रिति। यदि ह्रस्वाकारविशिष्टस्य येत्यस्य विवक्षा तदा भाष्यविरोधः स्पष्ट एव। ननु क्रमः परस्मैपदेष्विति सूत्रे परस्मैपदेष्वित्युपादानाद्यत्र परस्मैपदपरत्वन्तत्रैव स्यादिति लुकि न स्यान्न लुमतेतिनिषेधादत आ-ह। उत्क्रामेत्यत्रेति। तन्निरूपितेति। परस्मैपदनिरूपितेत्यर्थः। स्नु-क्रमोरनात्मनेपद। प्रथमार्थे षष्ठीति। लाघवात्पर्युदासोऽयम्। आत्म-नेपदनिमित्तभिन्ने यत्र स्नुक्रमी तत्रैवेत्यर्थः। यदि तु प्रसज्यप्रतिषेध आश्रीयते आत्मनेपदनिमित्त इति भावप्रधाननिर्द्देशः। स्नुक्रमोरात्म-नेपदनिमित्तत्वाभावे सति प्रत्यासत्त्या ताभ्यां परस्याद्धर्धातुकस्येतिव्या-ख्याने तु षष्ठीनिर्द्देशो न्याय्य एव। नन्वेवं व्याख्याने प्रस्नवितव्यमि-त्यादिप्रस्नुत इत्यत्रापि स्यादत आह। प्रस्नुत इति। प्रकृतसूत्रस्यनि-मित्तपदस्य प्रयोजनमाह। स्नुक्रमोरिति। न चैवं प्रक्रन्तेत्यत्रापि प्र-तिषेधः स्यादिति वाच्यम्। क्रमेः कर्त्तरि चात्मनेपदविषयादितिवचनेन

प्रतिषेधात् । प्रचिक्रंसत इत्यत्र तु प्रतिषेधो भवत्येव । पूर्ववत्सन इति- शास्त्रप्रामाण्येन स्नुक्रमोरात्मनेपदनिमित्तत्वादेव सन्नन्तादात्मनेपदवि- धानात् । दुरुपपादमिति । अवयवे समवेतोऽप्यवयवी न तु ततः पर इति भावः । अन्ये त्विति । अन्नारुचिबीजन्तु सामर्थ्यकल्पने गौरवं स्फु- टमिति । अत एव । अङ्गादित्यस्यासम्बन्धादेव । युटः । दीङो युडिति- विहितस्य । उपसर्गस्यायताविति सूत्रेऽयतावित्युपसर्गविशेषणमिति री- त्या व्याख्यातन्तत्र कारणमाह । श्रुतत्वादिति । अत एव अस्योपसर्ग- विशेषणत्वादेव । इणो रूपमितिस्वीकारेण प्रत्यय इत्यस्योपपत्तावपि यदाऽयतिपरत्वम्प्रतेस्तदा प्रत्यय इत्यपि स्यादत आह । प्रत्यय इतीति। कैयट इति । अनभिधाने मानन्तु रेफस्यायताविति विशेषणमितिभाष्यो- क्तपक्षान्तरेणैकवाक्यत्वमिति । तस्मिन्पक्षे प्रत्यासत्त्याऽयतिम्प्रति य उप- सर्गस्तदवयवस्य रेफस्यायतिपरस्येत्यर्थ आश्रयणीय इति श्रौताव्यवधाने चोरिताय्यर्यात्पल्ययत इत्यत्र न स्यादित्येव दूषणन्न तु प्रत्यय इति सि- ध्यतीत्यप्युक्तन्तदेव । किञ्च भवत्सम्मतस्य लकारघटितस्य प्रामाणिकत्वे तदसिद्धिरूपस्य दूषणस्य तस्मिन्पक्षे भाष्यकृतावश्यं कथनङ् कर्तव्यन्तच्चा- नुक्तमतस्तादृशरूपस्यानभिधानमिति । असाधुरेव । गत्यर्थस्य प्राधान्येन प्रतिपादकस्यासाधुत्वमत्र बोध्यम् । यदि तु पचाद्यचि कृते तदन्तादा- चारे क्विप् क्रियते तदा साधुरेव । किन्त्वर्थभेद इति बोध्यम् । अभिमा- न इति । लिण्निमित्तकपीभावस्यानवकाशत्वादेवञ्चारिताय्य प्रदर्शनम- युक्तमिति । पर इति । एवञ्च लिङुत्पत्तेः प्रागेव पीभाव इति भावः । दीपजनबुध । इदं सूत्रङ्कर्तरि प्रवर्त्तते न तु भावकर्मणोः । तत्र हि प- रत्वाद्भावकर्मणोरित्यस्य प्रवृत्तेः । चिण् ते पद इतिसूत्रात्त इत्यनुवर्त्तते। असिद्धत्वादिति ! यदि तु प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदो नाश्रीयते तदा गमहन- जनेतिसूत्रात् क्ङितीत्यनुवर्त्य विभक्तिविपरिणामेन क्ङितो लुगिति व्या- ख्येयम् । मूले तद्भाष्येति । षोपदेशलक्षणवाक्ये स्त्यायतिरिवायन्न पयु-

दस्त इत्ययन्दन्त्याजन्तसादित्वात्षोपदेश एवान्यथा भाष्यस्य न्यूनत्वापत्तिरिति सोपदेशत्ववादिनो भाष्यविरोध इति भावः । ममव्येति । अत्र यस्य हल इति यशब्दस्य लोपो न तत्र यस्येति सङ्घातस्य ग्रहणात् । मूले स्नानमिति । अत्र स्नानं स्यादभिषव इत्यमरोक्तः स्नानशब्दार्थः । अतो लान्तस्य । अत्रान्तशब्दः परसमीपवाची । लान्तस्येत्यत्र न बहुव्रीहिः । लेत्यस्य सापेक्षत्वात् । किन्तु भिन्नस्पदमित्युक्तम्मूले । अत इति त्वावर्त्तते । तदन्तस्याङ्गस्येति व्याख्यानादश्वल्लीदित्यत्र न वृद्धिः । यद्यपि व्यवहिते पदार्थेपि समीपव्यवहारो लोके दृश्यते । तथापि प्रकृतेऽव्यवहितसमीपवाचक एवान्तशब्दो भाष्यप्रामाण्यात् । सिचीत्यस्य लविशेषणत्वमङ्गीकृत्य तस्याङ्गविशेषणत्वेन सिच्परलान्तस्याङ्गस्यातो वृद्धिरित्यर्थेन सामञ्जस्ये प्रकृतसूत्रस्यमन्तग्रहणमसति बाधके प्रत्ययस्याङ्गविशेषणत्वमेवेति ज्ञापयति । किञ्चान्तपदोपादानाद्वर्णग्रहणेपि न जातिग्रहणम् । नन्विदं सूत्रमतो हलादेरितिसूत्रानन्तरम्पाठ्यम् । अत इति ततोऽनुवर्त्तनीयम्प्रकृतसूत्रस्यमत इति तु न पाठ्यमत इति प्रकृतसूत्रे पञ्चम्यन्तविभक्तिव्यत्ययकल्पनेन भविष्यत्यतोऽश्वल्लीदित्यादौ न दोषः । अनुवादेपि तस्मादितिपरिभाषायाः प्रवृत्तिर्भविष्यतीति चेन्न । कण्ठताल्वादिव्यापारस्याधिकस्य प्रकृतसूत्रेऽतइत्यस्योपादाने आधिक्येप्यतो हलादेरितिसूत्रस्यातइतिपदे एव स्वरितत्वं हलादेरित्यत्र तु नेतिकल्पनया विभक्तिव्यत्ययकल्पनया तस्मादितिपरिभाषोपस्थितिकल्पनया च मनोव्यापारगौरवस्य स्पष्टत्वात् । इदमेवाद्ग्रहणं मनोव्यापारगौरवमपि दोषावहमित्यर्थे ज्ञापकमिति दिक् । अतः किम् । अखोरीत् । न च नेटीति प्रतिषेधः । तस्यानन्तरस्येति न्यायेन हलन्तलक्षणवृद्धिमात्रबाधकत्वात् । मूले तफलभजेत्येत्वमिति । न च दिव औदितिसूत्र इवाप्रत्ययविधावपि निरनुबन्धकपरिभाषाप्रवृत्त्या फलनिष्पन्नावितिधातोरेव ग्रहणं युक्तमिति वाच्यम् । प्रकृतसूत्रस्यचकारेण ञिफ-

लेत्यस्यापि ग्रहणात् । प्रचुरप्रयोगादिति । क्वचित्तु स्पष्टप्रतिपत्तये गम्यमानस्यापि नेत्रपदस्य प्रयोगोपि । सम्मीलने नयनयोर्न हि किञ्चिदस्तीत्यत्र यथा । अश्वीयमिति । अत एव धोरितकमितिस्वार्थकन्नन्तमश्वगतौ प्रयुज्यते । सन्लिटोर्जेः । सन्लिङ्निमित्त इत्यस्योपपत्तिरत्र परम्परया द्वित्वस्य तन्निमित्तकतया तदुत्तरमभ्याससंज्ञाप्रवृत्तरा संज्ञायास्तन्निमित्तकत्वेन संज्ञिनि तद्धर्मारोपेण च कार्या तदपेक्षया लाघवादाह । सन्लिट्पर इति । न च जिगीषतीत्यत्र कुत्वन्न स्यात् । अत्र हि द्वितीयाजवधिकस्य जिस्शब्दस्य द्वित्वेन सनः कार्यित्वादिति वाच्यम् । सन्ग्रहणसामर्थ्येन न हि कार्यीतिन्यायस्येहाप्रवृत्तेः । उभयोपदेशकालस्य । अकारादेशकालस्य उप्रत्ययोपदेशकालस्य च । एकत्वादिति । अत्रैकत्वं क्षणत्रयसमुदायात्मकस्य कालस्य विवक्षितम् । एतावताप्यार्द्धधातुकस्योप्रत्ययस्याधिकरणेऽकालेऽकारान्तबुद्धिसत्तासम्भवो बोध्यः । तस्य स्थानिवद्भावादिति । अल्लोपस्य स्थानिवद्भावादित्यर्थः । एतेन । प्रकृते लघूपधलक्षणगुणस्याप्रवृत्तेरिष्टत्वेन । ननूकारस्यार्द्धधातुकत्वे तदादेशस्य यणोप्यार्द्धधातुकत्वादिडागमः स्यादत आह । धिन्वन्तीत्यादाविति । एकदेशिनेतीति । स्थानिवद्भावस्यैवाप्राप्त्या तत्परिहारचिन्ताया वैयर्थ्यमिति तस्यैकदेशित्वन्द्रष्टव्यम् । साजात्यादिति । अत्र साजात्यं वर्णत्वेन ग्राह्यम् । तदन्तो यः प्रत्यय इति । धिन्वित्यत्र तदन्तत्वं व्यपदेशिवद्भावेन बोध्यम् । आप्नुहीत्यत्र लोपाभावायासंयोगपूर्वत्वमुकारविशेषणमिति न्याय्यमेव । वक्तुमुचितमिति । सामानाधिकरण्ये लाघवमौचित्यबीजम् । अमवीदित्यादि । अत्रातो हलादेरिति विकल्पः । लक्ष्यानुरोधादिति । तस्याजागरीदित्येवं दृश्यते तदनुरोधादित्यर्थः । न विरोध इति । अन्यथा सिच्यन्तरङ्गन्नास्तीत्यस्य णिश्रिग्रहणेन ज्ञापकेन सिद्धौ अविमव्योर्नैत्यस्याभावेन विकल्पस्य दुर्वारतया विरोधः स्पष्ट एव । अव रक्षणेत्यादि । कान्तिरत्र शोभा इच्छा वा । दीप्तिस्तेजः । तृ-

मिरिच्छानाशः । स्वाम्यर्थः स्वामिधर्मः स्वामित्वरूपः । भाष व्यक्तायां वाचि । शुकादिविषये सम्यग्भाषते इत्यादिप्रयोगस्त्वारोपादतएव मृदङ्गशङ्खतूणवाः पृथङ् नदन्ति संसदीतिप्रयोगस्याप्युपपत्तिः । भासृ दीप्तौ । ऋकारोच्चारणमत्रात्मनेपदमात्रफलकम् । न तु नाग्लोपीत्यस्य प्रवृत्त्यर्थम् । भ्राजभासेत्यनेनोपधाह्रस्वत्वस्य विकल्पात् । अनुबन्धान्तराकरणमृकारान्तप्रकरणानुरोधात् । मूले के चित्त्विति । अत्रारुचिबीजन्तु देवासुरान् प्रवल्ह्येतिश्रौतप्रयोगविरोधः । प्रवल्ह्येत्यस्यानृतं भाषित्वेति व्याख्यातारः । उक्तश्रुतिव्याख्यानुरोधादेवाह । परिभाषणमनृतभाषणमिति । एतेन परिभाषणमनृतभाषणमितिव्याख्याने यः सनिन्द उपालम्भस्तत्र स्यात्परिभाषणमितिकोशविरोध इति कस्य चिदुक्तिर्निरस्ता । आद्यः । वेहृधातुः । अत एव । अस्य दन्त्योष्ठ्यादित्वादेव । अन्त्य इत्यस्य मूलस्थस्य बाहृधातुरित्यर्थः । अत एव बाहवः परिघोपमा इत्यस्योपपत्तिः । न चास्य धातोरात्मनेपदित्वाद्बवाह रक्तम्पुरुषास्ततो जाता इतिप्रयोगस्यानुपपत्तिरिति वाच्यम् । आर्षत्वात् । ऊह वितर्के । वितर्कोऽत्रानेकधर्मप्रकारकं ज्ञानम् । अस्य धातोरात्मनेपदित्वेनानुक्तमप्यूहति पण्डितो जन इति प्रयोगः प्रामादिकः । न स्यादिति । न विद्यते इडस्मादित्यर्थे सर्वत्रेड्भावसत्त्व एव प्रवृत्तिः स्यादिति भावः । अनिट्त्वे त्विति । नञेट्शब्दस्य समासङ्कृत्वा सामानाधिकरण्येन सम्बन्धस्वीकार इत्यर्थः । नित्यमेव स्यादिति । क्सादेश एव नित्यं स्यादित्यर्थः । नोदित इतीड़िति । उपजीव्यविरोधात्सोऽत्र न भवतीत्यर्थः । किन्त्वसामर्थ्यादिति । अत्र ककारो गुणाभावार्थ एव यदि पूर्वङ्गुणः स्यात्तदा ककारो व्यर्थ एव स्यात् । चातुरर्थिके । वुञ्छणितितदस्मिन्नित्यादिना पठितसूत्रचतुष्टयार्थे चतुर्थाध्यायपठितसूत्रविहिते स इत्यर्थः । उत्तरसूत्रस्येति । लुग्वादुहेतिसूत्रस्येत्यर्थः । अत एव । आत्मनेपदग्रहणापकर्षादेव । स्वरितत्वाकल्पनेन लाघवादाह । उत्तर-

सूत्र इति । ननु क्सस्य लोपविधानं व्यर्थमजादावेवास्य प्रवृत्तत्वा एतदभावेऽपि सवर्णदीर्घेण सिद्धेरत आह । लोपाभाव इति । शब्देनेति । शब्दकरणकेऽर्थ एवोद्घोषशब्दस्य प्रसिद्धेरिति भावः । णिक्ष चुम्बने । प्रणिक्षतीति । उपसर्गादसमासेपीति णत्वम् । वा निंसनिक्षेति तु कृतीत्यनुवर्त्तनात्कृत्स्येव । तदर्थः । असूर्द्धणशब्दार्थः । यदि तादृशः पाठः स्यात्तदाऽभावाभावस्य प्रतियोगिरूपतयाऽवज्ञापर्यायवाचकत्वानुपपत्तेरिति भावः । इच्छतीत्प्रात्योरेवेति । परिशेषादेतयोरेव ग्रहणमिति भावः । अत एव । विशेषणविशेष्ययोरुभयोः सम्भव्यन्तत्व एव तस्याः परिभाषायाः प्रवृत्तेरेव । ननु वलादेरित्यत्र वलपदार्थस्योपसर्जनत्वात्कथन्तस्य तीतिविशेषणमत आह । सूत्रत्वादिति । भाष्ये स्पष्टमिति । न च विंदशे यङ्लुकि प्राप्तविभाषात्वं सम्भवति । पूर्वोत्तरसाहचर्येणास्य यङ्लुक्यप्रवृत्तेरिति बोध्यम् । घस्लृ अदने स्वातन्त्र्येण पठितस्यास्य धात्वन्तरवन्न सार्वत्रिकत्वमित्यत्र लिट्यन्यतरस्यामित्यस्य ज्ञापकता सूत्रकृतोक्ता भ्वादौ पाठस्य शपि परस्मैपदे प्रयोगे ज्ञापकता चोक्ता तामुपपादयितुं शङ्कते । न चेति । एतेन । अत्र पाठस्य शपि परस्मैपदे प्रयोगे ज्ञापकत्वेन । पाठस्य । तथा पाठस्य । घस्लादेशेन । लुङि घस्लादेशेन । अघात्सीदितिप्रयोगेति । अदेः स्थाने यो विहितस्तस्य यद्यप्यघसदिति सिध्यति तथापि स्वतन्त्रस्यास्याघात्सीदिति स्यात्तद्वारणार्थमस्य लृदित्त्वमित्यर्थः । नन्वाशिष्यप्रयोग इति न्यूनमाशिषि यत्र लोट् तत्र शपि परस्मैपदे प्रयोगज्ञापकेनैव प्रयोगसम्भवादिति चेन्न । आशिषीत्यस्याशिषि लिङीत्यर्थात् इदम् । आशिषीतिकथनम् । प्रयोगाभावसेऽरति । ज्ञापकमिति शेषः । लिट्यन्यतरस्यामित्यनेनादेशविधानात्सार्वत्रिकत्वे प्रयोगाभावज्ञापकत्वकल्पनापेक्षया लिट उपस्थितत्वात्तत्रैवाप्रयोगज्ञापकताऽस्त्वित्याशयेनाह । परे त्विति । लिटि परतः प्रयोगसत्त्वादेशस्यैव न तु स्वतन्त्रस्येऽरतिज्ञाप्यसिद्धेरुपपत्तिमाह । जघस्थेतीति । मूलोक्तम-

कारङ् खण्डयति । जघस्येत्यादिना । अत एव । स्वतन्त्रस्यास्य लिख्यप्रयोगादेव । प्रत्याख्यातं भाष्य इति । यद्यसार्वत्रिकत्वमात्रं ज्ञाप्यते तदाऽनिट्कारिकापाठेन वलाद्यार्द्धधातुके प्रयोगरूपज्ञापकेन तासौ नित्यानिट्त्वमस्य सम्भाव्यते तथा च जघस्येत्यस्य स्यात्तद्वारणाय घसेः प्रतिषेध इत्यावश्यकमिति प्रत्याख्यानासङ्गतिः स्यादिति भावः । अच्प्रत्यये घस्लादेशेति । तथोक्तम्भाष्ये । घस्लादेशेऽप्युपसङ्ख्यानम् । प्राप्नोति प्रघस इति । पुषादिद्युता । अत्र पुषादयो न श्वादिपठिता गृह्यन्ते । द्युतादीनाम्पुषादिपाठोत्तरम्पाठेन पुषादिपाठेनैव सामञ्जस्ये द्युतादीनाम्पृथक्पाठसामर्थ्यात् । नापि चुरादिपठिताः । णिचा व्यवधानात् । नापि क्र्याद्यन्तर्गताः । तेषु पुषादिषु लृकारपाठेनैव सामञ्जस्येऽत्र सूत्रे पुषादिग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः । तेषु च ग्रहधातौ पठितव्यो लृकारः स्वरितः पाठस्तेनोभयपदं सिद्धमिति परिशेषादुक्तम्मूले श्यन्विकरणेति । न च श्यन्विकरणपुषादिष्वत्र पठितेषु द्युतादिषु चानुबन्धो लृकारेण निमातव्यस्तेनैवाङः सिद्धौ सूत्रे पुषादिद्युतादिग्रहणवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । ञिमिदाञिक्ष्विदाधात्ववयवाकारस्यादित्वञीतिसूत्रप्रवृत्त्यर्थमावश्यकतया स्विद्यादीनामुदित्वस्यापि क्त्वायामिड्विकल्पार्थस्यावश्यकतया च निमानासम्भवात्। न च ञिकारस्यादौ पाठवदनयोर्मध्ये पाठोऽस्त्विति वक्तुं शक्यम्।विपरीतगौरवापत्तेः। एवं स्यन्दूधातोरूदित्वमपि न स्यादिति बोध्यम्। पूर्वपक्षेति। तत्र हि वृद्धिग्रहणाभावेऽपि सिच्यन्तरङ्गस्य प्रवृत्त्या वृद्धिग्रहणस्य न प्रयोजनमितिपूर्वपक्षेत्यर्थः । द्युतिस्वाप्योः सम्प्रसारणम् । अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यतोभ्यासस्येत्यनुवर्त्तते । अङ्गाभ्यासयोरिति । अङ्गसंज्ञाभ्याससंज्ञयोरित्यर्थः । तत्फलमाह । दुद्योतकीयिषीति । अत्र द्युतेरङ्गसंज्ञायां ण्वुल्प्रत्ययो निमित्तम्परस्परयाऽभ्याससंज्ञायान्तु सन्प्रत्यय इत्येकनिमित्तकत्वाभावः स्पष्ट एव । ननु णिजन्ते द्वयोः संज्ञयोरेकनिमित्तकत्वाभावाद्दोषोऽत आह । व्यदिद्युतदि-

ति । इकारान्तेति । इशब्दो द्युतिप्रकृतिकेकारान्तलाक्षणिक इति भावः । वृत्त्यनुसारिण इत्यनेन सूचितामरुचिं सूचयन्नाह । अत्रेति । अत्र । उक्तद्वन्द्वगर्भद्वन्द्वे । भाष्यानुसारिणः । वक्ष्यमाणभाष्यानुसारिणः । नामधातुरिति । घञन्तात्स्वापशब्दात्तत्करोति तदाचष्ट इतिणिजन्तो नेत्यर्थः किन्तु णिजन्तः । अत एव भाष्ये स्वापिग्रहणं व्यवहितार्थमिति प्रयोजनमुक्त्वा सुष्वापयिषतीतिसम्प्रसारणघटितं रूपमुदाहृत्य शङ्कितमिहापि प्राप्नोति स्वापकमिच्छति स्वापकीयति स्वापकीयतेः सन् । सिष्वापकीयिषतीति । सिद्धन्तु णिग्रहणात् । णिग्रहणं कर्त्तव्यम् । व्यपेतार्थमित्यनेन व्यवहितेऽपि प्रवृत्तिर्दर्शिता सा यथा स्वप्धातोर्णिजन्तस्याभ्यासस्य भवति एवमधिकव्यवधानेऽपि प्राप्नोतीति पूर्वपक्षः । णिग्रहणमित्यनेन स्वप्धातुप्रकृतिकणिजन्तस्य यथा ग्रहणं भवति तथा व्याख्येयमित्युत्तरम् । एतेन भाष्यग्रघट्टकेन स्वप्धातुविषये एव व्यवस्थोक्ता न तु इकारप्रश्लेषेण द्युतधातुप्रकृतिकणिजन्तस्य ग्रहणमित्युक्तन्तेन तादृशकल्पनायाम्मानाभाव इति लभ्यते । इदं सूत्रं लिट्यभ्यासस्योभयेषामिति सूत्रानन्तरम्पाठ्यम् षष्ठेऽध्याये । अस्मिन्सूत्रे सम्प्रसारणग्रहणन्न कार्यमित्यभिप्रायेण शङ्कते । न चेति । लाभानापत्तेरिति । अनुवर्त्तमानमभ्यासपदञ्चाभ्यासनिमित्तप्रत्ययान्तयोरित्यर्थसम्पादकत्वेन चरितार्थमिति भावः।अभ्यासस्येत्यनुवृत्तेरर्थमिति।प्रत्ययविशेषासम्बद्धस्याभ्यासस्येत्यस्यानुवृत्तेरर्थमित्यर्थः । तत्र । समये । अङ्गाधिकारे पाठाकरणमात्रे एव चेच्छङ्का तत्राह । अशोकवनिकेति । ननु सम्प्रसारणग्रहणाकरणप्रयुक्तलाघवार्थन्तत्रैव पाठः कार्य इति वदाम इति चेत् । व्यथोऽलिटीत्यर्थन्तत्त्वात् । एवञ्चाङ्गाभ्यासयोरेकनिमित्तकत्वमनायासेन सिध्यति । ज्ञाने । अभ्यासत्वेन ज्ञाने । यद्यपि ज्ञाने विषयविधयाऽभ्यासो निदानन्तञ्च प्रत्ययो जनयतीति परम्परया प्रत्ययस्य प्रयोजकताऽस्त्येव । तथापि ज्ञानम्प्रत्यन्यथा सिद्धतया न कारणत्वमिति भावः । अत एव । अङ्गस्येत्य-

स्य यत्र सम्बन्धस्तत्रैवोक्तप्रत्यासत्तिलाभो नान्यत्रेति स्वीकारादेव। भवत्येवेति। अत्रापि प्रत्यासत्त्याश्रयणे षत्वन्न स्यादिति भावः। षष्ठ्यर्थ इति। तेन लुङः स्थाने परस्मैपदमित्यर्थः सम्पद्यते। मिदेर्गुणः। प्रकृतसूत्रे ष्ठिवुक्लम्वित्यतोऽनुवर्त्तमानं शितीति पदङ्गमेधारयप्रकृतिकसप्तम्यन्तत्तेनाङ्गाधिकारेण प्रत्ययाक्षेपाच्चेत्संज्ञकशकारादाविति लब्धम्। क्षुभ सञ्चलने॥ सञ्चलनम्प्रकृतिविपर्यासो मन्थनञ्च। पित्तादेः क्षोभः। अत्र पूर्वावस्थाविपर्यासः प्रतीयते। दध्नः क्षोभे नवनीतम्भवतीत्यत्र मन्थनम्। न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः। स्यन्दतेरूदित्त्वाद्विकल्पेऽन्येभ्यो नित्यमिटि प्राप्ते निषेधोऽयम्। गमेरिड़ित्यतोनुवर्त्तमानस्परस्मैपदपदन्तङानयोरभावं लक्षयति। तच्च सेऽसिचीत्यतोऽनुवर्त्तमानस्य स इत्यस्य वृद्भ्य इतिपञ्चमीबलादत्र षष्ठ्या विपरिणतस्य विशेषणमत एव वर्त्तिषीष्टेत्यत्र साद्यार्द्धधातुकस्य षीष्टशब्दस्य तङानयोर्योऽभावस्तत्परत्वाभावेपि नेट्प्रतिषेधः। साद्यार्द्धधातुकघटिते प्रयोगे तङानयोरभावसत्त्व एव निषेधस्य प्रवृत्तेरङ्गीकारात्। न चैवमपि विवर्त्तिषत इत्यत्र लडुत्पत्तेः प्राक् तयोरभावसत्त्वान्निषेधः स्यादिति वाच्यम्। परस्मैपदशब्दस्य तङानर्निमित्ताभावलक्षकत्त्वात्। पूर्ववत्सन इत्यनेन यत्सनः प्रकृतिभूतो यो धातुस्तन्निष्ठस्यात्मनेपदनिमित्तस्यातिदेशात्। वृतादिभ्यो व्यवहितस्य साद्यार्द्धधातुकस्यानेनेट्प्रतिषेधः। अत एव विवर्त्तनीयिषतीत्यत्रेट्सिद्धिः। निमित्तत्वञ्च फलोपहितत्वरूपमत एव विवृत्सितेत्यत्र तृजन्ते निषेधस्य सिद्धिः। विवर्त्तिषत इत्यत्रेटो विवर्त्सितेत्यत्र निषेधस्य चेष्टत्वादेव भाष्ये वृतादीनामात्मनेपदेन समानपदस्यस्येड् भवतीति वक्तव्यमित्युक्तम्। न चैवं विवृत्सिष्यीयत इत्यत्र क्यङन्तेपीट् प्रसङ्ग स्यादिति वाच्यम्। आत्मनेपदेनैव समानपदस्यस्येड् भवतीति तदर्थादत्र तु क्यङुत्पत्तेः प्राक् यः सुसेनापि समानपदस्यत्वम्। ऊदिल्लक्षणस्येटोऽन्तरङ्गत्वमुपपादयति। सकारादीत्यादिना। अभिमान इत्यभिधाने बीजन्तु शब्दशा-

त्रे शब्दस्य प्राधान्यात्सप्तम्याद्यन्तशब्दोपात्तमेव निमित्तङ्गृह्यत इत्याद्यन्यत्र निरूपितम् । चतुर्ग्रहणाभावे कृपेरपि सङ्ग्रहापत्तिरिति शङ्कां वारयति । कृपिव्यावृत्तिस्त्विति । अत एव । वृतादिसमाप्तेरपीष्टत्वादेव । ननु यदि प्रतिषेधस्य पूर्वोक्तरीत्या बहिरङ्गत्वमिड्विधायकशास्त्रदृष्ट्या तदा प्रतिषेधवैयर्थ्यं मत आह । न वृद्भ्य इतीति । ननु तासि चेतिसूत्रस्यापि स्वरतीतिसूत्रदृष्ट्या बहिरङ्गत्वम्पूर्वोक्तरीत्या स्यादिति तत्राप्यूदिल्लक्षणविकल्पापत्तिरत आह । कृपेस्त्विति । मूलोक्तरीत्या चतुर्ग्रहणसार्थक्यमुपपाद्य स्वसिद्धान्तमाह । वस्तुत इति । अत एव । उक्तरीत्या चतुर्ग्रहणवैयर्थ्यादेव । पूर्वोक्तम्बहिरङ्गत्वमभ्युपेत्य व्याख्यानम् । वस्तुतो बहिरङ्गत्वमेव नेत्याह । किञ्चेति । बहिर्भूतनिमित्तकस्येति । अन्तरङ्गशास्त्रनिमित्तबहिर्भूतनिमित्तकस्येत्यर्थः । परत्वेन । स्वरतीतिसूत्रापेक्षया न वृद्भ्य इतिसूत्रस्य परत्वेन । अपिना पूर्वोक्तस्य निषेधाश्चेति न्यायस्य समुच्चयः । स्पष्टञ्चेदमिति । वर्णैकदेशानां वर्णग्रहणेनाग्रहणेप्यन्तर्भूतानन्तर्भूतसाधारणजातिनिर्देशेनेष्टसिद्धिरिति भावः । सकृदुच्चरित इति न्यायाविरोधः सम्पूर्णसूत्रावृत्तिं विना न सम्भवतीत्याशयेनाह । सूत्रमितीति । नन्वयं ऌकारोपधः पाठ्यः । लादेशविधायकञ्च सूत्रन्न पाठ्यम् । एतावतैव क्ऌप्त इत्यादिरूपं सेत्स्यति । कल्पत इत्यादि तु गुणे लपरत्वे च कृते भविष्यति । न चैवं सति कृपणः कृपा इति न स्यादिति वाच्यम् । सूत्रारम्भपक्षेऽत्र लत्वाभावस्य बाहुलकेन सिद्धिवत् तथा पाठे ऌकारस्य स्थाने बाहुलकादृकारादेशेनेष्टसिद्धेरिति चेन्न । अचीक्ऌपदित्यस्यासिद्ध्यापत्तेः । धातोर्ऋदुपधत्वे तु लत्वस्यासिद्धत्वाद् गुणे प्राप्ते उर्ऋदित्यनेन ऋकारादेशे ततो लत्वे कृते सिध्यति सम्प्रति तु ऌकारस्योर्ऋदित्यनेन ऋकारादेशे गुणबाधके कृतेऽचीकृपदित्येव स्यात् । ऋकारेण सावर्ण्याल्ऌकारोपस्थितावान्तरतम्याल्ऌकारो भविष्यतीति तु वक्तुमशक्यम् । उर्ऋदित्यनेनेररारामपवादभूतस्य ह्रस्वस्य ऋकारस्य

विधानेनाचीकृतदित्यत्र दीर्घस्यापि ॠकारस्य स्थाने जायमानस्यापूर्वत्वे-न भाव्यमानेन सवर्णानाङ्ग्रहणन्नेतिनिषेधस्यावतारात्। अनेन निषे-धेन दीर्घॠकारो यथाऽचीकृतदित्यत्र न भवति तथाऽचीक्लृपदित्यत्र लृ-कारोऽपि न भविष्यति। किञ्च लृकारोपधपाठे लत्वविधायकसूत्रस्याकर-णे चलीक्लृप्यत इत्यपि न सिद्ध्यति। ऋकारेण लृकारग्रहणाद् रीगृदुपध-स्य चेत्यनेन रीगागमे रीशब्दस्यैव श्रवणापत्तेरिति। तासि च क्लृपः। अत्राप्यनुवर्त्तमानं गमेरिडितिसूत्रात्परस्मैपदपदन्तङानयोरभावलाक्षणि-कम्। तेन कृप्धातोः सन्नन्तात्तृचि चिकल्पिषिता चिक्लृप्सितेति सिध्य-ति। वृतेः। सम्पूर्त्तिबोधकाद्वृत्धातोः। तत्र घटादिषु। शबेव। विक-रणान्तराप्राप्तेः परिशेषाच्छबेव। मित्त्वन्न स्यादिति। यदि चौरादिकस्या-यमनुवादस्तदाऽनुकरणस्यानुवाद्यबोधकतया चौरादिकस्योपस्थितौ तत्र घटादयो मित इतिप्राप्तमपि मित्त्वन्नान्ये मित इत्यनेन निषिध्येतेत्यर्थः। नन्वनुवादसामर्थ्यान्न बाध इत्यत आह। अनुवादसामर्थ्येनेति। यस्या-निकेति। यकारस्य प्राप्ता या हलादिः शेष इत्यनेन बोधिता निवृत्तिस्त-स्या इत्यर्थः। विकारो भावस्वरूप एव न किन्त्वभावरूपोपीत्याह। भा-ष्ये उपन्यासादिति। न गणेरीत्वमपवादत्वाद्धलादिः शेषम्बाधते किन्त्वर्न-नवकाशत्वादित्यनेनोपन्यासादित्यर्थः। ज्ञापनेनेति। उभयेषां सम्प्रसा-रणमेव यदन्यत्प्राप्नोति तन्नेत्यर्थकल्पनयेत्यादिः। वैयर्थ्यापत्तेरिति। स्वविषये चारितार्थ्यविरहेण तस्य वैयर्थ्यापत्तिरिति भावः। न च लिट्य-भ्यासस्योभयेषामिति सूत्रानन्तरं व्यथः। द्युतिस्वाप्योरिति पठनीयम्। लिटीति सम्प्रसारणमिति च न कार्यमिति वाच्यम्। द्युतिस्वाप्योरिति सूत्रे दत्तोत्तरत्वात्। असञ्जातविरोधेन। यद्यनुपधात्वेऽपि दीर्घविकल्पः स्वीक्रियते तदा मित्त्वस्य वैयर्थ्यशङ्कोद्भवेन विरोधो न सञ्जायत इति भावः। उपलक्षणमिति। तेन दक्षा स्त्री इति सिध्यतीति शेषः। हेड वे-ष्टने। उत्सृष्टोऽनुबन्धऋकारोऽस्य न त्वयमपूर्व एव। घटादिगणेऽनुवादा-

नामपि पाठे भाष्यसम्मतिमाह । अत्र गण इत्यादिना । अत एव । अनुवादादेव । अपूर्वत्वे द्वयोरेवोपन्यासानुपपत्तिरिति भावः । तस्यापि । अर्थविशेषनियमस्यापि । एतदर्थमिति । अह्रीडीतिरूपसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । ह्रस्वविकल्पे तु अहिडि । अहेडीति स्यादिति भावः । भाष्यसम्मतरीत्याह । परे त्विति । अत्र । घटादिषु । ध्वनितमितीति । तत्र ह्रस्वकालो ह्रस्वसंज्ञक इतिवाक्ये ग्रहणकशास्त्रप्रवृत्तौ दीर्घप्लुतयोः पूर्वसंज्ञाप्रसङ्ग इतिशङ्कायाङ्कालग्रहणकरणरूपसमाधानोत्तरमथ वा ह्रस्वसंज्ञावचनसामर्थ्याद्दीर्घप्लुतयोः पूर्वसंज्ञा न भविष्यतीति समाहितम् । ह्रस्वसंज्ञावचनमित्यस्य ह्रस्वसंज्ञया वचनमित्यर्थस्तेन ह्रस्वविधानसामर्थ्यादिति च फलितम् । यदि ग्रहणकशास्त्रबलेन दीर्घप्लुतयोरपि ह्रस्वसंज्ञा स्यात्तदा ह्रस्वो नपुंसक इत्यादिना दीर्घस्यान्तरतम्याद्दीर्घ एव भविष्यतीति ह्रस्वसंज्ञाविधानस्य वैयर्थ्यमेव भविष्यतीति भावः । तत इदन्तर्हि प्रयोजनम् । एच इग्घ्रस्वादेश इति । यदि ह्रस्वसंज्ञाविधानन्न स्यात्तदा एच इग्घ्रस्वादेश इति वक्तुमशक्यमिति त्रिर्ह्रस्वप्रदेशेषु इच इगिति वक्तव्यं स्यात् । ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य । णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः । ह्रस्वः । इत्येषु त्रिषु वाक्यभेदेन एचो ह्रस्व इग्रूप एव यथा स्यादित्येवमर्थतत्तत्सूत्रानन्तरमेच इगिति वक्तव्यमिति भावः । एवङ्गौरवोद्भावनसमये त्रिर्ह्रस्वप्रदेश इत्येवोक्तम् । यदि घटादिषु हेडधातोः पाठः प्रामाणिकः स्यात्तदा हिडयतीतिरूपसिद्ध्यर्थम्मितां ह्रस्व इत्यत्रापि एच इगिति वक्तव्यमिति त्रिग्रहणमसङ्गतं स्यादित्यनेन भाष्येण ध्वनितमित्यर्थः । हेडधातोर्घटादिपाठस्याभावेऽप्यशमीत्यत्र ह्रस्वसिद्ध्यर्थं दीर्घग्रहणस्यावश्यकत्वप्रदर्शने कृते न पदान्तसूत्रभाष्यग्रन्थे न्यूनत्वशङ्का भवति तास्परिहरति । द्विर्वचनादीनीत्यादिना । मूलकारो ऋिङ् खण्डयति । किञ्चेति । ननु धातूनामनेकार्थत्वेनार्थविशेष इतिकथनं युक्तमेवात आह । किञ्चेति । तत्र । वेष्टनातिरिक्ते । वेष्टन इत्यस्य पाठस्य पाणिनीयत्वनिश्चयेऽर्थविशेष इत्युपपद्यते

तत्रैव न मानमित्याह । किञ्च स्वेति । सर्वत्रार्थनिर्देशस्यापाणिनीयत्वे येषु कथितेष्वर्थेषु घटादीनामित्त्वम्भवति तदधिकेष्वपि प्राप्नोति । धातूनामनेकार्थत्वस्वीकारादत आह । अतिप्रसङ्ग इति । ज्वरादिभ्यः प्रागेव पाठे कर्त्तव्य इत्युक्तन्तदप्यसङ्गतङ्गौरवाभावादित्याह । किञ्च ज्वरादिभ्य इति । आहुः । भाष्यसिद्धार्थानुसारिण इति शेषः । नाट्यादिपदार्थानाम्भेदमाह मूले । तत्रायं विवेक इत्यादिना । वाक्यार्थाभिनयः । हस्तादिचेष्टया वाक्यार्थसूचनम् । यथा एद्दहमेत्तत्थणियेत्यादिना काव्यप्रकाशे स्पष्टमभिहितम् । पदार्थाभिनयस्तु लोके प्रसिद्ध एव । व्याख्यानादिति।लक्ष्यदर्शनमूलकव्याख्यानादित्यर्थः। लक्ष्यविसंवादादाह।पूर्वोत्तरेति। नन्वेवम्धातुषु दीर्घ एव पठनीयो निपातनापेक्षया लाघवादत आह । धातुपाठ इति । अत्र । घटादिषु पाठवैयर्थ्यमिति।कथधातोरित्यादिः।तदभावेऽपीति । चिस्मुलोरितिसूत्रविहितदीर्घस्य वैकल्पिकतया तदभावेऽपीत्यर्थः। बाधस्य । ह्रस्वत्व बाधस्य । तच्छास्त्रस्य । चिस्मुलोरितिशास्त्रस्य । तदभावे वृद्ध्यभावे । तत्करणम् । उदित्त्वकरणम् । ननु भौवादिकव्यावृत्त्यर्थमेवोदित्त्वमस्तु एवञ्चापूर्वत्वासिद्धिरत आह । विशिष्येति । अस्मिन्नेवार्थ मित्त्वमितिनियमसत्त्वे उदित्त्वाभावे भ्वादिष्वर्थान्तरे पठितस्यार्थविशेषे मित्त्वार्थोऽनुवाद इति वक्तुं शक्यन्तत्तु न तादृशनियमाभावादिति पूर्वत्र वनपाठसामर्थ्यादस्य भौवादिकानुवादत्वासम्भवे तानादिकानुवादत्वं वाच्यमेवञ्चोदित्त्वं व्यर्थमेवेति भावः । अत एव । क्रियासामान्यार्थत्वादेव । तत्र । पूर्वत्र । रूपव्यावृत्त्यर्थ इति । अर्थविशेषोपादानस्यातानादिकत्वसूचकत्वात् । अन्यथा । पूर्वपाठस्यातानादिकत्वसूचकत्वन्न किन्तु वनतीतिरूपसिद्धिफलकत्वमितिस्वीकारे । तवेति । तानादिकभिन्नत्वबोधनञ्चोदित्करणसामर्थ्यादिति वक्तुस्तवेत्यर्थः। । तद्वैयर्थ्यमिति । पूर्वपाठवैयर्थ्यमित्यर्थः । अत्र तु । भ्वादौ पूर्वत्र तु । अस्य । घटादिपठितस्य । ननु यदि तानादिकस्यैवानुवादोयन्तदाऽस्मान्निष्ठायामिड्निषेधो यस्य विभाषेति स्यादित्यत आह । तानादिकेति।

दॄ विदारणे इति क्र्यादेरयमनुवाद इत्युक्तम्मूले तत्र न्यूनतापूरणायाह । दिवादेरित्यपीति । भाष्यसम्मतत्वादिति । तत्र ह्यन्येभ्योऽपि दृश्यत इति सूत्रे दृणातेर्ह्रस्वश्च द्वे च क्विप् चेति वक्तव्यम् । ददृत् । दृणातेर्दीर्यतेर्वा इत्युक्तम् । ण्यन्तस्य दरयतीति मित्त्वे सत्युदाहृतम् । अण्यन्तस्य स्वयमाह । दृणातीत्यादि । क्र्यादेरयमनुवाद इत्यस्य भयरूपेऽर्थे मित्त्वार्थ इत्यादिः । तदुक्तम्मूले भयादन्यत्रेति । इदमेव । धात्वन्तरत्वमेव । ये त्वयं ह्रस्वान्त इति वदन्ति तन्मतम्पाणिनीयसूत्रविरुद्धम् शॄदॄप्रामितिविकल्पेन ह्रस्वत्वं विहितम् । यद्ययं ह्रस्वान्तोऽपि स्यात्तदा धातुद्वयेन दद्रतुः ददरतुरिति रूपद्वयं सिद्धमेवेति विकल्पेन ह्रस्वत्वविधानं व्यर्थं स्यात् । विरोधे । द्वयोः परिभाषयोर्विरोधे । अनित्यत्वादिति । लुग्विकरणपरिभाषायाः साहचर्यपरिभाषामूलकत्वात्साहचर्यपरिभाषायाश्च क्त्वोऽर्थग्रहणेनानित्यत्वज्ञापनाल्लुग्विकरणपरिभाषाऽप्यनित्या । स्वरतिसूतिसूयतीतिसूत्रे सूङ इति वक्तव्ये सूतिसूयत्योः पृथङ्निर्देशस्य नास्यां ज्ञापकत्वम् । स्वरतिसाहचर्यादलुग्विकरणस्यैव ग्रहणे प्राप्ते पृथङ्निर्देशसार्थक्यात् । तस्माद्यस्य विभाषेतिसूत्रभाष्ये विदित इति प्रयोगे विभाषा गमहनविदविशामिति विकल्पसत्त्वान्निषेधमाशङ्क्य यदुपाधेर्विभाषा तदुपाधेः प्रतिषेध इति समाहितम् । विकल्पेनेड्विधायकसूत्रे च विशिसाहचर्याच्छविकरणस्य विभाषा लुग्विकरणस्यायमिति चोक्तन्तेनैषा ध्वनितेति । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषायास्तु भुवश्च महाव्याहृतेरिति सूत्रे महाव्याहृतिग्रहणेनानित्यत्वङ्कल्प्यते । तद्धि भूशब्दप्रकृतिजसन्तस्य भुव इत्यस्य रेफविकल्पाभावार्थमिति । विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेतीत्यस्य निशामनं चाक्षुषज्ञानमिति माधवमते चाक्षुषज्ञानान्यज्ञानार्थकतयोपपत्तिसम्भवात्तदाह । माधवान्यमत इति । ज्याय इति । तज्ज्ञापयत्याचार्य इति भाष्यप्रयोगसंवादात् । ज्ञीप्समान इति तु ज्ञा नियोग इति चौरादिकस्य रूपमिति बोध्यम् । एवमन्यत्रापीति । जिह्वोन्मथने लडिरित्यत्राप्येवमेव । तथा ज्ञापयती-

ति। जिह्वया तृषादि ज्ञापयतीत्यर्थः। लड़यति शत्रुमितीत्यत्रोन्मथनञ्चितविक्षे-पानुकूलव्यापारस्तदाह । गालयतीति । अस्यैव। दैवादिकस्यैव। ध्वनशब्दे। शब्दशब्दोऽत्र ध्वन्यात्मकशब्दस्यैव बोधकः । स्वन अवतंसने । अवतंसनम्भूषणन्तस्य द्रव्यत्वादवतंसनशब्दोऽत्र तदीयशब्दानुकूलव्यापारे द्रष्टव्यः। मूले प्राप्तविभाषेयमिति । ज्वलधातोः पूर्वत्र पाठान्नमधातोरमन्तत्वा-त्प्राप्तविभाषेत्यर्थः । टिलोपे । घञो लोपे । कथं सङ्क्रामयतीत्यत्र घञा सिद्धिर्न भवति नोदात्तोपदेशस्येतिनिषेधादित्यभिप्रायेण शङ्का द्रष्टव्या । व्यवस्थितविभाषात्वे न साधकमित्याह । भाष्ये त्विति । मूलोक्तप्रयो-गाणान्तर्हि का गतिरिति चेत् । बाहुलकत्वाद्दीर्घ इति तेषु बोध्यम्। यमोऽपरिवेषणे । प्रतियोगिबोधकपदं व्याचष्टे । परिवेषणमिति । टेरि-त्यस्याप्राप्ताविति। विन्मतोर्लुगिति टिलोपापवादत्वात्। फणेः प्रागेव कृत्कर-णमित्यत्र साधकमाह । य इत्यादि । राजृ दीप्तौ स्वरितेत् । सुधाकर इत्युक्तिबीजन्दर्शयति। अस्यैवमर्थेति । उद्धरणमित्येवैतन्मते उद्धरणमन्तर-र्गतस्य सुखेन निस्सारणम्। असाधव एवेति । येसुश्च केचिद्बधिरमिति त्वा-र्षम् । वलेरुपदेशे य दित्वान्न निषेध इति केचिद्वदन्ति स्वसिर्जितसूत्रा-दुपदेशे इत्यस्य सम्बन्धेनोपदेशे यो वकारादिस्तस्य निषेध इति च स्वी-कुर्वति तेषाम्बहुयोगव्यवहितस्योपदेशपदस्य सम्बन्धे क्लेशः । ननु सहि-वहोरितिसूत्रदृष्ट्या षृत्वस्यासिद्धत्वात्कथन्निमित्तत्वं ढलोपे सतीत्यनेनो-क्तमत आह । बहुव्रीहिपक्ष इति । तत्र ढलोप इति विषयसप्तमीति पक्षे । तत्र कृते । क्तप्रत्यये कृते । ऊढः । ऊढवानित्ये वावर्णस्येत्यस्य प्र-त्युदाहरणन्तच्चान्यथा सिद्धमिति भावः । तदनुकूलः । विशीर्णत्वानुकू-लः । तज्जन्येति । शातनपदवाच्यो यो व्यापारस्तज्जन्यविशरणमात्रमर्थ इति भावः । शदेः शितः। अत्र शिच्छब्दस्य शिद्धाविनि लक्षणायाम्मानमा-ह। शदेरिति । अत्र वृदिति क्वचिन्मूले पाठस्तदभिप्रायेण प्रतीकधा-रणं वृदितीति । ननु यथेरित्यस्येतसंज्ञायामित्संज्ञकंन तेन समुदायेने-

रित्त्वमेव नेदित्त्वमिति तथा स्वरितत्वमपि न स्यादत आह । रुन्ध इ-
त्यादाविति । इर इत्संज्ञा वक्तव्येत्यस्य प्रत्याख्यानपक्षे आह । प्रत्येक-
मिति । तद्विधानादिति । न दृश इतिसूत्रेणाप्ययमर्थो ज्ञाप्यते । अन्ते-
दित इति व्याख्यानाभावे दृश्धातोर्नुमागमे कृते इगुपधत्वाभावेन क्त-
प्राप्तिरेव नेति तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । वादित्रग्रहणेतिमूलस्य वादना-
र्थं यत्तस्य ग्रहणन्तत्रेत्यर्थः । ये विभाषा खायादिति । ये
विभाषेत्यत्र ये इति विषयसप्तमी । तेन जायते स्वयमेवेत्यादावचः कर्तृ-
यकीति स्वरसिद्धिः । तत्र हि स्त्रीयंत इतिप्रयोगसिद्ध्यर्थन्तास्यनुदात्ते-
दित्यत उपदेशपदं सम्बध्यते।न च यादिप्रत्यविवक्षायाञ्छेदस्य प्रवृत्तिस्त-
दा प्रत्यये परतो विधीयमानाङ्गसंज्ञा नास्तीत्यङ्गाधिकारस्य बाधः स्यादिति
वाच्यम्। अङ्गत्वमस्य भविष्यतीति बुद्धिविषयेऽङ्गस्येत्यस्य लक्षणाया एता-
दृशे विषये स्वीकारात्। स्पश बाधनस्पर्शनयोः। पस्पशेतिरूपमस्यैव यङ-
न्तादच्प्रत्यये संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात्पृषोदरादित्वाद्वाभ्यासदीर्घाभावे
साधु।सेयमुभयतःस्पाशारज्जुरित्यप्यस्यैव भिदादित्वादङ्प्रत्यये बोध्यम् ।
ऊदुपधाया गोहः।अत्रोपधापदस्य निष्फलत्वन्दर्शयति।उपधाया इति। वि-
षयार्थमिति । यत्र गोहरूपम् सम्भाव्यते तत्रादेश इति बोधनायेत्यर्थः।अत
एव। अलोन्त्यपरिभाषयाऽन्तस्य लोपादेव । ऋदृशोऽङि । प्रतिप्रसवविधिः ।
तदाहैकाच इतीति। रिङ्शय । ननु रिङादेशापेक्षया लाघवात्ट्वर्णान्ता-
नामिगागमविधानेपीष्टसिद्धिर्भविष्यतीत्यत आह । इगागमेनेति । इ-
स्वादङ्गात् । रात्सस्येत्यतस्सस्येति झलोझलीत्यतो झलीत्यनुवर्त्तते । अत्र
सस्येतिपदं सिचो बोधकन्तदाह । अङ्गग्रहणमिति । परेति । इट इटी-
त्येतत् । परसाहचर्याश्रयणफलन्द्विस्तमामिति । पौर्वापर्याभावादिति ।
एवङ्कथनमङ्गादित्यस्य सत्त्वेप्यावश्यकमन्यथागमसन्निधानेप्यागमिनः सि-
च्त्ववत्प्रत्ययत्वमपि स्यादिति अलाविष्टामित्यादाविडन्तस्याङ्गसंज्ञासूत्रे
तदादिग्रहणादङ्गत्वाद्दोषः स्यात् । ढौकितेत्यादावतिप्रसङ्गं वारय-

ति । कर्मव्युत्पन्न इति । ननु डोइत्युपदेशमादाय गोस्यामित्यादौ दोषः स्यादत आह । उणादीनामिति । अत्रोपदिश्यमानस्येतिव्याख्यानादेव धातोरिति लब्धन्तदाह । तादृशश्चेति । धातोरेवेति । एतेन लिटि धातोरित्यतो । धातोरिति । सम्बध्यत इति वादिमतन्निरस्तम् । प्रत्युत तदनुवृत्तौ दोषोपीत्याह । धातोरित्यनुवृत्ताविति । भाष्ये उक्तत्वेनेति । तत्र हि धातोरिति किम्।लूञ् लविता पूञ् पविता इत्युक्तम्।ननु धातोरित्यस्यात्र सूत्रेऽसम्बन्धे विशेष्यासन्निधानात्कथन्तदन्तविधिरत आह।धातोरित्येतदिति । उपदेशे यदेजन्तमिति । एवङ्कथनेन शब्दस्वरूपमितिपदमध्याहृत्य तदन्तविधिरुपपाद्य इति ध्वनितमित्यर्थः । एवञ्चेति । धातोरित्यस्य पूर्वोक्तरीत्याऽसम्बन्धे गोस्यामित्यादावदोषायोपदेशपदस्य चारितार्थ्यं चेत्यर्थः । चिन्त्येति । तदनित्यताज्ञापकन्तु भुवश्च महाव्याहृतेरिति सूत्रे महाव्याहृतिग्रहणमित्यवोचाम । अशितीत्यत्र बहुव्रीहेर्नञ्समास इति भ्रमं वारयति । कर्मधारयादिति।पूर्वोत्तरेति । विभाषा परेः । न व्यो लिटीति । अन्यासम्भवमुपपादयति । जगे इत्यादाविति। तदवयवत्वादिति । एवञ्चार्द्धधातुकत्वारोपोऽत्र बोध्यः । सूचनाच्चेति । टित आत्मनेपदानामितिसूत्रस्यस्य टित एत्वे आत्मनेपदेष्वानप्रतिषेध इतिवार्त्तिकस्य प्रकृतानामात्मनेपदानामेत्त्वमितितिबाद्यनुवृत्त्या प्रत्याख्यानोत्तरन्तस्मिन्नेवार्थे ज्ञापकमप्युक्तम् । आनेमुक् ज्ञापकं त्वेत्वे टिन्तङामिशिसीरिच इत्यादिना । अत्र कैयटः । यद्येत्वमानस्य स्यात् तदा आनयिमुगिति वक्तव्यं स्यादित्यर्थः । टिन्तङामिति । टितः स्थाने ये तङस्तेषामेत्वम्न त्वानस्य । अध्येतेत्यादौ दोषाभावायाह । इशिसीत्यादि । एश् इरेच् थासः से इत्यादौ लाघवाय इकारमेवोच्चारयेदित्यर्थः।तङादेशानामिति। तङ्रूपादेशानामित्यर्थः । इदञ्च ज्ञापकमेकदेशयुक्तिः । शानन् चानश् सम्बन्ध्यानेमुक्सिद्धये तथा निर्द्देशस्यावश्यकत्वादिति । अविशेष इत्यस्य व्यवस्थापकपरिभाषया विशेषस्यैव ग्रहणमिति नियमो नेत्यर्थः।तत्त्वेनैव।अ-

नर्थकत्वेनैव। न दोषः। नाप्याप्तिः। दासाहचर्यादिति। पूर्वोक्तरीत्या दाग्रहणेन लाक्षणिकस्यापि ग्रहणे सिद्धे तत्साहचर्याद्धेटौ लाक्षणिकस्यापि ग्रहणमित्यर्थः। अत एव। धेटोपि ग्रहणादेव। यमरमनम। ननु यमरमधातोः सगिवधानं व्यर्थम् सिचैव सिद्धेरत आह। अनयोरिति। वृद्धेरिति। अतो हलादेरितिसूत्रविहितवृद्धेः। वान्यस्य संयोगादेः। दीङो युडचीत्यतः क्ङितीति एर्लिङीत्यतो लिङीति वर्त्तते। परत्वादिति। घुमास्थेतीत्वं स्थिलमित्यत्र वैकल्पिकमेत्वङ् ग्लाम्लाधातौ चरितार्थम्। क्ङितीत्यनुवर्त्तत इति। दीङो युडचीति सूत्रे समासेन निर्द्देशादुभयोरनुवृत्तिरुक्ता। अयच्छेति। अत्र चकारो वाक्यालंकारे। पिबादेश इत्यर्थः। ष्ठा गतिनिवृत्तौ। धात्वादेः षः सः। नन्वकृतव्यूहपरिभाषाया निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय इत्यस्यापि वा स्वसिद्धान्तविरुद्धतया धात्वादेरितिसत्वेपि पूर्वकालप्रवृत्तष्टुत्वनिष्पन्नस्य ठकारस्य स्थितिः स्यादेवेति तच्छ्रवणापत्तिरत आह। अत्र सपादेति। एवञ्च यद्यपि धातुस्वरूपबोधनाय ष्ठा इत्युपदेशस्तथापि सपादसप्ताध्यायीस्थस्य सत्वादिकार्यस्य प्रवृत्तियोग्यतासत्त्वात् ष्टुना ष्टुरित्यस्याप्रवृत्तिरिति थस्यैव श्रवणम्भवति। षोपदेशफलं प्रतिप्रयोगे प्रतिष्ठाता प्रतिष्ठेत्यादौ षत्वस्य सिद्धिः। नन्वयन्धातुर्यदि गतिनिवृत्तिवाचकस्तदा प्रतिष्ठतीत्यादौ कथं गतिप्रतीतिरत आह। प्रतिष्ठतीत्यादाविति। ध्वनितमिति। एकस्यापि शब्दस्यान्यार्थे प्रक्रान्तस्यान्यसम्बन्धविवक्षायामन्यार्थत्वम्भवतीत्यर्थे दृष्टान्ततया तत्र ह्येवमुक्तम्। तद्यथा कश्चित्कञ्चित्पृच्छति क्व देवदत्त इति स तस्मा आचष्टे असौ वृक्षे। कतरस्मिन्। यस्तिष्ठति। वृक्षोऽधिकरणम्भूत्वा कर्त्ता सम्पद्यते इति। तत्र कैयटः। यदाऽन्ये निपतिता वृक्षाएकस्तूर्द्ध्वस्तदा विशिष्टवृक्षाधिकरणत्वेन देवदत्तः प्रतिपाद्यते। एतेनोर्ध्वदेशसंयोगोप्यर्थ इति ध्वनितमित्यर्थः। ऋतश्च संयोगादेर्गुणः। दयतेरित्यतो लिटीति वर्त्तते। स्पष्टार्थमिति। दीर्घान्तेऽपि प्रवृत्तेः। अत्राकारविधानेन सिद्धे गुणग्रहणं

चिन्त्यप्रयोजनमिति कश्चित्तन्मतन्दूषयति। अत्रैव सिद्ध इत्यादिना। निषेधाङ्गीकारादिति। तेन तितीर्वानित्यस्य सिद्धिः। ननु यदि गुणोत्तरं वृद्धिस्तदा जाग्र इति सूत्रेण वृद्धिविषये गुणविधानवैयर्थ्यमत आह। जाग्रो वीतीति। अत एव। ज्ञापकस्य विशेषापेक्षत्वादेव। अयम्। गकारः। ननु स्नुप्रत्ययः किदेवास्त्वित्यत आह। स्यास्नुसिद्धय इति। किच्चे त्विस्वापत्तिः। पुरस्तादिति सूले। अत एव सनीवन्तेतिसूत्रे स्वृग्रहणञ्चरितार्थम्। ननु निषेधो यदि बलवांस्तदाऽस्यापि बाधकः स्यादत आह। क्रादिनियमादिति। एतस्य निषेधबाधकत्वं स्पष्टमेव। अन्यथेति। ऋकारस्य प्रश्लेषाभाव इत्यर्थः। इडत्यर्ति। ननु गमेरिडितिसूत्रादिड्ग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे प्रकृतसूत्रे इड्ग्रहणवैयर्थ्यमत आह। इड्ग्रहणं स्पष्टार्थमिति। न च विभाषा सृजीतिसूत्रे विभाषापदासम्बन्धायेड्ग्रहणमस्त्विति शङ्क्यम्। अर्ति व्यत्ययोर्विषये भारद्वाजनियमेन विकल्पस्य सिद्धौ पुनरत्रैतयोरुपादानसामर्थ्याद्विकल्पस्य निवृत्तेः। न च न वृद्भ्य इत्यतो नग्रहणाननुवृत्त्यर्थमस्तु। ऋग्रहणसामर्थ्यात्तन्निवृत्तेरिति भावः। उभयोः। स्वादिजुहोत्यादिपठितऋधात्वोः। व्याख्यानादिति। अभौवादिकात्तिसाहचर्यभौवादिकव्ययतिसाहचर्यमूलकव्याख्यानादित्यर्थः। श्रुवः शृ च। चिन्त्यमिति। तत्र पाठे हि स्वादिभ्य इतिसूत्रेणैव श्नुप्रत्यये सिद्धे पुनरनेन वाक्यभेदेनश्नुप्रत्ययविधानन्नकार्यमिति लाघवम्। यदि स्वादिभ्य इतिसूत्रेण श्नुप्रत्ययस्तदा श्तिपा शपानुबन्धेनेतिनिषेधाद्यङ्लुकि न स्यादिति के चित्तन्मतन्दूषयितुमाह। यत्त्विति। पक्षान्तरे। आदेशाभावपक्षे। साहचर्येण। स्वादिभ्य इतिसूत्रसाहचर्येण अदन्दौ पाठाच्चेति। तथा च तेन वचनेन निषेधादिति न वाच्यमस्य विशिष्याददादित्वबोधनेन स्वादिभ्य इत्यस्य प्राप्तेरेवाभावादिति भावः। केचित्तु गणकार्यस्यानित्यत्वबोधनायास्य स्वादावपाठ इत्याहुः। तत्प्रत्याख्याने। असिद्धवदत्राभादित्यस्य प्रत्याख्याने। ननु प्रत्याख्यानस्योत्तरकालिकत्वेन तदभिप्राये-

ण पूर्वस्थानिनिना ङुग्ग्रहणङ्कृतमिति कथं वक्तुं शक्यमत आह। स्पष्टा चेयमिति। तदनित्यत्वेति। आभीयानित्यत्वेत्यर्थः। यत्तु योयुवतीत्यत्र यङ्लुकि यणभावार्थं ङुग्ग्रहणम्भाष्यसंवादादिति मतन्तद्दूषयति। भाष्ये यङ्लुक इति। अत एव। पूर्वभाष्यस्यैकदेशयुक्तित्वादेव। यदि सा सिद्धान्तयुक्तिः स्यात्तदा भाषायामपि यङ्लुग्भवतीत्यस्योवर्णान्तधातोरेव प्रयोग उदाहर्तव्य इत्याशयः। तत्र।उवर्णान्ते। व्याख्यानादिति। स्थानिनो ङित्कार्यलाभे सिद्धे पुनर्गोङित्यत्र ङकारोच्चारणङ् गाङ्ग्रहणेऽस्यैव ग्रहणार्थमित्येवङ्कल्पनमूलकव्याख्यानादित्यर्थः। भ्वादौ पाठपक्षेऽतिप्रसङ्गः स्यादित्यभिमानेन शङ्कते। न चेति। स्थान्येकत्वे। अङ्गवार्णकार्ययोर्यत्राङ्गात्मकमेकं कार्यं तत्र तस्याः परिभाषायाः प्रवृत्तेः। इष्यत इत्युक्त्वा वृत्तिरितिकथनेन वृत्तिप्रामाण्यादेव बाधकल्पनेति भ्रान्तिः स्यादित्येतस्यानुत्पत्तये आह। इदमुपलक्षणमिति। अयम्भावः। दयतेर्लिटि परे दिग्यादेशद्वित्वयोः प्राप्तौ येन नाप्राप्तिन्यायेन दिग्यादेशे पुनर्बाध्यस्य द्वित्वस्याप्रवृत्तिः। यासुड्विषये सीयुट इवेति। न चैवमस्तेर्भूरित्यनेनापि लिड्विषयकेन द्वित्वबाधा स्यादिति वाच्यम्।तत्रार्द्धधातुक इत्यस्य विषयसप्तमीत्वात्। प्रकृते लिटीति परसप्तम्येव लक्ष्यानुसारादिति। स्याघ्वोरिच्च।न चाधासीदित्यत्रातिप्रसङ्गः।स्यासाहचर्येण घोः परस्मैपदे परतोऽप्रवृत्तेः।लिङ्सिचावात्मनेपदेष्विति सूत्रादात्मनेपदेष्वित्यस्यानुवृत्त्या दोषाभावाभावाच्च।तपरत्वमस्य मुखसुखार्थम्। न तु सवर्णस्याग्रहणाय। भाव्यमानत्वात्।भान्वध। आभ्यासस्येतिछेदस्तदाह। अभ्यासविकार इति। आकारप्रश्लेषवादिमतमुपन्यस्य सिद्धान्तमाह। वस्तुत इति। यद्यपि गुपादयः सामान्यत एव सूत्रे निर्दिष्टास्तथापि सन्नन्तस्य जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामित्यत्रार्थविशेषे प्रयोगदर्शनेन क्षेत्रियच्परक्षेत्रे चिकित्स्य इतिसौत्रप्रयोगेण विचिकित्सा तु संशय इतिकोशबलेन वृत्त्यादिप्रामाण्येन विशेषार्थकेभ्य एव गुपादिभ्यः स्वार्थे सन् भवतीत्याशयेन

मूले गुपेरित्यादिकथनम् । मीमांसत इतिशब्दाज्जिज्ञासा न प्रतीयत इत्याशयेनाह । तत्प्रयोज्य इति । अत एव । सन्यङोरित्यस्य षष्ठीत्वादेव । अत एव । उक्त एवार्थः । न स्यादिति । इदमुपलक्षणम् प्रतीषिषतीत्याद्यपि न स्यादित्यपि बोध्यम् । कैयट इति । अत एव मूले भ्वादौ परस्मैपदिषु पठितः । एवमुक्तमिति । गुपिप्रभृतयः किद्भिन्ना इत्याद्युक्तम् । धातुपाठे तथा पाठः सम्प्रति दृश्यत इत्यपि बोध्यम् । वृत्त्याद्यनुसारिमूलोक्तं व्याख्याय भाष्यानुसारिमतमाह । परे त्विति । अत एव । अननुबन्धकत्वादेव । अन्यथा । अर्थान्तरेऽपि सानुबन्धकत्वे । सनः । नित्यसनः । तस्य । अनुबन्धस्य । चुरादय इतीति । किमत्र प्रमाणमिति चेत् । गुप्तिज्मानां चुरादिषु पाठदर्शनाद् वृत्त्यादिप्रामाण्येन बहुलग्रहणाच्च तथात्वमिति । अत एवाह । एतच्च वृत्त्याद्यनुरोधेनेति । यङ्णिलोपयोरिति । णिचि सति धातोरनेकाच्त्वाद्यङोऽप्राप्तेर्यङो णेः सत्त्वात्तिलोपस्य च निपात्यता स्यादित्यर्थः । इति परास्तमिति । गोपनादिष्वर्थेषु सनोऽभावेऽप्यात्मनेपदं यथा स्यादित्येवमर्थन्तथा पाठस्यावश्यकत्वादिति भावः । स्वीयकल्पनायाम्भाष्यग्रन्थाविरोधायाह । गुपादिष्विति । वेः स्कन्देरनिष्ठायाम् । दन्त्याजन्तसादित्वाभावान्नायं षोपदेश इति षत्वाप्राप्तेरप्राप्तविभाषेयम् । अत्र । कृत्येवेतिनियमे । कृत्येवेतिमवदुक्तार्थे विपूर्वस्यास्य तिङन्तस्यापि प्रयोगे पर्युदासपक्षे षत्वाभावस्य प्रसज्य प्रतिषेधे षत्वस्य च प्राप्तेः फलभेदस्य सत्त्वादत्रापि तथा विचारस्यावश्यकता स्यादिति भावः । मतान्तरे त्विति मूले तुनाऽरुचिर्बोधिता । तद्बीजन्तु लक्ष्यानुरोधेनान्यतरपक्षानुसरणस्यैवावश्यकतया प्रकृते उभयानुसरणवैयर्थ्यमिति । नन्वनयोर्मतयोः कस्याश्रयणमिहोचितमिति चेत् । अभिषिषेणयिषति । अभिषुणु इतिभाष्यप्रयोगदर्शनेनाद्यपक्ष एवेह ग्रहीतुमुचित इति गृहाण । इदन्त्रिपाद्याम्बहिरङ्गपरिभाषाप्रवृत्तिमभ्युपेत्य । स्वमतमाह । इदमेवेति । मरुड कप्लुत्येति । शमामष्टाना-

मित्यत्रासम्बन्धादित्यादिः । अचीति वर्त्तत इति । क्सस्याचीत्यतोनुवर्त्तत इत्यर्थः । एवञ्च । भाष्यप्रामाण्यादज्ग्रहणसम्बन्धेन व्याख्यानस्य प्रामाणिकत्वे चेत्यर्थः । उदित्पाठो ह्वयिष्यतीस्मात्योर्व्यावृत्त्यर्थो वाच्यस्तयोर्व्यावृत्तिस्त्वेवमेव जातेति तथा पाठो व्यर्थ एवेति भावः । गमीत्यत्रोपधालोपशङ्कायामाह । इका निर्द्देशेऽपीति । अत एव । तादृशार्थलाक्षणिकत्वादेव । पृषोदरादित्वादनुनासिकलोपकथनमपि न सर्वत्र किन्त्वर्थविशेषविवक्षायामेवेत्याह । स चेति । सूत्रोपात्तयोरिति । उपस्थितत्वादिति शेषः । वचिस्वपियजादीनाम् ।वचिरदादिर्ग्रुरादिश्च । वचिस्वपियजेत्येषां त्रयाणान्द्वन्द्वोत्तरमादिशब्देन समासे आदिशब्दस्य वचिनापि सम्बन्धः स्यादत आह । आदिशब्द इति । स्वपिग्रहणादिति । वचिना सम्बन्धे स्वपेर्वच्यादित्वेनैव ग्रहणे सिद्धे स्वपेः पृथगुपादानं व्यर्थं स्यादिति भावः । न च स्वपिना सम्बन्धोऽस्तु तथा सति श्वसेर्ग्रहणम्भविष्यतीति वाच्यम् । त्रयाणान्द्वन्द्वस्यादिशब्देन समासेन द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणमितिन्यायेन सहविवक्षामूलकेन सर्वत्रैव सम्बन्ध उचितो न त्वेकत्र तत्परित्यागोऽन्यत्र तत्सम्बन्धः। तथा स्वीकारे द्वन्द्वस्यैवासाधुता स्यात् । ननु चुरादिपठितवच्यादिग्रहणार्थं वचिनापि सम्बन्धोस्त्वित्यत आह । चुरादाविति । अभावाच्चेति । वचधातोराधृषीयत्वास्मिजभावे किति परे सम्प्रसारणयोग्यता सत्त्वेऽपि तदन्येषां यण्घटितानामभावादित्यर्थः । न च वरादयस्तत्र सन्त्येवेति वाच्यम् । तेषामदन्तत्वादाधृषीयत्वाभावाच्च सम्प्रसारणयोग्यत्वाभाव इति भावः । अत एव । बीजसन्तानपदस्यैतादृशार्थकत्वादेव । द्वयमपीति । शास्त्वनुशिष्टौ । आङः शासु इच्छायामित्येतद्द्वयमपीत्यर्थः । अभिमान इत्येतत्कथनबीजन्दर्शयति । परे त्विति । ननु सम्प्रसारणयोग्यस्य द्वितयस्य यत्र सन्त्वन्तत्र परस्य यणः पूर्वं सम्प्रसारणेन भाव्यमित्युवायेत्यनुपपन्नमत आह । लिटीति । ग्रहिज्यावयिव्यधि । परस्मैपदिन इति । परस्मैपदयोग्यस्य । तेन वया-

देशस्य स्थानिवद्भावेन ञित्त्वादात्मनेपदपक्षे ऊये ऊवे इत्यत्र सम्प्रसारणसिद्धिः। अत्रेदमवधेयम्। ग्रहिज्येतिसूत्रे वयिग्रहणन्न कार्यम्। स्थानिवद्भावेनास्य वेञ्त्वाद्वचिस्वपीत्येव सिद्धेः। न च वेञ इतिनिषेधे प्राप्ते प्रतिप्रसवविधिरयमस्त्विति वाच्यम्। लिटि वयो य इतिनिषेधारम्भसामर्थ्येन वेञ इतिनिषेधस्यात्राप्रवृत्तेः। न च लिटि वय इति सूत्रं वयेर्यस्यैव सम्प्रसारणन्नेतिनियमार्थमस्त्विति वाच्यम्। एवमपि वयादेशस्य यो यकारस्तस्य नियमेन सम्प्रसारणाभावे वकारस्य परिशेषाद्वचिस्वपीत्यनेन सिद्धे ग्रहिज्येतिसूत्रे वयिग्रहणवैयर्थ्यस्य तदवस्थत्वात्। वेञ इत्यत्र कितीत्यनुवृत्त्या कित्येव निषेध इति तु न वाच्यम्। अविशेषेण लिटि प्रतिषेधस्येष्टत्वात्। अत एव ववौ ववियेत्यस्य सिद्धिः। तदुक्तम्भाष्ये। अविशेषेण प्रतिषेधः। निवृत्तन्तत्र कितीति। आतश्चाविशेषेण। वेञोऽपि हि पित्सु वचनेभ्यासस्य सम्प्रसारणन्नेष्यत इति। वश्चास्यान्यतरस्याङ्किति। अत्रास्येत्यनेन वयिः परामृश्यते। य इति चानुवर्त्तते। नन्वनेन वकारे कृते सम्प्रसारणापत्तिः। वेञ इति निषेधस्तु न भविष्यति। लिटि वयो य इतिसूत्रारम्भसामर्थ्यादत आह। वकारे कृत इति। अत्र चकारेण सम्प्रसारणनिषेधस्यापि विधानमित्यपि बोध्यम्। अत्रेदमवधेयम्। भाष्यकृता प्रकृतसूत्रस्थं वश्चास्येति प्रत्याख्यातम्। वश्चास्य ग्रहणं शक्यमकर्त्तुमिति। अन्यतरस्याङ्किति वेञ इत्येकमेवास्तु नेतिसम्प्रसारणमिति चानुवर्त्तनीयम्। वेञः किति सम्प्रसारणङ्किति वा न स्यात्। निषेधविकल्पे विधिविकल्पपर्यवसानमिति वेञः सम्प्रसारणस्य वचिस्वपीतिप्राप्तस्य पक्षेऽभावार्थमेतत्सूत्रमिति फलितम्। ऊवतुः। ऊवुरित्यस्य सिद्धिस्तु द्वित्वापेक्षया परत्वात्सम्प्रसारणे पूर्वरूपे च कृते ततो द्वित्वे वार्णादाङ्गमितिन्यायेन सवर्णदीर्घम्बाधित्वोवङि ततः सवर्णदीर्घे भविष्यति। सम्प्रसारणाभावे तु ववतुरिति भविष्यति। न च वेञ इत्यस्य निषेधसूत्रस्याभावे ववौ ववियेत्यत्र लिट्यभ्यासस्येतिसम्प्रसा-

रणापत्तिरिति वाच्यम् । यपि चेतिचकारेण लिटीत्यस्यानुकर्षणात्सर्वेष्टसिद्धिर्भविष्यतीति । उपदेश इति । स्यान्युपदेश इत्यर्थः । अत्त्वत्त्वादित्यस्यादेशस्येत्यादिः । शक्येति । अशास्त्रीयत्वादिति शेषः । उभयेषांग्रहणेनाभ्यासावयवस्य हलादिः शेष इत्यनेन प्राप्ता या निवृत्तिस्तस्या बाध इति इत्युक्तन्तल्लाभोऽक्षरमर्यादया न लभ्यत इत्यत आह । तत्सामर्थ्यादिति । अन्यथा । इङ्त्यत्तीतिसूत्रापरामर्शे । अभ्यस्तस्य च । अभ्यस्तस्य ह्वेञः सम्प्रसारणमित्यर्थे जुहूषति जोहूयत इति न सिध्यति । जिह्वाययिषतीत्यत्र सम्प्रसारणाभावायाभ्यस्तनिमित्ते परे सम्प्रसारणमित्यर्थो वक्तव्यः एवञ्च न सम्प्रसारण इतिनिषेधादभ्यासस्य न स्यादित्याशयेन शङ्कते। नन्विति । अभ्यस्तीभविष्यत इत्यत्र च्विप्रत्ययोपादानेन प्रकृतौ यस्य समुदायस्याभ्यस्तसंज्ञा भवति तद्रूपत्वारोपेणात्राभ्यस्तशब्दो निर्दिष्ट इति सूचितम्। एवञ्च यस्याभ्यस्तनिमित्तप्रत्यये कृते द्विर्वचनं सम्भाव्यते तस्याभ्यस्तनिमित्तप्रत्ययानुत्पत्तावेव सम्प्रसारणमितिणिजन्तात्सनि कृते ह्वाययतेरभ्यस्तनिमित्तप्रत्ययपरत्वं यत्र तत्र न भविष्यतीति भावः। न च प्रकृतसूत्रे निमित्तशब्दानुपादानादेतावतोऽर्थस्य कथंल्लाभ इति वाच्यम् । दधित्रपुसम्प्रत्यक्षो ज्वरः।आयुर्वै घृतमित्यत्रेव कार्यस्य निमित्ते कारणतादात्म्यारोपेण व्यवहारात् । न च षाष्ठद्विर्वचनस्यादेशरूपत्वेऽभ्यस्तप्रकृतित्वं ह्वः सम्भवति द्विः प्रयोगपक्षे तु कथमयं व्यवहार इति वाच्यम् । आरोपितप्रकृतिविकृतिभावस्य सुलभत्वात् । उक्ताशयानभिज्ञः शङ्कते । न चेति। जिह्वायकीयिषतीति । ह्वेञो ण्वुल् क्यच् सन् । अत्र सन्नन्तस्य यः प्रथमैकाच् तस्य द्विर्वचनप्रवृत्तया ह्वोऽभ्यस्तनिमित्तत्वमस्त्येवेति भावः । उक्ताशयम्प्रकटयति ॥ अभ्यस्तीभविष्यत इत्यादिना ॥ तत्प्रकृतिः ॥ अभ्यस्तप्रकृतिः ॥ अत एव अभ्यस्तस्य चेति सूत्रस्यैतादृशार्थकत्वादेव॥ स्पष्टञ्चेदम्भाष्य इति ॥ प्रकृतसूत्रे भाष्ये ह्वः सम्प्रसारणमभ्यस्तस्येतिसूत्रे जुहावयिषति अजूहवदित्यस्य सन्चङ्परणिजन्तस्य रूपसिद्ध्यर्थं योगविभाग-

मदर्श्यं जिह्वायकीयिषतीत्यत्र सम्प्रसारणमाशङ्क्याभ्यस्तस्येति न ह्वयतिसमानाधिकरणा षष्ठी का तर्हि सम्बन्धषष्ठी अभ्यस्तस्य यो ह्वयतिः किञ्चाभ्यस्तस्य ह्वयतिः ॥ प्रकृतिः ॥ ह्वोऽभ्यस्तप्रकृतेरित्युक्तम् । असङ्गतमिति ॥ जिह्वायकीयिषतीत्यत्र दोषवारणायैषा कल्पना तेन कृता तस्य च दोषस्याभ्यस्तस्य प्रकृतेर्ह्वयतेरितिव्याख्यानेन भाष्यकृता निरासस्य सूचनादिति भावः ॥ अनैमित्तिकत्वेनेति ॥ अभ्यस्तीभविष्यत इति व्याख्यानेनानुत्पन्न एवाभ्यस्तनिमित्तप्रत्यये सम्प्रसारणविधानात् ॥ अनित्यत्वाश्रयणेनेति ॥ तस्याः परिभाषायाः प्रवृत्तौ त्वाकारलोपः स्यात्॥ उवङादेशेऽचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावमाशङ्क्याह ॥ उवङीति ॥ वस्तुतः प्रकृते स्थानिवद्भावशङ्कैवासङ्गते-त्याह ॥ आकारैकादेशस्येति ॥ अजादेशाधिकरणत्वपर्याप्त्यधिकरणस्य यत्र परस्मिन्नितिशब्दबोध्यपरत्वेन ग्रहणन्तत्र स्थानिवद्भावस्य प्रवृत्तेरिति भावः ॥ गतित्वमिति ॥ एतेनास्मिन्वद्धातावस्य गतिसंज्ञा भवतीति स्वरूपकथनङ्कृतम् ॥ गतिसंज्ञाफलन्तु अच्छोद्येत्यत्र द्रष्टव्यम्॥शुशावेत्यत्र द्वित्वात् परत्वाद् वृद्धावायादेशे च रूपासिद्धिरत आह ॥ अत्रेति ॥ नित्यत्वादिति ॥ कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेण नित्यत्वादित्यर्थः ॥ एतदभावे ॥ अस्य वैकल्पिकत्वेनैतदभावे ॥ एतत्सामर्थ्यात् ॥ श्वयतेर्लिटीतिवचनसामर्थ्यात्॥ अनेन ॥ विभाषा श्वेरित्यनेन ॥ तस्य ॥ वचिस्वपीत्यस्य एवञ्चैतद्बोधिताभावांशेन बाधनाल्लिड्यभ्यासस्येति न भविष्यतीति भावः ॥ दत्तुसत्राक्यत्वाच्चेति ॥ वैकल्पिकशास्त्रेण स्वबोधितभावांशस्य प्रवृत्तिः पक्षे प्रतिबध्यते न तु शास्त्रान्तरप्रापितस्य बाध्यार्थस्य ॥ यत्र तु स्वबोधितस्याभावांशस्य भावांशप्रापकशास्त्रान्तरप्रवृत्तौ वैयर्थ्यप्रसक्तिस्तत्र शास्त्रान्तरबोधितस्यापि तस्य बाधः ॥ स्वरतिसूतीत्यत्र यथा ॥ न चैवम्प्रकृत इति भावः ॥ अन्तरङ्गत्वाभावादिति ॥ परस्मैपदपरसिजनिमित्तकत्वेन वृद्धेर्बहिरङ्गत्वङ्गुणस्य तु सिज्मात्रापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वमिति भावः ॥ अयादेश इति ॥ गुणे कृत इ-

त्यादिः॥ दिगिति ॥ दिगर्थस्तु न न सिध्यन्तरङ्गमस्तीतिपरिभाषान्तरेणा-
यमर्थो बोध्यते किन्तर्हि येन नाप्राप्तिन्यायेन वृद्धेरन्तरङ्गबाधकत्वमूलक-
मेव तद्वचनमिति ॥ अधिकमन्यत्र स्पष्टम् ॥

॥ इति भ्वादिविवरणम् ॥

ऋतधातोः सौत्रत्वे ऋतेरीयङितिनिर्द्देशेन जातस्य कारान्तत्वभ्रम-
स्य वारणायाह॥ कमेर्णिङितीति ॥ एवञ्चेका निर्द्देशोयमत एव वञ्चिलु-
च्यृतश्चेति सङ्गच्छते ॥ यङा सिद्धे ईकारोच्चारणसामर्थ्यान्नायमिकारान्तो-
न्यथाऽकृत्स्वार्वेति दीर्घेण सिद्धे ईकारोच्चारणं व्यर्थं स्यात् ॥ न च यङि
सति सन्यङोरित्यस्य प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यम् ॥ ङप्रत्ययेनेष्टसिद्धेः ॥
हुझल्भ्यो ॥ हुझल्भ्यः परस्य निर्द्दिश्यमानस्य हेरित्यर्थाभिप्रायेण स-
माधत्ते ॥ निर्द्दिश्यमानस्येति ॥ केचित्तु घसिभसोरित्यतो हलीत्यस्या-
नुवृत्तिङ्कृत्वा हलादेर्हेरितिव्याख्यानेन रुदिहीत्यादौ न दोष इत्याहुः ।
तन्न । निर्द्दिश्यमानपरिभाषयैव दोषाभावे सिद्धे हलीत्यनुवृत्तेर्गौरव-
ग्रस्तत्वात् ॥ स्वस्वनिमित्तेति ॥ न च हुझल्भ्य इतिसूत्रस्य प्रवृत्तौ झल-
न्तानन्तर्यं यद्यपि प्रयोजकन्तथापि तातङः प्रवृत्तौ न कस्याप्यानन्तर्यमा-
श्रीयत इति कथमेतदिति वाच्यम् ॥ निमित्तपदस्य स्थानितावच्छेदकध-
र्मप्रकारकबुद्धिपरत्वात् ॥ तदानन्तर्यस्योभयशास्त्रप्रवृत्तिहेतुत्वं स्पष्टमेव॥
असस्याङ्गाधिकारीयत्वेन हेर्यस्माद्विधानन्तदादेरित्यस्य स्वीकृतपञ्चम्यन्त-
स्योपस्थित्या तदपेक्षत्वाच्च ॥ तेन ॥ लुप्तविभक्तिकस्यानुनासिकेतिपदस्य
वनतीतरविशेषणत्वेन ॥ मुचादाविति ॥ आदिना नहधातुपरिग्रहः ॥एत-
द्विशेषणाभावेऽनुदात्तयोरेतयोः क्तप्रत्यये मुक्तो नद्ध इत्यत्राद्यानुनासिक-
लोपापत्तिः ॥ मृशूनुदादीनामप्यनुदात्तोपदेशत्वादेतेऽनुदात्तोपदेशा इति
न्यूनमत आह ॥ अनुनासिकान्ता इतीति ॥ न दोषः॥ नाव्याप्तिः॥ अभ्या-
साङ्गनिमित्तेति ॥ अभ्याससंज्ञानिमित्तद्विर्वचननिमित्तस्य हन्तिनिष्ठाङ्गसं-

ज्ञानिमित्तस्य प्रत्ययस्यैरक्य इत्यर्थः ॥ न वृद्धिरिति ॥ अम्लोपस्य स्थानि-वत्त्वात् ॥ अन्तोदात्त इति ॥ चित्त्वादन्तोदात्त इत्यर्थः ॥अन्तेदित इति ॥ नुम्विधौगोः पादान्तइतिसूत्रादन्तग्रहणमनुवर्तत इति भावः ॥ इदम् ॥ ज्ञापकत्वकथनम् ॥ माधवानुरोधेनेति ॥ अक्षरसमाम्नायेऽकारस्य प्रथमत उपदेशाच्चक्षेतिपठितव्यो युजर्थस्तेनैवात्मनेपदे सिद्धे ङकारो ज्ञापनार्थ इति तेषाम्भावः॥ अत्र यदीकारस्य स्थानेऽकारः पठितः स्यात्तदा भवदु-क्तं सङ्गच्छेत स तु न पठितः । अपि चाकारेकारयोः पाठे नमाम्नाला-घवगौरवचर्चा ॥ प्रथमोपस्थितत्वन्तु न नियामकन्निजात्त्रयाणामिति सू-त्रे त्रयाणाङ्ग्रहणादिति सिद्धान्तिनः ॥ वस्तुतस्तु विचक्षण इतिवैदिक-प्रयोगेऽन्तोदात्तत्वं व्यत्ययो बहुलमित्यनेनापि सिद्धमिकारस्तूदात्त एवे-ति ङकारोपादानमात्मनेपदार्थमन्तेदित्त्वाभावश्च तेन सिद्धयति ॥ एवञ्च ज्ञापनार्थ इत्यसङ्गतमेवेतिभाष्यानुक्तज्ञापकेन लक्ष्यसिद्धिर्नेत्येव युक्तम् । तास्यनुदात्तेदितिस्वरस्तु ङिदुपदेशात्परत्वात्सिद्धः॥ इकार उच्चारणार्थ इ-ति तत्त्वम् ॥ तेन ॥ असिद्धकाण्डे पाठेन ॥ छ एवेति ॥ वृद्धाच्छ इति छ एवेत्यर्थः॥णत्वन्नेति॥ कृत्यच इतिसूत्रदृष्ट्या ख्शाञः शस्य यो वेत्यस्या-सिद्धतयाऽडादिभिन्नेन शकारेण व्यधानाण्णत्वन्नेत्यर्थः ॥ तङर्थङ्ग्रहण-मिति ॥ यदा कर्मव्यतिहारे तङ् तदा व्यत्यसतेत्यादौ परस्मैपदपरत्वा-भावादङादेशार्थङ्ग्रहणम् ॥ ख्याधातूनामिति॥ बहुवचनम्प्रयोगबाहुल्ये-न ॥ अत्र प्रयोगस्यख्याधातूनामितिकथनाद्यदा लौकिके प्रयोगे ख्शाञः शस्य यो वेतियत्वन्तदाऽङादेश इति बोधितम् । यत्तु वक्तीति कृतकुत्व-साहचर्याद्यदा यकारादेशस्तदा भविष्यति सूत्रे तु ख्शाञोऽनुकरणमि-त्यकृशासीदित्यसङ्गतमिति ॥ तन्न ॥ ख्शाञः क्वापि लौकिके शब्देऽदर्श-नेन तदनुकरणमित्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् ॥ किन्तु ख्यातीतिनिर्देशाद्यदा यकारस्तदैवाङ् ॥ न चैतद्दृष्ट्या यत्वस्यासिद्धतया कथञ्चशातीत्यनेना-स्य ग्रहणमिति वाच्यम् ॥ ख्याप्रकथन इत्यस्य सार्वधातुकमात्रविषयत-

या विधिसामर्थ्यं नासिद्धत्वस्याभावात् ॥ ईशः से ॥ ईडजनोर्ध्वे च ॥ अत्र यन्मूले वैचित्र्यार्थ इत्युक्तन्तत्र वैचित्र्यमाह ॥ ध्वे इत्यस्येति ॥ भाष्यविरोधादिति ॥ एवं हि भाष्ये उक्तम् ॥ किमर्थो योगविभागः ॥ न इशीडजनां स्ध्वे इत्येवोच्येत ॥ ईशो ध्वे मा भूत् ॥ इष्यते ईशिध्वे इत्यादिना त्रिष्वपि धातुषु यत्र यत्रादिप्रसङ्गस्तत्रेष्टापत्त्या तम्परिहृत्य योगविभागे फलाभाव इति ॥ भाष्यसम्मत इति ॥ स्ध्वे इतिनिर्देशादेवङ् कल्प्यत इति भावः ॥ उभयत्रैदन्तानुकरणफलन्तु मूल एवोक्तम् ॥ भाष्यस्वरस इति ॥ तत्र हि जक्षित्यादिषु सप्तग्रहणं वेवीत्यर्थमित्युक्त्वा न वार्थः परिगणनेन अस्त्वागणान्तमभ्यस्तसंज्ञा । इहापि तर्हि प्राप्नोति । आङः शासु ।अस्तु। अभ्यस्तकार्याणाम्परस्मैपदेषु विधानमात्मनेपदी चायम् । स्वरस्त्वभ्यस्तनिमित्तकोऽनुदात्तेतः परत्वात्सिद्धयतीति ॥ ननु प्रशास्मह इत्यत्रेच्छारूपार्थप्रतीत्यभावान्नायन्धातुरत आह ॥ धातूनामिति ॥ नमो वाकमित्यस्य नमस्ते रुद्रमन्यव इत्यादिवचनमर्थः ॥ रुस्यैवेति ॥ अड्ग्रहणाननुवृत्तावित्यादिः ॥ दुर्लभ इति ॥ निर्दिश्यमानस्य व्यवधानात् ॥ अव्यवहितेत्यादि ॥ रुसाहचर्यमपि बोध्यम् ॥ ननूर्णोतेरनेकाच्त्वाद्वार्त्तिकमते आम् स्यादेवेत्यत आह ॥ ऊर्णोतेरिति ॥ आदिभूतादिति ॥ तेनेन्दिद्रीयिषतीत्यस्य सिद्धिः ॥ नन्वसिद्धेऽपि जायमानकार्यस्य यत्रारोपस्तस्यैव प्रसक्त्या प्रयोगेण श्रवणन्दुर्वारमत आह ॥ यद्वद्धेति ॥ अत्रोन्तरखण्डइतिकथनेनागन्तूनामन्ते सन्निवेशस्य सुप्रसिद्धत्वाद्द्विर्वचननिष्पाद्यत्वमुत्तरखण्डस्येति सूचितम् ॥ तच्च ॥ अद्वित्व इत्येतत् ॥ एवञ्च द्वित्वभिन्ने पूर्वत्र कर्त्तव्ये इति सिद्धम् ॥ द्वित्वविधायकशास्त्रदृष्ट्या तु नासिद्धत्वम्॥द्वित्वञ्चात्र षाष्ठमाष्टमिकञ्च गृह्यते इत्युक्तमत एव षष्ठाध्याये सन्यङोरितिसूत्रे स्थानेद्विर्वचनमिति पक्षे यियक्षति यियक्षा इत्यत्र सनः सकारविशिष्टस्य द्विर्वचने कृते प्रकृतिप्रत्ययविभागसम्मोहात्सनः सकारस्य षत्वन्न स्यादिति दोषस्य कृते षत्वे द्वित्वमिति प्रक्रियया परि-

हारः कृतः ॥ आष्टमिकद्वित्वविषये च विभाषिता विधयः पूर्वत्रासिद्ध-मित्यधिकारस्थाः पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इति वचनारम्भप्रयोजयन्तीत्यभिधाय द्रोग्धा द्रोग्धा द्रोढा द्रोढेति प्रयोजनमुक्तम् ॥ आष्टमिकञ्च पदद्विर्वचनं वर्णद्विर्वचनञ्च गृह्यते ॥ अत एवानचि चेतिसूत्रघटकानचीति पदे प्रसज्यप्रतिषेधमाश्रित्य वाक् वाक्क् इत्यस्य सिद्धिः प्रयोजनत्वमुक्तम्॥अन्यत्र॥कार्यान्तरे कर्त्तव्ये ॥भवत्येवेति॥तेन निष्पीतन्दुष्पीतमित्यादौ जातेऽपि द्विर्वचने इदुदुपधस्येति षत्वे कर्त्तव्ये तस्यासिद्धत्वेन षत्वसिद्धिः । एवञ्च ॥ अनित्यत्वाश्र यणे च ॥ तस्यैव सम्भवेनेति ॥ तस्य परस्मैपदित्वात् । निषेधाश्चेति । विभाषापदश्रवणेन्तस्य पक्षे निषेधविधित्वम् । नन्वाहस्य इत्यत्राहस्त इत्येव प्रक्रियालाघवाय कर्त्तव्यमत आह । महाप्राणादेशप्रकरणादिति ॥ होढ इत्यादिप्रकरणादित्यर्थः ॥ उवक्थेति । लिट् चेत्यनेनास्याद्र्धधातुकत्वात्॥इयायेति ॥ अत्र इशब्दस्य द्वित्वे वार्णादाङ्गमितिन्यायेन सवर्णदीर्घम्बाधित्वा परस्य वृद्धौ पूर्वस्याभ्यासस्यासवर्णे इतीयङादेशः॥ तत्र शङ्कते ॥ न चेति॥परत्वादिति ॥ इयङादेशापेक्षया परत्वादित्यर्थः ॥ आपत्तेः ॥ किलीत्यस्यानुवृत्तावनिष्टस्यापत्तेः ॥ दीर्घविधानसामर्थ्यादिति ॥ येन नाप्राप्तिन्यायेन दीर्घस्य यणपवादत्वात् पुनर्यणभाव इत्यर्थः ॥ ननु यण्वत्सवर्णदीर्घस्यापि तेन बाधोऽस्त्वित्यत आह ॥ अनन्तरस्येतीति ॥ कर्त्तव्य इति ॥ अजादीनामटा सिद्धमितिभाष्योक्तेः ॥ न वृद्धिरिति ॥ अस्वपो हसतीत्यत्राङ् गार्ग्यगालवयोरितिविहितस्याटोऽचि परे वृद्धिर्नेत्यर्थः॥ हसतीत्यस्योपादानमुक्त्वाय ॥ आटोऽभावेप्यायुनगिति साधयति ॥ आयुनेति ॥ इणित्यत्र प्रत्याहारग्रहणशङ्कानुत्थानायाह ॥ प्रसिद्धत्वादिति ॥ उभयत इतिवचनस्य युक्तिसिद्धत्वमाह ॥ पूर्वपरेति ॥ स्थानिवत्त्वमिति ॥ प्रथमसूत्रविहितं स्थानिवत्त्व मित्यर्थः । न चान्तादिवद्भावप्रवृत्तावपि न क्षतिः । एकादेशे धर्मद्वयलाभेऽपि तासौ नित्यानिट्त्ववदशास्त्रीयत्वेनोपसर्गा-

त्परत्वस्यातिदेष्टुमशक्यत्वादिति वाच्यम् । पूर्वस्यातिदेशेन तदतिदेशस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् । पूर्वत्वस्य शास्त्रीयत्वाच्चेतरथर्लमाजग्रस्तत्वेन पूर्वस्मात्परत्वं वक्तुं शक्यमिति तद्भावः । अचः परस्मिन्निति तु पूर्वस्तत एव । अन्यथा ष्णायत इत्यस्यासिद्धिः स्यात् । लक्ष्यानुसारादिति । अभीयादितिलक्ष्यस्य सम्प्रतिपन्नस्यानुसारादित्यर्थः । अन्य इत्यनेनारुचिः सूचिता । एकदेशविकृतन्यायस्य लौकिकतया लोकदृष्टप्रकारस्य त्यागे बीजाभाव इति । उक्तेन । उभयत इत्यनेन । अस्य लौकिकत्वन्तु प्रागुपपादितमेव । एतेन तस्य न्यायस्यात्र शास्त्रेऽनाश्रयणं सूचितम् । नन्वेतन्न्यायाभावे कथमभीयादित्यस्य सिद्धिरत आह । किञ्चेति । पूर्वोक्ताशयेन शङ्कते । न चेति । तद्वद्भावेऽपीति । पूर्वपरान्तादिवद्भावेऽपीत्यर्थः । अनुपपादेनेति । अवध्यवधिमतोर्भेदे एव लोके पूर्वपरव्यवहारस्य प्रसिद्धेरिति भावः । अतिदेशेनापि न लाभ इत्याह । न हीति । तेनातिदेशेन । अन्तादिवदित्यतिदेशेन । तदारोपः । व्यपवर्गारोपः । अत एव । एतादृशे विषयेऽन्तादिवद्भावेन व्यपवर्गाभावादेव । नुम्प्रतिषेधः । नाभ्यस्तादित्यनेन नुम्प्रतिषेधः । युक्ततरप्रकारेणाभीयादित्यत्रैकादेशे कृते ह्रस्वत्वाभावं साधयति । किञ्चेति । व्याश्रयत्वादिति । उपसर्गापेक्षत्वेन व्याश्रयत्वात् । तेन । कैयटेन । इयायेत्याद्यसिद्धिरीति । अत्रापि वृद्धेः प्रत्ययापेक्षतया बहिरङ्गत्वेनान्तरङ्गैकादेशे रूपासिद्धिः वार्णपरिभाषा तु तथैव व्याश्रयत्वान्नेति तस्माद्वार्णप्रवृत्तावुभयोरङ्गसम्बन्धित्वमात्रम्प्रवृत्तौ नियामकमिति वक्तव्यन्तच्चास्त्येवेति यथेयायेत्यस्य सिद्धिस्तथाभीयादित्यस्यापि भविष्यतीति भावः । स्वोक्तौ भाष्यान्तराविरोधमाह । यद्यपीति । तेन न्यायेन । वार्णादाङ्गमितिन्यायेन । अत एव । ह्रस्वत्वस्यैकादेशात्पूर्वम्प्रवृत्तेरेव । उपेयाजेत्यत्राभ्यासनिमित्तकस्य प्रोह्यत इत्यत्रोपसर्गादितिविहितस्याम्बात्रेत्यत्राम्बार्थनद्योरितिविहितस्य ह्रस्वत्वस्य प्राप्तिः । तदपवादेति । बहिरङ्गपरिभाषापवादेत्यर्थः । वार्ण-

परिभाषयाऽभीयादित्यस्य सिद्धिरिति यत्प्रागभिहितन्तदपि तत्सत्त्वम-भिप्रेत्य । वस्तुतो भाष्यान्तरस्वारस्यादस्यानभिधानमेवेत्याह । किञ्चेति । उत्तरपदप्रकृतिस्वरः । गतिकारकोपपदादिति विहितः । तस्य तत्त्वमि-ति । उभयत इत्युक्तेरेकदेशयुक्तित्वमित्यर्थः । अत एव । उभयत इति वचनस्य लक्ष्यासाधकत्वादेव । ननु समीयादित्यत्राणत्वाद्ध्रस्वत्वन्दुर्वा-रमत आह । मूले औवादिकेति । इत्येतावतैवेति । किदाशिषीतिकि-त्त्वस्य तत्रैव विधानात् । नियमपूर्वकत्वमिति । एवञ्चास्य विशेषणस्य द्योतकोऽत्रावधिः । एवञ्च । लावस्थायामित्यस्य स्वीकारे च । इदमार्द्ध-धातुक इत्यस्यासम्बन्धमभिप्रेत्य । वस्तुतस्तत्सम्बन्धेऽपि न दोष इत्याश-येनाह । मूले विवक्षित इति । शब्देनेति । एतेनोपसर्गद्योत्यार्थस्योपस-र्गसंज्ञकशब्दयोगात्प्राग् धात्वर्थेऽन्तर्भावो भवत्येवेति बोधितन्तेनोपास्य-ते हरिरित्यस्य सिद्धिः । णेरध्ययन इतिदर्शनस्यापूर्वार्थज्ञापकत्वापेक्षया भाष्यसम्मतपक्ष एव ज्ञापकत्वकल्पने लाघवमिति भावः । अत एव । उपसर्गसंज्ञकशब्दयोगस्य प्रागभावादेव । पूर्वन्धातुः साधनेनेत्यत्र बीज-माह । साध्यत्वेनेत्यादि । साधनार्थकप्रत्ययस्थले व्यवस्थामुक्त्वा भावार्थ-कप्रत्ययस्थले तामाह । घञ्लुडादय इति । तदर्थसम्बन्ध इति । भावा-र्थकप्रत्ययद्योत्यस्य सिद्धत्वस्य सम्बन्ध इत्यर्थः । भिन्नपदेति । एतेन ब-हिरङ्गत्वन्तत्प्रयुक्तकार्यस्य द्योतितम् । वृद्धौ । आटश्चेति वृद्धौ । कथ-ञ्चिदिति । पदस्य विभज्यान्वाख्यानमितिपक्षमभिप्रेत्य । उक्तरीत्येति । प्रत्याख्यानपक्षे वृद्धिरन्तरङ्गत्वादाटा सहेतिरीत्या यणाप्रवृत्त्या नियमा-सम्भवादित्यर्थः । नित्यत्वाङ्गीकारादिति । यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यमिति परिभाषया नित्यत्वस्य बोधनादिति । न दोष इति । एवङ्कल्पनया ह्यत्र पूर्वं लादेश इति तद्भावः । इत्याहुरिति । भाष्यानुक्तत्वमत्रारुचिः । व्याख्यानमत्रेति । गाङ् लिटीत्यत्र ङकारस्या-त्रैव विशेषणार्थमुपादानमित्येतन्मूलकमित्यर्थः । न ह्याङो व्याख्याना-

दिति । जहातीतिनिर्देशमूलकव्याख्यानादित्यर्थः । हाङो ग्रहणे हि भृ-
शामिदितीत्त्वापत्तिः स्यात् । अत एव । आर्द्धधातुकाधिकारोक्तकार्या-
तिदेशस्येष्टत्वादेव । असिद्धत्वप्राप्तिमुपपादयति । लावस्थायामिति ।
अत एव । सर्वथा तत्प्रत्याख्यानस्यानभिप्रेतत्वादेव । स्वीकार्यमिति ।
अन्यथा फलभेदः स्यात् । इत्यनुवृत्त्या सिद्ध इति । ङित आदन्तात्पर-
त्वं लङ्येव सम्भवतीति भावः । सस्थानशब्द इति । शब्दस्य स्वप्रयो-
ज्यार्थोपस्थितौ प्रकारतया भानेन त्वप्रत्ययान्तेन शब्द एवोच्यत इति
भावः । त्वान्तस्य शब्दपरत्वे तस्य लक्ष्ये प्राप्त्यभावेऽपि लक्षणया त्वान्त-
स्य वाच्यार्थपरत्वमित्याशयेनाह । तेनेति । लक्षणानाश्रयणेनाह । य-
द्वेति । अन्यथा । ख्याधातोरार्द्धधातुकेऽपि प्रयोगे । सामान्यापेक्षज्ञाप-
काश्रयणे न ध्याख्याप्मूर्छीति सूत्रे ख्याग्रहणन्न कार्यम् । यत्त्वस्यासिद्धत-
या यत्वत्ताविरहादिति लाघवमप्यस्याङ् कल्पनायामस्तीति बोध्यम् ।
मूले अयमन्तीति । अत्रायमित्यनेनादादिकस्यैव तत्राप्रयोगः । यस्तु चु-
रादिपठित आधृषीयस्तस्य णिजभावेऽपि तत्र प्रयोगो भवत्येवेति सूचि-
तम् । विदो लट इतिसूत्रे वेत्तेरेव ग्रहणे प्रमाणमाह । निपातनेति ।
निपातनादगुणत्वमितिभाष्यादुषविदजागृभ्य इतिनिर्देशाच्चायमर्थः क-
ल्प्यते । कस्य चिन्मतमाह । कर्तृत्वेति । उच्चारणसामर्थ्यादिति । विदा-
ङ्कुर्वन्तुशब्दे लोडुच्चारणसामर्थ्यादित्यर्थः।अत एव ॥ लोटो विवक्षितत्वा-
देव । अत्र लोटोऽविवक्षायामनेनैव लिख्यप्यामः सिद्धौ तस्मिन्सूत्रे विद-
शब्दोपादानमनर्थकं स्यात् ॥ ननु तत्र विदग्रहणेनान्यस्य विदधातोर्ग्रह-
णमस्त्वित्यत आह।तत्रापीति । परस्मैपदिन इति।तेन विद विचारण इ-
त्यस्य रुधादिगणपठितस्य व्यावृत्तिः॥ ननु रुज्ग्रहणेन रुज् हिंसायामित्य-
स्य स्वादौ पठितस्य ग्रहणमिति वक्तुं शक्यमिति कथङ्रुज्ग्रहणस्य गण-
कार्यानित्यत्वज्ञापकत्वमत आह । तनादिसाहचर्येणेति ॥ युक्त्यन्तरमा-
ह । क्रियेति ॥ सिद्धान्तमाह । भाष्य इति ॥ भाव्यमानत्वेन सवर्णाग्राह-

कतया तपरत्वमत्र व्यर्थमिति तस्योत्तरकालिकविकाराभावार्थत्वमस्त्वि-त्याशयेन सूले तपरत्वसामर्थ्यादिति ॥ केचिदिति ॥ भाष्यविरोधोऽत्रा-रुचिः ॥ ननूद्वोढामित्यत्रोऽस्य वैषम्यन्तत्र हि वकारस्य वृद्ध्या आकारे कृते तस्मिन्नाकारे स्थानिवद्भावेन तत्त्वबुद्धिस्सम्भवति प्रकृते तु न तथा ऋकारस्याकारे गुणे तस्य स्थाने उकारादेशे कृते उकारे ऋकारबुद्ध्यस-म्भवादतस्तदाशयमाह । तत्स्थानिक इति ॥ स्वमते भाष्याविरोधमाह ॥ स्वस्थानिकेति ॥ नन्वन्तरङ्गानपीतिन्यायेन हेर्लुकि कृते सार्वधातुकपर-त्वाभावात्कथमुत्त्वमत आह । सूले लुक इत्यादि ॥ वस्तुतस्तस्यानावश्य-कत्वमाह । सार्वधातुक इति ॥ अत्र श्नसोरिति सूत्रे॥ इतिवदिति॥अल्लो-पस्यासिद्धत्वादाह ॥ सकारनिरूपितेति ॥ यः शिष्यत इति न्यायेन तस्यै-व क्रियावाचकत्वात् ॥ व्याख्यानादिति ॥उभयोरपि धात्वोरुदित्त्वकरणे-न व्यवस्थापकस्य वचनान्तरस्याप्रवृत्त्या चोभयोरपि ग्रहणं युक्तमित्येत-न्मूलकादित्यर्थः ॥ अनित्यत्वादिति ॥ यस्य विभाषेतिसूत्रभाष्ये विदित इत्यत्रेण्निषेधमाशङ्क्य यदुपाधेर्विभाषेत्यादिना लुग्विकरणपरिभाषाया विभाषा गमहनेति सूत्रे विशिसाहचर्याच्छविकरणस्यैव ग्रहणमित्यनेन साहचर्यपरिभाषामूलकत्वसूचनात्साहचर्यपरिभाषायाश्च क्त्विस्किसितिसूत्रे क्त्वोर्थग्रहणेनानित्यत्वस्य ज्ञापनादियमप्यनित्येति भावः । अधिकम-न्यत्र स्पष्टम्॥ आद्यंशः । अजादावित्यंशः। वेति तु इहान्ये वैयाकरणा मृ-जेरजादौ सङ्क्रम इत्यत्रान्य इत्युपादानाल्लब्धः।अस्तिसिचः इति सूत्रादपृ-क्तग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे पित इति किमर्थमत आह । पित इतीति नि-र्दिष्टपरिभाषेति । तस्मादितिपरिभाषेत्यर्थः । तदेकवाक्यतया वाक्य-ताया बोधस्त्वव्यवधानांशघटित इति गुरुभूत इति भावः ॥ प्रकृती-ति मूलोक्तमुपपादयति । प्रत्ययेत्यादिना ॥ अत्र ॥ रुदादिभ्य इतिसूत्रे । सुपिभूत इति । एतेन पूर्वमुपसर्गयोगवादिमते साधकमुपन्यस्तम् । पूर्वं साधन योग एवेतिभाष्यीयसिद्धान्तानुसारेणाह । यदि त्वित्यादि ॥ अन्या-

सविकारे बाध्यबाधकभावादाह । अभ्युच्चय इति । अन्यथा । अर्थवत्त्व-विशेषणघटितव्याख्यानाभावे । अनितेः समीप इति । अव्यवहितस-मीप इत्यर्थः । अपकर्षसामर्थ्यात् ॥ तृतीयादिष्विति पुंवद्भावस्य लुमभा-वमात्रबोधकत्वमिति ग्रामण्ये कुलायेत्यादौ ह्रस्वत्वे घित्वाद् गुणापत्ति-रितिशङ्कायामर्थातिदेशात्सिद्धमित्यादिना ह्रस्वत्वाभावोऽप्यतिदिश्यत इ-ति भाष्ये प्रसि पादितन्तत्र पुंवद्भावो विभक्ति सापेक्षत्वेन बहिरङ्गो ह्रस्वत्वन्त्वनैमित्तिकत्वेनान्तरङ्गमिति पुंवद्भावात्पूर्वमेव स्यादित्याशङ्का-याङ्कैयटेन यदुक्तन्तदाह । यद्यप्यन्तरङ्ग इति । अपवादविषयमिति । अ-पवादस्य पुंवद्भावप्राप्यह्रस्वत्वाभावस्य विषयमित्यर्थः ॥ अत एव । अ-नत इत्यस्यापकर्षादेव ॥ अपवादो यद्यन्यत्र चरितार्थ इतिन्यायस्य तु नात्र विषयः । अन्तादेशाप्राप्तियोग्ये चारितार्थ्यविरहात् ॥ एतच्छास्त्र-कल्प्य इति । एतेनोणादीनामव्युत्पन्नत्वेऽपि न पर्युदासानुपपत्तिरि-ति ध्वनितम् ॥ नन्वनेन गुणाभावेऽपि सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति स्या-देवेत्यत आह । विग्रहणसामर्थ्यादिति । सः । इकारः ॥ ननु जाग्रोऽवी-तिसूत्रेण गुणोत्तरं यदि वृद्धिप्राप्तिस्तदा जागरक इत्यत्र गुणोत्तरमुपधावृ-द्ध्यापत्तिरत आह । जागेति ॥ स्वरसो दृश्यत इति । तत्र हि यदयम-च्चिसलोरिति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न गुणाभिनिर्वृत्त-स्य वृद्धिर्भवतीत्येवमुक्तम् । इट्टरिट्टस्य । गमहनेत्यतः क्ङितीत्यत उदि-त्यतः सार्वधातुकपदञ्चानुवर्त्तत इति के चित्तत्राह । आर्द्धधातुक इति । एवञ्चानुवृत्तिर्व्यर्थेति भावः । आत इत्यनुवृत्तेरा । श्नान्यस्त इत्यत आत इत्यनुवृत्तेरा । नन्वोकारौकारयोर्द्विमात्रत्वाविशेषात् कथं ज्ञापकत्वमत आह । ओकारस्येति । नन्वालोपे कृते आकारान्तत्वविरहादत औरित्य-स्य न प्राप्तिरत आह । आर्द्धधातुक इति । सामान्यत आम्नेत्यसङ्गतम् । उपविदेत्यनेन तस्य विधानादत आह । पक्ष इति । इदम्मतम् । औका-रविधानसामर्थ्यादाम्नेतिमतम् । भाष्ये ध्वनितमिति । तत्र ह्येकाजग्र-

हणङ्किमर्थम् । इह मा भूत् । विभिद्वान् । क्रियमाणेऽप्येकाज्ग्रहणेऽत्र प्राप्नोति एषोपि ह्येकाच् । एवन्तर्हि कृते द्विर्वचने एकाच् । कथम् । एकाज्ग्रहणसामर्थ्यात् । न हि कश्चिदकृते द्विर्वचनेऽनेकाजस्ति यदर्थमेकाज्ग्रहणं क्रियते । ननु चायमस्ति जागर्त्तिः । जागृवांसो अनुग्मन् । छन्दसि वेति वक्तव्यमिति द्विर्वचनाभावः । यत्त्वाकारग्रहणङ्करोति न हि कश्चिदकृते द्विर्वचने आकारान्तोऽनेकाजस्ति । ननु चायमस्ति दरिद्रातिः । न दरिद्रातेरिटा भवितव्यम् । किङ्कारणमुक्तमेतत् । दरिद्रातेरार्द्धधातुके लोपः सिद्धश्च प्रत्ययविधाविति भाष्ये उक्तम् । अत्र दरिद्रातेरिट्शङ्कया आम्रेत्ति ध्वनितमित्यर्थः । कैयटेनेति । तेन हि दरिद्रातेरनित्य आमित्यात औ णल इत्योकारे विधातव्ये औकारविधानेन ज्ञापितमित्युक्तम् । अयम्प्रयोग इति । एतेन लुङि वेत्यत्र प्रमाणमुपन्यस्तम् । तद्भावः । भाष्यकारस्य भावः । सर्वमा इदम् । अस्तिसिच इतीड्भावाय छान्दसमुदाहरणमुपन्यस्तम् । उत्तरार्थम् । दश्चेतिसूत्रेऽनुवृत्तर्थमित्यर्थः । न च ससजुष इतिसूत्रानन्तरमस्तेरितिसूत्रङ्कार्यमनेन दत्वस्य बाधे सिद्धेऽनस्तेरिति न वाच्यमिति तु न शङ्क्यम् । योगविभागेन पुनर्विधानसामर्थ्येन बाधकल्पनापेक्षया यथान्यासे प्रतिपत्तिलाघवात् । स्थानषष्ठीति । शब्दाधिकारात् । अत एव । छान्दसत्वादेव । ननु नित्यत्वाद्देत्वमित्यसङ्गतम् । कृतेऽप्येत्वे भूतपूर्वगत्या लोपप्रवृत्तेः । यीवर्णयोरित्यत्र यि इवर्णयोरिति छेदात् । द्विवचननिर्द्देशेन इवर्णान्तरपरिग्रहसामर्थ्याद् भूतपूर्वगतिरिहाश्रीयते । अत एव दीधीङो णिजन्तात् ण्वुलि णिलोपेऽपि कृतेऽनेनान्त्यलोप इति चेन्न । अचः परस्मिन्निति सूत्रस्यभाष्यप्रयोगविरोधात् तदाह । अच इति । लुप्तेऽपीत्वमिति । आदीधक इत्यत्र दीधयतेण्वुलि णिलोपस्य स्थानिवत्त्वादित्वमित्यर्थः । तत्र हि णेर्णिच्युपसंख्यानमित्यनेनावीवददित्यस्य सिद्धौ चङ्परनिर्ह्रासेत्यनर्थकमिति मनसि निधायाममालदित्यत्र टिलोपस्य स्थानिवत्त्वादनुपधात्वा-

देव सिद्धावग्लोपिग्रहणम्मास्त्विति शङ्किते हलच्समुदायस्यात्यरराजदित्यादौ लोपे प्राप्नोतीत्याशङ्क्यावयवलोपेनाग्लोपित्वमिवावयवाचमाश्रित्यैव स्थानिवत्त्वप्राप्तिरितिशङ्कायामग्लोपिग्रहणमेवोत्तरत्र स्थानिवत्त्वाभावे ज्ञापकमस्त्वित्युक्तं आदीधक इत्यत्र यीवर्णयोरिति न प्राप्नोतीति पूर्वपक्षे वर्णग्रहणसामर्थ्यात्स्थानिवत्त्वमित्युक्तम् । भाष्यस्वरस इति । तत्र हि जक्षित्यादिषु सप्तग्रहणं वेवीत्यर्थमितिवार्त्तिकस्यापरिगणनमागणान्तत्वादित्यनेन प्रत्याख्याने कृते आङः शास्त्वित्यत्रातिप्रसङ्गमाशङ्क्यास्त्वित्यनेनेष्टापत्त्या समाहितमिति । सूत्रस्थभाष्यस्वरसादिति । तत्र हि षसिवशी छान्दसावित्युक्तम् । अत्र कैयटः । षस सस्ति स्वप्ने इति ये न पठन्ति केवलं षस स्वप्ने वश कान्ताविति तन्मतेनैतदुक्तम् । मतान्तरं तेनोक्तम् तदाह । तत्रैवेत्यादिना । भाष्यविरोध इति । तत्र हि बहूनां समवायेऽपि निर्ग्लेयान्निर्ग्लायान्निर्म्लेयान्निर्म्लायादित्यादौ वान्यस्य संयोगादेरित्येत्वस्य वैकल्पिकप्रवृत्तिः स्वीकृता । असाधुरेव । षसिवशी इतिपूर्वोक्तभाष्यात् । औष्टामित्यत्र सम्प्रसारणे अजादित्वादाडित्युक्तन्तत्र लावस्थायामजादित्वाभावान्न प्राप्नोतीति वाच्यम् । भाव्यजादेरप्याड्विधानात् । यङ्लुकः संज्ञेति । न तु तदन्तस्य संज्ञा । तत्रोपष्टम्भकम्भाष्यमाह । अस्य । यङ्लुगन्तस्य ॥

इत्यदादिविवरणम् ।

इत्यत्रेति । एवञ्चाह्लादानुकूलो व्यापारो हुधात्वर्थः । तत्र । वैधे आधारे । अजादेशत्वाभावेनेति । स्थानितावच्छेदकत्वेनोपात्तस्य धर्मस्य यत्राच्त्वावच्छिन्नपर्याप्तत्वन्तत्रैव स्थानिवद्भावप्रसक्तिः । वस्तुतोऽत्र द्वितीयकोटिरभ्युच्चयवादेन । अत एव णिलोपस्य स्थानिवद्भावसिद्धिः । अभ्यस्तस्येति । यद्यपि श्नाभ्यस्तयोरितिसूत्रेऽभ्यस्तयोरित्युपात्तम् । तथाप्येकदेशानुवृत्त्या विभक्तिविपरिणामेनैवमुक्तम् । अत एव क्लेशादाह सा-

र्वधातुक इति । दीर्घोच्चारणमिति । पॄ इत्यत्र दीर्घोच्चारणमुदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्त्वाय । तत् । अङ्गावयवइत्युपादानम् । ॠदृ प्राग्निति । न च ॠच्छत्यॄतामिति प्राप्तस्य गुणस्य विकल्पेन सिद्धौ ह्रस्वविधानमनर्थकमिति वाच्यम् । वार्णादाङ्गमितियणम्बाधित्वोत्त्वापत्तेस्तदाह । ह्रस्वविधानस्येत्यादि । स्पष्टार्थमिति । सामर्थ्यादर्थविशेषकल्पनापेक्षया सौत्रनिर्देशेन तस्यार्थस्य कल्पने स्पष्टप्रतिपत्तिर्भवतीति भावः । कपिञ्जलाधिकरणेति । तत्र यथा बहुवचनेन त्रयाणामेव ग्रहणमिति प्रतिपादितन्तद्वत् । नाभ्यस्तस्याचि पिति । अनन्तरस्येतिन्यायेन लघूपधगुणस्यैवायम्प्रतिषेधः। नन्वत्र पितीति व्यर्थम् । अपिति ङित्त्वादेव गुणाभावस्य सिद्धेरत आह । पितीत्युत्तरार्थमिति । उतो वृद्धिरित्युत्तरसूत्रार्थमित्यर्थः । व्याख्यानादिति । प्रकृतसूत्रे ङिद्ग्रहणं गाङ्कुटादिभ्य इत्यतोऽनुवर्त्तते । तस्मिन्सूत्रे च कुटादिपदेन श्रूयमाणविकरणकस्यैव ग्रहणमिति प्रकृतसूत्रेऽपि श्रूयमाणविकरणकस्य विजधातोर्ग्रहणमित्येतन्मूलकादित्यर्थः । लोपरूपेति । स्वरदीर्घेतिनियमात् । तदुत्तरम् । आदेशनिमित्तककार्योत्तरम् । अत एव । लोकेऽपि प्रयोगादेव । प्रकारान्तरमिति । लावस्थायामडागमेऽपि शब्दान्तरप्राप्त्या वृद्धेरनित्यत्वाद्द्वित्वेऽभ्यासकार्ये च कृते वृद्धिरिति बोध्यम् । दनूधन्त इति यङ्लुगन्तस्य रूपम् । अनुनासिकस्येति दीर्घस्तु न । बहुलग्रहणात् ॥

इति जुहोत्यादिविवरणम् ।

निरूपितम् । बलादिग्रहणानुवृत्तेः ॥ उत्तरार्थो ॥ आतो लोपेतिसूत्रेऽनुवृत्त्यर्थो । एतेन दीङ इति पञ्चम्या अकृतार्थत्वात्तद्बलेन सप्तम्यन्तस्य षष्ठ्यन्तत्वकल्पनं युक्तमेव ॥ उपदेशोत्तरकालमितिव्याख्यानादात्वस्यैज्निमित्तप्रत्ययविषयेऽनुत्पन्न एव प्रत्यये प्रवृत्तिरत एवोपदायेत्यत्र घञ्प्रत्ययः सिध्यति । अन्यथा भावे एरच् स्यात् ॥ फलञ्चित्यमिति । शि-

त्प्रत्ययस्य श्यनः श्नोश्चैत्तिनिमित्तत्वाभावादेव व्यावृत्तिः । विभाषा लीयतेः । यका निर्द्देश इति ॥ न च सार्वधातुके यगितिविहितो यक् धात्वर्थफले आश्रयान्वयविवक्षायाम्भवति प्रकृते च न तद्द्योत्यार्थसद्भाव इति कथं यगिति वाच्यम् । सौत्रत्वेन यकः साधुत्वात् ॥ यत्तु विभाषा लिय इत्येव सूत्र्यतान्तावतैव सर्वेषां ग्रहणम्भविष्यति किं सर्वसङ्ग्राहकयङ्निर्द्देशेनेति मतं तन्न युक्तमित्याशयेनाह । क्र्यादिराधृषीयश्चेति । ली श्लेषणे । ली द्रवीकरण इत्युभयत्र निरनुबन्धकपाठात् ॥ एवञ्च निरनुबन्धकपरिभाषया तयोरेव ग्रहणापत्तिः । लीङ इतिनिर्द्देशे त्वस्यैव ग्रहणापत्तिरिति यका निर्द्देशेन निरनुबन्धकपरिभाषाया बाधात्सर्वेषाङ्ग्रहणं सिध्यतीति भावः । अत्र परस्मैपदीत्येतस्योपादानं वस्तुस्थितिकथनाय न तु प्रकृते किञ्चिदस्य प्रयोजनम् ॥ अत्र । प्रीङ्धातोः सकर्मकत्वे । मानञ्चिन्त्यमिति । अनन्यथासिद्धस्य साधकस्यालाभात् ॥ न च रुच्यर्थानाम्प्रीयमाण इति निर्द्देश एव साधक इति वाच्यम् । तेन निर्द्देशेन तत्र धातूनामनेकार्थतया विषयत्वावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलव्यापारस्य धात्वर्थत्वात् । तस्य निर्द्देशस्य दर्शनेन मूलकृता सकर्मक इत्युक्तम् । आधेयत्वावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलव्यापारस्य धात्वर्थत्वं सर्वत्र प्रीयमाण इतिनिर्द्देशस्तु सौत्र इति प्रकृतग्रन्थाभिप्रायः ॥ षोऽन्तकर्मणि ॥ कर्मशब्दोऽत्र क्रियापरः ॥ अत्र पाठे ॥ पतेतिपाठे । श्यनादीनिति । अत्रादिना गापोष्टगिति टकः किन्त्वस्य रुङ्ग्रहः । तेन श्यनः शकारस्यैतः श्यनीत्यत्र विशेषणार्थतया ज्ञापकत्वासम्भवशङ्का निरस्ता ॥ आद्युदात्तार्थम् । प्रकृतेराद्युदात्तार्थम् । एवञ्च दीव्यत इति पदमाद्युदात्तम्भवति । चानशीति ॥ दीव्यमान इत्यत्र ताच्छील्यादिविषये चानशीत्यर्थः । आद्युदात्तार्थमिति । यद्यपि तत्र चित्त्वादन्तोदात्तत्वम्भवति । तथापि तत्रेष्टस्यापि चित्त्वप्रयुक्तस्वरस्य बाधोऽस्त्वित्याशयः । तस्यापि । अन्यत्र विकरणेभ्य इत्यस्यापि ॥ तत्सामर्थ्यात् । नित्त्वसामर्थ्यात् । औचित्यादिति ॥

एवं सति मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्त इतिन्यायस्याप्यनुसरणम्भवतीति भावः ॥ धातुस्वरेणासिद्धेः । प्रकृतेराद्युदात्तत्वासिद्धेः । तत्सामर्थ्याभावेन । नित्त्वसामर्थ्याभावेन ॥ भट्टिप्रयोगस्य तु गतिमाह । भट्टीत्यादि ॥ पृषोदरादित्वादिति । एवञ्च तत्र यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधे कर्त्तव्ये पञ्चमीसमासमाश्रित्य स्थानिवद्भावो न भवति । नियम एव युक्त इति । एवञ्च समकक्षत्वे लाघवस्य साधकत्वन्तदेव नात्रेति भावः । अत एव । क्नूदस्य पूतीभावपदार्थत्वादेव ॥ मूले कथं युध्यतीति । युध्धातोरनुदात्तेत्त्वात्परस्मैपदानुपपत्तिरिति भावः । एतद्भाष्येति ॥ व्यत्ययेन परस्मैपदप्रतिपादनपरभाष्येत्यर्थः। अनित्यमपीति । अपिना युधमिच्छतीति मूलोक्तप्रकारपरिग्रहः। इच्छार्थस्य नियमेनास्मात्प्रतीतिरित्यत्र मानाभावोऽपि बोध्यः॥ न विरोधइति । एतत्तत्त्वन्तत्रैव निरूपयिष्यते।समार्थ्यर्थे तु अकर्मक एव॥ राधोऽकर्मकाद् वृद्धौ॥अन्तर्गणसूत्रमेतत् । अत्र य एवकारस्तस्यान्यत्र सम्बन्धे बीजमाह । एवकारादिति । अत एव । एवकारस्य भिन्नक्रमत्वादेव ॥ इति सार्थकमिति । एवकारस्य भिन्नक्रमत्वाभावे राधो वृद्धावेवेत्युक्तेऽपि वृद्धिप्रतिपादकस्याकर्मकत्वाव्यभिचारादकर्मकादिति व्यर्थं स्यादिति । अन्ये पुषादय इति ॥ न च पुषादिषु श्लिषः पाठवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । समश्लिषज्जतु काष्ठमित्यत्र प्रत्यासत्त्यर्थकत्वे तस्य चारितार्थ्यात्। वक्ष्यमाणनियमेति। आलिङ्गनइतिविभक्तसूत्रसिद्धनियम इत्यर्थः। परत्वान्नुमि ॥ कित्त्वापेक्षया परत्वान्नुमि । अकित्त्वादिति संयोगात्परत्वादिति भावः । मूलकारोक्तरीत्याह । नञा प्रापितेति ॥ नञ्वाशब्दान्यतरप्रापितेति पूर्वोक्तसिद्धान्तिमतेनाह । दुद्रोहिथेत्येकमेवेति ॥ तस्य । थुकः ॥ एवञ्च । दिवादिपाठस्य श्यनर्थत्वे च । पठितुं युक्तः । अङोऽन्यथासिद्धेः ॥ अत्र । दिवादौ ॥

इति दिवादिविवरणम् ॥

सुरासन्धानमिति समस्तपाठः । तदाह । सुरेति । अभिसुसूरिति । अभिपूर्वकात्सुनोतेः सनि सुनोतेरित्यनेन षत्वनिषेधेऽज्झनेति दीर्घरूपम् । अतश्च संयोगादेरितिसूत्रे लिङ्सिचोरितिसमुदायस्यानुवृत्तिपक्षे सिज्विषयेऽसंम्भवमाशङ्कते । न चेति । अत एव । पूर्वोक्तज्ञापकादेव । बवर्थेतिनिपातनस्य नियमार्थत्वमुपपादयति । क्रादिनिषेधादेवेति । स्थानिवत्त्वात् । सर्वे सर्वपदादेश इतिन्यायेन स्थानिवत्त्वात् । बहिरङ्गपरिभाषा त्विति । इदन्धातूपसर्गयोः कार्यस्यान्तरङ्गत्वमभ्युपेत्य तस्याः प्रवृत्तिस्वीकारेणान्तरङ्गे णत्वप्रतिषेधे कर्त्तव्ये बहिरङ्गस्य गुणस्यासिद्धत्वादेव सिद्धे स्थानिवद्भावस्यात्र नोपयोग इति कस्य चिच्छङ्कानिवारणायोक्तम् । पूर्वन्धातुः साधनेन युज्यत इति सिद्धान्तिसम्मतेऽर्थे तु तस्याः प्राप्तिरेव नास्तीति बोध्यम् । यणिति । अस्य नेत्यत्र संबन्धः । किन्त्वचिश्विरत्युवङ् । राधो हिंसायाम् । अत्रात इत्यवश्यमनुवर्त्तनीयमन्यथाऽलोन्त्यस्येत्यन्त्यस्य स्यात्तथा च तपरत्वबोध्यार्थस्यासम्भवात्कथमत्र प्रवृत्तिरत आह । अत इत्यादि । अत इत्यस्य प्रकृतसूत्रे असम्बन्धेऽप्याह । श्नाभ्यस्तयोरिति । भाष्यस्वरस इति । तत्र हि तासावत्त्वप्रतिषेधे घसेः प्रतिषेधप्रसङ्गोऽकारवत्त्वात् । सिद्धन्तु हलादिग्रहणात् । हलादिग्रहणं कर्त्तव्यम् । तच्चावश्यं कर्त्तव्यम् । अत्यशी प्रयोजयतः । अत्यशी तावन्न प्रयोजयतः । तासावनिट इत्युच्यते सेटौ चेमौ तासौ । अञ्जवशू तर्हि प्रयोजयतः । तासौ नित्यानिट इत्युच्यते विभाषितेटावेतौ । एतस्य भाष्यस्य थल्प्रसङ्गेन प्रसक्तस्य यस्मात्थलः सम्भवस्तत्रैव प्रवृत्तिर्वाच्या तेनास्य परस्मैपदसम्बन्धित्वमपीति ध्वनितमिति कल्प्यते । आत्मनेपदित्वन्तु अनुदात्तत्वादेव सिद्धम् । दम्भु दम्भने । दम्भो नाम लोकानुरञ्जनार्थं कर्मानुष्ठानम् । व्याकरणान्तरीयवचनस्येह व्याकरणे प्रवृत्तौ मानमाह । सदेः परस्येत्यादि । दम्भेश्चेत्यस्य सूत्रत्वभ्रमं वारयति । दम्भेश्चेत्यत एकेतीति । पिदपिद्विषयकमितिवादिनो मतेऽस्यापूर्वत्वमेव वा-

च्यम् । एवञ्च लिट्पदङ्कित्पदञ्चापूर्वङ्कार्यमित्याह । अत्रेत्यादि । अत एव । अस्य वचनस्याकिद्विषयकत्वादेव । अत्रत्यः । स्वादिषु पठितः । सेट्कः। तृप्यतिदृप्यतीति तत्र पाठात्। गणसूत्रमिति । तस्याधिकारत्वं गणे पठिता ये धातवस्तेषां छान्दसत्वमेवेति सिद्धम् ॥

इति स्वादिविवरणम्।

दिश अतिसर्जने। अयं केवलो दाने प्रयुज्यते। उपसर्गवशेन त्वर्थान्तरेऽप्यस्य प्रयोगः।अत एव तस्मिन्निति निर्दिष्ट इति सूत्रव्याख्यानावसरे निःशब्दो नैरन्तर्यवचनः । दिशिरुच्चारणक्रिय इति व्याख्यानं सङ्गच्छते । ननु त्रसजो रोपधयोरसन्यतरस्यामितिसूत्रे रोपधयोरितिषष्ठीनिर्देशाद्व्रस्जेः सम्बन्धिनो रेफस्य निवृत्तिस्वीकारे बरीभृज्जरत इत्यत्र रीको रेफस्य निवृत्तप्रापत्तिरत आह । वरीत्यादि । नैरर्थक्यमिति । व्रस्ज इति रोपधयोरर्थविशिष्ट एव विशेषणम् । उक्तरीत्येति । अनर्थकत्वरूपयोक्त्या । रम आगमत्वेऽपि यथाऽस्य प्रसङ्गेन रोपधयोर्निवृत्तिस्तथार्थमाह । रोपधयोः स्थान इति । सुवचमिति । एवञ्च पूर्वविप्रतिषेधो न स्वीकार्य इति भावः । अवधारण इति । एवञ्चायं कुटादित्वातिदेशः कृत्संज्ञकप्रत्ययपरत्व एवेति सिद्धम् । प्रश्लेषेणेति। ऋच्छति ऋ ऋतामृच्छत्यूतामिति प्रश्लेषेणेत्यर्थः। अत एव । ऋकारप्रश्लेषादेव ॥ तृपतृम्फ ॥ आद्यः । तृपधातुः । अनयोः । तुदादिपठिततृपदृपधात्वोः ॥ वृण च । अयमपि धातुः प्रीणने द्रष्टव्यः ॥ अस्य तुदादौ पाठे भाष्यविरोधाशङ्कां वारयितुमुपक्रमते ॥ यत्विति ॥ व्याख्यानादिति । यद्यपि करोतेः कुर इति स्वरूपं लाक्षणिकन्तथापि बिदांकुर्वन्त्वित्यन्यतरस्यामितिलक्ष्यदर्शनमूलकव्याख्यानात्तस्य ग्रहणमिति भावः ॥ प्रामादिकमेवेति । अस्य कुटादिबहिर्भूतत्वेन ततो जातस्य तुमुनो ङित्त्वाभावेन निषेधाप्रासेः ॥ अनिगूलक्षणवृद्धेः । अतो हलादेरितिप्राप्तायाः ॥ कश्चिदिति ॥ कडतीतिरूपमित्यर्थ-

त्तुदादावस्य क्व चित्पाठस्यावश्यकत्वम् । तत्र कुटादिबहिर्भावेन तेषु वा पाठे न लाघवगौरवविचार इत्यरुचिबीजम्॥भ्वादौपाठे तु शपश्यनोरिति-सूत्रविषयता स्यात् ।अत एवाह । अशोकेति ॥मृङ् प्राणत्यागे । अस्य धातो-र्ङित्वादात्मनेपदे सिद्धे म्रियतेरितिसूत्रन्नियमार्थम् । स चात्मनेपदसा-मान्यस्य न तु तङ एवेत्याशयेनाह ॥ तङित्यानस्येति॥ ननु म्रियतेरिति-सूत्रस्य विध्यर्थत्वमेवास्तु धातोर्ङित्त्वम्मास्त्वितो मूले स्वरार्थमिति ॥ मा हि मृतेत्यत्र ङितः परत्वेन लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातोरुदात्तत्वस्य श्र-वणम्भवति । न च सिज्लोपस्य स्वरे कर्त्तव्येऽसिद्धत्वापत्तिरिति वाच्य-म् । अस्य ङित्त्वसामर्थ्येनासिद्धत्वस्य बाधादित्याहुः ॥ रिपि गतौ ॥ रि-यति । लघूपधगुणादन्तरङ्गत्वादियङ् । तस्याः नाजानन्तर्यपरिभाषायाः । व्याख्यानादिति । अचि बिभाषा । णावुपसंख्यानम् । इहापि यथा स्या-त् निगार्यते । निगाल्यते । इत्युक्त्वा णिलोपे कृतेऽच्परत्वाभावादन्यथा न स्यादित्युक्त्वाऽचः परस्मिन्निति स्थानिद्भावमाशंक्य पूर्वत्रासिद्धे न स्थानि-वदितिवचनोत्तरम्भाष्ये पठितम् । गिरतेर्लत्वे णावुक्तम् । किमुक्तम् । तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति । अत्र गिरतेरितिकथनेनास्य ग्र-हणमिति स्पष्टमेवेत्येतन्मूलकव्याख्यानादित्यर्थः ॥ अत एव । धातोः का-र्यमितिपरिभाषयोपस्थितस्य विशेष्यत्वादेव । एतत्फलम् । अन्त्यात्पूर्व इत्यस्य फलम् । विशेषः । पूर्वोक्तप्रक्रियातो विशेषः ॥ इति पञ्यत इति । तस्य धातुस्वरूपप्रतिपादने तात्पर्यमिति शेषः । न तु लृदित्त्वाभावे त-था सत्यङभावापत्तिः स्यात् । षिच क्षरणे । क्व चित्त्वयमिरित्पठितः । सो-ऽपपाठः । लिपिसिचिह्वश्चेतिनित्यमङ्विधानात् ॥

॥ इति तुदादिविवरणम् ॥

रुधादिभ्यः श्नम् । अस्य मित्त्वेपि प्रत्ययाधिकारपाठात्प्रत्ययत्वमप्यत एव शसेरत्त्वम् । श्नकारोच्चारणन्तु श्नान्नलोप इत्यत्र विशेषणार्थम् । तेन

यत्नानामित्यत्र न दोषः ॥ न च शः श्रवणार्थं एवास्तु । तृणह इतिनि-
र्द्देशात् । न च श्नमः प्रत्ययत्वे भनक्तीत्यत्र दीर्घापत्तिरिति वाच्यम् ।
यस्मात्प्रत्ययविधिरित्यस्य यद्रूपावच्छिन्नमुद्दिश्य प्रत्ययविधिरित्यर्थात् ।
स च धर्मो रुधेत्याद्यानुपूर्वीरूपस्तदाश्रयत्वन्नावयवानाम् । समुदायस्या-
प्यत्र नाङ्गत्वन्तत्प्रत्ययपरत्वाभावात् । शस्त्वेभ्यो न सत्यपि सम्भवे बाध-
नमिति न्यायेन श्नमो बाधकत्वात् । रुधादिभ्यो धातुभ्योऽन्त्यादचः परः
श्नम् प्रत्ययो भवतीति वाक्यार्थो बोध्यः ॥ननु शिण्ढिशब्दव्युत्पादनावसरे
जश्त्वं ष्टुत्वमित्युक्तन्तच्चायुक्तम् । ष्टुत्वदृष्ट्या जश्त्वस्यासिद्धत्वादत आह ।
अत्र प्रक्रियेति । भाष्योक्तसिद्धान्तानुसारेणाह । शिण्ढीति सानुस्वार इति ।
तृणह इम् । मूले एतत्सूत्रव्याख्यानावसरे तृहः श्नमि कृत इति यदुक्त-
न्तत्फलमाह । श्नमि कृत इत्यादिना । येन नाप्राप्तिन्यायेनेति । श्नमि
कृतेऽपि तन्मध्यपतितन्यायेन श्नम्विशिष्टस्य तृहग्रहणेन ग्रहणं स्यादिति
येन नाप्राप्तिन्यायस्येह सम्भवः ॥

॥ इति रुधादिविवरणम् ॥

तनादिभ्यस्तथासोरित्यत्र साहचर्याश्रयणेनैकवचनस्य ग्रहणे इति यत्फलं
सिद्धन्तन्मूले उक्तमत निष्ठ । अतानिष्टेति । अतो हलादेरिति वा वृद्धिः ।
ननु क्षिणिवत्यस्योतश्चेतिसूत्रे कैयटोक्तस्य का गतिरत आह । क्षिणिवत्यादी-
ति । भाषायामपीत्येक इति । अस्य एवन्तद्ग्रहणव्याख्यानावसरे मूल एवो-
क्तमिति शेषः । नित्यङ्करोतेः । आरम्भसामर्थ्यान्नित्यत्वे लब्धे नित्यग्रहणं
स्पष्टार्थम् । सम्परिभ्याम् । तदावश्यकतेति । चकारस्यावश्यकतेत्यर्थः । के
चित्त्विति । अत उत्सार्वधातुक इतिसूत्रभाष्ये सम्परिभ्याम्भूषणसमवाय-
योरितिपाठानुसारिण इत्यर्थः । न च भाष्यरीतिस्वीकारे यथासङ्ख्यापत्ति-
रिति वाच्यम् । संस्कृतम्भक्षा इतिनिर्द्देशेन तस्येहानाश्रयणात् । समवा-
यशब्दस्य सम्बन्धमात्रपरतया प्रकृते सुट् सुलभः । अत एवोक्तं समवा-

यः सम्बन्धः समूहश्चेति । सुट् कात्पूर्वः । आद्यम् । सुट् कादिति । अन्त्यम् । अड्भ्यासव्यवायेऽपीत्येतत् । अनर्थकत्वेन । परभागसमभिव्याहारप्रतिबद्धार्थबोधकत्वशक्तिमत्त्वेन । एतच्च प्रागुपपादितमेव । विकरणान्तभक्ततया । अङ्गस्याड्विधानादट् समुदायभक्तः । एवञ्च वार्त्तिकरीत्या प्रत्ययनिमित्तकद्वित्वाद्युत्तरं सुटः प्रवृत्तिः । वार्त्तिकप्रत्याख्यानप्रकारमाह । भाष्यकृता त्विति । तदर्थेन । उपसर्गार्थेन । उपसर्गद्योत्यार्थान्तर्भावःतत्प्रतिपादकता । धातोः।प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव धातोः स्वीक्रियते । अत एव । धातोरुपसर्गद्योत्यार्थे वृत्तिस्वीकारादेव । ननु लावस्थायामडितिपक्षे सुट् कात्पूर्व एव यथा स्यादित्येवमर्थं कात्पूर्वग्रहणं कार्यमेवेत्यत आह । लावस्थेत्यादि । उत्तरखण्ड एवेति । एतेन प्रघट्टकेन यदि द्वित्वादितः पूर्वं सुट् तदा गुणस्य ऋतश्चेतिविहितस्य प्रवृत्तिदुरुपपादेत्युक्तम्भवति । न चेति । तद्दुर्वारमित्यत्रास्यान्वयः । आनुपूर्वीमात्रावच्छिन्नेति । न च हलादिः शेष इत्यादिशास्त्रस्य प्राक् प्रवृत्तौ न सानुपूर्व्यस्तीति वाच्यम् तस्याङ्गाधिकारे पाठेनाङ्गसंज्ञाया एव प्राक् प्रवृत्तेः।अत एव।प्रत्ययोत्पत्तिवेलायामित्यर्थाश्रयणादेव । तस्य नित्यग्रहणस्य । विधेयविशेषणत्वादिति । उऋर्दितिसूत्रानन्तरम्पाठेन । विधेयस्य ऋकारादेशस्य विशेषणत्वादित्यर्थः। अत एव । नित्यग्रहणासम्बन्धादेव । एतेन । प्रत्येकं संयोगसंज्ञापक्षे संहृषीष्टेत्यत्रेड़ापादनपरभाष्यप्रामाण्येन । प्रतिषेधवचनारम्भ एवेति । असुट इति तत्र तत्र वक्तव्यमिति भावः ॥

॥ इति तनादिविवरणम् ॥

मूले विष्टभ्नोतीति । स्तन्भेरिति षत्वम् । अवष्टभ्नोतीति । अवाच्चालम्बनेति । विष्कभ्नोतीति । ननु वेः स्कभ्नातेर्नित्यमितिसूत्रे श्नाप्रत्ययनिर्देशाद्यदा श्नाप्रत्ययस्तदैव षत्वं न्याय्यमिति कथं श्नुप्रत्ययपक्षे षत्वमि-

ति चेन्न । धातुनिर्द्देशे श्तिप्प्रत्यये कृते विकरणस्यावश्यकतया शबप-वादयोः श्नुश्नाप्रत्यययोः प्रवृत्तिरवश्यं स्वीकार्या तत्रान्यतरोच्चारणं साधुत्वार्थमेव न त्वितरव्यावृत्त्यर्थमिति स्वीकारात् । दृ विदारणे ।अयं दिवादिरपि प्रागुक्तः । दीर्यतेर्दृणातेर्वा दट्टदिति भाष्यात् । हलः । तेन । अङ्गस्येत्यस्यावृत्त्या हल्विशेषणत्वेन । आवृत्त्या सम्प्रसारणं विशेष्यतयाऽङ्गस्योपादानन्तु विध्यतीत्यादौ दीर्घाभावाय। क्षीष् हिंसायाम् । षित्त्वमस्याङर्थम् । तेन क्षिया इत्यस्य सिद्धिः । क्षिया धर्मव्यतिक्रमरूपा । धातूनामनेकार्थतया धर्मव्यतिक्रमेऽप्यस्य प्रवृत्तिः । दीर्घनिर्द्देशेतीति । जा इतिदीर्घनिर्द्देशेत्यर्थः । अत्र सामान्यतो दीर्घनिर्द्देशसामर्थ्यादित्येवोक्तन्त्वेनाङ्गवृत्तपरिभाषाभावो ध्वनितस्तदाह । अङ्गवृत्तेति । सतेनेदमिति । सिज्लोपस्यासिद्धत्वादितिकथनमित्यर्थः । न सिद्धेति । वतिघटितानामतिदेशानां त्रिपाद्यामपि प्रवृत्तिरिति प्रागुपपादितम् । इष आभीक्ष्ण्ये । बहुव्रीहिरिति ।श्यन्प्रत्ययो यस्मादित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरित्यर्थः।इडित्यनुवृत्तस्य । आर्द्धधातुकेतिसूत्रादिडित्यनुवृत्तस्य । प्रथमा तु पूर्वसूत्रे चरितार्था । विहितस्येति किम् । ग्राहिता । णिजन्तान्तृच् । न चात्राचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वम् । अपूर्वविधित्वात् । पञ्चमीसमासेऽपि दीर्घविधिम्प्रति न स्थानिवदितिप्रतिषेध इत्यभिप्रायः । न पदान्तसूत्रभाष्ये वरे यलोपस्वरवर्जमिति भाष्यन्दीर्घस्याप्युपलक्षणम्। विहितविशेषणादेव जरीग्रहिता । जरीग्रहितुम् । जरीगृहितव्यमितयत्र यङन्ते न दीर्घः । आर्द्धधातुकस्येडितिसूत्रादिटोऽनुवर्त्तनादर्थाधिकारान्तस्यैवेटोऽनेन दीर्घ इति चिण्वदिटो नानेन दीर्घः। तेन ग्राहिता । ग्राहिष्यत इत्यस्य सिद्धिः । यत्तु मूले एकाचो ग्रहेरितिव्याख्यातन्तन्नैकाजिति न प्रकृतन्नापि वार्त्तिककृताऽत्रैकाज्ग्रहणङ्कर्त्तव्यमित्युक्तन्तथापि हरदत्तानुरोधेनोक्तञ्जाग्रहिता जाग्रहिष्यतीत्यत्र यङ्लुगन्ते दीर्घाप्रवृत्तिश्चैकाच इत्यस्य फलमित्यपि वक्तुं शक्यम् । परन्तु भाष्यानुक्तत्वादप्र-

माणमेतदित्यभिप्रायेणाह । हरदत्तानुरोधेनेति । तन्मते दोषान्तरमप्याह । अग्रहीष्टामित्यादाविति । न चाऽऽगमस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वादेकाचो विधानमस्त्येवेति वाच्यम् । नाजानन्तर्यपरिभाषायास्तन्मते सत्त्वेन तया निषेधात् । बहिरङ्गपरिभाषायाऽनित्यत्वाच्चेति ॥

॥ इति क्र्यादिविवरणम् ॥

स्वार्थे विधानार्थमिति । अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति स्वार्थविधानार्थमित्यर्थः । सत्यस्य कृञ्ञ्यापुक् । सत्यशब्दस्य कृञर्थे णिचि आपुगित्यर्थः । एतेन । लक्षयतेः स्वरितत्वस्यानार्षत्वेन । किन्तेन । इदित्वेन । तच्चरितार्थमिति । इदित्त्वञ्चरितार्थमित्यर्थः । क्विशब्दमुच्चार्य विहितेति । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयेति भावः । भाष्यानुक्तत्वादिति । णिचः पाक्षिकत्वस्येत्यादिः । चुरादित्वापेक्षमिति । चुरादिभ्यो णिज्वैकल्पिक इत्यर्थे एतज्ज्ञापकमित्यर्थः। एतन्मते आधृषाद्वेतिज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वबोधनाय । आधृषीयाणामेव सर्वत्र विकल्पोऽन्येषान्तु लक्ष्यानुरोधेनेति बोधनाय चेति भावः । गणयतेरनेकाच्त्वेप्यामोऽभावायाह । सन्त्रत्वादिति । अनित्यत्ववादिमतं व्याख्याय स्वयमाह । नित्यण्यन्तत्वेपीति । न साधिकेति । आमोऽभावस्य तेनैवोपपादनादिति भावः । अत एव । सामान्यापेक्षज्ञापकाभावादेव । ॠकारान्तत्वप्रयुक्तकार्येति । ऋच्छत्यृतामितिगुणात्मककार्य ऋतश्चेतिसूत्रविहितलगभावात्मककार्यविशिष्टग्रहणमित्यर्थः । ननु ङित्त्वाश्रितविकल्प इत्येव कुतो नोक्तमत आह । चित्रङादाविति । उक्तन्यायस्य । अवयवेऽचरितार्थस्य समुदायोपकारकत्वमितिन्यायस्येत्यर्थः । उक्तरूपेति । अदनीयवस्तुनो भोजनार्थम्भोजनपात्रे निःक्षेपरूपा इत्यर्थः। भुज्यर्थयमधातोरिति। यमोऽपरिवेषणइत्युक्तत्वादस्मिन्नर्थे तस्य निषेधस्याप्रवृत्तेः । एवञ्च तस्यार्थस्य ग्रहणे यम् चेत्यनेन चुरादिण्यन्ते मित्त्वविधानं व्यर्थं स्यात् । मित्त्वं स्यात्। यम् चे-

त्यनेनेत्यादिः । वेष्टनापि गृह्यत इति । एवञ्चापरिवेषणे स निषेधः वे-ष्टना तु परिवेषणमेवेति तस्य निषेधस्यायमविषय इति बोध्यम्। ननु घ-टादिपठितवचने परिवेषणशब्देन वेष्टनस्यापि ग्रहणे तस्य निषेधस्याप्रवृत्त्याऽमन्तत्वेन सिद्धे यम चेत्यस्य वैयर्थ्यमत आह । घटादिपठितेति । तस्य । घटादिपठितवचनस्य । हेतुमण्णावेवेति । पूर्वोत्तरसाहचर्यात् । फला-भावादिति । यदि वेष्टनस्य परिवेषणशब्देन ग्रहणङ्कृत्वा निषेधाविष-यत्वं सम्पाद्यते तदा वैयर्थ्यं वेष्टनरूपेऽर्थे स्वार्थे णिचः सत्त्वेन तस्य व-चनस्याप्रवृत्तेरित्यर्थः । अत्र सूत्रे । चुरादिपठिते यम चेतिसूत्रे । अर्थत्र-येति । वेष्टनभोजनावेष्टनारूपार्थत्रयेत्यर्थः । नन्वत्रार्थत्रयग्रहणे परिवेष-णे मित्त्वाप्त्युत्सूचकं यद् घटादिपठितवचनेऽपरिवेषण इति तद्वैयर्थम-नेन मित्त्वसिद्धेरत आह । घटादिपठित इति । ततः । स्वार्थणिजन्तात्। एकणिज्ज्ञानेन । यमयतीत्यत्रैकणिज्ज्ञानेन । प्रतिपदोक्तत्वात् । साक्षा-च्चुरादित्वसिद्धणिशब्दानुवादेन विहितत्वात्। अत एव । चुरादिणिच ए-वात्र ग्रहणादेव । ञित्त्वं व्यर्थमिति । आत्मनेपदस्यणिचश्चेत्येवसिद्धेः । ननु चिशब्देन सामान्यग्रहणार्थं ञित्त्वमस्त्वित्यत आह । सामान्येति । नात्वमिति । तत्रास्याप्रवृत्तेरुक्तत्वात् । स्वादिपठितचेरपि चिस्फुरोरि-त्यनेनात्वमित्यभिप्रायेणाह । परे त्विति । उभयोः । हेतुमण्णिच्स्वादिप-ठितचिञ्धात्वोः। ईदृशरीत्या । चिञ्धातोश्चुरादित्वात्ततो णिज्विधाने-न प्रतिपदोक्तत्वमितिरीत्या। णिशब्देन णिसामान्यग्रहणे लाघवमपीत्या-ह । उत्तरत्रेति । म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे । अव्यक्तावागपशब्दरूपा । गुर्द पूर्व निकेतने । गुर्दपूर्वेति द्वौ धातू । अन्ये तु गुर्देत्येक एव । पूर्वनिकेतनमित्यस्य पूर्वनिवास इत्यर्थ इत्याहुः । अकर्तृगेती-ति । परगामि क्रियाफले परस्मैपदबाधनार्थमित्यर्थः । णिच्संयो-गेनैवेति । अत एव दंशिप्रभृतिभ्य इदित्वाण्णिजभावपक्षे दंशती-त्यत्रात्मनेपदन्न । भल आभण्डने । आभण्डनमत्रलक्षणस्वरूपप्रा-

माख्यादिप्रकारकज्ञानानुकूलव्यापाररूपम् । नाम्नो वेत्यंशमिति । नानात्वमस्य नाव्युत्पन्नत्वेन । किन्तु कुशब्दपूर्वकस्मयतेरन्येभ्योऽपीति डप्रत्यये कुगतीतिसमासे बोध्यम् । धात्वर्थ इत्यस्य लाभस्तु प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमित्यस्य व्यापारसत्त्वात् । क्यङा बाधाभावायेति । अन्यथा शब्दवैरकलहेत्यत्र शब्दशब्दस्य विशिष्योपादानात्क्यङा णिचो बाधः स्यादिति भावः । हन्त्यर्थाश्चेति विहितो णिज्वैकल्पिक इत्यत्रार्थे मानमाह । तेषान्तद्ग्रहण इति । एवं कृपेरपीति । कृपेश्चेत्यनेन स्वार्थेऽत्र णिज्विधानात्कृपधातोर्भ्वादौ पाठसामर्थ्याण्णिज्विकल्प इत्यर्थः। एतत्सामर्थ्यादिति।हन्त्यर्थाश्चेत्यस्य सामर्थ्यादित्यर्थः। यदि निवृत्तप्रेषणादिति सार्वत्रिकं स्यात्तदा हन्त्यर्थेभ्योऽपि धातुभ्यो निवृत्तप्रेषणेभ्यो हेतुमण्णैस्वार्थे णिचि योऽर्थस्तस्य लाभे हन्त्यर्थाश्चेति स्वार्थे णिज्विधायकं वचनं व्यर्थं स्यादिति भावः। घुषिरविशब्दने । विशब्दनेऽर्थे घुषिरिति धातुश्चुरादौ द्रष्टव्यः । सूत्रे निषेधाल्लिङ्गादिति । अस्माण्णिचो नित्यत्वेऽस्मात्परा निष्ठा नास्तीति स प्रतिषेधो व्यर्थः स्यात् । न च भ्वादिपठिताद्यदा निष्ठा तदा तद्व्यावृत्त्यर्थन्तदस्तु । घुषिरविशब्दने इत्युक्तत्वेन भ्वादेर्विशब्दने वृत्त्यभावात् । न च चुरादिण्यन्तात्क्विपि णिलोपे तत आचारे क्विपि निष्ठायां सम्भवोऽस्तीति वाच्यम्। हलन्तेभ्य आचारे क्विपोऽभावात्। णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाच्च । क्वौ लुप्तमिति न सार्वत्रिकम् । एवमिदित्करणमपि णिचः पाक्षिकत्वे ज्ञापकं बोध्यम् । अस्य चेति । चुरादिपठितस्वदधातोः । अस्य । अर्चधातोः । एवमन्येषामपि परस्मैपदिनामिति । यथा तपधातोर्वदधातोश्च भ्वादौ पाठोऽनावश्यकः । आधृषीयत्वेन णिजभावे समीहितरूपसिद्धेः । परस्मैपदिनामित्युपादानमात्मनेपदीयः । षहधातुस्तद्व्यावृत्तये णिजभावेऽप्यात्मनेपदार्थमस्य भ्वादौ पाठस्यावश्यकत्वात्। अन्येषामपीतिबहुवचनम्प्रयोगभेदेन । बोध्यः । अनावश्यकत्वेन बोध्यः । ली द्रवीकरणे । लाययति । णिचि वृद्धिः । इति भाष्यादिति । वस्तुतो

लाययतीत्यत्रैव लेख उचितः लेतेत्यस्य तु णिजभावे आत्वस्य वैकल्पिकत्वे न तदभावेऽपि सिद्धेः। अस्य पाठात्। धूञ्प्रीञोरित्यस्य पाठात्। एवं प्रीञ्धातोरस्मिन्मते प्राययतीत्येव रूपम्। सूलेकथ वाक्यप्रबन्धे। कथयति। स्वार्थणिजिवक्षायामल्लोपः। आर्द्धधातुकस्य बुद्धिस्थत्वे लोपविधानेन लोपस्य परिनिमित्तकत्वम्। एतेन। णिच्प्राग्वर्त्ति गणशब्दानुकरणत्वस्वीकारेण। गणेरितिण्यन्तानुकरण इति। गणधातोरदन्तत्वान्नेकाऽयन्निर्द्देश उपपद्यते किन्तु ण्यन्तस्यैव। वृत्तौ गणेरभ्यासस्येत्यत्र गणेरिति तु लुप्ताकारानुकरणादिका बोध्यः। णौ चङ्पर इति। यद्यपिणावितिनप्रकृतम्। तथापि चङ्परइतिबहुव्रीहिणासन्वदितिसूत्रेतथाक्षिप्तमितीहाप्यवसुक्तम्। णस्य दीर्घ इति। णस्य ईकारादेश इत्यर्थः। क्व चिस्सस्येदिति पाठः। स्तन गदीदेवशब्दे। ननु गदधातोरदन्तत्वाद्गदी इत्यनुपपन्नमत आह। इगन्तादिति। लुप्ताकारान्तानुकरणादिका निर्द्देशोऽयमिति भावः। वस्तुतोयमकारान्त एव तदाह। प्रकरणादिति। अन्तरङ्गत्वादिति। आर्द्धधातुकोपदेश एव लोपविधानेनाल्लोपस्य प्रथमत एव प्रवृत्तेः। यदुक्तम्पययोरिति सूले तस्योपपत्तिमाह। अयम्भाव इत्यादिना। इत्येव सिद्धेरिति। एतेन वर्गग्रहणाभावेपीष्टसिद्धिरुपपादिता। एतत्सूत्रारम्भसामर्थ्येन। पयोरित्युपादानसामर्थ्येन। तदभावात्। स्थानिवत्त्वाभावात्। तन्निमित्तकादेशस्य। णिज्निमित्तकादेशस्य। एवञ्च द्वित्वे कर्त्तव्ये णिज्निमित्तकादेशो न भवतीतिवचनव्यक्त्या निषेधस्य बलवत्त्वात्तद्विषयेऽन्तरङ्गस्यापि कार्यस्य पूर्वमप्रवृत्तिरिति भावः। तुतावयिषतीत्यादि। एतेष्वभ्यासे उकारस्य श्रवणम्भवति। एकव्यवधाने प्रवृत्तिरिति। अस्य इत्येव ज्ञाप्यत इति शेषः। तेन। येन नाव्यवधानन्यायाश्रयणेन। तदन्यतरेति। द्वित्वनिमित्तप्रत्यय व्यवधायकैकप्रत्ययेत्यर्थः। अत्र णिज्ग्रहणस्सिामान्योपलक्षणम्। तेन आस्यशब्दात्सिङ् अङ्गानिरसन इति णिङ्प्रत्ययेऽपि निषेधप्रवृत्त्या आसस्यदित्यत्र प्रक्रियादशायामुन्तरखण्डेऽवर्णसत्त्वेन नि-

षेधसिद्धिः । तदुक्तम्भाष्ये । ओः पुयण्जिषु वचनं ज्ञापकं णौ स्थानिवद्भावस्येति ॥नन्वेवमिति । यत्र प्रक्रियादशायां परिनिष्ठिते वेत्यस्य स्वीकारे ॥द्वितीयद्वित्वे। लशब्दस्य द्वित्वे । अत्र प्रक्रियादशायामुत्तरखण्डेऽवर्णलाभस्य सत्त्वात् ॥ एतद्भाष्येति ॥ इतायां वृद्धौ टिलोप इत्यत्र हलिकल्योरत्वनिपातनस्य ज्ञापकत्वप्रतिपादनपरभाष्येत्यर्थः॥ तत्पाठेन॥यथेष्टमित्यस्यपाठेनयथा कथेत्यत्राकारोच्चारणं वृद्ध्यभावार्थन्तथोनेत्यत्राकारोच्चारणन्नोपधाकार्यप्रतिबन्धार्थम् दीर्घोकारस्य सत्त्वादित्यकारोच्चारणादिच्छाल्लोपविकल्प इति कश्चिदाह तन्मतन्दूषयति ॥ यत्त्विति ॥ णिज्विकल्पार्थमिति ॥ एवञ्च णिजभावेप्यनेकाच्त्वादस्मादाम्भवतीति तद्भावः। अपास्तम् । अन्त्याऽसेऽकारस्यश्रवणेनाकारोच्चारणस्य चारितार्थ्यात्सामर्थ्यस्यैवाभावादिति भावः ॥ फलान्तरमप्याह ॥ किञ्चेति ॥ माधवादिसम्मतरीत्या मूलोक्तं व्याख्याय भाष्यस्वारस्यसिद्धार्थमाह । परे त्विति ॥ इत्यत्रापि प्राप्नोतीति ॥ उपधायाश्चेतीत्वस्य स्थानिवद्भावः प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ तुतावयिषतीत्यादीति । आदिना नुनावयिषतीत्यस्य सङ्ग्रहः। तुनुधातुभ्यां हेतुमति णिचि सनि रूपम् । अवर्णपरत्वसम्पादकेति । अत्रावर्णपरत्व सम्पादकेत्युपादानात्साक्षात्स्वस्यावर्णसम्पादकत्वाभावेऽपि तुतावयिषतीत्यादौ वृद्ध्यादेशावावादेशस्यतत्सम्पादकत्वाद्वृद्धेरप्यवर्णसम्पादकत्वम्बोध्यम् । एतेन । वक्ष्यमाणदूषणेन । सर्वथेति ॥ अत्र सर्वथेतिकथने नावर्णपरत्वसम्पादकादेशस्यानित्वेन तुल्यतेतिसिद्धान्तरीत्या स्थानिवद्भावाप्रवृत्तिः सूचिता । आदेशस्यावर्णपरत्वसम्पादकत्वाभावात् ॥ सूलोक्तरीत्यापि न स्थानिवद्भावप्रवृत्तिरित्याह । द्वित्वप्रवृत्तिवेलायामित्यादिना ॥ सूत्रादेरिति । अत्रादिना स्थूलसत्रयोः परिग्रहः ॥ अत्र स्थूलादेरिति वक्तुमुचितम् ॥ मध्योदात्तमिति। शपा शहैकादेशेऽप्येकादेश उदात्तेनोदात्त इति मध्योदात्तमित्यर्थः ॥ इति कश्चिदिति ॥ भाष्योक्तोदाहरणास्वारस्यमत्रारुचिः ॥ सूत्राञ्चकारेत्यामर्थः पाठ इत्यपि कश्चि-

त् ॥ गणसूत्रमिति ॥ चुराद्यन्तर्गणसूत्रमित्यर्थः ॥ अत एव ॥ प्रातिपदिकपदोपादानादेव ॥ अत एव । प्रातिपदिकपदोपादानं यत्र तत्र सुबन्तादित्यर्थालाभादेव ॥ तदन्तार्थकादिति ॥ द्वितीयान्तार्थकत्कार्मसमर्पकादित्यर्थः ॥ अत एव । सुबन्तादुत्पत्त्यभावादेव । पचयतीत्यत्र पचाद्यजन्ता ण्णिच् । न च कुत्वेकर्त्तव्ये स्थानिवद्भावस्तिलोपस्य भविष्यतीति वाच्यम् । कुत्वे न स्थानिवदितिनिषेधात् । वार्त्तिकादिति । तत्करोति तदाचष्ट इतिवार्त्तिकादित्यर्थः । ख्युनामित्यादीनामिति । टिड्ढाणञितिसूत्रे तरप्ख्युनामिति हि केचित्पठन्ति । केचित्तु सुबन्ताण्णिजुत्पन्नावपि नात्पपरराजतपचतीत्यत्र कुत्वस्य प्राप्तिः । इष्ठवदित्यदिष्टेन भत्वेन पदत्वस्य बाधात् । यथोद्देशपक्षाश्रयणेन पूर्वकालजातभत्वेन णिचो लोपेऽपि पदत्वबाधस्य वक्तुं शक्यत्वात् । प्रातिपदिकाण्णिजितिपक्षेऽपि भत्वातिदेशोऽवश्यमङ्गीकार्यः । अन्यथा स्रग्विणमाख्यदस्रजदित्यत्र कुत्वापत्तिरिति । तन्न । सुबन्तादित्यस्य सुप इत्यस्याप्रकृतत्वेन तस्य पक्षस्य पूर्वमेवासम्भवस्योपपादितत्वात् । न च तत्करोतीत्यत्र तदिति तेनातिक्रामतीत्यत्र तेनेति विभिन्नविभक्तिनिर्द्देशात्स पक्षः स्वीक्रियत इति वाच्यम् । तत्तेनेतिविभिन्नविभक्तिनिर्द्देशस्य क्वचित्कर्मसमर्पकात्क्वचित्करणसमर्पकात्प्रातिपदिकाण्णिज्यथा स्यादित्येवमर्थत्वस्य स्वीकारात् । प्रातिपदिकपदस्य लक्षणायां साधकाभावाच्च । इष्ठवदित्यतिदिष्टभत्वेन पदत्वस्य बाध इत्यपि न । कार्यकालपक्षे णिचो लोपेन तन्निमित्तकस्य भत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । प्रत्ययलोप इतिसूत्रस्य नियमार्थत्वमेव भाष्यकृता सिद्धान्तितमिति स्थानिवद्भाव एव प्रकृते वाच्यः स च न सम्भवति । यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तिस्तन्निमित्तातिरिक्तसर्वनिमित्तकत्वमतिदेशस्येत्यस्य सर्वसम्मतत्वादन्यथा सर्वस्मिन्नित्यत्रापि सुप्त्वातिदेशेन यञादित्वाभावेऽपि दीर्घापत्तिः स्यात् । एवञ्चातिदिष्टभत्वस्याप्यज्विनिमित्तकतयाऽनल्विधाविति निषेधात् । न चात्र यथोद्देशपक्ष एवाश्रीयते

न तु कार्यकालपक्ष इति वाच्यम् । अन्तर्वर्त्ति सुब्निमित्तकपदत्वस्य बहिर्भूतणिज्निमित्तकभत्वेन बाधायोगात् । न च पदत्वोत्तरम्भत्वमस्तु । संज्ञाद्वयस्याकडारीयत्वेनासमावेशात् । यदपि प्रातिपदिकात्स्रिजितिपक्षेऽपि भत्वातिदेशोऽसस्रजदित्येवमर्थं स्वीकार्य इति । तदपि न स्रग्विणमाचष्टे स्रजयतीत्यत्र कुत्वादर्शनेनैतादृशे विषयेऽन्तर्वर्त्तिसुप्निमित्तकपदत्वस्यापि बहिरङ्गणिज्निमित्तकभत्वेन भाष्यप्रामाण्येन बाधस्य कल्पनादिति दिक् । प्रातिपदिकादेवेति । अन्यथा सुप इत्येव वदेत् । इष्ठवदित्यनेनेष्ठन्निमित्तककार्यस्यैवातिदेशो न त्विष्ठनो यत्कार्यन्तस्याप्यतिदेश इत्याह । तत्रेत्यादिना । अत एव । इष्ठन्निमित्तककार्यस्यैवातिदेशादेव । पाञ्चमिकः कन्निति । युवाल्पयोः कनन्यतरस्यामितिसूत्रविहितः कन्नित्यर्थः । एतेन पाञ्चमिकज्याद्यादेशनिरासः । अत एव । पाञ्चमिककन्मात्रातिदेशस्येष्टत्वादेव । के चिन्मुख्याः । मन्वते । भारद्वाजीयवार्त्तिकन्तु न परिगणनङ्किन्तूदाहरणनिदर्शनपरमिति च सम्प्रतिपद्यन्ते इत्यपि बोध्यम् । अमुमेवार्थमाह यद्यपीत्यादिना । तस्या अपि । भसंज्ञाया अपि । ऐडविडयतीति । इडविडोऽपत्यं स्त्री इडविड् । जनपदशब्दादित्यञ् । तस्यातश्चेति स्त्रियां लुक् । तत आख्यातार्थे णिच् । पुंवद्भावेनाञन्तत्वमिति टिलोपेऽप्यञ एव निवृत्तिः । नन्विष्ठवदित्यतिदेशेन णिचस्तद्धितत्वातिदेशे तस्मिन्नित्यादिवृद्धिरपि स्यादित्यत आह । इष्ठनि दृष्टेति । तद्धितत्वन्तु नातिदिश्यते । उपमेये सप्तमीदर्शनादित्युक्तत्वादिति भावः । भारद्वाजीयवार्त्तिकम्परिगणनपरमितिवादिनोऽपि टिलोपपदमिटिलोपनिमित्तभसंज्ञाया अप्युपलक्षणम् । स्रजयतीतिभाष्योदाहरणादित्यपि दिगित्यनेन सूचितम् । एनीमाचष्टे एतयतीत्येतत्पुंवद्भावोदाहरणन्नोपन्यस्तम् । टिलोपेन ङीपि निवृत्ते तत्सन्नियोगशिष्टनस्यापि निवृत्तिसिद्धेः । एवन्दारदयतीत्यपि पुंवद्भावोदाहरणन्द्रष्टव्यम् । अत एव । वृद्धौ सत्यां टिलोप इतिपक्षस्वीकारादेव । ननु लोपस्य नि-

त्यत्त्वेन परत्वादित्यसङ्गतमत आह । लोपस्येति । तस्यापि टिलोपस्येति । अपिनाऽकृतायां वृद्धौ टिलोपसंग्रहः । अत एव । वृद्धेर्लोपो बलीयानितिपक्षस्वीकारादेव । प्रत्याहारग्रहणञ्चरितार्थमिति । तद्धि यत्रैको लोपप्राप्तिस्तत्र वृद्धेः पूर्वं यदि लोपः स्यात्तदा चरितार्थम्भवेत् वृद्धौ सत्यां लोपे त्वनग्लोप इत्यग्लोपित्वमकारलोपेनैव सम्पादनीयमित्यलोपनोव्यावृत्तये नालोपीत्येव वदेदिति भावः । ननु स्वामिनमाख्यदस्वामद्दोदुहमाख्यदजुगोहदित्यत्र वृद्धेः प्राप्त्यभावात्प्रत्याहाराश्रयणञ्चरितार्थमत आह । इदुदुपधेन्य इति द्वयोः पक्षयोर्युक्तम्पक्षमाह । साम्प्रतिकमेवेति । तत्त्वेति । एकदेश्युक्तित्वमित्यर्थः । तदेतदुपपादयति । लोपस्येति । एकस्या वृद्धेः कृताकृतप्रसङ्गित्वस्य वक्तुमशक्यतया नित्यत्वाशङ्काया एवासङ्गत्या प्रकारान्तरेण तस्या अनित्यत्वोपपादनमयुक्तमिति सा एकदेश्युक्तिरिति भावः । अत एव । वृद्धेर्लोपस्य बलवत्त्वादेव । अवीवददिति । णिजन्तात्सिच् लुङ् चङ् । णिलोपे । प्रथमणिचो लोपे । कैयटस्यापि द्वितीयः पक्षः सम्मत इत्याह । एतदेवेति । द्वितीयपक्षस्यैव युक्तत्वेऽप्यचकलदित्यस्य सिद्धिमाह । किञ्चेति । नियमार्थत्वेनेति । हलप्रतिपादकाद्यदि णिच् तदा हलकलयोरेवेतिनियमार्थत्वेनेत्यर्थः । उपसंख्यानेन सिद्धेरिति । अत एव णौ चङीतिसूत्रभाष्ये णेर्णिचीतिवचनस्यावीवददित्यत्र प्रयोजनमुक्त्वा णिलोपे कृते व्यवधानाभावशङ्कायां स्थानिवद्भावेन व्यवधानमुक्त्वा चङ्परनिर्ह्रासे स्थानिवत्त्वनिषेधमुक्त्वा यदर्थमयं प्रतिषेधस्तस्य ह्रस्वत्वस्य नाग्लोपीतिनिषेधः स्यादिति शङ्कायां वृद्धेर्लोपस्य प्रत्याहारग्रहणेन बलवत्त्वेनोपपादनङ्कृत्वाऽवीवददित्यस्य णेर्णिचीतिवचनेनैव सिद्धिरुपसंहारे उक्ता तस्मादुपसङ्ख्यानङ्कर्त्तव्यमित्यनेन । अन्येषान्त्विति । भासस्य इः भासेः । वासस्य उः वासौः । भासयमाख्यत् अबीभसत् वासमाख्यदवीवसदित्यादीनामित्यर्थः । तत्साध्यानाम् । चङ्परनिर्ह्रासेतिवचनसाध्यानाम् । कैयटे स्पष्टमिति । तेन हि ना-

ग्लोपीतिसूत्रसाध्यस्याममालदित्यस्य टिलोपस्य स्थानिवत्त्वादनुपधात्वा-त्प्राप्तिरेव नास्तीत्याशङ्कायाः भाष्यीयाया अभिप्रायमुक्त्वा ननु प्रतिषिध्यते स्थानिवत्वं चङ्परनिर्ह्रासेनेत्याशङ्कयोक्तन्नैतदस्ति। यदर्थः स प्रतिषेध-स्तस्य णेर्णिच्युपसङ्ख्यानमित्यनेन साधित्वान्न वक्तव्य इति प्रतिपादित-म्। चकारस्यानुक्तसमुच्चायार्थत्वे साधकमाह मूले तथा च वार्त्तिकमि-त्यादिना। आख्यानशब्दे कर्मणि ल्युट्। वार्त्तिकार्थमाह। आख्यानवा-चकेति। अत एव। वार्त्तिकस्योक्तार्थत्वादेव। अन्यथा याट्टशङ्-कारकमित्यर्थास्वीकारे॥ यदुक्तम्प्रकृतिप्रत्यापत्तिरित्यस्य कृतो या प्रकृ-तिस्तस्या विकारपरित्यागेन स्वरूपेणावस्थानिति व्याख्यानन्तन्न यु-क्तमित्यभिप्रायेणाह। परे त्विति॥ प्रकृतिपदयोः॥ वार्त्तिकस्यप्रकृति-पदयोः। आख्यानपदे कर्मणिल्युटो वाहुलकत्कारणे न यद्यदाख्येयं तत्स-र्वङ्गृह्यते न तु प्रसिद्धमेव। अत एव काश्याः प्रस्थितो द्वियोजने सू-र्योद्गमनं सम्भावयते सूर्यमुद्गमयतीत्यपि भवति॥ किञ्च यदाख्येय-न्तद्दर्शनसमानकालिकमेव कथनं यत्र तत्रैवास्य प्रवृत्तिरिष्यते। यदा त्वरण्ये मृगरमणन्दृष्ट्वा ततो ग्रामे आगत्य मृगरमणमाचष्टे तत्र वाक्यमेव भ वति न तु णिच्॥ कंसवधादिशब्दानामाख्यानवाचककृत्पदेन ग्रहणङ्-कृद्ग्रहणपरिभाषया बोध्यम्॥ न च प्रकृतिवच्च कारकमित्यनेन कृतिस-ति कारकं यद्विभक्त्यन्तन्तस्यानिवृत्तिरपूर्वा तत्प्रकृतिवाच्यार्थकारकवा-चिका विभक्तिश्चेद्विधीयते तदा राजानमागमयतीत्यत्र प्रत्ययलक्षणेन पदत्वान्नलोपः स्यादिति वाच्यम्। उत्तरकालजातविभक्तिनिमित्तकभत्वे-न पदत्वस्य वाधात्॥ न द्वन्द्वो व्याख्यानादिति॥ द्वन्द्वस्याभिप्रेतत्वे द्वि-वचनेनैव निर्दिशेत्। किञ्च तेनातिक्रामतीत्यतस्तेनेत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे क-र्त्तृकरणादित्युपादानवैयर्थ्यञ्च स्यादित्येतन्मूलकव्याख्यानादित्यर्थः। क-र्तुर्व्यापार्यमितीति कर्तृवृत्तिव्यापारप्रयोज्यव्यापाराश्रय इत्यर्थः। कर्तृ-ग्रहणाद्यद्यत्कर्तृव्यापार्यन्तत्सर्वङ्गृह्यते न तु करणत्वेन लोकप्रसिद्धमेवे-

ति भावः। चित्र चित्रकरणे। अत्र चित्रेति लुप्तपञ्चम्यन्तम् ॥ अदन्तत्वे वटीत्यादिनिर्देशस्य का गतिरत आह। वटीत्यादीति । सौत्र इति । एवञ्च वटेति वक्तव्ये इकारनिर्देशोऽस्येदित्वमपीत्येतद्बोधनायेति बोध्यम्॥सर्वत्र। कथादिधातुषु।सङ्ग्राम युद्धे युद्धे वर्तमानं सङ्ग्रामेतिप्रातिपदिकं धात्वर्थे णिचंलभत इत्यर्थः॥प्र ातिपदिकपदानुवृत्त्या प्रातिपदिकमिति लब्धम् ॥ अस्य सूत्रत्वादिति।एवञ्च युद्ध इत्यस्य णिजर्थबोधकत्वे तदुपादानवैयर्थ्यापत्तिरिति भावः।तत्वञ्च। अनुदात्तत्वञ्च। चिन्त्यमिति। नन्वसंग्रामयत शूरइतिभाष्यप्रयोग एव मानम्भविष्यतित्यतो भाष्यतात्पर्यमाह। भृशादिसूत्र इत्यादिना। भूवादिसूत्र इति । तत्र भाष्ये आदिग्रहणस्य यदि पाठो भूप्रभृतीनाङ्क्रियते तदा ते पठित्वा ते धातव इति पठनीयमादिग्रहणं सूत्रे न कार्यं यदि तु न स्वादयः पठ्यते तदापठितोऽप्यादिशब्दोऽसंबद्धार्थक इति शङ्कोत्तरम्भगवतोक्तमेवन्तर्हि सिद्धे यदादिग्रहणङ्करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो अस्तिच पाठो बाह्यश्च सूत्रादिति ।किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् पठेन धातुसंज्ञेत्येतदुपपन्नं भवतीति ॥ तत्र पाठेनेतिप्रतीकमुपादाय कैयटेन तथोक्तमिति तेन बहुलमेतन्निदर्शनमितिभाष्यविरुद्धमिति कल्प्यत इति भावः॥ दूषितप्रायमिति यदि दिचुरादिभ्यो णिज्विकल्पेन स्यात्तदा आधृषाद्वेत्यस्य वैयर्थ्यापत्तिरित्येवं व्याख्यानन्न युक्तमिति भावः ॥ णिङङ्गान्निरसने॥ निरसनमत्र प्रक्षेपः ॥ गणसूत्र इति एतेन एतदन्तेषु इष्ठवदित्यस्यासम्बन्धो ध्वनितः। अन्यथा णिङि टिलोपो न स्यात्। पूर्वसूत्रविहितेभ्यो णिच्यपि स न स्यात् ॥ सिद्धशब्द इति ॥ उपात्त इति शेषः ॥

॥ इति चुरादिविवरणम् ॥

अन्यथा। हेतुशब्दस्य कारणमात्रपरत्वे ॥ कर्तास्येति॥ स्वनिष्ठाधिकरणतानिरूपिताधेयत्वमत्र षष्ठ्यर्थः। द्योत्यत्वे त्विति। तस्मिन्पक्षे प्रेषणाध्येष-

णादीनान्धातुवाच्यत्वमेव वक्तव्यन्तथा सति तेषां विशेषणत्वं विशेष्यत्वं वा कल्प्यमुभयथाऽपि न युक्तमिति भावः ॥ ओःपुयण्ज्यपरे ॥ न तु यस्ये-तीति । पञ्चम्यर्थे बहुव्रीहिर्न तु षष्ठ्यर्थ इत्यर्थः ।इत्व इति । प्रकृतसूत्रे-ण कृत इतिशेषः ॥ ननु प्रकृतसूत्रे ओरिति व्यर्थम् । तथाहि अवर्णपर-पवर्गादिपरकाभ्यासावयवाकारस्यपिपक्षति यियक्षतीत्यादावित्वप्रवृत्ति-रिष्टैव । तादृशश्चेकारो नास्त्येव । उकारस्य चेत्त्वमिष्टमेव ॥ तादृशयो-र्ऋकारलृकारयोरपि सम्भवो नास्ति । वेञ् रै पै वै धातुष्वीयत्र सन्त-त्रापि प्रथमत आत्वप्रवृत्त्याऽभ्यासेऽकारस्यैव सत्वमिति नैज्व्यावृत्तिः-फलमिति परिशेषादुकारस्यैव भविष्यतीति चेन्न । पापचिषते वावचिषत इत्यादौ यङन्तात्सनि यङ्निमित्ताभ्यासावयवाकारस्यान्तरङ्गत्वाद्दीर्घोऽकि-त इति दीर्घे कृतेऽप्यनेनेकारः स्यादिति तद्व्यावृत्त्यर्थत्वात् । न चैतदपि सनि परे सन्निमित्ताभ्यासावयवस्यैवेतिप्रत्यासत्तिकल्पनेन वारयितुं श-क्यमिति वाच्यम् । एवन्तर्हि द्विर्वचनिमित्ताङ्गाभ्यासावयवस्य द्विर्वचनिनि-मित्तनिमित्तकङ्कार्यन्तन्निमित्तकाभ्यासस्यैव भवतीतिप्रत्यासत्तिलभ्य ए-वार्थे तस्य प्रकृतसूत्रस्यस्यौरितिपदस्य ज्ञापकत्वमस्त्वितिकल्पनसम्भवात्। ततफलन्तु जङ्गम्यादिभ्यो यङन्तेभ्यः सनि जङ्गमिषत इत्यादौ सन्यत इ-सीत्वाभाव इति दिक् ॥ पुयण्जीति किम् । तुतावयिषति जुहावयिष-ति ॥ अपर इति किम् । बुभूषति । रुरूषति ॥ स्रवतिशृणोति ॥ ओः पु-यण् जीत्यतोऽनुवर्त्तमानेऽपर इतिपदेऽन्यपदार्थजिज्ञासामाह । धात्वक्ष-रमेवेति ॥ धात्वरञ्च पूर्वसूत्रोपस्थितत्वाद्यण्रूपम् । येन नाव्यवधानन्या-येनैकवर्णव्यवधानेऽप्यस्य प्रवृत्तिरित्याह ।एकहलिति ॥ अत एव । पूर्वसू-त्रस्याव्यवधानेऽवीभवदित्यादौ चारितार्थ्येन व्यवधाने प्रवृत्त्यभावादेव। भाष्यसम्मत इति ॥ एतच्च प्रागुपपादितम् ॥ अवीवददित्यादाविति ॥ हे-तुमण्णिजन्ताद्धेतुमण्णिच्सत्त्वे । इत्यपीति । अपिना मूलोक्ताग्लोपित्वस्य स-ङ्ग्रहः ॥ एतेन । वर्णग्रहणातिरिक्तेऽप्याकृतिनिर्द्देशनेन । भाष्यासङ्गत्या-

पत्येति ॥ तत्र ह्याद्धंधातुकइत्यस्य परसप्तमीत्वपक्षे भव्यमाख्येयमित्यत्र स्यति कृतेऽलिष्टे प्रत्यये आदेशाः स्युरितिदोषस्सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रय इत्यादिनाऽऽर्द्धधातुकत्वजातौ भव्यमित्यादावस्तेर्भूरित्यादेशे कृते यो यतः प्राप्नोति स ततो भविष्यतीति समाधाने जातिवादिनैकदेशिना कृते सामान्येन पौर्वापर्याभावाज्जग्ध्यादीनामनुपपत्तिरितिदूषणमभिधायार्थसिद्धिरेवैषा यत्सामान्येन पौर्वापर्यन्नास्तीत्यसति पौर्वापर्यं विषयसप्तमी विज्ञास्यत इत्युक्तम् ॥ तदुक्तरीत्या जात्या पौर्वापर्यमभ्युपेत्याप्याह । किन्त्विति । अत एव । णावग्लोप इतिपदस्य भवदुक्तव्याख्याने विकल्पेन दूषणसम्भवादेव ॥ इत्याहुः । भाष्यतत्त्वविदः ॥ अन्तरङ्गत्वाद् वृध्यादेरिति । अन्तरत्वादप्राप्तस्य वृद्ध्यादेरित्यर्थः ॥ तत्फलम् । उपसर्गनिमित्तादितिव्याख्यानफलमित्यर्थः ॥ अन्यथा । उपधाह्रस्वत्वस्य प्रागप्रवृत्तिस्वीकारे ॥ सूत्रे उब्जआर्जवे ॥ उपदेशे । धातूपदेशे ॥ दकारोच्चारणसामर्थ्यादिति । तद्धि न न्द्राइतिनिषेधप्रवृत्त्यर्थमेव यदि निपातनेन बकारोऽन्तरङ्गो द्वित्वप्राक् स्यात्तदा दकारोच्चारणं व्यर्थं स्यात् ॥ नन्विदम्भुजन्युब्जमितिसूत्रव्याख्यानकालिकग्रन्थविरुद्धम् ॥ तथाहि । तत्र हिपाण्युपतापयोः किम् । भोगः समुद्गः इति । अत्र समुद्ग इत्यत्र दकारस्य श्रवणं यथा स्यादित्येवमर्थन्दकारोच्चारणस्य चारितार्थ्याद्दकारोच्चारणसामर्थ्यादितिसामर्थ्योक्तरसङ्गतेरिति चेन्न ॥ इको गुणवृद्धीतिसूत्रे यथा इग्ग्रहणमात्सन्ध्यक्षरव्यञ्जननिवृत्त्यर्थमित्यनेन व्यञ्जननिवृत्त्यर्थत्वे कथिते तृतीयप्रयोजननिराकरणावसरे गमेरप्यचडो वक्तव्यः अभ्युद्गः समुद्ग इति यथास्यादित्युक्तम्भाष्ये । यदि कुत्वविषयेऽप्युब्जेः प्रयोगः स्यात्तदाऽस्माद् घञि अभ्युद्गः समुद्गइति प्रयोगयोः सिद्धौ गमेरपीति भाष्यासङ्गतिरिति अविरविकन्यायेनास्यकुत्वविषये कुत्वविषयेगमधातुप्रकृतिकडान्तस्य प्रयोग इत्यत्रभाष्यतात्पर्यन्तथा पाण्युपतापयोः किम् अभ्युद्गः समुद्ग इतिग्रन्थस्यापि तद्भाष्यैकवाक्य

तयाऽकुत्वविषयेऽस्योदजधातोः कुत्वविषये गमधातुप्रकृतिकडान्तस्य प्रयोग इत्यत्रैव तात्पर्यङ्कल्प्यते इत्याशयात्॥परे तु दकारोच्चारणन्नाभ्युद्नः समुद्न इत्यत्र दकारश्रवणार्थन्तयोरुपधायान्तकारस्य थकारस्य वोच्चारणेन सिद्धिसम्भवादिति दकारोच्चारणन्न न्द्रा इतिनिषेधप्रवृत्यर्थमेवेत्याशय इति न पूर्वापरविरोध इत्याहुः। अदिद्रियदिति। अत्र दकारस्य संयोगादित्वेप्यादिभूतादचः परत्वाभावान्निषेधो नेति भावः। इतिपक्ष इति। सयतेरिदन्यतरस्याम् लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त इति द्विलकारकनिर्देशपक्षे। परत्वादपीति। शब्दान्तरप्राप्त्या द्वयोरप्यनित्यत्वमिति भावः। अधिकारसूत्रत्वेन। एकाचो द्वे इतिवदधिकारसूत्रत्वेन। एतेन द्वित्वविधायकसूत्रे धातोरित्यस्य सत्त्वात्तदेकवाक्यतासम्भवो ध्वनितः। एवञ्च चङीतिसूत्रेऽप्युपस्थितौ तत्प्रदेशे धातुसंज्ञाकालिकादादेरचः पराः संयोगादयो नदरा द्विर्न भवन्तीति वाक्यार्थः प्रसज्यप्रतिषेधपक्षे पर्युदासन्यायेन तु धातुसंज्ञाप्रवृत्तिकालिकादादिभूतादचः परे ये संयोगादयो नदरास्तद्भिन्ना द्वे भवन्तीत्यर्थान्निषेधाप्राप्तिरिति भावः। किञ्च विधिशास्त्रैकवाक्यतया निषेधस्यान्तर्भूतचङ्निमित्तकत्वे नैतद्दृष्ट्या वहिर्भूयलकारनिमित्तकस्याटोऽसिद्धत्वेन निषेधाभाव इत्यपि बोध्यम्। नाजानन्तर्यपरिभाषा त्वनित्या नास्त्येव वेति बोध्यम्। अलाक्षणिकत्वादिति। एतेन पै इत्यस्य व्यावृत्तिस्सूचिता। अर्त्तिह्रीत्यस्य इति। युगागमविधायके पिवतेरेव ग्रहणमिति हि प्रतिपादितम्। वचनम्। पातेर्णाविति वचनम्। पातेर्णाविति वचने णावित्यस्य निमित्तस्योपादानेन प्रत्ययादर्शनस्योक्तिसम्भवाभावान्न लुक्शब्दस्य संज्ञाभूतस्य ग्रहणमित्यपि बोध्यम्। व्याख्यानादिति। सूत्रेऽन्यतरस्याङ्ग्रहणकरणमूलकव्याख्यानादित्यर्थः। यदि निरनुबन्धकत्वात् क्र्यादेर्लीधातोरादादिकस्य लाधातोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमभिप्रेतमभविष्यत्तदा धातुभेदेन रूपद्वयसिद्धौ प्रकृतसूत्रेऽन्यतरस्याङ्ग्रहणन्नाकरिष्यादिति भावः। आत्मनेपदविषयेति।

लियः सम्मानतेत्यनेन तत्रात्मनेपदविधानादिति भावः । इदमेव । मता-न्तरमेव । इहापि द्वयोर्ग्रहणं व्याख्यानादिति । अन्यतरस्याङ्ग्रहणेन लीधातुविषये व्यवस्थापकन्यायाप्रवृत्तिज्ञापनमूलकव्याख्यानादित्यर्थः । कारणपरहेतुशब्देन षष्ठीसमासे हेतुपादानमनर्थकमित्याह । हेतुसम्ब-न्धीति । एतत् । इकारप्रश्लेषेण दोषवारणम् । भीस्मीप्रकृतिकेति । प्र-त्यासत्त्या तथा कल्प्यत इति भावः । णाविति चेति । आर्द्धधातुक इ-त्यस्य विषयसप्तमीत्वं प्राग् व्यवस्थापितमिति तत्सामानाधिकरण्यात्तस्मा-वित्यपि विषयसप्तमीति भावः । ओः पुयण्जीतिसूत्रस्थवर्गादिग्रहणज्ञा-पितवचनस्येहाप्रवृत्त्या णौ कृतस्य गाङादेशस्य न स्थानिवत्त्वमित्याह । तत्रादेशस्येत्यादिना । सिध्यतेरपार । अपारलौकिकोऽर्थः प्रकृते धात्वर्थ-फलरूपो विवक्षितः । परलोकः प्रयोजनमस्य पारलौकिकम् । अन्नं सा-धयतीत्यत्र धात्वर्थफलञ्चिप्रप्राप्तिरूपन्तच्च परम्परया यद्यपि ब्राह्मणेभ्यो दानादिना पारलौकिकम्भवति । तथापि साक्षाद्यत्पारलौकिकन्तदेव फ-लमपारलौकिकेत्यत्र प्रतियोगित्वेन विवक्षितमित्येतत्सूचनाय ऐहलौकि-क इति वक्तव्येऽपारलौकिक इत्युपात्तम् । प्रजने वीयतेः । विशेषाभा-वादिति । आत्वभावाभावयोर्विशेषाभावादित्यर्थः । विशेषसम्भावनानि-रासायाह । वचीस्वपीत्यादीति । पक्षयोरिति । तत्र हि काम्यचः कका-रस्य फलाभावादित्संज्ञाभावे उक्ते इदन्तर्हि प्रयोजनमुपयट्काम्यती-त्यत्र सम्प्रसारणं यथा स्यादितिपूर्वपक्षिणोक्ते यजादिभिरत्र कितं वि-शेषयिष्यामः यजादिभ्यो विहिते कितीति समाधायाथापि कथञ्चिदि-त्कार्यं स्यादेवमपि न दोषः सुप आत्मनः क्यच् काम्यच्चेतिचकारस्य प्र-श्लेषेण काम्यचः ककारस्यानादित्त्वं साधितम् । अथापीति । यजादिभिः किन्न विशेष्यते कार्यित्वेन यजादयो निर्दिश्यन्त इति कैयटः । एतेनो-भयोः पक्षयोः फलैक्यम्बोधितम् । यदि सम्प्रसारणयोग्येभ्यो यन्तेभ्यः क्विप्स्यात्तदा णिलोपे क्वौ विधिम्प्रतीति स्थानिवद्भावनिषेधे विहितक्वि-

शेषणाभावपक्षे । सम्प्रसारणस्य विहितविशेषणपक्षे सम्प्रसारणाभावस्य प्राप्तिरिति फलभेदः स्यादिति तादृशेभ्यः क्विबभावः कल्प्य इति भावः । एतेन । पूर्वोक्तव्याख्यानेन । व्याः । व्यौ इत्यादिरूपाणीति । आत्वपक्षे णौ युगागमेऽपि णिजन्तात्क्विपि णिलोपे वल्निमित्तकयकारलोपे व्या इत्यादिरूपम् । वलि लोपे णिलोपस्य स्थानिवत्त्वन्तु न । क्वौ लुप्तमिति निषेधात् । आत्वाभावपक्षे तु मिचूपरत्वेऽपि युगागमो न । शाच्छासेति-सूत्रे आत इत्यस्यार्त्तिह्रीतिसूत्रादनुवर्त्तनात् । अत एवाजूहवदजुहाव-दित्यत्र युगागमाभावः । एवञ्चाचोञ्णितीति वृद्धौ व्यैरित्यादिरूपमि-ति बोध्यम् । ननु णिजन्ताद्विचि सत्यात्लपक्षे युगागमे वलि लोपे णि-लोपस्य स्थानिवत्त्वेन यान्तमात्वाभावे तु व्यैरितिविशेषोऽस्त्येवेत्यत आ-ह । विच इति । वा चित्तविरागे । चित्तम्मनः । तस्य विरागोऽप्रीतिः । स्वीययोग्यार्थग्रहणानुकूलव्यापाराभावरूपा । तस्य । क्रमादेः । अनेन । आखेट इतिव्याख्यानेन । मृगरमणमितिसमुदाय आखेटकपरः मृगपदा-र्थो न विवक्षितः । आखेटश्च ग्रहणानुकूलव्यापारविशेषः । अन्ये त्विति । एतन्मते मृगरमण इत्यत्र मृगपदार्थो विवक्षित एव । यत्र रञ्जधातुर्मृगनि-ष्ठग्रहणाद्यनुकूलव्यापारवाचकस्तत्रैवास्य प्रवृत्तिः । चिस्फुरोर्णौ । अत्र चिशब्देन चुरादिस्वादिपठितयोर्ग्रहणम् । मित्त्वे तु विशेषः । ननु प्रति-पदोक्तपरिभाषया चुरादिणिच एव णावित्यनेन ग्रहणमिति मते चिनो-तेश्चापयतीत्यनुपपन्नमत आह । इदञ्चुरादीति । ननु कृतात्वस्य द्वित्वे-ऽभ्यासेऽकारश्रवणापत्तिरत आह । आत्वस्येति । ननूभौ साभ्यासस्येत्यत्र साभ्यासस्येति कार्यिणो नकारस्य विशेषणं स्याद्गुणानाञ्च परार्थत्वादि-तिन्यायादुभाविति च न नकारस्य विशेषणम्भविष्यति । साभ्यासस्येत्य-नेनैवाभ्यासावयवनकारस्य निवृत्तेर्लाभे सत्युभाविति व्यर्थं स्यादिति सामर्थ्यादुभाविति विधेयस्य णस्य विशेषणं स्यात्तथा चाभ्यासस्योत्तर-खण्डनकारस्य च ञ्रसजो रोपधयोरमन्यतरस्यामित्यत्रेव स्थानषष्ठीनिर्दे-

ज्ञान्निवृत्त्यापत्तिरत आह । साभ्यासस्येति । गुणः कृतात्मसंस्कार इति-न्यायेन प्रकृते गुणानाम्चेत्यस्य बाध इति भावः । व्याख्यानादिति । ल-क्ष्यानुसारिव्याख्यानादित्यर्थः । इदञ्च प्रकृतसूत्रभाष्ये साभ्यासस्य द्व-योरिष्टमित्यनेन स्पष्टम् । अत एव । उक्तार्थस्यैवाभिप्रेतत्वादेव । अत एव । अभ्यासश्रवणस्येष्टत्वादेव । अभ्यासेनेति । विना तद्योगमित्युक्त-त्वेन सहार्थे तृतीया । तदनुवादकम् । अनितेरितिसूत्रसिद्धार्थानुवादकम् । अत एव । उभावित्यस्य विधेयविशेषणत्वादेव । अत्पूर्वस्येतिवदिति । तस्य यथा स्थानिविशेषणत्वेन षष्ठ्यन्ततया निर्द्देशः कृतस्तद्वदित्यर्थः । अन्यथा । उभौग्रहणाभावे । ण्यन्तः सन्नतश्चेत्येवोपात्तन्न तु लिट्पदम-पि तदभिप्रायमाह । ईर्ष्यतेराम इति । आद्यव्याख्याने । तृतीयव्यञ्ज-नस्येतिव्याख्याने ॥

इति हेतुमण्ण्यन्तविवरणम् ।

धातोः कर्मणः समानकर्तृकात् । अत्र केचित् । प्रकृतसूत्र एवात्म-न इत्युपादेयम् । तदेवोत्तरसूत्रेऽप्युपकरिष्यति । आत्मन इति प्रकृतसूत्रे धातोरित्यस्य विशेषणम् । षष्ठ्यर्थश्चात्र कर्तृत्वमिति समानकर्तृकादित्य-स्य लाभो भविष्यति । तदेवेच्छायामित्यस्य च विशेषणम् । प्रकृतेऽपि षष्ठ्यर्थः कर्तृत्वमेवेत्युभयोरर्थयोर्लाभे समानकर्तृकादिति व्यर्थमित्याहुः । अत्रेदं वक्तव्यम् । आत्मन इत्यत्राकृष्टस्य स्वरितत्वस्य कल्पनयोत्तरत्र सम्बन्धस्य प्रत्यासत्त्या चैकात्मबोधकत्वकल्पनायाञ्च गौरवमिति स्पष्टमेव । किञ्चैकस्यात्मन इत्यस्य परम्परया धातुपदबोध्यविशेषणत्वमिच्छायामि-त्येतद्विशेषणत्वन्तु साक्षादित्येतत्कल्पने समानस्वभावविरोधः । किञ्च सकृ-दुच्चरितस्यात्मन इतिपदस्योभयविशेषणत्वं सकृदुच्चरित इतिन्यायविरुद्ध-म् । आवृत्त्योभयविशेषणत्वे तु मनोव्यापारगौरवमधिकं स्पष्टमेवेति । अत एव । सन आर्द्धधातुकत्वादेव । तद्धि गुणाभावार्थम् । यद्यस्यार्द्ध-

धातुकत्वन्न स्यात्तदाऽत्र गुणस्य प्राप्तिरेव नास्तीति कित्वविधानवैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति भावः । कर्मण इत्यस्याभावेऽपि यथा कर्मण इत्यस्य लाभस्तत्प्रकारमाह । प्रत्ययवाच्य इति । प्रत्यासत्त्या । शीघ्रोपस्थितिकत्वेन । धातोरितिपदस्यार्थविशिष्टतत्तद्धातूपस्थापकतया विशेषणतयाऽर्थस्यापि तस्यामुपस्थितौ विषयत्वादिति भावः । दुर्घयेत्युत्तरमिति । कर्मण इत्यस्याभावे समानकर्तृकाद्धातोरित्यनेन यस्य यस्य समानकर्तृकत्वं तस्य सर्वस्योपस्थितौ करणभूतार्थवाचकादपि यत्किञ्चित्कर्मिकायामिच्छायामपि स्यादिति भावः । रुदविदमुष । रुद्साहचर्याद्विदेरेव ग्रहणमिति शङ्कां वारयितुमाह । लक्ष्यानुरोधादिति । अन्यथा । उगनुकर्षाभावे । कित्वाभावेन । इको झलितिसूत्रप्रवृत्तेः प्राक्कित्वाभावेन । एकाजित्येवेति । एकाच उपदेश इत्यत एकाज्ग्रहणमनुवर्तत इत्यर्थः । ननु परत्वेन षत्वकत्वयोरिति । अत्र लक्ष्ये षत्वकत्वयोः प्रवृत्तिर्भवतीत्येतावतैव षत्वकत्वयोरित्युक्तम् त्वेवं क्रमः कत्वात्पूर्वं षत्वाप्राप्तेः किन्तु कत्वे षत्वे च परत्वात् कृते इति विवक्षितम् । षत्वस्येति । कत्वस्याप्युपलक्षणमिदम् । अपवादत्वादिति । कृतेऽपि तेनेडागमोऽस्य प्राप्तेः । एतेन प्रतिपदोक्तत्वेन किरश्च पञ्चभ्य इति कृतेपीट् सनि वेत्यनेन पुनरिट् स्यादित्यपास्तम् । इकोझल् । नन्विदं सूत्रं व्यर्थम् । एतद्धि गुणाभावार्थम् । स च येन नाप्राप्तिन्यायेनाऽज्झनगमामिति दीर्घविधानेन सिद्धः । न च गुणे कृते दीर्घो गुणस्वरूप एव भविष्यतीति फलाभावात्तदा दीर्घाप्राप्तेः कथं येन नाप्राप्तिन्याय इति वाच्यम् । पर्जन्यवल्लक्षणन्यायेन तदापि प्राप्तेः । न च गुणाभाव इव चिकीर्षतीत्यत्रेत्वाभावोऽपि स्यादिति वाच्यम् । दीर्घस्येत्वनिमित्ततया तद्बाधायोगात् । यो दीर्घऋवर्णान्तस्तत्रापि गुणाभावरूपो दीर्घस्योपकारो भविष्यतीति तत्रापि पर्जन्यन्यायेन दीर्घः स्यादेव । मिञ्धातोः सनि दीर्घे मीग्रहणेन तस्य ग्रहणं यथा स्यादित्येवमर्थन्दीर्घत्वस्य चारितार्थ्यान्न गुणबाधकत्वमित्यपि न । तत्र दीर्घाभावेऽपि गुणविषये आत्वे-

कृते माग्रहणेन तद्ग्रहणसिद्धिः । न च कुटादिपठिताभ्यां गुधुभ्यां सनि गुणाभावस्य ङित्वेन सिद्धेर्जुगूषतीत्यत्र दीर्घस्य चरितार्थत्वात्कथङ्गुणबाधकत्वमिति वाच्यम् । उहनीत्येव सिद्धेऽज्ग्रहणस्य गुणाभावप्रवृत्तौ ज्ञापकत्वसम्भवात् । न च व स्यमागतीत्याऽज्झनगमामिति सूत्रेऽजादेशगमेरित्यर्थलाभोऽज्ग्रहणसत्त्वे भवति । सम्प्रति तु कथमिति वाच्यम् । सनीत्यस्यावृत्त्या सन्निमित्तकगमेरित्यर्थेन तल्लाभसम्भवादिति चेन्न । हलन्ताच्चेत्युत्तरार्थत्वात् । न च तत्रैव पठनीयं योगविभागो व्यर्थ इति वाच्यम् । दीर्घविधानस्य विषये बाध्यसामान्यचिन्ता भवताऽवश्यं वाच्याऽन्यथापुरस्तादपवादन्यायेन दीर्घस्य णिलोपबाधकत्वमेव स्यात् । एवं सति यथा गुणस्यायं बाधकस्तथा णिलोपस्यापि बाधकः स्यादिति क्त्विविधानमर्थवदित्यभिप्रायात् । णिलोपोदाहरणं ज्ञीप्सतीति । अत्र हि णेर्गुणदीर्घलोपाः प्राप्तास्तत्र विशेषाभावादनवकाशत्वेन दीर्घत्वमुभयोर्गुणलोपयोर्बाधकं स्यात् । येन नाप्राप्तिन्यायेन गुणस्यैव बाधकन्दीर्घत्वमिति तु न शङ्क्यं बाध्यस्य भेदेनापेक्षायां स न्यायो न तु सामान्यचिन्तायाम् । षष्ठ्या विपरिणम्यत इति । अन्तपदार्थान्वयायेत्यादिः । अज्झनगमां सनि । अत्र गम्शब्दो नानादेशगम्परः । जिगंसत इत्यत्र दीर्घापत्तेरत उक्तमजादेशगमेरिति । एतादृशार्थलाभस्त्वत्रैवाज्ग्रहणेन भवति । एतद्धिअजन्तानामित्यर्थलाभायोपात्तम् । एतदभावेऽप्यचश्चेतिपरिभाषयोपस्थितस्याच इत्यस्याङ्गविशेषणतयाऽजन्तानामित्यस्य लाभः स्यादेव । न चाचश्चेतिपरिभाषयोपस्थितमच इतिपदं हनगम्विशेष्यबोधकमेव भविष्यतीति वाच्यम् । हनगमामितिबहुवचननिर्देशस्यैवं सति वैयर्थ्यापत्तेः । एवञ्चाजितिपदं षष्ठ्यन्तं गम्विशेषणमिति । तादृशार्थलाभस्य सनीतिपदस्यावृत्त्याकल्पने तु न बहुवचनसामर्थ्यकल्पनाक्लेश इत्यवधेयम् । तत्र । गमेरिड्डितिसूत्रे । सर्वोपि । स्वतन्त्र आदेशरूपश्च । व्याख्यानादिति । सनि चेतिसूत्रभाष्यमूलकव्याख्यानादित्यर्थः । स्वतन्त्रस्य ग्रहणन्तु प्रतिप-

दोक्तत्वान्न्याय्यमेव। तथाऽदेशस्यापि ग्रहणम्। तत्र भाष्ये इग्वदिक इत्येव। अधिजिगमिषति। अधिजिगमिषत इत्युक्तम्। अत्रेडागमदर्शने-नादेशस्यापि ग्रहणम्। हलो व्युप। व्याख्यानादिति। दिद्युतिषते। दिद्योतिषत इत्यादीड्घटितप्रयोगदर्शन मूलकव्याख्यानादित्यर्थः। सामान्यापेक्षेतीति। इदमाचार्यानुरोधेन। भाष्यरीत्याह। णौ चङीति। सामान्यापेक्ष ज्ञापकत्वाभावेऽर्धेषिषिषतीत्यस्य सिद्धिमाह। किञ्चेत्यादिना। नैरर्थक्यादिति। एतच्च सनः समात्रस्य द्वित्वमितिमतेन। तदा तस्य।नर्थकतयाऽप्रत्ययत्वेनार्द्धधातुकत्वाभावादिति भावः। यदि तु धात्ववयवषकारसहितद्विर्वचनन्तदोत्तरखण्डस्य ष्य इत्यसनैरर्थक्ये न सन्ग्रहणेनाग्रहणादिड़ागमस्सन्यत इतीत्वस्य चाताप्राप्तिरिति रूपासिद्धिरिति बोध्यम् आप्ज्ञप्। इह ज्ञपीत्यनेन चुरादिण्यन्तस्य ग्रहणे णिच ईकारादेशे ईप्सतीतिरूपासिद्धिरत आह। अवादिभिरिति। अनन्त्य इति। आद्यधसाहचर्याज्ज्ञपिधातोरप्यनन्त्यस्येत्त्वमिति भावः। यदि पूर्वेति। अत्र यदीत्युपादानाद्वृद्धिशब्दसाहचर्याद्दीर्घशब्दोच्चारणेन विहितदीर्घस्यैव ग्रहणे त्वनन्त्यस्येति न वाच्यमिति ध्वनितम्। इदञ्च व्याख्यानं ज्ञपीतिणिजन्तानुकरणमितिमतेन।यदि तु पान्तानुकरणमेव ज्ञपीति त्विका निर्देशस्तदा णिचोऽप्राप्तिरेवेति बोध्यम् अत्र लोपो। अत्रेत्येतद्बोध्याकाङ्क्षाशान्त्यर्थकमाह। सनिमीत्यादीति। लोपस्याविकारत्वादिति। लोपागमवर्णविकारज्ञो हि सम्यग्वेदान् परिपालयिष्यतीत्यत्र भाष्ये लोपपदोपादानेऽपि विकारपदोपादानात्। नानर्थक इति परिभाषाप्रत्याख्यान पक्ष आह। यद्वाऽसनीति। ईर्त्सतीत्यत्र शास्त्रप्रवृत्तिक्रममाह। पूर्वत्रासिद्धीयमिति। एतेनात्र यत्केन चिदजादेर्द्वितीयस्येत्यनेन ध्सशब्दस्य द्वित्वमित्युक्तन्तन्निरस्तम्। नन्वाप्ज्ञपीत्यत्र प्रतिपदोक्तत्वाच्चुरादिपठितस्यैव ग्रहणन्याय्यमत आह। ह्रस्वविशिष्टेति। गुणस्य बाध इति। एयल्लोपाविति वचनादित्यादिः। आशङ्कायामर्थेऽनेन सन्निति भ्रमवारणायाह। आशङ्काविषयार्थेति।

व्याख्यानादिति। गामादाग्रहणेष्वविशेष इति परिभाषया माग्रहणेन सर्वेषाङ्ग्रहणे सिद्धे तत्साहचर्यान्मीशब्दांशेऽपि न्यायाप्रवृत्तिः। न चैव दिवादिपठितमीङ्धातोरपि ग्रहणापत्तिरिति मिनातिमिनोत्योरित्यनुपपन्नमिति वाच्यम्। इको झलितिसूत्रभाष्ये मीग्रहणेन कृतदीर्घमिनोतेर्ग्रहणेनोभयोर्ग्रहणस्यैव प्रतिपादितित्वात्। द्वयोरिति। शक्लृ इक्लौ शकविभाषित इत्यनयोः। किन्त्वात्। हलन्ताच्चेति किन्त्वात्। वचनम्। मुचोऽकर्मकस्येति वचनम्। इदमुपलक्षणम्। अभ्यासलोपार्थमित्यपि बोध्यम्। आख्यानादितिवचनपठितप्रकृतिप्रत्यापत्तिरितिवचनस्य ज्ञापकत्वमितित्भ्रमवारणायाह। पुष्ययोगमिति। एतच्च आख्यानादिति वचनस्यप्रकृतिप्रत्यापत्तिरित्यस्य परे तु मतोक्तरीत्या ज्ञापकत्वासम्भव इतिमतेन। तत्परिभाषाभावः। निमित्तापायपरिभाषाभावः। सिद्धे सतीतिन्यायेन स्तौतिण्योरित्यस्य नियमार्थत्वे लब्धे एवकारोव्यर्थ इत्यत आह। एवकार इति। सुषूष इहेति। सन्नन्तादिट्। अयादेशे यलोपः। षेत्युच्यमाने यत्र कृतषत्वस्य सनोऽकारान्तस्य श्रवणन्तत्रापि नियमः स्यादित्यत्र न स्यात्। षणीत्युक्ते तु इड्विशिष्टस्यानार्थकत्वान्न षण्पदेन ग्रहणम्। शपा सहैकादेशेतु विकरणानामनर्थकतया विशिष्टस्यार्थवत्वमस्त्येव। परिषिषिक्षतीत्यत्र स्तौतिण्योरितिनियमेन व्यावृत्तिशंकायामाह। स्तौतिण्योरितीति। प्रतीषिषतीत्यत्र द्वितीयषकारे सन्त्वबुद्ध्या तन्निरूपिताङ्गत्वमस्तीत्यत्र सम्भवेनाऽऽक्लनगमामिति दीर्घः प्राप्नोतीत्यत आह। अत्राभ्यासान्तस्येति। भाष्योक्तरीत्येति। तावेव सुमिङौ यौ ततः परौ सैव च प्रकृतिराद्या समुदायपदत्वमेतेनेति यथोक्तन्तद्रीत्याप्रथमषिशब्दे सर्वे सर्वपदादेशा इतिन्यायेन स्थानिसन्बुद्धौ तत्परत्वन्न तदन्तस्य द्वितीयसनि च न तत्त्वबुद्धिरागन्तूनामन्ते सन्निवेश इति न्यायादिति द्वितीयस्य प्रत्ययपदेनाङ्गसंज्ञासूत्रस्थेन न ग्रहणमिति भावः। अप्रत्ययतयेति। न चादेशप्रत्यययोरिति षत्वमप्युत्सरखण्डाव्य-

वस्य न स्यादिति वाच्यम् । पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इतिवचनेन कृतषत्वस्य द्वित्वमित्यभ्युपगमात् । ननु यदि नेषीत्यादस्याङ्गत्वन्तदा सनप्रत इतीत्वमपि न स्यादत आह । श्रुतिपापीति । अङ्गावयवेति । न चाभ्यासान्तस्य नाङ्गत्वमिति प्रागुक्तमिति कथं सनि परे यदङ्गन्तदवयवत्वमिति वाच्यम् । सनि सति यत्किञ्चिन्निरूपिताङ्गावयवस्य ग्रहणात् । न च यंस्येतियङन्तात्सनि यंयमिषत इत्यत्रेत्वापत्तिः सन्निमित्ताभ्यासस्या ङ्गावयवस्य ग्रहणात् । अङ्गत्वञ्च सन्निरूपितमन्यनिरूपितं वेत्यन्यदेतत् । एवमपि प्रतीषिषतीत्यत्र षण्परत्वात्स्तौतिण्योरितिनियमेन षत्वमत्र न स्यात्पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्व इत्यनित्यस्यात्वादप्रवृत्तिरितिपक्ष इत्याशयेन कस्य चिच्छङ्कायामाह । धातूपेति । षण्परत्वमिति । इदं वस्तुस्थितिकथनन्न त्वस्येदानीमुपयोगः । न षण्परत्वमिति । एवञ्च तद्विषये शङ्कैव नेति भावः।द्विःप्रयोगपक्षे सन्त्वबुद्धिवत्प्रत्ययावयवत्वबुद्धिरपि सकारेऽस्तीति भावः । प्रत्ययत्वन्तु न सकारे गृह्यते प्रत्ययावयवत्वन्तु गृह्यते इति तु विरुद्धमाभातीति नायम्प्रकारः साधुः किन्तु कृतषस्यस्य द्विर्वचनमित्येव युक्तमिति वक्तव्ये तथानभिधानं स्वरूपव्याख्ययैव पराक्रियेति न्यायेन । भवप्रत्ययान्तादिति । शैशिकादित्यत्राध्यात्मादित्वाठञ् । अत्र शैषिकाच्छैषिको नेतिवाक्येऽपि सरूप इत्यस्य सम्बन्धो बोध्यस्तत्फलमाह । वाक्यमेवेत्येवेति । अत्र शालीयेवाक्यमेवेति मूलपाठः । अत्र । शैषिकादिति वाक्ये । अत एव । शैषिकादित्युपादानेन निषेधादेव । अत्र प्रातिपदिकत्वेन त्वान्तस्याप्युपस्थितिरस्तीति भावः । सत्यभिधान इति । घटत्वत्वमित्यादिप्रयोगाभिधाने । अर्थान्तरे । कुत्साद्यर्थे । तेन । शब्दतोऽर्थतो वेतिकथनेन । षष्ठीसप्तम्यर्थादिति । अत्र यथासङ्ख्येनान्वयः । तच्चापि ब्रुवता । मत्वर्थीयान्मतुबादेः प्रतिषेधं ब्रुवता । समानवृत्तौ । समानार्थवृत्तौ तृतीयवाक्यार्थे विशेषमाह ।सनि त्वर्थेति॥

॥ इति सन्नन्तविवरणम् ॥

धातोरेकाचो हलादेः । द्योतकमिति । एवञ्च पुनः पुनरुत्पत्तिकत्व-रूपम्पौनःपुन्यन्धातुवाच्यन्तत्पुनःपुनःपदसमभिव्याहारे प्रतीयते । न चैकस्याः क्रियायाः पुनपुनरुत्पत्तिर्न सम्भवतीति कथमेतदिति वाच्यम्। यथाऽवयवसमूहरूपक्रियायाः प्रारब्धापरिसमाप्तत्वरूपस्य वर्त्तमानत्वस्या-सम्भवेऽपि विवक्षितक्रियासमूहस्य विलक्षणबुद्धिविषयस्य तादृशवर्त्तमा-नत्वव्यवहारस्तथा सजातीयानेकसमुदायावयवकस्य समूहस्यैकबुद्धिविष-यत्वे नैकत्वविवक्षया तादृशसमुदायस्य समुदायान्तरस्य सजातीयस्य पुनः-पुनरुत्पत्तिर्यत्र तादृशस्थले पापच्यत इतिप्रयोगस्तादृशसमुदायविवक्षया भवति एवञ्च द्योत्यार्थस्य विशेषणतया पुनः पुनरुत्पत्तिकैककर्तृका वर्त्त-माना पचिक्रियेत्यादिरीत्या बोधः पापच्यत इत्यादितो भवति । तस्य । द्विर्वचनविधायकवचनस्य । न तत् । न द्विर्वचनम् । य-त्र तु कृत्स्ना विवक्षिता क्रिया पुनःपुनरुत्पन्नेति विवक्षा तत्र भव-त्येव द्विर्वचनमित्याह । भृशार्थ इति । तथैव पौनःपुन्ये यङि द्वित्वस्य प्रशक्तिस्तु नेत्याह । पौनःपुन्ये यङि त्विति । धातोरेवेति । द्रव्यन्तु स्व-भावतः सिद्धरूपमेव प्रतीयते शब्दशक्तिस्वभावादिति शेषः । भृशमीक्षते इत्यत्र हलादित्वाभावाद्यधोऽभावेऽपि भृशं शोभत इत्यर्थविवक्षायां शु-भधातोः प्राप्तिशङ्कायाम्भाष्यप्रामाण्यादेव यङोऽनभिधानन्तादृशस्थल इ-त्याह। अनभिधानादिति । फलमिदमिति । वार्त्तिकप्रतिपादितेभ्यो यङ्विधानम् । स्पष्टम्भाष्य इति । एवं हि तत्रोक्तम् । एकाऽज्झलादिग्रह-णं किमर्थम् । जागर्त्ति भृशम् । ईक्षते भृशमिति । एकाज्झकादिग्रह-णे चोक्तम् । तत्र तावदुक्तङ्कर्मसमानकर्तृकग्रहणानर्थक्यमिच्छाभिधाने प्र त्ययविधानादकर्मणो ह्यसमानकर्तृकाद्वा अनभिधानदि इहाप्येका-ज्झलादिग्रहणानर्थक्यङ्क्रियासमभिहारे यङ्वचनात् अनेकाचो हलादेर्ह्यनभि-धानमिति । तच्चावश्यमनभिधानमाश्रयितव्यम् । क्रियमाणे ह्येका-ज्झलादिग्रहणे यत्रैकाचो हलादेश्चोत्पद्यमानेन यङार्थस्याभिधानन्न

भवति न भवति तत्रोत्पत्तिः । तद्यथा भृशं शोभते भृशं रोचते । यत्र चानेकाचोऽहलादेर्वोत्पद्यमानेन यङाऽर्थस्याभिधानम्भवति तत्रोत्पत्तिः । अटाट्यते अरार्यते । अशाश्यते । सोसूच्यते । सोसूत्र्यते । वार्त्तिकोक्तमूर्णोतिग्रहणन्तु न कार्यमित्याह । यथान्यासेपीति । लुवद्भावेनास्माद्यथाऽऽमो अभाव इडभावश्च भवति तथा यङपि भविष्यतीति भावः । एतेन । भाष्योदाहरणादितिकथनेन । यस्यतीति । न चैवं स्थण्डिलाच्छयितरीत्यस्य निर्द्देशस्य परिभाषायां ज्ञापकत्ववर्णनासङ्गतिः । प्रकृते यथा द्वित्वम्प्रति कार्यित्वेऽपि दीर्घम्प्रति निमित्तत्वम्भवति तथा प्रकृतेऽपि गुणम्प्रतिकार्य्यत्वेऽपि निषेधम्प्रति निमित्तस्यादितिवाच्यम् । निषेधस्य पर्युदासन्यायेन विध्यङ्गतया विधीयमानकार्यसत्वं स्वन्धिन एकत्वमित्यभिप्रायेण ज्ञापकत्वसम्भवात् । नित्यङ्कौटिल्ये गतौ । अवधारणार्थ इति । नित्यशब्दस्य कौटिल्य एवान्वयो न तु क्रियायाम् । धातोरेकाच इतिसूत्रे भाष्य इति । धातोरेकाच इति सूत्रं यस्मिन्प्रकरणे तत्प्रकरणस्य व्याख्यानपरे भाष्य इत्यर्थः । तेनैवं विधभाष्यस्य नित्यङ्कौटिल्य इति सूत्र एव सत्त्वेऽपि नासङ्गतिः ॥ तद्विषयस्यैव । लुपसदेतिसूत्रविषयस्य । भृशं जपति ब्राह्मणः । भृशं समिधो दहतीत्येव ह्युक्तम् । अतोऽपि । अस्माद्भाष्यादपि । अत एव । गत्यर्थेभ्यः क्रियासमभिहारे यङः सत्त्वादेव । एवमेव । योगद्वयोदाहरणार्थप्रदर्शकवाक्ये विशेषासंप्रत्ययादित्यत्रैवोत्तरयोरित्यस्यान्वयेनैव । यत्र । पूर्वसूत्रे ॥ तत् । नित्यग्रहणम् । तत्प्रत्याख्याने । नित्यग्रहणस्य प्रत्याख्याने । भावगर्हायामेव । भावो धात्वर्थस्तद्गर्हायामित्यर्थः । इदमपि । एवकारघटितवाक्येन व्याख्यानमपि ॥ पूर्वसूत्रस्थनित्यग्रहणस्य सम्बन्धेन हि वृत्तावेवमुक्तम् । कैयटीयं व्याख्यानङ् खण्डयति । यत्त्विति । तस्य न्यायस्य । तक्रकौण्डिन्यन्यायस्य । अचरितार्थेति । उत्सर्गाप्राप्तियोग्ये विषयेऽचरितार्थविषयत्वादित्यर्थः । तथा तु न प्रकृते । कुटिलं व्रजति वाव्रज्यत इत्यत्र क्रि-

यासमभिहाराप्रतीतेरिति । अत एव । अर्थयोर्बाध्यबाधकभावाभावादे-
व । यङुदाहृतो भाष्य इति । अटाट्यते । अरार्यत इति यथा । प्रत्या-
ख्यातमिति । तच्च प्रागुपपादितम् । अनुवर्त्तमानमिति । अत्र लोपोऽ-
न्यासस्येतोऽनुवर्त्तमानम् । ग्र इतिनिर्द्देशस्य गॄ शब्दे इतिक्र्यादिपठि-
तस्यापि सम्भवादाह । गिरतेरेवेति । तुदादेरेवेत्यर्थः । व्याख्यानादिति ।
अचि विभाषेतिसूत्रे यङीत्यस्यानुवृत्तिपक्षे यङ्निमित्तस्य गिरते रेफस्ये-
ति कथनमूलकव्याख्यानादित्यर्थः । अपवादत्वादिति । संयोगादिविषये
ऽपवादत्वादित्यर्थः । अन्तरङ्गत्वञ्चोपसर्गद्योत्यर्थान्तर्भावेन धातोः पूर्वमे-
व वृत्तेः स्वीकारेण यथा पूर्वन्धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणेति-
मतेऽपि टः पूर्वस्प्रवृत्तया सुट् कात्पूर्व इतिसूत्रस्थं कात्पूर्वङ्ग्रहणस्प्रत्या-
ख्यातन्तथाथात्रापि सम्शब्दद्योत्यार्थविशिष्टक्रियाघोया: पौनः पुन्यविव-
या यङः प्रागुपसर्गयोगेन बोध्यम् । सूत्रभाष्यध्वनितेनेति । सुट् सर्वतोऽ-
न्तरङ्गतरको भवतीतिभाष्यध्वनितेनेत्यर्थः । अत एवैतदुन्तरस्भाष्य एव सं-
स्कृषीष्ट ऋतश्च संयोगादेरितीट् प्राप्नोति संस्क्रियते गुणोर्त्तिसंयोगाद्यो-
रिति गुणः प्राप्नोतीतिशङ्कायाः सुटष्टकारमकृत्वाऽभक्तत्वं स्वीकृत्य संयो-
गादित्वाभावेन परिहारे कृते संस्करोतीत्यत्र तिङ्ङतिङ इतिनिघातो
न प्राप्नोतीति दूषणेनाभक्तत्वपक्षस्य परिहारे कृते सति परिहारो न कृ-
तः । एतद्व्याख्यानावसरे कैयटेनापि सुटः परादित्वमुपपाद्येड्गुणयोः
प्रतिषेधो वक्तव्य एवेत्युक्तम् । एतेन सुटः सकारेण संयोगादित्वादृत-
श्चेतिसूत्रेऽसुट इति वक्तव्यङ्गुणोतीत्यत्रासुट इति वक्तव्यमितिप्रतिषेध-
वचनन्ध्वनितन्तथा यङिचेत्यत्राप्यसुट इति वक्तव्यमिति भावः । यत्वत्र
कैयटेनेड्विधावेकाच उपदेशेऽनुदात्तादितिसूत्रादुपदेशपदसंबन्धेनोपदेशे
संयोगादित्वाभावादिटो गुणोर्त्तीतिसूत्रे नित्यञ्छन्दसीतिसूत्रान्नित्यग्र-
हणस्यसम्बन्धेन गुणस्य परिहार इति समाधानान्तरङ्कृतन्तत्तु न युक्त-
म् । संयोगसंज्ञासूत्रभाष्ये प्रत्येकं संयोगसंज्ञेति पक्षे संहृषीष्ट संह्रिय-

त इत्यत्र इग्गुणयोरापादनपरभाष्यविरोधात् । नित्यग्रहणसम्बन्धेनाप्य-धीसङ्गतिरिति तन्नादिशेषे निरूपितम् । तदाह । एतच्चेति । सिचो य-ङि । यद्यप्युपसर्गात्सुनोतिसुवतीतिसूत्रं सात्पदाद्योरितिनिषेधस्य बा-धकन्तथापि सिचो यङीतिसूत्रं सर्वस्य बाधकम् । विनिगमनाविरहात् । श्पा निर्द्देशस्य । कवतेरितिशपा निर्द्देशस्य । कसधातुर्ग्वादिरेवेति । एतेनादादौ कस चिन्मते कसेतिपाठेऽपि तस्य व्यावृत्तिः । अजन्ताभ्यास-स्येति । दीर्घोऽकित इत्यत्र दीर्घश्रुत्योपस्थितस्याचं इत्यस्याभ्यासविशेषण-त्वादेतल्लाभः । अन्तरङ्गत्वात्तुकीति । दीर्घादितितुको वर्णमात्रापेक्षत्वे-नान्तरङ्गत्वादित्यर्थः । अपवादत्वाद्येन नाप्राप्तिन्यायेनापवादत्वात् । ते-षाम् । अभ्यासविकाराणाम् । तेषु व्यवस्थामाह । तत्रेति । अत एव । बाध्यस्य पूर्वस्याप्रवृत्तिरितिस्वीकारादेव । मीमांसत इत्यत्र मान्वधेतिस-त्रविधीयमानदीर्घो यद्यप्यन्तरङ्गस्तथापि पूर्वन्नप्रवर्त्तते लक्ष्यानुसारा-त् । हन्तेर्हिंसायाङ् घ्नीभावो वाच्यः । यद्यप्यत्र घ्नीत्येवास्तु । अभ्या-साच्चेतिकुत्वेनेष्टसिद्धिर्भविष्यति । तथापि प्रक्रियालाघवाय घ्नीभाव एव कृतः । घ्नीभावस्य द्वित्वोत्तरमप्रवृत्तौ दोषादाह । अत्रेति । यङ्लुकि नेति । न लुमतेतिनिषेधात् । अन्योक्तिङ् खण्डयति । एवञ्चेति । अत एव । प्रत्याख्यानस्यानभिप्रेतत्वादेव । अत एव । रुग्रिकौ चेतिसूत्रे ऋ-दुपधस्येत्यस्य सम्बन्धादेव । तृक्षमृक्षादाविति । तृक्ष गतौ । मृक्ष सङ्-घाते । आदिना स्तृक्ष गतौ । वृक्ष वरण इत्यनयोः सङ्ग्रहः । ई घ्रा-ध्मोःह्रस्वेकारादेशोऽप्यकृत्सार्वेति दीर्घेण यद्यपि जेघ्रीयत इत्यादि सि-ध्यति तथाप्युच्चरार्थन्दीर्घोच्चारणमित्याह । दीर्घ इति । अन्यथा विषय सप्तमीत्वाभावे ॥

॥ इति यङन्तविवरणम् ॥

यङोऽचि च । व्याख्यानादिति । अच्प्रत्ययपरकस्यैवोदाहरणस्य यो-

यूय इत्यस्य भाष्येऽन्यत्र च प्रदर्शनपरकव्याख्यानादित्यर्थः । स च । वाक्यभेदेन विधीयमानो लुक् च । भाष्यस्वरस इति । तत्र हि यान्ति धियन्ति सुवन्ति अयुवन् । ऊर्णुवन्तीत्येषामसंयोगपूर्वोवर्णस्याजादौ सार्वधातुके इत्यर्थेनानेकाज्ग्रहणेनाटोऽसिद्धत्वेन च सिद्धौ यङ्लुगर्थं हुश्नुग्रहणमित्युक्त्वा योयुवन्तीनां वृषभं रोरुवन्तीनां वृषभमित्यत्र छन्दस्युभयथेत्यनेनार्द्धधातुकत्वात्सिद्धमित्युक्त्वा एवन्तर्हि सिद्धे सति यद्धुश्नुग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भाषायामपि यङ्लुग्भवतीत्युक्तम् । ततो बेभिदीति चेछिदीत्येतत्सिद्धम्भवतीत्युक्तम् । एवं विधप्रयोगद्वयस्यैवोपादानान्न सर्वत्र भाषायाम्भवतीति कल्प्यते । प्रयोगद्वयोदाहरणमुपलक्षणमिति तु प्राञ्चः । अन्तरङ्गत्वादितीति । अत्रान्तरङ्गत्वम्प्राथमिकप्राप्तिकत्वरूपम् । लुक्त्वाच्चेत्यपीति । सर्वविधिभ्यो लुको बलवत्त्वात् । न चायमिति । श्तिपा शपेतिपरिभाषासत्त्ववादिप्राचीनरीत्येयमाशङ्का । तस्य सूत्रस्य । प्रत्ययलोप इतिसूत्रस्य । तन्निषेधाभावे । श्तिपाशपेतिनिषेधाभावे । तदुक्तनियमार्थमिति । अत्रैव यङ्लुगन्तादितिनियमार्थम् । अत एव । अर्थान्तरवृत्तेर्धातोरिदं रूपमित्यस्याभिप्रेतत्वादेव । उक्तरीत्या । प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य नियमार्थत्वेन । प्रत्ययलक्षणेन । यङ्त्वस्य प्रत्ययासाधारणत्वात् । ननु भूसुवोरितिगुणनिषेधो यङ्लुकि भाषायान्नेति नियमस्वीकारे सुधातोरपि यङ्लुकि भाषायान्निषेधाप्रवृत्तिः स्यादत आह । सङ्कोचे मानाभावेनेति । सुधात्वंशे सङ्कोचे मानाभावेनेत्यर्थः । लोट्येवेति । यद्वा तादृशनियमस्वीकारे यङ्लुकि भाषायान्निषेधाप्रवृत्तिलाभेऽपि छन्दसि लङादावपि निषेधः स्यादत आह । संकोच इति ॥ नियमसंकोचे मानाभावेनेत्यर्थः । तत्र सूत्रे । भूसुवोरितिसूत्रे । सर्वत्र गुण एव लभ्यत इति । एकाच्त्वस्य तत्राभावात । अत एव । उक्तस्य द्विविधनियमस्याभिप्रेतत्वादेव । नोद्भाविततेति । तत्र गुणस्येष्टत्वादिति शेषः । ननु लोट्येवेतिनियमश्चेदभिप्रेतस्तर्हि निपातनवैयर्थ्यम् । छन्दसि सर्व-

विधीनां वैकल्पिकत्वेन लोडतिरिक्ते निषेध।प्रवृत्तेर्लोभादत आह । अत एव । भाष्यायाम्प्रयोगाभावादेव । लेटि उदाहृतमिति । नतु भाषायामिति शेषः । तस्य । यङ्लुगन्तस्य बोभू इत्यस्य । समुदायस्य शब्दान्तरत्त्वादिति भावः । नियम इति । एवञ्च प्रकृतिग्रहण इत्यस्य ज्ञाप्यवचनस्याभावेऽपि निषेधस्य प्राप्तेर्नियमोपपत्तिरिति भावः । प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापीतिवचनस्वीकारेऽपीष्टासिद्धिरित्याह । द्विःप्रयोगत्वेऽपीति । अत एव । समुदायस्य शब्दान्तरत्वादेव । रुत्वमसिद्धमिति । एवञ्च ढ्रलोपपदघटकटशब्दे नैतत्सूत्रविधेयरेफस्य ग्रहणन्न भविष्यतीति भावः । एततसूत्रेति । ढ्रलोपसूत्रेत्यर्थः । नन्वयं ग्रन्थो हल्ङ्याप्सूत्रस्थशब्दरत्नग्रन्थेन सह विरुध्यते तत्र हि हल्ङ्यापः सोरित्येव सूत्रयितुमुचितमिति मनोरमास्थसुपदन्तिस्योरप्युपलक्षणन्तेनाऽविभा राज्यमिति सिद्धमत्रह्याविभर स इति स्थिते सकारस्य संयोगान्तलोपे रेफस्य रो रीति लोपे ढ्रलोप इति दीर्घोऽन्यथा न स्यात्संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादित्युक्तम् । यदि ढ्रलोपसूत्रस्यपूर्वग्रहणेन पूर्वत्रासिद्धमित्यत्राग्रहणन्तदाऽविभा राज्यमित्यस्यानायासेन सिद्धिर्भवितीति चेन्न । अस्य शेखरग्रन्थस्य सामान्यापेक्षज्ञापकत्वाभिप्रायकत्वं शब्दरत्नग्रन्थस्य तु यथा नसुन इतियोगविभागेनक्वचिदसिद्धत्वाभावः कल्प्यते तथाऽजर्घा इतिभाष्योदाहरणेन प्रामाणिकप्रयोगस्थले प्रयोगदर्शनेनासिद्धत्वाभावसिद्धौ सामन्यापेक्षज्ञापकत्वाश्रयणे मानाभाव इत्याशयात् । वस्तुतस्तु बहुषु स्थलेषु प्रयोगाणाम्प्रामाणिकत्वस्य निश्चेतु मशक्यतया सामान्यापेक्षज्ञापकत्वमेव युक्तमिति बोध्यम् । प्रत्ययलक्षणेन यङ्निमित्तस्यानिदितामितिनलोपस्य शङ्कायामाह । नलोपस्तु नेति । लुका लोपादिति । नलुमताङ्गस्येतिनिषेधादिति शेषः । अन्यथा।सामान्यापेक्षत्वानङ्गीकारे। सूत्रस्थभाष्यविरुद्धमिति । तत्रयथाऽऽर्द्धधातुक इत्यस्य परसप्तमीत्वपक्षे बभूवेत्यत्राभूस्तेरित्यनेन लिटि परत्वाद्द्वित्वे परस्य भूभावे पूर्वस्य श्रवणम्प्राप्नोती-

त्युक्तन्तथा यङन्तत्वाद्धन्तेर्द्वित्वोत्तरं वधादेशश्चेत्स्यात्तदा परस्यैव स्यादितिभाष्यविरुद्धमित्यर्थः । निरूपितमिति । परस्यैव धातुत्वमितिनिरूपितमित्यर्थः । तस्माद्धश्यादित्यस्य प्रामाणिकत्वे यङ्लुकि श्तिपा शपेतिनिषेधानित्यत्वस्य सामान्यापेक्षज्ञापकेन पूर्वोक्तस्य ज्ञापकसिद्धन्न सर्वत्रेतिपरिभाषाया अप्रवृत्तिस्वीकारेणैकाज्ग्रहणघटितस्य तद्विषयकस्य यङन्तद्विर्वचनविधायकवचनस्याप्रवृत्तिरितिप्राचीनरीत्या निर्वाहः कार्यः । यङ्लुकश्छान्दसत्वे तु न कापि क्षतिः । एतेन । इतिमत इत्युपादानेन । वहिरङ्गत्वेनेति । अपरनिमित्तकस्य तपरसूत्रस्यान्तरङ्गत्वेन तद्दृष्ट्या गुणस्य वहिरङ्गत्वादिति भावः । ननु तपरत्वेन चर्चूर्यत इत्यत्र गुणाभाववत्पोपूर्यत इत्यत्र गुणो यङ्लुकोरिति गुणोऽप्यभ्यासस्य न स्यादत आह । उदोष्ठ्य इति । भाष्येति । तथा च भाष्यप्रामाण्यान्न तत्र तपरत्वेन व्यावृत्तिरिति भावः । अकित इत्यस्य न किदकित्तस्येत्यर्थे ह्यकः कित्वाद्दीर्घनिषेधः स्यात्तथा तु न बहुव्रीहिसमासाश्रयणादित्याह । नविद्यत इत्यादिना । तत्सामर्थ्यात् । तादृशसमासाश्रयणसामर्थ्यात् । तद्ग्रहणस्य । ऋत्वच्छब्देन तद्ग्रहणस्य । इदम्माधवेति । यङो वेतिसूत्रविहितस्येडागमस्याभावेऽवर्वत् इत्याकारकस्य रूपस्याभिधानं माधवानुरोधेनेत्यर्थः । यङो लुका लुप्तत्वादिति । अत्र लुकेत्युपादानादन्तरङ्गानपीतिन्यायप्रवृत्तिः सूचिता । लुगुत्तरमपि नेत्याह । लुप्तत्वादिति । ननूरदत्वस्याप्यभ्यासनिमित्तप्रत्ययनिमित्तकतया तस्येह लुकाऽपहारान्न लुमतेतिनिषेधादप्रवृत्तरापत्तिरत आह । उरदत्वमिति । निरूपितमिति । उरदत्वन्न साक्षात्प्रत्ययनिमित्तकङ्किन्त्वङ्गावयवाभ्यासस्य य ऋवर्णस्तस्यात्त्वमित्येवाङ्गत्वस्परन्नित्त्वनिमत्तप्रत्ययनिमित्तकन्तच्च भवत्येवाङ्गसंज्ञायान्न लुमतेतिनिषेधाप्रवृत्तेः । उरदत्वस्याङ्गसंज्ञाद्वारा परनिमित्तकत्वमाश्रित्य स्थानिवद्भावोऽचः परस्मिन्नित्यनेन प्रवर्त्तते वव्रश्चेति भाष्योदाहरणादिति भावः । चाकर्त्तीति । अत्राभ्यासविकारे वाध्यवाधकभावाभावेन पूर्वं ह-

स्वत्वस्य तत उरदत्वस्य प्रवृत्तिस्ततो हलादिः शेषदीर्घयोरिति क्रम इत्याशयेन शङ्कते । न च चाकर्तीत्यत्रेति । तपरत्ववैयर्थ्येनेति । अभ्यासह्रस्वत्वेन सर्वस्य ऋत्त्वत्वादिति भावः। नित्यत्वेन । रीगागमापेक्षया नित्यत्वेन । तदभावात् । ऋत्त्वत्वाभावात् । इत्युपक्रम्येति । रीग्विधायकसूत्रभाष्ये तपरकरणे किम्प्रयोजनम् चाकर्ति चाकीर्त इत्युपक्रम्येत्यर्थः । पचतीत्यत्र यो नयेदिति । इडन्तं एवंविधशब्दं यः परिनिष्ठितत्वेनोपपादयेदित्यर्थः । अन्यत्र । लङ्व्यतिरिक्ते । आरतीति । ऋधातोर्यङ्लुगन्ताल्लटि ऋरदादेशे रुगागमस्योत्तरखण्डादेशस्य यणि रो रीति लोपे ढ्रलोपे इति दीर्घः । यणः स्थानिवत्त्वमिति । अचः परस्मिन्नित्यनेन स्थानिवत्त्वमित्यर्थः । तदनवयवधात्ववयवादेशस्येति । अभ्यासानवयवधात्ववयवादेशस्येत्यर्थः ।अत्र तदनवयवधात्ववयवेति समुदाय उत्तरखण्डपरः । धातुत्वस्योत्तरखण्डे विश्रान्तेः सिद्धान्तिततया धात्ववयवस्याभ्यासानवयवत्वविशेषणस्याव्यावर्त्तकतया यथाश्रुतशब्देनैव निवेशस्यापुष्टार्थत्वापत्तिरन्यथा स्यात् । तथा सत्युत्तरखण्डादेशस्येत्येववक्तव्ये एव सुक्तिवैचित्र्याय । तत्प्रतिबन्धकम् । अभ्यासकार्यप्रतिबन्धकम् । अभ्यासस्यासवर्ण इत्यसवर्णग्रहणेनेत्यस्यासवर्णेति पदं गृह्यते परस्मिन्नित्यर्थेनाभ्यासस्यासवर्णं इति सम्पूर्णसूत्रेणेत्यर्थः । एतद्वीयायेत्यादावभ्यासस्येयङुवङौ स्यातामित्यर्थनारभ्यते । यद्युत्तरखण्डादेशस्य स्थानिवत्त्वं स्यात्तदा सवर्णपरत्वमेवायातीति सूत्रवैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अत्र तत्प्रतिबन्धकमित्युपादानादरियियादित्यस्य सिद्धिः ॥ ऋधातोरेव यङ्लुगन्ताल्लिङि तिवादेशे यासुटि रिङादेशेऽपि तस्य स्थानिवद्भावेनाच्त्वादभ्यासावयवस्य रिगागमस्येयङादेशः ॥ न चास्मिन्कृतेऽपि वलि परतो लोपः स्यादिति वाच्यम् । रिङादेशस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात्स्थानिवद्भावाच्च ॥ अत्रेदमवधेयम् ।यदि रिङादेशान्तरङ्गत्वात्पूर्वमेवेयङादेशस्तर्हि प्रतिबन्धकेतिविशेषणवैयर्थ्यम् ॥ किन्त्वतत्प्रतिबन्धकेत्यस्य निवेशोऽचकाणदित्य-

त्र काण्यादीनामर्वं तिङ्ह्रस्वत्वाभावपक्षे उत्तरखण्डावयवदीर्घस्य स्थानिवद्भावेन ह्रस्वत्वबुद्ध्या सन्वद्भावे सन्यत इतीत्वापत्तिः ॥ एतस्य स्थानिवद्भावस्याभ्यासकार्यप्रतिबन्धकत्वाभावादतो अभ्यासकार्येत्यत्राभ्यासपदमभ्यासत्वाश्रयमात्रपरं वाच्यम् ॥ एवञ्चाचकाणदित्यत्राभ्यासत्वाश्रयस्य सन्वद्भावे कर्त्तव्ये उत्तरखण्डावयवाजादेशस्य स्थानिवत्त्वनिषेधान्न सन्वत्त्वम् ॥ तत्प्रतिबन्धकेतिपरित्याजयमेव उत्तरखण्डपदमुत्तरखण्डावयवाचपरम् ॥ एवञ्चारिरियादित्यत्र रिङादेशापेक्षयान्तरङ्गत्वादियङित्येव स्वीकार्यमिति तत्वम् एवमेबारतीत्यत्रापि दीर्घे कर्त्तव्ये यणादेशस्य स्थानिवत्त्वनिषेधः ॥ अरियूतीतीति ॥ अत्र यणादेशस्य स्थानिवत्त्वादित्युपपादनन्तत्प्रतिबन्धकेत्युपादानेन । पूर्वोक्तरीत्या तस्य परित्यागे तु स्थानिवद्भावस्य निषेधः स्यादत आह । परत्वादिनेति ॥ अत्रादिपदोपादानेनान्तरङ्गत्वस्य परिग्रहः ॥ माधवस्येति ॥ एवञ्च माधवस्तु दीर्घमाहेतिमूलोक्तमसङ्गतमिति बोधितम् ॥ मूले भाष्ये ध्वनितमिति ॥ तत्र हि छ्वोरिति सूत्रे क्ङिद्ग्रहणमनुवर्त्तते उताहो नेति विचारे एतावानेव विशेषः अनुवर्त्तमाने क्ङिद्ग्रहणे छः षत्वं वक्तव्यमननुवर्त्तमाने तु छः शादेशे शान्तत्वादेव प्रष्टेत्यादिरूपसिद्धौ व्रश्चेतिसूत्रे छग्रहणन्न कार्यम् । अत्रै तावानेवेतिवदता ऊङ्भाविभ्यो यङ्लुग नास्तीति ध्वनितमन्यथादिवेर्यङ्लुगन्तस्य देदेति देदेषीत्यादावूठो भावाभावाभ्यां विशेषस्य स्पष्टतया एतावानेवेत्येवकारो विरुध्येतेति ॥ तद्विषयकमिति ॥ तत्रैव विचारकरणात् ॥ ज्वरत्वरेत्यूङ्भाविन इत्युक्तन्तत्र प्रमङ्गादाह । मव बन्धनेति ॥ ज्वरत्वरअत्र छ्वोरितिसूत्रादूडिति एकवचनान्तमनुवर्त्तते क्व चित्तु ज्वरत्वरेत्यूठावित्युच्यते तत्र मतभेदमाह ॥ अत्रोपधाया इत्यादिना। आदेशिभेदेन ॥ अन्त्योपधारूपादेशिभेदेन ॥ इक्परिभाषानिषेधे त्विति ॥ धात्वंशलोपनिमित्तार्द्धधातुके यत्र गुणवृद्धी प्राप्नुतस्तत्रेक्पदन्नोपतिष्ठत इत्यर्थकल्पनेनेक्परिभाषावोध्यनिषेधे सति परिभाषानिषेधः

स्पष्ट एव। असम्बद्धं स्यादिति॥ तथा व्याख्याने भवितेत्यादाविटो गुणः स्यादेवेति तदसम्बद्धमित्यर्थः॥ एवम्॥ गुणवृद्धिनिषेधविधायकत्वे॥ भाष्योक्तरीत्येति॥ तत्र यथा नन्दनदधि कारकदधि इत्यत्र समासाद्यार्विभक्तिस्तस्या लुकि अङ्गत्वाभावात्कथं युवोरनाकावित्यस्य प्रवृत्तिरितिशङ्कायान्न चेह परन्निमित्तमाश्रीयते अस्मिन्परतो युवोरनाकौ भवत इति किन्तर्हिं अङ्गस्य युवोरनाकौ भवतः॥ अङ्गसंज्ञा भवति प्रत्ययलक्षणेनेत्युक्तम्॥ तृज्वद्भावस्येति॥ तत्र यथा पञ्चक्रोष्टृ कुलमित्यत्र तृज्वद्भावो न प्राप्नोतीतिशङ्कायाम्भाष्ये न चापरन्निमित्तमाश्रीयते किन्तर्ह्यङ्गस्य क्रोष्टुस्तृज्वदिति॥ अङ्गसंज्ञा भवति प्रत्ययलक्षणेनेति प्रतिपादितम्॥ अस्यापि॥ अभ्यासलोपस्यापि॥ तदभावे॥ धात्वितिपदाभावे॥ तोतोर्त्तीति॥ तुर्वीधातोरिदं रूपम्॥ भाष्यात्तत्वेषामिति॥ तत्र हि क्ङिति चेतिसूत्रे तन्निमित्तग्रहणं कर्त्तव्यङ्किम्प्रयोजनमुपधारोरवीत्यर्थमित्युक्तम्॥ तत्र रोरवीत्यर्थेन नार्थः॥ छान्दसमेतत्॥ दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवतीत्यभिधायाथ वा पूर्वस्मिन्योगे यदार्द्धधातुकग्रहणन्तदनवकाशन्तस्यानवकाशत्वाद्गुणो भविष्यतीत्युक्तम्॥ आर्द्धधातुकग्रहणस्यापि न धातुलोपइतिसूत्रेरोरवीतीत्यस्य सिद्धिः प्रयोजनमुक्तम्॥ यदि तेन न्निषेधाभावेऽप्यनेन निषेधः स्यात्तर्हिं तत्रार्द्धधातुकग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्तिरिति भावः॥ अभाव एवेति॥ यदि तोतोर्त्तीत्यादीनामभिधानं स्यात्तदा पूर्वस्मिन्योगे यदार्द्धधातुकग्रहणन्तदनवकाशमित्यनवकाशत्वोक्तिर्व्यर्था स्यादिति॥ भाविज्ञानस्येति॥ भावियत्परत्वेन ज्ञानम्प्रत्ययस्य तद्यत्रास्ति तत्रैव विषयत्वव्यवहार इति भावः॥

॥ इति यङ्लुगन्तविवरणम्॥

सुप आत्मानः क्यच्॥ अत्र सुप्पद सुबन्तपरन्तस्यार्थद्वारकमात्मन इ-

ति विशेषणम् ॥ इच्छायामित्यनुवर्त्तते ॥ आत्मपदञ्च कर्तृपरम् ॥ कर्त्रा च प्रत्यासत्त्या इषेर्ग्राह्यः ॥ तत्र सुबन्तविशेषणमात्मन इति किमर्थमिति पृच्छति ॥ आत्मन इति किमिति ॥ इति चेति ॥ चेन पूर्वस्य पदसंज्ञा च प्रयोगजनमिति बोधितम् ॥ तदेव स्पष्टप्रतिपत्तये आह ॥ काम्यचीत्यादि। चेन क्यचि परतोऽपि ॥ तेन राजीयतीत्यादेः सिद्धिः ॥ न च क्यचः प्रथमोपस्थितत्वात्तस्यैवेतरपरित्यज्य काम्यजुपादाने बीजाभाव इति वाच्यम् ॥ नः क्ये इतिसूत्रस्य तदा विधायकत्वात्क्यचि पदत्वस्य सिद्धेः यद्यपि भाष्ये गोसमानाक्षरनान्तादि पठ्यते तथापि क्यजन्यप्रकृतिकादपि भवतीत्यत्र हेतुमाह ॥ गोसमानाक्षरेति ॥ अत एव ॥ तस्यैकदेश्युक्तित्वादेव ॥ वाक्शब्दस्य वच्धातोः क्विपि निष्पन्नतया क्वचित्सम्प्रसारणप्राप्तेराह ॥ अत्रेति ॥ क्यज्विधायकसूत्रे मान्ताव्ययानाम्प्रतिषेध इत्येव वार्त्तिकन्तच्च यथाश्रुतमसङ्गतम्पुत्रमिच्छतीत्यत्रापि प्रतिषेधापत्तेः ॥ सूत्रन्तु द्विवचनबहुवचनान्तात्प्रत्ययविधायकत्वेन चरितार्थमतः शेषपूरणेन सूले व्याख्यातम्मान्तप्रकृतिकेति ॥ अशनायोदन्यधनायाः ॥ एते समुदायाः बुभुक्षादिष्वर्थेषु निपात्यन्ते ॥प्रकृतयर्थोऽत्र न विवक्षितः ॥ उदन्या तु पिपासा तृडितिकोशात् ॥ अशनशब्दः कर्मल्युडन्तः॥ कालान्तरोपयोगार्थं योऽशनमिच्छति स्नानायोदकमिच्छति॥दारिद्र्यपीडितः सन् यो धनमिच्छति तत्र न प्रत्ययः ॥ किन्तु धनेसत्यपि धनेच्छारूपगार्ध्य एव॥अश्वक्षीरेत्यनेन प्रकृतिविशेषोपादानेऽपि वृषस्यन्ती तु कामुकीतिकोशात्प्रकृत्यर्थोऽत्रापि न विवक्षितः॥तथा च मानुष्यामपि वृषस्यन्तीति प्रयोगः ॥ लालसा ॥ उत्कटेच्छा ॥ चिन्त्यप्रयोजनमिति ॥ केचित्तु धेटष्टित्ववद्यत्र काम्यजन्तात्सन्तत्र सति शिष्टमपि नित्स्वरञ्चित्स्वरो बाध्यतामितीत्यर्थं चित्त्वमित्याहुः ॥ कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ॥ अत्र चकारोन्वाचये ॥ सेतिलुप्तषष्ठीकम्पृथक्पदम् ॥ तच्च कर्तुरित्यस्य विशेषणम् ॥ सलोपो नेति ॥ कर्तृवाचकस्य सान्तत्वविरहात् ॥ तेन ॥ करङा

सन्नियोगशिष्टत्वाङ्गीकारेण । नाना भातेति । तत्र हि सलोपसन्नियोगेनायं क्यङ् विधीयते तेन यत्र सलोपस्तत्रैव क्यङित्येकवाक्यतयेदं विधायकमित्येकम् । अन्वाचयशिष्टः सलोप इति निष्कृष्टन्द्वितीयम् । सलोपो वा॥ ओजसोप्सरसो नित्यम्। अपर आह सलोपोप्सरस एवेति नाना मतमित्यर्थः ॥ एतत्तत्वमिति ॥ शत्रुपर्यायात्सपत्नशब्दाच्छार्ङ्गरवादिङीनन्ताद्भाषितपुंस्कात्कयङि कयङ्मानिनोश्चेतिपुंवत्वे सपत्नायत इति रूपम् । विवाह निबन्धनसंस्कारविशिष्टे रूढो यः सपत्नी शब्दस्तस्मात्क्यङि भाषितपुंस्कत्वाभावान्न पुंवत्वमित्यादि तत्त्वमित्यर्थः । जातेश्चेतिसूत्रे भाष्ये स्पष्टमिति । इदम्प्रागुपपादितम् ॥ आचारेऽवगल्भेत्यपि सुप् इति प्रक्रान्ते पठ्यतेऽतोऽस्यापि सुबन्तादुत्पत्तिरिति भ्रमवारणायाह ॥ एतानलुक्रम्येति ॥अस्य ॥ क्विपः ॥ भूतपूर्वादपीतीति॥क्विपि सति प्रत्ययान्तत्वादाम्भवति यदा त्वनेकाज्ग्रहणङ्क्रियते तदा तु तत्सन्नियोगेनाच्प्रत्ययस्यानुदात्तत्वानुनासिकत्वप्रतिज्ञाकरणादित्संज्ञया तस्य निवृत्तौ गलभेति नानेकाजिति कथमेत्य आमित्याशङ्कावारणाय भूतपूर्वादपीत्युक्तम् । तत्र प्रमाणमाह । अत एवेति । तादृशार्थस्याभिप्रेतत्वादेव । अवजिगल्भिषत इति । अवेत्यस्य पृथक्करणाद्गल्भशब्दात्सनि गल्भ् इत्यस्य द्वित्वम् । सुबन्तपरतयेति । नमन्त्याख्यातार्थस्मति विशेषणतास्माम्रुवन्तीत्यर्थस्यान्यत्र प्रदर्शितत्वात् । तत्प्रकृतिके । सुबन्तप्रकृतिके अस्यार्थेष्टमित्यस्य । नमन्त्याख्यानार्थस्मति विशेषणीभवन्तीति नासानीत्यर्थस्य सत्वादेव लक्षणेहाश्रिता । पुपुत्रीयिषदस्यैव भाष्ये उदाहरणत्वेन प्रदर्शनात् । कर्मधारयसमासाश्रयणेन नासाभिन्नाद्वालेरित्यर्थे यत्राचारक्विबन्तात्सनि ततः कर्त्तरि क्विप् तत्रैवस्यादिति भाष्योदाहरण विरोधः स्पष्ट एव । तदुक्तोदाहरणे यथेष्टमितंशस्य प्रवृत्तिसम्भुपेतत्र नासधात्वितंशाभावान्न तस्य वचनस्य प्रवृत्तिरितरभिधाय यथेष्टमितंशोऽप्यवजिगल्भिषत इत्यत्र नास्तीत्याह । आचारक्विबन्तेभ्य इति ॥

सन एवानुत्पत्तेरिति । प्रकृते यथेष्टमित्यं शप्रवृत्तिप्रयोजकसन सनोऽनुत्पत्तेरित्यर्थः । तदेवोपपादयति । अकारस्येति । अवेत्यस्य पृथक्करणेन गल्भेत्यस्मात् क्विबन्तात्सन उत्पत्तिर्वाच्या द्वित्वार्थन्तच्च द्वित्वम्प्रकृते न सम्भवति । यत्र नामघटितधात्ववयवैकाच्त्रयसद्भावस्तत्र द्वित्वस्य प्रवृत्तेः स्वीकारादिति भावः । मूले इत्यादि सिद्धिरिति । आचारेऽर्थे इत्यादि सिद्धिरित्यर्थः ॥ वचनम् । आचारेऽवगल्भेतिवचनम् । एषां बोध्यत इति । पूर्ववार्त्तिकेनेति शेषः । प्रत्ययान्तत्वादेवेति । अत एव भाष्ये प्रत्ययान्तादित्यास्यथा स्यादित्येवोक्तन्न त्वनेकाजित्युक्तम् । एकाज्भ्यः। लिङ्गादिप्रातिपदिकेभ्यः । हृत्वनद्याप इतिसूत्रभाष्यप्रामाण्येन हलन्तेभ्य आचारे क्विबभावे तु कादिप्रातिपदिकेभ्य इत्यर्थो वा वाच्यः । फलभेदेऽपि वसेस्तव्यदित्यस्य प्रत्याख्यानन्दृष्टं यद्यपि तथाप्यत्र तथा नास्तीत्याह । यत्र भिन्नेति । इत्यपीति । तथा तु नोक्तमतः प्रत्ययशब्दापनयनन्नाभिप्रेतमिति भावः । एवं तदपनयनस्याभिप्रेतत्वे । नन्वल्लोपस्यापि प्राप्तिसत्वात्तस्यानुक्तिः कथमत आह । अतो लोपमिति । फलैक्यायेति । यद्यादन्तेभ्य आचारे क्विप्स्यात्तदा धातुग्रहणसत्त्वे लोपः स्यादनाप इत्युक्ते तु नेति फलभेदः स्पष्ट एव । कस्य स्त्री की । तस्मादाचारक्विबन्ताद्यङ्लुकि लङ्यचेकेदित्यस्य सम्भवाभिप्रायेणाह । इकाररूपेति । असम्भव इति । शपा व्यवधानादसम्भ इत्यर्थः । इको गुणेतीति । अस्य सूत्रस्यभाष्येत्यत्रान्वयः । वदव्रजेतीति । अस्य सूत्रमुपक्रम्येति शेषः । एवञ्चेको गुणेतिसूत्रस्यभाष्यप्रमाण्यादेङन्तेभ्य आचारक्विपोऽभावः ओतः श्यनि आदेच उपदेश इतिसूत्रस्यभाष्यप्रामाण्यादोकारान्तेभ्य इति परित्यज्य सामान्यत एजन्तेभ्य इत्युक्तम् । आद्ये वृद्धिग्रहणस्य प्रयोजननिरूपणावसरे इहार्थमेव सिजर्थं वृद्धिग्रहणं कर्त्तव्यम् सिचि वृद्धिरिक् एव यथा स्यादित्येन्नितरूपणावसरे कस्यानिकः प्राप्नोतीतिशङ्कायां सन्ध्यक्षरस्य प्राप्नोतीति परेण कथिते न वै सन्ध्यक्षरमन्त्यमस्ती-

त्युक्तम् । यद्येङन्तेभ्यः सेगोप्रभृतिभ्य आचारे क्विप्स्यात्तर्हि तद्भाष्यविरो-
धः स्पष्ट एव । द्वितीये ओतः श्यनीत्यत्र शितीति वक्तव्यम् । किम्प्रयो-
जनम् । उत्तरत्र शिद्ग्रहणाभावायेत्युक्तम् । अत्र ष्ठिवुक्लम्विति सूत्रे शिद्ग्र-
हणाकरणप्रयुक्तलाघवन्दर्शितन्न तु तथा सत्योकारान्तादाचारक्विपि लटि
शपि लोपप्राप्तिरुद्भाविता । तत्र कैयटोऽप्याह । न ह्योतः श्यनोऽन्य
ओतः शिदस्तीति । तेन गोप्रभृतिभ्य आचारेक्विबभावो ध्वनितः ॥
तृतीये प्रातिपदिकानाम्प्रतिषेधो वक्तव्यः । गोभ्याम् । नौभ्याम् । स
तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यो न वक्तव्यः ॥ धातोरिति वर्त्तते ॥ क्व प्रकृतम् ।
लिटि धातोरनभ्यासस्य । अथापि निवृत्तम् । एवमप्यदोषः । उपदेश
इत्युच्यते । उद्देशश्च प्रातिपदिकानान्नोपदेश इत्युक्तम् । यद्येजन्तेभ्य आ-
चारे क्विप्स्यात्तदा धातुग्रहणानुवृत्त्या समाधानासङ्गतिः स्फुटैव । भूद्रुश-
ब्दौ पृथवीवृक्षयोर्वाचकौ । वार्त्तिकोक्तमाधवरीत्येति । तत्र तेन यथा सर्वप्रा-
तिपदिकेभ्य इतिवार्त्तिकस्य दध्यस्यति मध्वस्यति दधिस्यति । मधुस्यतीत्ये-
वमर्थमितिशेषादिदन्दधि मधुशब्दविषयमेवेत्युक्तन्तथात्रापि कल्प्यत इति
भावः । भाष्ये स्पष्टमिति । तत्र हि कास्प्रत्ययादिति सूत्रविहितस्यामो
मकारस्येत्संज्ञा कुतो नेत्याशङ्कायामित्कार्याभावान्न भविष्यति । प्रत्य-
यान्ततदयमाम् विधीयते तत्रा नास्ति विशेषः प्रत्ययपरत्वेऽन्तरादचः पर
त्वे वेत्युक्तम्तेन हलन्तेभ्यः आचारे क्विबभावो ध्वनितः । सजातीयापे-
क्षत्वादिति । तस्मिन्सूत्रे ञ्ञावित्युपादानान्तथा कल्प्यते ॥ वृत्रघ्नीत्यसि-
द्धापत्तेरिति । अत्र वृत्रहन्शब्दस्य क्विबन्ततया तत्रानुनाशिकस्येति दी-
र्घः स्यात्तथा चास्मात्पुंयोगात् स्त्रियां वृत्तौ नान्तलक्षणे ङीपि कृतेऽल्लो-
पो न स्यादिति । तदुक्तमिति । कास्प्रत्ययादितिसूत्र इति शेषः । त-
त्र हि सूत्रवार्त्तिकयोः फलैक्यायैकाज्भ्यः क्विपोऽनभिधानमुक्तम् । तदा-
हेति । तदभिप्रायेणाहेत्यर्थः । अत एव । अन्वाचयशिष्टत्वाङ्गीकारादेव ।
चरितार्थमिति । समुच्चयविवक्षायान्तु यत्र हलो लोपसम्भवोलोन्त्यपरि-

आर्षेकवाक्यतया स्यात्तत्रैव प्रत्ययोऽपि स्यादिति भृशग्रहणवैयर्थ्यं स्युर्वार-मिति भावः । बह्वचः पादेति । उपसर्गसमानाकारमित्यादिरूपमित्यर्थः । अनुबन्धासङ्गस्तु तत्रातो गुण इति पररूपेण द्रष्टव्यः । अन्यथा । अत्र स मानाकारमिति पदाभावे । उपसर्गसंज्ञकस्य पूर्वपदमित्येवोक्तौ । यत्रोपस-र्ग एव पूर्वपदन्तत्राव्याप्तिं वारयति । उपसर्गस्यापीति । उपसर्गसमाना-कारेत्युपादानफलन्तु तुन्दपरिमृजादिप्रातिपदिकात्क्यङ्प्रत्ययचिकीर्षाया-न्न तुन्देत्यस्य पृथक्करणम् । पूर्वपदमित्युपादानेनान्दोलयित्वा प्रेङ्खोल-यित्वेत्यत्र आप्रशब्दयोर्धात्ववयवयोर्न पृथक्करणम् यत्र समानावयवत्व-म्पूर्वपदस्य तादृशस्यास्ति तत्रैव पृथक्कृतिर्भवति ।अशाम्रत्येति । अ-न्यथा तस्य सुपस्समुदायप्रकृतिकतया सनस् स् इत्यस्य यस्मात्प्रत्ययवि-हितस्तदादिसुबन्तत्वविरहादसम्भवः स्यादिति भावः । तेन । पृथक्करणे-न।अत एव।जातस्यप्यभावकल्पनादेव।सोपसर्गादित्यत्रोपसर्गपदमुपसर्गस-मानाकारपरम् । अत एव । एकादेशरूपेणेतिव्याख्यानादेव।स्वाशब्दादित्या दौ तूपसर्गसमानाकारस्य सुशब्दादेर्वर्णादेशेन विकारेऽपि पृथक्कृतिर्भ-वत्येवेति भावः । तस्यपृथक्करणेन धातुसंज्ञाप्रयोजके प्रत्यये कृते ततः क्त्वाप्रत्यये च कृते पुनर्यथा समासो भवति तथोपपादयति । अवगल्भेती-ति । धातुना । गल्भेतिशब्देन । सर्वत्र । यत्र पृथक्करणन्तत्रैव यत्र न धातुसंज्ञाप्रयोजकप्रत्ययचिकीर्षा तत्रापि । यथा अच्छगत्येत्यत्राच्छेत्यस्य गत्याशब्दैकदेशगसुपातुल्यकारकसेन सामर्थ्यमिति । मूले आटः प्रतिषेध इति । उपपदान्तादोमाङोश्चेतिप्राप्तस्य पररूपस्य प्रतिषेध इत्यर्थः । एतन्निषेधसामर्थ्यात्प्रकृतेऽर्थवद्ग्रहण इति परिभाषायाः प्रतिपदोक्तपरि भाषायाश्चाप्रवृत्तिरिति बोध्यम् । विशेषापेक्षज्ञापकाभावे तु प्रकृतवार्ति कोदाहरणविषयेऽप्याङः पृथक्कृतिः स्यादिति क्यच्प्रत्यय उस्रशब्दा-त्स्यात्तदन्तादुङि कृते आड़ागम आङः परो जायेत ततश्चोमाङोश्चेत्यस्य प्राप्तिरेव नास्तीतिवार्त्तिकस्योक्तिसम्भवो न स्यादिति भावः । अत एव।

अच्वेरित्यस्यानुवृत्तेः सत्त्वादेव अन्यथा । बाध्यसामान्यचिन्तानाश्रयणे । अत्रेदम्बोध्यम् । इदञ्च ज्ञापकम्भृशादिपठितसुदुस्पूर्वमनस्शब्दे स्वराति रिक्तविषये । तेन चैत्रः सुमनायत इत्यादौ सुविशिष्टस्य निपातस्ततः परस्यानिघातः । अत एवास्य सिध्यर्थम्भाष्यकृता भृशादिषूपसर्गः पराङ्गवत्स्वरविधाविति वचनस्पठितम् । भृशादिपाठे । भृशादिभ्यितराणीत्यनेन भृशादौ पाठे । नित्यात्मनेपदमेवेति । अत्रैव पाठेत्वनेन क्यषि वा क्यष इत्यनेन विकल्पः स्यात् । ककारस्यापीति । न चककारो नः क्ये करस्य विभाषेत्यत्र विशेषणार्थोऽस्तु । लोहितडाज्भ्य एव क्यष्विधानेन फलाभावात् । वा क्यष् इत्यत्रापि वा यष इत्येवास्तु । उक्तभाष्य इति॥लोहितडाज्भ्यः क्यष्वचनम्भृशादिष्वितराणीतिभाष्येत्यर्थः । कष्टाय क्रमणे । कष्टार्थप्रतिपादकप्रातिपदिकप्रकृतिकसुबन्तात्क्रमणेऽर्थे क्यङ् । स च सुप् कष्टायेत्युपादानाच्चतुर्थी । अत्र सूत्रे क्यङ्ग्रहणमनुवर्त्तते । मण्डूकप्लुत्या । न च लोहितादिडाजितिसूत्रे क्यष्ग्रहणमकृत्वा लोहिताडाज्भ्यो ङिच्चेति पठनीयम् । क्यङस्तत्राप्यनुवृत्तिः कार्या । प्रकृते मण्डूकप्लुतिर्न स्वीकार्या वा क्यष इतिसूत्रञ्च न कार्यम् । ङित्वादेवोभयपदसिद्धेरिति वाच्यम् । लोहिनीशब्दात्कर्तरि क्यङ्मानिनोश्चेति पुंवद्भावापत्तेः । कर्तृगामिक्रियाफलविवक्षायास्परस्मैपदाभावापत्तेश्चेति । अन्तरङ्गत्वात् । करोत्यर्थस्य शीघ्रोपस्थितत्वात् । वृत्तिसर्गतायनेषु ॥ तत्रसूत्रेसर्गेत्यनेनोत्साह एव प्रामाणिकैरुक्तः । न चैतत्सूत्रभाष्ये क्रमणेऽनार्जवे क्यङ् निपात्यत इत्युक्तत्वेन विरोध इति वाच्यम् । अनार्जवपदेनालुजुः सम्बन्ध उच्यते । भाष्यप्रामाण्याद्भावार्थकेऽप्युत्तरपदवृद्धिः।अनार्जवे गम्ये कष्टायेति निपात्यते । क्रमणङ्गमनम् । तच्चनार्जवविषयकं विवक्षितन्तेन तद्विषयकोत्साहो गम्यत इत्यभिप्रायेण । मूलकारस्याभिप्रायमाह । कष्टायत इत्युक्त्येति । अन्तरङ्गत्वादिति । करोत्यर्थस्य व्यापारस्य सर्वोपकारकत्वेनान्तरङ्गत्वम् ।

तत्त्वे । पापार्थत्त्वे । अस्य । पापार्था इति कथनस्य । अत एव । तदभिप्रायकत्वादेव । कण्वचिकीर्षायामित्यस्य कण्वचिकीर्षारूपेऽर्थ इत्यर्थः प्रतीयते स न युक्त इत्याह । कण्वचिकीर्षायामिति । कर्मणो रोमन्थ। अत्र यदुक्तं नायामिति व्याख्यातन्तल्लाभप्रकारमाह । वर्त्तीतीति॥अत एव तन्निरूपितकर्मत्वस्यापि सम्भवः। चरेत्यत्र सम्पदादित्वाद्भावे क्विप् । कैयटोक्तौ प्रमाणमाह । उक्तञ्चेति । उभयत्रान्वयाय मन्थश्चर्वणमिति व्याख्यातम् ।शब्दवैरकलह।करणशब्दस्य कारकविशेषबोधकतया करणे कारक इत्यर्थः प्रतीयते स तु न युक्तः । शब्दशब्दाद्यर्थस्याक्रियात्वात्तन्निरूपितकारकत्वासम्भवादत आह । व्याख्यानादिति । सुदिनदुर्दिनेत्यादिवार्त्तिकम् । अत्रत्य चकारेण भाष्योक्तानामटाऽट्टाशीकाकोटापोटासोटाप्रुष्टाप्लुष्टानाङ्ग्रहणम् । वेदनेत्यत्र विदधातोर्ज्ञानार्थकाण्णिचि युच् । प्रत्यासत्तिलभ्यार्थमाह । वेदनाकर्तृसम्बन्धीति । नमोवरिवश्चित्रङः क्यच् ।वरिवस्शब्दोऽव्युत्पन्नम्प्रातिपदिकं सेवार्थकम् । यद्यप्यत्र क्रियासामान्यार्थकङ्करणपदमनुवर्त्तते तथापि भाष्यीयव्याख्यानात्क्रियाविशेषः क्रमेण विवक्षित इत्याशयेनाह । पूजायामित्यादीति । तदुक्तम्भाष्ये । नमसः पूजायाम्॥वरिवसः परिचर्यायाम् । चित्रङ आश्चर्ये । मूले नमस्यति देवानिति । अत्र नमः शब्दस्य योगेऽपि वृत्तिघटकस्यानर्थकत्वान्न तद्योगे नमः स्वस्तीति चतुर्थी । स एवायमितिप्रत्यभिज्ञयाऽर्थवत्त्वमेवेति चेदुपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति द्वितीयेति भाष्ये उक्तम् । चतुर्थी तु नमोऽस्तु देवेभ्य इत्यत्र चरितार्था । यत्र नारायणन्नमस्कृत्येति प्रयुज्यते तत्राप्युपपदेतिन्यायेन द्वितीयैव । नमः शब्दस्य निपातस्य द्योतकतया करोतेस्तत्र स्वनिऽष्टपकृष्टत्वप्रकारकज्ञानानुकूलव्यापारवाचितया देवानाङ्कर्मत्वात् । अवयवेऽचरितार्थतयेति । अस्य चित्रङ इत्युच्चारणस्य सत्त्वाद्यद्यप्युपदेशेऽयं ङित् । तथापि चित्रीयेतिसमुदायस्य तदन्तत्वाभावादात्मनेपदाप्राप्तेः सामर्थ्यादेवङ्कल्प्यत इति भावः । पुच्छभाण्डचीव

रा । यद्यपि करण इति प्रागुक्तन्तथापि तत्सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायामित्यनेन व्यवहितमत आह । अत्र पुच्छादय इति । टिलोप इति । णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्येत्यत्र सामान्यतो णावित्येवोक्तमतोऽस्यापि ग्रहणमिति भावः । तस्य॥टिलोप । तस्य । शब्दान्तरेत्यस्य । कृताकृतप्रसङ्गमात्रेण नित्यत्वस्य लक्ष्यानुरोधादाश्रयणमिति भावः । कैयट इति । एतेन तस्य भाष्यानारूढत्वन्ध्वनितम् । भाष्यसम्मतरीत्या त्वाह । गमकत्वादिति । यद्यपि माणवकम्मुण्डङ्करोतीतिवाक्ये माणवकस्य कर्मसमानाधिकरणत्वमस्ति तथापि वृत्तौ मुण्डीतिणिजन्तस्यार्थो मौण्ड्यानुकूलव्यापार इति मौण्ड्यरूपफलाश्रयत्वान्मुण्डयति माणवकमित्यत्र माणवकपदोत्तरं द्वितीया मौण्ड्याश्रयस्य करणासम्भवादित्याशयेनाह । माणवकमित्यादि । आपुकः प्रातिपदिकावयवत्वाट्टिलोपशङ्कायामाह । विधानसामर्थ्यादिति । एषाम् । सत्यापेतिसूत्रविहितणयन्तानाम् । अत एव । लुङ्यनभिधानकल्पनादेव । आपुडितिभाष्यमिति । तत्र हि सत्यस्यापुगागमे टिलोपस्य प्राप्तिमाशङ्क्य एवन्तर्ह्यापुट् करिष्यते इत्युक्तम् । आपुटो णिज्भक्तत्वात्तस्मिन् टिलोपेऽपि सत्यापयतीति भविष्यतीत्यभिप्रायः । तदुत्तरमथ वा पुनरस्तु आपुगेव । ननु चोक्तम्टिलोपः प्राप्नोति । आपुग्वचनान्न भविष्यतीत्युक्तम्॥एवमुक्तमिति त्वन्यत । अत्र णिच आपुडागमपक्षे टिलोपे च सति ततो लुङि चङि द्विर्वचनेऽससत्यापदिति रूपमापुगागमपक्षे तु णौ चङीतिह्रस्वत्वेऽससत्यपदिति समादिति लुङ्यापुट्पक्षेऽनभिधानमावश्यकमन्यथाऽथ वा पुनरस्त्वितिकथनस्यास्य भङ्गः स्यात् । अयम् । घप्रत्ययः । हलन्तात्करोतीति णिचि तु तुत्वाचयतीत्येव । परत्वात् । पुंवद्भावात्परत्वात् । तदतिदेशसामर्थ्याच्चेति । पुंवद्भावातिदेशसामर्थ्याच्चेत्यर्थः । भवदुक्तरीत्या सर्वत्र टिलोपस्य प्राप्त्या तदतिदेशोऽन्यथा व्यर्थः स्यात् । अत एव । तस्याप्रवृत्तिस्वीकारादेव । अनित्यत्वे असोरल्लोप इति तपरत्वम्प्रमाणमि-

त्वन्यत्रोपपादितम् ॥ अत एव ॥ छन्दस्येतल्लोपसत्त्वादेव । सूत्रे ।
पर्यवबृढदिति। प्रभौपरिवृढ इति निपातनेन ढत्वस्य प्रवृत्तया तत्र यथा
वृढशब्दद्वित्वन्तथोढिशब्दस्य नेतिध्वनयितुमेतदुपादानम् । उपसर्गस-
मानाकारस्य परिशब्दस्यपृथक्कृतिरत्र द्रष्टव्या ॥ तद्भावः । ढिशब्दस्य
द्वित्ववादिनो भावः । ननु ढिशब्दद्वित्वेऽप्यभ्यासावयवस्य चुत्वे ढ-
त्वस्यासिद्धत्वादौजिढदिति स्यादत आह । द्वित्वे कृत इत्यादि ।
वैयाघ्रपद्यवार्त्तिके । शुष्किकाशुष्कजङ्घा च क्षामिमानौजढस्थेति-
वार्त्तिके। तत्रैवोक्तमिति । परे त्विस्यादिना ष्त्वादिघटितधा-
त्वत्तुल्यत्वं यत्र तत्रैव स्थानिवद्भाव इत्युक्तम् ननु यदि स्वशब्दस्या-
प्यचोञ्णितीतिवृद्धिस्तदास्य सूत्रस्यात उपधा इत्यनेन योगविभाग-
स्य सर्व्वार्थमित्येवप्रयोजनमुक्तन्तदसङ्गतमत आह । प्रापतीत्यादि ।
अन्तरङ्गत्वादिति । छ्वोरितिसूत्रे सतुक्कग्रहणाद्धि साऽनित्या ॥ इष्टतर-
मानाभावादिति ॥ पदस्य विभज्यान्वाख्याने हि सतुक्कनिर्द्देशस्य ज्ञा-
पकत्वं सम्भवति ॥ यदि साऽनित्या न स्यात्तदा तया परिभाषया शा-
देशस्याङ्गस्य पूर्वम्प्रवृत्तिः स्यादिति सतुक्कनिर्द्देशो व्यर्थः स्यादितिरीत्या।
यदि तु प्रकृते क्रमेणान्वाख्यानमेव कल्प्यते तदा वार्णशास्त्रस्याङ्गशा-
स्त्राप्राप्तिसमये प्राप्त्या तुकोऽश्रवणाय सतुक्कनिर्द्देशस्यावश्यकत्वेन
तस्यानित्यत्वे ज्ञापकत्वन्न सम्भवतीति भावः । व्याश्रयेऽपीति । समान-
निमित्तिकत्वं समानाश्रयत्वमिति भवत्सम्मतमिति भावः ॥ परत्वात्प्रा-
द्विधिति ॥ न च प्राघ्रादेशविषये टिलोपस्यावश्यप्राप्त्या चारितार्थ्याभा-
वात्कथमेतदिति वाच्यम् ॥ कृतेऽपि टिलोपेऽवशिष्टे आदेशस्य चारिता-
र्थ्यमित्यभिमानात् ॥ वस्तुतष्टिलोपाप्राप्तियोग्ये चारितार्थ्याभावेन प्रा-
घ्रादेशानामपवादत्वमेवेत्याह ॥ किञ्चेति ॥ अन्त्यस्यैव अपवादत्वेन स-
माधानमेव ॥ अत एव ॥ अपवादत्वादेव ॥ उच्चारणसामर्थ्यादिति ॥ अ-
त्राप्यपवादत्वादिति तु नोक्तम् ॥ आदेशात्पूर्वन्तस्याप्राप्तेः॥ननुवर्णभा-

असत्यादेशत्वे सर्वादेशत्वन्तस्य न स्यादत आह॥सर्वादेशत्वमिति॥ आतिदेशिकमिति ॥ त्वादयतीत्यादिमूलोक्तम्॥ ननु स्वादित्वविरहात् कथमत्वमत आह । इष्ठेति। अतिदेशेनेत्यनेन यचि भमित्यस्याप्राप्तिमङ्गीकृत्यैव समाहितम्। न ह्यतिदेशेन णिचः स्वादित्वातिदेशो लभ्यते। इष्ठवदित्यत्र सप्तम्यन्ताद्वतेः स्वीकारात्। अत एव श्वयुवेतिसूत्रघटकस्यातद्धित इत्येतद्बोध्यनिषेधस्याप्रवृत्तिः। ननु श्वादीनां सम्प्रसारणे नकारान्तग्रहणमनकारान्तप्रतिषेधार्थमितिवार्त्तिककारोक्तेः कथमत्र सम्प्रसारणमत आह। नान्तेति। कथं सम्प्रसारणमिति। नान्तत्वविरहात्कथं सम्प्रसारणमित्यर्थः। वार्त्तिकैकवाक्यतयेति। अस्यास्यापीत्यत्रान्वयः। तत्साहचर्येण। अल्लोपोऽन इत्येतत्साहचर्येण। सूत्रान्तरसाहचर्यन्न व्यवस्थापकमत आह। अर्थाधिकारेति। टिलोपमभ्युपगम्य सम्प्रसारणाभावमुपपाद्य टिलोप एव तावद् दुर्लभ इत्याह। किञ्च षपूर्वेतीति। प्रकृतिभावस्य नस्तद्धित इतिसूत्रबाधकत्वाङ्गीकारेऽपि भाष्यविरोधः प्राप्नोति। यस्येतिसूत्रानन्तरपठितेष्वेव यस्येत्यादौ प्रकृतिभाव इत्यनेन प्रकृतिभावस्य लाभ इति तद्विरोधशङ्कावारणाय तदभिप्रायमाह। यत्त्विति। न च पूर्वोक्तरीत्या तद्धितत्वाभावात्कथन्नस्तद्धित इतिप्राप्तस्यापि प्रकृतिभाव इत्येतदिति वाच्यम्। तद्धितत्वाभावेपि ब्रह्मिष्ठ इत्यत्र तस्य दर्शनेन तदतिदेशस्य सम्भवात्। न च मूलोक्तरीत्या तद्दर्शनमेव दुर्लभमिति वाच्यम्। वक्ष्यमाणरीत्या तद्दर्शनसम्भवात्। तन्न्यायेति। वार्णादाङ्गमितिन्यायेत्यर्थः। टेरित्यस्याप्राप्ताविति। विन्मतोर्लुकस्तदपवादत्वस्य कथनात्। ब्रह्मिष्ठ इतिरूपङ्क्मिन्मतुबन्तस्य उत ब्रह्मन्शब्दस्यैवेति वितर्क्य पक्षद्वयेऽपि दूषणमाह। किञ्चेति। तेन.लुका.न चोत्सर्गस्य टेरित्यस्य प्रवृत्त्युत्तरं यदि विन्मतोरित्यस्य प्राप्तिस्तदास्यापवादत्वं येन नाप्राप्तिन्यायेन स्यात्तदा प्रवृत्तिमात्रबाधः स्यात्सैव तु कथम्। पूर्वस्मिन्ब्रह्मवच्छब्दादिष्ठनि मतुबवयवस्यातो निवृत्तौ ह्यर्द्धाधिकविकारसत्त्वेनैकदेशविकृतन्यायाप्रवृत्तरा मतुत्वबुद्धरसम्भवादिति

वाच्यम्।विमाद्यन्तं यद्भाभिन्नमङ्गन्तदवयवस्य निर्दिश्यमानसजातीयावयवस्य लुगित्यर्थेन लुगुत्तरमपि सर्वे सर्वपदादेशा इतिन्यायेन तान्तस्य वान्तादेशे स्थानिवद्भावेन मतुबन्तत्वबुद्धया तदवयववकारे निर्दिश्यमानावयवत्वबुद्धया लुक्प्राप्तेर्निरूपयितुं शक्यत्वात् । परत्वादित्युक्तिमपि खण्डयति । किञ्चेति । ध्वनिततयेति । तत्र हि प्रकृत्यैकाजितिसूत्रोदाहरणानामन्यथा सिद्धिनिरूपणावसरे विन्मतोर्लुगर्थमित्यभिधाय ननु च विन्मतोर्लुक् टिलोपम्बाधिष्यते । यथैव खल्वपि विन्मतोर्लुक् टिलोपम्बाधते एवन्नस्तद्धित इत्येतमपि बाधेतेत्युक्त्वा येन नाप्राप्तिन्यायेन टिलोपस्यैव बाध इत्युक्तम् । ततश्च व्रज्जीयानिति न सिद्ध्यति । अथ वा पुरस्तादपवादन्यायेन टिलोपस्यैव बाधकस्स इत्यभिहितम् । अत्र पुरस्तादपवादन्यायेनेति नस्तद्धित इत्यस्य टिलोपापेक्षया परत्व एवोपपद्यत इति तथा कथनेन तस्य परत्वन्ध्वनितमिति । नेत्येक इत्यत्रैकपदाभिधानस्य बीजन्दर्शयति । टिलोपेनेत्यादिना । तत्परिभाषेति । अङ्गवृत्तपरिभाषेत्यर्थः । परिभाषायाः प्रदर्शनानन्तरं किमेतस्याः प्रयोजनमितिप्रश्ने पिबतेर्गुणप्रतिषेध उक्तस्स न वक्तव्य इत्येव प्रयोजनमुक्तन्न तु लक्ष्यसिद्धिरूपन्तेन परिभाषाभावो ध्वनितः। इदमेव । वस्वन्तत्वस्य दुर्लभत्वमेव । चाविति दीर्घ इति । वाक्यसंस्कारपक्षे प्रति अच् इ इति स्थिते प्रकृत्यैकाजितिप्रकृतिभावेऽच इत्यल्लोपे चाविति दीर्घ इत्यर्थः। असमास इति तु नेति । सिन्नित्यसमासयोरितिप्रतिषेधो नेत्यर्थः । ननु यदि पृथक्करणेन समासनिवृत्तिस्तर्ह्युत्तरपदपरत्वाभावेन सम्यादेशाभावात्कथं समीत्यस्य श्रवणमत आह । पृथक्करणेनेत्यादि । स्थानिवत्त्वेन । सर्वस्याच् इत्यस्य च् इत्यादेशकल्पनया । न चान्तरङ्गत्वात्सम्यादेशस्येव प्रत्यङ्ङमाचष्टे प्रतीचयतीत्यत्रापि णिजुत्पत्तेः प्राग्यणादेशोऽपि स्यादिति प्रतीचयतीत्यस्यासिद्धिः । अकृतव्यूहपरिभाषायाः स्वीकारे तु समीचयतीत्यस्याप्यसिद्धिरिति वाच्यम् । चौ प्रत्यङ्गस्य प्रतिषेध इतिवार्त्तिकेन

प्रतीचयतीत्यस्य सिद्धेः। प्रत्यङ्गमन्तरङ्गम्। न च वार्त्तिकेन समीचयतीत्यत्रापि प्रतिषेधः प्राप्नोतीति वाच्यम्। तदुत्तरभाष्ये एतदेव ज्ञापयति न चौ प्रत्यङ्गम्भवति। यदयमचौ दीर्घत्वं शास्तीत्युक्तम्। तद्भाष्यैकवाक्यतया यत्रान्तरङ्गनिमित्तस्य बहिरङ्गेणाच्सम्बन्धिलोपेन विनाशसम्भावना तत्रैव वार्त्तिकेनान्तरङ्गस्य प्रतिषेधो बोध्यते। समीचयतीत्यत्र तु स्थानिवत्त्वेन तथा नास्तीति भावः। तिर्यञ्चमाचष्ट इत्यत्र प्रकृतिभावाभावं साधयति। तिरस इति। अलोप इतिप्रतिषेधस्त्वत्र न प्रवर्त्तत इत्याह। तिरसस्तिर्यलोपेति। विष्वग्देवयोरितिसूत्रादञ्चतावप्रत्यय इत्यनुवर्त्तते। न लोपो यस्येत्यर्थकमलोप इतिपदञ्च तस्य विशेषणमिति प्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकलोपाभाववतो ग्रहणमित्यर्थश्चेत्स्यात्तदा टेरितिसूत्रविहितलोपस्य ग्रहणात्स्यात्तिर्यादेशस्य प्रतिबन्धः। परन्तु स लोपो न गृह्यते किन्त्वनन्तरत्वादच इत्यलोप एव टिलोपस्तु ततो व्यवहितः। एवञ्चात्र नलोपो यस्येति बहुव्रीहिसमास एव। अच इतिसूत्रविहितो लोपश्च प्रतियोगितयाऽवयवे वर्त्तते। तदभेदोऽञ्चतावित्यनेन बाधित इत्यलोपपदस्यार्थआद्यजन्तमिति लोपाभाववत्संबन्धिनो ग्रहणम्। सम्बन्धश्चावयवावयविभावो लोपाभाववतावयवेनाबाधित इत्यच इतिलोपस्तिरश्चेत्यादौ वर्त्तते तत्र तिर्यादेशो न भवति। प्रकृते तु स्यादेवेति भावः। ननु तिर्यादेशे जातेऽपि टिलोपेऽव्ययानामितिविहितः प्राप्नोतीत्यत आह। स्थानिवत्त्वेनेत्यादि। अत एव। असिद्धत्वादेव। टिलोपस्य पराच्सम्बन्धित्वेन बहिरङ्गत्वमिति भावः। अनेन। असिद्धत्वेन। तस्याः। अङ्गवृत्तपरिभाषायाः। फलाभाव इति। पिबतेर्गुणप्रतिषेधोकरणमात्रस्य तत्प्रयोजनत्वेन भाष्ये कथनात्। मूले आमुसुमुआयदिति। अत्र मुत्वस्यासिद्धत्वेन दशब्दबुद्ध्या द्वित्वेऽभ्यासे दकारस्यैव श्रवणापत्तिरिति तु न शङ्क्यम्। पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इति निषेधात्। अव्ययानामिति टिलोप इति।

प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावस्तु टेरित्यस्यैव बाधक इति प्रागुक्तमिति शेषः। यदि तु सर्वस्य प्रकृतिभावः प्रकृत्येतिपदस्वारस्यात्कल्प्यते तदा स्वरयतीत्येव। संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वम्प्राचीनसम्मतं यद्यपि तथापि कैयटेन तेन वचनेन समाधानन्न कृतङ् किन्तु परिभाषान्तरेणेति तस्या असत्त्वन्ध्वनितमित्यभिप्रायेणाह। णावित्याङ्गेनेति। अस्याङ्गत्वमतिदिश्यमानकार्याणामुत्पत्तिदेश एव देश इति स्वीकाराद्बोध्यम्। अत एव। अङ्गवृत्तपरिभाषया निषेधादेव। सिद्धान्तिसम्मतम्पक्षमाह। परे त्विति। एतद्भाष्यप्रयोगात्। दवयतीतिभाष्यप्रयोगात। अस्मिन्वाक्ये। इष्टवदितिवाक्ये। वाचकत्वसम्बन्धावच्छिन्नाधारत्वं सप्तम्यर्थः। अभावातिदेशः। इष्ठनि यन्न भवति तण्णावपि नेतिरीत्याऽभावातिदेशः। इष्टसिद्धिः। दवयति प्रापयतीत्यनयोः सिद्धिः। तदनुक्तेति। भाष्यानुक्तेत्यर्थः। एतेनेति। अभावातिदेशेन। अस्येत्येवोक्तमित्यत्रान्वयः। नञ्घटितानित्यत्वेन। नञ्घटितमनित्यमितिपरिभाषया। अरराजदित्यत्र व मतुपो लुकश्च्यग्लोपित्वमस्त्येव। एतत्। अशश्रयदित्यस्याभिधानम्। इत्युचितमिति। नञ्घटितमितिपरिभाषाया असत्त्वादिति भावः। यणादिलोप इति। वन्शब्दस्य लोपः। साधनानुरोधेनेति। आदेशस्य स्रादेरुच्चारणमिति शेषः। स्रजयतीतिवदिति। तत्र यथा प्राचीनैः संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वादुपधावृद्ध्यभाव उपपाद्यते तथात्रापि तत्र यदिसंज्ञापूर्वकेतिपरिभाषाया असत्त्वेऽप्यभावातिदेशेन वृद्ध्यभावस्तदाऽत्रापि तथेति भावः। कनादेशो युवाल्पयोरिति भवतीति तमुपपाद्य तत्प्रसङ्गेन स्रादेशोऽप्युपस्थित इति तद्विषये विशेषमाह। मूले इह स्रजयौ नेति। विशिष्टस्य। प्रशब्दसहितस्य। इदमपि माधवरीत्यैव। यस्मात्प्रातिपदिकाण्णिज्विधीयते तस्यैव प्रातिपदिकस्यातिदेशेनादेशः प्रकृते तु णिच्प्रकृतिभूतं प्रातिपदिकं शस्येतयेव तस्य न स्यानित्वेनोपादानमतोऽत्र नादेशस्य प्रवृत्तिः॥

॥ इति नामधातुविवरणम् ॥

नन्वेभ्यो धातुभ्य इत्यनुपपन्नं भ्वादिपठितानामेव धातुसंज्ञाविधानादत आह । धातोरित्यनुवृत्तीति । धातोरेकाच इत्यतो धातोरित्यनुवृत्तिसामर्थ्यादेषान्धातुत्वमस्तीति ज्ञायते । कण्ड्वादयः । भ्वादिपठिताः । धातुप्रकृतिककार्योद्देश्यत्वादित्यनुमानम् । अनुवृत्तिसामर्थ्यादित्युपलक्षणम् । यकः कित्त्वसामर्थ्यादित्यपि बोध्यम् । तद्धि कण्डूयति कण्डूयत इत्यादौ गुणाभावार्थम् । एषाम्प्रातिपदिकत्वे च दीर्घपाठः कण्डू मन्तू इत्यादौ दृष्टो ज्ञापकः । यद्येते धातव एव स्युस्तर्हि दीर्घोऽकृत्सार्वधातुकयोरित्येव सिद्ध इति दीर्घोच्चारणं व्यर्थं स्यात् । तदुक्तम्भाष्ये । धातुप्रकरणाद्धातुः कस्य चासञ्जनादपि । आह चायमिमन्दीर्घमतो धातुर्विभाषित इति । न च दीर्घविधानाभावेप्येभ्यः क्विपि सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्यनेन कृते पुनः कर्त्तरि क्विपि कण्डूरित्यादिसिद्ध्यर्थन्दीर्घोच्चारणमस्त्विति कथन्दीर्घोच्चारणस्य ज्ञापकत्वमिति वाच्यम् । नैतेभ्यः क्विप् दृश्यत इत्यनेन भाष्यकृतैव समाधानात् । कण्ड्वादीनामाकृतिगणत्वस्वीकारे प्रमाणमाह । कण्ड्वादीति ।

॥ इति कण्ड्वादिविवरणम् ॥

तृतीयस्येत्यनेनाच्सहितस्य द्विर्वचनन्न लभ्यतेऽतोऽत्राप्येकाच इत्यस्य सम्बन्धो बोध्यस्तस्मादेवाह । एकाच इत्यर्थ इति । तद्घटितेति । कण्ड्वादिघटितेत्यर्थः । लक्षणायास्मानमाह । भाष्य इति । कण्वादिघटित एव लक्षणा न तु यगन्तघटिते । तेन कण्डूमिच्छतीत्यर्थे यत्र केवलकण्डूप्रकृतिकसुबन्तात्क्यच् ततः सन् तत्रापि द्वित्वसिद्धिर्यथेष्टं बोध्या । नामधातुष्वित्यत्र नामधातुशब्दो नाम्नो धातुरित्यर्थकस्तत्पुरुषसंज्ञकः । विग्रहवाक्ये दृष्टा या षष्ठी तदर्थश्च घटितत्वरूपः सम्बन्ध इति तदर्थान्तर्भावेणैकार्थीभावस्वीकारादाह । नामघटितेति । नामपदञ्च सुबन्तपरमिति प्रागुक्तम् । अत एव । नामघटितधातौ यथेष्टं द्वित्वस्वीकारादेव । अतोऽपीति ।

सुबन्तघटितधातोरेव भाष्यीयोदाहरणदर्शनादपि । णयन्ताच्चङि । प्रातिपदिकप्रकृतिकणयन्ताच्चङि । नामघटितधातुस्थल एव पुपुत्रीयिषतीत्युदाहरणादेव नामधातुशब्दस्य कर्मधारयत्वशङ्कापि न कार्या । यदुक्तम्मूलेऽन्यतमस्य तत्साधकमाह । एकाच इत्यादि । ननु यत्र कण्ड्वादियगन्तात्सिच् तदन्तात्सन् तत्र कण्ड्वादेरित्यनेन कण्डूययिसेति स्थितौ यशब्दस्य द्वित्वे कण्डूयियियिषतीति एवङ्कण्ड्वादियगन्तविषये आयादय आर्द्धधातुके वेत्यनेन यकोऽभावेऽपि कण्डूधातोर्ल्युट् तदन्तादाचारे क्विप् ततः सन् आचारक्विबन्ताद्धेतुमण्णिजन्ताच्चङ् वा तत्रापि तृतीयैकाचो द्वित्वापत्तिरेवं पुत्रीयेतिक्यजन्तात्सिजन्तात्पुनर्णिच् ततः सन चङ् वा तत्रापि यथेष्टमित्यस्य प्रवृत्त्यापत्तिरत आह । एषां वचनानामिति । अत्र बहुवचनमीर्ष्यतेस्तृतीयस्येत्यस्यापि सङ्ग्रहाय । तद्वदेव । नन्द्रा इतिसूत्रवदेव । आदिभूतादचः परस्यैवेति । अजादेरित्यनुवृत्त्या नटभार्यावद्वयञ्जनानीति न्यायेन नकारसहितस्य यत्रादिशब्दप्रकृतिकसुबन्तात्कयच् तदन्तात्सन् तत्र दकारसहितस्य च प्राप्तमपि द्वित्वन्न न्द्रा इतिनिषेधेनादिभूतादचः परस्यैव नेत्यर्थः। इन्द्रीयतेः सनि इडागमेऽतोलोप इत्यल्लोपस्य द्विर्वचनेऽचीतिनिषेधाद्यशब्दस्य द्वित्वप्राप्त्या यिशब्दस्येत्युपपादनमनुचितमित्यभिप्रायेण शङ्कते । न चेति । कार्यानुभवसत्त्वेन । समुदायावयवयोरिकारयकारयोर्द्वित्वप्राप्त्या सनो द्वित्वानुभवसत्त्वेन द्विर्वचनेऽचीत्यस्याप्रवृत्तिरिति भावः । नामधातुष्वित्यनेन सुबन्ते यत्रैकाच्त्रयन्तत्र प्रवृत्तिर्यथेष्टमित्यस्येत्यभिमानेन शङ्कते । न चेति । नामघटितधातुषु नामघटितधातुघटकवर्णसम्बद्धैकाचामित्यर्थस्याश्रयणेन प्रकृते नामघटितधातुघटकयकारस्य तद्घटकत्वान्निषेधस्य प्रवृत्तिर्यथेष्टमितिवचनस्य च प्रवृत्तिरस्त्येवेत्याह । नामधात्विति । ननु मूले यिशब्दस्येत्येवोक्तन्न तु यिस्शब्दस्येत्यत्र किम्बीजमत आह । यिशब्दद्वित्वेऽपीति । अनास्थयेति । यथा कथञ्चित्कार्यानुभवसत्तापेक्षिता साऽस्त्येव यिस्शब्दस्य द्वित्वेऽपि सनोऽका-

रान्तस्य यथा द्वित्वानुभवो भवन्मतेऽपि नास्ति तथापि न हि कार्यीतिवचनस्य प्रवृत्तिर्भवत्येव तथास्माकमपीति भावः । इदमिति । चन्दिद्रीयियतीत्यत्र नकारपरित्यागेन द्वित्वकरणमित्यर्थः । माधवानुरोधेनेति । अत एव नदराणां संयुक्तानामचः परस्यैव द्वित्वनिषेध इत्येव प्रागुक्तम् । आदिभूतादचः परस्येति । अत्रादित्वन्न धातुघटकाजन्तरापेक्षयैवेति किन्तु यत्र द्वित्वस्य प्रसक्तिस्तत्र तस्य समुदायस्यावयवो योऽच् स्वाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकताद्दशसमुदायघटकालभाव--वांस्ततः परेषान्नदराणामेव निषेधस्य प्राप्तिरिति न चन्द्रशब्दस्यावयवो यो नकारस्तस्य निषेधप्राप्तिरिति भावः । माधवेनेति । एतेन पूर्वोक्तदधयतीतिभाष्यप्रयोगे यथा वृद्धुरभावोऽभावातिदेशात्तथा स्त्रजयतीत्यत्रैव वृद्धुरभावस्तेनापि स्वीकार्य इति ध्वनितम् ॥

इति प्रत्ययमालाविवरणम् ।

कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे । क्रियापि कृत्रिमङ्कर्मेति भाष्योक्त्या यद्यपि कर्मशब्देन क्रियाग्रहणे विरोधो नास्ति तथापि कर्मशब्दस्य लौकिककर्मपरत्वमेव प्रसिद्धत्वादिति प्रतिपादयितुमाह । कर्मेह क्रियेति । न कृत्रिमकर्मग्रहणम् । न लोकप्रसिद्धकर्मग्रहणम् । कर्मशब्दस्य क्रियापरत्वे सूत्रार्थानुपपत्तिं शङ्कते । यद्यपीति । अत एव । उक्तस्य व्यतीहारस्य क्रियासम्बन्धित्वाभावादेव । एतेन । क्रियायाः साध्यस्वभावत्वेन । क्रियाया एकत्वे हि देवदत्तकर्तृकक्रियाया यज्ञदत्तेन करणं सम्भवेत्तदेव न सम्भवति कर्तृभेदेन क्रियाया भेदादिति भावः । अत एव । परिवर्त्तनरूपस्य व्यतीहारस्यासम्भवादेव । तत्तत्साध्यत्वेनेति । यथा देवदत्तसाध्यत्वेन ज्ञाता या क्रिया सा यदा यज्ञदत्तेन क्रियते तदा व्यतिलुनीत इत्यादि व्यवहारः । अन्यक्रियामन्यः करोतीत्यादि जयमङ्गलाकारोक्तेरप्ययमेवार्थः । सः । प्रकृतसूत्रघटककर्मव्यतिहारशब्दार्थः । अर्थान्तरम-

प्याह । परस्परकरणमिति । तत्कर्तृमात्रे । अत्र मात्रपदं कार्त्स्न्ये । अत एव । एतादृशे विषये द्वयोर्बहूनां वा तादृशक्रियाकर्तृत्वविवक्षया यत्र सद्भावस्तत्रैव सूत्रोदाहरणादेव । एतेन । वक्ष्यमाणप्रकारेण एकस्यैव कर्तृत्वासम्भवेन च । अपास्तमित्यत्रास्यान्वयः । देवदत्तेन सह चैत्रो व्यतिलुनीत इत्यस्माद्देवदत्तसाहित्यवच्चैत्रकर्तृकं व्यत्यस्तं लवनमिति शाब्दबोधे देवदत्तेन कर्तुं योग्या या लवनक्रिया तामेकश्चैत्रः करोतीति मानसबोधसम्भव इति कर्मव्यतिहारोऽस्त्येव । अत एव । एतादृशे विषये एकवचनान्तप्रयोगस्येष्टत्वादेव । अकर्मव्यतिहार इति । कर्मशब्दोऽत्र क्रियापरः । क्रियाव्यतिहाराभावेऽपीत्यर्थः । तस्यै विश्राण्यतया सहोपभुङ्क्त इत्यत्र तस्याविश्राणनक्रियासम्प्रदानत्वविषयकशाब्दबोधे सति तत्साहित्यवदेककर्तृकवर्त्तमानकालिकी उपभोगक्रियेतिशाब्दबोधे तस्याः शाब्दीय उपभोगान्वयस्तदभावस्य सत्त्वेन तस्या अप्राधान्यसत्त्वात्सहयुक्तेऽप्रधान इत्यनेन तृतीया सहार्थयोगे एव जातेति तृतीयान्तप्रयोगस्य यद्यप्युपपत्तिस्तथापि क्रियाभेदादेकजातीयोपभोगक्रियायामन्यकर्तृकत्वेन सम्भावितायामन्यकर्तृकत्वस्याप्रतीतिरतो व्यतीहाराप्रतीतिरिति भावः । ननु विश्राणनकर्त्तरि दासीसाहित्यविवक्षायां सहार्थतृतीया स्यादेवेत्यत आह । किञ्चेति । अयम्भावः । विश्राणनविशिष्टोपभोगोऽत्र सम्पूर्वकदाण्धात्वर्थः । दाण्धात्वर्थघटकदाने च तस्याः कथमपि न कर्तृत्वमिति सम्प्रदानत्वमेव कल्पनीयमुपभोगकर्त्तरि च साहित्यमिति कारकविभक्तेः प्राबल्याच्चतुर्थ्येव युक्तेति । परोक्तमभ्युपेत्याह । किञ्च धातोरिति । दास्या प्रोत्साहितः कामुकस्तस्यै यावद्ददाति तावत्तया विपरीतरत्यादिना प्रथमत एवोपभोगः प्रारब्धो यत्र तत्र प्राधान्येन भासमानोपभोगे तस्याः कर्तृत्वमिति कारकविभक्तित्वात्प्रथमैव युक्ता । तस्यै विश्राण्येत्यस्य क्त्वाप्रत्ययस्योपपत्तिस्तूपभोगमध्य एव कामुककर्तृकदानानन्तरमप्युपभोगसत्त्वान्मुखं व्यादाय स्वपितीत्यत्रेव कार्या । अत

एव । उपपदविभक्तेरिति न्यायेन कारकविभक्तेः प्राबल्यादेव । अक्रियायोगार्थमिति । कमत्ययार्थकर्त्तरि साहित्यविवक्षया क्रियायोगाभावार्थमित्यर्थः । नन्वेकवचनान्तप्रयोगो भट्टिकाव्य एव दृश्यत इति चेद् ब्रूषे तर्हि सोऽप्यनुचित इत्याह । एतेनेति । पूर्वोक्तस्य तन्तस्साध्यत्वेन ज्ञानक्रियायाः साध्यसाधनभावव्यत्यासस्यैव कर्मव्यतिहारपदार्थत्वेन । आत्मनेपदौचित्याचेति । प्रकृते तु न तथा । उभयोरपि धर्मयोः कर्तृत्वस्यास्धात्वर्थनिरूपितस्य युगपत्प्रतीतिर्न तु त्वद्धर्मकर्तृकत्वेनोचितक्रियायामद्धर्मस्यैव कर्तृत्वप्रतीतिरिति नात्रात्मनेपदमुचितमिति भावः । तस्माद्भाष्ये दृष्टानामेकवचनान्तप्रयोगाणां तु छान्दसत्वमेवेत्याह । तासस्योरित्यादिना । इति दिगिति । दिगर्थस्तु द्वितीयस्यापि परस्परकरणरूपव्यतीहारस्य नात्र भट्टिप्रयोगस्थले प्रसङ्गः । यत्र कर्तृभेदेऽपि युगपदुभयकर्तृका क्रियाऽऽशुसञ्चारित्वेनालातचक्रवदेकत्वे नैककालिकत्वेन च गृह्यते तत्रैव तादृशव्यतीहारसत्त्वस्यात्मनेपदप्रयोजकत्वम् । संप्रहरन्ते राजान इत्यत्र यथा । प्रकृते तु न तथा । क्रौर्याक्रौर्ये तु कमनवनयोर्भेदस्यैव प्रतीतेरिति । नन्वस्मिन्सूत्रे कर्तृग्रहणं व्यर्थम् । भावकर्मनिवृत्त्यर्थत्वन्तु तस्य न सम्भवति । तत्र हि भावकर्मणोरित्यनेनेष्यत एवात्मनेपदम् । व्यतिगम्यन्ते ग्रामाः । व्यतिहन्यन्ते दस्यव इति यथा । न च न गतीतिसूत्रेणात्मनेपदस्य कर्मव्यतिहारे निषेधेन न स्यादिति वाच्यम् । अनेन सूत्रेण प्राप्तस्यानन्तरस्येति न्यायेन निषेधेऽपि व्यवहितेन भावकर्मणोरित्यनेन प्राप्तस्य निषेधासम्भवादिति चेन्न । शेषात्कर्तरीतिसूत्रार्थमेतदुपादानात् । तत्र हि कर्तरीत्यनुवर्त्य कर्त्तैव यः कर्त्ता तत्र यथा स्यादित्यर्थ इष्यते । अनुपराभ्यामितिसूत्रार्थञ्चेति तत्रैव वक्ष्यते । नेर्विशः । पूर्वं धातुः साधनेन युज्यत इतिन्यायेन साधनबोधके लकारे तस्यापरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वात्तिप्तसितिसूत्रेण सामान्यत आदेशे उपसर्गयोगेऽपि कृताकृतप्रसंगित्वेन नित्यत्वाद्विकरणे विकरणा-

न्ताङ्गस्याटि कृते तस्य समुदायभक्ततया धातोर्नः परत्वासम्भवान्नियमो नस्यादित्याशयेनाह । नेरिति षष्ठीति । अत एव । द्योतकानान्यादीनाङ्ग्रहणादेव । तेनोन्निकुलङ्ग्रामस्याविशतीत्यर्थके उन्निविशति ग्राममित्यत्र न । आङो दोऽनास्य । ददातेर्ञित्वादात्मनेपदं सिद्धमेवेत्यत आह । अकर्त्रभिप्राय इति। विकासार्थत्वमिति । ओष्ठपुटविभागार्थत्वमित्यर्थः । अत एव विपादिकां व्याददातीत्यत्रापि प्रतिषेधः सिद्धः । एवञ्चाविकासार्थस्य ददातेर्ग्रहणे यदोपसर्गवशाद्ग्रहणाद्यर्थकता तदाऽनेनात्मनेपदमिति सिद्धौ प्र ीक्मादददातीत्यादि न भवति तदाह । प्रतीकेति । लाभाच्चेति । एवञ्च मनोरमोक्तो हरदत्ताद्यनुसारीसमाधानाभासो निरस्तः । अस्यैव । पूर्वोक्तस्यैव । अत्र भाष्ये स्वाङ्गकर्मकाच्चेत्युक्तत्तस्य स्वाङ्गकर्मकादेव प्रतिषेध इत्यर्थस्तदभिप्रायेण मूले पराङ्गकर्मकान्न निषेध इति । भाष्ये ण्यन्तस्यैव इति । माणवक आगमयस्व तावदित्यस्य । नन्वागमयस्वेत्यत्र प्रयोजकव्यापाराप्रतीतेः कथञ्चिजित्यत आह । हन्तरर्थाश्चेतीति । शिक्षेर्जिज्ञासायामित्यत्र शिक्षविद्योपादान इ यस्य न ग्रहणङ्किन्तु शकिः सन्नन्तः। सनिमीमेति सूत्रेण कृतेस् भावविशिष्टोऽनुकृतः। एवञ्च जिज्ञासायामित्यस्यान्वयाय ज्ञानपदाध्याहार आवश्यक इत्याह । अत्रेत्यादि । मूले नियमार्थमिति । न चैताद्दशनियमस्वीकारेऽस्यानुदात्तत्वं व्यर्थमिति वाच्यम् । युजर्थन्तत्स्वत्वात् । हरतेर्गतताच्छील्ये । धर्म इति । गुणक्रियादिः । मातुरनुहरतीति प्रत्युदाहरणे तु सादृश्यमात्रप्रतीतिर्न तु मातृवृत्तिगुणस्य सततम्परिशीलनमिति नात्मनेपदम्। किरतेर्हर्षजीविका । यद्यपि कुलायो नीडमस्त्रियामिति कोशान्नीड़वाचीकुलायशब्दस्यथापि भाष्येऽपस्किरतेश्वाऽऽश्रयार्थीत्युदाहृतमित्यत्रोऽत्र कुलायशब्दो वासस्थानमात्रपरः । सुड्भाव इति । अपाच्चतुष्पादिति विहितसुटोऽभावः । मूले नेष्यत इति । किरतेरिति वार्तिकोदाहरणानां ससुट्कत्वात्तेत्र भाष्यकृतोदाहरणात्सुडभावे नेष्यत इति क-

लभ्यत इत्याह । अत एवेति । शप उपालम्भे । मूले उपालंभ इति प्राचीनसम्मतपाठमाक्रोशार्थादित्यनेन व्याख्याय भाष्यसम्मतमाह । परे त्विति । प्रकाशनमात्रशक्तस्योपलम्भनशब्दस्य शपथकरणके प्रकाशने लक्षणा । अत एव । शपथकरणेऽर्थे वृत्तिस्वीकारादेव । चतुर्थ्येव । श्लाघह्नुङिति चतुर्थ्येव । प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च । प्रकाशनं ज्ञापनम् । स्थेयो विवादपदनिर्णेता । स्थेयशब्दे च कृत्यल्युटो बहुलमित्यत्र बहुलग्रहणादधिकरणे यत् । तिष्ठन्ति यस्मिञ्जना विवादपदनिर्णयकर्तृत्वप्रकारकनिश्चयविशेष्यतया स्वीकुर्वन्तीत्यर्थः । स्थेयो विवादस्थानस्य निर्णेतरि पुरोहिते इति मेदिनीकारः । कर्णादिषु तिष्ठत इत्यत्र तथा स्पष्टम् । उदोऽनूर्ध्वकर्मणि । अत्रोर्ध्वशब्द ऊर्ध्वदेशानुयोगिकसंयोगपरस्तत्र नञा समासे क्रियापरकर्मशब्देन षष्ठीतत्पुरुषः । ऊर्ध्वदेशवृत्तिसंयोगभिन्नसंयोगानुकूलव्यापारलाभेनोर्ध्वदेशसंयोगफलकक्रियालाभात्तादृशक्रियायां वर्त्तमानादुदः परात्स्थाधातोरात्मनेपदमित्यर्थः । मुक्तावुत्तिष्ठते काशीमित्यत्र निमित्तात्कर्मयोग इति सप्तमी । मुक्तिफलककाशीवृत्तिसंयोगानुकूलैककर्तृको वर्त्तमानो व्यापार इति शाब्दबोधः । उद ईहायामिति वार्त्तिकमूलकाद्व्याख्यानान्मूले ईहायामेवेत्युक्तमत ईहापदार्थमाह । कायपरिस्पन्देति । मुक्तावुत्तिष्ठत इत्यत्रेहा स्पष्टैव । पीठादुत्तिष्ठतीत्यत्रापीहाऽस्त्येवेति अनूर्ध्वकर्मणीत्युपात्तम् । शतमुत्तिष्ठतीत्यत्र नेहेति बोधयितुमाह । शतेति । उपान्मन्त्रकरणे । मन्त्रकरणकेऽर्थे वर्त्तमानादित्यर्थो बहुव्रीहिसमासाश्रयणात्कार्यस्तदाह । मन्त्रेति । आग्नेय्याऽऽग्नीध्रमुपतिष्ठत इत्यत्र मन्त्रकरणकोऽर्थः स्तुतिरूपः । आग्नेयी अग्निर्देवता यस्यास्सा ऋक् । अग्निमिन्धे अग्नीत् । ऋत्विग्विशेषस्तत्तया ऋचा स्तौतीत्यर्थः । वा लिप्सायामित्यत्र लिप्सा लाभेच्छा सा यत्र गम्यते तत्रात्मनेपदमिष्यत इत्याशयेनाह । लिप्सोपसर्जनक इति । भिक्षुकः प्रभुमुपतिष्ठत इत्यत्र स्थाधातोः समीपगमनानुकूलो व्यापारोऽर्थस्तस्यालिप्-

साकरणभूतेतिभवत्युदाहरणम् । आङो यमहन इत्यस्य स्वाङ्गकर्मकेऽर्थे वृत्तिराजघ्ने विपन्नविलोचनस्य वक्ष इत्यत्र तु न तथेति कथमात्मनेपदमत्रेति शङ्कायास्त्राप्येत्यध्याहारेण समाधाने ल्यब्लोपे कर्मणीतिपञ्चमीमाशङ्क्य ल्यबन्तं विनेत्याद्युक्तम् । तत्रोच्चरितः शब्दः प्रत्यायको नानुच्चारित इति भाष्योक्तेः कथन्तदर्थावगतिरित्याशङ्कायामाह । वाक्य इत्यादि । लोपपदस्वारस्यादयमर्थो लभ्यते । ननु शब्दाध्याहारेऽपि लोपोऽप्रयोगोऽस्त्येवेत्यत आह । अस्यायुक्तत्वमिति । तद्घटितेति । तुमुनन्तघटितेत्यर्थः। समो गमृच्छिभ्याम् अकर्मकाच्चेत्यनुवर्त्तमानं द्विवचनान्तानुरोधेन द्विवचनान्तत्वेन विपरिणम्यत इत्याशयेनोक्तम्सूत्रे अकर्मकाभ्यामित्येवेति ।विदिप्रच्छिस्वरतीनाम् व्याख्यानादिति।संविद्रे इति भाष्यीयोदाहरणदर्शनमूलकाद्वेत्तेर्विभाषेति झादेशानुवादेन रुडागमविधानदर्शनमूलकाच्च व्याख्यानादित्यर्थः। व्याख्यानादिति । साहचर्यानाश्रयणमूलकात् । तदाश्रयणे तु अदृशसाहचर्यादलुग्विकरणस्यैव ग्रहणं स्यात् । ननु परत्वात्सिज्लोप इत्ययुक्तम् । सिज्लोपस्यासिद्धत्वादत आह । सिज्लोप एकादेश इतीति । वार्णादाङ्गमिति परिभाषायामाङ्गपदेनाङ्गसम्बन्धिकार्यस्य ग्रहणन्तादृशं कार्यं लोपोऽप्यङ्गपदोपादानादित्यभिमानेन वृद्धेः पूर्वमेव लोपप्रवृत्तिवादिनो मतन्निरस्यति । यत्त्विति । तन्नैवोक्तमिति । अलाविष्टामित्यादौ लोपाभावरूपस्य प्रयोजनमित्यर्थः । नन्वेवमध्यैष्टेत्यत्रापि सिचः श्रवणं स्यादत आह । अध्यैष्टेति त्विति । सिज्लोपस्यासिद्धत्वादिति । गुणविधायकशास्त्रदृष्ट्याऽसिद्धत्वादित्यर्थः । यत्तु ह्रस्वात्सिच इत्येव वाच्यम् सिचा चाङ्गस्याक्षेपेण यस्मात्सिज्विहित इत्यर्थेन निर्दिश्यमानपरिभाषयाऽलाविष्टामित्यादिसिद्धावङ्गग्रहणवैयर्थ्यमिति तत्सामर्थ्यादङ्गाधिकाराभावेऽपि वार्णपरिभाषायाः प्रवृत्तिरिति । तन्न । आक्षेपादिक्लेशपरिहारार्थमेव तत्राङ्गपदोपादानात् । यद्यपि सिज्लोप एकादेश इत्यत्रैकादेशपदेन यस्यैकादेशस्य सिज्लोपोत्तरप्रवृत्तिस्तस्यैव ग्रह-

णत्। अग्रहीदित्यादौ यथा। वृद्धेस्तु तथात्वात्तस्यासिद्धत्वम्भवत्येवेति। तदपि न। तादृशनियमे मानाभावात्। यच्च वार्णपरिभाषायाः समाननिमित्तकत्वे प्रवृत्तिर्न तु समानस्थानिकत्वे। अन्यथा द्यौरिवाचरति द्यवतीत्यत्र दिवशब्दादाचारे क्विपि वस्योठि दिउअतीति स्थिते यण्गुणयोः प्राप्तयोरन्तरङ्गत्वाद् गुण एव स्याल्लघूपधत्वान्न तु यण्। मन्मते तूभयोः समाननिमित्तकत्वाभावान्न परिभाषाप्रवृत्तिरिति। तदपि न। हलन्तेभ्य आचारे क्विब्भावस्य प्रागुपपादनात्। पक्षान्तरे। लादेशाद्युत्तरमडागम इति पक्षान्तरे। पूर्वोपपादितं सिज्लोपस्य सिद्धत्वमप्यनुचितमित्याह। किञ्चेति। ननु पूर्वोक्तरीत्या यद्येकादेशपदेन सवर्णदीर्घ एव गृह्येत तदा स्पष्टप्रतिपत्तये सवर्णदीर्घपदमेवोच्चारयेदत आह। न चैकादेशपदेति। ननु मा स्मरेतेत्यत्राङ् दुर्लभः। पुषादीतिसूत्रस्यस्य परस्मैपदेष्वित्यस्येरितो वेत्यादौ सम्बन्धात्सर्तिशास्तीत्यत्रापि सम्बन्धादित्यत आह। सर्तिशास्तीतिसूत्र इति। अत एव। तत्र तस्यासम्बन्धादेव। भाष्यानुसारिमतमाह। परे त्विति। कैयटेनेति। [illegible] वादस्माच्छासेरङ्विहित इति भाष्याक्षरस्वारस्याच्च सर्तीति सूत्रेऽपि तस्य सम्बन्ध इति तद्भावः। नन्वेवं योगविभागवैयर्थ्यमत आह। किञ्चास्येति। निरूपयितुमशक्यमिति। भवदुक्तलक्ष्याविसंवादादिति शेषः। किन्तु विपरीत एव दृश्यत इत्याह। अत एवेति। द्वयेति। अत्तीयतीतिद्वयस्येत्यर्थः। तेनैव सिद्ध इति। तन्त्रोपसंख्यानेनैव सिद्ध इत्यर्थः। धातोरर्थान्तरे वृत्तेरिति इदम् मूले पठितमप्राचां वचनं ध्वनितमुद्विभ्यामिति सूत्रे भाष्यकृतेति केचिदाहुस्तत्र किं युक्तं किन्न युक्तमिति बोधयति। वहतीतीत्यादिना। तत्र हि अथोद्विभ्यामित्यत्र किम्प्रत्युदाह्रियते। निष्टपत इति। किम्पुनः कारणमात्मनेपदमेव प्रत्युदाह्रियते न पुनः परस्मैपदमप्युदाहार्यं स्यात्। तपिरयमकर्मकः। अकर्मकाश्चापि सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति। न चान्तरेण कर्मकर्तारं सकर्मका अकर्मका भ-

वन्ति । यत्तूच्यते न चान्तरेण कर्मकर्तारं सकर्मका अकर्मका भवन्तीति । अन्तरेणापि कर्मकर्तारं सकर्मका अकर्मका भवन्ति । तद्यथा । नदी वहतीत्यकर्मकः । भारं वहतीति सकर्मकः । तस्मान्निष्टपतीति प्रत्युदाहार्यमित्युक्तम् । उद्विपूर्वोऽयन्तपिः सुवर्णमुत्तपतीत्यत्र सकर्मकत्वेन दृष्टोऽप्यकर्मको भासनेऽर्थे भवति । उत्तपते । वितपते सूर्य इति । भासत इत्यर्थः । यदि कर्मणः कर्तृत्वं विनाप्यकर्मकत्वमुत्तपतेस्तदायं योगो विध्यर्थः । यदि तु कर्मणः कर्तृत्वेनैवाकर्मकत्वन्तदा कर्मवद्भावेन सिद्धे आत्मनेपदे उद्विभ्यामपरस्मादात्मनेपदमेव न यगादीत्येवमर्थकनियमार्थमेतत्स्यादित्यभिप्रायकार्थेति शङ्कायान्निष्टप्यत इत्युत्तरेण नियमार्थत्वमेकदेशिनोक्तम् । ततस्त्विरयमित्यादिना विध्यर्थत्वं सूचितम् । अकर्मकाणामुपसर्गसम्बन्धे सति सर्वत्र सकर्मकत्वमेव भवतीति न नियमः । प्रलम्बत इत्यादौ व्यभिचारात् । किन्तूपसर्गसम्बन्धादन्तर्भावितण्यर्थताऽर्थान्तरवृत्तित्वं वा तदैव सकर्मकत्वम्भवति तथात्र न विवक्षितमिति विध्यर्थमेवैतत्सूत्रमिति सिद्धान्तः । अत्र नदी वहतीत्यत्राकर्मकत्वप्रदर्शनेनायं श्लोकः सप्रमाण एवेति सूचितम् । स्पन्दने वृत्तिरिति । एवञ्च स्पन्दनक्रियाविशेषस्तदनुकूलो व्यापारो वेगादिस्तयोरेकत्र सत्वात्प्राप्तापि कर्मसंज्ञा परया कर्तृसंज्ञया बाध्यत इत्ययमकर्मक एव । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । यत्र कर्म धात्वर्थेऽन्तर्भूतन्तस्याकर्मकत्वमपि युक्तिसिद्धमित्याह । जीवतीत्यत्रेति । जीवनम्प्राणाः । ननु यदि प्राणानान्न कर्मत्वन्तदा कर्मण उपसङ्ख्यानादित्यनुपपन्नम् । यदि च कर्मत्वन्तदा धारणपदार्थैकदेशधृतावन्वयोऽस्त्येवेत्यत आह । पृथगुपस्थितेति । अन्वयशब्देन विभिन्नशब्दाभ्यामुपस्थितयोः संसर्गबोध एव सकर्मकलक्षणे विवक्षित इति । यदि चैकेन तिङोपस्थितयोः सङ्ख्याकारकयोरप्यन्वयबोध इति विभिन्नशब्दाभ्यामुपस्थितयोरेव संसर्गबोधोऽन्वयबोध इति न नियम इति विभाव्यते तदा पृथगुपस्थितिविषयसंसर्गबोधो ऽन्वयबोध-

पदार्थः । प्रसिद्धेरित्यस्योदाहरणम्मूले मेघो वर्षतीति । कर्मविषयकोत्थिता काङ्क्षाऽविषयत्वं हि तत्त्वमिति प्राचामाशयः । परन्त्विदमकर्मकत्वन्न युक्तमित्याह । इदञ्चिंत्यमिति । अन्वयसम्भवेनेति । यदि पृथगुपस्थितिस्तदा अन्वयस्य सम्भवः । यदि च तत्रैववाक्यैकदेशन्यायेन कर्मघटितेऽर्थे शक्तिरेव स्वीक्रियते तदा शाब्दबोधस्तद्विषयको भवतु परन्तु नान्वयबोध इति व्यवहारः । अत एव । झटिति यस्य प्रतीतिस्तद्वाचकशब्दाप्रयोगेऽप्युपस्थितस्यान्वयबोधादेव । एवं रीत्या । प्रसिद्धत्वेन । कर्मणोऽविवक्षायामाह । कर्मण इत्यादि । भावे लादीनामिति । मूलोदाहृते तु कर्त्रर्यस्ति । भावोदाहरणञ्चैत्रेण श्रूयते इति । अत्र श्रूधात्वर्थः श्रावणप्रत्यक्षन्तच्च नियमेन शब्दशाब्दाभावान्यतरविषयकमिति कर्मणोऽन्यतरस्यान्वयाविवक्षा । वृत्तिविषये । वृत्तिविषय एव । एवमविवक्षा च न स्वेच्छया कार्या । किन्तु भाष्यकारादिप्रयोगादवसेया । तृतीयमप्यविवक्षापदार्थमाह । किञ्चेति । अत एव सम्बन्धसामान्येनान्वयस्थलेऽप्यविवक्षयाऽकर्मकत्वस्येष्टत्वादेव । हितार्थस्येत्यनेन सम्बन्धसामान्येनान्वयो बोधितः । निसमुपविभ्यो ह्वः । अत्र ह्व इत्येकारान्तानुकरणं लक्षणवशसम्पन्नमात्वम् । तेन निह्वयत इत्यत्राप्यात्मनेपदम्भवति । कृतात्वानुकरणे तु यत्रात्वविषयतास्ति तत्रैव स्यात् । गन्धनावक्षेपण । मूले गन्धनं हिंसेति । गन्ध अर्दने । अर्द हिंसायामिति हि चुरादौ पठितम् । सहसा वर्त्तते साहसिकः । तत्कर्म साहसिक्यम् । बलात्कारेणाविचारेण वा यः कर्म करोति तत्कर्तृका क्रियेति यावत् । अत्र त्रासाद्यनुकूलो व्यापारो धात्वर्थः । गन्धनादिकन्तु प्रयोगोपाधिः । सम्माननोत्सं । प्रयोगोपाधयः । प्रयोगनियामकाः । नयतेर्जित्वात्परगामिक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदार्थं वचनम् । शरीरशब्दस्य शरीरावयवलक्षणाय।स्वीजन्दर्शयति । शरीरतादात्म्येति । तादात्म्यापन्नस्य । शरीराभिन्नत्वेन लौ-

किकव्यवहारविषयस्स । स्तुतोऽयं व्यवहारो न युक्तः ॥ आत्मनोऽन्तःकरणस्य वा कर्तृत्वन्तयोश्च न शरीरतादात्म्यमित्यं तद्ध्वनयितुमापन्नपदोपादानम् । सम्बन्धविशेषेण । स्वनिष्ठाधिकरणतानिरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वसम्बन्धेन । वृत्तिसर्गतायन । मूले वृत्तिरप्रतिबन्धइति । यत्र न प्रतिबन्धस्तत्रै । लोके एतादृशव्यवहारस्य दर्शनात् । स्फीतानीति । प्रवृद्धानीत्यर्थः । उपपराभ्याम् । क्रम इत्यनुवर्त्तते । यदुक्तम्मूले आभ्यामेवेति तदेवयुक्तमित्याह । अस्य नियमत्वमिति ॥ आङ उद्गमने । उद्गमनमूर्द्ध्वदेशसंयोगानुकूलव्यापारः । अत्रोद्र्ध्वदेशत्वङ्कल्पितमेव । आकाशस्यानवयवकत्वात् । वेः पादविहरणे । विहरण इत्येव सिद्धे पादशब्दोपादानस्य प्रयोजनमाह । धातूनामिति । सूत्रस्थभाष्येति । तत्र हि अनुदात्तङित इति किमर्थमित्याशङ्क्य नियमार्थम् । सामान्यतो लस्य स्थाने तिप्सिति सिद्धेः ॥ विकरणेभ्यो व्यवधानादनुदात्तात्परत्वाभावात्पुनरप्यनुपपत्तिशङ्कायां विकरणेभ्यो नियमो बलीयानिति समाहितन्तथादौ पुषादिद्युतादीत्यादिसूत्रे परस्मैपदादीनान्निमित्तत्वेनोपादानस्य ज्ञापकत्वमुद्भाव्य सामान्यसूत्रेण परस्मैपदादीनां सिद्धत्वान्निमित्तत्वानुपपत्तिं परिहृत्य यत्तर्ह्यनुपसर्गाद्वेति विभाषां शास्ती युक्तम्। एतद्धि शेषादिति प्राप्तनियमबाधनार्थं यदि नियमस्य विकरणापेक्षया बलवत्त्वन्न स्यात्तदा सामान्यसूत्रेणोभयपदे सिद्धे विकरणव्यवधानेन शेषादित्यस्याप्राप्ताविष्टं सिद्धमस्त्येवेति अनुपसर्गाद्वेत्यस्य वैयर्थ्यमिति प्रतिपादितम् । तच्च ज्ञापकत्वन्तदा घटेत यदि वैयर्थ्यं स्यात् । तदेव तु न सम्भवति चक्रमे । चक्राम । क्रम्यात् । क्रंशीष्टेत्यत्र विकरणाभावच्छेषादिति प्राप्तनियमबाधकतयाऽस्याचारितार्थ्यमित्यतोऽस्य लिङादावप्रवृत्तिः स्वीकार्येति भावः । पूर्वविप्रतिषेध इति । न चेति विभाषेतिसूत्रभाष्ये एतत्स्पष्टम् । उत्कण्ठापूर्वकमिति । झटिति झटित्युद्बुद्धसंस्कारजन्यस्मरणं ह्युत्कण्ठा तज्जन्यमिच्-

तीयादिस्मरणमित्यर्थः । यः कौमारहर इत्यादिनोद्बोधकसम्बन्धा-नस्मदृश्ये वेतसीतरुतटे चेतः समुत्कण्ठते इत्यनेन काव्यप्रकाशे स्पष्टमियन्दर्शिता । मेत्रमानमिति । भाष्ये तु न दृश्यत इति शेषः।भासना-न इति । कर्त्तरि ल्युट् । अन्यदीयज्ञानस्य प्रत्यक्षमन्यस्य न सम्भवतीति ज्ञान इत्यस्येदङ्कथनमयुक्तमित्याशङ्कायामाह । बोधोत्तरमिति । शास्त्रे वदत इति शब्दजन्यशाब्दबोधोत्तरमित्यर्थः । ज्ञानवत्त्वमित्यस्य वदनकर्त्तुरिति शेषः । उत्साहः चित्तवृत्तिविशेषः । तद्विषयकविलक्षण-ज्ञानजन्यसुखविशेषो वा । प्रसिद्धतरमिति । खगानाल तथा तदुच्चारितशब्दे सादृश्यात्तथा प्रतीतिमात्रमेतेन शुकसारिकादीनां व्यावृत्तिः । वरतन्विति । अयि विजहीहि दृढोपगूहनन्त्यज रतिलम्पटकाङ्क्षना-नमे । अरुणकरोद्गम एष वर्त्तते वरतनुसम्प्रवदन्ति कुक्कुटाः। विरामीचिन्तेरति । इदमुपलक्षणन्तवोहाया रमणेच्छोर्नायकस्योक्तिरियमित्यपि बोध्यम् । तद्यथा । अयि विजहीहि दृढोपगूहनन्त्यज नवसङ्गमभीरुवल्लभे । अरुणकरोद्गम एष वर्त्तते वरतनु सम्प्रवदन्ति कुक्कुटाः । तदुक्तम्भाष्ये । व्यक्तवाचामित्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति । एतेऽपि हि व्यक्तवाचः कुक्कुटेनोदिते उच्यते कुक्कुटो वदतीति । एवन्तर्हि सर्व एव व्यक्तवाचस्तत्र प्रसंगतिर्विज्ञास्यते साधीयो ये व्यक्तवाचः । येषां वाच्यकारादयो वर्णा व्यज्यन्त इति । परस्परविरोधेनेति । विप्रलापो विरुद्धोक्तिरिति कोशात् । इति भाष्यमितीति । तत्र हि गिरतेरिति वक्तव्यङ्गृणा-तेर्मा भूत् । तर्हि वक्तव्यन्न वक्तव्यस्त्रयेगाभावात् । न चापूर्वस्य गृणातेः प्रयोगोऽस्तीत्युक्तम् । समस्तृतीया युक्तात् । अत्र समस्तृतीययेत्येव सिद्धे युक्तग्रहणाद्यत्र श्रूयमाणतृतीयान्तपदयोगस्तत्रैवात्मनेपदमि-दन्तेनोभौ लोकौ सञ्चरसीति प्रत्युदाहरणं साधु सङ्गच्छते । सर्वत्रैव षष्ठोति । येन येनोपसर्गयोगे विधानं सर्वत्रैव षष्ठीत्यर्थः । उपाद्यमः स्वकरणे । नन्वस्वं यदा स्वं करोति तदा भविष्यमिति भाष्याच्च्विप्रत्य-

योऽत्रोचित इत्येवन्निर्द्देशोऽनुपपन्नोऽत आह । च्विरिस्त्विति । भाष्ये करोतिग्रहणार्थश्चेत्प्रकृते च्विः स्यात्स एव नु न किन्तु निष्पादनवचनः । अविवक्षणादिति । इदमुपलक्षणम् । नवास्तवे तथा भवने च्विप्रत्ययः किन्त्वारोपित एव स्वभावादित्यपि बोध्यम् । यद्येवन्तदा स्वीकारो द्रव्यस्य प्रतिग्रहादित्यादावारोपाभावाच्च्विप्रत्ययानुपपत्तिरत आह । स्वीकार इत्यभ्युतपन्नमिति । अकर्मक इति । सर्पिषोऽनुजिज्ञासत इत्यत्र ज्ञो विदर्थस्येति षष्ठी । अकर्मकत्वन्तु प्रवर्त्तनार्थकत्वात्स्पष्टञ्चेदमनोः प्रतिषेधे सकर्मकग्रहणमित्यादिना भाष्ये । प्रत्यासत्त्येति । एवञ्च पष्ठ्यर्थे पञ्चमीति फलितम् । पूर्वत्वस्य सावधिकत्वात्कस्मात्पूर्व इत्याकाङ्क्षायामाह । प्रत्यासत्तेरिति । पूर्ववदित्यनेन सन्प्रकृतितुल्यत्वं सन्नन्तस्य कल्प्यते तच्च यथा प्रकृतिगतङकारादिनिमित्तातिदेशेन तथा शद्धातौ सन्नन्तेऽपि सम्भवति शिद्विषये आत्मनेपदप्रयोजकत्वेनेत्यत आह । नन्विति । प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु । प्रोपाभ्यां युक्ताद्युजेरात्मनेपदं स्यात् । यज्ञपात्रेषु साधनेषु नेत्यर्थः । द्वन्द्वन्यंचि पात्राणि प्रयुनक्तीत्यस्य न्यञ्चि न्युब्जीकृतानि पात्राणि द्वन्द्वम्प्रयुनक्तीत्यर्थः । अत्र यज्ञीयपात्राणां युज्धात्वर्थक्रियासाधनत्वं स्पष्टमेव । णेरणौ यत्कर्मणौ चेत्सकर्त्तानाध्याने । इह । प्रकृतसूत्रे । वाक्यत्रयम् । विधेयात्मनेपदसम्बन्धिवाक्यत्रयम् । द्वितीयम् । अणौ यत्कर्म णौ चेदित्येतत् । अस्य तच्छब्दाक्षेपेणार्थपर्यवसानमित्याह । यत्तदोरिति । कर्मशब्दोऽत्र क्रियापरः कर्त्तरि कर्मव्यतिहार इतिसूत्रस्यकर्मशब्दवत् । यद्ययं कर्मकारकपरः स्यात्तदा अणौ यत्कर्म णौ चेदिति वाक्यस्य कर्मकारकत्व एव प्रवृत्तिरित्येतद्वाक्यप्रतिपाद्यकर्मणः कर्मत्वेन सद्भावस्यात्मनेपदनिमित्तत्वं लभ्येत तच्चोदाहरणभूतकदयायान्नोपपद्यते तस्य कर्मणः कर्तृत्वे एवात्मनेपदप्रवृत्तेः स कर्त्तेत्यनेन वाक्येन प्रतिपादनादतः कर्मशब्दोऽत्र क्रियापरः । अत एव वाक्यभेदस्याप्युपपत्तिरन्यथाऽणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्त्तेत्येवाविरो-

य स्यात्। तच्छब्दस्याक्षेपे सति तस्य क्रियाबोधकतया सेत्यस्याध्याहारे सर्वनाम्नामुद्देश्यविधेयान्यतरलिङ्गत्वेन सुप्रसिद्धतयाऽणौ यत्कर्म णौचेत्से-त्येवं सामानाधिकरण्यं न किञ्चिद्बाधकम्। इदञ्च द्वितीयवाक्यमेवका-रस्याप्यध्याहारेण व्याचष्टे। यत्तदोरित्यादिना। तत्रैवकारस्य नियम-परतयाऽन्ययोगव्यवच्छेदः प्रकृते प्रतिपाद्यस्तत्फलं वक्तुं शङ्कते। न चा-त्रेति। द्वितीयकक्ष्यायाम्। दर्शयति भवः। आरोहति हस्तीत्यत्र। वा-क्यवैयर्थ्यापत्तेरिति। एतद्धि तस्मिन् पक्षेऽन्ययोगसत्त्वेनात्मनेपदाव्यावर्त-कत्वेन व्यर्थं स्यादित्यर्थः। चाक्षुषज्ञानविषयत्वानुकूलव्यापारानुकूल व्यापारस्य णिजन्तेन प्रतिपादनात्प्रकृत्यर्थस्य तत्र सद्भावादेवकाराभावे व्यर्थमेव। कारकपरः। कर्मकारकपरः। व्याख्यानादिति। तत्रापि क-र्मशब्दस्यक्रियापरत्वे तस्याः कर्तृत्वे सत्येव तृतीयवाक्यप्रवृत्तिर्वाच्या सा न सम्भवति। क्रियायाः कर्तृत्वस्य प्रकृतसूत्रोदाहरणस्थलेऽप्रतीतेरि-त्येतन्मूलकव्याख्यानादित्यर्थः। तत्र। तृतीयवाक्यजन्यबोधस्थले। ब्रा-ह्मणः पण्डित इति वाक्यस्थलेऽवच्छेदकावच्छेदेन विधेयान्वयासम्भ-वादसति बाधक इति। तेन। अवच्छेदकावच्छेदेनान्वयस्वीकारेण। देवदत्तो गां याचते यज्ञदत्तमिति। अत्र स्वसम्प्रदानकदानानुकूलव्या-पारानुकूलव्यापारो याचतेरर्थः। दानमत्र स्वत्वन्तदाश्रयतया गोः कर्म-त्वन्तदनुकूलव्यापाररूपफलाश्रयतया यज्ञदत्तस्य च कर्मत्वम्। यज्ञदत्तो गां याचत इति। अस्यां द्वितीयकक्ष्यायां द्वितीयव्यापारस्य सौकर्यविव-क्षया त्यागे स्वसम्प्रदानकदानानुकूलव्यापार एव याचतेरर्थस्तदाश्रयत-या यज्ञदत्तस्य कर्तृत्वम्। पुनर्देवदत्तस्य प्रयोजकत्वविवक्षया हेतुम-ति चेति णिचि देवदत्तो गां याचयति यज्ञदत्तेनेति तृतीया कक्ष्या। अत्र गतिबुद्धीति सूत्रस्य नियमार्थत्वान्न यज्ञदत्तस्य कर्मत्वम्। पुनश्चतु-र्थकक्ष्यायां णिजर्थव्यापारस्य त्यागेन यज्ञदत्तस्य कर्तृत्वेन यज्ञदत्तो गां याचयतीति चतुर्थी कक्ष्या। नात्मनेपदमिति। अत्र द्वितीयकक्ष्यायां या

क्रिया सैव चतुर्थ्यामस्ति । अणौ कर्मणो णौ कर्तृत्वञ्चास्तीति प्राप्तस्यात्मनेपदमवच्छेदकावच्छेदेनान्वयस्वीकारान्न भवति । अणौ कर्मत्वस्य गत्यपि सत्त्वात् तस्माच्च न णौ कर्तृत्वमिति । स्पष्टार्थत्वादिति । प्रत्यासत्त्या णावित्यस्य लाभेऽपि साक्षादुच्चारणं विना वृत्तमनुपस्थितत्वाच्छाब्दबोधविषयता न संभवतीति श्रूयमाणशब्दस्य तद्घटिते शक्तिः कल्पनीया तदपेक्षया णावित्यस्योच्चारणस्यैव युक्तत्वादित्यर्थः । यत्तु तृतीयवाक्ये णावित्यस्याभावेऽणौ या क्रिया सा चेणावित्येतदुदाहरणभूतकल्पाघटितकल्पासमुदायघटकयत्किंचित् कल्पमादाय यथोपपाद्यते तथाऽणौ यत्कर्म स चेत्कर्तृत्वस्याप्यर्थो याञ्चाञ्चित्कल्पमादायोपपादनीय इत्यपि स्यात्तथा च निवृत्तप्रेषणपक्षीयतृतीयकल्पायामात्मनेपदापत्तिः । प्रथममादायाणौ या क्रिया सा चेदित्यस्य यथोपपादानन्तथाऽणौ यत्कर्म स चेत्तादृशसमुदायघटकयत्किञ्चित्क्रियायामित्यस्य द्वितीयामादायोपपादनसम्भवात् । णावित्युपादाने तु णिजन्तघटिततादृशसमुदायघटककल्पमादायैव तृतीयवाक्यार्थस्योपपत्तिः कार्या सा च यां कल्पमादाय भवति तस्यामेवात्मनेपदमिति वदन्ति तन्न युक्तमित्याशयेनाह । अत्र फलकल्पना त्विति । प्रत्यासत्त्यैव भवदुक्तफलस्य गतार्थत्वादिति भावः । अणावकर्मकादिति सूत्रस्य प्राप्तिमुपपादयति । यत्र क्राप्येति । इत्यर्थे नेति । अस्य द्वितीयामादायाणावकर्मकत्वस्य सत्त्वादिति शेषः । अत्र पूर्वविप्रतिषेधे । दर्शयते राजेतीति । दर्शयते भृत्यान् राजेत्युदाहरणमिति बोध्यम् । भृत्यानित्यस्यानुपादानन्तु दर्शयते भव इत्येतत्तुल्यत्वप्रदर्शनाय । यदि परस्मैपदबाधनार्थमेवैतत्सूत्रन्तदा यत्र परस्मैपदप्राप्तिस्तादृशोदाहरणमेव प्रदर्शयितुमुचितमिति भावः । अत्र । पश्यति भव इत्यत्र । कर्मस्थक्रियत्वाभावेनेति । यत्र कर्मणि क्रियाकृतो विशेषो दृश्यते तत्रैव क्रिया कर्मस्था प्रकृते तु न तथेति भावः । व्यापारे इति । अभिधेये इति शेषः ।

ननु पुनर्ण्यर्थस्य चेद्विवक्षा तदा तत्प्रतिपादकणिचोऽपि निवृत्तिः स्यात्प्रयोजव्यापारविवक्षायामेव तस्य साधुत्वाभ्यनुज्ञादर्शनादत आह । यन्तस्येत्यादि । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र इति । क्व चित्सर्वनामत्वेन दृष्टस्य पुंवद्भावः । तद्दर्शनञ्च प्रकृतेऽप्यस्तीति भावः । भूमिः । प्रयोगात्मकं स्यानम् । प्राप्यते ज्ञायत इत्यर्थः । इत्येका कक्ष्येति । अत्र न्यग्भवनानुकूलव्यापारो रुहधात्वर्थः । आरुह्यते हस्ती स्वयमेवेति । अत्र कर्मणि हस्तिनि न्यग्भूते क्रियाकृतविशेषस्य दर्शनात्कर्तृवत्त्यात्मनेपदं यक् च । इयम् । आरोहयन्ति हस्तिनं हस्तिपका इति कक्ष्या । ण्यर्थीभूतेति । अणौ कर्मणो णौ कर्तृत्वविरहेण सा व्यावर्त्यते । शुद्धे । णिजर्हिते । यथा कथञ्चिदिति । अवस्थाचतुष्टयस्थले पूर्वोक्तैव रीतिः । पञ्चमीत्वपक्षे तु द्वितीयकक्ष्यायाम्फलसमानाधिकरणो व्यापारोऽर्थः । ततः प्रयोजकव्यापारे णिच् । ततः प्रयोजकव्यापारस्य फलसमानाधिकरणव्यापारस्य च त्यागे चतुर्थी कक्ष्या । ततः फलसमानाधिकरणस्य व्यापारस्यैव प्रयोजकत्वविवक्षया तस्मिन्विवक्षिते पुनर्णिजिति । एतादृशार्थसूचनाय सर्वान्ते हरिणा निवृत्तप्रेषणादित्याद्युक्तम् । उदाहरणभूतकक्ष्यायामणावित्यादिवाक्यार्थद्वयसत्त्वमाविष्कर्तुम्भूमिकामाह । न्यग्भवनेत्यादिना। अन्यथा । स्वरूपयोग्यतानिश्चयस्यानपेक्षायाम् । एतत्प्रतीयते इति कथनेन न्यग्भावनादीनां वाच्यत्वमिति भ्रमः स्यात्तद्वारणायाह । अत्रेत्यादि । आर्थी । मानसबोधविषयरूपा । अत एव । ऊर्द्धदेशसंयोगावच्छिन्नव्यापारस्य रुहधात्वर्थत्वादेव । अत्रापि पक्षे । अध्यारोपितप्रेषणपक्षे । तस्याः । निवृत्तपक्षीयकक्ष्यायाः । मूलभूतत्वात् । क्रियासाम्यं यां कक्ष्यामुद्दिश्य बोधनीयं सा कक्ष्या तन्मूलभूतेति व्यवहारादिति रीत्या मूलभूतत्वात् । आधिक्यमात्रेति । अणौ या क्रिया सैव चेदित्यनेनाधिका तदपेक्षया या क्रिया सा व्यवच्छिद्यते न तु न्यूनेति भावः । अयमपि । यद्वेत्यादिना उक्तो द्वितीयोऽपि । स देवदत्तादेर्विना कटादिषु

विद्यत इत्यन्वयः। अस्याः। प्रथमकारिकायाः। देवदत्तादिनिष्ठव्यापारस्य कटादिकर्मवृत्तित्वविवक्षायाः फलमाह। प्रेरणास्वीकार इत्यादि। अत्र पक्षे। यद्वेत्यादिप्रदर्शितद्वितीयपक्षे। स्वयन्दूती। स्वकार्यसाधनाय स्वयमेव नायकम्प्रतिगत्वाऽधुना मद्गृहे भवताऽऽगन्तव्यमिति या वक्ति सा।निदर्शनम्।दृष्टान्तः।न तङिती ति। तदैकस्य व्यापारस्याधिक्यात्समानक्रियत्वाभाव इति भावः। अन्तर्भावितण्यर्थस्येति। शुद्धरुहधातोरेवोर्द्धदेशसंयोगावच्छिन्नक्रियानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारे शक्तिकल्पनयेति शेषः। सा। अन्तर्भावितण्यर्थपक्षे या दर्शिता तदेतदुपपादयति। तत्तत्कक्ष्या स्येति। एवं हि। एवम्परिष्कारे हि। परोक्तामनुपपत्तिम्परिष्कृत्य परिहरति। न चेति। वाच्यमिति परेणान्वयः। कक्ष्याशब्दः कक्ष्यापर्यायः। कक्षो बाहुमूले। कषधातोर्वृतृवदिहनिकमकषिभ्यः स इति सप्रत्ययान्तः। तस्मादाचारेऽर्थे कक्ष इव आचरति या सा कक्षा आचारक्विबन्तादचि टाप् कक्ष्याशब्दे आचारक्विबन्ताद्बाहुलकात्कर्त्तरि यत् ततष्टाप्। तद्वदाचरणञ्च स यथा प्राणिनोऽवयविन उपकारङ्करोति तद्वदियमवस्था चतुष्टयस्योदाहरणोपपादकस्य घटकतयोपकारङ्करोतीति। प्रकृते। अन्तर्भावितण्यर्थतायाम्। भाष्याक्षरानारूढत्वादिति। एवञ्च कक्ष्ययोर्मूलत्वविचारेण समाधानमसङ्गतमिति भावः। अन्तर्भावितण्यर्थेति। प्रथमकक्ष्यायामेवान्तर्भावितण्यर्थेत्यर्थः। तद्यथा प्रथमकक्ष्यायामेव चाक्षुषज्ञानविषयत्वानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थको यो धातुस्तदर्थघटकव्यापारस्यैकस्य त्यागं कृत्वा ततः परित्यक्तव्यापार एव णिचि कृते यो धातुर्दर्शयेति तस्य दर्शयति भव इत्यत्र प्रयोगेणेत्यर्थः। तदर्थमूलकादिति। प्रथमकक्ष्यास्यधात्वर्थमूलकाद्यो मध्ये निवृत्तप्रेषणको धातुः कल्प्यते तदर्थादित्यर्थः। तत्र द्वितीयकक्ष्यायाम्। एवं ह्यत्र क्रमः प्रथमकक्ष्यायाञ्चाक्षुषज्ञानविषयत्वानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारैकदेशस्य द्वितीयव्यापारस्य त्यागेन चाक्षुषज्ञानविषयत्वानुकूलव्यापाररूपेऽर्थे पश्यन्ति भ-

वम्भक्ता इति प्रयोगस्ततो यः परित्यक्तो भवनिष्ठो व्यापारश्चाक्षुषज्ञान-विषयत्वानुकूलव्यापारस्य प्रयोजको व्यापारस्तत्रैव णिचि दर्शयति भव इति प्रयोगः। ततो द्वयोरपि व्यापारयोस्त्यागे चाक्षुषज्ञानविषयतामात्रेऽर्थे णिजन्तस्य लक्षणां स्वीकृत्य दर्शयते भव इति प्रयोगस्तत्राणौ प्रथमकक्ष्यायां या क्रिया ततो न्यूना यद्यप्यस्ति तथाप्यधिका नास्ति नियमेन सैव चेदित्यनेन व्यावृत्तिस्तु तत्र वक्तुमशक्या। आधिक्यमात्रव्यवच्छेदे तात्पर्यमित्युक्तत्वात्। अणौ कर्मकारकस्य भवस्य तत्र कर्तृत्वाच्च भवत्यात्मनेपदमिति। एतादृशस्थले द्वितीयकक्ष्यायामात्मनेपदस्य शङ्कयन्द्वितीयकक्ष्यायामपि प्रथमकक्ष्यायां या क्रिया सैवास्ति न ततोऽधिका न्यूना वा। अणौ कर्मकारकस्य कर्तृत्वञ्चास्तीति। समाधत्ते। गमकं विनेति। एवञ्च प्रकृते तादृशगमकस्यादर्शनेन द्वयोर्मध्ये एकस्य त्यागङ्कृत्वा परित्यक्तव्यापार एव णिजिनिर्वक्तुमशक्यमिति भावः। अणाविति किमिति। कर्म णौ चेदित्येव द्वितीयं वाक्यमस्तु। यत्किञ्चित्क्रियानिरूपितकर्मत्वं विवक्षितम्। कर्मशब्दश्च क्रियापर एव। एवञ्च स्वमूलभूतकक्ष्यायां या क्रिया प्रतीयते सैव चेत्सम्पन्ते नोच्यतेत्यर्थोऽस्त्विति भावः। निवृत्तप्रेषणेत्यादि। अत्रेदम्बोध्यम्। चाक्षुषज्ञानविषयत्वानुकूलव्यापाररूपेऽर्थे पश्यन्ति भवम्भक्ता इति प्रथमकक्ष्या। ततो व्यापारस्य त्यागेन चाक्षुषज्ञानविषयत्वमात्रस्य धात्वर्थत्वविवक्षया पश्यति भव इति द्वितीया। ततः परित्यक्तव्यापारे ज्ञानविषयीभवनानुकूलत्वेनविवक्षिते णिचि दर्शयन्ति भवम्भक्ता इति तृतीया। ततः कर्मणो भवस्यैव प्रयोजकत्वविवक्षया तदीयव्यापारे विषयीभवनरूपे द्वितीयणिचि दर्शयति भवो भक्तैरिति तुरीया कक्ष्या तत्र तुरीयकक्ष्यायां सा भूदिति। यस्य भवनिष्ठव्यापारस्य प्रयोजकत्वविवक्षा तं व्यापारन्दर्शयति। कर्मनिष्ठेत्यादिना। अणावित्युपादाने चाणौ प्रथमकक्ष्यायां ज्ञानविषयत्वमात्रस्य सत्वन्न तु ज्ञानविषयीभवनस्येत्याधिक्यसत्त्वान्नात्मनेपदमिति भा-

वः। न च ज्ञानविषयीभवनानुकूलव्यापारस्य यत्र प्रथमकल्पायां विवक्षा तत्रातिप्रसङ्गो दुर्वार इति वाच्यम्। अणौ या क्रियेत्यस्याण्यन्तावस्थास्यधातुजन्यबोधीयक्रिया निष्ठा यावद्विषयतास्ताभिरतिरिक्तविषयतायस्यास्तज्जन्यबोधीया नास्ति तस्मात्तादात्मनेपदमित्यर्थात्। न ह्येवं पूर्वोक्तविवक्षायामस्ति। ज्ञानविषयीभवनस्य द्वेधा भानादिति बोध्यम्। ननु भट्टिप्रयोगे मध्वपाययतेत्यत्रात्मनेपदं दृश्यते तत्रात्मानमित्यस्य कर्मत्वदर्शनेन तस्य कर्मत्वोपपत्त्यर्थं क्रियाधिक्यं स्वीकार्यमिति कथमात्मनेपदमित्याशङ्कायामाह। मध्वपाययतेत्यादि। ईदृशम्मधु स्वच्छं सोत्पलं सुरताभोगः सुरतविमर्द्दस्तस्मिन्यो विस्रम्भो विश्वासस्तस्य यदुत्पादनन्तत्र समर्थमात्मानन्दयितस्य कामुकस्यान्तिके समीपे दर्शयित्वाऽपाययत इत्यन्वयः। ईदृशं यत् पूर्वश्लोकेनोक्तं रक्षसां गणः सुरासमसुपाभुङ्क्ताभ्याहृतवान् तत्। दर्शयित्वेत्यस्याध्याहारे सत्यात्मानमित्यस्य दर्शनक्रियानिरूपितकर्मत्वन्न तु पानक्रियानिरूपितमिति फलाधिक्यमात्मनः कर्मत्वोपपत्तये न कार्यमित्यणौ या क्रिया सैव ण्यन्तेनोच्यते कर्मणो मधुन एवाणौ तथात्वेऽपीदानीमौ कर्तृत्वञ्चास्तीति भवति प्रकृतसूत्रेणात्मनेपदम्। सः मधु पिबतीति प्रथककल्पा। ततः कर्म मधु पिबन्तं रक्षोगणं प्रेरयतीत्यर्थे णिचि तमपाययतीति द्वितीया कल्पा। ततः सौकर्यविवक्षया द्वयोरपि प्रकृत्यर्थणिजर्थव्यापारयोस्त्यागे मध्वपाययतेत्येवमनेनैवात्मनेपदमिति भावः। उत्पादनमित्यत्र ण्यन्तात्पदेः कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्त्तरि ल्युट्। उदाहरणभूतकल्पायान्दर्शनविशिष्टस्पानस्यात्वर्थो विवक्षित इत्यणौ या क्रिया तदधिकास्तीति नानेन सूत्रेणात्मनेपदङ्किन्तु णिचश्चेत्यनेनेत्याशयेनाह। करेणुरित्यादि। मित्वाद्ध्रस्व इति। स्मृ आध्यान इति घटादौ पाठेन मित्वाद्ध्रस्व इत्यर्थः। एवन्नव्यसम्मतां व्याख्यामप्रदर्श्य भाष्यानुसारिमतमाह। अपरे त्विति। उपक्रमवार्त्तिकस्थेति। णेरात्मनेपदविधाने ऽण्यन्तस्य कर्मणस्तत्रोपलब्धिरि-

ति हि तत्र वार्त्तिकम् । तद्व्याख्याऽणौ यत्कर्म यदा ण्यन्तं तदेव कर्म भवतीति । उभयत्रापीति । कर्मवत्कर्मणेति सूत्रे प्रकृतसूत्रे चेत्यर्थः । एवञ्च कर्त्तरि कर्मेति सूत्रदृष्टान्तेन क्रियापरत्वेन व्याख्यानन्न युक्तम्प्रकृतसूत्रे॥ अत एव । कर्मशब्दस्य कर्मकारकपरत्वादेव । नन्वेवमणौ कर्मणो णौ कर्तृत्वन्तृतीयवाक्येन प्रतिपाद्यमानं विरुध्येतेत्यत आह ॥ तत्र द्वितीयवाक्येनेति । तत्र । कर्मशब्दस्य कर्मकारकपरत्वे । कर्मान्तरनिवृत्तिरिति । अणौ यत्कर्म तदतिरिक्तङ्कर्म न चेदित्येवङ्कर्मान्तरनिवृत्तिरित्यर्थः । भृत्यरूपकर्मण इति । भृत्या राजानम्पश्यन्तीति प्रथमकक्ष्यायाम्भृत्यानाङ्कर्तृत्वन्तेषामन्तावस्थायाङ्कर्मत्वेनाणौ यत्कर्म तदतिरिक्तकर्मणो विद्यमानत्वाद्विरोधः । ये कर्तृकर्मणी इति । एवञ्च भृत्यानान्तदानीङ्कर्तृत्वेनोभाभ्यामतिरिक्तङ्कर्म नास्तीति न विरोध इति भावः । नन्वेवङ्कर्मशब्दस्यैतन्मते लक्षणापत्तिः । पूर्वमते तु क्रियापि कृत्रिमं कर्मेति न लक्षणेत्यत आह । कर्त्तरि कर्मेत्यत इति । एकशेषेणेति । नपुंसकमनपुंसकेनेतिसूत्रेणैकशेषेणेत्यर्थः । कर्मान्तरनिवृत्तेः फलमाह । कर्मान्तरेति । तत्र हि । स्थलमारोहयतीत्यत्र हि । प्रेरणा वृद्धिवदिति । यथाऽध्यारोपितप्रेषणपक्षे प्रेरणा वृद्धिः पूर्वमते प्रतिपादिता तद्वत् ॥ अत्र । स्थलमारोहयति मनुष्यानित्यत्र । धात्वर्थः । प्रकृत्यर्थः । नन्वेतावन्मात्रस्य धात्वर्थत्वे प्रथममत आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका इत्येव भाष्ये दर्शितन्न तु स्थलमपि कर्मेति न्यूनता प्राप्नोतीत्यत आह । आरोहन्तीत्यादि । इत्यस्यैव मूलभूतेति । एवञ्च यत्प्रत्युदाहरणत्वेनाभिप्रेतन्तस्य सा कक्ष्या मूलभूता न भवतीति न न्यूनतेति भावः । तत्प्रदर्शनवैयर्थ्यशङ्कां वारयति । आरोहयमाणेत्यादिना । तस्य दृष्टान्ताभिधानोपादानमित्येतद्विषदयति । किञ्चास्योदाहरणस्येति । कर्मशब्दस्य क्रियापरत्वपक्षादिना मनुष्याः स्थलमारोहन्तीति प्रथमकक्ष्या न्यग्भवनानुकूलो यो मनुष्यनिष्ठो व्यापारस्तद्बोधतात्पर्यिका वाच्या । ततः सौकर्यविवक्षया कर्मणोऽपि स्थल-

स्य कर्तृत्वविवक्षया तत्र यः कश्चनविलक्षणो न्यग्भवनसमानाधिकरणो व्यापारस्तस्य मनुष्यनिष्ठव्यापारजनकत्वविवक्षया मनुष्यान्स्थलमारोहयतीति प्रयोगो यत्र तत्रात्मनेपदव्यावृत्तिपरत्वमस्य भाष्यग्रन्थस्येति वाच्यन्तन्न युक्तमित्याह । न मनुष्या इत्यादिना । स्थलनिष्ठायाः क्रियाया अधिकायाः प्रतीत्याऽणौ या क्रिया तदधिकायाः प्रतीत्या द्वितीयवाक्यार्थाभावेन नात्मनेपदमिति भवता वाच्यन्तन्न सम्भवति हस्तिन एव स्वरसतः कर्तृत्वस्य प्रतीतेरिति भावः । हस्तिन एव कर्तृत्वप्रतीतेः । मध्यमणिन्यायेन हस्तीत्यनेन पूर्वोच्चारितवाक्यार्थे परोच्चारितवाक्यार्थे च कर्तृत्वप्रतीतेः । हस्तिन एवेत्येवकारेण स्थलस्य कर्तृत्वं व्यवच्छिद्यते। तदेतदुपपादयति । शतृशानजेति । यथा कुर्वन्कुर्वाणो वा सृष्टिं हरिर्विजयत इत्यत्र शतृशानच्प्रत्ययार्थकर्तुर्हरेर्विजयत इत्यत्र कर्तृत्वम्प्रतीयते तथा सर्वत्र प्रतीतिः शब्दशक्तिस्वभावतो भवतीति भावः । क्रियान्तरस्य । आरोहणातिरिक्तक्रियायाः । प्रत्युदाहरणासङ्गतिरिति । तृतीयवाक्यार्थाभावेनैतद्द्वारावृत्तिलाभाद्द्वितीयवाक्यार्थघटकैवकारव्यवच्छेद्यत्वमस्य न सम्भवतीति भावः । ननु नारोहयमाणो हस्तीति वाक्यार्थघटकस्य हस्तिनः कर्तृत्वप्रतिपादने आरोहयमाणो हस्तीति वाक्योच्चारण तात्पर्यङ्किन्तु शुद्धदृष्टान्तार्थन्द्वितीयवाक्यार्थे कर्तृत्वं स्थलस्यैव विवक्षितमित्यत आह । तव हस्तीति । तिङन्तमेवेति । तिङ्संज्ञकात्मनेपदस्य व्यावर्त्यत्वेनैतत्तुल्यतया तिङन्तमेवोच्चारयेदित्यर्थः । कर्मशब्दस्य क्रियापरत्ववादिमते भाष्यग्रन्थे न्यूनतापत्तिरित्याह । किञ्च कर्मपदस्येति । एवकारबोध्यस्याभावस्य ज्ञानम्प्रतियोगिज्ञानजन्यमिति तत्सम्पादनाय द्वितीयकक्षोदाहर्त्तुमुचितेति भावः । एवमिति । अस्य इति सूचितमिति परेणान्वयः । अकर्मकाणामेवैतदिति । अधिकव्यच्छेदफलकस्य समानक्रियत्वस्य तत्रैव सम्भवादिति भावः । आचार्यदेशीयेनेति । यद्यपि तर्हि वक्तव्यन्न वक्तव्यमित्यादिना समानक्रियत्वाभावप्रदर्शन-

परवाक्योच्चारणेन समाधानार्थम्प्रवृत्तत्त्रा स आचार्यस्तथापि साक्षाद्याधिका क्रिया सैव स्पष्टप्रतिपत्तये प्रदर्शनीया सा न प्रदर्शिता किन्तु सकर्मकोदाहरणमेव दर्शितमतोऽयमाचार्यदेशीय इति भावः । इत्युक्ते । परेणैवमुक्ते । कर्मकर्तृत्वातिसिद्धम् । कर्मण एव कर्तृत्वे कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय इत्यनेन सिद्धम् । कर्मवद्भावातिदेशे भावकर्मणोरित्यनेनात्मनेपदम्भविष्यतीति भावः । इत्याशङ्केति । इदन्तर्हि प्रयोजनमनाध्यान इति वक्ष्यामि । इह मा भूत् । स्मरति वनगुल्मस्य कोकिलः । स्मरयत्येनं वनगुल्मः स्वयमेवेतीत्यनेनाशंकेत्यर्थः । कर्तृस्थभावकत्वादिति । कर्मणि क्रियाकृतविशेषानुपलम्भादयन्न कर्मस्थक्रियः । नन्वत्राधीगर्थेति सूत्रेण कर्मणः शेषत्वविवक्षया वनगुल्मस्येति षष्ठी वाच्या । एवञ्च कर्मण एवाभावेनाणौ यत्कर्मकारकमित्यंशाभावात्कथमात्मनेपदप्राप्तिरिति चेन्न । सूत्रस्थकर्मशब्दस्य फलाश्रयमात्रपरत्वात् ॥ न च कर्मवद्भावात्सिद्धमिति भाष्यग्रन्थस्याकर्मकाण्येवोदाहरणानीति मत्वा प्रवृत्तेरत्रैनमित्यस्य कर्मवाचकस्योपादानेन नायसकर्मक इति कथमियमाशंकेति वाच्यम् । कर्मबोधकपदाघटिते स्मरयति वनगुल्म इत्यत्र तात्पर्यात् । यद्यपि गतिबुद्धीतिसूत्रे ज्ञानसामान्यस्यैव बुद्धिपदेन ग्रहणन्न तु ज्ञानत्वन्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नवाचकस्येति स्मरयति योगेनाण्यन्तकर्तुः कर्मत्वप्राप्तिरित्येनमित्यस्यानुपपत्तिस्तथापि तत्र सूत्रे आध्यानार्थस्मरयतेरप्येतद्भाष्यबलाद्ग्रहणमिति तात्पर्यम् । यथा तव तत्र कर्मवद्भावस्याप्राप्तेर्निषेधवैयर्थ्यन्तथा ममापि तेनात्मनेपदाप्राप्तेरात्मनेपदसिध्यर्थमिदं सूत्र मित्याह । यथा तवेत्यादि । इत्यर्थ इति । प्रकारवचनार्थकजातीयरप्रत्ययस्योपादानादिति ॥ तज्जातीयत्वमित्यर्थः । सकर्मकाण्यन्तस्य इति । कर्मवद्भावस्य तु तत्र निवर्तनादिति भावः । दर्शयते भृत्यान् राजेति । भृत्या राजानम्पश्यन्ति । भृत्यान् राजा दर्शयते । अत्र प्रथमकक्ष्यायाश्चाक्षुषज्ञानविषयत्वानुकूलव्यापारोऽर्थः । ततो दृश्धातोस्तादृशव्यापारानु-

कूले व्यापारे णिच्। अत्र सकर्मकत्वकर्मस्थक्रियकत्वाभावौ स्पष्टावेव। कर्तृस्थभावक्रियत्वादिति। अपरिस्पन्दनसाधनसाध्यो धात्वर्थो भावः। सपरिस्पन्दनसाधनसाध्यो धात्वर्थः क्रिया। परिस्पन्दनं शरीरव्यापारः। दृश्धात्वर्थे दर्शनेऽपरिस्पन्दनसाधनसाध्यत्वं स्पष्टमेव। अत एव। प्रकृतसूत्रस्थकर्मशब्दस्य कर्मकारकपरत्वादेव। द्वितीयपक्षेति। अध्यारोपितप्रेषणपक्षेत्यर्थः। कारिकयोः। केषाञ्चिद्देवदत्तादेरित्यादिनोक्तकारिकयोः। न च तयोः कारिकयोराद्यकारिकायां देवदत्तादेर्यो व्यापारस्स देवदत्तादेर्विना कटादिषु विवक्ष्यते इत्यनेन व्यापारस्यैव विवक्षाऽविवक्षे दर्शिते इति कर्मशब्दस्य क्रियापरत्वमेव तदभिमतमिति प्रतीयत इति वाच्यम्। देवदत्तादेर्यो व्यापारः प्रधानीभूतः स यदा कटादिषु विवक्ष्यत इत्यनेन प्रथमकक्ष्यायामप्रधानीभूतधात्वर्थाश्रयत्वन्देवदत्तस्य स्थितं यतद्देवदत्तं विनापि कटादिषु विवक्षितन्तदा कट एव प्रधानीभूतधात्वर्थाश्रयो भवति न तु देवदत्त इत्येतत्प्रदर्शनन्देवदत्तस्य कर्तृत्वाभावप्रदर्शनतात्पर्यकमेव न तु कर्मशब्दस्य क्रियापरत्वाभिप्रायकमत एवैतदुदाहरणदिक्प्रदर्शनाय द्वितीयकारिकया स्वीकृतप्रेषणङ्कर्मस्वस्य कर्तुः प्रयोजकमित्यनेन तस्य प्राधान्यमेव दर्शितमित्यभिप्रायात्। तेन सूत्रस्थकर्मशब्दस्य कर्मकारकपरत्वेन तत्र। तस्मिन्पक्षे। सूत्रार्थप्रदर्शनपरभाष्ये द्वितीयकक्ष्याप्युदाहरणमिति सूचितम्। अत्रेदम्बोध्यम्। कर्मशब्दस्य क्रियापरत्वमिति मते णेरणाविति सूत्रस्योदाहरणस्थले सूत्राभावेऽप्यात्मनेपदङ्कर्मवद्भावात्सिद्धम्। दृश्धातोश्चाक्षुषज्ञानविषयत्वानुकूलव्यापारे रुहधातोश्च स्यग्भवनानुकूलव्यापारे शक्तिः पच्यते ओदनः स्वयमेवेत्यत्र यथा पच्धातोर्विक्लित्तिमात्रपरत्वे कर्मस्थया क्रियया तुल्यत्वसत्त्वादात्मनेपदञ्जायते तथाप्रकृतसूत्रोदाहरणस्थले दर्शयते भव इत्यत्र णिजन्तस्य चाक्षुषज्ञानविषयत्वमात्रार्थकत्वे आरोहयते हस्ती यत्रापि रोहेर्णेरग्भवनमात्रपरत्वे कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियत्व-

सत्त्वात्। न चात्मनेपदमेव न तु यक्चिणाविति नियमार्थमेव सूत्रमस्तु । अन्यथा कर्मवद्भावात्ताऽपि स्यातामिति वाच्यम् । यक् चिणोः प्रतिषेधे णिश्रन्थिग्रन्थिब्रूञात्मनेपदाऽकर्मकाणामुपसङ्ख्यानमिति वार्त्तिकेन तयोर्निषेधादेव सिद्धेः । न च यत्र क्रिया कर्मस्था तत्र कर्मवद्भाव इष्यते । कर्मस्थत्वञ्च यत्र कर्मणि क्रियाकृतो विशेषो दृश्यते तत्र कल्प्यते यथा पच्यते ओदन इत्यत्र तत्र पक्वापक्वतण्डुलयोर्विशेषस्य दर्शनात् । प्रकृते तु न तथा । दृष्टादृष्टभवे विशेषानुपलम्भादिति वाच्यम् । पच्धात्वर्थक्रियाकृतस्य श्रमादिरूपस्य विशेषस्य कर्त्तर्यपि सत्त्वेन पच्धातोः कर्तृस्थक्रियकत्वापत्तेः । चिन्तयत्यादीनां कर्तृस्थभावकत्वाभावापत्तेश्च । न हि कर्त्तरि क्रियाकृतो विशेष उपलभ्यते । तस्मादत्र व्यवस्था न विशेषदर्शनमात्रेण । किन्तु फलताव्यापारजन्यतान्यतरावच्छेदकसम्बन्धेन कर्तृकर्मवृत्तिफलन्धातुना प्रतिपाद्यते यत्र तत्र स धातुः कर्तृस्थभावक इति व्यवहारः । यथा पश्यति घटं । ग्रामं गच्छतीत्यादौ । अत्र हि फलं दृशधातुप्रतिपाद्यञ्चाक्षुषज्ञानविषयत्वानुकूलव्यापारस्य धात्वर्थवादिमते चाक्षुषज्ञानविषयतैव सा फलतावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धेन कर्मणि स्वप्रयोजकज्ञानवत्त्वसम्बन्धेन कर्त्तरि चास्तीत्ययन्धातुः कर्तृस्थभावकः। चाक्षुषज्ञानानुकूलव्यापारस्य धात्वर्थत्ववादिमते तु फलतावच्छेदकविषयतासम्बन्धेन कर्मणि व्यारजन्यतावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन कर्त्तरि चास्तीति । गम्धात्वादिगत्यर्थकधातुस्थले संयोगरूपम्फलमनुयोगितारूपफलतावच्छेदकसम्बन्धेन ग्रामादिकर्मणि व्यापारजन्यतावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन कर्त्तरि चास्ति । एवन्देवदत्तमुपहसतीत्यत्रापि बोध्यन्तत्रापि हस्धात्वर्थ इच्छानुकूलव्यापारस्तत्रेच्छा रूपम्फलं स्वप्रयोज्यदुःखवत्त्वसम्बन्धेन कर्मणि व्यापारजन्यतावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन कर्त्तरि चास्तीति । एवमेवान्यत्र कर्तृस्थभावकत्वस्य यथा यथमुपपत्तिः कार्या । यत्र तु कर्त्रवृत्तिधर्मरूपम्फलन्धातुना प्रतिपाद्यते स धातुः कर्मस्थभाव-

कः। यथा भिनत्ति पचपीत्यादौ । आद्ये द्विधा भवनन्द्वितीये विक्लित्तिः फलन्तच्च कर्म्मवृत्तीति स्पष्टमेव । अत एव कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय इति सूत्रभाष्ये उक्तन्न च कर्तृस्थभावकानाङ्कर्मणि क्रियायाः प्रवृत्तिरस्तीति । तेषान्धातूनां वाच्यायाः क्रियायाः कर्ममात्रे प्रवृत्तिर्नास्तीत्यर्थः । तदुक्तं हरिणा । विशेषदर्शनं यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता । क्रियाव्यवस्था त्वन्येषां शब्दैरेव प्रकल्पितेति । एतत्कारिका पूर्वार्द्धोक्तार्थे पूर्वोक्तामनुपपत्तिम्परिचिन्त्योत्तरार्द्धे नान्येषाम्मते शब्दैरेव क्रिया व्यवस्था प्रकल्पितेति तेनोक्तम् । शब्दश्चानुपदमुक्तो ज्ञातव्यः । न च पूर्वोक्तरीत्या दृश्धातोः कर्तृस्थभावकत्वाद्यद्येवङ्कर्म कर्तायम्भवति तत्र कर्म कर्तृत्वात्सिद्धमिति भाष्यग्रन्थासङ्गतिरिति वाच्यम् । णेरणाविति सूत्रोदाहरणभूतकल्पायां व्यापारस्य वाच्यत्वाभावेन व्यापारघटितोक्तशब्देन कर्तृस्थभावकत्वसम्पोपपादनासम्भवात्।ननु यद्येवमिति भाष्यग्रन्थेन कृता शंका कर्मवत्कर्मणेति सूत्रस्थभाष्योक्तरीत्या न सङ्गच्छते । तत्र हि कर्मवदकर्मकाणाङ्कर्त्ता कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम्। किम्प्रयोजनम् । भिद्यमानः कुसूलः पात्राणि भिनत्तीति । अत्र भिद्धात्वर्थफलन्द्विधा भवनन्तच्च कुसूले पात्रे चास्तीति प्राप्नोति । तथा समानधाताविति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । पचत्योदनन्देवदत्तः । राध्यत्योदनः स्वयमेवेति प्रतिपादित मेवञ्च प्रकृतसूत्रोदाहरणस्थले समानधातुत्वाभावो णिचः सत्त्वासत्त्वाभ्यामस्तीति चेन्न । लुनाति केदारन्देवदत्तः । लावयते केदारः स्वयमेवेतिवदुपपत्तेः । तत्र यथा प्रथमा लुनाति केदारन्देवदत्त इति कल्पा । ततो लुनन्तन्देवदत्तङ्केदारः प्रयुङ्क्त इति विवक्षया लावयति केदारो देवदत्तेनेति द्वितीया कल्पा । ततः प्रयोज्यप्रयोजकभावाविवक्षायां लावयते केदारः स्वयमेवेति तृतीया कल्पा । तत्र यथा न्यूनक्रियासत्त्वेऽपि व्यवच्छेद्याया अधिकक्रियाया अभावाद्भवति तथा प्रकृतेऽपि स्यादिति । कर्मशब्दस्य कारकपरत्वमेवेति मते सकर्मकाणामेवो-

दाहरणत्वेन तत्र कर्मवद्भावो न भवतीति प्रागुपपादितम् । व्यापारद्वय-त्यागेनोदाहरणस्थले लक्षणया गङ्गायाङ्घोष इत्यत्र गङ्गापदस्य घोषे लक्षणायामपि टाप्स्थितिवस्थिचः स्थितिस्तेनोपपादिता सा न युक्तेत्याह । किञ्च गभीरायामित्यादिना । गभीरनदीतीरे यदि नदीपदस्य लक्षणाऽङ्गीयते तदा नद्याः पदार्थैकदेशतया तत्र गभीरपदार्थान्वयो न स्यादिति नदीपदस्य गभीरनदीतीरे लक्षणा गभीरपदञ्च तादृशेऽर्थे लक्षणायान्तात्पर्यग्राहकमिति यथोच्यते तथा प्रकृते णिच्सत्त्व एव कर्मवद्यापारे लक्षणा सम्भवति तदभावे तात्पर्यग्राहकाभावान्न सम्भवतीति वक्तुमशक्यम्प्रच्यते ओदनः स्वयमेवेत्यादिदर्शनादितिभावः।स्वास्वर्थसम्भन्धइति स्वार्थप्रतीतिश्चोभयसद्भावे भवतीति तयोरुपादनं सार्थकमिति भावः।वक्तुमशक्यत्वादिति । नचैवङ्गङ्गायाङ्घोष इत्यत्र तीरे लक्षणायामपि टापः साधुत्वानापत्तिरिति वाच्यम् । लक्षणा हि न शक्यसम्बन्धरूपा ॥ न वा शक्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मावच्छिन्नस्य लक्षणया बोध इति युक्तम् किन्तु शक्यतावच्छेदकारोपो लक्षणा ॥ आरोपितशक्यतावच्छेदकप्रकारिकैव प्रतीतिरिति यद्धर्मावच्छिन्नबोधनाय टाबन्तस्य साधुत्वम्बोधितन्तद्धर्मावच्छिन्नविषयताशाल्येव बोध इति नासाधुत्वम् ॥ अत एव कचतस्त्रस्यति वदनं थदनात्कुचमण्डलन्त्रसति ॥ मध्याद्बिभेति नयनन्नयनादधरः समुद्विजतीत्यतश्चमत्कारो भवति ॥ अत्र कचशब्दस्य राहौ वदनशब्दयोश्चन्द्रे कुचमण्डलशब्दस्य कमलकुड्मले मध्यशब्दस्य सिंहे नयनशब्दयोः कुरङ्गे अधरशब्दस्य रक्तनूतनाम्रादिपर्णे लक्षणाऽस्ति ॥ यदि राहुत्वादिप्रकारको बोधो लक्षणया स्वीक्रियते तदा न तथा चमत्कारो यथा कचत्वादिप्रकारकबोध इति । स्वमते उपपत्तिमाह । तस्मादिति ॥ णिजर्थ इति ॥ दर्शयते भव इत्यत्र णिजर्थः ॥ स्वस्य ॥ भवस्य ॥ अत एव । उदाहरणभूतकन्यायामपि प्रेरणाया णिजर्थत्वादेव ॥हयुक्तरीत्या पञ्चमी कन्या सूत्रोदाहरणमित्येतद्बोधयितुमादौ दृष्टान्तमाह ॥ निवृत्त-

प्रेषणादिति ॥ प्राकृतेऽर्थे ॥ प्रकृतेरयस्त्राकृतः ॥ निवृत्तिप्राक्कालिकप्रतीतिविषये व्यापाररूपेऽर्थे ॥ ब्रवीति पचतेरर्थमिति ॥ निवृत्तप्रेषणरूपचतेरर्थमित्यर्थः । सिध्यतिर्न विना णिचेति ॥ सिद्धत्योदन इत्यत्र सिध्यतिर्विक्लित्तिमात्रार्थको भवति स सिध्यतिर्णिचि सति साधयतीत्यत्र णयन्तसमुदायघटकतया पचतेरर्थे पचत्योदनमित्यत्र यः पचतेरर्थस्तस्मिन्सर्वथा वर्त्तते तदा विक्लित्त्यनुकूलव्यापारः साधयतेरर्थो भवतीत्यर्थः । तद्वद्रुहेरिति ॥ निवृत्तिप्रेषणकरुहधातोर्णिचि पूर्वावस्थायां यो न्यग्भवनानुकूलव्यापाररूपोऽर्थस्तमादाय तुल्यार्थत्वमिति ॥ इदमुक्ततृतीयकक्ष्योदाहरणेत्यादि ॥ तृतीयकक्ष्यायामुदाहरणभूतपञ्चमकक्ष्यायाञ्च समानमित्यर्थः ॥ ताः कक्ष्या दर्शयति ॥ तत्र द्वितीयेत्यादिना ॥ प्रथमकक्ष्यायान्यग्भवनानुकूलो यो हस्तिपकनिष्ठो व्यापारस्तस्य प्रतीतिः ॥ आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः ॥ आरोहति हस्तीति द्वितीया ॥ अत्र न्यग्भवनसमानाधिकरणो व्यापारो विवक्षितः ॥ ततो हस्तिपकस्य प्रयोजकत्वविवक्षया तदीयव्यापारेऽणिचि आरोहयन्ति हस्तिनं हस्तिपका इति तृतीया ॥ तत उभयोरपि व्यापारयोस्त्यागे सति तादृशोभयराहित्यबोधनाय शुद्धरुहधातुघटिता आरुह्यते हस्तीति तुर्या कक्ष्या ॥ अत्र कर्मवद्भावाद्यगात्मनेपदे ॥ ततो न्यग्भवनसमानाधिकरणव्यापारस्य प्रयोजकत्वविवक्षया तस्मिन्व्यापारे णिच् ॥ आरोहयते हस्तीति पञ्चमी कक्ष्या ॥ अत्र स्वयन्दूती दृष्टान्तत्वेन कल्पनीया ॥ एतदेव न्यग्भावनान्यग्भवनं णयन्तेऽपि प्रतिपद्यत इति प्रागभिहितम् ॥ भिन्नार्थः॥ तृतीयायां व्यधिकरणस्य व्यापारस्य सत्ताऽत्र तु नेति भिन्नार्थत्वमित्यर्थः॥असम्भवोऽपीति ॥ न च द्वितीयामादाय समान क्रियत्वमस्तीति वाच्यम् । तत्र फलसमानाधिकरणस्य व्यापारस्यानुद्भूतस्य प्रतीतिः ॥ अत्र तु तस्य हेतुत्वं विवक्षितमत उद्भूतत्वमिति वैलक्षण्यात् ॥ अत्रैतादृशवैलक्षण्येऽपि कर्मवद्भावस्य प्राप्तिरिति न शङ्क्यम् ॥ अण्येते प्रथमकक्ष्यायां समाना-

धिकरणव्यापारस्याप्रतीतेः । द्वितीयायां यद्यपि हस्तप्रतीतिस्तथापि तदा हस्ती न कर्म । तृतीयायां यद्यपि कर्म । तथापि तामादाय तुल्यक्रियत्वमेव न । तदा समानाधिकरणव्यापारस्यानुद्भूतस्य प्रतीतेः । तुरीयायां तु हस्ती न कर्मेति कर्मसद्भावस्याप्राप्तेरेतत्सूत्रोदाहरणमिति द्रष्टव्यम् । एवञ्च कर्मशब्दस्य कर्मकारकपरत्वमेवेति व्यवस्था सिद्धौ द्वितीयाया अध्यारोपितप्रेषणपक्षे कत्र्या तत्राप्यात्मनेपदमपेक्षितमिति तात्र-यतीति परस्मैपदप्रयोगानुपपत्तिरत आह । तद्रीत्येति । कर्मशब्दस्य क्रियापरत्वरूपादिरीत्या । सः । परस्मैपदप्रयोगः । मूले यदुपक्रमे पूर्वविप्रतिषेधेनेत्युक्तन्तत्खण्डयति । एवम्प्रूवीति, यद्यस्य सूत्रस्योदाहरणेऽ-प्यायकर्मकादित्यस्य प्राप्तिस्तदा युज्यते पूर्वविप्रतिषेधः । वस्तुतो न प्राप्तिरिति दर्शयितुं शङ्कते । दर्शयत इति । भाष्यप्रयोगदर्शनेन पूर्वविप्रतिषेधकल्पनापि नेत्यर्थः । परस्मैपदविधायकसूत्राप्राप्तिमुपपादयति । अत्यन्तसकर्मकेष्विति । अत एव भाष्ये पश्यन्ति भृत्या राजानमिति दर्शयित्वा दर्शयते भृत्यान् राजेति भाष्ये उदाहृतम् । विभाषोपपदेन । अस्याः प्राप्तविभाषात्वे हेतुमाह । स्वरितेत्यादि । ननु क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वद्योतकमत्र स्वमितिपदान्तरमुच्चारितमेवेत्यात्मनेपदप्रयोगो न सम्भवति यथा हेरामेत्यादौ है इत्यस्य हेशब्देन द्योतितेऽर्थे प्रयोगो न भवति । एवञ्च समीपोच्चारितेन पदेनेत्यनुपपन्नमत आह । कर्त्रभिप्राय इत्यादि । इहापि प्राप्नोतीति । यत्र स्पष्टप्रतिपत्तये आदौ स्वमित्यादिप्रयुक्तं तत्रापि व्यतिलुनीत इतिवत्प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

इत्यात्मनेपदप्रक्रियाविवरणम् ।

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदम् । शेषात् । आत्मनेपदनिमित्तहीनात् । नन्वत्र शेषग्रहणेनात्मनेपदनिमित्तहीनस्य ग्रहणे भिद्यते कुसूलः स्वयमेवेत्यत्रापि परस्मैपदम्प्राप्नोति । कर्तुः कर्मत्वातिदेशेऽपि स्वाश्रयस्य

कर्तृत्वस्यानिवर्त्तनात्। अतिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्वाश्रयधर्मप्रयुक्तका-र्याभावस्यातिदेशस्वभावसिद्धत्वेन समाधानन्तु प्रकृते नास्ति। अतिदि-ष्टकर्मत्वेन कर्तृत्वस्य विरोधाभावात्। कर्त्तुरेव हि कर्मवद्भावो भवति। अत एव चाभिहिते कर्त्तरि प्रथमेति प्रथमा कुसूलशब्दाद्भवति। न च शेषपदं सप्तम्यन्तं करिष्यते। एवञ्चात्र शेषे कर्त्तरि गृह्यमाणे कुसूलात्म-कक्कर्तृ कर्मत्वातिदेशेनोपयुक्तभावकर्मणोरित्यत्रेति परस्मैपदन्न भविष्य-तीति वाच्यम्। एधादिभ्योऽनुदात्तङिद्भ्यः परस्मैपदस्य शुद्धे कर्त्तरि दुर्वारत्वात्। यदि च सौत्रमेव शेषादिति पदमावर्त्त्यैकस्य सप्तम्यन्तत्व-कल्पनया शेषाच्छेषे कर्त्तरीत्युच्यते तदा कर्त्तरीति व्यर्थम्। भावकर्म-णोरुपयुक्ततयाऽशेषत्वादिति चेन्न। सप्तम्यन्ते कर्त्तरीत्यस्योपादाने आ-वर्त्तितस्यैकस्य विशेष्यानुरोधात्सप्तम्यन्तत्वम्भवतीति तत्रैव तात्पर्यग्रा-हकतया कर्त्तरीत्यस्य चारितार्थ्यात्। उत्तरार्थत्वाच्च। अत एवानुपरा-भ्याङ्कृञ इति परस्मैपदमनुक्रियते स्वयमेव पराक्रियते स्वयमेवेत्यत्र न भवति। यदि च सप्तम्यन्तस्य कर्त्तरीत्यस्यावश्यमुत्तरार्थत्वे तत्रैक कर्त्त-व्ये इह कर्तरीत्यस्योपादानाच्छेषपदं सप्तम्यन्तमेवास्तु। अनुदात्तङित इति सूत्रमनुदात्तङित आत्मनेपदमेवेत्येवम्प्रकृतिनियमपरमित्याश्रीयते तदा शेषादित्यस्यावृत्तिर्न कार्या। अनुपराभ्याङ्कृञः। कर्तृगामिक्रिया-फलविवक्षायां स्वरितञित इत्यस्य बाधनार्थमिदं सूत्रम्। अत्र मूले क-र्त्तरीत्येवेत्युक्तम्। एतच्च प्रत्ययनियमपक्षे बोध्यम्। कार्यातिदेशस्य मुख्यतयेति। शास्त्रातिदेशस्य कार्यसम्पत्तिफलकत्वात्कार्यातिदेशस्य मु-ख्यत्वम्। एवञ्च प्रकृते आत्मनेपदविधायकं कर्त्तरि कर्मत्येव तच्चानुप-राभ्यामित्यतः परमिति कर्मकर्त्तरि न भविष्यतीति भावः। दादेशस्य सुप्त्वात्सुपि चेति दीर्घ इतिवत्प्रकृते कार्यम्भावकर्मणोरित्यनेनैवेत्याश्री-यते तदाप्याह। शास्त्रातिदेशपक्षे त्विति। मुख्यकार्यातिदेशपक्षेऽपि कर्तृग्रहणद्वयस्यानुवृत्तया कर्त्तैव यः कर्त्तत्यावश्यकमित्याह। कार्याति-

देश इत्यादिना । इति मत इति । इदञ्च मतम्मुख्यम् । अत एव परिवीरित्यत्र व्येञः क्विपि सम्प्रसारणेऽन्तरङ्गत्वात्क्विपो लोपेऽपि स्थानिवद्भावेनाङ्गत्वास् ग्दीर्घत्वयोः प्राप्तौ परत्वाद्दीर्घ इति सङ्गच्छते । भाष्यस्वरस इति । आत्मनेपदसाधनाय तत्पूर्वसूत्रे भाष्यकृतोक्तं कर्त्तरि कर्मव्यतिहार इत्यत्र कर्तृग्रहणमस्त्वाख्यायते तत्प्रकृतमुत्तरत्रानुवर्त्तिष्यते शेषात्कर्त्तरि कर्त्तरीति तद्भाष्यस्वरस इत्यर्थः । पूर्वसूत्रे कर्तृग्रहणस्य पूर्वोक्तरीत्या प्रकृतसूत्रार्थत्वस्य स्वीकारादिति भावः । अभेद एव सूचित इति। एतेनातिदिश्यमानकार्याणामुत्प.तदेश एव देश इत्यर्थादुक्तम्भवति । अग्रेऽपीति । अभिप्रत्यतिभ्य इति सूत्रेऽपीत्यर्थः । यौजादिकस्य परिसर्वतीति मूले आधृषीयत्वास्सिञभाव इत्यपि बोध्यम् । स हि स्वरितेत् । मतान्तरे त्वनुदात्तेत् । व्याङ्परिभ्यो रमः । रम्धातुरनुदात्तेदित्यस्यारम्भः । अकर्मकाणाम् । युध्नश्जन् इत्येषाम् । तदर्थमिति । अणावकर्मकादित्यस्य तदाऽप्राप्तेः । यो जनयत इति । यः ईश्वरः । अत्र चित्तवत्कर्तृकत्वात्परस्मैपदन्याय्यमिति भावः । ण्यन्तात्स्वाविति । अणावकर्मकादित्यस्य यो धातुरणावकर्मकस्तत्प्रकृतिकण्यन्त एव प्रवृत्तिरिति भावः । ननु भक्तजनस्य प्रीतिकर्तृकोत्पत्त्यनुकूलव्यापाररूपफलाश्रयत्वात्तस्य कर्मसंज्ञायाम्द्वितीया स्यादत आह । प्रयोज्यकर्तुरिति । निगरणचलन । कठिनद्रव्यवृत्तिगलाधः संयोगानुकूलव्यापारे निगरणशब्दस्य प्रसिद्धेः पा पान इत्यस्य ग्रहणन्न स्यादत आह । अत्र निगरणेति । पाग्रहणादिति । निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वादिति भावः । ननु च सुधालोरदनार्थत्वेन निगरणार्थत्वाच्छ्रीहर्षपद्ये आचामयत इत्यत्रात्मनेपदमनुपपन्नमत आह । इमाङ्गिनिति । अत एव । सादरज्ञानलाक्षणिकत्वादेव । कर्मत्वरूि । । गतिबुद्धीतिसूत्रेणेति शेषः । इति न्यायादिति। न चैवमदेः प्रतिषेध इत्यस्य वैयर्थ्यमिति शङ्क्यम् । निगरणचलनेति सूत्रस्य णिचश्चेत्येतत्सूत्रापवादतया यत्र कर्तृगामित्वं क्रियाफलस्य विष-

क्षितन्तत्रात्मनेपदसम्पादकत्वेन चारिताथ्यात् । अणावकर्मकादिति सूत्रे यच्चित्तवत्कर्तृकादिति तदणावकर्मकादित्यस्य यद्विशेष्यन्तस्यैव विशेषणन्तदभिप्रायेण तत्प्रयोजनमाह । शुष्यन्ति व्रीहय इति । अत्र व्रीहीणां यद्यपि प्राणित्वमस्ति तथापि यादृशं चित्तवत्वम्मनुष्यादीनामस्ति तादृशन्नेति विवक्षितञ्च चित्तशब्देन तथैव । चित्तञ्चैतन्यम् । अणाविल्यत्र प्रतियोगिभूतो णिर्हेतुमण्णिरेव । पूर्वस्मिन्बुधयुधेतिसूत्रे तस्यैव बुधादिभ्यः सम्भवात् । स एव च णिशब्द इहानुवर्त्तते । एवञ्च यस्मिण्जन्तादनेन परस्मैपदं विधीयते प्रत्यासत्त्या प्रतियोगित्वमपि तस्यैव। तेन चुरादिण्यन्ताद्धेतुमत्तौ भवत्येव परस्मैपदम् । चेतयमानम्प्रयोजयति चेतयतीति यथा । न पादम्याङ् । निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वादेभ्यः प्राप्तिरुपपादिता पिबतिर्निगरणार्थ इत्यादिना मूले तेषु यदिदम् धातुस्सकर्मक एव तदाऽणावकेत्यस्य न प्राप्तिरितीह तदुपादानं व्यर्थं स्यादित्याशयेनाह । दमिरकर्मकोऽपीति । वस्धातुः प्रकृतसूत्रे श्वादिरेव गृह्यतेऽत्र प्रमाणमाह । लुग्विकरणेति । धेट्धातोर्निगरणार्थत्वात्प्राप्तस्यापरस्मैपदन्निवर्त्तयितुमिहोपसंख्याने शेषादिति प्राप्तस्यापि निषेधे प्राप्ते आह । अनन्तरस्येतीति । योगद्वयस्येति । पादम्यादिभ्य योगद्वयस्यैव प्राप्तेरिति द्वयपदोपादानम् । समीचि इत्यत्र प्रथमा द्विवचने वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः । अनन्तरस्येति न्यायस्येच्छाश्रयणे मानन्तु भिक्षावासयतीति हेतुमति चेति सूत्रस्यभाष्यप्रयोग एव ॥

इति परस्मैपदप्रक्रियाविवरणम् ।

सार्वधातुके यक् । अनुवर्त्तत इति । तच्च सौत्रस्य सार्वधातुक इत्यस्य विशेषणम् । भावकर्मवाचिनीत्यस्य भावकर्मबोधक इत्यर्थः । तेन भावे यत्र लकारस्तत्र सार्वधातुकस्य धातुवाच्यभावनानुवादकत्वेऽपि न क्षतिः। भावो भावनेत्यत्र भूधातुरुत्पत्त्यनुकूलव्यापारवाचकस्तस्माद्धेतुमण्ण्यन्ता-

इच् प्रत्ययः। अत एव भावनाशब्दस्योत्पादनाशब्दपर्यायवाचकता सङ्गच्छते। ननु फलशब्दस्योत्पत्त्याश्रयबोधकतया द्रव्यादिषु सत्तया स्वीयत इत्यत्र स्थितेरुत्पत्त्यभावादनुपपत्तिरत आह। फलत्वञ्चेति। कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहार इति फलव्यापारयोः कर्मणि प्रत्यये विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेऽपि फलत्वासम्भवव्युदासाय। तद्धात्वर्थविशेषणत्वे सतीति। तद्धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताश्रयत्वे सतीत्यर्थः। विशेष्यता च न मुख्यविशेष्यतैव। किन्तु प्रकारत्वावच्छिन्नविशेष्यतापि। अत एव गत्याद्यर्थकधातुप्रकृतिकणिजन्तस्थले संयोगस्य फलत्वमुपपद्यते। तद्धात्वर्थत्वञ्च तद्धातुवाच्यत्वम्। वाच्यतावच्छेदकञ्च फूत्कारत्वादिकमेव। चेतनाचेतनेति। तेन गम्यते, ग्रामो रथेनेत्यस्योपपत्तिः। अत एव। क्रियाया धातुवाच्यत्वादेव। कृञा। व्यापारार्थककृञाविवरणविक्रियमाणयोः समानार्थत्वस्य भूवादिसूत्रस्थभाष्ये कथं ज्ञायते क्रियावचनाः पचादयः यदेतेषाङ्करोतिना सामानाधिकरण्यमित्यनेन स्पष्टम्प्रदर्शनात्। क्रियावचना इत्यत्र क्रियात्वेन रूपेण क्रियायाः प्रवेशस्तच्च क्रियात्वङ्किमित्याकाङ्क्षायामाह। क्रियात्वमिति। धातुवाच्यत्वसमानाधिकरण इत्युपात्तन्न तु धातुवाच्यतावच्छेदकमिति। क्रियात्वरूपसामान्यधर्मस्य वाच्यतानवच्छेदकत्वात्। अत एव पचति चैत्र इति वाक्यजन्यशाब्दबोधोत्तरम्फूत्कारवान्न वेति संशयानुत्पत्तिः सङ्गच्छते। यदि क्रियात्वरूपसामान्यधर्म एव वाच्यतावच्छेदकः स्यान्न तु फूत्कारत्वादिविशेषधर्मस्तदा सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रकारनिश्चयस्य विशेषधर्मावच्छिन्नाभावकोटिकसंशयविरोधिता न स्यात्। न चैवं फूत्कारत्वादिविशेषधर्मावच्छिन्नप्रकारकशाब्दबोधे जाते सामान्यधर्मावच्छिन्नाभावकोटिकः संशयः स्यादिति वाच्यम्। विशेषधर्मावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयोत्तरं सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रकारकमानसस्यानुमितेर्वा जननात्। जातिविशेषः। शब्दत्वव्याप्य इति शेषः। धातुत्वेनेत्यत्र तृतीया प्रकृत्या-

दित्वात् । ज्ञायमान इति शेषः । अन्वयश्चास्य सकलधात्वित्यत्र । गम-कत्वात्समासः । धातुत्वञ्च न शक्ततावच्छेदकन्तदजानतोऽपि शाब्दबो-धदर्शनात् । शक्ततावच्छेदिका च पचाद्यानुपूर्व्येव तदाह । तद्वत्त्वाप्येति । ना ना शक्तिकल्पना । शक्यतावच्छेदकभेदेन ना ना शक्तिकल्पना । अंशद्वयेति । फलव्यापाररूपांशद्वयेत्यर्थः । अकर्मधातोः फलप्रतिपादक-त्वादेव स्तोकमेधत इत्यादौ फलसामानाधिकरण्यात्स्तोकादिपदेभ्यो द्वितीया । तथा क्लृप्तत्वात् । धातुवाच्यत्वस्य क्लृप्तत्वात् ॥ यत्र तु फल-मात्रं वाच्यम् । व्यापारांशस्य त्यागस्तत्र फल एव क्रियात्वव्यवहारोऽत एव धातुसंज्ञा तत्प्रयुक्तकार्यञ्च । भावनायाधातुवाच्यत्वाभिधानञ्च भा-वनाप्रत्ययबोध्येति मीमांसकमतनिरासाय । युष्मदादीति । आदिनाऽ-स्मच्छब्दसंग्रहः । न चैवं शेषग्रहेन युष्मदस्मद्भिन्नोपस्थितौ तत्सामा-नाधिकरण्याभावात्प्रथमोऽपि कथमिति वाच्यम् । शेषे प्रथम इत्यस्यो-पयुक्तसामानाधिकरण्याभाव इत्यर्थात् । वक्ष्यमाणया रीत्या शेषपदस्य त्यागाद्वा । पञ्चकन्यात्त्वर्थ इतिमताभिप्रायेणाह । तिङन्तूग्रे इति । वृ-त्येच सूत्रमिति । एवञ्च तेन यथाऽव्ययेभ्यो भवत्येवम्भावाख्यातस्थलेऽपि भवतु विशेषानुपलम्भादिति भावः । एका क्रियेति । अत्रैकत्वमेकबुद्धि-विषयत्वेन । तस्य । क्रियागतैकत्वस्य । क्रियायान्तस्यैकत्वस्यान्वयः प्रकृ-तिप्रत्ययौ सहार्थमिति न्यायादित्याशयेनाह । एवञ्च तस्येति । न केवलं भावाख्यातस्थल एव क्रियायामन्वयः । किन्तु यत्र कर्त्तरि कर्मणि वा तत्रापि क्रियायां सङ्ख्यान्वयः । द्वित्वादिकन्तु न स्यत इत्याह । द्वित्या-दिककिति । शायिका इति । धात्वर्थनिर्द्देशे ण्वुल् । उपमानगतबहु-त्वारोपेणेति । न चोपमानोपमेययोरभेदान्वयस्वीकारादारोपस्य नात्रो-पयोग इति वाच्यम् । सादृश्यमूलकस्याभेदस्य कल्पनामात्रन्न तु वास्त-वाभेद इत्याशयात् । नन्वङ्कुरणादिकारकगतसंख्याया अप्यारोपः कु-तो नेत्यत आह । तिङ्वाच्येति । लिङ्गाख्यो भेदः । लिङ्गाख्यो विशेषः ।

तत्र । आख्याते । आख्यातपदञ्च तिङन्तपरम् । तदाश्रयः । क्रियाश्रयः । शेषग्रहणन्त्यक्तेति । अयम्भावः । यदि युष्मदीत्यादिसूत्राणामुपपदनियमार्थत्वं युष्मदि मध्यम एवास्मदि उत्तम एवेति तदा शेषे मध्यमोत्तमयोर्व्यावृत्त्यर्थं शेषे प्रथम एवेति नियमोऽपि स्वीकार्यः स च शेषपदसत्त्व एवोपपद्यत इतिशेषग्रहणङ्कर्त्तव्यम् । यदि पुरुषनियमो युष्मद्येव मध्यमः । अस्मद्येवोत्तम इति तदा शेषग्रहणन्न कार्यमिति विचारे पुरुषनियमेऽपि शेषवचनं कार्यमन्यथा मध्यमोत्तमयोर्नियतत्वेऽपि प्रथमस्यानियतत्वाद्युष्मत्सामानाधिकरण्येऽपि प्राप्नोतीत्यभिधायभाष्यकृतोक्तम् । उपपदनियमे शेषग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथं युष्मदस्मदी नियते मध्यमोत्तमावनियतौ तौ शेषेऽपि प्राप्नुतः । ततो वक्ष्यामि प्रथम इति । तन्नियमार्थम्भविष्यति यत्र प्रथमश्चान्यश्च प्राप्नोति तत्र प्रथम एव भवतीति । एवं व्याख्यानेन भावे यत्र लकारस्तत्र मध्यमोत्तमौ प्राप्तावपि प्रथम इत्यनेन व्यावर्त्तिताविति प्रथमस्यैव श्रवणम्भवति । भवतामप्येवं विधनियम आवश्यक इत्याह । तवेति । भावाख्यातस्थले एकवचनमेवेति वदतस्तव मतेऽपि यत्रैकवचनञ्चान्यच्च प्राप्नोति तत्रैकवचनमेवेति नियमस्वीकार एवेष्टसिद्धिरन्यथा द्वित्वे द्विवचनमेव बहुत्वे बहुवचनमेवेति नियमेन द्विवचनबहुवचनयोरनियतत्वादेकत्वेप्येतौ स्याताम् । यदुक्तम्मूले तस्यौत्सर्गिकत्वेन संख्यानपेक्षणादिति तद्दूषयति । एकवचनमित्युत्सर्गेण त्विति । यथा कर्मण्येव द्वितीयेत्यादिरीत्या प्रत्ययनियमेऽव्ययेभ्यो विभक्तिसामान्याभावे प्रसक्ते सत्येकवचनमिति सूत्रमप्राप्तप्रापणार्थन्तच्चाविशेषात्सर्वासां सुप्विभक्तीनामेकवचनानि विधत्ते तथेहापि सर्वेषाम्पुरुषाणामेकवचनानि प्राप्नुवन्ति । पूर्वोक्तरीत्या एकवचनमित्यस्य नियमत्वे तु येषाम्प्रत्ययानामेकवचनञ्चान्यच्च प्राप्नोतीत्याकारकोक्तिबोध्यत्वात्तेषु एकवचनमेवेति नियमे प्रथमपुरुषैकवचनमेव भवतीति भावः । स्पष्टञ्चेदमिति । शेषग्रहणपरित्यागेन प्रथम इत्यस्यो-

क्तनियमार्थत्वं स्पष्टमित्यर्थः । स्यसिच्सीयुट् । अव्यभिचारादिति । यथा कारिष्यते हारिष्यत इत्यादौ परत्वाद्गुणे रपरत्वे च कृतेऽजन्त-त्वस्य व्यभिचारोऽस्तीत्यप्राप्तप्रापणार्थमुपदेशग्रहणङ्क्रियते तथा न हनादिष्वस्तीति भावः । उपदेश इत्यस्याजन्तविशेषणत्वे सापेक्षत्वे-नासमर्थत्वेन समासानुपपत्तिपरिहारायाह । अजितीति । विपरिणाम इति । स्यसिच्सीयुट्तासिष्वित्यस्यावृत्तिङ्कृत्वा एकत्र विभक्तिविपरिणाम इत्यर्थः । नत्वङ्गस्येत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वङ्कल्पमेवेति तस्यैवेडस्त्वित्यत आ-ह । अङ्गस्य त्विति । तत्सन्नियोगशिष्टः । चिण्वद्भावसन्नियोगशिष्टः । भावकर्मणोरित्यस्य कुत्रान्वय इत्याकाङ्क्षायामाह । भावकर्मण इत्यादि । असम्भवमुपपादयति । आगमेति । अननुवृत्तय इति । तच्चिण्ग्रहणम-कारसम्बद्धमभूदिति भावः । गुणानाञ्च परार्थत्वादिति न्यायेनोपदेश इ-त्येतदजन्तविशेषणं स्यादित्याशयेन शङ्कते । नन्विति । गुणः कृतात्म-संस्कार इतिन्यायमाश्रित्याह । उपदेश इति । आर्द्धधातुक इति । अ-च्पदसङ्गविशेषणमार्द्धधातुकमित्यपि सप्तम्यन्तत्तस्यैव विशेषणङ्गणाना-मिति न्यायस्यानुगहीत इति भावः । तत्रैव । अतो लोप इति सूत्रे इव। सीयुड्विशेषणत्वमपीति । तेन विधिलिङो व्यावृत्तिः । तथा च भूयेते-ति सिद्धम् । न चात्र नित्यत्वाल्लिङः स लोप इति सलोपे वलादित्व-न्नास्तीति तत्सन्नियोगशिष्टश्चिण्वद्भावो न प्राप्नोतीति सीयुट आर्द्धधातु-क इति विशेषणं व्यर्थमिति वाच्यम् । वलादित्वस्यानपेक्षणात । अत एव नित्यश्चायं बलनिमित्तो विघातीति भाष्ये उक्तम् । न च विधिलि-ङः सार्वधाधुकत्वाद्यक् स्यात्तस्मिंश्च सति तेन व्यवधानाद्भूधातोश्चि-ण्वद्भावो न भविष्यतीति वाच्यम् । यगन्तस्याप्युपदेशे योऽच् तदन्ताङ्ग-त्वानपायाद्दोषः स्यात । आर्द्धधातुक इत्यस्य सत्वे त्वार्द्धधातुकोपदेशे यदजन्तमित्यर्थो भवति । तपोऽनुतापेच । तपश्चलेः स्थाने प्राप्तश्चिणनुतापे गम्ये यत्र निषिध्यते तत्र कर्मणि भावे वा लुङ् सम्भाव्यत इत्याशयेन

मूले आदौ कर्मणि लुङुदाहृतः । अन्वतप्तेत्यत्र तप्धातुर्दुःखानुकूलव्यापारबोधकः । दुःखवत्त्वाच्चैत्रः कर्त्ता । पापङ्कर्तृ । पापनिष्ठो व्यापारश्चात्मधारणादिरूप इति फलव्यापारयोर्वैयधिकरण्यादयं सकर्मकः । पापदुःखयोर्जन्यजनकभावे पापनिष्ठात्मधारणमपि दुःखजनकम् । अत्र फलतावच्छेदकसम्बन्धोऽवच्छेदकता तेन सम्बन्धेन दुःखस्य चैत्रनिष्ठत्वात्तस्य कर्मत्वम् । चैत्रशब्दस्यात्मावच्छिन्नशरीरपरत्वेऽयच्छेदकतासम्बन्धः फलतावच्छेदकः । शरीरावच्छिन्नात्मपरत्वे तु समवायसम्बन्धः फलतावच्छेदकोबोध्यः । पापेन कर्त्रा दुःखित इत्यर्थः । यस्य दुखमुत्पन्नं तेनाहमन्वतप्सीति प्रयुक्ते दुःखितगतोऽनुतापो गम्यते । यत्र त्वन्यदीयकार्श्यरोदनादिविषयकज्ञानोत्तरमयमन्वतप्तेति दुःखितपुरुषादन्येन प्रयुज्यते तदा प्रयोक्तुरनुतापो गम्यते । अनुतापश्च दुःखविषयकज्ञानवत्त्वमेव । भावे चेति । यद्वेत्यादिना भावे लुङ् यत्र तत्रार्थमाहेत्यर्थः । पापेन पुंसेत्यत्र पापशब्दोऽर्श आद्यजन्तः । कर्त्तरि तृतीया । अत्र दुःखानुभवानुकूलव्यापार एव धात्वर्थः । धात्वर्थसङ्गृहीतकर्मकत्वेनायमकर्मकः । अशोचीत्यत्र शुच्धात्वर्थोऽपि स एव । अनुभवस्य फलत्वं समवायसम्बन्धावच्छिन्नाश्रयतया । तदनुकूलो व्यापारश्च मनःसंयोगादिरूप एव । अशोचीत्यत्रापि भावे लुङ् । अत्राप्यनुतापो यथा गम्यते तथाह । अविचार्येति । मूले जग्ले मम्ले इत्यत्र भावे लिट् । दायिता दातेत्यत्र कर्मणि लुट् । विकल्पेन चिण्वद्भावः । अदायि । कर्मणि लुङ् । चिण् । अग्लाहीत्यत्र भावे लुङ् । चिण् । घानितेत्यादौ कर्मणि प्रत्ययः । चिण्वद्भावः । अचिण्लोरित्यत्रपर्युदासः प्रसज्यप्रतिषेधो वा उभयथापि लक्ष्यसिद्धिरित्याशयेनाह । प्रसज्येत्यादि । अजादीनाञ्चिण्वत्कार्यातिदेशविधानेन स्यादीनाञ्चिण्त्वमतिदिश्यते तथा च पक्षद्वयसम्भव इति भावः । ननु चिण्वद्भावसन्नियोगशिष्टे इटि कृते ऋद्धनोः स्ये इतीट् पुनः कुतो नेत्यत आह । वलीतिहीति । स एव । वधादेश एव । हन्तेरपि सीयुटा

सम्बन्धेनेति । इत्तेः सीयुटि चिण्वदिति वाक्यकल्पनाऽत्र बोध्या॥ पश्चात् । तादृशकल्पनोत्तरकाले । तेन । कल्पितेन तादृशवाक्येन । एतदेवाह। मूले विशेषविहितत्वादिति । सीयुट् त्विति । सौत्रसीयुट्शब्दस्त्वित्यर्थः । न्याय्य इति । अन्यथा द्वन्द्वस्यैवासाधुत्वं स्यादिति भावः । अत एव ॥ अपवादत्वाभावादेव । ननु भाष्यकाराभिमतविप्रतिषेधः पूर्वोक्तरीत्या बधभावस्यात्र नोपपद्यत इत्यत आह । चिण्वद्भाववाक्येऽपीति । अदर्शि । कर्मणि लुङ् । तस्य तादेशः । च्लेश्चिण् । अदर्शिषातामित्यत्र प्राप्तस्य क्सादेशस्य निषेधे एव सिचः सम्भव इत्याशयेनाह । न दृश इतीति । मूले कर्मणि ल इति । शम्धात्वर्थो नाशानुकूलो व्यापारः । तत्र फलतावच्छेदकसम्बन्धः प्रतियोगिता । ततो हेतुमति णिचि कृते नाशानुकूलव्यापाराश्रयस्य गतिबुद्धीतिसूत्रेण शम्धातोरकर्मकत्वात्कर्तुः कर्मत्वम् । मूले ह्रस्वविकल्पासिद्धेरिति । अनेन प्रथमस्य णेर्लोपस्तस्य स्थानिवद्भावे सति चिण्परणिपरत्वन्नास्तीति दर्शयति । णावित्याकृतिनिर्द्देशेन समाधानस्याभिप्रायमाह । भाष्यन्दुर्बलमिति । प्रकारान्तरेण । यथाकृतिनिर्द्देशस्वीकारेण । न पदान्तसूत्रे दीर्घग्रहणञ्च न कार्यमित्येव युक्तमिति तदाशयः । अभिमान इत्युक्तिबीजम्प्रकटयति । प्राकृतसूत्रस्येत्यादिना । प्राक् । घटादौ । मित्त्वः । शमादिभ्यः । तदनभिधानेति । यङ्लुकोऽनभिधानेत्यर्थः । इत्यंशस्येति । चिण्णमुलोर्णिज्व्यवेतानां यङ्लोपे चोपसङ्ख्यानमिति हि प्रकृतसूत्रे वार्त्तिकम् । प्रत्याख्यानासम्भवः । यथाकृतिनिर्द्देशेनेति रीत्या प्रत्याख्यानासम्भवः । शंशमयतेर्णिचि लुङि चिणि अशंशमि । अशंशामि । शंशमम् । शंशाममिति यथा स्यादित्येवमर्थन्तस्यां शस्यावश्यकत्वात् । वचनारम्भ इति । तव मत इति शेषः । एवञ्च भाष्यकृतो अभिमानकल्पनापेक्षया मदुक्तव्याख्यानमेव युक्तमिति भावः । इत्यर्थ इति । प्राचीनसम्मतैषा व्याख्याऽस्पष्टमित्यन्ता । स्वमतमाह । भाष्यरीत्या त्विति । अकर्मकत्वादिति ।

अहमाकारादिवृत्तमनुत्पत्तमनुकूलव्यापारस्य प्रकृते धात्वर्थत्वे तादृशनिवृत्तेर्व्यापारस्य चैकनिष्ठत्वेनाकर्मकत्वादित्यर्थः । भाष्यस्वरसादिति । एवञ्च विभाषा चिण्णमुलोरित्यस्य व्यवस्थितविभाषात्वं सप्रमाणमेवेति ध्वनितम् । विभाषानेतीति । एवञ्च नुमो नित्यत्वमर्थादेव लभ्यते । सूत्रविषयाणाम् । दुह्याचिप्रच्छीत्यादिना भाष्ये पठितानाम् ॥ स्पष्टञ्चेति । प्रधानकर्मणीत्यारभ्य यदुक्तन्तत्सर्वमेवमेव स्पष्टमभिहितमित्यर्थः । नन्वेवन्दुह्यते पयो गोपेनेति न स्यात्पयसो मुख्यकर्मत्वादत आह । एतदप्यनेकेति । गवा दोग्धव्यम्पय इति । अत्र गोः करणत्वविवक्षा द्रष्टव्या । अपर इति । सह परेण गतिबुद्धीतिसूत्रेण । तत्र गुणकर्मशब्देन प्रयोज्यङ्कर्म विवक्षितम् । अपर आहेत्यादिना ण्यन्ते कर्त्तुश्च कर्मण इत्यभिधानेन तदेकवाक्यत्वात् । ध्रुवचेष्टितयुक्तिषु । ध्रुवयुक्तिषु । अकर्मकेषु चेष्टितयुक्तिषु । गत्यर्थेषु । पूर्वाचार्यप्रसिद्धया ध्रुवयुक्तयोऽकर्मका उच्यन्त इति कैयटः ।

इति भावकर्मप्रक्रियाविवरणम् ।

तत्तत्कारकेति । करणादिकारकेत्यर्थः । अत एव तेषाङ्कर्तृत्वोपपत्तिः । फलसमानाधिकरणेति । एवञ्च कर्तृसंज्ञायाः कर्मसंज्ञा बाधकत्वेनैतच्छास्त्रीयकर्मसंज्ञकार्थानन्वय्यर्थकत्वसत्त्वेनाकर्मकत्वम् । द्विकर्मकस्थले त्वेकस्य कर्मणः कर्त्तृत्वेऽप्यपरस्य कर्मणः सत्त्वान्न तादृशमकर्मकत्वम् । कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः । तत्स्था क्रियाकर्मस्थक्रिया । अत्र क्रियाशब्दः फलपरः। बहुव्रीहिरिति । तुल्या क्रिया यस्मिन्निति विग्रहः । भेदारोपेणेति । सादृश्यस्य भेदघटितत्वमताभिप्रायेणेदम् । गोतोणिदिति वद्धतिनिर्देशाभावेऽपि लाभो भविष्यतीति शंकायामाह । कर्मसंज्ञक इति । तयोः । यगात्मनेपदयोः । ननु भावे यत्र पच्यते ओदनेन भेत्तव्यङ्कुसूलेनेति प्रयोगस्तत्र ओदनादिपदाद्द्वितीयाया आपादानमसङ्गतमतिदिश्यमानकार्याणामुत्पत्तिदे-

शएव देश इति सिद्धान्तात् द्वितीयायास्तृतीयापेक्षया पूर्वत्वादित्याशङ्कते। न चेति। न शङ्कितमिति । एकस्मिन्नेव पुत्रे ज्येष्ठत्वातिदेशेऽपि कनिष्ठत्वव्यवहारवद्भावे लकारो भविष्यतीति भावः। केचिन्मुख्याः। कर्तुर्लकारवाच्यत्वमुपपादयति ॥ तत्र तस्य विधानादिति। कर्तरि लकारस्य विधानादित्यर्थः। द्विलकारकादित्यस्य द्वौ लकारौ यस्मिन्नित्यर्थः। अन्यपदार्थजिज्ञासायामाह॥ सूत्रमिति॥ लुप्तषष्ठ्यन्तलकारसहितं लिङ्या शिष्यङिति सूत्रमित्यर्थः॥ निर्देशः ।क्षिङीति निर्देशो वाऽन्यपदार्थः। इदमिति। सूत्रोक्तकृत्यक्त्युपलक्षणम् । एतत्फलमाह । कतीहेत्यादिना । भिन्दानाभेदवन्तः । भेदो द्विधाभवनम् । क्तप्रत्ययविषये विशेषमाह । क्तोऽत्रेति । भवत्येवेति । कर्मत्वं यस्योत्पत्तौ निमित्तन्तस्यातिदिष्टकर्मत्वेन प्रसक्तिर्वाच्या गत्यर्थाकर्मकेति क्तस्त्वतिदेशात्पूर्वमपि प्राप्नोतीति न तस्य बाध इति भावः ।अत एव । क्तविशेषस्य ग्रहणादेव । लकारवाच्यः कर्ता कर्मवदित्यतिदेशान्निष्ठेति सूत्र विहितः क्तप्रतययो न भवतीत्युक्तन्तस्य फलमाह । तेनेति । परशुभिन्नः कुसूल इत्यादाविति । परशुना भिन्न इति करणतृतीयान्तस्य गत्यर्थेति सूत्रविहितक्तान्तेन सह समासः साधनङ्कृतेति । यद्यत्रातिदिष्टकर्मत्वमादाय निष्ठेतिसूत्रविहितः कर्मणि क्तः स्यात्तदा तृतीयान्तम्पूर्वपदङ्कर्मवाचकक्तान्ते उत्तरपदे प्रकृतिस्वरं स्यादित्यर्थकं यत्तृतीया कर्मणीतिसूत्रन्तत्प्रवर्त्तेत । यत्वत्र कैयटेन भिद्यते कुसूल इत्यत्रातिदिष्टकर्मत्वमादाय द्वितीया कुसूलपदान्न भवतीत्युक्तन्तन्न युक्तङ्कर्मत्वातिदेशेऽप्यनभिहितत्वाभावेन द्वितीयाया अप्राप्तेः । अनभिहितत्वविशिष्टकर्मत्वस्याप्यतिदेशस्तु वक्तुमशक्यः । सामान्यस्यातिदेशेऽपि विशेषानतिदेशात् । एतेन । लकारवाच्यकर्तुरेव कर्मत्वातिदेशेन । कर्मण्येवेति । पच्यते ओदनः स्वयमेवेत्यत्र मुख्ये कर्मण्येवास्तु । अपास्तमिति । कर्तरि प्रत्ययो यत्र तत्रैवातिदेश इति भवदुक्तशङ्कावसराभावादपास्तमित्यर्थः। क्तादिनामिति ॥ तथात्वे इष्टापत्तिस्तु कर्तुमशक्या परशुभिन्नः कुसूल इ-

ति प्रयोगे तृतीया कर्मणीति पूर्वं पदप्रकृति स्वरापत्तेः । अतिदेशविधायकसूत्राभावे दूषणान्तरमाह । निवृत्तेति । नमते दण्डः स्वयमेवेत्यत्र चेत्कर्मणि प्रत्ययस्तदा दूषणान्तरमाह । नमत इत्यादिना । नन्वेवं स्वयमेवेत्यस्य वैयर्थ्यात्प्रयोग एव न स्यादत आह ॥ क्वचिदिति । न च लिङ्याशिष्यङित्यत्र ङिशब्दात्पूर्वं लकारप्रश्लेषे तस्य श्रवणापत्तिरितिवाच्यम् ॥ संहितापाठे व्यत्ययो बहुलं ल्लिङ्याशिषीत्यत्रैव हलो यमां यमीत्यनेन लोपात् ॥ राध्यत्योदन इत्यादौ कर्मवद्भावातिप्रसङ्गं वारयति । प्रत्यासत्तेति ॥ साध्वसिरित्यत्र कर्मणेत्यस्याभावेऽपि कर्मवद्भावस्य नापत्तिरित्याशंकते ॥ ननु करणत्वेति । लक्ष्यत इति ॥ एवञ्च लक्ष्यमाणार्थस्य शाब्दबोधविषयता सिध्यर्थङ्कर्मणेत्यावश्यकमिति भावः । कर्तृस्थेत्येव व्यवहार इति । एतच्चास्माग्भिहितम् ॥ ज्ञानेच्छावद्यत्नस्यापि कर्तृस्थत्वात् क्रियते घट इति नैयायिकमते करोतेर्यत्नार्थकत्वेन सिद्धेरदित्याह । करोतिरुत्पादनार्थ इत्यादिना मूले । ननु केवलयत्नमात्रस्य कृञर्थत्वन्न वदामः किन्तु इत्यनुकूलयत्नस्येति शङ्कां वारयति । अनापत्तेरिति बीजे तादृशयत्नाभावादनापत्तेरित्यर्थः । न च करोतेरुत्पत्त्यनुकूलव्यापारसामान्यर्थकत्वे कृतिशब्दाद्यत्नातिरिक्तव्यापारस्यापि बोधापत्तिरिति वाच्यम् । तस्य क्तिजन्ततया यत्नमात्रे रूढिस्वीकारात् । ननु पच्यते ओदन इत्यत्र यथा कर्मस्था क्रिया विक्लित्तिरूपा सैवावस्थाभेदेन कल्पितभेदवती व्यापारस्य त्यागेन कर्तृस्था सम्पन्नेति तामादाय कर्तृस्थक्रियत्वाद्भवति कर्मवद्भावस्तथा नान्योऽन्यं स्पृशत इत्यत्रास्ति एकस्य चैत्रस्य यत्क्रियामदाय कर्मत्वन्तत्क्रियामादाय न कर्तृत्वमिति कर्मवद्भावस्य न प्राप्तिरिति कथमेतत्सकर्मकाणामित्यस्योदाहरणमत आह । अयम्भाव इति ॥ यैवेति । यज्जातीयैवेत्यर्थः । साजात्याद्भेदापरामर्शेन यैवेत्युक्तिः । प्रकृते तुल्यत्वमवस्थाभेदेन न किन्तु स्वरसत एवेत्याह । आश्रयभेदादिति । कर्तृस्थः स्पर्श इति । तथा च कथङ्कर्मवद्भावप्राप्तिरिति भावः । मूलेऽजा-

ग्रामन्नयति इति । अत्र नयतेर्द्विकर्मकतया अजारूपकर्मणः कर्तृत्वविवक्षायाङ्कर्त्रस्थया क्रियया तुल्यक्रियत्वसत्वात् प्राप्तः कर्मवद्भावो ग्रामरूपकर्मणा सकर्मकत्वान्निषिध्यत इति भावः । इदन्तु चिन्त्यमिति । अजायाः कर्मत्वं संयोगानुकूलव्यापारमादायोपपादनीयं स एवेदानीं कर्तृस्थो यद्यपि भवतीति कर्मवद्भावस्य प्राप्तिर्वाच्या सा न युज्यते । तद्व्यापारकृतविशेषस्य तत्रादर्शनात् । कर्त्रन्तरभेदमादाय विशेषो वाच्यस्सोऽपि नेत्याह । नेतृव्यापारेणेति । तथेति । कर्मणि विशेषसम्पादकः । गम्यर्थस्यापीति । तथा च गच्छति ग्राम इत्यत्र कर्मवद्भावापत्तिः । अत एव ॥ यत्र क्रियाकृतस्य विशेषस्य सुप्रसिद्धिस्तदेवोदाहरणं युक्तमित्यभिप्रायादेव इत्येवेति ॥एतज्जातीयकमेव ॥एतेन प्रकृतवार्त्तिकोदाहरणावसरे भाष्यकृता अन्योऽन्यमाश्लिष्यतः । अन्योऽन्यं संस्पृशतः ॥ अन्योऽन्यं गृहीतः इत्येवमुदाहरणत्रयोपादानेन इत्येवेत्युपादानमसङ्गतमित्यपास्तम् दुहिपच्योर्बहुलम् । सकर्मकयोर्दुहिपच्योः कर्त्ता बहुलं कर्मवद्भवतीति वा च्यमित्यर्थः । दुग्धे गौः पयः स्वयमेव । अत्र गोः कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायान्द्रवद्रव्यवृत्तिविभागानुकूलव्यापारमात्रं धात्वर्थः । गोः कर्तृत्वेऽपि पयसः कर्मणः सत्त्वान्निषेधे प्राप्ते वचनम् । पचधातूदाहरणम्भाष्ये उदुम्बरः फलम्पच्यत इति प्रदर्शितम् । द्विकर्मकत्वे तूदाहरणमुदुम्बरम्फलङ्कालः पचतीति तत्रोदुम्बरस्य कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामुदुम्बरः फलम्पच्यत इति प्रयोगः ॥ अत्र द्विकर्मकत्वमुपपादयति । द्व्यर्थत्वादित्यादिना । तण्डुलानोदनम्पचतीत्यत्र क्लित्त्यनुकूलो निष्पत्त्यनुकूलश्च व्यापारो धात्वर्थः । स च व्यापारो वह्निभूतदेवदत्तादिनिष्ठः । तद्वत् प्रकृते विभागानुकूलव्यापारानुकूलो विलक्षणरसोत्पत्त्यनुकूलश्च व्यापारश्च धात्वर्थः । स च व्यापारः कालनिष्ठः । यदा सौकर्यविवक्षया कालनिष्ठव्यापारस्य त्यागे उदुम्बरनिष्ठव्यापारस्य तादृशरसोत्पत्त्यनुकूलव्यापारानुकूलत्वविवक्षा तदा कर्मण उदुम्बरस्य कर्तृत्वं विवक्षाभेदेन वृक्षनिष्ठव्यापारमादाय कालक्रि-

दंस्वादादौ कर्मवदित्यस्य प्राप्तिः । विभागः फलावयवनिष्ठस्तन्निष्ठा। कार्यता स्वाश्रयसमवेतत्वसम्बन्धावच्छिन्ना बोध्या । यद्वेति । अयम्भावः । द्विकर्मकत्वावस्थायां रसविशेषोत्पत्त्यनुकूलव्यापारानुकूलो यः कालनिष्ठो व्यापारः स एव धात्वर्थः । सौकर्यविवक्षातः पूर्वं वृक्षे पाकस्य तादृशरसोत्पत्त्यनुकूलव्यापार एवेति । अनिष्टत्वादिति । बहुलवचनङ्किमर्थम्। परस्मैपदार्थम्बहुलवचनम् । यद्येवन्नार्थो बहुलवचनेन । न हि परस्मैपदमिष्यत इति भाष्यकारोक्तिरत्र प्रमाणम् । एवञ्च बहुलग्रहणम्प्रत्याख्यातमेवेति प्रतिभाति । परन्त्वेवम्बोध्यम् । प्रकृतवार्त्तिके यद्यपि न बहुलग्रहणस्य प्रयोजनन्तथापि करणेन तुल्यक्रिय इति वचने भाष्यकारपठिते उपयुज्यते । परिवारयति कण्टकैर्वृक्षम् । परिवारयन्ते कण्टका वृक्षमिति । अत्र बहुलग्रहणात्साध्वसिम्छिनत्तीत्यादौ न भवतीति कैयटः । अत एव तस्यात्रानिष्टत्वादिति लेखनेनैतद्वार्त्तिके बहुलवचनस्य प्रयोजनाभावः सूचितः । मूले चिण् तु विकल्पेनेष्यत इति । तत्र नेयमपूर्वेष्टिः किन्तु दुहश्चेतिसूत्रसिद्धार्थकथनमेतदिति बोध्यम् । तदेवाह । दुह इति । इत्येतदर्थ इति । गौः पयो दुग्ध इत्यस्य गौः पयस्त्यजतीत्यर्थ इत्यर्थः । उचितमिति । करोतेरजन्तत्वादिति भावः । दुहश्चेत्यस्य कर्मकर्त्तर्येव विकल्पेन चिण्विधायकत्वात्तत्रास्मादेव सूत्रात्कर्मकर्त्तरीत्यनुवर्त्तत इति मूलाशय इति कश्चित् । स चेति । स्रजेः श्रद्धोपपन्नः कर्त्ता चेत्यर्थः । विध्यर्थमिति । इदं वार्त्तिकमिति शेषः । युज्धातुविषये कर्मणः कर्तृत्वन्दर्शयति । योग इति । युनक्तीत्यस्य सम्बध्नातीत्यर्थः । सम्बन्धश्च योगप्रतियोगिको ब्रह्मचार्यनुयोगिकः । योगश्च शमदमादिसम्पत्तिरूपः । प्रथमकल्पयायामाश्रयतारूपो यः सम्बन्धस्तद्वत्त्वाद्ब्रह्मचारिणः कर्मत्वम् । ततो द्वितीयकल्पायां योऽर्थस्तमाह । तत इति । यत्तु द्वितीयकल्पायां युजेः सम्बन्धमात्रमर्थः । योगमिति द्वितीया तु प्रतिशब्दाध्याहारेण तद्योगेऽभितःपरित इत्यनेन । एवञ्चाकर्मकत्वात्कर्मवद्भा-

धः कर्मवत्कर्मणेत्येव सिद्धः। प्रकृतवार्त्तिके युजिग्रहणन्तु श्यन्मात्रवि-धानार्थमिति। तन्न। सृजियुज्योः श्यँस्त्विति वार्त्तिकव्याख्यानावसरे भाष्यकृता दुहिपच्योरिति वार्त्तिकात्सकर्मकयोरित्यस्यानुवृत्तिः सृजि-युज्योः सकर्मकयोः कर्त्ता बहुलङ्कर्मवद्भवतीत्युक्त्या दर्शिता तद्विरोधात्। युज्यत इत्यत्र श्यन्यकोर्विशेषश्च स्वरविशेषसम्पादकत्वेन द्रष्टव्यः। श्यनि नित्वात्प्रकृतेराद्युदात्तत्वम्भवति। यकि तु तङो लसार्वधातुका-नुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरेण यक एवोदात्तत्वं स्यात्। भूषाकर्मकिरादीनाम्। कर्मवत्कर्मणेतिसूत्रस्थं वार्त्तिकम्। चिण्वदिड्भावार्थेति। चेनतस्य सङ्ग्रहः। अवकिरतीति। ताडयतीत्यर्थः। आद्ययोः। कृञ्‌अनयोः। कर्मस्थक्रियतयेति। अन्येषामिति। आद्यस्योपादेयत्वादिप्रकारकज्ञाना-नुकूलव्यापारो द्वितीयस्य धारणानुकूलव्यापारोऽर्थः। एतयोः कर्मणि क्रियाकृतविशेषानुपलम्भः स्पष्टः। तृतीयस्य ज्ञानेच्छानुकूलव्यापारोऽर्थः। अत्रेच्छारूपफलविशेषणज्ञानविषयस्यापीच्छाकर्मत्वम्। ग्रामञ्जिगमिष-तीतिवत्। कर्मस्थक्रियकत्वाभावोऽत्रापि पूर्ववत्। आपृच्छते चैत्र इ-त्यादि। मूले चिकीर्षते कट इति। अत्र सन्प्रत्ययार्थेच्छाविशेषणकरो-त्यर्थनिरूपितकर्मत्वाश्रये उत्पत्तिरूपफलकृतस्य विशेषस्य दर्शनात्सन्नन्ते-ऽपि कर्मस्थक्रियकत्वादात्मनेपदव्यतिरिक्तनिषेधार्थं यत्र तु जिज्ञासते घट इति प्रयोगस्तत्रात्मनेपदाप्राप्तिं विध्यर्थञ्च सन्ग्रहणमिति बोध्यम्। न रुधः। अवारुद्ध गौः। निर्गमप्रतिबन्धपूर्वकदेशविशेषाधिकरणचिर-स्थित्यनुकूलव्यापारो रुधधात्वर्थः। चिरस्थितेः कर्मनिष्ठत्वादयं कर्मस्थ-क्रियकः। तपस्तपः कर्मकस्यैव। क्रियाभेदादिति। यदा तपसः क-र्तृत्वविवक्षा तदा या दुःखोत्पत्त्यनुकूलव्यापाररूपा क्रिया ततस्तपसः कर्मत्वे या अर्जनरूपा क्रिया साभिन्नास्तीति कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रि-यत्वाभावादित्यर्थः। भाष्ये त्विति। न दुहेतिसूत्रे भाष्यकृतस्त्वित्यर्थः। एवकारसामर्थ्यात्। एवकारबलात्। नियमद्वयलाभाय योगविभागो द-

र्थितः । ननु वृत्युक्तरित्या क्रियातेदाद्विध्यर्थमेवैनत्सूत्रम्भविष्यतीति कथन्नियमपरत्वेनास्य विवरणमिति चेन्न । कल्पाद्वयेऽपि कर्मकर्तृवृत्तिक्रियायास्तुल्यत्वात् । तथाहि । तपति तापसन्तप इति प्रथमा कल्पा । अत्र तपतिरन्तर्भावितण्यर्थः । शरीरसन्तापानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारो धात्वर्थः । शरीरसन्तापानुकूलो व्यापारश्च शरीसन्तापस्वीकारस्तदाश्रयतया तापसस्य कर्मत्वम् ॥ तपःपदार्थश्च शरीरसन्ताप एव ॥ तत्र तापसवृत्तितादृशस्वीकाररूपफलानुकूलो व्यापारश्च स्वस्वरूपेणावस्थानमेव॥ तप्यते तपस्तापस इति द्वितीया कल्पा । अत्र ण्यर्थस्य त्यागेन शरीरसन्तापानुकूलव्यापार एव तपेरर्थः ॥ तदाश्रयतया तापसस्य कर्तृत्वमिति । स्तोकम्पचतीत्यत्रेव तपः पदार्थस्य प्रकृतधात्वर्थघटकशरीरसन्तापेऽभेदान्वयात्तपसः कर्मत्वम् । एवञ्च प्रथमकल्पायाङ्कर्मस्थाया क्रिया तत्तुल्या क्रिया तापसस्य कर्तृत्वावस्थायां वर्त्तत एवेत्यस्य कर्मवद्भावस्य प्राप्तिरित्यस्य योगस्य नियमार्थत्वं युक्तमेव । सकर्मकत्वसाधर्म्यात्सकर्मकसामान्यविषयको नियमो न त्वत्र कर्मणो भेदाभेदान्वयविचार इति सकर्मकाणामित्यस्य प्रत्याख्यानं युक्तमेव । ततस्तपकर्मकस्यैवेति द्वितीयो नियमः ॥ अभेदान्वयाभिप्रायेणैव भाष्ये किमिदन्तप इति प्रश्ने तपेरयमौणाको असुन्प्रत्यय इत्युत्तरितम् ॥ एतद्भाष्यैकवाक्यतया उणादीनामव्युत्पन्नत्वपक्षेऽप्ययमेवार्थस्तपःशब्दस्य ॥ न च तपस्तपःकर्मकस्येत्युक्तन्नोपपद्यते क्रियाकर्मणोर्भेदस्य सुप्रसिद्धत्वादिति वाच्यम् ॥ एवं विधनिर्द्देशसामर्थ्यात्सामान्यविशेषभावेनैकस्या एव क्रियायाः क्रियाकर्मभावसम्भवात् ॥ अमुमेवार्थन्दर्शयितुम्भाष्यकृतोक्तम् ॥ अथ कः प्रत्ययार्थः कः प्रकृत्यर्थः ॥ स एव सन्तापः ॥ कथम्पुनः स एव नाम प्रकृत्यर्थः स्यात्स एव च प्रत्ययार्थः सामान्यतपेरवयवतपिः कर्म भवतीति । यदि तपसस्तपधात्वर्थकर्मत्वन्तापसस्य कर्तृत्वन्तदा तापसेन तपस्तप्यत इति प्रयोगोऽपि स्यात् तत्र प्रत्ययार्थप्रकृत्यर्थयोर्भेदाभावा-

दनुपपत्तिरित्याशयेनाथ क इत्याद्युक्तिरिति ॥ स एवेत्यनेनोत्तरम् ॥ तपधात्वर्थ एव क्रियापदेन कर्मपदेन च गृह्यते इत्यर्थः ॥ तपधात्वर्थश्च स्नानविशेषजनकोपवासादिरूपन्ततः ॥ अवयवतपिः स एव विशेषः सन्तापपदव्यवहार्यः ॥ अत्र यथा विशेषसामान्ययोः कर्मक्रियाभावो दर्शितस्तथान्यत्राप्यस्तीति दृष्टान्ततया भाष्ये प्रदर्शितमेतान्पोषानपुषत् गोपोषमश्वपोषम् । रैपोषमिति । सामान्यपुषेरवयवपुषिः कर्म भवति ॥ अत्र पोषानिति भावघञन्तम् सामान्यन्तस्य विशेषसमर्पकानि गोपोषमित्यादीनि भावघजन्तान्येव बोध्यानि । ननु विशेषस्य सामान्यनिरूपितकर्मत्वेऽपि विशेषस्य सामान्यार्थेऽभेदेनैवान्वयो वाच्यस्तथा च कर्मणि लकारो न सम्भवति ॥ लः कर्मणीतिसूत्रघटकः कर्मशब्दो धात्वर्थभेदसम्बन्धेनान्वयि कर्मबोधक एव भविष्यति कर्तृसाहचर्यादिति कथन्तापसेन तपस्तप्यत इति प्रयोग इति चेन्न । प्रकृतभाष्यग्रन्थस्य प्रामाण्येन सामान्यविशेषभावेन यस्यान्वयस्तादृशकर्मणोऽपि ग्रहणङ्कर्मपदेनेति स्वीकारात् । द्वितीयनियमस्य प्रयोजनम्भाष्यकृतोत्तपलीत्यादिनोक्तन्तत्रापि तपिरन्तर्भावितण्यर्थ एव सुवर्णं सुवर्णकारस्तपयतीत्यर्थ एवेत्यर्थः । एतदेव विशदयति ॥ अयम्भाव इत्यादिना भाष्ये उक्तमित्यन्तेन । उक्तबीजमिति ॥ चिण्वदित्यत्र सप्तम्यन्ताद्वतिरिति प्रागुक्तत्वेन चिणि यत्कार्यन्तस्यातिदेशोऽयम् । चिणेत्यतिदेशो हि न चिणि कार्यमतः स्यादीनामत्र चिण्वदिट् भवत्येवेति भावः ॥ कर्मस्थक्रियत्वमस्येति ॥ तथा च कर्मवद्भावस्य विषयतासत्त्वात्तेनातिदेशेन यक्चिणोः प्राप्तिर्बोध्या ॥ भारद्वाजीयवार्त्तिके णीत्येवोपात्तन्न तु हेतुमत्तिरिति तेन णिङोऽपि ग्रहणमित्याशयेनोदाहृतम्मूले उत्पुच्छयते गौरिति ॥ आत्मनेपदाकर्मकाणामित्यस्यात्मनेपदविधौ योऽकर्मकस्तस्येत्यर्थस्तदभिप्रायेणोदाहृतम् विकुर्वते सैन्धवा इति ॥ तदभावपक्षे ॥ चिण्वद्भावाभावपक्षे ॥ कुषिरजोः ॥ न दुहेत्यतो नेति यगिति च वर्त्तते । किन्तु श्यन्निति ।

यत्र यकः प्राप्तिस्तत्र श्यन्परस्मैपदञ्चेत्यर्थः ॥ यकस्तु सार्वधातुक एव प्राप्तिरित्यनेन सार्वधातुक एव श्यन्विधीयते इति लभ्यते । एतेन लिटि लिङि च प्रवृत्तिर्नेति ध्वनितम् । चुकुषे पादः स्वयमेव । कोषिषीष्ट पादः स्वयमेव । ररञ्जे वस्त्रं स्वयमेव । रंक्षीष्ट वस्त्रं स्वयमेवेत्यत्र न श्यन् । यग्विषये श्यनः फलन्तु न्जित्यादिरिति स्वरस्य प्रवृत्तिरूपम् । अत्र ताच्छीलिके चानशि कृतीह कुष्माणाः पादा इत्यत्र श्यन्न । लवाच्यकर्तुः कर्मत्वातिदेशविधानेनात्र कर्मत्वातिदेशाप्राप्त्या यग्विषयताया अभावादित्यपि बोध्यम् । एवं श्यनि कुष्यन्ती जङ्घा । अत्र शप्श्यनोरिति नित्यन्नुम् । यत्र यत्र स्वयमेवेति प्रयुज्यते तत्र स्वयमेवेत्यस्यात्मनेत्यर्थः । तत्रात्मनः करणत्वञ्च तुं कर्तृत्वमन्यथा कर्मण्येव लविधानं स्यात् ॥

इति कर्मकर्तृप्रक्रियाविवरणम् ।

अभिज्ञावचने लृट् । अभिज्ञा स्मृतिः । वचनशब्दः करणल्युडन्तः । उदाहरणे गोकुले वत्स्याम इति वाक्यार्थोऽभिजानासीत्यस्यार्थे कर्मत्वेन सम्बध्यते । तेनास्मिन्विषये पश्य मृगो धावतीत्यत्रेव गोकुलाधिकरणकास्मत्कर्तृकभूतानद्यतनवासकर्मकं कृष्णसम्बोध्यकं स्मरणमिति बोधः। इदञ्चित्यमिति । इदशब्दोपादानेनाभिज्ञावचन इति सूत्रेऽभिज्ञायामित्येव वक्तव्ये यथा कथञ्चिदभिज्ञा यत्र प्रतीयते तत्राप्यस्य प्रवृत्तिरित्यस्य मानस्य सम्भवेऽपि भाष्ये तथा नोक्तमतः संस्कारजन्यतावच्छेदकजात्यवच्छिन्नवाचकोपपद एवास्य प्रवृत्तिरिति ध्वनितम् । वचनशब्दस्तु स्पष्टार्थ एव । यद्वनेऽभुञ्ज्महीत्यत्र यच्छब्दः स्मृतिविषयार्थस्य झटित्युद्बोधकसन्निहितत्वद्योतनाय । भूतानद्यतनवनाधिकरणकास्मत्कर्तृकभोजनकर्मकं स्मरणमिति बोधः । विभाषा साकाङ्क्षे । साकाङ्क्षपदस्य प्रायेणाकाङ्क्षाविषये एव प्रसिद्धिदर्शनादाह । विद्यमानेति । तेन निरूपक-

स्वविषयत्वान्यतरसम्बन्धेनाकाङ्क्षावैशिष्ट्यं विशेषणमत्रेति बोधितम्। विवक्षितत्वादिति। ज्ञापकत्वेन ज्ञाने कस्यायमर्थो ज्ञापकः। ज्ञाप्योऽयमिति ज्ञाने किमस्य ज्ञापकमित्याकाङ्क्षाया उत्थिताया दर्शनात्प्रकृतेति रूपकत्वविषयत्वान्यतरसम्बन्धेनाकाङ्क्षावैशिष्ट्यमुभयत्रास्तीत्युभयत्राप्यस्य प्रवृत्तिः। ज्ञाप्यज्ञापकभावसम्बन्धेन वाक्यार्थविशिष्टवाक्यार्थस्य कर्मत्वमभिप्रायाम्बोध्यम्। परोक्षे लिट्। इदं सूत्रम्प्राग्व्याख्यातमप्यत्यन्तापह्नव इत्यस्यापरोक्षविषय एव प्रवृत्तिं बोधयितुम्पुनरत्र व्याख्यातम् परोक्षे तेनैव सिद्धेः। भूतानद्यतनत्वन्तु इहाप्यपेक्षितमेव। अबाधितपरोक्तेति एतेन यत्र चैत्रकर्तृकवङ्गगमनाभावेऽपि तदीयवङ्गगमनभ्रान्त्या वङ्गं ववात्सीरिति प्रश्नस्तत्र नात्यन्तापह्नव इत्यर्थोदुक्तम्भवति। अयञ्चात्यन्तापह्नवः स्वरूपतः सन्नेव लिट्प्रयोजको न नत्वस्य शाब्दबोधविषयत्वापेक्षा। प्रश्ने चासन्नकाले। प्रश्नशब्दे कर्मणि नङ्प्रत्ययस्तेन यादृशो वाक्यार्थः सम्पन्नस्तमाह। प्रश्नविषयीभूतेति। अत्राप्यासन्नकालत्वम्प्रयोगनियामकमेव न तु तस्य शाब्दबोधविषयत्वम्। आसन्नकाल इत्यत्र बहुव्रीहिः। मूले लिड्विषय इत्यनेन भूत इत्यादीनामिहानुवृत्तिर्ध्वनिता। लट् स्मे। अस्यापि सूत्रस्य लिड्विषययेव प्रवृत्तिः। अत एवापवादत्वम्। अपरोक्षे च। ननु लट् स्म इति सूत्रे परोक्षशब्दस्य सम्बन्धो न कार्यः एवञ्चोभयत्र स्मशब्दयोगे लटः सिद्धाविदं सूत्रन्त्याज्यमिति चेन्न। तद्वदनद्यतन इत्यस्यापि निवृत्तिशङ्का मा भूदित्यर्थन्तत्त्वस्यात। ननौ पृष्टप्रतिवचने। मूले निवृत्तमिति। लट् स्म इति सूत्रभाष्ये न पुराभूतमात्र इत्युक्तिरत्र प्रमाणम्। ननु क्रियानिवृत्तावपि केन चिल्लिङ्गेन क्रियाया अनुमानेन ननु कुर्वन्तम्पश्य ननु कुर्वाणम्पश्येति प्रयोगो दृश्यते तत्र शत्राद्यादेशो न प्राप्नोति। वर्त्तमाने विहितलट एव स्थाने तयोर्विधानादत आह। यदा अस्मादीति। ननु तेनैव प्रकारेण लटः सिद्धावस्य सूत्रस्य वैयर्थ्यमत आह। सूत्रन्त्विति। अत्र

नन्विति समुदायो वितर्के । नन्वोर्विभाषा । अत्र ननू शब्दौ पर्यायौ । प्रत्येकमनयोर्निमित्तत्वमित्याशयेनाह । अनयोरिति । अनद्यतने त्विति । अनद्यतनत्वविवक्षायान्त्वित्यर्थः । क्रियागतनिश्चितत्वद्योतकौ ननू शब्दौ ॥ पुरि लुङ् चास्मे ॥ मूले मयडूकप्लुत्यानुवर्त्तत इति ॥ लुङित्यस्य पुनरुपादानेन लुङिति सूत्रापेक्षयाऽस्य वैलक्षण्यम्बोधितमिति प्रकृतसूत्रेऽनद्यतन इत्यस्य सम्बन्धः ॥ अत एव एतदभावेऽनद्यतनत्वमात्रविवक्षायां लङ् परोक्षत्वस्यापि विवक्षायान्तु लिङ् भवती । न तु लुङ् । अपवादस्य विषयतायाः सत्त्वात् ॥ यावत्पुरा । निश्चयद्योतकौ । क्रियागतस्य विषयतया निश्चयविशिष्टत्वस्य द्योतकौ । एवञ्च यावद्भुङ्क्त इत्यत्र भुजधातोर्विषयतासम्बन्धेन निश्चयविशिष्टे भोजने लक्षणा । तया प्रत्यायितो निश्चयो यावच्छब्दसन्निधाने शाब्दबोधे भासते । लक्षणप्रतिपदोक्त परिभाषयैव सिद्धे निपातग्रहणन्तस्याः परिभाषाया अनित्यत्व एव ज्ञापकम् ॥ इदं सूत्रं मयडूकप्लुत्याऽनद्यतन इत्यत्रानुवर्त्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयम् । तेन यावच्छ्वो भुङ्क्त इत्येवेति भाष्ये स्पष्टम् ॥ मूले करणभूतयेति । एतेन पुरायास्यतीत्यत्र पुरीवाचकात्पूःशब्दात्तृतीयेति ध्वनितम् ॥ विभाषा कदाकर्ह्योः ॥ भविष्यतीति लडिति वर्त्तते ॥ कदा कर्हि वा भुङ्क्ते । भोक्ष्यते भोक्ता वा । भविष्यत्वे विधीयमानोऽयं लट् यदाऽनद्यतनत्वविशिष्टेऽपि काले प्रवर्त्तते । एतदभावे भविष्यत्वमात्रविवक्षायां लृट् । सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनानद्यतनत्वस्यापि यदा विविवक्षा तदा तु लुट् । ननु कर्हि भोक्ष्यत इत्यनुपपन्नमनद्यतने र्हिलन्यतरस्यातित्यनेनानद्यतने एवर्हिल्प्रत्यस्य विधानेन लुड्विषयताया एव सत्त्वात् । लादेशविषये वासरूपन्यायाभावेन वासरूपन्यायेनापि न स इति चेन्न । भूतमियं ब्राह्मणीतिवच्छक्यञ्चतुदुपहन्तुमितिवच्च भविष्यत्वसामान्ये भोक्ष्यत इति पदं व्युत्पाद्य कर्हि शब्दयोगः कार्य इति कल्पनयाऽदोषात् । स्पष्टा चेयं रीतिर्भविष्यति गम्यादय इति सूत्रभाष्ये । तत्र

ह्वि भविष्यतीत्यनद्यतने उपसङ्ख्यानम् । श्वो ग्रामं गमी । किम्पुनः कारणन्न सिध्यति । लृटायन्निर्देशः क्रियते । लृट्चानद्यतने लुटाबाध्यते । तेन लृट एव विषये प्रत्ययाः स्युः । लुटोविषये न स्युरित्याशङ्का न वा पवादस्य निमित्ताभावादनद्यतने ह्वि तयोर्विधानमित्युत्तरितम् । भविष्यतीति सामान्येन निर्द्देशात्तावन्मात्रविवक्षायामयम्प्रत्ययो भविष्यति विशेषस्य विवक्षायान्तु नेत्याशयेन शङ्का ॥ वास्तवविशेषसद्भावेऽपि तस्यादाववविवक्षया सामान्यस्यैव विवक्षामाश्रित्य तदाश्रयो णिनिः अनद्यतनत्त्वस्तु विशेषः पश्चात् श्वःशब्दसन्निधाने प्रतीयते इत्युत्तराशयः ॥ व्यत्ययो बहुलमिति सूत्रस्थं श्वोऽग्नीनाधास्यमानेनेत्यादौ कालव्यत्ययपरमधाता अयष्टेति प्राप्त इतिभाष्यन्तु वाक्यसंस्कारपक्षाभिप्रायेण ॥ किं वृत्ते लिप्सायाम् ॥ अत्र सूत्रे यद्यपि किं वृत्तमिति सामान्येनैवोपात्तन्तथापि प्रयोगानुसारेण त्रयाणामेव ग्रहणमिति वृत्तिकाराशयः ॥ किंवृत्तमितिसामान्येनोपादानाद्यद्यत्किंशब्दनिष्पन्नन्तस्य सर्वस्य ग्रहणन्तेनकमित्यादीनाङ्कस्मैं दास्यसीत्यादीनाञ्च सङ्ग्रह इति भाष्यसम्मतैव रीतिर्युक्ता तदाह ॥ यद्ग्रहादिति ॥ लिप्सायामित्यस्य लिप्सायां वाच्यायामित्यर्थ इति क्रमं धारयति ॥ उदाहरण इत्यादिना । ननु यत्र यथाकथञ्चिल्लिप्सागम्यते तत्राकिं वृत्तेऽप्युत्तरसूत्रेण चेल्लटतदाप्रकृतसूत्रे किं वृत्तग्रहणमनर्थकमतआह ॥ अत्र कि मिति ॥ सिद्धिरहितायामिति ॥ याचकस्य लिप्सायत्रास्ति दातुस्तु दानेच्छाभावादप्रवृत्तिस्तत्र किं वृत्तप्रयोग एव लङित्यर्थमितिउत्तरम् ॥ लोडर्थलक्षणे ॥ प्रैषविषयगोचारणरूपाक्रियायथालक्ष्यतेतथाह ॥ कृष्णभोजनमिति ॥ अन्यदीये क्षेत्रे गोचारणार्थम्प्रवृत्तङ्गोपम्प्रतिकृष्ण विषयकश्रद्धावतः क्षेत्रस्वामिनो वाक्यमिदम् ॥ लिङ् चोर्द्धमौहूर्त्तिके दिक् शब्दइति । ऊर्द्ध शब्दस्यापि दिशि दर्शनादिति भावः ॥ अत्र लोडर्थलक्षणइत्यनुवर्त्तते ॥ उपाध्यायस्य स्वगृहासत्वे तत्र समागतङ्कालविलम्बेन ततः

परावृत्य स्वगृहम्प्रतिगन्तुं प्रवृत्तं शिष्यम्प्रतिगुरुपत्न्यदेरुक्तिरिहोदाहरणमित्याह ॥ सूत्रे उपाध्यायश्चेदित्यादि ॥ स्वार्थे ष्यञिति प्रियतद्धिता दाक्षिणात्या इति भाष्यकारोक्तेः ॥ येनोपाधिनेत्यस्य येन निमित्तेनेत्यर्थः ॥ मूले कदा आगतोऽसीति प्रश्नोल्लेखो भूतकालाभिव्यक्तये ॥ ननु कदा आगत इति प्रश्ने कदेत्युपादानादागमनाधिकरण कालविषयकजिज्ञासावक्तुः प्रतीयतेऽतोत्रोत्तरवाक्यमपि तादृशकालबोधकमेवापेक्षितमित्ययमागच्छामीत्यनुपपन्नम् ॥ किञ्चागमनक्रियाया अतीतत्वादयमितीदमः सन्निकृष्टवस्तु परामर्शकस्य प्रयोगश्चानुपपन्न इति चेन्न ॥ अयमित्यनेन नागमनम्प्रतिनिर्दिश्यते किन्तु वर्त्तमानसमीपः सूर्योदयादिरूपो यः काल आगमनकर्तृपुरुषगतपांसुलपादत्वपरिकरबन्धनादिनाऽनुमितः स एव बोध्यते तत्रेत्यस्य चाध्याहारेण वाक्यार्थस्य पर्यवसानात् ॥ एवम्भविष्यत्कालविषयेऽपि येन केन चिन्निमित्तेन तस्य कालस्य ज्ञाने तस्मिन्नित्यस्याध्याहारेण पर्यवसानङ्कल्प्यम् ॥ आशंसायां भूतवत् ॥ अप्राप्तेति ॥ अप्राप्तस्य प्राप्तीच्छा । एतेनैतस्य सूत्रस्य प्रयोजनन्दर्शितम् ॥ वर्त्तमानत्वेऽपीति ॥ यस्मिन्काले देवश्चेदवर्षीदित्यादि प्रयुज्यते तस्मिन्काले निरुक्ता आशंसा अस्ति एतद्विषयो वर्षणं तन्नोत्पन्नमिति भविष्यत्कालिकवर्षणसम्बन्धादाशंसापि भविष्यत्वेनोच्यते ॥ आशंसायामित्यस्य विषयभूतायामिति शेषः ॥ एवञ्च प्रत्यासत्त्या यादृशार्थलाभस्तन्दर्शयति ॥ आशंसमानेति ॥ मूले सामान्यातिदेश इति ॥ भूतवदित्यनेन भूतसामान्यस्योपस्थितिर्न तु भूतत्वव्याप्य धर्मस्येति भूतत्वव्याप्यधर्मविशिष्टकालनिमित्तकङ्कार्यमत्र न भवतीत्यर्थः ॥ अतएवात्र भाष्ये भूतवदतिदेशे लङ्लिटः प्रतिषेधो वक्तव्य इत्युक्त्वा न वा अपवादस्य निमित्ताभावादिति समाहितम् ॥ पूर्वसूत्राद्वाग्रहणानुवृत्त्याऽस्यातिदेशस्य वैकल्पिकत्वादेतद भावे स्वाश्रयभविष्यत्सामान्यकृतमपि कार्यमित्याशयेन वर्षिष्यति वप्स्याम इत्युपात्तम् ॥ क्षिप्रवचने लृट अत्र

भवनग्रहणात्पर्यायलाभः । नेत्युक्तौ भूतवदित्यस्यातिदेशस्य निवृत्तौ च-कारेण बोधितस्य वर्त्तमानवदित्यस्याप्यतिदेशस्य निवृत्तौ पूर्वोक्तरीत्या आशंसाविषयस्य भविष्यत्त्वाल्लुटः सिद्धौ लृङ्ग्रहणमनर्थकमित्यत आह मूले लुटोऽपि विषय इति । तस्या विषयतायाः सूचनाय स्म इत्युपात्तम् । अस्येति । क्षिप्रवचन इत्यस्येत्यर्थः ॥ एवञ्च यत्र क्षिप्रपर्यायस्यार्थंसाबाधकस्य च प्रयोगस्तत्रापवादविषयपरिहारेणोत्सर्गस्य प्रवृत्तेर्भूतवदित्यस्य वर्त्तमानवदित्यस्य चातिदेशस्याप्रवृत्तौ क्षिप्रपर्यायप्रयोगाभावे चरितार्थस्य लिङ्विधायकस्य क्षिप्रपर्यायप्रयोगस्य सत्त्वात्प्राप्तलृङ्बाधकत्वमित्याह ॥ क्षिप्रप्रयोगेऽपीति ॥ नानद्यतनवत् ॥ सातत्यम् ॥ नैरन्तर्यम् ॥ इदञ्च यावज्जीवमित्यस्य प्रयोगेण गम्यते ॥ अनद्यतनत्वस्य भूतत्वभविष्यत्त्वान्यतरसमानाधिकरणतयाऽनद्यतनवत्त्वस्यनेन विहितस्य निषेधेन लङो लुटो लिटश्च प्रतिषेधे भूतत्वविवक्षायान्तन्मात्रे विहितो लुङ् भविष्यत्त्वस्य विवक्षायाञ्च लृट् भवतीति बोद्धव्यम् ॥ लङ् लुटौ नेति मूले लिडपि नेति पूरणीयम् ॥ एतेषाम्प्राप्तिश्च भूतत्वभविष्यत्त्वात्मकसामान्य धर्मसमानाधिकरणविशेषधर्मविवक्षायास्बोध्या ॥ सामीप्यन्द्विविधम्प्रसिद्धम् ॥ कालकृतन्देशकृतञ्च ॥ तद्द्विविधमपि विनिगमनाविरहाद्गृह्यते तदाह । सामीप्यञ्चात्रेत्यादि ॥ तत्रकालकृत सामीप्यमूल एवोपपादितन्देशकृतन्तत्स्वयमाह । देशसामीप्य इत्यादि ॥ अति क्रान्त आगामी त्यनयोर्यथा सङ्ख्यमन्वित आधास्यत इत्यनयोरन्वयः ॥ न च कालविशेषविहितप्रत्ययस्यैव नानद्यतनवदित्यनेन निषेधात्प्रत्यासत्त्या कालकृतसामीप्यस्यैव ग्रहणंयुक्तमिति वाच्यम् ॥ भविष्यति मर्यादेति सूत्रभाष्यप्रामाण्येन देशकृतस्यापि ग्रहणात् । तत्र हि योऽयमध्वा गन्तव्य आपाटलिपुत्रात्तस्य यदवरंसाकेतादित्यादौ नानद्यतनवदितीष्यत इत्युक्तम् ॥ भविष्यति मर्यादा ॥ सूत्रस्य प्रयोजनमाह । अक्रियेत्यादि । उभयार्थत्वे प्रमाणमाह । यद्यपीत्यादिना । कैयट इत्यभिधानसूचि

सामरुचिम्प्रकटयति । असामीप्य इति । अनभिधाने प्रमाणन्तु भाष्यकारेण तथानुक्तत्वमित्येव॥अतिक्रान्त इत्यनेनातीतत्वस्याभिव्यक्तिः।कालविभागे॥ काले न कृतः कालकृतः कालकृतश्चासौ विभागश्चेति कालविभागः शेषषष्ठीति कालविभागशब्दार्थापेक्षया शेषषष्ठीत्यर्थः तेनाहोरात्राणामन्येन कालेन विभागे कालान्तरस्य वाऽहोरात्रैर्विभागेऽहोरात्राणामेवाहोरात्रैर्विभागेवाऽयन्निषेधः प्रवर्त्तते मूलेऽवरः पञ्चदशरात्र इति । एतेनैतन्मासीयपञ्चदशरात्रान्तरेण मध्ये व्यवधानेन सामीप्याभावलाभः॥अतः पुँस्त्वमिति। बहुव्रीहित्वादेव पुँस्त्वमित्यर्थः।सङ्ख्यापूर्वं रात्रं क्लीबमिति तु रात्राह्नाहा इत्येतदपवादतया द्वन्द्वतत्पुरुषयोरेवेति योगविभागेन समासान्तकल्पनापेक्षया पञ्चदशरात्र इत्यस्य साधुत्वम्प्रकारान्तरेणाह । पृषोदरेति ॥ भाष्ये स्पष्टमिति । तत्र हि कस्मिन्परस्मिन्। कालविभागे । कुत एतत्। योग विभागसामर्थ्यादित्युक्तम् ॥ भविष्यति मर्यादावचने वरस्मिन्नहोरात्राणामित्येकयोग एव कर्त्तव्ये पृथग्योगोपादानम्परस्मिन्विभाषेत्यत्र काल विभागग्रहणसम्बन्धार्थमेवेत्यर्थः । गर्हायां लडपिजात्वोः ॥ अपिजात्वो र्योगे लट् स्याद्गर्हायां विषये ॥ भविष्यतीत्यादिप्रकृतसूत्रे न सम्बध्यते तेन कालत्रय इत्यस्य लाभः ॥ नन्वपिजातुशब्दयोगे त्रिषु कालेषु यस्य कस्य चित्कालस्य विवक्षायां लकारान्तरस्यावश्यम्प्राप्त्या निरवकाशोऽयं योग इतिपरत्वादित्यनुपपन्नमत आह । उत्कृष्टत्वादिति ॥ यदा त्वतीतानागतयोर्गर्हातिशयप्रतिपादनाय वर्त्तमानत्वस्यारोपस्तदा वर्त्तमाने लडितिलटि शानजादेशोऽपि।अपि गणिकामाददानम्पश्येति।प्रकृतसूत्रस्त्व नारोपार्थमिति बोध्यम् । विभाषा कथमि । अत्र भविष्यतीति । अत्र विभाषा कथमिति सूत्रे भविष्यति । भविष्यदर्थे । लिङो निमित्तङ्कथं शब्दो गर्हा च एतद्वयमप्यस्ति भविष्यदर्थश्चास्ति यदवशिष्टन्तदाह । क्रियातिपत्तावित्यपीति । किं वृत्ते लिङ् लृटौ । किमावृत्तन्निष्पन्नमित्य र्थः । कालत्रय इति। भविष्यतीत्यादि निवृत्तेरुक्तत्वात्। लट्वारणायेति।

२८

यदा वर्त्तमानत्वविवक्षा किंवृत्तसद्भावो गर्हा च तदा लिङोऽभावे लट् स्यादिति भावः। अपि जातु शब्दयोरन्यतरयोगे तु गर्हीयामित्यनेन लट् स्याल्लृट्ग्रहणसत्त्वे तु तस्य योगस्य परत्वादनेन बाध इति भावः। ननु लिङ्निमित्त इति सूत्रस्येदं सूत्रम्परत्वाद्बाधकम्भविष्यतीति कथम्भविष्यतीत्याद्युक्तिरत आह। लिङ्निमित्त इतीति॥ वाक्यभेदादेव क्रियातिपत्त्यभावेऽपीदं सूत्रं प्रवर्त्तत इति भावः॥ अनद्यतनवत्॥ लिङ्लृटावित्यनुवर्त्तते॥ भविष्यतीत्यादिनुवृत्तेः प्रागुक्तत्वादाह कालत्रयेऽपीति॥ नेष्यत इति। तत्प्रयोजकस्वरितत्वस्येहाभावात्। यथा सङ्ख्यासूत्रभाष्ये स्पष्टमिदम्॥ अत्राकिंवृत्तेऽपीति किंवृत्तग्रहणासम्बन्धप्रतिपादनायोपात्तन्तच्च न कर्त्तव्यम्। पूर्वसूत्रस्यकिंवृत्तशब्दे स्वरितत्वाभावात्तस्येहासम्बन्धेनोभयत्र सिद्धेः। न चाकिंवृत्त इत्यस्य पर्युदासतया किंवृत्तशब्दसदृशशब्दान्तरस्योपपदसंज्ञार्थमेतद्भविष्यतीति वाच्यम्। अतिङिति समासनिषेधेनोपपदसंज्ञायाः फलाभावात्। न च यदा सदादेशस्तदा नित्यसमासप्रवृत्तिः फलमस्त्विति वाच्यम्। भविष्यतीत्यनुवर्त्य विहितलृट एव सदादेशस्य प्रवृत्तेः। तदुक्तम्भाष्ये किंवृत्तस्यानधिकारादुत्तरत्राकिं वृत्तग्रहणानर्थक्यम्। तस्मिन्निवृत्तेऽविशेषेण किंवृत्ते चावृत्ते च भविष्यति। इदन्तर्हि प्रयोजनमुपपदसंज्ञां वक्ष्यामि। अतिङिति हि प्रतिषेधः प्राप्नोति। यदा तर्हि सत्संज्ञौ तदोपपदसंज्ञा भविष्यति। भविष्यदधिकारविहितलृटः सत्संज्ञाविति॥ किंकिलास्त्यर्थेषु। लिङपवादत्वमुपपादयति। पूर्वसूत्र इति॥ ङिलो निवृत्तयेति। लृट्ग्रहणेन तस्यबाधनमनुपदमेवोक्तमित्यर्थः॥ यच्चयत्रयोः॥ अयमपीति॥ अपिना जातुयदोरित्यस्य सङ्ग्रहः। लिङ्वेति कथनेनेदं सूत्रन्नियमार्थमिति न भ्रमितव्यङ्किन्तु फलितार्थकथनमेतदित्याह। अनेनेत्यादिना॥ शेषे लृङयदौ। अत्र लृङनेति। एतत्सूत्रस्य यन्निमित्तन्तस्मिन् सति लिङो विधानाभावेन लिङ्निमित्त इति सूत्राप्राप्तेरिति शेषः॥ उताप्योः समर्थयो-

लिङ् । निवृत्तत्वादिति । बोताप्योरित्युक्तत्वादिति भावः ॥ कामप्रवेदने ॥ मूले कच्चिज्जीवतीति । न चात्र कामप्रवेदनस्य गमकाभावान्न लिङः प्राप्तिरित्यकच्चितीति व्यर्थमिति वाच्यम् । कामो मेऽस्ति कच्चिज्जीवतीति वाक्यस्य कल्पनसम्भवात् । अथ वा कच्चिदित्यस्येष्टप्रश्न एव प्रयोगात्तत्प्रयोगेणैव कामप्रवेदनङ्गम्यते तदाह । अयमिति ॥ प्रौढिपदार्थं व्याचष्टे । प्रौढिरिति ॥ अपि गिरिं शिरसाभिन्द्यादित्युक्ते कर्तृत्वेन प्रतीतस्य पुरुषस्याङ्गदार्ढ्यनिश्चयेऽस्य कृत्यसाध्यन्नास्तीति गम्यत इति भावः ॥ सम्भावनेऽलमित्यत्र च विभक्तिविपरिणामोऽर्थानुरोधात् । सकृदुच्चरित इति न्यायाबाधायाह ॥ आवर्त्येति ॥ अनुष्ठातुं समर्थ इति। अनेन क्रियानिष्पादनसामर्थ्यनिष्ठायोत्कटत्वाख्याविषयतातच्छालिज्ञानम्भसास्तीति गम्यत इति प्रौढिरस्त्येव॥ अलमिति किम् । प्रायेण गमिष्यति ॥ अत्र संभावनस्य भविष्यद्विषयत्वाद्भविष्यद्विषयसर्वलकारापवाद इति हरदत्त आह ॥ विभाषा धातौ सम्भावनवचने ॥ उत्प्रेक्षत इति उत्प्रेक्षापि संभावनैव शक्तत्वनिष्ठोत्कटत्वाख्यविषयताविशेषनिरूपितविषयिता शालिज्ञानरूपसम्भावनाया अत्र सत्वात्पूर्वसूत्रस्य प्राप्तिरस्ति ॥ प्रत्युदाहरणे । अयदीत्यस्य प्रत्युदाहरणे ॥ हेतुहेतुमतोर्लिङ् ॥ हेतुहेतुमतोरर्थयोर्वर्त्तमानाभ्यां धातुभ्यां लिङ् । यत्र द्वयोर्धात्वर्थयोर्हेतुहेतुमद्भावः प्रतिपिपादयिषितस्तत्र विनिगमनाविरहादुभाभ्यामपि धातुभ्यां लिङ्भवति॥ एतत्सूत्रोदाहरणात्कृष्णन्नमेच्चेत्सुखं यायादित्यादिभ्यो जायमानः शाब्दबोधो हेतुहेतुमद्भावसम्बन्धेन हेतुक्रियाविशिष्टकार्यक्रियाविषयको भवतीति भवतीह लिङः साधुत्वम् ॥ लिङिति वर्त्तमान इति । उताप्योरिति सूत्राल्लिङिति वर्त्तमान इत्यर्थः ॥ न च विभाषा धाताविति सूत्रे ततोऽनुवर्त्तमानं लिङ्ग्रहणं विभाषापदसम्बद्धमभूदिति विभाषापदानुवृत्त्यर्थमत्र लिङ्ग्रहणमस्त्विति वाच्यम् । विभाषापदसम्बन्धस्यात्रापीष्टत्वात् । अत एव हेतुहेतुमतोर्लिङ्वेति भाष्ये उक्तम्॥

ननु लिङ्ग्रहणसामर्थ्याच्चेद्भविष्यतीत्यस्य कल्पना तदा भूतेऽथ वा वर्त्तमाने इत्येवास्त्विति चेन्न ॥ भविष्यदधिकारे च । भविष्यदधिकारे चेति वक्तव्यम् । वर्षतीति धावति । हन्तीतिपलायत इति भाष्यस्यैव मानत्वात् ॥ अत्र प्राप्तिः । वर्त्तमानत्वेऽपि प्राप्तिरित्यर्थः ॥ नन्विह लक्षणहेत्वोरित्यनेन शत्राद्यादेशः कुतो नेति चेन्न । शाच्छोरन्यतरस्यामिति सूत्रभाष्यपठिते देवत्रात इति वचने इतियोगे स्वद्विधिरित्युक्तत्वेन व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् ॥ अत्र मूलानुक्तमपि लिङ्प्रकरणात्स्वयमाह । उपसंवादेति ॥ कर्तव्ये पणबन्धः कर्त्तव्येऽर्थे सति यथा तस्य सिद्धिर्भवति तथा चरणप्रतिज्ञा ॥ कर्त्तव्य इत्यत्रावश्यके कृत्यः कर्मणि एतादृशे विषये हेतुहेतुमत इति सूत्रस्याप्राप्तिमुपपादयति । अत्रेति । आशंकोत्प्रेक्षा । भावकोटिनिष्ठोत्कटत्वाख्यविषयताकसम्भावना ॥ इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ। अत्रेच्छार्थेषु लोट्चेति वाच्यम्पूर्वसूत्रविहितस्य लिङः सम्बन्धश्चकाराद्भविष्यतीति केचित् ॥ तन्न । तत्र यथा हेतुहेतुमत्क्रियावाचकाभ्यामुभयत्र लिङ्भवति तथेहापीच्छार्थकादपि लिङ्स्यादतस्तस्मादस्यलिङो वैलक्षण्यसूचनाय पुनर्लिङ्ग्रहणात् । अत एवेच्छामीत्यस्योपादानम्।लिङ् च।इच्छार्थेष्वित्यत इच्छार्थेष्विति समानकर्तृकेषु तुमुनित्यतः समानकर्तृकेष्विति सम्बन्ध्यते।प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु।प्राप्तश्चासौ कालश्च प्राप्तकालः प्राप्तो यो निमित्तत्वेन कालान्तरे स्वीकृतस्स लब्धावसरः। एतेष्वर्थेषु गम्यमानेषु कृत्या भवन्ति लोट्च । प्राप्तकाले यथा । भवता भोक्तव्य ओदनः । भवतः प्राप्तः कालो भोजनस्येति यत्र पूर्वकालिकस्य निश्चयस्य कर्त्ताऽन्येन बोध्यते तत्र कृत्यप्रत्ययान्तस्य लोडन्तस्य वा प्रयोगः प्रकृतसूत्रे पुनः प्रैषातिसर्गग्रहणस्य प्रयोजनमाह । अनयोरिति। सामान्यविहितेति । सर्वेभ्यो धातुभ्योऽर्थसामान्ये विहितानाम् ॥ कृत्यग्रहणम्पाणिनीयसंकेतसम्बन्धेन कृत्यशब्दावच्छिन्नस्य बोधकन्तेनैकस्य कृत्यस्य सर्वेभ्यो धातुभ्यो विधानाभावेऽपि न क्षतिः।लिङ्चोर्द्ध्वमौहूर्तिके

ऊर्ध्वमौहूर्त्तिकत्वं स्वरूपसन्निमित्तन्तच्च धात्वर्थविशेषणम्, न स्वस्यार्थस्य प्रत्ययवाच्यत्वमनेनप्रतिपाद्यते । अन्ययोः । प्रैषातिसर्गयोः । प्राप्तकालपदम्बहुब्रीहिसंज्ञकं यजनविशेषणतयोपात्तङ्गम्यमानस्याप्यर्थस्य स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् ॥ स्मे लोट् । स्मशब्दे उपपदे प्रैषादिषु गम्यमानेषु ऊर्द्ध्वमौहूर्त्तिके धात्वर्थे वर्त्तमानाद्धातोर्लोट् स्यात् ॥ लिङ्कृत्यानामयमपवादः । निरवकाशत्वेन बाधकः । स च नित्य एवेत्येतद्विषये लिङादीनामप्रवृत्तिरेव ॥ अधीष्टे च । अधीष्टः सत्कृत्यव्यापारः। ऊर्द्ध्वमौहूर्त्तिकत्वाभावेऽपि प्रवृत्त्यर्थमिदम् ॥ लिङ् यदि ॥ अस्य तु पुनरपवादत्वमुपपादयति । भाव इति ॥ कर्त्तुर्विवक्षायामयञ्चरितार्थः ॥ भगवता भवता कन्या वोढव्या । वहतीया ।। सद्विद्यादिगुणसम्पन्नम्प्रत्युक्तिरियम् ॥ शकि लिङ् च । भावे क्विविति । सूत्रे शकीति शकधातुप्रकृतिकभावक्विबन्तप्रकृतिकम् । शक्नोत्यर्थः सामर्थ्यम् ॥ क्रियाजननानुकूलविजातीयव्यापारः ॥ अत्र शकीतिप्रकृत्यर्थविशेषणम् ॥ तेन शक्नोत्यर्थोपाधिकेऽर्थे वर्त्तमानाद्धातोरित्यर्थः ॥ माङि लुङ् ॥ सर्वलेति । वर्त्तमानाद्यर्थकानामयमपवादो यतस्ततः शङ्क्येयमिति भावः ॥ ननु निरनुबन्धकमाशब्दप्रयोगे यदि सर्वे लकारान्तर्हि सूत्रवैयर्थ्यमत आह । सूत्रमिति। असाधुत्वमेवैतादृशप्रयोगाणामनार्षाणामित्याह । वस्तुत इति । ध्वनितत्वादिति । प्रागुपपादितमेतत् ॥ धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः ॥ द्विवचनान्तेन समासः । धात्वोः सम्बन्ध इत्यर्थः । इदञ्च विधिसूत्रन्न त्वधिकारसूत्रन्तथा सति धातुसम्बन्ध इत्येव सिद्धे प्रत्यया इत्यस्यवैयर्थ्यापत्तेः । न च वृत्तौ सङ्ख्याविशेषानवगमात्कथन्द्विवचनान्तेन समासेऽपि सङ्ख्याविशेषावगतिरिति वाच्यम् । द्वित्वात्मकसङ्ख्यायाऽनवगतावपि व्यक्तिद्वयप्रतीतौ बाधकाभावात् ॥ ननु धात्वोः सम्बन्धः समानकर्तृकत्वादिरूपो वाच्योऽर्थद्वारकः परस्परसम्बद्धार्थकानेकधातुप्रयोगे यत्र तेषाम्प्रत्ययानां शास्त्रान्तरेण विधानन्ततोऽन्यत्र तेभ्यो धातुभ्यः प्रत्ययाः सा

धव इत्यर्थः। एवञ्च गोमानासीत्। गोमान् भवितेत्यादावनुपपत्तिः। तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यनेन वर्त्तमानसत्ताकर्तृगोसम्बन्धिपुरुषकर्तृकातीतसत्तानेन प्रतिपादयितुमशक्या। गोकर्तृकसत्ताप्रतिपादकधातुप्रयोगाभावेन तेन सम्बन्धस्य प्रतिपादनासम्भवात्। यदि तथा स्यात्तदा गौरस्तीत्यत्रास्तेरनेन सूत्रेणातीतकाले प्रत्ययं विधाय तेन धातुना सम्बन्धः स्यात्। किन्तु विद्यमान एव चैत्रे तद्गवीनासतीतानागतत्वप्रतिपादनायायम्प्रयोगो गोसम्बन्धिनो दरिद्रत्वभवनमेतद्व्यङ्ग्यम्। एवञ्च गोकर्तृकभूतसत्तायाः सम्बन्धवती या गौस्तद्वत्पुरुषकर्तृकभूतभविष्यत्सत्त्यर्थस्य भाष्यसम्मतस्य प्रतीत्यनुपपत्तिः। न च तदस्यास्तीति सूत्रे कालाविवक्षयाऽयम्प्रयोग इति वाच्यम्॥ धनसत्त्वस्यातीतत्वे धनिनङ्गच्छेत्युक्ते शब्दप्रयोगाधिकरणकालजातदरिद्रत्ववत्पुरुषस्यापि प्रतीत्यापत्तेरत आह। धातुशब्देनेति। तदर्थः। धात्वर्थः॥ लभ्यत इति। एवञ्च गोकर्तृकसत्ताप्रतिपादकधातुप्रयोगाभावेऽपि तदर्थस्य गम्यमानतया तस्मिन्सत्तारूपेऽर्थेऽतीतत्वसम्बन्धेनान्वये न तदर्थावगतिरस्त्येव गोमत्त्वस्यातीतत्वात्तद्विशिष्टपुरुषकर्तृकसत्ताया अप्यतीतत्वेन गोमानासीदिति प्रयोगः। शब्देनाप्रयुज्यमानेनसम्बन्धाभावेऽप्यर्थेन बुद्धिस्थेन सम्बन्धो वक्तुं शक्यत एव। एवङ्गोमानभवितेत्यत्र गोकर्तृकसत्तायां भविष्यत्वकल्पनया प्रयोगस्योपपादनङ्कार्यम्॥ मतुपप्रत्ययो यद्यप्यसन्निहितस्तथापि प्रकृतसूत्रे प्रत्यया इत्युपादानसामर्थ्यात्तस्योक्तरीत्योत्पत्तिस्सत्तव्या यदि प्रत्ययपदम्प्रकृतप्रकरणस्यलकारपरमेवस्यात्तदा प्रत्ययाधिकारेणैव सिद्धेऽस्य वैयर्थ्यं स्यात्। न चाधिकृतम्प्रत्ययसंज्ञा परमिति कथमधिकारेण संज्ञिलाभ इति वाच्यम्। सञ्ज्ञ्यन्तरस्येहा निर्देशेन संसंज्ञिपरत्वसम्भवात्। कृतञ्चैतत्प्रत्ययपदमसन्निहितप्रत्ययस्यापि कालान्तरे साधुत्वार्थमिति विज्ञायते॥ न च स्पष्टप्रतिपत्तये क्रियासम्बन्ध इत्येवोच्यतामिति वाच्यम्। मात्रा गौरवात्। न च सम्बन्धे प्रत्यया इ-

त्यं वास्तु धातोरित्यस्याधिकृतस्य षष्ठ्या विपरिणामेन सम्बन्धविशेषणत्वञ्चभविष्यतीति वाच्यम् । सम्बन्धेऽर्थे प्रत्ययविधायकत्वापत्तेः ॥ प्रत्यया इति बहुवचनं विषयबहुत्वाभिप्रायेण ॥ ननु तत्तत्प्रत्ययविधायकसूत्रेणैव प्रत्ययस्य सिद्धौ किमनेन सूत्रेण । अप्राप्तस्य प्रत्ययस्यानेन विधानमिति तु न युक्तम् । यस्मिन्नुपाधौ याभ्यश्च प्रकृतिभ्यो येषाम्प्रत्ययानां विधानमस्तितेषामुपपदान्तरेऽन्यप्रकृतिभ्यश्च विधानमित्यपि कल्पना स्यादत आह ॥ यत्र काल इतीति । एवञ्च प्रत्ययानां यथायोगं विहितानाङ्कालान्यन्वस्यैव प्रतिपादनायैतत्सूत्रमिति भावः । तदेवाह । वर्त्तमानसामीप्य इत्यादिना ॥ एतेन । अर्थायत्तया लटोऽन्यकाले साधुत्वकल्पनेन। प्रयोगे श्रूयमाणानामिति कथनेनास्मिन्प्रकरणे एतत्सूत्रप्राक्तनसूत्रविहितानाम्प्रयोगे श्रूयमाणानां शत्रादीनामन्यकाले उत्पत्तिकल्पना न तु तिङामपीति सूचितम्। एतेन श्रूयमाणपदघटित वाक्यघटकधात्वर्थयोः साक्षात्सम्बन्धे पपा च भवतीत्यादौ चरितार्थमिदं सूत्रमिति गम्यमानधात्वर्थसम्बन्धे गोमानासीद्गोमान्भवितेत्यादौ न स्यादित्ययास्तम् । तिङाम्प्राक्तन सूत्रविहितत्वाभावत् । अत्र सम्बन्धो धात्वर्थयोः समानकारककत्वस्वकारकसम्बन्धिकारककत्वान्यतररूपो बोध्यः। एवं सति यत्राभिनवजातश्मश्रुत्ववत्पुरुषसम्बन्धिग्रामाभिप्रायेण ग्रामो गम्यमान आसीदित्यादिप्रयोगस्तत्राप्युपपत्तिः । सूत्रारम्भकृत्सूत्रकारस्याशयमुपवर्ण्य प्रकृतसूत्रानारंभाभिप्रायकम्भाष्यकारीयकल्पनमाह । भाष्यकृतस्त्विति । पर्यायतयेति । न च भातीत्यत्र भूधातुस्सत्तार्थकस्ततोऽतीते प्रत्ययकल्पनेऽस्तु पर्यायत्वञ्जनिष्यमाणेत्यत्र तु कथम्पर्यायत्वञ्जनधातोरुत्पत्त्यनुकूलव्यापारवाचकत्वमस्धातोस्सत्तार्थकत्वमित्यर्थभेदादिति वाच्यम् । धातूनामनेकार्थत्वे नास्तेरप्युत्पत्त्यनुकूलव्यापारार्थकत्वसम्भवात् । वर्त्तमानत्वं बुद्धिस्थीकृत्य वर्त्तमानत्वमारोप्य । प्रत्ययः । शता ॥ तत्फलम् । आरोपेणैतादृशप्रयोगकरणफलमित्यर्थः । प्रत्ययः ।

प्रतीतिः। प्रकृतसूत्रस्य सरूपाणामिति सूत्रस्यभाष्यप्रयोगोऽप्युदाहरण-मित्याह। ननु चोत्पतवैवेत्यादिना। तत्र हि पृथक् सर्वेषां विभक्ति-पराणामेकशेष इति पक्षे एकशेषेण प्रातिपदिकानान्निवृत्तावपि विभ-क्तिश्रवणापत्तिरूपो दोष उक्तस्तस्य द्वन्द्वे कृते एकशेष इति पक्ष मा-श्रित्योद्धारबोधकमिदं वाक्यन्ननु चोत्पततैव वचनदोषश्चोदितास्मेति॥ अस्यार्थः। उत्पतता विभक्तिपराणामेकशेषपक्षे दोषमुपक्रमता पृथग्वि-भक्त्युपलब्धिस्तदाश्रयत्वादित्यनेन दोषश्चोदिता स्म इति। अत्रोत्पत्य-ततेति शत्रन्तम् तस्य वर्त्तमानार्थकलट्स्थानिकत्वे दोषश्चोदिता इति भूतार्थकनिष्ठाचात्वयानुपपत्तिरिति प्रकृतसूत्रेण वर्त्तमानार्थकोऽपि भूते उपपाद्यः॥ प्रत्याख्यानपक्षे तु वसन्ददर्शेत्यत्रेवोत्पूर्वकपतधातोर्भूते वर्त्तमानत्वारोपेण शतोपपाद्यः। न चोपक्रमतेत्यनुपपन्नम्प्रोपाभ्यां समर्थाभ्यामित्यनेन धातोः प्रारम्भार्थकत्वे आत्मनेपदविधानादिति वा-च्यन्। उपक्रमतेत्यस्य दोषकथनाग्रहवतेत्यर्थात्प्रारम्भाविवक्षणात्। अ-त्राप्युत्पतनक्रियायाश्चुद्धात्वर्थक्रियायाश्च समानकालत्वप्रतीतिरेवं स-ति भवति॥ क्रियासमभिहारे लोट्॥ कालविशेषानुपादानेन विधा-नादयं सर्वकाले भवति एवञ्च लङादिभिरव्याप्तावकाशाभावेनायं सर्वेषा-म्बाधक इत्याशयेनाह। सर्वलापवाद इति॥ लोट एव स्थाने हिस्वा-देशविधानस्य फलमाह। यदीति। एतयोर्हिस्वयोर्यथा परस्मैपदात्मने-पदसंज्ञा भवति तथाऽह। लोडित्यनुवर्त्तते ति॥ द्वितीयवाक्ये लोडित्यनु-वर्त्य लोटो लोड्वद्धिस्वौ भवत इति वाक्यनिष्पत्तिस्तत्र यदि लोड्धर्मस्य कृत्स्वप्रत्ययत्वमात्रस्यातिदेशार्थं लोड्वेदित्यतिदेशस्तर्ह्यतिदेशविधानवैय-र्थ्यं स्थानिवद्भावेन सिद्धेरतो लोट्छब्दः स्वादेशलाक्षणिक इत्याशये-नाह। लोडादेशेति॥ एवमपि नैकादेशसादृश्यबोधनङ्किन्तु विनिगम-नाविरहात्सर्वेषामादेशानान्तौल्यन्तेन परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञयोर्लाभः। एवञ्च सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेश इत्येषा परिभाषाऽतिदेशविधा-

मसामर्थ्याद्बाध्यत इति भावः ॥ हिस्वयोरतिदिष्टे परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञे यथा सङ्ख्येन भवतस्तदाह मूले क्रमेणेति । हिस्वविधानसामर्थ्यादिति । यद्यनयोः पुरुषैकवचनसंज्ञयोरप्यतिदेशः स्यात्तदा युष्मद्युपपद इत्यस्यैकस्यैकवचनमिति च शास्त्रसंवादिनी प्रवृत्तिरनयोः स्यादेवञ्च सामान्यशास्त्रेण वचनद्वयैकवाक्यतया विधायकेन सिद्धावेतयोर्विधानं व्यर्थं स्यादिति भावः ॥ व्याख्यानादिति । ध्वंशब्दसाहचर्यमूलकव्याख्यानादित्यर्थः ॥ मूले हिः कर्त्तरीत्युक्तन्नोपपद्यते अनुप्रयुज्यमानासमभिव्याहारेणैव कर्त्राद्यर्थस्याभिव्यक्तेरेतयोः कर्त्राद्यर्थकत्वानङ्गीकारादत आह ॥ कर्त्रादयश्चेति ॥ ननु स्वातन्त्र्येण क्रियासमभिहारे हिस्वौ विधेयौ न तु लोट् लोड्वदिति च वाच्यमत एव सर्वसामञ्जस्ये लोडिति प्रथमान्तन्न वक्तव्यमिति चेन्न । लोडित्यस्यातिदेशवाक्यघटकस्य लोडादेशबोधकतापत्तेः ॥ लोटः स्थानेऽनयोर्विधाने हि पूर्वोक्तरीत्या लक्षणा भवति ॥ क्रियासमभिहारे विहितोऽयं लोट् तस्याभिव्यक्तये द्विर्वचनमपेक्षते व्यतिलुनीत इत्यादावात्मनेपदेन कर्मव्यतिहारस्य द्योतनेऽपि व्यतिशब्दवत् । अत एवात्र क्रियासमभिहारे द्विर्वचनं वक्ष्यते ॥ यङ्पुनरस्मिन्नर्थे शक्त इति तस्य न द्विर्वचनापेक्षा ॥ समुच्चयेऽन्यतरस्याम् ॥ अनेक क्रियाणां स्वस्वबोधकधातुघटितशब्दबोध्यानां विवक्षा समुच्चयः ॥ प्रकृते समुच्चयशब्दो बहुलग्रहणेन कर्मणि विधीयमानाजन्तोऽयञ्च क्रियापदार्थस्य विशेषणन्तदाह । समुच्चीयमानेति ॥ अत एव । कर्मार्थकाजन्तस्य क्रियापदार्थविशेषणत्वादेव ॥ भावाजन्तत्वे हि विनिगमनाविरहात्कारकसमुच्चयेऽपि स्यादिति भावः । एवञ्चैककारककानेकक्रियाविवक्षायामस्य प्रवृत्तिः ॥ व्याख्यानादिति ॥ पूर्वसूत्रवदस्मिन्नपि सूत्रे वाक्यत्रयकल्पनेन प्रथमवाक्यघटकलोट्कर्तृकभवनस्य पुरस्फूर्त्तिकत्वमूलकव्याख्यानादित्यर्थः ॥ यथा विध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् ॥ विधानं विधिः विधिमनतिक्रम्य यथाविधि । विधानस्य सावधिकत्वाद्यस्मादित्यस्या-

ध्याहारः विधानक्रियाकर्म चोपस्थितत्वाल्लोडेव तस्येत्यस्य चाध्याहार इति यस्माद्धातोर्लोड्विधानन्तस्यानुप्रयोगोऽनेन बोध्यते । यद्यपि प्रकृतस्य लोटः कर्त्राद्यर्थानभिधायकत्वेनैतद्वृत्तादपरिसमाप्तोऽर्थ इत्यनुप्रयोगः सङ्ख्याकर्त्राकाङ्क्षाशान्त्यर्थं प्रकृतसूत्राभावेऽपि सिद्ध एव । तथापि यथा विध्येवानुप्रयोग इति नियमार्थमिदं सूत्रम् । पूर्वस्मिन्निति तु स्पष्टार्थम् ॥ समुच्चये विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ कृञ्चानुप्रयुज्यत इति सूत्रविहितानुप्रयोगादस्य वैलक्षण्यमाह । अस्येति ॥ यथा विध्येवेति नियमाद्याहि याहीति यातीत्येव प्रयोगो न तु याहि याहीति गच्छति लुनीहि लुनीहीति छिनत्तीति भवति ॥ समुच्चये सामान्यवचनस्य । सामान्यमुच्यते येन स सामान्यवचनः । सामान्यं समानो धर्मः स च समुच्चितधात्वर्थवृत्तित्वे सति अनुप्रयुज्यमानधात्वर्थवृत्तिरेवञ्च यत्सिद्धन्तदाह । सामान्यवचनत्वञ्चेति ॥ अनुप्रविष्टेति । अनुप्रविष्टः समुच्चितधात्वर्थो यस्मिन्नर्थे तादृशोऽर्थो यस्य धातोस्तत्वमित्यर्थः ॥ भाष्ये स्पष्टमिति । लोड्मध्यमपुरुषैकवचनस्य क्रियासमभिहारे द्वे भवत इत्यनेन स्पष्टम् ॥ अस्वास्थ्यक्रिया इत्यत्रास्वास्थ्यस्य क्रियेति भ्रमवारणायाह । अस्वास्थ्यमिति प्रथमान्तमिति । तेन प्रथमान्तेन क्रियाशब्दस्य प्रथमान्तस्य कर्मधारयसमासः ॥ नन्वभेदान्वयतात्पर्यग्राहकस्येतिशब्दस्य प्रयोगे मध्ये कृतेऽनुप्रयोग इत्यस्य वाच्यार्थविरोध इति चेन्न । अत्रानुशब्दस्यानुवादकपरत्वात् । ननु गान्दोग्धीत्यादौ यथाऽवधित्वफलाश्रयत्वयोर्युगपद्विवक्षायाम्परत्वात्कर्मसञ्ज्ञायाङ्गोशब्दादुत्पन्नद्वितीयया कर्मत्वभानेऽप्यवधित्वम्भासते तथेहापि समुच्चयक्रियासमभिहारयोर्विवक्षायाम्परत्वादनेन लोट्यप्युभयभानम्भविष्यत्यतीत्यत आह । उभयेति ॥ आकाङ्क्षामुत्थाप्येति । अनेन तस्या उत्थितत्वनिरासः । तस्य । पुर्व्यवस्कन्दनाद्यभिन्ना स्वास्थ्यस्य । न च मनोवृत्तिदुःखप्रयोजकव्यापारो ह्यत्रास्वास्थ्यपदेन प्रतीयते न तु मनो दुःखमेवेति अस्वास्थ्यपदेन मनो-

दुःखार्थकेनेत्यसङ्गतमिति वाच्यम् ॥ तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यमिति न्यायेन प्रयोजकव्यापार एव मनोदुःखपदस्य प्रवृत्तेः ॥ तत्र । तस्मिन्पद्ये ॥ उपात्तेनेति शेषः ॥ उपादानात् ॥ प्रतिपादनात् ॥ तस्य । रावणस्य ॥ तत्त्वावगतिः । अतीतत्वस्यावगतिः ॥ तदनुपयोगः । अनुप्रयोगानुपयोगः। कालकारकतद्गतसंख्याविशेषावगत्यर्थं सामान्यवचनस्यानुप्रयोगः प्रार्थनीयः । तेषाञ्चावगतिः प्रकरणाद्वाक्यैकदेशन्यायेन भविष्यतीति भावः ॥ विधौ लोट् तदा वक्तव्यो यदि प्रेरणा प्रतीयेतेत्याशङ्कायामाह । स्वसेवकेति ॥ प्रेरणाविषयश्चासौ अवस्कन्दनादिश्चेत्यर्थः ॥ अत एव । गम्यमानस्थलेऽनुप्रयोगानावश्यकत्वादेव ॥ अत एव । प्रकरणसद्भावादेवानुप्रयोगे सिद्धे तदर्थं वचनस्यानावश्यकत्वादेव । प्रत्याख्यातमिति ॥ किमर्थमिदमुच्यते । अनुप्रयोगो यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् ॥ हिस्वान्तमनभिव्यक्तपदार्थकन्तेनानुप्रयोगो भविष्यति । यथा विधीति वक्ष्यामीति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । समुच्चये सामान्यवचनस्येति वक्ष्यति तत्रान्तरेण वचनं यथा विध्यनुप्रयोगो भविष्यति ॥ समुच्चय एव सामान्यवचनस्यानुप्रयोग इति नियमात् क्रियासमभिहारे यथा विध्यनुप्रयोगो भविष्यतीति भावः । एवम्प्रकारेण प्रथमं सूत्रन्द्वितीयमपि हिस्वान्तमनभिव्यक्तपदार्थकन्तेनापरिसमाप्तोऽर्थ इतिकृत्त्वाऽनुप्रयोगो भविष्यति । इदन्तर्हि प्रयोजनम् । सामान्यवचनस्येति वक्ष्यामि । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । सामान्यवचनस्याऽनुप्रयोगोऽस्तु विशेषवचनस्येति । सामान्यवचनस्यैवानुप्रयोगो भविष्यति लघुत्वादित्यनेन प्रत्याख्यातमित्यर्थः ॥ इदञ्च लाघवङ्क्वचिदेव पर्यायवचनस्थले आद्रियते न सर्वत्र पर्यायेषु लाघवगौरवयोरनादरात्प्रकृते त्वपर्यायत्वं स्पष्टमेवेति भावः। विस्तरस्त्विति ॥ यदि तु पुरीमवस्कन्देत्यत्रावश्यमनुप्रयोगोऽपेक्षित इति दुराग्रहस्तदा चक्र इत्यस्य तन्त्रेणोभयत्रान्वयोऽस्त्वित्यनेनेत्यर्थः ॥

मूले त्वम एवेति । पुरुषांशे वचनांशे चेति शेषः । पूर्वोक्तरीत्यैव निर्णयसम्भवादिति सकलेष्टसिद्धिः ॥

॥ इति लकार्थप्रक्रियाविवरणम् ॥

इति श्रीमदनन्तकल्याणसद्गुणनिधानाखिलपण्डितसार्वभौमभूमण्डलप्रसारिविमलतरानवद्ययशःपार्वणपीयूषभान्वगस्त्यकुलवंशावतंसश्रीभवदेवमिश्रात्मजभैरवमिश्रकल्पितायाञ्चन्द्रकलायां शब्देन्दुशेखरव्याख्यायान्तिङन्ताख्यम्प्रकरणं सम्पूर्णम् ॥ श्रीमत्सीतारामचन्द्रार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीः ॥

चन्द्रकलायाः

अर्थात्

अगाधमेधश्रीभैरवमिश्रसंकलितायाः शब्देन्दुशेखर व्याख्यायाः

चतुर्थः खण्डः ।

ग्रन्थकर्तुः प्रपौत्रेण श्रीपण्डितगणेशदत्त-
शर्ममिश्रेण ग्रन्थकर्तृहस्तलिखितपु-
स्तकमवेक्ष्य संशोध्य संस्कृत्य र-
सिकजनसौलभ्याय द्विवेदपं-
डितरामनाथशर्मद्वारा

काशिककाशिकायन्त्रालये मुद्रयित्वा प्रकाशितः ।

सं० १९४४ भा० शु० १४

॥ अथ कृदन्तप्रकरणम् ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

नत्वा श्रीजानकीजानिं सानुजं वरदम्प्रभुम् ॥
कृतां व्याख्यानमधुना क्रियते तत्प्रसादतः ॥ १ ॥

धातोः । अधिकारसूत्रमिदन्तस्य फलमाह । सोपसर्गाणामिति । एतत्सूत्राभावे वर्त्तमाने लडित्यादेर्वर्त्तमानाद्यर्थे प्रत्यासत्त्या तादृशार्थप्रतिपादकेभ्यो लडादयः स्युरित्यर्थे पर्यवसन्ने सति सोपसर्गाणामपि तादृशार्थप्रतिपादकतया तेषामप्यङ्गत्वापत्तावडाद्यव्यवस्थापत्तेरिति भावः । यद्यपि तृतीयाध्यायसमाप्तिपर्यन्तन्धातोरेकाचसूत्रस्थस्य धातोरित्यस्य सम्बन्धेन धातोरेव लडादयो भविष्यन्तीति न सोपसर्गाणामङ्गत्वस्य प्रसक्तिस्तथापि द्वितीयस्य धातोरित्यस्याधिकारसूत्रस्याभावे तिङ्शिदित्यस्यार्द्धधातुकमित्यस्य च धातोर्ये तिङः शितश्च ते सार्वधातुकाभिन्नास्तेभ्यो भिन्नाश्चार्द्धधातुकाभिन्ना इत्यर्थापत्तिः स्यात् । तथा सति क्विबन्तानां लूप्रभृतीनामपि धातुत्वाल्लूभ्याम्पूभ्यामित्यादौ भ्याम आर्द्धधातुकत्वस्य सत्त्वादिडागमः स्याद्द्वितीयस्य धातोरित्यस्य सत्त्वे तु उक्तसूत्रयोर्धातोर्धातोरित्येवमानुपूर्वीकशब्दोच्चारणेन विहितानान्ते संज्ञे भवत इत्यर्थनिष्पादान्न भ्याम आर्द्धधातुकत्वस्य प्रसक्तिः । नन्वातृतीयसमाप्तेर्यदयमधिकारस्तदा स्यादिप्रवृत्तियोग्ये विषये नित्यत्वात् स्यादिषु कृतेषु तदनन्तरं लस्य स्थाने तिबाद्यादेशस्य तेन व्यवधानादप्रवृत्तिर्न स्यात् । सूत्रस्य तिप् तसित्यस्य चारितार्थ्यन्तु टस्य विकरणस्य सार्वधातुकनिमित्तकत्वन्तस्य शबादेर्विषये स्यादत आह । स्यादिव्यवधान इति । तिप् तसिति सूत्रे धातोरित्येतत्सम्बन्धस्य प्रयोजनमाह । लुनातीत्यादाविति । व्याख्यात इति । पूर्वार्द्धे प्रसङ्गतो व्याख्यात इत्यर्थः । वासरूपोऽस्त्रियाम् । असरूप इति छेदः । असरूपत्वञ्च किमपेक्षयेत्याकाङ्क्षायां यस्य स्वविषये सर्वत्र प्रवृत्तिस्तदपेक्षयेति प्रत्यासत्त्या लप्स्यते । एतादृशस्यौत्सर्गस्यैवेति फलितमत उक्तम्मूलेऽसरूपोऽप-

वाद इति । न चापवादेनासरूप उत्सर्गो वा भवतीत्यं वार्थोऽस्त्विति वाच्यम् । तथा सत्यपवादस्यान्यत्र वात्रापि बाधकत्वन्नित्यमेव प्राप्तमिति प्रकृतसूत्रस्यापवादविषयेऽप्युत्सर्गो भवत्विति विध्यर्थः कल्प्यो विकल्पश्च कल्प्य इत्युभयविधायकत्वापत्तौ गौरवापत्तेः । अपवाद इतिकथनादेव विप्रतिषेधविषयतास्य सूत्रस्य प्रवृत्तिः । उभयोरपि सूत्रयोस्तत्र चारितार्थ्ये न कस्यापि सूत्रस्य स्वविषयताव्यापकान्यविषयताकत्वस्याभावात् । तदुक्तं भाष्ये । सापेक्षोऽयन्निर्देशः क्रियते वासरूप इति । न चोत्सर्गवेलायाङ्किञ्चिदपेक्ष्यमस्ति । अपवादवेलायाम्पुनरुत्सर्गोऽपेक्ष्यते । किञ्चिदित्यस्य स्वविषयता व्यापकविषयताकङ्किंचिदित्यर्थः । अपवादवेलायामिति । बाध्यत्वेन यावदुत्सर्गो नापेक्ष्यते तावदपवादस्य प्रवृत्तिर्नास्तीत्यर्थः । अयम्भावः । भिन्नरूपत्वं ह्यसरूपत्वन्तच्च किमपेक्ष्येत्याकाङ्क्षायां तद्विधानसमये यः सन्निधौ उपस्थितो भवति तदपेक्षयेति कल्प्यते एवञ्चोत्सर्गः सर्वत्रापवादविषयं लक्ष्यमाण एव बुद्धावुपारूढ इत्यतस्तदपेक्षयाऽसरूपत्वङ्गृह्यते । न च प्रकल्प्यचापवादविषयमितिन्यायेनोत्सर्गस्याप्यवादापेक्षाऽस्तीति वाच्यम् । तच्च तंस्कारवेलायान्तथाऽपेक्षायामपि वाक्यार्थप्रमितिवेलायान्तदभावात् । अस्याः परिभाषायाः सत्वादपवादशास्त्रस्य च वाक्यार्थबोधजननवेलायामप्येकवाक्यता भवतीति । अस्य सूत्रस्याधिकारत्वन्निरस्यति । अधिकारत्व इति । प्रत्ययत्वस्याविरोधात्यर्थाकल्पनलाघवानुरोधेनाह । यद्वेति । अत एव । उत्सर्गबाधकत्वेन निश्चितस्य भवनविकल्पस्यैवानेन बोधनादेव । यस्य शास्त्रेण विकल्पो बोध्यते तस्यैव पाक्षिकाभावप्रवृत्तिकत्वम्भवतीति यदि बाधकत्वविकल्पोऽनेन शास्त्रेण बोध्येत तदोत्सर्गापवादयोः पक्षे समावेशः स्यादेवेति भावः । ननु बाधक इत्यनेनार्थाद्बाधकशास्त्राभावे एव बोध्यत इत्यत आह । धर्मनिषेध इति । स्वरितत्वादिति । तेनाधिकः कार इत्यर्थाश्रयणात् स्त्रियामित्यधिकारीयप्रत्ययलाभो गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति सूत्रघटकस्योपदेशेनैवेति भावः । तेन । अस्त्रियामित्यत्र स्वरितत्वकल्पनेन । स्त्रियामित्यधिकारीयप्रत्ययविषये तु न विकल्पः । तेन चिकीर्षाजिहीर्षाजिगमिषेत्यादावप्रत्ययादित्यकारप्रत्यय एव । असारूप्यञ्चापेति । एतत्परिभाषैकवाक्यतापन्नस्य तत्तद्विधिशास्त्रस्य लक्ष्यसंस्कारकतया तस्यामवस्थायां यद्रूपमुपस्थितम्भव-

ति तस्यैव ग्रहणमुचितमिति भावः। न दोष इति। परिनिष्ठितरूपेऽप्यूयमाणं यद्रूपन्तत्कृता सारूप्यस्य ग्रहणे क्विपः श्रवणाभावेन तत्र वासरूपपरिभाषाया अव्याप्तिरूपो दोषः स्यादिति भावः। तदप्यनुबन्धभिन्नेति। असारूप्यमप्यनुबन्धभिन्नकृतमेव। उपदेशावस्थायामनुबन्धत्वात्तस्याप्यसारूप्यस्य सम्भवात्। एतेन विकल्पारम्भेण नानुबन्धकृतमसारूप्यमिति परिभाषा सिद्धा। न चानुबन्धानामनेकान्तत्वपक्षे एषा परिभाषा गतार्थेति वाच्यम्। एकान्तत्वपक्षस्यैव स्थिरत्वात्। किञ्च तस्मिन्पक्षे चुटू लशक्वतद्धिते इति सूत्रसम्बद्धस्यादिपदस्य पूर्वसमीपत्वाच्छिक्त्वमवश्यं वाच्यमिति चुञ्चुप्चणपोर्यादित्वकल्पनेन समाधानस्यासङ्गतियकारलोपेऽप्युकारादिसमुदायपूर्वसामीप्यस्याक्षतत्वात्। यकारप्रश्लेषसामर्थ्यकल्पनापेक्षयाऽनुबन्धानामेकान्तत्वपक्षस्यैव युक्तत्वादित्याशयः। कर्त्तरि कृत्। कार्याः शब्दा इति वादिनः शङ्कामपास्य नित्याः शब्दा इति सिद्धान्तानुरोधेनाच समाधातुं कार्यशब्दात्मतत्त्वदुपन्यस्यति न चेति। वाच्यमिति परेणान्वयः। प्रत्ययनियमोऽयमिति। धातोः परः कृत्प्रत्ययः कर्त्तरि-वत्तमानमिवेत्यनेन यो धातोः परः श्रूयते सकर्त्तारं ब्रुवन् सन् कृत्संज्ञः स्यादित्यर्थमेतत्सूत्रं स्यादिति तदाशयः। तत्र वृत्तिरिति। धातोः परत्र वृत्तिरित्यर्थः। यः स्वभावत इति। अर्थस्य लोकतः सिद्धेस्तद्विधानेन शास्त्रव्यापार इति भावः। अत एव अस्य सूत्रस्य संज्ञानियामकत्वादेव। यदि शास्त्रमपूर्वार्थविधायकं स्यात्तदा नित्यत्वस्य हानिः स्यात्। स्पष्टञ्चेदमिति। किमयम्प्रत्ययनियमश्चाहोस्वित्संज्ञानियम इत्यादिना स्पष्टमित्यर्थः। तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः। तथा भूतस्यैव। असत्त्वभूतस्यैव। एतेन संख्यानन्वययोग्यता दर्शिता। एकवचनम्। द्वित्वाद्यभावेनैकवचनम्। तिङन्तवाच्यभावनोऽस्य किञ्चिद्वैलक्षण्यमपीत्याह। स्वभावाच्चेति। शब्दशक्तिस्वभावादित्यर्थः। एतावतैवं सत्त्वप्रधानानि नामानीति निरुक्तस्यापि प्रकृते सङ्गतिः। एवकारः। प्रकृतसूत्रस्यैवकारः। नन्वकर्मकेभ्यो भाव एवेति कर्तृव्यावृत्तिफलकनियमबोधनायैवकारोऽस्त्वित्यत आह। कर्तृव्यावृत्तय इति। एतेन लः कर्मणीतिसूत्रानन्तरं तयोरेव कृत्यक्तखलर्था इतिसूत्रस्य पठनीयम्। ल इतिपदम्परित्यज्य सम्पूर्णसूत्रस्य पूर्वमनुवर्त्तनीयमस्मिन्सूत्रे तयोरेवेति न वाच्यमिति कस्यचिदुक्तिः प्रत्युक्ता। पूर्वसूत्रादस्य

किञ्चिद्विशेषस्यसूचनाय तयोरेवेत्यस्यावश्यकत्वात् ॥ वसेस्तव्यत्कर्त्तरि णिच्च ॥ वसधातोस्तव्यत्कर्त्तरि स्यात्स च णित् स्यात् ॥ भूलेऽयमिति । केलिमरप्रत्ययः । कृत्यचः ॥ उपसर्गादिति रषाभ्यामिति चानुवर्त्तते । तत्स्थात्ताच्छद्वयमित्याशयेनाह उपसर्गस्थादिति । अत्र च । कृतस्थस्येति व्याख्याने च । एतेन कृति परे यतः कृतो विधानन्तदवयवस्योपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नस्येत्यर्थ उचित इति निरस्तम् । प्रत्या सत्त्याऽजपि कृत्स्थ एव ग्राह्य इति शंकां वारयति । अजपीति । णेर्विभाषा ॥ अत्र णेरिति विधानक्रिया निरूपितापादाने पञ्चमी त्याशयेन ण्यन्ताद्विहित इति व्याख्यातन्तस्यायमाशयः । अट्कुप्वाङित्यस्य सम्बन्धेन रषाभ्यामित्यंस्ये निष्टपिद्विरभाषाबाधेऽपि णेरिति पञ्चमीदर्शनेन तदंशे निर्द्दिष्टपरिभाषाबाधे मानाभाव इति ॥ एतत्फलञ्च सूत्रकारेणैव दर्शितम् । इजादेः सनु ॥ इजादेर्हलन्तादिति यदत्र व्याख्यातन्तदस्य सूत्रस्य नियमार्थत्वसम्पत्तये । एवं व्याख्याने ह्यस्य सूत्रस्य ण्यन्तेऽप्रवृत्तिर्लभ्यते तदाह । विहितविशेषणञ्चेति । व्याख्यानादिति । अट्कुप्वाङिति सूत्र एव नुम्ग्रहणस्यानुस्वारसामान्यार्थकत्वेन तस्येहानुवृत्तिमूलकव्याख्यानादित्यर्थः ॥ वा निंसनिक्षनिन्दाम् ॥ कृत्यच इत्यतः कृतीत्यनुवर्त्तते । तच्च तत्र यद्यपि नकारविशेषणन्तथापीहनिमित्तमित्याह ॥ कृतीति ॥ ण्यन्तभादीनामुपसङ्ख्यानमिति वार्त्तिकारम्भस्य बीजमाह ॥ प्रभायमानमित्यादाविति ॥ भादीनां । भावे लट् । शानच् । यक् । अत्र यका व्यवधानाद्धाधातोः परत्वाभावात्कृतो निषेधो न स्यादतो वेपामिति पञ्चम्यर्थे षष्ठी विहितविशेषणञ्चावश्यकम् । एवञ्च ण्यन्तस्य शब्दान्तरत्वादप्राप्ते निषेधे निषेधविध्यर्थं वार्तिकमिति भावः ॥ अत्र । णत्वप्रप्रकरणोपरिपाठे ॥ कृतो बहुलमिति । बहुलग्रहणेनान्येषाङ्कृता ग्रहणापेक्षया लाघवात्कृतो बहुलमित्येव युक्तमिति भावः ॥ तव्यदादिषु यतः पाठेऽयमप्युत्सर्गः । अस्य विशेषविहितत्वात्सत्वद्वाधक इति भावः । नन्वज्ग्रहणसत्त्वे दित्स्यन्दित्स्यमित्यादौ यति सन्निपातपरिभाषयाऽतो लोपो न प्राप्नोति तदकरणे तु प्राप्नोतीति फलभेद इत्यत आह । अज्ग्रहण इति । ननु यतो ण्यता बाधोऽधुनाऽवश्यं वाच्य इति यतस्तव्यदादिषु पाठे यत्साहचर्यात्तव्यदादयोऽपि ण्यता बाध्येरन्नित्यत आह । वासरूपेति । न च ण्यत्तव्यदादिषु पठनीयः । अ-

ग्रहणञ्चासुयुवपीन्यत्र कार्यम् । हल्ग्रहणन्न कार्यमित्येव कुतो नोक्तमिति वाच्यम् ॥ ऋशब्दस्य तत्र पाठे धातुसाहचर्येण ऋधातोर्ग्रहणमिति कल्पनस्यापि सम्भवात् ॥ नन्वजन्तभूतपूर्वादपि यद्यथा स्यादित्येवमर्थमज्ग्रहणमस्तु । अत एव दित्स्यन्धित्समित्यादावार्द्धधातुकसामान्ये बुद्धिस्थेऽतो लोपे कृतेऽपि इयङ् भवति । तेन यतोऽनाव इत्येषस्वरो भवति । अतो लोप इतिसूत्रसम्बद्धार्द्धधातुकपदे विषयसप्तमीस्वीकारेऽपि यस्य बुद्धिर्यस्य प्रवृत्तौ नियामिका तस्य तन्निमित्तकत्वव्यवहारः । अत एव गणयतीत्यत्राल्लोपस्य स्थानिवद्भावाद्वृद्ध्यभाव इति चेन्न । भाष्यकारस्य तथैवेष्टत्वेनेष्टापत्तेः । अत एव भाष्यकृतोक्तारोत्याज्ग्रहणवैयर्थ्यमुपपाद्य इदन्तर्हि प्रयोजनमजन्तभूतपूर्वादपि यथा स्यादित्युक्तम् ॥ मूलन्तु तस्यार्द्धधातुकपदस्य परसप्तमीत्वाभिप्रायेण ॥ प्रकृताज्ग्रहणेनैवार्द्धधातुकपदस्य विषयत्वार्थकसप्तम्यन्तत्वाभिप्रापकमिति तु भाष्यकृतामाशयः । यत्तु दरिद्रातेरार्द्धधातुकविवक्षायामाकारलोपे भूतपूर्वाजन्तत्वेन यत्सिद्धिरज्ग्रहणफलमिति ॥ तन्न ॥ दरिद्रा इत्यस्य चाच्कत्वेन ण्यद्यतोर्विशेषाभावात् ॥ इत्यत्र नेति । यत्प्रत्ययो न । किन्तु ण्यत् । एवञ्च यतोऽनाव इत्यस्य तदनुबन्धकपरिभाषयाऽप्रवृत्तौ तित्स्वरितमिति प्रत्ययस्य स्वरितत्वम्भवति ॥ हनो वा यद्वधश्च वक्तव्यः ॥ हन्धातोः सकर्मकत्वात्कर्मणि यत् स चार्हे कृत्यतृचश्चेति योग्यतायाम् ॥ यत्र तु न योग्यता किन्तु बलावष्टम्भेन हन्यते स घात्य एव ॥ तद्धितो वेति भाष्यात् ॥ तत्र हि तद्धितो वा पुनरेष भविष्यति बधमर्हतीति बध्यः । दण्डादिभ्य इति यत् ॥ यदि तद्धितान्तोऽयन्तदा समासविधायकलक्षणाभावादसिवध्यो मुसलवध्य इति न प्राप्नोति । यदि षष्ठीसमासस्तदान्तोदात्तत्वापत्तिः । यदि हन्धातोर्यत्तदापदन्तस्याद्युदात्ततया तेन सह साधनङ्कृता समासे गतिकारकोपपदादिति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे आद्युदात्त्वमेव भविष्यतीत्येवमर्थमिदं वार्त्तिकम्भाष्यकृता स्थापितम् । भाष्ये स्पष्टमिति ॥ एवञ्च कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणालभ्यशब्दे स्वरितस्यैवावस्थानम्भवति ॥ उपात्प्रशंसायाम् । प्रशंसायाङ्गम्यमानायाम् । प्रत्ययस्तु प्राप्त्यर्थकात्कर्मण्येव । तेन यस्य यस्माद्वा लाभे सति प्रशंसा तस्य लाभहेतुका भवति तदिहोदाहरणम् अत्रापि यीत्यनुवर्त्तमाने विषयसप्तम्येव । तेनान्तस्वरितकत्वसिद्धिः । इत्येके

इति ॥ यदि पुनरर्थाभावशब्दस्य नञ्घटिततया सूत्रगृहीताव्ययेन समासाभाव इति प्रागुक्ता रीतिस्तदा नाव्ययीभावस्य प्रसक्तिरित्यस्वरसः । समासस्तु नञ्तत्पुरुष एव । पञ्चम्यर्थे सप्तमी ॥ नियमार्थमितीति । यमेर्यदि यत्तदोपसर्गाभाव एवेति नियमार्थमित्यर्थः ॥ मूले नियमे साधुरिति वेति ॥ यदि पूर्वोक्तनियमस्याबाध एवेति स्वीक्रियते तदा नियमशब्दात्तत्र साधुरिति यत् । नचैवं सति त्वयेति तृतीयानियमपदार्थभूतक्रियान्वयविवक्षया वाच्या सा न सम्भवति कर्तृकर्मणोरिति षष्ठ्या बाधात् । कृद्योगे तु कृत्यानाङ्कर्तरि वेति विकल्पात्सा भविष्यतीति वाच्यम् । कर्तुः करणत्वविवक्षया तस्याः सिद्धेः ॥ अजर्यं सङ्गतं अत्र सङ्गतशब्दोऽर्थविशेषे रूढ इत्याशयेनाह ॥ सङ्गच्छतीति ॥ निपातनादिति ॥ अतो बाधाभावाय निपातनस्यावश्यमाश्रयणीयतया तत एवायङ्गतरीत्यर्थकल्पनमपि भविष्यतीति बहुलग्रहणेनैषा कल्पना न कार्येति भावः वदः सुपि क्यप् च । उपसर्गग्रहणन्नेति । तथा च सुप्ग्रहणमुपसर्गभिन्नसुबन्तलाक्षणिकमिति भावः । लक्षणायाम्मानमाह । सत्सू इतीति ॥ तत्र हि ज्ञापकमनुपसर्गग्रहणमन्यत्र सुब्ग्रहणे उपसर्गग्रहणन्नेत्यर्थस्येति भावः । भाव इत्यस्यापकर्षे निमित्तमाहकर्मकत्व इति । उत्तरत्रभुवोऽभाव इति सूत्रे ॥ व्यर्थत्वादिति ॥ तथा च पूर्वसूत्र एव तस्य सम्बन्धेन तत्सफलमिति शेषः उत्तरसूत्रेऽपि तस्य साफल्यमाशङ्क्य निराचष्टे ॥ यद्यपीति न तद्ग्रहणमिति ॥ भूप्राप्तावित्यस्यान्तर्भावितण्यर्थस्यास्य च न ग्रहणमित्यर्थः । एवञ्च तत्त्वम्भावग्रहणमेतत्सूत्रार्थमेवेति भावः ॥ इदञ्चिन्त्यमिति ॥ वदः सुपीति सूत्रार्थमेव तत्सूत्रस्थ भाव इतीति चिन्त्यमित्यर्थः । ननूत्तरार्थमिति कुतस्तस्मिन्नपि सूत्रे अनुपूर्वकभूधातोस्सकर्मकान्मा भूदित्यथन्तस्यावश्यकत्वादित्यत आह ॥ सोपपदस्येति ॥ ब्रह्माद्युपपदसहितस्येत्यर्थः । सोपसर्गस्य व्यावृत्तिस्तु गदमदेति सूत्रादनुपसर्गाग्रहणानुवृत्त्या भविष्यति । यद्यपि भाष्ये भुवोभाव इतिसूत्रेप्यनुपसर्गग्रहणसम्बन्धो दर्शितस्तथापि सोपपदस्येति सोपसर्गस्याप्युपलक्षणमित्येतत्तात्पर्यकमत एव सत्सू इति सूत्रस्थमुपसर्गेऽपीतिपदन्तस्य सुब्ग्रहणे उपसर्गग्रहणन्नेत्येतज्ज्ञापकत्वपरतया वर्णयपरसत्सू इतिसूत्रस्थपरग्रन्थविरोधो न सकर्मकत्वादिति । वदेस्सकर्मकत्वात्तयोरेवेत्यस्य प्रवृत्तिर्या-

र्थ्येवेतिभाव इत्यस्यापकर्षणेन प्रमाणमिति भावः। नन्वेवम्ब्रह्मोद्यमित्यस्य का गतिरत आह भाव इति। अत एव। भाव इत्यस्यापकर्षणाभावादेव। प्रत्युदाहृतमिति। वृत्यादाविति शेषः। भाष्ये तु सुवाद्यमपवाद्यमिति प्रत्युदाहृतमिति बोध्यम्। पूर्व्वोक्तमेवार्थन्द्रढयति। ण्यत्वस्मादिति। हनस्त च। नन्वस्य सूत्रस्य हन्तेस्तकारः प्रत्ययः क्यप् त्वेवार्थः किन्न स्यादत आह। व्याख्यानादिति। ब्रह्महत्या वर्त्तत इति भाष्यीयोदाहरणदर्शन मूलकव्याख्यानादित्यर्थः। घात इति। भावे घञ्। तदप्राप्तेरिति। तयोरेवेति नियमादिति भाव.॥ ब्रघात्य इति। कर्म्मणि ण्यत्। शुना घात्य इत्यर्थः। अनुपसर्गे किमिति। वदस्सुपीतिसूत्रादुपसर्ग्ग भिन्न सुपि लाक्षणिकसुप्पदानुवृत्तिः किमर्थेत्यर्थः। असाध्विति। विनापि प्रत्ययमित्यस्याश्रयणे प्रमाणसद्भावे तु साधुरेव। केचित्तु हनस्तः क्यप्यचिस्सलोरित्यनेन सूत्रेण कापि तकारादेशो विधेयः प्रकृते तु हन्भुगभाव इति सूत्रङ्कार्यमेतावतैव सिद्धो हनस्त चेति पृथक्सूत्रकरणमस्य क्वचिदनुपपदेऽपिप्रवृत्त्यर्थम्। तेन निरुपपदेऽपि हत्येति साध्वित्याहुः॥ तत्र। भाष्यानुक्तत्वात्। शब्दशक्तिस्वभावादेतद्विहितक्यबन्तस्य स्त्रीत्वम्। एतिस्तुशा। ननु यस्माच्छासेरङ् तस्य शासिरुपधाया इत्वमिति कथं शास्तेरित्वमत आह। शास इदङ्हलोरिति। अत्र निरोधस्येति अत एव भाष्ये क्यप्विधौ वृञो ग्रहणङ्कर्त्तव्यम्। इह मा भूत्। वार्या ऋत्विज इत्युक्तम् निरोधश्च देशविशेषे स्थापननियमाचरणादिरूपः। ननु पूर्व्व सूत्रे चकारवशात्क्यपः सम्बन्धादस्मिन्सूत्रे तदसम्बन्धात्क्यब्ग्रहणमस्त्वित्यत आह। तकारस्येति स्पष्टत्वेदर्शित। पुनः क्यवुक्तो ण्य द्वाधकत्वं स्पष्टम्। तत्र हि क्याबलि वर्त्तमाने पुनः क्यप्ग्रहणङ्किमर्थम्। क्यबेव यथा स्याद्यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूत्। किञ्चान्यत्प्राप्नोति। ण्यत्। ओरावश्यके इत्युक्तम्। ननु हलन्तत्वात्ण्यतापि रूपसिद्धिर्भविष्यतीत्यत आह। ण्यति त्विति॥ ई च खनः। अत्र खनधातोरीकार आदेशो विधीयते न प्रत्यय इति विधेयस्य प्रत्ययान्तरस्याभावात्क्यपोऽनुवृत्तिः सिद्धैव चकारस्तु कार्यद्वयसमावेशार्थ एवेति क्यपश्चानुकृष्टत्वाभावादुत्तरत्र सम्बन्धो भवत्येवेति बोध्यम्। ननु ये विभाषेति सूत्रेणेकारादेशे कृतेऽप्यात्वम्प्राप्नोतीति तद्बाधनायेकारान्तरस्य प्रश्लेषसूचको दीर्घनिर्द्देश इति ह्रस्वः सुपठ इत्यसङ्गतमत आह। ये

विभाषेत्यत्रेति । विषयसप्तमीत्वेऽपीति ॥ कीर्यते स्वयमेवेत्यत्राच: कर्तृय-कीत्याद्युदात्तत्वसिद्धये तास्यनुदात्तेदितिसूत्रादुपदेशपदानुवृत्त्योपदेशेऽजन्ता-नामित्यर्थस्यावश्यकत्वे यक्पदेन सम्बन्धाद्यगुपदेशेऽजन्तानामिति वाच्यमे-वञ्च जायते स्वयमेवेत्यत्र स्वरो न स्यादिति ये विभाषेत्यत्र विषयसप्तमीत्व-माश्यकमिति भाव: । अत्र तदप्राप्त्येति । ये विभाषेत्यस्य यादि प्रत्ययविवक्षा-यामेव प्रवृत्तिस्तदा प्रत्ययोत्पत्ते: प्रागेवेत्वन्ततो यादि: प्रत्यय इति यादि प्रत्ययप्रकृतिपरामर्शकाल एव सौत्रक्रमलोचनेपर्य्या न पूर्वकाल इति तस्मिन् कालेऽयमीकारान्त इति भाव: । ह्रस्वपाठेऽप्ये वमेवात्वाप्राप्तिर्बोध्या । एतत्क्ले-शपरिहारायैवेति । यदि यादिप्रत्ययविवक्षायामात्वन्तदाऽऽत्वमुक्तरीत्यानान्तर-ङ्गमिति ई च खन इति सूत्रप्रवृत्ते: प्राक् तस्याप्रवृत्त्या रूपासिद्धि:,स्फुटैवेति दी-र्घपाठेनेकारान्तस्य प्रश्न षसामर्थ्यान्न पूर्वमीत्वमित्यन्तरङ्गस्यात्वस्याप्राप्ति: । यदि तु ई चेति सौत्रक्रमानुरोधेनादावीत्वन्तत: क्वचितिक्रमकल्पनया यादि-प्रत्ययोत्पत्तिकालपूर्वस्मिन्कालेऽन्तरङ्गस्यात्वस्याप्राप्तिरिति कल्पना तदा क्लेश इति भाव: । भृञोऽसंज्ञायाम् । भार्या वधूरित्यत्र संज्ञायां समजेति क्यप: प्रा-तिमाशङ्क्य विभर्त्ते: क्रादेर्वा ण्यति भार्या वधूरित्यस्य सिद्धि: संज्ञायां समजेति क्यप् तु भरतेरेवेत्युक्तम्मूले अत्रेदम्बोध्यम् । यो विभर्त्ति डुभृञ्धार-णपोषणयोरिति तस्य तदनुबन्धकपरिभाषया क्यब्विधौ न ग्रहणम् यस्तु भृ-भर्त्सन इति क्रादिस्तस्य अकारानुबन्धकत्वाभावान्न ग्रहणमिह स्वराधिका-रस्थसूत्रे च अकारानुबन्धकस्य ग्रहणादिति । अत एव सामान्येनोक्तम् । क्यप् त्विति । अयमिति । भृञोऽसंज्ञायामिति विहित: । स्वराधिकारस्थ: । संज्ञायां समजेति सूत्रविहित: । युक्त: । भृञ् इति अकारमात्रानुबन्धकोच्चारणरूपयु-क्त: । इहत्यभरतेरेव भवनकथनन्तु स्वरूपनिर्णयाय । न तु भार्या वधूरि-त्यस्य समाधानाय । संज्ञात्वादिहत्यस्य तत्राप्राप्ते: । नन्वेवम् । विभर्त्ते: क्रादेर्वा क्यपोऽप्राप्तौ । भरतेर्भार्यायां क्यप्वारणायेति । भार्यार्थं विव-क्षितयां भरते: क्यप्वारणायेत्यन्वय: । भार्यायामित्यस्य भर्त्तव्यायामिति नार्थ: किन्तु स्त्रीविशेषे योगरूढो यो भार्याशब्दस्तत्रेत्यर्थ: न चेह संज्ञायां समजेत्यस्य प्राप्तिस्तस्य भावे प्रवृत्ते: । तदुक्तम्भाष्ये भाव इति तच वर्त्तते

तत्र भुज्विषये भाव एवेष्यत इत्यर्थः । सूत्रे भार्यशब्दो बहुवचनान्तः । चजोः कुघिण्ण्यतोः । रागादित्यादीति । तेन रक्तं रागादिति निर्देशादित्यर्थः । आदिना त्यागरागहासेत्यस्य सङ्ग्रहः । एषु । न्यंक्वादिषु । क्यपो वडितीति । यद्वा वृञ् वरणे इति धातोः क्यप् तदेत्यर्थः । निपातनात्कृत्तरीति । तयोरेवेति नियमात्कर्तर्यप्राप्ते निपातनमावश्यकम् । तत्त्वेन । धनत्वेन । विपूयविनीय । पूडितीति । पूर्जिति क्वचित् पाठ । न्यूनताभङ्गायाह । तैला-द्राविति । एषु चतुर्ष्विति । गम्यमानेष्विति शेषः । ननु पत्रशब्दस्य नपुंसकत्व-विशिष्टार्थाभिधायकत्वेन युग्यशब्दस्य विशेष्यसमानलिङ्गकत्वं युक्तमेवेति सामान्ये नपुंसकत्वमित्यभिधानमनुचितमत आह । पत्रपात्रेति । एतेन । उक्तरीत्या पुंस्त्वस्यापि सम्भवेन । अभावस्यदन्यतर । वारणायेति । तकारोच्चारणेन ण्यतो निश्चयादिति शेषः । यथोत्तरमित्यनेन वार्त्तिककारोक्तेः सप्रमाणत्वं यदुक्तन्तदुक्तमेवेत्याह । वार्त्तिकस्येति । शोक इत्यस्यासिद्धिरिति । निष्ठायां सेट्त्वाद् घञि कुत्वस्याप्राप्त्याऽसिद्धिरित्यर्थः । एवञ्च शोकशब्दस्य वार्त्तिकेन निष्ठायामनिट इति पूरणेन सिद्धिः सूचिता । बाहाविति । करबोधकाद् भुजशब्दादजित्यर्थः । इत्येतद्द्वावृत्तय इति । एतेन निपातनेन स्तोः श्चुनेति सूत्रानन्तरम्युद्जेर्ब इति वचनङ्कार्यमित्यनुमीयते । तत्र स्तोः श्चुनेति सम्बध्यते । उद्जेः स्तोः श्चुना योगे बो भवति । एतस्य वचनस्य सन्यङोरित्येतद्दृष्ट्याऽसिद्धत्वादुब्जिजिषतीत्यत्र जिशब्दस्यैव द्वित्वम् । समुद्र इत्यादौ पदस्य विभक्त्यान्वाख्यानमिति पत्राश्रयेण बकारादेशविधायकस्यानुमितवचनस्यासिद्धत्वात् त्वमादौ भवति । एतद्वचनस्योक्तविषयेऽर्थविशेषे न्युब्ज इत्यस्य प्रवृत्तिर्नत्वन्यत्रेति बोधनाय च निपातनमन्यथा न्युब्जेरचापि सिद्धे निपातनं व्यर्थमिति शङ्का स्यात् ॥ अत्र ॥ यजयाचेति सूत्रे ॥ व्याख्यानादिति ॥ भक्ष्याभक्ष्यप्रकरणेऽतादृशस्यापि स्मृतौ निदर्शनमूलकव्याख्यानादित्यर्थः ॥ ओरावश्यके ॥ अवश्यमित्यव्ययान्मनोज्ञादित्वाद्भावे वुञि परेऽव्ययानामिति टिलोपेऽस्य साधुत्वम् । द्योत्य इति । प्रकरणादिनावश्यकत्वस्य प्रतीतिः । अवश्यकर्त्तव्य इत्यर्थेऽवश्यं शब्दो वर्त्तते वाक्यैकदेशन्यायेन । न च लाव्यमित्यनेनैवावश्यकत्वस्य प्रकरणादिना प्रतीतिसम्भवादवश्यं शब्दस्य प्रयोगोऽनुचित इति वाच्यम् । श-

ष्यमानार्थस्यापि स्पष्टप्रतिपत्तये प्रयोगस्य बहुशो दर्शनात् । व्यतिलुनीत इ-त्यादौ यथा । अवश्यलाव्यमित्यादौ मयूरव्यंसकादित्वादवश्यं शब्दार्थस्यैकदे-शान्वयेऽपि समासः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरोऽप्येवमेव निपातनात् । लुम्पेद-वश्यम इत्यन्तलोपः ॥ आसुयु ॥ प्रकृतसूत्रे सुग्रहणेन सुञ एव ग्रहणमित्यत्र प्रमाणमाह । सुनोतेरित्यादाविति ॥ ननु निरनुबन्धकस्यैव निरनुबन्धकपरिभा-षया ग्रहणं युक्तमत आह । निरनुबन्धकेति ॥ इति पाठ इति ॥ आङः सत्वे-नोदात्तोपदेशस्येति निषेधविधायकसूत्रस्यानाचमेरित्युक्तत्वादप्रवृत्तिर्भवतीति भावः ॥ दक्षिणाग्निविशेष एवेत्यत्र विशेषपदोपादानादाह ॥ योगार्हेति ॥ द्वौ दक्षिणाग्नी तयोर्मध्ये यो गार्हपत्यादानीयते तस्मिन्नेव निपातनन्तथैव शि-ष्टाचारानुसारिव्यवहारात् ॥ मूले वैश्यकुलादेरिति । वित्तवद्वैश्यकुलादेरित्य-र्थः॥ आदिना भ्राष्ट्रपरिग्रहः ॥ प्रणाय्योऽसम्मताविति बहुव्रीहिरित्यनेन यस्मिन्नर्थे निपातनमत्र,चौरादौ क्रियते तस्य बोध्यत्वं सूचितम् । सम्मतिरित्यत्र सम्पूर्वं क्तान्मनधातोः प्रीतिभवनानुकूलव्यापारार्थकात्कर्मणि बाहुलकात्क्तिन् । भावे क्तिन्प्रत्ययेनैवेष्टसिद्धौ तावत्पर्यन्तानुसरणं व्यर्थमित्याशयेन मूले भोगेष्वादर इति ॥ सा यत्र लोकानान्नास्तीत्यर्थविवक्षायां सप्तम्यर्थे बहुव्रीहिः ॥ अथ वा सम्मतिशब्दः पूर्ववदेव । सा यस्य नास्तीति षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिर्वा ॥ तदुक्तमन्ते-वासीति ॥ प्रणेयोऽन्य इति । घटादिरिति शेषः ॥ अत्र कर्मणि यत् ॥ पाय्यसा-न्नाय्य ॥ मानकरणेऽर्थे पाय्यमिति निपात्यते तस्य द्वाभ्यामपि धातुभ्यामुपपत्ति-रित्याशयेनाह ॥ मिनातीति ॥ पयोदधिवेत्यर्थ इति ॥ ऐन्द्रन्दध्यमावास्याया-मैन्द्रम्पयोऽमावास्यायामित्युक्तत्वादिति भावः । ऐन्द्रं हविरित्यत्र हविः सा-मान्ये प्रयोगस्तु लक्षणया ॥ मूले धाय्या ऋगिति । सामिधेनीनाम्मध्ये ऋ-ग्विशेषः ॥ क्रतौ कुण्डपाय्य ॥ अत्र कुण्डपाय्ये यत्प्रत्ययो द्रष्टव्यः । कुण्डपाय्ये यद्विधिः । कुण्डपाय्ये यद्विधेयः । कुण्डपाय्यः क्रतुरिति भाष्यात् । पाधातोर्यति तस्य युग्निपात्यते तेन यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वम्भवति । तत उपपदसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणाकारोदात्तकोऽयम् ॥ सञ्चाय्यशब्दे तु ण्यत्प्रत्यय एव । प्रकरणात् । निपातनत्वायादेशस्य ॥ क्रतौ किम् । कुण्डपानम् । सञ्चेयः का-ष्ठादिः ॥ अग्नौ परिचाय्योपचाय्य ॥ सूत्रेऽग्निपदं स्वधारणार्थं यदिष्टकाच-

यनादिनिमित्तं स्थलन्तत्र लाक्षणिकम्। निपातनञ्च स्थादायादेशयोः। एवमे-वोपचाय्येऽपि बोध्यम्॥ समूह्ये तु सम्पूर्वकाद्वहधातोर्ण्यति सम्प्रसारणन्दी-र्घश्च निपात्यते॥ अत एव प्रत्युदाहरणोपपादनावसरे संवाह्यमित्युपात्तम्॥ अत्र यो विशेषस्तमाह। वह्निसमानार्थ इति॥ चित्याग्निचित्ये च॥ चित्यश-ब्दे कर्मणि क्यबन्तो निपात्यते॥ अग्निचित्यशब्दे तु भावे क्यबन्तोदात्तत्वयो-र्निपातनम्। अत एवाग्निचित्ये त्यन्तोदात्तो भाव इति भाष्यसंवादः॥ सर्वो-पकारकत्वात्प्रकरणान्ते आह। प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेति सूत्रे॥ लोटा बा-धेति। लोटस्तत्र विशिष्यविधानादिह प्राप्तो बाधो नेत्यर्थः॥ वा सरूपन्या-येन बाधाभावसिद्धौ पुनरपि कृत्यग्रहणवैयर्थ्यमत आह। स्त्र्यधिकारादिति॥ अत्र स्त्र्यधिकारादूर्ध्वमित्यस्त्रियामित्यस्यार्थकथनम्। प्राच्यांशस्तु वासरूप-विधिः क्वचिन्नेत्येव॥ अत एव। एतादृशस्य प्राच्यांशस्य सत्त्वादेव॥ न नि-त्यम्बाध इति॥ अयम्भावः। समानकर्तृकयोः पूर्वकाल इति सूत्रस्य समानक-र्तृकयोरर्थयोर्मध्ये पूर्वकालविशिष्टार्थवृत्तेर्धातोः क्त्वाप्रत्यय इत्यर्थेन पूर्वकाल-कत्वं क्त्वाप्रत्ययद्योत्यन्तच्च प्रकारतयाऽसित्वा भुंक्त इत्यत्रासनक्रियायाम्भासते। तादृशी चासनक्रिया स्वसमानकर्तृकत्वस्वोत्तरकालिकत्वोभयसम्बन्धेन भुजि-क्रियायाम्प्रकारतया भासते। उक्तोभयसम्बन्धेन पूर्वकालिकासनविशिष्टभोज-नमिति बोधः। आस्यते भोक्तुमित्यत्रापि तुमुन्ण्वुलौ क्रियायाङ्क्रियार्थायामिति सूत्रे क्रियार्थायामित्युपादानात्तुमुन्प्रकृत्यर्थक्रियापूर्वकालत्वस्यासनक्रियायाम् फलार्थकतुमुन्समभिव्याहारात्प्रतीयते॥ एवञ्चोभयोः प्रयोगयोः समानार्थक-त्वादास्यते भोक्तुमित्यर्थे आसित्वा भुङ्क्त इत्येव स्यात्। न तु आस्यते भोक्तु-मिति। न च तुमुना क्त्वाप्रत्ययस्य बाधशङ्का भवति। क्त्वाप्रत्ययविधायकसूत्रे पूर्वकाल इत्यस्य साक्षादुपादानात्। तुमुन्विधायके तु कार्यार्थकार्थशब्दोपादाने न कारणत्वङ्गम्यते। कारणत्वस्य च पूर्वकालघटितत्वेन तत्र पूर्वकालत्वङ्गम्यते तेन क्त्वाप्रत्ययेन तुमुनो बाध उक्तः। वा सरूपन्यायस्य प्रवृत्तौ तु भुज्धातो-स्तुमुनि कृते सति तत्समभिव्याहारेणासने पूर्वकालकत्वङ्गम्यत इति नासधा-तोस्त्वाप्रत्ययः किन्तु लट्। एवञ्च यत्र धातोः पूर्वकालविशिष्टक्रियावाचकत्व-न्तत्र तद्द्योतकः क्त्वाप्रत्यय इति॥ तदुक्तं समानकर्तृकयोरिति सूत्रभाष्ये

इह कस्मान्न भवति आस्यते भोक्तुमिति । कुतः कस्मान्न भवति । किमासेः आ-
ह्वाः स्विद्भुजेः । भुजेः कस्मान्न भवति । अपूर्वकालत्वात् । आसेस्तर्हि कस्मान्न
भवति । यस्मादत्र लङ्भवति । एतदत्र प्रष्टव्यं लडत्र कथम्भवतीति ॥ लट्चात्र
वासरूपेण भविष्यतीति ॥ अत्र लट्चात्र वासरूपेणेत्युपादानाद्यत्र धातोः
पूर्वकालविविशिष्टक्रियावाचकत्वन्तत्र क्त्वाप्रत्यय इति ध्वनितमन्यथा लटः पू-
र्वकालार्थकत्वाभावेन कथं वा सरूपेण तदुपपादनम् ॥ न च वा सरूपोऽस्त्रिया-
मितिसूत्रे स्त्रियामित्यनेन स्त्र्यधिकारात्पूर्वं वासरूपविधिर्नेति स्त्रियामित्यधि-
कारन्दृष्ट्वावासरूपविधिर्निवर्त्तत इति वाऽर्थे इति क्त्वाविषये कथं स इति वाच्यम्।
अस्त्रियामित्यस्य स्त्र्यधिकारे नेत्यें वार्थो न तु तन्दृष्ट्वेति ।एवञ्च स्त्र्यधिकारा-
दूर्ध्वमपि वासरूपविधिर्भवति परन्तु क्व चिदेवेत्याशयेनात्र मूले क्व चित्पदो-
पादानमिति । मूले:क्त्युडिति ॥ हसितव्छात्रस्ये त्यर्थे हसनमित्यर्थे च घञ्।नर्द्ध
षत्पानः सोम इत्यत्रातो युजित्यस्य विषये खल्न ॥ इच्छति भोक्तुमिति तुमु-
न्विषये इच्छार्थेषु लिङ्लोटाविति लोड्न ॥ लिङ् तु भवत्येव । क्वचिन्नेत्यु-
क्तेः ॥ अर्हे कृत्यतृचश्च ॥ अत्र चकारेण लिङ् यदीति सूत्राल्लिङनुकर्षः । अने-
न लिङा कृत्यतृचोर्बाधस्य प्रसक्तिः ॥ भव्यगेयप्रवचनीय । यदुक्तम्मूले कर्त्तरि
वा निपात्यत इति तस्योपपत्तिमाह । कर्त्तरि कृदित्यत इति ॥ इति कृत्यप्रक्रि-
येति । न च कृत्याः प्राङ् ण्वुल इत्युपादानात्कृत्याधिकारस्य प्रागेव निवृत्ते-
र्भव्यगेयेति सूत्रस्य कृत्येषु व्युत्पादनमनुचितमिति वाच्यम् । कर्त्तरि कृदिति
सूत्रभाष्ये कर्त्तरीतिसूत्रस्यानिर्दिष्टाइतिन्यायेन प्राप्तस्य स्वार्थत्वस्य वारकतया
सार्थकत्व मुक्त्वा घञ्विधायकेन भाव इति सूत्रे णज्ञापकेनपुनः स्वार्थत्वाप्रसंग-
माशंक्योक्तोभावभेदोभाष्यइत्यनेन तस्य सूत्रस्य चारितार्थ्यम्प्रदर्श्य कृतांस्वार्थि-
कत्वापत्तिवारकतयाकर्त्तरीत्यावश्यकमित्युक्तम् । ततः ल्युन्विधायकेऽआद्यति
सूत्रे करण इति पाठेन कृत्यविषयेतयोरित्यनेनविशेषविहितेन बाधेसिद्धेतयो-
रेवेतिसूत्रस्थैवकारस्य तत्रभव्याद्यर्थमित्यनेन कृत्यसंज्ञया कृत्संज्ञायाः समावे-
शसूचनेनगेयोमाणवकः साम्नाम् । गेयानिमाणवकेनसामानीत्युदाहरणप्रदर्श-
नेन च भव्यादीनामपिकृत्यान्तत्वमनुमीयतइत्यभि प्रायेणभव्येतिसूत्रस्यकृत्यप्र-
क्रियायां व्युत्पादनात् । भव्यादिष्टकायदादयः ।कृत्याः ।कर्त्र्थावाधककर्मार्थं-

कत्वतात्पर्यकत्वादितिन्यायस्यध्वननादिति ॥

इति कृत्यप्रक्रियाविवरणम् ।

ण्वुल् तृचौ । अत्र तृच: प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वे सिद्धे चकारोऽप्तृन्तृजि-त्यत्र विशेषणार्थ: । तस्मिन् सूत्रे तृ इत्युच्यमाने मातरौ मातर इत्यत्र प्राप्नोति स्वसृनप्तृग्रहणन्नियमार्थं भविष्यति एतयोरेव योनिसम्बन्धयोर्नान्येषां योनि-सम्बन्धानामिति । एवञ्च तत्रानुपयुक्तत्वाच्चकारस्य प्रयोजनमाह । तृच इति । यद्यपि कालविशेषोपादानं कृत्वा एतौ न विहितौ तथापि भाष्यप्रामाण्याद्व-र्त्तमानकाल एवानयो: प्रयोग इत्याह । अनयोरिति । तदुक्तं भाष्ये तृजादिषु वर्त्तमानकालोपादानमध्यापकवेदाध्यायाद्यर्थम् । अध्यापक: वेदाध्याय: अ-धीतवति अध्येष्यमाणे वा मा भूदिति, न वा कालमात्रे दर्शनादन्येषाम् न वा कर्त्तव्यम् । किं कारणम् कालमात्रे दर्शनादन्येषाम् कालमात्रे अन्ये प्रत्यया दृश्यन्त इति अन्येषाम् ण्वुल् तृज्व्यतिरिक्तानाम् एतेन वर्त्तमान-कालोपादानञ् क्रियते तदा तस्याधिकारत्वात्प्रत्ययान्तरेषु दोष: स्यादिति वर्त्तमानाधिकारो न कार्य: अनयो: कालान्तरे अनभिधानमिति ध्वनितम् । न ह्यध्यापकोऽध्येता प्रयोगोऽधीतवत्यध्येष्यमाणे वा दृश्यते । आशिषि च । अत्राशिषीति प्रकृत्यर्थस्य विषयतासम्बन्धेन विशेषणम् । न तु प्रत्ययार्थ: कर्त्तरि कृदिति कर्त्तरि प्रत्ययविधानात् । सा चाशी: प्रयोक्तृसमवेताऽप्राप्त-प्राप्तीच्छा । एवं च जीवक इत्यादौ जीवधातो: शब्दप्रयोगकालावधिकोत्तर-दीर्घकालावच्छिन्नप्राणधारणेच्छाविशिष्टजीवने लक्षणा । एतादृशस्य धात्वर्थ-स्य वुन्प्रत्ययस्य समभिव्याहारेण प्रतीति: । एवमेव नन्दक इत्यादावपि बोध्य-म् । तदाह । शास्यमानेति । कर्मण्यण् । धातोरण् प्रत्यय: कर्म चोपपदसंज्ञं भ-वतीत्यर्थ: । मूलेऽनभिधानादिति । अनभिधाने मानन्तु प्रकृतसूत्रस्थभाष्यमेव। तत्र हि कर्मणि निर्वर्त्यमानविक्रियमाण इति वक्तव्यम् इह मा भूत् आदित्यं पश्यति हिमवन्तं शृणोति ग्रामङ्गच्छतीति निर्वर्त्य कर्मस्वरूपञ्च हरिणा दर्शि-तम् । सती वाऽविद्यमाना वा प्रकृति: परिणामिनी । यस्य नाश्रीयते तस्य निर्वर्त्यत्वमाचक्षते इति । यस्य सती परिणामिनी प्रकृति: कार्यसामानाधिक-रण्येन यदा न विवक्ष्यते तदा तन्निर्वर्त्यङ्कर्मोच्यते । यथा कुम्भङ्करोतीति ।अत्र

कुम्भस्य विद्यमानापि मृद्रूपा प्रकृतिः कुम्भसामानाधिकरण्येनाविवक्षितेति कुम्भात्मकं कर्म निर्वर्त्यम् । यदा तु प्रकृतेः कार्याभेदेन प्रतीतिर्जायतामितीच्छया मृदङ् घटङ्करोतीति प्रयोगस्तदा तद्घटादिरूपङ्कर्मविकार्यमेव । अन्योभयोपादानेन कार्यस्य घटस्य रूपान्तरपरिग्रहः प्रतीयते इति घटात्मकं कर्म विकार्यम् । तदुक्तं हरिणा विकार्यं कर्म । प्रकृत्युच्छेदसम्भूतङ्किञ्चित्काष्ठादिभस्मवत् । किञ्चिद्गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवदिति । एतदुत्तरार्द्धोपात्तं विकार्यकर्मत्वन्तदा घटादेरस्त्येव । इदानीम् घटादिकं कर्म विकार्यमेव न तु प्राप्यम् । क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते । दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यत इति तल्लक्षणात् । दर्शनात् प्रत्यक्षात् । यदा तु प्रकृतेः कार्याभेदेन करणत्वेन सम्बन्धित्वेन वा विवक्षा मृदा मृदो वा घटङ्करोतीतिरीत्या तदा घटादिकं कर्म निर्वर्त्यमेव । अनुमानेन कर्मरूपाप्रतीतिर्यत्र तत्कर्म निर्वर्त्यमेव । यथा पुत्रः सुखं करोति । अत्र पुत्रस्य चेष्टादिदर्शनेन पित्रादिनिष्ठं सुखात्मकङ्कर्म सुखविकासादिनानुमीयत इति । अत्र कर्मणः सुखस्याविद्यमाना प्रकृतिः कार्याभेदेन न प्रतीयत इति यद्यपि तथापि सुखस्य प्रकृतिरन्तःकरणीयविलक्षणज्ञानाकारा सा प्रकृतिरनुमिति गोचरा भवतीति प्राप्यत्वाभावान्निर्वर्त्यत्वम् । प्रकृतेः सामानाधिकरण्येन विवक्षाया अभावात् । एवञ्चादित्यम्पश्यतीत्यादावादित्यादिः प्राप्यङ् कर्मेति स्पष्टमेव । ततः कर्मणि निर्वर्त्यमाना विक्रियमाण इति वेदेदाध्यायादीनामुपसङ्ख्यानम् । वेदाध्यायः चर्चापारः । ह्वर्यादिहनीवहिभ्यस्येति वक्तव्यम् । भारहरः कमण्डलुग्राहः उष्ट्रप्रणायः भारवाहः । अपरिगणनं वा न वार्थः परिगणनेन कस्मान्न भवति आदित्यं पश्यति हिमवन्तं शृणोति ग्रामङ्गच्छतीति । अनभिधानात् अनभिधानादेवात्र न भविष्यतीति । अन्यत्राप्यनभिधानं क्व चिदाश्रयमित्याह । ओदनपचादय इति । मूले आरम्भसामर्थ्यादिति । सुपीत्यनेन सिद्धेऽस्यारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः । आरम्भसामर्थ्यात्पूर्वापेक्षया स्य इतिसूत्रविषये किञ्चिद्वैलक्षण्यमवश्यं वाच्यमिवञ्चार्थनियामकस्य कर्त्तरीत्यस्यानुपस्थितिरेव कल्पते । एवञ्चानिर्दिष्टार्थत्वाद्भाव इति लभ्यम् । अत एवैतद्विहितप्रत्ययान्तस्य नित्यैकवचनान्तत्वमेव । लिङ्गसिद्धिस्तु लोकाश्रयत्वात् । उपपदसमाससिद्धिफलकमयं योगः । तेन घञर्थे

कविधानमित्यनेन सिद्धिर्न शङ्कनीया। घञर्थे कविधानमित्यस्य कर्तृकारका- ऽर्थत्वात्प्रतिष्ठतेऽस्मिन् धान्यादिकमित्यर्थे प्रस्थशब्दस्य सिद्धिः। वयसि च। वय- सि गम्यमाने इत्यर्थः। कवचहर इत्यनेन कवचस्यातिगुरुत्वेऽपि तद्धरणेन म- ध्याव्यमानेन वा कर्तुः पौगण्डाद्यवस्थाविशेषो गम्यते। रुणातेरिति। तत्र हि पुनर्धातुग्रहणेन टप्रत्ययस्य बाधनमुक्तं कुमारवाडवस्त्वाह नैषा शङ्का शङ्क- रेषा रुणातिः शब्दकर्मा तस्यैव प्रयोग इति प्रतिपादितम्। स्थः क चेत्यत्र भाष्य इति। तत्र हि किमर्थं स्थः कक्विपावुच्येते न क्विप्सिद्धः अन्येभ्योऽपि दृश्यते इति। कस्तातोऽनुपसर्गे क इति। न सिध्यति। विशेषविहितः कः सा- मान्यविहितं क्विपम्बाध्येत वासरूपेण क्विबपि भविष्यति इदं तर्हि शंस्थः शं- स्थाः उक्तमेतत् शमि संज्ञायां धातुग्रहणं कृञो हेत्वादिषु टप्रतिषेधार्थमिति स यथैवाच् टम्बाधते एवङ् कक्विपावपि बाधितेत्युक्तम्। अत्र शंस्थ इतिप्रयोग- सिध्यर्थं को विधेयः अयञ्च कोऽज्बाधकत्वेन चरितार्थ इत्यस्य क्विबपवादत्वङ्ग- तमिति वासरूपन्यायानवसरात्क्विपः परत्वात्केन नित्यम्बाधः स्यादिति क्विब- पि विधेयः न चाच्प्रत्ययेन शंस्था इति भविष्यतीति वाच्यम्। भसंज्ञानिमित्त- प्रत्यये आतो लोपानापत्तेः। पुरस्तादपवादन्यायेन टस्यैव बाध इति तु न शक्यम्। येन नाप्राप्तिन्यायेन क्विबेव बाध इत्यपि वक्तुं शक्यमित्यस्य भाष्यस्य बाध्यसामान्यचिन्तामाश्रित्योभयबाधकत्वतात्पर्यकत्वात्। शंस्थाशब्दे घुमा- स्थेतिसूत्रविहितत्वस्य भाष्यकारीयप्रयोगादेवाप्रवृत्तिः ईत्वमवकारादाविति वार्त्तिकन्तु धीध्यायतेर्दधातेर्वेति ध्यायतेः सम्प्रसारणमिति वार्त्तिकव्याख्याना- वसरे उक्तत्वेन प्रत्याख्यातमेव। अथ वा क्विपदं साद्दृश्यादिच उपलक्षणम्। चरेष्ट इत्यत्र भाष्यमिति। तत्र हि कुरुं चरतीत्यत्र टप्रत्ययमाशङ्क्य चरेर्भिक्षा- ग्रहणं ज्ञापकङ्कर्मण्यप्रसङ्गस्येत्युक्तम् भिक्षाशब्दे उपपदे भिक्षासेनेत्यनेन टो विधीयते यद्यनेन कर्मण्युपपदे टः स्यात्तदानेन तत्र टविधानं व्यर्थं स्यात्। अत्र चरतिश्चरणकरणेऽर्जने वर्त्तते भक्षणार्थको वा। ज्ञापकपरभाष्यप्रामा- ण्यात्तत्रैवास्य प्रयोगः। एतच्चाधिकरण इत्यस्य कर्मणीत्यस्य च सम्बन्धप्रदर्श- नेन यथायोगं सम्बन्ध इति ध्वनितमिति भावः। चरेष्टः। अधिकरण इतीति। ज्ञापकेन कर्मण्युपपदेऽस्याप्रवृत्तावधिकरण इत्येव परिशेषाल्लब्धम्। प्रत्ययाव-

यवत्वादिति । उणादीनां व्युत्पन्नत्वाभिप्रायेण । अन्तकरशब्दस्य नञा समासेऽनन्तकरस्य तु नेष्टस्य सिद्धिः । अनन्तशब्दे उपपदे कृञष्टे उपपदे समासे कृदुत्तरप्रकृतिस्वरस्य प्रवृत्तिर्भवति नञाऽन्तकरशब्दस्य समासे तु तत्पुरुषे तुल्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरापत्तेः । यदुक्तम्परत्वादिति तस्योपपत्तिरच्प्रत्ययस्य टप्रत्ययाप्राप्तियोग्ये विषये चारितार्थ्ये सति घटत इत्याशयेनाह । अजहेत्वादाविति । किदीत्यादिना यत्तच्छब्दयोः परिग्रहः । एतेषां ग्रहणसत्त्वे त्वहेत्वादावपि किमादिषूपपदेषु सूत्रेण टस्य प्राप्त्याऽच्प्रत्ययस्य चारितार्थ्यं न स्यादिति भावः । अभिमान इति कथनवीजन्तु भाष्यकृता सूत्रस्थकिमादिग्रहणस्याप्रत्याख्यानेनाच पर्यायेण द्वयोरपि टाचोः प्रवृत्तिरिष्टैवेति । किञ्च पुंयोगाविवक्षायामपि स्त्रियाः कर्तृत्वे किङ्करीति सूत्रकारमतसिद्धस्य भवदुक्तरीत्याऽसिद्धिरपि द्रष्टव्या । कर्मणि भृतौ अत्र कर्मणीत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे पुनः कर्मणीत्युपादानात्कर्मणीति कर्मशब्दपरम् । अस्य कर्मशब्दस्य । व्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यमितिवार्त्तिकस्य समुदायेन प्रतिपादयितुमिष्टयोरित्यर्थः । तेन तयोः प्रत्ययार्थकर्तृविशेषणत्वमेवाभिप्रेतमिति बोध्यम् । फले ग्रहिरात्मम्भरिश्च । फलेग्रहिशब्दस्यार्थविशेषे रूढिम्प्रदर्शयति स्यादवन्ध्यः फलेग्रहिरित्यमरः । यस्य वृक्षस्य फलग्रहणयोग्यता तस्मिन् वृक्षे चायम्प्रयोगः फलोत्पत्त्यनवच्छेदककालसम्बन्धेऽपीष्यते । एजेः खश् । अत एव । एयन्तादिति व्याख्यानादेव । चरितार्थमिति । शकारोच्चारणमस्य सार्वधातुकत्वे शप् यथा स्यादिति कृतम् । केवलादयजेर्यद्ययं स्यात्तदा शपि सत्यसति वा फलतो न विशेषः । न चोत्तरार्थमस्य शित्वमस्त्विति वाच्यम् । इहार्थत्वस्यापि सम्भवे उत्तरार्थत्वमात्रत्वस्यायुक्तत्वादिति भावः । न नुमिति । अनव्ययस्य सम्बन्धेऽपि न सर्वत्राव्ययस्य प्रतिषेधः । उपकुम्भम्मन्ये इत्यादौ मुमागमस्येष्टत्वात् । एतच्चाव्ययीभावस्य लुङ्मुखस्वरोपचारेष्वेवाव्ययत्वस्वीकारेण लभ्यते । नासिकास्तन । मूले यथासंख्यं नेष्यते इति । प्रकृतसूत्रे भाष्ये स्तने धेटः नासिकायां धमश्चेति कथनादिति भावः । नाड़ीमुष्ट्योश्च । इदन्नासिकानाड़ीमुष्टीघटीखरीष्विति वक्तव्यमिति नासिकास्तनेति भाष्ये दर्शनेन वार्त्तिकमिति प्रतीयते यद्यपि तथापि वृत्तावष्टाध्यायाञ्च पृथक् पाठाद्यथासङ्ख्यसूत्रस्थभाष्यस्वारस्याच्च सूत्रमेवेति प्रतिपन्नाः । यथासंख्यसूत्रस्य

सामान्यतः प्रवृत्तौ करणाधिकरणयोरित्यनुवर्त्तमानेऽवं तृस्तोर्घञितिसूत्रेण घञि विधीयमाने तृस्तौ द्वौ करणाधिकरणे द्वे तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोतीत्यादिना भाष्ये सङ्ख्यातानानुदेशात्ति प्रसङ्गमाशङ्क्य समानयोगि संख्यातानुदेशं वक्ष्यामीत्यनेन समाधाय घाधेटोर्नाडीमुष्ट्योः खलगोरथात् इनित्रकटचश्च सिन्ध्वयकराभ्यां कन् अणञौ चेत्यत्र संख्यातानुदेशो न प्राप्नोतीति तादृशोक्तौ दोष उक्तः। एतदग्रे यथासङ्ख्यमनुदेशः समानां स्वरितेनेत्यनेन सिद्धान्तितम्। तत्र दोषप्रतिपादनपरभाष्ये खलगोरथादित्यस्य सिन्ध्वपकराभ्यामित्यस्य च यथा सूत्रत्वन्तथा नाड़ीमुष्ट्योरित्यस्यापि सूत्रत्वमिति समभिव्याहाराप्रतीयते। वस्तुतस्तु नाड़ीमुष्ट्योर्विषये संख्यातानुदेशो न प्राप्नोतीति यथासंख्यसूत्रस्यमेकदेश्युक्तिः। नासिकास्तनयोरिति सूत्रभाष्यविरोधेनात्र यथासंख्याभावस्येष्टत्वात्। तथाहि। स्तने धेटः नासिकायां ध्मश्च धेटश्चेति वक्तव्यमित्यनेन यथासंख्याभावार्थं वार्त्तिककृता योगविभागो दर्शितः। तत्राप्यव्याप्तिमुद्भावयन् भाष्यकार आह। अत्यल्पमिदमुच्यते नासिकानाड़ीमुष्टिघटीखरीष्विति वक्तव्यम्। नासिकन्धमः नासिकन्धयः नाडिन्धमः नाडिन्धयः मुष्टिन्धमः मुष्टिन्धय इति रीत्या प्रतिपादितम्। उदि कूले रुजिवहोः अनोदीति नोपपदम्। हरतेर्दृतिनाथयोरितिसूत्र इवोन्कूलयोरितिद्विवचदनिर्देशे कर्तव्ये उदि कूल इति विभिन्नविभक्तिनिर्देशसामर्थ्यात् किन्तूदि सति कूले उपपदे रुजिवहोरनन्तरः प्रत्यय इत्यर्थस्तेन यत्किञ्चदन्तदाह मूले उत्पूर्वाभ्यामिति। अत एव यथासंख्यसूत्रे भाष्ये उक्तन्नोदिरूपपदम्। किं तर्हि विशेषणमिति। युक्तत्वादिति। द्वितीताया इति शेषः राजदाराणाङ्गुप्तप्रतिशय प्रतिपादनपरमेतद्वाक्यम्॥ एवं ता गुप्ता यन्निवारणानर्हदर्शनमपि सूर्यन्न पश्यन्तीति॥ प्रियवशे वदः खच्। अत्र चकारः खचि ह्रस्व इत्यत्र विशेषणार्थ उपायतस्तस्य वैयर्थ्यमुपपादयति। खचश्चित्त्वमिति। खे ह्रस्व इत्युच्यमाने कुलात्खः इति कुलशब्दात् खप्रत्यये कुलीन इत्यत्र यस्येति लोपस्य स्थानिवद्भावेन लकारस्योपधात्वेऽपि नातिप्रसङ्ग इत्याह। णावित्यनुवृत्त्येति। नन्वचश्चेतिपरिभाषयाऽच इत्यस्योपस्थितौ खचि यददन्तस्योपधाया अच इत्यर्थेन कुलीन इत्यस्य सिद्धिर्भविष्यतीति णावित्यनुवृत्तिर्व्यर्थेति चेन्न। ऊदुपधाया इतिसूत्र-

दुपधापदसम्बन्धे सति निर्दिष्टस्थानिकत्वेनाचश्चेति परिभाषाया अनुपस्थितिरित्याशयात्। किञ्च खचि यदङ्गं तदुपधाया अच इत्यर्थश्चेत् स्यात्तदा द्विषन्तपयोस्तापेरितिसूत्रस्य यदुदाहरणमिच एकाचोऽमितिसूत्रीयभाष्ये उक्तम्। वृत्तिकारादिसर्वजनसिद्धन्द्विषन्तपः परन्तप इति तस्यासिद्धिः स्यात् ह्रस्वत्वे चिकीर्षिते णिलोपस्य स्थानिवद्भावेन खच्परमङ्गं णिजन्तमेव तदुपधाभूतस्य पकारस्याच्त्वाभावात्। णावित्यनुवृत्तौ तु खच्परे णौ यदङ्गन्तदुपधायाऽज्व्यभिचारादचपरिभाषाया इहानुपस्थितिरेवेत्याशयः। णावित्यस्याभावे यदि कुलीन इत्यत्र लकारस्य यस्येतिचेत्यल्लोपस्य स्थानिवद्भावेनोपधाभूतस्य ह्रस्वः स्यात्तदा लृकारः स्यात् तस्मिंश्चेकारनिमित्तकयणादेशापेक्षयाऽन्तरङ्गत्वादुकारस्य यण् स्यादन्तरङ्गत्वञ्च पट्व्या मृद्व्या कर्त्रेतिवल्लक्ष्यभेदेन लक्षणस्य भेदकल्पनया पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपस्बोध्यम्। भाष्यप्रामाण्यादिति। तत्र ष्यु पपदविधौ भयाढ्यादिग्रहणमित्युक्तम्। व्याख्यानादिति। संज्ञापदापकर्षसूत्रकव्याख्यानादित्यर्थः। इयञ्च संज्ञायातौदनेनातिथ्यादिर्भोजितो भवतितावत्प्रमाणकस्य। अलोन्त्यपरिभाषयैव सिद्धे दारावाहन इत्यत्रान्तशब्दोपादानमर्थकमत आह। अन्तग्रहणं स्पष्टार्थमिति। वार्तिकेषु प्रायो लाघवगौरवचर्चा नाद्रियत इत्यस्यार्थस्य स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमित्यर्थः। चरितार्थमिति। भविष्यद्वर्तमानयोः प्रत्ययविधायकतया चरितार्थमित्यर्थः। आढ्यसुभग। च्विप्रत्ययस्य वैकल्पिकत्वेनच्विप्रत्ययाभावेऽपि च्व्यर्थत्वन्न विरुध्यते। सूत्रे निषेधसामर्थ्यादिति। च्व्यन्ते उपपदे ख्युनो निषेधेऽपि यदि ल्युट् स्यात्तदा प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्। रूपस्वरे विशेषाभावात्। च्व्यन्तस्याव्ययत्वेन सुम्कृतस्य च्व्यन्तस्य गतिसंज्ञकत्वेन नित्यसमासकृतस्य च विशेषस्याभावात्। भाष्यमतेत्विति। कर्तरि भुवः खिष्णुच्खुकञावित्युत्तरत्रानुवृत्त्यर्थत्वेनाच्वावित्यचारितार्थ्यस्य प्रदर्शनात्। तेनाढ्योभवितेत्यत्र तौ नेति पूर्वसूत्रविषये ल्युड्भवत्येवेति भावः। णुच तु नेति ग्लाजिस्थश्चेतिसूत्रार्थं विभक्तं यङुवश्चेतिसूत्रन्तस्य लोकसाधारणत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्प्रामाण्ड्ष्णु च तु नेत्यर्थः यद्यपिभुवश्चेतिसूत्रव्याख्यानावसरे सूत्रे छन्दसीत्यस्य णिश्छन्दसीत्यतोऽनुवर्तमानस्य सम्बन्धो दर्शयिष्यमाणस्तथाप्याढ्यसुभगेतिसूत्रभाष्ये पूर्वोक्तरीत्याऽच्वावित्यस्य वैयर्थ्यप्रदर्शनं उत्तरार्थन्तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः

कर्त्तरि भुवः खिष्णुच्खुकञौ अच्वावित्येव आढ्यीभविता अथेदानीमनेन उक्तस्ताच्छीलिक इष्णुज्विधीयते सोऽत्र कस्मान्न भवति रूढिशब्दप्रकारास्ताच्छीलिकाः न च रूढिशब्दा गतिभिर्विशेष्यन्ते न हि भवति देवदत्तः प्रदेवदत्त इतीष्णुजापत्तिपरम् भाष्यमेव भुवश्चेत्यस्य लोकवेदसाधारणत्वे प्रमाणमिति भावः । न च कर्त्तरि कृदिति सूत्रेण कर्त्तर्यस्य सिद्धेः कर्त्तरीति व्यर्थम् । करण इत्यस्यानुवृत्तिभ्रमवारकतयाऽस्य चारितार्थ्यात् । यदि करण पदस्यास्वरितत्वेनैवासम्बन्ध इति कल्प्यते तदा तु कर्त्तरीति व्यर्थमेव । ननु भूधातोरुदात्तत्वेनेटा भविष्णुशब्दः सिद्ध एवेति खिष्णुच इकारो व्यर्थः । एवञ्च प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वे सिद्धे चकारोऽप्यत्र न कार्य इत्यपरं लाघवमिति चेन्न । नञः परत्वं यत्र ष्णुजन्तस्य तत्र कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्चेत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वसिध्यर्थमिहेकारस्यावश्यकत्वात् इडागमे सत्ययमपि ष्णुजेवेति तु वक्तुमशक्यम् लाक्षणिकत्वात् । स्पृशोऽनुदके क्विन् । अनयो र्नकारो भाष्यकृता प्रत्याख्यातः । तथाहि । नायं स्वरार्थः । स्पृशेरेकाच्त्वात् । नाप्युत्विगित्युत्तरार्थः तत्र दधृक्शब्दस्य द्विर्वचनान्तोदात्तयोर्निपातनात् । क्विन्प्रत्ययस्येत्यत्र विशेषणार्थ इत्यपि न तत्रापि क्विप्रत्ययस्येत्येव सिद्धिः । क्विपो व्यावृत्तिस्तु तदनुबन्धकपरिभाषया भविष्यतीति न च स्पृश्धातोर्यङ्लुगन्तादत्र क्विन्तत्रायुदात्तत्वसिध्यर्थं नित्वमस्त्विति वाच्यम् । नकारप्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्येन यङ्लुकस्यानभिधानस्य । कल्पनात् । सामर्थ्यादिति । स्पृश्धातोरेकाच्त्वात्क्विन्क्विपोः स्वरेऽपि विशेषाभावात् । कुत्वकृतो विशेषस्तु न । क्विन्प्रत्ययस्येति बहुव्रीह्याश्रयणात् । सत्सूद्विषद्रुह । अत्र सदादिषु केषाञ्चिद्धातूनां सकर्मकात्सुपीत्यनुवर्तमानेऽपि कर्मण्युपपदत्वम्प्राप्नोतीत्यतो भाष्ये उपसर्गग्रहणं कर्तव्यमित्युक्तम् । तेन कर्मणीति निवृत्तमित्यन्वाख्यातम्भवति । अनुपसर्ग इत्यस्येति । आतोऽनुपसर्गे इतिसूत्रस्थस्यानुपसर्ग इत्यस्येत्यर्थः । यत्तु वदः सुपीतिसूत्रेऽनुपसर्गग्रहणानुवृत्तिप्रदर्शनपरं वार्त्तिकन्तदपि नापूर्वङ्किन्तु प्रकृतज्ञापकसिद्धार्थानुवादएव । सप्तम्यन्ते तरादिति । द्युसदितिप्रयोगे सप्तम्यन्तेतरत्पूर्वपदमित्यर्थः । एवञ्च सदधातोर्गत्यर्थत्वात्कर्मण्युपपदे प्रत्ययः सप्तम्यन्तेप्युपपदे क्विप् दृश्यते । आदितेयादिविषद इत्यत्र यथा अत्र सुषामादित्वात्ष-

त्वम्। द्युसदित्यत्र पूर्वपदादितिप्राप्तमपि षत्वञ्छन्दसीत्यनुवृत्तेर्न। उपनिषदित्यत्र तु सदिरप्रतेरिति षः। स्पृष्टश्चेदश्माष इति। तत्र क्ष्रदोऽनन्ने इत्येव सिद्धे क्रव्यग्रहणं वा रूपनिवृत्त्यर्थमित्युक्तमिति। ननु क्रव्याद इत्यस्य पृषोदरादित्वात्साधुत्ववत्क्रव्यादित्यस्यापि सिद्धौ क्रव्ये चेतिसूत्रवैयर्थ्यमत आह क्रव्ये चेतिसूत्रन्त्विति। विचोऽपि सम्बन्ध इति। विजुपे छन्दसीतिसूत्राद्विजग्रहणं सम्बध्यते छन्दसीतिनिवृत्तमित्यर्थः। दृशिग्रहणाद्यथा प्रयोगो दृष्टस्तथैव साधनीयमिति लभ्यते तेनोपपदस्य व्यभिचारोऽपि लभ्यत इत्याह। दृशिग्रहणादिति॥ अन्तः। अनितेरितिवर्त्तते। अत्रान्त इत्यस्यानितेरिति न विशेषणमव्यभिचारात्किन्तु पदस्येति तदाह। मूले पदान्तस्येति। हे प्राण्। अन् प्राणने क्विप् अनुनासिकस्येति दीर्घः। न ङिसम्बुध्योरिति नलोपस्य निषेधः। सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये। अजाताविति सुपीत्यस्य विशेषणम् जातिप्रवृत्तिनिमित्तकस्याजातावित्यनेन निषेधः। उष्णभोजीत्यादावुष्णादिशब्दो गुणप्रवृत्तिनिमित्तकः। अत्रोपसर्गभिन्नः एवेत्यस्य यथा लाभस्तथ्प्रकारमाह। सुपीतीति। भाष्ये तीति। एवं हि भाष्ये उक्तम् सुपीति वर्त्तमाने पुनः सुब्ग्रहणं किमर्थम् अनुपसर्ग इत्येवंतदभूत् इदं सुम्मात्रे यथा स्यात्॥ उदासारिण्यः प्रत्यसारिण्य इति। साधुकारिणीत्यत्र साध्विति क्रियाविशेषणम् यः सकृदपि साधु यथा स्यात्तथा ददाति साधु करोति स एवमुच्यते अत एव आक्केरितिसूत्रे तच्छीलापेक्षया तत्साधुकारीत्युपात्तम्। व्रते। अव्रतशब्दे उपपदे इति नार्थः। अश्राद्धभोजीतिभाष्योदाहरणात् किन्तु प्रयोगोपाधिपरम्। एवञ्च यत्सिद्धन्तदाह। सुप्युपपदे इत्यादिना। स्थण्डिलशायीत्यत्र यथा व्रतङ्गम्यते तथाह। स्थण्डिल एवेति। भाष्योदाहरणे त्वसमर्थसमासो द्रष्टव्यः। नञ् एवायम्भुजिप्रतिषेधवाचिनः श्राद्धशब्देनासामर्थसमास इति भाष्यात्। अत एवात्र व्रतङ्गम्यते। श्राद्धशब्देन नञा समासे तु सर्वेषामिव तथात्वेन व्रतत्व प्रतीयेत। बहुलमाभीक्ष्ण्ये। अत्राभीक्ष्ण्ये इति धातोर्विशेषणमर्थद्वारकम्। तेन द्योत्य इत्यस्य लाभः। व्रत इतिसूत्रभाष्य इति। तत्र श्राद्धभोजीत्यत्र व्रतस्यगम्यमानतायान्दृष्टान्तत्वेनोपात्तम् यथा स्थण्डिलस्थायी यदा स्थण्डिले न तिष्ठति तदास्य व्रतलोपो भवतीति। मनः। सुपीति व-

तते। अत्र मन इत्यनेन मन्यतेरेव ग्रहणम्। न तु तनादेः। उत्तरसूत्रे दिवादेरेव ग्रहणेनार्थाधिकारात्। आत्ममाने खश्च। मननं मानः भावे घञ्। आत्मशब्दः प्रत्ययवाच्यत्वे नोपस्थितकर्त्तृपरएव। कर्मषष्ठ्या समासः। न तु कर्त्तृषष्ठ्या आत्मशब्दोपादानसामर्थ्यात् तथा च यत्फलितन्तदाह। स्वकर्मकेति। अत्र भाष्ये कर्मकर्त्तृग्रहणं कर्त्तव्यम्। कर्मापदिष्टो यक् यथा स्यात्। श्यन्मा भूदित्युक्तम्। अत्र कर्मकर्त्तृग्रहणङ्कर्त्तव्यमित्यस्य कर्तुः कर्मवद्भावः। पूर्वोक्तरीत्या कर्तुर्लकारवाच्यत्वस्याभावेन कर्मस्थक्रियया तुल्यक्रियत्वसत्वेन चाप्राप्तो वाच्य इत्यर्थः श्यन्मा भूदित्यनेन हि अत्र दिवादेर्ग्रहणमिति स्पष्टमेव। ततः श्यनैव सिद्धो कर्मवद्भावो न वाच्यः रूपे स्वरे च विशेषाभावादिति प्रतिपादितम्। पूर्वपश्चिम इति। परन्तप इत्यादौ मुमागमे सति मोऽनुस्वारे चिकीर्षिते बहिरङ्गपरिभाषयामुमोऽसिद्धत्वाश्रङ्कायामिदमुक्तम्। अत एव। श्रियम्मन्य इतिरूपस्येवासिद्धत्वस्य प्रवृत्याऽभप्रेतत्वादेव। न च यदि न सुपो धात्विति लुकः प्राप्तिस्तर्हि पुंसि चरितार्थस्य मुमो नपुंसकत्वे श्रियम्मन्यङ्कुलमित्यत्र लुक्स्यादेवेति वाच्यम्। पूर्वपदस्योत्तरपदस्योत्तरपदार्थेन सह भेदान्वयान्नपुंसकत्वाभावात् स्वमोर्नपुंसकादितिसूत्रे सुशब्दसाहचर्येणार्थवत एवामो ग्रहणस्य वक्तुं शक्यत्वाच्च। भूते। इदं धात्वर्थस्य विशेषणम्। अत एव भूतार्थादित्युक्तिसङ्गतिः। सोमेन लताविशेषेणेति। अत्र सोमशब्दस्य द्रव्यपरत्वेऽपि न क्षतिरितिभावः। अग्निष्टोमशब्दस्य रूढ्यर्थाभिधायकत्वाभिप्रायेणाह। अग्निष्टोमसंस्थाकेति। अग्नेः स्तोमः स्तुतिर्यत्र क्रतौ स क्रतुरग्निष्टोमः। रूढोऽयं शब्दः अग्निष्टोमसंस्थाकेत्यस्याप्यग्निष्टोमेति संस्थावाचकः शब्दो यस्येत्यर्थः। समुदायार्थन्निरूप्यावयवार्थन्निरूपयति। यजेस्त्वेत्यादिना। त्यागश्च मन्त्रकरणको देवदत्तोद्देश्यको हविःकर्मको विवक्षितः एतादृशत्यागकरणकभावनाया भाव्याकाङ्क्षायां यद्यपि स्वर्गकामादिपदोपस्थितस्य स्वर्गस्य भाव्यत्वमन्यत्रोक्तन्तथापि तस्य कालान्तरभावितया भावनायास्तदव्यवहितपूर्वकालवृत्तित्वाभावेन भावकत्वन्न सम्भवत्यतोऽपूर्वस्य भाव्यत्वमाह। पूर्वं भावितवानिति। ननुव्यापाररूपा या भावना तया त्यागात्मकम्फलन्तज्जन्यत इति तदेव भाव्यत्वेन कुतो नान्वेतीत्यत आह। धात्वर्थत्यागस्येति। धातुप्रतिपाद्यर्थघटकतया करणत्वेनोपस्थितेरित्य-

र्थः। त्यागकरणकेन व्यापारेण कम्भावयेदिति याऽकांक्षा सा पूर्वानुभूतार्थातिरिक्तविषयविषयिण्येवोचितेति भावः। ननूपस्थितम्परित्यज्यानुपस्थितकल्पने मानाभाव इति न्यायेनोपस्थितस्यैव समानशब्दोपात्तत्वप्रत्यासत्या तथात्वमुचितमत आह। पुरुषार्थत्वाभावाच्चेति। यज्ज्ञातं सत्स्वसम्बन्धित्वेनेष्यते स पुरुषार्थः। तत्वञ्च सुखदुःखाभावान्यतरस्य साक्षात्तत्साधनस्य वा त्यागश्च तेभ्यो भिन्न इति भावः। अपूर्वम्। परमापूर्वम्। ननु करणस्य कार्यपूर्ववृत्तित्वमन्यत्र दृष्टन्त्यागस्तु भावनायाः कार्यन्न तु भावनापूर्ववृत्तीति कथं करणमत आह। त्यागस्य करणत्वञ्चेत्यादि। भावनायाः भाव्यो भावना भाव्यः भावना भाव्यम्भावयति जनयतीति भावना भाव्यभावकस्तत्वम्। अस्ति चेदृशं करणत्वं त्यागे भावनाभाव्यपूर्वम्प्रति यागस्य जनकत्वात्। सर्वत्र। नकेवलं फलांशस्यैव किन्तु सर्वत्र दण्डेन घटं करोतीत्यत्रापि दण्डस्य भावनाभाव्य घटोत्पत्तिम्प्रति जनकतायाः सत्वात्। धातोरंशद्वयाभिधायकतयो प्रायः फलांशस्य भावनाम्प्रति भाव्यत्वेन सम्बन्धात्कर्मत्वं क्वचित्तु करणत्वेन सम्बन्धित्वविवक्षा तदा तृतीया तदभिन्नार्थवाचकपदात् अग्निष्टोमेन यजेतेत्यादौ यथा। अत्र च करणे यज इतिसूत्रमेव मानम्। पूर्वोक्तो बहुव्रीहिः। संख्यावाचकपरत्व एव सम्भाव्यते इत्याशयेनाह। संख्यावचनस्यापीति। क्वचित्तु ज्योतिष्टोमशब्दस्येतिपाठस्तु ज्योतिःष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेतिवाक्याभिप्रायकः। ईशानाम्। भाव्यतयाभावनाम्प्रतिसम्बन्धिनाम्। यत्र तु फलांशस्यैव भाव्यत्वेन सम्बन्धिविवक्षा तत्र करणाकाङ्क्षावद्भिर्भूतकरणवाचकपदेन पूर्यते काष्ठैः शोभनम्पचतीत्यादौ वाह्यफलाकाङ्क्षायास्तूपतये तण्डुलम्पचतीत्यादौ यथा। पूर्वोक्तां लक्षणामसहमान आह। के चित्विति। सङ्कल्पद्वारा प्रवृत्तिं प्रति प्रयोजको यः सङ्कल्पः ज्योतिःष्टोमेन स्वर्गो जायतामितीच्छारूपस्तद्द्वारा शब्दार्थयोस्तादात्म्याज्ज्योतिःष्टोमशब्दार्थवज्ज्योतिष्टोम शब्दस्यापि तादृशेच्छाविषयतया तदिच्छाम्प्रति विषयविधया जनकत्वेन तद्द्वारा भावनाम्प्रत्यपि करणत्वमिति भावः। अग्नौ चेः। सुपि कर्मणीति सम्बध्यते। अग्नौ कर्मण्युपपदे चितेः क्विप्। अत्रापि चतुर्विधो नियम इति काशिकायाम्। श्येनचिदितिसमुदायः स्थलविशेषे इष्टकानिर्मिते आहवनीयधारणार्थे रूढः॥ तदुपलक्षितेति। अनुबन्धोप-

लक्षितेत्यर्थः । का काक इव वदत्तगृहमित्यत्रास्थिरेण काकेन वेदिकापुण्डरीकादिकं यथोपलक्षितं तद्वत् । यद्रूपमिति । कृते इयङि यद्यान्तं रूपन्तदनुकरणमेतत् । एवञ्चानुकरणस्यानुकार्योपस्थापकतया चि चये चि निवासगत्योरित्येतद्वयोरपि ग्रहणे तत्रापि तयोर्ग्रहणापत्तौ भावे कर्मणि वा यत्र निष्ठा तत्रातिप्रसङ्गवारणाय दीर्घग्रहणमिति भावः । चितः काम इत्यत्र चिधातोरन्तर्भावितण्यर्थकत्वेन सकर्मकत्वात् कर्मणि क्तः । भावे तु चितङ्कामिनेति बोध्यम् । दीर्घविधायकवृत्ताविति । दीर्घविधायकस्य सूत्रस्य वृत्तौ विवरणवाक्ये रदाभ्याम् । पूर्वत्वस्य सावधिकत्वेन प्रथमे वाक्ये निष्ठाया उपस्थितत्वात्तस्या एवावधित्वङ् कल्प्यत इत्याशयेनाह । निष्ठापेक्षयेतीति । पूर्वग्रहणमिति । रदाभ्यान्निष्ठातो नो दश्चेत्येव कर्तव्ये कृतं यत्पूर्वग्रहणन्तदित्यर्थः । ल्वादिभ्यः । यदुक्तं मूलकृता एकविंशतेरिति तद्भावस्तु यद्यपि गॄधातू तत्र दृश्येते तथापि ताभ्यान्निष्ठाया रदाभ्यामित्येव सिद्धमिति । ज्याधातोर्निष्ठायाः संयोगादेरित्यनेन सिद्धिर्नत्वस्यासिद्धतया प्रथमं सम्प्रसारणे यणवृत्ताविरहात् । ग्रासकर्मकर्तृकस्येति । ग्रास एव कर्मकर्ता यस्येत्यर्थः । पिण्डीक्रियमाण ओदनादिर्यदा व्यञ्जनदध्यादिसम्बन्धेन स्वयमेव झटिति ग्रासताम्प्राप्नोति तदेतदुदाहरणम् । व्याख्यानादिति ॥ उत्तरसूत्रारम्भमूलकव्याख्यानादित्यर्थः । विभाषाऽभ्यव । अत्र विभाषा भ्यवादिति सिद्धे पूर्वग्रहणङ्किमर्थमत आह । पूर्वं ग्रहणमिति । पूर्वशब्दाभावे तस्मादितिपरिभाषयाऽभिसंशीनमित्यत्र समा व्यवधानान्न स्यादिति भावः । स्फोकारीत्या व्यवस्थितविभाषा भाष्योक्तस्थल एवेत्याशयेनाह । एतदपीत्यादि । अच्योनपादाने । अनपादाने । इत्यसमर्थसमासोऽसूर्यललाटयोरितिवत् । अपादानवाचकस्य प्रयोगे नेत्यर्थः । तदर्थात् । प्रकाशार्थात् एतेन व्यक्तमित्यत्र नत्वापत्तिर्निरस्ता । उदक्तमुदकङ्कूपादित्यस्य कूपापादानकोद्धरणकर्मोदकमित्यर्थः । यस्य विभाषा । अध्या इति । शब्दाध्याहार इत्यर्थः । यस्येति षष्ठ्यर्थस्यार्द्धधातुकस्येत्यत्रान्वयः । यदीयार्द्धधातुकस्येड्विकल्पेन विहितस्तस्मान्निष्ठाया इडन स्यादित्यर्थः । निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययेड्विधिषु । वृक्ण इति । ओव्रश्चू छेदने अस्मान्निष्ठायां ग्रहिज्येति सम्प्रसारणम् । ओदितश्चेत्यस्य निष्ठादेशविधायकस्यासिद्धत्वात्स्कोरिति सलोपः । यस्य विभाषेतीड्

भावः। निष्ठादेशस्य नत्वस्य त्रश्चेति षत्वे कर्तव्ये सिद्धत्वात्परत्वान्नत्वे षत्वाभावे चोः कुरिति कुत्वम्। खरप्रत्यय योरिति। उभयोरुदाहरणमित्यर्थः। चोव्धातोर्निष्ठाया इटि कृतेऽनुपसर्गात्फुल्लेत्यनेनेट्सहिततकारस्य लोपे निपातनेन स्वरे प्रत्यये च कर्त्तव्ये यदि निष्ठादेशस्यासिद्धत्वं स्यात्तर्हि चत्रत्वान्निष्ठादेशे सत्यपि स्वरानापत्तिर्नाइच इति छस्य न स्यादिति क्रमेण बोध्यम्। तकारमात्रस्य लोपनिपातनपक्षे तु इडागमे कर्त्तव्ये तस्य लोपस्य सिद्धत्वादिड्भावे स्वरे कर्त्तव्ये तल्लोपस्यासिद्धत्वेऽपि इच्क एवयमिति स्वरो भवत्येव परिस्कन्दः प्राच्य इदन्निपातनन्निष्ठान्तस्यात्तप्रत्ययान्तस्य वेतिमतभेदेनाह। अत्रवेति। प्रत्ययभेदेन स्वरभेदस्तु भवत्येव। प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च। सौत्रस्य स्तन्भुधातोर्निष्ठायां यस्य विभाषेतीडभावे स्तन्भेरिति षत्वे प्राप्ते तदभावस्य निपातनमिदम्। निर्वाणोऽवाते। समानपदत्वाभावाण्णत्वाभावे प्राप्ते निपातनमिदम्। कर्तर्येव निष्ठा वाधातोर्गत्यर्थात्। भाष्ये त्विति। कर्तर्येव निपातनमितिनियमाभावाद्भावे कर्मणि वा प्रत्यय उभयथा समुदायेन वातानभिधाने णत्वमित्यर्थः। अनुपसर्गात्फुल्ल। निरनुबन्धकपरिभाषया फलनिष्पत्तावितयस्यैवेदन्निपातनं युक्तमित्याशङ्कायामाह। व्याख्यानादिति। भाष्याच्चरध्वनितव्याख्यादित्यर्थः। तत्र हि फलेर्लत्वे उत्पूर्वस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यम् उत्फुल्लोऽन्तङ्क्षयति। अस्यत्वमिदमुच्यते उत्पूर्वादिति उत्फुल्लसम्फुल्लयोरिति वक्तव्यमित्युक्तम्। अत्र फलेर्लत्वे इत्यभिधानेनफुल्ल विकसने इतरस्य नेदन्निपातनङ् लत्व इत्येवोक्तन्तु इडभाव इत्यपि तेनेड्भावस्यादितश्चेतिसिद्धिः सूचिता। एवञ्चञिफलाधातोः क्ते इडभावेऽपि चरफलोश्च त्यनेनोत्वमत्र त्येवेति तस्मिन्सूत्रे उभयोर्ग्रहणमस्तीति। भाष्ये स्पष्टमिति। तत्रहि अनुपसर्गादित्युच्यते तत्रेदन्न सिद्ध्यति। परिकृशमिति। एवमाशंक्य क्रशिः क एष विहितइगुपधात् नेतन्निष्ठान्तम् किन्तर्हि कृश एषइगुपधात्को विहितः नैवं शक्यम् स्वरे हि दोषः स्यात्। निष्ठान्तस्य चेद्रूपन्तदा तनूकरणार्थकाद्धातोः कर्मणि क्तप्रत्यये गतिरनन्तर इत्यनेनपरिकृशशब्दस्याद्युदात्तत्वं भवति। तनूभवनार्थात्कृशेः कर्तरिकप्रत्यये थाथघञ्क्ताजिवित्यनेनान्तोदात्तत्वमप्रसज्ज्येतेत्यर्थः। एवमाशङ्क्यएवन्तर्हि पदस्य लोपोत्र द्रष्टव्यः पर्यागतः

कार्श्येन परिकृश इत्युक्तम्। तत्र कैयटः। गम्यमानार्थत्वादप्रयोगएव लोपस्त-त्रगमिम्प्रति परिरुपसर्गो न तु कृशिम्प्रतीत्यनुपसर्गत्वात्परेर्निष्ठान्त एव कृश शब्द इति तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यव्ययस्वरेणाद्युदात्ततेति। ननु तावत्वेकदेश-स्यापि निपातनमिष्यते इत्यनुपपन्नम्भाष्यानुक्तत्वात् अत आह। वृत्तिकारैरिति। ननु निष्ठादेश इतिवार्त्तिकेनेड्भावे सिद्धे तादेशनिपातनस्वीकारो व्यर्थोऽत आह। निष्ठादेश इति। आदितश्च। नन्विदं सूत्रं विभाषा भावादिकर्मणोरि-तिसूत्रेण सहैव पाठमिवञ्च तत्रेड्विकल्पाद्यस्य विभाषेति निषेधेनान्यत्रेड्भावे सिद्धे योगविभागवैयर्थ्यमिति चेन्न। यदुपाधेर्विभाषा तदुपाधेः प्रतिषेध इति ज्ञापनार्थत्वात्। तेन विभाषा गमहनेत्यनेन विशिसाहचर्याच्छविकरणस्य विकल्पविधानात्तस्मादेव निष्ठाया इण्निषेधो न तुलुग्विकरणान्निष्ठाया इति फलसिद्धेरिति भाष्ये स्पष्टम्। व्याख्यानादिति। वित्तो भोगीतिसूत्रभाष्यसम्मत-व्याख्यानादित्यर्थः। तत्र हि विन्तेस्तु विदितो निष्ठा विद्यतेर्विन्न इष्यते। वि-त्तेर्वित्तश्च विन्नश्चभोगे वित्तश्चविन्दतेरित्युक्तम्। ऋणमाधमर्ण्ये। ऋणशब्दस्या-धमर्ण्यशब्देन बहुव्रीहिः ऋणस्याधमत्वं च दुःखप्रदत्वात्। ततो भावे ष्यञ्। तदन्तस्य च तादृशव्यवहारे लक्षणा एवञ्च विषयत्वनिरूपकत्वान्यतरसम्ब-न्धेन तादृशव्यवहारसम्बन्धिनि गम्यमाने ऋणमिति निपात्यते। निरूपकत्व-निवेशे मानं तु धारेरुत्तमर्ण इति निर्देश एव। नन्विह निष्ठायामित्येव सूत्रमस्तु नित्यार्थत्वञ्चास्यारम्भसामर्थ्याद्भविष्यति विकल्पस्य निरः कुष इत्यनेन सिद्धेरत आह। निष्ठायामित्येतत्त्विति। न च निरः कुषोऽनिष्ठायामित्येव सूत्रमस्तु एवञ्चानिष्ठायामित्यनेन निष्ठायां विकल्पस्य व्यावृत्तौ पर्युदाससा-मर्थ्याच्च यस्य विभाषेति निषेधस्यापि बाधे सिद्धे इहेड्ग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्। वेः स्कन्देरनिष्ठायामितिवत्कृत्येव विकल्प इति शङ्कास्यादतः पृथ-ङ्निष्ठायामित्यस्या वश्यकत्वात्। एवञ्चेहेड्ग्रहणाद्वाशब्दस्यासम्बन्ध इति सिद्धम्। तोषसहेत्यादावुत्तरत्र तु सम्बध्यत एव। आरोप्येति। वर्तमाने यत्र प्रत्यय-स्तत्रापि यत्किञ्चिदवयवसद्भावे क्षणे सर्वेषामवयवानामविद्यमानत्वेऽपि तस्मि-न्समूहत्वारोपेण वर्तमाने प्रत्ययस्तथेहापीति भावः। उपदेशइत्यनुवृत्तेरिति। तच्चोकारस्य विशेषणम्। प्रत्ययोपदेश इति प्रत्यासत्त्या कल्पना कार्या तेन

लुआदिभ्यः क्ते निषेधस्य सिद्धिः । न च जागरितमित्यत्रापि निषेधापत्तिरि-ति वाच्यम् । एकाज्ग्रहणस्याप्यनुवृत्तेः सम्प्रसारणत्वस्य स्थान्यल्वृत्तित्वेनानल्विधाविति निषेधे प्राप्ते आह । अत्रेति । ननु हल इत्ये तत्सामर्थ्यादित्यसङ्गतमेकादेशे कृतेऽपि परत्वादन्तवद्भावस्य प्रवृत्त्या सम्प्रसारणत्वस्य सुलभत्वादत आह । तत्सामर्थ्यादिति । हलइतिसूत्रारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः । अयम्भावः । यद्यप्यन्तादिवच्चेति सूत्रम्परन्तथापि विप्रतिषेधसूत्रे परशब्दस्येष्टवाचकतया पूर्वोप्यचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावःस्यात् । तत्र दृष्टान्तमाह । कृदतिङ्सूत्रस्थभाष्यरीत्येति । तत्र यथाऽतिङ्ग्रहणाभावे चिकीर्षतीत्यत्र शपा सहैकादेशे कृते यदि तिङः । कृत्संज्ञा स्यात्तदातुक् स्यादितिप्रयोजनमुक्त्वा पूर्वविप्रतिषेधेनान्तवद्भावस्या चः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावेन बाधनात्तु कोऽप्यस्याऽतिङ्ग्रहणम्प्रत्याख्यातम् । तथेहापि प्राप्तोऽचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावो न भवति हल इतिसूत्रारम्भसामर्थ्यादिति । मूले अनायाससाध्य इति । क्षुण्णमौषधमुष्णोदके प्रक्षिप्तञ्चेत्तस्मिन्नेव काले यज्जायते तत्फाण्टमिति । धृषिशसी वैयात्ये । विकल्पे प्राप्त इति । आदिकर्मणि यत्र निष्ठेत्यादिः । भावादिकर्मणोर्वैयात्ये धृषेर्वृत्त्यभावे मानमाह । मूले अतएवेति । तत्र वृत्तित्वाभावादेव । अविनीतेति । विरुद्धं यथा स्यात्तथा यातो वियातस्तस्य भावो वैयात्यमितिव्युत्पत्त्याऽविनीतत्वं पुरुषवृत्तिधर्म उच्यते । ञिधृषाधातोरादित्त्वादिड्भावे सिद्धे नियमार्थोऽयं योग इति भावः । एवं सति वैयात्याभावेऽस्मान्निष्ठाया इडिष्ट एव चेद्धृषेरादित्वाभावेसिवैयात्ये इड्भावोऽस्य सूत्रस्य विधायकत्वेऽपि भविष्यतीति धृषेरादित्वं व्यर्थमिति हरदत्तमतं खण्डयति ।अत्रारुचीत्यादिना । आदित्वसामर्थ्यादेवानभिधाने प्रमाणमस्तीतिकल्प्यत इति भावः । अभेशाविदूर्ये । अत्राविदूरशब्दाद्भावे ष्यञ् ब्राह्मणादित्वात् । न नञ्पूर्वादितिनिषेधस्त्वत एव निपातनान्न । णेरध्ययने वृतम् । अधीयत इत्यध्ययनङ् कृत्यल्युट इति बाहुलकात्कर्मणि ल्युट् । तदाहाधीयमान इति । दो दद्घोः । अयमादेशस्थान्तः । इद्दजश्त्वे कृते निर्दिष्टस्य तान्तादेशपक्षेऽप्युपपत्तिरित्याशयेन मूले तान्तो वायमादेश इत्युक्तम् । दस्तीति सूत्रस्य दाधातोर्यस्तान्तादेशस्तस्मिन्सत्युपसर्गस्य दीर्घ इत्यर्थाभि-

प्रायेण शङ्कते। न चैवमिति। एवम् । आदेशस्य तान्तत्वे । दाधातोर्यस्त कारादेशस्तस्मिन्नित्यर्थे यस्मिन्विधिरितिपरिभाषया तदादिविधिः स्यात्तथा च तकारादावुत्तरपदे दीर्घ इत्यर्थाभिप्रायेण समाधत्ते । तकारादाविति। प्राचीनसम्मतसूत्रार्थरीत्याव्याख्याय भाष्यसम्मतसूत्रार्थाभिप्रायेणाह । स्वज्ञा-स्त्रित्यादि। तान्तदाधाताविल्यर्थे खरि चेति चर्त्वे कृते आदेशस्य तान्तत्वमेवे-ति व्यावर्त्याभावेन नेदं व्याख्यानयोग्यङ्किन्तु यस्मिन्विधिपरिभाषालभ्यमेवेति शङ्काम्बारयति। परिभाषासम्मतव्याख्याने चर्त्वं स्यासिद्धत्वेनादेशस्यातान्तत्वपत्ते दीर्घव्यावृत्तिर्विशेषणस्य फलमिति बोध्यम्। तथ परिभाषाशाभेन व्याख्यानमे-वोचितमिति भावः । दोदद्वित्यनेन थान्तस्यादेशस्यविधानमेवेत्यत्र भाष्यस-म्मतिमाह। तान्ते दोष इति। ध्वनितत्वादिति। तत्र द्विवचहभिरित्यत्र नलोपे कृते ऐस्भावस्य प्राप्तौ सन्निपातरिभाषया तद्वारणरूपस्य प्रयोजनस्य नलोपः सुप्स्वरेत्यनेन नलोपासिद्धत्वेन वारणेनान्यथासिद्धिः कृता न त्वसि-द्धस्य सन्निपातविघातकपदेनाग्रहणमित्यर्थप्रदर्शनेन ध्वनितमित्यर्थः । भाष्य-कारेण दान्तत्वे निष्ठानत्वस्य धान्तत्वे धत्वप्राप्तिरिति यदुक्तन्तस्योपपत्ति-माह ।जग्धमित्यादाविति । अच उपसर्गात्तः । तस्यैवानुवर्तमानङ् घोरि-ति विशेषणम् । अत्राच इति पदमावर्तते एकमुपसर्गस्य विशेषणन्तेन-तदन्तविधिः द्वितीयमादेशस्य तकारस्य स्थानिबोधनाय । अन्यथोपसर्गादि-तिपञ्चमीनिर्देशादादेःपरस्येति स्यादिति भावः । इति भाष्यमिति। तत्र हि द्यतेरित्वादचस्त इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन द्यतेरित्यस्यावकाशः निर्दित्तन्निर्दि-त्तवान् अचस्त इत्यस्यावकाशः प्रत्तम् अवत्तम् । इहोभयम्प्राप्नोति नीत्तम् वीत्तम् अचस्त इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेनेत्युक्तम् यद्यपि दद्भावस्येत्वमपवा-दस्तथापि तदत्तत्वमप्यपवाद इत्यपवादयोर्विप्रतिषेधे परत्वात्तत्त्वाम्प्रवर्तत इति भावः। कपिष्ठलोगोऽत्रे । गोत्रेऽभिधित्सिते कपिष्ठल इतिनिपात्यते। यः कपिष्ठलशब्दो गोत्रप्रत्ययप्रकृतित्वेन इष्ट इति यावत्। भाष्यस्वरस इति। त-त्र हि कपिष्ठलः कापिष्ठलिः कापिलायन इतिरूपस्य गोत्रे यनिच सिद्धये क-पिष्ठलोगोत्रप्रकृताविति वार्तिककृतोक्तम्। इदञ्च वार्त्तिकं यो इष्टइत्यस्याध्या-हारेण प्रत्याख्यातमिति त्वन्यत्। क्तोऽधिकरणे च । अत्र चाद्यथा प्राप्त-

मित्युक्तन्तत्र स्थैर्यार्थात्कर्तरि प्राप्तिं दर्शयितुमाह । प्रायेणाकर्मकाद् इति य-थास्थैर्यार्थक आस्धातुरकर्मकस्तस्माद्गत्यर्थाकर्मकेत्यनेन कर्त्तरि प्राप्तिः अ-यमेवाधिपूर्वश्चेत्तदा सकर्मकः एवमुपपूर्वश्च सकर्मकस्तदापि कर्त्तरि प्राप्तिः आशित ओदनन्देवदत्त इति । अत्र हि न कर्मणि प्रत्ययः । ओदनपदाद्द्वितीया-दर्शनात् । सकर्मकत्वाद्भावेऽपि न । कर्तरि त्वप्राप्त इत्याद्युदात्तस्येत दृशस्य प्रयोगस्येष्टत्वेनेत्यर्थः । अत एव प्रकृते कर्मणोऽविवक्षाया अभावादेव यदि त-था स्यात्तदा भावे प्रत्ययेऽयुक्तोऽर्यन्निर्देश इत्यप्युक्तम् स्यात् । ननु यदि गत्यर्थेति-सूत्रेणाविवक्षितकर्मकाणामकर्मकत्वे चेद्भावे प्रत्ययं कृत्वाऽच्प्रत्ययान्तस्य प्रयो-गस्तर्हि दत्तवानित्यर्थे दत्त इत्यपि स्यात् । कर्मक्तान्तान्मतुपि यथा दत्तवानिति भवति तथा तदन्तादजपि स्यात् । भावक्तान्ताद्वा तस्मिन्सति स्यादत आह । दत्तवानित्यर्थ इति । निष्ठाप्रसङ्गात्तत्सम्बन्धिकार्यजातं समुद्भाव्य प्रकृतं व्या-चष्टे सुयजोर्ङ्वनिप् । सुनोतेरिति । अत्रोभयपदिना यजिना साहचर्यात्सुनो-तेरेव ग्रहणन्न तु सु गतौ षुप्रसवैश्वर्ययोरित्यनयोः । जीर्ण इति । अत्र जॄधातोः कर्तरि प्रत्ययः । ध्वनितमिति । प्रकृतसूत्रभाष्य एव न च क्वसोर्वा वचनञ्छन्द-सि तिङोऽदर्शनादित्युक्तत्वेन ध्वनितमित्यर्थः । छन्दस्युभयथेत्यनेन त्वादेश-गतवैरूप्यमादाय लकारविषये वासरूपन्यायो न प्रवर्तत इत्येव ज्ञापनमिति भावः । यत्तु वृत्तौ छन्दसि लिट इतिसूत्राल्लिङ्ग्रहणानुवृत्तौ विभक्तिविपरिणा-मेन च सिद्धे पुनर्लिङ्ग्रहणेन लिट्सामान्यस्यादेशो ज्ञाप्यत इति प्रकृते वा व-चनमित्युक्तम् । तन्न प्रकृतभाष्यविरोधात् । तत्र हि कानच्क्वसोर्वा वचनञ्छन्द-सि तिङो दर्शनात् । छन्दसि तिङपि दृश्यते । अहं सूर्यमुभयतो ददर्श । अहं द्यावापृथिवी आततानेति । न वाऽनेन विहितस्यादेशवचनात् । न वा एतत्प्र-योजनमस्ति । किङ्कारणमनेन विहितस्यादेशवचनात् एवमुक्त्वा केन विहितस्या-देश इत्याकाङ्क्षायाञ्छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति लिङः श्रवणम्भविष्यतीति समाधाय तदेतद्वाचनन्तिष्ठतु तावत्साभ्यासिकमित्युक्तम् । तत्र तदेतदितिप्रतीकमुपादायो-त्तरत्रोपयोक्ष्यत इत्युक्तं कैयटेन केचित्तु तस्य धातुसम्बन्धे विधाने नाधातुसम्बन्धे पक्षे भूतसामान्ये । लिट्स्थानिकतिङः श्रवणार्थमिदमावश्यकमित्याहुः । अक्नू-प्रकृतिकमुपरमितीति । अत्रापि प्रकृतसूत्रस्थभाष्यमेव मानम् ॥ तत्र हि असं-

योगाश्लिट् किदित्येव किन्त्वे सिद्धे कित्करणं संयोगान्तार्थमित्यभिधाय ह्र-
नस्य यद्ददधानस्य रोधसी त्वमर्णवान्ववद्धानामरम्णाः अद्भे: आजिवानित्यु-
दाहरणानि प्रदर्श्य छान्दसौ कानच्क्वसू लिट्च छन्दसि सार्वधातुकमपि
दितिङित्वादुपधालोपो भविष्यतीत्यभिहितम् । ववधानस्येति । वन्ध
बन्धने छान्दसत्वादभ्यासधकारस्य निवृत्यभावे भष्वाज्ज्ञश्भ्हसीति जश्
त्वम् । एतद्भाष्यग्रन्थेऽद्भे: आजिवानितिप्रयोगस्य छान्दसस्य प्रदर्शनेनाच्छ-
प्रकृतिकक्वसुपरमितिकल्प्यते। यदुक्तमेकाज्ग्रहणसामर्थ्यं लब्धमिति तदेतदुपपा-
दयति । तद्धीति । व्याख्यानादिति । भाषायां सदादिभ्यो वा लिड्वक्तव्यः कि-
म्प्रयोजनम् तद्विषये लुङो निवृत्यर्थमिति भाष्यकारोक्तिमूलकव्याख्यानादित्य-
र्थः । इ्यिवानिति । इण्धातोः क्वसौ द्वित्वोत्तरमभ्यासेन सह सवर्णदीर्घेऽस्य कृत-
द्वित्वैकाच्त्वसत्त्वादस्य कित्वादवसामितीड्ति भावः । पचति ब्राह्मण इति । न
च सामानाधिकरण्यमेकार्थविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वन्तच्च प्रकृते नास्ति प्रत्य-
यार्थकर्तृविशेषणत्वादिति वाच्यम् । काल्पनिकस्य प्रथमासामानाधिकरण्य-
सत्वात् । यथा शतृशानच्प्रत्ययान्तस्य प्रयोगे सति प्रधानभूतयोः कर्तृकर्मणोः
प्रतीतिर्न तु लकारस्य प्रयोगे इति लटोऽप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्ये इत्यनु-
वादोऽनुपपन्न इति प्रक्रियादशायांकल्पिते स्थानिनि लकारेऽप्रथमासामाना-
धिकरण्यमपि कल्पितं शास्त्रप्रवृत्तिनिर्वाहकन्तथा च कृदन्ते सत्त्वप्रधानानि
नामानीति वचनात्कर्तृकर्मणोः प्राधान्यदर्शनेनायं लकारः प्रधानकर्त्राद्यभि-
धायकस्तथा विधाऽनुवादविषयत्वादित्यनुमानेन कृदन्तदृष्टान्तेन काल्पनि-
कमेव तत्प्रक्रियानिर्वाहकन्तादृशकल्पना प्रकृते चाहार्या संभवत्येव । जाते
त्व देशे भावप्रधानमाख्यातमितिवचनेन श्रूयमाणप्रत्ययार्थस्य तिङन्तु विशेष-
णत्वं कृत्सु विशेष्यत्वमिति स्वन्यत् । वस्तुतस्तु सामानाधिकरण्यं समानार्थक-
त्वमात्रन्न तु तत्र प्राधान्यनिवेश इति नाहार्यायास्तस्याः कल्पनेति बोध्यम् ।
क्व चिदित्यस्य लाभस्तु नञ्वोर्विभाषेतिसूत्राद्विभाषापदानुवृत्याऽनयोरादेशयो-
र्विकल्पेन प्रवृत्या कल्प्यते सा चानुवृत्तिः सम्बन्धानुवृत्यो मण्डूकगतिवद्वा
कार्या । प्रथमासामानाधिकरण्येपि क्व चिदित्यस्य लाभः पुनर्लड्ग्रहणस्य क-
रणेन दर्शिता सा न शब्दाधिक्यादर्थाधिक्यमितिकल्पनया किन्तु पुनर्लड्ग्रहणे-

न पुनर्विधिः । स हि पूर्वेण विधिनाऽप्राप्तेपि विषये प्रवर्त्तते इति वृत्तिकारीत्या व्याख्यातः ।भाष्ये त्विति । अयम्भावः । यदीह लट्ग्रहणन्न स्यात्तदाऽस्य प्रत्ययान्तरत्वन्न स्यात्तया च कर्त्तरीत्यस्योपस्थित्या कर्मत्वभावापत्तिरतो योगविभागेन लट् एवस्थानेऽयमादेशो विधेय इति । सम्बोधने च ॥ प्रथमासामानाधिकरण्येऽप्ययम् । सम्बोधनविषये लटः शतृशानचौ स्तः । लक्षणहेत्वोः॥ यथायथन्योत्यं लक्षणत्वादेर्दर्शयति ॥ शयनमित्यादिना ॥ एवञ्च परिचायकशयनकर्तृपवनाभिन्नानेककर्तृका वर्त्तमाना भुजिक्रियेति बोधः । प्रथमात् ॥ द्वितीयात्तु फलभूतार्जनकर्तृकर्तृको वास इति तृतीयाच्च जनकहरिदर्शनाश्रयनिष्ठो मोक्ष इति बोधः ॥ अर्जयन्पुरुष इतिरीत्या प्रथमासामानाधिकरण्यबोध्यम् । विदेः शतुर्वसुः । अत्र विदेरितिनिर्देशस्य समानत्वेऽपि वेत्तेरेव ग्रहणमित्यत्र मानमाह ॥ सत्त्यादिना । शतृप्रत्ययस्योगित्वात्स्थानिवद्भावेनैवोगित्कार्ये सिद्धेऽस्योगित्वं वसोः सम्प्रसारणमित्यत्र ह्वसोरपि ग्रहणार्थमन्यथाऽस्य संग्रहार्थं वस इति कथनीयम् ॥ तथा सति निरनुबन्धकत्वादस्यैव ग्रहणं स्यात् ॥ एवन्निर्देशे तु तदनुबन्धकपरिभाषा न प्रवर्त्तते उकारोच्चारणसामर्थ्यात् ॥तौ सत् ।शतृशानज्मात्रे। मात्रशब्दोऽत्र कार्त्स्न्ये । तेन लटस्थानिकत्वरूपधर्मपरित्यागेन स्वरूपमात्रं शतृशानचोः संज्ञीत्युक्तम्भवति । एतत्फलमाह । द्विषन्नित्यादि । द्विषोऽमित्रे । लृटः सद्वेतिसूत्राभ्यां विहितावेतौ । प्रकृतसूत्रे भाष्यकृतैवैतदुक्तम् । तौग्रहणं क्रियतेऽसंसर्गार्थमिति । वर्त्तमानत्वादिविशेषणासंसृष्टयोरपि सङ्ग्राहार्थमित्यर्थः । लृटः शङ्का । लृट इत्यनेन भविष्यदधिकारे विहितो यो लृट् शेषे चेति लृट् स एव गृह्यते । स्पष्टञ्चेदमनवक्लृप्त्यमर्षयोरितिसूत्रभाष्ये । तत्र ह्यकिंवृत्तेऽपीत्यस्योपपदसंज्ञारूपप्रयोजनमभिधाय किम्प्रयोजनमिति प्रश्ने उपपदमतिङिति समाससिद्धिरित्युक्तेऽतिङिति प्रतिषेधात्समाससिद्धिर्न प्रयोजनमित्यभिधाय यदा तर्हि लृटः सत्संज्ञं भविष्यतीति प्रयोजने परेणाभिहिते सिद्धान्तिनोक्तम्भविष्यदधिकारविहितस्य लृटः सत्संज्ञावुच्यते अविशेषविहितस्यायमिति । तदेतदाह । भाष्ये स्पष्टमिति । पूङ्यजोः शानन् अयं स्वातन्त्र्येण विधीयते न तु लृटः स्थाने । लृटः इत्यस्याननुवृत्तेः । कर्त्तरि चायम् । तौ सदितिसूत्रे भाष्ये पूङ्य-

नोः शानन् । ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् ।इङ्धार्योः शत्रकृच्छ्रिणीतिविहितप्रत्ययान्तरत्वं लादेशत्वं वेतिविचारेऽलादेशत्वं व्यवस्थाप्य सोमम्पवमानः । नटन्निघ्नान इत्यादौ कर्तृकर्मणोर्विहितषष्ठ्या लादेशयोगे निषेधः सोऽत्र न प्राप्नोतीत्याशङ्क्य लटः शतृशानचावितिः॥तृशब्दमारभ्य तनो मकारात्तृन्निति प्रत्याहार इत्याश्रयणेन तन् ग्रहणेनैतेषामपि ग्रहणेन न लोकेतिनिषेध उक्तः तेनैतः प्रत्यया न्तरमेवेति सिद्धम् ॥ ताच्छील्यवयोवचन ॥ अयम्परस्मैपदिभ्योपि ॥ लादेशश्चैवात्मनेपदसंज्ञाविधानात् ॥ अत एव शत्रुं निघ्नान इत्यस्य सिद्धिः । ताच्छील्यन्तत्स्वभावता । यथावहवोऽत्र मण्डयमानाः । अनेकेऽत्र पठमाना इत्यादौ । वयोवचन इत्यस्य वयोविशेषस्य प्रतिपादन इत्यर्थः । यथा कवचम्बिभ्राणा इत्यादौ यौवनादिरूपा शरीरावस्था प्रतीयते । शक्तिः सामर्थ्यम् । सा यत्र गम्यते तत्र चानश । यथा शत्रुन्निघ्नाम इत्यादौ । सुञो यज्ञसंयोगे । सुञः शतृप्रत्ययः स्यात् । यज्ञेन संयुक्तं कर्तरि शक्रान्तश्च वृत्तिश्चेत् । संयोगइत्यत्रकर्मणि घञ् अत्र सुञो यज्ञे इत्येव यज्ञविषयस्तेत्सुनोत्यर्थ इति व्याख्यया सिद्धे संयोगग्रहणाद्यत्र प्रधानकर्त्तारोऽभिधीयन्ते तत्रैवानेन योगेन प्रत्ययः तादृशमत्र याग इत्याशयेनाह । मूले सर्वे सुन्वन्तः । सर्वेयजमानाः । यज्ञयोग इति किम् । आङ्क्ते स्तच्छी । अत्र आङ भिव्याप्तौ तच्छब्दो धात्वर्थस्य परामर्शकः । भाष्ये स्पष्टमिति ।तत्र ह्यन्नावित्यस्य कर्तरि भुव इतिसूत्रे ऽनुवर्त्तमानस्याव्वीभवितेत्यत्र भूधातोः खिष्णुजनुत्पत्तिरूपमप्रयोजनमुक्त्वा अथेदानीमनेन उक्तो ताच्छीलिक इष्णुज्विधीयते सोऽत्र कस्मान्न भवतीति प्रश्ने रूढ़िशब्दप्रकारास्ताच्छीलिका न च रूढ़िशब्दा गतिभिर्विशेष्यन्ते न हि भवति देवदत्तः प्रदेवदत्त इत्युक्तम् ॥ ताच्छीलिक इष्णुज्भुवर्श्चेतिसूत्रविहितः रूढिशब्दप्रकारो रूढिशब्दसदृशाः ॥ यथा रूढ़िशब्दानां गतिभिः सम्बन्धो न भवति । तथा ताच्छीलिकेष्वपि अयमत्र विशेषः ॥ ये अत्यन्तं शब्दा एवं ते अतताप्यवयवार्थेन व्युत्पाद्यन्ते ॥ क्वचित्तु अवयवार्थसद्भावेऽपि । यथा गायक इति ताच्छीलिका अपि क्रियाविषयन्ताच्छील्यमुपादाय प्रवर्त्तन्ते क्रियाविशेषाभावेपि । कामुक इति । अत्र गतिसम्बन्धो न भवति । न हि भवति प्रकामुक इति । क्वचित्तु गतिभिः सम्बन्धो भवति । आगामुकः

प्रवर्षुक इति यथा । अत एवोक्तम्प्रायेणेति । यत्र तु सोपसर्ग एव रूढिशब्दास्तत्रापि वाह्येन गतिना न भवति सम्बन्धः । यथा व्याघ्र इति । अत्र प्रव्याघ्र इति न भवति । शीलं स्वभावः । फलांशविषयकाकाङ्क्षाराहित्यम् । सा शीलं यस्येति बहुव्रीहिः । तद्धर्मा । तत्क्रियाचारकर्ता । अत्रैतत्क्रियाचरणम्मम धर्म इति ज्ञानम्प्रयोजकम् । साधु कारी तु तौ विनापि यो धात्वर्थं साधु करोति सः । कर्ता कटानिति । ताच्छीलेऽत्र कृधातोस्तृन्प्रत्ययः । अलंकृञ्निराकृञ् । अत्र कृञ्ग्रहणेन प्रसिद्धत्वात्करोतेरेव ग्रहणम् । उत्पचादिषु प्रत्येकसुदः पाठो नियमार्थः । तेनोदः प्रयोग एवेष्णुच् । उत्तरार्थ इति । भुव इत्यस्यैव ग्लाजिस्थेतिसूत्रे चकारेण संग्रहार्थः । भाष्य स्वरस इति । प्रतिपादितमेतत्प्राक् । स्पष्टप्रतिपत्तये इह तमेवाह । तत्र हीति । इतिभाष्यमिति ॥ विनुणकर्मकानामित्येवन्तत्रोक्तम् ॥ विनाशेत्यत्र ख्यन्तविनाशेः कृतणिलोपेन निर्देशः । अकारउच्चारणार्थः । मूले ण्वुलासिद्ध इति । असूयतिभिन्नेभ्य इत्यादिः । अन्यथाऽत्र स्वरे विशेषसत्त्वेन ण्वुला सिद्ध इत्युक्तिर्विहता स्यात् ॥ अनभिधानमिति । अत्र प्रमाणम्प्रकृतसूत्रस्थभाष्यमेव ॥ तत्र हि पदिग्रहणमनर्थकमनुदात्तेतश्च हलादेरितिसिद्धत्वादित्यभिधाय अयम्पदेरुकञ्विधीयते लषपतेति स विशेषविहितसामान्येविहितं युचम्बाधेतेति प्रतिपाद्य एतज्ज्ञापयत्याचार्यस्ताच्छीलिकेषु ताच्छीलिका वासरूपेण नभवन्तीति प्रदर्शितम् । यदि सकारादपि पदेः स्यात्तदा ज्ञापकत्ववर्णनमसंगतं स्यात् । ज्ञाप्यते इति । निन्दहिंसेतिसूत्रे वासरूपविधिना टजादयो नेत्युक्तमिह तु परस्परं स नेत्यभ्युवधायीति विशेषः । शीङो वाच्य इतीति नेदम्वार्त्तिकम् । किन्त्वर्थसिद्धमित्येतत्प्रतिपादयति । लुश्प्रत्ययइत्यादिना । प्रयोजनाभावादिति । न च स्वरे विशेषः । यदिलस्येत्संज्ञा स्यात्तर्हि शपि सत्येकादेशे च कृते एकादेश उदात्तेनेतिसूत्रेणोदात्तत्वे विशेषाभावस्य स्पष्टत्वात् । लुशो यादित्वेनापीत्संज्ञा व्यावर्त्तयितुं शक्या । इदं सिद्धमितीति । इदमुपलक्षणम् । कृपालुस्पर्द्धालुशब्दयोरप्येवं सिद्धिः । दाधेट्सिशदः । दा इतिप्रयोगस्थदारूपाणामनुकरणम् ॥ कर्मकर्त्तर्येवेति ॥ स्वभावादिति शेषः । तेन । आदित्यत्र दकारस्य सत्त्वेन ॥ तपरत्वे ऋकारस्य तात्परत्वादकृस-

स्यैव ग्रहणं स्यात् ॥ जागरूकः ॥ अधुनेतिवत्समुदायस्य निपातनेन सिद्धे स्वातन्त्र्येण ऊकस्य विधानमुत्तरार्थम् ॥ मूले भाविनेति ॥ यङि कृतेजायमानस्येत्यर्थः ॥ वावदूकशब्दस्तूणादिप्रत्ययान्तः । स्वरूपावाधेन । प्रत्ययस्वरूपाबाधेन । न चैवङ्कि प्रत्यत्यत्घटककाकारस्येत्वमपि न स्यादिति वाच्यम् ॥ तत्तुरिर्जगुरिरितिभाष्योदाहरणादित्वस्य प्रवृत्तेः ॥ अत एव स्वरूपाबाधेनेत्यपि लब्धम् ॥ अस्मिन्सूत्रे भाष्ये उत्सर्गश्छन्दसि सदादिभ्यो दर्शनादिति ॥ तेन सेदिः नेमिरित्यादि सिध्यतीत्युक्तम् ॥ यद्यप्यादितिसूत्रच्छान्दसकार्यप्रदर्शकप्रकरण एवोपन्यसनीयन्तथापि भाषायामिति वार्त्तिकं लौकिकप्रयोगाणां साधुत्वान्वाख्यापकमिति तत्खण्डनाय प्रकृतेऽस्य लेखः ॥ स्पष्टम्भाष्य इति ॥ एवमेव स्पष्टमित्यर्थः ॥ मूलरीत्यान्वाख्याय सिद्धान्ताभिप्रायेणाह ॥ वस्तुतस्त्विति । ननु भाष्ये दृणातेश्च स्पष्टमुक्तमिति दीर्यतेरित्यनुपपन्नमत आह ॥ दीर्यतेर्वेति। तत्र हि ददत् दृणातेर्दीर्यतेर्वेति पठितम् ॥ विपरीतनियम इति ॥ संज्ञान्तरयोरेव क्विविति नियम इत्यर्थः ॥ विधेयसंकोचापत्तेरिति ॥ यत्रैवकारस्ततोऽन्यत्र नियम इत्यस्य सिद्धत्वेन विधेयस्य क्विपः संकोचापत्तेरित्यर्थः ॥ अत्र संज्ञात्वन्न यावद्द्रव्यभाविसंज्ञा तुल्यङ्किन्तु व्यक्तिविशेषसम्बन्धित्वमेव ॥ व्याख्यानादिति ॥ कर्मण्यणितिसूत्रानन्तरमेव धः ष्ट्रन्नितिवक्तव्येऽत्र प्रकरणे पृथगेतादृशसूत्रकरणमूलकव्याख्यानादित्यर्थः । तादृशपाठे यद्यपि दाम्नीतिसूत्रे पुनः ष्ट्रन्ग्रहणमावश्यकन्तथापि लाघवमस्त्येवेति भावः । दाम्नीशस् । अत्र दशेति कृतनलोपस्य दंशधातोर्निर्देशेनाङ्कित्यपि क्वचिदस्य नकारो लुप्यते तेन दन्तेषु दशना इति प्रयोगः सिध्यति । न च निपातनस्य वाधकत्वमेवेति सर्वत्रैवास्य नलोप इति दंष्ट्रेत्यनुपपन्नमिति शङ्क्यम् । शुनो दन्तदंष्ट्रेतिसूत्रनिर्देशेन क्वाचित्कत्वस्यैव कल्पनात्।दंष्ट्राशब्देऽजादित्वाट्टाविति प्रागुक्तम् । व्याख्यानादिति । व्याख्यानादिति । दात्रनेत्रादीनामकरणोपपादानामपि प्रयोगदर्शनमूलकव्याख्यानादित्यर्थः । यदुक्तं हल्येति तदभिप्रायमाह । एवमन्वय इति भाष्यस्वरस इति । तत्र हि कर्त्तरिक्वादितिसूत्रस्य तत्र भव्याद्यर्थमित्यनेन भव्यगेयेतिसूत्रेण विधीयमानस्य प्रत्ययस्य कर्तर्यपि कर्त्तरिक्वादिति सूत्रसहायेन प्रवृत्यात्मकम्प्रयोजनमभिधाय ऋषिदेवतयोस्तु कृद्भिः समावेशवचनं

ज्ञापकमसमावेशस्य यदयं कर्त्तरि चर्षिदेवतयोरिति सिद्धे समावेशे समावेशार्थं चकारङ्करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न समावेशः ॥ अत्र समावेशः करणरूपेणार्थेन बोध्यः ॥ एवमुपपाद्य भाष्यकारेण वार्त्तिककारोक्तिर्यत्तावदुच्यते ऋषिदेवतयोः कृद्भिः समावेशवचनं ज्ञापकमसमावेशस्येति नैतज्ज्ञापकसाध्यमपवादैरुत्सर्गा बाध्यन्त इति ॥ एष एव हि न्यायः । यदुतापवादैरुत्सर्गा बाध्येरन्नित्युक्तम् ॥ यदि तत्र यथासंख्यमभिप्रेतं स्यात्तदा चकारसद्भावे सति तस्य सम्भवादेवमुक्तिरसंगता स्यात् ॥

॥ इति पूर्वकृदन्ताः ॥

अथावसरसङ्गत्योणादिप्रत्ययविषये विशेषमाह ॥ अथोणादय इत्यादिना ॥ निरूप्यन्ते इति शेषः ॥ तत्रापि ॥ कल्पितावयवार्थकल्पनायामपि ॥ अन्यत्रेति ॥ वर्त्तमानकालातिरिक्तकालेनेत्यर्थः ॥ इदम्भाष्यम् ॥ अन्यकाले आहन्तेति वृजन्तधातुत्वाख्यानपरम् । व्याकरणान्तरादिति ॥ व्याकरणान्तरोक्तानामप्येषां साधुत्वे चानुमानमेव प्रमाणम् ॥ उणादिप्रत्ययाः साधवः पाणिनिकर्तृकानुवादविषयत्वादिति ॥ अत एव ॥ व्याकरणान्तरीयऽत्वेपि साधुत्वस्याभिप्रेतत्वादेव ॥ प्रयोजनमिति । भाष्यकृतेति शेषः ॥ अत्रप्रकृतेस्तनुदृष्टेरितिप्रयोगाद्विभाषा गुणेऽस्त्रियामित्यस्य क्वचित्स्त्रियामपि प्रवृत्तिः । एतदेव वचनम् व्याचष्टे । शास्त्रान्तर इति ॥ नैरुक्तादयः ॥ एतच्छास्त्रम् ॥ एतच्छासितव्यम् । पाणिनीयसूत्रार्थमाह । उणाद्यन्ता इति । एतावतैव कृतमिति । पाणिनिनेति शेषः ॥ नन्वव्युत्पन्नत्वे सर्पिरागच्छेत्यत्र रेफः सर्पिषेत्यत्र षकारश्च दृश्यते सोऽनुपपन्नः प्रत्ययावयवत्वाभावादत आह । सर्पिषेति । अत एव । एतेषामव्युत्पन्नत्वादेव ।तद्रीत्यैवेति ।व्याकरणान्तररीत्यैव । अत एव ।अव्युत्पन्नत्वादेष । तेषामिति । क्विब्वचीत्यादिसूत्राणामित्यर्थः। अत एव । तेषां पाणिनीयत्वाभावादेव । ननु यौ परत इत्यनुपपन्नम्। युप्रत्यस्य पाणिनिमतेऽभावादत आह । युश्चेति । उणादिप्रत्ययान्तानामव्युत्पन्नत्वस्वीकारे भाष्यविरोधशङ्कां वारयति । यत्त्विति । तस्य भाष्यस्य व्याकरणान्तरानुसारित्वे दृष्टान्तमाह । यथेति ॥

अन्तरङ्गपरिभाषाया इति। अस्य दोषः शङ्कित इत्यत्रान्वयः। भाष्यकृतेति शेषः। एवं हि तत्रोक्तम्। यणादेशादियुवौ। यणादेशादियुवावन्तरङ्गतोऽभिनिर्वृत्तान्न प्राप्नुतः वैयाकरणः। सौवश्व इति। लक्षणा हि भवति द्वयोरचि वृद्धिप्रसङ्गे इयुवौ भवत इति। शेजदोषः। अनवकाशावियुवौ। अचीति चावश्यकम्। श्रेयमधःश्रेयङ्गव इत्येवमर्थमिति। प्रसङ्गाद्व्याकरणान्तरे लक्षणं विचारयितुमाह। यणादेशा दिति। नकपीतिसाहचर्येणेति। कपिपरेऽणतद्धितपरकएवेत्यर्थाधिकारात्केणइतिसूत्रेऽप्यणतद्धितककारपरक एव ग्टह्यत इति भावः। लोष्टपलिती। लुशेर्लोष्टमिति भाष्यमिति। स्थानेन्तरतम इतिसूत्रे भाष्ये लोष्टः क्षिप्तो वाहुवेगं गत्वे तिभाष्यप्रयोगाल्लोष्टशब्दोऽर्द्धर्चादिः। पलितं शैलजे तापे केशपाके चकर्दमे। दर्भाङ्कुर इत्युपलक्षणम्। पुलिङ्गस्य रोमाञ्चेपि दर्शनात्। सूची तु सीवनद्रव्ये ऋङ्क्किोऽभिनयान्तर इति। ऋङ्क्को रोमाञ्चः॥ प्रागुक्त इति। एवञ्चतन्मते प्रकृत सूत्रे ठेत्येव पाठः। षन्ढस्तु वाहुलकात्। लोत्रं चौरचिन्हं। भाष्ये उक्तमिति। एवञ्च वाहुलकत्वेन तथाप्यस्य साधनं वोध्यम्। अगस्तिरित्यत्रागशब्दे उपपदेऽस्धातोस्तिप्रत्ययो वाहुलकादित्यादिशयेन सूत्रेऽसावुक्तः प्रकारान्तरेणापि तस्य सिद्धिमाह। अत्रे ति। द्वयोः। अगस्तिशब्दागस्त्यशब्दयोः। आद्यस्ये ति। रूपमिति शेषः। अगस्त्यशब्दस्य प्रकारान्तरेणापि तस्य सिद्धिमाह। अगस्तिशब्द इति। अयतेः स्वाङ्गे शिरः किच्च। शिरः शिरसी। श्णातेर्घञर्थे के इकारादेशेऽदन्तोऽप्ययम्। अत एव पिण्डं दद्याद्गयाशिर इत्यपि साधु। वृङ्शीभ्यां रूपस्वाङ्गयोः पुट् च। शपो गुह्यमिति। वाहुलकात्प्रत्यये शेपशब्दोऽदन्तोऽपि॥ यस्यामुशन्तः प्राहराम शेपम्। नहेर्दिवि भश्च। नहधातोरसुन् भश्चादेशः॥ नभो व्योम्नि नभो मेघे श्रावणे च पतद्गृहे। प्राणे मृड़ालसूत्रे च वर्षासु च नभः स्मृतः। पतद्गृह इत्यस्य पततः कफादेर्गृह इत्यर्थः। पीकदानीतिलोके। मिथुनेऽसिः। धातूपसर्गयोर्योगे सतीण्धातोरसिप्रत्ययः स्यात्। पुरूरवाः पुरूरवस्शब्दो निपात्यते इत्यर्थः। अप्सराः॥ प्रायेणायं भूम्नि। स्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्वर्वेश्या उर्वशीमुखाः। ध्वनितमिति। एकवचनान्तप्रयोगेण ध्वनितमित्यर्थः। विदिभुजिभ्याम्। आभ्यामसिः स्यात्। विश्ववेदाः। विश्वं वेत्तीति विग्रहः। विश्ववेदास्तनूनपात्। विश्वभोजाः। विश्व-

भोजा: शत क्रतु: । वृञ्लुटितनिताड़िभ्य उलच् । लश्चेश्च । अयमन्तोदात्त: । पूर्वस्तु मध्योदात्त इति पुनर्व्युत्पादित: । शीङो ह्रस्वश्च । शिखा शाखा वह्नि-चूड़ाचूड़ामात्रेऽपि । चूड़ामात्रे शिखायाश्च ज्वालायां प्रपदेऽपि चेतिदर्शनात् । जनेष्टन्लोपश्च ।जटा ।जटालग्नकचे मूले मांस्यां स्त्री पुनर्जटी ।उणादयो बहुलम् । अत्रोणादिशब्देनाष्टाध्याय्यामितत्सूत्रोत्तरसूत्रैर्विहितानाम्प्रत्ययानाङ्ग्रहणमिति-शङ्कावारणायाह । अत्रोणादीति । मूले केचिदविहिता अप्यूह्या इत्यादिना यथा ऋलृक्सूत्रभाष्ये लृकारोपदेशस्य प्रयोजनकथनावसरे चतुष्टयीशब्दाना म्प्रवृत्तिरित्येतत्पत्रोपष्टम्भेन लृफिड़लृफिड्डशब्दयो: परतो लृकारोपदेशे सति यदृच्छाशक्तिजानुकरणप्लुत्याद्यर्थइत्यनेन यदृच्छाशब्दे प्रयोजनमभिधाय त्रयी शब्दानाम्प्रवृत्तिर्न सन्ति यदृच्छाशब्दा इतिकथनोत्तरमर्त्ति प्रवृत्तिश्चैव हि लोके दृश्यते तस्मात्फिड़फिड्डावौणादिकौ प्रत्ययावित्युक्तम् ॥ संज्ञासु अनादिभूतासु कोशादिप्रसिद्धासु ॥ कार्यात् ॥ गुणनिषेधादिकार्यात् ॥ एत दुणादिषु शास्त्रं शासितव्यमित्यर्थ: ॥ न चवर्तमान इतिसूत्राद्वर्तमान इति नानुवर्त्तनीयमेवञ्च भूतादौ सिद्धिर्भविष्यत्येवेति भूतेऽपीत्यादि न कार्यमिति वाच्यम् । प्रायेण वर्त्तमान एव क्वचिदेव तु भूते भविष्यतिवेति व्युत्पादनाय पुन: सूत्रारम्भात् ॥ तुसुन्ण्वुलौ क्रियायाम् ॥ अत्र क्रियार्थायामित्येव क्रियाया लाभे पुन: क्रियायामित्युपादानात्साध्यमात्रस्वभावायेतराविशेषणतया भासमाना क्रिया तद्वाचकस्य ग्रहणम् ॥ तेन भोक्तुं पाक: ॥ भोक्तुम्पाचक इति च न । नचैवम्भोक्तुम्पचति पश्येत्यत्राव्याप्तिरिति वाच्यम् ॥ क्रियायामित्यनेन क्रियाया एवोपस्थितौ तस्या उपपदत्वासम्भवेन तद्वाचकप्रकृतिके लक्षणावश्यं कार्या एवञ्च तद्वाचकप्रकृतिमात्रजन्यो य: पदार्थोपस्थित्यात्मको बोधस्तत्कालिकस्यैवे-तराविशेषणत्वस्य ग्रहणात् । तदेतदाह । क्रिया चात्रेत्यादिना । पुनर्ण्वुलोक्ते-रिति मूले उक्तन्तदसङ्गतम् । यद्यत्र तेन शास्त्रेण ण्वुल् स्यात्तदा भविष्यत्व-स्याप्रतीतेरकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोरित्यत्राकप्रत्ययान्तस्य योगेषष्ठीनिषेध: स्यादित्यत्र ण्वुल्ग्रहणमावश्यकमेवञ्च भविष्यदधिकारविहितस्येति लभ्यत इति केचित्तन्मतन्दूषयति ।अकेनोरित्यत्रेति। न फलमिति ।इन्साहचर्येण भविष्यत्व-वाचकस्याकस्तत्रग्रहणादिति शेष:।पुनर्ण्वुलुक्तेरित्यस्य तु प्रकृतसूत्रे ण्वुल्ग्रह-

णाभावेप्यकान्तमात्रन्ते न खुला सिद्धमित्यत्र तात्पर्यम्। न चेह खुलग्रहणेऽपि क्रियावाचकप्रकृतिके तेन खुल्स्यादिति वाच्यम्। वाक्यसंस्कारे तादृशस्थलेऽनेनैव खुलः स्वीकारात्। यत्र स्वातन्त्र्येणाकप्रत्ययान्तस्यसाधनोत्तरं वाक्यस्य प्रयोगस्तस्याकस्य सम्भवेऽपि न तत्र षष्ठीव्यावृत्त्यर्थन्तथा व्याख्यानमित्याशयेनाह। न चेत्यादि। ननु यथा तृज् न तथा ल्युड़पि न स्यादत आह। ल्युट् त्विति। अत्रेदम्बोध्यम्। यद्यप्यनेन सूत्रेण खुल्वत्तुमुनोऽपि विधानन्तथाप्ययस्भावे अव्ययकृतो भाव इतिवाचनात्। अत एव तुमर्थाच्च भाववचनादित्यत्र तुमर्थादित्यनेन भाववचनत्वे लब्ध इति व्याख्यातम्। प्रकृते च भावोऽसत्वभूत एव। अव्ययार्थे लिङ्गसंख्यादीनामनन्वयात्। तुमनन्तार्थस्य चोपपदार्थक्रियायां स्वोद्देश्यकत्वस्वसमानकर्तृकत्वोभयसम्बन्धेनान्वयः। एवञ्च कृष्णन्द्रष्टुं यातीत्यस्मात्कृष्णकर्मकभविष्यद्दर्शनविशिष्टं यानङ् कृष्णन्दर्शको यातीत्यस्मात्तु कृष्णकभविष्यद्दर्शनकर्तृकर्तृकन्ताहशदर्शनविशिष्टं यान मिति च शाब्दबोधः॥ कर्तरि कृदितिशास्त्रेण खुलः कर्त्र्यर्थकत्वप्रतिपादनेन कर्तुः प्रकृत्यर्थम्प्रति प्राधान्यात्॥ ननु यावत्पुरा निपातयोरितिसूत्रे यावत्पुरादिषु लट्विधिर्लुटः पूर्वविप्रतिषेधेनेति वार्त्तिककृतोक्तम्॥ यावभुङ्क्ते पुराभुङ्क्ते इत्यत्र लटोऽवकाशः श्वः कर्त्तेत्यादौ लुटोऽवकाशः॥ यावच्छो भुङ्क्ते इत्यत्र तु लुड़ेव। इदं च वार्त्तिकं यावत्पुरेतिसूत्रस्यानद्यतने लुड़ित्यत्रानुवर्त्य वाक्यभेदेन च सम्बन्धेन च यावत्पुरायोगे लटो विधानेन सिद्धा प्रत्याख्यातमेवञ्च तुसुन्ण्वुलावितिसूत्रस्यापि मध्यपतितत्वादत्रापि वाक्यभेदेन तत्सम्बन्धः स्यात्तथा च यावत्पुरायोगे भविष्यति क्रियार्थायां क्रियायां लड़ेव स्यादिति चेन्न। विभाषा कदाकर्ह्योरित्यत्रेवात्रापि तदसम्बन्धात्। मण्डूकप्लुत्या च तत्र तस्य सम्बन्धः। अत एव यावत्पुरेतिसूत्रेऽनद्यतनेलुड़ित्यत्रेति विशेष्योक्तम्। तुमुनः प्रसङ्गात्तुमुन्विधायकसूत्रान्तरमुपन्यस्तम्मूले॥ समानकर्तृकेषु तुमुन्॥ इच्छार्थेषु लिङ्लोटावित्यत इच्छार्थेष्वित्यनुवर्तते इच्छति भोक्तुम्। अत्र तुमुनन्तार्थस्य विषयतासम्बन्धेनेष्धात्वर्थम्प्रति विशेषणताऽस्ति तथैव भोजनविषयिणी इच्छेत्याकारकस्य शाब्दबोधस्यानुभवात्॥ न तु भोजनार्थत्वस्य प्रतीतिरिति पूर्वसूत्रेणाप्राप्तस्तुमुन्विधीयते। चिकीर्षति पिपचतीत्यादौ सर्वत्र

कर्तुमिच्छतीतिरीत्या यत्र विग्रहः क्रियते तत्र सर्वत्रायमेव तुमुन् ॥ वृत्तिविग्रहवाक्ययोः समानार्थकत्वस्य न्याय्यत्वेन सन्नन्तजन्यशाब्दबोधे सनर्थेच्छायाः प्रकृत्यर्थनिष्ठविषयतासम्बन्धावच्छिन्नविशेषणतानिरूपितविशेष्यतया प्रकृत्यर्थसमानकर्तृकत्वेन च यथा भानन्तथैव तुमुनन्तादपीति ॥ शकधृष ॥ अयमप्यक्रियार्थोपपदार्थ एवारब्धो योगः ॥ शक्नोति भोक्तुम् । धृष्णोति भोक्तुम् ॥ जानाति भोक्तुमिति ॥ शकधात्वर्थोऽनुकूलसामर्थ्यविषयकनिश्चयस्तद्घटकानुकूलत्वे निरूपितत्वसम्बन्धेन भुजधात्वर्थस्यान्वयेन भोजनविषयकस्य शकधात्वर्थस्यानुभवात् ॥ मुख्यविशेष्यतया भासमानो यस्तादृशो निश्चयस्तस्मिन् भोजनार्थत्वन्तु न शाब्दबोधविषय इति तुमुन्खुलावित्यस्याप्राप्तिः ॥ धृष्धात्वर्थोऽपि तादृशो निश्चय एव ॥ ज्ञाधात्वर्थे विषयतयाऽन्वयस्तु प्रसिद्ध एव ॥ तदुद्देशेनानुष्ठीयमानत्वं च तादर्थ्यं तस्याप्रतीतिरस्त्येव । भोक्तुं ग्लायति । ग्लानिः सामर्थ्याभावनिश्चयस्तस्मिन्नपि भोजनस्य विषयतयाऽन्वयः । भोक्तुं घटते अत्र घट्धात्वर्थो योग्यता सामर्थ्यनिश्चयवत्स्वरूपैव । भोक्तुमारभते । आरम्भश्चाद्या तद्विषयिणी कृतिरस्याभोजनविषयकत्वमसिद्धमेव । भोक्तुं लभते ॥ लभधात्वर्थः प्राप्तिस्तस्या भोजनसम्बन्धित्वन्न तु भोजनोद्देशेनानुष्ठीयमानत्वम् । भोक्तुं प्रक्रमते ॥ भोक्तुमुत्सहते ॥ उभयत्रापि भोजनविषयकाद्यकृतेरेव प्रतीतिः । भोक्तुमर्हतीत्यत्रापि योग्यताया एव प्रतीतिः । भोक्तुमस्ति भवति विद्यते वा । सर्वत्रास्त्यर्थे सम्बन्धित्वमात्रप्रतीतिः व्याख्यानमेवेति । शकधृष्धात्वोः पृथगुपादानमूलकव्याख्यानमेवेत्यर्थः ॥ एवमस्तीत्यस्य घिसंज्ञकत्वेनैतस्य पूर्वनिपाते कर्त्तव्ये तदकरणमपि मूलम् ॥ कालसमयवेलासु ॥ भोक्तुं कालोऽयमित्यादौ भुजधात्वर्थस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणत्वात्मकयोग्यत्वस्यानुकूलप्रवर्तनाप्रयोजकनिश्चयविषयत्वोभयसम्बन्धेन काले विशेषणता ॥ ननु भूतानि पचन्तीतिप्रत्युदाहरणाद्वर्तमानत्वस्य धात्वर्थविशेषणतया प्रतीतिर्भोक्तुं काल इत्यस्मात्तु न तथेति कथमेतदित्यत आह ॥ अत्र धात्वर्थमात्रेति ॥ भाववचनाश्च ॥ भविष्यतीति क्रियार्थायाङ् क्रियायामिति चानुवर्तते । वक्ष्यमाणानां प्रत्ययानां घञादीनां विशेषविहितेन तुमुनाबाधाभावायेदं सूत्रम् ॥ न च वासरूपविधिनातेऽपि भविष्यन्तीति वाच्यम् । पूर्वसूत्रवटकाद्खुलग्रह-

तेन क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे वासरूपन्यायेन ण्वुलादयो नेत्युक्तत्वेन घञ-पि न स्यादित्याशयात् ॥ न चायं तुमुन् यद्यपि भावे विधीयते तथापि घञ्-वाच्यो भावः सत्वभूतोऽयं त्वसत्वभूत इति कथमनेन घञो बाधस्य प्रसक्तिरि-ति वाच्यम् ॥ तादृशविशेषस्य स्फुटप्रतिपत्त्यर्थमेवास्य सूत्रस्य करणात् ॥ भाव-वचनशब्देन घञादीनामुपस्थित्यर्थमाह ॥ बाहुलकादिति ॥ प्रकृतसूत्रे वचन-ग्रहणादधिकार्थलाभ इत्याह ॥ न चेत्यादिना ॥ यागाय याति ॥ घञन्ताद्भा-वार्थमात्रस्य प्रतीतिस्तस्य धात्वर्थक्रियायामनुकूलत्वसमानकर्तृकत्वोभयसम्ब-न्धेन प्रकारतया शाब्दबोधे भानम् ॥ अण् कर्मणि च ॥ अनेन सूत्रेण विहि-तोऽण् कर्तरि भवति कर्तरि कृदितिसूत्रादेवञ्च क्रियार्थायां क्रियायां विशेष-विहितो ण्वुल्प्रत्ययोऽणो बाधकः स्यादित्यस्यारम्भः ॥ चस्य प्रयोजनमाह ॥ उपपदेति । सन्नियोगः । समुच्चयः। अत एव। अत्रवासरूपन्यायाप्रवृत्तेरेव ।एवञ्च ॥ अस्याणः स्वविषये बाधकस्यापि ण्वुलो बाधकत्वे च ॥ तत्र विशेषमाह ॥ पुनर-नुवादेनेति ॥ निषेधाप्रवृत्तिमात्रमिति ॥ अत एवोक्तं प्राङ् ण्वुलपीति ॥ एवम्। अस्य प्रतिप्रसवविधित्वे ॥ परत्वादित्यस्योत्कृष्टत्वादित्यर्थस्तदाह ॥ आवृत्त्येति। भाष्ये स्पष्टमिति ॥ तत्र हि यः कर्मण्यणितिसूत्रेणाण् विहितः स क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे भविष्यतीत्यत्र च भविष्यतीत्याशङ्क्यापवादविषयेऽनिवृत्त्य-र्थमितिसमाधानोत्तरङ्गिमुच्यते ऽपवादविषयेऽनिवृत्त्यर्थमिति । न पुनरुत्सर्गवि षये प्रतिपदविध्यर्थं स्यात् इदानीमेव ह्युक्तं क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां वा-सरूपेण ण्वुलादयो नेति अण् चापि ण्वुलादिरिति पुनराशङ्कायामिवन्तद्युभय-मनेन क्रियतेऽपवादविषयेऽनिवृत्तिरुत्सर्गविषये च प्रतिपदविधानमित्युक्तम् ।त-तोऽपूर्वविधानापेक्षया प्रतिप्रसवे लाघवादुत्सर्गविषय एव काण्डलावो व्रजती-त्यत्र ण्वुलस्याधित्वाऽण् स्यादपवादविषये कम्बलदायो व्रजतीत्यादौ न स्या-दित्यभिप्रायेण कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यमित्याशङ्कायां कर्मग्रहणसाम-र्थ्यादित्यभिधाने कथं पुनरन्तरेण कर्मग्रहणे कर्मण्यञ् लभ्य इतिपरेणाशङ्किते वचनग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तत इत्युक्तम् ॥ तेनावृत्तिर्ध्वन्यतेति भावः । सूले स्पृशतीति स्पर्श इति ॥ रोगविशेषस्य संज्ञेयम् ॥ सृ स्थिरे ॥ सरति कालान्त-रमिति सारः । सारांशस्य दृढत्वाच्चिरकालं स्थितिर्भवति । सरतेरित्यनेन भा-

दिजुहोत्यादिपठितयोर्ग्रहणम् ।स्थिर इति कर्त्तरि क्तदितिसूत्रोपस्थितस्य कर्तु-र्विशेषणमित्युक्तन्तेन स्थिरशब्दे उपपदे इति शङ्का निरस्ता ॥ सारो बलमि-तिमूलेभिहितमेतच्चहृत्यनुसारेणास्मिन्नर्थे सृधातुर्विलक्षणचेष्टानुकूलव्यापारा-र्थकः ॥ बलं हि विलक्षणचेष्टां कारयति ॥ वस्तुतस्तु नैतद्युक्तमित्याह । भाष्ये त्विति । तत्र हि बले शान्तसारः खदिरसार इत्यभिहितम् । यद्यपि घञजपाः पुंसीत्यनेन पुंस्त्वमस्य प्राप्तन्तथाप्यर्द्धर्चादिगणे पाठादुभयलिङ्गोऽयम् ॥ अत एव ॥ सिद्धावस्थापन्न इतिविशेषणादेव ॥ स्त्रियामिति विशेषणमिति ॥ कर्म-व्यतिहारे णच् स्त्रियामितिसूत्रघटकं यत्स्त्रियामिति तद्विशेषणमित्यर्थः । अत एव प्रकृतसूत्रभाष्ये पुल्लिङ्गेनैकवचनान्तेन निर्देशात्पुल्लिङ्ग एव भावे एकव-चने चैते प्रत्ययाः स्युः ॥ स्त्रीनपुंसकयोर्द्विवचनबहुवचनयोर्नस्युरिति शङ्काया-मात्र निर्देशस्तन्त्रमित्युक्तम् ॥ सिद्धावस्थापन्न इत्यभिधानेन घञादिवाच्यस्य भावस्य धात्वर्थभावस्य वैलक्षण्यमभिहितम् ॥ अत्र मानन्तु क्रियान्तराका-ङ्क्षायानियमेवदर्शनमेव॥प्रत्ययेन सिद्धावस्थस्य भावस्याभिधानेपि प्रकृत्या साध्य-वस्थस्य तस्याभिधानं कारकान्वयानुरोधात्स्वीक्रियत एव ॥ अत्रेदम्बोध्यम् ॥ साध्यसिद्धत्वाभ्यां धर्माभ्याम्भावस्य भेदाद्द्वयोर्भावयोर्भेदेन विशेषणविशेष्यभावेन शाब्दबोधेमानमिति न किन्तु सिद्धत्वसाध्यत्वाभ्यामेकस्यैव भावस्य भानम् ॥ यथा सम्बन्धिभेदेनैकस्मिन्नेवपिता पुत्र इति च व्यवहारस्तथाऽत्राप्युभयोरेक-स्मिन्सत्वन्न तु तयोर्विरोधः ॥ एतयोरेकनिष्ठत्वान्न शाब्दबोधे स्फुटतया भा-नम् ॥ एकत्रैव साध्यत्वेन प्रकारता सिद्धत्वेन विशेष्यतेत्यपि केचित् ॥ युक्त-तरमत्रैकक्रियाया अन्वये पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु पदार्थैकदेशेनेति व्यु-त्पत्तिविरोधः स्यादेव । इकः काश इतिसूत्रस्य व्याख्यानावसरे इगन्तस्यैवेति यदुक्तन्तस्योपपत्तिमाह । अत्र वज्रीत्यनुवृत्त्येति । अवोदैधौद्म । अवपूर्वादु न्देर्घञ् नलोपश्च निपात्यते । राध इत्यत्रेन्धेर्घञि नलोपगुणौ निपात्येते । पु-गन्तेत्यनेन तु गुणस्य प्राप्तावपि न धातुलोप इतिनिषेधोऽन्यथा स्यात् ॥ ओद्म इत्यत्रौणादिके उन्देर्मनिन् लोपगुणौ ब्ध्यभावश्चेतिमूले प्रश्रिमान्यतरपूर्वस्य अश्ये रित्यादिः ॥ अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् । अत्राकर्त्तरि चेतिचकारस्य संज्ञायामित्युत्तरयोजना बोध्येत्याशयेनाह ॥ प्रायिकमितीति । स्पष्टश्चेति तत्र

हि संज्ञाग्रहणमनर्थकमसंज्ञायामपि घञ् दृश्यते । को भवता लाभो लब्धः ॥ कोभवतादायो दत्त इति ॥ यदि संज्ञाग्रहणं न क्रियतेऽतिप्रसङ्गो भवति कृतः कटङ्ग त्वत्र कारः कट इति प्राप्नोति । अतिप्रसङ्ग इति चेन्न।किङ्कारणम्।अभिधानलक्षणत्वात्प्रत्ययस्य सिद्धम् । अभिधानलक्षणाः कृत्तद्धितसमासाः अनभिधानान्न भविष्यतीत्युक्तम् ॥ परिमाणाख्यायाम् । परिमाणं परिच्छित्तिः ॥ इयत्ता ॥ आख्या उक्तिः ॥ एकस्तण्डुलनिचाय इत्यत्र ग्रहवृदृनिश्चिगमश्चेतिसूत्रस्यापरिमाणाख्यायामप्प्रत्ययविधायकस्य प्राप्तावप्यनेन बाधः ॥ कर्मण्यत्र घञ् ॥ निःशेषतो राशीकृयमाणस्तण्डुलसमुदायः ॥ निचाय इतिपाठे ल्वेरजित्यस्य प्राप्तिर्बोध्या ॥ द्वौशूर्पनिष्पावौ । निष्पूयतेतुषाद्यपनयनेनयः शोध्यतेतण्डुलादिः सनिष्पावः । ततः शूर्पशब्देन तृतीयान्तेन समासः ॥ अत्र शूर्पनिष्ठद्वित्वसंख्यया परिच्छित्तिर्गम्यते । द्वौ कारौ ॥ कॄ विक्षेपे इतिधातोः कर्मणि घञ् । विक्षिप्तो धान्यराशिः कारः ॥ अचम्बाधित्वा घञ् ॥ अत्र सर्वेभ्य इत्युक्तेः प्रकृत्याश्रयो यः प्रत्ययः प्राप्तः सोऽनेन बाध्यते । तेनार्थविशेषाश्रयो यः प्रत्ययस्स भवत्येव । एका तिलस्यउच्छित्तिरिति यथा ॥ अत्र भावे क्तिन्प्रत्ययः । दारजारौ णिलुक्च ॥ अत्र यद्यपि दार इत्येतद्रूपन्दारयतेः पचाद्यचा सिद्धम् । कर्षात्वत इति घञन्त्यन्तोदात्तत्वात् । तथाप्यच्कावशक्ताविलस्य बाधनार्थमिदम्॥णिलुग्विधानसच वृद्धेः श्रवणायान्यथा णौ वृद्धावपि मितां ह्रस्व इति ह्रस्वापत्तिः ॥ णेरनिटीतिणिलोपे तु तस्य स्थानिवद्भावेन घञाश्रया वृद्धिर्न स्यात् ॥ लुकि तु न लुकः स्थानिवत्त्वमपरनिमित्तकत्वाल्लुका लुप्तत्वाच्च । कृत्यादेर्ण्यन्ताद्घञस्त्वनभिधानम् ॥ णिलुग्विधानपरभाष्यप्रामाण्यात् । अत्र भाष्ये करणे वा दारजारौ वक्तव्याविलनेनाख्यन्ताद्दृणातेर्जरयतेर्वा पुंसि संज्ञायामिति घप्रत्यये प्राप्ते तदपवादो घञ्स्वीकृतस्तदात्विदं वचनमनावश्यकम् ॥ परन्तु घञ् वचनेन साध्यो न तु सामान्यसूत्रेण ॥ अन्यथा घञ्ल्युटौ पर्यायेण स्याताम् । इङश्च । अकर्त्तरि कारके इङो घञ् ॥ प्रकृत्याश्रयस्य । एरजित्यचः । व्याख्यानादिति । पूर्वसूत्रे सर्वेभ्य इत्युपादानेन तस्य प्रकृत्याश्रयप्रत्ययबाधकता निर्णीता स एव घञस्मिन् सूत्रेऽनुवर्तते इति प्रकृत्याश्रयप्रत्ययबाधकत्वमित्येतन्मूलकव्याख्यानादित्यर्थः ॥ व्याख्यानादिति ॥ शब्दसंज्ञायामित्युक्तिमूलकव्याख्यानादित्यर्थः ।

समुदायघटितैव हि संज्ञास्तीति भावः। मूले उन्नय उन्नेयेत्युक्तम्। तच्चोन्नय इत्यत्र यथाऽवोदोनिय इति घञः शङ्का तथोन्नेयेत्यत्रापीति भ्रमवारणायाह॥ उन्नय इत्यस्यैति। निरभ्योः पूल्वोः॥ अप्प्रत्ययस्यापवादोयं घञ् कर्मणि विधीयते॥ कॄ धान्ये। धान्यशब्दे उपपदे इत्येतद्भ्रमं वारयति॥ धान्यविषय केति। धान्यकर्मकेत्यर्थः॥ यज्ञे समि स्तुवः॥ अधिकरणे ल्युडपवादोऽयं घञ्॥ यज्ञविषयकेऽर्थे॥ शब्दप्रयोगात्मके। तस्ययज्ञविषयकत्वं यज्ञक्रियानिष्पादकत्वेन॥ प्रे स्त्रोऽयज्ञे॥ प्रपूर्वस्तॄञ्धातुरपि शब्दप्रयोगरूपार्थे वर्त्तते। प्रस्तार इति। शङ्खमखादेरिति शेषः। प्रथने वावशब्दे॥ प्रथने गम्यमाने विशब्दे उपपदे स्तृणातेर्घञ्॥ प्रथनमिह विस्तीर्णता। सा चेह तिर्यगायतिरूपा। तृणविस्तर इति। आच्छादनमात्रमिह धात्वर्थः॥ ग्रन्थविस्तर इति। अत्र स्तृञ्धातुविस्तीर्णताया एव बोधकः। छन्दोनाम्नि च। समुदायेनछन्दोनाम्निविवक्षिते स्तृणातेर्घञ्। वृत्तमिह छन्दःशब्दार्थः। शब्दविषयत्वात्पूर्वसूत्रस्येहाप्राप्तिः। उदि ग्रहः। उत्पूर्वाद्ग्रहेर्घञ्। ग्रहवृदृनिश्चीतिविहितस्यापोऽपवादः। समि मुष्टौ। ग्रह इत्यनुवर्तते। अत्र ग्रहधात्वर्थोऽङ्गुलिसन्निवेशोऽत एव न परिमाणाख्यायामित्यनेन गतार्थता। मल्लस्य सङ्ग्राह इति। मल्लस्येति कर्तरि षष्ठी। परिन्योर्नीणोर्द्यूताभ्रेषयोः॥ द्यूते विषये परिपूर्वको नीधातुः समन्ततो नयने वर्त्तते॥ अभ्रेषपदार्थं व्याचष्टे। पदार्थानामिति। अनपचारोऽनतिक्रमः॥ करणेचित्यम्। द्वितीयार्थोदाहरणं दाजोपशाप इति। हस्तादाने चेरस्तेये। हस्तादाने गम्यमाने चिनोतेर्घञ् स्तेयशौर्यञ्चेन्न विवक्षितं भवेत्॥ इति भाष्य इति। ग्रहवृदृनिश्चीतिसूत्रभाष्य इत्यर्थः॥ निवासचिति। चेरिति वर्तते। काशीनिकाय इति॥ अत्राधिकरणे घञ्। चितौ यदुदाहरणन्तत्र चितिर्धात्वर्थ एव। भावे घञ्। शरीरे यत्र प्रत्ययस्तत्राप्यधिकरणे। संघे चा। चेरिति वर्त्तते। अनौत्तराधर्य इत्यत्रौत्तर चाधरं चेति द्वन्द्वं कृत्वा ततो भावे ष्यञि नञ्समासः। औत्तराधर्यभिन्ने संघे चिर्घञ्। भिक्षुनिकायः भिक्षवो हि वा चित्तौर्यादौ ब्रह्मचिर्न्तनाद्यर्थं यदापृथगवतिष्ठन्ते तदाप्रत्ययः। सूकरनिचय इति प्रत्युदाहरणं तु स्तन्यपानार्थं शिशव उत्तराधरभावेन शेरते तदा न भवति प्रत्ययः। भिक्षुवत्पृथगेव सूकरा यदावतिष्ठन्ते तदा भवत्येव सूकरनिकाय इति। कर्मव्यति-

ह्वारे णच स्त्रियाम् ॥ कर्मव्यतिहारेवर्त्तमानाद्धातोरित्यर्थः । कर्मशब्दोऽत्र क्रियापरः ॥ क्रियाव्यतिहारश्च परस्परकरणम् । कर्मकारके चायम् । कर्त्तरि कृदितिसूत्रात् । विशेषणार्थ इति । तेन ज्वलितिकसन्तेभ्य इतिसूत्रविहित-णस्य न ग्रहणम् । व्यावक्रोशीत्यादौ कृदुग्रहणपरिभाषया विशिष्टादञ् प्रत्ययः ॥ अञस्तद्धितत्वादादिवृद्धिः ॥ न च स्त्रियामित्यधिकारे कर्मव्यतिहारे ण-जित्येव वाच्यम् ॥ स्त्रियामिति त्वधिकारादेव लभ्येत तेन व्यतिपाक इत्यत्र न णच् ॥ एवञ्चात्र स्त्रियामिति न कार्यमिति वाच्यम् । व्यावचारीत्यादौ क्तिन् वाधकस्य ख्यासश्रन्येति युचोऽपि वाधनार्थन्तदधिकाराद्वहिर्भावस्यावश्यकत्वात् व्यतीच्छादिषु गुरोश्च हल इत्यस्यापि वाधप्रसङ्ग इति तु न वाच्यम् ॥ ततो व-हिर्भावे सति वासरूपविधिना तस्य सम्भवात् । अत एव व्यवक्रुष्टिरित्यत्र क्ति-न् प्रत्ययः सिध्यति । प्रकृतसूत्रे भाष्ये तु यदुक्तम्प्रकृते स्त्रीग्रहणेऽणञ्प्रवणं कार्यम् ॥ ततो णिजिति वा च्यन्तेन व्यावचोरी व्यावचर्चीत्यादौ णच् सिध्यतीति तद्वार्त्तिकाश्रयमात्रन्न तु तत्र लाघवम् । णिच इत्यस्यावश्यकत्वात् ॥ व्य-वक्रुष्टिरित्यादेः कृत्यल्युटो बहुलमितिसूत्रस्थबहुलग्रहणेन क्व चिदन्यदेवेत्यर्थ-केन साध्यतापत्तेश्च ॥ न च स्त्रियामितिसूत्रे स्त्रियामिति तु क्व चित्स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्त इत्यस्य ज्ञापनायेत्यन्यत्रोक्तम् ॥ अभिवीधौ भावे इनुण् । अभिविधिरभिव्याप्तिः ॥ अभिविधौ गम्यमाने भावे इनुण् स्यात् । नपुंसके भावे क्त इतिसूत्रान्तरमस्य पाठेन भावे प्रत्यये सिद्धे पुनर्भावे इति क्त-स्य बाधको यो भावे खल् तस्य षल्सांराविणमित्यत्र प्राप्तस्य बाधनार्थमिति भाष्ये स्पष्टम् ॥ सांराविणमित्यत्र संशब्दे ऽभिविधिर्द्योतकः ॥ शब्दशक्तिस्वभावा-देतदसान्तन्नपुंसकमेव भवति । आक्रोशेऽन्योर्ग्रहः । अस्वरितत्वादिति । कि-न्तु घञेव दृष्टानुवृत्तिकत्वादिति शेषः । अवग्रहः पदस्य । ग्रहवृदृनिश्चीत्यप् । अ-नावग्रहो विलम्बेनोच्चारणम् । स्वभाविकार्द्धमात्राधिककालेनोच्चारणात्मकम् ॥ निग्रहश्चोरस्य । अत्र निग्रहो निरोधः । देशान्तरसंचारविरोधिव्यापारानुकूल व्यापारः । प्रे लिप्सायाम् । लिप्सायां गम्यमानायाम्प्रशब्द उपपदे ग्रहेर्घञ् स्यात् । पात्रग्राहेणेत्यत्र भावे घञ्प्रत्ययः ॥ कर्मषष्ठ्यासमासः । भिक्षापात्रं गृहीत्वेति फलितार्थः । लिप्सायां किम् ॥ प्रग्रहो देवदत्तस्य । प्रकृष्टोऽभिनि-

वेशः । परौ यज्ञे । परावुपपदे ग्रहेर्घञ् । यज्ञे इति वैषयिकाधारे सप्तमी ।
प्रत्ययान्तार्थो यज्ञविषयश्चेत् । ग्रहवृदृइत्यनेन बाध्यते । नौ वृ धान्ये ॥ वृ
इति वृङ्वृञोः सामान्यग्रहणम् । लुप्तविभक्तिकम् । धान्यविषये निशब्दे
उपपदे वृ इत्यस्माद्घञ् निवारा इति । एतत्संज्ञका व्रीहिविशेषाः निवरा क-
न्येति । कर्मणि ग्रहवृदृ इत्यप् । अजब्भ्यां स्त्रीखलना इत्युक्तः स्त्रीत्वविवक्षा-
याङ्क्तिन्प्रत्ययेन भवितव्यमित्याशंका निरासायाह मूले क्तिन्विषयेऽपीत्यादि।
अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे ॥ वर्षप्रतिबन्धेऽभिधेयेऽवशब्दे ग्रहधातोर्वा घञ् ॥ प्रे
वणिजाम् । अत्र वणिजामिति षष्ठीप्रधानप्रत्ययानुरोधात् ॥ प्रत्ययस्तु भावे ।
रश्मौ च । रथशकटादिसम्बद्धा रज्जू रश्मिः । या रथादियुक्ताश्वादेः संयमनार्थाः
कर्मण्यत्र घञ् । वृणोतेराच्छादने।अत्राच्छादन इति प्रत्ययान्तसमुदायार्थनि-
र्देशः परौ भुवोऽवज्ञाने । विभाषेति वर्त्तते । अवज्ञानमसत्कारस्तस्मिन् गम्य-
माने परिशब्दे उपपदे भुवो वा घञ् स्यात् । एरच् । भावे इति । अकर्त्तरि च
कारके इति चानुवर्त्तते । यथा प्रयोगं व्यवस्था । प्रत्ययस्वरेणैवैतदन्तस्यान्तो-
दात्तत्वे सिद्धेऽस्य चकारस्याथघञ्क्ताजबित्रकाणमित्यत्रास्य ग्रहणाय तेन प्रच-
यः प्रचय इत्यत्राव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरम्बाधित्वाऽन्तोदात्तत्वम्भवति । प्रकृतसूत्रे
भाष्ये कल्प्यादिभ्यः प्रतिषेध इति वार्त्तिकमर्थतोऽनुवदति । कल्प्यादिभ्य इति।
अनार्षमिति । भाष्येऽदर्शनात् । अप्विधानसामर्थ्येनेति । निश्चिग्रहणसामर्थ्ये-
नेत्यर्थः ॥ मध्योदात्तमिति । चिधातोर्धातुस्वरेणान्तोदात्तत्वेऽपः पित्वादनुदा-
त्तत्वे आद्युदात्तो हि चयशब्दः । एतेन । पूर्वोक्तव्याख्यानेन । अत्रैव सिद्धम् ।
अन्तोदात्तत्वं सिद्धम् । अबन्तस्यापि तेनान्तोदात्तत्वसम्भवात् । घञो बाधना-
र्थमिति । चेत्तादूर्वाङ्कुरादेर्निश्चयं करोतीत्यत्र घञबाधनार्थमित्यर्थः । अस्माद-
पोऽनिष्टेरिति । अब्विधौ निश्चिग्रहणमनर्थकं स्तेयस्य घञ्विधौ प्रतिषेधात् ।
निस्पूर्वश्चिनोतिः स्तेये वर्त्तते । अस्तेयार्थं तर्हीदं वक्तव्यम् । निस्पूर्वाच्चिनोतेर-
स्तेये अप् यथा स्यात् । अस्तेयार्थमिति चेन्नानिष्टत्वात् ।न हि निस्पूर्वाच्चिनो-
तेरस्तेये अविष्यते।किन्तर्हि घञेवेष्यते।एवन्तर्हि सिद्धे सति यन्निस्पूर्वाच्चिनोते-
रयं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो यत्तदन्तस्याथघञ्क्तेति तन्निस्पूर्वाच्चिनोतेर्न भव-
ति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ।निश्चयः एषः स्वरः सिद्धो।भवतीति भाष्यमत्र

मानम्। मध्योदात्तत्वङ्कृत्स्वरेण भवतीति कैयटः। वशिरण्योरुपसंख्यानम्। वश इत्यत्र भावे घञ् प्राप्तः रण इत्यत्रापि रणन्त्यस्मिन् पुरुषाः सरणः सङ्ग्रामः इत्यर्थेनाकर्तरि चकारके इत्यनेन प्राप्तस्य घञो बाधकोऽप् विधीयते। घञर्थो भावः कर्तृभिन्नकारकं च। अत्र भाष्ये स्थास्नापाय्याह्नीतिपठितन्तस्य परिगणनत्वभ्रमवारणायाह। स्थास्नेत्यादि। प्रस्थः। अत्राधिकरणे कः। परिमाणविशेषस्य मानीस्य सञ्ज्ञेयम्। प्रतिष्ठन्त्यस्मिन् धान्यानि प्रतिष्ठन्ते जनाऽस्मिन्निति व्युत्पत्तेः। प्रस्थे हिमवतः शृंगे हिमवत इति क्वाचित्कः प्रयोगो न तु तस्यैव संज्ञा। स्नुप्रस्थः सानुरस्त्रियामिति कोशात्। प्रस्नान्त्यस्मिन्निति प्रस्नो ह्रदः॥ प्रपिबन्त्यस्यामिति प्रपा पानीयशालिका। आविध्यन्ति येन तदाविधमायुधम्। विघ्नन्त्यस्मिन्मनांसि असौ विघ्नः। अधिकरणे क इति। एतेन वृत्तिकारोक्ता करणव्युत्पत्तिर्नोचित्ता भाष्यविरोधादित्युक्तम्भवति। भाष्योक्तस्यास्य वाक्यस्योदाहरणमात्रत्वादचला भूमिरित्यादि सिध्यति। न चलन्त्यस्यामपर्वतवृक्षादय इत्यर्थात्॥ अस्योदाहरणमात्रत्वे प्रमाणन्तु क्विप्रकरणे के कृञादीनामिति वार्त्तिकमेव। अनुपसर्गे इत्यस्योपसर्गभिन्ने उपपदे इति भ्रमवारणायाह। अनुपेति। यमः समुपनिविषु च। अत्र चकारादनुपसर्गे इति सम्बध्यते तस्याप्युक्त एवार्थः। अत एव यमया इत्यस्य सिद्धिः॥ क्वणो वीणायां च। अत्र वीणाग्रहणस्यानुपसर्गे इत्येतद्बाधरूपम्प्रयोजनमाह मूले वीणाग्रहणमिति। वीणाग्रहणं सोपसर्गार्थमिति वार्त्तिककारोक्तेः। मदोऽनुपसर्गे। अस्यानुपसर्गे इत्यस्य पूर्ववन्नार्थ इत्याशयेनाह॥ उपसर्गभिन्न इति॥ समुदो रजः पशुषु। पशुष्वित्यस्य पशुषु कारकेषु विवक्षितेष्वित्यर्थः। प्रत्ययस्तु भावे। अक्षेषु ग्लहः। ग्लह इति रूपन्निपात्यते। अक्षेषु धात्वर्थसम्बन्धित्वेन विवक्षितेषु यदत्र निपात्यते तदाह। ग्लह इत्यत्रेति। आङि युद्धे। ह्व इति सम्प्रसारणञ्चेत्यनुवर्तते। युद्ध इति प्रत्ययार्थस्य विशेषणम्। तेनाधिकरणे प्रत्यय इति बोध्यम्। निपानमाहावः। आहाव इति निपात्यते। निपानं वाच्यञ्चेत्। भावेऽनुपसर्गस्य॥ अत्रानुपसर्गस्येति सम्प्रसारणापेक्षया षष्ठी। ह्व इत्यनुवर्त्तते। हनश्च वधः अत्र चकारो भिन्नक्रमः॥ वध इत्यनन्तरन्द्रष्टव्यः। हन इत्यादेशापेक्षया षष्ठी। आदेशश्चादन्तोऽन्तोदात्तो निपात्यते॥ धातोरित्यस्यापि इत्यस्य

च सम्बन्धः ॥ हनो वधादेशः स्याद्धातोरप्रत्ययः स्यादित्यर्थः ॥ एवञ्चातो लोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तोऽयम्भवति । उदात्तत्वे प्रमाणन्तु वधेन दस्युमित्यत्रान्तोदात्तदर्शनम् । घञा सिद्ध इति ॥ जनिवध्योश्चेति वृद्धेः प्रतिषेधात्सिद्ध इत्यर्थः । यदुक्तं स्वतन्त्रो वधिर्नास्ति किन्त्वादेश एव एतदुत्तराणामुपक्रमाद्विज्ञायते तदेतदाविष्कर्तुं स्तम्बे कचेति सूत्रभाष्यसम्मतिमाह ।घनान्तर्घतेत्यादि भाष्ये स्पष्टमिति । तत्र हि कस्मादयं को विधीयते । हन्तेरित्याह । तद्धन्तिग्रहणङ्कर्त्तव्यन्न कर्त्तव्यम्प्रकृतमनुवर्त्तते क्व प्रकृतम् । हनश्च वध इति । तद्वै अनेकेन निपातनेन व्यवच्छिन्नन्न शक्यमनुवर्त्तयितुम् । नैतानि निपातनानि ॥ हन्तेरेते आदेशाः । अप्प्रत्ययः हलन्ताच्चेते आदेशा इत्यभिप्रायेण यदि हन्तेरेते आदेशाद्यनस्वरो न सिध्यतीति परेणोक्ते ततो घनादीनां निपातनं स्वीकृतम् । स्तम्बे क चेति सूत्रे तु हनश्च वध इत्यस्य सम्बन्धानुवृत्त्या समाहितम् । ततोऽथ वा पुनः सन्त्वादेशाः । ननु चोक्तं स्वरो न सिध्यतीति । नैष दोषः ॥ अकारान्तादेशा इति । अतो लोपे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेणापि । उदात्तत्वम्भविष्यतीत्याह । अन्त्य इत्यादिना । निघो निमित्तम् । अत्र गत्यर्थकाद्धन्तेः कर्मण्यप् । उपसर्गे घोः किः यद्यपि भावेऽकर्त्तरिकारके इति प्रकृतन्तथाप्ययम्बाहुलकात्कर्त्तर्यपि ॥ अत एवोपसमीपे स्वधर्ममादधातीति व्युत्पत्तिरपि क्व चिद्दर्शिता । परन्तु सा करण एवोचितेत्याशयेन सूत्रे उपाधीयतेऽनेनेत्युक्तम् । ल्युट् तु बहुलग्रहणान्न । कर्मण्यधिकरणे च घोरित्यनुवर्त्तते ॥ अत्र कर्मण्यधिकरण इति च द्वयमप्युपपदन्न ॥ पृथक् सप्तमीनिर्देशात् ॥ नाप्यधिकरणे उपपदे कर्मणि प्रत्यय इत्यर्थः ॥ प्रकृतसूत्रेऽकर्त्तरि च कारके इत्येतत्सम्बन्धेन कर्मणी प्रत्ययस्य सिद्धत्वादत्त एव देवं वंदे जलधिशरधिमिति प्रामाणिकप्रयोगस्योपपत्तिस्तदाह । व्याख्यानादिति । ननु तथैवाधिकरणे प्रत्ययेसिद्धेऽत्राधिकरण इति व्यर्थमत आह॥अधिकरणग्रहणमिति।स्त्रियांक्तिन्॥भावादावितीति ।आदिना कारकपरिग्रहः॥कैयटस्वरस इति॥तत्रह्याद्यन्तवद्भावस्य प्रयोजननिरूपणावसरे भाष्ये आद्यन्तवद्भावेञ्नित्यादिर्नित्यमिति स्वरो हि चुरकायनिः । आग्निवेश्य इत्यत्र स्याद्गार्ग्यः कृतिरित्यत्र न स्यादित्युक्तम् एतच्चोपपादनं सौवर्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य इत्यस्या-

नाश्रयणेन। तत्र क्तिन्प्रत्ययस्य नित्वं व्यर्थं स्यादिति परिचिन्त्य क्तिनो नित्वन्तादौ च नितिमन्त्यतावित्येतदर्थं स्यादिति कैयटोक्तम्। यद्येकाज्भ्य एव धातुभ्योऽयन्तदेवमभिधानं युज्यत इति। अनेकाज्भ्योऽप्ययञ्चेत्स्यात्तदा ञ्नित्यादिरिति सूत्र एव प्रयोजनसम्भवात्तावत्पर्यन्तानुधावनेनानेकाज्भ्योऽनभिधानमिति तदाशयः। अत्र कैयट इत्यस्वरसमसूचनाय। गार्ग्यः क्षतिरित्यत्र न स्यादिति भाष्ये स्पष्टः स्वरो न स्यादिति रीत्यापि व्याख्यानसम्भवादनेकाज्भ्योऽनभिधाने न मानमिति। मूले घञोऽपवाद इति। घञो बाधक इत्यर्थः। औत्सर्गिकस्य घञः पुंस्त्वविशिष्टे भावे प्रवृत्तेः स्त्रीत्वविशिष्टे तस्मिन्नयमित्येतावता तस्य बाधः। पुंस्त्वविशिष्टे भावे तस्य प्रवृत्तौ मानन्त्वधिकःकारोऽधिकार इति स्वरितेनाधिकार इतिसूत्रस्य व्याख्यानमेव। भावादाविति व्याख्यानादेव श्रूयते इत्यर्थकस्य श्रुतिशब्दस्योपपत्तिः। करणार्थकक्तिन्नन्तः श्रुतिशब्दः श्रोत्रवाची। एवं यज्धातोरपि देवपूजनार्थकात्करणे ल्युटो बाधनार्थमिषेरपि तद्बाधनार्थं वचनम्। अयन्त्वत्र विशेषः। यज धातुप्रकृतिकः क्रिया विशेषे इषधातुप्रकृतिकस्तु ऋष्युक्तौ रूढः। स्तुतिशब्दविशेषे तथा। भाष्ये नैतदिति। योगविभागेन साधनम्। तस्मात्सुखे रूढोऽयं शब्दो यदीष्यते तदा बहुलग्रहणेन साधनीयः। स्थागापापचां भावे। क्तिनो बाधकस्य बाधनार्थमिदं सूत्रम्। न च विभाषाख्याने सूत्रविहितयोर्ल्युडिञोरपि क्तिना बाधे का त्वं स्थापिकां स्थायि वेत्यत्र ल्युड्ञिोरश्रवणापत्तिरिति वाच्यम्। पुरस्तादपवादन्यायेनास्य क्तिनोऽपवादस्यातश्चोपसर्गे इत्यङो बाधनार्थमेवैतत्सूत्रमिति स्वीकारात्। पचधातोः षित्वात्प्राप्तस्याङोऽप्ययम्बाधकः पचग्रहणात्। षित्वाच्चास्मादङपि। ग्लाम्लाज्याहाभ्यो धातुभ्यः क्तिन्बाधकस्याङो बाधनायात्र भाष्ये ग्लाम्लाज्याहाभ्यो निर्वक्तव्य इति वचनमारब्धम्। ग्लानिम्लानिर्ज्यानिर्हानिरिति। तेन बहुलग्रहणेन। एतेन व्यवस्थेति निपातनेनाङः स्वीकारे निपातनस्य बाधकत्वसिद्धान्ताद्व्यवस्थितिरिति न स्यादित्यपास्तम्॥ ऊतीयूतीजूती॥ अवादिभ्यः सामान्यवचनेन क्तिनः सिद्धौ स्वरार्थं कार्यविशेषविधानार्थं च वचनम्॥ अत्र भाव इति न सम्बध्यते॥ तेनान्यत्राप्ययम्। अत एवोत्तरसूत्रे भाव इति चरितार्थम्॥ उदात्त इति तूत्तरत्रापि सम्बध्यत

एव। व्रजयजो भावे क्यप्॥ क्विनो बाधकोऽयम्॥ उदात्त इत्यनुवर्त्तते॥ पित्वत्तूत्तरत्र तुक् सम्पादनेन चरितार्थम्॥ ननु संज्ञायामिति सूत्रे भाव इत्यस्य सम्बन्धाद्भावादावित्यनुपपन्नमत आह। क्यब्विधाविति। नन्वेवमयं क्यप् भृञ्धातोरपि भावादौ स्यादत आह। भृञोऽयमिति। भाष्यस्वरस इति। तत्र हि भृञः संज्ञाप्रतिषेधे स्त्रियामप्रतिषेधोऽन्येन विहितत्वादिति वार्त्तिकस्य संज्ञायां समजेत्यनेन प्राप्तिमाशङ्क्य स्त्रिप्रत्ययप्रकरणे भावग्रहणानुवृत्त्याऽन्यथा सिद्धिरुद्भाविता॥ भृत्याशब्दोऽयम्भरणार्थकः॥ अत्र संज्ञाग्रहणाद्बुद्धिवाचकस्य मतिशब्दस्योपपत्तिः। नैषा संज्ञा किन्तर्हि क्रियाशब्दोऽयम्॥ सिद्ध एव॥ सार्वधातुके यगिति सूत्रेण सिद्ध एव॥ अकर्तरिकारके ऽकरणे॥ गुरोश्च हलः। हलइति धातोर्विशेषणन्ततस्तदन्तविधिस्तस्यैव गुरोरित्यपि विशेषणम्॥ एवञ्च तस्य गुरुत्वासम्भवाद्गुरुशब्दान्मतुप् तस्य निपातनादेव लुक्॥ न च गुर्वन्ताध्दल इत्येव किन्न स्यादिति वाच्यम्॥ आशंसायामित्यादिप्रयोगासङ्गत्यापत्तेः॥ न च तथापि शंसेरकारो न प्राप्नोति। अस्य निष्ठायामनिट्त्वादिति वाच्यम्॥ आशंसायामिति निर्देशेन तत्र शेट्त्वाभावेऽप्यकारप्रत्ययस्य स्वीकारात्। अङ्विधावेवेति।प्राज्ञाश्रध्दार्चाभ्य इति निर्देशात् अन्त शब्दस्य तु अन्तः स्याङ्विधिणत्वेषूपसर्गत्वं वक्तव्यमिति वचनात्तथेति बोध्यम्॥ प्रत्ययसामान्याभावः। विभक्तिभिन्नसामान्याभावः। संज्ञायाम्। अधिकरणकारकेऽयम्प्रत्ययः॥ उद्दालकपुष्पभञ्जिका। उद्दालकः श्लेष्मान्तकस्तस्य पुष्पाणि यस्यां क्रीडायां भज्यन्ते सा। नित्यं क्रीडाजीवकयोरिति समासः। विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिति सूत्रे आख्यानशब्दस्याल्पाच्त्वेन पूर्वनिपातेऽपि लोके आख्यानस्य परिप्रश्नपूर्वकत्वे नार्थक्रमानुरोधेन व्याख्यानवाक्ये परिप्रश्न एवादौ मूलेलिखितः परिप्रश्न इति। आक्रोशे। अत्राक्रोशशब्दः शापवाची। कर्मणि च येन संस्पर्शात्। अत्र संपूर्वकात्स्पृशधातोर्भावे घञ् कर्तुरिति तदर्थकर्मणि षष्ठी येनेत्युभयप्राप्ताविति नियमात्कर्तरि तृतीया। एवञ्च परिशेषात्कर्मणीत्यत्र कर्मत्वं विधेयप्रकृत्यर्थक्रियानिरूपितमेव॥ शरीरसुखमित्यत्र शरीरमस्यास्त्याकर्तृ सम्बन्ध्येव। एवञ्च यत्फलितन्तदाह। अर्थादिति। एतत्सूत्रविहितो ल्युडपि नपुंसकत्वविशिष्टे भावे। अत एवैतस्यसूत्रस्य नित्यसमासार्थत्ववर्णनसङ्गतिः। उप-

पदसमासो हि नित्यसमासः ॥ सम्पूर्वकः स्पृश्धातुः सम्बन्धमात्रपरः । सुख-मिति किम् । कण्ठकानाम्मर्द्दनं दुःखम् । वा यौ । अत्र याविति युप्रत्ययपरम् । न तु यकारादिप्रत्ययपरमितिसूचयितुमाह । इदं सूत्रमिति । करणाधिकर-णयोश्च । घञोऽपवादः । अत्र करणाधिकरणयोरिति नोपपदबोधकसुत्तरसू-त्रेष्वस्यार्थबोधकत्वस्य इष्टत्वेन तस्यैवौचित्यात् । अजब्भ्यां स्त्रीखलना इति-वार्त्तिकव्याख्यानावसरेऽनस्यावकाशः इध्मव्रश्च इति भाष्याच्च अयम्परत्वादज-पोः स्त्रीप्रत्ययस्य च बाधकः अजब्भ्यां स्त्रीखलनाः स्त्रियाः खलनौ विप्रतिषे-धेनेति वार्त्तिकात् । छादेर्घे । उदुपधाया इत्यत उपधापदम्दोषो णावित्यतो णाविति चाचानुवर्त्तते तदाह । अत्रोपधेति । एतेन । उक्तार्थस्वीकारेण । न तु घपरं यदङ्गं णिपरकन्तदुपधाया इत्यर्थः । असंभवापत्तेरिति भावः । आ-कुर्वन्त्यस्मिन्निति । व्यवहारमिति शेषः । खनेः॰ संज्ञेयम् । गोचरसंचर । देश-वाची गोचरशब्दोऽधिकरणल्युडन्तः । विषयवाच्ययम् । उपादानगोचराप-रोचज्ञानमित्यत्र यथा तत्राप्यधिकरणे घः । गाव इन्द्रियाणिसञ्चरन्त्यस्मि-न्निति व्युत्पत्तिः । संचरन्तेऽनेनेति । समस्तृतीयायुक्तादित्यात्मनेपदम् । संज्ञा-यामित्यस्याच सूत्रे सम्बन्धाद्गोचरादिशब्दाः संज्ञिविशेषस्यैव बोधकाः । अवे-तृस्त्रोर्घञ् । ल्युटोऽपवादः । प्रायेणेति वर्त्तते इति । तदुक्तङ्गोचरेति सूत्र भा-ष्ये । गोचरादीनाङ्ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । घञ्कस्मान्न भवति । प्रायवचनात् ॥ यथा कषो निकष इति । प्रयवचनादित्यस्य हलश्चेति सूत्रे प्रायेणेत्यस्य सम्ब-न्धादित्यर्थः कषो निकष इत्यत्र प्रायिग्रहणानुवृत्त्या घञ्न भवति तथा गोच-रादिष्वपि न भविष्यतीति भावः । अवहारादिषु प्रकृतेर्हलन्तत्वाभावाद् घ-ञोऽप्राप्तेरुपसंख्यानम् । उदङ्कोऽनुदके । अधिकरणे घजन्तोऽयन्निपातितो ल्यु-टम्बाधितुमनुदके इति च बोधयितुम् । यदि तु हलश्चेति सूत्रे प्रायेणेत्यस्य सम्बन्धादेवेष्टसिद्धिरित्युच्यते तदेदन्नारब्धणीयम् । तदुक्तम्भाष्ये । उदङ्कोऽनुद-कग्रहणमनर्थकम् । घञ् कस्मान्न भवति । प्रायवचनात् । गोदोहनः प्रसादन इति । बाहुलकादिति । ननु भाष्ये प्रायवचनादित्युक्तमत्र बाहुलकादित्युच्य-ते इति तद्विरुद्धमिति चेन्न । पुंसीति सूत्रे बहुलमित्यस्य सम्बन्धेन तस्य का-चित्कत्वस्य सिद्धौ प्रायग्रहणस्याप्यनावश्यकत्वमित्याशयात् । जालमानायः ।आ-

नाय इत्यत्राङ्पूर्वान्नोधातोः करणे घञ्। जालशब्दस्तु ज्वलितिकसन्त इति सूत्रविहितणान्तः एतस्यापि घातकत्वाज्जघातन इति धात्वर्थानुगमनमपि संभवति। खनो घ च। खनधातो करणे घः। नन्वस्य विध व्यर्थम्। न हि खनधातो चजोरित्येतत्सूत्रप्रवृत्तियोग्यः कश्च न वर्णोऽस्तीत्यत आह। मूले-घित्करणमिति ननु तथापि पदमित्यत्र न फलमत आह। भगः फलमितीति। ईषद्दुःसुषु। नन्वीषदादीनामव्ययत्वात् खल- खित्वस्य न फलमत आह। खित्वमुत्तरार्थमिति। कर्तृकर्मणोरिति सूत्रविषये सुमर्थमित्यर्थः। यद्यप्यत्र सूत्रे कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेष्विति सामान्यत एवोक्तस्तथापि योग्यतावशात्सम्बन्धो बोध्यः। कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेष्विति किम्। यत्राल्पत्वमात्रतात्पर्यविषये द इत्युच्यते तत्र मा भूत्। तृतीया पंचमो वेति। तृतीया पचे योग इत्यस्याध्याहारः इतरः। कर्मप्रवचनीयादितरः। मूले यदास्वतीकर्मप्रवचनीयाविति। अतेः कर्मप्रवचनीयत्वे नुपसर्गान्तरराच्छित्यमस्त्येव कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया उपसर्गसंज्ञा बाधकत्वात्। सोः कर्मप्रवचनीयत्वे तु उपसर्गात्परत्वमेवनास्तीत्यभिप्रायेणोभयोरुपादानम्। उपसर्गत्वप्रतिषेधस्त्विति। वार्त्तिकाक्रदुक्त इति शेषः। कर्तृकर्मणोश्च। भूकृञोः चकार ईषदादिसमुच्चायकः एवञ्चेषदादीनामुपपदत्वात्तत्साहचर्येण कर्तृकर्मणोरित्यप्युपपदवोधकत्त्वर्थपरमत एव खलः खित्वञ्चरितार्थम्। किञ्चेषदादीनामनुवृत्त्यैव सिद्धे चकारः सन्नियोगार्थोऽपि तेन यत्रानयोरीषदादीनाञ्च युगपत्प्रयोगस्तत्रैव प्रत्ययः। खलः खित्वादेवानुवृत्तेः सिद्धत्वात्॥ यथा संख्याभावश्च यथासंख्यसूत्रे भाष्य एव स्पष्टः। न च यथासंख्यभावफलन्तु भूधातोः कर्मण्युपपदे खलसिद्धिरिति तच्च न संभवति भवतेरकर्मकत्वात्॥ यदानुभवरूपेप्राप्तिरूपेऽर्थेऽस्य प्रवृत्तिस्तदा सकर्मकत्वेऽपि च्व्यर्थवृत्तित्वस्यकथंसंभवइति वाच्यम्। अन्तर्भावितण्यर्थस्य भवतेः सकर्मकतया आत्मधारणानुकूलव्यापाररूपफलाश्रयत्वविवक्षायाऽऽढ्यस्य तदाकर्मत्वसंभवेन तस्य कर्मणश्च्व्यर्थवृत्तितायाङ्खलप्रत्ययसिद्धेः प्रयोजनत्वात्। ननु दुसादीनामुपसर्गत्वात्तेषान्धातोरव्यवधानेनैव प्रयोगः संभवति। ते प्रागितिसूत्रे तस्मादिति परिभाषाया उत्तराङ्गविकलाया उपस्थितेः। खलः खित्वन्त्वीषदाढ्यंभवमित्यत्र चरितार्थमिति चेन्न। अनाढ्येन भवता दुराढ्येन स्वाढ्येन न शक्यं

भवितुमित्यर्थे दुराढ्यं भवं स्वाढ्यं भवमितिभाष्यप्रयोगेणाव्यवधानांशवा-धस्य प्रकृते स्वीकारात्। अत एव संज्ञानियमप्रयोगनियमपक्षयोः प्रकृते न फलभेदः। कर्मण्युपपदे भवतेः खलोदाहरणन्तु अनाढ्य आढ्यः अत एव सुभूयते इत्यर्थे स्वाढ्यं भवमिति अनाढ्य आढ्यः स्वयमेव क्रियते। अनाढ्य आ-ढ्यः क्रियते इति। एवमन्यत्राप्यूह्यम्। आतो युच्। अस्यापि खलर्थत्वात्तयोरे-वेति सूत्रस्य प्रवृत्त्या भावकर्मणोरेव युच्प्रत्ययविधायकता॥ अत एवाभिहि-तकर्मेति ईषत्पानः सोमो भवतेत्यत्र सोमपदात्प्रथमा सिद्धिः षात्पदान्तात्। नि ष्पानम्। सर्पिष्पानमित्यत्र कृत्यच इत्यनेन वा भावकरणयोरित्यनेन वा णा-मस्य णत्वस्यानेन प्रतिषेधः। प्रकृतेऽस्य सूत्रस्योपयोगस्तु दुष्पाने णत्वस्य व्यावृत्तिरिति। सप्तमीसमासे मानमाह। अत्र चेति॥ अन्यथा। षात्पदादि-त्युच्यमानेऽपि षादित्यस्य पदविशेषणत्वेन तदन्तविधिना षान्तात्पदादित्यने-नापि सिद्धेः फलांशे विशेषाभावः। क्त्विच्क्तौच्॥ प्रत्ययस्वरेणास्यान्तोदात्तत्वे सिद्धे न क्त्विचीतिसूत्रे झटित्येव प्रतिपत्तिर्यथा स्यादित्येवमर्थम्॥ न क्तौ दीर्घश्चेत्युच्यमानेऽप्येकानुबन्धकपरिभाषया क्तिनो व्यावर्त्तने प्रयासगौरवम्। एवं सनः क्त्विचीत्यत्रापिबोध्यम्। अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा। छन्द-सीति। छन्दसि लुङ्लङ्लिट इत्यतोऽनुवर्त्तमानं छन्दसीति भात्रलक्षण इति च नि-वृत्तमित्यर्थः॥ इह प्राचाङ्ग्रहणन्न ल्युटः समावेशार्थम्। वासरूपविधिनैवालं रुदित्वा रोदनेन वेत्यस्य सिद्धेः।यद्यपि स्त्र्यधिकारादूर्ध्वं वासरूपविधिः क्व चि-न्नेत्युक्तन्तथापीह तदभावकल्पने मानाभाव इत्याशयेन मूले प्राचाङ्ग्रहण-मिति। न च क्त्वाप्रत्ययेनासत्वभूतो भावोऽभिधीयते ल्युटा तु सत्वभूत इति वाच्यम्। अव्ययकृतो सिद्धान्ताच्छन्दशक्त्या तथा स्वीकारात्। यदा दानार्थ-मुद्यत पुरुषः सम्प्रदानत्वेनाभिप्रेतस्यापात्रत्वनिश्चयेनाप्तेन निवार्यते तदाऽलं शब्दः प्रतिषेधवाचकस्तेन प्रयुज्यते। अलन्दत्वेति। अस्त्वित्यस्याध्याहारः क्त्वा-न्तार्थस्य दानस्य अलंशब्दार्थेऽभावे प्रतियोगितासम्बन्धेनान्वयः। दानाभावक-र्त्तृका सत्तेति बोधः। यदादुग्धजलादिपानार्थं प्रवृत्त एव पुरुषोऽधिकपरिमा-णकदुग्धादिदर्शनेन पीत्वा खल्विति बोध्यते तदा खलुशब्दोऽपि प्रतिषेधार्थः। एवं भर्त्तृकृतप्रतिनीयमाना न वोढा यदा रोदिति तदाऽलं बाले रुदित्वा

इति प्रयोगेऽपि प्रतिषेधवाची अलंशब्दः। अलङ्कार इत्यत्र भूषणधारणेऽलंशब्दो वर्तते तदर्थस्य जनकतासम्बन्धेन कृधात्वर्थेऽन्वयः। उदीचां माङो व्यतीहारे। इत्युक्तेति। एतेन मेङो व्यतिहारे नित्यं वृत्तिरित्युक्तम्। माङस्तु न तथा। अत एवोदीचाम्माङ इति निर्देशस्य नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वमिति परिभाषायां ज्ञापकत्वपरं भाष्यं सङ्गच्छते। अपमित्य याचत इत्यत्र मेङ्धातोर्यथा याच्धात्वर्थपूर्वकालिकत्वाभावस्तथोपपादयति। पूर्वत्वसाविति। याचनोत्तरकालिकं वस्त्रादिकर्मकम्परिवर्त्य दानमिति बोधः। न चानेन सूत्रेणापूर्वकालार्थकाद्धातोः क्त्वाप्रत्यये कृतेऽपि याच्धातोः पूर्वकालिकक्रियावाचकात्समानकर्तृकयोरित्यनेन क्त्वास्त्विति वाच्यम् धातुसम्बन्धे प्रत्यया इत्युक्तास्य विधानेन यत्र क्त्वाप्रकृत्यर्थक्रियायाः क्रियान्तरविशेषणत्वविवक्षा तदैव त्क्त्वाप्रत्ययस्योत्पत्त्याऽयमेङ्धात्वर्थस्य स्वसमानकर्तृकत्वस्वपूर्वकालिकत्वोभयसम्बन्धेन याच्धात्वर्थम्प्रतिविशेषणत्वात्। तदा याच्धात्वर्थे पूर्वकालत्वस्य मानसबोधस्य सत्वेनैतस्य विशेषणत्वतात्पर्यकः त्क्त्वाप्रत्ययो न भवति। परावरयोगे च। सूत्रार्थं वक्तुमवरशब्दं व्याचष्टे। अवरशब्द इति। एवञ्च परशब्दस्य पूर्वसाकाङ्क्षतयाऽवरशब्दस्य परसाकाङ्क्षतया च तयोर्द्वयोर्निमित्तत्वमिह लभ्यते। अप्राप्य नदीम्पर्वतः। दाक्षिणात्यानाङ्काश्यु हेश्यकागमनसमये यथा व्यवस्था भवति तादृश्याः कथनमिदम्। नद्यत्र गङ्गा। पर्वतो विन्ध्यः। दक्षिणादिगवच्छिन्नदेशादागमनकर्तृभिर्दाक्षिणात्यैर्गङ्गामप्राप्य विन्ध्याख्यपर्वतः प्राप्यत इत्यर्थः। अत्र नञः प्रागभावोऽर्थः। प्राप्येत्यस्य प्राप्तिक्रियार्थः। तस्याद्वितीयायान्तार्थस्य गङ्गाकर्मकस्याभेदेनान्वयेन गङ्गाकर्मकाभिन्नप्राप्तिक्रियाप्रागभावलाभः। पर्वतपदस्य च वाक्यैकदेशन्यायेन पर्वतकर्मकप्राप्तिक्रियाऽर्थः। अस्यां सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन कालिकप्रत्यासत्तिघटितेन गङ्गाकर्मकप्राप्तिक्रियाप्रागभावस्यान्वये सति दक्षिणदेशस्थपुरुषकर्तृका गङ्गाकर्मकप्रागभावसमानकालिकी पर्वतकर्मकप्राप्तिक्रियेति शाब्दबोधे जातेऽर्थाद्गङ्गायाः परत्वम्पर्वतस्य ततः पूर्वत्वञ्च गम्यते। परेण पूर्वस्य योगश्च कालिकसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन स्वकर्मकप्राप्तिक्रियाप्रागभावविशिष्टक्रियाकर्मत्वरूप एव। अतिक्रम्य पर्वतन्नदी। प्राप्यत इत्यस्याध्याहारः। अवरेण परस्य योगे

इदमुदाहरणम् ॥ पूर्वहत्तिश्चात्र विन्ध्याख्यपर्वत एव । तस्य योगः परगङ्गायाम् । अतिक्रम्येत्यत्रातिशब्दसमभिव्याहृतस्य क्रमधातोः प्राप्तिक्रियाध्वंसोऽर्थः । तदेकदेशप्राप्तौ पर्वतकर्मकस्यादेनान्वये नपर्वतकर्मकप्राप्तिक्रियाध्वंसस्य लाभे तस्य ध्वंसस्य स्वसमानकालिकत्वसम्बन्धेन नदीपदार्थनदीप्राप्तावन्वयाद्दक्षिणदेशस्थपुरुषकर्तृकपर्वतकर्मकप्राप्तिक्रियाध्वंससमानकालिकनदीकर्मकप्राप्तिप्राप्तिक्रियाविषयकशाब्दबोधे वृत्तेऽवरेण पर्वतेन परनद्यांस्वकर्मकतादृशपुरुषकर्तृकप्राप्तिक्रिया ध्वंसमानकालिकप्राप्तिकर्मत्वरूपो योगो गम्यत इति बोध्यम् । योगपदार्थस्व सम्बन्धः सचात्र क्रियाद्वारकः । क्वचित्तु साक्षात्क्रिययोरेव परावरयोर्योगो यत्र तत्राप्यस्य प्रवृत्तिः । यथाऽव्यविकन्यायव्युत्पादनावसरे कथितवाक्यस्थले । अवेर्मांसमिति विग्रह्याविकशब्दात्प्रत्ययस्योत्पत्तिरित्यादौ । विग्रहपदार्थस्य विभिन्नत्वेन ज्ञानरूपः एवञ्चावेर्मांसमित्याकारकवाक्यज्ञानस्य स्वोत्तरकालिकत्वसम्बन्धेनाविकशब्दावधिकप्रत्ययोत्पत्तावन्वयः । एवञ्चेदं सूत्रमसमानकर्तृकार्थमपूर्वकालार्थमिति च द्रष्टव्यम् । अलंखल्वोरिति तु क्रियान्तराभावेऽपि क्त्वार्थम् । धातुसम्बन्ध इत्यस्य च तत्र सामर्थ्याद्बाधः ॥ परत्वादिकम्परावरयोग इत्यत्र लोकव्यवहारेण पुरुषभेदेन भिन्न वैवक्षिकमेव । तेनोत्तराहपुरुषकर्तृकदक्षिणदिगवच्छिन्नदेशकर्मकगमनस्थलेऽप्राप्यपर्वतन्नदी अतिक्रम्य पर्वत इति प्रयोगस्याप्युपपत्तिरिति । समानकर्तृकयोः पूर्वकाले । पूर्वकाल इति शब्दो बहुव्रीहिर्न तु तत्पुरुषः । समानकर्तृकयोरर्थयोः पूर्वस्मिन्नित्यनेनैव पूर्वकालावच्छिन्नबोधकपूर्वशब्दोपादानेन पूर्वकाललाभसम्भवेन कालपदोपादानस्य व्यर्थत्वापत्तेः । बहुव्रीहौ तु पूर्वकालविशिष्टार्थस्य लाभ इत्येतदर्थलाभार्थं कालपदम् । समानशब्दास्तुल्यपर्यायः ॥ तच्च तुल्यत्वन्न वास्तवभेदघटितम् । वयसा सामर्थ्येन च यत्र सदृशौ चैत्रमैत्रौ तयोर्मध्ये चैत्रेण प्रथमम्भुक्तान्तदनन्तरञ्च मैत्रेण तत्र चैत्रेण भुक्त्वा मैत्रो व्रजतीत्यापत्तेः । किन्तु यत्र क्रियाभेदेन तत्तन्निरूपितशक्तिभेदकृतभेदेन । कल्पितः कर्त्रोर्भेदस्तत्रैव इष्यत इत्यारोपितभेदघटितं सादृश्यन्तथा चैकत्वे पर्यवसानं बोध्यम् । नचैवमेककर्तृकयोरित्येवास्तु समानेति व्यर्थमिति वाच्यम् । सादृश्यमारोपितभेदघटितमपीह शास्त्रे शब्दसाधुतानियामकमिति

बोधयितुमेवसभिधानात् । समानकर्तृकयोरिति निर्धारणे षष्ठी । धातोरिति त्वधिकारलभ्यम् । तस्य च पूर्वकाल इति विशेषणम् । वाचकत्वं सप्तम्यर्थः । एवञ्च यत्फलितन्तदाह । तद्विशिष्टेऽर्थ इति ॥ अत एव । बहुव्रीहिसमासेनैता-दृशार्थस्याभिप्रेतत्वादेव । अयं क्त्वाप्रत्ययोऽनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ती-ति न्यायेन प्रकृत्यर्थ एव । स च भाव एव । एवञ्चाव्ययकृतो भाव इति सिद्धा-न्तस्याप्युपपत्तिः । कालस्य क्त्वान्तघटितवाक्यजन्यशाब्दबोधे क्त्वाप्रकृत्यर्थक्रिया-यामकारीभूय भासते । अत एव पूर्वं भुङ्क्ते पश्चाद्व्रजतीत्यत्र क्त्वाप्रत्ययमा-शङ्क्य स्वशब्देनोक्तत्वान्नेति समाहितम्प्रकृतसूत्रे भाष्ये । पूर्वशब्देन पूर्वका-लरूपोऽर्थः प्रकृतेऽभिधीयते न तु धातुनेति तदर्थः । न च पूर्वं भुक्त्वा पश्चाद्-व्रजतीत्यत्रापि क्त्वा न स्यादिति वाच्यम् । नैतत्क्रियापौर्वकाल्यङ्किन्तर्हि कर्तृ-पौर्वकाल्यमेतत् । पूर्वं ह्यसौ भुक्त्वाऽन्येभ्यो भोक्तृभ्यस्ततः पश्चाद्व्रजतीत्यर्थस्य भाष्यकृतैवाभिधानात् । साधनान्तरक्रियापेक्षपौर्वकाल्यमिति नानेन सूत्रेण त्क्त्वा किन्तु विभाषाग्रे प्रथमपूर्वेष्वित्यनेन । अत्र पूर्वकालक्रियाया वस्तुतोऽती-तत्वेऽपि बलेनावोधाद्भूत इति नाऽभिहितम् । सूत्रे समानकर्तृकयोरिति द्वि-वचननिर्देशाद्द्वित्वं विवक्षितमिति भ्रमनिवारणायाह । सूत्रे द्वित्वमतन्त्रमिति एवञ्चाव्यलब्धस्याप्यर्थस्य स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थन्द्विवचननिर्देशो न तु विवक्षितत्वादेव पूर्वकालविशिष्टा क्रिया च समानकर्तृकत्वसम्बन्धेन प्रधानक्रियायां विशेषण म् । स्वरत्यादिधातुभ्यः परस्य क्त्वः स्वरतीतिसूत्रेण प्राप्तोऽपीट् श्र्युक इति-सूत्रेण बाध्यत इत्याह । पुरस्तादिति । अत्र क्त्वान्तार्थक्रियाकर्तुरनभिधानेऽपि प्रधानक्रियाकर्तुरभिधानेनाप्रधान क्रियानिरूपितशक्तेस्तद्वदभिधानमिति न चैत्रो भुक्त्वा व्रजतीत्यत्र चैत्रपदादप्रधानक्रियामादाय तृतीया । नापि पक्त्वौ-दनो भुज्यत इत्यत्र द्वितीया । यत्र तु शक्त्योरेकनिष्ठत्वन्तत्रैवेयं व्यवस्था । यत्र तु तयोर्भिन्नाधिकरणकत्वन्तत्र त्वप्रधानक्रियाकर्मवाचका द्वितीया भवत्येव । ओदनम्पक्त्वा ग्रामो गम्यते चैत्रेणेति यथा । न च प्रातः काले शिवं दृष्ट्वा नि-शि पापं व्यपोहतीत्यादौ क्रिययोरेककर्तृकत्वाभावात्कथं क्त्वाप्रत्यय इति वा-च्यम् । एतादृशे विषये स्थितस्येत्यादेरध्याहारेण समानकर्तृकत्वस्योपपादना-त् । न च दुर्गामावाह्य षोडशोपचैरस्ताम्पूजयेदित्यत्रावाहनस्य षोडशोपचा-

रान्तर्गतत्वादावाहनक्रियायास्ततो भेदाभावात्क्यङ्क्त्वाप्रत्यय इति वाच्यम्। आवाहनात्मक विशेषधर्मावच्छिन्नस्य पूजने समानकर्तृत्वात्मकसम्बन्धेन विशेषणत्वन्तद्विशेष्यपूजने च षोडशोपचारैरित्यस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नस्य विशेषणत्वमिति स्वीकारात्। यत्र त्वनेकक्रियाप्रयोगस्तत्र स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजतीत्यादौ सर्वक्रियाविशिष्टप्रधाना क्रियाय भासते न तु तासाम्परस्परं विशेष्यविशेषणभावः गुणानां च परार्थत्वदिति न्यायात्। यत्र त्वयच्चैत्रो भोजनेन तृप्तो न तु पानेनेत्यर्थविवक्षया भुक्त्वा तृप्तो न पीत्वेति प्रयोगस्तत्र जन्यत्वमपि भोजनस्य संसर्गविधया भासते पानस्य चैतादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्तर्पणक्रियायां विशेषणम्। अधीत्यतिशिवम्प्रपूज्य तदालये तिष्ठतीत्यादौ व्याप्यत्वं समानकर्तृकत्वञ्च सम्बन्धः तच्च व्याप्यत्वं क्व चित्कालिकसम्बन्धावच्छिन्नञ्ज्ञनान्ते षूपसंख्यानमित्यनेन प्रशमय्य गतः प्रलमय्य गत इत्यत्राव्याप्तिमुद्भाव्याऽऽपि च गुरुपूर्वात् प्रतिषेध इत्यनेन प्रतिचिकीर्ष्य गत इत्यत्रातिव्याप्तिरुद्भाविता। अत्रोपि कृते यो गुरुपूर्वस्तस्मात्परस्य णेर्भूतपूर्वां लघुपूर्वतामाश्रित्यायादेशः प्राप्नोतीत्यर्थः। ततो लघुपूर्वादिति वचनात्सिद्धमित्युक्तम्भाष्ये। षष्ठ्यन्तपाठे यातिव्याप्तिः सा पञ्चम्यन्ततः प्रतमय्य गत इत्यादौ णिचत उपधाया इति वृद्धौ मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वे कृतेऽप्यसिद्धवदत्रेति तस्यासिद्धत्वात्कथं लघुपूर्वात्परत्वमिति वाच्यम्। समानाश्रये हि आभीयासिद्धत्वम्भवति प्रकृते च णौ ह्रस्वत्वं ल्यपि णेरयादेश इति व्याश्रयत्वं स्पष्टमेव। विभाषापः। यद्यप्याप इतीङोऽप्यध्याप्य गत इत्यत्र सम्भाव्यते तथाप्यत्र लाक्षणिकत्वेन प्रतिपदोक्तस्यैवाप इत्यस्य ग्रहणमिति बोध्यम्। मूले कथम्मुखं व्यादायेति। सुखव्यादानस्य नेत्रनिमीलनस्य च स्वापहासोत्तरकालिकत्वेन पूर्वकालविशिष्टार्थवृत्तित्वाभावात्प्रश्नः। तदंशविवक्षयेति। एतेन विवक्षयैव वक्तुः शब्दानां साधुत्वनियामिका। यथा आदिकर्मणि निष्ठास्थले धात्वर्थैकदेशस्य स्थितावपि तुत्पत्तिकालावच्छिन्नस्य कस्य चिदवयवस्यातितत्वविवक्षया निष्ठा भवति तथा प्रकृतेऽपि स्वापहासयोर्यत्किं चिदवयवस्य मुखव्यादाने नेत्रनिमीलनोत्तरकालिकत्वेन तदंशापेक्षया पूर्वकालसम्बन्धिक्रियावचनत्वमादायायम्प्रयोग इत्युक्तम्। न च यत्रादौ स्वापस्ततो मुखव्यादानन्तदधिकरणकालोत्तर-

मपि स्वापानुवृत्तिस्तत्र मुखं व्यादाय स्वपिति। नेत्रे निमील्य हसतीत्यत्रांश-विवक्षयोत्तरकालिकहासांशमादाय यथा प्रयोगस्तथा यत्र मुखव्यादाननेत्रनिमीलनयोरुत्तरकालिकस्वापहासाधिकरणकाले निवृत्तिस्तत्रापि मुखं व्यादाय स्वपिति नेत्रे निमील्य हसतीति प्रयोगः स्यादिति वाच्यम्। समानकर्तृकत्वस्यैव कालिकसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठव्यापकतानिरूपितव्याप्यत्वस्यापि संसर्गत्वात्। न चैवं पूर्वकालिकस्वापहासांशयोरधिकरणे क्षणे कालिकसम्बन्धे। व्यादाननिमीलनयोरसत्वात्कथमेतादृशव्याप्यव्यापकभावस्योपपत्तिरिति वाच्यम्। शब्दप्रयोगाधिकरणकालाव्यवहितोत्तरकालाधेयत्वविशिष्टतत्क्रियात्वावच्छिन्नव्याप्यतानिरूपितव्यापकताया एव संसर्गत्वाभ्युपगमात्। एवमेव विष्णुर्विश्वं व्याप्यास्तीति यत्र प्रयोगस्तत्राप्युपपत्तिः। आभीक्ष्ण्ये णमुल् च। चकारोऽत्र स्वविषये क्त्वाप्रत्ययस्यापि प्रयोगार्थस्तत्राशंकते यद्यपीत्यादिना। तत्र सूत्र इति। विभाषाग्र इति सूत्र इत्यर्थः। तेन न्यायेन। उत्तरकालिकक्रियायां स्वसमानकर्तृकत्वसम्बन्धेन पूर्वकालिकक्रियायाः सत्वमिति न्यायेन। पूर्वविप्रतिषेधेनेति। अत्र प्रमाणन्तु तत्रैव सूत्रे भाष्यकृता तस्य सूत्रस्याप्राप्तविभाषात्वमुपपादितन्तदेव। द्योतितमिति। एवञ्च कथं द्विर्वचनमिति शेषः णमुलादिनेति। आदिना क्त्वः संग्रहः। अर्थान्तरेऽपि। आभीक्ष्ण्यातिरिक्तेऽपि। तद्विधानादिति। णमुलो विधानादित्यर्थः। न चार्थान्तरेऽप्येतद्विधानादिति कथम्। अस्याप्यव्ययकृतो भाव इति सिद्धान्ताद्भाव एतत्पत्तिस्वीकारादिति वाच्यम्। आभीक्ष्ण्याभावे दर्शनादित्यर्थस्य विवक्षितत्वात्। विभाषाग्र इत्यादिसूत्रविषये यथा। मूले वा दीर्घ इति। गमनार्थातोर्णिचि मित्वाद् ह्रस्वत्वे णमुलि परे चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्यामिति वा दीर्घ इत्यर्थः। न यद्यनाकांक्षे। सूत्रोदाहरणासम्भवमाशंक्य निराचष्टे। यद्यपीत्यादिना। अनाकाङ्क्ष इति पचाद्यजन्ताकाङ्क्षशब्दस्य नञ्समासः। अनाकाङ्क्षो धात्वर्थश्चेदित्यर्थः फलितः। अनाकाङ्क्षा तद्विशेषणीभूतार्थप्रतिपादकत्वरूपा। एवञ्चोभयोः। क्रिययोस्तथात्वाभावस्तत्रैव निषेधोऽयन्तदाह। यत्रेत्यादिना मूले। अनेनानन्तरस्येति न्यायेन णमुल एव निषेध इति नाशंकनीयम्। यत्राप्तमिति व्याख्यानेनोभयोर्निषेधात्। ननुपक्षे लडादय इत्यनुपपन्नमर्थभे-

दादत आह । कर्त्रादिविवक्षोपल इति । मानाभावादिति । प्रकृतसूत्रविषये क्त्वा चित्तु, संयोगविशेषावच्छिन्नव्यापारनिष्ठव्यापकतानिरूपितम् । प्रपदं वासः परिधाय वहिर्गच्छतीयमित्यादौ यथा । गङ्गाम्प्राप्य सेना तिष्ठतीत्यादौ च सति तात्पर्येऽव्यवधानमपि सम्बन्धो भासते । एवमन्यत्र यथा यथम्बोध्यम् । न क्त्वा सेट् । कित्पदस्येत्संज्ञककवारबोधकतया सविशेषणे विधिनिषेध इति न्यायेन विशेषणीभूतेत्संज्ञाया निषेधेऽस्य सूत्रस्य तात्पर्यमिति भ्रमवारणायाह । अनेनेति । न मृडमृदेति सूत्रं स्थाघ्वोरिच्चेतिसूत्रानन्तरम्पठनीयम् । सङ्ग्रहणञ्च कर्त्तव्यमेवञ्च मृडादिभ्य एव सेट् । क्त्वा किद्भवति नान्येभ्य इति नियमो भविष्यति तावतैव शयित्वेत्यादौ सिद्धौ न क्त्वेति व्यर्थमिति वाच्यम् मृडादिभ्य क्त्वेवदिति नियमस्याप्युपपत्तेः । मृडमृद । यद्यपीह सेडिति न प्रकृतम् । तथाप्यस्य सूत्रस्य न क्त्वासेडितिसूत्रप्राप्तकित्कार्यप्रतिषेधबाधकतसेड्विषयकमेवेदं सूत्रमित्याशयेन सेट्क्त्वेति मूलेऽभिहितम् । नोपधात्थफान्ताद्वा । न क्त्वासेडिति वर्त्तते इह धातोरिति यद्यपि न प्रकृतन्तथापि क्त्वाप्रत्ययस्य धातोरेव सम्भव इति धातोरित्यस्याक्षेपस्तस्यनोपधादिति थफान्तादिति । च विशेषणम् । एवञ्च थफान्तादित्येवतदन्तविधिनाथफान्तस्यलाभेसिद्धेऽन्तग्रहणंस्पष्टार्थम् । कोथित्वा । रेफित्वेति । न चेहनोपधग्रहणाभावे कित्वविकल्पः स्यादिति वाच्यन्तन्न सम्भवति ॥ रलोव्युपधादित्यनेन कित्वविकल्पस्य प्राप्तेरिति वाच्यम् । प्रकृतसूत्रे नोपध ग्रहणसामर्थ्येन तस्यापि विकल्पस्याप्रवृत्तेः । न च ऋफधातोः क्त्वा प्रत्यये विकल्पवारणाय नोपधग्रहणमस्त्विति वाच्यम् । द्वाविमौ धातू ऋफ ऋम्फेति । तत्राद्यस्य ऋफधातोः क्त्वाप्रत्ययेऽस्मिन्सूत्रे नोपधग्रहणे विकल्पस्य वारणेऽपि न क्त्वा सेडिति कित्वनिषेधेऽर्फित्वेति रूपम् । द्वितीयस्य नोपधादिति विकल्पेन कित्वपक्षे ऋफित्वेति रूपमिति फलतो विशेषाभावेन नोपधग्रहणस्य तद्व्यावर्त्तकत्वाभावात् । वञ्चिलुञ्च्यृतश्च वञ्चधातौ रुदित्वादुदितो वेतीट् पक्षेऽनेन कित्वविकल्पः । ऋति सौत्रो धातुर्घृणार्थकस्तस्मात्क्त्वाप्रत्यये चिकीर्षिते आपादय इत्यनेन ऋतेरीयङिति विहितस्य ईयङ्प्रत्ययस्याभावेऽनेन कित्वविकल्पः । तृषिमृषिकृषेः । नोपधादित्यतो वाग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे काश्यपग्रहणं पूजार्थम् । अञ्चुधातोरुदि-

त्वादुदितो वेति विकल्पे प्राप्ते आह । अञ्चेः पूजायामिति ,नित्यमिडिति । क्लि-
मश्च क्लि । भलीति वर्त्तत इति । एकदेशे स्वरितत्वसामर्थ्यादिति शेषः । अ-
स्योदित्वादिडभावेऽनुनासिकस्येति नित्यन्दीर्घे प्राप्ते इदम् । जातनशां वि-
भाषा । क्लिस्कन्देत्यतः क्लीत्यमुवर्त्तते । अत्र यथा भलीत्यादावित्यस्य ला-
भस्तम्प्रकारमाह । अनिदितामित्यत इति । तेन । क्लान्तोत्तरपदक इति व्या-
ख्यानेन । स्नात्वा कालक इति । मयूरव्यंसकादिसमासः । स्पष्टार्थमिति । अव्य-
यपूर्वपदकसमास एवास्य सूत्रस्य प्रवृत्तिर्नत्वव्ययात्परत्वं यत्र क्लान्तघटितस-
मासस्य तत्र प्रवृत्तिरित्यर्थस्य स्पष्टप्रतिपत्यर्थमित्यर्थः । अनञः परस्य क्लान्तो-
त्तरपदक्लस्य समासस्यावयवो यः कस्येत्यर्थे तु तत्र परमकृत्वाशब्देऽतिव्याप्तिः
स्यात् । प्रकृत्येति । अत्र प्रशब्दस्य धात्वर्थगतप्रकर्षद्योतकतया गतित्वात्कुगती-
ति समाससंज्ञा ॥ पत्वतुकोरसिद्धः ॥ कोऽसिचदिति । इह पूर्वरूपस्य परादि-
वद्भावेन ओऽसिचदित्यस्य पदत्वात्सकारस्य पदादित्वाभावादिणः परत्वात्षत्वे-
प्राप्ते ऽसिद्धत्वम् । भाष्योक्तसिद्धान्ताभिप्रायेणाशंकते । यद्यपीति । पदान्तपदा-
द्योरिति । अन्यथा वृत्तेच्छत्रमित्यत्र दीर्घात्पदान्ताद्वेति विकल्पो न स्यात् ।
सम्प्रदायमतानुसारेणाह । गतिकारकेत्यस्येति । ननु व्यवस्थितविभाषाणां भा-
ष्यसम्मतानामेव प्रामाणिकत्वमत आह । वा ल्यपीत्यस्येति । न ल्यपिनपीयय-
स्यात्सादौ तु पीङ्धातुर्दैवादिको बोध्यः । ल्यपि लघुपूर्वात् । लघुः पूर्वो यस्मा-
दिति बहुव्रीहिः । न च प्रणमय्येत्यत्र सूत्रचारितार्थ्येऽपि विकल्पेत्यत्रायादेशो
नस्यात्पञ्चमीसमासेनाल्लोपस्य स्थानिवद्भावादिति वाच्यम् । अस्माद्भाष्योदाहरणा
न्निष्ठायां सेटीतिसूत्रे सेट्ग्रहणाच्च पञ्चमीसमासस्यानित्यत्वात् । ननु लघुपूर्वा-
दित्यत्रान्यपदार्थो वर्ण एव । वध्यवधिमतोः साजात्यादेवञ्च प्रचिकीर्षत इत्य-
त्रापि वर्णग्रहणे जातिग्रहणादयादेशः प्राप्नोतीति चेन्न । प्रवेभिदय्यप्रस्तनय्ये
त्यादिभाष्योदाहरणबलेन पञ्चमीसमासानित्यत्वे नैकवर्णात्परत्वं यत्र त-
त्रैवास्य प्रवृत्तेः स्वीकारात् । वर्णग्रहणे जातिग्रहणमिति तु ज्ञापकसिद्धन्न
सर्वत्रेति परिभाषा नेहाश्रीयते । अत एव ल्यपि लघुपूर्वस्येति न्यासे व्य-
कर्तृविवक्षापक्षे मानस्तु साधनपौर्वकाल्यविषयाणामयादीनां ग्रहणमित्र ।
अत एव समानकर्तृकयोः पूर्वकाल इतिसूत्रभाष्ये इह कस्मान्न भवति । पू-

वं भुङ्क्ते पश्चाद्व्रजतीति खशब्देनोक्तत्वान्न भवति। नतर्हीदानीमिदं भवति। पूर्वं भुक्त्वा तदा व्रजतीति। नैतत्क्रियापौर्वकाल्यङ्किन्तर्हि कर्तृपौर्वकाल्यमेतत्। पूर्वंह्यसौ भुक्त्वाऽन्येभ्यो भोक्तृभ्यस्ततो व्रजतीत्युक्तम्। अत्र कैयटः। खशब्देनेति। पौर्वकाल्ये द्योत्ये क्त्वादिर्विधीयते न तु विषयभावे। पूर्वशब्दस्यात्र क्रियापौर्वकाल्यवाचित्वादग्रादिसूत्रेणापि न भवति। अग्रादीनां साधनपौर्वकाल्यविषयाणामत्र ग्रहणात्। नैतदिति। द्विविधात्र भुजेः पूर्वकालता व्रजिक्रियापेक्षा तस्याम्प्रत्ययः। भोक्त्रन्तरसाध्यभुजिक्रियापेक्षा च ताम्पूर्वशब्द उपादत्ते ततश्चाग्रादिसूत्रेणात्र क्त्वाणमुलौ भवत इति भावः। कर्तृपौर्वकाल्यञ्च क्रियाद्वारकमेवेति। कर्तृपौर्वकाल्यमित्यस्य कर्त्रन्तरसाध्यस्वसजातीयक्रियापेक्षपौर्वकाल्यमित्यर्थः। एवञ्च साधनपौर्वकाल्यविषयाणामग्रादीनां यत्रोपादानम्भावस्य च प्राधान्यविवक्षा तदा क्त्वाणमुलौ यदाकर्तुर्विवक्षा तदा लडादयः इति बोध्यम्। अग्रभोजमिति प्रकृतसूत्रोदाहरणेऽसवाव्ययेनेति नियमात्समासाभावः। कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ्। कृञत्राभिमतफलानुकूल व्यापारवाची। चोरं कारमित्यत्र चोरशब्दः स्वरूपपरः। तस्य कर्मत्वञ्चोच्चारणापेक्षयेत्युच्चारणमभिमतफलमत्राव्ययकृत इति सिद्धान्तात्खमुञ्प्रत्ययोऽपि भावे। एतदन्तार्थस्यापि पूर्ववत्समानकर्तृकत्वसम्बन्धेन क्रियान्तरम्प्रतिविशेषणता॥ तत्सिद्धेः। चोरशब्दस्य मुम् सिद्धेः। यत्र चोरोऽसीत्युच्चारणमेव क्रोधेन तत्रायम्प्रयोगः। यत्र तु नाहं चोर इति वदन् पुरुषश्चोरत्वेन सम्बध्यते तत्र नायम्प्रत्ययः आक्रोशपदस्वारस्यात्। आक्रोशोऽपि विलक्षणशब्दोच्चारणानुकूलव्यापार एव। विशेष्यस्य चोरशब्दोच्चारणानुकूलव्यापारस्य समानकर्तृकत्वसम्बन्धेन सामान्यधर्मावच्छिन्ने आक्रोशे विशेषणत्वम्॥ एवं सति कृञः प्रयोगस्त्वप्रकृतिकखमुञन्तशब्दघटितवाक्यस्य साधुत्वार्थमेव न तु खमुञन्तार्थस्यापि शाब्दबोधे भानमित्येव कल्पना लाघवादुचितेत्याशयेनाह। यद्वेति। आक्रोशपदार्थश्चोच्चारणानुकूलव्यापार एव। चोरशब्दः पूर्ववच्छब्दपर एव। तस्योच्चारणरूपफलाश्रयत्वात्कर्मता। स्वादुमि णमुलकृञ इत्यनुवर्त्तते। स्वादुमित्यर्थपरम्। वृत्तिकारादिसम्मतव्याख्यानात् स्वाद्वर्थे उपपदे कृञो णमुल् स्यात् स्वादुशब्दश्च विजातीयप्रीतिरूपा या रुचिस्तद्विषयपरः। कृञ्श्चात्रार्थश्च

सम्पत्त्यनुकूलव्यापारपरः। तस्य भुजधात्वर्थे विशेषणता पूर्ववत् ।मान्तत्वन्निपात्यत इति ॥ निपातस्य फलमाह अस्वाद्वीमित्यादिना ॥ अयम्भावः । स्वादुमीत्येव सूत्रं कार्यम्। खमुञ्ग्रहणमनुवर्तनीयम् । स्वादुमादीनाम्मुमागमेन सिद्धौ प्रकृतसूत्रेण णमुलो विधानं यत्र खमुञा सिद्धिर्न भवति तदर्थंस्वाद्वश्शब्दस्याव्ययसंज्ञक इति। अत एव चूयन्तमुदाहरति ॥ अस्वाद्वीमित्यादिना। यद्यस्मिन्नुपपदे खमुञ् स्यात्तदाऽनव्ययस्येति प्रतिषेधान्मुम् न स्यात्। च्वौ चेति स्वादुशब्दस्य दीर्घः स्यात् । सम्पन्नलवणयोरस्य चावितीत्वं स्यात्। स्त्रियामस्य स्वादुशब्दस्य यवागूपरत्वे वोतो गुणेति सूत्रेण ङीषि सति स्त्रित्यनव्ययस्येति मुमि स्वाद्वीङ्कारमिति स्यात्। यत्तु णमुल्यपि मुमेव विधेयो न तु मान्तत्वनिपातनमिति। तन्न। च्व्यन्तत्वे स्त्रियाञ्च पूर्ववद्दोषापत्तेः। न च प्रत्ययसन्नियोगेन मुमो विधानादन्तरङ्गत्वात्पूर्वम्मुमिनैते दोषा इति वाच्यम्। उपपदमिति महासंज्ञा हि महासंज्ञाकरणात्सुबन्तस्य सुबुत्पत्तिश्च संख्यामपेक्षते। ततश्च स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकारकाणाङ्कांक्षिकत्वे प्रातिपदिकस्य स्वार्थाभिधायकत्वे स्त्रीप्रत्ययानन्तरं सुबुत्पत्तौ पूर्ववद्यवाग्वर्थाभिधायत्वेऽनिष्टरूपापत्तिः। स्वादुशब्दस्यैव प्रत्यय सन्नियोगमान्तत्वनिपातने तु न कश्चिद्दोषः। न च मान्तत्वनिपातनमस्तु खमुञ्प्रत्यय एवास्त्विति वाच्यम् । अव्ययार्थेणमुल्विधानमित्यस्य प्रागविधानात्। न च मांतत्वनिपातनं णमुल्सन्नियोगे न स्यादेवञ्च स्वादुङ्कत्वेति रूपासिद्धिरिति वाच्यम्। एतत्प्रकरणस्थभावप्रत्ययसन्नियोगे न मान्तत्वनिपातनमित्याश्रयात्। यदि तु निपातनं नासापूर्वः शब्दोपजन इतिस्वादुशब्दस्य स्वादमित्यादेश इतिकल्पना तदा यश्चमुल् लिङ्गविशिष्टपरिभाषया यवाग्वर्थाभिधायके स्वाद्वीशब्दे उपपदेऽपि स्यात्तस्य स्थाने मान्तादेशे स्वादुङ्कारम्भुङ्क्ते इत्यस्य सिद्धावपि स्वाद्वींकृत्वा यवागूं भुङ्क्ते इतिभाष्यप्रयोगस्य क्त्वाप्रत्ययपक्षेऽनुपपत्तिरित्युच्यते तदा णमुलसन्नियोगे मान्तत्वनिपातनमित्येवास्तु ॥ स्वादुङ्कृत्वा भुङ्क्ते इत्यत्र स्वादुशब्दो द्वितीयान्तस्तत्र स्वादुशब्दस्योपपदत्वाभावेन नित्यसमासस्याप्राप्तेः ॥ अन्यथैवं कथमित्यंस्तु सिद्धाप्रयोगश्चेत्। कृञ् इत्यनुवर्तते ॥ तच्च सुसिद्धाप्रयोग इत्यनेन सामानाधिकरण्यात्प्रथमया विपरिणम्यते। व्यर्थत्वादित्यस्यातिप्रयोजनाभावादित्यर्थः ॥ शब्दप्र-

योगी हि प्रयोजनाय भवति निष्प्रयोजनः स शब्दः प्रयोगानर्हः । अन्यथा भुङ्क्ते इतिशब्देन यावानर्थोऽभिधीयते तावानेवान्यथा कृत्वा भुङ्क्ते इत्यस्मादपि प्रतीयते । न च शाब्दबोधे वैलक्षण्यमस्त्येव । अन्यथाशब्दानाम्प्रकारविशेषाभिधायकतया कृञश्च क्रियासामान्यवाचकतयोभाभ्याम्प्रकारविशेषविशिष्टव्यापारोपस्थितौ भुङ्क्ते इत्येतच्छब्दादगलाधः संयोगानुकूलव्यापारे उपस्थिते सति तयोरर्थयोरभेदान्वयसत्वादिति वाच्यम् । एवं रीत्या वैलक्षण्यस्य शाब्दबोधे सत्यपि प्रवृत्तिनिवृत्त्यादिलक्षणकार्यवैचित्र्याभावेन कृञो नातिप्रयोजनत्वात् । द्वयोः क्रिययोः सामान्यविशेषभावेन भेदादेव पौर्वकाल्यनिबन्धनः क्त्वाप्रत्ययोऽप्यस्मिन् विषये वासरूपविधिना भवति प्रत्युदाहरणे वाक्ये कृञः प्रयोगे शिरोऽन्यथा भुङ्क्ते इत्युक्ते वक्तृकस्य कर्तृत्वे शत्रुव्याघ्रादिशंकयाऽन्यप्रकारेण शिरो भुङ्क्ते इत्यपि प्रतीयेत यथा यशोरङ्गान्तरं विलम्बेन भुङ्क्ते न तथा शिरो भुङ्क्ते किन्तु झटिति भुङ्क्ते इत्यर्थः । यथातथयोरसूयाप्रतिवचने ।कृञः सिद्धाप्रयोगे इति चानुवर्त्तते । यथातथाशब्दयोरुपपदयोः करोतेर्णमुल् स्यादसूयाप्रतिवचने गम्यमाने । असूया । अक्षमा । यदा प्रष्टुमयोग्यः पुरुषो भोजनकर्तारं महान्तं क्रोधाद्याविष्टम्पृच्छति सति तदीयवचनश्रवणोत्तरमयमयोग्यो माम्पृच्छति इदमयोग्यमिति ज्ञानजन्यमन्युना प्रतिवक्ति यथाकारमित्यादि तदेदमुदाहरणम् । असूयाप्रतिवचन इत्यत्र षष्ठीतत्पुरुषभ्रमवारणायाह ।। असूययेति ।। असूयेत्यादि किम् । यथाकृत्वाऽहं भोक्ष्ये तथा द्रक्ष्यसि ।। सिद्धाप्रयोग इति किम् । यथा कृत्वाऽहं शिरो भोक्ष्ये तथा कृत्वाऽहं शिरो भोक्ष्ये किन्त्वानेनेत्यत्र णमुल् मा भूत् । कर्मणि दृशि । अत्र कर्मोपपदत्त्वर्थनिर्देशः । अव्ययकृत्वात् । विदग्रहणेन सर्वस्य विदोग्रहणन्न । सत्तार्थकस्याकर्मकत्वात्किन्तु त्रयाणामित्याशयेन मूले जानातीत्याद्यर्थनिर्देशः अव्ययकृत्वात् । साकल्यमत्र वक्तृबुद्धिस्थयावत्कर्मकत्वन्तच्च धातुविशेषणमर्थद्वारकम् । एवञ्च कर्मण्युपपदे दृशिविदो णमुल स्यात् । तयोः साकल्ये गम्यमाने ।। कन्यादर्शं वरयतीत्यत्र णमुलन्तोत्तरपदकस्य समासस्य सकलकन्याकर्मकदर्शने शक्तिः तस्य दर्शनस्य स्वसमानकर्तृकत्वस्वोत्तरकालिकत्वोभयसम्बन्धेन वरणे स्वीकारेऽन्वयः । एवञ्च यत्फलितन्तदाह । सर्वाः कन्या इति । ए-

वमेव ब्राह्मणवेदं भोजयतीत्यचापि बोध्यम् प्रधानीभूतधात्वर्थस्य कारकविशि-ष्टार्थविशिष्टस्यातिशयप्रतिपादनपरमेतद्वाक्यम् । यावति विन्दजीवोः । अत्र लाभार्थकस्यैव विन्देर्ग्रहणम् । नुमा विशिष्टस्य निर्देशात् । असाकल्यार्थमिदं सूत्रम् । चर्मोदरयोः । अत्र पूरेरिति ण्यन्तस्य निर्देशः । अत एव चर्मोदरयोः कर्मत्वसम्भवः । कर्मणीत्येवेति । कर्मवाचकयोश्चर्मोदरयोरुपपदयो पूरेर्णमुल् ॥ अत्र पूर्वकाल इति न सम्बध्यते किन्तु समानकर्तृकयोरित्येव । एवञ्च समानकर्तृकत्वमात्रं समार्थस्य प्रधानधात्वर्थे सम्बन्धः । वर्षप्रमाण ऊलोपश्च कर्मणि पूरेरिति चानुवर्त्तते । वर्षशब्दस्यान्यार्थकत्वभ्रमवारणायाह । वर्षों वृष्टिरिति । वर्षस्य प्रमाणमियत्ता परिच्छित्तिः । सा गम्यते चेत्प्रत्ययः । अत्र भाष्ये ऊलोपश्चान्यतरस्याङ्ग्रहणं शक्यमकर्त्तुम् । कथङ्गोष्पदप्रवृष्टो देव इति । प्राप्तिः पूरणकर्मा तस्मादेष कः ॥ आतोऽनुपसर्गे क इति कः । गोष्पदप्रमिति च क्रिया विशेषणमतो नपुंसकत्वमेकत्वञ्च । पदिकः विभक्तीनां श्रवणं प्राप्नोति । श्रूयन्त एवात्र विभक्तयः । तद्यथा । एकेन गोष्पदमाप्रणितिअने भाष्येणोलोपश्चेत्यादि प्रत्याख्यातन्तत्रोलोपग्रहणसत्वे गोष्पदप्रन्तरामितीति । अनभिधानादिति । अत्र मानन्तु प्रत्याख्यानपरभाष्यमेव । गोष्पदप्रतरामित्यस्य घावपि , तदेवमानम् । न च पूरेर्विगोष्पदपूरमित्यस्यापिक्रियाविशेषणत्वात्क्लिबे सूत्रस्याप्यकर्त्तव्यतापत्तिरिति । वाच्यम् । गोष्पदपूरेणेति विभक्तिश्रवणापत्तेः । गोष्पदपूरतरामित्यस्यानापत्तेश्च । ऊलोपश्चेत्यस्य सूत्रस्य सत्वे तु णमुलन्तस्याव्ययत्वेनोभयं सिद्ध्यति । चेले क्नोपेः । वर्षप्रमाण इत्यनुवर्त्तते । क्नूयीधातुः शब्दे उन्दने च वर्त्तते । अनेन सूत्रेण णमुलि कृते तदन्तस्य प्रयोगे सति तावद्वर्षो जातः येन चेलानि मन्द्रायन्ते आर्द्राणि वाजातानीति गम्यते चेलशब्दोनार्थपरो वृत्तिकारादिव्याख्यानात् । निमूलसमूलयोः कषः । कर्मणीति वर्त्तते । निगतं च तमूलं च निमूलम् । मूलेन सहितं समूलं । मूले भेद इति । विशेष्यतया प्रतियमानसामान्यधर्मावच्छिन्नाप्रयुक्तेन भानम् । कषादिष यथाविधीत्यारंभादेवेव प्रयोगः । समूलाकृतजीवेषु । धातूपपदयोरत्र यथा संख्यं करणे हनः । अस्य सूत्रस्य सार्थक्यमाह । हिंसार्थानामिति । अहिंसार्थमिति । हनधातोर्गस-

नार्थकत्वात्तस्मिन्नर्थे यदा'पादघातं हंतीति प्रयोगस्तस्य सिद्धार्थमित्यर्थः दर्शितत्वात्तस्मिन्नर्थे हन्धातुरन्यत्र।किञ्च हिंसाप्राणवियोगानुकूलव्यापारो न त्वभिघाताख्यसंयोगानुकूलव्यापारः धातूनाञ्चानेकार्थत्वात्तस्मिन्नर्थे यदा प्रयोगस्तदाऽप्यनेन सूत्रेण प्रत्यय इष्यते पाद्युपघातं हंतीति भाष्यप्रयोगात् । फलान्तरमाह हिंसायामित्यादिना । स्नेहने पिषः । स्नेहने इत्यत्र करणे ल्युट् । हस्ते वर्त्तिग्रहोः । करण इति वर्त्तते । तेन शुष्कचूर्णेति सूत्रे एव स्नेहनग्रहणं क्रत्वेदं सूत्रन्न कार्यमिति शङ्का निरस्ता । तत्र कर्मणीत्यस्य सम्बन्धात् । हस्ते वर्त्तिग्रहोः । करण इति वर्तते । व्याख्यानात्प्राचीनसम्मतादर्थग्रहणमत्र वर्त्तिर्ण्यन्तो निर्दिष्टः । स्वे पुषः । अत्रापि स्व इत्यर्थग्रहणम् । स्ववाचिनि करणे उपपदे पुषधातो र्णमुल्स्यात् । स्वशब्दस्यात्मादयश्चत्वारोर्था अन्यत्र प्रसिद्धास्त एवात्रापि । अधिकरणे बन्धः अधिकरणवाचिन्युपपदे बध्नातेर्णमुल् । आक्रोशत इति तदुक्तम्भाष्ये । इह कस्मान्न भवति । ग्रामे बन्धइति । एवं वक्ष्यामि । अधिकरणे बन्धः । संज्ञायामिति । अत्रसंज्ञायामिति कथनेना कर्षः सूचितः । संज्ञायाम् । अनधिकरणार्थोयमारम्भः । कर्त्रोर्जीवपुरुषयोः । कर्तृ वाचकयोर्जीवपुरुषयोरुपपदयो र्नशिवहोर्णमुल्स्यात् । यथासंख्यमत्रेष्यते । जीवनाशन्नश्यति । कर्तृ षष्ठ्यन्तस्य जीवशब्दस्योपपदसमासः । जीवकर्तृनाशाभिन्ननाशकर्तेति शाब्दबोधे वृत्ते जीवो नश्यतीति फलितम् । ऊर्ध्वे शुषिपूरेः । ऊर्ध्वशब्दे कर्तृवाचिन्युपपदे शुषिपूरेर्णे मुल् । ऊर्ध्वशोषं स्पृश्यति । अत्राप्यर्थे पूर्ववत् । उपमाने कर्मणि च । चात्कर्तृ रि । उपमानभूते कर्मणि कर्तरि चोपपदे धातोर्णमुल् । अत्र धातोरित्यधिकारान्नब्धम् ।। उपमानशब्दः कारणव्युत्पन्नः ।। कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः । अत्र कषादिशब्देन निमूलसमूलयोरितिसूत्रनिर्दिष्टः । कषधातुरपस्थाप्यते कषादिषु णमुल्प्रत्ययप्रकृतिषु सत्सु यथाविध्यनुप्रयोगो भवति यथाविधीत्यस्य विधानमनतिक्रम्येत्यर्थः ।विधानस्य यत्सम्बन्धित्वन्तस्यैवापुप्रयोगे तदनतिक्रमो भवति ॥ कषादिप्रकृतिकणमुल्प्रत्ययस्य धातुसम्बन्धाधिकारे विधानादनुप्रयोगे सिद्धे यथाविध्येवानुप्रयोग इति नियमार्थमिदं सूत्रम् । धातुमात्रस्यानुप्र योगासम्भवात्तत्प्रकृतिकप्रत्ययेऽपि प्रयोक्तव्ये लिङ एवेति नियमे मानाभावादाह । स-

चाविशेषादिति । उपदंशस्तृतीयायाम् । उपपूर्वाद्दंशधातोस्तृतीयान्ते उपपदे णमुल्प्रत्ययः स्यात् ॥ न च सूत्रोक्तं वचनसामर्थ्यादित्यनुपपन्नन्दशनैरुपदश्य भुङ्क्ते इत्यत्र प्रत्ययस्य सम्भवादिति वाच्यम् । करण इत्येव वक्तव्ये तृतीयायामित्युपादानात्तृतीयान्तोपपदस्य शब्दतोऽन्वयी दंशधात्वर्थे नचार्थस्तदन्वयस्तत्रैव प्रत्ययस्य स्वीकारात् । न च वचनसामर्थ्याण्णमुल्प्रत्ययस्य समासस्य च स्वीकारेऽपि क्वत्प्रकृत्यर्थनिरूपितकरत्वाभावेन क्वद् ग्रहणपरिभाषया समासाभावपक्षे प्रातिपदिकसंज्ञापादनपरशब्दासङ्गतिरिति वाच्यम् । दंशधात्वर्थनिरूपितकर्मत्वसत्वेन तत्रार्थान्वयसम्भवेन कारकत्वसम्भवात् । हिंसार्थानाञ्च समानकर्मकाणाम् । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । हिंसाच प्राणिन उपघातः केन समानकर्तृकत्वमित्याकाङ्क्षायामनुप्रयुज्यमानेनेति प्रत्यासत्त्या लभ्यते ॥ कालयतीत्यत्र कलधातुः कलविक्षेप इति चुरादिः । एवन्तड आघात इत्यपि चुरादिः । सप्तम्याञ्चोपपीड । चात्तृतीयायाम् । कर्ष इति । क्वतगुणकस्य कृषधातोः शपा निर्देशस्तुदादिव्यावृत्त्यर्थस्तेन तुदादेः क्वाप्रत्यय एव । स्वेत्ते उपलक्ष्य यवान् वपतीत्यत्र यथा । समासत्तौ । समासत्तिः सन्निकर्षः । यत्र योद्धारः केशेषु गृहीत्वा युध्यन्ते तत्र तेषां समासत्तिरस्त्येव । युद्धविषयकसंरम्भादत्यन्तं सन्निकर्षम्प्राप्य युध्यन्त इत्यर्थः । प्रमाणे च । प्रमाणमायामस्तु प्रमाणं स्यादिति पारिभाषिकम् । प्रकृतिविशेषानुपादानाद्धातुसामान्यात्प्रत्ययः । द्व्यङ्गुलोत्कर्षं खण्डिकां छिनत्ति । द्वयोरङ्गुल्योः समाहारो द्व्यङ्गुलम् । तत्पुरुषस्याङ्गुलेरित्यच् समासान्तः । अङ्गुलीद्वयसमाहारेण परिच्छिद्यश्छेदः खण्ड एव खण्डिका । अपादाने परीप्सायाम् । परीप्सा त्वरा । अपादाने उपपदे धातोर्णमुल् स्यात् । परीप्सायाङ्गम्यमानायाम् । परीप्सामुपपादयति । एवं हीति । अनुदात्तम्पदमेकवर्जमित्यप्यपादाने परीप्सायामित्यनेनाद्व्रजधातोर्णमुल । यस्मिन् काले उदात्तः स्वरितो वा विधीयते तत्समकालं तस्परित्यागेनान्यदनुदात्तं कर्त्तव्यमित्यर्थात् । यदि तत्र नापादानत्वन्तदा सौत्रत्वात्तत्र णमुल स्वांगेऽध्रुवे । अध्रुवे इति छेदः । अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य कारणाद् ध्रुवपदार्थं तावदाह । येन विनेति विशिपतिपदिस्कन्दाम् ॥ नन्वाभीक्ष्ण्ये उक्तस्यैव णमुल् ॥ पुनर्विधानन्तत्र क्त्वानिवृत्त्यर्थमेवास्त्वित्यत आह ॥ क्त्वानिवृ-

त्तिश्चेति ॥ वासरूपविधिना तस्यापीष्टत्वादिति शेषः ॥ पाक्षिकोपपदसमासविधिरिति तृतीयाप्रभृतीनीत्यनेन विहितेत्यादिः ॥ अस्यतितृषोः क्रियाः ॥ अस्यतिरतिक्रमणमर्थः ॥ योजनमस्यति ॥ अध्वकर्मकमत्यसनमत्र व्यवधायकत्व कालकर्मकम् ॥ नाम्न्यादिशिग्रहोः ॥ अत्र नाम्नीति न सुबन्तपरङ्किन्तु स्वरूपपरत्वं सुपीत्येव वदेदत आह ॥ नामशब्द इति ॥ अव्यये ऽयथाभिप्रेताख्याने ॥ अव्यये उपपदे कृञः । क्त्वाणमुलौ स्तोऽयथाभिप्रेताख्याने गम्ये । अत्रायभिप्रेतशब्द आख्यानक्रियाया विशेषणम् । अभिप्रेतमभिमतम् । अभिमतस्यातुर्यथा-न भवति तथा कथनमित्यर्थः । न च नीचैः कृत्य प्रियं कृते इत्यत्र कथसयथाभिप्रेताख्यानम् । प्रियकथनं यथाभिप्रेताख्यानमेवेति वाच्यम् । अस्याभिमतत्वेऽप्येतत्प्रकारस्य नीचैस्त्वस्यानभिमतत्वात् । तिर्यच्यपवर्गे । अत्र तिरश्चीति पठितव्ये तिर्यचीत्यस्योपपत्तिमाह । सौत्र इति । अयं तिर्यक्छब्दोऽन्तर्ज्वाची समाप्तिवाची च । तत्र द्वितीयमादायोदाहरणम् । तिर्यक्कृत्वा काष्ठङ्गत इत्यस्य प्रत्युदाहरणवाक्यस्य काष्ठमऋजुकृत्वा गत इत्यर्थोऽभिप्रेत इति । न च तिर्यच्यपवर्ग इत्यत्र तिर्यच् इत्यनुकरणशब्दविशेषस्य तत्रानु कार्यस्वरूपभङ्गभिया एतदोश्चेत्यत्र त्यदाद्यत्वमिवाल्लोपो न कृत इत्येव कुतो नोक्तमिति वाच्यम् । न हि प्रयोजनानुवर्त्ति प्रमाणमिति न्यायविरुद्धत्वात् । सौत्रत्वस्वीकारे बाधकानि निपातनानीत्यनेन शास्त्राप्रवृत्तिरुचितैवेति भावः । स्वाङ्गे तस्प्रत्यये । प्रत्ययग्रहणपरिभाषालब्धमर्थमाह । तस् प्रत्ययान्त इति । मुखतःकारमिति आद्यादित्वात्तसिः । न च स्वांगे तसीत्येव वक्तव्ये प्रत्ययग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम् । मुखे तस्य तीतिमुखतसित्यस्यापिग्रहणापत्तेः । अत्वसन्तेति सूत्रेऽधातोरित्युक्तेर्न दीर्घः । मुखतः कृत्वेति । तृतीयाप्रभृतीन्यतरस्यामिति पक्षे समासाभावः । नाधार्थप्रत्यये च्व्यर्थे । अत्र ना च धाचेति द्वन्द्वस्य नाधार्थे शक्तिः । तस्य च द्वन्द्वस्यार्थशब्देन कर्मधारयः । नार्थौ । नानाञौ । धार्थाः । धमुञादयः । धमुञन्तात् स्वार्थे डदर्शनमिति डप्रत्ययस्यापि धाऽर्थत्वेन तदन्तस्याप्यत्र ग्रहणमिति । अन्वच्यानुलोम्ये । अन्वचीत्यस्यापि तिर्यचीति वत्साधुत्वम् । आनुलोम्यशब्दार्थं व्याचष्टे । आनुलोम्येति । भुव इत्येतदनुवर्त्तते । प्रत्युदाहरणे त्वन्वक्शब्दोविशेषवाची । तत्र स्थितः । पुरुषोऽनुकूलोऽ-

ननुकूलो वेति न प्रतीयते तेन शब्देन । प्रमाणान्तरेण तथा निर्णय इति त्व-न्यत् । अत्र णमुल् न । समानकर्तृकयोरिति क्त्वाप्रत्ययस्तु भवत्येव । सर्वेष्टस्य कृदन्तस्य प्रयोगस्य सिद्धिः सिद्धिशब्दो मङ्गलार्थः ॥

* ॥ इति कृदन्तविवरणम् ॥ *

इति श्रीमदनन्तकल्याणसद्गुणनिधानाखिलपण्डितसार्वभौमभूमण्डलप्रसारिविमलतरानवद्यसद्यशः पार्वणपीयूषभान्वगस्त्यकुलवंशावतंसश्रीभवदेवमिश्रात्मजभैरवमिश्रकल्पितायां शब्देन्दुशेखरव्याख्यायाङ्कृदन्ताख्यम्प्रकरणं सम्पूर्णम् ॥ + ॥

सम्वत् १९ ४४ मिति कार्तिक वदि १३

शुभंभूयात्

॥ अथ वैदिकी प्रकरणम् ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

प्रणम्य परमात्मानं वैदेहीपतिमव्ययम् ॥
वैदिकस्वरयोर्व्याख्याङ्कुर्वेऽथ क्रमशोऽधुना ॥ १ ॥

वेदलोकसाधारणशब्दसंस्कारन्निरूप्यावसरसङ्गत्या वेदमात्रसम्बन्धिसंस्कारन्निरूपयति । अथेत्यादिना । छन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचनम् । द्विवचनस्यैव प्राप्तौ निमित्तमाह । द्वे तारे इति । एकवचनस्य विशिष्यविधानाभावे द्विवचनमेव स्यादिति भावः । उत्तरत्रेति । विशाखयोश्चेति सूत्रादुत्तरत्र तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्र द्वन्द्व इतिसूत्र इत्यर्थः । वृषण्वस्वश्वयोः । वस्वश्वशब्दयोरप्रत्ययत्वाङ्गत्वे यचिभमितिसूत्रस्याप्राप्तौ उपसङ्ख्यायते । वृषन्शब्दे वृष्धातोः कनिन्युवृषीति विहितकनिनन्तः । नन्वल्लोपाभावे कारणस्य भत्वस्याभावः प्रदर्शयितुमुचितो न त्वङ्गत्वाभाव इत्यत आह । अङ्गस्य भस्येतीति । एकत्वाश्रयणेनेति । एतेनाङ्गसंज्ञाया अप्यल्लोपनिमित्तत्वमुक्तम्भवति । नभ इत्यादिवार्त्तिकयोश्छन्दसीत्युपादानाभावादत्रैवानयोर्लेखने किङ्कारणमत आह । एतद्वार्त्तिकद्वयमिति। अयस्मयादीति छन्दसि । अयस्मयादीनि शब्दरूपाणि छन्दसि निपात्यन्त इत्यर्थः । अत्र किन्निपात्यत इत्याकाङ्क्षायामाह । सूले संज्ञाद्वयमिति । कल्पनालाघवादाह । संज्ञाद्वयप्रयुक्तं कार्यमिति । एतेन प्रयोजनानुरोधेन भपदसंज्ञे बोद्धव्ये । तेनायस्मयशब्देऽयस्शब्दस्य भसंज्ञामात्रस्यानेन विधानेऽपि नोभयसंज्ञान्यपीति वार्त्तिकविरोधः । अयस्मयशब्देऽयसोविकार इत्यर्थे द्वयचश्छन्दसीति मयट् । वाचासिनाः वाजिनाः । अयस्मयादिसमुदायस्य पाठः । तस्य समुदायस्य यथोपपत्तिस्तथा भपदसंज्ञयोः कल्पना कार्या ते प्रागिति सूत्रस्य

पूर्वं व्याख्यातत्वात् पुनर्लेखनस्य वीजमाह । ते प्रागित्यनुवर्त्त्येति । छन्दसि परे-ऽपीत्यपिना पूर्वप्रयोगेऽपि साधुत्वमेव । अत एवानुव्यचलदित्यस्य सिद्धिः । व्यवहितप्रयोगादेव गतिरनन्तर इति सूत्रेऽनन्तरग्रहणञ्चरितार्थम् । न च ते प्रागिति सूत्रङ्गत्युपसर्गसंज्ञा धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्या इति नियमार्थम् । एवञ्च तत्सूत्रानन्तरञ्छन्दसि नेति सूत्रङ्कर्त्तव्यन्तेन पूर्वोक्तनियमस्य निषेधे सिद्धे प्रकृतसूत्रद्वयन्न कार्यमिति वाच्यम् । तन्त्रेण क्वचिल्लोकेऽपि व्यवहितप्रयोग इत्ये-वमर्थं व्यवहिताश्चेत्यस्यावश्यकत्वात् । तेन सुकटङ्कराणि वीरणानीति भाष्यप्रयो-गस्योपपत्तिः । भाष्ये तु धातोः प्राक् प्रयुज्यमाना एव ते गत्युपसर्गसंज्ञा भव-न्तीति संज्ञानियमपक्षमाश्रित्यैतत्सूत्रद्वयम्प्रत्याख्यातम् । न च छन्दसि परत्र व्यवधानेन यत्र प्रयोगस्तत्र गत्युपसर्गसंज्ञाया असत्त्वेऽपि यथा साधुत्वन्तथा लोकेऽपि परप्रयोगे व्यवहितप्रयोगे वा साधुत्वापत्तिरिति वाच्यम् । क्वचित्तथा प्रयोगे इष्टत्वात् । वारुणीमद्भविशङ्कमथा विस्वत्तुषोऽभवदसावविराग इत्यत्र यथा । तेन स्वाध्येन भूयत इत्यस्योपपत्तिः । पचति प्रेति प्रोदनम्पचतीत्यपि च तर्हि साधुस्यादिति तु नापादनीयम् । अनभिधानात् । तदुक्तम्भाष्ये । अनि-ष्टादर्शनात् । न हि कश्चित्प्रपचतीति प्रयोक्तव्ये पचति प्रेति प्रयुङ्क्ते । यदि चानिष्टन्दृश्येत ततो यत्नार्हं स्यादिति । धातुपाठे भूधातोरादौ पाठाद्भवतेः प्रागुपन्यासे कर्तुमुचिते इन्धिभवतिभ्यामित्युपन्यासे किम्बीजमत आह । इ-न्धिभवतिभ्यामिति ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ।

ह्रयत इति । हुधातोः कर्मणि अन् । अग्निशब्दाच्छेषे षष्ठी तदन्तेन स-मासः । विधायकाभावेन न चतुर्थीसमास इति भावः । न च यवाग्वाऽग्निहो-त्रञ्जुहोतीत्यत्र विशेष्यविशेषणवाचकपदयोरसमानविभक्तिकत्वात्कथमभेदान्व-य इति वाच्यम् । विरुद्धार्थकविभक्त्यनवरुद्धत्वात् । नचैवं लोकेऽपि सुरूपेष्व-श्वानां स्वामीति शब्दात्सुरूपशब्दार्थाभेदान्वयबोधापत्तिरिति वाच्यम् । एक-स्या आकृतेश्चरित इतिन्यायेन तादृशप्रयोगस्याभावात् । वेदे तु न तथा निय-

मः। ह्रुधातोस्त्यागपूर्वकप्रक्षेपे वर्त्तनादेव यवाग्वाः कर्मत्वम्। अयमारम्भ इति। दिवस्तदर्थस्येति षष्ठी बाधनार्थः। ननु पुरुषमृग इतिवाक्ये चन्द्रमसश्शब्दादपि षष्ठी स्यादत आह। बहुलग्रहणादिति। वार्त्तिके बहुलग्रहणादित्यर्थः। अयम्। वार्त्तिकद्वयरूपः। परवल्लिङ्गमित्यस्य बाधनाय हेमन्तशिशिराविति-सूत्रमारब्धम्। शिशिरशब्दस्य नपुंसकत्वे प्रमाणन्तु वज्रान्धकारेति लिङ्गानुशासनसूत्रे शिशिराणि नपुंसक इत्युक्तिरेव। ननु शिशिरोऽस्त्रियामिति कोशवशाच्छिशिरशब्दस्य पुंस्त्वमप्यस्तीत्यत आह। शिशिरशब्दस्येति। इत्येतन्निवृत्तय इति नपुंसकत्वपक्षे प्राप्तस्येत्यादिः। मतान्तरमाह। अमरस्येति। लिङ्गानुशासनविरोधात्प्रमाद इत्यर्थः। हनति। हन्तीत्यर्थः। शयने। शेते। त्राध्वम्। त्रायध्वम्। दाति। ददातीत्यर्थः। विवष्टीति। अत्र श्लौ द्वित्वे बहुलञ्छन्दसीतिसूत्रेण वक्ष्यमाणेनाभ्यासस्येत्वम्। मन्त्रे घसह्वरणस। अक्षन्निति। अदेर्लुङ् तस्य झिः। च्लिः। लुङ्सनोर्घस्लृ इति घस्लादेशः। ह्वरेति ह्वृ कौटिल्ये इत्यस्य कृतगुणकस्यानुकरणमकार उच्चारणार्थः। णशेतिकृतणत्वानुकरणम्। कृत्वमिति। एतदभावे व्रश्चेति षत्वे प्रणट् इति रूपम्। अक्रन्निति। कृञ इति। झेरादेशे ङित्वाद्गुणाभावे यण्। अज्ञतेति। जनेर्लुङि तस्य झादेशे लेर्लुकि कृते अजनिषतेति प्राप्ते॥

इति द्वितीयोऽध्यायः।

अनुप्रयुज्यमानमकृशब्दं साधयति। कृञो लुङीति। अत्राप्यनुप्रयुज्यमानः कृञ् क्रिया सामान्यवाची। तदर्थे आमन्तार्थस्याभेदेनान्वयः। पावयां क्रियात्। लिङन्तस्येदं रूपम्। लोक इति। वेदेऽपि लोकवद्दृश्यमानमकृतसूत्रे विदाङ्कुर्वन्त्वित्यतोऽन्यतरस्याङ्ग्रहणानुवृत्त्या साधनीयम्। पावयां क्रियादित्यत्र भवतेः पुनातेर्वा प्रयोगः णिजन्तस्येदं रूपम्। विदामक्रन्। विदेर्लुङ्याम्। लुङन्तकरोतेरनुप्रयोगः। मन्त्रे घसेति लेर्लुक्। गुपेश्छन्दसि। चुरिति णिश्रीत्यतश्चङिति चानुवर्त्तते। अजूगुपतम्। गुपेर्लुङ्। थसस्तयादेशः। तुजादीनान्दीर्घोऽभ्यासस्येति दीर्घः। अगोप्समिति। ऊदित्वादिडभावे व्रदव्रजेति वृद्धिः

सिचस्तु झलो झलीति लोपः । नो नयति । गुपेरित्यतश्छन्दसीति वर्त्तते। मात्वायत इति। त्वायतः त्वामिच्छतः जरितुः स्तोतुर्ममकारमभिलाषम्माऊनयीः ऊनम्माकार्षीरित्यर्थः। माऽनन्निति लोके। ऊनधातोश्चुरादेरदन्तात्णिचि चङि णौ तस्याल्लोपस्य स्थानिवद्भावेन न शब्दस्य द्वित्वम्। ध्वनयीदिति चौरादिकस्यादन्तस्य ध्वनशब्द इत्यस्य घटादिपठितनान्तस्य वा रूपम्। भाषायान्तु अदध्वनत्। अदिध्वनदिति वा। ऐलयीत्। इल प्रेरणे चुरादिः। भाषायान्तु ऐलिलदिति। आर्द्दयीत्। अर्द्द गतौ याचने हिंसायाञ्च। भाषायामार्द्दिदत्। येतुमस्यान्तस्यैतद्रूपम्। अमरदित्यत्र व्यत्ययो बहुलमिति परस्मैपदम्। छन्दसि निष्टर्क्यं। यदुक्तम्मूले क्वन्ततेरित्यादिना तत्र प्रमाणमाह। निष्टर्क्यं व्यत्ययमित्यादिता। अत एव। दीर्घस्य निपातनादेव। देवयज्येति स्त्रियामिव। यजेर्यः प्रत्ययोऽधिकरणे। देवशब्देन कर्मषष्ठ्यन्तेन समासः। ब्रह्मवाद्यमित्यत्र वदेर्ण्यत्। न च यत्प्रत्यय एव दीर्घनिपातनमस्त्विति वाच्यम्। यतो नाव इत्यादुदात्तापत्तेः। ब्रह्मोद्यं वदन्तीत्यत्र तु व्यत्ययो बहुलमिति क्यप् तदेवाह। लोके त्विति। ब्रह्मोद्यमित्यत्र व्यत्यया स्वीकारे स्यताक्यपो बाधः स्यात्। छन्दसि वनसन। वनसनौ वनषणसम्भक्ताविति भ्वादिपठितौ गृह्येते। न तु तानादिकौ। सानुबन्धकत्वात्। ब्रह्मवनिमित्यत्र ब्रह्मवनतीति विग्रहः। अत एव। वैदिकानान्ताद्दृश्यसम्प्रदायादेव। डक्तसूत्रे। सनोतेरन इति सूत्र इत्यर्थः। छन्दसि सहः। भजो ण्विरित्यतो ण्विरित्यनुवर्त्तते। पृतना षाडिति। षह मर्षण इतिधातोर्ण्विन् प्रत्यये उपधा वृद्धौ सहेः साडः स इति षत्वम्। हरदत्त इति। अत्राहुचिस्तु णिन्प्रत्ययस्य छन्दसि विधानेऽपि निवृत्तप्रेषणकात्सहधातोर्हेतुमणौ ततः क्विपि तुरासाहमित्यस्य लोकेऽपि साधनं सम्भवत्येवेति। अत एवाह बहवश्चेति। छान्दसा अपि क्व चिद्भाषायाम्भवन्तीत्याश्रित्य तेषां साधनमित्यपि वदन्ति किञ्च। केवलाद्वहधातोर्ण्विन्प्रत्यये सति यः प्रयोगस्तस्य छान्दसत्वेऽपि णिजन्ताद्विचि प्रयोगस्य लौकिकत्वमपि के चिदिच्छन्ति। अतएवाभ्रं मेघो वारिवाह इति प्रयोगः।वस्तुतस्तु वाह ऊडितिसूत्रस्यासिद्धंबहिरङ्गमिति परिभाषा ज्ञापकता परभाष्यप्रामाण्येन वह्नेर्वादेर्वा ण्विविचावनभिधानान्न भवतइत्यन्यत्रोक्तम्। तत्राप्यनकारान्तेऽकारान्तोपसर्गे चोपपदे इति

विशेषोपादानाज्जारवाह इत्यादि भवत्येवेति। कव्यपुरीष। वह इत्यनुवर्त्तते। एतत्साध्यानाच्छान्दसत्वमेव। हव्येऽतन्तः पादम्। पादस्य मध्ये इत्यन्तःपादम् नान्तःपादमनन्तःपादमिति समासः। एतदुपादानात्पादान्ते वर्तमानस्यास्यसाधुत्वमिति। सूले हव्यवालग्निरिति। द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्यसम्पद्यते स डकारो लकार इति प्रातिशाख्याल्लकारः। जनसनखन। अब्जा इत्यादीनामर्थमाह। अप्सु त्यद्यत इत्यादिना। सप्तम्या अलुगिति। हलदन्तादित्यनेनेत्यादिः। अवे यजः। अवशब्दे उपपदे यज्धातोर्ण्विन् स्यात्। मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्त्यत्रावयजेति पाठे कर्त्तव्ये पृथक्सूत्रकरणस्य प्रयोजनमाह। योगविभागेति। विजुपे छन्दसि। यज इति वर्त्तते। अत्र मन्त्र इत्यनुवर्त्तमाने छन्दो ग्रहणं ब्राह्मणसङ्ग्रहार्थम्। मन्त्रव्यतिरिक्तो वेदभागो ब्राह्मणम्। एवञ्च मन्त्रब्राह्मणान्यतरत्वं छन्दस्त्वमिति केचित्तन्न युक्तमित्याशयेनाह। छन्दो ब्राह्मणेति। मुख्यछन्दस्त्वस्येति। एव प्रकृतसूत्रे छन्दसीत्युपादानं यदि यस्य मुख्यछन्दस्त्वम्मन्त्रस्य तस्यैव बोधनायेति चेन्मन्त्रस्य इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धिरिति भावः। आतो मनिन्क्वनिबिति सूत्रोदाहरणमाह। सुधीवेत्यादाविति। वनिपि भूरिदावेति। बहुलञ्छन्दसि। ब्रह्मभ्रूणवृत्रेष्विति नियमव्यावर्त्तितः क्विबन्यस्मिन्नपि यथा स्यादित्येवमर्थमिदं सूत्रमित्याह। उपपदान्तरेऽपीति। धातुसम्बन्धाधिकारस्थमिति। तथा च तेन न सर्वत्र सिद्धिरिति शेषः। उत्तरार्थः। भाषायामिति सूत्रार्थः। अभावायेति। एवञ्च छन्दसीति पृथक्सूत्रेण लिङ्विधानसामर्थ्यात्कानचो विकल्पे सिद्धे वा ग्रहणमुत्तरार्थम्। लिटः कित्वादेव। न चैवमिति। एवम्। किन्त्वस्य प्रतिषेधविषये आरभ्यमाणस्यापि गुणस्य प्रतिषेधार्थत्वे। समाधत्ते। ऋकारान्तरेति। अररिवानित्यत्र रा दान इति राधातोर्लिटः क्वसोर्वस्वेकाजितीट्। ततो नञ्समासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। अद्यायुशब्दे च दीर्घादटीति रुत्वमातोटिनित्यमिति नित्यमनुनासिकः। किं क्याच्छन्दसि। क्यादित्यनेन क्यच् क्यङोरेव ग्रहणमिति भ्रमवारणायाह। कि-क्यो य इतीति। क्यादित्यस्य क्सहिताद्यशब्दादित्यर्थात्। अनुसूयुव इति। असूयतेः कण्ड्वादियगतात्प्राप्तस्याप्यु प्रत्ययस्याप्रत्ययादित्यनेन बाधादस्यासाधुत्वम्। लोहितादिसूत्रभाष्यरीत्येति। तत्र हि क्यषः ककारस्य क्याच्छन्दसीत्यत्रास्य

ग्रहणप्रयोजनन्तेन तुरण्युर्भुरण्युरित्येतत्सिद्धिरूपप्रयोजनमभिधाय याच्छन्दसीत्येवास्तु तावतापि सिद्धिर्भविष्यतीत्युक्त्वा इदन्तर्हि प्रयोजनम् यत्तदक्ष्यकार इतिदीर्घत्वन्तत्र किद्ग्रहणमनुवर्त्तते तदिहापि यथा स्यात् । लोहितायतीति । किम्पुनः कारणन्तत्र क्ङिद्ग्रहणमनुवर्त्तते । इह मा भूत् । उरुपाध्रुष्णुयेति । अत्र तृतीयैकवचनस्य स्थाने सुपां सुलुगिति याादेशः । यदि तत्र क्ङिद्ग्रहणमनुवर्त्तते पित्र्यमिति रीङ्भावो न प्राप्नोति । रीङ्भावे क्ङिद्ग्रहणन्निवर्त्तिष्यते । पित्र्यमित्यत्र पितुरागतमित्यर्थेपितुर्यच्चेति यत्प्रत्ययः । यदि निवर्त्तते कथमसूयावसूयाच यजामह इति । असूयनेरसूया । वसूयनेर्वसूया । एवमुक्तम् । अत्र यदीति प्रतीकमुपादाय कैयट आह । यदि रीङ्भाव एव निवर्त्तते न तु दीर्घविधावपि तदा असुवसुशब्दाभ्यां पूर्ववद्यादेशे कृते दीर्घाभावादसूयावसूयेति न सिद्ध्यति असूयनेः कण्ड्वादियगन्तस्यासूया । वसूयतेरिच्छाक्यजन्तस्य वसूयेत्युत्तरमिति । मन्त्रे वृषेष । स्त्रियां क्तिन्नित्यतः क्तिन्नित्यनुवर्त्तते । ननु लाघवाय प्रकृतसूत्रे क्तिरिति पाठ्यमुदात्तवचनञ्च न कार्यमत आह । क्तौ विधातव्य इति । उत्तरार्थत्वमुपपादयति । व्रजयजोरिति । प्रमताविति । प्रमतिरित्यत्रेत्यर्थः । अत्र क्तिनो नित्वाभावे गतिकारकोपपदादिति कृदुत्तरं पदप्रकृतिस्वरः स्यात् । स्त्रियां क्तिन्नित्येव क्तिन्प्रत्यये सिद्धे प्रत्ययस्योदात्तत्वार्थं वचनम् । छन्दसि लुङ् । लोडर्थ इति । आगमत् । अत्र लृदित्वादङ् । अकरमिति । कृमृदृरुहिभ्य इत्यनेन च्लेरङ् भवति न तु मन्त्रे घसेति लुक् । सूत्रयोः कृद्ग्रहणेन पाक्षिकप्रवृत्तेरिष्टत्वात् । मृग्य इति । क्रियान्यतरस्योच्चारितशब्दादप्रतीतेरिति भावः । अयम् । सिप्प्रत्ययः । यासिसीष्ठा इत्यत्र याधातोर्लिङ् तस्य स्थाने व्यत्ययेन थास् । आशिषि चायम् । बहुलग्रहणात्सिप् । इण्निषेधः । एकाच उपदेशइतिविहितः । तत एव । छान्दसत्वादेव । इतश्च लोपः । अस्य यथा वैकल्पिकत्वन्तथाह । वेत इति । पतातीत्यत्र प्रक्रियामाह । पत्लृ गतावित्यादिना । करवावः । कृञो लटोवस् । उर्विकरणः । आट् । आडुत्तमस्य पिच्चेत्यतः पिद्ग्रहणानुवृत्त्याऽडाटोः पित्वाद्विकरणस्य गुणः । करोतेरुत्वाभावश्च । अत्र वस्मसोरित्येव सूत्रयितुमुचितम् । मादयैत इति । मदी हर्षे । णिजन्ताल्लेट् । प्रथमस्याकारस्य ऐकारः । परिशेषात् । अन्त्यस्य हि नि-

त्यत्वाट्टेरेत्वेन निवृत्तिरेतस्तु विधानसामर्थ्यान्न भवति। न च टेरेत्वस्य शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यत्वं शङ्क्यम्। वैतोऽन्यत्रेति सूत्रेऽन्यत्रग्रहणात्। यदि आत ऐ इत्यनेनान्त्यस्यापि स्थानेऽनेन ऐकारः स्यात्तदा वैत इतिसूत्रोद्देश्यस्यान्यत्रैव लाभेन तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। वैतोऽन्यत्र। वा एत इति छेदः। भेदज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य कारणत्वात्प्रतियोगिजिज्ञासायाम्पूर्वस्य पुरस्फूर्त्तिकत्वात्तद्विषय एव प्रतियोगी बोध्यः। अहमेव पशूनामीशै। ईश ऐश्वर्ये। उत्तम इट् लेट् स्थानिकः। तस्य टित इत्येत्वे ऐकारः। ग्रहा गृह्यान्तै। ग्रहेः कर्मणि लेट् तस्य झः। आट्। यकि सम्प्रसारणम्। उपसंवादाशङ्कयोश्च। उपसंवादः पणबन्धः समयकरणमित्यनर्थान्तरम्। सचान्यप्रति यदीदम्भवान्मे कार्यङ्कुर्यात्तदा तुभ्यमहमेतावद्दास्यामीति कथनरूपः। आशङ्कासम्भावना। अहमेवेति। त्रिपुरविजये देवैः प्रार्थितस्य रुद्रस्येदं वचः। पशवः लौकिकाः। नेज्जिह्मायन्त इति। इच्छब्द आशङ्काद्योतकः। जिह्मम्पापम्। जिह्माचरणेन नरकपातः सम्भाव्यते स मा भूदित्यर्थः। तच्च पापन्न सर्वङ्किन्तु कुटिलन्तच्च कौटिल्यङ्किमित्याकाङ्क्षाशान्तये आह। जिह्मायन्त इतीति। अत्र जिह्मशब्दात्परेच्छायाङ्क्यच्। अत्र नेच्छायाङ्क्यच्। किन्तु आचार एवेति वादिमतमाह। अन्ये त्विति। छन्दसि शायजपि। अस्कभायेति। स्कन्भधातोर्लङ्। तस्य तिप्। अपिशब्दाद्धावपि शायच्। गृभायेति। ग्रह उपादाने। लोट् सेर्हिः। क्र्यादित्वादस्माच्छ्नातस्य शायच्। ग्रहेः सम्प्रसारणम्। शानच उदाहरणं बधानेति। हृग्रहोर्भ इत्यस्योदाहरणमाह। गृभ्णामीति। व्यत्ययो बहुलम्। व्यत्ययपदं व्याचष्टे। व्यतिक्रम्येति। णजिति। कर्मव्यतिहारे णजिति णच्। तस्येति। लिङ इत्यर्थः। धातोः। त्वधातोः। ननु व्यत्यय इत्येवसूत्र पाठ्यम्। छन्दसि शायजपीत्यन्तस्य विकरणप्रकरणान्ते पाठेनप्रत्यासत्त्याविकरणानां लाभे सिद्धे बहुलग्रहणं सर्वोपाधीनामपि व्यत्ययो यथा स्यादित्याह। विकरणेति। ननु दक्षिणाया इत्यत्र सुपः षष्ठ्याव्यत्ययेऽपिस्याडागमो दुर्वार आगमस्यैतेष्वपरिगणनादत आह। छान्दसत्वादिति। दक्षिणाया इतिप्रयोगस्य छान्दसत्वादित्यर्थः। उपग्रहपदं सुप्तिङित्यत्रोपात्तं लाक्षणिकमित्याशयेन व्याचष्टे। उपग्रहपदेनेति। यद्यपि मकरन्दादिवाचको मधुशब्दोऽर्द्धचादिस्तथापि तत्र पठितादे-

न्योनित्यन्नपुंसक इत्याशयेनाह। अमृतेति। कारकवाचकस्य क्तप्रत्ययस्य व्यत्ययः सम्बौनप्रतीयत इत्याशयेनावग्रहेण पठति। अन्नअदायेति। कर्तर्यच्। तदन्तेन षष्ठ्यन्तान्न शब्दस्यसमासे सुपो लुकि समासे संहितायानित्यत्वादन्नैवमव ग्रहेण प्रयोगोऽनुचित इत्याशयेनाह। लक्षणेनेति। कृत्तद्धितानामित्यत्र तद्धितपदन्दीव्यत्याद्यर्थे विधीयमानठगादीनाङ्कर्तृवाचकत्ववादिनो मतेन। वस्तुतो नैष तद्धितः कारकपरः। तद्धितार्थघटकदेवनादेरक्रियात्वात्। एवञ्चेदन्तद्धितप्रत्ययव्यत्ययमात्रतात्पर्यकं बोध्यम्। अत एव त्वं वेत्थयति ते जातवेदः विश्वेदेवा सोमयुतोयतिष्ठनेत्यत्र क्विमो विहितो डतिर्यच्छब्दादपि दृश्यते। मन्त्वं वोचेमाग्नये॥ वच धातोराशीर्लिङोमसादेशः। अङ्। उम्। छन्दस्युभयथेतिलिङः सार्वधातुकत्वाद्यासुट् इयाधिशि यलोपः। छन्दस्युभयथा। यद्यपि संज्ञयोःसमनियतत्वन्तथाधि कार्यस्य तत्तत्संज्ञानिबन्धनस्य छन्दसि दृष्टानुविधानेननियम एव। तेनातिप्रसङ्गो न शङ्क्यः। आट्टगमहन। अत्र आदितिदान्तं थान्तं वा। तेन तपरपदे पञ्चमीसमासेऽपि ऋकारपदेशदीर्घस्यापिग्रहणः सिद्धिः। असंयोगाल्लिट्किदित्येव सिद्धेकिकिनोः कित्वं कार्यविशेषार्थमित्याह मूले लिड्वद्भावादेवेति। विना पि वतिं वत्यर्थो गम्यते तेन लिड्वदित्यस्य लाभः। अनेन लिटि यत्कार्यन्तदतिदिश्यते एवं हि किकिनोः स्वरूपाबाधो भवति। तेन लस्य स्थाने विधीयमानादेशो न। तुमर्थे सेसेनसे। तुमशब्दोऽत्र तु सुन्परः। प्रयैरोहिष्यै। प्रपूर्वकाद्याधातोः कैप्रत्ययः। रुहेरिष्यै नञि व्यथिष्यायम्। दृशे विख्ये च। केप्रत्ययस्तुमर्थे निपात्यते। पूर्वसूत्र एवैतावपि पठितुं योग्यौ। कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः। अत्र कृत्यार्थशब्देन भावकर्मणोर्ग्रहणन्तयोरेवेतिसूत्रे विशिष्यतयोरुपादानात्। करणादौ स्नानीयमित्यादौ यद्यपि कृत्यो भवति तथापि बाहुलकादिनेति न स प्रतिपदोक्तः। नमूच्छितवै इत्यत्र तवैप्रत्ययः कृत्यार्थे भावे नमूच्छितव्यमित्यर्थः दिदृक्षेण्य इति। दृशधातोः सनिकेन्यः। अतो लोपः। कर्त्वमित्यत्र कृञस्त्वन्। गुणः। कृत्यमित्यर्थः। अवचक्षे च। चक्षिङ् एशप्रत्ययः। प्रत्ययस्य शित्वात्सार्वधातुकत्वमिति ख्याञादेशाभावः। भावलक्षणेस्थेण्।लक्ष्यतेऽनेनेत्यर्थे लाक्षणमिति। भावोऽत्र धात्वर्थः। आसंस्थाधातोः सीदन्ति। अत्र सम्पूर्वकः स्थाधातुः समाप्तौ

वर्त्तते । सेतिष्ठते पितृयज्ञ इत्यत्र यथा । संख्यादीनामवधित्वेन सद्धात्वर्थलक्षणत्वम् । अस्मिन् सूत्रे तुमर्थ इत्यस्य सम्बन्धादजन्तो सुन्प्रत्ययो भावे । उदेतोः अपकर्तोरित्यादौ इणादिधात्वर्थो यस्य लक्षणं सा क्रिया यथा यज्ञमूहनीया । सपितृदोः कसुन् । विसृप इसि । सृप्ऌ गताविति गत्यर्थकात् सृप्धातोर्भावस्य लक्षणत्वे गम्ये भावे कसुन् । कित्वाद् गुणाभावः । एवमातृद इत्यत्रोत्थ दिरधातोर्हिंसानादरार्थकात्कसुन् ॥

॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥

रात्रेश्चाजसौ । राशदिभ्यां त्रिपितित्रिप्प्रत्ययान्तो रात्रिशब्द आद्युदात्तः । अस्मादजस्विषये ङीपि यस्येति लोपेऽप्यनुदात्तस्यैव लोप इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरो न । अत्र नित्यं संज्ञाछन्दसोरिति सूत्रात्संज्ञाछन्दसोरित्यनुवर्त्तते । एवञ्च संज्ञायां लोकेऽपि । सोऽप्याद्युदात्त एव । एवञ्च यत्फलितन्तदाह । असंज्ञाविषय इति । नित्यञ्छन्दसि । आरम्भसामर्थ्यादिति । विकल्पस्य पूर्वेण सिद्धेः । एवञ्च भुव इतिसूत्रविहितो ङीङ् नित्यएव । भुवश्च । भूधातोर्डुप्रत्ययेन कृस्वान्तोयम् । क्विबन्तस्य तु स्वयम्भूः । मुद्गलाच्छ । इन्द्रवरुणेतिसूत्रे वार्त्तिकमिदम् । ङीषो लित्वे नानुगाकारस्योदात्तत्वम् । दीर्घजिह्वी च छन्दसि । नखमुखादित्यतः संज्ञायामित्यनुवर्त्तते । कद्रुकमण्डल्वोः । ऊङुत इत्यत ऊङितिवर्त्तते । गुग्गुल्वादीनांलोकेस्त्रीदाह । गुग्गुल्वादीनामिति । पतयालुः स्पृहिगृहीत्यालुजन्तः । अव्ययात्त्यप् । प्राग्व्याख्यातमपि आविष्ट्यस्येत्यत्रानुवृत्त्यर्थम्पुनरुपात्तम् । आविष्ट्यस्योपसंख्यानम् । आविष्ट्यशब्द आविर्भूत इत्यर्थे वर्त्तते । कृस्वात्तादाविति षत्वम् । त्यपस्तकारस्य ष्टुत्वम् । द्व्यचश्छन्दसि । मयड्वैतयोर्भाषायामित्युक्तेरप्राप्तौ मयड् विधीयते । द्व्यच इतिप्रातिपदिकस्य विशेषणम् । डश्छन्दसि । सप्तम्यन्तात्सभाशब्दात्साध्वित्यर्थे ढः स्यात् । पठ्यत इति । एवञ्च छन्दसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वाद्यतो नाव इत्यस्याप्रवृत्तौ तित्स्वरितमित्यस्य प्रवृत्तौ तदन्तस्य स्वरितत्वमुपपद्यत इति भावः । पाथोनदीभ्यां ड्यण् । भवार्थे पाथोनदीभ्यांड्यण् स्यात् । अत्र

पाथस् शब्दोऽन्तरिक्षवाची पातिलोकानवकाशदानेनेति वृत्तिः। यद्यपि जलेऽ-न्नेचायमुणादिषु व्युत्पादितः। अमरसिंहोऽपि कबन्धउदकम्पाथ इत्याह। त-थाप्युणादयो बहुलमिति बहुलग्रहणादन्तरिक्षेऽपि भवतीति तद्भावः। वशन्त-हिमवद्भ्राम्। विशिर्भ्रूचेति व्युत्पादितोऽयम्पल्वलवाची। पल्वले विद्यमाना इ-त्यर्थः। स्रोतसो विभाषा ड्यड्ड्यौ। जलप्रवाह इति। नद्यादिप्रवाहेचाऽयम् न तु जलसामान्यस्य। सगर्भसयूथ। प्रत्ययोऽयं नित्। तेनैतदन्तस्याद्युदात्तत्व-म्। पूर्वेण अग्राद्यदितिसूत्रेण। समुद्राभ्राद्घः। अभ्रशब्दस्य पूर्वनिपाते कर्त्तव्ये परनिपातकरणम्पूर्वनिपातस्यानित्यत्वबोधनाय। बर्हिषि दत्तम्। अव इति द-त्तमित्यस्यादिः अर्थविशेषनिर्देशादित्यस्याग्रे बोध्यम् अणछयोरिति। रक्षस्श-ब्दात्प्राप्तस्याणः यातुशब्दाच्छस्येत्यर्थः। प्रशस्यस्य श्र इतिनिर्देशात्कर्मणि प्रा-प्तिवारणायाह। बाहुलकादिति। सम्प्रसारणमिति। ततो गुण इति शेषः। हविष्या। हविषे हिता। गवादित्वाद्यत्। असुरस्य स्वम्। शैषिकाणोऽपवादः। मायायामण् पूर्वसूत्र विहितस्य यतोऽपवादोऽयम्। असुरपदघटको नञ् विरो-ध्यर्थक इत्याशयेनाह। असुरेति। तद्वा नासामुपधानो। अत्रोपजानशब्दः क-रण ल्युडन्तः। उपधीयत अनेन इतिव्युत्पत्तेः। चयनस्य करणमित्यर्थः। वर्च-स्वानिति। वर्चशब्दोऽस्त्यस्मिन्मन्त्रे समन्त्रो वर्चस्वान्देवस्य त्वा सवितुरित्यादि-को मन्त्रः। यद्यपि तस्मिन्मन्त्रे पदान्तराण्यपि सन्ति तथापि छन्दसि दृष्टस्यै-वानुविधानान्मत्वन्तादेवायं यत्प्रत्ययः। यत्तु स्तुष्टीरुपदधाति। प्राणभृत उपद-धातीत्यादिः प्रयोगस्तत्र स्तुष्यादिशब्दानान्तद्वन्मन्त्रकरणकोपधानकर्मीभूता-स्विष्टकासु लक्षणया प्रयोगः। अश्विमानण्। अश्विमच्छब्दादुक्तेऽर्थेऽण् स्यात् मतुपश्च लुक्। आश्विनीरुपदधाति। अश्विन्शब्दवान्मन्त्र उपधानोयासान्ता इत्यर्थः। मतुपो लुक् इनण्यनपत्यइति प्रकृतिभावः। अश्विमानित्येकवचनम-श्विमत्वसामान्यविवक्षया। तेन बहूनाम्मन्त्राणामश्वितमत्वेऽपि नक्षतिः। व्य-यस्यासुमू। अत्र मूर्द्धन्शब्दस्तत्प्रकृतिके लाक्षणिकः। मतुब्शब्दः प्रत्ययग्रहण-परिभाषया तदन्तपरस्तथा च मूर्द्धन्शब्दप्रकृतिकं यन्मनुवन्तन्तस्मान्मतुप् स्या-दित्यर्थः। वयस्यास्वित्यत्र तु वयस्वच्छब्दात्पूर्वसूत्रेण यत्। तेनोभयवत्त्वमर्थ-सिद्धम्। तदाह मूर्ध्ने यस्मिन्मन्त्र इति। मूर्द्धन्वतीरित्यत्रातो मुडिति नुट्। न च

वयस्याशब्दस्य छन्दस्येव साधुत्वान्व्याख्यानात्सूत्रे प्रयोगोऽनुपपन्न इति वाच्यम्। छान्दसा अपि क्वचिद्भाषायाम्भवन्तीत्यस्य ज्ञापनार्थत्वात्। छन्दोवत्सूत्राणीति-भाष्यकारेष्ट्या सिद्धत्वात्। यस्मिन्मन्त्रे मूर्द्धन्शब्द एवास्ति वयस्शब्दस्तु नास्ति तन्मन्त्रोपधेयासु मूर्द्धन्वतीरिति प्रयोगः क्वचिद्दृष्टस्तु लक्षणया साधुः। मत्वर्थे मासतन्वोः। अत्र तनूशब्दो दीर्घान्तस्तेन घित्वाभावान्नास्य पूर्वनिपातः तदा-ह। सूत्र इति मासतन्वोरिति समुदायोपाधिरित्याशयेनाह। मत्वर्थ इत्यादि-ना। मधुमन्त इति। अत्रयन्न भवतीति शेषः। अनन्तरार्थेवेतीति। अत्र वा-शब्दश्चार्थे। तेन मत्वर्थे मासतन्वोः समुदायवाच्यत्वे प्रत्ययो यथा भवति तथा मासतन्वोरेव वाच्ययोरनन्तरार्थेऽपि प्रत्यय इत्यस्य लाभः। लुगिति। प्रत्ययस्य लुगित्यर्थः। मधु अस्त्यस्मिन्नाभांसि सन्त्यस्मिंस्तयोस्त्यस्मिन्नित्यर्थे मासे एव वा-च्ये प्रत्ययस्य लुगित्यर्थः। ननु मासस्यावशिष्टसमुदायवाच्यत्वेन भस्शब्दस्य पुंस्त्वापत्तिरत आह। अन्त्ययोरिति। इषं इति। एषणमिट्। अन्यवाच्यं श-ब्द इत्याह। इडिति। इकारोदाहरणमाह। शुचिरिति। रेफेत्यस्य प्रत्ययत्व-भ्रमनिवृत्तये आह। रेफो रशब्द इति। वेशोपश आदेः। वेशोपश इति द्वन्द्व स्यादिशब्देन बहुव्रीहिरित्याह। एतदादिकादिति। भगशब्दार्थमाह। भग इति। पूर्वैः कृतमिनयौ च। पूर्वशब्दात् तृतीया बहुवचनान्तादयम्प्रत्ययः। ए-तदन्तस्य त्वेकवचनान्तत्वमपि भवति। अद्भिः संस्कृतम्। यदित्येवात्र सम्ब-ध्यते। सहस्रेण सम्मितौ घः। सम्मितिः सादृश्यम्। क्वचित्, समितावि ति पाठः। अर्थस्तु स एव। मतौ च। अत्र मतुशब्दो मत्यर्थे। एवञ्चेह सहस्रेणेति-पदम्पञ्चम्या विपरिणतस्त्वोध्यम्। मधोः। मये चेति सम्बध्यते। स्वार्थे इत्यपीति। वसोरिति योगविभागेन स्वार्थे प्रत्ययः प्रथमसूत्रेणेति भावः। अक्षर समूहे। अक्षरं व्यञ्जनसहितोऽच्। अत्रार्थानिर्देशादयम्प्रत्ययः स्वार्थे। सर्वदेवात्तातिल्। सर्वदेवादिति समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी। भावे च। अत्र भावः प्रकृतिजन्यबोधप्र-कारः॥

इति चतुर्थोऽध्यायः।

विंशिन इत्यत्र विंशतिशब्दात्परिमाणोपाधिकात्षष्ठ्यर्थे ड़िनि प्रत्यये तिविंशतेरिति तिशब्दस्य निवृत्तिः। तत्र विंशतिशब्दवाच्यान्याह। आङ्गिरस इत्यादि। वत्सरान्ताच्छश्छन्दसीति सूत्रोदाहरणमाह। इद्वत्सर इत्यादि। छन्दसिघस्। समयस्तदस्य प्राप्तमित्यतस्तदस्य प्राप्तमिति ऋतोरणित्यत ऋतोरणित्यत ऋतोरिति वर्त्तते। उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे। अत्र धातुशब्दो धात्वर्थलाक्षणिको न तु धातुसंज्ञकशब्दपरः। तस्योपसर्गार्थत्वासम्भवात्। अर्थशब्दश्च प्रयोजनवाची। एवञ्च धात्वर्थोऽर्थः प्रयोजनं यस्येत्यर्थः इत्याशयेनाह। धात्वर्थविशिष्टसाधन इति। उपसर्गाणामयं स्वभावो यत्र समभिव्याहृतधातुप्रतिपाद्या क्रियास्ति तत्र तन्नतं विशेषन्द्योतयन्ति यत्र तु तथा नास्ति, तत्र क्रियाविशिष्टे साधने वर्त्तनमिति। यथा निष्कौशाम्बिरित्यादौ। एवञ्च यदुद्वत इत्यत्रोद्गमनविशिष्टकर्त्रभिधायकत्वमव्याहतमेव तदाह सूत्रे उद्गतानिति। थट् च छन्दसि। तस्य पूरण इत्यतो डडिति भान्तादसंख्यादेरित्यतो नान्तादिति चानुवर्त्तते। पञ्चथमित्यस्य पञ्चानाम्पूरणमित्यर्थः। अत्र न क्रत इति। अत्रैव न क्रत इत्यर्थः। छन्दसि परिपन्थि। पर्यवस्थातृशब्दात्स्वार्थे इनिः प्रत्ययः स्यात् अवस्थातृशब्दस्य पन्थिपरि इत्यादेशौ निपात्येते। छन्दो विन् प्रकरणे। छन्दसि विधीयमानविन्प्रकरण इत्यर्थः। समान्यत उक्तमपि दीर्घत्वं विशेषविषयकमित्याशयेनाह। द्वयोर्भयेत्यादि। अन्यच्च दीर्घत्वस्य स्वतः सिद्धत्वादिति शेषः वार्त्तिकेतूपादानमत्वयविध्यर्थमिति बोध्यम्। छन्दसीवनिपौ चेति चकारेण प्रत्ययान्तरसङ्ग्रहेऽपि पूर्वसूत्रपठितसङ्ग्रह इत्याह। चाह इति। ईकारस्योदाहरणद्वयमाह। रथ इत्यादि। वनिपस्तदाह। मघमिति। वमतुपोरुदाहरणमाह। उन्नतसम्बन्धिनीत्यादिना। प्रत्ययविधौ पञ्चम्या न्याय्यत्वादाह। आनन्तर्य्ययोग इति। था हेतौ च छन्दसि। प्रकारवचने थालित्यतः प्रकारवचन इति किमश्चेति च वर्त्तते। केन प्रकारेण वेति। न पृच्छसीत्यत्रास्यान्वयः। पथ पथा च। अत्रावरशब्दस्य स्थाने पश्चादेशो अकार आकारो वा प्रत्ययो बोध्यः। तुश्छन्दसि। सूत्रारम्भप्रयोजनमाह। अजादी इत्यादिना। सङ्करो नेति। किन्तु यस्मिन् पाथावजादी विहितौ तस्मिन्नेव भवत इति शेषः। तृन्नन्तादिति। यद्ययन्तृजन्तात्स्यात्तदाऽऽसुति शब्दात्षष्ठी कृद्योगसत्त्वात्स्यादिति तृन्नन्तादे-

वायमितिस्त्रीकार्यन्तया च न लोकेति निषेधान्न षष्ठीति भावः। अत्राह हरदत्तः तृजन्तादिवायमप्रत्ययः। कृतपूर्वीकटमित्यत्र कटशब्दाद्यथा द्वितीया तथाऽत्राप्यासुतिशब्दाद्द्वितीयेति तद्दूषयति अतिशयरूप इत्यादिना। तृन्नन्तस्य शक्तौ चेति। व्यधिकरणे षष्ठी। चो हेतौ अयम्भावः। कृतपूर्वीकटमित्यत्र यथा भावक्तान्तकृतशब्दपूर्वशब्दयोः समासे विशिष्टादिनौ तदन्तार्थे कटस्य कर्मत्वविवक्षया कृदन्तशक्तिग्रहमात्रप्रयोज्योपस्थितिविषयक्रियानिरूपितकर्मत्वस्य कटेऽभावान्न कटशब्दात्षष्ठी तथा न प्रकृतेऽतिशयरूपेष्ठनर्थस्य करणशीलतारूपतृन्नन्तार्थकर्तृविशेषणभूतार्थविशेषणत्वात्कृदन्तशक्तिग्रहमात्रप्रयोज्योपस्थितिविषयक्रियानिरूपितकर्मत्वेऽपि न लोकेति निषेधान्न षष्ठी यदि तु तृजन्तादयमिष्ठन्स्यात्तदा नलोकेति निषेधाविषयतया षष्ठी स्यादेवेष्ठनर्थस्य तदा तृजन्तार्थतावच्छेदककरणकर्तृत्वविशेषणत्वात् तृजन्तशक्तिग्रहप्रयोज्योपस्थितिविषयक्रियाकर्मत्वस्यासुतिशब्दार्थे सत्त्वादिति। दोहीयसीत्येतस्य साधनं यथा भवति तथाह। दोग्ध्रीशब्द इति। ततः प्रागिति। प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागित्यर्थः। असिद्धत्वादिति। सपादसप्ताध्यायीस्थकार्यप्रवृत्तियोग्ये विषये त्रिपादीस्थशास्त्रस्यासिद्धत्वादप्रवृत्तेरित्यर्थः। प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल् छन्दसि। प्रत्नादिभ्य इवार्थेऽयं थाल्। तत्र पूर्वशब्दोऽपि द्वन्द्वघटको न तु प्रत्नशब्दः पूर्वो यस्येति बहुव्रीहिः। इमशब्दार्थमाह। इदमशब्द इति। प्रकर्षप्रकर्ष इति। प्रकर्षे विद्यमानात्प्रशब्दात्प्रकर्षे तरवित्यर्थः। अनसन्तान्नपुंसकात्। अत्र नपुंसकादिति तत्पुरुषविशेषणम्। परवल्लिङ्गमिति तत्पुरुषस्य नपुंसकत्वम्। छन्दसि च। अवयोऽर्थमिदम्। उभयतो दत इति। उभयतो दन्ता इत्यर्थः। ऋतश्छन्दसि। नद्यृतश्चेति कपोऽयन्निषेधः॥

॥ इति पञ्चमोऽध्यायः ॥

यो जागारेत्यत्र जागृधातोर्लिटीति विहितस्य द्वित्वस्याभावः। तुजादीनान्दीर्घोऽभ्यासस्य। अस्य सूत्रस्य छान्दसत्त्वे प्रमाणन्तु तुजादिषु छन्दः प्रत्ययग्रहणमिति वार्त्तिकमेव। तुजादीनाञ्छन्दसि दीर्घो भवति। स च यस्मिन्प्रत्यये

परत इष्टस्तस्य प्रत्ययस्य ग्रहणञ्च कर्त्तव्यमित्यस्यार्थः। अत्र यः प्रत्ययग्रहणमित्यंशः सोऽनारम्भो वा छन्दसि दीर्घत्वस्यापरिगणितत्वादित्यनेन प्रत्याख्यातः। न हि दीर्घत्वस्य परिगणनङ्कर्तुं शक्यम्। अन्येषामपि छन्दसि दीर्घत्वन्दृश्यते। पूरुषो तारक इति। येषाञ्चारभ्यते तेषामपि तस्मिन्प्रत्यये क्वचिन्न दृश्यते। मामहान उक्थपात्रम्। ममहान इति चेति। तत्रत्यप्रत्ययग्रहणस्य प्रत्याख्याने यथोक्तन्तथाह। जन्दसि सर्वविधीनामिति। तूतुजान इत्यत्र तुज्धातोर्लिट् तस्य कानच्। एवमेव महधातोर्लिटि मामहानमित्यपि। तूतावेत्यत्र तु सौत्रात्तु धातोर्लिट्। बहुलञ्जन्दसि। ह्वः सम्प्रसारणमिति वर्त्तते। बहुलग्रहणस्य फलमाह। न च भवतीति। ननु छन्दसीर इतिवत्वमिवर्णान्तात्परस्य विधीयतेरेवानित्यत्र तु न तथेति कथं वत्वमत आह। तत्र विहितेति। चायः की। चायतेः क्यादेशस्य बहुलग्रहणाद्वैकल्पिकत्वमाह। चायतेरित्यादिना। अयस्पृधेथाम्। एतेषु यथायथन्निपातनमित्याह। अयपूर्वस्येत्यादिना। अत्र तिङ्ङतिङ इति निघातस्य यद्वृत्तान्नित्यमिति निषेधः। प्रकारान्तरमिति। नात्रापशब्दः पूर्वपदङ्किन्तु स्पृध्धातोर्लङि द्विर्वचनं रेफस्य सम्प्रसारणमकारस्य लोपश्च निपात्यते। एवञ्चेदमेकमेव पदमिति। आन्टचुरित्यस्य सिद्धये आह। सम्प्रसारणेत्यादि। क्रादिनियमादिट् प्राप्तावाह। अनिट्त्वञ्चेति। तित्यैकेत्यत्राभ्यासे इकारस्य सिद्धये आह। अभ्यासस्येति। श्रीञ्धातोराशीत्तं इति रूपं यथा सिध्यति तथाह। शिरादेश इति। अनुदात्तेत्वलक्षणात्मनेपदनिवृत्तये आह। व्यत्ययेनेति। अजन्तादिति। प्राणिरजतादिभ्य इति सूत्रविहिताजन्तादित्यर्थः। मानुषीरिति प्रथमा बहुवचनमत्र मनुशब्दात्मनोर्जाताविल्यञ् मनुशब्दस्य षुगागमः। बाधकस्यामि पूर्वत्वस्याभावे बाध्यस्य प्रथमयोरित्यस्याप्रवृत्तये आह। पूर्वत्वाभाव इति। प्रत्ययलक्षणेनेति। अस्य त्यदादीनाम इत्यत्व इति शेषः। यद्यप्युक्तं शिज्ञोपात्परन्तथाप्यपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वाच्छिलोप एवादौ भवति। यदि तु सुपः सुलुगितिसूत्रेण लुक् तातापिण्डानामित्यादावाकारादेशस्तीत इत्यादौ च पूर्वसवर्णादेशश्छान्दसत्वान्नुमभावस्तातेत्यत्र त्यदाद्यत्वञ्च ततः सवर्णदीर्घ इति स्वीक्रियते तदेदं सूत्रन्न कार्यमिति बोध्यम्। एमन्नादिषु। एमन्नादिषु शब्देषु परेषु। त्वेमन्निति। त्वाएमन्निति।

एवञ्चाश्रीद्भविति परत्र बोध्यम् । भय्यप्रवय्ये च छन्दसि । भय्येत्यत्रापादानेऽची यदितिभीधातोर्यति गुणे यान्तादेशो निपात्यते । एवम्प्रपूर्वकाद्वीधातोर्यत् प्रवय्येत्यत्र बोध्यः । अपादाने प्रत्ययस्तु कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलग्रहणाद्भवति । अकारस्येति । कृदशब्दाद्भवार्थे यति सुपो लुकि च कृते कृदशब्दावयवाकारस्येत्यर्थः । प्रकृत्यान्तः । इकोऽसवर्णे इति सूत्रे येन प्रकृत्येत्यनुकृष्यत इति भाष्यकारोक्त्याऽयम्पाठोऽस्तीति निश्चीयते । नान्तः पादमित्यपि पाठः क्व चित् । अस्मिन् पाठे पादमध्यस्थस्य एङो यत्प्राप्तन्तन्नेति व्याख्यानेन पूर्वरूपे निषिद्धेऽयादेशोऽपि न भवति । वाच्छन्दसीति सूत्राच्छन्दसीत्यस्य मण्डूकप्लुत्याऽनुवर्त्तनादस्य छन्दस्येव प्रवृत्तिः मौलमृक्पादेत्यत्र ऋक्पदं वेदपरम् । प्रकृत्येति पाठे एङः पदादित्यतोऽनुवर्त्तमानमेङ इतिप्रथमया विपरिणमयितव्यम् । प्रकृत्येति तृतीयान्तम् । प्रकृतिशब्दः स्वभाववाची । दुस्त्यजा प्रकृतिर्न्दृणामित्यत्र, तथा दर्शनात् । तिष्ठेदिति क्रियापदञ्चाध्याहर्त्तव्यम् । तदाह । प्रकृत्येति । अन्तः शब्दस्याधिकरणशक्तिप्रधानस्य मध्ये इत्यर्थकस्य षष्ठ्यन्तपादशब्देनाव्ययीभावः । स्वभावेनावस्थितिश्चादेशेनानिवर्त्यत्वरूपा । तेन विकारसामान्याभावलाभः । व्यपर इत्यत्र बहुव्रीहिरन्यपदार्थश्चात्र बोद्धस्तत्प्रतियोगिको भेदोऽतीत्येतदर्थातो विशेषणम् । मूले एतेऽर्चन्तीति । अत्र एङ्पूर्वपादान्ते । अकारः परपादादौ । अव्यादवद्याद् । अत्राव्यादित्याद्यनुकरणम् । तेषाञ्च सुबन्तत्वात्समासः । अव्यादित्येतदवेराशीर्लिङ्रूपम् । अवद्यात् । अवद्यपण्येत्यत्र निपातितो योऽवद्यशब्दस्तस्य पञ्चम्यन्तस्य । अवक्रमुरिति क्रम्धातोरवपूर्वाल्लिटि तस्योसादेशे छान्दसत्वाद्द्वित्वाभावे रूपम् । अव्रतेति वृङो लुङि तस्याङ्भावे मन्त्रे घसेति च्लेर्लुकि यणादेशे । यजुषुरः । एङिति वर्त्तते । उरोऽन्तरिक्षमिति । सस्य रुत्वे उत्वे गुणः । ननु प्रकृत्यान्तः पादमित्येव सिद्धे प्रकृतसूत्रं व्यर्थमत आह । मूले यजुषि पादाभावादिति । आपो जुषाणो । यजुषीति अतीति च वर्त्तते । प्रकृतसूत्रार्थमाह । आप इत्यादिना । योगविभागस्य भाष्येऽदर्शनादाह । अस्मादेवेति । जसन्तमिति । जसन्तानुकरणम् । एवमेव परत्रापि । अम्बे इत्येतदिति । अम्बेऽम्बिके इत्यनयोस्तु न कृतस्य प्राप्तिरम्बार्थं द्व्यचरं यदीत्युक्तत्वादिति भावः।

अङ्ग इत्यादौ च । अत्राङ्ग इतिसप्तम्यन्तानुकरणम् । तेनोपस्थितस्य सप्तम्यन्ताङ्गे शब्दस्य स्वान्वययोग्यक्रियाक्षेपकत्वमित्याशयेनाह । विद्यमान इति शेष इति । षष्ठी तत्पुरुष इति । तस्य आदिरित्यर्थः । ननु सूत्रे तच्छब्दाभावात्तदादावित्यनुपपन्नमत आह । सूत्र इति । अनुदात्ते चकुधपरे । बहुव्रीहिरिति। द्वन्द्वघटितो बहुव्रीहिरित्यर्थः । स चानुदात्ते शब्दसमानाधिकरणः । अकार उच्चारणार्थ इति । अत एवाध्वरशब्देऽपि प्रवृत्तिसम्भवः । अयं सोऽग्निरिति । अत्राग्निशब्दोऽङ्गेर्नलोपश्चेति सूत्रेण निप्रत्ययविधानेन साधितोऽन्तोदात्तः । अध्वरशब्दः फिषोऽन्तोदात्त इत्यन्तोदात्त इत्युभयत्र शेषनिघातेनाकारस्यानुदात्तत्वम् । अग्रे शब्दस्याद्युदात्तत्वमाह । ऋज्र इति । रन्नन्तत्वादाद्युदात्त इति । अवयथासि च । अवयथासीति तथा सन्तानुकरणात्सप्तमी । सूत्रे थासि लङीति । अत्र पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयानिति लङि थासीति विवक्षितम् । आङोऽनुनासिकः । अत्राङ इति ङिन्निर्देशान्ङित एव ग्रहणम् । स च वाक्यस्मरणयोरङिदिति लक्षणलक्षितो ङिद्भिन्नः । एवञ्चास्मत्र्या आ इत्यत्रे पदर्थाद्यभावात्सप्तम्यर्थद्योतक उदाहरणमित्याशयेनाह । विभक्त्यर्थेति । स्यश्छन्दसि । एतत्तदोरिति सूत्राडलीति सुलोप इति चानुवर्त्तते । स्य इत्यत्र त्यदाद्यत्वेन त्यदोदकारस्याकारे पररूपे तदोः सः सावनन्त्ययोरिति सत्वेन निर्देशः । त्यद्शब्दस्य तच्छब्दसमानार्थ इत्याशयेनाह । एष सभातुरित्यर्थ इति । क्रस्वाद्वन्द्रोत्तरपदे । अत्र चन्द्रशब्दस्येत्यर्थस्य लाभायाह । उभयनिर्देश इति । पितरामातरा च । पूर्वपदेऽराङादेशस्य निपातनमत्र उत्तरपदे तु विभक्तेः स्थाने आकारादेशे ऋतो ङीति गुणः। समानस्य । सहस्य स इत्यतः स इति वर्त्तते । सगर्भ्य इति। समानो गर्भः सगर्भस्तत्र भव इत्यर्थः । छन्दसि स्त्रियाम्बहुलम् । नन्वत्र विष्वग्देवयोरित्युक्त्वा विश्वाचीत्युपात्तन्तत्रानुपपन्नमत आह । इदमिति । तथा च विष्वग्देवयोश्चेति सूत्रस्थश्चकारोऽप्यनुवर्त्तत इति भावः । बहुलग्रहणफलमाह । बहुलग्रहणादिति । सधमादस्थयोः । अत्र सधेति लुप्तविभक्तिको निर्देशः। सधमाद इत्यस्य सहमाद्यन्ति हृष्टा भवन्ति देवा अस्मिन्नित्यर्थः । मदी धातोरधिकरणे हलश्चेति घञ् । यज्ञवाचीचायं शब्दः । मादेत्यकार उच्चारणार्थः । तेन मादयतेः क्विबन्ते सधमादो वह्न्विलत्यत्रापि सधादेशः । सह तिष्ठतीति ।

स्थाधातोः कर्त्तरि क्तः । साळ्हे साढ्वासाढा । एते त्रयः शब्दानिपात्यन्ते । तत्राप्याद्या क्त्वाप्रत्ययस्य ध्वै इत्यादेशो निपात्यते । सहिवहोरोदित्यात्वाभावस्त्र सर्वत्र ढत्वष्टुत्वढलोपदीर्घाः तृतीयस्याद्युदात्तस्य श्रवणेन त्वन्नन्तत्वम् । अत एव भूरिचक्रेति मन्त्रे साढेत्यर्थकं साह्लेत्याद्युदात्तम्पठ्यते । शत्रूणामभिभवितेति तद्भाष्ये व्याख्यातम् । अत्रेति शब्दः प्रकारे । तेन निष्ठायामपि निपातनमिदम् । अषाढमुग्रं सहमानमित्यादि । ढकारस्य स्थाने ळ्हकारादेशविधायकवचनस्याष्टाध्यायामभावेऽपि प्रातिशाख्यीयवचनेनास्य सिद्धिरित्याह । द्वयोश्चेतीति । छन्दसि च । अष्टन इतीति । अष्टनः संज्ञायामित्यतोऽष्टन इति ढ्रलोप इत्यतो दीर्घ इति चानुवर्त्तते । न चाष्टनो नलोपस्यासिद्धत्वं शङ्क्यम् । सुप्तदन्ताप्यधर्मावच्छिन्ननिमित्तकादिविधिभिन्नत्वादस्य दीर्घत्वस्येति नलोपः सुबिति सूत्राविषयत्वात् । अष्टापदीत्यत्राष्टौ पादाअस्या इति बहुव्रीहौ संख्यासुपूर्वस्येति पादशब्दान्त्यस्य लोपे पादोऽन्यतरस्यामिति ङीप् । ओषधेश्च । न च कृदिकारादिति ङीषि गतार्थता । अन्तोदात्तत्वापत्तेः । प्रकृतप्रयोगे ङीषोऽभावे तु लघावन्त इत्याद्युदात्तता सिध्यति । ऋचि तु नुघ । घशब्दोऽत्र न कृत्रिमार्थग्राहकः घशब्दस्यैव ऋग्वेदे दीर्घदर्शनात् । स्यालादिति भार्या भ्रातृवाचकात्पञ्चमी । थादेशस्य ङित्वपक्षे इति मूले । भरतेत्यत्र लोण्मध्यमपुरुषबहुवचनस्य थस्य तस्थस्थमिपामिति तादेशो लोटो लङ्वदिति लङ्वद्भावात् । ङित्वमस्य सार्वधातुकमपिदित्यनेन । सार्वधातुकत्वञ्च छन्दस्युभयथेति वैकल्पिकम् । एवञ्चातिदिष्टङित्वादयं तङिति न तु तङ्प्रत्याहारघटकः । एवन्निर्देशस्य फलमाह । तेनेति । तङितिनिर्देशेनेत्यर्थः । शृणोतेति । अत्र तप्तनप्तनथनाश्चेति तबादेशः । पित्वान्न ङित्वम् । उरुष्यशब्दः कंड्वादियगन्तो रक्षणार्थः । ततो लोट् । तस्य हिः । तस्यातो हेरिति लुक् । न इत्यस्य नश्च धातुभ्य इति णः । इकः सुञि । मन्त्र इत्यनुवर्त्तते । तेन ऋचि मन्त्रेऽस्य प्रवृत्तिः । सुञ् चात्र निपातः । अत्रैव सुञोग्रहणार्थस्तत्र ञकारः । वाषपूर्वस्य निगमे । अत्र षपूर्वस्येति पुंल्लिङ्गस्योपपत्तिमाह । दीर्घस्येत्यादिना । शमिता यज्ञे । अत्र यन्निपात्यते तदाह । यज्ञविषय इति । युप्लुवोः । ल्यपिलघुपूर्वात् इत्यतो ल्यपीति वर्त्तते । नशेरेतद्रूपमिति । लुङन्तस्येति शेषः । अत्र हि नश्धातोर्लुङि तस्य

तिङ इकारलोपे चू मन्त्रे घसेति लुकि हल्ङ्यादिलोपे नशेर्वेति कुत्वाभावपक्षे षत्वजश्त्वयोश्चर्त्वेन टः। अमाद्योगेऽपीत्यपि शब्दसङ्ग्राह्यमाह। अपिशब्दादिति। जनिष्ठा इत्यत्र जनेर्लुङ् स्यात्। आवासुरित्यत्र वप्धातोः कर्मणि लुङ् तस्य व्यत्ययेन परस्मैपदम्माङ्योगेऽप्यटो निषेधाभावः। युष्माकं क्षेत्रे भार्यायां परेषां वीजानि रेतांसि उप्तानि मा भूवन्नित्यर्थः। इश्योरे। इरे इत्यस्य झादेशस्यानुकरणम् तस्य रेचेरेचेति एकबुद्धिविषयत्वेन सहविवक्षायामेकशेषः। तनिपत्योः। वितन्निरे इति। तनु विस्तारे। लिटः प्रथमपुरुषबहुवचनम्। श्रुशृणु। एभ्यो हेर्धिः स्यात्। श्रुधीहवमित्यत्र बहुलञ्छन्दसीति शपो लुक्। शृणुधीत्यत्र श्रुवः शृचेति श्नुप्रत्ययः शृभावश्च। उतश्च प्रत्ययादिति हेर्लुक् तु न। विधानसामर्थ्यात्। स्वस्पूर्धि। पृधातोर्लोट् हेर्धिः। शपो लुक्। उदोष्ठ्येत्युत्वम्। ननु सेर्ह्यपिच्चेति ह्यादेशस्यापित्वविधानात्कथमङित्वमत आह। छन्दसि पक्ष इति। मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः। आङोऽन्यत्र सप्तम्येकवचने। ऋत्व्यवास्त्व्य। अत्र निपातनं येषां कार्याणान्तानि यथायथन्द्रष्टव्यानि। मयटो मकारस्य लोपे यस्येति लोपस्तु न। मलोपस्यासिद्धत्वात्। त्यज्जनस्य लोपे यस्येति लोपेऽपि रूपस्य सिद्धिर्वा॥

॥ इति षष्ठोऽध्यायः ॥

पक्षे इति यन्मूलेऽभिहितन्तदुपपत्तिमाह। सर्वेति। दुह्र इत्यत्र दुहेर्लट्। तस्य झः। टेरेत्वम्। अदृश्रमित्यत्रेरित्वादङि ऋदृशोङि गुण इति गुणस्तु न। बाहुलकात्। यद्वा बाहुलकत्वाद्दृशेरक्। व्यत्ययेन बहुवचनस्यैकवचनम्। क्वापीत्यपिशब्दसङ्ग्राह्यमाह। अपिनेति। अत्र छन्दसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वेन ल्यबादेशेऽकृते रूपस्य सिद्धौ क्वाग्रहणञ्छान्दसत्वलभ्यस्याभावस्यानुवादः। अस्य फलन्तु यथा क्वचिल्ल्यबभावेऽपि साधुत्वन्तथा छान्दसत्वादेवासमासेऽपि ल्यपः साधुत्वबोधनम्। तेनाज्येनाक्षीणि अज्येति शब्दः साधुर्भवति। तथा विनायकम्पूज्येति च भवति। अपि शब्दः सर्वत्राभावस्यैव साधुत्वम्मा भूदिति क्रियते। सुपामिति षष्ठीनिर्देशादलोन्त्यपरिभाषाबाधाभावायाह। छान्दस-

त्वात्सवर्णदीर्घ इति । प्रकारान्तरमप्याह । उकारेति । अयमिति । प्रकृतौ योग इत्यर्थः । न केवलम्प्रकृतसूत्रस्यैव तत्प्रपञ्चत्वङ्किन्तु भाष्योक्तवार्त्तिकस्यापीत्याह । सुपां सुपेति । इदमुपलक्षणम् । तिङान्तिङो भवन्तीत्यपि तस्य प्रपञ्चः । आन्त्यर्यादिति । तृतीयैकवचनस्य स्थाने प्रमाणत आन्त्यर्यादीकार इत्यर्थः । पूर्वसवर्णो दकार इति । प्रकृतसूत्रस्थभाष्ये इकारस्यान्तर्यतो दकार इत्युक्तन्तेनाचामपि घोषसम्वारनादाल्पप्राणत्वम् । घोषत्वाद्यभावे निरनुनासिकाल्पप्राणस्तकारोऽपि स्यात् । अल्पप्राणत्वास्वीकारे दधौ पर्यायेण स्याताम् । अचाङ्घोषत्वे परः सन्निकर्ष इति सूत्रस्थं भाष्यमपि प्रमाणम् । तत्र हि क्वादाविराम इतिन्यासपक्षे पचतीत्यत्र द्वयोर्घोषयोर्मध्येऽघोषस्य चकारस्य सत्त्वात्संहिता संज्ञा न प्राप्नोतीत्युक्तम् । तत्रैव कैयटः । प्रयत्नविशेषजनितो वर्णाविरमविरप्यनुरणरूपोवर्णान्तरोच्चारणेऽप्यनुवर्त्तमानो घोषो क्वाद इत्युच्यते । संहिता संज्ञाभावे तु तदधिकारीयस्य स्वरितत्वस्याप्राप्तिः स्यादिति भावः । नन्वेवम्पूर्वसवर्णेन परमेव्योमन्नित्यस्यापि सिद्धौ लुक्प्रवृत्तिवैयर्थ्यमत आह । परमेव्योमन्नित्यत्रेति । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादिति । प्रकृतसूत्रदृष्ट्या तस्यासिद्धत्वात्प्रकृते लुगेवेत्यर्थः । ननु पूर्वोक्तरीत्या परमेव्योमन्नित्यादेः सिद्धौ लुग्ग्रहणमेव न कार्यमत आह । यस्तु न्वन्तीत्यादाविति । स्मिन्नापत्तिरिति । संयोगान्तलोपस्याऽसिद्धत्वात्त्यदाद्यत्वेऽस्मिन्नापत्तिरित्यर्थः । अमार्थञ्चेति । अत्र पूर्वसवर्ण एव चेद्विधीयते तदाऽऽलोन्त्यपरिभाषयाऽन्त्यादेशत्वापत्तिरिति । इत्वनिषेध इति । स्थानिवद्भावेन विभक्तित्वादित्यत्र तस्येत्त्वनिषेधः । मूलेऽन युष्मे वाजबन्धवः । अस्मे इन्द्राबृहस्पती इति । न युष्मेवाजबन्धवोऽनिनित्सु त्वनमर्त्यः अवद्यमधिदीधरदिति मन्त्रस्यैकदेशोऽयम् । वाजमित्यदन्तन्नाम । वाजेनान्नदानेन बन्धवः वाजबन्धवः । सम्बोधनान्तञ्चेदम् । हे वाजबन्धवो युष्मे युष्मासुनिनित्सु-स्व ानधि इति सम्बन्धः । विभक्त्यर्थेऽधिशब्देन युष्मे इत्यनेनाव्ययीभावो नित्यः प्राप्तोऽपि बाहुलकान्न । निनित्सु स्व न । निन्दनेच्छाशीलोऽपि न । निन्दतेर्नलोपो बाहुलकात् । एवमेवेडभावश्च । मर्त्यः अवद्यन्त अदीधरत् । नधारयदित्यर्थे दीधरदिति धारयतीत्यर्थः । भवदनुसन्धानेन निष्पाद्यत्वात् । द्वितीयमन्त्रेऽपि देवता प्रार्थ्यते । हे इन्द्राबृहस्पती अस्मभ्यम् रयिन्धत्तम् दधातिरिह

दानार्थः। ता अनुष्ठयोश्चावयतात्। व्यवस्थावदङ् इति। यद्यपि स्थागापापच इति विहितः क्तिन्नातश्चोपसर्ग इतिसूत्रविहितस्याङो बाधकस्तथापि व्यवस्थायामितिनिर्द्देशात्क्वचिन्न बाधक इतिकल्प्यत इति भावः। आङिति तृतीयैकवचनबोधक आङ्शब्द इत्याशयेनाह। आङ इति। भाष्यस्वरस इति। प्रकृतसूत्रभाष्ये ईकारः इतिन्न शुष्कं सरसीशयानमितीकारादेशोदाहरणमुपन्यस्तन्तस्यायमाशयः। शाखान्तरे आद्युदात्तोऽप्ययम्पठ्यतेऽत इदमप्युदाहरणमिति। अत्र कैयटः सरस्शब्दात्परस्य ङिशब्दस्येकारादेश इति। अत्रेदमवधेयम्। ईदूतौ च सप्तम्यर्थे इति सूत्रभाष्ये ईकाररूपा सप्तमी अस्तीति प्रदर्शनाय तत्रापि सरसी यदीत्यस्य व्याख्यानावसरे दक्षिणापथे महान्ति सरांसि सरस्य इत्युच्यन्त इति भाष्यकृतोक्तन्तु, यच्छाख्यायामयमन्तोदात्तः पठ्यते तच्छाखास्थमिति। अमो मश्। मशादेशस्याकार उच्चारणार्थश्चेच्छकाराभावे मकारो व्यञ्जनमात्रमादेशोऽयञ्चालोन्त्यपरिभाषयाऽमोमकारस्यैव स्यात्तथा चादेशविधानवैयर्थ्य मत आह। मस्यापीति। अस्यादेशस्य शित्वम्भाष्ये प्रत्याख्यातम्। तथाहि। द्विमकारकोऽयन्निर्द्देश इति। न च द्विमकारकनिर्द्देशपक्षेऽपि सशकारकनिर्द्देशपक्षवदकारस्योच्चारणार्थतयाऽऽदेशस्य व्यञ्जनद्वयात्मकस्यैव विधेयवाचकपदादुपस्थितेर्न तस्माद्विमकारात्मकादेशोच्चारणे लाघवमिति वाच्यम्। भिन्नजातीयवर्णोच्चारणे प्रयत्नगौरवम्भवति समानजातीयवर्णद्वयोच्चारणे तु न तथेत्याशयात्। एकस्यान्त्यमकारस्य च संयोगान्त्यलोपो भविष्यति। एतद्भाष्यप्रामाण्यात्क्वचिदझलोऽपि संयोगान्त्यलोप इति। यदि द्विमकारकोऽयन्निर्द्देशस्तदावर्धीं वृत्रमित्यत्रास्तिसिचोपृक्त इत्यनेनेटि कर्त्तव्ये संयोगान्त्यलोपस्यासिद्धत्वादपृक्तत्वाभावादीण्न प्राप्नोतीत्याशङ्क्य यकारादौ न दुष्यति। किं यकारो न श्रूयते। लुप्तनिर्दिष्टो यकार इति तत्रोक्तम्। यकारनिर्द्देशेनादेशस्यानेकाल्त्वात्सर्वादेशत्वम्भविष्यति यकारस्य लुप्तत्वादपृक्तत्वाश्रयस्येडागमस्य च सिद्धिर्भविष्यतीति भावः। अत्र कश्चित्। संयोगान्त्यलोपस्यासिद्धत्वादपृक्तत्वाश्रयस्येडागमस्यानापत्तिरित्येकदेश्युक्तिरियमिति। तन्न। तस्य दोषस्य भाष्यकृतैवोद्भावनङ्कृत्वा मद्वयात्मकादेशपक्षः परित्यक्त इति तस्यैकदेश्युक्तित्वकथनस्य सम्प्रदायविरुद्धत्वात्। वधीमित्यस्य सिद्धिप्रकारमाह। हल्ते-

लुं ङीति । बधादेश: । लुङि चेति बधादेश: । बहुलञ्छदसीत्यड-
भाव इत्यपि बोध्यम् । लोपस्त आत्मनेपदेषु । अत्र सप्तम्युपपत्तये विद्यति-
क्रियावाचकशब्दमध्याहृत्य व्याचष्टे। आत्मनेपदेष्विति । क्व चिन्नेति । तकार
लोपः क्व चिन्नेत्यर्थः । सूत्रे वृत्तिकारोक्तिः प्रामादिकीति । लक्ष्ये वकारस्यैव
श्रवणेन तद्योक्तिः प्रामादिकीत्यर्थः । तस्य तात् । मध्यमपुरुषेत्यस्य विशिष्यला-
भायाह । छन्दसीति । अत एव । तनबादेशस्य पित्वादेव । उभयशब्दस्य सर्व-
नामत्वाज्जसः शीभावशङ्कावारणायाह । उभयास इत्यादाविति । विकल्पवार-
णायाह । छन्दस्यापाद्येति । एकशेष इति । एवञ्च समाहारद्वन्द्वस्य नपुंसक-
त्वाद् ह्रस्वो नपुंसक इति ह्रस्वत्वात्सिद्धमिति भावः । अस्थभिरिति । अनजा-
दित्वादनङोऽप्राप्ताविदम् । क्वचिदविभक्तावपि दृशिग्रहणादयम् । अचत्वन्तः
अस्थन्वतेत्यादौ । मूले कीदृङिन्द्र इति । त्यदादिषु दृश इति क्विन् । नुमि
सति क्विन्प्रत्ययस्येति न स्यङः । स्ववानित्यस्य सुष्ठु अवो यस्येत्यर्थः । तुधा-
तोर्वृध्यर्थकादसुनिस्वं तवोवृद्धिर्यस्येति विग्रहः । ततुरिति । तृधातोः क्विन्प्र-
त्यये द्विर्वचनेऽचीति निषेधात्तृशब्दस्यादौ द्वित्वम्तदनन्तरमुत्वम् । ह्रु ह्वरेश्छ-
न्दसि । ह्वरेरित्यागन्तुनेकारेण निर्देशः ह्रु इति लुप्तविभक्तिकः ।सोमि ह्वरितः ।
इद्गुणाविति।इदमुपलक्षणम्।आदेशाभावोऽपि बोध्यः। बभूयाततन्थ।ञ्जः क्रा-
दिनियमादिडभावे सिद्धे नियमार्थमिदम् । ससनिंससनि । अस्य सूत्रस्य छान्द-
सत्वे प्रमाणमाह । ससनिमित्यस्येति । सर्वमा इति । अस्तोर्लङ् । तिप्ईड-
भावेऽपृक्तत्वाद्धल्ङ्यादिलोपः शपो लुक् । जसादिषु छन्दसि । जसादिनिमित्तके
कार्ये छन्दसि वेति वक्तव्यम् । अत्रादिशब्दः प्रकारे । तेन पूर्वयोगनिर्दिष्टविष-
येऽपि विकल्पः । दर्वेदर्वि । अम्बेऽव इत्यादौ यथा । देवसुम्नयोः इह यजुःश-
ब्दस्य वेदोपलक्षणत्वे सति यादृशो वाक्यार्थस्तमाह । यजुर्वेदीयेति । कव्यध्व-
र । कविअध्वरपृतना एषामन्त्यस्य लोपः स्यात्कृचि। ऋग्वेदे । सुधितवसुधि-
त । निषु घुमास्थेतीत्वे प्राप्तेऽनेनेत्त्वन्निपात्यते । धिष्वेत्यत्राभ्यासलोप उत्तर-
खण्ड इत्वञ्च । लौकिके तूत्तरखण्डे श्नाभ्यस्तयोरित्यालोपः दधस्तथोरिति
भष्भावः । दाधर्त्ति । धृङो यदा त्रयशब्दास्तदाह । धृङ इति । अन्त्ययोः ।
द्वितीयतृतीययोः । तत्रापि धृङो निपातनपक्षे आह । धृङस्त्विति । आद्यस्य

प्रकारान्तरेण साधनमाह । यद्वेति । रुगभावमात्रमिति । ऋतश्चेति प्राप्तरुगभावमात्रमित्यर्थः । तृतीये व्याख्याभेदेन विशेषमाह । दर्धर्षीत्यत्रेति । लोटीति शेष इति । वोभूत्वित्युच्चारणादेवं कल्पना । लोटि गुणाभावनिपातनाल्लोट्येव भाषायाङ्गुण इति भ्रमवारणायाह । लोडतिरिक्ते चेति । अत्र मानन्तु भूसुवोरिति गुणनिषेधे सिद्धे गुणाभावनिपातनन्नियमार्थमत्रैव भूधातोर्गुणाभाव इति । तेतिक्ते इत्यत्र यङ्लुक्यात्मनेपदन्निपात्यते । अलर्षीत्यस्य साधनन्तु मूल एवाभिहितम् । एवमुत्तरत्रापि । पठितुं युक्तमिति । न च सूवेति सूत्रारम्भपक्षे निगम एव निपातनन्दाधर्त्तीत्यत्र पाठे तु ब्राह्मणेऽपि स्यादिति कथमेतदिति वाच्यम् । छन्दस्यापाद्यमानरूपाभावात् । बहुलञ्छन्दसि । निजान्त्रयाणामिति सूत्राच्छ्लाविति वर्त्तते । प्रकृतसूत्रे यद्बहुलमिति तस्य फलमाह । न च भवतीति । चोह्यर्थे ॥

॥ इति सप्तमोऽध्यायः ॥

प्रसमुपोदः । ननु द्वन्द्वाच्चुदषहान्तादिति टच् प्राप्नोतीत्यत आह । अनित्यत्वादिति । अत्र ज्ञापकमन्यत्र प्रपञ्चितम् । यद्यपीह छन्दसीति न प्रकृतम् तथापि द्विरुक्तेन प्रादिना कश्चन विशेषो नद्योत्यतेऽतोऽनर्थका एतेपादपूरणमात्रसम्पादकाः । नह्येवं विधस्यानर्थकस्य प्रयोगो लोके दृश्यतेऽतोऽस्य छान्दसत्वमिति विज्ञेयम् । पादस्य पूरणन्निष्पादनन्तस्मिन्विवक्षिते इति शेषः । पादपूरणे किम् । प्रदेवं देव्या धिया । छन्दसीरः । छन्दसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वात्क्वचिन्नानेन वत्वम् । योब्दिमां उदनिमां इयर्ति । अनो नुट् । छन्दसीति वर्त्तते । अत्रखन्त इति । छन्दस्यपि दृश्यत इत्यनङ् । नुटोऽसिद्धत्वात्पूर्वन्नलोपेऽपि भूतपूर्वगत्या नुट् । तस्यासिद्धत्वाच्च वत्वम् । णत्वम् । स्वं रूपमिति सूत्रेऽशब्दसंज्ञेत्युक्तमत आह । तरप्तमपोरिति । सुपथिन्तर इत्यत्र सुपथिन्शब्दाद्वर्त्ति पदार्थगतप्रकर्षविवक्षया तरप् । प्रकृत्यवयवनस्य लोपः । न च छन्दसि सर्वविधीनामिषानुरोधेन प्रवृत्तेरत्र नलोपाभावेन सिद्धौ नुड्विधानवैयर्थ्यम् । अवग्रहे विशेषात् । भूरिदावत्तर इत्यत्र दाधातोर्वनिप् । ईद्रथिनः । रथिन्श-

त्वस्य ईदादेशः स्यात्। रथीतर इत्यत्र नलोपापवाद ईकारादेश इति केचित्। तन्न। सवर्णदीर्घे कर्त्तव्ये इकारादेशस्यासिद्धत्वात्सवर्णदीर्घत्वाभावेन रूपासिद्धिप्रसङ्गात्। नसत्त। एतेषामिति। स्वरूपमिति शास्त्रसत्त्वादेषां शब्दपरत्वम्। एते निपात्यन्त इत्यर्थः। तेन रदाभ्यामिति प्राप्तनत्वस्याभावः। अनुत्तमिति। अत्रापि निष्ठाया नत्वाभावो निपातनादेव। न च नुदविदेत्यस्य वैकल्पिकत्वेन पक्षे निपातनाभावेप्ययं शब्दः सिध्यतेवेति वाच्यम्। एतन्निपातनसामर्थ्याल्लोकेऽपि न नुदविदेतिविकल्पो नञ्पूर्वत्व इत्याहुः। प्रतूर्त्तमित्यत्र ज्वरत्वरेत्यूठ्। यदा तुर्वीत्यस्य तदा राल्लोपः। सूर्त्तेत्यत्र निपातनादुत्वम्। नचास्योत्वस्यासिद्धत्वादपरत्वन्न स्यादिति वाच्यम्। कार्यकालपक्षाश्रयणात्। अम्नरूध। अम्नस्शब्द ईषदर्थे। नित्यं रुत्वे प्राप्ते रेफार्थमिदम्। भुवश्च महाव्याहृतेः।महाव्याहृतेः। अन्तरिक्षवाचकस्य भुवस् इत्यस्य।महाव्याहृतिभिन्नस्य भुवइत्यस्यसाधनिकामाह। भवतेरिति। ओमभ्यादाने।अत्र प्लुतश्रुत्योपस्थितस्याच इत्यस्य ओम्शब्दो विशेषणन्तेनाम्त्यस्य यकारस्य न। वृत्तिमतानुसारेणाह। अभ्यादानमारम्भ इति। कैयटानुसारिव्याख्यानम्प्रदर्शयन् स्वसम्मतमर्थमाह। न सुब्रह्मण्यायामितीति। सुब्रह्मण्योमित्यत्र यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्खषणमस्वित्यनेन प्राप्तस्यैकश्रुतिस्वरस्य निषेधमात्रन्न सुब्रह्मण्यायामित्यनेन कार्यम् स्वरितोदात्तत्वन्तु न विधेयन्तस्य त्वोमभ्यादान इत्यनेन सिद्धिर्भविष्यतीत्यन्यथा सिद्धिशङ्कावारणाय कैयटेनेत्थमुक्तम्। तस्य। ओमभ्यादान इति सूत्रस्य। अत एव। तस्य सूत्रस्यायज्ञकर्मविषयत्वादेव। तस्य सूत्रस्य तद्विषयत्वे साधकमाह। अभ्यादानपदेनेति। अनेन प्लुतमाहेति। अयज्ञकर्मणि विधीयमान ओमभ्यादान इति प्लुतः प्रारम्भेऽपि भवति न त्वभ्यादानपदस्य प्रारम्भार्थकत्वमिति बोध्यमेवञ्च न सुब्रह्मण्यामिति सूत्रेण सुब्रह्मण्यामित्यत्र यज्ञक्रियायामुच्चारितमन्त्यावयवे स्वरितोदात्तत्वविधानार्थमिदमावश्यकमिति भावः। न च वृत्तिसम्मतमेवाभ्यादानपदस्यारम्भार्थकत्वमस्तु एवञ्च न तेनान्यथा सिद्धिरिति वाच्यम्। यज्ञकर्मणि प्रारम्भे प्लुतोदात्तत्वस्योमित्यत्र सिद्धावपि जपे प्लुतानापत्तेः। न सुब्रह्मण्यायामिति सूत्रे स्वरितोदात्तत्वस्य तूदाहरणान्तरमप्यस्ति। इन्द्र आगच्छेति। अत्र हीन्द्रशब्द आमन्त्रितत्वादाद्युदात्तस्तदेकवाक्यतापन्न-

शेषनिघातेनान्त्याकारस्यानुदात्तस्योदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इत्यनेन स्वरितत्वे कृतेऽनेनोदात्तत्वङ्क्रियते। ये यज्ञकर्मणि। उच्चारित इति शेषः। यज्ञक्रियायामुच्चारितो ये शब्दः प्लुतः स्यात्। इत्यर्थे वायमिति। किमत्र प्रमाणमिति चेद्भाष्यसम्मतं व्याख्यानमेवेति गृहाण। तत्र हि ये यज्ञकर्मणीत्यतिप्रसङ्गो भवति इहापि प्राप्नोति। ये देवासो दिव्येकादशस्थ इति। सिद्धन्तु ये यजामह इति ब्रूह्यादिषूपसंख्यानात्। सिद्धमेतत्कथम्। ये यजामहशब्दो ब्रूह्यादिषूपसंख्येय इत्युक्तम्। एतेन यत्र यत्रानेन प्लुत इष्यते ते ब्रूह्यादिषु द्रष्टव्याः प्रकृतसूत्रञ्च न कार्यमित्यभिहितम्। एतेन ये देवास इत्यत्र न भवतीति स्पष्टमेव लभ्यते। प्रणवष्टेः। यज्ञकर्मणीति वर्त्तते। प्रणवशब्दस्य लोके ओंकारमात्रे प्रसिद्धिसत्वादाह। टिस्थानिक इति। भाष्यादाविति। तत्र हि प्रणव इत्युच्यते कः प्रणवो नाम। पादस्य वा अर्द्धर्चस्य वा अन्त्यमक्षरमुपसंहृत्य तदाद्यक्षरशेषस्य स्थाने त्रिमात्र ओकार ओंकारं वा विदधति तम्प्रणवमित्याचक्षते इत्युक्तम्। अत्र पादस्य वेत्यनेन शास्त्रान्तरे यः प्रणवशब्दार्थः प्रसिद्धः स एवात्राश्रीयत इत्युक्तम्। देवतेत्यादिशब्दस्य यथा शास्त्रान्तरप्रसिद्ध एवार्थोऽस्मिन्नप्याश्रीयते तथा। अन्त्यमक्षरमुपसंहृत्येति। अक्षरमच्। अन्त्यमचङ्गृहीत्वा इत्यर्थः। तदाद्यक्षरशेषस्येति। अत्र तच्छब्दोऽक्षरवाची। अक्षरञ्च शेषश्चाक्षरशेषम्। शेषशब्दो हल् बोधकः। स आदिर्यस्य तत्तदादि। तदादि च तदक्षरशेषञ्च तदाद्यक्षरशेषन्तस्य टिसंज्ञकस्येत्यर्थः। न च टिस्थानिकादेशस्यैव चेत्प्रणवसंज्ञा तदा प्रकृतसूत्रे टिग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्। वाक्यस्य टेरित्यधिकारादलोन्त्यपरिभाषाया उपस्थानाट्टेरन्त्यस्यौकारः स्यात् कृते तु टिग्रहणे ओकार ओंकारश्च टेरेव भवति टेरेव षष्ठिरित्यर्थस्य सम्भवेनालोन्त्यपरिभाषाया अनुपस्थानादेवञ्च टिग्रहणमेवोक्तयोर्द्वयोः प्रणवसंज्ञायामुभयोर्विधेयत्वे च मानम्। अच्परिभाषयोपस्थितमजिति टेर्विशेषणमच्सम्बन्धी यष्टिस्तस्येत्यर्थः। वस्तुतस्तु प्रातिशाख्योक्तरीत्या टिस्थानिकस्यैव प्रणवग्रहणेन ग्रहणमिति प्रकृतसूत्रस्थटिग्रहणमुक्तानुवाद एवेत्याशयेनाह। टेरितित्विति। मूलोक्तटिग्रहणप्रयोजनमुपपादयति हलन्त इतीत्यादिना। तदभावे। प्रकृतसूत्रे टिग्रहणाभावे। टेरित्यननुवृत्त्या। टिपदार्थेऽभेदसम्बन्धेन विशेषणतापन्नो योऽर्थस्तत्ता-

त्वर्थकस्याननुवृत्त्या । तदानीमनुवर्त्तमानटिग्रहणमलोन्त्यपरिभाषयोपस्थापितो योऽन्त्यपदार्थस्तस्य विशेषणभूतो योऽर्थस्तत्तात्पर्यको भविष्यतीति भावः। तदन्त्यस्य। अनुवर्त्तमानटिशब्दार्थान्त्यस्य। ननु प्लुतश्रुत्याऽच्परिभाषोपस्थित्यान्त्यस्याच एवौकारः स्यान्न तु हलोऽत आह । व्यभिचाराभावादिति। ओकारस्य त्रिमात्रस्यैव प्रणवपदार्थत्वात्। न चोङ्कारस्य प्लुतोकारघटितस्य न त्रिमात्रत्वमिति वाच्यम्। प्लुताभिन्न प्रणव इत्यर्थे तस्येहानुपस्थिति स्यादिति भावः। यदीत्वयमपीष्यत इत्युच्यते तदाऽस्याऽर्द्धचतुर्मात्रिकस्येष्टत्वेन तस्य प्लुतत्वाभावात्प्लुत इत्यस्यात्रानुपस्थितिकल्पनमेवेति तात्पर्यम्। यदा तु प्लुत इत्यस्याऽननुवृत्तिस्तदा प्लुत इत्यनेन शब्देन विधानाभावादच्परिभाषाया अनुपस्थितिरेव। इदं सर्वं सौत्रटिग्रहणस्य प्रयोजनवर्णनम्प्रातिशाख्योक्तमतभिन्नमताभिप्रायेणेति बोध्यम्। याज्यान्तः। याज्यापदार्थं व्याचष्टे। याज्याऽनुवाक्येति। अन्त इति किमिति प्रश्नाभिप्रायमाह। यद्यन्तग्रहणमिति। अयम्भावः। सौत्रमन्त इतिप्लुतश्रुत्योपस्थितस्याच इत्यस्य विशेष्यं विशेषणं वा। नाद्यः। हलन्तेऽस्य सूत्रस्य प्रवृत्त्यभावापत्तेः। न द्वितीयः । अन्ताभिन्नोऽच् तस्येत्यर्थे प्रकरणप्राप्ते न टिनाऽच्पदार्थे विशेषितेऽप्यन्तस्य लाभो भविष्यतीति । उत्तराभिप्रायस्त्वन्तपदसामर्थ्यादत्र सर्वान्त्यस्यैव ग्रहणमिति। तदुक्तम्भाष्ये। अन्तग्रहणं किमर्थम्। याज्यानामऋचो वाक्यसमुदायस्तत्र यावन्ति वाक्यानि सर्वेषां टेः प्लुतः प्राप्नोति। इष्यते चान्त्यस्य स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नन्न सिध्यतीत्येवमर्थमन्तग्रहणमिति । अन्तग्रहणसामर्थ्याद्याज्यानामन्तो यष्टिस्तस्य योऽच् तस्य प्लुत इत्यभिप्रायः। ब्रूहिप्रेष्यश्रौषट्। हरदत्त इति । तादृशानामुच्चारणस्य याज्ञिकसम्प्रदायसिद्धत्वमत्र मानमिति तद्भावः। भाष्यन्त्वत्रोदासीनम्। अतिप्रसङ्गमाशङ्क्य निराचष्टे। आवहेति। अग्नीत्प्रेषणे। आदेरित्यनुवर्त्तते। अग्नीत्प्रेषण इति वाक्यस्येत्यस्यानुवर्त्तमानस्य विशेषणम्। एवञ्चाग्नीधः प्रेषणे यद्वाक्यन्तस्यादेरिति लब्धम् । परशब्दोपादानेनावध्याकाङ्क्षया तस्मादित्यस्याध्याहारे सति तत्पदार्थजिज्ञासायामाह। आदिभूतादिति । इत्यनयोरेवायमिति। ओ३श्रा३वया३श्रा३वयवौरिति वक्तव्यमिति भाष्योक्तिरत्र बीजम्। पित्र्यायामन्यत्राप्यादेस्तस्मात्परस्य च दर्शनादाह। प्लुतमात्रस्येति।

भवत्येवेति। एवञ्च न भाष्ये परिगणनङ्किन्तु प्लुतस्य वैकल्पिकत्वेनाप्रवृत्त्यभ्याख्यानमेवेति तात्पर्यम्। अत एव भाष्ये बहुलमन्यत्रापीति वक्तव्यम्। उद्धरा३ उद्धर अभिहरा३ अभिहर। आहरा३ आहर। तत्तर्हि वक्तव्यम वक्तव्यम्। योगविभागः करिष्यते। अग्नीत्प्रेषणेपरस्य च विभाषा। ततः पृष्टप्रतिवचने हेः। विभाषेति। अपर आह। सर्व एव प्लुतः साहसमनिच्छता विभाषा कर्त्तव्यः इत्युक्तम्। विभाषा पृष्टप्रतिवचनेति सूत्रघटकपृष्टप्रतिवचनशब्दं व्याचष्टे। पृष्टप्रतिवचनमिति।निगृह्य।एतद्व्याचष्टे।निगृह्येति ल्यबन्तमित्यादिना।आम्रेडितभर्त्सने।नन्वाम्रेडितसंज्ञापरभागस्यैवेति तस्यैव प्लुतः,स्यान्न तु पूर्वभागस्य इष्यते तु पूर्वभागस्यापीत्यत आह। उपलक्षणमितीति। अत्र मानन्तु भर्त्सने पर्यायेणेति वक्तव्यमिति वार्त्तिकम्। चौरा३चौर। चौरचौरा३ इति भाष्येवेति। यथोभयोः सिद्धिस्तत्प्रकारमाह।तत्रैकैकेति। मण्डूकप्लुत्या गुरोरनृत इति सूत्रादेकैकग्रहणस्यानुवृत्तिः। अमर्षे इति। अमर्षे सूचयितव्ये सम्बोधनद्योतकस्याङ्गशब्दस्य प्रयोग इत्यर्थः। अनुनये। सान्त्वने। अनाकाङ्क्षोदाहरणम्मूले अङ्ग पचेति। अत्रामर्षसूचनायाङ्गेत्येवोच्चार्य पचेत्येवं यन्नोच्चारितन्तत्रोभयोरेव प्रयोगेण,शाब्दबोधपर्यवसानन्न त्वन्याकाङ्क्षेति भावः। कोटिद्वयस्पृगिति। कोटिद्वयविषयकमित्यर्थः। नन्वर्थस्य विचार्यमाणत्वन्न तु वाक्यस्येति विचार्यमाणानामिति कथं वाक्यानामिति पदेन समानाधिकरणमत आह। इह त्विति। प्लुतविकारः। एचो प्रगृह्यस्यादूराद्धूत इतिसूत्रेण पूर्वार्द्धस्य प्लुतरूपो विकारः। पूर्वन्तु। अत्र तु शब्दोऽवधारणे। विचार्यमाणार्थप्रतिपादकवाक्ये यत्पूर्वम्प्रयुक्तन्तस्येत्यर्थः। अत्र पूर्वसूत्रेण सिद्धे इदं सूत्रन्नियमार्थम्पूर्वमेवेति तु शब्दस्त्विष्टतोऽवधारणसूचनाय। प्रतिश्रवणे च। अत्र प्रतिपूर्वकः श्रुधातुर्येष्वर्थेषु वर्त्तते तानर्थानाह। प्रतिश्रवणमित्यादिना। अभ्युपगमः। अङ्गीकारः। प्रतिज्ञानम्। आवश्यकत्वस्य क्रियायाम्बोधनम्। एतयोरर्थयोर्यदा प्रतिश्रवणशब्दस्य प्रयोगस्तदा प्रतिश्रवणे गतिसमास इति कथनेनैतेऽर्थाः शक्या एवेति दर्शितम्। तृतीये दत्तकिमात्था३ इत्यनेन स्वस्य श्रवणाभिमुख्यं स्पष्टतया प्रतीयते। अनुदात्तम्प्रश्नान्ता। अत्रानुवर्त्तमानस्य प्लुत इति पदस्योद्देश्यसमर्पकत्वकल्पनेन दूराद्धूतादिषु सिद्धस्य तस्य उदात्तपदेनोदात्तत्वे प्राप्तेऽनु

दात्तत्वमाचमनेन क्रियते इति फलति। प्रश्नान्ते यत्रानेनानुदात्तत्वविधानन्त-त्रानन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोरिति प्लुतस्य किम्पृच्छसि त्वमित्यादिर्वोध्यस्तथा सत्यग्निभूते शब्दस्य प्रश्नान्तत्वं सम्पद्यत इति प्रश्नान्तरेणापि प्रश्नान्तत्वमाह। आद्योदाहरण इत्यादिना। चिदिति चोपमार्थे। चिदिति निपातः। उपमार्थे यत्रास्य प्रयोगस्तत्र वाक्यस्य टेरनुदात्तः प्लुतो भवति। अनेन शास्त्रेणाप्राप्त एव प्लुतोऽनुदात्तत्वगुणविशिष्टो विधीयते। अत्र सूत्रे इतिशब्दश्चिदित्यस्योप-मार्थकस्य प्रयोगे सति वाक्यस्य टेः प्लुतार्थः। तदभावे तु उपमानेयत्किञ्चिच्छब्दे प्रयुज्यमाने सति चिच्छब्दस्य प्लुत इत्यर्थो गम्येत। इति शब्दोपादानेन तु वाक्यस्य टेरित्यस्य प्रकरणप्राप्तस्याबाधो बोधितो भवति। प्रयुज्यमान इति पदस्य प्रत्युदाहरणेऽग्निर्माणवको भायादित्यत्रोपमार्थस्य शब्दान्तरस्य गम्यमानत्वेऽपि चिच्छब्दोऽपि गम्यत इति भवति प्रत्युदाहरणम्। उपरिस्विदासीत्। अयं शब्दः स्वरूपपरः। इति चेत्यस्यास्य शब्दस्येत्यर्थः। अनेनापि शास्त्रेणानुदात्तत्वगुण-मात्रं विधीयते। प्लुतस्तु विचार्यमाणानामिति सिद्ध एव। स्वरितमाम्रेडिते। स्वरितमिति सामान्ये नपुंसकम्। पूर्वन्तिङन्तमिति। यदा पूर्वतिङन्तघटित-वाक्यप्रयोगेण तादृशतिङन्तार्थघटकक्रियाकर्तुः क्षिया विवक्षिता तदोत्तरति-ङन्तस्य प्रयोग आवश्यक एव। न हि पूर्ववाक्यमात्रप्रयोगेण क्षिया गम्यते। एवञ्च तादृशस्यपूर्ववाक्यजन्यशाब्दबोधविषयक्रियायाः स्वसमानकर्तृकत्वस्वस-मानकालिकत्वोभयसम्बन्धेनोत्तरवाक्यार्थक्रियाम्प्रतिविशेषणत्वम्। तत्साका-ङ्क्षत्वञ्च तन्निष्ठविषयतानिरूपितायाः विषयतातन्निरूपकविषयताविशिष्टबोध-जनकत्वेनाभिमतत्वम्। क्षियायाः यत्र विवक्षा तत्र द्वयोः क्रियानिष्ठविषय-तयोः साक्षान्निरूप्यनिरूपकभावः। इतरयोः परम्परया सः। द्विविधोऽपि नि-रूप्यनिरूपकभावः प्रकृते विवक्षितः। अनन्त्यस्यापि। अपिनान्त्यस्य सङ्ग्रहः। प्रमाणेन स्नानगमनकम्प्रतिकार्यान्तरसूचनाय नेदं वाक्यङ्किन्तु प्रश्नवाक्यघटवा-मितिध्वननायाह। आद्योदाहरण इति। तत्रानन्त्यापेक्षया विशेषमाह। तत्रा-न्त्यस्य त्विति। नन्वनेन विधीयमानस्य स्वरितप्लुतस्य नित्यत्वात्पक्षे इत्यनुपप-न्नमित्याशङ्क्य तस्य वैकल्पिकत्वं साधयति। यद्यपीत्यादिना। प्रश्नान्त्यस्य तेना-नुदात्तः प्लुतो विधीयतेऽनेन तु स्वरितः उभयमपीदम्परस्परविरुद्धमिति स्वरित-

स्य पाक्षिकप्रवृत्तिकत्वमिति भावः। वचनसामर्थ्यादिति। ऐच इत्यस्य द्रुतावि-त्ये तद्विशेषणेन वर्णैकदेशयोर्ग्रहणमिति भावः। ऐचोर्मात्राऽवर्णस्येति। न च ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वादित्यनेनात्र विषमविभागः प्रदर्शित इति तेनेदं विरुद्धमिति चेन्न। तस्य पक्षान्तराभिप्रायकत्वात्। स्पष्टञ्चेदमिति। तत्र हि इष्यत एव च-तुर्मात्रः प्लुत इत्युक्तम्। ऊकाल एवाजितिनियमो नाश्रीयते तेन चतुर्मात्र-स्याप्यच्कार्यम्भवति। प्रत्यङ्ङितिकायनः। अत्र ङमुट्। ग्लौ४चातित्यत्रानचि चेति द्विर्वचनम्भवतीति कैयटः। ननूकालोऽजिति योगेन त्रिमात्रस्य प्लुतसंज्ञा विधीयतेऽयत्तु न तथेति कथमस्य प्लुतत्वन्तदभावेऽच्त्वमपि कथं ग्रहणकशा-स्त्रप्रवृत्त्यभावादिति चेन्न। प्रकृतभाष्यप्रामाण्येन तत्र तृतीयवाक्ये ऊ३काल इति पदमेकद्विमात्रभिन्नलाघणिकमित्यत्र तात्पर्यात्। तदेवाह। अत्रेति। एचोऽप्रगृह्यस्या। अनेन। याज्यान्तेष्वेवेत्येव कारेणानुदात्तः स्वरितो वेति। अनुदात्तम्प्रश्नान्तेति सूत्रेण यत्र प्लुतिस्तत्राऽनुदात्तः स्वरितमाम्रेडितेत्यस्य वि-षये तु स्वरितः। ननु वाक्यस्य टेरिति सूत्रस्थस्योदात्तपदस्य प्लुतेन सम्बन्धस्य क्लृप्तत्वात्कथमिदुद्भ्यान्तस्य सम्बन्धोऽत आह। व्याख्यानादिति। इदुतोरुदा-त्तयोः श्रवणमूलकव्याख्यानादित्यर्थः। तत एव। व्याख्यानादेव। भाष्ये तादृ-शाकारप्रदर्शनमूलकव्याख्यानात्। इदम्। परिगणनेति कथनोत्तरमदूराद्धूत इति न वक्तव्यमिति कथनम्। वृत्त्यनुरोधेनेत्यभिधानमूलन्दर्शयति। केचित्त्वि-ति। आगच्छ भोमाणवकाग्निभूते इत्यादौ प्लुतस्तु दूराद्धूत इत्यनेनैव तस्यानु-दात्तत्वमभिपूजितविषयत्वात्प्राप्तमनेनादूराद्धूत इत्यनेन क्रियते इतिनिषेध-स्यावश्यकत्वमेव। तत्र प्रमाणमाह। भाष्यादिति। तत्र हि एचः प्लुतविकारे पदान्तग्रहणङ्कर्त्तव्यम्। इह मा भूत्। भद्रङ्करोषि गौ३रिति। विषयपरिगण-नञ्च कर्त्तव्यम्। प्रश्नान्ताभिपूजितविचार्यमाणप्रत्यभिवादयाज्यान्तेष्विति व-क्तव्यमित्युक्त्वा प्रश्नात इत्यादिना तेषामुदाहरणानि मूलोक्तानि प्रतिपादिता-नि तेन विषयपरिगणनेऽपि प्रतिषेधस्यावश्यकर्त्तव्यता सूचितैव। सावपिपद-मिति। स्वादिष्वित्यस्य पदसंज्ञाविधायकसूत्रे पृथक्करणेनोत्तरपदत्वे चापदा-दिविधावित्यस्याकर्त्तव्यता प्रदर्शनकाले स्वीकृतेऽस्मिन्पक्ष इत्यर्थः। वाक्यान्त-त्वाभावादिति। वाक्यस्य टेरित्यतो वाक्यग्रहणमप्यनुवर्त्तते तेन वाक्यान्तः स-

न्य: पदान्तस्तस्यानेन प्लुतप्रसङ्गे विशेषो बोध्यत इत्यतो भद्रङ्करीषीत्यत्र पदान्तत्वेऽपि वाक्यान्तत्वाभावान्न तस्य प्लुतप्रसङ्गे विशेषः। ननु भाष्ये पदान्तग्रहणङ्कर्त्तव्यमित्येवोक्तन्न तु वाक्यशब्दस्यापि तच्चोच्चारणमतो न्यूनतःपत्तिरत आह। पदशब्देनेति। वाक्यमपीत्यपि शब्देन पदसंज्ञकस्य संग्रहः। पदान्तग्रहणमित्यत्र पदशब्देन पद्यते बोध्यतेऽर्थो येनेति व्युत्पत्त्योभयोरपि सङ्ग्रहान्न न्यूनतेति भावः। अप्राप्त इति। दूरादाह्वानसत्त्वात् प्लुतविकारस्याप्राप्तिः। प्लुतस्तु गुरोरनृत इत्यनेन प्राप्नोत्येव। न च गुरोरनृत इति सूत्रे वाक्यस्य यदनन्त्यम्पदन्तस्य टेः प्लुतविधायकमिति पक्षे वा इत्यन्त्यस्य कथमप्राप्तिरिति वाच्यम्। अनन्त्यस्यानन्त्यस्य पदस्येति नार्थः। किन्तु दूराद्धूते यद्वाक्यन्तदवयवानन्त्यस्यापीत्येवार्थः। एवञ्चास्त्येव प्राप्तिरित्याशयात्। अथ वा दूराद्धूते चेति सूत्रेण वाक्यान्तस्यैवं प्लुते प्राप्ते तस्य प्लुतस्यान्त्यानन्त्याच्स्थानिकत्वमाचङ्गुरोरनृत इत्यनेन क्रियते न त्वनन्त्यपदस्यापीत्यनेनानन्त्यस्यैव पदस्य योऽनन्त्योऽपि शब्दादन्त्यस्तस्यापूर्वप्लुतविधायकमेतदिति प्लुतस्य सिद्धस्य स्थानिप्रदर्शनमात्रङ्क्रियते। तथा च दूराद्धूते चेत्यनेनात्र प्लुतस्य प्राप्तिरस्त्येवेत्याशयात्। तयोर्य्वावचिसंहितायाम्। अत्र तयोरिति पूर्वसूत्रनिर्दिष्टयोः परामर्शकमित्याशयेनाह। पूर्वसूत्राभ्यामिति। अत्र द्विवचनोपादानेन प्लुतावैच इदुतावित्यनेन स्थितयोरिदुतोः प्लुतमात्रविधानमिचो प्रगृह्यस्येत्यनेन तु प्लुतयोरवयवकारयोर्मात्रिकयोरेवेदुतोर्विधानमिति सूचितम्। अत्र पूर्वसूत्रादिदुतोरनुवृत्त्या सिद्धे तयोरिति पूर्वसूत्राभ्यां विहितयोरेव बोधकस्तच्छब्द इत्यस्य स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमिति बोध्यम्। इदम्। प्रकृतसूत्रम्। अग्ना३ इइन्द्रमिति। स्थितिप्रदर्शनमेतत्। प्लुतप्रकरणं व्याख्याय तस्मिन् विशेषं वक्तुमुपक्रमते। यद्यपीत्यादिना। तस्य। प्लुतस्य। दाश्वान्। अस्य सूत्रस्य वैदिक्यामेव लेखनस्य निमित्तमाह। प्रसङ्गादित्यादिना। छान्दसानाम्प्रयोगाणां साधकसूत्रव्याख्यानात्साद्दश्यात्स्मृतस्यास्य सूत्रस्यापि व्याख्यानमुचितमतोऽत्रैवोक्तमिति भावः। तदनुबन्धकपरिभाषायाः प्रवृत्तिशङ्कायामाह। मूले अनुबन्धपरिभाषेति तदनुबन्धकपरिभाषेत्यर्थः। अत एव। अनुबन्धोच्चारण एव तस्याः परिभाषायाः प्रवृत्तिस्वीकारादेव। प्रकृतत्वादिति।

च्छस्वित्यनुवर्त्तत इति भावः। एवञ्च । उभयथेत्यस्योपादानेन कार्यस्य वैकल्पिकत्वबोधने च। सूत्ररीत्या। उभयथर्च्विति सूत्ररीत्या। आतोटीति सूत्रस्य त्यागे लाघवमप्याह। सर्वविकल्पानामित्यादिना । व्यवस्थितविकल्पेनेति। विकल्पस्य व्यवस्थितत्वञ्च छान्दसत्वाद्बविध्यर्थात। सूत्राण्यपीति। स्पष्टार्थानीति शेषः। कः करत्। अदितिभिन्नात्परस्य विसर्गस्य सः स्यात्। उदाहरणे करिष्यादीनाङ्कृधातुप्रकृतिकत्वम्बोध्यम्। पञ्चम्याः परावध्यर्थे। अत्र परावध्यर्थ इति समानाधिकरणे सप्तम्यौ। अध्यर्थ उपरिभावः। लट्प्रथमैकवचनान्तत्वभ्रमनिवृत्तये आह। यानावितीति। मनुः पुत्रेभ्य इति। अत्र मनुरिति प्रथमान्तत्व तु षष्ठ्यन्तास्ति। निसस्तपता। आसेवनम्पौनः पुन्यन्ततोऽन्यत्रेत्यर्थः । उदाहरणे निष्टपतमित्यस्य सकृत्तप्तमित्यर्थः। लोकवेदसाधारणत्वादिति। छन्दसीत्यस्याप्रकृतत्वादन्यस्य छान्दसत्वप्रयोजकस्याभावादिति भावः। निष्टप्तं रक्ष इत्यस्य छन्दस्त्वादेतस्यानेन शास्त्रेण साधनमित्यभिप्रायेणास्य सूत्रस्य वैदिक्यां लेखनमिति केचित्। युष्मत्ततत्क्षु। छान्दसानामुदाहरणानान्दर्शनादस्य छान्दसत्वमित्यस्यात्र लेखः। विशेषणमिति। व्यावर्त्तकं विशेषणमित्यर्थः । इतरयोस्तु परत्नकन्तत्। न त्वेकदेशस्य युष्मच्छब्दस्य। समासघटकत्वात् । यजुष्येकेषाम्। यजुःशब्दे पर इति भ्रमवारणायाह। यजुर्विषय इति। न तु स एवार्थः । युष्मत्ततत्क्षुष्वित्यस्यानुवृत्तेः। स्तुत्स्तोमयोः । ननु गोस्तोममित्यस्य वाक्यत्वात्कथम्पूर्वपदादित्यनेन सिद्धिरत आह। पूर्वम्पदमिति। तदुक्तम्भाष्ये। स्तुत्स्तोमयोश्छन्दसि वचनमनर्थकम्। किङ्कारणम्। पूर्वपदादिति सिद्धत्वादिति। पूर्वपदमात्रस्येति। पूर्वोक्तभाष्यादत्र पूर्वभूतपदमात्रस्य ग्रहणमिति भावः। सुञः। उक्तार्थकम्पूर्वपदादित्यनुवर्त्तते। निपातग्रहणमिति। न तु धातोरिति शेषः। सनोतेरनः। छन्दसीति वर्त्तते। सनोतेरन इति समानाधिकरणे षष्ठी नत्वन इति पूर्वपदस्य विशेषणमिण्कोरित्यधिकारात्। नियमार्थमिति। अनकारान्तस्यैवेति नियमार्थमित्यर्थः। इणः परस्य सनोतेः सकारस्य षत्वमनकारान्तस्यैवेति नियमः । अत एव भाष्ये सनोतेरन इति वचनमनर्थकम्। पूर्वपदादित्येव सिद्धत्वादित्याशङ्क्य नियमार्थमिदं वक्तव्यमिति सूत्रफलमादर्श्य गोसनिमितिनियमस्यावत्यमुक्ता सवनादिषु कृतत्वात्सिद्धमिति कथनेन

गोसनिमित्यस्य सिद्धिरुक्ता। केचित् भाष्यानुसारिणः। अयन्त इति। प्रकृतिग्रहणे व्यधिकस्य ग्रहणमिति नास्तीति भावः। तदा शयः। एयन्तस्य व्यावर्त्यस्य यत्प्रदर्शनन्तदाशयः। अन्य इति। एतदप्युक्तम्भाष्ये। अथ वा अयमस्याण्यन्तः। सिसनिषतेरप्रत्ययः सिसनीरिति। नियमप्रवृत्तिरिति। सामान्यतः प्रवृत्तिर्नियमस्य दर्शिता। सद्भिः प्रत। छन्दसीति वर्त्तत इति। स्तुत्स्तोमयोरित्यत इत्यादिः। उभयत्र संहिताधिकारस्य फलमाह। अवग्रह इति। मनोरमेति। न हि हन्तीत्यनेन प्रतिपदोक्तत्वाद्दीर्घे सिद्धेऽन्येषामपीत्यस्य प्रवृत्तिस्वीकारो निष्फल इत्यनेन ध्वनितम्। निव्यभिव्यः। सुनोत्यादिग्रहणाननुवृत्त्याह। एभ्य इति। सुनोत्यादेरिति। एतस्य लाभप्रकारमाह। प्रकरणप्राप्तस्येति। छन्दस्यृदवग्रहात्। नोण इत्यनुवर्त्तते। अवग्रहादित्यत्राशं आद्यच्। नन्वेवमवग्रहेऽपि णत्वं स्यादत आह। अवग्रहविषयत्वञ्चेति। चस्त्वर्थे। तेन संहिताधिकारस्यावाधः सिद्धः। अवग्रहविषयत्वमुपपादयति। यदकाले चेति। अत एव। अवग्रहविषय एव णत्वप्रवृत्तिस्वीकारादेव। नश्च धातुस्थो। निमित्तात्। रेफषकाररूपात्। तेन। सुञोऽनुकरणस्वीकारेण। नसशब्दे विशेषमाह। नसितीति। उभयोः। नासिकाशब्दादेशास्मच्छब्दादेशयोः। हरदत्त इत्यनेन सूचितामरुचिम्प्रकाशयति। उत्तरसूत्र इति। धातुस्थात्परस्योदाहरणमाह। रक्षाण इति। इति शिवमित्यत्र शिवशब्दो मङ्गलार्थः॥

इति श्रीवैदिकप्रकरणेऽष्टमोऽध्यायः।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ अथ स्वर प्रकरणम् ॥

सर्वप्रकरणोपकारकतया साधारणस्वरानाह । मूले अथेत्यादिना । अनुदात्तं पदमेकवर्जम् । अत्रानुदात्तशब्दोऽर्श आद्यजन्तः । अत एव पदपदसामानाधिकरण्यस्योपपत्तिरिति वक्ष्यते । कर्त्तव्यमित्यस्याध्याहारः । अच्प्रकृतिभूतोऽच्छब्दार्थस्य बोधकोऽनुदात्तशब्दः । पदमित्युद्देश्यम् । एवञ्च एकवर्जम्पदमनुदात्ताच्काभिन्नङ्कर्त्तव्यमित्यर्थः । एकवर्जमित्यस्योपपत्तिमाह । द्वितीयायाञ्चेतीति । यत्र त्वरा प्रतीयते तत्रैव द्वितीयायाञ्चेति सूत्रेण णमुल् भवति साऽत्र न प्रतीयत इति कथन्तेन णमुलित्याशङ्कते । नन्वित्यादिना । सभाधत्ते इहेति । अत एव यावत्समुदायस्य पदत्वम्भावितावत्समुदायस्य क्रमेणान्वाख्याने तन्मध्यघटकस्य यस्य यस्योदात्तादिर्विधीयते शास्त्रेण तत्तच्छास्त्रैकवाक्यतयाऽस्य पुनः पुनः प्रवृत्तिर्भवति । पक्षान्तरमाह । यद्वेति । अस्य सूत्रस्य विधिसूत्रत्वमेकपदार्थानिश्चयान्न सम्भवति नाप्येतत्संज्ञासूत्रम् । पदस्य समुदायात्मकस्यानुदात्तसंज्ञायामपि तस्याः संज्ञाया विध्यन्तरोपकारकत्वाभावादत आह । परिभाषेयमितीति । यद्यदुदात्तस्वरितविधायकं शास्त्रन्तत्तत्सूत्रैकवाक्यतयाऽस्य प्रवृत्तौ तत्तत्सूत्रविधेयस्यावस्थानम्भवतीत्यस्य नियामकत्वमुपपादनीयम् । अस्वरितत्वादिति । उत्तरत्र सम्बन्धप्रयोजकस्य स्वरितस्याभावादित्यर्थः । दोषविशेषरूपं यत्स्वरितत्वन्तदभावस्यास्फुटत्वादाह । एकवर्जमितीति ।वैयर्थ्यापत्तिमुपपादयति । तत्तदिति । अधिकारत्वे सर्वैकवाक्यताया असम्भवोऽपि भवतीत्याह । किञ्चेति । एवञ्च विधिपक्षे एकपदार्थानिश्चये च । विधित्वपक्षे शास्त्रसामान्यस्य ग्रहणं स्यादित्याशयेनाह । शास्त्रविहित इति । उदात्तचतुष्टस्य श्रवणापत्तिमुपपादयति । तत्रेत्यादिना । ङीष् । जातिलक्षणो ङीष् । कृत्स्वरः । आमलक्याञ्जात इति विग्रहे सप्तम्याञ्जनेर्ड इति सूत्रविधीयमानडप्रत्ययस्य

स्वर: । मकाराकार इति । तस्य शास्त्रविशेषेण विशेषस्य विधानाभावात् । परिभाषाया लिङ्गम् । परिभाषाया उपस्थितिप्रयोजकं लिङ्गम् । स्वरविधीतीति। स्वरविधित्वमेवास्य लिङ्गमिति भाव: । अत्र को वर्जनीय इत्याकाङ्क्षायामाह । अनुदात्तस्येति । स्वराणाम्प्रवृत्तिव्यवस्थामाह । अत्रेति । परिमाणार्थमिति । यावत: पदत्वम्भावि तावत्समुदायपरम् । अत एव । पदशब्दस्य तादृशसमुदायलाक्षणिकत्वादेव । न दोष इति । पदशब्दस्य तादृशसमुदायलाक्षणिकत्वाभावे धातोरिति सूत्रस्य प्रवृत्तिकाले पदसंज्ञकसमुदायाभावेनास्या: परिभाषाया अप्रवृत्ति: स्यात् । नन्वेवम्पदशब्दोपादानवैयर्थ्यमत आह । तद्ग्रावत्यर्मिति । भाष्यकैयटयोरिति । तत्र हि अनुदात्तादेरञो विधाने आद्युदात्तान्ङीष उपसंख्यानमिति वार्त्तिकम् । कुवलीवदरी । कुवलीवदरीशब्दौ ग्रामादित्वादाद्युदात्तौ ताभ्यां गौरादित्वान्ङीष् प्रत्यये कृते प्रकृतेराद्युदात्तत्वात्प्रत्ययस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यमिति पूर्वपक्षे ङीष्प्रत्ययस्य प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगशिष्टत्वादाद्युदात्तत्वे तदेकवाक्यतापन्नशेषनिघातेनानुदात्तादिरेवायमित्यभिप्रायेण समाधाने सिद्धान्तिना कृते पदस्यानुदात्तादित्वम् । पदस्य निघात: सुप्तिङन्तञ्च पदम् ङ्याप्प्रातिपदिकाच्च प्रत्ययौ विधीयते इति पूर्वपक्षिणोक्तम् । तत: सिद्धान्त्येकदेशी आह । न वा समर्थस्यानुदात्तादित्वात् । समर्थमनुदात्तादित्वेन विशेषयिष्याम इति । तत: पुन: पूर्वपक्षी आह नैवं शक्यम् । इह प्रसज्येत वाचो विकारस्त्वचो विकार: । सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिरिति विभक्त्युदात्तत्वे कृते शेष निघातेन समर्थस्य विभक्त्यन्तस्यानुदात्तादित्वात्प्राप्नोतीति भाव: । इह च न स्यात्सर्वेषां विकार: सार्व इति । सर्वसुपीति विभक्त्यन्तस्याद्युदात्तत्वात् । तस्मान्नैवं शक्यम् । न चेदेवमुपसङ्ख्यानङ्कर्त्तव्यम् । न कर्त्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति यावत्येव द्वितीयस्य स्वरस्य प्रादुर्भावस्तावत्येव पूर्वस्य निघात इति । यदयम्भिक्षादिषु गर्भिणीशब्दस्य पाठङ्करोति । कथङ्कृत्वा ज्ञापकम् । भिक्षादिषु गर्भिणीशब्दस्य पाठ एतत्प्रयोजनमनुदात्तादिलक्षणोऽञ्मभूदिति यदि च पदस्य निघात: गर्भशब्दोऽयमाद्युदात्तस्तस्मादितिरिनन्ताद्य: प्रत्यय: प्राप्नोति सतावत्स्यात्तस्मिन्नवस्थिते निघात: तत्र कोऽनुदात्तादिलक्षणस्याञ: प्रसङ्ग: पश्यति त्वाचार्य: यावत्येव द्वितीयस्य स्वर-

स्य प्रादुर्भावस्तावत्येव पूर्वस्य निघात इत्यतो भिक्षादिषु गर्भिणीशब्दम्पठति। पदग्रहणङ्किमर्थम्पदग्रहणम्परिमाणार्थम्। पदग्रहणङ्क्रियते परिमाणार्थम्। पदावधिर्यथास्यात् वाक्यस्य मा भूदनुदात्तम्पदमेकवर्जमिति भाष्ये उक्तम्। पूर्वस्य निघात इति। प्राग्व्यवस्थितस्य निघात इत्यर्थः। गर्भशब्दोऽयमिति। अर्त्तिगॄभ्याम्भन्निति प्रत्ययस्य नित्वात्। पदग्रहणमिति। यस्य पदत्वम्भविष्यति तस्यैवैकवर्ज्जमनुदात्तं यथा स्यात्पदसमूहस्य मा भूदित्येवमर्थम्पदग्रहणमित्यर्थ इति कैयटे। एवञ्चेति। एकग्रहणस्य विधीयमानोपलक्षणत्वे चेत्यर्थः। तवैचान्तेति। तवैचान्तश्च युगपदिति सूत्रेण तवैप्रत्ययान्तस्यान्त उदात्तोऽनन्तरोगतिश्च प्रकृत्या भवतीति युगपदुभयविधानेन द्वयोर्वर्जनम्। एतत्सूत्रोपादानम्पदद्वयात्मकपदे द्वयोर्वर्जनप्रदर्शनाभिप्रायेण। इदमुपलक्षणमसमासात्मकैकपदेऽपि अन्तश्च तवैयुगपदित्यनेनाद्यन्तयोर्युगपतुदात्तत्वविधानेनोभयोर्वर्जनात् द्व्रादीनामित्यत्रादिपदोपादानेन क्वचित्त्रयाणां वर्जनमित्युक्तम् तस्योदाहरणमाह। इन्द्राबृहस्पती इति। द्व्युदात्त इति। बृहच्छब्दोऽतिप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तो वर्त्तमाने पृषन्महद्बृहदिति व्युत्पादितः। पतिशब्दश्च पातेर्डतिरिति डतिप्रत्ययस्यादुदात्तत्वादाद्युदात्तः। इन्द्रशब्दश्च रन्नन्तत्वादाद्युदात्तः। न चैवमिति। एकग्रहणस्य विधीयमानोपलक्षणत्वे दोषः स्यादित्याशयः। एकेनैवेति। तेन समानशब्दे उपपदे ख्याधातोरिण्प्रत्यय आद्युदात्तश्चेति सूत्रकृत. श्चतयोंदात्तः सकारस्य समानशब्दस्यानिक एकस्मिन्नेव काले विधीयते। तस्य च प्रत्ययस्य डित्वमप्यतिदिश्यते वातेर्डित्यतो डिद्ग्रहणानुवृत्त्या। यद्यपि विधेयभेदाद्वाक्यभेदो भवति। तथापि विधेयत्रयविषयको महावाक्यार्थबोधः समूहालम्बनात्मक एक एवेत्याशयः यत्र भिन्नेन सूत्रेण विधानन्तत्र पौर्वापर्यभावेन प्रवृत्त्या व्यवस्था कर्तुं शक्येति तद्भावः। यत्नं विनेति। विशेषोपादानं विनेत्यर्थः। एवञ्च समाने ख्यः स चोदात्त इत्यत्र सस्य विशिष्योदात्तत्वविधानेन तस्यैव शेषो भवति। धिन्विकृण्व्योरचेत्यत्र यथाऽकारादेशस्य पृथग्विधेयत्वकल्पना तद्वदिति तात्पर्यम् एवं सति यथा वर्जनस्य क्रम इष्टस्तथाह। अत्र यस्मिन् पद इति। एवम्। तस्यामवस्थायां सन्निहितमजन्तरमिति स्वीकारे। उदात्तत्वप्रवृत्तिकाल इति तस उदात्तत्वप्रवृत्तिकाल इ-

त्यर्थः। युगपद्ग्रहणेनेति। तवैचान्तस्य युगपदित्यनेन तवैप्रत्ययान्तस्यान्त उदात्तो गतिश्चानन्तरः प्रकृत्येत्यनेन कृत्स्वरापवादभूतेनान्वेन वाड इत्यादावुभयोरुदात्तयोः श्रवणार्थं युगपदग्रहणङ्क्रियते यदि यत्नं विनापि समावेशस्तदा तवैप्रत्ययान्तस्यान्तोदात्तत्वे कृते तस्य गतेश्चानेन प्रकृतिस्वरे बोधिते तस्य निपाता आद्युदात्ता इत्यनेनाद्युदात्ततयोभयोः समावेशे सिद्धे किं युगपद्ग्रहणेन। कृतश्च तद्यत्नाभावे समावेशाभावं ज्ञापयतीति भावः। एवञ्च चिनुत इत्यत्रान्यत्र विकरणेभ्य इति वक्ष्यमाणत्वात्तस उदात्तत्वेन वर्ज्यमानत्वसिद्धिः। ज्ञापकं विनापि चिनुत इत्यादौ न दोष इत्याह। वस्तुत इति। आद्युदात्तश्चेत्यादि। आद्योऽपित्स्वरात्तित्स्वरश्चापीत्यनेन पित्स्वरतित्स्वरयोर्विप्रतिषेधविचारे कार्या हार्या इत्यत्र ण्यदन्ताट्टापि कृते तत एकादेशे तस्य पूर्वान्तवद्भावेन तित्स्वरस्य परादिवद्भावेन पित्स्वरस्य च प्राप्तौ विप्रतिषेधेन तित्स्वरो भवतीत्युक्तम्ततो विप्रतिषेधाभावेऽपि प्रथं मतित्स्वरितमिति स्वरितत्वे कृते तत एकादेश आन्तर्यतः स्वरितानुदात्तयोः स्थाने जायमानः स्वरितो भविष्यतीत्यभिहितम्। तत्रादौ स्वरितत्वमेव कथन्नित्यत्वादेकादेशेन भाव्यमिति परेण शङ्किते स्वरभिन्नस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्य इति परिभाषयैकादेशस्य शब्दान्तरप्राप्त्या स्वरितत्वमप्यनित्यमुभयोरनित्ययो परत्वात्स्वरितत्वमित्यभिहितेऽन्तरङ्गस्त्वेकादेशोवर्णावाश्रित्यैकादेशः पदस्य स्वरितत्वमिति पूर्वपक्षिणा कथिते स्वरितत्वमप्यन्तरङ्गम्पदग्रहणम्परिमाणार्थमित्युक्तम्। एतेन पदस्य न कार्यिता। किन्तु कार्यित्वं वर्णस्यैव स्वरितत्वे। पदस्य तु तदेकवाक्यतापन्नशेषनिघातयोग्योपलक्षकतेति सूचितम्। द्वितीये द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्द्धस्वित्यत्र द्वित्रिभ्यां षमूर्द्ध्न इति कृतसमासान्तस्य निर्देशो युक्तोऽथ वाऽकृतसमासान्तस्य युक्त इति विचारे यदा समासस्यान्तोदात्तत्वन्नित्यश्च समासान्तस्तदाऽकारान्तग्रहणं यदा तूत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वविधानमिति पक्षस्तदा कृतेऽपि समासान्ते तस्योत्तरपदे अनन्तर्भावान्नकारान्तस्य स्वरविधिरित्यभिप्रायके कृतसमासान्तनिर्देशे समासान्तविधेरनित्यत्वात्तस्मिन्नकृते द्विमूर्द्धा त्रिमूर्द्धेत्यत्र स्वरो न प्राप्नोतीत्यभिधायास्तु तर्हि नकारान्तस्य ग्रहणमिति कथिते द्विमूर्द्धस्त्रिमूर्द्ध इत्यत्र कृते समासान्ते उत्तरपदस्य विधीयमानमन्तोदात्तत्वं प्रत्ययस्य न प्राप्नोतीति शङ्कायामुदात्तनिवृ-

त्तिस्वरेणान्तोदात्तत्वम्प्रत्ययस्य भविष्यतीत्युक्तम् । एतेन समासोत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वे तदेकवाक्यतापन्नशेषनिघातेन प्रत्ययस्यानुदात्तत्वमिति ध्वनितमन्यथाऽनुदात्ते परे टिलोपाभावेनोदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्राप्तिर्न स्यात् तच्चानुदात्तत्वम्पदग्रहणस्य परिमाणार्थत्वे सत्युपपद्यत इति । तृतीये पुमानित्यस्याद्युदात्तस्य परमपुमानित्यस्यान्तोदात्तस्य सिध्यर्थमसुङुपदेशिवद्वचनं स्वरसिध्यर्थम्बहिरङ्गलक्षणत्वादिति वार्त्तिकक्तोक्तम् । एवञ्च विभक्त्युत्पत्तेः प्रागुपदेशावस्थायामेवासुङ् भवति अन्यथा पूञो डुम्सुन्निति डुम्सुन्नन्तः पुम्स्शब्दो नित्स्वरेणाद्युदात्तस्तदवयवसकारस्य स्थाने जायमानोऽसुङादेशो यथा पुमानित्यत्र सैसनधर्मणो हलः स्थाने जायमानत्वादनुदात्तो भवति तथापरमपुमानित्यत्रापि स्यादिष्यते त्वन्तोदात्तत्वेन मकाराकारस्योदात्तत्वमत उपदेशिवद्वचनेन समासान्तोदात्तत्वात्पश्चात्प्रवर्त्तमानात्पूर्वमेवासुङादेशः स्वीक्रियतेऽन्यथाऽपरनिमित्तकत्वेन समासान्तोदात्तत्वस्यान्तरङ्गत्वात्सर्वनामस्थाननिमित्तकस्यासुङादेशस्य बहिरङ्गत्वात्पूर्वं समासान्तोदात्तत्वेन परमपुमानित्यत्र पुंशब्दोकारस्योदात्तत्वे कृते तदनन्तरमसुङादेशेऽपि सोऽनुदात्त एव प्रसज्येतेति मध्योदात्तम्पदम्प्रसज्येत । ततः परेणाद्युदात्तोऽसुङादेश उच्चारणीय इत्यभिप्रायेणाद्युदात्तनिपातनङ्करिष्यते सनिपातनस्वरः समासस्वरस्य वाधको भविष्यतीत्यभिहिते सिद्धान्तिना निपातनस्वरस्य प्रकृतिस्वरबाधकत्वापत्त्या पुमानित्यत्राप्यन्तोदात्तत्वापत्तिः स्यादत उपदेशिवद्भावारम्भ एव युक्त इत्यभिहितम् । यदि पश्चात्प्रवर्त्तमानस्वरविधायकवाक्यैकतापन्नशेषनिघातेन पूर्वं प्रवर्त्तमानस्योदात्तत्वस्य बाधो न स्यात्तदाऽऽद्युदात्तत्वनिपातनैकवाक्यतापन्ननिघातेन बाधनम् भविष्यतीति निपातनस्वरस्य प्रकृतिस्वरबाधकत्वापत्तिरभिहिता सा विरुध्येतेति पदग्रहणस्य परिमाणार्थत्वं युक्तमेव । यावत्पदत्वं भावीति । अत्र यावदिति कालस्य परामर्शकम् । यावत्कालपर्यन्तम्पदत्वम्भावीत्यर्थः । नन्वेवञ्चिन्वित्यत्र सेर्ह्यपिच्चेति ह्यादेशस्यापित्करणेन प्रत्ययाद्युदात्तत्वं ह्यादेशस्य भवतीति तदेकवाक्यतापन्नशेषनिघातेनोभयोरनुदात्तयोः श्रवणं स्यादिष्यते त्वाद्युदात्तत्वेत्यत आह । चिनु इति त्विति । इति न्यायेन । अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधत इति न्यायेन । एवञ्च लुक्प्रयोजकस्य बलवत्त्वात्प्रत्ययाद्यु-

दात्तत्वमादौ न प्रवर्त्तते । विकरणस्वरस्य त्वबाधकत्वादाद्युदात्तम्पदम्भवति । एवञ्च यावत्पदत्वभावीति व्याख्याने च अस्या यथोद्देशत्ववादिमतन्दूषयति य- स्त्वित्यादिना । अत एव । यथोद्देशत्वाङ्गीकारादेव अम्त इति वर्त्तत इति । कर्षात्वत इत्यत इत्यादिः । इत्यपि ज्ञापकमिति । यदन्तस्याद्युदात्तस्य श्रवणार्थ- ङ्कृतन्तत्तस्मिन्नर्थे ज्ञापकमित्यर्थः । अन्यथा । अस्याः कार्यकालत्वे । तयोश्चा- रितार्थ्येनेति । तव्यतस्तित्त्वस्य यतो नाव इति सूत्रस्य च चारितार्थ्येनेत्यर्थः । ननु सन्निपातपरिभाषायाः स्वरविधावप्रवृत्तेर्वक्ष्यमाणत्वान्नेदं युक्तमत आह । किञ्चेति । कर्त्तव्यङ् क्व । कण्ठ्यः क्वेत्यत्र क्वशब्दस्य तित्स्वरितमिति किमोऽ- दिति विधीयमानस्य यतः स्वरितत्वात्तत् परत्वेन कण्ठ्यस्तत्रेत्यत्र त्रलो लि- त्त्वेन तत्र शब्द आद्युदात्त इति उदात्तपरत्वेन नोदात्तत्वस्य प्रवृत्तिरिति भा- वः । एवं रीत्या परोक्तस्य यथोद्देशत्वस्वीकारे ज्ञापकस्य खण्डनेऽस्याः कार्य- कालतैव । त्रिपाद्यामप्रवृत्तौ तूपायान्तरमाह । तस्मादिति । अधिककार्यार्था- दिति । एतेनास्वरितत्वादित्यनेन न विरोधः । उत्तरसूत्रेषु सम्बन्धप्रयोजकस्य स्वरितत्वस्यास्वीकारात् अत्रैव सूत्र इति । तत्र हि परिभाषेयम् । किञ्चैतद्भ- वति । कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यन्तत्रोपस्थितमिदन्द्रष्टव्यमित्युक्तम् । अत एव । अस्याः कार्यकालत्वादेव । अन्यथा । यथोद्देशत्वे । उभयोः सम्भवे- न । दीर्घकाशेत्यनेनादेराकारस्योदात्तत्वमन्त्यात्पूर्वमित्यनेन लकारोत्तराका- रस्योदात्तत्वमित्येवं सम्भवेन । विप्रतिषेधेति । अस्य भाष्योक्तत्यादिः । अत एव । कार्यकालत्वेऽपि स्वरितत्वप्रतिज्ञयाऽप्रवृत्तिस्वीकारादेव । अन्यत्वे प्रति- योगित्वेनाष्टमिकस्यापि ग्रहणशङ्कां वारयति । अन्यत्व इति । एवञ्च सप्ताध्या- यीतिपदमष्टमाध्यायातिरिक्तस्यैव बोधकमिति भावः। उक्तरीत्या । स्वरितत्वेन। अत एव । उक्तरीत्याऽष्टमेऽप्रवृत्तेरेव ! षाष्ठाद्युदात्तत्वे आमन्त्रितस्य चेत्याद्यु- दात्तत्वे । अनेन । प्लुतोदात्तत्वेन । कथन्निवृत्तिरिति । यदि प्लुतोदात्तत्वेना- प्यनुदात्तम्पदमित्यस्यैकवाक्यता स्यात्तदा जातस्यामन्त्रिताद्युदात्तस्य श्रवणन्न स्यादिति हि तत्राभिमतन्तच्च न सम्भवति । प्लुतोदात्तत्वस्यासिद्धत्वादिति तद्भा- वः । बाधकाभावादिति । पूर्वत्र परमसिद्धन्न तु परस्मिन्पूर्वस्यासिद्धत्वमिति, प- रदृष्ट्या पूर्वस्याद्युदात्तत्वस्य सिद्धत्वान्निवृत्तिः स्यादेवेति भावः । ध्वनितमिति ।

तत्र हि प्राचामिति वचनङ्किमर्थमिति विचारे एकैकग्रहणेन पर्यायार्थेन वि कल्पस्य सिद्धिमुक्त्वा एकैकग्रहणं यौगपद्येन प्लुतो मा भूदित्येतदर्थमित्यभि- धायानुदात्तम्पदमेकवर्जमिति वचनान्नास्ति यौगपद्येन सम्भवः। असिद्धः प्लुत- स्तस्यासिद्धत्वान्नियमो न प्राप्नोति । नैष दोषः । यद्यपीदन्तत्रासिद्धं तत्त्विह सिद्धम्। कथम्। कार्यकालं संज्ञापरिभाषम् यत्र कार्यन्तत्रोपस्थितन्द्रष्टव्यम्। गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचामुपस्थितमिदम्भवति अनुदात्तम्पदमेकव- र्जमिति। इहापि तर्हि न प्राप्नोति। देवदत्ता३ । सिद्धाऽसिद्धावितौ। यौ हि सिद्धाविवासिद्धाविव वा तयोर्नियम इत्युक्तम्। इहानुदात्तम्पदमेकवर्जमिति व- चनान्नास्ति यौगपद्येन सम्भव इत्यभिधामेकमिव गुरोरिति सूत्रं सकृदेव सर्वेषां प्लुतविधायकमित्येवं वक्तुमशक्यमेतदेकवाक्यतापन्नेऽनुदात्तमिति व- चने एकशब्दोपादानेनैकस्य वर्ज्यमानताऽन्येषान्तु तस्मिन्नेव समयेऽनुदात्तत्वं विधीयत इति निष्कर्षोऽस्ति तथा च कस्यैकस्य वर्ज्यमानतेति निश्चयाभावेन यौगपद्येन वक्तुमशक्यमित्यभिप्रायेण। ततस्तेनैकवाक्यतैव न सम्भवतीत्याश- येनाह। सिद्धः प्लुत इति। अत्रासिद्धत्वाभिधानङ्कार्यकालपक्षेऽपि स्वरितत्वप्रति- ज्ञया त्रिपाद्यान्तस्याः परिभाषाया अप्रवृत्त्यभिप्रायेण तेन स्वरितत्वेनाप्रवृत्ति- र्ध्वनितेति। ततः परेण यथोद्देशपक्षाभिप्रायेणानेनासिद्धत्वाभिधानङ्कृतन्तच्चेह न सम्भवति कार्यकालपक्षाभ्युपगमादित्याशयेन नैष दोष इत्यादिना कार्यका- लपक्षे प्रदर्शिते ततः समाधाताऽऽह इहापि तर्हीति। देवदत्ता३ इत्यत्रामन्त्रि- तादुदात्तत्वेन प्लुतोदात्तत्वसमावेशो न स्यादिति भावः। सिद्धासिद्धाविति। आमन्त्रितादुदात्तत्वं सिद्धं तस्मिंस्त्वपेक्षिते प्लुतोदात्तोऽसिद्ध इति निघातो न भविष्यतीत्यर्थः। प्लुतोदात्तत्वस्यासिद्धत्वात्तदेकवाक्यतापन्नस्यानुदात्तम्पदमित्य- स्याप्यसिद्धत्वान्न निघात इति भावः । अत एव । कार्यकालपक्षेऽप्यसिद्ध- त्वा अयशास्त्रैकवाक्यतायाः स्वरितत्त्वेनास्वीकारादेव । शेषनिघाताभाव- मुपपादयति । कन्याशब्दो हीत्यादिना । अन्तोदात्त इति । अस्य तदेकवाक्यतापन्नशेषनिघातेनानूपशब्दादिरकारोऽनुदात्त इति शेषः । अ- नुदात्तत्वं स्यादिति। मम तु। असिद्धत्वात्रयशास्त्रैकवाक्यतायाः स्वरितत्वेना- स्वीकर्तुं मम तु। वहिरङ्गतया पूर्वपरोभयसापेक्षत्वेन वहिरङ्गतया। अपरनि-

मित्तकतया परिभाषात्वन्तरङ्गेति भावः। तत्स्वरस्यापि। एकादेशस्वरस्यापि। तत्त्वेन। वहिरङ्गत्वेन नानेन। आन्तर्यतो जायमानैकादेशस्वरेण। स्वरितत्वे-नासिद्धेऽप्रवृत्तिरित्यत्रासिद्धत्वस्य द्विविधस्यापि ग्रहणमिति भावः। स्पष्टञ्चेदमि-ति। तत्र हि गाङ्गेऽनूप इत्यत्राग्नन्तगाङ्गशब्दस्य सप्तम्येकवचनेनैकादेशे ए-कादेश उदात्तेनेत्यनेनोदात्तत्वे कृते ततो अनूपशब्दावयवाकारेण सहैङः प-दान्तादतीत्येकादेशस्य पक्षे स्वरितत्वम्भवतीत्येवमर्थं स्वरितग्रहणं सूत्रकृता कृतन्तच्च न कार्यमित्यभिप्रायेण स्वरितग्रहणं शक्यमकर्तुङ्कथमनुदात्ते परत उ-दात्ता भवतीत्येव सिद्धम्। केनेदानीं स्वरितो भविष्यति गाङ्गेऽनूपे इति। आ-न्तर्यत उदात्तानुदात्तयोरेकादेशः स्वरितो भविष्यति। इदन्तर्हि प्रयोजनन्तेन वर्ज्यमानता मा भूदिति प्रतिपादितम्। अस्यायं भावः। प्रकृतसूत्रे स्वरितग्र-हणाभावेऽनुदात्ते पदादौ य एकादेशस्तस्याऽनेन सूत्रेण वोदात्तता विधेया यदा नोदात्तता तदोदात्तानुदात्तयोरेकादेशस्यान्तरम्यादुभयधर्मवान् स्वरितो भविष्यतीति सिद्धान्तिनोक्ते पूर्वपक्षिणोक्तमिदन्तर्हीति। य आन्तर्यात् स्वरित-स्तस्य सिद्धत्वात्तदेकवाक्यतापन्नशेषनिघातेन पेशब्दोऽनुदात्तः स्यात् उदात्तश्चे-ष्यते यदा तु प्रकृतसूत्रे स्वरितग्रहणङ्क्रियते तदाऽस्य स्वरितस्यासिद्धत्वाद्वर्ज्य-मानता न भवतीति। पुनः सिद्धान्ती आह। वहिरङ्गलक्षणत्वात्। असिद्धम्ब-हिरङ्गमन्तरङ्ग इत्येवन्न भविष्यति। यथैव कन्यानूप इत्यत्र कन्याराजन्यमनु-ष्याणामन्त इति अन्तस्य स्वरितत्वे तत एकादेशस्य स्वरितानुदात्तयोः स्थाने जायमानस्य स्वरितत्वमान्तरतम्यात्तस्य सिद्धत्वाद्वर्ज्यमानस्वरे सत्युदात्तस्वरित-योर्यौगपद्यन्न प्राप्नोत्यतोऽत्र यः परिहारोऽसिद्धम्बहिरङ्गमन्तरङ्गलक्षण इति स एव गाङ्गेऽनूप इत्यत्रापि भविष्यतीत्यभिप्रायेण यथैव तर्हि क्रियमाणे यः स्व-रितः सिद्धस्तेन वर्ज्यमानता न भवति एवमक्रियमाणेऽपि न भविष्यति त-स्मान्नार्थः स्वरितग्रहणेन। असिद्धम्बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इत्येव सिद्धम् इति। स्वरित इति। अन्त्योयस्तकाराकारः सस्वरित इत्यर्थः। न चेति। वा-च्यमिति परेणान्वयः। उदात्तस्वरितयोः। उदात्तो यकाराकारः स्वरितस्तका-राकारः एतयोः। तटस्थः शङ्कते। न चेति। उदात्तमुपजीव्यस्वरितत्वे कृते उ-पजीव्यविरोधस्यान्याय्यत्वात्स्वरितैकवाक्यतापन्नशेषनिघातो न भविष्यतीति

भावः। पूर्वपक्षी समाधत्ते। तस्या इति। शेषनिघातो न स्यादिति। परमवाचा। अग्निमानित्यत्र शेषनिघातो न स्यादित्यर्थः। तस्मात्सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वादप्रवृत्तिर्वाच्यैवेति भावः। यथा गोपायतमित्यत्राप्यन्तस्योदात्तत्वे गोकारोऽनुदात्तो भवति तथाऽन्यत्रापि प्राप्नोतीत्यभिमानेन शङ्कते। किञ्चेति। भद्रं करिष्यसीति। अत्र कृधातुरनुदात्तस्तस्योदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितत्वम्। नचात्रतिङ्ङतिङ इति सूत्रेण समुदायस्य निघातेन भाव्यमित्यस्य शब्दस्यानुदात्तत्वमस्त्येवेति कथमियमाशङ्केति वाच्यम्। अग्ने भद्रं करिष्यसीति वाक्यस्य यदा यद्वृत्तमभिव्याहृतत्वन्तदा यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातस्य प्रतिषेधात्। अस्य स्वरितस्य। ककारस्य जायमानो य उदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितस्तस्य। तस्मिन् सतीति। अत्र यस्तच्छब्देन यः पूर्वञ्ज्ञातः स परामृश्यते। एतत्। सति शिष्टस्वरवलीयस्त्वमित्याकारकं वाक्यम्। अनया। अनुदात्तमिति परिभाषया। अत एव। उत्तरकालप्रवृत्तिकस्य बलवत्त्वादेव। नन्वेकमेवाद्युदात्तञ्चेति सूत्रं कथं स्वस्यैव बाधकमत आह। आद्युदात्तश्चेति। अत्र चेति। अन्यत्र विकरणेभ्य इत्यंशे। अन्यथा। तदंशाभावे। क्रियमाणस्य तासि स्वरस्येति। प्रत्ययाद्युदात्तत्वेन जायमानस्य तासेरुदात्तत्वस्य। इत्यनुवर्त्येति। आयादय आर्द्धधातुकेवेत्यत आर्द्धधातुक इति पदमनुवर्त्येत्यर्थः। तदेदमिति। आर्द्धधातुकलकारावस्थायामेव तासेरुदात्तत्वञ्जातन्ततस्तसः स्वरस्स एवाधुना सति शिष्टो जात इति तस्यानुदात्तत्वसिद्धये तास्यनुदात्तेदित्यावश्यकमित्यस्य ज्ञापकत्वन्न सम्भवतीति भावः। अस्य च। अन्यत्र विकरणेभ्य इत्यंशस्य च। अत एव। धातुस्वरापेक्षया प्राबल्यादेव। इदमपि। विकरणस्वरस्य दुर्बलत्वमिति। न दोष इति। अत्र चिन्विति नुशब्दस्योदात्तस्य श्रवणाभाववति रूपो दोषो नेत्यर्थः। अन्तोदात्तम्पदमिति। श्रूयत इति शेषः। तस्य। यद्वृत्तादित्यस्य। व्यवहितेऽपीति। पूजनात्पूजितमितिसूत्रे पूजनशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वात्पूजितग्रहणे सिद्धे पुनः पूजितग्रहणमनन्तरपूजितलाभार्थम्। तेनात्र प्रकरणे निर्दिष्टपरिभाषाऽव्यवधानांशरहिता पञ्चमी निर्देशेऽपि प्रवर्त्तत इति ज्ञायते। अतो व्यवहितेऽपि प्रवृत्तिः। एतच्च तत्रैव सूत्रे मूले स्पष्टम्। तेन दारुणाध्यापक इत्यत्र समासान्तोदात्तत्वं बाध्यते। न तु दारुणशब्दा-

व्यापक इत्यादाविति बोध्यम् अनुदात्तस्य च। कर्षात्वत इति सूत्रेऽन्तोदात्त इति यद्यपि समस्तन्तथाप्येकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलादिहान्तपदरहितं सम्बध्यत इत्याह। अत्रेति। अनुवृत्तौ वेति। अत्र वाकारोऽनास्थायाम्। युष्मस्वमित्यादाविति। भ्यसोऽभ्यमि कृते टिलोपेऽभ्यमोऽकारस्यादिभूतस्यानेनोदात्तत्वकरणात्। युष्मच्छब्दो मदिक्प्रत्ययान्तत्वेनान्तोदात्तः। सुप इति। विभक्तिपदस्य तत्रैव वृत्तेरिति भावः। तत्त्वम्। उदात्तलोपनिमित्तत्वम्। एकत्र पदेऽभावेनेति। अव्यवहितयोरित्यादिः। तेन तवैवान्तस्थेत्येतदुदाहरणे तथात्वेऽपि न क्षतिः। अनुदात्तमात्रेति। अत्र मात्रपदग्रहात्स्वर्ये। तेन स्वतन्त्रास्वतन्त्रसाधारण्यस्येत्यर्थः। तदेवाह। अत इति। एतत्प्रवृत्तिरिति। अनुदात्तस्य चेति सूत्रप्रवृत्तिरित्यर्थः। माह्विधुवातामिति। अत्र मा शब्दो न माङ्योग इत्यटो हि शब्दस्य निघातस्य प्रतिषेधार्थः। अन्तरङ्गत्वादिति। लुङीत्यस्य विषयत्वञ्चि लुङीत्यत्राश्रीयत इति भावः। यदुक्तम्पूर्वम्पवत्वादिति तदत्र न नियामकमित्याह। अन्तरङ्गत्वादिति। अकारादुपदिश्यमानात्परत्वस्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वस्य प्रवृत्तावाश्रयणत्स्याचीत्यस्य प्रवृत्तौ तु क्ङितेति समुदायस्याश्रयणात्तथा अजादित्वविशेषणस्य निमित्ततावच्छेदकस्याचाश्रयणमतः।पक्षान्तरेऽपीति।लुङीत्यस्य परसप्तमीत्वपक्षे । तदालस्य स्थानेऽपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वात्पूर्वमादेशस्य प्रवृत्तिरिति भावः। अदोषादिति। प्रत्ययस्वरेण क्सस्योदात्तस्य लोपप्रवृत्त्या दोषाभावादित्यर्थः। इत्यत्र भाष्य इति। तत्र हि स्वः कर्त्ता इत्यादौ तस्यानिकडादेशविषये प्रकल्प्यापवादविषयमिति न्यायेन लसार्वधातुकानुदात्तत्वविषये प्रत्ययस्वराप्रवृत्तावनुदात्तत्वम्प्राप्नोति । तम्परत्वाट्टिलोपो बाधते। तस्मिन्कृते सोऽसावविद्यमानोदात्तत्वेऽनुदात्ते उदात्तो लुप्यत इत्युक्तम्। तत्र कैयटः। शास्त्रीयस्तत्राऽनुदात्तो न गृह्यते। किन्तर्ह्युदात्तत्वाभाववद्रूप इति। उदात्तनिवृत्तिस्वरस्यावश्यकप्राप्तिमुपपादयति । देवद्रीचीमित्यादिना। चावित्यनेन पूर्वपदान्तोदात्तत्वे उदात्तादनुदात्तस्येत्यन्त्यस्वरितत्वम्। अतद्धित इतिचावित्यस्य विशेषणं । तद्धितभिन्ने परे,यो लुप्ताकारोऽञ्चतिस्तस्मिन्नित्यर्थः। मूलं व्याख्याय भाष्यानुसारेणाह। वस्तुत इति। अत्र सूत्रे। चाविति सूत्रे। तत्र हि चौरतद्धित इति वक्तव्यमिह मा भूत्। दाधीचो माधूच इ-

ति। तर्हीदं वक्तव्यन्न वक्तव्यम्। प्रत्ययस्वरोऽत्र बाधको भविष्यति इत्यभिधा-
य चुस्वरस्य स्थानान्तरप्राप्त्या प्रत्ययस्वरबाधकत्वम्भविष्यतीत्यादावुक्तम्। दधी-
चो मधूच इत्यत्रानुदात्तौ सुप्पिताविति प्रत्ययस्यानुदात्तत्वात्तत्र चुस्वरश्चरिता-
र्थो दाधीच इत्यादावण उदात्तत्वेन बाध्येतेति प्रत्ययस्वरस्य बाधकत्ववा-
दिनो भाव। तत अपवादस्थानप्राप्तो वलवानित्यभिप्रायेण स्थानान्तरप्राप्त-
श्चुस्वर इत्यभिहितम्। प्रत्ययस्वरस्य बाधकोऽनुदात्तौ सुप्पिताविति तद्बाधक
उदात्तनिवृत्तिस्वर: उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य चुस्वर: स यथैवोदात्तनिवृत्तिस्वरम्बा-
धते एवम्प्रत्ययस्वरमपि बाधेत। अत्र प्रत्ययस्वरस्येत्यादिनाऽपवादत्वं दर्शय-
ति।प्रत्ययस्वरस्यैवोदात्तनिवृत्तिस्वरेण प्रत्यापत्ति: क्रियत इति प्रत्ययस्वरापवाद-
श्चुस्वर इति भाव:। नात्र उदात्तनिवृत्तिस्वर: प्राप्नोति किङ्कारणम्। नगोश्व-
न्साववर्णेति प्रतिषेधात्। नैष उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेध: कस्य तर्हि तृ-
तीयादिस्वरस्य। यत्र तर्हि तृतीयादिस्वरो नास्ति दधीच: पश्येति। एवन्तर्हि
न तृतीयादिस्वरस्य प्रतिषेधं शिष्म: किन्तर्हि येन केन चिल्लक्षणेन प्राप्तस्य वि-
भक्तिस्वरस्य प्रतिषेधम्। एवमभिहितेस्थानान्तरप्राप्तत्वमस्त्येव चुस्वरस्येत्यभि-
प्रायेण यत्र तर्हि विभक्तिर्नास्ति दधीची इति। प्रथममुक्तस्य यत्र तर्हीत्यस्येद-
न्तात्पर्यम्। यथा परत्वाच्चुस्वर: उदात्तनिवृत्तिस्वरं बाधते तथा प्रत्ययस्वरमपि
बाधेतेति वचनमावश्यकमिति। प्रत्याख्यानवाद्याह। एवन्तर्हीति। नगोश्व-
न्निति सूत्रे विभक्तिग्रहणमेवानुवर्त्तते न तृतीयादिग्रहणमिति भाव:। यत्र
तर्हीति। क्व चित्प्रत्ययस्वरप्रतिप्रसवरूपोदात्तनिवृत्तिस्वरप्राप्तेरस्यपरत्वात्तद्बाधक-
त्वात्तु नैव न्यायेन प्रत्ययस्वरस्यापि बाधापत्त्या दाधीच इत्यादौ प्रतिषेधो व-
क्तव्य इत्यर्थ:। प्रकारान्तरेणापि चौरतद्धित इति वार्त्तिकस्यावश्यकत्वम्भाष्य
उक्तम्। सति शिष्ट: खल्वपि चुस्वर:। कथम्। चावित्युच्यते यत्रास्यैतद्रूपमिति।
तस्मात्सुष्ठूच्यते चौरतद्धित इति। दधिअच् अस् इति स्थितेऽन्तरङ्गानपीतिन्या-
येन लुको लुङ्निमित्तस्य च वलवत्त्वबोधनात्पूर्वन्तद्धित: पश्चादच इत्यल्लोपस्त-
श्चावित्यस्य प्राप्तिरिति भाव:। आमन्त्रितस्य। सामन्त्रितमिति सूत्रेण वि-
भक्त्यन्तस्यैवामन्त्रितसंज्ञाविधानादामन्त्रितविभक्त्यन्तस्येति पुनरुक्तिग्रस्तमि-
त्याशयेनाह। आमन्त्रितवीति। आमन्त्रितस्वरप्रसङ्गादपरमप्यामन्त्रितस्वरमा-

इ। आमन्त्रितस्य च। पदादित्यपादादाविति चानुवर्त्तते। इमम्मे इत्यत्र स्वरप्रवृत्तिप्रक्रियामाह। अत्र गङ्गे इति। नामन्त्रिते समानाधिकरणे। सामान्यवचनं विशेष्यम्। नन्वेवमग्ने भ्रातरित्यत्राप्यविद्यमानवद्भावनिषेधान्निघातः स्यादत आह। अग्ने भ्रातरिति। षष्ठीशब्दस्य षष्ठीविभक्तिमात्रपरत्वे गोषु स्वामिन्नित्यत्र पराङ्गवद्भावासिद्धिः स्यादत आह। अत्रेति। आमन्त्रितनिरूपितकारकाप्रसिद्धेराह। आमन्त्रितार्थैकदेश इति। इष्यते इति। एतच्च समर्थानुवृत्त्या वेति द्वितीयपक्षैकवाक्यतया कल्प्यत इति बोध्यम्। ननु समर्थः पदविधिरिति सूत्रस्थः समर्थशब्द एकार्थीभावलक्षणसामर्थ्यविशिष्टपर इत्यत आह। सामर्थ्य इति।तन्निमित्तमित्यत्र तच्छब्दो बुद्धिस्थस्य परामर्शकस्स च क इत्याकाङ्क्षायामाह। आमन्त्रितार्थप्रतीति। तन्निमित्तमित्यत्र निमित्तत्वञ्च कारणत्वम्। आमन्त्रितशब्दजन्यप्रतीति विशेष्यनिरूपितकारणत्वस्य मद्राणां राजन्नित्यत्र मद्रपदार्थे विरहात्। किन्त्वामन्त्रितार्थघटकार्थनिरूपितनिरूपकत्वजनकत्वान्यतररूपम्। अत एव। तन्निमित्तग्रहणादेव। षष्ठ्यामन्त्रितकारकवचने हि गोष्वित्यस्य द्वैविध्याभावेन पराङ्गवद्भावो न स्यात्। न च षष्ठीशब्दस्य तदर्थकविभक्तिपरत्वम्प्रागभिहितन्तत एवेष्टसिद्धिरिति वाच्यम्। तस्य मतान्तराभिप्रायकत्वात्। अत एवाहुरित्युक्तम्प्राक् प्रकृतसूत्रभाष्ये समर्थपदानुवृत्तिर्यद्यपि न प्रदर्शिता तथापि सुबिति किम्। करोष्यटन्। नैतदस्ति। असामर्थ्यादत्र न भविष्यति। कथमसामर्थ्यम्। समानाधिकरणमसमर्थवद्भवति। इदन्तर्हि। पीड्ये पीड्यमानेति। इदञ्चाप्युदाहरणम्। करोष्यटन्। ननु चोक्तं समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति। नैष दोषः। अधात्वभिहितमित्येवन्तदिति वाचनिकमप्यसामर्थ्यम्प्रकृते नास्तीति उपक्रमे प्रतिपादितन्तेन प्रकृतसूत्रे समर्थपदानुवृत्तिः प्रदर्शितेति भ्रमेण कैश्चित्समर्थपदानुवृत्त्या अयमग्ने जरिता। एतेनाग्ने ब्रह्मणेत्यत्रातिप्रसङ्गो नेत्युक्तन्तदेवात्र मूलकारेणापि प्रदर्शितम्। परन्तु समर्थपदानुवृत्तिर्न भाष्यसम्मता। समर्थपदस्यैकार्थीभावात्मकसामर्थ्यविशिष्टार्थकत्वस्य व्यवस्थापनात्। परशुनावृश्चन्नित्यत्र पराङ्गवद्भावस्य प्रवृत्तेः प्रदर्शनाच्च। न च समर्थपदाननुवृत्तौ ऋतेन मित्रावरुणावृतावृधावृतस्पृशेत्यादौ पराङ्गवद्भावापत्तिः। अत्र हि मित्रावरुणावित्यामन्त्रितम्। ऋतेनेत्येतच्च

यदि पराङ्गवत्स्यात्तदा ऋतेनेत्यस्याद्युदात्तत्वापत्तिः स्यात् । समर्थपदानुवृत्तौ तु ऋतेनेत्येतन्न मित्रावरुणावित्यनेन समर्थम् ऋतेनेत्यस्य मित्रावरुणावित्यस्य च तस्यामृचि यदा न शाथे इत्यर्थकशाशाथे इति पदन्तदर्थेनान्वयेन परस्परमनन्वयात् । समर्थपदञ्चेह शब्दाधिकारेण व्यपेक्षाविशिष्टार्थकमवस्थितीति वाच्यम् । षष्ठ्यामन्त्रितकारकवचनमिति परिगणनस्यदर्श्यं तन्निमित्तग्रहणं वेत्युक्तत्वेनैव ऋतेनेत्यत्र पराङ्गवद्भावस्य वारणसम्भवात् । अत एव भाष्ये सुबन्तमात्रस्य पराङ्गवद्भावे चक्षणाग्ने स्वायुः संरभस्व स्वामिन्नेणाग्ने मित्रधेये यतस्वेत्यत्र पराङ्गवद्भावापत्तिरित्येतदर्थम्परिगणनन्तन्निमित्तग्रहणं वा कर्त्तव्यमित्यभिधाय किम्पुनरत्र ज्यायः तन्निमित्तग्रहणमेव ज्यायः इदमपि सिद्धम्भवति गोषुस्वामिन् पशुषु स्वामिन् एतद्धि नैव षष्ठ्यन्तन्नाप्यामन्त्रितकारकमित्येवोक्तम्न तु समर्थपदानुवृत्तिर्दर्शिता यदि समर्थपदानुवृत्तिरभिप्रेता स्यात्तदा भाष्यासङ्गतिः स्पष्टैव चक्षणाग्न इत्यादौ परस्परव्यपेक्षाया विरहात् । यत्तु कैयटेन परस्परसामर्थ्याभावेऽपि क्रियाद्वारकं सामर्थ्यमस्तीत्युक्तन्तन्न युक्तम् । स्वार्थपर्यवसायिनामाकाङ्क्षावशात्परस्परसम्बन्धरूपस्यैव व्यपेक्षापदार्थत्वात् । निरूपितमिति । एवमेव तत्र निरूपितमित्यर्थः । प्रकृतसूत्रस्य स्वरग्रहणस्य प्रयोजनमाह । स्वर इत्युक्तेरिति । कूप इत्यस्य पराङ्गवद्भावे तु सिञ्चन्नित्येतदवयवसकारस्य पदादित्वाभावापत्तौ सात्पदाद्योरिति षत्वस्य प्रतिषेधो न स्यात् । आदिपदेन चर्मनमन्नित्यस्य परिग्रहः । अत्र पराङ्गवद्भावे चर्मनमन्नित्यखण्डपदस्यातमिति नमन्निति नकारस्य णत्वप्रसङ्गः । पूर्वस्य पराङ्गवद्भावविधानेन पूर्वस्यैव परसम्बन्धिकार्यप्रवृत्तिफलकोऽयमतिदेश इत्यभिप्रायेणाशङ्कते न चेति । परप्रयुक्तेति । परसत्ता प्रयोज्येत्यर्थः । तच्च परनिष्ठमाद्युदात्तत्वम् । अयम्भावः। पूर्वस्य पराङ्गवद्भावात्पूर्वसङ्घितस्य तत्कार्यम्भवतु पराद्यावयवनिष्ठं यत्पदादित्वन्तत्तु न निवार्यतेति । पूर्वनिष्ठकार्यप्रवृत्ताविति । अखण्डपदावयवत्वप्रयुक्तणत्वस्य प्रवृत्तावित्यर्थः । तन्निष्ठेति । परनिष्ठेत्यर्थः । अस्य निवृत्तावन्वयः । स्वमाश्रयो यस्य पदत्वस्य तस्य निवृत्ताविति यावत् । अखण्डपदत्वाभावेनेति । परावयवे निमित्तानधिकरणनिमित्तिमत्पदावयवत्वबुद्धिस्तु नकारस्येत्यादेवेति भावः । प्रत्याख्यातत्वेनेति । तत्र हि स्वरेऽवधारणं सुबलोपार्थम्परशुना वृश्चन्।

अत्र सुपो लोपो मा भूदित्यादौ प्रयोजनमभिहितम् । ततः सुबन्तकार्य एव पराङ्गवद्भावो विधीयते न तु प्रातिपदिककार्य इत्यभिप्रायेण न वा सुबन्तैकान्तत्वात् । न वा कर्त्तव्यम् । किङ्कारणम् । सुबन्तैकान्तः परादिवद्भावो भवतीत्यनेन पूर्वोक्तप्रयोजनान्यथासिद्धिरुद्भाविता । उक्तञ्च कैयटेन । सुबन्तैकान्तः सुबन्तावयवः पराङ्गवद्भावविषयत्वात्पराङ्गवद्भाव उच्यते । पराङ्गवदित्यत्र सन्निहितसन्निधानात्परशब्देन गृह्यते तच्च सुबन्तमेवेति सुबन्तकार्य एव पराङ्गवद्भावोऽन्तरङ्गत्वान्न तु प्रातिपदिककार्य इत्यर्थः । अङ्गग्रहणमिति । परवदित्युक्तौ पूर्वस्य यत्कार्यम्परस्य भवति तस्यातिदेशः स्यात्तदोभयोराद्युदात्तत्वमामन्त्रितस्येत्यनेन स्यात् । अङ्गशब्दोपादाने तु पूर्वस्मिन् परामन्त्रितावयवत्वातिदेशे पूर्वपरघटितसमुदायस्यैकपरिमाणकत्वबुद्धौ तादृशसमुदायाद्यावयवस्योदात्तत्वे तदेकवाक्यतापन्नशेषनिघातेनान्यस्य सर्वस्य तदवयवस्यानुदात्तत्वम्भवतीति भावः । पूर्वाङ्गवदित्यस्यामन्त्रिते परे सुबन्तं यस्य कस्य चिदङ्गवदिति भ्रमवारणायाह । सुबन्तमिति । पूर्वाङ्गवदित्यत्र पूर्वशब्दोपादानेन प्रत्यासत्त्याऽऽमन्त्रिते इत्यध्याहृतस्य पूर्वस्मिन्नित्यस्य समानाधिकरणमिति भावः । अनुवादेऽपि षष्ठीस्थान इति परिभाषा प्रवृत्तिः सम्प्रदायसिद्धेत्याह । इदमत्रैवेति । परः । द्वितीयोऽभिशब्दः । निघातो नेति । तथा चाशाशब्दे द्वयोः स्वरितोदात्तयोः श्रवणम्भवति । स्थानिन्येव । अनुदात्त एव । पदसंस्कारपक्षमादायशङ्कते । न च प्रगृह्यसंज्ञासूत्र इति । भाष्यकैयटरीत्येति अग्नी इत्यत्र यथा पूर्वं प्लुतेऽपि प्रगृह्यसंज्ञाया यथोद्देशत्वेन त्रिमात्रे द्विमात्रोऽयमिति बुध्या प्रगृह्यसंज्ञा प्रवर्त्तते तद्वत् । अन्तरङ्गत्वात् । स्वनिमित्तसद्भावेन योग्यप्रवृत्तिकत्वात् । तथा वक्तुमशक्यत्वादिति । यणादेशात्पूर्वं स्वरितप्रवृत्तेर्वक्तुमशक्यत्वात् । आश्रयात्सिद्धत्वमिति । यणादेशे कर्त्तव्ये स्वरितः सिद्धो भवतीति वचनकल्पनेनेति शेषः । अतिप्रसङ्गमेवोपपादयति । उदात्तादिति । प्रत्यग्निरिति । अत्र हि प्रतिशब्दस्य निपातत्वादाद्युदात्तत्वे शेषनिघातेनानुदात्तस्येकारस्य यणादेशात्पूर्वमुदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितत्वापत्तौ तस्य यो यण् तमादायाग्निशब्दावयवाकारस्य स्वरितत्वापत्तिरित्यर्थः । इति निषेध इति । उदात्तो य इकारस्तस्मिन्स्वरितस्य निषेध इत्यर्थः । अन्यथा । अनन्तरस्येति न्यायानङ्गीकारे ।

अत एव । अनन्तरसेति न्यायाङ्गीकारादेव । पूर्वं सूत्रम् । विभक्तमुदात्तयण इति सूत्रम् । एतदनुवर्त्तमानमप्रकृतिभूतत्वात्तादृशानुपूर्वीकशब्दपरम् । स्वरितश-ब्दस्यार्थे तद्विशेषणम् स्वघटितसूत्रनिष्पाद्यत्वं षष्ठ्यर्थः । लाघवेनाह । यद्वेति । स्वरविधाविति । स्वरोद्देश्यके विधावित्यर्थः । एवम् । स्वरितग्रहणाभावे । त्य-शब्दाकारस्य स्वरितत्वमुपपादयति । तत्र हीत्यादिना । स्थानिवद्भावादिति । पञ्चमीसमासेनेत्यादिः । तन्निषेधात् । स्थानिवद्भावनिषेधात् । एतेन । उक्तरी-त्या स्थानिवद्भावनिषेधेन । प्रतिपदोक्तस्यैवेति । भाष्ये सौत्रपदानामेव लोपो-ऽपि प्रकृत इति रीत्या तेषामेव योजनया तादृशवचनस्य व्युत्पादनेन सूत्रप-ठिततादृशशब्देन यो निषेधस्तस्यैवेत्यर्थः । अनुदात्तमिति । अनुदात्तं सर्वम-पादादावित्यधिकारादनुदात्तमित्यर्थः । अनुदात्तः । आन्तरतम्यादिति । शेषः । वृत्ताविति । वृत्तिग्रन्थ इत्यर्थः । असिद्धापत्तेरिति । अत्र हि स्वरितोदात्तस्था-निकस्यैवादेशस्योदात्तस्य श्रुतिः प्रामाणिकीति भावः । आहुरित्यस्वरसवीज-मप्रकटयन् सिद्धान्तमाह । वस्तुत इत्यादिना । भाष्यादितोऽपीत्यपिना वृत्तेः परिग्रहः । स्वरितान्तेन । यत्प्रत्ययान्तत्वेन स्वरितत्वस्य तत्र सत्त्वात् । उदात्त-स्य । निपातत्वादुदात्तस्य । इत्युक्तमिति । यदि प्रकृतसूत्रेऽनुदात्तस्येत्यस्यानुवृ-त्तिर्नाभिप्रेता स्यात्तदाऽनेनैव प्रथमसुदात्तो भविष्यतीति स्वरिताभावेन तत्सू-त्रस्य प्राप्तिरत्र नस्यात्तदनुवृत्तौ तु स्वरितोदात्तयोरेकादेशस्य नानेनोदात्तत्व-मिति आन्तरतम्यात्स्वरितत्वम् । एवमेव क्वावरमित्यत्रापि स्वरितोदात्तयोरे-कादेश आन्तरतम्यात्स्वरितो भविष्यतीति भावः । स्वोक्तार्थे प्रातिशाख्यसम्म-तिमाह । तथा चेति । अत्र उदात्तवत्येकी भावे उदात्तं सन्ध्यमक्षरमित्येकं वा-क्यम् । अनुदात्तोदये पुनः स्वरितं स्वरितोपध इति द्वितीयम् । प्रातिशाख्यस्य-प्रथमवाक्यं व्याचष्टे । यस्मिन्नित्यादिना ज्ञातव्यमित्यन्तेन । प्रातिशाख्ये स-न्ध्यमक्षरमित्युक्तमतः सन्धीयमानमक्षरमित्यर्थोऽभिप्रेतो न तु शास्त्रान्तरे ए-चां सन्ध्यक्षरेति संज्ञा क्रियते तेषामिवेह ग्रहणमिति । द्वितीयं व्याचष्टे स्वरि-तोपध इति । उपधाशब्दः पूर्ववाची । उदयशब्दश्च परस्य वाचकः । एवञ्च यत्र स्वरिते पूर्वस्मिन् अनुदात्ते परस्मिन् स्थिते एकादेशो भवति तत्र सन्धीयमान-मक्षरं स्वरितत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः फलितः । मित्युदाहरणमिति । अस्मिन्वाक्ये

मधूदकमित्युदाहरणमित्यर्थः । मधुमिश्रमुदकमित्यर्थे मधुशब्दोदकशब्दयोः समासे उदकेऽकेवले इति सूत्रेणाकेवलं मिश्रन्तद्वाचिनि समासे उदकशब्दे परे पूर्वमन्तोदात्तमित्यर्थकेन पूर्वपदान्तोदात्ते कृते तत एकादेश सन्ध्यचरस्य अकारस्योदात्तत्वम्भवतीति प्रथमवाक्यस्य तदुदाहरणमुक्तम् । द्वितीयवाक्यस्य तु न प्राप्तिः पूर्वस्य स्वरितत्वाभावात् । क्वावरमित्यत्रापि प्रथमवाक्ये नोदात्तत्वम् । न तु प्रकृतसूत्रेणेति छान्दसत्वादिति यदुक्तन्तदेतत्प्रातिशाख्ये कवाक्यतया प्रामाणिकमेव । शौनकीयप्रातिशाख्येऽपीति । उक्तमिति शेषः । प्रातिशाख्यद्वयरीत्या क्वावरमित्यत्र क्वाशब्दाकारस्योदात्तत्वम् प्राप्नोतीत्यतश्छान्दसत्वमेव कल्पनीयम् । लोके तु स्वरितोदात्तयोरादेश आन्तरतम्यात्स्वरित एव । तदाह लोके त्विति । युक्तमाभातीति । उक्तप्रातिशाख्यसम्वादादुग्रह त्वम् । किञ्च उदात्तस्वरितयोरिति सूत्रानन्तरं सूत्रकृता एकादेश उदात्तेनेति सूत्रम्पठितन्तेनात्रानुदात्तपदानुवृत्तिरभिप्रेता । भाष्येऽपि स्वरितो वेति सूत्रे उदात्तानुदात्तयोरेकादेशस्तस्यैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येतद्भवतीत्युक्तन्तेनानुदात्तपदानुवृत्तिः सूचितैव । अयमिति । एकादेश उदात्तेनेति विधीयमान इत्यर्थः । भाष्ये स्पष्टमिति । तत्र हि वृत्ते इदम् । वृत्ते इदमित्यादौ वाक्यसंस्कारपक्षेऽपि पूर्वोपस्थितनिमित्तके एकादेशे कृत एव । यादेशः प्राप्नोति सोऽसिद्धत्वे उदात्तानुदात्तस्थानिकत्वेनोभयान्तरतमः स्वरितः प्राप्तस्स मा भूदित्येवमर्थमेकादेशस्वरोऽन्तरङ्गः सिद्धो वक्तव्यः । आन्तर्यत उदात्तस्योदात्तोऽयादेशो यथा स्यादित्युक्तम् । प्रपचतीतीत्यादाविति । अत्र पचतीत्यस्य तिङ्ङतिङ इति निघाते निपातत्वादाद्युदात्ते इति शब्दे परे य एकादेशस्तत्स्थानिकोदात्तत्वस्यासिद्धत्वम्भवत्येव पदद्वयसम्बन्धिवर्णावाश्रित्य जायमानो य एकादेशस्तस्य वहिरङ्गतया तत् स्थानिकैकादेशस्यापि वहिरङ्गत्वादिति भावः । इति न प्रवर्त्तते । अनेन गतेर्निघातो न भवतीत्यर्थः । निघातो नेति । यदि पूर्वमेकादेशस्वरः स्यात्तदा तीत्यस्योदात्तत्वे कृते पश्चात्पूर्वान्तवद्भावेन तिङ्ङतिङ इति निघातः स्यात् । प्रयोजनान्तराणीति । यथा गाङ्गेऽनूप इत्यत्रैकारस्योदात्तस्यैकादेश उदात्तेनेत्यनेन कृतस्यानूपशब्देन य एकादेशस्तस्य स्वरितो वेत्यनेन स्वरितत्वम्भवति विकल्पेन पक्षे तूदात्तः । असिद्धत्वे आन्तरतम्यात्स्वरित

एव स्यात्। तथा तुदतीइत्यत्र तास्यनुदात्तेदिति शतुरनुदात्तत्वे कृते उदात्ते नशप्रत्ययाकारेण य एकादेशस्तस्यैकादेश उदात्तेनेत्यनेन जातस्य सिद्धत्वाच्छतुरनुमो नद्यजादी इत्यन्तोदात्तादित्येषस्वरो भवति। तथा तुदन्ति लिखन्तीत्यत्रैकादेशस्योदात्तस्य सिद्धत्वे सति तेन वर्ज्यमानता भवतीति। वीदमित्यस्यानुदात्तादिपरत्वमुपपादयति। इदम्शब्द इति। उदात्तेति। दिव्शब्दात्परत्वात्। व्यवस्थितविभाषात्वादिति यदुक्तन्तदुपपादयति मूले इकारेत्यादिना। तदर्थमाह। ह्रस्व इति। अत एव। वेद एवेति नियमस्वीकारादेव। उक्तञ्चेत्यनेन यदुक्तन्तच्छाकल्यस्य मतेनेत्याह। अविशेषेणेत्यादिना। सुचीवघृतमिति। अत्र सुचि शब्दोऽन्तोदात्तस्तदवयवेकारेण सहैकादेशे स्वरितः। योजान्विन्द्रते हरी। अत्र हरीत्यत्र प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णस्य स्वरितत्वम्। ते वर्द्धन्तस्वनवस इति। तिङ्ङतिङ इति निघाते ते शब्देन सहैकादेशस्य स्वरितत्वम्। अनुदात्तो य उकारोऽकारस्तस्य रूपम् पूर्वरूपमित्यर्थः। अत्र स्वरितत्वम्पाणिनीयेन स्वरितो वेति सूत्रेणापि सिद्ध्यति। पूर्वोदाहरणयोस्तु एकादेश उदात्तेनेत्युदात्ते प्राप्ते स्वरितत्वं विशिष्य शाकल्यस्य मतेन विधीयत इत्यविशेषेणेत्युक्तम्। यदुक्तम्पूर्वत्रेकारयोरित्यादिना तद्घटकसंज्ञानां संज्ञी क इत्याकाङ्क्षानुत्थानायाह। ह्रस्वद्वयेत्यादिना। व्यवस्थितविभाषास्वस्याः परिगणनाभावात्तथा त्वकथनन्न युक्तमित्यभिप्रायेणाह। वस्तुतस्त्विति। स्वरितप्रसङ्गेनाह। उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः। संहितायामिति वर्त्तत इति। अत्र संहिताशब्दो न वेदपरः। किन्तु परः सन्निकर्ष इति सूत्रबोध्या या तत्परः। अग्निमील इत्यस्याव्यवधानेनोच्चारणेऽग्निमितीकारादुदात्तात्परस्य ईल इतीकारस्य स्वरितत्वम्। ईड्धातोर्लटि उत्तमपुरुषैकवचने तिङ्ङतिङ इति निघातः। द्वयोश्चास्येति वक्ष्यमाणेन डकारस्य लकारः। स्वरोऽह्यक्वविधित्वेन मकारस्याविद्यवत्त्वेनोदात्तात्परत्वम्। तमीशानास इत्यत्रेशधातोः शानचि सत्यन्तोदात्त ईशानशब्दस्तस्माज्जसः सुप्तातनुदात्तत्वेऽनेन स्वरितत्वम्। आज्जसेरसुगित्यसुगागमः। नोदात्तस्वरितोदय। उदात्तादिपरमेवेति। स्वरितमिति शेषः। अन्तोदात्तमिति। ये इत्येकारादुदात्तात्परस्याकारस्याऽनुदात्तस्य स्वरितत्वे प्राप्तेऽनेन निषेधः। आदुदात्त इति। क्वन्नन्तत्वादित्यादिः। तस्मादादेरकारा-

स्वरस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वे प्राप्ते निषेधः । विरोधभङ्गत्वात् । एकश्रुतिदूरात् । एकवचनं सम्बुद्धावित्येकवचनान्तस्यैव सम्बुद्धिनिमित्तविधानादाह । सम्बुद्धिग्रहणमिति । एकश्रुतिशब्दस्य वाच्यार्थमाह । स्वराणामिति । भेदेन । पृथक्त्वेन । स्वरितादर्धं इति । स्वरितं हि तस्मादित इत्यादिनोदात्तत्वमिह तु नेति विवेकः । तयोः । उच्चनीचयोः । वचनसामर्थ्यादिति । गुरोरनृत इति प्लुतोदात्तत्वविधानबलादित्यर्थः । तदा चोभयोरिति । यदा प्लुतोदात्तत्वन्तदोदात्तैकश्रुत्योरित्यर्थः । यज्ञकर्मण्यजप । यज्ञकर्मेत्यत्र कर्मशब्दः क्रियापर इत्याशयेनाह । यज्ञकर्मणि चेति । यजति नोदनेति । यज्धातुघटिता या नोदना विधिवाक्यं तद्बोधितकर्मेत्यर्थः । अतत्त्वम् । अमन्त्रत्वम् । ननु ममाग्न इति मन्त्रस्यैकश्रुत्या कर्मण्यपि हविरभिमर्शने पठनस्य सम्प्रदायसिद्धत्वात्करणत्वेन कथमिदं प्रत्युदाहरणमत आह । यद्यपीति । एष्विति । ममाग्न इति मन्त्रघटकपदेष्वित्यर्थः । वैयर्थ्यापत्तेरिति । एवञ्च नञुच्चारणसामर्थ्याद्विकल्पस्याप्यप्रवृत्तिरिति भावः । पर्युदासे जपपर्युदासान्मन्त्रेष्वेवैषा एकश्रुतिः । प्रसज्यप्रतिषेधे तु तादृशनियमालाभ इति विचिन्त्य शङ्कते । न चेति । पूर्वसूत्रस्य । यज्ञकर्मणीत्यस्य । प्रसज्यप्रतिषेधे तस्य यज्ञक्रियापठितवाक्यमात्रविषयकत्वादिति भावः । छन्दस्त्वस्य मन्त्रब्राह्मणान्यतरत्वरूपतया विकल्पस्य ब्राह्मणे चारितार्थ्यम् । सामर्थ्यादिति । यज्ञे इत्येव पठनीयम् । एकश्रुतेः शब्दधर्मत्वाद्वाक्यत्वसामानाधिकरण्यं न प्रवृत्तिसिद्धौ कर्मग्रहणमतिरिच्यमानमुद्देश्यतावच्छेदकव्यापकप्रवृत्तिकत्वलाभार्थमिति भावः । अत एव । पर्युदासबलेन मन्त्रेष्वेव यज्ञकर्मणीत्यस्य प्रवृत्तिस्वीकारादेव । अब्रवीदिति । एतेनोहितत्वमस्तीति ध्वनितम् । तद्भाष्यम् । शतपथब्राह्मणभाष्यम् । अत एव । ऊहितस्यामन्त्रतया तत्रैकश्रुत्यभावादेव । एतेन उक्तभाष्यविरोधेन । अस्य । यज्ञकर्मणीत्यस्य । अत एव । व्यवस्थितविभाषात्वस्वीकारादेव । अत एव । उक्तार्थसत्त्वादेव । अच्छन्दसि । अमन्त्रे ब्राह्मण इति यावत् । चरितार्थेनेति शेषः । ऊहेषु । यत्किञ्चिदूहितेषु । अत्र मन्त्रावयवत्वमुपपादितम् । पूर्वसूत्रस्य चारितार्थ्यन्तु यत्र न किञ्चिदप्यूहस्तस्मिन्मन्त्रे । किन्तु विभाषा छन्दसीत्यस्मिन् सूत्रे विभाषापदानन्तरमकारस्य प्रश्लेषेणायं ग्रन्थो योजनीयः । प्रश्लेषसूत्रनये वैपरीत्येन लेख इति

योजयन्ति अत्र विभाषा छन्दसीत्यत्र तन्त्रस्वीकारेणाच्छन्दसीत्यपि विवक्षितमत एवेत्यस्य पूर्वत्र सत्त्वेऽपि विभाषापदोपादानम् । इदमेवमतं युक्तमित्युत्तरत्र व्यक्तौ भविष्यति । अत एव । अस्य विभाषाच्छन्दसीत्वे तदपवादत्वादेव। यथा ज्ञातम् । यथा शास्त्रम् । सूत्रस्थमिति । कात्यायनसूत्रस्थमित्यर्थः । याजमानमन्त्राणाम् । यजमानपठ्यमानमन्त्राणाम् । कल्पसूत्रे ति । कात्यायनसूत्रमित्यर्थः । धर्माधिक्यमिति । एतेन दूषणत्वे मूर्धन्योच्चारणे नास्ति तथापि धर्माधिक्यकामनया एकश्रुत्योच्चारणेऽपि नक्षतिरिति सूचितम् । धर्माधिक्यस्याभावानुष्ठानेन प्रसङ्गाद्वैकल्पिकत्वेऽव्यवस्थां वारयति । वैकल्पिकीष्वादित इति । आदित इत्यत्रादिशब्दात्सप्तम्यन्तात्तसिः । अन्यतरोक्षेख इति । त्रैस्वर्येण मन्त्रानुच्चार्येति वा एकश्रुत्या मन्त्रानुच्चार्येति वा उल्लेखः कार्यः । तद्विशिष्टे ति । आधेयतासम्बन्धेनोर्ध्वदेशविशिष्टेत्यर्थः । अस्य भवनक्रियायामन्वयः । व्याख्यानादिति । तुल्यार्थत्वमूलकव्याख्यानादित्यर्थः । द्वावपि हि देवतासम्प्रदानस्य द्योतकौ । नचैवम्प्रतिपत्तिलाघवाय वौषडित्येव कुतो नोक्तमिति वाच्यम् । मात्रागौरवप्रसङ्गात् । ननु वौषट्शब्दादेर्ब्रूहिप्रेष्येत्यनेन प्लुतोदात्तत्वं विधीयत इति कथमनेन तस्योदात्ततरत्वविधानमत आह । तत्रौकारस्येति । तदपेक्षया । पूर्वोदात्तापेक्षया । सजातीयापेक्षया प्रकर्ष इति तद्भावः । न न्यदतमाह । अन्त्ये त्विति । याज्यावाक्ये याज्यान्त इत्यनेनान्त्यस्य प्लुतविधानादादेस्त्वेकश्रुतिर्भवति तदपेक्षयायम्प्रकर्षः । वौषट्शब्दे तु याज्यावाक्ये ब्रूहिप्रेष्येत्यनेनादेः प्लुतो भवति । एकश्रुतिश्च यज्ञकर्मणीत्यनेन तस्य वाक्यस्य भवति तद्वटवौषट्शब्दे उच्चैस्तरामित्यनेन पक्षे उदात्ततरत्वमपक्षे एकश्रुतिश्च भवति । तदेकश्रुत्यपेक्षया प्रकर्षः । भाष्यस्वरस इति । इकश्रुतिदूरादिति सूत्रभाष्यस्वरस्य इत्यर्थः । तत्र हि किमियमेकश्रुतिरुदात्ता आहोस्विदनुदात्तेति विचारे उदात्ता । कथं ज्ञायते यदयमुच्चैस्तरां वा वषट्कार इत्याह।कथं कृत्वा ज्ञापकम्।तन्त्रन्तारनिर्देशः।उच्चैर्दृष्ट्वा उच्चैस्तरामित्येतद्भवतीत्युक्तम्।उक्तञ्च कैयटेन । सोमस्याग्ने वीहीवौषडित्यत्र मन्त्रे यज्ञकर्मणीत्यनेनैकश्रुतिर्विहिता तदपेक्षया वौषट्शब्दस्योदात्ततरत्वं विधीयते सति चैकश्रुतेरुदात्तानुरागे तदपेक्षः प्रकर्षो युज्यत इति । अस्योदात्तस्य इति । तस्यादित उदात्तमर्द्धह्रस्वमि-

त्यारभ्योदात्तस्वरितपरस्य सन्नतर इत्यन्ता या नवसूत्री सोदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इत्यस्मात्परा कर्त्तव्या इत्युक्तमस्य तद्घटकतया ऽसिद्धत्वमवत्ये वेति भावः। तत्फलन्तु इमम्मे गङ्गे यमुन इतिमन्त्रे उदात्तादिमसिल्यकारात्परस्य मे इत्यनुदात्तस्योदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितत्वे कृते ततः पराणामनुदात्तानामनेनैकश्रुतिसिद्धिः। अन्यथा यः सिद्धः स्वरितस्ततः पराणाङ्कार्यन्देवदत्त यज्ञदत्त इत्यादौ तित्स्वरितमिति विषय एव स्यात्। एवञ्च सुब्रह्मण्यायामिति सुब्रह्मण्योमिन्द्र आगच्छेत्यादावेव स्यात्। अत्र ज्ञापकस्तु देवब्रह्मणोरनुदात्त इत्यनेन स्वरितस्यानुदात्तविधानमिति भाष्ये उक्तम्। पक्षे। उच्चैस्तरामिति सूत्रप्रवृत्त्यभावपक्षे। अत एव। आवृत्त्या अर्थद्वयस्याभिप्रेतत्वादेव। इति इत्यस्यार्थद्वयपरत्वं यथा स्वरभेदस्तयोपपादयति। तत्र स्वतीति। इत्यनेनेति। अन्तोदात्तमिति शेषः। वृत्तशब्दोऽन्तोदात्तः फिट्सूत्रेण। शब्दोऽपीति। अन्तोदात्त इति शेषः। अत एव। उक्तोऽर्थः। स्वरेसर्वतामिति। अत्र सर्वनामशब्दस्तत्सप्तमी वर्तते। स्वरेषु सर्वनामित्यर्थः। यथा सर्वनाम्नः सर्वपदार्थपरामर्शार्थम्प्रयोगस्तथास्या एकश्रुतेरपि सर्वत्र प्रयोगः। अत एव। भाषायामप्येकश्रुतिसत्त्वादेव। अत एव। उक्तोऽयः। भाषायामेकश्रुतिस्वीकारे शङ्कते। किमर्थमिति। एतेन। उक्तप्रकारेण। सूत्रोक्तं व्यवस्थितविभाषात्वं खण्डयति। परे त्विति। स्वीकार्ये भाष्यान्तरसम्मतिमप्याह। एकश्रुतिरिति। ते तेऽन्यथेति। के चन। त्रैस्वर्येण केचनैकश्रुत्या। अदोषादिति। स्वरदोषेण इन्द्र एव शातायितस्य न इति यज्ञाद्यादावभिहितत्वदसङ्गतिरूपो दोषो नेत्यर्थः। यज्ञकर्मणीत्यस्यापीति। अनेनापि ना व्यवस्थितविभाषाया अप्रामाणिकत्वं पूर्वत्रैव निवेदितं स्वरितस्य तूदात्त इति ज्ञापकेन चैकश्रुत्यभावकल्पनापेक्षया नेत्युपादानेन साक्षान्निषेधस्वीकार एव योग्य इति सूचितम्। प्रकृतसूत्रे यज्ञकर्मणीत्यनुवर्त्तत इति वादिनो मतमाह। केचित्तु यज्ञेति। स्वरितस्य तूदात्त इति ज्ञापकादेव तदभावे सिद्धे नेति व्यर्थमत आह। नेति त्विति। इति वदन्तीति। प्राचीनानुसारिण इति शेषः। अत एव। त्रिपाद्यामस्य काण्डस्योत्कर्षादेव। तयोरपि। उदात्तयोरपि। केचित्तु न सुनेत्यत्र नेति योगविभागेन क्वचिदन्यत्राप्यसिद्धत्वं त्यर्थकेन वार्त्तिकानामसिद्धत्वाभावः कल्प्य इत्याहुः। तन्न। योगविभागस्य भाष्यनारू-

दत्वात् । देवब्रह्मणोः । इदम्पूर्वसूत्रैकदेशस्य स्वरितस्य तूदात्त इत्यस्यापवादः । अत एवाह । सुब्रह्मण्यमिति । अत एव । अस्य वैकल्पिकत्वादेव । उभयत्रामन्त्रिताद्युदात्तत्वे शेषनिघाते च । उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः तस्यानेनानुदात्तः । ब्रह्माण इत्यस्याष्टमिको निघातस्तु न । आमन्त्रितस्य पूर्वमविद्यमानवदिति देवा इत्यस्याविद्यमानवद्भावे सति पदात्परत्वाभावात् । एषा च कल्पना देवा ब्रह्माण इत्यनयोर्वैयधिकरण्यवादिमतेन । अन्ये तु द्वावपि समानाधिकरणावेव । तस्मिन्ते विभाषितं विशेषवचने बहुवचनमिति देवा इत्यस्य विकल्पेनाविद्यमानवत्त्वात्पक्षे आष्टमिको निघातो भवत्येव । प्रकृतसूत्रेण स्वरितस्य निघातस्तु देवा । इत्यत्र वकारस्य नित्यः । एतदेवाभिप्रेत्य भाष्ये देवब्रह्मणोरनुदात्तत्वमेव इत्युक्तम् । स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् । अग्निमीले इत्यादीति । अत्र ईल इत्यस्य तिङ्ङतिङः इति निघातेऽग्निमित्युदात्तात्परस्यैकारस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वे ततः परस्यैकस्य ले इत्यस्याप्यनेनैकश्रुतिसिद्धिः । नन्वेवमेकवचनेन निर्देशः कर्त्तव्यो बहुवचनोपादानमनर्थकमत आह । बहुवचन इति । अनेकान्य इति । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रीत्यत्र यथा । सङ्घातः कार्यीति । समुदायः कार्यीत्यर्थः । अस्मिन्नर्थे ज्ञापकमोङ्गीभृहुसदेति सूत्रं व्यक्तौ भविष्यति । अन्यत्रेति । फलमन्यत्र संहिताविषयविहितकार्यातिरिक्त इत्यतोऽन्यत्रेत्युक्तम् । भाष्ये तु पञ्चमीनिर्देश इत्यास्थेव । से शब्दोऽनुदात्त । अनुदात्तं सर्वमपादादावित्यधिकारात् । क वः सुम्न इति । कशब्दस्याप्रत्ययान्तत्वेन तित्स्वरितमिति स्वरितत्वम् । निवेशितत्वादिति । अत्र ज्ञापकमार्गितम् । अत एव । नव सूत्रा उक्तर्यादेव । उदात्तस्वरित । प्रकृतसूत्रे सन्नतरेत्युपादानात्प्रसिद्धानुदात्तापेक्षयाऽस्यैकश्रुतौ वैलक्षण्यं स्यादिति शङ्कावारणायाह । एकश्रुतीत्यादि । न कश्चिदिति । पञ्चदशैकरूप्यायैवमेव कल्प्यत इति भावः । सप्तस्वरगणनेति । एकश्रुतिदूरादिति सूत्रभाष्ये कृता या सप्तस्वरगणना तस्यामित्यर्थः । उदात्तः । उदात्ततरः । अनुदात्तः । अनुदात्ततरः । स्वरितः । स्वरिते य उदात्तः सोऽन्येन विशिष्टः । एकश्रुतिः सप्तम इति हि तत्रोक्तम् । अनुदात्तस्य तद्विधानमिति । अनुदात्ततरविधानमित्यर्थः । एकश्रुतीति पूर्वसूत्रादेकश्रुतिपदमप्रकृतसूत्रेऽनुवर्त्य तस्य षष्ठ्यन्तत्वकल्पनयाऽनेन तस्याः स्थानेऽनुदात्ततरवि-

धामनिति वादिभित निरस्यति । यच्चेति । भावाभावादिति । भाष्यानुक्तत्वं न ।तद्गमकं वचनायाश्रयानाभावादित्यर्थः ।तत्पुनःसाङ्गी कार्या सूत्रस्थितापीत्याह । अपि चेकेति । एवञ्चेति । अस्या एकश्रुत्यपवादत्वे च । अग्निङ्क्ष्वेति । कन्याराजन्यमनुष्याणामन्त इत्यनेनान्त्यस्य स्वरितत्वेऽनुदात्तस्य ककाराकारस्यानेन सन्नतरप्राप्तिरित्यर्थः । परास्तमिति । एकश्रुतिविषयता च सम्बोधने यज्ञाकर्मस्वराग्निङ्क्ष्वेत्यत्र तु न तथात्वमिति तदुक्तम्परास्तमित्यर्थः ननूदात्तस्वरितयोरित्येव सिद्धे परग्रहणं वैयर्थ्यमत आह । अनुदात्तानामिति । नन्वेवम् अस्य सन्नतरस्यैकश्रुतिबाधकत्वस्वीकारे । अत्र पाठेनेति । शास्त्रान्ते उत्कर्षो ज्ञापकात्कश्रुतेः परन्तु तस्यास्तत्रैव पाठे कर्त्तव्ये ऽत्र पाठो ज्ञापकः परस्परमसिद्धत्वाभावस्येति भावः । एतेन । अन्त्यस्यात्यसिद्धत्वस्य निश्चयेन । न निहतमिति । किन्त्वासन्नितत्वादादुदात्तमेव । इयञ्च कश्रुतिराम्रेडितस्य सम्बोधनवाक्यस्य भवति स्वरितस्तूदात्त एव विधानसामर्थ्यात् ।

॥ इति साधारणस्वराः ॥

धात्वादिसाधारण्येन जायमानाः स्वरा इत्यर्थः।धातुस्वरस्य प्रथमतो निरूपणे सङ्गतिमाह।प्रकृतिरिति।येऽनुदात्ता एव धातवः पाणिनिना पठितास्तेष्वपि धातोरित्यन्तोदात्तत्वस्वतीत्याह । येऽप्युपदेश इति । सूपादिहिंसामच्चार्निटि तास्वनुदात्तेदित्यतो लसार्वधातुकमिति आदिः सिच इत्यत आदिरिति चानुवर्त्तते । अन्यतरस्यामिति च । सुपान इति । शानच्प्रत्ययोऽत्र । यत्तु ङित्येवेत्यत इति सूत्रेऽभिहितमित्यनुरोधेन । तेषाञ्चायमाशयः । अस्य वैकल्पिकत्वेनैतदभावे सूपानोत्यत्र धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वमेव भवतीति विशेषाभावादयं विधिर्नेति सूपसामर्थ्येन हि नत्रानोत्यत्राप्ययं विधिर्नेति समस्तमध्यपतितन्यायेन धात्वन्तत्व धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वे कृते मध्योदात्तम्पदम्भवति । ततः परस्य स्वरितत्वमिति । परस्मिन्नित्यत इत्यभिधानन्न युक्तम्भाष्यानुक्तत्वादित्याह । नैतद्भाष्य इति । अभ्यस्तानामादिः । आदिः सिच इत्यत आदिरित्यस्यानुवृत्त्यैव सिद्धे प्रकृतसूत्रे आदिग्रहणं किमर्थमत आह । आदिरिति । नित्यार्थमि-

ति । पूर्वस्मिन्नुपादीति सूत्रेऽन्यतरस्यामित्येतत्सम्बद्धस्यादिरित्यस्यानुवृत्तिद्ग्रोनादिति भावः । प्रत्ययसूत्रस्य सति शिष्टत्वाद्ददतीत्यत्राभ्यस्तस्यानुदात्तत्वे प्राप्ते आद्युदात्तता सिद्धये आह । इदं सूत्रमिति । शृङ्गग्राहिकन्यायेनाह । जक्षतीत्यत्रेति । अनुदात्ते च । दधासीत्यत्र लसार्वधातुकस्याजादित्वविरहादाद्युदात्तत्वाप्राप्ते रिदमारब्धम् । बहुव्रीहिरिति । न विद्यते उदात्तो यस्मिन्नसावनुदात्त इत्यर्थः । अत एव । बहुव्रीहिसमासाश्रयणादेव । इकारलोपे । इतश्चेत्यनेनेकारलोपे साङ उच्चारणमप्रतिषेधाय । ऊर्णोतीति । धातुस्वरेण मध्योदात्तमिदम् । सूत्रस्य प्रयोजनमाह । चकेति । अन्तरङ्गत्वादिति । अपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वादित्यर्थः । न च धातोरिति । धातोरितिसूत्रे कर्षात्वत इत्यतोऽन्तोदात्त इत्यनुवृत्त्याऽन्तोदात्तत्वविधायकत्वमुचितमुताद्युदात्तप्रकरणे पाठङ्कृत्वाऽऽद्युदात्तत्वविधायकत्वमुचितमित्येतत्तात्पर्यके किन्धातोरस्त उदात्तो भवति आहोस्विदादिरिति विचारे आद्युदात्तत्वविधायकत्वेऽनुदात्ते चेति न वाच्यमिति लाघवमुक्तन्तन्न सङ्गच्छतेत्यर्थः । त्वद्रीत्या । ददातीत्यत्रोक्तरीत्या । कैयटस्तु चिन्त्य इति । एवं हि कैयटग्रन्थः अनुदात्ते चेत्येतदेवज्ञापकमिहान्तग्रहणाधिकारस्येति । स तु चिन्त्य । ददातीत्यत्र पर्यायेणोभयोरुदात्तत्ववारणायानुदात्ते चेत्यस्यावश्यकत्वात् । न च स्थाने द्विर्वचनेन सिद्धिः । द्विः प्रयोगो द्विर्वचनमिति पक्षस्यैव सिद्धान्तितत्वात् । न च धातोरित्यस्यान्तोदात्तत्वविधायकत्वे पिबतीत्यत्र पिबादेशस्यादन्तस्यान्तोदात्तत्वापत्तिरिति निराच्यम् । पिबादेशे आद्युदात्तनिपातनङ्क्रियत इति भाष्येण समाधानात् । भीह्रीभृहुमद । ननु भ्यादिग्रहणाभावेऽपि तिप्रत्यये परतः पूर्वस्याद्युदात्तविधायकत्वेन ददातीत्यत्रापि चेदनुदात्ते चेति सूत्रमचरितार्थमत आह । अनुदात्ते चेतीति । स्पष्टार्थमिति । अत्र हि मण्डूकप्लुत्या लसार्वधातुकग्रहणानुवृत्त्या बेभीयाज्जङ्घ्रीयादित्यादौ यङ्लुगन्तादाशीर्लिङि प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्ववारणाय व्याख्यानङ्कृतम् । एवं हि व्याख्याने यङ्लुको भाषाविषयत्वे युज्यते वस्तुतस्तस्य छान्दसत्वमेवान्यत्र प्रपञ्चितमिति छन्दसि दृष्टानुविधानादेव सिद्धमिति भावः । प्रत्ययादिति किमर्थमिति । पूर्वमित्येतीत्येव वाच्यम् भीप्रभृतीनां यत्पिदपेक्षया पूर्वत्वं तत्पित्प्रत्यय एव । न च बिभयानीत्यत्र लोडुत्तमस्य य

आडागमस्तस्य पिच्चे त्वनेन पित्वातिदेशादप्रत्ययस्यापि पितः सम्भवोऽस्तीति वाच्यम् । आडुत्तमस्य पिच्चे त्यनेन यस्योत्तमस्याङ्विधीयते तस्यैव पित्वातिदेशः क्रियते नत्वाट एवागमिनः पित्वमतिदिश्यते तस्याडागमे विशिष्ठस्यापि पिदुग्रहणेन ग्रहणमभवत्येवेति प्रत्ययग्रहणे विशेषाभाव इति प्रश्नः । समाधत्ते । प्रत्ययात्पूर्वेति । प्रत्ययात्पूर्वोऽजित्यर्थः । सङ्घातः । अभ्यस्तसंज्ञकः समुदायः स उदात्तो मा भूत् । प्रकृतसूत्रे पूर्वग्रहणमपि न कार्यं पितीति सप्तमीनिर्देशात्तस्मिन्निति परिभाषायाः प्रवृत्त्या पिति परेऽव्यवहितपूर्वेषां भीप्रभृतीनामभ्यस्याच इति कल्पनया सङ्घातस्य न भविष्यतीत्यभिप्रायेणाशङ्कते । न चेति । सङ्घातः कार्यीति । यत्र सङ्घातस्य कार्यप्रवृत्तियोग्यता तत्र सङ्घात एव कार्यी नावयव इत्यर्थः एवञ्च तत्रावयवस्य कार्यनिष्पादकानामलोन्त्यस्येत्यादीनामनुपस्थितिरिति भावः । अत एव । सङ्घातस्य कार्यित्वादेव । चरितार्थमिति । सङ्घातस्य कार्यित्वे हि घञ उदात्त इत्युक्तौ समुदायस्योदात्तत्ववारणायान्त इति चरितार्थमित्यर्थः । सङ्घातः कार्यीति स्वीकारे सति यथा प्रकृतसूत्रे प्रत्ययात्पूर्वमिति चरितार्थन्तथाह । यद्यप्यनेक इत्यादिना । चरितार्थमिति । बिभितीत्यादौ प्रत्यये पिति परे यः सङ्घातस्तदवयवस्य पर्यायेणोदात्तत्वस्या भूदन्त्यस्यैव यथा स्यादित्येवमर्थम्प्रत्ययात्पूर्वमित्यावश्यकमिति भावः । तेन । सङ्घातः कार्यीति स्वीकारेण । अन्यथा । सङ्घातस्य कार्यित्वाभावे चादेरित्यसम्भवाभावादिति । आदेः परस्येत्यस्य प्रवृत्त्याऽसम्भवाभावादित्यर्थः । नन्वेवम् पूर्वोपपादितरीत्या प्रत्ययग्रहणस्यावश्यकत्वे । सौवर्य इति । स्वरे भवाः सौवर्यस्तत्र भव इत्यर्थेऽणिद्वारादीनाञ्चेत्यैजागमः । ज्ञापनार्थत्वादिति । एवञ्च प्रत्ययात्पूर्वमित्यस्याभावे पित्प्रत्ययान्तस्येत्यर्थापत्तौ बिभेति जिह्रेतीत्यादौ प्रत्ययलक्षणेन सङ्घातस्य पित्प्रत्ययान्ततया पुनः पूर्वोपपादितरीत्या पर्यायः स्यादिति भावः । स्वविषये पञ्चम्यन्तोपादानस्य चारितार्थ्यमाह । प्रत्ययादितीति । इदञ्च । सौवर्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य इत्येतच्च । अत एव । निर्दिष्टपरिभाषाविषय एवेति स्वीकारादेव । पूर्वोत्तरसाहचर्यात् । पूर्वसूत्रमाशितः कर्त्तेत्युत्तरसूत्रञ्जुष्टार्पिते चेति तयोः सूत्रयोर्ये घटकास्तेषाम्प्रथमान्ततया न निर्दिष्टपरिभाषाविषयत्वन्तथा ताभ्यां साहचर्यादिक्त इति सप्तम्याः प्रथमार्थ-

त्वकल्पनेन न निर्दिष्टपरिभाषाविषयत्वमिति भावः । लाघवादाह । वस्तुत इति । चतुरः शसीति सप्तम्याः सौवरीत्वेऽपि न परिभाषाविषयत्वमित्याह । चतुर इति । अत्र । सौवर्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य इति परिभाषाविषये । सामान्यापेक्षमिति । तदन्तविधिसत्त्वासत्त्वाभ्यां स्वराश्रयकार्यभेदो यत्र तत्र तद्वत्स्वरकार्यविशेषानपेक्षमित्यर्थः । तेन । सामान्यापेक्षत्वं न । ञ्नित्यनेनाद्युदात्तत्वविधानेन तदन्तविधिसत्त्वेऽसत्त्वे वा कार्यित्वमादेरुक्तमेव यद्यपि तथापि तदन्तविधिर्भवतीति । न चैवमिति । ञ्नितीत्यत्र तदन्तविधिस्वीकारे । अयत्र तदन्तविधिर्न स्यात्तदा प्रत्ययलक्षणस्य न लुमताङ्गस्येति प्रतिषेधः सम्प्रति तु नेति भावः । समाधत्ते । इत्यदेति । इत्यदाविषयकप्रतीत्यविषय इत्यर्थः । एतदभेदः शब्द एवेति वक्ष्यमाणानुबन्धनिमित्तशब्दार्थकदंशस्य शब्दस्य विशेष्यत्वसिद्धिः । अत्राङ्गत्वाभावेऽपीति कथनन्न लुमताङ्गस्येति सूत्रेऽङ्गस्येत्यनेनाङ्गाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यत इतिवादिनः सन्तोषाय वस्तुतस्तथा नेत्याशयेनाह । प्रत्यये परतः पूर्वकार्येति । अत एव । पूर्वोक्तस्य ज्ञापकसिद्धवचनस्य सत्त्वादेव । अन्वय इति । अत्रिशब्दादितश्चानञ इति ढकि सत्यत्रिभृग्विति लुक् । कित्यस्तदन्तस्यान्तोदात्तत्वविधायकमेतदित्याशयेनेह दोषसद्भावशङ्का कित्यस्तद्धितस्तस्यैवान्तोदात्तत्वविधायकमेतदित्याशयेनाह । वस्तुत इति । अन्यस्य । तदव्यवहितपूर्ववर्तिनः शब्दस्य । अत एव । अन्ततः स्थानित्वबाधादेव । अनुबन्धनिमित्त इत्यस्यानुबन्धबोधकशब्दनिमित्त इत्यर्थः । एवञ्च सिच् छन्दस्यपि चकारानुबन्धबोधकत्वेन तथात्वमस्तीत्याशयेनाह । माहिदानामित्यादाविति । अत्र माशब्दोऽटो हि शब्दश्च निपातस्य प्रतिषेधाय । पञ्चप्रियो सर्वप्रिय इति । बहुव्रीहिसमासे बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे पञ्चमयोः सर्वनामस्थान इत्यनेन सर्वनामस्थानान्तपञ्चमसर्वशब्दयोरादिरुदात्त इत्यर्थकेनाद्युदात्तत्वापत्तिः सा वचनेन वार्यत इति भावः । ज्ञाप्यं वचनमत्र लघु कल्प्यत इत्याशयेनाह । यदि प्रागुक्तमिति । संज्ञायामुपमानमिति ज्ञापकमित्यर्थः । नव्यसम्मतं विशेषमाह । केचित्त्विति । तत्प्रवृत्तिरिति । सौवर्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य इत्यस्य प्रवृत्तिरित्यर्थः । ज्ञापकविषये कार्यभेदमाह । भीह्रीत्यत्रेति । दरिद्राधातुविषय इति । अस्य चाचकत्वेनास्मादनीयर् प्रत्यये ण्यन्ताच्चङि श

विशेषः स्पष्ट एव। सूत्रद्वये। उपोत्तमं इति। चङ्यन्यतरस्यामिति सूत्रद्वये। पचद्वयेऽपीति। सामान्यापेक्षज्ञापकं विशेषापेक्षं वेति पचद्वयेऽपीत्यर्थः। मध्य इति। तिसृभ्यो जसः। सा वैकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिरित्येतयोर्मध्य इत्यर्थः। एतयोः सूत्रयोः विभक्तिस्वरविधायकतया चतुर इत्यस्यापि तथात्वे चतुरः शस इत्येव पूर्वसूत्रवद्वदेत्। उपमानं संज्ञायामिति सूत्रस्येति। उपमानशब्दः संज्ञायामाद्युदात्त इत्यर्थकं यत्संज्ञायामुपमानमिति सूत्रं तद्व्याख्यानभाष्येत्यर्थः। तत्र हि चञ्चेव चञ्चेत्यादौ ञ्नितीत्येव सिद्धे संज्ञायामुपमानमित्यस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्यानुबन्धलक्षणे स्वरे प्रत्ययलक्षणन्न भवतीत्यर्थे संज्ञायामित्यस्य ज्ञापकतोक्ता साञ्नितीत्यस्य तदन्तसप्तमीत्वे न लुमता तस्मिन्निति न्यासेन निषेधाप्राप्त्याप्रत्ययलक्षणप्रवृत्त्योपपादयितुं शक्यते नान्यथेति तद्भाष्यविरोधादित्यर्थः। एवं सतीति। तेन सर्वस्याद्युदात्तत्वमेवं विधीयते तच्च तदन्तविधिसत्त्वासत्त्वाभ्याङ्कार्यभेदाभावेन तदन्तविधिर्न स्यादिति भावः। इष्टापत्तावाह। तथा चेति। सर्वस्तोमासिद्धिरिति। सर्वस्तोमित्यस्याद्युदात्तस्यासिद्धिरित्यर्थः। वक्तुं शक्यत्वाच्चेति। एवञ्च सौवरीणामित्यस्य सामान्यापेक्षतैव युक्तेति शेषः। गर्गावत्साविदा इत्यादौ दोषवारणपरभाष्यविरोधस्परिहरति। न लुमतेतीति। वार्त्तिकानि। लुमतिप्रतिषेध इत्यादिवार्त्तिकानि। इतिवदिति। तस्य यथा प्रयत्नेनान्यथासिद्धिप्रदर्शनेन प्रत्याख्यानेऽपि पुनस्तया पाठेनावश्यकता सूचिता तद्वत्। कैयटाविरोधमप्युपपादयति ञ्नितीति। उपलक्षणमिति। अनाङ्गत्वादित्येतत्सौवरीणां सप्तमीनान्तदन्तबोधकत्वादित्यस्यापि बोधकमित्यर्थः किञ्चिचान्यत्रेति। ञ्निनिकितस्वराः। प्रतिषेधो ग्राह्य इति। तत्र भाष्ये हि अङ्गोरविधाने लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणन्न भवतीति वक्तव्यम्। अहर्दातीत्यत्र रोऽसुपीति प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधो मा भूदित्युक्तम्। लितीति। प्रकृतसूत्रे भीह्रीति सूत्र इवाभ्यस्तानामित्यतोऽभ्यस्तानामिति सम्बध्यते अनन्तरमस्य पाठादत आह। अत्रेति। परत्वात्। लितीति सूत्रात्परत्वात्। अचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावस्य प्राप्तिमाशङ्क्याह। स्वरदीर्घेति। आदिर्णमुल्यन्यतरस्याम्। अभ्यस्तानामिति मण्डूकगत्यात्र सम्बध्यते। तस्य णमुलन्तत्वासम्भवादाह। णमुलीत्यस्येति। नातिप्रसङ्ग इति। मना व्यवधानेन णमुलेऽस्यस्तात्परत्वा-

भावात्। विशेषाभावमिति । अस्य सूत्रस्याद्युदात्तविधायकतया तदन्तसप्त-मीत्वे परसप्तमीत्वे वा फलतो न कश्चिद्विशेषः। एतेन। अभ्यस्तात्पर इतिव्या-ख्यानेन। अनुदात्त इति । तस्य परमाम्रेडितमनुदात्तञ्चेति सर्वानुदात्तः। उभयमप्युदात्तमिति। आदिर्णमुलीत्यस्य वैकल्पिकतया यदाऽनेनाद्युदात्तता तदा लोशब्द उदात्तः। एतदभावे तु लितीत्यनेन लूशब्द उदात्त इत्यर्थः। अ-चः कर्तृयकि। इत्यर्थादिति। अतो मूलकृता कर्तृयकि पर इत्येव व्याख्या-तमिति शेषः। पक्षे। अचः कर्तृयकीत्येतत्सूत्रप्रवृत्त्यभावपक्षे। इदञ्च। उपदे-शेऽजन्तानामिति व्याख्यानञ्च । एवं उपदेशेऽजन्तानामिति व्याख्याने। ये इति । ये विभाषेति सूत्रे ये इति । पर्यायेणेति । अस्य वैक-ल्पिकत्वादित्यादिः । चङ्यन्यतरस्याम् । एतद्व्याख्यानभूते चङन्ते धा-ताविति वाक्ये धाताविल्यपाठः । चङन्तस्याधातुत्वात् । अन्तशब्दस्य परसमीपपरत्वेन चङ्परे धाताविल्यर्थ इति तु न धाताविल्यस्याप्रक्तत्वात्। आक्षेपेण लाभस्तु न। आक्षेपे अनुपपत्तेः सह कारितया तदभावात् । फला-भावाच्च। सौवर्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य इत्येतद्विरोधाच्च । अनुदात्त इति। एवञ्च मा हि चीकरतामित्यत्र चङ एवोत्तत्वे प्राप्ते धात्वकारस्योदात्तत्वार्थ-मिदं सूत्रमिति शेषः । मा हि दधदिति। विभाषा धेट्श्व्योरिति चङ्। अत्र चिप्रभृतीनामभावादुपोत्तमञ्चङन्तस्य नास्तीति चङ एवोदात्तत्वम्भवति। परस-प्तम्यान्तु धातोः स्यात्॥

॥ इति धातुस्वराः॥

अथ प्रातिपदिकस्वरा इति । निरूप्यन्त इति शेषः। तेषु विशेषमाह। ते चेति। अत एव। प्रातिपदिकादिसंज्ञाप्रयोजकप्रत्ययबलेन स्वरप्रवृत्तिकल्पना-देव। सर्वानुदात्तत्वमेव क्यजन्ते चित इत्यनेन क्यजकारस्योदात्तत्वे तदेकवा-क्यतापन्नशेषनिघातेन पुत्रेत्यनयोरनुदात्तत्वे सत्यवशिष्टोऽकार एवोदात्तः स तु लुप्त इति सर्वानुदात्तत्वमेव। अत एव। उणादिषूणादिप्रत्ययैः स्वरकल्पना-देव। तथैव अन्तोदात्तमेव। आद्युदात्तत्वम् । अञ्जेरकारस्योदात्तत्वात्तेन स-हाङोदात्तेन सहैकादेशस्यान्यतरतस्यादुदात्तत्वादाद्युदात्तत्वम्। कर्षात्वतः।

ननु वद्ग्रहणाभावे तदन्तविधिः कथं विशेष्याभावादत आह । घञाचित्ते ति । ननु पाक इत्यत्र ककारस्याऽविद्यमानवत्त्वेनादन्तात्परत्वमस्त्येवेत्यत आह । स्वरविधाविति । निर्दिश्यमानपरिभाषयेति । इदमनागमकानां सागमका आदेशा इति पक्षाभिप्रायेण । अन्यथा तु यदागमा इति परिभाषयेति बोध्यम् । इत्यर्थः स्यादिति । सामर्थ्यादिति शेषः । प्रकृतसूत्रस्थान्तशब्दस्य सार्थक्यमाह । यद्यपीत्यादिना । एवञ्च । उक्तरीत्यान्तपदसार्थक्ये च । सिद्धेरिति । अत्र हि हनश्च वध इतिसूत्रेणादन्तवधादेशोऽप्प्रत्ययस्य च विधानेनानुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इत्यनेन सिद्धेरित्यर्थः । गरो विष इति । गरो व्याधावुपविषे विशेषे करणे गरम् । अयन्तोऽन्तोदात्त इति । गरवाचकस्योञ्छादिगणे पाठादिति शेषः । अन्यत्र । उपविषातिरिक्ते । आदुदात्त इति । नप्विषयस्येत्यनेनाद्युदात्त इत्यर्थः । करणे घञन्ता इति उञ्छादिगणे पठ्यन्त इति शेषः । आद्युदात्ता एवेति । तेषामपाठादिति शेषः । स्तोत्र इत्यस्य व्याख्यासामनीति । अन्यत्रेति । वर्त्तनीवर्कुपिण्डे स्याद्वर्त्तनी मलिने पथि इति कोशात् । अन्तोदात्त इति । अनिप्रत्ययान्ततयान्तोदात्त इत्यर्थः । अन्यत्र । श्वभ्रातिरिक्ते । दरश्चोरे दरो भेदे दरः साध्वसगर्तयोः । कन्दरे तु दरीमाहुरीषदर्थे दरोऽव्ययम् । चतुरः शसि । शस इत्येवेति । तिसृभ्यो जस इत्यस्य षष्ठ्यन्तस्योपक्रमादिहापि षष्ठ्यैव निर्देश उचित इति भावः । तकाराकारस्येति । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति सकाररेफयोरविद्यमानवद्भावात्तकारकारस्य प्राप्तिः । आद्युदात्तनिपातनसामर्थ्यादिति । एकश्रुत्या तिसृचतस्रिति द्वन्द्वसमाससत्त्वेनान्तोदात्ते वा उच्चारयितव्ये आद्युदात्तस्य चतसृशब्दस्योच्चारणप्रयोगे तादृशस्य श्रवणार्थमिति तत्सामर्थ्यादित्यर्थः । तत्र । षडादिषु । वार्त्तिकप्रामाण्येनेति । प्रकृतसूत्रभाष्ये शसि स्त्रियाम्प्रतिषेधः । शसि स्त्रियाम्प्रतिषेधो वक्तव्य इत्युपक्रमे चतस्रः पश्येत्यत्र प्रतिषेधस्य प्रयोजनमुक्त्वा आद्युदात्तनिपातनं करिष्यते स निपातनस्वरश्चतुरः शसीत्यस्य बाधको भविष्यतीत्यनेन पूर्ववार्त्तिकं खण्डितं ततो निपातनस्वरस्य सतिशिष्टत्वाच्चतसृणामित्यत्र यो विभक्तिस्वरः षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति तस्यापि बाधः स्यादत उपदेशिवद्भावो वक्तव्य इति परेण शङ्किते षट्त्रीति सूत्रे हलादिग्रहणस्य चतसृशब्दादन्यत्प्रयोजनन्नास्तीत्यतो

विभक्तिस्वरस्याबाधस्य सिद्धिरित्युक्तम् । षट्संज्ञकानां बहुवचनान्तया जश्श-
सोरस्मात्परयोर्लुग्विधानेन च षट्संज्ञकविषये न प्रयोजनम् तिसृशब्दोऽपि न
प्रयोजयति । द्विवचनैकवचने न स्तः । जस्य सर्वनामस्थानमिति प्रतिषेधात् ।
शसि तूदात्तयणो हल्पूर्वादित्यनेन सिद्धम् । अन्याः सर्वा हलादिविभक्तयः ।
चतुःशब्दस्यापि न प्रयोजयति । असर्वनामस्थानमिति वचनाज्जसि न भवित-
व्यम् शसि तु चतुरः शसीत्यनेन भवितव्यमिति चतसृशब्दादेकस्माज्जसि परे
विभक्तिस्वरस्याप्रवृत्तये हलादिग्रहणमित्यभिहितम् । यदि गौणे हलादिग्रहण-
स्य चारितार्थ्यं स्यात्तदा विभक्तिस्वरभावश्च हलादिग्रहणादिति वार्त्तिकविरो-
धः स्पष्ट एवेति । अत्राहुरित्यनेन सूचितामरुचिं स्वयमेवाह । तन्नेति । तिसृ-
भ्यो जस इति सूत्रे भाष्ये जस इत्यस्य तिसृका इति प्रयोजनमादावभिहित-
स्ततो नित्स्वरेणात्र बाधो भविष्यतीत्याशयेन जस्ग्रहणमनर्थकमन्यत्राभावा-
दिति वार्त्तिककृतोक्तम् । शसि उदात्तयणो हल्पूर्वादित्यनेन सिद्धमन्याविभ-
क्तयो हलादयस्तासु षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिर्झल्युपोत्तममित्याभ्यां भवितव्यमिति
तदाशयः। अनेन प्रकारेण जस्ग्रहणाभावे वार्त्तिककृता प्रतिपादिते उपसमस्ता-
र्थमेके जसो ग्रहणमिच्छन्ति । अतितिस्रौ । अतितिस्रः इति भाष्यकारेणोक्तम् ।
अत्र द्विवचने एव जस्ग्रहणाभावेऽतिप्रसङ्गापादने तात्पर्यम् । जसि त्विष्यत
एव तिसृभ्यो जस इति प्रसङ्गोच्चारितमेतत् । एवम्प्रकारेण वार्त्तिकं यथा ख-
ण्डितन्तथा चतुरः शसीतिसूत्रेऽपि षट्त्रीति सूत्रस्थहलादिग्रहणस्योक्तरीत्या
विभक्तिस्वरा बाधकत्वे ज्ञापकता वार्त्तिककृताऽभिहिता ततोऽग्रे भाष्यकृता
चतस्रः पश्य त्यत्र नैव वा पुनः शसि स्वरः प्राप्नोति । यणादेशे शसः पूर्व उदा-
त्तभावो नास्तीति कृत्वे त्यनेन वार्त्तिककारमतङ्खण्डितम् । ऋकारस्य यणा-
देशे तस्य स्थानिवद्भावेन व्यवधानान्न तकाराकारस्य प्राप्तिः स्वविधौ स्थानि-
वत्त्वाभावेन न ऋकारस्यैव प्राप्तिरित्याशयः । स्वरविधिम्प्रतीति स्थानिवत्त्व-
निषेधस्तु नास्ति । स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशस्यैव स्थानिवत्त्वनिषेध इति
नियमात् । वार्त्तिकदूषणपरभाष्याभिप्रायमाह । तस्मादितीति । उक्तभाष्यप्र-
घट्टकरीत्योपसंहरति तस्माड्डीण इति । झल्युपोत्तमम् । अपवाद इति । येन
नाप्राप्तन्यायेनेत्यादिः । आषड्गिरिति समुदायेऽप्युपोत्तमसम्भवोऽस्त्येवेति वा-

ग्रसुपोत्तमग्रहणस्य प्रत्युदाहरणमिति शङ्कावारणायाह । आ इति भिन्नम्पद-मिति। सर्वस्य सुपि। सर्वशब्दस्य स्वाङ्गशिटामदन्तानामित्यादुदात्तत्वं सिद्ध-मेवेत्याशङ्कायामाह। सर्वशब्दस्येति। एवञ्च सुपीत्यस्य तदन्तसप्तमीत्वेन प्र-त्ययलक्षणेनादुदात्तस्य अवणमस्त्येव। ननु वृत्त्युक्तप्रयोगेऽत्यन्तस्वार्थिकस्य प्र-योगस्तस्य तु सुबुत्पत्तेः प्रागेवोत्पत्तिरत आह। अत्यन्त इत्यादि सुपीत्युक्तेः फलमिति। यदि सुपीत्युक्तं तदा सुबन्तस्यादुदात्तत्वमप्रकृतेस्त्वनुदात्तादि-त्वमिति व्यवस्था सिध्यतीति भावः। अन्तोदात्त एवेति। चितः सप्रकृतेर्बह्वक-जर्थमिति वचनात्। ञ्नित्यादिर्नित्यम्। अत्रादिपदमन्तपदासम्बन्धबोधनाय। तद्धि यलि च सेटीतिपूर्वसूत्रे स्वान्वय्यन्वय्यन्तपदार्थकमभूत्। नन्वेवं सति तत्सम्बद्धान्यतरस्यामित्यस्य निवृत्तिः सिद्धैवेति नित्यमिति व्यर्थमिति चेन्न। स्पष्टार्थत्वात्। सन्नन्तस्य विधीयमाना धातुसंज्ञा सनोनित्वञ्चेत्युभयमपि पर-स्वरपरिहारेणाचरितार्थमित्याशयेनाशङ्कते। जुगुप्सेत्यादावित्यना। नित्स्वरस्य चारितार्थ्यन्तु द्वितीयस्तृतीयोभाग इत्यादौ। सति शिष्टस्यापीति। धातुस्व-रस्येति शेषः। पथिमथोः। अन्तोदात्तावितिः। फिट्स्वरेणैतावन्तोदात्तावित्यर्थः। अत एवाह। अत्रेति। अस्य। पथिमथोः सर्वनामस्थान इति सूत्रस्य। प्रकृतसूत्रा-त्तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यस्य परत्वात्तेन बाधाचेत्यपि बोध्यम्। चयो निवासे। नि-वासे वाच्ये सति चयशब्द आदुदात्तः स्यात्। इति च इति। निवास इत्यत्रा-प्येवम्। तेनैव। पुंसि संज्ञायामित्यनेनैव। अन्यत्र। जयातिरिक्ते। वृषादी-नाञ्च। ञ्नित्यादिरित्यत आदिरित्यनुवर्त्तते। अविहितादुदात्तस्येति। अवि-हित आदुदात्तो यस्य तस्येत्यर्थः। षष्ठ्यर्थ इति। आदिपदार्थापेक्षया या ष-ष्ठी तदर्थ इत्यर्थः। आशितः कर्त्ता। आशितशब्दस्य कर्तृवाचकत्वमुपपादयति। सकर्मकेति। भाष्यानुसारिमतान्तरमाह। आङ्पूर्वत्व इति। इत्यस्याप्ययेति। अपिना प्रत्ययस्वरपरिग्रहः। भाष्यासम्मतमिति। तत्र हि किन्निपात्यते। आ-शिते कर्त्तरि निपातनमुपधादीर्घत्वमादुदात्तत्वञ्च। आशित इति क्तः कर्त्तरि निपात्यते। अशितवान् आशितः। आदुदात्तत्वमनिपात्यमधिकारात्सिद्धम्। उपधादीर्घत्वमनिपात्यम्। आङ्पूर्वस्य प्रयोग इति प्रातिपादितम्। रिक्तेऽवि-भाषा। रिक्तशब्दावयवस्यैवायं स्वरो विहितो न तु तस्मिन् परेऽन्यस्येत्याशये-

नाह्व। पूर्वौ तरेति। आश्रितः कर्त्ता जुष्टार्पिते इत्युभयत्रोपात्तशब्दावयवस्यैव कार्यित्वेनाश्रयणादित्यर्थः। सप्तम्युपपत्तये आह । विद्यमान इति। षष्ठ्यर्थे सप्तमीत्यपि वक्तुं शक्यम्। पत्त इति। छन्दसीति शेषः। नित्यम्मन्त्र। पूर्वसूत्रस्य ब्राह्मणे विकल्पविधायकता द्रष्टव्या। सूत्रविरोधात्। नित्यम्मन्त्र इति सूत्रविरोधात्। यथा सङ्ख्यमङ्क्तिप्रत्ययोः प्राप्तं वारयति। योगविभाग इति। विभक्त्युदात्ते प्राप्त इति । युष्मच्छब्दस्य मदिक्प्रत्ययान्ततया तदादेशस्यान्तरतम्यादन्तोदात्तस्य तव शब्दस्यैकादेश उदात्तेनेत्यनेनोदात्ते प्राप्त इत्यर्थः। पर्युदासैकवाक्यतयाऽर्थमाह । नौभिन्नाद्विहित इति । हल्स्वरप्राप्ताविति। हलः स्वरप्राप्तावित्यर्थः। हलः स्वरप्राप्तिमुपपादयति। हलादावादेरिति। तद्विषयकेति। हलादिविषयकेत्यर्थः। प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदस्य सम्प्रदायसिद्धत्वात्। स्पष्टञ्चेदम्भाष्ये इति। समासस्येतिसूत्रभाष्ये इदं स्पष्टमित्यर्थः। तत्र हि आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेति यदयं यतोऽनाव इति प्रतिषेधं शास्तीत्युक्तम्। नचैवं नाव्यमित्यत्राप्यादेर्नकारस्योदात्तगुणकः स्थानकृतान्तरतम्यवान् लकारः स्यात्तद्रावत्तकतयःऽनाव इतिप्रतिषेधस्य चारितार्थ्येन कयमस्य ज्ञापकत्वमिति वाच्यम् । द्व्यच्कत्वमस्य सूत्रस्य प्रवृत्तौ लिङ्गम्। यदि नकारस्य स्थानेऽच्स्यात्तदा निमित्तस्य द्व्यच्कत्वस्य विनाशः स्यादित्युपजीव्यविरोधात्तादृश ऽनु भविष्यतीति नौप्रतिषेधो व्यर्थ इत्याशयात्। अत्र केचित्। नौप्रतिषेधो हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवदित्यर्थ एव ज्ञापक इति न। किन्तु स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदित्यर्थ एव। स्वरविधिशब्दे च तन्त्रन्यायेन स्वरस्य विधिः स्वरविधिः स्वरेण विधिः स्वरविधिरित्यर्थयतसम्बन्धो विवक्षितः। अथ वा सम्बन्धसामान्यार्थकषष्ठ्या समास एवास्तु। तत्र षष्ठ्यर्थः सम्बन्धश्च क्रियाकर्मभावो निमित्तनिमित्तिभावश्चाभिमत इति हल्स्वरप्राप्तावित्यस्य स्वरोद्देश्यके विधावित्यस्य च लाभः । नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रेत्यादिप्रतिषेधैकवाक्यतया चायमर्थः कल्प्यते स्वरे विधातव्ये व्यञ्जनमविद्यमानवदित्यत्र व्यञ्जनं स्वरस्थानित्वेन प्रसक्तं विवक्षितं ज्ञापकसाजात्यात्। एवञ्च नौप्रतिषेधस्य पृथिव्यादिपर्युदासस्य च या ज्ञापकताऽन्यत्राभिहिता सोक्तार्थद्वयस्य विवक्षायामित्याहुः । ईडवन्दवृशंसदुहाम् । द्व्यनुबन्धकत्वादिति।

तकारस्यानुबन्धस्येत्संज्ञोपादानादस्ति तदनुबन्धकपरिभाषाप्राप्तिः । वेणुशब्दस्या-द्युदात्तत्वमुपपादयति । श्रीणुरित्येति । स्वरभेदप्रतिपादनमन्यकर्तृकं कन्निरसि-तुमाह । यन्त्विति । प्रतिषेधादिति । तथा च नोदात्तनिवृत्तिस्वरप्राप्तिरिति भा-वः । इष्यते इति । अत्र प्रमाणन्तु प्रकृतसूत्रभाष्ये किमियम्प्राप्ते विभाषा आ-होस्विदप्राप्ते । कथञ्च प्राप्ते कथञ्चाप्राप्ते । यदि संज्ञायामुपमानमिति नित्ये प्राप्ते आरम्भस्ततः प्राप्तेऽन्यथात्वप्राप्ते । अप्राप्ते विभाषा । प्राप्ते नित्यो विधिः। वेणुरिव वेणुरिति प्रतिपादनमेवेति । त्यागराग । विभाषावेत्यस्यतो विभाषा-ग्रहणमनुवर्त्तते । एतदभावे स्वरमाह । मूले आद्या इति । तत्र । आद्येषु । तत्र । अन्त्येषु त्रिषु । प्रत्ययस्वरेण । प्रत्ययस्य यः स्वरः प्राप्तस्तेन । चित्वं हि प्रत्ययस्येति तेनान्तोदात्तत्वम्प्राप्तमिति फलितम् । मतोः पूर्व । पूर्वशब्दार्थस्या-दित्येतद्विशेषणत्वात्पुंल्लिङ्गेन निर्देशे कर्त्तव्ये नपुंसकनिर्देशोऽनुपपन्नोऽत आह । पूर्वमितीति । स्त्रियां संज्ञायामिति व्यधिकरणे सप्तम्यावित्याशयेन व्या-चष्टे । स्त्रियामित्यादि । खट्वावतीति । यौगिकोऽयन्न तु संज्ञा । उदुम्बराव ति-ति । देशस्य संज्ञेयम् । उदाहरणे । उदुम्बरावती इत्यत्र । नगर्याः संज्ञेयम् । गवादनी इति । अत्ति यस्यां सा अदनी । अधिकरणे ल्युट् । टित्वान्ङीप् । गोरदनीति विग्रहः । नाद इति लोके । इत्यर्थः स्यादिति । तथा च पूर्वग्रह-णमव्यवहितपूर्वपरमिति बोध्यम् । अन्तोऽवत्याः । अवत्या इत्यत्राकारोच्चारण-स्य प्रयोजनमाह । वत्या अन्त इति त्विति । ननु वेत्रवतीत्यादाववतीशब्दो मादुपधाया इत्यस्याऽसिद्धत्वान्नास्तीति कथमुदाहरणमत आह । वस्त्वन्त्वाश्र-येति । अथ फिट्सूत्राणीति । फिषां सूत्राणि व्याख्यायन्ते इति शेषः । एतेषां साधुत्वव्यवस्थापकत्वे प्रमाणमाह । अपाणिनीयेति । आवश्यकत्वादिति । अय-ञ्च पक्षः पाणिनीयानामपि सम्मत एव । पाटला । लघावन्त इति प्राप्त इति कथनमेकादेशष्टापा सह यावन्न जातस्तावत्प्राप्त्यभिप्रायेण । तस्यैवोषधिविशेषे रूढतया ततः स्त्रियाष्टाप उत्पत्तेः । बाधकबाधनार्थत्वादिति । आद्यसूत्रबा-धकस्यान्यस्याभावादिहैव निपातनमाश्रीयत इति भावः । अन्तरङ्गमिति । स्वाङ्गवाचकत्वस्य टाबुत्पत्तेः प्रागपि सत्त्वात्तस्यान्तरङ्गत्वमिति भावः । ध्यपूर्व-स्य स्त्रीविषयस्य । ध्यपूर्वस्येत्यन्तपदार्थे विशेषणसभेदेन सा च स्थानषष्ठी ।

स्त्रीविषयस्त्वेत्यवयवषष्ठी । लघावन्त इति । एकादेशात्प्रागस्य प्राप्तिः । ध्वनितञ्चेदमिति । तत्सूत्रभाष्ये क्यब्विधौ वृञ्ग्रहणम् । क्यब्विधौ वृञ्ग्रहणङ्कर्त्तव्यमिह मा भूत् । वार्या ऋत्विज इत्यभिहितम् । तत्र कैयटः। क्यब्विधाविति। ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यत इति वार्यशब्दस्याद्युदात्तविधानादेतज्ज्ञायते । तत्र ईडिवन्दिभ्यामात्मनेपदिभ्यां साहचर्याद्वृशब्देन वृणातिर्गृह्यते । ततो भाष्ये अञ्जेश्चोपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । आज्यम् । यदि क्यप्वृद्धिर्न प्राप्नोति । तस्मात्स्वरदेशः । यदि ण्यत् । उपधालोपो न प्राप्नोति तस्मात्कारकेपः । ननु चोक्तं वृद्धिर्न प्राप्नोति । आङ्पूर्वस्य प्रयोगो भविष्यतीति । अत्र तस्मात्स्वरदेष इति प्रतीकमुपादाय ननु स्वरे भेदो भवति । क्यपि सत्याद्युदात्तम्पदम् । ण्यति सत्यन्तस्वरितम् । नैष दोषः । नञ्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तविधानादिति कैयटेनोक्तम् । एवं व्युत्पत्तिमार्गप्राप्ते ण्यदन्ते नञ्विषयस्येत्यस्योपन्यासेन लक्ष्यानुसारेण फिट्स्वरस्य बाधकताऽन्यत्राप्यूहनीयेति ध्वनितमिति । स्वान्तस्याश्मादेरिति सूत्रम्फिष इत्यस्य यद्बाधकन्तद्बाधनार्थन्तद्बाधकप्रदर्शनञ्च मूल एव कृतमश्मादेरिति पर्युदासस्योपपादनावसरे उक्तसूत्रेऽप्रसिद्धत्वशङ्कावारणायाह । इदमिति । स्वाङ्गत्वापेक्षत्वादिति । न च टाप उत्पत्तौ स्त्रीत्वापेक्षास्तीति साम्यमिति वाच्यम् । प्रातिपदिकसंज्ञाप्रवृत्तिकाले लिङ्गस्याप्युपस्थितिसत्त्वेन लिङ्गाधिक्ये तस्मिन् द्योतनीये टाबादेरुत्पत्त्या लिङ्गोपस्थितेरुभयोत्पत्तिप्राक्कालिकत्वेन नलिङ्गोपस्थितिकृतं टापो बहिरङ्गत्वमित्याशयात् । एतेन स्वरस्य बहिरङ्गत्वन्ध्वनितम् । इदमल्पापेक्षमन्तरङ्गं बह्वपेक्षं बहिरङ्गमिति वादिमतेन । चिन्त्यमिति । अत्रेत्थञ्चिन्तयन्ति । स्वाङ्गशिटामिति सूत्रेऽत इत्येवं तदन्तविधिनान्तपदार्थलाभेऽन्तवचनमुद्देश्यतावच्छेदकसंज्ञाप्रवृत्तिकालिकतदन्तत्वं सूत्रप्रवृत्तौ नियामकमिति शिखशब्दस्य यदा प्रातिपदिकसंज्ञा तदैव स्वाङ्गेत्यस्य प्राप्तिरेकादेशस्य तु टावुत्पत्त्युत्तरम्प्राप्तिरेतावतैव स्वरस्यैकादेशापेक्षयाऽन्तरङ्गत्वमिह विवक्षितमिति तन्मतमेवाह । तस्मादिति । स्वयम्प्रत्युदाहरणमाह । अस्थ्यादीति । नन्वन्तशब्दोपादानसामर्थ्यात्पूर्वोक्ता कल्पना चेत्तदा ग्रीवाशब्दे वाशब्दस्योदात्तस्य श्रवणङ्ग्रीवायामित्यत्र यत्तद्विरोध इत्यत आह । ग्रीवायामिति । सिद्धमिति । तथा च सम्वत्सरशब्द एव चेद्वत्सरशब्दोपा-

दानेनान्तोदात्तत्वसिद्धिः प्रयोजनन्तदा चित्वादेव सिद्धमतोऽन्यत्रास्य सूत्रस्य प्रवृत्तिर्वक्तव्येति भावः। उदाहरणान्तरमेवाह। परिवत्सरेति। अनेन। प्रकृतसूत्रेण। तद्वर्ग्यमिति। सम्पूर्वाच्चिदित्यत्र चिदित्यस्योपादानं व्यर्थमित्यर्थः। पङ्क्त्यादिसूत्रेति। तेन प्रातेर्डतिरित्यस्य व्यावृत्तिः। साधावित्यस्यार्थमाह। प्रवीण इति। वाच्य इति शेषः। स्वाङ्गाख्यायाम्। दक्षिणस्येत्यनुवर्त्तते। बाधकबाधनार्थत्वादिति। तथा च परस्याप्यनेन बाधः स्यादिति भावः। अन्तोदात्त इत्येवेति। मण्डूकप्लुत्याऽनुवर्त्तत इति शेषः। कृष्णो मृग इति। गुणोपसर्जनद्रव्यवाच्ययम्। अत्र वर्णानान्तेऽत्येव प्रवर्त्तते। पक्षे। वा नामधेयस्येत्यस्याप्रवृत्तौ। आद्युदात्तत्वमिति। वाग्रहणसामर्थ्यादिति शेषः। अन्तोदात्तत्वमेवेति। फिट्स्वरेणेति शेषः। शुक्लशब्दे प्रकारान्तरमप्याह। ऋज्रेन्द्रेतीत्यादि। शङ्केति। वस्तुतोऽस्वरितत्वादेव तत्स्वरस्याभावे सिद्धे स्पष्टार्थमेवान्तशब्दोपादानमिति भावः। अङ्गुष्ठोदकेतिसूत्रस्याङ्गुष्ठशब्दस्य प्रयोजनम्मूलेऽभिहितमिति तस्यरित्यज्योदकशब्दोपादानस्य प्रयोजनमाह। उदकस्येत्यादिना। वशाशब्दस्य चित इत्यन्तोदात्तत्वे सिद्धे नियमार्थमुपादानमित्याह। मूले वशाग्रहणमिति। तत्। आद्युदात्तत्वम्। आद्युदात्त एवेति। यतोऽनाव इत्यनेनेत्यादिः। ज्ञापकादित्येतत्पर्यन्तानुसरणमनुचितमित्याशयेनाह। स्त्रीविषयेति। आब्विषयाणामित्येतद्वाचष्टे। नित्येत्यादिना। अवतीति। अत्र अशब्दः अवशब्दपरस्तस्मान्मतुप्। बहुलेति। आर्या बहुलेति कृत्तिकापर्यायौ। ताभ्यां स्वार्थिके के इत्वमित्याशयेनाह। आर्यिकेत्यादि। अत्र। घृतादिगणे। ज्येष्ठकनिष्ठयोः। वयसीत्यस्य प्रयोजनमाह। वृद्धयुवेति। उदात्तग्रहणानुवृत्तेरिति। एवञ्च विल्वतिष्ययोरन्तः स्वरित उदात्तो वेति सूत्रार्थ इति भावः।

॥ इति प्रथमः पादः ॥

वलिशब्दस्य स्वभावात् स्त्रीलिङ्गता। तस्य वाच्यार्थमाह। वलिशब्द इति। मरुद्वृधेत्यत्र मरुशब्दो देशविशेषवाची। लघुर्बहुरिति। नैतौ नित्यस्त्रीलिङ्गौ। न च वल्यादिशब्दस्यापि वलिरिवेत्यर्थे लिङ्गान्तराभिधायकत्वसम्भव इति वाच्यम्। प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये सतीत्यस्यापि विवक्षितत्वा-

त्। विषयपदोपादानसामर्थ्यमत्र बीजम्। नब्विषय। अत्र पूर्वसूत्राद्विषयपदानुवृत्त्यैव सिद्धे विषयेति व्यर्थमित्यत आह। कस्वेत्यादि। यथाश्रुते वैलक्षण्यमलभ्यमित्याह। कस्वान्तस्येति। नपोऽनिसन्तस्येत्यत्र पूर्वसूत्राद्विषयपदानुवृत्तिः प्रदर्शनीया सा स्त्रीविषयस्येति पाठे विषयपदस्य समासघटकतया क्लिष्टेति पूर्वसूत्रस्य पाठप्रदर्शनमेतत्। पुनर्विषयपदमिति। अयम्भावः। नेह विषयपदन्नित्यनपुंसकलाभाय। तस्य पूर्वसूत्रस्थविषयपदानुवृत्त्यैव लाभात्। किन्तु नपुंसकविषयतासम्बन्धि यत्तस्य लाभाय। एवञ्चोपलक्षणीभूतो नपुंसकविषयतासम्बन्ध इहाश्रीयते। लिङ्गव्यत्ययेन प्रत्ययलोपेन वा यत्प्रातिपदिकं लिङ्गान्तरसम्बद्धन्तदपि नपुंसकविषयतासम्बन्धोपलक्षितं भवत्येवेति। ध्वनितञ्चेदमिति। तत्र ह्नी च द्विवचन इति सूत्रस्य किमुदाहरणमिति प्रश्ने आदौ अक्षी ते इन्द्र पिङ्गले इत्यभिहितम्। ततश्छान्दसत्वात्पुंवद्भावेन श्यादेशनुमागमयोरप्राप्तौ प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्यनेनाक्षि औ इति स्थिते एकादेश इत्याशयेन नैतदस्ति पूर्वसवर्णेनाप्येतत्सिद्धमित्युक्त्वा अक्षीभ्यान्ते नासिकाभ्यामिदमुदाहरणमित्युक्तम्। इदञ्चाप्युदाहरणमक्षी ते इन्द्र पिङ्गले। ननु चोक्तम्पूर्वसवर्णेनाप्येतत्सिद्धमिति। नुमा व्यवहितत्वात्पूर्वसवर्णो न प्राप्नोति। छन्दसि नपुंसकस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः। मधोस्तृप्ता इवासते इत्येवमर्थम्पुंवद्भावेन नुमो निवृत्तिर्नुमि निवृत्ते पूर्वसवर्णेनैव सिद्धम्। स्वरार्थस्तर्हीकारो वक्तव्यः। उदात्तस्तर्हीकारो वक्तव्यः उदात्त ईकारो यथा स्यान्नपुंसकस्वरो मा भूत्। नब्विषयस्यानिसन्तस्येत्यनेनाद्युदात्तत्वम्मा भूदित्यर्थः। मधोस्तृप्ता इत्येतदर्थम्पुंवद्भाव आवश्यक इत्याशयेनाह। ननु च पुंवद्भावातिदेशादेव स्वरो भविष्यति। अशक्यः पुंवद्भावातिदेशस्तत्राश्रयितुमिह हि दोषः स्यात्। मध्वस्मिन्नस्ति मधुर्मास इति। सामान्ये नपुंसकमात्रस्य पुंवद्भावो न किन्तु क्व चिदेवेत्याशयेनाह। स तर्हि पुंवद्भावो वक्तव्ये न वक्तव्यः। प्रकृतस्पुंवदिति वर्त्तते इति भाष्ये उक्तम्। ननु च पुंवद्भावेत्युक्तिरव्युत्पत्तिपक्षाभिप्रायेण व्युत्पत्तिपक्षे तु अशेर्निदिति नित्त्वाद्युदात्तत्वेन भाव्यम्। अत्र मधुर्मास इति प्रतीकमुपादाय कैयटेन प्रतिपादितम्। मत्वर्थे मासतन्वोः मधोर्ञ चेति यत उत्पन्नस्य लुकि मासे पुंसि मधुशब्दो वर्त्तत इत्याद्युदात्तत्वन्न स्यात्। इत्यन्तेन ग्रन्थेन भाष्य-

क्षता पुंवद्भावातिदेशस्याशक्यत्वमुपपाद्य ई च द्विवचन इतीकारादेशस्याव-श्यकत्वं सूत्रारम्भवादिरीत्याभिहितम्। ततः स तर्हि पुंवद्भावो वक्तव्यो न व-क्तव्यः प्रकृतमुपुंवदिति वर्त्तत इत्यनेन पुंवद्भावस्यावश्यकत्वप्रदर्शनेनेच द्विवच-ने इत्यनेनेकारादेशविधानन्न कार्यम्। स्वरस्य सिद्धिस्तु यस्यान्यत्र नपुंसकत्वन् दृष्टन्तस्यास्सत्यपि नपुंसकत्वे आद्युदात्तत्वम्भवति नपुंसकविषयतासम्बन्धस्यो-पलक्षणभावेनाश्रयणादिति ध्वनितम्। लुगत्र मधुशब्दादुत्पन्नस्य लुगकारेकार-रेफाश्च वक्तव्या इत्यनेन कार्यः। यत्त्वत्र कैयटेन पुंवद्भावस्य मधोर्ष्ट भणा-तीत्यर्थमावश्यकत्वेपि वाक्यभेदेन सम्बन्धः क्रियते छन्दसि नपुंसकम्पुंवदित्येकं वाक्यम्। अस्थ्यादीनाञ्छन्दसीकारादेशो वक्तव्य इति द्वितीयं वाक्यमित्युक्त-न्तत्तु सूत्राभिप्रायवर्णनमिति न तद्विरोधः। तृणधान्यानाञ्च द्व्यषाम्। धान्य-वाचकस्य तिला इत्युदाहरणम्मूले। न चास्य धान्यवाचकत्वे माषे मासि ति-लभक्षणमेकादश्यां विरुध्येतेति वाच्यम्। तन्मासस्म्बन्ध्येकादश्यामेव वचन-बलात्प्रवृत्तेः। तिला इत्यस्याद्युदात्तत्वङ्कैयटासम्मतमिति शङ्कते। यत्त्विति। इदञ्चिन्त्यमिति। तिलशब्दस्य घृतादौ पाठकल्पनञ्चिन्त्यमित्यर्थः। इदञ्चिन्त्य-मिति। द्व्यषामित्यस्य गोधूमा इत्यत्राद्युदात्तत्वाप्रवृत्त्यभिधानन्नव्योक्तञ्चिन्त्यमि-त्यर्थः। त्रः सङ्ख्यायाः। नान्तरेफान्तसङ्ख्यावाचकस्यादिरुदात्तः स्यात्। सङ्ख्या-या इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशस्सङ्ख्याशब्दार्थगतस्य स्त्रीत्वस्य नान्तरेफान्तशब्दे आ-रोपेण। ननु पञ्चेत्यत्र नलोपे कृते न नान्तत्वन्नलोपासिद्धत्वेन तथात्वन्तु षत्तुमशक्यम्भिन्नकर्तृकत्वादित्यत आह। पञ्चेत्यादाविति। पाणिनीये इति। शास्त्रे कर्त्तव्य इति शेषः। एतदेवाह। अनुदात्तेत्यादिना। सप्ताष्टशब्दयो-रस्यातिव्याप्तिं वारयति। सप्ताष्टशब्दाविति। मूलानुक्तं रेफोदाहरणं स्वय-माह। रत्योदाहरणमित्यादिना। समासे उदाहृत इति। अस्य अस्माभिरि-त्यादिर्बोध्यः। चतुष्कपाल इति समासे उदाहृत इत्यर्थः। स्वाङ्गशिटाम्। स्वा-ङ्गवाचिनामदन्तानां शिटाञ्चादिरुदात्तः स्यात्। इदम्। स्वाङ्गेति सूत्रम्। तेन। तादृशव्याख्यानेन। सर्वादिशब्देऽतिप्रसङ्गं वारयति। सर्वेभेति। तथा दर्शनात्। अन्तोदात्तस्य दर्शनादित्यर्थः। परो मात्रयेति। परशब्दस्य सर्वना-मत्वेन लोके त्वाद्युदात्तत्वमेव भवति। ननु सर्वादिशब्दवत्परशब्दोऽपि गणेऽ-

न्तोदात्तः पठनीयस्तावतैव सिद्धौ व्यत्ययकथनमसङ्गतमत आह। परमिति। कुपूर्वमिति पाठे पूर्वशब्दस्य प्रथमान्तत्वादादिरित्यनेन सामानाधिकरण्यसम्बन्धोऽस्ति। कुपूर्वाणामिति पाठे तु कथमस्य सम्बन्ध इत्याशङ्कायामाह। तस्य समूह इति। ननु पूर्वशब्दस्य सर्वनामत्वादामः सुट् स्यादत आह। सर्वनामकार्यन्त्विति। कर्द्दमादिरयमिति। तेनादिर्द्वितीयो वा पर्यायेणोदात्तौ। कीत्यादीति। कुपूर्वमिति कथमित्यर्थः। हरदत्तोक्तपाठः। कुपूर्व इति पाठः। आहुरित्यस्वरसबीजन्तु कावित्येव सिद्धे पूर्वशब्दोपादानमेवं सत्यनर्थकमापद्येतेति। खय्युवर्णम्। कृत्रिमाख्ये तत्रस्य कृत्रिमस्याख्या पुरुषप्रयत्नसाध्यस्याख्येत्यर्थः। वन्धुकः। पुष्पविशेषस्याख्येत्यर्थः। ऋवर्णान्तत्वात्प्राप्तमतिप्रसङ्गं वारयति। पितेत्यादि। व्यर्थ इति। सस्वरस्य तकारस्य प्रथमोपादानेन ग्रहणसम्भवादिति भावः। बोध्य इति। तेन श्वेतो वाजीत्यत्रान्तोदात्तपाठस्योपपत्तिः। ह्रस्वान्तस्य। अचादिरिति सम्बध्यते। प्राज्ञमिति। कप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तोऽयम्। ताच्छील्ये किमिति। ताच्छील्ये गम्ये इत्यर्थकन्ताच्छील्य इति पदङ्किमर्थमित्यर्थः। इत्येके इति। लोके प्रवीणे कुशलशब्दप्रयोगेऽपि ताच्छील्यन्न प्रतीयत इत्यस्वरसबीजम्। अत एवाह। अन्तोदात्त इति। मूले अचस्यादेवनस्य। देवनशब्दः करणल्युडन्तः। अर्द्धस्यासमद्योतने। असमद्योतने योऽर्द्धशब्दस्तस्यादिरुदात्तः। समस्य समांशकस्य द्योतने प्रतिपादने फिट्स्वरेणान्तोदात्तत्वम्। पीतद्‍र्थानाम्। आदिरिति सम्बध्यते। ताच्छील्यानवगमात्। समुदायेन संज्ञानवगमात्। लुबन्तस्योपमेयनामधेयस्य। उपमेयनामधेयस्येत्यस्योपमेयवाचकस्येत्यर्थः। चञ्चेव चञ्चेति। इवे प्रतिकृताविति कनो लुम्मनुष्ये इति लुप्। न च लुप्संज्ञाऽभावस्य तस्य च नावयवत्वमिति चरमात्रयवाचकान्तशब्दार्थाप्रसिद्धिरिति वाच्यम्। लुबन्तस्येत्यस्य लुब्विशिष्टस्येत्यर्थात्। वैशिष्ट्यञ्च स्वविषयकज्ञानाधिकरणचरणोत्पन्नध्वंसप्रतियोगिसमयवृत्तित्वसम्बन्धेन। अग्निर्माणवक इति। अत्राग्निशब्द उपमानवाची। माणवकशब्द उपमेयवाचकस्स च न लुबन्त इति। यद्यप्यपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः। नकारस्य च मूर्द्धन्यस्तेन सिध्यति माणव इत्युक्तेर्माणवशब्दोऽजन्तत्वादाद्युदात्त एव। तथापि ततः स्वार्थिके के प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तोयमिति

भवति। प्रत्युदाहरणमिति बोध्यम्। वरणा इति। अन्तोदात्तोऽयम्। नामित्यादि किमिति। उपमेयस्येत्येवास्तु। उपमेयत्वञ्चार्थस्य न च तस्य लुबन्तत्वमिति उपमेयशब्दस्य तद्वाचके वृत्त्येष्टसिद्धिर्भविष्यतीति प्रश्नः। न तु तस्य संज्ञेति। नामधेयशब्दः संज्ञापर इति भावः। न वृत्तपर्वत। उपमेयनामधेयस्येत्यनुवर्त्तते। विशेषपदोपादानाद्विशेषवाचकस्यैवोद्देश्यत्वं निषिधे। तेन स्वरूपस्य व्यावृत्तिः। एवञ्च वृत्त इव वृत्तः पर्वत इव पर्वत इत्यत्र पूर्वेणाद्युदात्तत्वम्भवत्येव। राजविशेष। आङ्गेत्यत्राङ्गशब्दः क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्य राजन्यपत्यवदित्यञन्तात्क्वनि तस्य लुपि तदन्त उदाहरणम्। अङ्गाः प्रत्युदाहरणमिति। बहुत्वे लुप्। तदन्तात्क्वनो लुप्। एवञ्च। पूर्वसूत्रानुवृत्तौ च। राजविशेषवाचकस्य लुबन्तस्योपमेयनामधेयस्य चेद्वृत्तस्यैवेति नियमोऽत्राभिप्रेतः। वृत्त्युपपत्तये मतविशेषमाह। यमन्वाशब्द इति। कालिङ्ग इत्युदाहरणमिति। अत्र कालिङ्ग इव कालिङ्ग इत्युदाहरणे बोध्यम्। इच्छन्तीति। एतन्मतेऽकृतकन्कमेवोदाहरणम्बोध्यम्। लघावन्ते। अस्यादिरित्यधिकारे पाटेऽयसम्बन्धे प्रमाणमाह। अत एवेति। आदिरित्यस्यासम्बन्धादेव। नन्वेवं वराहशब्दोऽपि मध्योदात्तः स्यादत आह। वराहशब्दस्त्विति। अनेनैवाद्युदात्तत्वसिद्धये शङ्कते। न चेति। लघावन्त इत्यादि किमिति। बह्वषो गुरुरित्येवास्त्विति प्रश्नः। वातप्रमीरिति। अत्र संयोगे गुर्वित्यनेन तकाराकारस्यापि गुरुत्वादस्याप्युदात्तत्वापत्तिरिति भावः। सिद्धान्ते त्वत्रान्त्यस्य लघोर्द्वयोर्वा लघ्वोरभावादेतत्सूत्राप्रवृत्तौ कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वम्भवति। वातप्रमीरित्यत्रान्त्यस्यालघुत्वं सज्जननशब्देन्त्यस्य द्वयोर्वा लघुत्वेऽपि गुरोर्न तत्परत्वमिति प्रदर्शयितुमनयोरुपादानम्। कपालीशब्दस्येनिप्रत्ययान्ततयाऽन्त्यस्य लघुत्वसम्भावनयाऽस्य सूत्रस्य प्रवृत्तिशङ्कां वारयति। नान्तत्वादिति। नान्तत्वेन सर्वनामस्थाने परतो दीर्घे कृते नात्रान्त्यलघुपरत्वमिति भावः। किसलयमिति। गुरुपदाभावेऽन्त्यलघुपरकस्य लकाराकारस्य गुरुद्वयपरकस्य सकाराकारस्य वा उदात्तत्वापत्तिरिति भावः। न च किसलयशब्दे प्राप्तमप्येतत्सूत्रं यान्तस्याऽन्त्यात्पूर्वमित्यनेन परत्वाद्बाध्येतेति वाच्यम्। किसलयकमित्यस्योपलक्ष्यत्वात्। अस्य प्राप्तिमात्रेण। स्त्रीविषयेत्यस्य प्राप्तिमात्रेण। बाधादिति। तथा च द्वितीय-

स्योदात्तत्वमिह भवति। उदाहरणन्दत्तमिति। मूले इति शेषः। अनुपूर्वाणामित्यत्र व्यधिकरणो बहुव्रीहिर्मूले दर्शितस्तद्बीजमाह। अच्चादेरितीति। अन्वयानापत्तेरिति। सामानाधिकरण्ये नान्वयानापत्तेरित्यर्थः। यदि त्वचोः पूर्वः फिषोऽवयव इत्युच्यते तदा व्यर्थत्वं क्लिष्टत्वञ्चेति भावः। शकुनीनाम्। पक्षिविशेषवाचकानामित्यर्थः। बहुवचनस्वारस्यात्। न तु शकुनिशब्दस्येत्यर्थः कार्यः। अन्त्यात्पूर्वमिति। पूर्वशब्दस्यावधिसाकाङ्क्षार्थप्रतिपादकतयाऽन्त्यस्य त्वावत्त इत्यत्रान्तस्य निमित्तत्वेन श्रवणादिह तदर्थस्यावधित्वमिति भावः। एतेन। मध्योदात्तदर्शनेन। बहुव्रीहिस्त्विति। लघुः पूर्वो यस्य तस्य समुदायस्यादिरित्यर्थकल्पनया तित्तिरिरित्यादाविष्टसिद्धेः सम्भवादित्यभिप्रायः। अनयोः। ऋतुप्राणिवाचकयोः। मूले यथालक्षणमप्राप्तमिति। उत्सर्गबाधकसूत्रेण प्राप्तमित्यर्थः। अन्तोदात्तत्वमिति। उत्सर्गतः प्राप्तसूत्रेणान्तोदात्तत्वमित्यर्थः। कैयटश्चेति। चिन्त्य इति शेषः। धान्यानाम्। ह्रस्वान्तानामित्यत्र कर्मधारयः। चान्तानामित्यत्र ककारषकारौ पृथङ्निमित्ते चन्तानामिति वक्तव्ये चान्तानामिति कथनेन षकाराकारौ विवक्षितः। एवङ्ककाराकारोऽपि चान्तानामिति तु सौत्रः प्रयोगः। लक्ष्यानुसारिव्याख्यानादित्याशयेनाह। ह्रस्वसंज्ञकेत्यादि। त्वधान्येति। तृणविशेषवाचकस्य ग्रहणार्थमित्यर्थः। केचित्तु तत्र सूत्रे ईषान्तस्येतिसूत्रादादिर्वेत्यस्यानुवर्त्तनात्तस्य वैकल्पिकत्वेन मध्योदात्तोऽप्ययन्तृणविशेषवाची भवतीत्याशयेन तत्र पाठ इत्याहुः। ननु चान्तानामिति सूत्रे उक्तमिह त्वकारान्तसमुदाक्रियत इति तद्विरोध इत्यत आह। ह्रलन्तानामिति। जनपदशब्दानाम्। जनपदवाचिनामजन्तानामादिरुदात्तः। तस्याप्यनेनेति। अपिना फिष् इत्यस्य सङ्ग्रहः। अङ्गो राजेति। ततः क्षत्रियसमानशब्दादितिविहितप्रत्ययस्य जनपदे लुबिति लुप्। एवन्दरच्छब्देऽपि। ह्रयादीनाम्। लान्तानामित्यत्र लेति समुदायो विवक्षितः। न चैवमसंयुक्तेति व्यर्थम्। हलोऽनन्तरा इति व्यञ्जनसमुदायस्यैव संयोगसंज्ञा विधीयते न त्वज्घटितस्येति वाच्यम्। असंयुक्तेत्यस्य व्यञ्जनान्तरासंश्लिष्टो यो लस्तदन्तानामित्यर्थात्। पूर्वमित्यस्यान्त्यात्पूर्वमित्यर्थः। अन्ये तु द्वयोरुदात्तयोरसति प्रयत्ने समावेशादर्शनादन्तः पूर्वमित्यनेनैव पर्याये लब्धे वाशब्दोऽत्र चार्थे। तेन प्रकरणप्राप्तस्यादि-

रित्यस्यापि प्रकृते सम्बन्धस्तेनादेरपि पक्षे उदात्तत्वम्भवतीत्याहुः। इगन्तानाञ्च द्व्यषाम्। इगन्तानाञ्चेत्यत्र चशब्दो वाक्यालङ्कारे। वेत्यनुवर्त्तत इति। विकल्पार्थकः प्रकृते वाशब्दोऽनुवर्त्तते शब्दाधिकारात्। वाशब्दाननुवृत्तिमभिप्रेत्याह। छान्दसत्वादिति। केषाञ्चिन्मतमाह। ये त्विति। एतन्मते कृषिशब्दः प्रत्युदाहरणम्॥

॥ इति द्वितीयः पादः ॥

अभिमान इति। एकस्यैवोभाभ्यामुदात्तत्वस्यैव प्राप्त्या विरोधाभावेन परत्वादित्यसङ्गतमित्येवमुक्तिः। अस्योदाहरणन्तु जघनमिति बोध्यम्। उदाहरणदिगिति। तेनात्र कूर्पर इत्युदाहरणमिति ध्वनितम्। रसना। वदनमित्यत्र तु स्वाङ्गशिटामित्याद्युदात्तत्वम्। मादीनाञ्च। मादीनां त्र्यषान्द्वितीयमुदात्तम्। अस्योदाहरणं यन्मूले मलय इत्युदाहृतन्तदन्यथा सिद्धमित्याह। मलय इत्यादिना। संज्ञाभूतः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकः। मकरवरूढेत्यत्र तु जातिप्रवृत्तिनिमित्तको गृह्यते। इति न्यायेनेति। एवमुक्तिः प्रातिपदिकस्य कार्येऽपि प्राचाम्मते त्वस्य प्रवृत्तिमभ्युपेत्य। वस्तुतस्तु जातिविशिष्टस्य शीघ्रोपस्थितत्वाद्वाचकतासम्बन्धेन तद्विशिष्टग्रहणम्। जलजन्तुविशेषे प्रसिद्धोऽयम्। शादीनां शाकानाम्। शकारादीनां शाकवाचिनान्त्र्यषान्द्वितीयमुदात्तम्। मूले शीतन्याशतपुष्पा इत्युक्तम्। तत्र शीतन्येत्युदाहरणम्। तेन। आद्युदात्तत्वविधायकमिति कथनेन। कैयटमतं वृत्तिविरुद्धमित्याह। फिडिति। त्र्यच्त्वाभावादिति। उभयोरप्युदाहरणत्वेनोपन्यास इति वादिमतमसङ्गतमित्यनेन कथितम्। कैयटादिरीत्येति। तन्मते त्र्यषामित्यस्यात्रासम्बन्धादिति भावः। केचित्त्विति। त्र्यच्पदस्य त्रित्वसंख्याविशिष्टाच्परतया शते पञ्चाशदिति रीत्या चतुरच्कादिष्वपि त्र्यषः सद्भाव इति भावः। वदन्तीति। अनेनास्वरसः सूचितः। स चोत्तरसङ्ख्यायाः पूर्वसंख्याबाधकत्वस्य न हि त्रिपुत्रो द्विपुत्रव्यपदेशं लभते इत्यादौ सुप्रसिद्धतया एकाच्कद्व्यच्कमेव प्रत्युदाहरणमित्यसङ्गतमिति। पान्तानाङ्गुर्वादीनाम्। स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदित्यस्य सामान्यतः प्रवृ-

त्तिमभ्युपेत्य पादप इत्युदाहरणम्मूलेऽभिहितम् । हल्स्वरप्राप्तौ स्वरोद्देश्यके विधौ वा तत्प्रवृत्तिरिति सिद्धान्ते त्वस्यातप इत्यं वोदाहरणम्पादप इत्यादौ तु स्वरव्यत्ययो बोध्यः लौकिके त्वाद्युदात्तत्वमेव लघावन्त इत्यनेनेति बोध्यम्। पान्तानाङ्किङ्कर्दभ इत्यादिग्रन्थस्तु तस्याः परिभाषायाः सामान्यतः स्वरविधौ प्रवृत्तिमभिप्रेत्य। युतान्य। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्त इति। अयुतशब्दस्य सङ्ख्याविशेषे रूढत्वेऽपि संज्ञाशब्दानां व्युत्पादनमवयवार्थारोपेणेति प्रकृतेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरप्रवृत्तिः । मकरवरूढ । अत्रादिरित्यस्योपादानाद्वितीयाधिकारबाधो मा भूदित्याशयेन वाशब्दोपादानम्। एवञ्च मकरादौ पर्यायेणाद्द्वितीयस्य वोदात्तस्य श्रवणम्। वरूढ इतीति। अस्यादिरिति शेषः। आदिशब्देन सङ्ख्याद्यान्दर्शयति। पारेवत इत्यादिना। मकरः। मकरो यादसि ज्ञेयो निधिराशिप्रभेदयोः। वरूढः। अयं सबलवाची। वरूढः सबलेऽपि स्यादिति। पारावतः। पारावतः कलरवे शैले मर्कटतिन्दुके। वितस्ता। नदीविशेषे प्रसिद्धोऽयम्। इक्षुः। अस्याभिधेयं व्यक्तम्। आर्जिः। अर्जनेऽव्युत्पन्नोऽयम्। द्राक्षाकलाः। द्राक्षायाः कला इत्यर्थः। उमाः। उमोऽतसीहैमवतीहरिद्राकीर्त्तिकान्तिषु। काशाः। दिशः। काशीनम्। काशीनः। काश्या इन इत्यर्थः। अयमिति। सुगन्धिते जनशब्द इत्यर्थः। नपः फलान्ता। सूत्रे लिङ्गवचनस्याविवक्षितत्वान्नप इत्येकवचनान्तस्य फलान्तानामिति बहुवचनान्तेन सामानाधिकरण्यमविरुद्धम्। केचित्तु मते फ इति षष्ठ्यर्थे प्रथमा। अन्ये त्विति मते फाशब्दाकारस्य षष्ठ्येकवचने आत इति योगविभागाल्लोपः। यान्त्यस्यान्त्यात्पूर्वम्। अत्रादिर्द्वितीयो वेत्यस्यासम्बन्धार्थमन्त्यात्पूर्वमित्युपात्तम्। न कश्चिद् विशेष इति। एतेनैतस्य सूत्रस्य कुलाय इति नासाधारणप्रयोजनमित्यभिहितम्। यान्तस्य ना। षष्ठ्यर्थे प्रथमा। अत्र लघुपदस्यासत्त्वमभ्युपेत्योदाहरणान्याह। नानेत्यादि। इति पाठ इति। यान्तस्य नालघुनी इति पाठ इत्यर्थः। केचित्त्विति। एतन्मते यान्तस्य त्यच थश्च आश्चेति द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिः। तत्र आकारघटितं वाक्यं लघुशब्दरहितम्। तेन पूर्वोक्तोदाहरणानामपि सङ्ग्रहः। सम्बधात इति। मण्डूकप्लुत्येत्यादिः। सांकाश्यकाम्पिल्य। आदिर्वेति वर्त्तत इति। मकरवरूढेतिसूत्रादादिर्वेतिमण्डूकप्लुत्या सम्बध्यत इत्य-

र्थः। अत एव। आदिपदसम्बन्धादेव । ननु कैयटोक्तावन्त इत्यप्रकृतस्याभिधानम्। किञ्च द्वितीयमित्यस्यानभिधानेन न्यूनता चेति दोषद्वयमत आह। अन्तान्तशब्देनेति। काशिकायां विरोधोऽप्येवमेव परिहर्त्तव्य इत्याह। एवमिति। इत्येव सिद्धेरिति।न चाधुनापि द्वितीयोऽन्त्यात्पूर्व एवेति त्रयाणां ग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्।आदेरप्युदात्तत्वसम्पादकत्वेन चारितार्थ्यात्। ईषान्तस्य ह्रयादेरादिर्वा। अत्रादेरुदात्ताभावेऽन्तोदात्तत्वम्फिष इत्यनेन प्राप्तमपि न किन्तु द्वितीयस्य एतत्सूत्राव्यवहितप्राक्सूत्रे द्वितीयमित्यस्य सम्बन्धात्। न च प्रागीषादिति प्रागभिहितमिति कथमत्र द्वितीयमित्यस्य सम्बन्ध इति वाच्यम्। तत्र प्रागीषादिति नापूर्वङ्किन्तु प्रकृतसूत्रे विभिन्नार्थकादिपदोपादानेन च तद्घटितवाक्ये द्वितीयमिति न सम्बध्यते इत्याशयकमेव वा ग्रहणेनादेरुदात्ताभावे तु विरोधाभावेन द्वितीयमित्यस्य सम्बन्धः स्यादेवेत्याशयात्। अत एवाह। पक्षेऽधिकारादिति। मञ्जूषेति। अत्र ईषान्तेत्यनेन प्राप्ताद्युदात्ताभावे भादीनाञ्चेति द्वितीय उदात्तः। अम्बरीषमिति। अत्राद्युदात्ताभावे लघावन्त इति सूत्रेण तृतीयस्योदात्तत्वम्। उशीरदाशेर । अत्रादिरित्यनुवर्त्तते। वेति तु निवृत्तम्। हृदयशब्दोपादानस्य प्रयोजनमाह। अत्र हृदयेति । देवरग्रहणमिति । प्रकृतसूत्रे देवरपदोपादानाभावेऽप्यादेरुदात्तत्वन्द्वयोर्लघ्वोः परतः उपस्थितस्य गुरोरिकारस्य तेनैव सिद्धमिति भावः। अनित्यत्वज्ञापनार्थमिति । तत्फलन्तु कपालुशब्दे गुरोर्द्वितीयस्योदात्ताभावेऽन्तोदात्तत्वम्फिट्सूत्रेण भवति। केचित्त्विति। एतन्मते प्रकृतसूत्रे यदि देवरशब्दो न स्यात्तदा त्वन्तोदात्तत्वमेव घृतादीनाञ्चेत्यनेन स्यात्। देवरशब्दोपादानसत्त्वे तु घृतादिपाठसामर्थ्यात्पक्षे प्रकृतमाद्युदात्तत्वम्भवति अथ वा वेत्यनुवर्त्तते। एतदभावे तत्र पाठादन्तोदात्तत्वमिति भावः। केचिदिति।मुख्या इत्यर्थः। महिष्यषाढयोः। जायाचेष्टका च जायेष्टके जायेष्टकयोराख्येति समासः। इन्द्वान्ते श्रूयमाणस्याख्याशब्दस्य प्रत्येकं सम्बन्धः। मित्यादि किमिति। महिष्यषाढयोरिति किमर्थमित्यर्थः। सिंहीति। इयमपि सिंहस्य या जाया तदाख्येति भावः। जाया शब्दस्यात्र भार्यापरत्वात्। इत्यादिकिमिति । महिषीति राजपत्नीं रूढोयत्र तु भार्यासामान्यवाची योजायाशब्दस्तद्बोध्यबोधक इति भावः।

महिषीजायेति मूले महिषीशब्दस्तु जायापर्यायवाची । अषाढा उपदधातीत्य-षाषाढाशब्द इष्टकावाचकः । प्रत्युदाहरणे तु नक्षत्रवाचकस्तदाह । अषाढेति॥

इति तृतीयः पादः ।

शकटि शकव्योरक्षरम् । पर्यायेणेत्यस्य प्रयोजनमाह । अक्षोभ इति । युगपद्ग्रहणबोधितेत्यस्य इत्यर्थे त्वत्रार्थेऽन्वयः । इति पदेन अनुकरणभूतसमुदायस्य परामर्शः । अस्य वार्मीयमितिवद्भि नैरलुक् तत्फलम् । पर्यायेणेत्ये तत्फलम् । अनुवादकमिति । वस्तुतस्तस्या परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थमिति तत्त्वम् । मूलेऽन्यत्रेति । ब्राह्मणनामधेयातिरिक्त इत्यर्थः । तेन यौगिकस्य लाभः । पारावत । ब्राह्मणनामधेयस्येत्यत्र न सम्बध्यते । उपोत्तमवर्जमिति यदुक्तन्तत्फलमाह । अत्र यशब्द इति । कपिकेश । एतयोश्छन्दसि अक्षरमक्षरम्पर्यायेणोदात्तम् । अच्छन्दसि स्वरप्रवृत्तिमाह । भाषायामिति । कपिरन्तोदात्त इति । इगन्तानाञ्च द्व्यषामित्याद्युदात्तत्वम्प्राप्तमपि न भवति घृतादित्वात् । न्यङ्स्वरौ । तदनुवादकम् । उक्तरीत्यादि इय स्वरितस्याऽनुवादकम् । तिल्यशिक्य । स्वरिताविति वचनविपरिणामेन सम्बध्यते । सूत्रस्थवार्त्तिकेनेति । नवसूरमर्त्तयविष्ठेभ्यो यदिति वार्त्तिकेन यत् स च स्वार्थे । प्रयुज्यते चेति । अन्त स्वरितो धान्यशब्दः प्रयुज्यते इत्यर्थः । स्वरितान्तोऽन्तोदात्तो वेति । कर्द्दमादीनाञ्चेत्यनेनाद्युदात्ते तदेकवाक्यतापन्नशेषनिघातेनान्त्यस्यानुदात्तत्वे उदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितः । आद्युदात्ताभावे त्वन्तोदात्तः फिट्स्वरेण । त्वत्त्वसमसिमेतिसूत्रे विशेषानुपादानादाह । सर्वानुदात्तानीत्यर्थः । भाष्यप्रामाण्यादिति । तत्र हि प्रत्ययाद्युदात्त[illegible]तोरन्तः[illegible]प्रत्ययाद्युदात्ताद्धातोरन्त इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । प्रत्यय [illegible]दात्तत्वस्यावकाशः । यत्राऽनुदात्ताप्रकृतिः । समत्वं सिमत्वम् । धातोरन्तइत्यस्यावकाशः । यत्राऽनुदात्तः [illegible] । पचति पठतीति । इहोभयम्प्राप्नोति । गोपायति । धूपायति । धातोरन्त इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेनेत्युक्तम् । अत्र प्रत्ययाद्युदात्तत्वस्यावकाशप्रदर्शनावसरे लौकिके समत्वम् सिमत्वमिति प्रयो[illegible]दात्तत्वप्रदर्शनेन प्रकृते छन्दसीति न सम्बध्यत इति लभ्यते । निपाता आद्युदात्ताःइत्यन्तेति प्रसङ्गं वारयति । अग्रुक्तीत्यादिना ।

अभ्यभिद्दीति । अत्राभिशब्दस्याद्युदात्तत्वाभावेऽन्तोदात्तत्वे सति यणादेशे उदात्तस्थानेऽयं यणिति द्वितीयाभिशब्दाद्याकारस्य स्वरितत्वम्भवति । इदं सूत्रमिति । उपसर्गाश्चाभिवर्जमित्येतत्सूत्रघटकमुपसर्गाश्चेति पदमित्यर्थः । तदभावज्ञापनाय । आद्युदात्तत्वाभावज्ञापनाय । एवमभिवर्जमित्यपि न वाच्यमित्याह । अभिश्चैवमादिषु पाठ्य इति । एवञ्च निपातत्वात्प्राप्तमप्याद्युदात्तत्वमेवादीनामन्त इत्यनेन बाधिष्यत इति भावः । केचित्त्विति मते त्वभेरेवमादिषु न पाठ इति बोध्यम् । एवादीनामिति पाठं व्याचष्टे । एवादीति । गणे । चादिगणे । मूले तच्चिन्त्यमिति । सहशब्दस्य एवादिषु पाठादन्तोदात्तत्वस्य न्यायसिद्धत्वात् । ते पुत्रसूरिभिरित्यत्रान्तोदात्तदर्शनाच्च । चिन्तावीजञ्चिन्त्यमिति यदुक्तन्तत्र साधकमाह । सहशब्दस्यापीति । ननु सहशब्दस्य निपातत्वेऽपि परत्वाद्विशेषविहितत्वाच्चान्तोदात्तो भविष्यतीत्यत आह । प्रयुज्यते चेति । आद्युदात्तः प्रयुज्यत इत्यर्थः । क्वचिदस्यान्तोदात्तत्वन्दृश्यमानन्तु छान्दसमित्याह । ते पुत्रेत्यादिना । वावादीनामुभौ । अत्र सूत्रे उदात्ताविल्यस्य पाठदर्शनेन तस्य सूत्रघटकत्वमिति भ्रमनिवृत्तये आह । अनुवृत्तिप्रदर्शनमिति । प्रकरणादेवोदात्तावित्यस्य लाभात् । वावादीनामित्यत्र द्विरुक्तानां वावादीनां निर्देशः । त्रिसूत्रग्राम् । वावादीनामुभौ । चादयोऽनुदात्ताः । एवम्पूर्वपठितं एवादीनामन्त इति इतित्रिसूत्रग्राम् । यदि पूर्वसूत्रेऽप्यादिशब्दः प्रकारे तर्हि तत्सूत्रव्याख्यानावसर एव कुतो नेत्थं व्याख्यातमिति चेत् । शृङ्गग्राहिकान्यायेनेति स्पष्टार्थ । प्रकारे । सादृश्ये । न तु गणनिर्देश इत्यर्थः । सादृश्यञ्च निपातत्वेन । चादयोनु । यदत्र निपातपदानुवृत्तिरुक्तातत्फलमाह । पशुनेतीति । अत्र पशुशब्दो न निपात इति नानेनानुदात्तत्वम् । यथेतिपा । आद्युदात्ता इत्यस्य चादयोऽनुदात्ता इत्यत्र बाधदर्शनात्प्रकृतेऽनुदात्तपदस्यैवानुवृत्तिरित्याह । अनुदात्त इतीति । अनुवादकमिति । कर्मधारयवद्भावे सति समासस्येति सूत्रेणान्तोदात्तस्य सिद्धत्वादनुवादकमित्यर्थः । शेषमिति व्याचष्टे । प्रकारादीति । अनुवादकमिति । तस्य परमाम्रेडितमनुदात्तञ्चेत्यनेनानुदात्तत्वस्यसिद्धत्वादनुवादकमित्यर्थः । अनुदात्तम्पदमित्यस्येति । नेदं वचनम्प्रकारादिद्विरुक्तावित्यस्य शेषभूतङ्किन्तु सर्वविशेषविधायकवचनशेषभूता या परि-

भाषा तत्सिद्धान्तोदात्तत्वानुवादकमित्यर्थः। शान्तनवाचार्यप्रणीतेषु सूत्रेष्विति दर्शनेन शन्तनोराचार्यस्य यदपत्यन्तस्य प्रणेतृत्वमिति भ्रमनिवारणायाह। इदम्मात्र इति। तथा च शन्तनुशब्दात्तेन प्रोक्तमित्यण्। तदन्तस्याचार्यप्रणीतशब्देन कर्मधारयः। आचार्यस्य शन्तनुरेवेत्यर्थाल्लभ्यते। नन्वेव शन्तनुशब्दस्याचार्यशब्देन कर्मधारयङ्कृत्वा तदन्तस्य तृतीयान्तस्य प्रणीतशब्देन समासे विवक्षितस्यार्थस्य लाभसम्भवे किमर्थम्प्रोक्तार्थाणन्तस्याचार्यप्रणीतशब्देन समासनिर्देश इति चेत्। प्रियतद्धिता दाक्षिणात्या इति लौकिकवैदिकेषु कृतान्तेष्वित्यत्र भाष्यकृतोक्तेर्दर्शनेन स्वस्यापि दाक्षिणात्यत्वसूचनायेतीच्छाण। फिट्सूत्राणि समामनानीति। फिषां संस्कारोपयुक्तानि सूत्राणि सम्यगामनामि व्याख्यानेन व्यामनानीत्यर्थः॥

इति फिट्सूत्रवृत्तिविवरणम्।

अथ प्रत्ययस्वराः। व्याख्यायन्त इति शेषः। सूत्रेऽग्निरिति। अङ्गेर्निः स चाद्युदात्तः। उणादिप्रत्ययेष्वपीदम्प्रवर्त्तत इत्याशयेनास्योपादानम्। वस्तुतस्तु फिट्सूत्रेणान्तोदात्तत्वे नास्यसिद्धिरत आदौ कर्त्तव्यमित्यस्यैवविवरणम्। तव्योऽयमिति। तव्यत्तव्यानीयर इति सूत्रनिर्दिष्टो द्वितीयः प्रत्ययः। प्रथमस्य त्यागस्तु तस्य सूत्रान्तरेण संस्कारात्तदाह। तव्यत्त्विति। स्वरितो भवतीति। एवञ्च तित्वप्रयुक्तो न विशेष इति शङ्का। विशेषमाह। तथापीति। अत्रार्थे। स प्रकृतेरित्यर्थे। अन्यथा। स प्रकृतेरित्यर्थाभावे। तस्य। अकचः। ककारादकार उच्चारणार्थोऽत एव पचतकीत्यस्य सिद्धिः। इति न्यायादिति। एवञ्चाकृती एव स्वरे लुक्। पुनस्तु न स्वरप्रवृत्तिः प्रत्ययलक्षणेनेत्याह। प्रत्ययलक्षणन्त्विति। नन्वेवञ्चतुः करोतीत्यत्र द्विचितुभ्य इति विहितसुचो लोपाच्चित इत्यस्य प्रवृत्तिर्न स्यादित्यत आह। चतुरिति। ततः परः। अकचः परोऽकारः। तदनुसारेण व्याचष्टे। योगं विभज्य व्याचष्ट इत्यर्थः। ननु योगविभागाभावेऽपि चुफञश्चित्वसामर्थ्यान्न ञित्स्वरो बाधको भविष्यतीत्यत आह। चुफञश्चित्वमिति। आम्नायनादपीति। अत्र ह्रस्वादिभ्यः फञिति फञ्। मा भूदिति। किन्तर्हि प्रत्ययाद्युदात्तत्वमेव भवति। क्यचीति। एतिस्तुशास्वृदृजुष इति क्य-

प् । इति नियमेनेति । यदि क्यपोऽनेन सूत्रेणोदात्तत्वस्य प्राप्तिवारणाय तद्धितस्येति ब्रूषे तदा मन्त्रे वृषेष इति सूत्रादुदात्त इत्यस्य व्रजयजोरिति सूत्रेऽनुवृत्त्या व्रजयजोर्भावे यः क्यप् एवोदात्त इति नियमः स्वीकार्योऽन्यथा इत्य इत्यत्रैव तस्याप्युदात्तत्वसिद्धेरोदात्तग्रहणानुवृत्तिर्व्यर्थैव स्यात् । एवञ्च तेनैव नियमेनेतीत्यादि विहितस्य क्यप उदात्तत्ववारणे सिद्धे तद्धितस्येत्यस्य नेदम्प्रत्युदाहरणमिति भावः । अविदूसमिति । अवेर्दुग्धे दूसप्रत्ययः । तिसृभ्य इति सूत्रे तिसृशब्दस्य शब्दस्वरूपपरतया बहुवचनासङ्गतिरत आह । बहुवचनमिति । वार्त्तिकक्रदुक्तं जस्ग्रहणानर्थक्यं दूषयन्तस्य सार्थक्यमाह । यत्त्वित्यादिना । अनेन । उपसमस्तार्थमिक इति कथनेन । इति सूचितमिति । यत्र यत्र पञ्चमीनिर्देशस्तत्र तत्र तस्मादिति परिभाषा प्रवर्त्तते विहितविशेषणतया व्याख्यानञ्च भाष्यकारादिव्याख्यानं यत्र साधकत्वं तत्रैवेत्यप्यस्मादेव भाष्यात्कल्प्यते । प्रकृतसूत्रे जस्ग्रहणे कृते सत्येतत्सूत्राप्रवृत्तावति तिस्रावित्यादौ स्वरप्रवृत्तिमाह । अतितिसृशब्द इति । इत्युक्तेरिति । यद्यपि यथा श्रुतसूत्रसत्त्वेऽप्यतितिसृशब्दावयवस्य तिसृशब्दस्याकृदन्ततयाऽतिशब्दात्परस्य तिसृशब्दस्य स्वरः सिद्धस्तथापि वक्ष्यमाणरीत्याऽनेर्धातुलोप इत्यस्यावश्यकतया तादृशन्यासेऽप्यत्र स्वरः प्राप्नोतीत्याशयेनेत्थमुक्तिः । तथा । अन्तोदात्तः । साविकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिरितिसूत्रस्य सुपरकं यदेकाज्रूपन्न हि ततः परा तृतीयादिर्विभक्तिः सम्भवतीति यथा श्रुतार्थो न घटतेऽतो नैतत्साविकाजिति विशेषणङ्किन्तूपलक्षणतया तद्विवक्षितमित्याशयेनाह । सौ यदेकाज्रूपमिति । दृष्टमित्यस्याध्याहारः । यदिति शब्दस्वरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः । उपलक्षणीभूतधर्माश्रयणफलन्तु राज्ञेत्यत्र विभक्त्युदात्तत्वव्यावृत्तिरिति स्फुटम्मूले तच्चानुपपन्नम् । राजस्वित्यत्र जेत्यस्मादेकाचः सौदर्शनेन ततः परत्वं राजभ्यामित्यादौ सम्भवत्येवेत्यत आह । अर्थवत्परिभाषयेति । एवञ्चार्थवत्परिभाषैकवाक्यतया यादृशो वाक्यार्थो भवति तमाह । सौ यदर्थविशिष्टमिति । राज्ञेत्यत्र स्वरप्रवृत्तिमाह । राजन्शब्द इति । ननु एकाज्ग्रहणाभावे सावित्यव्यावर्त्तकमत आह । सावित्यस्येति । साविति प्रथमैकवचनबोधकमेवास्त्वित्याशयेन शङ्कते सप्तमीत्यादीति । प्रथमैकवचनस्य सुपदेन ग्रहणे सावित्यस्य व्यावर्त्यं मह्निरि-

ति भविष्यति। विकृतिग्रहण इति। प्रथमैकवचनपरकं यानिति यान्त इति वा तद्विकृतिरूपमेवेति भावः। आगमसहितेति। यानित्यस्यनुमागमविशिष्टत्वात्। लौकिकेन तन्मध्यपतितन्यायेनासिद्धिमाह। तन्मध्येति। य एकाच् यः शब्द एकाजित्यर्थोऽस्त्विति भावः। ततः परेति। दोष्णा दोषभ्यामित्यत्र प्रथमैकवचने यः शब्द एकाच् दोःशब्दस्तस्मात्पराऽस्तीति भावः। नन्वेवमपीति। सौ सप्तमीबहुवचने यदेकाज्रूपन्ततः परा विभक्तिः स्थानिवद्भावेनास्ति। स्थानिवद्भावेन तत्त्वबुद्धिजननादिति भावः। अत एव। स्थानिवद्भावस्वीकारादेव। मम तु। स्थानिवद्भावेन तत्त्वबुद्धिस्वीकर्तुर्मम तु। न दोष इति। शुनः शुनेत्यत्र श्वस्वित्यत्र य एकाच् तस्यैव सर्वे सर्वपदादेशा इति न्यायेन तत्त्वबुद्ध्या तस्मात्परायाविभक्तिस्तस्या उदात्तत्वे प्राप्ते न गोश्वन्निति निषेधस्य प्रवृत्त्या निषेधोदाहरणासङ्गतिरूपः दोषो नास्तीति भावः। वारणादिति। दोषभ्यामित्यत्र स्थानिवद्भावेन प्रसक्तस्य दोषस्य वारणात्। दोष्ण इत्यत्र तु न दोषः। सप्तमीबहुवचने य एकाच्दोःशब्दस्ततः परा न विभक्तिः किन्तु दोषन्नादेशस्य य आदेशस्ततः परा। परम्परया स्थानिवद्भावप्रवृत्तौ मानाभावादिति भावः। एवमेव त्वयेत्यत्र दोषं वारयति। त्वयेत्यादाविति। प्रथमैकवचनप्रकृतेः। युष्मच्छब्दस्य। अविधानादिति। युष्मच्छब्दस्य त्व अदित्यादेशस्तस्य स्थाने त्वय् इत्यादेशेऽपि यः प्रथमैकवचने एकाच् ततो न विभक्तिरिति भावः। रूपविवक्षायाः फलान्तरमप्याह। किञ्चेति। न गोश्वन्निति निषेध इति। अत्र गोश्वनोः प्रतिषेधो ज्ञापक इत्यर्थः। इति भाष्यमेवेति। तत्र हि सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणम्। कथं ज्ञायते। यदयन्न गोश्वन्साववर्णेति गोश्वनोः प्रतिषेधं शास्ति। कथङ्कृत्वा ज्ञापकम्। यदि प्रथमैकवचनस्य ग्रहणं स्याद्गोश्वनोः प्रतिषेधवचनमनर्थकं स्यादित्युक्तम्। अत्र कैयटः। गोषु श्वस्विति सप्तमीबहुवचने एकाच्त्वाद्गोभ्यां श्वभ्यामित्यादौ विभक्तेः प्राप्तमुदात्तत्वम्प्रतिषिध्यते प्रथमैकवचनग्रहणे तु प्राप्त्यभावात्प्रतिषेधोऽनर्थकः। प्रथमैकवचने हि यदेकाच्छब्दरूपङ्गौरित्यौकारान्तन्न च तस्मात्तृतीयादिर्विभक्तिः परासम्भवतीति प्राप्त्यभावात्किम्प्रतिषेधेनेति भाव इति। रूपविवक्षायामप्यतिप्रसङ्गमाह। स्यादेतदिति। कैयटरीत्येति। तेन श्वन्वादेशेऽप्युदाहरन्ति। पथ्य पथिभिरिति सप्तमीबहुवचने

एष्वित्यशादेशे कृते भवत्येकाच् । प्रथमैकवचने त्वयमित्येकाच् न भवतीति स्वराप्रसङ्ग इत्युक्तम् । तेनापि । कैयटेनापि । अर्थभेदात् । स्त्रीत्वविशिष्टार्थवाचकत्वसत्त्वेनार्थभेदादित्यर्थः । इति निषेधादिति । तस्मिन्नपि सूत्रे सप्तमीबहुवचनग्रहणेन तत्र एत्वप्रवृत्तिप्राक्कालेऽवर्णान्तत्वमस्तीत्याशयेन शङ्क्यम् । प्रथमैकवचनेति । तस्मिन् सूत्रे तथैव सिद्धान्तात् । इष्टापत्तेरिति । इष्टस्यैव भवता साधनात् । ननु प्रागुक्तं सर्वानुदात्तत्वङ्कथमत आह । एभिरत्र इत्यादि। अन्तोदात्तादुत्तरपदात् । अनित्यसमास इत्यस्यार्थे प्रतियोगितया विशेषणीभूतन्नित्यसमासपदं व्याचष्टे । नित्यशब्दस्येति । वाशब्द उदात्तः । समासस्वरेण वाशब्द उदात्तः अग्निचितेति । अग्नौ चेरिति क्विप् । यदुक्तान्नित्याधिकारविहितेत्यादि तस्य फलमाह । यस्त्विति । पदमात्रेत्यत्र मात्रपदमवधारणे । इति विग्रह इति । अत्र विद्यमानेत्यस्याधिक्यात् समस्यमानपदमात्रघटितत्वं विग्रहस्येति निरुक्तान्नित्यसमासत्वमत्र कृतबहुव्रीहिः । इदञ्चेति । नित्याधिकारविहितसमासादन्यत्रेति यत्तदित्यर्थः । वृत्त्याद्यनुरोधेनेत्यनेन भाष्यानुरोधाभावे उक्तः । भाष्यान्तरविरोधोऽप्यस्तीत्याह । उपपदमपीति । अन्यथा । एतादृशनित्यसमासभेदस्यापि प्रयोजकत्वाविवक्षायाम् । उपस्वेन । स्वस्य समीपमुपस्वन्तेन । अत्रे च्छन्दस्यसर्वनाम । अत्रासर्वनामस्थानमित्युक्तेः फलमाह । शसादिरित्यादिना । अस्य लाघवायेत्यादिः । इकः । इक्श्तिपाविति विहितस्येकः । विवक्षित इति । एतन्मते प्राञ्चेत्यादुदाहरणम् । नन्वत्र न गोश्वन्निति सूत्रेण निषेधो भविष्यतीति कथमेतदुदाहरणमत आह । छन्दसीत्यादि । निषेधः । सावेकाच इति प्राप्तस्य निषेधः । तस्यापि । न गोश्वन्निति निषेधस्यापि । लक्ष्यविरोधादिति । अत्र विभक्तेरुदात्ताया दर्शनं नकाराविवक्षायामुपपद्यते । यदि तु नकारस्य विवक्षा तदेतन्न लक्ष्यङ्किन्तु प्राञ्चेत्याद्येव तदा सामान्यतस्तस्य निषेधस्य प्रवृत्तौ तदेवोदाहरणमस्यापि सूत्रस्येति प्रतीचरत्यन्तोदात्तत्वमेतत्सूत्राप्रवृत्तौ नोपपद्यते नकारस्य विवक्षितत्वे तु एवन्न स्यादिति लक्ष्यविरोधः स्पष्टः । आकरेति । पदमञ्जर्यादीत्यर्थः । तत्र ह्यञ्चेरितिसूत्रस्य चाविति सूत्रबाधकतोक्ता । सा यद्यत्र नकारस्य विवक्षा स्यात्तदा चावित्यस्य लुप्ताकारनकारे ऽताविव प्रवृत्त्याऽस्य सूत्रस्य तु तत्राप्रवृत्त्या न सङ्गच्छेतेति

भाव:। इहापि मूलेऽस्य चुस्वरबाधकतोक्ता। नन्वस्य सूत्रस्यासमासे चारितार्थ्यात्कथञ्चुस्वरबाधकत्वमत आह। अचोत्तरपदादितीति। उत्तरपदेन समासाक्षेपे सति तस्य विशेष्यत्वमुत्तरपदभूताञ्चतिस्तद्विशेषणत्वन्तथा च यादृशो वाक्यार्थस्तमाह। तेनोत्तरेत्यादिना। तदपवाद इति। चावित्यस्यापवाद इत्यर्थ:। अत्र तदपवादत्वमुपपादयति। लुप्ताकारेति। सावकाशमिति। एवञ्चापवादत्वोक्तिर्विरुद्धा। समाधत्ते। तत्रेत्यादिना दध्यञ्चेत्यत्र पूजायान्नकारलोपाभावेन चावित्यस्याप्राप्त्याऽस्य सूत्रस्य तत्र प्राप्त्या तदप्राप्तियोग्येऽपि विषये प्राप्तिरेतावताऽपवादत्वाभावशङ्का न युक्ता तत्र न गोश्वन्निति निषेधेन चारितार्थ्यस्य विरहादिति भाव:। दध्यग्भ्यामिति। अत्रालोपाभावेन चावित्यस्य नकारलोपस्य सत्त्वेन न गोश्वन्निति निषेधस्य चाप्राप्तिरिति भाव:। तत्रापि। दधीच इत्यत्रापि। पराञ्च इत्यादावस्य चारितार्थ्यमाशङ्क्य निराचष्टे। नवेत्यादिना। इष्टत्वादिति। अत एव भाष्ये चोरनिगन्तोऽञ्चतावप्रत्यये। चुस्वरादनिगन्तोऽञ्चतावप्रत्यय इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। चुस्वरस्यावकाश:। दधीच: पश्य। अनिगन्त इत्यस्यावकाश:। पराङ् पराञ्चौ पराञ्च:। इहोभयम्प्राप्नोति। अवाचा। अवाचे। अनिगन्त इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेनेत्युक्तम्। न च चुस्वरस्य दधीच इत्यत्र चारितार्थ्यम्प्रदर्शितमिह तु भवता चुस्वरस्बाधित्वाञ्चेश्छन्दसीत्यस्य प्रवृत्तिरुच्यत इति विरोध इति वाच्यम्। अवकाशप्रदर्शनपरभाष्यस्य लौकिकोदाहरणविषयत्वात्। सति शिष्टेति। भाष्ये विप्रतिषेधन्दूषयित्वा सति शिष्टत्वेनैवानिगन्त इत्यस्य चुस्वरबाधकतोक्ता। एतस्यापि। अञ्चेश्छन्दसीत्यस्यापि। पराञ्च इत्यादौ प्रकारान्तरेणास्याप्रवृत्तिमुपपादयताम्मतमाह। केचित्त्वचेति। अत एव। अन्तोदात्तादित्यस्य सम्बन्धादेव। ननु धातुस्वरेणाञ्चतिरन्तोदात्त एवेत्यत आह। सामर्थ्यादिति। अन्तोदात्तादित्येतद्विशेषणसामर्थ्यादित्यर्थ:। विभक्त्युत्पत्तिकालावच्छिन्नमिति। यस्या विभक्तेरयं स्वरो विधीयते तदुत्पत्तिकालावच्छिन्नमित्यर्थ:। ऊडिदम्। इति च वर्त्तत इति। एकाज्भ्योऽन्तोदात्तेभ्य एभ्य: पराऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता। अत्रानुवर्त्तमानमेकाजग्रहणं यत्र सफलं तदाह। तत्रैकाजिति। अव्यभिचारादिति। ऊशब्दस्यैव सूत्रप्रवृत्तियोग्यबोधकतया तस्यैकाच्त्वाव्यभिचारादित्य:

र्थः । असर्वनामस्थानविभक्त्याच्छिन्नस्यार्थवत इत्यस्य विशेषणतायामूढ इत्यस्य विशेष्यत्वे एकाजभिन्नादूठोऽर्थवतः परादित्यर्थो वाच्यः स चासम्भवग्रस्तः । ऊठोऽर्थवत्त्वासम्भवादित्यपि बोध्यम् । ननु आच्छिन्नं विशेष्यमर्थवत्पदार्थस्तत्र ऊडभेदो बाधित इत्यूडित्यस्य ऊड्घटिते लक्षणा भविष्यति तदभेदश्च न विशेष्येऽर्थवति बाधित इत्यत आह । तद्घटितेति । ऊड्घटितेत्यर्थः । अस्तिहीति । तथा चैकाज्ग्रहणन्नोडित्यस्य विशेषणमिति भावः । इदं शब्दस्य चैकाज्ग्रहणं विशेषणम्भवत्येव । आभ्यामित्यत्र सम्भवस्येमकाभ्यामित्यत्र व्यभिचारस्य च सम्भवात् । एवञ्चोपात्तस्येदमित्यस्य तद्विशेषणम् । पदादयश्च पद्दन्न इति सूत्रनिर्दिष्टा बोध्यास्तेषु निशपर्यन्तानामेवैकाच्त्वस्य सम्भव इति तद्विषये आह । एतम्पदाद्यं शीऽप्रीति । प्रकृतेरिति । अर्थवत इत्यर्थः । अत एव । उपात्तविशेषणत्वादेव । इदमेव ध्वनयितुम् । उपात्तविशेषणत्वमेव ध्वनयितुम् । जूरित्येति । ज्वरधातोः क्विपि ज्वरत्वरिति सूत्रेण वस्योपधायाश्च स्थाने ऊडादेशः । तन्नोदाहृतमिति । जूरिति नोदाहृतमित्यर्थः । जूरित्यस्य तदुदाहृतत्वे एकाज्ग्रहणस्य प्रकृतिविशेषणत्वेऽपि चत्यभावशङ्का स्यादिति भावः । तदप्रासेरिति । तृतीयादिर्विभक्तिरित्यस्य तस्मिन् सूत्रे उपादानादिति भावः । एनानिति । द्वितीयाटौस्स्वेन इत्येनादेशः । सर्वानुदात्तत्वमिति । एनादेशोऽनुदात्तः । विभक्तिश्चानुदात्तेति भावः । यत्त्वत्र मूलेऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्तेति व्याख्यातन्तन्न युक्तम्प्राग्दिशो विभक्तिरिति सूत्रभाष्यात्तृतीयादिर्विभक्तिरित्यस्य सावेकाच इति सूत्रादनुवृत्तेर्लाभादिति केचित्तन्न युक्तमित्याशयेनाह यद्यपीत्यादि । भाष्यादिति । एवं हि तत्रोक्तम् । विभक्तित्वे किम्प्रयोजनम् । विभक्तित्वे प्रयोजनमित्प्रतिषेधः । इदानीम् । न विभक्तौ तुस्मा इति प्रतिषेधः सिद्धो भवति । यद्येवङ्किमोत् । क्व प्रेप्सन्दीव्यसे । क्वाईमासा इत्यत्रापि प्राप्नोति । तौ चोक्तम् । किमुक्तम् । विभक्तौ तवर्गप्रतिषेधोऽतद्धित इति । इदमो विभक्तिस्वरश्च प्रयोजनम् । २ । इतः । इह । इदमस्तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता भवतीत्येषः स्वरः सिद्धो भवतीति भाष्ये । अत्र कैयटः । इत इति मुख्यमुदाहरणमत्र लित्स्वरे प्राप्ते रूडिदमित्युदात्तत्वम्भवति । इहेत्यत्र तु प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं सिद्ध्यति । ननु मध्येऽपवादन्यायेनानुदात्तौ सुप्पिता-

वित्येतं स्वरं विभक्तिस्वरो बाधते न लित्स्वरम्। नैष दोषः। ऊडिदमित्येत-सूत्रं लितीत्यत्रानुवर्त्तते तेन लित्स्वरम्बाधित्वा विभक्तिस्वरो भवतीति। लितीत्यत्र ऊडिदतित्यस्यानुवृत्तौ न कैयटोक्तिरेव प्रमाणङ्किन्त्वित इत्यत्र विभक्तिसंज्ञाप्रयोजनप्रदर्शनपरम्भाष्यमेव। अस्य भाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वमुपपादय-ति। तत्रैवेति। एतत्प्रवृत्त्युक्तेः। ऊडिदमिति सूत्रस्य प्रवृत्तेरुक्तेः। अत्र पञ्च-म्यास्तसिलिति विहितस्य विभक्तिसंज्ञा सत्त्वेऽपि तृतीयादित्वन्नास्तीत्यस्य स्पष्टम्प्रतीतेः। यत्त्वेतद्भाष्यग्रन्थयोजनार्थङ्कैयटेन तृतीयादिग्रहणेन च तृती-यामारभ्य प्राग्दिशः प्रत्यया विभक्तिसंज्ञा गृह्यन्त इत्युक्तम्। तन्न युक्तम्। अन्यत्र तृतीयादिरित्यनेन तृतीयादि सुपामेव प्रतीतेर्दृष्टत्वादिहार्थान्तर-कल्पनायाम्भाष्यान्तरप्रदर्शनादिति। लक्ष्यविसम्वादाच्चेति। अत्रेत इत्यस्याद्यु-दात्तस्यैव। दर्शनेनेत इत्यस्यान्तोदात्तत्वकल्पनमन्याय्यमिति भावः। ये त्व-स्मिन् सूत्रे सावेकाच् इत्यस्याप्यनुवृत्तिन्दर्शयन्ति तन्न युक्तमित्याह। सावेका-च् इति त्विति। एष्विति रूपादिति। सौ यदेकाज्रूपन्दृष्टन्ततः परेत्यर्थस्य प्रा-क् प्रदर्शनादित्यर्थः। प्रष्ठवाडिति। वहश्चेति ण्विप्रत्ययान्तोऽत्र वाट्शब्दः। वचनम्। ऊठुपधेति वचनम्। व्यवहार एवेति। स्वरानुवादस्य सत्त्वेन स्वरो-द्देश्यकविधित्वादिति भावः। अत एव। स्वरोद्देश्यकविधावेव स्वरविधावित्य-स्य प्रवृत्तेरेव। अत्र। अक्षद्युवेति प्रयोगे। ऊठ्छ्वोः शूडित्यूठ्। अन्तोदात्तो-ऽयमिति। अयमक्षद्यूशब्दोऽन्तोदात्तो भवतीत्यर्थः। ततो विभक्तावुवङादेश उदात्तस्थानिकत्वे नोदात्त इति मध्योदात्तोऽयम्। तत्रानुनासिकस्य क्विझ-लोरित्यतः क्विझलोरित्यनुवर्त्तते। तत्र क्विझलोरिति विषयसप्तमीत्याशयेना-त्र क्विपि विवक्षित इति प्रतिपादितम्। यदि त्वियम्परसप्तम्येव तदा तुल्य-त्वादनुनासिके चेत्यपि तथा स्यादिति प्रतिसन्धायाह। क्विपि परत इति। सतिशिष्टः स्यादिति। अनुनासिकादिप्रत्ययोत्पत्त्युत्तरकालिकोत्पत्तिकतया स-तिशिष्टः स्यादित्यर्थः। न स्यादिति। तथा चेष्टस्य स्योन इत्यस्यान्तोदात्तस्य प्रयोगस्य सिद्ध्यर्थमनुनासिक इति सप्तम्या विषयसप्तमीत्वमावश्यकमित्ये-कवाक्यघटकयोर्निमित्तत्वेनोपात्तयोः क्विझलोरित्यत्रापि विषयसप्तम्येवेति-भावः। इदमेव भाष्यमिति। ऊठ्युपधाग्रहणङ्कर्त्तव्यमन्यस्य मा भूदिति। अ-

त्वयु वा । अत्वयु वे इति भाष्यमेव मानमित्यर्थः । यद्यूठ उदात्तत्वन्न निपातितं स्यात्तदा विभक्तेरन्तोदात्तात्परत्वाभावेनोदात्तत्वाप्राप्त्योत्वयु पधाग्रहणं कर्त्तव्यमित्यस्यात्वयु वेत्यत्र प्रयोजनकथनमसंबद्धं स्यादिति भावः । उपधाग्रहणङ्कर्त्तव्यमित्यस्योपधाभूतऊठ् ग्राह्य इत्यर्थः । अन्यथा पञ्चमीनिर्देशादन्त्य एव गृह्येतेति बोध्यम् । ततः परत्वन्तु येन नाव्यवधानन्यायेन अत एव । ऊठ उदात्तस्य निपातनादेव । तत्त्वात् । अन्वादेशत्वात् । तेन । सूत्रोपात्त । इति कथनेन । तेन । एकाच इत्यस्य सम्बन्धेन । ग्रहणेऽपि । पदादिशब्देनोपस्थितावपि न दोषः । नोक्तषट्त्वसङ्ख्याहानिः । मध्योदात्तमेवेति । अस्याप्राप्तेरिति शेषः । भाष्यकैयटयोरिति । एतच्च प्रागुपपादितम् । भाष्ये ध्वनितमिति । अष्टनो दीर्घादिति सूत्रस्थदीर्घग्रहणस्यात्वं वैकल्पिकमित्यर्थे ज्ञापकत्वोपपादनेनेति शेषः । अत एव । अन्तोदात्तत्वादेव । भाष्यकैयटयोः स्पष्टमिति । प्रकृतसूत्रस्थदीर्घग्रहणस्य कृतात्वस्य षट्संज्ञा भवतीत्यत्र ज्ञापकतोक्त्या स्पष्टमित्यर्थः । शतुरनुमो नद्यजादी । बहुव्रीहिरिति । स च शतुर्विशेषणमिति शेषः । अप्यपवर्ग इति । लसार्वधातुकस्यादुपदेशात्परत्वाभाव इत्यर्थः । तुदन्तीत्यादावेकादेशस्य प्रत्ययद्वयसम्बन्धिवर्णद्वयापेक्षत्वं शतुरित्यस्य तु न पूर्वप्रत्ययसम्बन्धिवर्णापेक्षत्वमिति शतुरित्यस्यान्तरङ्गत्वमित्यशयेन शङ्कामभ्युपेत्य निराचष्टे । न चेत्यादिना । तेन । श्रूयमाणशत्वविशेषणत्वेन । मुञ्चतेत्यादाविति । शे मुचादीनामित्यनेन मुच्धातोरेव नुमागमसत्त्वेन शतुरनुमकत्वमेव । कस्य चित्मतमाह । अन्तोदात्तादितीति । न स्यादिति । यदि तदन्तस्यान्तोदात्तादिविशेषणन्न स्यात्किन्तु शतुः स्यात्तदाऽदुपदेशात्परत्वेन शतुर्निघातात्तुदतीत्यत्र न स्यादिति तद्भावः । अत एव । शतुर्विशेषणत्वादेव । अनुम इत्यस्य पञ्चम्यन्ततयाऽन्तोदात्तादित्येतत्पञ्चम्यन्तं यद्विशेषणन्तस्यैवेदमपि विशेषणमतस्तत्सार्थक्यमिति भावः । अयुक्तत्वन्तस्योपपादयति । तुदतीत्यत्रेत्यादिना । तत्त्वेनेति । उदात्तत्वेनेत्यर्थः । अन्तोदात्तत्वन्त्वस्य व्यपदेशिवद्भावेन । तस्मात् । असम्भवो हि नात्र शत्वविशेषत्वे यतो हेतुस्तत इत्यर्थः । तस्य । पञ्चमीसमासेन स्थानिवद्भावस्य । वार्त्तिकवैयर्थ्यमाशङ्क्य निराचष्टे । यद्यपीत्यादिना । इत्यादीनाञ्चेति । किन्त्वत्र विभक्तेरनुदात्तत्वादतः प्रत्ययस्वरेणाद्युदा-

त्त्वात्मध्योदात्तत्वमेव। सूत्रे णासिद्धेरिति। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधानेनानुदात्तत्वादिति भावः। तस्याप्यप्रवृत्तेरिति । वार्त्तिकस्याप्यप्रवृत्तेरित्यर्थः। इत्यन्तोदात्तत्वादिति। उणादीनामव्युत्पन्नत्वादिति शेषः। विदुषीति। विदेः शतुर्वसुरिति वस्वादेशः। बहुतितवा इति। ईषदपरिसमाप्तस्तितउर्बहुतितउरित्यर्थोऽत्र न ब्राह्मणीपदसामानाधिकरण्यानुपपत्तेः। किन्तु बह्वस्तितवो यस्या इति बहुव्रीहिः। बह्वनि तितऊनीति वा। तित उपरिपवनमिति भाष्यात्। अन्तोदात्तत्वमस्याह। बह्वोरिति। अत्र। उदात्तयण इति सूत्रे। ननु शसादय इत्यनुपपन्नं अप्रकृतत्वादत आह। असर्वेति। सुभ्रूरिति। ऊङः प्रत्ययस्वरेणोदात्ततया ब्रह्मबन्ध्वेत्यप्यन्तोदात्तमिति बोध्यम्। एतेनान्तोदात्तादित्यस्यानुवर्त्तमानस्याबाधोध्वनितः। ह्रस्वनुड्भ्याम्। अत्रान्तोदात्तादित्यनुवर्त्तमानमेकदेशस्य ह्रस्वेत्यस्य विशेषणम्। ह्रस्वेत्यत्र वर्णग्रहणे तदन्तग्रहणम्। ग्रहणवर्तीति। तदनुबन्धकपरिभाषयेति शेषः। अधिकरणे किरिति। उपपदसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वम्। उदात्त इति। अस्थिदधीति सूत्रादुदात्तग्रहणानुवृत्तेरित्यादिः। इषुराद्युदात्त इति। उब्देरिच्चादेरित्यत इदित्यनुवर्त्य ईषेः किच्चेत्यनेन निदित्यधिकारीयस्योप्रत्ययस्य विधानात्। मरुत्वानितीति। तसौ मत्वर्थ इति भसंज्ञया पदत्वस्य बाधाज्जश्त्वं न। व्यञ्जनस्याविद्यमानवद्भावः प्रकृतेऽन्तोदात्तत्वव्यवहारायावश्यक इत्यभिप्रायिकामाशङ्कान्निराचष्टे। न चेति। यद्यप्ययमपि विधिः स्वरोद्देश्यकस्तथापि निमित्तत्वावच्छेदकतयोपात्तस्वरव्यवहारस्य व्यञ्जनेन प्रतिबन्धो नेत्येवकल्पाते एवञ्च स्वरमात्रनिष्ठावच्छेदकताकव्यवहारो भवति। इह तु ह्रस्वस्यापि निमित्ततावच्छेदकतयोपादानात्तन्निष्ठावच्छेदकत्वव्यवहारप्रतिबन्धो भवत्येवेति भावः। अत एव। स्वरोद्देश्यकविधौ तत्प्रवृत्तेरेव। अत एव। उक्तविषये प्रवृत्तेरेव। अत एव हलिति। उक्तरीत्या स्वरविधाविति परिभाषयाऽसङ्ग्रहादेव। विषय एव नास्तीति। मरुत्वानित्यत्र ह्रस्वान्तात्परो मतुबिति व्यवहारे कर्त्तव्ये विषयो नास्तीत्यर्थः। पर एव। अन्तोदात्तादित्यनुवृत्तं वाक्यभेदेन नुड्विशेषणमपीति भावः। ननु अयतेः स्वाङ्गे शिरः किच्चेत्यसुन्नन्तः शिरस् इति तस्य स्थाने यः शीर्षन्नादेशः सोऽपि निदन्तत्वादा-

द्युदात्त एवेति नुटः शीर्षखानित्यत्रान्तोदात्तात्परत्वाभावेन मतुप उदात्तत्वन्न स्यादत आह। शिरस इति। छन्दस्युदात्तस्य शीर्षखानितिप्रतोगस्य दर्शनमत्रमानम्। वार्त्तिकमेतदिति। वार्त्तिकैकदेशस्य निबन्धनमेतत्। वार्त्तिकस्वरूपन्तु मतुबुदात्तत्वे रेग्रहणमित्याकारकमेव। अत एव। मतुपि यो ह्रस्व इति व्याख्यानादेव। अत्र ह्रस्व इत्यस्य दृष्ट इति शेषो बोद्धव्यः। अन्यथा। नाम्न्यतरस्यामित्यत्र मतुप्पदानुवृत्त्यभावेन ह्रस्वान्तादन्तोदात्तात्परो नाम्शब्द इति व्याख्याने। दीर्घनामीति दीर्घे। चरितार्थमिति। तत्र न तिसृचतसृति दीर्घस्य निषेधात्। अन्योक्तमवकाशप्रदर्शनन्दूषयति। चतसृणामितीति। आद्युदात्तत्वादिति। आद्युदात्त निपातनमादेशस्यं त्वाद्युदात्तत्वादित्यर्थः। पक्षे। नामन्यतरस्यामित्यस्यवैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे। व्याख्यानदिति। जयन्तीनामित्यादिलक्ष्ये विभक्तेरन्तोदात्तत्वादिदर्शनमूलकव्याख्यानादित्यर्थः। वेत्यनुवृत्तेर्नेहेति। वेत्येतत्समानार्थकान्यतरस्यामित्यस्यानुवृत्तेरित्यर्थः। आद्युदात्तमेतदिति। शतुरदुपदेशात्परत्वेन निघाते कृतेऽनुदात्तयोः शवकारशत्रकारयोरेकादेशः सोऽप्यनुदात्त एव। ङीप् चानुदात्त इति धातुस्वरेणाद्युदात्तः। षट्त्रिचतुर्भ्यो। एभ्यः परा हलादिर्विभक्तिरुदात्ता। प्रिथचीन् पश्चेत्यादीति। एतेन गौणेऽप्यस्य प्रवृत्तिरिति प्रागुक्तं स्मारितम्। अत्र यद्वक्तव्यमिति। गौणेऽपि प्रवर्त्तत इत्यादि तत्रोक्तमित्यर्थः। न गोश्वन्सा। सौत्रत्वादिति। अवर्णपदस्य वर्णग्रहणपरिभाषया तदन्तपरत्वेऽपि तस्य साविन्ये तद्विशेषणसापेक्षत्वे नासामर्थ्यादप्राप्तो द्वन्द्वः सौत्रत्वाद्भवतीत्यर्थः। सप्तम्यलुक् चेति। सौत्रत्वादिति शेषः। षाष्ठिकस्वर इत्यर्थे इति। एवं व्याख्यानेन विभक्तिस्वरस्य मतुप्स्वरस्य च सङ्ग्रहो ध्वनितः। तन्न्यायानुसरणे। अनन्तरस्येति न्यायानुसरणे। असम्भवादिति। अभावस्य भावप्राप्तिपूर्वकत्वस्य न्याय्यत्वादनन्तरस्येत्यनेन नैकस्यैव ग्रहणमिति भावः। एवञ्च। षाष्ठिकस्वर इत्यर्थस्वीकारे च। न भवतीति। सावर्णान्तत्वान्न भवतीत्यर्थः। देवी इति। पचादिगणे देवडिति पाठात्। टित्वान्ङीप्। तस्मिन्यस्येति चेत्यकारलोपः। अनन्तरस्येति न्यायाननुसरणेऽनुदात्तस्य च यत्रेत्यस्यापि बाधः स्यादिति भावः। प्राचीनोक्तमप्रकृतसूत्रव्याख्यानमयुक्तमित्याशयेनाह। यत्त्वि-

ति। लच्यविरोधात्। वीरवत्तममित्यत्र तल्लक्ष्यविरोधादित्यर्थः। एतेन। अनन्त-रस्येति न्यायेनोक्तयोरेव बाधकथनेन। आर्चिक इति। अर्चं दीव्यतीति ठक्। पूर्वोक्तन्यायेनानुदात्तम्पदमित्यस्य बाधाभावस्य सिद्धावपि तत्र प्रकारान्तरमप्यस्तीति सूचयन्नाह। अनुदात्तम्पदमित्यादि। सावर्णान्तत्वात्प्राप्तमतिप्रसङ्गं वारयति। ऊडिदमित्यस्येति। सावित्यस्य तत्र सप्तमीबहुवचनबोधकत्वं रूपस्य च विवक्षेति प्रागव्यवस्थापितमिति गवां शतेत्यत्र न प्राप्तिरित्याशयेनाह। नन्वत्रेति। ननु स्वरे कर्त्तव्ये स निषेधो भवति वार्त्तिके स्वरे इत्युक्तत्वादिति कथन्निषेधे कर्त्तव्ये स्थानिवत्त्वनिषेधोऽत आह। अत एवेति। स्वरे निषेद्धव्येऽपि तस्य निषेधस्येष्टत्वादेव। सुगुपाल इति। शोभना गावो यस्य स सुगुस्तस्य पाल इत्यर्थः। स्वरो न। पूर्वपदाद्युदात्तत्वन्न। किन्तु पूर्वपदस्यानुदात्तत्वमेव भवति समासस्येत्यन्ते तदेकयतापन्नशेषनिघातात्। वृत्तिकारोक्तमिति। निषेधोदाहरणमिति शेषः। परास्तम्। गोग्रहणे न गुशब्दस्याग्रहणात्परास्तम् प्राप्तिरेव निषेध इविधिर्नास्तीति भावः। तथा चात्र यः स्वरो भवति तमाह। एवञ्चेति। भवत्येवेति। नञ्सुभ्यामित्यनेन सुगुशब्दस्यान्तोदात्तत्वात्। ननु शुनश्चिच्छेपमित्यपि कथमुदाहरणम्। सप्तमीबहुवचने श्वस्विति-दर्शनादत अत्र आह। अत्रेति। बाहुलकात्। व्यत्ययो बहुलमिति बहुलग्रहणात्। ततः परेति। श्वन्निति रूपात्परेत्यर्थः। अर्द्धन्यूनविकारस्य सत्त्वादेकदेशविकृतन्यायस्य प्रवृत्तिः। एवञ्च पदपाठकाले पठ्यमाने शुनः शेपमित्यत्र संहितायाञ्च शुन इत्युदाहरणमिति बोध्यम्। सावेकाच इतिवत्सप्तमीबहुवचनशङ्कां वारयति। नन्विति। व्याख्यानादिति। प्रकृतसूत्रस्थभाष्यदर्शनमूलकव्याख्यानादित्यर्थः। तत्र हि साविति किमिदम्प्रथमैकवचनस्य ग्रहणमाहोस्वित्सप्तमीबहुवचनस्य। कुतः सन्देहः। समानो निर्द्देशः। पुरस्तादेष निर्णयः सप्तमीबहुवचनग्रहणमिति। इहापि तदेव भवितुमर्हति। यदि सप्तमी बहुवचनस्य ग्रहणन्ताभ्यां ब्राह्मणाभ्याम्। याभ्याम् ब्राह्मणाभ्यामत्र न प्राप्नोति। विधिरप्यत्र न सिध्यति। किङ्कारणम्। न ह्येतद्भवति यत्सौरूपम्। इदन्तर्हि तेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो येभ्यो ब्राह्मणेभ्यः। विधिश्च सिद्धो भवति। निषेधस्तु न प्राप्नोति। अस्ति सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणे किञ्चिदिष्टं सङ्गृहीतम्भवति आहोस्विद्दोषा-

न्तमेव । अस्तीत्याह । इह याभ्यो ब्राह्मणीभ्यस्ताभ्यो ब्राह्मणीभ्य इति विधिश्च सिद्धो भवति प्रतिषेधश्च । अस्तु तर्हि प्रथमैकवचनस्य ग्रहणम् । तेनेति स्वरः पुंसि न सिध्यति। न चावश्यं पुंस्येव स्त्रियां पुंसि नपुंसके च । तेन ब्राह्मणेन। तया ब्राह्मण्या । तेन कुण्डेनेति । सप्तमीबहुवचनस्यापि ग्रहणे एष दोषो भवति । तस्मादुभाभ्यामपि प्रतिषेधे यत्तदोश्च ग्रहणङ्कर्त्तव्यम् । न गोश्वन्सावव-र्णराड्ङ्क्रुड्कृद्भ्यो यत्तदोश्चेति भाष्ये उक्तम्। एतेन भाष्यप्रघट्टकेन सावेकाच इति सूत्रे सावित्यनेन सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणं रूपविवक्षा च न गोश्वन्निति सूत्रे तु प्रथमैकवचनस्य ग्रहणं रूपा विवक्षा चेति निर्णय इति प्रतीयते । एतेन । उपलक्षणविधया सुपरकत्वविशिष्टावर्णान्तत्वस्याश्रयणेन । अदोषादिति । स्व-न्ग्रहणवैयर्थ्यं रूपदोषाभावादित्यर्थः । अत एव । अस्मादेव । अत एव । स्वर-निषेधेऽपि कर्त्तव्ये नलोपासिद्धत्वस्य प्रवृत्तेरेव । यदि निषेधे कर्त्तव्ये नलोपा-सिद्धत्वन्न स्यात्तदाऽनङादेशस्य यो नकारस्तस्य लोपे कृते प्रत्ययलक्षणेनावर्णा-न्तस्य सुपरत्वाद्भ्वनुड्भ्यामित्यस्य प्रतिषेधः स्यात् । सावेकाच इति सूत्रे यथा रूपविवक्षा तथा प्रकृतसूत्रेऽपि रूपविवक्षा तदेकवाक्यत्वादित्याशयेनाह । वस्तुतस्त्विति । उत्पत्तिकालावच्छिन्नमिति । प्रथमैकवचनोत्पत्तिकालावच्छि-न्नमित्यर्थः । अत एव । अत्रापि रूपविवक्षासत्त्वादेव । वेतस्वानित्यत्रेति । सौ यदवर्णान्तं रूपन्ततः परत्वाभावेऽपि वेतसशब्दस्य प्रथमैकवचनोत्पत्तिकाले-ऽवर्णान्ततया ततः परत्वान्निषेधशङ्का या कृता सा सुयोजा। ड्मतुपो मतुब्ग्रह-णेन न ग्रहणमिति त्वन्यत् । अत एव । पूर्वोक्तार्थस्य विवक्षा सत्त्वादेव । नन्वे-वं यत्तच्छब्दात्परविभक्तेः प्रतिषेधो न प्राप्नोतीत्यत आह । यत्तदर्थेमिति । अत एव । तादृशार्थविवक्षा सत्त्वादेव । न निषेध इति । विभक्त्युत्पत्तिकालेऽवर्णा-न्तत्वाभावादिति शेषः । राडिति राजृ दीप्ताविति धातोः क्विबन्तस्य रूपम् । आद्ये । प्राञ्चेत्यत्र । ननु प्राञ्चेत्यत्र न सावेकाच इत्यस्य प्राप्तिस्तत्र यादृशम-र्थवद्रूपन्तादृशरूपकात्परत्वाभावादत आह । अञ्चेश्छन्दसीतीति । अन्त्यमेव । प्रत्यञ्चेत्येतत् । स्यादेवेति ! सावेकाच इत्यनेनाञ्चेश्छन्दसीत्यनेन वास्यादेव । लुप्तनकारस्याग्रीति । तत्र हि दधीचः पश्येत्युदाहरणमुक्तम् । नन्वेवम्प्रतीचो बाहूनित्यत्राञ्चेश्छन्दसीति प्राप्तस्य स्वरस्य प्रतिषेधः स्यात्तया चोदात्तविभ-

त्यन्तप्रयोगविरोध इत्यत आह । प्रतीचो बाहूनित्यादीति । क्वान्तमिति । उभयोरपि क्वदिति रूपस्य सम्भवेन विनिगमनाविरहादिति शेषः । दिवो झल । दृग्भिरित्यत्रोडिदमित्यस्य तत्रान्तोदात्तग्रहणानुवृत्तेरप्राप्तिमाशङ्कते नन्विति । निपात्यत इति । अत्र च दिवो झलिति निषेधशास्त्रारम्भ एव मानम् । सामर्थ्यादिति । यदि विभक्तिस्वरः स्यात्तदा तदेकवाक्यतापन्नशेषनिघातेन प्रकृतेरनुदात्तत्वं स्यादिति निपातनस्य वैयर्थ्यापत्तिरिति भावः । अन्तरङ्गेति । प्रथमप्रवृत्तिकेत्यर्थः । प्रकृतिस्वरस्य । फिट्स्वरस्य । बाधेन । उत्तरकालप्रवृत्तिकत्वे नेत्यादि । नृ चान्यतरस्याम् निषेधविकल्पे विधिविकल्पपर्यवसानादाह मूले वोदात्तेति । स्थानिवद्भावेनेति । न च स्थानिवद्भावस्य गोः पूर्वत्वणित्वात्स्वरेष्वित्यनेन निषेधात्कथमिह प्राप्तिरिति वाच्यम् । पूर्वत्वादिसाहचर्येण गोशब्दसम्बन्धेन विहितस्य प्रतिषेधात् । इदम् । प्रकृतसूत्रे झलीत्यनुवर्त्तत इत्येतत् । न च सावेकाच इत्यनेन नृ चेत्यनेन वा विभक्तेरुदात्तत्वविधानात्फलतो न विशेष इति वाच्यम् । सावेकाच इत्यस्य नित्यत्वमस्य तु वैकल्पिकत्वमिति विशेषात् । ननु क्व चिन्नरीति रूपमाद्युदात्तमुच्यते तस्य कथमुपपत्तिर्यतो झलादित्वविरहेण नृ चेत्यस्याभावेऽपि पूर्वोक्तरीत्या स्थानिवत्त्वेन सावेकाच इत्यस्य प्राप्तेरित्यत आह । वेदे क्व चिदिति । एतेन । छान्दसत्वकल्पनया व्यत्ययो बहुलमिति स्वरव्यत्ययकल्पनेन । इष्टसिद्धिरिति । नृ चेति सूत्रबोधिताभावांशस्यैव प्रवृत्तिरिति नरीति प्रयोगे सावेकाच इत्यपि न प्रवर्त्तते तेनैवाद्युदात्तत्वसिद्धौ छान्दसव्यत्ययकल्पनमन्याय्यमिति भावः । विधायकत्वशङ्केति । नेत्यस्यासम्बन्धेन विधायकत्वशङ्केत्यर्थः । तित्स्वरितम् । तितिप्रत्ययग्रहणङ्कर्त्तव्यमिति वार्त्तिकमूलकव्याख्यानादाह । तित्प्रत्ययस्येति । क्व नूनमित्यपाठः मूलेऽपि दर्शनात् । क्वावरमित्यस्योपलक्षणं वा । कर्त्तव्यमिति । अत्र तव्यस्याद्युदात्तत्वम् । पर्यायेणेति । शेषनिघातप्रयोजकस्य स्वरितत्वस्य पर्यायेण प्रवृत्तिः स्यान्न तु युगपदेवाद्यन्तयोः । तवैचान्तश्च युगपदित्यनेन समावेशाभावबोधनात् । तास्यनुदात्तेत् । न तु तास्यनुदात्तेङ्ग्राम्मिति । व्यभिचाराभावादिति शेषः । कर्मधारय इति । एतत्फलमुत्तरत्र व्यक्तो भविष्यति । इत्यत्रापि स्यादिति । समुदायोपदेश एवावयवोपदेश इति हन्व्युपदेश एव

इत्यस्याप्युपदेश इत्युपदिश्यमानाकारात्परत्वात्कृतेऽनुनासिकलोपे हतो हय इत्यत्र प्राप्नोति । यदि त्वकारेणोपदिश्यमानं विशिष्यते तदोपदिश्यमानं यदकारान्तमित्यर्थो भवति तदात्र न भवति । यस्याकारान्तस्य स्वरूपबोधनतात्पर्येणाद्योच्चारणमृषिकृतं कान्तदेव तथा भवति। प्रकृते तु नकारान्तस्य यत्स्वरूपन्तद्बोधतात्पर्यकमाद्योच्चारणमिति भावः । तदुक्तम्प्रकृतसूत्रभाष्ये, कथमिदं विज्ञायते अकारो य उपदेश इति आहोस्विदकारान्तं यदुपदेश इति। किञ्चातः । यदि विज्ञायते अकारो य उपदेश इति हतो हय इत्यत्रापि प्राप्नोति । अथ विज्ञायते अकारान्तं यदुपदेश इति न दोषो भवतीति । न च समुदायबोधनतात्पर्येणावयवस्याप्युच्चारणात्कथमेतदिति वाच्यम् । समुदायोच्चारणस्य कार्यार्थत्वात्समुदायोपदेशे तात्पर्यन्तन्निष्पादकतया त्ववयवानामप्येकमुपदिश्यमानत्वन्न तु हेति समुदायस्य तत्त्वमित्याशयात् । आत्मनेपदेति । परस्मैपदस्य तिपश्चेदयमादेशस्तदास्थानिवद्भावेन पित्त्वादेवानुदात्तत्वं सिद्धमिति भावः । आत्मनेपदैकवचनेकृतेऽयनेन निघाते तस्योच्चारणासिद्धिमुपपादयति । एकवचन इति । स्वरेणेति । तथा च नानुदात्तस्य श्रवणमिति भावः । फले विशेषः । अनुदात्तस्य श्रवणे न विशेषः । उपदेशविशेषणत्वादिति । उपदेशशब्दार्थो यउपदिश्यमानस्तद्विशेषणत्वादित्यर्थः । सामर्थ्यादिति । येन विधिरितिसूत्रबोधिततदन्तविधिस्थलेऽन्तशब्दस्य चरमावयववाचकतयाऽनुवन्धानामनेकान्तत्वपक्षे ङित्पदार्थस्येत्संज्ञकङकारस्यानवयवस्य चरमावयवत्वाभावेन विशेषणसामर्थ्यादवयवत्वमेव भविष्यति । ननु शप उपदेशे पान्तत्वेन कथमुपदेशेऽदन्तत्वमत आह । स चेति । शप् चेत्यर्थः । अकारभक्तत्वादिति । अङ्गस्यातो सुगित्यर्थेनायमकारस्यावयवस्तस्मादित्यर्थः । मुग्विधानसामर्थ्याद्वर्णग्रहणे यदागमा इति परिभाषा न प्रवर्त्तत इति वादिमताभिप्रायेणाशङ्क्य तन्मतमभ्युपेत्यैव समाधत्ते । न चेत्यादिना । भावादित्यन्तेन । ननु स्यप्रत्ययावयवाकारस्याङ्गत्वे मुक् न तु स्येति समुदायस्येति कथमुपदिश्यमानं यदन्तन्तद्ग्रहणेन ग्रहणमत आह । वक्ष्यमाण इत्यादि । पचन्तीत्यत्रास्य सूत्रस्याप्रवृत्तिमाशंकते । नन्वित्यादिना । नित्यत्वात् । कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वात् । अन्तरङ्गत्वात् । एकादेशस्य वर्णमात्रापेक्षत्वे नान्तरङ्ग-

त्वं स्वरस्य सार्वधातुकसंज्ञैकसमुदायापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वमिति भावः। तत्प्रवृत्तावपीति। उभयत आश्रयण इत्यस्यानङ्गीकारेणेत्यादिः। व्यपवर्गस्य। भेदस्य। परत्वव्यवहारस्य पूर्वपरयोर्भेद एव प्रवृत्तिरिति भावः। इष्टापत्तेरिति। एकादेशस्थले स्वराप्रवृत्तावपीष्टापत्तेरित्यर्थः। ननु पचन्तीत्यादावेतत्सूत्रेणान्त्यस्यानुदात्तत्वाभावे सति शिष्टेन प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वापत्तिरत आह। पचन्तीति। मतान्तरमाह। स्वरभिन्नस्येति। एकादेशात्पूर्वमेतत्सूत्रप्रवृत्तावनुदात्तस्यैकादेश एतदप्रवृत्तौ तूदात्तस्येति स्वरभिन्नस्येत्यर्थः। एवमेकादेशो न नित्यउक्तरीत्या स्वरोऽप्यनित्य इति भावः। अन्तरङ्गत्वमपि खण्डयति। पूर्वपर इति। दीर्घे। अतो दीर्घो यञीति दीर्घे। स्वरात्पूर्वमस्य प्रवृत्तिः परत्वाद्बोध्या। पचेदित्यत्र तु परत्वादियादेशेऽपि स्वरस्य, गुणात्पूर्वम्प्रवृत्तिः। इति परिभाषया। इति परिभाषयाऽदन्तमुदिश्यमानम्प्रत्ययसंज्ञकमेव गृह्यते। तेनेति शेषः। जहि शत्रु स्मल्लिक इति। अत्र जादेशात्परस्य निघातो न। सा। प्रत्ययाप्रत्यययोरिति परिभाषा। एवञ्चाकारान्तोपदिश्यमानेति व्याख्यानम्परिभाषाप्रवृत्तितात्पर्यकमेवेति बोध्यम्। परिभाषाभावे त्वाह। छान्दस इति। तत्र। जहीत्यत्र। अनुदात्ते प्रयोक्तव्ये उदात्तस्य प्रयोगश्छान्दसत्वात्। अत्त इति। अदिप्रभृतिभ्य इति लुकि बलवत्तरे कृते प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य विधायकत्वपक्षे ज्ञापकोपन्यासः। तस्य सूत्रस्य नियमार्थत्वमिति पक्षे प्राप्तिरेव नास्तीत्याह। प्रत्ययलक्षणस्येति। प्रसङ्गादिति। स्वरस्य निरूपणप्रसङ्गादित्यर्थः। तस्यानुदात्तत्वे प्राप्ते। धातोः शेषनिघाते प्राप्ते सेर्ह्यपिच्चेत्यपित्वे सप्रत्ययाद्युदात्तत्वेन हेरुदात्तत्वाच्छेषनिघातस्य प्राप्तिः। यत्र परश्चेत्यस्य प्रवृत्तिस्तत्रैवाद्युदात्तश्चेत्यस्य प्रवृत्तिरिति तदाशयः। वस्तुतो नायन्नियम इत्याशयेनाह। यदि त्विति। प्रत्ययत्वाद्युदात्तत्वयोः सन्नियोगेनाद्युदात्तत्वस्याप्रवृत्तौ प्रत्ययसंज्ञापि न स्यादिति शस्येत्त्वाभावापत्तौ लृणह इति निर्देशानुपपत्तिरिति भावः। परत्वे त्वन्वाचय इति। यत्र परत्वस्य बाधकानवतारस्तत्रतत्प्रवर्त्तते आद्युदात्तत्वन्तु तदभावेऽपीत्याकारकइत्यर्थः। अत एव। परत्वाभावेऽपि प्रत्ययसंज्ञास्वीकारादेव। रुत्वार्थमिति। धातोर्दस्य दश्चेत्यनेन रुत्वविधानात्। तदस्तु। मध्योदात्तत्वमस्तु। वर्ज्यमानस्वरेणेति। सार्वधातुके

परतो लोपः श्रमोऽवयवस्य भवति सार्वधातुकस्याज्झल् समुदायरूपमित्यच-स्त्वाद्दृशसमुदायसम्पादकस्यापि लोपम्प्रतिनिमित्तत्वमित्याशयेन शङ्केयम्। परोक्तमभ्युपेत्यैव समाधानमाह। सति शिष्टोऽपीति। वस्तुतस्तस्याचः समुदायघटकत्वं न निमित्ततावच्छेदकत्वमेव न तु निमित्तत्वमनुदात्तस्य च यन्नेत्यनेन यदनुदात्तस्योदात्तलोपम्प्रतिनिमित्तता तस्यैवानुदात्तस्योदात्तविधानमिति स्वीक्रियते तदात्र न तस्य सूत्रस्य प्राप्तिरिति बोध्यम्। न तूपदेश इति। प्रागेतदुपपादितम्। निघ्नशब्दादिति। मूलविभुजादित्वेन विधीयमानकप्रत्ययान्तनिघ्नशब्दप्रकृतिकाचारक्विबन्तादित्यर्थः।एतेन। उक्तार्थकनिघ्नशब्दादिति कथनेन। दीव्यमान इत्यपीति। अत्र हि श्यन् उपदिश्यमानाकारान्तात्परत्वं स्पष्टमेव। दीव्यमान इत्यपि प्रत्युदाहरणमयुक्तम्। श्यनो नित्त्वेन तदन्तस्याद्युदात्तत्वेन तदेकवाक्यतापन्ननिघातेन प्राप्तस्यापि तास्यनुदात्तेदित्यनुदात्तस्यैवेहानुदात्तस्यैव श्रवणादित्याशयेनाशङ्का निराचष्टे। न चेति। लसार्वधातुकस्वरम्। लस्य स्थाने जायमानसार्वधातुकस्य यत्प्रत्ययत्वादाद्युदात्तत्वन्तत्। सार्वधातुकस्वरमात्रेति। अत्र मात्रपदं कात्स्न्र्ये। तथा च चानशश्चित्वप्रयुक्तमन्तोदात्तत्वमपत्यैवेति भावः। भाष्ये व्यवस्थापितत्त्वादिति। तत्र हि सार्वधातुके यगिति कर्मवाचिनि सार्वधातुके विधीयमानो यक् यथा स्यादित्येवमर्थं कर्मकर्तृग्रहणं कर्त्तव्यमिति वार्त्तिकङ्कृतोक्तम्। ततः कश्चात्र विशेषः यको वा श्यनो वा। यकि सत्यन्तोदात्तत्वेन भवितव्यम्। श्यनि सत्याद्युदात्तत्वेन। श्यन्यपि सत्यन्तोदात्तत्वेनैव भवितव्यम्। कथम्। खश्स्वरः श्यन्स्वरं बाधिष्यते सति शिष्टत्वात् श्यन्स्वरः प्राप्नोति। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति सति शिष्टोऽपि विकरणस्वरः सार्वधातुकस्वरं न बाधते इति। यदयं तासेः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वं शास्ति। लसार्वधातुक एवैतज्ज्ञापकं स्यात्। नेत्याह। अविशेषेण ज्ञापकमिति प्रतिपादितम्। विन्दीन्धिखिदिभ्यो न। तास्यनुदात्तेदिति सूत्रभाष्येऽस्य वचनस्यानुपलम्भादाह मूले एतस्यानुदात्तस्य चेति। तत्र हि। अनुदात्तस्येत्यनेन यस्मिन्ननुदात्ते उदात्तो लुप्यते तस्यानुदात्तस्योदात्तत्वं विधीयते तत्र यादृशस्थले समुदायरूपेऽनुदात्ते उदात्तलोपस्तत्र समुदायावयवस्यान्त्यस्यादेर्वाऽनेनोदात्तत्वं विधीयते इति विचा-

रः। यद्यनुदात्तस्येति सूत्रे कर्षात्वत इति सूत्रादन्त इत्यनुवर्त्तते तदान्तस्येति पक्षस्य यदि नानुवर्त्तते तदा आदेरिति पक्षस्य सम्भवः । अनयोः पक्षयोः प्रकृतसूत्रेऽन्त इति नानु वर्त्तते इति युक्तमित्याभाति । अयचश्चित्करणसामर्थ्यात् । तद्धि द्वयन्द्वयमित्यत्र द्विचिशब्दावयवैकारस्यायच्प्रत्ययावयवारे लोपेऽयचश्चित्वेऽसति तस्यान्तरतम्यादनुदात्ततया तदादेरनुदात्तत्वेन तस्मिन्नादिभूते उदात्तलोपादुदात्तनिवृत्तिस्वरेणाद्युदात्तत्वे प्राप्ते अन्तोदात्तत्वं यथा स्यादित्येवमर्थम् । यदि त्वस्मिन् सूत्रेऽन्तपदानुवृत्तिस्तदा चित्वाभावेऽपि तयपोऽनुदात्तस्यायजादेशोऽन्तरतमोऽनुदात्तस्तस्मिन्नुदात्तलोपे सति तस्यायचोऽन्तस्योदात्तत्वमनुदात्तस्य च यत्रेत्यनेनैव सिद्धमित्ययजादेशस्य चित्वं व्यर्थं स्यात् । इत्यमन्तपदाननुवृत्तिस्तदाऽयचश्चित्वसामर्थ्यादेवानुदात्तस्य चेत्यनेनादेरुदात्तत्वं विधीयत इति पक्षस्य लाभः । तत्रान्तग्रहणाननुवृत्तिपक्षे विद विचारणे खिद दैन्य इति धातुभ्यां परस्य लस्य स्थाने आतामित्यादेशे तस्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते श्नमोऽवयवस्य श्नसोरल्लोप इत्यनेन लोपे विन्दाते खिन्दाते इत्यत्राकारेऽनुदात्ते प्रत्ययत्वादुदात्तस्य श्नमोऽवयवस्य लोप इति तस्यातामोऽवयवस्याकारस्योदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तत्वं सिद्ध्यति यद्यन्तपदानुवृत्तिस्तदैकारस्य प्राप्नोतीति दूषणमादौ भाष्येऽभिहितम् । ततोऽन्तग्रहणन्नानुवर्त्तत इत्यभिप्रायेणास्तु तर्ह्यादिः । आदिरिति चेदिन्धीतद्वयमित्यन्तोदात्तत्वं विधेयम् । इन्धीतेत्यत्रेन्धे र्लिङ् । तङ् । तस्यानुदात्तेदित्यनुदात्तत्वम् । सीयुट् स चागमानुदात्तत्वेनानुदात्तः। श्नम् । श्नसोरल्लोप इत्यल्लोपः । श्नान्नलोप इति नलोपः। अत्रेकारेऽनुदात्ते श्नमोऽवयवस्याकारस्योदात्तस्य लोप इत्युदात्तत्वप्रसङ्गः । द्वयमित्यत्र यस्येति चेत्यल्लोपस्य जातत्वेनायच आदावनुदात्ते उदात्तस्य लोप इत्याद्युदात्तम्प्राप्नोतीति भावः । एवम्प्रतिपाद्य अस्तु तर्ह्यादिरुदात्तो भवतीति । ननु चोक्तमादिरिति चेदिन्धीतद्वयमित्यन्त इत्यन्तोदात्तत्वं विधेयमिति । विंदीन्धिखिदिभ्यश्च लसार्वधातुकानुदात्तत्वं लिङि नेति वक्तव्यमित्युक्तं वार्त्तिककृता । ततो भाष्यकृतोक्तम् । लिङ्ग्रहणेन नार्थः । विन्दीन्धिखिदिभ्यश्च लसार्वधातुकानुदात्तत्वन्नेत्येव । इदमपि सिद्धम्भवति विन्दाते खिन्दाते । अयचि चित्करणसामर्थ्यादन्तोदात्तत्वम्भविष्यतीति । एतेनात्र

मूले विन्दीन्धिखिदिभ्यो नेति वक्तव्यमित्येवाभिहितमत्र त्वेभ्यो लिङस्त-
स्योऽनुदात्तत्वं प्रतिषिद्ध इत्यभिहितमित्यत्र लिङ इत्यप्रकृताभिधानमिति दूष-
णम्परिहृतम् । अत्र लिङ्ग्रहणस्योक्तवार्त्तिके स्थितत्वात् । ता नुदात्तेदिति
सूत्रभाष्य इति । अत्र भाष्य इति कथनेन न तादृशं वचनं । किन्तु तत्रत्य-
प्रघट्टकाज्ज्ञास्यते इति सूचितम् । तथा हि । तत्र हि तुदत इत्यत्रादुपदेशात्प-
रत्वात्सावकाशं वचनम्पचत इत्यत्र शप उपदेशे पकारान्तत्वान्न प्राप्नोतीत्या-
शयेनैतस्योपसङ्ख्यानङ्कर्त्तव्यमिति वार्त्तिककृतोक्तम् । ततोऽनेकान्ता अनु-
बन्धा इत्याश्रितपक्षेण समाधाने कृते यद्यनेकान्ता अनुबन्धाः । अदिप्रभृतिजु-
ह्वोत्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । अत्तः । जुह्वत इति अदुपदेशादित्यनुदात्त-
त्वम्प्राप्नोति एवम्पूर्वपक्षे वार्त्तिकानुसारिणा कृते स्थान्यादेशाभावात् ।
नैवात्र स्थानिवन्नैवादेशम्पश्याम इति प्रत्याख्यानवादिनोक्तम् । आदेशोऽभा-
वरूप इत्यदुपदेशात्परत्वन्नास्ति स्थानिवद्भावश्चाल्विधित्वात्प्रतिषिध्यत इति
भावः । ततः समाधानान्तरमभिहितमनुदात्तङिद्ग्रहणाद्वा । अथ वा यदयम-
नुदात्तङिद्ग्रहणङ्करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न लुक्सु विकरणेभ्योऽनुदात्त-
त्वम्भवतीति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । असमर्थमेतत्स्यात् । विन्दाते । खिन्दाते
इति । एतेनाभिधानेन विन्दाते खिन्दात इत्यत्र लसार्वधातुकानुदात्तत्वम्भव-
तीति लभ्यत इति । प्रौढिवाद इति । अनुदात्तस्य च यत्रेति सूत्रभाष्यपठित-
वचने लसार्वधातुकानुदात्तत्वन्नेति नकारस्य साक्षादभिधानादस्य भाष्यस्य
प्रौढिवादत्वमित्यर्थः। किञ्चाकारान्तादुपदिश्यमानादित्यर्थेन पचत इत्यादिसि-
द्धावितस्योपसङ्ख्यानमित्यस्यानुपयोग एव । किञ्चानेकान्तपक्षेण समाधानमपि
क्लिष्टम् । तस्याःस्थिरत्वात् । एकान्तपक्षेऽप्युदीचामाङो व्यतीहार इति । नि-
र्देशेनावयवविप्रयुक्तकार्येष्वनुबन्धा न प्रतिबन्धका इति कल्पनया पचत इत्यादौ
दोषाभावश्चेति । आदिः सिचो। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया सिच इत्येतत्तदन्तपरम्।
याशिष्टसितीति। बहुलञ्छन्दस्यमाङित्यट्प्रतिषेधः। मध्योदात्तमिति। यमरमन-
मातामिति जातस्येटः सिजन्तावयवतया उदात्तत्वेन मध्योदात्तम्।मा हि कार्ष्टाम्।
अत्र त्वट्प्रतिषेधो माङः प्रयोगादेव । हि चेति निघातस्य प्रतिषेधः । कृधातोः
सिचि वृद्धिरिति वृद्धि । प्रत्ययस्वरेण: । अत्र सिचोऽनचकत्वेन स्वरायोग्यतय

प्रत्ययस्वरेण तामादेशस्योदात्तत्वे नान्तोदात्तत्वम् । नन्वत्र सिचश्चित्त्वेन तद्विषये स प्रकृतेरित्यस्योपस्थित्या काशब्दावयवाकारस्योदात्तत्वेन भाव्यमित्यन्तोदात्तत्वमित्यनुपपन्नमत आह । सिचश्चित्त्वेनेति । एतद्धि सिच उदात्तत्वार्थम् । सिचः स्वतोऽनच् आदौ भवति इटि कृते तु साच्कस्तत्राप्यागमानुदात्तत्वस्य प्रवृत्तौ सिचश्चित्वं व्यर्थमिति भावः । मानाभावादिति । मा हि कार्ष्टामित्यत्र सिचः स्वरायोग्यतया सति शिष्टत्वेन सार्वधातुकप्रत्ययस्य प्रत्ययादुदात्तत्वप्रवृत्त्येव । एतस्य प्रत्ययस्य चित्प्रत्ययप्रकृतिघटितसमुदायाघटकतया तत्र प्रत्ययादुदात्तत्वप्रवृत्त्यैवेति भावः । ननु चित इत्यनेन सति शिष्टत्वेन प्रकृतेर्धातोरुदात्तत्वं स्यादत आह । विकरणस्वरस्येति । एतच्च प्राप्तावस्थापितमेवञ्च धातुस्वरात्प्रत्ययस्वरस्य सति शिष्टतया समुदायस्यान्तोदात्तत्वं स्यादेवेति भावः । आदिः सिच इत्यस्य वैकल्पिकत्वेनैतदभावे पित्प्रत्ययस्यानुदात्तस्य श्रवणापत्तिरत आह । अनिट इति । अत्र वार्त्तिकेऽप्यन्यतरस्यामिति सम्बध्यते । अत एवाह । पक्षे आदुदात्तमिति । वार्त्तिकप्रवृत्त्यभावपक्षे आदुदात्तमिति । आदिः सिच इत्यनेनेति शेषः । पक्षे । वार्त्तिकप्रवृत्तिपक्षे । ईटः । अस्तिसिच इति विहितस्य ईटः । अयं स्वरः । अनिटः पित इति स्वरः । एतस्य प्रवृत्तावन्तोदात्तत्पदं स्यात् । समाधत्ते इटः पूर्वमिति । ईडागमप्रवृत्तेः पूर्वमित्यर्थः । इतश्चेति लोपात्प्रागिति शेषः । ईटस्तदा न प्राप्तिरप्रकृतत्वाभावात् । एवञ्चेटो बहिरङ्गत्वन्तत्कालाप्राप्तिकत्वरूपमनिटः पित इत्यस्यान्तरङ्गत्वन्तु तत्कालप्राप्तिकत्वरूपम् । स्वरे कृते । तिप उदात्तत्वे कृते । ततो लोपे कृते इति शेषः । लक्ष्य इति । पित्वावच्छिन्नोद्देश्यकत्वेन लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायस्यात्र प्रवृत्तिर्बोध्या । न च स्वरात्प्रागितश्चेत्यस्य प्राप्तिः । स्वरस्य ततः परत्वेनादौ प्रवृत्तेः । न च लोपो नित्यः । स्वरभिन्नस्य प्राप्त्या तस्याप्यनित्यत्वादिति भावः । अत एव । ईटः स्वरस्यानिष्टत्वादेव । यत्रानिट इत्यस्य प्रवृत्त्योदात्तश्रवणम्भवति तदुदाहरणम्प्रदर्शयितुमुचितमिति भावः । मतान्तरमाह । भाष्योदाहरणेति । उपलक्षणत्वादिति । तथा च मा हि कार्षीदित्यप्युदाहरणमित्यर्थोपलक्षणत्वादित्यर्थः । लक्ष्यभेदेनेति । लक्ष्यव्यक्तिभेदेनेत्यर्थः । अकृते ईटि तिबवयवेकारस्य तात्परस्योदात्तत्वङ्कृते तु तस्मिन्तात्पूर्वस्येति भेदः । यक्षि च सेटीडन्तो वा ।

भाष्ये स्पष्टमिति। तत्र हि प्रकृतसूत्रेणेट उदात्तविधानादस्य सूत्रस्य सेट्ये-न प्रवृत्तिर्भविष्यतीत्यभिप्रायेण सेड्ग्रहणङ्किमर्थन्न यत्नोऽन्तोवेत्येवोच्यत । इडन्तोवेत्युच्यमाने इहापि प्रसज्येत पपक्थ। नैतदस्ति प्रयोजनम्। अच इति वर्त्तते। इदन्तर्हि प्रयोजनम्पपाथेत्युक्तम्। आदिर्णमुलीत्यत आदिग्रह-णञ्चानुवर्त्तते। न च सौत्रान्तपदार्थेन सहादिपार्थस्य विरोधः। पर्यायेण प्रवृ-त्तिसम्भवादत एव वक्ष्यति। कार्यिविकल्पार्थमिति। पक्षे। प्रकृतसूत्रप्रवृत्त्यभा-वपक्षे। लित्स्वरइति। एवञ्च थलो लितः पूर्वस्यादेरुदात्तत्वविधानेन लुलवि-थेत्यत्र लकाराकारस्य त्रयाणां स्वराभावे उदात्तत्वम्। कार्यिविकल्पार्थमि-ति। कार्यिणः स्थानिनो विकल्पार्थमित्यर्थः। आदिर्णमुलीति सूत्रस्यान्यतर-स्यामित्यस्य तत्र कार्यविकल्पसम्पादकत्वस्य सम्प्रतिपन्नतया तस्येहापि का-र्यस्योदात्तस्य विकल्पबोधकता स्यादिति भावः। ननु यदि प्रकृतसूत्रस्यवा-ग्रहणेन कार्यिविकल्प एव क्रियते तदा कार्यस्य कथं विकल्प इत्यत आह। अन्यतरस्यामिति। एतेन तदप्यनुवर्त्तत इति बोधितम्। इत्यादाविति। आ-दिना तवैचान्तश्च युगपदित्यस्य परिग्रहः। पपिथेत्यादाविति। भारद्वा निय-माद्यदेडागमस्तदेत्यादिः। न चोक्तरीत्या सिद्धाविह सेड्ग्रहणवैयर्थ्यमिति वाच्यम्। पपक्थेत्यत्र दोषोपपादनपरभाष्यबलेन थलीत्यनेन थलो निमित्त-स्य सद्भावो यत्र तस्य सर्वस्य कार्यं स्यात्। इड्ग्रहणन्तु यत्रेट् तत्र तस्यापि कार्यमित्यस्य कल्पनसम्भवात्। उपोत्तमं रिति। अत्र सौवर्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्त-म्य इत्यनेन तदन्तस्योपोत्तमङ्ग्राह्यन्तेन प्रत्ययावयवस्यापि कार्यमित्याश-येन मूलेरित्प्रत्ययान्तस्य इति व्याख्यातम्। नन्वाहवनीयेति समुदायस्य रि-त्प्रत्ययान्तत्वाभावात्कथमेतदुदाहरणमतोऽत्रोपोत्तममिति सूत्रप्रवृत्तेः फलमा-ह। ततो गतिसमास इति। ततः। उपोत्तममिति सूत्रप्रवृत्त्यनन्तरम्। प्रत्यय-स्वरा इति। प्रत्ययसम्बन्धिनः स्वरा इत्यर्थः। एवञ्च प्रत्ययनिमित्तकः प्रत्यय-स्यैव वा यः स्वरः स सर्वोऽपि सङ्ग्रहीतः॥

॥ इति प्रत्ययस्वरविवरणम् ॥

समासस्य । अन्तोऽवत्या इति सूत्रादन्त इत्यनुवर्त्तते । हलस्वरप्राप्ताविति । अन्तशब्दस्य चरमावयववाचकतया क्वचित्समासस्य चरमावयवो हलपि सम्भवतीति तस्य स्थाने स्वरस्य प्राप्तिर्बोध्या । बहुव्रीहौ प्रकृत्या । अनुवर्त्तमानमिति । मण्डूकप्लुत्याऽनुवर्त्तमानमित्यर्थः । कर्षात्वत इत्यत उदात्त इति तित्स्वरितमित्यतः स्वरितपदमनुवर्त्तते अर्थाद्विकारस्य छाम्नीयते तद्दति वर्त्तत इति । लक्षणयेति शेषः । लाघवादाह । यद्देति । अस्मिन्पक्षे न शब्दद्वयस्य लक्षणा इति भावः । पूर्वपदस्येऽपीति । तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यमिति न्यायेनेति शेष । समासस्येत्यस्यापवादोऽयम् । भूयत इत्यादि । असुनकर्मणीति बोध्यम् । चित्रश्रवा इति । अत्र पूर्वपदस्य चित्रशब्दस्यामिचिमिदिशसिभ्यः क्त इति क्तप्रत्ययान्ततयान्तोदात्तत्वेन तस्यैव स्वरस्यावस्थानाम्मध्योदात्तत्वम् । समपाद इति। समः पादौ यस्येत्यर्थः। सूजो डमविति । डित्त्वाट्टिलोपे पित्त्वादनुदात्तत्वे तस्मिन्धातुस्वरेणोदात्तस्य टेर्लोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तत्वे प्राप्ते त्वक्त्वसमसिमेत्यनुदात्तत्वम्।बहुव्रीहाविन्यस्य समासस्येति सूत्रापवादत्वाच्चानेन शङ्कते।नन्विति। अत्र। समपाद इत्यादौ । अस्मिन्स्वरे । पूर्वपदप्रकृतिस्वरे । अस्य सूत्रस्यापूर्वस्वरविधायकत्वाभावादिति शेषः। प्रियविश्व इत्यादाविति । प्रियशब्दीयान्त्यस्यान्त्यात्पूर्वमित्याद्युदात्तः।यद्यत्र समासान्तोदात्तत्वं स्यात्तर्ह्युदात्तद्वयसमावेशः स्यादिति भावः।एवञ्च पूर्वोक्तदोषपरिहारस्यावश्यकत्वे च। तदप्रवृत्तौ। समासान्तोदात्तत्वाप्रवृत्तौ । पाशब्दस्येति । स्वाङ्गशिटामिति पादशब्दस्याद्युदात्तत्वात् । शीकपादवाचकस्य तुहषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । आवश्यक्येति । तथा सति प्रकृतसूत्राप्रवृत्तौ समासान्तोदात्तत्वं भवत्येवेति भावः। तत्पुरुषे तुल्यार्थ । यदन्तः । नौवयोधर्मेतियदन्तः । टच्यपि । राजाहः सखिभ्य इति टच्यपि । परिनिष्ठितविभक्त्या समासपक्षाभिप्रायेण शङ्कते । नन्विति । यक्षणादिति । अस्तिचात्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाप्राप्तिस्तत्तच्छब्दानुवादेन विधानात् । बाधनार्थमिति । पुनरुपादानेन परस्यापि बाधसिद्धिर्वाक्यान्तरकल्पनया भवतिति भावः । मतान्तरमाह । अव्यथीत्यत्रेत्यादिना । अव्यथीत्यत्र नञ्युपपदे व्यथधातोर्जिहक्षीतीनि कृते व्यथीशब्दस्योपपदसमासः । विभक्तिस्वरस्य । तिसृभ्यो जस इति विभक्तिस्वरस्य । वचनाच्चेवेति । तत्र हि य-

त्युपपदङ्कृति नञ्तस्य स्वरो बलीयानिति वक्तव्यम् । अकरणिः । अचाक्रोशे-नञ्यनिः । सहनञ्निर्दिष्टस्य च नञ्स्वरो बलीयानिति वक्तव्यम् । अव्यथी । अत्र जिहीतीति सूत्रेऽव्यथेति निपातनाद्धातुना सह नञ्समासे नलोपे प्रत्यय इति प्रत्ययस्वरस्य सतिशिष्टत्वेऽपि वचनान्नञ्स्वरस्तत्पुरुषे तुल्यार्थेति विहितो बलीयानित्यर्थः । अतिस्रः । विभक्तिस्वरान्नञ्स्वरो बलीयानिति वक्तव्यम् । अचत्वारः । अनड्वाहः । विभक्तिनिमित्तस्वराच्च नञ्स्वरो बलीयानिति वक्तव्यम् । एवं वचनारम्भेण नञ्स्वरः साधितः । भाष्ये त्वित्यनेन भाष्यकृतास्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमनेकवचनानि यद्यप्यारब्धानि तथापि वचनेन पूर्वोक्तानामफलानां साधनापेक्षया परिगणनमध्ये नञः पृथक् पाठकरणेन भाष्यकृतैवोक्तानाम्प्रयोजनानामन्यथा सिद्धिः सूचितेति स एव प्रकारो लाघवाद्युक्तोऽत एव मुख्यार्थैकैकशब्दोपादानङ्कृतमिति बोध्यम् । एवञ्च । चादिषु कुशब्दपाठे च । स्नात्वा कालकः । अत्र स्नात्वेत्यस्य कालकपदस्य च मयूरव्यंसकादित्वात्तत्पुरुषः ॥ किमनेन । किम्परिगणनेन । अन्तोदात्तनिपातनमिति । स्नात्वा कालकशब्दोऽन्तोदात्तो मयूरव्यंसकादिषु पठनीय इत्याशयेत्यर्थः । इष्यत एवेतीति । एवञ्च स्नात्वा कालकः पीत्वा स्थिरक इत्यत्र समासार्थन्निपातनस्यावश्यकत्वेन तेनैव स्वरे सिद्धे परिगणनन्न कार्यम् सामिकृतमित्यादिसिद्धिश्चानायासेन भविष्यति। एवञ्चापरिगणनं। द्व्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एवास्तु । इति द्वितीयेति । अत्यन्तसंयोगे चेति समासः । मुहूर्तशब्दो लघावन्त इति मध्योदात्तस्तस्य द्वितीयान्तस्य प्रकृतिस्वरः । अन्योक्तमुदाहरणन्त्वन्यथा सिद्धमित्याह । काष्ठश्रितादाविति । न प्रवर्त्तत इति । स्वरविधायकसूत्रे कृत्यतुल्याख्या इत्येव सिद्धे कृत्यतुल्यार्थयोर्वियोगेन पाठादर्थपदोपादानाच्च तदंशे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा न प्रवर्त्तत इति तेषाम्भावः । अत एव कुरुगार्हपतेति सूत्रे पण्यकम्बलः संज्ञायामित्युपादाय कृत्यप्रत्ययान्तत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरे सिद्धे पण्यकम्बलः संज्ञायामेवेति नियमार्थमिदमिति भाष्यकैयटयोरुक्तम्। विशेषणसमास इति च व्याख्यातम् । कृत्यतुल्याख्येति प्रतिपदोक्तः समासस्तु दुर्लभः । कम्बलपदस्य जातिवाचकत्वात् । कश्चिदिति । अचारुचिवीजन्तु परिनिष्ठितविभक्त्या समासम्प्रदर्श्य परमकारकमित्यादौ

स्वरप्राप्तिमाशङ्क्य लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति प्रतिपदं यो द्वितीया तृतीया सप्तमी समासस्तस्य ग्रहणमिति भाष्ये उक्तन्न तु क्वाप्यशेऽप्युक्ता-परिभाषाप्रवृत्तिरुक्ता प्रकृत सूत्रभाष्ये । तेन तदंशे भाष्यप्रामाण्यादेव परिभाषाप्रवृत्त्यभावे सिद्धे ज्ञापकानुपयोग इति । कुरुगार्हपतेति सूत्रभाष्याच्च । वर्णो वर्णेष्वनेते । अत्रानेते इत्येतत्समानाधिकरणं वर्णेष्वित्यस्य विशेषणम् । न च विशेष्य वाचकस्पदस्बहुवचनान्तन्तस्यैकवचनान्तमनेत इत्येतत्कथं विशेषणमिति वाच्यम् । नञ्समासस्योत्तरपदार्थप्रधानतयोत्तरपदार्थस्यैकत्वेन समुदायस्यैकवचनान्तस्य तद्विशेषणत्वसम्भवात् । कृष्णसारङ्ग इति । अत्र वर्णो वर्णेनेति समासः । वर्णवाचकयोः समासे वर्णवाचकस्य कृष्णशब्दस्याद्युदात्तत्वेन समुदायस्याद्युदात्तत्वम् । शीलमाद्युदात्तोदाहरणं लौकिकमिति सूचयितुमाह । वेदेत्विति एकमिति । विशेष्यविशेषणान्यतरमित्यर्थः । प्रत्युदाहरणेषु प्रतिपदोक्तसमासाभवादेव दोषाभावादिति भावः । गाधलवणयोः । अरित्रगाधमित्यत्र षष्ठीतत्पुरुषः । अरित्रशब्द इत्रान्तत्वेन मध्योदात्तस्तस्य प्रकृतिभावे सतीकारस्यैवास्मिन् प्रयोगे उदात्तस्य श्रवणम् । दायाद्यम् । अस्य सूत्रस्य धनदायाद इत्याद्युदाहरणन्तदा भवेद्यदि दायाद्यशब्दः स्ववत्परः स्यात्तथा तु न सम्भवति कृत्तद्धितसमासेभ्यः सम्बन्धाभिधानम्भावप्रत्ययेनेति सिद्धान्तादत एतस्य तत्परत्वमुपपादयति । दीयत इत्यादिना । दाधातोः कर्मणि घञ् । तदन्तप्रकृतिकषष्ठ्यन्तस्य आङ्पूर्वाद्दाधातोः कर्त्तरि के निष्पन्ने नादशब्देन समासः । ततो भावे ष्यञ् । प्रकृतिजन्यबोधे कर्त्तृत्वांशे क्रियायाः प्रकारतया भानाभिप्रायेणदायाद्यशब्दस्य दयादानपरत्वमुक्तम् । साक्षात्क्रियायाः कर्त्तृत्वसम्बन्ध एव प्रकार इत्याशयेनाह । तत्सम्बन्धो वेति । लक्षणया दायाद्यशब्दस्य दीयमानपरत्वकल्पने क्लेश इत्यतः प्रकारान्तरमाह । यद्वेति । आङ्पूर्वकाद्दाधातोर्मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः आदत्त इत्यर्थे बोध्यः । प्रतिबन्धि । ननु गमनचिरमित्यनयोः सामानाधिकरण्यमनुपपन्नङ्गमनशब्दस्य क्रियाकरणवाचित्वादत्त आह । भाववाचित्वादिति । तथा च गम्धातोर्भावे ल्युडिह बोध्यः । ननु तथापि कथं सामानाधिकरण्यञ्चिरशब्दस्य कालवाचकत्वादत आह । चिरकृच्छ्रयोरिति । वर्त्तनात् । लक्षणयेत्यादिः । एव-

च । उक्तरीत्या सामानाधिकरण्योपपादने च । सूत्रे प्रतिबन्धिशब्दो न स्वरूपपरः किन्त्वर्थपरो वृत्त्यादिसम्मतव्याख्यानात् । पदेपदेशे । अत्रापदेश शब्दो व्याजोदेशौलक्ष्यञ्चेति कोशाद् व्याजपर इत्याशयेनोक्तम्मूले व्याजवाचिनि पदशब्द इति । निवाते वातत्राणे । अत्र निवातशब्देऽर्थाभावेऽव्ययीभावः। वातस्य वहिर्विद्यमानार्थत्वात । बहुव्रीहिसमाससमाह । निरुद्ध इति । आद्ये अव्ययीभावसमासस्वीकारपक्षे । कुंव्यादिशब्दोऽत्र पक्षे स्वार्थहेतुकार्थे लाक्षणिकः । अन्त्ये । बहुव्रीहिपक्षे । तत् । सामाधिकरण्यम् । उभयत्रोत्तरपदस्य साहित्येनसमुदायस्यैतद्वाचकता बोध्या । शारदे । कर्मधारये पूर्वोत्तरपदार्थयोः सामानाधिकरण्यम्प्रयोजकमित्याशयेनाह । रज्जुशब्द इति । नचात्र षष्ठीसमास एवास्त्विति वाच्यम् । अत्रापि पक्षे रज्जोः साक्षाद्द्वारसाधनत्वानुपपत्त्या लक्षणाया आवश्यकत्वमित्याशयात् । किञ्च करणस्य शेषत्वविवक्षा स्वीकार्या तदपेक्षयोक्तरीत्या कर्मधारय उचित इति भावः ।शरदि भवमिति । अच्छुज्ज्वलमित्यर्थः । उदाहरणे तु शारदः पीतमुक्ते स्याच्छालीनेऽप्रतिभे नवे । शारदो विषभेदे स्याद्बिल्वे पारदेऽपि चेति कोशात्पीतमुक्तादौ शारदशब्दो रूढः । तेनास्वपदविग्रहः । अयम् । समुदायः । दौवारिककषायशब्दे षष्ठी तत्पुरुषः । अस्य समुदायस्य जातिवाचकत्वमित्याशयेनाह । रूढिशब्दोऽयमिति। सदृशप्रतिरूपयोः । अत्र सूत्रे यत्सदृशग्रहणन्तत्तत्पुरुषविशेषणमित्याह । सादृश्यवाचिनीति । पित्रा सदृश इत्यर्थे प्रयुज्यमानः पितृसदृश इति शब्दः पूर्वोत्तरपदार्थयोः सादृश्यङ्गमयति । तृतीयासमासे । पूर्वसदृशेति सूत्रविहिततृतीयासमासे । अलुक्समासार्थम् । षष्ठ्या आक्रोश इत्यलुक्समासार्थम् । ननु यत्र षष्ठीसमासस्तत्र तेन सूत्रेणांप्राप्त एव पूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽनेन विधीयत इत्यस्त्वित्यत आह । षष्ठीसमासस्त्विति । तदुक्तम्प्रकृतसूत्रभाष्ये । तत्र प्रकृतसूत्रस्थसदृशग्रहणस्य प्रयोजनं वक्तुमादौ प्रक्षासदृशग्रहणमनर्थकन्तृतीयासमासवचनात् । पूर्वसदृशेति तृतीयासमासेन सिद्धम् षष्ठ्यर्थन्तर्हीदं वक्तव्यम् । पितुः सदृशः पितृसदृश इति । षष्ठ्यर्थमिति चेत्तृतीयासमासवचनानर्थक्यम् । इहास्माभिस्त्रैशब्द्यं साध्यम् पित्रा सदृशः पितुः सदृशः पितृसदृश इति तत्र द्वयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहः । अपरेण वृत्तिर्भविष्यति । अविरविकन्यायेन । अवि-

रविक इति समुदायोऽनुकरणशब्द इति न्यायशब्देन समासेऽपि लुगभावः। तद्यथा अवेर्मांसमिति विगृह्य अविकशब्दादुत्पत्तिर्भवति आविकमिति। एवं पितुः सदृश इति विगृह्य पितृसदृश इति भविष्यति। पित्रा सदृश इति विगृह्य वाक्यमेव भविष्यति। अवश्यन्तृतीयासमासो वक्तव्यः। यत्र षष्ठ्यर्थो नास्ति-तदर्थम्। भोजनसदृशः। अध्ययनसदृश इति। अत्र हेतौ तृतीया। भोजनहेतुकसादृश्यवानित्यर्थः। षष्ठ्यर्थो नास्तीत्यस्य तृतीयासमानार्थकषष्ठ्यर्थो नास्तीत्यर्थः। एवञ्च समासविधौ समाससिध्यर्थं सदृशग्रहणमावश्यकन्तेनैव सदृशशब्दस्य तृतीयासमासे तत्पुरुषेत्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरे सिद्धे प्रकृतसूत्रे सदृशग्रहणन्न कार्यमित्याशङ्क्य इदमप्यवश्यं वक्तव्यम्। यत्र षष्ठी श्रूयते तदर्थम्। दास्याः सदृशो वृषल्याः सदृश इति। अनेन प्रकृतसूत्रस्थसदृशग्रहणस्य सार्थक्यम्प्रदर्शितमलुक्समास एव न तु पितृसदृश इति समासो दर्शितस्तेनानभिधानमित्याशयः। अलुक्समासस्य साहृश्यवाचकत्वात्तत्रानेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरे विहिते सति यस्य स्वरस्यावस्थानन्तमाह। एवञ्चेति। अन्तोदात्तत्वेति। दंसेः टो नः आचेति दंस्धातोष्टप्रत्ययो नकारस्याकारः। प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तशब्दस्ततष्टित्वान्ङीपि उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्त इत्यर्थः। वृषलीशब्दस्तु जातिलक्षणङीषन्तत्वादन्तोदात्तः। इत्यादीति। अनेनादिना पूर्वसदृशेति सूत्रोक्तस्तत्सूत्रावयवसदृशशब्दाकरणप्रकारः सूचितः। तत्र हि भोजनसदृशः अध्ययनसदृश इत्यस्य भोजनेन कृतः सदृशः अध्ययनेन कृतः सदृश इत्यर्थ आश्रीयते तदा प्रतिपदोक्तस्य तृतीयातत्कृतार्थेनेति विहितसमासस्य सत्त्व.त्तत्पुरुषे तुल्यार्थेति सूत्रेण पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य सिद्धौ पूर्वसदृशेति सूत्रे सदृशग्रहणन्न कार्यमिति सदृशग्रहणप्रत्याख्यानप्रकारो बाधितः। सदृशप्रतिरूपयोरिति सूत्रस्थभाष्यन्त्वेकदेश्युक्तिरिति च तस्मिन् सूत्रेऽभिहितन्तस्य च सङ्ग्रहः। प्रतियोगिविशेषसमर्पणार्थम्। सादृश्यप्रतियोग्युपमानविशेषसमर्पणार्थम्। द्विगौ प्रमाणे। समानाधिकरणे सप्तम्यौ। बहुव्रीहौ प्रकृत्येत्यनः पूर्वपदमित्यस्य सम्बन्धेन तेनोत्तरपदस्याक्षेपेण प्रमाणवाचिनि द्विगावुत्तरपदे तत्पुरुषसमासे पूर्वपदमित्यर्थः। समाहारे द्विगुरिति। सप्तानां समानां समाहारः सप्तसमम्। सनपुंसकमिति नपुंसकत्वम्। अपपाठ इति। न-

पुंसकत्वस्य न्याय्यत्वात् । उपसर्जनत्वादित्यादि नपुंसकह्रस्वत्वोपलक्षणम् । उदाहरणे प्राच्यशब्दो द्युप्रागपागिति यदन्तत्वादाद्युदात्तः । गन्तव्यं पण्यं वाणिजे । वाणिजो व्यवहर्त्ता । मद्रेषु वाणिज इत्युक्ते सप्तम्यन्तपदसन्निधानवशात्तद्देशीयवणिक्त्वप्रतीतौ तत्र गत्वा व्यवहरतीत्यर्थसिद्धम् । गन्तव्यङ्गमनकर्म । पण्यम्पणितव्यम् । गोशब्दो डोप्रत्ययान्तः । लभ्यस्येति । शौण्डादि गणेऽस्य पाठाभावेन सप्तम्यन्तपूर्वपदकोऽत्र समासः सुप्सुपेति वाक्यनिष्पन्न एवेति योगविभागस्तु भाष्यमारूढ इति भावः । न च षष्ठीसमासे सूत्रस्य चरितार्थत्वात्कथं सुप्सुपेति समासङ्कल्पयित्वा चारितार्थ्यप्रदर्शनमिति वाच्यम् । न ह्येतत् सूत्रारम्भसामर्थ्यादेवङ्कल्पनं किन्तु तादृशकल्पनया सप्तम्यन्तपदघटितेऽप्यस्य प्रवृत्तिर्न्याय्येत्याशयात्तदाह । षष्ठीसमासार्थमिति । मात्रो यज्ञो । नपुंसकवाचिनीति । लिङ्गस्यार्थनिष्ठत्वादेवमुक्तिः । पाणिन्युपज्ञमित्यत्रातश्चोपसर्ग इत्यङन्तेनज्ञाशब्देन षष्ठीतत्पुरुषः । इञन्तः पाणिनिशब्द आद्युदात्तः । उपज्ञोपक्रममिति नपुंसकत्वम् । इक्षुच्छायमित्यस्येक्षूणाञ्छायेत्यर्थः । छायाबाहुल्य इति नपुंसकत्वम् । अस्त्रपदेति । भिक्षायास्तुल्यप्रमाणमिति कथनेन लौकिको विग्रहस्तुल्यप्रमाणशब्देन कार्य इति दर्शितम् । सुखप्रिययोर्हितेति । यदेति । गमनप्रियमित्यादिकर्मधारयो यदायत्याम्प्रीतिकरन्तद्धितमित्यन्वयः । प्रियशब्दः प्रीतिकरे सुखशब्दः सुखजनके वर्त्तते । तस्य नाना विधस्य सम्भवाद्गमनस्येतरव्यावर्त्तनाय विशेषणत्वविवक्षेति भावः । गमनमेव विशेष्यमित्यभिप्रायेणाह । मयूरेति । प्रीतौ च । सुखप्रिययोरित्यनुवर्त्तते । । प्रीतिरिच्छा । एवञ्च यद्ब्राह्मणस्य सुखजनकम्प्रीतिभरं वा भवति तद्वाचकशब्दघटित समासाज्जायमानशाब्दबोधोत्तरम्पूर्वपदार्थस्य प्रीतिर्गम्यत एवेति प्रीतावित्यव्यावर्त्तकमत आह । सुखप्रिययोरिति। प्रीत्यतिशयश्च प्रीतिनिष्ठोत्कटत्वाख्यविषयतानिरूपकत्वम् । ब्राह्मणच्छात्रयोः पायसाऽनध्याययविषयकप्रीत्यतिशय एतयोः सुखजनकत्वादस्त्येव । ब्राह्मणशब्दोऽणन्तत्वादन्तोदात्तः । छात्रशब्दस्तु छत्रादिभ्यो ण इति णान्तत्वात्तथा । उदाहरणवाक्यप्रयोगे कृते तद्घटकोत्तरपदस्य प्रियशब्दस्य नित्यसाकाङ्क्षत्वात्पायसादिप्रयोगोऽध्याहारो वा आवश्यक इति भवति पूर्वपदार्थतग-

प्रीत्यतिशयप्रतीतिः। राजसुखमिति प्रत्युदाहरणे यदुत्तरपदन्तदर्थविषयकेच्छा राजनि यद्यप्यस्ति तथापि न तत्र प्रीत्यतिशयप्रतीतिः। ब्राह्मणसुखम्पायसमित्यत्र लौकिकव्यवहारात्तथास्तीति बोध्यम्। पत्यावैश्वर्ये। तथा। प्रकृत्या। गृहपतिरित्यत्र यदुत्तरपदन्तस्य ईश्वरवाचकतया विशेषणतया ऐश्वर्यङ्गम्यते पूर्वोत्तरपदार्थयोः स्वस्वामिभावसम्बन्धात्। प्रत्युदाहरणवाक्यस्योत्तरपदार्थेन न ससम्बन्धी विवक्षितः। अन्यदीया वृषल्यपि कामुकस्य विप्रस्य नायिका सौन्दर्यात्सम्भवतीति विशेषः। समाहारद्वन्द्व इति। अत एव नपुंसकत्वेनेह दिधिषूशब्दस्य ह्रस्वत्वम्। क्विबन्ता इति। एवञ्च धातुस्वरेणान्तोदात्ता इत्यर्थः। ऊप्रत्ययान्तः। अन्दूदृम्भू रित्यनेन व्युत्पादित ऊप्रत्ययान्तः। वा भुवनम्। ऐश्वर्यवाचिन्युत्तरपदे भुवनमित्येतत्पूर्वपदं वा प्रकृत्या। भुवनपतिर्विष्णुरित्यत्र विष्णावैश्वर्यस्य प्रतीतिः प्रसिद्धैव। ऐश्वर्ये किम्। भुवने पतिश्चौरस्य शूद्रोऽस्तीत्यर्थे भुवनपतिरित्यत्र सुप्सुपेति समासे मा भूदिति। आशङ्काबाधने दीयस्सु। अत्राशङ्कशब्दो गुरोश्चेत्यकारप्रत्ययान्तः। गमनाशङ्कमित्यत्रोभयोः क्रियाशब्दत्वाद्भवति गमनशब्दस्य विशेषणवाचकत्वम्। तद्विषयकेति। गमनविषयकेत्यर्थः। अत्रापि कोटावुत्कटत्वं विषयताविशेषः। यस्यां शङ्कायां भासमानयोर्भावाभावयोरेकस्मिन् भावेऽभावे वोत्कटत्वाख्यविषयताविशेषोऽस्ति तादृशं ज्ञानमेवाशङ्कशब्दार्थः। लित्स्वर इति। गमनशब्दस्य भावल्युडन्ततया गमनशब्दो लितीत्यनेनाद्युदात्तः। गमनाबाधम्। अत्राङ्पूर्वाद्बाधधातोः कर्मणि पूर्ववदकार एव। गमननेदीयो निकटतरमित्यर्थेऽन्तिकशब्दादीयसुन्प्रत्ययेऽन्तिकशब्दस्यान्तिकबाढयोर्नेदसाधावित्यनेन नेदादेशः। पूर्वे भूतपूर्वे। अयम्भूतपूर्वार्थे पूर्वशब्दो वृत्तिविषय एवेत्यस्वपदविग्रह एव। सविधसनीड। सविधेत्यत्र विधधातोर्घञर्थे कविधानमिति कः। विपूर्वकाद्धाञ आतश्चोपसर्ग इति के आतो लोपो वा समानशब्दस्य सादेशः। सनीडेत्यत्र समानपूर्वकान्निहधातोर्घञर्थे इति के पृषोदरादित्वाद्दीर्घडकारौ। अथ वा निपूर्वाद्धाञः के आकारलोपे दीर्घडकारौ पूर्ववत्। उदाहरणे सर्वत्र षष्ठी समासः। मद्रसमर्यादमिति। मर्यादया सहितम्। वोपसर्जनस्येति सहस्य सः। मद्रस्य समर्यादमित्यर्थः। सवेशसदेशयोः समानवेशदेशौ वाच्यौ। एवं

व्युत्पत्तिमात्रम्। प्रकृते तु समीपे रूढिरेषाम् सामीप्यस्य रूढ्यर्थतावच्छेदकतया तत्र वृत्तिरेषाम्बोध्या। सामीप्ये किम्। विधानं विधारचना। समाना रचना यस्य चैत्रस्य तत्सविधम्। मद्रस्य सविधमित्यर्थः। अत्र समाना उच्चनीचरहितेति-विवक्षितत्र तु तुल्यत्वस्य विवक्षा। विस्पष्टादीति। कर्मधारयेऽभावेऽपीति। सुबन्तार्थविशेष्यान्वयित्वे एव सामानाधिकरण्यस्य सम्भवात्। मयूरव्यंसकादिषु तत्समुदायस्य पाठेन यथा कथञ्चिदन्वयेन सामर्थ्येऽपि समाससंज्ञा भवति। विस्पष्टे वा दान्तेत्यनेन निपातितस्पष्टशब्दस्य विशब्देन समासः। विचित्रे विपूर्वकाच्चित्रधातोः सुरादिण्यन्तात्प्रकृतेरेरच् प्रादिसमासः। विचित्ते चिती संज्ञाने इतिधातोर्निष्ठाविगतश्चितमस्येत्यर्थः। व्यक्तशब्दे तु अञ्जूधातोर्निष्ठा तदन्तस्य निष्ठा चेति आद्युदात्तत्वे गतिकारकोपपदादिति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः। सम्पन्ने सम्पूर्वकात्पदेः कर्त्तरि क्ते गतिसमासे याथादिस्वरः। नित्वादिति। फलिपाटीत्यादिना व्युत्पादितो य उप्रत्ययः स धान्ये नित्यधिकारान्निदिति भावः। पण्डितेत्यत्र पण्डाशब्दादितच्प्रत्ययश्चित्वादन्तोदात्तत्वन्निष्ठान्तो वायम्। कुशले तु कुशान् लातीति विग्रहे लाधातोरातोऽनुपसर्गे क इति के कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वम्। अज्ज्यावमकन्। तद्वत इति। आद्यादेशवत इत्यर्थः। एते चादेशा इष्ठन्नादिषु भवन्तीति तदन्तइष्ठन्नाद्यन्तसमुदायस्योऽत्र विनापिवच्छब्दसम्बन्धं लभ्यते एवञ्च पापवच्छब्देन द्वन्द्वः। अत एवाह। वदिति ल्विति। पाठान्तरन्त्विति। सूत्रे पापवाचिनि चेति पाठान्तरमित्यर्थः। प्रामादिकमिति। पापपर्यायेष्वति प्रसङ्गात्। न च प्रादिसाहचर्यात्पापवाचक इष्ठन्नाद्यन्त एव ग्रहीष्यत इति वाच्यम्। पर्यायप्रकृतिकेष्ठन्नाद्यन्तस्यापि ग्रहणापत्तेरिति भावः। गमनश्रेष्ठमित्यादौ गमनशब्दो भावल्युडन्तः। सः। इष्ठन्। अजादीगुणवचनादेवेत्युक्तेः। गुणोपसर्जनद्रव्यवचनानामिव गुणवचनसंज्ञासत्त्वात्। कुमारश्च। तथा। प्रकृत्या। तत्त्वमिति। उक्तयोः पक्षयोर्मध्ये कः पक्षो युक्तियुक्त इत्येतत्। अपरे तु पूर्वोत्तरसूत्रसाहचर्यादुत्तरसूत्रविषये प्रतिपदोक्तकर्मधारयस्यासम्भवादर्थाधिकारानुरोधादप्रतिपदोक्तस्य ग्रहणमित्याहुः। कुमारशब्दः पचाद्यजन्तः। आदिः प्रत्ये नसि। एतेन षष्ठार्थे प्रथमेति कल्पनेन। पूगेष्वन्यतरस्याम्। अत्र पूगेष्विति बहुवचन-

निर्देशादर्थग्रहणन्तस्य चोत्तरपदत्वासम्भवात्तद्वाचिनो लाभस्तत आह । तद्वाचिन्युत्तरपद इति । आदिरित्यनुवर्त्तते । इगन्तंकालकपाल । पञ्चारत्निरित्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरे सति न्नः संख्याया इति पञ्चन्शब्दस्याद्युदात्तत्वात्समुदाय आद्युदात्तः । ननु पञ्चारत्नय इत्यत्र जसि चेति गुणे सत्युत्तरपदस्येगन्तत्वाभावात् स्वरो न स्यादत आह । पञ्चारत्नय इत्यादाविति । अन्तरङ्गत्वात् । विभक्त्यनपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वात् । स्थानिवत्त्वेन । अचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेन । सर्वे सर्वपदादेशा इति न्यायेनेगन्तत्वबुद्धिः सुलभेति भावः । तत्सत्त्वेऽपि । असकृतव्यूहपरिभाषासत्त्वेऽपि । भगालशब्दः कपालपर्यायः । बह्वन्यतरस्याम् । इगन्तादिषूत्तरपदेषु द्विगुसमासे बहुशब्दः पूर्वपदभूतो वा प्रकृत्या । मूले बहुशब्दोऽन्तोदात्त इति । बहि वृद्धाविति धातोर्लंघिवंह्योर्नलोपश्चेति कुप्रत्ययस्तेनान्तोदात्त इत्यर्थः । पक्षे । पूर्वपदप्रकृतिस्वराभावपक्षे । द्वयसचो वेति । प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्द्ध्वमाने मतौ मभेति भाष्यीयसिद्धान्तादरे तु मात्रच्तिर्यङ्मानत्वे द्रष्टव्यः । अन्यथा तु द्वयसच् । सिद्धसुष्क । खान्त इतीति । वुञ्छणिति सूत्रे णित्यादिः । आतपशुष्कः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्त आतपशब्दः । चक्रशब्दोऽन्तोदात्तः । कृञः को द्वे चेति कप्रत्ययान्तत्वेन प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । अकालादित्यस्य प्रत्युदाहरणे पूर्वाह्णसिद्ध इत्यत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर एव । तथा च समुदायस्यान्तोदात्तत्वम् । सूत्रस्य प्रयोजनमाह । मूलकारः कृत्स्वरेणेति । परिप्रत्युपायाः । द्वन्द्वाव्ययीभावविषयाणीति । पारिशेष्यादिति शेषः । एतच्चाग्रे स्फुटम् । अनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरे सत्युपसर्गा आद्युदात्ता इत्याद्युदात्तत्वम् । मा भूत् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरो मा भूत् । किन्तु समासान्तोदात्तत्वमेव । राजन्यबहुवचन । अत्र राजन्यबहुवचनशब्दयोः कर्मधारये तस्य द्वन्द्वशब्देन षष्ठीतत्पुरुषः । बहुवचनशब्दस्य विशेषणवाचित्वेऽपि राजन्यशब्दस्य सौत्रः पूर्वनिपातः । द्वन्द्वे इत्यस्य सप्तम्यन्तस्य वर्त्तमान इति शेषः । शिनिवासुदेवा इत्यत्र शिनिशब्दो बाहुलकाच्छीङ्गो निप्रत्ययो ह्रस्वश्चेति निप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः । शिनेश्चैकव्यक्तित्वाद्बहुवचनान्तत्वस्योपपत्तये मूले शिनिशब्दस्य लक्षणोक्ता सा च शक्यतावच्छेदकारोपरूपेत्याशयेनाह । शिनित्वारोपेणेति ॥ राजन्यानामन्धकवृष्णिग्रहणेनैव सङ्ग्रहे सिद्धे राजन्यग्रहणं

व्यर्थमतो मूले राजन्येति । अभिषिक्तवंश्यानामित्यत्र कर्मधारयः । तथा च ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन पृथगुक्तिरिति भावः । राजन्यशब्दस्य विशेषपरत्वमन्धकवृष्णिपदसन्निधाने भवति तदभावे तु क्षत्रियसामान्यपरत्वं स्यादित्याशयेनाह । कुरुपञ्चाला इति । सङ्ख्या । द्वन्द्व इत्यनुवर्त्तते । त्रयोदशेत्यत्र त्रयश्च दश चेति द्वन्द्वः । त्रिशब्दस्य त्रयसादेशस्तस्याद्युदात्तत्वमुपपादयति । त्रयोदश चस इति । आचार्योपसर्जन । षष्ठी बहुवचनेति । द्वन्द्व इत्येतद्विशेषणत्वादपेक्षिते ये बहुवचने तयोः स्थान इत्यर्थः । आचार्य उपसर्जनं विशेषणं यस्य सः आचार्योपसर्जन. । अन्ते वसतीत्यन्तेवासी शिष्यः । समानाधिकरणपदाभ्यामाचार्यप्रकारकशिष्यविशेष्यकोपस्थितिजनकानामिति फलितम् । छात्रा इति । एतच्च शैषिको वृद्धाच्छ इति छः । गोत्रे अन्तत्वाभावादिति । तथा च युवप्रत्ययान्तत्वे नेजस्येत्यस्य न प्राप्तिरिति भाव. । व्याख्यानादिति । एतादृशानामेव द्वन्द्वस्य भाष्ये उदाहरणत्वेन प्रदर्शनमूलकाद्वृत्त्यादिसम्मत व्याख्यानादित्यर्थः । तदुक्तम्भाष्ये । आचार्योपसर्जनेऽनेकस्यापि पूर्वपदत्वात्सन्देहः । आपिशलपाणिनीयव्याडीयगौतमीयाः । एकम्पदं वर्जयित्वा सर्वाणि पूर्वपदानि तत्र न ज्ञायते कस्य पूर्वपदस्य स्वरेण भवितव्यमिति । लोकविज्ञानात्सिद्धम् । तद्यथा अमीषाम्ब्राह्मणानाम्पूर्वमानयेति यः सर्वपूर्वः स आनीयते एवमिहापि यत्सर्वपूर्वपदन्तस्य प्रकृतिस्वरत्वम्भविष्यतीति । पूर्वपदशब्दस्य यौगिकत्वाभिप्रायेण पूर्वः पक्षः । लोकविज्ञानादित्यादिना न्यायेन व्युत्पादनेन समाधानन्तु पूर्वपदशब्दः समासस्य प्रथमावयवे रूढ इत्यभिप्रायेण । सर्वपूर्वपदमित्यस्य सर्वेषां समुदायभावमापन्नानां यः पूर्वावयव इत्यर्थस्तेन चात्र न निर्धारण इति निषेधस्य विषयता नेति बोध्यम् । मूले आचेति किमिति । आचार्योपसर्जनेति पदक्किमर्थमित्यर्थ । छान्दसवैयाकरणा इति । अत्रोभयोरपि पदयोरध्ययनकर्मविशेषणकाध्ययनकर्तृ विशेष्यकबोधजनकतयाचार्यस्य न भानमतो न तत्त्वम् । विभक्त्यन्तपाठ इति । प्रायेण गणेषु प्रातिपदिकमात्रस्य पाठदर्शनादत्र विभक्त्यन्तस्य पाठो वैलक्षण्यसम्पादको बोध्यः । तत्रापि यादृशो विभक्त्यन्तो द्वन्द्वघटितः समुदायः पठितस्तत्रैव पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न तु कार्त्तमाण्डूकेयावित्यत्र । प्रातिपदिकमात्रस्य यस्मिन् गणे पाठस्तत्र न पठितसमुदायविवक्षेति

भावः। महान्व्रीह्य। अत्रापि द्वन्द्व इत्यस्य सम्बन्धान्महाव्रीहिरित्यादिर्द्वन्द्व एवेति केचित्। तन्न। प्रकृतसूत्रस्थभाष्यविरोधात्। तथा हि। तत्र हि किमर्थम्महतः प्रवृद्धशब्दे उत्तरपदे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमुच्यते न कर्मधारये निष्ठेत्येव सिद्धम्। न सिध्यति। किङ्कारणम्। श्रेण्यादिसमास इत्येवन्तदित्युक्तम्। यदि द्वन्द्व इत्यस्य प्रकृतसूत्रे सम्बन्धः स्यात्तदा कर्मधारये निष्ठेत्येवेति भाष्यविरोधः स्पष्ट एव। अत एव सन्महदिति प्रतिपदोक्त एवेति मूलमपि सङ्गच्छते। क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे। चशब्दान्महानित्यस्य सम्बन्धः। एषु। महानित्यादिसूत्रेषु। नानुवर्त्तितमिति। न तु तद्ग्रन्थदर्शनेन तत्पुरुषाधिकारस्य राजन्यबहुवचनेति सूत्रे द्वन्द्व इत्यस्य दर्शनेनैव निवृत्तिसम्भावना कार्या तथा च क्वचिच्छिष्टसम्मतव्याख्यानेन तत्पुरुषपदासम्बन्धेऽपि ततोऽग्रे सम्बन्धोऽस्त्येव। तत्पुरुष इत्यस्यासम्बन्धेऽपि समासस्येति सम्बध्यत एव ततश्चैषां सूत्राणान्तत्पुरुषेऽपि प्रवृत्तिः। युक्तञ्चैतदिति। तत्पुरुषेऽपि प्रवृत्तिरित्येतद्युक्तमित्यर्थः। अन्यथा। तत्पुरुषेऽपि प्रवृत्तिरित्यस्यास्वीकारे। तस्मादेव। सदेरेव। कुरुगार्हपत। सूत्रोपात्तेषु पण्यकम्बलान्ताः समुदाया पृथग्भूता यथा पठितास्तथैव स्वरोद्देश्याः। दासीभाराणामित्यत्र तु बहुवचननिर्द्देशाद्गण निर्द्देशः। उप्रत्ययान्त इतीति। कृत उश्चेति विहितो य उप्रत्ययस्तदन्तोऽयम्। तत्र। उप्रत्ययविधायके। एवञ्चाद्युदात्तः। पर्यायेणेति। इगन्तानामित्यत्र ह्रयादीनामित्यतो वेत्यस्यानुवर्त्तनेन निदित्यस्यानुवृत्तौ फलाभावः। आद्युदात्तत्वस्येगन्तानामित्येव सिद्धेः। निदित्यस्यानुवृत्तिवादिमतेऽपीगन्तानामित्यस्य प्रवृत्त्या पाक्षिकाद्युदात्तत्वसम्भवादिति भावः। मूले त्विति। अत्र तुना अरुचिः सूचिता। अन्तोदात्तत्वमात्रकथनस्यानुचितत्वादिति। वृजेरिति वक्तव्यमिति। गार्हपते पर इति शेषः। कुरुवृज्योर्गार्हपत इति हि प्रकृतसूत्रभाष्ये पाठात्। वृजिशब्दश्चेगुपधात्किदितीनन्तत्वादाद्युदात्तस्तस्यापि पूर्ववदिगन्तानामिति सूत्रस्य प्रवृत्तौ तु पर्यायेणोभाववप्युदात्तौ। आद्युदात्त इति। न सूतो असूत इति समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तः। अश्लीलदृढरूपा। अश्लीलशब्दो नञ्समासत्वादाद्युदात्तः। अस्यादृढरूपत्वमुपपादयति। लावण्यादीत्यादिना। तथा च लावण्यरहितत्वादश्लीलाकुब्जत्वादिदोषरहितत्वाद्दृढरूपा। अत्र

पशब्दः स्वरूपपरस्तस्य दृढत्वं दोषराहित्येन । अश्लीलेत्यस्य श्रीर्यस्यास्ति सा श्रीला सिध्मादित्वान्मत्वर्थीयो लः । कपिलकादीनामिति वक्तव्यमिति श्रीशब्दावयवरेफस्य लत्वम् । शोभनवर्णरहितत्वादश्लीला । पारे बडवेवेति । बडवा सादृश्यं जवदार्ढ्यादिमत्त्वेन । छात्राद्व्येण इनश्चनपत्य इति प्रकृतिभाववारणायाह । छात्रार्थ इति । तैतिलकद्रूरित्यत्र षष्ठीसमासः । पण्यकम्बल इत्यत्र पण्यशब्दोऽवद्यपण्येति यदन्तत्वाद्यतोऽनाव इत्याद्युदात्तः । इत्येव सिद्धमिति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिति शेषः । प्रतिपदोक्तत्वमिह कृत्यशब्दोच्चारणेन विहितत्वमेव । ननु यस्य कृत्यप्रत्ययान्तस्य समासस्तच्छब्दानुवादेन विहितत्वरूपम् । विशेषणसमास इति । कृत्यतुल्याख्येति सूत्रेऽजात्येत्युपादाना ज्जातिवाचकभिन्नस्यैव कृत्यप्रत्ययान्तस्य समासो न तु जातिवाचकेनेति यद्यप्यस्ति तथापीह बहुलग्रहणाद्विशेषणसमास इत्यर्थः । न्यायसिद्धेति । कृत्येतिसूत्रन्नियमार्थमिति हि प्रसिद्धन्तच्च तदोपपद्यते यद्ययं योगो जातिवाचकभिन्नेन सह समाससंज्ञाविधायकः स्यात् तदा ह्यनियमस्य प्राप्तिर्यदि जातिवाचकेन समाससंज्ञाविधायकमेतन्नवेत्तदा कृत्यतुल्याख्यानामेव पूर्वनिपातनियमार्थमेतत्सूत्रमिति वक्तव्यन्ताहशनियमस्तत्र विशेषणमिति सूत्रेण समाससंज्ञायामपि सिद्ध इत्यजात्येति न्यायसिद्धानुवादमित्यर्थः । तत्फलम् । अनुवादफलम् । इत्याहुरिति । हृत्यनुसारिण इति शेषः । स्वरविधायके । तत्पुरुषे तुल्यार्थेति सूत्रे । परिभाषायाः । प्रतिपदोक्तपरिभाषायाः । नियमार्थमिदमिति । एवं विधनियमार्थमिदमित्यर्थः अत एव गुरुगार्हपतेति सूत्रभाष्ये पण्यकम्बलः संज्ञायामिति वक्तव्यम् । यो हि पणितव्यः कम्बलः पण्यकम्बल एवासौ स्यात् । अपर आह । पण्यकम्बल एव यथा स्यात् क मा भूत् । पण्यगवः । पण्यहस्ती इत्युक्तम् । तत्र कैयटेनापि संज्ञायामिति प्रतीकमुपादाय संज्ञायामेव पण्यकम्बलः प्रकृतिस्वरपूर्वपदो भवतीत्युक्तम् । यदि कश्चिज्जातिवाचकस्य समास इष्टस्तदा स बहुलग्रहणेनैव साधनीयः । अन्यत्रेति मूलस्यासंज्ञायामित्यर्थः । पणितव्येति योगार्थप्रदर्शनेनासंज्ञात्वस्वनितम् । तेन । ताहशनियमेन । सोऽपि । कृत्या इति स्वरोऽपि । चतुर्थी तदर्थे । अत्र चतुर्थीति प्रथमान्तम् ।कार्ये । तदर्थ इति सप्तम्यन्तमुत्तरपदस्य विशेषणम् । प्रकृतिवि-

क्षतिभाव एवेति। समाससंज्ञायास्तत्रैव प्रवृत्तेः। स्वरस्य तत्रैव प्रवृत्तौ मानमाह। अर्थ इत्यादिना। देवार्थमित्यादावनेनैव स्वरस्य सिद्धत्वात्। न च गोहितमित्यत्र स्वरसिद्ध्यर्थं क्ते चेति सूत्रमावश्यकमिति वाच्यम्। वक्ष्यमाणरीत्या तत्र क्ते चेत्येतत्प्रवृत्तेरनिष्टत्वात्। कुबेरबलिरित्यत्रेति। अत्र बलिशब्दो दीयमानद्रव्यपरः। तस्य द्रव्यस्य तदुपकारकत्वरूपन्तदर्थत्वमस्त्येव। गोसुखमिति। सुखपदार्थस्य न तदुपकारकत्वम्। सुखस्यैव मुख्यफलतया तस्य पूर्वपदार्थाभिप्रेतफलान्तरजनकत्वाभावादिति भावः। इति विग्रह इति। इदञ्च सुखादिकमिति विशेष्यमत्र बोद्धव्यम्। प्रतिपदोक्तत्वात्। क्तान्तेन प्रतिपदोक्तस्य चतुर्थीसमासस्य ग्रहणात्। प्रतिपदोक्तश्चतुर्थीसमासो गोहितमित्यत्राप्यस्तीत्यभिप्रायेण गोहितमित्युदाहरणम्मूलेऽभिहितम्। भाष्यानुसारिमतमाह। अन्ये त्विति। अत्रापि। क्ते चेति सूत्रेऽपि। हितशब्दस्य सुखार्थकतया तस्य पूर्वपदार्थोपकारकत्वरूपतादर्थ्याभावात्। अत एव। तदर्थ इति पदस्यानुवृत्तेरेव। गुरुत्वादिति। न्यासान्तरकल्पनेन ज्ञापकत्वोपन्यासस्य युक्तत्वकल्पनायाङ्गुरुत्वात्। तस्य क्तग्रहणस्य। कर्मधारये निष्ठा। क्ते चेत्यतः क्त इत्यनुवर्त्तते। अनिष्ठेति छेदः निष्ठेत्यस्य प्रत्ययग्रहणपरिभाषया निष्ठान्तपरतया नञा समासान्निष्ठान्तभिन्नस्य पूर्वपदक्तान्तोत्तरपदपरकर्मधारयसमासघटकस्य प्रकृत्या इत्यर्थः। घटकत्वं सप्तम्यर्थः। प्रतिपदोक्तेति। अनिष्ठान्तस्य क्तान्तेन प्रतिपदोक्तः। यद्यप्यनिष्ठान्तमिति समासविधौ नोपात्तन्तथापि क्तान्तस्य साक्षादुपादानादस्ति प्रतिपदोक्तपरिभाषाप्रवृत्तिः। तेन। प्रतिपदोक्तसमासस्यैव ग्रहणेन। इदम्। प्रतिपदोक्ततत्सूत्रविहितस्यैव ग्रहणमित्येतत्। भाष्ये स्पष्टमिति। तत्र हि किमर्थमुच्यते प्रवृद्धशब्दे उत्तरपदे प्रकृतिस्वरत्वमुच्यते न कर्मधारये निष्ठेत्येव सिद्धम्। न सिध्यति। किङ्कारणम्। श्रेण्यादिसमास इत्येवन्तत्। किम्पुनः कारणं श्रेण्यादिसमास इत्येवन्तदिति मा भूत्। महानि इष्टौ दक्षिणा दीयत इत्युक्तम्। तत्र कैयटः। श्रेण्यादिसमास इति। लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया क्तान्तं न प्रतिपदोक्तो यः कर्मधारयस्तस्य ग्रहणमित्यर्थ इति। कृताकृतमित्यत्राङ्प्रश्लेषे सति तदग्रहणपरिभाषया आकृतशब्दस्य क्तान्तत्वमित्याशयेनाह। अकृतमिति छेद इति। इदमुपलक्षणम्। श्रेण्यादिषु पठित-

शब्दः पठ्यते क्तादिषु च समाख्यातशब्द एतयोः प्रतिपदोक्तः श्रेण्यादयः क्तादिभिरिति समासोऽस्ति तत्रापि प्रकृतसूत्रेऽनिष्ठेतिपदानुपादाने पूर्वपदप्रकृतिस्वरापत्तिः। पण्डितशब्दो हि लघावन्त इत्याद्युदात्तः। अहीनशब्दं व्याचष्टे अविभागीति। अविभागवाचीत्यत्र नञो विभागवाचिशब्दप्रकृतिसुबन्तेन समासः। विभागवाचकत्वञ्च यथा कथञ्चित्। कष्टश्रित इति समासघटकश्रितशब्दार्थे कथमपि विभागस्य न घटकता कान्तारातीत इत्यत्र त्वतीत शब्दस्य विभागानुकूलव्यापाराश्रयवाचकतया विशेषणता विभागस्यास्त्येवेति भावः। इत्याहुरिति। भाष्यानुसारिणः। तदुक्तम्भाष्ये। अहीने द्वितीयानुपसर्गे। इह मा भूत्। सुखप्राप्तो दुःखप्राप्त इति। यद्यप्येतदुच्यते अथ वैतर्ह्यहीनग्रहणन्न करिष्यते इहापि कान्तारातीतो यो जनातीत इति। अनुपसर्ग इत्येव सिद्धमिति। नचानुपसर्ग इत्युक्तावप्यहीन इति वाच्यमन्यथा भूमिपतित इत्यत्रापि स्यात्। तदुक्तौ तु नायन्दोषः। पतधातोर्विभागजन्याधः संयोगानुकूलव्यापारवाचकतया। हीनवाचित्वाभावादिति वाच्यम्। पतधातोरधोदेशसंयोगानुकूलव्यापारवाचकतैव न तु विभागजन्यत्वस्य तत्र प्रवेशः। यदा शाखाया वृक्षत्यागो नास्ति तदापि क्वचिद्दीर्घा शाखा यदा भूमिसंलग्ना तदा भूमिम्पतति शाखेति प्रयोगस्य दर्शनात्। कुड्यात्पतितोऽश्वात्पतित इत्यादौ तु पञ्चम्युपपत्तये पतधातोर्विभागविशिष्टव्यापारे लक्षणा स्वीक्रियते। एवमन्यत्रापि तादृशशब्दयोगे यदि पञ्चम्युपादाने दृश्यते तदा तत्रापि विभागविशिष्टोत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारे लक्षणा। शक्तिस्तु स्वोत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापार एव। अहीनग्रहणप्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्यादिति बोध्यम्। अत एव मूलोक्तमहीनवाचिनीति साधु सङ्गच्छते। तृतीया कर्मणि। क्त चेति वर्त्तते। अतः क्त इति। कर्मणीति शेषः। तदन्तस्य निष्ठा च द्व्यजनादित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते इतादीनाञ्चेवक्तोदात्तत्वं बोध्यम्। मूले रथयात इति। या धातोर्गत्यर्थकत्वात्कर्त्तरि क्तः। यद्यपि प्रापणं याधातुवाच्यन्तथापि तद्घटकप्राप्तिर्गतिं विना न भवतीत्याशयः। रथगत इत्यपि प्रत्युदाहरणम्बोध्यम्। गतिरनन्तरः। गतिशब्दस्य स्त्रियाङ्क्तिन्निति क्तिन्नन्तत्वे पुल्लिङ्गेनानन्तरपदेन सामानाधिकरण्यमनुपपन्नमत आह गतिः क्तिजन्त इति। विहायसा गतिः पक्षिणामित्यादौ ग-

तिर्यद्यपि क्तिन्नन्तः स्त्रीलिङ्ग एव तथापि गतिश्चेति सूत्रघटको गतिशब्दः क्तिच्क्तौ च संज्ञायामिति क्तिजन्त एवेति भावः । हरदत्त इति । वसेस्तिरिति सूत्रविहित उणादिघटको यस्तिप्रत्ययः सोऽत्र बाहुलकादन्येभ्योऽपि तदन्तस्य पुंस्त्वन्तु॰ अगस्तिरित्यत्रेव भविष्यति न त्विह क्तिच्।क्तिच्क्तौचेति सूत्रे संज्ञापदेनैकव्यक्त्युपनिवेशिनीया संज्ञा सा गृह्यत इति तद्भावः । गतिशब्दस्येति । अस्य क्तिन्नन्तत्वेऽपीत्यादिः । तस्य । उद्धृतशब्दस्य । दर्शनादिति । तत्तुल्यन्यायेनाभ्युद्धृतशब्देऽपि उद्धृतशब्दादेरुकारस्यैवेष्ट इति भावः । पूर्वपदत्वाभावादिति । इदम्पूर्वपदशब्दः समासप्रथमावयवे रूढ इति मतेन । तन्मतरीत्यैवाह।धातोरित्यादि । अन्यथा । अनन्तर इति व्याख्यानाभावे । इदमेव । अनन्तर इत्यानुपूर्वीपुरस्कारेणोपात्तमेव । इति सूत्रादनुपसर्गग्रहणमिति । तस्मिन्सूत्रे वार्त्तिककारोक्तमनुपसर्गग्रहणमित्यर्थः । न्यायप्राप्तेति । तत्रोक्तरीत्या । एतेन । योगं विभज्य व्याख्यानेन तादौ च निति कृत्यतौ । अयम् । कृतीत्युपादानेन कृत्स्वरस्यावश्यम्प्राप्तेरयं योगोऽपवाद इत्यर्थः । इत्यादि सिध्यतीति । कृत्स्वरस्वाधित्वा गतेः प्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तस्य प्रलपितशब्दस्य सिद्धिरित्यर्थः । व्यवस्था । शास्त्राणाम्प्रवृत्तिक्रमः । मूले प्रजल्पाक इति । अत्र जल्पधातोर्जल्पभिक्षेति षाकन्प्रत्ययस्य सत्वात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण जकाराकार उदात्तः । आगन्तुरित्यत्र सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्य इति तुन्नन्ते । उपायान्तरस्यानुसर्त्तव्यत्वात् । व्यत्ययो बहुलमिति सूत्रेण स्वरव्यत्ययेनान्तोदात्तत्वस्य तत्रानुसर्त्तव्यत्वात् । न दोष इति । नान्तोदात्तत्वाऽसिद्धिरूपो दोष इत्यर्थः । तवैचान्तश्च युगपत् । चेन गतिरित्येतदिह सम्बध्यते अन्त उदात्त इति यत्सूलकृताऽभिहितन्तल्लाभोपायमाह । यद्यप्युदात्त इति । दुर्लभमिति । तदनधिकारादिति भावः । वृद्धिमारोहतीति । गतेरुदात्ततया प्रकृतिभावेन तस्यैवावस्थानबोधनेनेहान्तश्च तादृशो भवतीत्युक्त उदात्तलाभ इति भावः अन्वेतवाऽइत्यत्रानुपूर्वकादिण्धातोः कृत्यार्थे तवैकेनिति तवैप्रत्ययः । एतत्प्रवृत्तिरिति । अनिगन्त इति सूत्रस्य प्रवृत्तिरित्यर्थः । अपूर्वविधित्वादिति । स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टस्य विध्यभावादित्यर्थः । प्रतीच इति । इदमुपलक्षणम् । इकोऽसवर्णे इति शाकलपक्षेऽनिगन्त इत्यस्य चारितार्थ्यन्द्रष्टव्यम् । यदि तु

त्सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेध इत्याश्रीयते तदाऽच इत्यल्लोपविषय एव चारितार्थ्यम्। इति वचनेनैवेति। एतच्च नेन्द्रस्येति ज्ञापनादरेणेति बोध्यम्। यदि तु तस्य सूत्रस्य पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यात्पूर्वमन्तरङ्गमपि सन्धिकार्यन्ने-त्येतस्मिन्नर्थे ज्ञापकत्वं स्वीक्रियते तदा वचनं विनापि प्रकृतसूत्रस्यमनिगन्त इति चरितार्थमिति द्रष्टव्यम्। साकद्रीचीति। किमशब्दपूर्वपदकः कद्रीची-शब्दः। विष्वग्देवयोरित्यद्र्यादेशः। ननु वक्ष्यमाणरीत्या परत्वादित्यसङ्गतमत आह। वस्तुतस्त्विति। भाष्यकारेष्ट्यैवेति। चुस्वरादनिगन्तोऽच्चतावप्रत्यय इ-त्येतद्भवति विप्रतिषेधेनेति भाष्यकारेष्ट्येत्यर्थः। एतस्मिन्स्वरे। न्यधीचेति स्व-रे। स्वरितस्थानिकयणादेशोदाहरणमाह। अध्यङीति। पूजायामिदमुदाहरणं चुस्वरादिति। विप्रतिषेधेनेति शेषः। ईषदन्यतरस्याम्। अत्रे षदिति स्वरूप-परम्। अत एव। प्रतिपदोक्तसमासस्यैव ग्रहणादेव। के चित्त्विति। भाष्या-नुसारिण इत्यर्थः। एवञ्चेषद्भेद इत्यत्रे षदन्यतरस्यामित्यस्य प्रवृत्तिवारणाय प्रतिपदोक्तस्येति न वाच्यमिति भावः। एवं हि भाष्ये उक्तम्। ईषत्स्वरा-त्कृत्स्वरो भवति विप्रतिषेधेन। ईषत्स्वरस्यावकाशः। ईषत्कडारः। ईषत्पि-ङ्गलः। कृत्स्वरस्यावकाशः। इध्मप्रव्रश्चनः। इहोभयम्प्राप्नोति। ईषद्भेदः। कृत्-स्वरो भवति विप्रतिषेधेनेति। अत्र भाष्ये ईषद्भेद इत्यत्रोभयम्प्राप्नोतीत्युक्त्या प्रतिपदोक्तपरिभाषाप्रवृत्त्यभावः स्फुट एव। प्रथमोऽचिरोप। समुदायेनाचिरो पसम्पत्तौ गम्यमानायामित्यर्थः। न दोषः। आर्यब्राह्मण इति समुदायावय-वार्यशब्दस्य विकल्पेन प्रकृतिस्वरो न। किन्तु समासान्तोदात्तत्वमेव। राजा च। राजत्वस्य क्षत्रियधर्मत्वाद्ब्राह्मणशब्देन सामानाधिकरण्यमनुपपन्नमत आह। राजशब्द इति। अत्र। राजा चेति सूत्रे। तेन राजब्राह्मणीत्यत्र न दोषः। षष्ठी प्रत्येनसि। प्रतिगतमेनः पापं यस्य सप्रत्येनाः। राज्ञः प्रत्येना इति षष्ठीसमासः। क्ते नित्यार्थे। अत्र क्तेति तदन्तपरमुत्तरपद इत्यस्य वि-शेषणम्। ग्रामः शिल्पिनि। अत्र ग्रामेति स्वरूपग्रहणम्। शिल्पिनीत्यत्र त्व-र्थग्रहणम्। लक्ष्यानुसारिव्याख्यानात्। ग्रामशब्दोग्रसेराचेति मन्प्रत्ययान्तत्वा-दाद्युदात्तः। राजा च प्रशंसायाम्। प्रशंसायाङ्गम्यमानायाम्। षष्ठीसमास इ-ति। कर्मधारय इत्यस्यासम्बन्धेन समासद्वयेऽप्यस्य सूत्रस्य प्रवृत्तिः। राजयो-

ग्यतयेति । राजपरिचर्यायोग्यतयेत्यर्थः । अधिकारोऽयमित्यस्यायं योग इच्च-र्थेऽन्त इति सूत्रेऽन्तशब्दस्य विरुद्धार्थकपरत्वात्समुदायस्य ततः प्राङ्निवृत्तिः स्यात्तथाचोदात्त इत्यस्यापि सम्बन्धो न स्यादत आह । अन्त इत्यत इति । अयमित्यस्य सौत्रः प्रथमान्तः शब्दो बोध्यः । उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन विधेयान्वयः । सप्तमीहारिणी । धर्मशब्दोऽत्र लाक्षणिक इत्याशयेनाह । धर्मो नामेति । ननु देयमित्यधिकमत आह । प्रकृत इति । एवञ्च स्वीकारस्य यत्किञ्चित्कर्माकाङ्क्षत्वादप्रकृतकल्पनायामिदं व्याख्यानलभ्यमित्यर्थः । अहरणइत्यतइस्य इत्यस्यविशेषणमित्याशयेन वाडवहरणमितिप्रत्युदाहरणम् । अहरणमिति स्वरूपपरम् । कर्मसाधन इति । कर्मबोधकल्युडन्तोऽत्र हरणशब्दः । युक्ते च।अत्र युक्त इत्यस्य युक्तशब्दपरतया युक्तशब्दे परे इति नार्थः।युक्तस्वरश्च कृत्स्वराद्भवति विप्रतिषेधेन।युक्तस्वरस्यावकाशः।गोबल्लवः।अश्वबल्लवः। कृत्स्वरस्यावकाशः प्रव्रश्चनः।इहोभयम्प्राप्नोति।गोसङ्ख्यः।पशुसङ्ख्यः।युक्तस्वरो भवति विप्रतिषेधेनेति भाष्यानुसारिव्याख्यानात् । किन्तु युक्त इति समासस्यविशेषणम् । वाचकत्वमिहविशेषणताप्रयोजकसम्बन्ध इत्याशयेनाह मूले युक्तवाचिनीत्यादि । इष्यत इति । अनुपदम्प्रदर्शितम्भाष्यमिह मानम् । गोसङ्ख्य इति । गोषु सम्यक् ख्यात इत्यर्थः । न च सङ्ख्याशब्दस्य कप्रत्ययान्ततया याथेति सूत्रविषयत्वेन कथमिह कृत्स्वरात्पूर्वविप्रतिषेधप्रदर्शनमिति वाच्यम् । प्रायमिकभाष्यमिप्रायेणैवमभिधानात् । इति क इति । कर्मणीतिशेषः । अध्यक्षशब्द इति । अध्यक्षशब्दोत्तरपदकः समास इत्यर्थः।पापञ्च शिल्पिनि । पापमिति स्वरूपपरम्।शिल्पिनीति स्वर्थपरम् । लक्ष्यानुसारिवृत्त्यादिसम्मतव्याख्यानात् । उदाहरणे पापशब्दस्य आद्यजन्तः।गोत्रान्ते वासि।आद्ययोः। गोत्रान्ते वासिशब्दयोः । अन्त्ययोः । परशब्दयोः । समास इति पूर्वपदमिति चाधिकारलभ्यम् । गोत्रवाचिनि अन्ते वासिनि चोत्तरपदे माणवब्राह्मणशब्दयोश्च परयोः पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् । यद्यपि माणवब्राह्मणशब्दयोरपत्यार्थकत्वसम्भवस्तथापि विशिष्यरूपेणोभयोरुपादानसामर्थ्यादिह गोत्रशब्दस्तद्वाचकत्वेन प्रसिद्धपर इत्याशयेनाह।माणवेति।सुश्रुच्छन्दः सुशब्दश्रुच्छब्दयोस्समासेन सम्यक्श्रवणकर्तृपरस्ततोऽपत्ये प्रत्ययः । अस्य भार्या धीनत्वेन निन्दा । अङ्गानि । अत्राङ्गशब्दो येन सेयं सम्पद्यते तत्प-

इः । न मद्यमिति । किन्तु रसविशेषविशिष्टन्द्रव्यम् । अदनीयेति । अर्हे कृत्यः । भिक्षाशब्दोऽचाकारप्रत्ययान्तः । कर्मणि चात्र प्रत्ययः । षष्ठीसमासा इति । चतुर्थी यदि तादर्थ्ये कल्पयते तदा तदन्तस्य प्रकृतिविकृतिभावाभावेन समासो न स्यात् । आद्यविशेषस्य । अदनीयविशेषस्य । न द्रव्यमिति । तथा च भावे घञ् प्रकृते द्रष्टव्यः । षष्ठीसमास इति । तदा प्रियोऽन्यपुरुषस्य स च भिक्षाग्राहक इति सामर्थ्यन्द्रष्टव्यम् । अत्रान्तोदात्तत्वं समुदायस्य बोध्यम् । गोबिडालसिंह । उपमानशब्दः करणसाधनः । वर्त्तनक्रियापेक्षयोपमान इति सप्तमीत्याशयेनाह । उपमानार्थ इति । धान्यगवः । धान्यं गौरिवेति लौकिक विग्रहः । गोरतद्धितलुकीति टच् । आद्युदात्तत्वेन चित्स्वरस्य बाधः । अके जीविकार्थे । अकप्रत्ययमात्रस्य जीविकायामसम्भवाज्जीविकार्थ इतिसमासस्य विशेषणमित्याशयेनाह । जीविकार्थसमास इति । लेखकशब्दे कर्त्तरि ण्वुल् तृचाविति ण्वुल् । ननु यदि प्रतिपदोक्तसमास एवेदन्तर्ह्यक इति व्यर्थमत आह । अक इतीति । प्राचां क्रीडायाम् । प्राचामिति क्रीडापदार्थापेक्षया षष्ठीत्याशयेनाह । प्राचामितीति । प्रकृतसूत्रे क्रीडायामित्यस्याकरणे प्राचामिति षष्ठीत्वकप्रत्ययेनाक्षिप्तक्रियापेक्षया भविष्यतीत्यभिप्रायेण तव पुष्पप्राचायिकेति प्रत्युदाहरणम् । अणिनि । तत्परो न भवतीति । किन्तु यदा राज्ञो बहिर्गमनसम्भावना तदाधिकाररक्षणार्थमेव छत्रन्धरतीति शेषः । शिल्पिनि चाकृञः । अणीति वर्त्तते । णिनि । लुप्तसप्तम्यन्तमेतत् । व्रत इति सूत्रभाष्यादाविति । यद्यपि भाष्ये न साक्षाच्छब्देनाभिहितन्तथापि ध्वनितङ्कैयटेन तु साक्षादेव कथितमित्यभिप्रायेणेह भाष्यादावित्यभिहितम् । तत्र भाष्ये किमुदाहरणम् । अश्राद्धभोजी । किं योऽश्राद्धं भुङ्क्ते सोऽश्राद्धभोजी । किञ्चातः । यदा सावश्राद्धन्न भुङ्क्ते तदास्य व्रतलोपः स्यात् । अश्राद्धम्मया भोक्तव्यमिति सङ्कल्पानन्तरं यदोपवासादियोग्ये दिवसेऽश्राद्धन्न भुङ्क्ते तदास्य व्रतलोपः स्यादित्यर्थः । एवमाशङ्क्य एवन्तर्हि णिन्यन्तेन समासो भविष्यति । न श्राद्धभोजी अश्राद्धभोजीति । नैवं शक्यम् । स्वरे हि दोषः स्यात् । अश्राद्धभोजीत्येवं स्वरः प्रसज्येत । अश्राद्धभोजीति चेष्यते । एवन्तर्हि नञ एवायम्भुजिप्रतिषेधवाचिनः श्राद्धशब्देनासमर्थसमास इति । एवं स्वर इति प्र-

तीकमुपादाय नञा आढ्भोजिशब्दस्य समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनान्तोदात्तत्वमिष्यत इत्यर्थः। ननु च णिनीत्यनेन पूर्वपदाद्युदात्तत्वेन भाव्यमिति नास्ति स्वरभेदः। अत्राहुः। णिनीति सूत्रे संज्ञायामित्यनुवर्तते। इयञ्च न संज्ञेति स्वरभेदोऽस्त्येवेति कैयटेनोक्तम्। तेन। संज्ञाग्रहणानुवर्तनेन। अत्रेति। नञः क्रियायां सम्बन्धात्कृदन्तस्य कारकात्परत्वमिह बोध्यम्। संज्ञापदेन संज्ञात्वेन प्रसिद्धा एव गृह्यन्त इत्याशयः। उत्तरसूत्रेति। उपमानं शब्दार्थेतिसूत्रस्थभाष्यादित्यर्थः। तत्र हि उपमानमिति किमर्थम् शब्दार्थप्रकृतावेवेतीयत्युच्यमाने पूर्वेणातिप्रसक्तमिति कृत्वा नियमोऽयं विज्ञायेत। तत्र को दोषः इह न स्यात्। पुष्पहारी। फलहारी। उपमानग्रहणे पुनः क्रियमाणेन दोषो भवतीत्युक्तम्। यदि णिनीति सूत्रे संज्ञायामित्यस्य संबन्धः स्यात्तदा पूर्वेणातिप्रसक्तमित्यभिधानस्य इह न स्यात्पुष्पहारी फलहारीत्यभिधानस्य चासङ्गतिः स्यादिति स्पष्टमेव। संज्ञात्वेन प्रसिद्धा एव संज्ञापदेन गृह्यन्त इति भावः। तत्त्वमिति। संज्ञायामित्यस्य तत्र सूत्रे संबन्धासम्बन्धयोस्तत्त्वमित्यर्थः। वस्तुतस्तु व्रत इति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन संज्ञायामित्यस्य णिनीत्यत्र सम्बन्धोऽस्त्येव। उपमानमिति सूत्रेऽपि यथा। किन्तु भाष्यद्वयप्रामाण्यादाधुनिकसंज्ञापि संज्ञापदेन गृह्यते। व्रत इति सूत्रभाष्यीयाआढ्भोजीत्येवं स्वरः प्रसज्येतेत्यत्राआढ्भोजीशब्दो द्विविधसंज्ञाभिन्न इति कल्पनया भाष्ययोरविरोध इत्याशयेनाह। वस्तुत इति। उत्तरसूत्रेऽपीति। अपिर्णिनीति सूत्रस्य सङ्ग्राहकः। उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव। अत्रानुवर्तमानं यण्णिनीति तदर्थणिन्यन्तस्य शब्दार्थप्रकृताविति विशेषणम्। मा भूदिति। तथा चेष्टतेऽवधारणार्थ एवकारः। न स्यादिति। पूर्वेणेति शेषः। युक्तारोह्या। पूर्वपदोत्तरपदेति। विनिगमनाविरहादित्यादिः। अन्य इति। णिनीति सूत्रे संज्ञायामित्यस्य सम्बन्धवादिन इत्यर्थः। तदपवादोऽयमिति। क्षीरहोतृशब्दस्य युक्तारोह्यादिषु पाठः। एकः शितिः पादोऽस्येतीति। शितिः कृष्णः। तत्पुरुषः। द्विगुसमासः। तिशब्द एवेति। समासस्वरेण सविशिष्टेन तिशब्द एवादात्त इत्यर्थः। निमित्तिस्वरबलीयस्त्वेति। निमित्ती यः समासो द्विगुस्तत्प्रयुक्तस्वरस्य बलीयस्त्वस्येत्यर्थः। समर्थसूत्र इति।

अर्थे त्युक्तमित्यत्रान्वयः । एतच्छब्दपाठेन । एकशितिपाच्छब्दपाठेन । तेन । पूर्वोक्तार्थज्ञापकस्यैकशितिपाच्छब्दस्य पाठाभावेन । अत एव । उक्तार्थे ज्ञापकस्याभावादेव । दीर्घशब्दस्य सञ्ज्ञात्वान्न स्वरूपग्रहणङ्किन्त्वर्थग्रहणमित्याशयेनाह । दीर्घान्तमिति । अन्त्यात्पूर्वम् । ञे इतिपदमनुवर्त्तते । उदाहरणे जश्शब्दस्य सप्तम्यां जनेर्ड इति जन्धातुप्रकृतिकडान्तः । ग्रामेऽनिवसन्तः । निपूर्वकाद्वस्धातोर्लटः शत्रादेशेन निवसच्छब्दस्य निवासकर्तृबोधकतया एकवचनेन निर्देश उचित इति कथमेतदित्यत आह । सूत्र इति । केचित्त्विति । व्यत्ययास्वीकर्तार इत्यर्थः । ऋजन्तम् । तॄभूवहिवसिभासिसाधिगण्डिमण्डिजिनन्दिभ्यश्चेति विहितो योऽभ्र्प्रत्ययोऽधिकरणे तदन्तम् । समासविशेषणमिति । नञा बहुव्रीहिसमासेनानिवसन्तशब्दः समासस्य विशेषणमित्यर्थः । अस्मिन् पक्षे व्यत्ययेन प्रथमा तु स्वीकार्यैव । न निवसन्तो निवासाधिकरणं यस्मिन् समासे तत्रेति ऋजन्तस्वीकारपक्षे बोध्यम् । समासनिष्ठो निवासाधिकरणाभावश्च वाचकतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राह्यः । षष्ठीसमासः । उदाहरणभूतो मल्लग्रामादिशब्दः षष्ठ्यन्तपदघटितः षष्ठ्यर्थश्च स्वस्वामिभावः । प्रत्युदाहरणमाह । दाक्षिग्राम इति । एवमुच्यते इति । द्वितीयमतेनेदम् । प्रथममते तु दाक्षीणान्निवासकर्तृत्वमात्रेण पूर्वपदस्य निवासकर्त्रभिधायकत्वम् । प्रत्युदाहरणभूतेऽपि षष्ठीसमास एव परन्तु षष्ठ्यर्थ आधाराधेयभाव इति बोध्यम् । घोषादि च । एषु शब्देषु परेष्वित्यर्थः । छात्र्यादयः शालायाम् । छात्र्यादयः शब्दाः पूर्वपदभूताः शालाशब्दे उत्तरपदे आद्युदात्ताः स्युरित्यर्थः । वृत्ताविति । छात्र्यादिपूर्वपदके प्रतिपदोक्तत्वेनास्य प्रवृत्तिरिति वक्तुमुचितमित्यभिप्रायः । निरवकाशत्वम्प्रतिपदोक्तत्वम्पूर्वप्रवृत्तौ नियामकमिति मते त्वस्यानपुंसकत्वे चारितार्थ्यान्नपुंसकत्वे परत्वात्तत्पुरुषे शालायामित्यनेनोत्तरपदाद्युदात्तत्वमेव । विभाषा सेनेतिवानपुंसकत्वमत्र भवति । प्रस्थे वृद्धम् । प्रस्थः शिखरमानयोः । कर्क्यादिपर्युदासादिति । न च सूत्रेऽवृद्धमित्युपात्तमेवेति किमेतावदभिधानमिति वाच्यम् । अवृद्धमित्यस्य लिङ्गाविवक्षया समासविशेषणत्वशङ्कावारणायेत्थमभिधानात् । समासस्य वृद्धसंज्ञानामधेयत्वाद्यदा भविष्यति तदा प्रत्युदाहरणत्वस्य सम्भवात् । सि-

दान्ताभिप्रायेणाह । प्रत्युदाहरण इति । मालादीनाञ्च । मालादिषु पाठभेदादाह । शौणितीति । धर्मे च । धर्मशब्दो ऋधातुप्रकृतिकमन्प्रत्ययान्तश्चर्मरोगवाची । ननु नवशब्दस्य संख्यावाचकस्य नान्ततया स्वरविधौ नलोपस्यासिद्धत्वेनाकारान्तत्वाभावात्कथन्न वार्मर्मिति प्रत्युदाहरणमत आह । नवशब्द इति । इदमिति । सङ्घातविगृहीतार्थमित्येतत् । दिवो दासादीनाम् । आद्युदात्तत्वस्येति शेषः । सर्वङ्गुण । पूर्वपदमिति प्रक्रान्तमेव । सर्वश्चेत इति कर्मधारयः । ननु सर्वमहानित्यत्र सन्महत्परमोत्तम इति समासे महच्छब्दस्य पूर्वनिपातापत्तिरत आह । सर्वमहानित्यत्रेति । विकारकात्स्न्यमिति । सौवर्णशब्दस्य विकारार्थकप्रत्ययान्तत्वादिति भावः । सातिशय इति । एवञ्चातिशयप्रतिपादनायायम्प्रयोगो न तु गुणकार्त्स्न्यप्रतिपादनायेति तात्पर्यम् । वयसीति । कुमारीशब्दे उत्तरपद इत्यादिः । अत एव । आरोपितकुमारत्वप्रवृत्तिनिमित्तकत्वादेव । स्वरे कृत इति यः क्रमो मूलेऽभिहितस्तत्र वीजमाह । नेन्द्रस्येतीति । द्विगौ क्रतौ । द्विगाविद्युत्तरपद इत्यस्य विशेषणम् । इत्येव पाठ इति । रात्राह्नाहा इत्यस्य संख्यापूर्वमित्यनेन बाधादिति भावः । पुरे प्राचाम् । पुरशब्दे उत्तरपदे पूर्वपदमन्तोदात्तम् । प्राचान्देशाभिधाने । ननु समासान्तानां समासार्थवाक्यावयवत्वसिद्धान्ताट्टक्पूरिति विहिताकारान्तस्य कथं ग्रहणमत आह । न ह्यत्रेति । अरिष्टगौडपू । पुर इत्यनुवर्त्तते । सूत्रोपात्तं सप्तम्यन्तसमासविशेषणमित्याशयेनाह । मूले पूर्वे समास इति । तदादिसमासेति । अरिष्टादिपूर्वावयवक इत्यर्थः । न हास्तिन । पुर इति वर्त्तते । हास्तिन पुरादौ पुरे प्राचामिति प्राप्तस्य प्रतिषेधः । कुसूलकूप । समाहारद्वन्द्वः । अन्यत्रार्थग्रहणमिति । इत्यादिसम्मतव्याख्यानादित्यादिः । पूर्वेषुकामशमीत्यत्र पूर्वा च सा विषु कामशमी चेति समासः । एकादेश इति । अनेन सूत्रेण पूर्वपदान्तस्यान्तोदात्तत्वे कृत इत्यादिः । सामानाधिकरण्योपपत्तये आह । पञ्चालैकदेश इति । न च पञ्चालशब्दस्य परिच्छिन्नपरिमाणदेशाभिधायकतया कथमवयवे प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । लक्षणाया आश्रयणादिति भावः । दिक्शब्दत्वाभावादिति । अस्य कालावच्छिन्नवाचकस्येत्यादिः । आचार्योपसर्जन । सप्तम्यर्थे प्रथमेति । बहुव्रीहिसमासादित्यादिः ।

एवञ्चान्ते वासिनीत्यनेन सामानाधिकरण्यम् । आचार्यप्रकारकान्ते वासिविशेष्यकोपस्थितिजनकशब्दे परे इत्यर्थः । मूले आ चेति किमित्यस्याचार्योपसर्जनग्रहणं किमर्थमित्यर्थः । तदाप्यन्ते वासीत्यस्यान्ते वासिविशेष्यकबोधजनकेत्यर्थःस्यादेवेति भवति पूर्वान्ते वासीत्यत्र दोषः । अन्ते वासिशब्दस्यान्ते वासित्वप्रकारकबोधजनकत्वात् । एवमन्ते वासिपदाभावेऽप्याचार्यप्रकारकबोधजनके परे इत्यर्थे पाणिनीयशब्दस्य प्रोक्तार्थकप्रत्ययान्तस्यास्ति पाणिनिप्रकारकबोधजनकतेति पूर्वपाणिनीयमित्यत्र दोषः । स्पष्टञ्चेदमिति । तत्र श्चतद्भावितस्यापि वृद्धिसंज्ञेत्यर्थे सर्वभासः सर्वकारक इत्यत्रोत्तरपदवृद्धौ सर्वञ्चेत्यस्य प्रवृत्तिमाशङ्क्येवमुक्तम् । तादृशार्थलाभप्रकारमाह । वृद्धिमात्रेति । सर्वपाञ्चालक इत्युदाहरणे सुसर्वार्द्धाज्जनपदस्येति वृद्धिस्तादृश्यस्ति । अस्य । सर्वभास इत्युक्तस्य । बहुव्रीहौ । संज्ञायामित्यस्य सन्निहितत्वाद्विश्वशब्दविशेषणत्वभ्रमनिवृत्तये आह । संज्ञायामितीति । विश्वकर्मेत्युदाहरणे विश्वशब्दे विशेः क्वनिन्प्रत्ययसत्त्वात्पूर्वप्रदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वे प्राप्ते पूर्वपदान्तोदात्तत्वस्य विधानम् । विश्वकर्मेत्यत्र विश्वस्मिन्कर्म यस्येत्यर्थः । कर्मशब्दः क्रियापरः । उदराश्वे । बहुव्रीहाविति वर्त्तते । अनेन सूत्रेणान्तोदात्तत्वविधानस्य फलमाह । नेन्द्रस्येत्यादिना । यदीदन्तस्यात्तदा बहुव्रीहाविति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात्तया च हरिशब्दस्य सार्वधातुभ्य इतीनन्ततयादेरुदात्तत्वन्न त्विकारस्येत्युदात्तस्थानिकत्वं यणो न स्यात् । हरिरश्वोऽस्येति विग्रहः । इत्याहुरिति । चेप इत्युत्तरसूत्रस्य संज्ञायामिव प्रवृत्तेरिष्टतया तत्र संज्ञायामिति सम्बध्यत एवेति प्रकृते तस्यासम्बन्धे मण्डूकप्लुत्यापत्तिः । सा च सम्बन्धतदभावाभ्यां गुर्व्यतः । प्रकृतसूत्रेऽपि संज्ञायामित्यस्य सम्बन्ध इति वादिन इत्यर्थः । कबन्तत्वात् । स्वार्थकबन्तत्वात् । तथा । आद्युदात्तः । इत्यपीति । चिन्त्यमिति शेषः । इदम्पूर्वसूत्रविषये उपात्तम् । चिन्ताबीजन्तु सूत्रद्वयस्यापि मल्लिकेषुः केशेषुरित्यत्र प्रवृत्त्यर्थमिषुशब्दोपादानमावश्यकमित्यपि महेषुरित्यपि बहुव्रीहावित्येतदपवादत्वादनयोरुदाहरणन्तत्रान्यथा सिद्धमिति । मल्लिकाशब्दः स्त्रीविषयवर्णानुपूर्वाणामित्याद्युदात्तः । कुशशब्दस्तृणधान्यानामित्यनेन तथा । तदेव । नञ्सुभ्यामित्येतदेव । ततोऽपि । नञ्सुभ्यामित्यतोऽपि । इति

बोध्यम् । अनेनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम्बोध्यम् । निष्ठोपसर्गपूर्वम् । प्रधौतपाद इत्यत्र धावुधातोः क्तो क्षोरित्यूठि वृद्धिः । गतिस्वरेणाद्युदात्त इति । एवञ्च निष्ठेत्यस्याभावे समुदायस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वमिति भावः । न चोपसर्गपूर्वस्य कृद्ग्रहणपरिभाषया निष्ठाग्रहणेन ग्रहणे सिद्धे उपसर्गपूर्वग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्। परिभाषायाङ्गतिशब्दस्य प्रत्यासत्त्या कृदन्तार्थक्रियानिरूपितगतित्वविशिष्टबोधकत्वात् । प्रकृतसूत्रस्थमुपसर्ग इति पदञ्च क्रियान्तरम्प्रत्यपि य उपसर्गस्तस्यापि ग्रहणार्थमित्यस्य वक्तुं शक्यत्वात् । तेन प्रकृष्टशब्दधौतशब्दयोः समासे पूर्वपदान्तर्गतस्य कृष्टशब्दस्य लोपेऽपीदम्प्रवर्त्तत इति बोध्यम्। इदमेवोपसर्गपूर्वग्रहणमन्यत्र प्रत्यासत्तिगमकमिति । उत्तरपदादिः । पृथक्पदमिति । अत एवावधिभेदेन सम्बन्धेऽपि न क्षतिः । द्वयोरुत्तरत्र सर्वत्र न सम्बन्धः । प्रकृत्येत्यस्य विरोध्यर्थकस्य प्रकृत्याभगालमित्यत्र सत्त्वात् । कर्णो वर्णलक्षणात् । षष्ठार्थे प्रथमेति । व्यत्ययो बहुलमिति व्यत्ययकल्पनयेति शेषः। वर्णलक्षणादिति समाहारद्वन्द्वः । वर्णस्य लक्षणत्वेऽपि पृथगुपादानम्᳚ विशेषपरिग्रहार्थमित्याह । अत्र लक्षणेति । शंकुकर्ण इत्यत्र शङ्कुः कर्णे यस्येति विग्रहः । गड्वादित्वात्कर्णस्य परनिपातः । स्थूलशब्द इति । फिट्स्वरेणेत्यादिः । काण्डपृष्ठ । अत्रापि षष्ठार्थे प्रथमा । एवमग्रेऽपि । संज्ञौपम्ययोरितीहापि सम्बध्यते । संज्ञाभूतः औपम्यवाची वा यो बहुव्रीहिस्तस्मिन्नित्यर्थः । इत्युचितम् । आभ्यासन्तोदात्तत्वमुचितम् । ननु नीलग्रीवाद्युदाहरणसत्त्वेऽपि सुग्रीवशब्दस्य मध्योदात्तस्य त्ववर्णं विरुध्यत इत्यत आह । चेनेति । शृङ्गमवस्थायाम् । अवस्थायाङ्गम्यमानायाम् ।चात्संज्ञौपम्ययोः । मृतशब्दस्य नपुंसकत्वे परवल्लिङ्गमिति जरादिद्वन्द्वस्य नपुंसकत्वे प्राप्ते आह । सूत्रे त्विति । अमेरित्र चीति । तदा नञः परत्वमेव नास्तीति भावः । तत्पुरुषे । मित्रशब्देन तत्पुरुषे । परवल्लिङ्गतापत्तिरिति । नपुंसकत्वापत्तिरित्यर्थः । अस्यापि । तत्पुरुषस्यापि । इत्याहुरिति । विशिष्यामित्रशब्दस्य लिङ्गान्तरानुक्तेस्त्रयाणामपि पुंस्त्वमेवेत्याशयवन्त आहुरित्यर्थः । हरदत्त इति । लिङ्गानुशासनसूत्रे त्रिचजन्तस्यैव पाठ इति तद्भावः। आद्युदात्तः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तः । ईश्वरीशब्दवदिति । ईश्वरीशब्दो यथा वरट्प्रत्ययान्तो ङीबन्तो मध्योदात्तः । वनिप्प्रत्ययान्तान्ङीप्र-

पो: सतोरादुरदात्त: । ईश्वरशब्दादृवजन्तात् योगलक्षणे ङोपि कृतेऽन्तोदात्तमिति त्रिप्रकारकत्वमीश्वरीशब्दस्य यथा भवति तथाऽस्यापीति मतभेदेनामित्रशब्दोऽपि त्रिप्रकारो भवतीत्यत्रेष्टापत्तिरिति भाव: । उत्तरसूत्रत्रयमपीति । तेष्वपि सोरित्यस्य सम्बन्धात् इत्यनेनैवेति । कर्मन्शब्दस्य कृधातुप्रकृतिकमनिन्प्रत्ययान्ततयाऽऽद्युदात्तत्वेन बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्बाधित्वा तत्प्रवृत्तेर्न्याय्यत्वादिति भाव: । सुयुज इति सर्वधातुभ्योऽसिन्नित्यसिप्रत्ययान्त: । अन्यत्र सम्भावितामव्याप्तिं वारयति । सुस्रदित्यत्रेति । न च ध.त्वग्यवासोऽप्यस्शब्देन ग्रहणेऽस्वस्य प्रत्ययाप्रत्ययस.धारणत्वेन कथमप्रत्ययग्रहणपरिभाषाप्रवृत्त्या तदन्तलाभ इति वाच्यम् । अनिनस्मन्निति वचनेन यथाऽर्थवत्परिभाषायास्तदंशेऽप्रवृत्तिस्तथा प्रत्ययमात्रग्रहणे प्रत्ययग्रहणपरिभाषाप्रवृत्तिरिति नियमस्यापि त्यागात् । प्रत्ययभिन्नस्यैव ह्यनर्थकत्वं सम्भवतीति । सुप्रथिमित्यत्र प्रथिमन्शब्द: पृथ्वादिभ्य इमनिज्वेतीमनिजन्त: । आद्युदात्तन्द्व्यच् । आद्युदात्तमित्यस्य विधेयसमर्पकस्य प्रकरणादेव लाभे पुन: सूत्रोपात्तमुद्देश्यबोधकन्तथा चाद्युदात्तस्याद्युदात्तविधानमनर्थकमत आह । आद्युदात्तमेवेति । अरथ इति । अत्र नञ्सुभ्यामिति प्रवर्त्तते । उद्देश्यसमर्पकाद्युदात्तपदस्य प्रयोजनमाह । कृत्प्रत्ययान्त इति । हिरण्यशब्दस्याद्युदात्तत्वम्बोधयति । कन्यनन्तोऽयमिति । रक्प्रत्ययान्त इति । तथा चास्यान्तोदात्ततयाऽऽद्युदात्तन्द्व्यजितस्याप्राप्तिरिति भाव: । ननु वीर्यशब्दस्याद्युदात्ततया सुवीर्येत्यत्र पूर्वेणैव सिद्धमत आह । मूले वीर्यशब्द इति । आद्युदात्तानि स्युरिति । अव्ययीभाव इति शेष: । सुषममित्यत्र सुविनिर्दुर्भ्य इति षत्वस्यासिद्धत्वात्समशब्दो द्रष्टव्य: । यद्यपि समृद्धर्थेऽव्ययीभावस्य विषममित्यत्रात्वर्थाभावे तस्य सम्भवस्तथाप्यर्थान्तरेऽव्ययीभावत्वायाह । मूले तिष्ठद्गुप्रभृतीनीति । तिष्ठद्गुप्रभृतीत्यस्योपादानस्य फलान्तरमप्याह । अधिसममित्यत्रेति । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावोऽत्र । कंसमन्थशूर्पपाय्य । उदाहरणेषु तद्धितार्थे द्विगु: । प्रत्युदाहरणे समाहारे । तत्पुरुषे शालाब्राह्मणशालमित्यादौ नपुंसकत्वप्रयुक्तस्वरस्य चारितार्थ्येनानपुंसकत्वे चरितार्थे न छात्र्यादय इत्यनेन बाध इत्याह । छात्रिशालमित्यादाविति । विभाषासेनेति वा नपुंसकत्वम् । चेलखेट । चेलशब्दोऽपरिमाणजीर्णवस्त्रपर: । पुत्रचेलमि-

त्यत्रोपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासेन यस्यार्थस्य लाभस्तमाह । चेलवत्तु कु-इति । पललसू। पललादीनामुत्तरपदानामुपादानान्मिश्र इति समासविशेषण-मित्याह । मिश्रे समासार्थे इति । अव्ययपूर्वपदेति । अत्र प्रमाणं भाष्यकारो-क्तिरेव । चेलराज्यादिभ्योऽव्ययमिति । वर्ग्यादयश्च । वर्ग्यादय उत्तरपदानि त-त्पुरुषे आद्युदात्तानि स्युः । अत्र सूत्रे वर्ग्यादीत्युपात्तम्मूले तु वर्गादिरित्यु-क्तमित्येतद्विरुद्धमत आह । त एवेति । पुत्रः पुंभ्य इति सूत्रे पुमिति न पुम्-शब्दपरङ्किन्तु पुंल्लिङ्गशब्दपरम् । बहुवचनोपादानादिति केचित्तन्न युक्तमि-त्याशयेनाह । निषेधकोत्तरेति । नाचार्य । ज्ञातिपदस्य सजातीयपरत्वे सम्ब-न्धिवाचकसंयुक्तपदोपादानमनर्थकमत आह । मूले संयुक्ता इति । स्त्रीसम्ब-न्धिन इति । स्त्रीदारकसम्बन्धवन्त इत्यर्थः । मूले ज्ञात्याख्याशब्दस्यार्थविशेषा-भिधायकत्वं युक्तपदोपादानादेवेत्याशयेनाह ज्ञातय इति । होतुः पुत्रेऽपीति । अलुगिति शेषः । चूर्णादीन्यप्राणि । षष्ठीपदन्तदन्तपरन्त्वाप्राणिवाचकशब्दस्य विशेषणम् । अप्राणिषष्ठ्या इति कर्मधारयः । विशेषणस्य परनिपातः सौत्रत्वा-त् । षट् च काण्डादीनि सूत्रारम्भफलमाह । काण्डस्येत्यादिना । कुण्डं वनम् । उत्तरपदभूतः कुण्डशब्द आद्युदात्तः स्यात् । वनं बोध्यञ्चेदित्यर्थः । ननु कुण्ड-शब्दस्य पात्रवाचकतया कथमिह वनस्य बोध्यतेत्यत आह । सादृश्येनेति । कु-ण्डस्य यथा बह्ववयवकजलाधारत्वं तथा वनस्य बह्ववयवकवृक्षाधारत्वमिति ब-ह्ववयवसमवेतावयव्यधिकरणत्वेन सादृश्यमिह विवक्षितम् । अन्ये त्विति । भाष्यानुसारिण इत्यर्थः । दुरुपपादत्वादिति । प्रसिद्धधर्मप्रयोज्यसादृश्यस्य दुरु-पपादत्वादित्यर्थः । यत्किञ्चिद्धर्मप्रयोज्यन्तु तदव्यावर्त्तकम् । एतन्मते वनमिति कुण्डशब्दस्य विशेषणम् । वनञ्चेत्तद्वाच्यमित्यर्थात् । अत एव भाष्ये वनवाची चेत्कुण्डशब्द इत्युक्तम् । विशिष्टाधारजलवाचिन इत्यस्य विशिष्टः परिच्छिन्न आधारो यस्य तादृशजलवाचिन इत्यर्थः । अयञ्जलविशेष एव वर्त्तते तत्सम्ब-न्धात्तु विशिष्टाधारेऽपि प्रयुज्यते । पात्रत्वात् । इत्याहुः कैयटादय इति शेषः । कुण्डं वनमिति सूत्रे वनशब्दस्य साक्षादुपादानेन तत्समुदायेत्यत्र तच्छब्दो वनपर एवेत्याशयेनाह । अपरे त्विति । इत्याहुः । शब्दस्वारस्य वेत्तारः । प्रश-स्याभगालम् । अत्रादिरिति निवृत्तम् । भगालमित्येकवचनस्योपादानाद्भालग-

वाचीत्यनुपपन्नमत आह। अत्र चेति। व्याख्यानमिति। कुम्भीनदालमित्यादौ दाशब्दाद्यवयवस्योदात्तस्य अवग्रमूलकव्याख्यानमित्यर्थः। भगालमित्यत्र सुपां सुपो भवन्तीति बहुवचनस्थाने एकवचनादेशो व्यत्ययो बहुलमिति व्यत्ययो वा द्रष्टव्य इति भावः। शितेर्नित्या। अत्राबह्वजित्युत्तरपदविशेषणमित्युचितम्। शितिशब्दपूर्वपदकबहुव्रीहेर्बह्वच्कत्वाव्यभिचारादित्याशयेन मूले शितेः परन्नित्याबह्वच्कमिति। शित्यंस इत्यत्रांसशब्दो रोगार्थकाम् धातुप्रकृतिकसन्प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः स एव शितिरंसो यस्येति बहुव्रीहौ प्रकृत्या। शितिललाट इति। अत्र बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वम्। शितिशब्दस्य वर्णानान्तणेत्याद्युदात्तत्वात्। शितिककुदिति। एतद्घटकः ककुच्छब्दः ककुदशब्द एव एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादिति यो बह्वच् तदभिन्नत्वेन न शिति ककुदित्यत्रोत्तरपदस्य नित्याबह्वच्त्वमिति भावः। गतिकारकोपपदात्। कुगतीति समास इतीति। गतिसमास इत्यर्थः। कारकोदाहरणमाह। न्त्वाहसेति। इध्मप्रव्रश्चनशब्दे समासद्वयसत्त्वात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे सत्यपि व्यवस्थामाह। प्रव्रश्चन इत्यादिना। स्वरे कृत इति। एवञ्च प्रव्रश्चनशब्दो मध्योदात्तः। णमुल्विधाविति। अव्यये यथाभिप्रेतेति। णमुल्विधावित्यर्थः। गत्यंश इति। तत्रोदात्तवतेति गतेस्तिङन्तेन समाससंज्ञायाः स्मृत्वादिति भावः। बाधकमिति। समासस्वरबाधकाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यानवकाशत्त्वेन बाधकमित्यर्थः। तिङन्ते सावकाशत्वेन नानवकाशत्वमित्याशङ्कते। कृद्ग्रहणप्रत्याख्यानेति भाष्योल्लिखितवार्त्तिकेन प्रत्याख्याने। तदुक्तम्। गत्यादिभ्यः प्रकृतिस्वरत्वे कृद्ग्रहणानर्थक्यमन्यस्योत्तरपदस्याभावादिति। परत्वादिति। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरापेक्षया परत्वादित्यर्थः। नित्रातेि। गतेर्निघाते। इदम्। गतिकारकेति सूत्रम्। परत्वात्। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरापेक्षया परत्वात्। बाधकमिति। प्रकारकमित्यादावित्यादिः। कारकोपपदांशे तु समासस्वरस्य बाधकमपवादत्वादेव। केचिदिति। अनवकाशत्व एवापवादत्वमिति वादिनः। बाध्यत्वेनाभिप्रेतं यच्छास्त्रन्तदप्राप्तियोग्ये विषये चारितार्थ्यं ह्यपवादत्वाभावप्रयोजकन्तच्चात्र नास्तीत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यायमपवादो भवत्येवेत्याशयेनाह। अन्ये त्विति। उक्तमतयोर्द्वितीयमतमेव युक्तमित्याह। आशा-

दय इति सूत्रभाष्यादिति। तत्र यथा आयादय आर्द्धधातुके वेति सूत्रे यदार्द्धधातुक इति सप्तमी सा परसप्तमीति पक्षे आयादिप्रकृतेर्यदार्द्धधातुकन्तस्मिन्परे आयादीनामुत्पत्तिर्भवति अथ वा आयादिभ्यो यदार्द्धधातुकन्तस्मिन्नुत्पन्ने आयादीनान्निवृत्तिरिति विकल्पः प्रथमपक्षे गुपिजु गोपितीष्टसिद्धावपि गोपाया इतीष्टन्न सिद्ध्यति द्वितीयपक्षे आयप्रत्ययान्तादकारप्रत्ययेन क्तिन्प्रत्ययस्य बाधनाद्गुप्तिरिति न सिद्ध्यति जुगोपिति चेष्टन्न सिद्ध्यति गोपायाञ्चकारेति विरुद्धञ्च प्राप्नोतीति दूषणमभिधाय सिद्धन्तु सार्वधातुके नित्यमिति सूत्रभङ्गेन समाहितम्। अस्मिन्पक्षेऽविशेषेणायादयः सार्वधातुके तु नित्यमिति वचनेन समाधाय यद्यविशेषेणायादिप्रकृतिभ्यो यः प्रत्ययस्तस्मिन्नायादीनामुत्पत्तिस्तदा स्यादिभिरायादीनाम्परत्वाद्बाधनम्प्राप्नोतीत्याशङ्कानवकाशा आयादयस्ते वचनाद्भविष्यन्तीत्युक्तन्ततो गोपायतीत्यत्रायप्रत्ययस्य चारितार्थ्यशङ्कायामत्रापि शप्स्यादिः प्राप्नोतीति प्रतिपादितम्। ततो नास्त्यत्र विशेषः शपि सत्यसति वेति पूर्वपक्षिणाभिहिते अन्यदिदानीमुच्यते नास्ति विशेष इति यत्तु तदुक्तमायादीनां स्यादिभिरव्याप्तोऽवकाशः स नास्त्यवकाश इति सिद्धान्तिनोक्तन्तथा इहापि अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वराप्राप्तियोग्ये विषयेऽचारितार्थ्यं गतिग्रहणस्येति तदपवादत्वमेव युक्तमिति। प्रकृतसूत्रे कृद्ग्रहणाभावेऽपि कृदन्तोत्तरपदस्य लाभो भविष्यतीत्येतदुपपादयति। क्रियायोग इत्यादिना। क्रियापदाक्षेपे। क्रियावाचकधातुप्रकृतिकप्रत्ययघटितपदाक्षेपे। तस्यैव। धातोरेव। क्रियारूपमर्थम्प्रत्येव। असत्त्वभूता या क्रिया तद्रूपमर्थम्प्रत्येव। विशेष्यभूतक्रियाया इति। असत्त्वभूताया इति शेषः। अगृहीताभिप्रायः शङ्कते। न चेति। समाधत्ते। लिङ्गाद्यनन्वयीति। अत्र। उत्तरपदमित्यत्र। एवं चेति। गतीतिसूत्रविहितः स्वरः कृद्ग्रहणाभावे सति यत्र कृदन्तेन समासस्तत्रैवेति नियमाभावसिद्धौ चेत्यर्थः। आमन्तेन समासे इति। एवमत्र क्रमो द्रष्टव्यः। तरबन्तादत्यन्तस्वार्थिकत्वेनान्तरङ्गत्वादाम् न तु प्रशब्दस्य तरबन्तेन समासः। पदान्तरसापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वात्। किञ्च यस्य पृथगर्थबोधकत्वसम्भावना तेनैकार्थीभावस्य कल्पना भवति। प्रकृते त्वाम्रहिततरबन्तस्य क्वाप्यर्थबोधकत्वन्न दृष्टचरमिति तावन्मात्रेणैकार्थीभावासम्भवादाम उत्पत्तावेव प्रशब्देन

समासः। अयञ्च समासः कुगतीत्यनेन तत्र सुपेत्यस्य निवृत्तेरामन्तेन न तु ततः सुबुत्पत्तेरपेक्षा। गतिकारकोपपदानाङ्कृदन्तेनैव समास इति नियमस्तु नास्ति किन्तु तेषाङ्कृदन्तेन यत्र समासः प्राप्नोति तत्र स सुबुत्पत्तेः प्राक् प्रवर्त्तते इत्येव नियमः। क्वचिदस्य त्याग इति त्वन्यत्। न च यत्क्रिया युक्ता इति वचनाद्यद्धातुवाच्यक्रिया तुक्तास्तन्धातुम्प्रत्येवगतित्वमिति कथमामन्तेन गतिसमास इति वाच्यम्। यत्क्रिया युक्ता इत्यत्र याचासौ क्रिया चेति कर्मधारयाश्रयणात्। तत्प्रतीत्यस्य तद्वाचकशब्दम्प्रतीत्यर्थात् स चासत्त्वभूतक्रियामात्रवाचको नास्तीति कृत्वा धातुप्रकृतिकप्रत्ययोत्पत्तेरपेक्षास्त्येव। प्रणीरुन्नीरित्यत्रापि क्रियाविशिष्टकर्तुः प्रतीतिरिति नास्य क्रियामात्रवाचकत्वम्। न च प्रभवनस्य भावल्युडन्तस्य क्रियामात्रवाचकत्वमस्तीति वाच्यम्। अत्रापि द्रव्यधर्मविशिष्टस्यैव प्रतीतेः। कृदभिहितो द्रव्यवद्भवतीति भाष्यकारस्य सिद्धान्तात्। द्रव्यवदित्यत्र वतिनिर्द्देशः प्रसिद्धो यो द्रव्यवाचको घटादिशब्दस्तदपेक्षः। यथा घटादिशब्दे लिङ्गसङ्ख्याकारकशक्तियुक्तस्य प्रतीतिस्तथा भावविहितकृदन्तेनापि लिङ्गाद्यन्वितस्यैवाभिधानम्। एवञ्च यत्क्रिया युक्तास्तदवाचकता पचतितरामित्यामन्तस्याप्यस्तीति भवति तेनैकार्थो भावः। एवमेव भोक्तुम्पाक इत्यत्र तुमुन्प्रत्ययः क्रियार्थायां क्रियायां विहितः सङ्गच्छते। न च प्रस्तुत्येत्यत्र क्त्वाप्रत्ययान्तेनासत्त्वभूतक्रियामात्रप्रतिपादनमस्त्येति वाच्यम्। अत्राप्युत्तरकालिकत्वादीनाङ्क्त्वाप्रत्ययद्योत्यानां सत्त्वान्न क्रियामात्रवाचकत्वमिति सिद्धान्तात्। अथ वोदात्तवता गतिमता च तिङा गतेः समास इतिवार्त्तिकेन समासः। तिङेत्यस्य तिङ्घटितेनेत्यर्थात्। इदञ्च वार्त्तिकं कुगतीत्यत्र सुप्सुपेत्यत्र च पठितमित्येतद्विहितस्य तत्पुरुषत्वाभावः। एतेन कुगतीत्यत्रोपपदमतिङितिसूत्रादतिङित्यस्यापकर्षात्तस्य च तिङन्ताघटित इत्यर्थात्कथम्प्रपचतितरामित्यत्रामन्तेन प्रशब्दस्य कुगतीति सूत्रेण समास इति दूषणन्निरस्तम्। एकीयमतत्वेन यन्मूलकृता तरवन्तेनेत्याद्यभिहितन्तत्तु पूर्वोक्तरीत्या न युक्तमित्यरुचिवीजं स्फुटमेव वीजान्तरमप्याह। अत्रारुचीति। तथा रुति। समासादाम उत्पत्तिस्वीकारे सति घान्तत्वाभावादिति। प्रत्ययग्रहणपरिभाषयेत्यादिः। प्रशब्दस्य पृथक्स्वरश्रवणे इष्टापत्तिरिति

वैयात्याद्यदि ब्रूयात्तत्राप्याह । किञ्चेति । भाष्यप्रामाण्यादिति । प्रत्याख्यान-परभाष्यप्रामाण्यादित्यर्थः । प्रपचति देश्यादावपीति । अयं स्वरो भवतीति शेषः । उपपदसमास इति । उपपदस्य समास उपपदसमासः । उपपदञ्च प्रा-दिस्तस्य-समासः पृथग्भूतेन गतिग्रहणेन समासः । एतेन प्रशब्दादेरुपपदत्वा-सम्भवादिदमसङ्गतमित्यपास्तम् । तिङि चोदात्तवतीति सूत्रस्येति । तत्र ह्यादौ तिङ्ग्रहणस्याभावे आमन्द्रैरिन्द्रहरिभिरित्यादौ मन्द्रशब्दे निघातः स्यादित्य-नेन तिङ्ग्रहणस्य प्रयोजनमभिधाय यत्क्रिया युक्ता इतिवचनेन मन्द्रशब्दस्य-ति न गतित्वमितिरीत्या तत्र दोषाभावमुक्त्वा यद्योगाद्गतित्वमित्यस्य स्वीकारे यत्प्रकरोतीत्यत्र धातोरुदात्तवत्त्वाभावान्निघातो गतेर्न स्यादतस्तिङ्ग्रहणमिति सप्रयोजनन्तिङ्ग्रहणमित्यभिधाय यदि तिङ्ग्रहणङ्क्रियते आसन्ते न प्राप्नोति प्रपचतितराम् । प्रजल्पतितराम् । असति पुनस्तिङ्ग्रहणे क्रियाप्रधानमाख्या-तन्तस्मादतिशये तरप् तदन्तात्स्वार्थे आम् एवं रीत्या यत्क्रिया युक्ता इतिवच-नेन संघातमति क्रियायोगाद्भवति निघातस्तस्मान्नार्थस्तिङ्ग्रहणेन । आमन्द्रै-रित्यत्र दोषपरिहारः पूर्ववत् । यत्प्रकरोतीत्यत्र दोषपरिहारस्तु या क्रिया य-त्क्रियेति समासेनार्थमति गतित्वन्न चार्थे कार्यमिति तद्वाचकशब्दसामान्य-ग्रहणमिति प्रतिपादितम् । अत्र भाष्ये यदि तिङ्ग्रहणं क्रियते आमन्ते नि-घातो न प्राप्नोतीति दूषणाभिधानङ्कृतं यदि गतिकारकोपपदादित्यत्र कृद्ग्र-हणमनुवर्त्यते तदा गतीत्यादिसूत्रेणोत्तरपदप्रकृतिस्वरेण प्रशब्दस्य निघातः सिद्ध एवेति भाष्यविरोधः स्पष्टः । तस्य परिहारस्तु सहेति योगविभागेन चेत्स-मासस्तदा नात्र गतिकारकोपपदादित्यस्य प्राप्तिस्तस्य समासस्य तत्पुरुषत्वा-भावात् । उदात्तवतीति वार्त्तिकस्यापि सहेति सूत्रे पाठात्तत्पुरुषत्वाभाव एव स्वीकार्यः । किञ्च सहेति सूत्रविहितसमाससंज्ञाविषये एकार्थीभावविकल्पस्वी-कारात्तिङि चोदात्तवतीति सूत्रभाष्यीयप्रयोगे समासाभाव एव वास्तु । तथा च न गतीत्यस्य प्राप्तिः । ईदृशे विषये कुगतीति समासस्य तु न प्राप्तिस्तस्मि-न् सूत्रेऽतिङ्ग्रहणस्य तिङन्तावटित इत्यर्थकस्यापकर्षेण बोधनादिति भावः । प्रपचति देश्यमित्यत्र गतीत्यनेनोत्तरपदप्रकृतिस्वरो नेष्यते स च कृद्ग्रहणा-भावे प्राप्नोतीति कृद्ग्रहणमावश्यकमिति वादिमतन्दूषयति । अत्रापीति ।

भाष्यविरोध एवेति । कृद्ग्रहणप्रत्याख्यानपरभाष्यविरोध इत्यर्थः । कृद्ग्रहणाकरणेऽन्यदपीष्टं सिध्यतीत्याह । तिङन्तसमास इति । नन्वत्र कथन्तत्पुरुषत्वमत आह । नित्यमिति । अत एव । तिङन्तेन समासस्य तत्पुरुषत्वस्यापीष्टत्वादेव । गतीत्यस्य प्रवृत्तौ चाऽनुदात्तत्वस्यैव श्रवणम् । तिङन्तनिघातस्य तु यच्छब्दयोगान्निपातैर्यद्यदीत्यनेन निषेध इत्याह । अत्रेति । नित्यङ्क्रीडेत्यत्र योगविभागाभावेऽप्याह । उदात्तवतीति । ननूत्करीत्याट्स्वरस्य चेच्छ्रवणन्तदा क्व चिदन्तोदात्तश्रवणविरोध इत्यत आह । यत्र त्विति । तत्कल्पम् । अन्तोदात्तत्वङ्कल्पम् । गतिशून्यत्वात् । याहीत्यस्य गतिमत्त्वाभावात् । ननु सहेति योगविभागलब्धसमासस्य यथा तद्धितप्रकरणपठितशेष इति सूत्रस्य लक्षणाधिकारत्वोभयरूपत्वन्तथोभयरूपत्वम्भविष्यतीत्यत आह । उदात्तस्वरितयोगिन इति । उभयरूपत्वस्वीकारादेव तत्पुरुषत्वप्रयोज्यस्याव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्येति वक्ष्यमाणग्रन्थस्य सङ्गतिः । भाष्यस्वरसादाह । परे त्विति । क्रियाया विशेष्यत्वादिति । गतित्वनिरूपकक्रियायाः प्रधानीभूताया ग्रहणात् । न चात्र कृदर्थभावस्य प्राधान्यन्न त्वसत्त्वावस्थापन्न क्रियाया इति कथमेतदिति । एकैव क्रियाविलक्षणधर्माभ्याम्भासत इत्यस्य स्वीकारात् । प्रणीरित्यत्र तु प्रत्ययार्थे कर्त्तरि तस्य विशेषणत्वमिति स्पष्टमेव । अत एव भाष्ये या चासौ क्रिया चेति यत्क्रिया युक्ता इत्यस्यार्थम्प्रदर्श्य गतित्वनिरूपकक्रियामात्रवाचकः कोऽपि शब्दो नास्तीति कृत्वा प्रणीरुन्नीरित्यत्रैव स्यात् प्रणायक इत्यत्र न स्यादित्यनेन कृद्ग्रहणस्य प्रयोजने कथिते प्रणीरुन्नीरित्यपि प्रणायकतुल्यमेव एषोऽपि हि कर्तृविशिष्टस्यैव वाचक इत्यनेन प्रत्याख्यानवादिनाऽन्यथा सिद्धौ प्रदर्शितायां सिद्धान्तिनाऽयन्तर्हि तस्यैवार्थस्य वाचकः प्रभवनमिति प्रदर्श्य तस्मात्कृद्ग्रहणङ्कर्त्तव्यमित्युक्तम् । कर्तृविशिष्टस्येत्यस्य कर्तृविशेषणक्रियावाचक इति प्रणायकशब्दादविशेष इत्यर्थः । प्रभवनमित्ययन्तु विशेष्यतया तस्यैवार्थस्य वाचक इति कृद्ग्रहणमावश्यकमित्यर्थः । तत एकदेशिना प्रकृतसूत्रे कृद्ग्रहणे कृते प्रपचतितरामित्यादौ गतिकारकोपपदादिति विहितस्वराभावे शङ्किते शङ्कान्तमेव भाष्यन्दर्शितम् । स्वयमेव समाधिङ्कल्पयिष्यतीति परबुद्धिपरीक्षणाय समाधिर्नोक्तः । तमेव समाधिमाह प्रपचतितरामित्यादिना तिङ्ग्र-

हणमप्रत्याख्यातमित्यन्तेन। अतिप्रसङ्ग इति। यदि तिङि चोदात्तवतीति सूत्रे तिङ्ग्रहणन्न क्रियते, तर्हि आमन्त्रैरिन्द्रहरिभिर्याहीत्यत्रातिप्रसङ्ग इत्यर्थः। प्राग्वदेव। यत्क्रियायुक्ता इतिवचनाश्रयणेनैव। अत एव। अनुपदोक्तरीत्या कृद्ग्रहणस्यावश्यकत्वादेव। नोक्तमितीत्यस्योपसंहारग्रन्थे नोक्तमित्यर्थः। किञ्च क्रियाविशेषणकबोधजनकेनापि यत्र समासस्तत्र स्वरसिध्यर्थङ्कृद्ग्रहणङ्कर्त्तव्यम्। इदमेव ज्ञापकङ्क्रियावाचकग्रहणे प्रधानीभूतक्रियावाचकशब्दस्य ग्रहणमित्यर्थस्य। तेन भोक्तुङ्गतो भोक्तुम्पाक इत्यादौ तुमुन्न भवति। यत्तु, कार्यङ्क्रियामात्रनिमित्तकन्तत्तु गुणभूतायाङ्क्रियायामपि भवति। कारकविभक्तयः क्त्वतुमुनादयः प्रत्ययाश्च यथा। यत्तु, कैयटेन कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशते तेन प्रभवनमित्येषोऽपि शब्दः स्वघटकधातुप्रतिपाद्यस्याप्रधानभूतक्रियारूपार्थस्य प्रत्ययार्थद्रव्यधर्मलिङ्गसङ्ख्यायुक्तार्थस्य च वाचक इति क्रियामात्रस्यैव वाचको न कश्चिदिति यथा कथञ्चित्क्रियावाचकस्य ग्रहणम्भविष्यतीति कृद्ग्रहणमप्रत्याख्यातमित्युपसंहृतन्तत्तु, नोचितम्। एवं व्याख्यानेऽपि साध्यत्वावस्था सिद्धावस्थेत्यवस्थाद्वययुक्ता क्रियैव प्रदर्शिता न त्वन्यः कर्त्रादिरिति तत्रैवानेन स्वरः स्यात् न तु प्रणायक इत्यादाविति कृद्ग्रहणस्य सर्वत्र स्वरसिध्यर्थमावश्यकत्वात्। उभे वनस्पत्यादिषु। सूत्रारम्भस्य प्रयोजनमाह। वनशब्द इत्यादिना। तथा आद्युदात्त इत्यर्थः। अन्यथा। आद्युदात्तनिपातनाभावे। निपातनतुल्यत्वप्रदर्शनायाह। एवमिति। तथा च गणे सूत्रे वा न्यायप्राप्तस्वराद्विपरीतोच्चारणेन निपातनतुल्यत्वलाभ इति भावः। नपाच्छब्देन लोपाभावनिपातनमधिकमिति त्वन्यत्। आद्युदात्ताविति। नरशब्दे नकाराकारस्य धातुस्वरेणोदात्त ऋकारस्थानिकादेशत्वे नोदात्तत्वम्। शंसशब्दे तु ञित्स्वरेणेति बोध्यम्। शुनः शेप इतीति। शुन इव शेपो यस्येत्यर्थः। शेपपुच्छलाङ्गूलेष्वित्यलुक्। अन्यतरेति। एतदन्तेन शुन इत्यस्यान्तोदात्तस्य प्रदर्शनम्। स्वाङ्गेत्यनेन तु शेपशब्दस्याद्युदात्तस्य प्रदर्शनमिति विवेकः। शेपशब्दः पुरुषलिङ्गवाची। देवता द्वन्द्वे च। उभे इत्यनुवर्त्तते। तथैव। आद्युदात्त एव। अग्निशब्दस्यानुदात्तादित्वमुपपादयति। अग्निशब्द इति। अन्तोदात्त इति। अङ्गेर्नलोपश्चेति व्युत्पादनात्। द्यावा पृथिवी इति। द्यावाशब्द आ-

द्युदात्तः । पृथिवीशब्दः षित्प्रत्ययान्तत्वेनान्तोदात्तो ङीषन्तत्वादतोऽनुदात्तादित्वमुत्तरपदस्य बोध्यम् । सोमारुद्राविति । सोमशब्दोऽत्र चन्द्रवाचकोऽतो नैकशेषः । यद्यप्यभ्यर्हितत्वाद्रुद्रशब्दस्य पूर्वनिपातो न्याय्यस्तथापि पूर्वनिपातप्रकरणस्यानित्यत्वाद्रुद्रशब्दस्य परनिपातः । अपपाठ इति । सोमशब्दस्याद्युदात्ततयोत्तरपदस्यानुदात्तादित्वाभावेन पृथिव्यादिपर्युदासाविषयत्वात् । अन्तोदात्ताविति । शुक्रमथिनशब्दाविति शेषः । तथा सति । अनुदात्तादौ द्वन्द्व इत्यर्थे सति । मूले विषयविभागार्थमिति । अनुदात्तादावित्यस्याभावे उत्तरपद इत्यपि न वाच्यमुत्तरपदस्य द्वन्द्वे सद्भावस्यावश्यकतया तदुपादानस्य व्यर्थत्वात् । एवञ्च विधिप्रतिषेधयोर्विषयविभागो न स्यादिति भावः । तत्र शङ्कते । न चेत्यादिना । समाधत्ते । पूर्वसूत्र इति । यदि भवदुक्तो विषयविभाग एवाभिमतः स्यात्तदा देवताद्वन्द्वे पृथिवीरुद्रपूषमन्थिष्विति ब्रूयादित्यर्थः । ज्ञापयतीति । अन्यथा पृथिव्यादीनां व्यञ्जनादित्वादनुदात्तादित्वाभावात्पर्युदासस्य व्यर्थत्वापत्तिरिति भावः । स्वरोद्देश्यकत्वञ्च स्वरविशेषानुवादेन विहितत्वम् । स्वरितः सिध्यतीति । स्वरोद्देश्यकेति वचनाभावे मकारेण व्यवधानादुदात्तात्परत्वाभावेनोदात्तादनुदात्तस्येत्यस्य प्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः । थाथघञ् । गतिकारकोपपदादिति मण्डूकप्लुत्याऽनुवर्त्तते । कृथनिति । हनिकुषिरमिकाशिभ्यः क्थनिति क्थन् । तृतीयातत्पुरुषे त्विति । पुरुभिः स्तुत इति विग्रहेण तृतीयातत्पुरुषइत्यर्थः ॥ चयः । प्रच्चय इत्यत्र चयशब्दः । अयं स्वरः । थाथेतिसूत्रविहितमन्तोदात्तत्वम् ॥ एवञ्च चयशब्दस्याबन्ततया निश्चयशब्दो मध्योदात्त एव भवति ॥ सुस्तुतमित्यत्र सुशब्दस्य सुः पूजायामिति कर्मप्रवचनीयत्वान्न गतित्वमिति थाथेति सूत्राप्रवृत्तावव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वमेव ॥ अयं स्वरः । उत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वम् ॥ एतच्च यथा श्रुतसूत्रपाठेन सिध्यतीति कृष्टपच्यशब्दस्याथेति सूत्रे पठनीय इति तात्पर्यम् ॥ मतान्तरमाह । कृष्टपच्यस्येति ॥ समासनिर्देशात्कृतेति । गतिकारकोपपदात्कृदिति सूत्रे समासनिर्देशात्कृतेत्यर्थः ॥ सूपमानात् ॥ समाहारद्वन्द्वः ॥ कर्मप्रवचनीयात्सोः परत्वेऽयं स्वरो नित्याशयेनाह । अत्रापीति । अत्रापि समासनिर्देशाभिप्रायेण गतिकारकोपपदादित्युक्तम् वस्तुतो गतिग्रहणमात्रस्यैव प्रयोजनम् । गतेः सोरित्यर्थात् ।

एवं सति सूपमानादित्यत्र स्विति लुप्तपञ्चम्यन्तमपृथक्पदमिति स्वीकारेऽपि न क्षतिः। संज्ञायामना। गतीत्यादिकं इति च वर्त्तते। इति प्राप्तमिति। तत्परत्वादनेन बाध्यत इति शेषः। अगवि संहितेत्येतद्व्याचष्टे। गोरन्यस्येति। कारकाद्दत्तश्रुतयोः। संज्ञायामिति वर्त्तते मण्डूकप्लुत्या। अत एवाह। संज्ञायामिति। नियमोऽयमिति। संज्ञायाङ्क्तान्तस्याशिषि चेद्दत्तश्रुतयोरेवेत्येवं विधौ नियमोऽयमित्यर्थः। आशिषिक्तान्तस्य वृत्तिं सूचयति। देवा एनमित्यादिना। कारकात्किमिति मूलोक्तस्य तात्पर्यमाह। कारकात्किमित्यादिना। सम्भूयादिति। रामायणपारायणस्य भावित्वे सत्येतादृशव्यवहारो लोके दृश्यते। सौत्रस्यैवकारस्य विपरीतनियमशङ्कावारणार्थत्वमाह। मूले एव किमित्यादिना। एवकाराभावे दत्तश्रुतयोश्चेत्कारकादेवेति नियमोऽपि सम्भाव्येत तथा चेष्टस्थले न स्यादन्तोदात्तत्वमित्याह। तेन संश्रुत इति। देवखातेति। संज्ञेयं खभ्रविशेषस्य। आशिष्येवेत्येवमत्र ष्टो नियम इत्यभिधानमयुक्तङ्कारकावधारणमित्यादिना दत्तश्रुतयोरेवेत्येव-मन्वयस्योक्तत्वादत आह। इत्येवमप्यत्रेति। अत्र प्रमाणन्तु कारकाद्दत्तश्रुतयोरनाशिषि प्रतिषेधो वक्तव्यः। अनाहतो नदति देवदत्तः। सिद्धन्तूभयनियमात्। उभयतो नियमः करिष्यते इति भाष्यमेव। अनाहतो नदति देवदत्त इत्यत्र देवदत्तशब्दः शङ्खविशेषस्य धनञ्जयसम्बन्धिनः संज्ञा। वाक्यभेदेन द्विविधो नियमः कार्य इति भावः। शङ्खविशेषस्य यत्र संज्ञा तत्र देवा एनं देयासुरित्यर्थो न प्रतीयत इति तात्पर्यम्। अत्र कारकादिति योगमिति। तत्र संज्ञायामिति न सम्बध्यते। दूरादागत इत्यत्रागत इत्यस्य क्तान्तत्वङ्क्तद्ग्रहणपरिभाषया बोध्यम्। इत्थम्भूतेन कृतम्। अत्र कृत मितिकर्मक्तान्तमतस्तृतीयाकर्मणीति सूत्रापवादत्वमस्य तत्फलमाह। भावे यदेति। अनो भावकर्म। कारकादित्यनुवर्त्तते। पूर्वोत्तरसाहचर्यादत्र योऽनशब्दः सोऽनप्रत्ययमात्रबोधक इति तदन्तविधिः। मन्क्तिन्। कारकादिति वर्त्तते। नन्वस्य कृत्स्वरापवादत्वाभिधानमसङ्गतङ्क्रीतशब्दे कृत्स्वरबाधकस्य तृतीयाकर्मणीत्यस्य प्राप्तेरत आह। क्रीतेत्विति। एवञ्च यद्यपि तत्र तृतीयेत्यस्य प्राप्तिस्तथापि कृत्स्वरस्य प्राथमिकप्राप्तिमात्रेण कृत्स्वरेत्युपात्तमिति भावः। रथवर्त्म पाणिनिकृतिरित्यनयोः कर्त्तृषष्ठ्यासमासः।

छन्दो व्याख्यानामित्यत्र कर्मषष्ठ्यन्तस्य । राजशयनादौ तु कर्तृषष्ठ्येति बोध्यम् । गणे पठिता इति । अत एव तत्र षष्ठीसमासः । सुप्सुपेति समास इति । सप्तम्यन्तपूर्वपदक इति शेषः । मूलकारोक्तान्तत्पुरुषे तुल्येति प्राप्तमित्येतद्योजयति । पुरुषशब्दस्येति । एतदपवादत्वम् । तत्स्वरापवादत्वम् । ननु सुप्सुपेतिवाक्येन चेत्समासस्तदा च न तत्पुरुष इत्यस्य प्राप्तिरत आह । तत्पुरुष इति । तत्स्वर इति । भवतीति शेषः । तदा नास्य प्राप्तिः सप्तम्यन्तोत्तरत्वाभावात् । प्रकृतिस्वर इति । तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वर इत्यर्थः । तृतीयातत्कृतेति सूत्रेण समाससंज्ञायाः सत्त्वादिति भावः । व्याख्यानादिति । माषविकलमित्यादिपदानामन्तोदात्तानान्दर्शनमूलकव्याख्यानादित्यर्थः । इदम् । ऊनार्थेति सूत्रम् । ननु समशब्दपूर्वपदको यत्र समासः समार्थ इत्यादौ तत्र उत्तरपदान्तोदात्तत्वसिध्यर्थन्तृतीयाग्रहणमावश्यकम् । न हि तत्र पूर्वपदस्य प्राप्तिः समशब्दस्य त्वत्वसमसिम इत्यनेन सर्वानुदात्तत्व विधानेनोदात्तस्वरितयोगित्वाभावादिति शङ्कते । न चेति । समासस्तु तत्रार्थे न नित्यसमास इति वार्त्तिकेन । प्रकृतिस्वराभावे । अर्थे इतिसूत्रविहितप्रकृतिस्वराभावे । समाधत्ते । तदभाव इति । पूर्वपदप्रकृतिस्वराभाव इत्यर्थः । इत्याहुः । ऊनार्थेति सूत्रेऽर्थ इतिस्वरूपपरमिति वादिनः । आहुरित्येतत्सूचितास्वरसं प्रकटयति । परे त्वित्यादिना । तृतीयाया इत्युपादानस्यापि चारितार्थ्यमाह । अत्रेति । प्रतिपदोक्तपरिभाषाभाव इति । साक्षादूनादिशब्दोपादानेन विहितो यः समासस्तस्यैव ग्रहणमित्येतदर्थकपरिभाषाभाव इत्यर्थः । मासपूर्व इति । तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र । मिश्रञ्चानुप । तृतीयाया इति वर्त्तते । इत्येवं रूपेण इति । पणबन्धशब्दस्येष्टेऽर्थे रूढिरिति भावः । तद्वैयर्थ्यम् । अनुपसर्गग्रहणवैयर्थ्यम् । प्रतिपदोक्तसमासविधायकेऽनुपसर्गस्यैव पाठात् । ब्राह्मणमिश्र इति प्रत्युदाहरणस्य यदा ब्राह्मणैराजकार्यसाधनाङ्गीकारे कृते सति राज्ञा कस्यचिद्द्यत्वे नाङ्गीकारः क्रियते तदाप्रवृत्तिः । नञो गुणप्रतिषेधे । अत्र गुणशब्दो जातिसंज्ञाक्रियातिरिक्तधर्मपरः । बलमित्यन्तद्वन्द्वस्यार्थशब्देन बहुव्रीहिः । क्रमेण । उदाहरणक्रमेण । मूले नञः किमिति । गुणप्रतिषेधे इत्येवास्तु प्रतिप्रतिषेधे स्वतनञ एव दृश्यत इति प्रश्नः । विगार्हभरशिक्ष इत्यत्र गार्हभर-

यिकशब्दस्य विशब्देन निपातानामनेकार्थकतया नञ्समार्थेन मयूरव्यंसका-
दित्वात्समासेऽपि प्रसङ्गः स्यादित्युत्तरम् । गुणप्रतिषेधे किमिति । एतदभावे-
ऽपि नञा समासे गुणस्यैव प्रतिषेधो गम्येतेति प्रश्नः । अन्योन्याभावार्थकत्वं
यत्र नञस्तत्रान्तोदात्तत्वम्मा भूदित्युत्तरम् । किन्तु तत्राव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर
एव । तच्च प्रतियोगितावच्छेदकात्यन्ताभावस्य स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेद-
समनियतत्वाभिप्रायेण शङ्कते न चेति । वाच्यमिति परेणान्वयः । परत्वात्तद्धि-
ते । नञ्समासविधायकशास्त्रापेक्षया छेदादिभ्य इत्यस्य परत्वात्तद्धिते । एक-
देशद्वारकेति । गर्द्दभरथिकशब्दस्य योऽर्थो गर्द्दभरथकर्मकार्हणकर्त्ता तदेकदे-
शगर्द्दभरथस्य प्रतियोगित्वेनान्वयस्य विवक्षितत्वादस्त्येव तद्द्वारकं सामर्थ्य-
मिति भावः । एकदेशद्वारकसामर्थ्ये समासप्रवृत्तिश्च विस्पष्टपटुरित्यत्र दृष्टैव ।
आरोपितमिति । एते द्रव्यभेदप्रतीतौ विश्रान्तिस्सूचिता प्रत्ययार्थोपसर्जनेति ।
यद्यप्युभयोरेककाले यदा विवक्षा तदा न प्रत्ययार्थोपसर्जनत्वं सिद्धन्तथाप्यङ्ग-
णांशे विशेषणताऽस्त्येवेति सापेक्षत्वशङ्का । स्पष्टञ्चेदमिति । न नञ्पूर्वादिति-
सूत्रे प्रतिषेधस्यानिर्द्देशेन कस्यायम्प्रतिषेध इत्याशङ्क्य त्वतलोः प्रतिषेध इति
समाधाने इष्येते नञ्पूर्वात्तत्पुरुषात्त्वतलावब्राह्मणत्वमब्राह्मणतेति प्रतिपाद्य
न नञ्पूर्वादित्यधिकारसूत्रमित्यभिप्रायेणाचार्येणात उत्तरम्पठति । न नञ्पू-
र्वादित्युत्तरस्य प्रतिषेधः । न नञ्पूर्वादित्युत्तरस्य भावप्रत्ययस्य प्रतिषेधः क्रि-
यते । इत्येवमभिहिते पृथ्वादिभ्य इत्यादिना परिगणिताभ्यः प्रकृतिभ्य उत्तरो
भावप्रत्ययो विधीयते न च तत्र काचिन्नञ्पूर्वा प्रकृतिर्गृह्यते तदन्तविधिस्तु
नास्तिग्रहणवतेत्यनेन प्रतिषेधादिति पूर्वपक्षे यत्र साक्षादन्तशब्द उपात्तस्तत्र
प्रयोजनम्भविष्यति पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यगिति परेणाभिहिते यद्येतावत्प्र-
योजनं स्यात्तत्रैवायम् ब्रूयात्पत्यन्ताद्यग् भवति पत्यन्तान्नञ् तत्पुरुषान्नेति स-
माधाय एवन्तर्हि ज्ञापयत्याचार्य उत्तरो भावप्रत्ययो नञ्पूर्वाद्बहुव्रीहेर्भवतीति
कथितम् । अविद्यमानाः पृथवो यस्येति विवक्षायां यथा । एवङ्कथिते नेष्यते
त्वतलावेवेष्येते इत्येवम्प्रतिपादने एवन्तर्हि ज्ञापयत्याचार्य उत्तरो भावप्रत्य-
यः सापेक्षादपि भवतीति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनन्नञ्समासादन्यो भावव-
चनः स्वरोत्तरपदवृद्ध्यर्थमित्युक्तन्तदुपपन्नम्भवति । न पृथोर्भाव इत्यर्थविवक्षाय

नञर्थसापेक्षत्वे नासामर्थ्यादप्राप्त इमनिज्ज्ञापकाद्भवत्यप्रथिमेति । एवम्प्रकारेण नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादुत्तरतद्धितविषये प्रत्ययोत्पत्तिरूपम्प्रयोजनमभिहितम् । अस्यायम्भाव: । सापेक्षत्वे नासामर्थ्यादप्राप्तस्तद्धित इति न नञ्पूर्वादिति प्रतिषेधो न कार्य: स तु कृत इति ज्ञापयति ततश्च न नञ्पूर्वादिति प्रतिषेधस्य त्वतद्विषये चारितार्थ्यमिति । तत: सिद्धान्तिनोक्तमेतदपि नास्ति प्रयोजनमाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति सर्व एते तद्धिता: सापेक्षाद्भवन्ति । यदयन्नञो गुणप्रतिषेधे सम्पाद्यर्हहितालमर्थास्तद्धिता इत्याहेति । एवम्प्रकारेण न नञ्पूर्वादिति सूत्रम्प्रत्याख्यातम् । एवन्तत्सूत्रीयभाष्यप्रघट्टकेन नञर्थस्यैकदेशान्वयेन सापेक्षत्वेऽपि गुणप्रतिषेधग्रहणाज्ज्ञापकात्तद्धितोत्पत्तिर्भवतीत्यर्थ: स्वीक्रियत इति बोध्यम् । न नञ्पूर्वेति सूत्रभाष्यस्य व्याख्यानावसरे कैयटेन तु यथोपपादितन्तद्दूषयति । यच्चेति । तत्र हि यदयमिति प्रतीकमुपादाय कैयटेनाभिहितम् वत्सेभ्यो न हित इत्यादौ प्रतिषेधापेक्षणात्तद्धितानुत्पत्तौ नञ: परस्य सम्पाद्याद्यर्थतद्धितान्तस्यान्तोदात्तविधानमनुपपन्नन्तत्कृतं सामान्येन सर्वस्तद्धितो नञर्थापेक्षादपि भवतीति ज्ञापयतीति ।वत्सेभ्यो न हित इति एवं कथनेन प्रधानस्य सापेक्षत्वं स्पष्टमेव । कैयटोक्त्या नञो गुणप्रतीतिसूत्रस्य सम्पूर्णस्य ज्ञापकता लभ्यते सा न युक्तेत्याह सूत्रसार्थक्यादिति । पूर्वोक्तकैयटरीत्यार्थविवक्षायान्तन्मतसिद्धं सूत्रसार्थक्यन्तदा भवेद्यदा गुणप्रतिषेधो गम्येत तदेव तु नोपपद्यत इत्याह किञ्चेदृश इत्यादिना । स्वाभिमतङ्गुणप्रतिषेधग्रहणस्य ज्ञापकत्वमुपपादयति । भेदार्थकत्वे त्विति । न गर्हभरणमर्हतीत्यर्थे युगपद्गर्हभरणस्य नञर्थस्य च तद्धितार्थान्वयविवक्षायाम्भेदार्थकत्वं स्पष्टमेव । एवञ्च । सूक्ष्मेक्षिकायां सत्याञ्च । पश्चान्नञ्समासे । वत्सीयशब्दस्य नञा समासे । तदुदाहरणम् । सूत्रोदाहरणम् सुलभमिति । तथा च न भाष्योक्तज्ञापनसङ्गतिरिति भाव: । भाष्यकारोच्चारित भाष्याक्षराणामप्यसङ्गति: कैयटमत इत्याह । किञ्चेति । ननु न वत्सेभ्यो हित इत्यर्थविवक्षायान्नञर्थस्य हितार्थेऽन्वयविवक्षाऽपि तु वत्सशब्दार्थे हितार्थे तु वत्सान्वयविवक्षेति सापेक्षत्वं वत्सस्यास्त्वेवेति ज्ञाप्यसङ्गतिरत आह । वत्से युगपदिति । न च भवदुक्तरीत्या गुणप्रतिषेधग्रहणमात्रस्य भाष्यकाराभिप्रेतत्वे यदयङ्गुणप्रतिषेध-

ग्रहणङ्करोतीत्येव वक्तव्ये सम्पूर्णसूत्रोपादानमनर्थकमिति वाच्यम् । अभाव ज्ञानस्य भावज्ञानसापेक्षसिद्धिकत्वेन प्रतियोगिप्रसिद्धिसौलभ्याय तथोच्चारणात् । इत्याहुः । भाष्याक्षरस्वारस्य वेत्तारः । यदेतस्य सूत्रस्योदाहरणमकार्णवेष्ट्रिकमित्यादि तत्र कथङ्गुणप्रतिषेधार्थकत्वन्नञ इत्याकाङ्क्षानुत्थानाय गुणपदार्थनिर्वचनमूले गुणो ह्मीत्यादि । प्रवृत्तिनिमित्तमिति । तत्त्वञ्च वाच्यत्वे सति वाच्यवृत्तित्वे सति स्वभिन्नवाच्यानधिकरणत्वम् । प्राथमिकं वाच्यपदमर्थधर्मिकशक्तिग्रहीयमुख्यविशेष्यताश्रयभिन्नपरम् । द्वितीयन्तु तदीयविषयतासामान्याश्रयपरमेव । येन सम्बन्धेन यस्य प्रवृत्तिनिमित्तताऽभिप्रेता तत्सम्बन्धावच्छिन्ना वृत्तिताऽत्र ग्राह्या । जात्याकृतिव्यक्तिचितयस्य जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्था इति गौतमसूत्राद्वाच्यत्वेऽपि घटादिशब्दानाञ्जातिरेव प्रवृत्तिनिमित्तन्न त्वाकृतिस्तस्या अवयवसंयोगविशेषरूपायाः प्रवृत्तिनिमित्तत्वे साक्षात्तस्य संयोगस्याऽवयव्यवृत्तितया स्वाश्रयसमवेतत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्ततावच्छेदकत्वं वाच्यञ्जातेः प्रवृत्तिनिमित्तत्वे तु समवायसम्बन्धस्तथेति लाघवमिति जातिरेव प्रवृत्तिनिमित्तम् । आकाशशब्दस्य शब्दावच्छिन्ने शक्तिरिति शब्दत्वे प्रवृत्तिनिमित्तताऽऽकाशशब्दस्य स्यादिति तद्वारणाय द्रव्यत्वे घटादिपदप्रवृत्तिनिमित्तता वा माय वा वाच्यत्वे सतीति । कृष्णयव्यक्तिविशेषे घोटकोऽयमिति यत्र प्रयोगस्तत्राकृतिप्रकारकोपस्थितिसत्त्वेऽप्याकृतेः प्रवृत्तिनिमित्तता वारणाय वाच्यवृत्तित्वमिति । तदुपादाने चाकृतेर्न समवायेन वाच्यवृत्तित्वमिति नातिप्रसङ्गः । द्व्यादित्र्यणुकसमवेतत्रसरेणावति व्याप्तिवारणाय स्वभिन्नवाच्यानधिकरणत्वस्य निवेशः । प्रमेयत्वे प्रमेयत्वरूपप्रमेयाधिकरणेऽव्याप्तिवारणाय स्वभिन्नेति । नचैवमपि प्रमेयत्वे स्वभिन्नवाच्यत्वाधिकरणत्वस्य सत्त्वादव्याप्तिरेवेति वाच्यम् । स्वसमनियतभिन्नं यद्वाच्यं तदनधिकरणत्वस्य विवक्षितत्वात् । नञ्स्वरः एवेति । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर इत्यर्थः । ययतोश्चातदर्थे । तद्धिता इत्यनुवर्त्तते । वचनविपरिणामेन ययतोरित्यत्र तस्य सम्बन्धः । आकरे । भाष्यातिरिक्ते । भाष्यन्त्वत्रौदासीनमिति भावः । उक्तरीत्या । अवयवद्वारकसम्बन्धेऽपि तद्धितोत्पत्तिरित्युक्तप्रकारेण । अचकाव । गुणप्रतिषेधार्थेति । तयचापच इत्यस्य न पक्तुं शक्त इत्यर्थोऽभिप्रेतो यत्र तत्रोदाहरणम् । पचादन्य

इत्यर्थविवक्षायान्तु प्रत्युदाहरणम् । दीक्षित इतीति । दीक्षा यज्ञदीक्षा । यज्ञारम्भ सङ्कल्पः । सा सञ्जाता यस्य तस्य पाको निषिद्ध इत्यर्थः । प्रकृतसूत्रे त-द्धिता इति न सम्बध्यत इत्याशयेनाह । उत्तरेति । गतिकारकपूर्वत्वेऽपीति । अविलिख इति यथा । इगुपधलक्षणः कः । कृत्मात्रग्रहणसत्त्वात्कृद्ग्रहणपरिभाषाप्रवृत्तिः । स्वयं कृद्ग्रहणपरिभाषाप्रवृत्तेः स्थलान्तरमाह । अप्रपच इती-ति । अत्र । आक्रोशे चेति सूत्रे । इति स्थितमिति । यदि प्रकृतसू-त्रे तयोरनुवृत्तिः स्यात्तदा पूर्वविप्रतिषेधविचारासङ्गतिः स्पष्टैव । नन्वे-वमत्र तयोरननुवृत्तौ संज्ञायामित्युत्तरसूत्रवैयर्थ्यन्तस्याप्याक्रोश एव प्र-वृत्तेरत आह । संज्ञेति । तत्कार्यम् । देवकार्यम् । अत्र । कृत्य इतिसूत्रे । भाष्यसम्वादेन पूर्वत्र गुणप्रतिषेध इत्यस्यासम्बन्धेऽपि मण्डूकप्लुत्यात्र सम्वध्यते. इकारादेरितीति । खिष्णुच्प्रत्ययस्य भूधातोर्विधानात्तस्योपदेश उदात्तत्वाद्व-लादिलक्षणे नेडागमेन सिद्धे खिष्णुजित्यत्रेकारोच्चारणमिष्णुज्ग्रहणेन खिष्णु-च्प्रत्ययस्यापि ग्रहणार्थमिति द्व्यनुबन्धकत्वेऽपि न तदनुबन्धकपरिभाषाप्रवृ-त्तिरिति भावः । चार्वादीन् प्रदर्शयति । चारुसाध्वित्यादिना । विभाषाहन्नञ्। नञ इत्यनुवर्त्तते तदाह। नञः पराणीति । वेति शेषः॥बहुव्रीहौ । अत्र प्रथमपू-रणयोरित्यन्तपदार्थापेक्षयाऽवयवषष्ठी । तृतीयेति योगविभागादिति । हेताव-त्र तृतीया । इदम् । योगविभागेन समास इत्येतत् । समासान्ता इत्यत्र स-मासपदं समासीयोत्तरपदपरमिति वादिमतेऽन्तोदात्तत्वङ्कप एव स्यात्परन्तु तन्मतन्निरासेन समासावयवत्वमेव व्यवस्थापितमिति यत्र कप् तत्रापि कपः पूर्वस्यैवोदात्तत्वम्भवतीत्याशयेनाह । समासान्तास्विति । सङ्ख्यायाः स्तनः । सङ्ख्यावाचकात्परः स्तनशब्दो बहुव्रीहावन्तोदात्तः स्यात् । द्विस्तनेति । पाषा-णमयी प्रतिमाऽत्र विशेष्यः।नेनास्वाङ्गत्वान् ङीष् न।ङीष् तत्र यत्र विशेषमाह। द्विस्तनीत्यादाविति । पक्षे । उत्तरपदस्य स्तनशब्दस्यान्तोदात्तत्वाभावे । अत्र बहुव्रीहाविति । विश्वो मित्रं यस्येतिविग्रह इत्यादिः । इत्येव भवतीति । पू-र्वपदान्तोदात्तत्वमेव भवतीत्यर्थः । परत्वात् । बहुव्रीहौ प्रकृत्येतदपेक्षया प-रत्वात् । अन्तरशब्दस्य सर्वनामत्वेन पूर्वनिपाते प्राप्ते आह । उदाहरणेति । लक्षणलक्षितमिति । तेन स्वमङ्गमिति यौगिकस्य व्यावृत्तिः । नाव्ययदिक्श-

ब्द। मुखंस्वाङ्गमिति सम्पूर्णसूत्रमनुवर्त्तते। अव्ययादिभ्यः परं स्वाङ्गवाचि मुखमन्तोदात्तन्न स्यात्। अनेन सूत्रेणान्तोदात्तत्वनिषेधे सति यः स्वरः प्रवर्त्तते तमाह। उच्चैरादीनीति। भाष्यस्वरस इति। तत्र लुङ्मुखस्वरोपचारा इत्यनेन मुखस्वरनिवृत्तेरव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनकथनात्। सिद्धमेव। समासस्येति सिद्धमेव। पुत्रशब्दोऽन्तोदात्त इति। फिट्स्वरेणेति शेषः। एवञ्च पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तमेतत्। एवमुत्तरेषु यथा यथमूहनीयम्। वा जाते। अवयविनो जातशब्दस्यान्तपदार्थनिरूपिताधारत्वविवक्षया वृत्ते शाखेतिवत्सप्तमी। सुखादिस्वरूपं शृङ्गग्राहिकान्यायेनेह दर्शयति। सुखदुःखेत्यादिना। उदाहर्त्तुमुचितमिति। प्रकृतसूत्रविषयतासत्त्वादिति शेषः। एवञ्च मासपक्व इत्याद्युदाहरणम्। नञ् सुभ्याम्। उत्तरपदग्रहणमत्र सम्बध्यते एवञ्च तस्यैव कार्यित्वे प्राप्ते आह। समासान्तानामिति। कपि पूर्वमित्यस्माज् ज्ञापकादिति। यदि नञ्सुभ्यामिति पञ्चमीनिर्द्देशादुत्तरपदमेवेह कार्यि स्यात्तदा यत्र कप् तत्रापि कपः पूर्वस्योत्तरपदान्तस्य कार्यं सिद्धमेवेति तस्य सूत्रस्य वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। एवञ्चेहोत्तरपदान्तस्य समासस्येत्यर्थस्तावतापि प्रकृतसूत्रेणाव्रीहिरित्यादावन्त्यस्येकारादेरुदात्तत्वं सिद्धम्। यत्र च समासान्तो ऋक्पूरित्यनेन विहितस्तत्रानृच इत्यादावकाप्रत्ययस्योदात्तत्वमिति भावः। कपि पूर्वम्। पूर्वसूत्रेणोत्तरपदान्तस्य समासस्य कार्यविधानात्समासान्तानां समुदायावयवत्वेनोत्तरपदान्तसमासपदेन कबन्तस्य ग्रहणात्कप एवोदात्तत्वे प्राप्ते ततः पूर्वस्योदात्तत्वमिष्यत इत्यस्यारम्भः। एवञ्चाब्रह्मबन्धूक इत्यादौ कपः पूर्वस्योकारादेरुदात्तत्वम्भवतीति भावः। तदन्तस्य समासस्येति। अत्र समासस्येति षष्ठी कपि पूर्वमिति पूर्वापेक्षयाऽवयवत्वार्था तथा च पूर्वसूत्राद्विशेष इति बोध्यम्। ह्रस्वान्ते। उत्तरपदग्रहणं प्रकृतसूत्रे आवर्त्तते। तयोरेकमुत्तरपदावयवके लाक्षणिकन्तदेकदेशस्योत्तरपदस्य ह्रस्वान्त इति विशेषणमित्याशयेनाह। ह्रस्वान्तोत्तरपदकसमास इति। उत्तरपदस्येति षष्ठीप्रकृतसूत्रेऽन्त्यापेक्षया। एवञ्चाव्रीहीकः सुमाषक इत्यादौ व्रीहिशब्दावयवो यो रेफादुत्तर ईकारादिः स एवोदात्तो भवति। मूले प्रवृत्तिभेदेनेति। ह्रस्वान्तेऽन्त्यादित्येकं वाक्यम् पूर्वमित्यनुवर्त्तते। ह्रस्वः अन्तो यस्येति बहुव्रीहाव-

न्यपदार्थे उत्तरपदं समासो वेत्याशयेन पूर्वत्र उत्तरपदे समासे वेति व्याख्यातम्। पूर्वमिति द्वितीयं वाक्यम्। तच्च नियमार्थम्। कपि परे यदुत्तरपदन्तद्घटितसमासेऽन्त्यादेव पूर्वमिति तेन यत् फलितन्तदाह न कपि पूर्वमिति। पुनस्तद् ग्रहणम्। पूर्वग्रहणम्। यदुक्तम्मूलेऽन्नकइत्यत्र कबन्तस्य वेति। तदुपपादयति। अन्त्यात्पूर्वं इति। एतदभावे। ऋस्वान्त इति सूत्राभावे। अनेन नियमेन। ऋस्वान्ते उत्तरपदे कपि पूर्वस्योदात्तत्वन्नेति नियमेन। कप एवोदात्तत्वमिति। कपि पूर्वमिति सूत्रस्य नियमेन व्यावृत्तौ प्राथमिकप्राप्तिकं यन्नञ्सुभ्यामिति तस्य प्रवृत्तौ कप एवोदात्तत्वमित्यर्थः। बहोर्नञ्वत्। बहुः सुवदिति। बहुशब्दः सुव्यपदेशं लभत इत्यर्थः। तथा च बहुशब्दस्य सुग्रहणे न ग्रहणे नञ्सुभ्यामितिसिद्धमेव पुनर्नञ्वदिति सूत्रान्तरप्रवृत्त्यर्थमित्याशयेनोदाहरणान्तरोपादानमिति भावः।बहुमित्र इत्यस्य बहूनि मित्राणि यस्येत्यर्थः। अत्रोत्तरपदस्य मित्रशब्दस्याद्युदात्तत्वम्भवति। पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। सप्तम्यन्तस्य पूर्वपदस्य बहुशब्दस्य प्रकृतिस्वरः। न गुणादयो। बहोरिति वर्त्तते। अवयवा इतिश्रुतत्वाद्गुणादीनामिव विशेषणम्। न्यूनतामपाकर्तुमाह। नञ्सुभ्यामिति। एतत्। नान्तोदात्ता इति वाक्यम्। तेन। उपलक्षणत्वेन। इतीति। चेत्यस्यै तच्छेषत्वेनोभयोरप्यप्रवृत्तिरिति फलितमिति भावः। उपसर्गात् स्वाङ्गम्। उपसर्गग्रहणम्प्रादीनामुपलक्षणम्। नेति नानुवर्त्तते। अस्वरितत्वात्। तत्पुरुष इति। प्रपृष्ठ इत्यादौ तत्पुरुष इत्यर्थः। आयुधवाचिनः पर्शुशब्दस्य स्वाङ्गवाचकत्वाभावादाह। पर्शुः पार्श्वमिति। वनं समासे। समास इति पदं समाससामान्यग्रहणार्थम्। उक्तार्थकमुपसर्गग्रहणमनुवर्त्तते। स्वरः प्राप्त इति। स बाध्यत इति शेषः। इतिप्राप्तमिति। इतिसूत्रप्राप्तमित्यर्थः। तेन पर्यादीनामप्राप्तस्य प्रकृतिभावस्य प्रतिषेधः। अन्तः। लुप्तपञ्चम्यन्तमेतत्। अन्तश्च। उपसर्गग्रहणमण्डूकप्लुत्यानुवर्त्तते। अकारान्तान्तशब्दप्रकृतिकप्रथमान्तमेतत्। न निविभ्याम्। प्रथमान्तमन्त इत्यनुवर्त्तते। परेरभितो भावि। बहुव्रीहिरित्यादि। तेष्वयं विशेषः बहुव्रीहितत्पुरुषयोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरयोः प्राप्तिरव्ययीभावे तु परिप्रत्युपापेति कूलतीरेत्यस्य वा प्राप्तिः। बहुव्रीहौ परितः कूलमस्येति परिगतङ् कूलादित्यर्थकाव्ययी भा

ने त्वर्थः । प्रादस्वाङ्गम् । अस्वाङ्गवाचकत्वं ग्रहादीनामपीत्याशयेनाह । प्रग्र-हादय इति । प्रपदमिति प्रत्युदाहरणे पूर्वप्रकृतिस्वरः । प्रपदशब्दः पादाग्रवा-ची । निरुदकादीनि च । निर्गतमुदकं यस्मादिति बहुव्रीहिः । निर्गतञ्च तदु-कमिति तत्पुरुषो वा । अर्थाभावेऽव्ययीभावो वा यद्यप्यत्र सम्भाव्यते तथा-पि तत्रै तत्सूत्रप्रवृत्तिं विनापि समासन्तोदात्तत्वेनैव सिद्धम् । अभेर्मुखम् । मु-खं स्वाङ्गमिति तु न भवति । नाव्ययेति निषेधात् । अस्य सूत्रस्याधुवार्थत्व-प्रदर्शनाय सूलेऽभिमुखा शालेति । अव्ययीभावेऽपीति । मुखं वर्जयित्वेत्य-र्थकाव्ययी भावेऽपीत्यर्थः । स्फिगपूत । हरदत्तप्रामाण्यादिति । एतेन कोशा-दिसाधका भावो ध्वनितः । व्याख्यानात् । शिष्टकृतादिति शेषः । एवञ्च नात्र-ज्ञापकापेक्षेति भावः । अपपाठ इति । वीणाया अस्वाङ्गत्वात्सिद्धेरिति शेषः । अनोरप्र । सूले प्रादिसमास इति कथमयुत्तरपदार्थस्याप्राधान्यसूचनाय । पुरु-षश्च । अप्रधानशिष्ट इति । अप्राधान्येन कथित इत्यर्थः । यथा सत्वं राजा-नं पूजयेत्यत्र भृत्यानामन्वादिष्टत्वम् । अनुशब्दोपादानस्यास्य सिद्धयद्वेतिप-क्षे तु यदा देवदत्तानयने प्रवृत्तस्य पुरुषस्य इतिपश्चाद्यज्ञदत्तञ्चानयेति कथ्यते स-ति यज्ञदत्तस्यान्वादिष्टत्वम् । अतेर । अयञ्चार्थः । पदशब्दस्य कार्यित्वप्रापकश-ब्देन कथितोऽर्थः । भाष्यान्त्विति । अतेर्धातुलोप इति वक्तव्यम् । अन्यत्वद इ-ति ह्युच्यमाने इह च प्रसज्येत । शोभनो गार्ग्योऽतिगार्ग्य इति । इह च न स्यात् । अतिकारक । अतिपदः शङ्करी इति भाष्यान्त्वित्यर्थः । अस्याङ्गाष्याद्य-था सुतन्यासेऽतिपदेत्यत्राव्याप्तिः प्रतीयते सा भवदुक्तार्थे न स्यादिति पदश-ब्दस्य वर्ज्यमानत्वप्रापकं व्याख्यानमेव यथा सुतन्यासस्योचितमिति भावः । अतिकारक इत्यस्य कावकमतिक्रान्त इत्यर्थ इति धातोरप्रयोग एव धातुलोपः । वृत्तिविषयेतिशब्दः क्रान्तार्थवृत्तिरिति धातोर्लोपः स्पष्टः । नेरनिधाने । अनि-धानेऽर्थे गम्ये इत्यर्थः । निर्गतम्मूलमस्येत्यर्थे मूलस्य भूतलान्निर्गतस्य प्रकाश-ता प्रतीयत इति भवत्युदाहरणम् । प्रत्युदाहरणात्तु दण्डो निहित इत्यर्थे प्र-तीते प्रकाशतया न प्रतीतिः किन्तु स्थापनमात्रमिति नायं स्वर इत्याह । निशब्द इति । निशब्दस्य निधानार्थकत्वे साधकमाह । प्रादयो हीति । अत्र समासान्तविधेरनित्यत्वे । उपाद्द्व्यज । गौरादिभिन्नन्द्वाजिति वाक्यार्थः । उप-

गतो गौर उपगौर इत्यत्र योऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्स च न तत्पुरुष एव किन्तु समासान्तरेऽपीत्याह। बहुव्रीहेति। सोरवक्षेपणे। अवक्षेपणान्निन्दा। सुप्रत्यवसित इत्यत्र थाथादिस्वरेणैव सिद्धमिति शङ्कां वारयति। एवञ्चेति। ननु सुशब्दो यदि पूजायामस्ति तदा कथमवक्षेपणप्रतीतिरत आह। अनर्थ-इति। ननु सोरित्यस्याभावे कुब्राह्मण इत्यत्र यदि प्रकृतसूत्रेणान्तोदात्तत्वन्तदा तत्पुरुषे तुल्यार्थेति सूत्रघटकाव्ययपदेन नञ्कुनिपातानामेव ग्रहणार्थं यत्परिगणनन्तत्र कुग्रहणवैयर्थ्यापत्तिरत आह। नञ् कुनिपातेति। ईषदर्थ इति। ईषदर्थककुशब्देन यत्र समासस्तत्रावक्षेपणाविवक्षायामित्यर्थः। विभाषोत्पुच्छे। सप्तमीस्वरस्यादाह। तत्पुरुषरूप इत्यादि। उत्पुच्छशब्दस्तत्पुरुषसंज्ञक इत्याशयेन यदात्वितिसूत्रेऽभिहितम्। तत्र उदिति पृथक्पदमित्याशयेनाह। के चित्त्विति। लाक्षणिकत्वादिति। णिङन्तप्रकृतिकाजन्तस्य विलम्बितप्रतीतिकत्वादित्यर्थः। न तत्पुरुष इति। पुच्छमुदस्यतीत्यर्थे पुच्छभाण्डेति णिङि चिकीर्षिते यद्यप्युपसर्गसमानाकारस्योच्छब्दस्य पृथक् कृतिस्तथाप्युच्छब्दस्य पुच्छशब्देन सामर्थ्यसम्बन्धेनेतिन्यायान्न तु तत्प्रकृतिकाजन्तेन तस्य सम्बन्ध इति उदित्यस्यनाजन्तेन समासस्य प्रवृत्तिरित्याशयः। तदवयवक इति। अजन्तावयवकः तद्घटकः। अजन्तसमुदायघटकोऽकारान्तः पुच्छशब्द इत्यर्थः। अत एव। अकृतसमासान्तनिर्देशादेव। ददादेश इति। कृते सतीति शेषः। प्रवृत्त्यर्थमिति। अस्य सूत्रस्येत्यादिः। अत्र। पदन्नित्यादेशे। अत एव। बहुव्रीहिग्रहणादेव। एवञ्च। उक्तरीत्या समासान्तभिन्नस्य वारणे च। व्याख्यानादिति। अक्तान्तादित्युपादानमूलकव्याख्यानादित्यर्थः। यदि नञिति सूत्रविहिताजन्तस्य ग्रहणं स्यात्तदा चक्रनकृत इत्यादौ प्राप्तिरेवास्य न स्यादित्यक्तान्तादिति व्यर्थं स्यादिति भावः। एतस्य प्रवृत्त्यभावपक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरे सति यः स्वरो भवति तमाह। शुक्लगौरयोरिति। तत्र हि वा नामधेयस्येत्यतो वा ग्रहणानुवृत्त्याऽऽद्युदात्तत्वाभावेऽन्तोदात्तत्वम्। इदम्। वेदभाष्योयव्याख्यानानुरोधेन मूलोक्तमुदाहरणमित्यस्योपादानम्। अस्योदाहरणम्। परादिरित्यस्योदाहरणम्। अत्र ऋतशब्दस्यादिरुदात्तः। अत्र प्राप्त-इति। तस्मिन् सति ऋकाराकारयोरुदात्तत्वं स्यात्। वा ग्रहणेऽनुवर्त्तमान इ-

ति। वासमानार्थके विभाषाग्रहणेऽनुवर्त्तमान इत्यर्थः। विभक्तीत्यत्र भोक्ती-स्वस्या प्रवृत्तौ त्वभ्यस्तानामदिरिति भवतीति बोध्यम्।

इति समासस्वरविवरणम्।

तिङो गोत्रादीनि। गम्यमानयोरिति शेषः। गोत्रमित्यस्य। व्याख्यास्तकुत्सति। सुखाकरोतीति। एवं हि कर्त्तुः स्तुतिर्भवति न तु कुत्सेति न कुत्सनग्रहणेनान्यथा सिद्धिरिति भावः। पाटविशेषणमिति व्याचष्टे। योगविभाग इति। गोत्रादीनि दर्शयति। गोत्रेत्यादिना। कुत्सितं गोत्रमिति। अत्र गोत्रशब्दो गुधृवीपचिवचियमि सदिक्षदिभ्यस्त्र इति त्रप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः। सर्वानुदात्तमिति। सर्वेऽनुदात्ता यस्मिन्नित्यर्थकमेतत्। नन्वतिङः परस्य सर्वस्यादेरित्यर्थ आदेः परस्येत्येकत्राश्रयतया स्यादिति कथं सर्वानुदात्ततापदस्येत्याशङ्कायामाह। यथात्रेति। निरूपितमिति। तत्र हि विनिगमनाविरहात्सर्वानुदात्तत्वस्य लाभेऽपि सर्वग्रहणं स्पष्टार्थम्। अलोन्त्यस्यादेः परस्येत्यनयोस्तत्र न प्राप्तिः। अनुदात्तन्तिङीति श्रुतप्रथमान्तानुरोधेन पदस्येत्यस्य विभक्तिविपरिणामेन प्रथमान्तत्वकल्पनया स्थानषष्ठ्याभावादिति निरूपितमित्यर्थः। विशेषमाह। उदात्तस्वरितेति। भाष्यस्वरस इति। तत्रैकादेशस्वरोऽन्तरङ्गः सिद्धो वक्तव्य इति हि वार्त्तिकम्। उदात्तानुदात्तयोर्य आदेशस्स आन्तरतम्यात् स्वरितो भवति तस्य स्थाने एकादेश उदात्तेनेत्यनेनोदात्तः क्रियते इति मते यद्यपि ब्राह्मणास्तुदन्ति ब्राह्मणा लिखेतीति प्रयोगे शस्यान्तिशब्दावयवाकारस्य च य एकादेशस्तस्यान्तरतम्यात् स्वरितस्य तिङ्ङतिङ इति निघातविधानादुदात्तस्याप्रयोगः सिद्धस्तयापि स्वरितापवाद उदात्त एकादेश उदात्तेनेति सूत्रेण विधीयत इति दर्शने जातस्याप्युदात्तस्यासिद्धत्वात्तिङ्ङतिङ इति निघातो न स्यादिति प्रयोगे उदात्त एव श्रूयेतेत्यभिप्रायेणोक्तवार्त्तिकस्य किं प्रयोजनमिति प्रश्ने सर्वानुदात्तार्थमिति प्रयोजनमुक्तन्तेन भाष्यग्रन्थेनोदात्तस्वरितगुणयोगि तिङन्तन्निहन्यत इति पक्षो लभ्यते। पाको भवतीति। पचिक्रिया भवतीत्यर्थो भवतीति तिङन्तार्थभवनक्रियाविशेष्यको बोधः। तत्र भवनक्रियाम्प्रति पचिक्रियायाः कर्तृत्वात्कार-

न्वितक्रियाबोधकान्तिङन्तचयो वाक्यमिति लक्षणेनास्य कथाकथंत्वाभिघातः स्यादित्यभिप्रायः। वार्त्तिकानुसारेणाह। वस्तुत इति। तदुक्तम्भाष्ये। अतिङ्वचनमनर्थकम्। समानवाक्याधिकारादिति। अनन्वयापत्तेरिति। पदार्थैकदेशत्वे नानन्वयापत्तेरित्यर्थः। यदादय इति। सूत्रपठिता इति शेषः। पृथग्ग्रहणादिति। यदि सर्वनाम्नो यच्छब्दस्य ग्रहणं स्यात्तदा यत्र ग्रहणं न कार्यन्तस्य यत्र प्रयोगस्तत्र यच्छब्दयोगादेव निषेधस्य सिद्धत्वादिति भावः। निपातानां यदादीनामर्थानाह। यद्यदार्थे चेति। एतेन। छान्दसत्वेन। अत्र समाध्यन्तरमाह। हन्तो इत्यादि। नेच्छब्दयोगे प्रतिषेधोदाहरणमाह। नेदेवमिति। नेच्चेच्छब्दयोरखण्डनिपातत्वं वारयति। अत्रेति। यत् कूजतीति। अत्र कूजतीति सर्वानुदात्तम्। परम्परासम्बन्धश्च स्वान्वय्यन्वयित्वरूपो बोध्यः। साक्षात्सम्बन्ध इति। तदन्वयित्वञ्च दधस इत्यस्येति पूर्वोक्तपरम्परासम्बन्ध इहास्तीति भावः। प्रतिषेधयुक्तत्वमुपपादयति। पूर्वमिति। लुप्तद्वतीयाकमिति। सूत्र इति शेषो बोध्यः। आद्युदात्तमिति। कुविति प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तमिति शेषः। अमर्षे इति। प्रत्युदाहरणेऽपि सम्बोधनविभक्त्यन्तमेवाङ्गशब्दो यद्यपि प्रयुज्यते तथाप्यमर्षे सति प्रयुज्यते एवञ्च प्रयोक्तृसमवेतक्रोधस्य व्यञ्जक इति प्रातिलोम्यमेव। आद्युदात्तमिति। धातुस्वरेणेति शेषः। छन्दस्यनेकमपि। हि चेत्यनुवर्त्तते। उदाहरणे यत इत्यस्य यद्यपि साक्षात्सम्बन्धो मत्तपदार्थे तथापि परम्परयाद्वयोरपि तिङन्तयोः साकाङ्क्षत्वमस्त्येव। अग्निर्हीति। अत्र हि शब्दसाकाङ्क्षत्वमजयदित्यनयोस्तयोरनेन निघातनिषेधः प्राप्तस्तथापि विशेष इत्याह। अनेकमिति। यावद्यथा। इत्युक्तमिति। निपातैर्यद्यदीति सूत्रव्याख्यानावसर इति शेषः। सोऽयम्यथा शब्दार्थमाह। यथेति। यावद्यथाभ्यामित्यस्य पञ्चम्यन्तत्वभ्रमं वारणायाह। भ्यामितीति। तेन यस्मिन्वाक्ये यावद्यथाशब्दयोः परत्वन्तत्रापि निषेधसिद्धिः। देवदत्तः पचति यावदिति यथा। पूजायान्नानन्तरम्। अत्रानन्तरमिति तिङित्यस्य विशेषणम्। नेत्यपि प्रकरणप्राप्तमनुवर्त्तते। एवञ्चाभावाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वात्प्रतिप्रसवोऽयमिति फलितमिति बोध्यम्। अनिघातनिषेधस्य। पूर्वसूत्रविहितनिषेधनिषेधस्य। एवञ्च गति यथाक्रान्तन्तदेवानुवर्त्तत इति सिद्धम्। प्रथम्योमकरणमि-

ति । तु पश्येति पूर्वसूत्र एवाहोशब्दपाठे कर्त्तव्ये पृथग्योगकरणमित्यर्थः । विशेषार्थं व्याचष्टे । पूर्वमिति । अहो इति त्वनुवर्त्तत एव । पुरा च परीप्सायाम् । पुराशब्दस्य तृतीयान्तत्वभ्रमं निरस्यति । पुराशब्दोऽत्रेति । यद्यपि सूत्रान्तराहचर्येण व्यवस्थापकमिति सिद्धान्तस्तथापि निपातप्रकमान्निपातस्यैवोपस्थितिकत्वादित्यर्थः । लुप्ततृतीयेति । सुपां सुलुगिति लुप्ततृतीयान्तमित्यर्थः । उभयोरत्रीति । संशयविषयाऽर्थो हि प्रश्नस्य विषयः संशयविषयता च परस्परं भिन्नयोरेकद्वयोर्वा भावाभावयोः । एतच्चाहोस्विदित्येतदुपादानादुभयोः संशयविषयत्वेनोभयोः क्रियायुक्तत्वमिति भावः । कोचिदिति । शब्दद्वयस्य वेतरः । आहोस्विच्छब्दः संशयविषयताद्योतकः । किंशब्दस्तयोः प्रश्ने । हरदत्तस्त्विति । यथा किंशब्दः क्रियायां संशयताप्रतिपादकस्तथा आहोस्विच्छब्दोऽपि स्यात्तत्त्वेन प्रश्नविषयताद्योतक इति तस्याशयः । किंशब्दस्य प्रश्नार्थकत्वेन तल्लाभे सिद्धे प्रश्नग्रहणमनर्थकमित्याशयेनाह प्रश्ने किमिति । किम्पठतीति । अत्र किंशब्दः क्षेपे । सूलोक्तमप्यत्युदाहरणमयुक्तमित्याह । किमधीत इतीति । इदन्तु युक्तमिति । द्विजसामान्यस्यापठनन्न प्रतिषिद्धम् ब्रह्मचिन्तननिरतस्यापठनं हि युक्तमेवेति । सूलोक्तमेवेति । अत्रैव शब्दोपादानेन यत्र प्रतिषेधप्रतियोगित्वमुदाहरणत्वेनाभिप्रेतवाक्यात्प्रतीयते तत्र प्रकृतसूत्राप्रवृत्तिबोधकमप्रतिषिद्धग्रहणमिति ध्वन्यते । लोपे विभाषा । क्रियेत्याद्यनुवर्त्तते । तच्च षष्ठ्या विपरिणम्यते । अप्राप्तविभाषेयमिति । यत्र प्रयुज्यमानेन तादृशेन क्रियायोगस्तत्रैव पूर्वसूत्रस्य प्रवृत्तिरिति भावः । केचित्त्विति । योगः संश्लेषः स च द्रव्यस्यैव न शब्दस्य सम्भवत्यतः साक्षात्परम्परया वा तदर्थविषयतानिरूपितविषयताश्रयार्थकत्वरूप एव ग्राह्यः । स चाप्रयोगेऽपि सम्भवतीति भावः । एहि मन्ये प्रहासे । ननु सूत्रे मन्य इत्युत्तमान्तनिर्देशादत्र प्रहासे च मन्योपपद इतिसूत्रेण पुरुषव्यत्ययस्तत्रैवास्य सूत्रस्य प्रवृत्तिर्न तु तदभाव इति प्रहास इत्यस्याभावे एहि मन्यसे इत्यत्र कथमापत्तिरत आह । सूत्र एहीत्यादि । इत्यये इतीति । अत्र यद्यपि मन्यधातोरुत्तमोऽस्ति तथापि न प्रहासे चेति सूत्रविहितः किन्तु अस्मद्युत्तम इति सूत्रविहित एव । प्रहासे चेति सूत्रन्तु सामानाधिकरण्ये यत्र द्वयोस्तत्र प्रवर्त्त-

त इति भावः। एवं हि भाष्ये उक्तम्। किमर्थमिदमुच्यते। न गत्यर्थलोटा लृ-डित्येव सिद्धम्। नियमार्थोऽयमारम्भः। एहि मन्ये प्रहास एव। क्व मा भूत्। एहि मन्ये रथेन यास्यसीति। अस्मिन् भाष्योक्तवाक्ये यास्यसीत्यस्य निघातो भवत्येव। प्रत्युदाहरणे गत्यर्थलोटेत्यस्य प्राप्तिमुपपादयति। एहीत्यस्येत्यादि। आङ्पूर्वादिणो लोट्। सिप्। तस्य हिः। जात्वपूर्वम्। उभयत्र। विशेष्यविशेषणयोः। अनन्तरग्रहणादिति। तिङन्तस्यापूर्वमिति विशेषणञ्चेत्तदाऽऽहो देवदत्त पचतीत्यादौ पचतीत्यादेः सपूर्वत्वादेवानिघातो न भविष्यतीति तस्मिन् सूत्रेऽनन्तरग्रहणन्नोपाददीत कृतञ्च तन्निमित्तविशेषणमित्यर्थं ज्ञापयति। पूर्ववत्। व्यत्ययेन। व्याख्यानमेवेति। आकरसम्मतं व्याख्यानमेव। आहो उताहो। अत्रानन्तरग्रहणं शेषे विभाषेत्युत्तरसूत्रे शेषपदार्थस्य स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमित्याह। सान्तरं हीत्यादिना। आहो उताहोशब्दस्य सूत्रमेतदर्थनिर्दिष्टस्य लुप्तपञ्चम्यन्ततया निर्दिष्टपरिभाषयैवानन्तर्यलाभेऽनन्तरग्रहणमेवेति भावः। युक्तमनन्तरग्रहणस्य प्रयोजनमन्यथा सिद्धमित्याह। नन्वपूर्वमिति। न तिङन्तविशेषणमिति। किन्तु निमित्तविशेषणमिति शेषः। एवञ्चाहो देवदत्तः पचतीत्यत्र निमित्तस्यापूर्वत्वान्निघातनिषेधः स्यादिति कर्त्तव्यमनन्तरग्रहणमिति भावः। निमित्तविशेषणस्य प्रयोजनन्तु मूल एव स्पष्टम्। गत्यर्थलोटा। स्पष्टञ्चेदम्भाष्ये इति। तत्र हि कर्त्रपेक्षया यदन्यत्कारकन्तस्यान्यत्वे आगच्छ देवदत्त ग्राममोदनम्भोक्ष्यसे इत्यादौ निघातनिषेधाप्राप्तिशङ्कायामेकदेशिना व्यक्तमेव पठितव्यं चेत्कर्तृ सर्वान्यो भवतीति समाधाने कृते उह्यन्तान्देवदत्तेन शालयः यज्ञदत्तेन भोक्ष्यन्त इत्यत्र कर्मण एकत्वेऽपि कर्तुर्भेदान्निषेधस्याप्राप्तिः स्यादिति परेण दूषणे कथिते सिद्धन्तु तिङैकद्रव्याभिधानात्। सिद्धमेतत्। कथम्। तिङैकद्रव्याभिधानात्। यत्र तिङ्भ्यामेकन्द्रव्यमभिधीयते तत्रेति वक्तव्यमिति सिद्धान्तिनाभिहितम्। लोट् च। अत्रानुवर्तमानं यत्र चेत्यादि तद्घटितवाक्यार्थमाह। गत्यर्थेति। विभाषितं सो। अत्रानुत्तममिति सोपसर्गमिति च लोटो विशेषणम्। निषेधस्य विकल्पे विधिविकल्पः फलतीत्याशयेनाह मूले वानुदात्तमिति। अनेन कृतस्य विकल्पस्य फलमाह। पच इति। पचे। एतच्छास्त्रप्रवृत्तिपक्षे। पचे। एतदप्रवृत्त्य:

भावपक्षे। अस्यापीति। अपिना पूर्वशास्त्रसङ्ग्रहः। आम एकास्वर। अत एव। अनन्तिकशब्दस्योभयार्थकत्वादेव। दूरत्वे एवोभयोर्विधानादिति भावः। उभयार्थकत्वे मानन्त्वनन्तिक इत्युपादानमेव। अन्यथा दूरग्रहणमेव कुर्यात्। सूत्रत्रटकसप्तम्यन्तस्य यत्प्रयुज्यते तत्रेति शेषः। पक्षान्तरमिति। तत्र त्वनन्तिक इत्युच्यतेऽनन्तिकञ्च किम्। दूरमित्युक्तम्। तत्र तस्मिन् पक्षे। सामर्थ्यादिति। दूराद्यत्प्रयुज्यते तत्र यत्प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधोऽनेन क्रियते तच्च चैकश्रुत्यमेव प्राप्नोति न तु निघातः। एकश्रुतेर्निघातबाधकत्वात्। अत एव। अस्य सूत्रस्यैकश्रुतिबाधकत्वादेव। ननु कथमसिद्धत्वम्प्राप्नोति। एकश्रुतिविधायकस्य प्रथमाध्याये पाठादिति चेन्न। देवब्रह्मणोरनुदात्त इत्यनेन स्वरितस्योदात्तादनुदात्तस्येति सूत्रविहितस्य स्थानेऽनुदात्तत्वविधानेन तस्यादित उदात्तमिति सूत्रादिनवसूत्र्या उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति सूत्रात्परत्र स्थितेः सत्त्वस्य ज्ञापनादेकश्रुतेरसिद्धत्वप्राप्तेः। नन्वस्य सूत्रस्य निघातबाधकत्वव्यवहारस्य कथमुपपत्तिरत आह। प्रकरणाच्चेति। ननु दूरे प्लुतोदात्तत्वस्यापि विधानेन तस्याप्ययम्प्रतिषेध इति स्यादत आह। प्लुतोदात्तत्वञ्चेति। इति वार्त्तिकादिति। एका श्रुतिर्यस्य तदेकश्रुति तस्य भाव ऐकश्रुत्यन्तस्येत्यर्थः। अस्यैकश्रुतिनिषेधबाधकत्वे मूलसम्मतिरपीत्याह। मूलेऽपीति। प्रत्याख्यानादिति। एवं हि भाष्यकृतोक्तम्। अनन्तिक इत्युच्यते अन्यच्च दूरमन्यदनन्तिकमिति। अयम्भावः। दूरे इत्येव वक्तव्येऽनन्तिकशब्दोपादानसामर्थ्याद्दूराभिन्नार्थोऽनन्तिकशब्दस्याश्रीयते। अनन्तिकमन्तिकसदृशं यन्न दूरन्न चान्तिकन्तदित्यर्थः। आद्यः पक्ष इति। अनन्तिकशब्देनासन्निहितमदूरञ्चोच्यते इति पक्ष इत्यर्थः। ज्यायानिति। लाघवाद्दूरशब्द एवोच्चारणीये तदनुच्चारणादिति शेषः। प्लुतोऽपि नेति। प्राप्तेरेवाभावादिति भावः। यद्धि तु परम्। यद्धि तु एते शब्दाः परे यस्मादिति बहुव्रीहिः। भाष्ये उक्तत्वे नेति। तत्र हि प्रकृतसूत्रस्थपरग्रहणसहितस्य यद्धि तु परस्य छन्दस्यनिघातोऽन्यपरप्रतिषेधार्थ इति प्रतिपाद्य जाये स्वा रोहावेहीत्यत्र लोट् चेत्यनेन गत्यर्थलोडन्तेनेहीत्यनेन युक्तस्य रोहावेत्यस्य निघातप्रतिषेधः प्राप्तः स नेति प्रयोजनमुक्त्वा अथेदानीं रोहावेत्यनेन युक्तस्यैहीत्यस्य कस्मान्न भवति लोड् चेति। अ-

त्यर्थक्रोटा युक्ता इति प्राप्नोति इत्येवमाशङ्का गत्यर्थाकर्मकेति सूत्रे पृथग्रु-
हिरुपादानं रुहिर्गत्यर्थ इत्यादावुक्तम् । ततो यदि न रुहिर्गत्यर्थस्तर्हि आरो-
हन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयति हस्ती स्थलमनुष्यानित्यत्र गतिबु-
द्धीत्यनेन कर्मसंज्ञा न प्राप्नोति गत्यर्थत्वाभावादिति रुहेर्गत्यर्थत्वमावश्यकम् ।
लोड् चेत्यनेन ङ् पूर्वेणिण्धातुना निष्पन्नस्यैहीत्यस्य निवातप्रतिषेधस्तु नै । छा
न्दसत्वादिति प्रतिपादितम् । इत्याहुरिति । अत्रारुचिवीजन्तु यदि विभाषित-
मिति सूत्रेणैव तदभावस्तर्हि भाष्ये छान्दसत्वाभिधानमसङ्गतमिति विक-
ल्पाभिधानमसङ्गतमिति । गत्यर्थाकर्मकेति सूत्रे रुहिग्रहणन्तु प्रपञ्चार्थमेवेति
बोध्यम् । चनचिदिव । अनिहत एवेति प्रकृतसूत्रेण निषेधादिति शेषः । स-
ष्टस्याप्य इति । तत्र हि गतिग्रहणे उपसर्गग्रहणङ्कर्त्तव्यम् । इह मा भूत् । शु-
क्लीकरोतिचन । कृष्णीकरोतिचनेत्युक्तम् । अत्रैवेत्यमभिधानमिति न ।
किन्तु सर्वत्रैवाष्टमिके । तदप्युक्तभाष्ये अपर आह सर्वत्रैवाष्टमिके गतिग्रह-
णे उपसर्गग्रहणन्द्रष्टव्यम् । गतिर्गतौ । तिङि चोदात्तवति वर्जमिति । इह मा
भूदित्यस्यागतेरिति प्रतिषेधो मा भूदित्यर्थः । सर्वत्रेत्यनेन चादिषु च । चवा
योगे प्रथममिति सूत्रयोः सङ्ग्रहः । तयोरपि गतिग्रहणानुवर्त्तनात् । तिङो गो-
त्रादीनीति सूत्रे कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरिति पाठविशेषणमिति यदुक्तन्तत्स्मा-
रयति । कुत्सनेति । चादिषु च । अत्र चादिपदेन गणे पठितानाञ्चादीनाङ्ग्र-
हणमिति शङ्कां वारयति । न च वाहेतीति । सन्निकृष्टत्वात् । अनुदात्तमि-
त्यधिकारमध्यपाठे न शीघ्रोपस्थिति कत्वात् । प्रकृतसूत्रेण देवः पचतीत्या-
दौ प्रथमस्य पचतीत्यस्यैव तिङन्तस्य निवातप्रतिषेधो न तु द्वितीयस्य खा-
दति चेत्यस्यापि । तस्य निवातप्राप्तेरेवाभावादित्याह उदाहरण इत्यादिना ।
तदाशयः । वृत्त्याशयः । नियमोऽयमिति । प्रथमेत्यस्याभावेऽपि प्रथमस्य लाभे
सिद्धे पुनरेतदुपादानन्नियमार्थमिति भावः । अस्येत्यस्योत्तरवाक्य इत्यनेनान्व-
यः । एवञ्च प्रथमत्वमस्योपपन्नमिति भावः । हेति च्चियायाम् । च्चियापदार्थ-
माह । धर्म्म इति । इयोगाभावादिति । प्रायस्य भावाञ्चेत्यपि बोध्यम् विनि-
योगपदार्थमाह । अनेकस्मिन्निति । समानकर्तृक इत्यस्य क्रियावाचकपदघटि
तवाक्यद्वय इति शेषः । निवाताभावस्येति । चादिलोपे विभाषेत्यस्य वैकल्पि-

कत्वेन कं चिन्निपातोदाहरणप्रदर्शनेऽपि न न्यूनतेत्यभिप्रायः। उदाहरणान्तरम्। उत्तरवाक्ययोर्भवन्तीत्यादि। अन्यशब्दसाहचर्यादेकशब्दस्यान्यार्थकस्य ग्रहणे सिद्धे समर्थाभ्यामिति व्यर्थमत आह। अत्र प्रकरण इति। तत्प्रयोजनं यावद्यथाभ्यामिति सूत्रे यावदित्यनेन वत्वन्तस्यापि ग्रहणमिति। न च निपातैर्यद्यदीति सूत्रस्थनिपातग्रहणे नास्यार्थस्य ज्ञापितत्वादिदं व्यर्थमिति वाच्यम्। स्पष्टार्थत्वात्। यद्वृत्त्यान्नित्यम्। यदि यदिति शब्दस्य वृत्तमुच्चारणमित्यर्थस्तदा यः पचति। यस्पचतीयत्र न स्यात्। तत्प्रकृतिकविभक्त्यन्तादुच्चारितादित्यर्थे डतरडतमान्तात्यन्तरः पचति। यत्तमः पचतीत्यस्मान्न स्याद्विभक्तेरनुच्चारणादतो वृत्धातोरकर्मकत्वात्तस्मादधिकरणे क्तः तदन्तस्य पञ्चम्यन्तयच्छब्देन समासो यदो वृत्तमिति। अधिकरणवाचिना चेति प्रतिषेधस्त्वस्मान्निपातनान्न। यच्छब्दो यस्मिन् पदे वर्त्तते तत्पदं यद्वृत्तं तस्मादित्यर्थः स्वीकार्य इत्याशयेनाह। मूले यच्छब्द इत्यादि। यथा किं वृत्तञ्च चिदुत्तरमिति सूत्रव्याख्यानावसरे विभक्त्यन्तं डतरडतमान्तञ्च किमो रूपमित्युक्तान्तथेहापि विवक्षितमिति कश्चिद् भ्राम्येदत आह न त्विति। भाष्ये ध्वनितमिति। यद्यूङ् वायुः पचते। यत्कामास्ते जुहुम इत्युदाहरणोपन्यासेन ध्वनितमित्यर्थः। स्पष्टप्रतिपत्तयेऽन्ते व्याख्यातञ्च भाष्ये यदस्मिन्वर्त्तते यद्वृत्तमिति। ननु यद्वृत्तादिति पञ्चमीनिर्देशात्ततोऽव्यवहितपरस्यैव स्यादिति कथं यद्यूङ् वायुर्वातीत्युदाहरणमत आह। मूलेऽत्र व्यवहित इति। यथेच्छप्रवृत्ताविति। देशकालाद्यनपेक्ष्येष्टसाधनता ज्ञानमात्रेण या प्रवृत्तिः सा यथेच्छप्रवृत्तिस्तस्याङ्गम्यमानायामित्यर्थः। तद्भ्रमादिति। भाष्यापर्यालोचनमूलकभ्रमात्। भाष्ये हि पूजितस्यानुदात्तत्वे काष्ठादिग्रहणङ्कर्त्तव्यम्। काष्ठादिभ्यः पूजनादिति वक्तव्यमित्यभिहितम्। ज्ञापितमेतदिति। काष्ठादयः पूजनवचना ग्राह्या इति बोधितमित्यर्थः। अनुदात्तमित्यस्य प्रक्रान्तत्वेऽपि पुनरेतस्मिन् सूत्रेऽनुदात्तवचनन्नञो निवृत्त्यर्थम्। अत्र वृत्तिन्यासादय इति। अत्याहुरित्यनेनान्वयः। अत एव। असमास एव प्रवृत्तेरिष्टत्वादेव। दारुणमित्यादय इति। दारुणमध्यापक इत्यादय इत्यर्थः। भाष्यविरुद्धत्वादिति। मलोपश्च वक्तव्यः। दारुणाध्यापकः। दारुणाभिरूपक इति भाष्यविरुद्धत्वादित्यर्थः। एवञ्च यन्मूले समा-

सान्तोदात्तत्वापवाद एतत्समास इष्यत इति तद्वृत्त्यनुसारेणेति बोध्यम् । दारुणाध्यापक इति प्रत्युदाहरणङ्कर्मधारयसंज्ञकन्द्रष्टव्यम् । सगतिरपि तिङ् । पूजनादित्यनुवर्त्तते । काष्ठादिभ्य इत्यस्यापि शेषः । निपातैर्यद्यदीति निषेधे प्राप्ते प्रतिप्रसवार्थमेतत्सूत्रम् । फलान्तरमप्याह । न लुङित्यादीति । इत्याहुरिति । कैयटादय इति शेषः । लाभार्थमिति । उत्तरसूत्रे तिङ्ग्रहणादित्यादिना प्रागुक्तमपि पुनर्दार्ढ्याय स्मारितमिति बोध्यम् । भाष्यमिति । निरूपितमेतत् । पदस्य त्वधिकारात्सगतेस्तिङन्तस्याप्राप्तेः सगतिग्रहणमिति गतेस्तिङन्तस्य च निघातोऽनेन विधीयते । प्रतिषेध एवेति । न च गतिग्रहणस्योपसर्गपरत्वे सगतिरपीत्यस्य सोपसर्गोऽपीत्यर्थः । अपिनाऽनुपसर्गस्यापि ग्रहणमिति शुक्लीकरोतीत्यत्र सूत्रस्यास्य प्राप्तिरस्त्येवेति वाच्यम् । विप्रयोगस्य विशेषावगतिहेतुत्वे नानुपसर्गोऽपीत्यनेनोपसर्गसंज्ञकशब्दयोगयोग्यता यस्य धातोस्तत्प्रकृतिकतिङन्तङ्गृह्यते । तद्योगयोग्यश्च यत्र धात्वव्यवहितप्राग्गतेर्नोच्चारणं स एव ते प्राग्धातोरिति सूत्रस्वारस्यात्ताद्दृशस्तुनायमित्याशयात् । कुत्सने च सु । पदादिति निवृत्तमिति । अत्र प्रमाणन्तु कुत्सने क्रियायाः । क्रियायाः कुत्सनेइति वक्तव्यम् । कर्तुः कुत्सने माभूत् । पचति पूतिर्गिरति पूतिरिति भाष्यकारोक्तिरेव । क्रिया विशेषणत्वादिति । अयम्पूतिशब्दः कुत्सितवाची स चाभेदेन धात्वर्थफलविशेषणम् । बाहुलकादौणादिकेति यीति । वसेस्तिविति विहितस्तिब् बहुलग्रहणात्पूञः पूयीधातोर्वा स्वीकार्यः । तथा च धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वस्य प्राप्तिरिति भावः । इदम् । चकारानुबन्धकत्वम् । अन्यदेति । यथा वा बह्वर्थमिति वचनेन बहुवचनान्तस्य तिङन्तस्य विकल्पेन निघाते बोधिते निघाताभावपक्षे पचन्ति पूतीत्यत्र पूतिशब्द आद्युदात्त एव । अभाविति । अग्न्युद्धरतीत्यत्र । विशेषाभावेऽपीति । अग्नेः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्ततया तस्य यणादेशे कृते य उदात्तस्तत्कृतविशेषाभावेऽपीत्यर्थः । इति नियमादिति । यदा प्रकृतसूत्रे गताविति नास्ति तदाऽनेनैवोदात्तवति तिङन्तेऽनुदात्तत्वे सिद्धे तिङीतिसूत्रन्नियमार्थमिति भावः । ननु ते प्राग्धातोरित्यनेन गतेर्धातोरव्यवधानेन प्राक् प्रयोगविधानात्कथमत्राङो व्यवधानेन प्रयोग इत्यत आह । ते प्रागिति । प्रयोगनियमार्थत्वमिति । प्रागेव ह्युपसर्गा धातोः प्रयोक्तव्या इत्या-

कारकनियमार्थत्वमित्यर्थः छन्दसि परेऽपि व्यवहिताश्चेत्यनेन व्यवधानेनाच्च प्रयोगेऽपि गतित्वमाङोऽस्त्येवेति भावः । संज्ञानियमार्थत्वमिति । धातोः प्राक् प्रयुज्यमाना एव गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्ति न तु परे नापि व्यवहिता इति पक्ष इत्यर्थः । तत्प्रत्याख्यायत इति । प्रयोगनियमार्थञ्चेदनुकरणस्येति कारणपरम्प्रतिषेधोऽनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः छन्दसि परव्यवहितवचनञ्चेति गौरवाभिधानेन प्रत्याख्यायत इत्यर्थः । इहाप्युक्तम्भाष्ये । छन्दोऽर्थमिति चेन्नागतित्वात् । यत् क्रियायुक्तास्तम्प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इति । अयमेवार्थ इति । छन्दसि परेऽपि व्यवहिताश्चेति सूत्रद्वयप्रत्याख्यानपरक एवाचत्यो ग्रन्थ इत्यर्थः । परनिमित्तानुपादान इति । यथोपसर्गस्य घञि उपसर्गादसमासेऽपीत्यादौ तत्रैव यत्क्रियायुक्ता इति न्यायसञ्चारो न त्वत्रेति भावः । समर्थपरिभाषेति । येन गतेः सामर्थ्यन्तत्प्रतियो गतिः स तस्मिन्निहन्यत इत्यर्थ इति भावः । एकार्थीभाव एवेति । न चात्रैकार्थीभावस्य सम्भावना । साक्षाद्विध्युद्देश्ययोर्विधेयोद्देश्ययोर्वा तस्य स्वीकारात् । उक्तभाष्यन्त्वेवं व्याख्येयम् । यया क्रिययाऽव्यवहितपरशब्दबोध्यया युक्तास्तद्वाचकधातुम्प्रत्येव गत्यादिसंज्ञाः । प्रकृते तु यया क्रियया योगस्तत्र कस्य व्यवहितत्वेन संज्ञानियमपक्षे गतित्वाभावो येन चाव्यवधानन्तस्य क्रियावाचकत्वाभाव इति सर्वथा गतित्वाभाव इति । अत एव। साधनान्वयात्प्रागुपसर्गद्योत्यार्थवृत्तित्वादेव । तिङि चोदात्त । अपवादोऽयमिति । येन नाप्राप्तिन्यायेनेत्यादिः । तदेवोपपादयति । अनुपसर्गेति । शुक्लीशब्दस्य निघातः । अनेन सूत्रेण भवतीति शेषः । तन्निवृत्तिरिति । मन्द्रशब्दस्य निवृत्तिरित्यर्थः । अयम्भावः । गतिसंज्ञायाः क्रियायोगे विधानात्तद्वाचकस्य यत्र परत्वन्तत्र निघातेन भाव्यम्मन्द्रशब्दस्तु न तादृशः । न च कृदन्तेऽतिप्रसङ्गः । तत्र सुबुत्पत्तेः प्राक् समासे कृत्स्वरथाथादिस्वरगतिस्वराणां यथायथम्प्रवृत्त्या शेषनिघातेनानुदात्तत्वङ्गतेः सिद्धमेवेति तिङ्ग्रहणं व्यर्थमिति । मूले परिमाणार्थमित्यस्य यत्ताविशेषावच्छिन्नसमुदायस्य परिग्रहार्थमित्यर्थः । तत्र । पूर्वोक्तार्थे निश्चिते । ध्वनितञ्चेदम्भाष्य इति । तत्र हि यदि तिङ्ग्रहणं क्रियते आमन्त्रेन प्राप्नोति प्रपचतितराम् । प्रजल्पतितरामित्यत्रामन्ते तिङ्ग्रहणेऽव्याप्तिमुक्त्वा तदकरणे आमन्द्रैरित्यत्राप्यापत्तिमुद्भाव्य यत्क्रियायुक्ता इति

त्या तास्परिहृत्य यद्योगान्नतिङन्तस्योदात्तस्य ग्रहणे पुनरपि प्रत्ययस्योदात्तस्य सद्भावो यत्र तत्राव्याप्तिस्तदवस्थैवेत्युक्ता नैष दोषः। यत्क्रियायुक्ता इति नैवं विज्ञायते यस्य क्रिया यत्क्रिया इति कथन्तर्हि या क्रिया यत्क्रिया यत्क्रिया युक्तास्तम्प्रतिगत्युपसर्गसंज्ञे भवत इति समाहितम्। एवञ्च गतित्वनिरूपकस्य क्रियारूपस्यार्थस्य ग्रहणेऽर्थे कार्यासम्भवात्तद्वाचिनि शब्दे परतः कार्यं विज्ञायमानन्तादृशक्रियाप्रधानं यद्यत्तत्र सर्वत्र भविष्यतीति प्रत्ययोदात्तवत्यपि भविष्यतीत्येतत्तात्पर्यकेण तादृशक्रियाबोधकघटिते तिङ्पदस्य लक्षणेति ध्वनितमिति। तत्र विशेषमाह। एते निघाता इति। संहिताधिकाराभावात्कालविलम्बे नोच्चारणन्न क्षतिकरमिति भावः।

इति तिङन्तस्वरनिरूपणम्।

मूले तिङ्ङतिङ इति निघात इति। एवञ्च निहतस्य विच्छिद्य पाठे श्रवणमिति भावः। संहितायां विशेषमाह। संहितायामित्यादि। तदन्तर्भावादिति। संहिताधिकारान्तर्भावादित्यर्थः। कालव्यवायेऽपि प्रवृत्तिज्ञापनस्य फलमाह। तेनेत्यादिना। पूर्वोक्तसिद्धान्ते शङ्कते। नन्विति। विशिष्य विधानादिति। एवञ्च वैदिकवाक्ये तथोच्चारणन्तच्छाखीयानान्न क्षतिकरमिति भावः। नन्वेवमिति। प्रातिशाख्येन व्यवस्थास्वीकारे सतीत्यर्थः। उपगन्तवै इत्यत्रोपगन्तवैत्येवं। अन्वेतवैइत्यत्रानुएतवै इत्येवमवग्रहः। उत्तरखण्डेति। प्रथमे गकाराकारस्य द्वितीये वकारस्य स्यात्। प्रथमे उपशब्दस्य तवैप्रत्ययान्तगन्तवैशब्देन कुगतीतिसमासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणोकारस्योदात्तत्वे शेषनिघाते उदात्तादनुदात्तस्येति यकाराकारस्य स्वरितत्वे सति प्रचयस्य द्वितीयेप्येवमेवैकारस्य प्रचयप्राप्तिः। द्वितीये इण्धातोस्तवैप्रत्ययः। उभे वनस्पत्यादिषु युगपदित्यनेन पूर्वोत्तरपदयोः प्रकृतिस्वरविधानेन प्रातिशाख्यीयवचनान्तरेण व्यवस्था प्रकृते स्वीकार्येति समाधत्ते। पद्यादीनिति। अनेन प्रातिशाख्यीयवचनान्तरेणासंहितवद्भावे सति तस्यादित इत्यारभ्य नव सूत्रा द्द्वोत्कर्षेण प्रचयविधायकस्य प्राप्तावप्यसंहितवद्भावेनाप्रवृत्तिरिति भावः। रत्नधातम्। अत्र रत्नधातममित्यवग्रहः। अलला भवन्तीरित्यत्रालला भवन्तीरित्यवग्रहः। न प्र-

वर्त्तत इति। पूर्वोक्तरीत्याऽसंहितवद्भावादिति शेषः। परिग्रह इति। अवग्रहयोग्यपदघटितस्य संहितस्य क्रमकाले वेष्टनम्परिग्रहः। वेष्टक इति। क्रमकाले इति शब्दघटितशब्देनोच्चारणरूपं वेष्टनमेव वेष्टकमिति। अलला भवन्तीरित्यलला भवन्तीरिति यथा। सर्वेष्ट सिद्धिरिति। सर्वेषामिष्टानाम्प्रातिशाख्यीयवचनैर्न सिद्धिरित्यर्थः॥

इति प्रदर्शितरीत्या स्वरविधायकशास्त्र-प्रवृत्तिविवरणम्।

मूले अधिकारसूत्रे एते इति। उभयोरधिकारसूत्रत्वेऽपि लिङ्गमित्याशास्त्रसमाप्ते द्वितीयस्तु तारा धारेति यावदिति विवेकः। अत्रापि लिङ्गं शास्त्रीयम्प्रागुक्तमेव विवक्षितम्। तदर्थं लिङ्गं तत्तच्छब्दप्रतिपाद्यम्। तत्रायं विशेषः। शब्दशक्तिस्वभावेन कस्य चित्सर्वलिङ्गप्रतिपादकता कस्य चिदेकलिङ्गप्रतिपादकता कस्य चिद्विलिङ्गयुक्तार्थप्रतिपादकता चेति। यद्यपि शब्दानामर्थानाञ्चानन्त्यात्प्रातिस्विकरूपेण तेषां ज्ञानं योगिनां युक्तयुञ्जानत्वेन व्यवस्थायोग्यानामेव सम्भवति न त्वस्मदादीनामज्ञानाम्। तथाप्यस्मदाद्युद्देशेन शास्त्रप्रवृत्तेर्यया लघुनोपायेनास्मदादीनां ज्ञानम्भवेत्तयाह। ऋकारान्ता इत्यादिना। स्त्रीतिपदमेषु सूत्रेषु सम्बध्यते तच्च भावप्रधाननिर्देशेन स्त्रीत्वपरम्। तस्य लिङ्गपदेन बहुव्रीहिसमासे स्त्रीलिङ्गा इति सामानाधिकरण्येन तु व्यवहारः। मात्रादिशब्दानां विशेषत उपादानात्स्वस्त्रेति लभ्यम्। अवधारणस्य तु यथालाभस्तम्प्रकारमाह। स्वस्रादिसप्तकस्यैवेति। ङीब्निषेधेन। न षट्स्वस्रादिभ्य इति सूत्रेण ङीपो निषेधेन। कर्त्रीत्यादेरिति। अनेन कर्तृपदेन यौगिकाः शब्दा ऋकारान्ताः परिग्राह्याः। रूढस्य क्रोष्टृप्रभृतिशब्दस्यादिना परिग्रहः। न च सप्तैवेति वक्तव्ये पञ्चैवेति नियमानुपपत्तिरिति वाच्यम्। आदेशत्वालाक्रान्ताः पञ्चैवेत्यर्थात्। यद्यपि भाष्यसम्मते तृज्वत्क्रोष्टुरित्यादि त्रिसूत्र्याः प्रयोग नियमार्थत्वपक्षे स्त्रियाम्वर्त्तमानस्य क्रोष्टृशब्दस्याप्यादेशत्वानाक्रान्तत्वम्। तथापि परिनिष्ठिते शब्देऽयमीकारान्त एव प्रयु-

ष्यत इति भाव: । उणादयो बहुलमिति सङ्गृहीतसाधुत्वकानां व्युत्पन्नत्वं शास्त्रान्तरे प्रसिद्धमिति तदभिप्रायेणाह । अन्यू इत्यादि । अवनि. । अर्त्तिसृधृधम्यम्यश्यवितृभ्योऽनिरित्यनि: । चमूरिति । कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊरित्यू: । दयू: । अत्र वकारस्य ज्वरत्वरेत्यूठ् । अशनिभर । पूर्वसूत्रापवादोऽयम्। सिन्यन्त: । भूमि । नियो मिरित्यतो मिरित्यनुवर्त्य विहितो भुव: किदिति नि: । ग्लानि: । वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो निदिति नि: । वन्ह्यादिशब्दानां निप्रत्ययान्तत्वेन स्त्रीत्वे प्राप्ते आह । वह्निह । वृष्णि: । सृवृषिभ्यां किदिति नि: । अग्नि: । अङ्गेर्नलोपश्चेति नि: । श्रोणियोन्यू । श्रोणि. योनि: । वह्निश्रीती नि: । ऊर्मि: । अर्त्तेरूच्चेति नि: । ईकारान्तश्च । अत्र ईकार: प्रत्यय एव । पूर्वोत्तरसाहचर्यात् । लक्ष्मीरिति । अत्र लक्षेर्मुट् चेति सूत्रेऽवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईरित्यत ईरित्यस्यानुवृत्त्या तेनेकार: प्रत्यय: । एवमव्यादिधातुभ्य ईकारप्रत्ययेऽपि स्त्रीत्वम् । तद्यथा । अवीर्नारी रजस्वला । तरीर्नौ: । स्तरीर्धूम:। तन्त्रीर्वीणादेर्गुण: । न च यापो: किद्द्वेचेति सूत्रविहितेकारान्तस्यापि स्त्रीत्वापत्तिरिति वाच्यम् । पुंस्त्वाधिकारोक्तेन योपध: योपध इत्याभ्याम्परत्वाद्बाधात्। यूप इत्यादौ प्रथमस्य समय इत्यादौ द्वितीयस्य चारितार्थ्यात् । एवञ्च ययीपयीशब्दस्य पुंस्त्वेऽपि न क्षति: । ऊङाबन्तश्च । ऊङुत इत्यूङ् । आब्ग्रहणे न टाब्डाब्चापाङ्ग्रहणम् । व्यन्तमेकाचरम् । ईकारोऽत्र प्रत्यय: । ऊकारसाहचर्यात् । विंशत्यादिरानवते: । विंशत्यादय: पङ्क्तिविंशतीति सूत्रनिर्दिष्टा: । दुन्दुभिरक्षेषु । अक्षेषु बोधनीयेषु य: प्रयुज्यत इत्यर्थ: । नाभिरक्षत्रिये । क्षत्रिभिन्ने यो नाभिशब्द: प्रयुज्यते स स्त्रियां स्यात् । इयन्नाभिरिति । पुरुषावयवे इदम् । उभावन्यत्र पुंसि । इदं स्पष्टार्थम् । पूर्वसूत्रयोरक्षेष्वक्षत्रिय इत्यभिधानेन सिद्धे: । कथन्तर्हीति । अत्र यत्कोमलैरिति तदनुपपन्नम् । स्त्रीलिङ्गनाभिशब्दार्थविशेषणत्वात् । सामान्य इति । लिङ्गविशेषाऽविवक्षया नपुंसककोमलैरिति प्रसाध्य तस्य नाभिशब्दार्थविशेषणत्वं स्वीकार्यम् । विशेष्यप्रतिपादकस्य यथा पुंस्त्वन्तथास्यापि भविष्यतीत्याशयेन समाधानान्तरमाह । वस्तुतस्त्विति। चक्रमध्यक्षत्रिययोरित्यत्र चक्रमध्यञ्च क्षत्रियश्चेति द्वन्द्व: । अत एव प्राण्यङ्गसंज्ञयोरिति सङ्गच्छते । तलन्त: । तस्य भावस्त्वतलाविति सूत्रविहिततल्प्रत्यया

न्तः स्त्रियां स्यात्। भूमिविद्युदादिति। अत्राभिधानशब्दो भूम्यादिशब्दशक्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नशक्तपरस्तेन प्रमेयशब्दव्यावृत्तिः। एवमन्यत्रापि बोध्यम्। यादो नपुंसकम्। पूर्वस्यापवादः। स्थूणोर्णे नपुंसके च। चकारेण स्त्रियामित्यस्यानुकर्षणार्थमस्यात्र लेखः। प्राग्वडिति। स्त्रीशब्दस्य पूर्वत्र चानुकृष्टत्वेऽपि स्वरितेनाधिकार इत्यस्याधिकः कार इतिव्याख्यानस्यापि प्रसिद्धत्वादत्र सम्बन्धः। दर्विविदि। दर्विशब्दो वृहभ्यां विनितिविन्नन्तस्तस्मात्सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येक इति विकल्पेन ङीष् दर्वी इति। तिथिनाडि। एते प्राग्वदिति। स्त्रियां स्युरित्यर्थः। पुंस्येवेति। देवासुरात्मेत्यनेन पुंस्त्वबोधकेन परत्वाद्बाधादिति भावः। भाष्यप्रयोगादिति। तेन भाष्ये णाबिति सूत्रनिर्दिष्टानाम्बहुत्वं प्रायिकमिति कल्प्यते तेनान्यत्र बहुत्वाभावेऽपि न क्षतिः। क्वचिद्व्यभिचारमिति। तेन तिथिशब्दस्य पूर्वत्र यथा पुंस्त्वं प्रदर्शितन्तथाऽन्येषामन्यलिङ्गत्वेऽपि साधुत्वमिति सूचयति॥

इति स्त्र्यधिकारः।

भावार्थ एवेति। भावे यो घञ् तदन्तस्य पुंस्त्वमित्युक्तम्। एतल्लाभप्रकारमाह। नपुंसकेत्यादि। भयलिङ्गेत्यादि। पूर्वस्यापवादोऽयम्। क्यन्तो घुः। किप्रत्ययोऽन्तः परो यस्मात्तादृशो यो घुसंज्ञको धातुस्तद्घटितः पुमानित्यर्थः। देवासुर। अत्र पञ्चशब्दान्तद्वन्द्वङ्कृत्वा तस्य षष्ठीसमासोऽभिधानशब्देन कर्त्तव्यः। अभिधानशब्दः करणल्युडन्तो वाचकशब्दपरस्तेन देवादिशब्दवाच्यतावच्छेदकेत्यादि पूर्ववद्बोध्यम्। शब्द। स्वरूपापेक्षया च नपुंसकत्वम्। त्रिविष्टप। स्वर्गाभिधानत्वात्पुंस्त्वे प्राप्तेऽस्यारम्भ इति। अत एवाहामरसिंहः। क्लिबे त्रिविष्टपमिति। द्यौः स्त्रियाम्। अस्य स्वर्गाभिधानत्वात्पुंस्त्वस्य पूर्वेण प्राप्तेऽस्यारम्भः। इषुबाहु। भुजपर्यायवाचकोऽयम्। बाणकाण्डौ। शराभिधानोऽयम्। नान्त इति। नान्तप्रत्ययान्त इत्यर्थः। अभ्रन्नपुंसकमिति। मेघाभिधानविषये पूर्वस्यापवाद इत्यर्थः। लिङ्गशेषविधिरिति। लिङ्गस्य शेषोऽवशेषस्तस्य विधिः व्यापी। काण्डत्रयस्य व्यापको यदि विशेषशास्त्रेण बाधितो न स्यादित्यर्थः। नपुंसके चेति। चात् पुंसि। वसु चार्थवाचि। अर्थवा-

च्चि वसुशब्दो नपुंसके च द्रष्टव्यः। रुत्वन्तः। नुकारोमकारेत्संज्ञकः। मेरुः। सेतुरित्यत्र सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुनिति तुन् सूर्यवाचकः प्रथमः। दारुकसेरु। जत्वादित्वादुप्रत्ययान्ता एते। कंसं चाप्राणिनि। कंसमिति शब्दस्य निर्देशान्नपुंसके चेत्यस्य सबंधः। अप्राणिनि वाच्ये कंसशब्द इत्यर्थः। दिनानाहनी। दिवसाभिधानाविमौ। खारीमानिके। मानाभिधानत्वात् पुंस्त्वे प्राप्तेऽस्यारम्भः। क्लुत्वञ्चेति चकारः पुंस्त्वस्य समुच्चायकः। नाब्ययजनोपपदानि व्रणाङ्गपदानि। अत्रोपपदशब्दः पूर्वपदपरः। न तु तत्रोपपदमिति तत्संज्ञकपरः। तस्य प्राप्त्यभावात्। क्लीवत्वनिवृत्त्यर्थमिति। नपुंसकाधिकारे मुखनयनेत्यादिवक्ष्यमाणसूत्रेण विवराभिधानत्वेन क्लीवत्वस्याप्तन्तन्निवृत्त्यर्थमित्यर्थः। अमरस्त्विति। एवञ्च तन्मतेऽर्द्धर्चादिष्वयन्द्रष्टव्यः। भावे ल्युडन्तः। इदञ्च सूत्रं यद्यपि नपुंसके भावे क्तः ल्युटोऽनेनैन गतार्थन्तथापि स्पष्टार्थमुपात्तम्। एवमन्तग्रहणञ्चेति बोध्यम्। इध्मप्रव्रश्चन इति। अत्र करणे ल्युट्। निष्ठा च। अत्र निष्ठापदं क्तस्य बोधकम्। इदमपि सूत्रं नपुंसके भावे क्त इत्यनेन गतार्थम्। प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम्। त्वष्यञौ तद्धितौ। भावे इत्यनुवर्त्तते। यद्यपि तस्य भाव इति सूत्रे भावशब्दः। प्रकृतिजन्यबोधीयप्रकारताश्रयधर्मपरः। भावे ल्युडन्त इत्यत्र तु भावशब्दो भावनाबोधक इति भेदस्तथापीह भावशब्दः शब्दाधिकारेणान्यार्थको द्रष्टव्यः। कर्मणि च। चाद्भावे। त्वष्यञावित्याद्यनुवर्त्तते। स्नेनाद्यन्नलोपश्चेति। यद्यपीदं सूत्रम्प्राग् व्याख्यातमेव। तथापीतः प्रभृतिकथितानान्नपुंसकत्वस्य स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थसिद्धोपादानमिति बोध्यम्। द्वन्द्वैकत्वमिति। द्वन्द्वश्च प्राणितूर्येत्यादिना येषान्द्वन्द्वानामेकवद्भावो भवति ते द्वन्द्वा नपुंसकत्वाभिधायका बोध्या इत्यर्थः। अभाषायामिति। इदमपि सूत्रं हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च च्छन्दसीतिसूत्रे छन्दसीत्युपादानेन गतार्थम्। हेमन्तशिशिरावित्यत्र तु निर्देशादेव पुंस्त्वप्रतिपादकता बोध्या। स्त्रियाञ्चेति। चेन नपुंसकमित्यनुकर्षः। विभाषा सेनेति विभाषापदोपादानेनेदमपि गतार्थम्। परवदिति। परवल्लिङ्गमिति सूत्रोपात्त इत्यर्थः। परवदितिसूत्रस्य स्मारकमिह परवदिति न त्विदमपूर्वम्। तत्पुरुष इति। द्वन्द्वस्याप्युपलक्षणम्। संख्यापूर्वा रात्रिः। संख्या-

पूर्वं रात्रक्लीबमित्यस्यानुवादः। द्विगुः स्त्रियाञ्चेति। चान्नपुंसकमिति स-
म्बध्यते। इदमपि अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः। पात्राद्यन्तस्य नेत्य-
नेन गतार्थमत एवाह। व्यवस्थयेति। इसुसन्तः। अर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दि-
भ्य इसिः। जनेरुसिः। एतयोरप्राप्तावेतौ। छदिः। स्त्रियामेव। यद्यपि छदि-
रित्यस्येसन्तत्वेन नपुंसकत्वे प्राप्ते विशेषोपादानेन स्त्रियामित्यनेनैव नित्य
स्त्रीत्वलाभे सिद्धे एवकारो व्यर्थः। तथापि पटलञ्छदित्यमरग्रन्थदर्शनेन सा-
हचर्यान्नपुंसकत्वमपीति भ्रान्तिः स्यात्तन्निवारणायैवकारः। अत एव वक्ष्य-
ति। अमरव्याख्यातार इति। अस्य। मुखनयनेति सूत्रस्य। सीरार्थौदनाः।
सीरशब्दो हलाभिधानः। अर्थशब्दस्तु धनशब्दस्य पर्यायः। ओदनशब्दोऽन्न-
वाची। भिस्साभिस्सटाशब्दौ तु दग्धान्नपराविति तयोः स्त्रीत्वेऽपि न क्षतिरि-
ति। अटवी स्त्रियाम्। अयं वनाभिधानः। सङ्ख्येति। सङ्ख्यावाचीत्य-
र्थः। शतायुत। अयं शतशब्दोऽनन्तवाची। शतादिरिति पूर्वसूत्रापवादोऽयम्।
लक्षाकोटी। एतयोरपि सङ्ख्यावाचकत्वान्नपुंसकत्वे प्राप्ते इदम्। क्लीबेऽपी-
ति। एवञ्चायमर्द्धर्चादिषु द्रष्टव्यः। शंकुः पुंसि। अस्य शंकुशब्दस्य सङ्ख्यावि-
शेषवाचकत्वाच्छतादिः सङ्ख्येति नपुंसकत्वे प्राप्तेऽस्यारम्भः। सहस्रः क्व
चित्। क्वचिदिति। अर्थविशेष इत्यर्थः। सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सह-
स्रपादित्यत्रानन्तवाची। नचात्र सहस्रशब्दस्यानन्तपरत्वे सङ्ख्यापरत्वाभावेन
सहस्रपादित्यत्र सङ्ख्यासु पूर्वस्येति पादशब्दान्त्यलोपो न स्यादिति वाच्यम्।
नियतविषयपरिच्छेदकत्वरूपसङ्ख्यात्वाभावेऽपि यथाकथञ्चित्सङ्ख्यायाः प्रतीते-
रिति लोपः। वस्तुतश्छान्दसो लोप इति तूचितम्। मन् द्व्यच्कः। अत्र मन्
प्रत्ययः श्रूयमाणनकारान्तः सर्वधातुभ्यो मनिनिति विहितः। चर्म वर्मेति। च-
रादिधातोर्मनिन् प्रत्ययः। बाहुलकादिडभावः। अणिमादौ व्यिट्। दामेत्य-
त्रापि सर्वधातुभ्यो मनिनित्यनेनैव मनिन्। परन्त्वयं विशेषः। उणादिप्रत्य-
यान्तानां संज्ञाशब्दत्वेन यादृशी व्युत्पत्तिर्यत्रोचिता सा कल्पनीयेति कर्त्त-
र्यपि प्रत्ययः सम्भवतीति। ब्रह्मेति। बृंहेर्नोच्चेति मनिन् प्रत्ययः। असन्तो
द्व्यच्कः। सर्वधातुभ्योऽसुनिति विहितोऽसुन्। तस्यासुनो शेष्वनुवृत्तिस्तदन्ता
अपि बोध्याः। चन्द्रे मोडिदिति विहितासुन् प्रत्ययान्तश्चन्द्रमस् शब्दोऽप्यत्रान-

न्तः तदु ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात्। एवमप्सरः शब्दोऽपि। चान्तः। चप्रत्ययान्तो नपुंसकं स्यात्। सर्वधातुभ्यस्त्रन्निति त्रन्प्रत्ययो नकारानुबन्धक इति। यात्रा मात्रा। हुयामेतिविहितस्त्रन्प्रत्ययोऽपि त्रग्रहणेन गृह्येतेति नपुंसकत्वे प्राप्तेऽस्यारम्भः। एवकारो न्यायसिद्धबाध्यबाधकभावानुवादकः। भृत्यामित्र। पूर्वस्यापवादः। यत्त्विति। दोषान्तरमित्यन्ता तदुक्तिः। मध्योदात्तः। मकारेकारस्य प्रत्ययादुदात्तत्वेन मध्योदात्त इति तद्भावः। चिन्त्य इति। चित्वस्य मत्त्वात्। नन्वमित्रशब्दो नैत्रन्तः किन्तु अमिचिमीति मिधातुविहितक्तान्तमित्रशब्देन नञः समासे सति सिद्ध इत्यत आह। नञ्समासेऽप्येवमिति। अन्तोदात्त इत्यर्थः। परवल्लिङ्गतेति। एवं सति नपुंसकत्वं स्यात्। हरदत्तोक्तन्दूषयति। तत्पुरुषत्यादिना। नञोजरमरेति। यदि तु न मित्रममित्र इति नञ्समासस्तदा न नञो जरमरमित्रेत्यस्य प्राप्तिस्तस्य बहुव्रीहिमात्रविषयत्वादिति बोध्यम्। कुसुमाभिधायित्वेऽपीति। वस्तुतः कुसुमाभिधायित्वेऽपीत्यर्थः। यदि तु कुसुमविशेषाभिधायकोऽयन्न तु कुसुमशब्दशक्यतावच्छेदकावच्छिन्नशक्त इति विभाव्यते तदा त्वपूर्वमेवोभयलिङ्गत्वाभिधानमिति। मतान्तरेण। जलजशब्दस्य जलजातकुसुमान्तराभिधायकत्वमित्यभिप्रायकमतान्तरेणेत्यर्थः। आहवसंग्रामौ पुंसि। एतयोर्युद्धाभिधायकत्वान्नपुंसकत्वे प्राप्ते। एवमाजिशब्दोऽपि। फलजातिरिति। फलपदोपादानाद्वृक्षपरस्यामलकीशब्दस्य क्लीवत्वेऽपि न क्षतिः। हरीतकीति। हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः। हरीतक्यादिषु व्यक्तिरिति क्लीवत्वाभिधानात्। रथाङ्गादाविति। आदिना देवनाद्यपरिग्रहः॥

इति नपुंसकाधिकारः।

स्त्रीपुंसयोः। अधिकारोऽयम्। नपुंसकञ्चेति। चात्स्त्रीपुंसयोः। शलाकावाचीति। सा च शलाका काष्ठादिनिर्मिता। तत्र मानमाह। तथा चेति। अविशिष्टलिङ्गम्। तत्तल्लिङ्गवाचकताप्रयुक्तकार्यविशेषशून्यम्। शिष्टा इति। पूर्वोक्तशब्दान्यतमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवन्तः। परवदिति। विशेष्यवदित्यर्थः। गुणवचनञ्च। परवदित्यनुवर्त्तते। कृत्याश्च। कृत्यप्रत्ययान्ताः परव-

बोध्याः। सर्वादीनि सर्वनामानि। सर्वनामसंज्ञकानि सर्वादीनि परवद्बोध्यानि। स्पष्टार्थेति। लोकव्युत्पत्त्यैव तत्तल्लिङ्गाभिधानस्य सिद्धत्वात्। अत एव लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति भगवता भाष्यकृतोक्तम्। तेन यौगिकेषु शब्देषु लोकव्युत्पत्तिरेव लिङ्गाभिधाने प्रमाणमिति शिवम्॥

इति लिङ्गानुशासनविवरणम्।

इति श्रीमदनन्तकल्याणसद्गुणनिधानाखिलपण्डितसार्वभौमभूमण्डल-
सञ्चारिविमलतरानवद्यसद्यशः पार्वणपीयूषभान्वगस्त्यकुलवं-
शावतंसश्रीमद्भवदेवमिश्रात्मजभैरवमिश्रकल्पितायां
शब्देन्दुशेखरटीकायामुत्तरार्द्धं समाप्तम्।

शशपक्षसिद्धिचन्द्राख्ये मन्मथे शुभवत्सरे॥
माघे मास्य सिते पक्षे मूले कामतिथौ शुभा॥ १॥
पूर्णावारे दिनमणेरियञ्चन्द्रकलाभिधा॥
शब्देन्दुशेखरव्याख्या भैरवेण यथामति॥ २॥
कल्पिता रामकृपया प्रमोदं शिवयोः सदा॥
करोतु विदुषाञ्चैवमधिकं प्रीतिमङ्गलम्॥ ३॥

